ПЕРИОДИЧЕСКО
СПИСАНИЕ

НА

БЪЛГАРСКОТО КНИЖОВНО ДРУЖЕСТВО

ВЪ СОФИЯ

LXVI

(ГОДИШНИНА XVII)

9—10. СВЕЗКА — 1905.

СОФИЯ
ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА
1906.

Digitized by Google

L Soc 635.10.2

HARVARD COLLEGE LIBRARY
~~FROM THE ACADEMY~~
Gift of the
Bulgarian Academy
Sep. 17, 1930

Digitized by Google

Съдържание

на

LXVI. книга.

Digitized by Google

Вѣсти и оцѣнки.

Digitized by Google

Дѣйностьта на д-ръ Конст. Иречекъ въ България.

(По случай 50-годишнината отъ рождението му).

Отъ В. Н. Златарски.

Др. К. Иречекъ

Прѣзъ юлия миналата година д-ръ Константинъ Иречекъ (род. $\frac{12}{24}$/VII 1854) навърши 50-годишна възрасть. Може би и тая дата, както и друга една не по-малко важна за българитѣ — 25-годишнината, откакъ излѣзе на свѣтъ неговата „История на българския народъ" (1876—1901) — щѣше да мине незабѣлѣзана у насъ, ако за нея не бѣха разгласили своеврѣменно неговитѣ приятели, и може би 50-годишниятъ животъ на нашия историографъ, името на когото е познато на всѣки грамотенъ българинъ, билъ би извѣстенъ, и то откжслечно на неговитѣ лично познати въ България, ако да не бѣ се появилъ на страницитѣ на чешкото списание Osvěta[1]) неговиятъ curriculum vitae, който отбѣлѣзва по-главнитѣ моменти отъ неговата разнообразна книжовно-научна и обществена дѣйность. Обаче въ тоя curriculum vitae е най-малко засегнато онова, което най-близко сврързва българитѣ съ

---

[1]) Вж. год. 34, кн. 8, стр. 677—689 и кн. 9, стр. 786—796. — Българския прѣводъ (съ голѣми пропуски) въ „Училищенъ Прѣгледъ", год. IX, кн. VII, стр. 684—689 и кн. IX, стр. 920—934.

Digitized by Google

Иречка и има за тѣхъ най-голѣмо значение и важность, — именно неговото прѣбиване и обществена дѣйность въ България. Съ настоещитѣ редове ние искаме да се спремъ тъкмо върху тоя периодъ отъ 50-годишния животъ на нашия историографъ, безъ обаче да засѣгаме политическата му дѣйность. Може би нашиятъ опитъ да се покаже прѣждеврѣмененъ, обаче ние считаме това за свой свещенъ дългъ отъ една страна, а отъ друга — споредъ нашето скромно схващане, тоя периодъ отъ живота на Иречка за насъ се явява като завършенъ, и за това може да се прѣдстави като нѣщо отдѣлно, цѣло.

Името на Иречка стана извѣстно на българската интелигенция още въ 1872 г., когато той публикува своя „Книгописъ на ново-българската книжнина за 1806—1870 г.“ (като притурка къмъ 7—8 кн. (1873) на Браилското периодическо списание), въ който Иречекъ явно изказа, доколко се интересува отъ съврѣменното духовно състояние на българския народъ. Но нѣма съмнѣние, че Иречекъ придоби най-широка популярность въ България и въ българското общество слѣдъ издаването на своята „История на българския народъ“ въ 1876 г. на чешки езикъ и едноврѣменно на нѣмски.

Тоя капиталенъ и добросъвѣстно съставенъ ученъ трудъ на Иречка, къмъ който се отнесе съчувствено и съ заслужени похвали цѣлиятъ ученъ свѣтъ, бѣ посрѣщнатъ съ ентусиязъмъ най-напрѣдъ отъ одескитѣ българи, които най-добрѣ оцѣниха както неговата важность и значение, като първъ опитъ за цѣло изложение историята на българския народъ, така и неговата наврѣменность въ момента, когато въпроса за бѣдственото положение на българитѣ, бѣ сталъ достояние за цѣлия свѣтъ, а въ Русия освобождението на България отъ турското иго бѣ станало желание на цѣлия руски народъ. Движими отъ чувства на дълбока благодарность къмъ съставителя на тая история, одескитѣ българи рѣшили да му изразятъ своята признателность съ адресъ, който насkоро слѣдъ обявението на руска-турската война, прѣзъ августъ 1877. год. билъ врѫченъ Иречку прѣзъ ректора на Пражския университетъ, между професоритѣ на който Иречекъ се числилъ като приватъ-доцентъ. На тоя адресъ, написанъ на български езикъ, Иречекъ изпратилъ прѣзъ декемврия сѫщата година не по-малко прочувствуванъ отговоръ, въ който той, като благодари за оказаната нему честь и посочва заслугитѣ на

Digitized by Google

одесскитѣ българи за пробуждането на тѣхнитѣ съотечественици, излага, какъ той се заинтересувалъ отъ историческата сѫдба на българския народъ и цѣльта, съ която той се завзелъ за написването на неговата история.[1])

[1]) Считаме за неизлишно да приведемъ тукъ както описанието външната страна на адреса, тъй и неговото съдържание, тъй като, доколкото се простиратъ нашитѣ свѣдения, той съвсѣмъ не е извѣстенъ у насъ. Адресътъ билъ украсенъ съ една художествено изработена отъ худ. Бучински винъетка, въ която на първъ планъ е прѣставена Русия — мома съ щитъ въ едната рѫка и съ мечъ въ другата; при нозѣтѣ ѝ стои на колѣнѣ българка, която държи кръстъ въ рѫцѣтѣ си, а въ нозѣтѣ ѝ се търкалятъ строшени вериги; прѣстилката ѝ покрива единъ снопъ отъ жито. На заденъ планъ припкатъ казаци съ издигнато знаме съ кръстъ. По странитѣ села, църкви въ пламъци, наломенъ топъ съ надписъ „1877“, знаме съ полумѣсецъ, разрушени кули и пр. Адресътъ билъ написанъ съ славѣнски шрифтъ, наоколо съ бордюръ въ славѣнски стилъ отъ синьо-червенъ-зеленъ цвѣтъ на златенъ фонъ и туренъ въ корици, облѣпени отвънъ съ червено кадифе, а отвѫтрѣ — съ моаре-антикъ. Корицитѣ били украсени съ позлатени обковки отъ бронза, а по срѣдата съ сребърна дъска, на която сѫ изрѣзани слѣднитѣ думи: „Доктору Константину Іосифу Иречеку. 1877. Одесскитѣ българи.“ Адресътъ билъ туренъ въ дѫбова кутия, облѣпена отвѫтрѣ съ атласъ. Ето и съдържанието на адреса, който ние тукъ прѣдаваме въ прѣводъ отъ руски, защото не можахме да се сдобиемъ съ оригиналния текстъ.

„М. г.! Много години се изминаха вече, откакъ одескитѣ българи почетоха паметьта на единъ ученъ, задѣто той „напомнилъ свѣту о забытомъ, но нѣкогда славномъ, могущественномъ племени болгаръ и пламенно желалъ видѣть его возрожденіе.“ Дѣйностьта на тоя ученъ, за съжаление, тъй рано грабнатъ отъ смъртьта, Вие сами нарисувахте въ извънредно привлѣкателенъ видъ. Безъ да бѫде самъ родомъ българинъ, но все пакъ родственъ на тоя народъ, като членъ на обширното славѣнско сѣмейство, той, като се борѣше съ всевъзможни прѣчки, посвети се на изучването нашия забравенъ народъ, славѣнския произходъ на който тогава не искаха да признаятъ, като го считаха само ославѣнено татарско племе. Между славѣнитѣ тоя възгледъ е окончателно изхвърленъ: никой отъ ученитѣ и неученитѣ славѣни въ настояще врѣме нѣма да отрицава принадлежностьта на българитѣ къмъ онова велико сѣмейство на европейскитѣ цивилизувани народи, великата бѫдещность на които начеватъ да прѣдугаждатъ не само тѣхнитѣ приятели. Впрочемъ и тогава, когато се появи за първи пѫть съчинението на незабравимия Венелинъ, когато той съ перо доказваше родинството на българитѣ съ другия славѣнски свѣтъ, имаше поне едно славѣнско племе, което запечата съ своята кръвь това дълбоко прочувствувано отъ него съзнание на роднинството.

Но ако въ настоеще врѣме не се изискватъ вече изучвания на такива елементарни въпроси като въпроса за произхода на българския народъ, — то все пакъ трѣбаше да се докаже на Европа, че българскиятъ народъ не е още изгубилъ своето човѣшко достоинство, не е още изгубилъ чувството на свободата, че, напротивъ, той е способенъ за по-добра бѫдещность. Трѣбаше да се покаже на тая Европа, че българскиятъ народъ тихо е вървѣлъ по пѫтя къмъ прогреса, като се нуждаелъ само отъ външни благоприятни условия, за да npояви напълно своитѣ сили и способности. Тия доказателства блѣстеще развихте Вие, м. г., въ своята история на българитѣ, тоя първъ опитъ за цѣлата история на народа. Вашето съчинение съедини въ себе ерудиция и строго научно отношение къмъ прѣдмета съ искрени симпатии къмъ угнетения народъ. И тъй, втори пѫть отъ рѫката на брата славѣнина е написана книгата, която диша любовь къмъ народа, не по-малка отъ оная, каквато може да питае най-пламенниятъ патриотъ. И по нѣкакво сѫдбоносно стечение на обстоятелствата, слѣдъ излизането на тая книга на свѣтъ, рускиятъ народъ отново, както и по-напрѣдъ, се опълчи за своитѣ угнетени братя, съ своята кръвь се рѣши да купи оная по-добра бѫдещность, каквато му пророкувате Вие, м. г., като показвате, какъ той при всевъзможни прѣчки, намѣри въ себе до толкова сили, за да се пробуди отъ своя петвѣковенъ летаргически сънъ.

И тъй, ето пакъ роднинско славѣнско племе надарява българския народъ съ неговъ историографъ, — и ние, одескитѣ българи, благодарииъ сѫдбата, която дава

Обаче одескитѣ българи не се ограничиха само съ благодарителния адресъ. Като виждали въ прѣкрасния трудъ на Иречка изпълнение завѣтното желание на извѣстния български патриотъ Василия Евст. Априловъ, който прѣзъ цѣлия си животъ мечталъ

и намъ, както и на нашитѣ бащи и дѣди, случай отъ душа да поздравимъ тоя втори български историографъ въ лицето на Константина Іосифа Иречекъ. Ние се радваме, че можемъ да Ви кажемъ, както сѫ говорили нашитѣ бащи и дѣди на незабравимия Юрия Ивановичъ: „Вие извѣстихте на цѣлия образованъ свѣтъ не само за славното минало на нашия народъ, но и доказахте, че той е достоенъ за оная по-добра бѫдещность, за която въ настоещия моментъ се лѣе кръвьта на нашитѣ братия руси." Ние сме щастливи още по-вече, отколкото нашитѣ прѣдшественици, защото се надѣваме, че тая ваша плодотворна дѣйность за благото на нашия народъ ще се продължи на многая и многая лѣта.

Одеса, 26 августъ 1877 г. Ваши почитатели одескитѣ българи.

(Слѣдватъ подписи на ок. 25 души).

(вж. „Одесскій вѣстникъ," 1877 г. № 257, четвергъ 29 ноября).

Отговоръ на Д-ръ К. Иречека.

Достоуважаеми господа! Неочакванъ бѣ за мене адресътъ, изпратенъ менъ отъ одескитѣ българи. Радостьта ми по тоя случай бѣ за мене още по-приятна, че адресътъ бѣ ми поднесенъ отъ сегашния ми началникъ, ректора на Пражския университетъ, доктора Рейнвартъ, който лично, съ особена любезность и съ искрено съчувствие ми го днесъ врѫчи.

Когато, прѣди нѣколко години, подбуждань отъ паметьта, примѣра и дѣлата на моя незабравимъ дѣдо, Павелъ Іосифъ Шафарикъ, азъ почнахъ да се занимавамъ съ езицитѣ и историята на славѣнскитѣ народи, особено внимание обърнахъ на българския народъ, защото той бѣ повече отъ другитѣ прѣнебрѣгнатъ и по-малко отъ другитѣ бѣ извѣстенъ. Като живѣяхъ въ онова врѣме въ Виена, азъ се запознахъ съ българскитѣ търговци, и у тѣхъ азъ за пръвъ пѫть чухъ звуковетѣ на българския езикъ и за пръвъ пѫть въ живота си видѣхъ български книги и списания. И по тоя начинъ сѫдено било, щото първиятъ отъ моитѣ по-значителни трудове да бѫде историята на българския народъ.

Моята цѣль бѣ да освѣтля въ своята книга безпристрастно и съгласно съ сегашното състояние на науката миналото на тоя нѣкога славенъ и мощенъ народъ, а въ новитѣ врѣмена, поради неблагоприятнитѣ за него обстоятелства, съвършено забравенъ. Всѣки, който безъ прѣдубѣждение се отнася къмъ сегашното положение на българитѣ, дори и при нежелание, не може да не изкаже съчувствие къмъ народа, който, благодарение на своя характеръ, на своето трудолюбие, своята ревность къмъ образованието и съ своето пробуждание въ настоещето столѣтие ясно доказва, че за неговото по-добро прѣуспѣвание не му е потрѣбно нищо повече, освѣнъ по-добро управление.

Моятъ трудъ бѣ посрѣщнатъ съ одобрение отъ много мѣста; но за мене особена важность има изразътъ на одескитѣ българи. Одескитѣ българи бѣха въодушевени отъ народното самосъзнание и съ горещо усърдие къмъ своя народъ още въ онова врѣме, когато сама България бѣ безъ всѣко самосъзнание. Безсмъртни сѫ тѣхнитѣ заслуги по пѫтя за пробуждане на своитѣ сънародници отъ оня дълбокъ сънъ, въ който ги хвърли господството на турцитѣ и фанариотитѣ. Първитѣ училища въ България бѣха основани благодарение старанията и благодѣянията на одескитѣ българи, и българската литература се възроди така сѫщо при тѣхната помощь. Особенъ споменъ тѣ си придобиха въ историята на българската историография съ своитѣ съчувствени отношения къмъ приснопаметния Ю. И. Венелинъ.

И тъй, достоуважаеми господа, моля ви да приемете израза на моята искрена благодарность за ония топли думи, съ които Вие ме почетохте и за онова желание, съ

Digitized by Google

за написването пълна история на своя народъ и завѣщалъ за нейното издание извѣстна сума пари, счели за свой дългъ да се погрижатъ да се прѣведе българската история на Иречка на руски езикъ, съ което се завзеха покойниятъ професоръ на Новоросийския университетъ Ф. К. Брунъ и проф. В. Н. Палаузовъ, т. в. магистрантъ при сѫщия университетъ. Съ тоя прѣводъ, който подъ надсловъ „Исторія Болгаръ“ излѣзе въ срѣдата на 1878. г. и който поради обширнитѣ допълнения и измѣнения дори на цѣли глави, направени отъ самия авторъ, прѣдставя собствено второ издание, одескитѣ българи направиха Иречековата история по-достѫпна за българскитѣ читатели, като въ скоро врѣме я разпространиха на всѣкадѣ по България.[1])

Отъ тогава всичкото внимание на българитѣ бѣ обърнато къмъ тѣхния историографъ, който имъ даде възможность по-отблизу и попълно да се запознаятъ съ миналото на своя народъ и още повече да обикнатъ отечеството си, което тъкмо тогава встѫпваше въ нова фаза на своето сѫществуване — въ свободенъ животъ.

Наистина, това бѣ врѣме, когато се организираше току що провъзгласеното Българско княжество, когато имаше широко поле за работа, а работници малко. Особена голѣма нужда отъ вѣщи и

което завършвате своето послание. Азъ нѣма да прѣстана още повече да освѣтлявамъ тъмнитѣ страници, съ които е така богата българската история. Сега ще ме подкрѣпя съзнанието, че отъ сегашната епоха българитѣ, като независимъ народъ, отново ще се явятъ на историческото поприще и че при Божията помощь, слѣдъ толкова страдания и неволи, тѣ пакъ ще завзематъ прилично и благотворно положение между народитѣ на християнска Европа.

Прага, 21 декемврия 1877 год. Вашъ почитатель,

Д-ръ Конст. Іос. Иречекъ.

(Вж. „Одесскій вѣстникъ“ 1878 г. № 1, (воскресенье, 1-го января.)

[1]) Ще си позволя да разкажа тукъ, по какъвъ начинъ името на Иречека стана извѣстно менъ и на моитѣ другари-съученици въ Търново чрѣзъ неговата история. Тогава бѣхъ въ III класъ на току що открилата се Търновска гимназия, и бѣхме почнали да изучваме и българска история, която ни прѣподаваше г. Стати Мартиновъ. Послѣдниятъ често пѫти ни четѣше отъ една дебела и голѣма българска история цѣли разкази, които ние слушахме съ извънредно внимание, особено за Търново и търновското царство, безъ обаче да знаемъ, що за книга бѣ тя и кой е авторътъ. Но това не остана за насъ тайна. Въ началото на 1879 г. посѣти дома ни покойниятъ даскалъ Цвѣтко Недевъ Семерджиевъ (отъ Габрово), който току що бѣ се върналъ отъ Русия, и ми поднесе въ даръ единъ екземпляръ отъ „Исторія болгаръ“, като ми каза: „изучи тая книга и обикни отечеството и народа си така, както ги е изучилъ и обикналъ нейниятъ съчинитель — г. Иречекъ.“ Това бѣ за мене цѣло откритие. И каква голѣма бѣ нашата радость и гордость, когато по подарената менъ и донесена единъ день въ класа книга ние узнахме, че авторътъ на голѣмата българска история, по която ни четѣше нашиятъ учитель, бѣ Конст. Иречекъ, който е написалъ най-обширната българска история!

Digitized by Google

подготвени работници се чувствувала при уредбата на учебното дѣло. Тогавашниятъ управляещи отдѣла на народното просвѣщение, г. М. Дриновъ, който се бѣ завзелъ съ извънредна енергия за това дѣло, не се забавилъ да повика на помощь д-ръ К. Иречекъ, „Историята“ на когото бѣ станала като най-добъръ залогъ на близкитѣ свръзки между него и българитѣ. Запознатъ съ Иречека още отъ пролѣтьта 1876 г. въ Прага, когато въ дългитѣ си разговори дѣлили помежду си тогавашната тежка сждба на българския народъ, и като цѣнилъ високо заслугата, която Иречекъ принесе на българитѣ съ написването и наврѣменното издание на своята история, Дриновъ билъ убѣденъ, че българскиятъ историографъ нѣма да се откаже да бжде полезенъ и слѣдъ това, и ще се притече на помощь съ своята подготовка и обширни познания на сжщия тоя народъ въ тия тъй важни врѣмена.

И наистина, още въ едно отъ първитѣ заседания на прврѣменното руско правителство, когато се мислѣше, че това правителство ще работи за уредбата на Сан-Стефанска България цѣли двѣ години, Дриновъ прѣдложилъ да се покани д-ръ К. Иречекъ да постжпи на българска служба. Всичкитѣ членове на реченото правителство наедно съ императорския комисарь съчувствено се отнесли къмъ Дриновото прѣдложение, което веднага било съобщено Иречку прѣзъ покойния К. Стоиловъ, който се запозналъ съ него прѣзъ зимата 1877—1878 г. въ Прага и тогава кореспондиралъ съ него. Обаче Дриновъ не можалъ да приведе въ изпълнение своето желание — да види Иречка въ България, защото Берлинскиятъ конгресъ, който неочаквано и немилостиво изкастри Санъ-Стефанска България и съкрати руското управление на 9—10 мѣсеца, като измѣни съвсѣмъ програмата и плановетѣ на окупационното правителство, забърка и въпроса за повикването на Иречка, тъй като то могло да му гарантира само 9-мѣсечна служба въ България.

Но Дриновъ не оставилъ съ това да се свърши тоя въпросъ. Той не прѣставалъ и слѣдъ това да пропагандира между младитѣ български политически дѣйци, бждещи министри, въпроса за повикването на Иречка въ България. Когато се наредило народното българско правителство, той взелъ отъ Стоилова, който, като секретарь на князъ Александра, е ималъ не малко влияние между тогавашнитѣ държавници, вѣра и клетва, че Иречекъ ще бжде повиканъ. И наистина Дриновата инициатива не пропаднала. Още въ сжщата 1879 година Иречекъ билъ повторно поканенъ отъ

българското правителство и вече въ октомврия с. г. се отзовалъ на тая покана, като пристигналъ при приемника на Дринова въ София, за да поведе лично прѣговоритѣ за своето оставане на българска служба. За дохождането си въ България ето що пише Иречекъ въ едно писмо: „Моето дохождане въ България на есень 1879 бѣ свързано съ единъ редъ случайности. Да бѣхъ закъснѣлъ въ Виена още нѣколко дена, не щѣхъ да тръгна за България. Тамамъ, като бѣхъ на пѫть отъ Виена за София, събра се първото Народно събрание и се показа, че първото българско министерство (Бурмовъ—Балабановъ) нѣма болшинство. Слѣдъ дохождането си въ София поискахъ веднага да се върна, защото видѣхъ единъ хаосъ, но задържа ме острата зима, поради която се спрѣ плаването по Дунава, и единъ сандъкъ книги, които бѣхъ взелъ съ себе си и който затрудняваха пѫтуването съ кола. Отъ тогава насамъ моето прѣбиване въ България бѣше, прѣзъ всичкитѣ контракти, единъ „provisorium“: всѣкога отъ есень до пролѣть и отъ пролѣть до есень!“

Споредъ прѣдставенитѣ отъ г. Иречка условия, обсѫдени въ министерския съвѣтъ, който и опрѣдѣлилъ службата му — главенъ секретарь при министерството на народното просвѣщение, на 1. ноемврия 1879 г. билъ сключенъ контрактъ между Иречка и министерството на слѣднитѣ условия:

1. „Българското правителство приглашава г. д-ръ Константинъ Йосифъ Иречекъ за главенъ секретарь въ министерството на народното просвѣщение, годишна заплата ще бѫде десеть хиляди франка.

2. „Настоещиятъ контрактъ е задлъжителенъ за петь години. Но ако г. Д-ръ Иречекъ въ горния срокъ по нѣкакви-си лични или формални, или други причини бѫде принуденъ да се върне пакъ въ отечеството си, ще му бѫде това съвсѣмъ свободно, слѣдъ едно прѣдварително оглашение единъ мѣсецъ по-прѣди. По изтичането на петь-годишния срокъ този контрактъ може да се унищожи отъ всѣка една изъ задлъжаещитѣ се страни.

3. „Когато той свърши една часть отъ службата си и пожелае да се оттегли, българското правителство ще му даде една годишна пенсия, сирѣчь откакъ г. д-ръ Иречекъ прослужи петь години —3.000 фр., откакъ прослужи десеть години — 5.000 фр., въ слѣдуещитѣ 20 години всѣка една година 250 фр. по-вече, и слѣдъ 30-годишна служба — цѣлата годишна заплата 10.000 фр.

Digitized by Google

4. „Въ случай че г. д-ръ Иречекъ по § 2 се оттегли прѣди изтичането на първитѣ петь години, българското правителство ще му даде като обезщетение една сума отъ три хиляди франка.

5. „Всѣка година той ще има единъ отпускъ отъ осемъ недѣли за пѫтешествие на западъ.

6. „За трошковетѣ при прѣселението му въ България българското правителство ще му даде едно обезщетение отъ 1.000 фр.

7. „Г. д-ръ Иречекъ може да остане и на българска служба австрийски поданикъ."

Още на слѣдния день, 2. ноември министрътъ на народното просвѣщение д-ръ Атанасовичъ въ доклада си (№ 1639) до князъ Александра иска съгласно рѣшението на министерския съвѣтъ да се назначи за главенъ секретарь при министерството на народ. просвѣщение „познатия писатель на българската история, докторъ на философията Константинъ Иречекъ, поданикъ австро-унгарски, съ годишна плата десеть хиляди франка, започващи отъ първи ноемврия," а съ указъ № 314 отъ 2. XI. 79. г. Иречекъ се назначава и на 4. с. м. поема длъжностьта си. Контрактътъ билъ утвърденъ въ близката сесия на Народното събрание — на 30. V. 1880. г.

Нѣма съмнѣние, че съ встѫпването въ длъжностьта главенъ секретарь Иречекъ не е могълъ веднага да прояви голѣма дѣйность, тъй като нему е прѣдстояло да се свикне съ новитѣ условия и да се запознае съ характера и вървежа на работата, съ която той сега се нагръбвалъ. Освѣнъ това неговата дѣйность се почнала при не съвсѣмъ благоприятни обстоятелства, тъй като въ течение на една и половина година (1. XI. 79 — 27. IV. 81) въ България се смѣниха четири кабинета единъ слѣдъ други, и Иречекъ билъ принуденъ прѣзъ това врѣме да работи при петима министри, което, разбира се, не малко е спъвало успѣха на работата, а пъкъ, като се присъединятъ къмъ това и нѣкои лични неразположения спрѣмо него, лесно ще разберемъ, при какви трудни обстоятелства Иречекъ трѣбало да почне своята дѣйность. Но при все това къмъ това врѣме се отнасятъ: 1. обширната му „Записка (около 10—12 листа) за наредбата на народнитѣ училища въ България," подадена прѣзъ мартъ 1880 г. на покойния митрополитъ Климентъ, т. вр. министъръ на народ. просвѣщение, въ която Иречекъ изложилъ своето мнѣние, да се не прѣдаватъ първоначалнитѣ училища въ рѫцѣтѣ на държавата, но да се оставятъ на общинитѣ, като посочвалъ на лошитѣ сетнини отъ

Digitized by Google

тая училищна централизация въ Сърбия;[1]) 2. „Записка за наредбата на педагогическитѣ училища въ Княжеството“ (отъ 4 листа) отъ 19. VI. 80. г., която така сѫщо не се намѣри въ архивата на министерството; 3. „Прѣдписание какъ трѣбва да сѫ наредени училищнитѣ кѫщи“ отъ 23. VI. с. г., — това е едно рѫководство отъ 15 §§, съставено споредъ хигиеничнитѣ и педагогически правила, въ което се посочва подробно, гдѣ и какъ да се строи училищното здание и какъ да се нареждатъ стаитѣ въ него, въ писмото си до министра, съ което прѣпраща това „прѣдписание,“ Иречекъ пише: „Това прѣдписание може да се обнародва като едно окрѫжно писмо до училищнитѣ инспектори, като се добави още, което е нужно споредъ мѣстнитѣ обстоятелства, и което азъ, по недостатъчното си познавание на българскитѣ училища in praxi, не можахъ да узная;“ 4. програмата на класическата гимназия отъ 8. VIII. 80 г. — Сѫщо така Иречекъ е взималъ непосрѣдствено участие въ по-едритѣ разпоредби на министерството, както при съставянето: 1. програмитѣ на разни училища отъ 7. IX. 80. год., 2. „Инструкцията за управлението на държавнитѣ учебни заведения въ княжество България“ и приложенитѣ къмъ нея „Правила на дружеството за подпомагане бѣдни ученици“, които изцѣло сѫ излѣзли изъ-подъ перото на Иречка, отъ 1. I. 81. г.,[2]) 3. „Правилникъ за стипендиянтитѣ въ чужбина отъ 4. II. 81 г., 4. „Правилникъ за стипендии при държавнитѣ срѣдни учебни заведения“ отъ 12. II. 81 г.,[3]) 5. „Инструкция за окрѫжнитѣ училищни инспектори“ отъ 4. III. 81 г.[4]) и др. Собствено неговата самостойна работа се почва отъ 29. IV. 81 г., когато слѣдъ княжеския прѣвратъ той бѣ назначенъ съ указъ (№ 300) за управляющъ министерството на народ. просвѣщение въ приврѣменния кабинетъ на генерала Ернротъ,[5])

[1]) За жалъ тая „Записка“ липсва въ архивата на министерството, та не можемъ да се запознаемъ подробно съ съдържанието ѝ. Тя е толкова по-важна за туй, защото това е била първа писмена работа на Иречка, която той написалъ на български езикъ.

[2]) Виж. Държ. вѣст., год. III (1881), бр. 4—5.

[3]) Виж. Държ. вѣст., год. III (1881), бр. 8.

[4]) Виж. Държ. вѣст., год. III (1881), бр. 13—15, 17—19.

[5]) Назначението на Иречека за управляющъ министерството повидимому станало безъ негово знание. За него ето какво той бѣлѣжи въ своето „Княжество България:“ „Азъ токо що бѣхъ се завърналъ отъ едно пѫтуване въ западнитѣ окрѫзи и бѣхъ твърдѣ неприятно изненаданъ отъ прѣврата, понеже той ми разваляше всички мои планове за работа, пѫтувания и изучвания. Вслѣдствие на него азъ изгубихъ двѣ лѣта и една зима, но взамѣна на това можахъ да изучвамъ охолно отъ извора духа на политическитѣ крѫгове въ София.“ (Das Fürstenthum Bulgarien, стр. 328, забѣлѣжка; българ. прѣводъ отъ Е. Каравелова, стр. 395, забѣлѣжка.)

Digitized by Google

а малко по-сетнѣ отъ 1. VII. с. г. съ указъ (№ 565) прие портфейла на сѫщото министерство въ първия кабинетъ, съставенъ слѣдъ великото народно събрание въ Свищовъ.

Веднага слѣдъ като поелъ управлението на министерството, Иречекъ, за да може да се запознае по-отблизу съ състоянието на учебното дѣло и на училищата въ България и споредъ това да насочва своята дѣйность, изпраща едно окрѫжно отъ 5. V. 81. г. № 1377 до училищнитѣ инспектори, въ което той изисква по приложени таблици, да се съберать свѣдения за училищата въ всѣка околия и за доходитѣ и за материялното имъ положение, а сѫщо и за учителитѣ. Събранитѣ по този начинъ данни му послужили по-сетнѣ въ края на 1881. г. като материялъ за неговия рапортъ до княза Александра за положението на учебното дѣло въ Княжеството. — Сѫщо така и тогава Иречекъ направилъ нѣкои прѣобразования въ административното дѣление на учебнитѣ окрѫзи.[1]) Той е обръщалъ особено внимание върху това дѣление, защото отъ него е зависѣло успѣшната наредба на първоначалното учение въ страната. Главната му грижа била, „да привлѣче къмъ тая служба особено опитнитѣ учители, които иматъ многогодишна практика и общо уважение и които знаятъ да възбуждатъ и въ населението ревность къмъ училищата, както и съзнание къмъ важностьта, която има просвѣщението за който и да било народъ." При всичко че Иречекъ приелъ въведеното на 1. III. 81. г. отъ прѣдшественика му, М. Сарафовъ, дѣление княжеството на 16 учебни окрѫга съ нѣкои малки измѣнения, и го признавалъ за не съвсѣмъ удобно, все пакъ той билъ на мнѣние, че тоя въпросъ ще се уреди окончателно, само слѣдъ като се установи трайно административното раздѣление на страната изобщо, къмъ което ще се приспособятъ и училищнитѣ окрѫзи.

Прѣдметъ на особена грижа за Иречка било по-скорошното отваряне и нареждане на педагогически училища въ Княжеството за подготвяне на народни учители, отъ които се е чувствувало тогава особена голѣма нужда. Такива училища се открили въ негово врѣме въ началото на 1881/82 учебна година въ Враца и Шуменъ съ едногодишенъ курсъ и допълнително обучение въ ваканционнитѣ педагогически курсове, като още на 25. VII. 81. г. билъ издаденъ „Приврѣмененъ уставъ за педагогическитѣ училища въ княжеството",

[1]) Вж. Дър. вѣст. г. III (1881) бр. 30, указъ № 325 отъ 5. V. 81. бр. 31, указъ № 350 отъ 12. V. 81.

Digitized by Google

а въ септемврия с. г. и „Програма на педагогическитѣ училища въ Княжеството,“ съ които се тури основата на нашитѣ педагогически училища. Иречекъ напълно е съзнавалъ недостатъчностьта на едногодишния курсъ на тия училища, понеже въ такъвъ кжсъ срокъ ученицитѣ не могатъ да усвоятъ цѣлия материялъ, но това той го е направилъ само съ цѣль, за да може колкото е възможно по-скоро да удовлетвори налагаещата се нужда, като е ималъ прѣдъ видъ близката реорганизация на педагогическитѣ училища. За това въ едно прѣдписание отъ 21. XII. 81 г. № 4139 до директора на Врачанското педагогическо училище той пише: „Впрочемъ щомъ се въздита единъ контингентъ колко-годѣ приготвени учители за народнитѣ училища (тая година прѣдполага се да излѣзатъ отъ вамъ повѣреното и отъ Шуменското педагогическо училище 50), то министерството не ще закъснѣе да увеличи курса на педагогическитѣ училища най-напрѣдъ на двѣ, та и послѣ на три, а може би и на четири години.“ Въ края на сжщата учебна година Иречекъ издалъ и „Врѣменна инструкция за годишнитѣ изпити въ педагогическитѣ училища,“ споредъ която изпититѣ да се произвеждатъ отъ една комисия, състоеща отъ учителитѣ на самото училище, архиерея на епархията или неговия намѣстникъ, мѣстния окржженъ инспекторъ и едно лице, назначено отъ министерството, което е и прѣдседатель на комисията. Прѣдвиждали се, споредъ тая инструкция, три изпита: 1. *писменъ* по български езикъ и аритметика, 2. *устенъ* по всички прѣдмети освѣнъ гимнастика, краснописание и черковно пѣние, и 3. *практически* по български езикъ, аритметика, история и география.

Не по-малко старание Иречекъ е положилъ и за подобрението програмитѣ на класнитѣ училища. Въ едно окржжно отъ 18. VIII. 81 год. № 2636 до директоритѣ на държавнитѣ срѣдни учебни заведения и до окржжнитѣ училищни инспектори, като прави нѣкои промѣни въ програмата (отъ 7. IX. 80. год.) на прѣдметитѣ въ трикласнитѣ училища, между другото той забѣлѣзва: „макаръ че по-късно ще послѣдватъ нѣкои упжтвания, съ които ще се опрѣдѣлятъ границитѣ на всѣки прѣдметъ отдѣлно, начинътъ на тѣхното прѣподаване и цѣльта, която трѣба да се постигне съ тѣхъ, то пакъ намирамъ за нужно и при тоя случай да ви дамъ нѣкои наставления за обяснение на промѣненията, които сж станали въ програмата съ погледъ на досегашното разпрѣдѣление на прѣдметитѣ въ тукашното училище.“ Макаръ че обѣщанитѣ упжтвания и да не послѣдвали по неизвѣстни причини, но все пакъ въ какъвъ

Digitized by Google

духъ Иречекъ е мислилъ да ги състави, може да се сѫди по това, което той пише въ споменатото окрѫжно между другото за прѣпо даването на историята. „Историята, пише той, не трѣба да се изучва по прѣдписания учебникъ отъ рѣчь въ рѣчь, като сухъ списъкъ на лица и произшествия, но всичко това, което е влияло на човѣшкото общество, трѣбва да се каже въ естествена връзка; на всѣко явление трѣбва да се каже за причината и да се види, какво е водило народитѣ къмъ могѫщество, величие и щастие, и що ги е ослабвало, понижавало и хвърляло въ нещастие; да се изучватъ причинитѣ на по-главнитѣ движения и ония исторически личности, които се отличаватъ съ особена любовь и пожертвувание къмъ своето отечество и които иматъ заслуги за свободата и напрѣдъка на народитѣ — човѣчеството.“ Отъ тия думи се ясно види, че Иречекъ е мечтаялъ да постави прѣподаването на историята така, че ученикътъ съзнателно, а слѣдов. и трайно да усвоява материяла, като при това изтъква възпитателното значение на прѣдмета. Изобщо Иречекъ е мислилъ покрай чисто педагогическитѣ изисквания да въведе въ програмитѣ на българскитѣ училища националенъ духъ, както се види отъ слѣднитѣ му думи: „За България, пише той, се изисква една програма наредена така, щото ученикътъ да не се прѣтоварва по такъвъ единъ начинъ, както се вижда въ нѣкои западни държави, а при всичко това да спечели въ течение на немного години едно солидно и всестранно образование, което да му отвори пѫть въ свѣта. Освѣнъ това програмата и приложението ѝ трѣба да е наредена възъ една *народна* основа, тъй щото ученикътъ да излѣзе изъ училището съ надлежното народно самосъзнание, съ добро познание на езика си, на отечеството си, на народната история и изобщо на всичкитѣ тия нѣща, които съставятъ особеноститѣ на народностьта му“ (Главно излож. 32.). Подъ влиянието на такива мисли и при настояването на Иречка се изработила за пръвъ пѫть пълна програма (отъ 25. VIII. 81 г. № 2639) за реалката и гимназията, като имъ се опрѣдѣлилъ курсътъ на седемъ години, а сѫщо била приготвена и програмата (отъ 4. IX. 81 г. № 2825) за дѣвическитѣ гимназии съ четиригодишенъ курсъ, като се въвели въ нея така сѫщо нѣкои нови прѣдмети (напр. руския и френския езици като задължителни.)

Иречекъ е залѣгалъ така сѫщо и за подобрение и осигуряване материялното положение на народния учитель. Тъй като учителитѣ по селата се уславяли съ настоятелствата да имъ се плаща заплатата една часть въ пари, а другата — по-голѣмата въ

Digitized by Google

натура (жито, ечмикъ, царевица, дърва, квартира и пр.), и селянитѣ често неизправно и недобросъвѣстно извършвали послѣдното задължение, то той въ окрѫжното си отъ 24. IX. 81, № 3129 прѣдписва на училищнитѣ инспектори „да гледатъ да изкоренятъ стария обичай, дѣто учителитѣ по селата сѫ главени по условие да получаватъ по-голѣмата часть отъ заплатата си не въ пари, а въ разенъ видъ храна, и то въ храна неприбрана и неочистена, сирѣчь, задлъжаватъ се общо селенитѣ да посѣватъ извѣстно количество храна за учителя си. Освѣнъ това задължаватъ се инспекторитѣ да прѣдвиждатъ въ условията на учителитѣ съ селскитѣ общини, да се означаватъ сигурно слѣднитѣ точки: 1. врѣмето или срока, въ който ще получава учительтъ платата си, било въ пари, било въ храна и 2. видътъ, количеството и качеството на храната на учителя като награда."

Хигиеническото подобрение на училищата така сѫщо не избѣгнало отъ вниманието на Иречка. Въ окрѫжното си отъ 6. III. 82 г. № 601 той обръща вниманието на окрѫжнитѣ инспектори върху доброто хигиеническо състояние на ученицитѣ въ първоначалнитѣ училища, като имъ напомня да се грижатъ: 1. за удобнитѣ и добри чинове, 2. да се не прѣтрупватъ стаитѣ съ много ученици, 3. да се провѣтряватъ стаитѣ, 4. таблитѣ да се поставятъ високо и право, за да виждатъ ученицитѣ, какво се пише на тѣхъ, 5. да се прѣдвардватъ ученицитѣ отъ разни кожни и прилѣпчиви болести, 6. цѣлото здание чисто да се мие и маже и 7. лѣкаритѣ да обръщатъ внимание за доброто състояние на нужницитѣ. При това прѣдлага на инспекторитѣ: 1. „да му дадатъ свѣдѣния за размѣра, доколко се упражнява гимнастиката въ първоначалнитѣ училища, за да могатъ у-врѣме да се вcase взематъ всички нужни мѣрки за постепенното ѝ задлъжително въвеждане и 2. да обръщатъ общото внимание въ сношенията си съ учителитѣ и съ населението къмъ съгледване (спазване) на разни хигиенични правила съвсѣмъ прѣнебрѣгнати по настоящему, но крайно важни, защото отъ тѣхъ зависи не малка часть отъ народното бѫдеще". На тия постоянни грижи на Иречека за хигиеничното състояние на училището, което е турялъ така високо, може да се каже, се длъжи тъй бързото издигане зданията на Софийската мѫжка гимназия и на Ломската реалка, а така сѫщо и на много училища въ страната, за постройката на които въ Иречеково врѣме се отпущали щедри помощи.

Digitized by Google

Но единъ отъ най-полезнитѣ и необходими институти, първото учреждение на който у насъ се дължи Иречеку, е Учебниятъ съвѣтъ при министерството на нар. просвѣщение. Като изхождалъ отъ това, 1. че „нареждането на учебното дѣло изисква всѣкога единъ подробенъ и добрѣ обмисленъ планъ, една систематическа съразмѣрность, едно ясно направление, което да се слѣдва години врѣме постоянно и безъ врѣдителни промѣнения или колебания“ и 2. че „работитѣ по просвѣщението, по книгата и по науката зависятъ отъ знание и отъ опитъ, та за това нужно е да се приканватъ къмъ участие въ въпроситѣ за народното образование по възможность повече хора, снабдени съ такива качества, особено съ педагогически опитъ“, Иречекъ мислилъ, че съ учредяването на учебенъ съвѣтъ при министерството като напълно самостоенъ институтъ, който „да спомага на училищната администрация за изпълнение на високата ѝ задача отъ педагогическа и научна страна, ще се удовлетвори една належаща нужда въ България, дѣто всичко въ онова врѣме се намирало въ начало и дѣто трѣбало да се турятъ крѣпки основи за едно бѫдеще успѣшно развитие“.[1]) Споредъ плана на Иречека, тоя учебенъ съвѣтъ щѣлъ да състои отъ редовни и извънредни членове; редовнитѣ ще бѫдатъ висшитѣ чиновници отъ самото министерство и нѣколко опитни и учени лица, служещи подъ други вѣдомства, и ще заседаватъ всѣка недѣля единъ пѫть. Тѣ заедно съ извънреднитѣ членове щѣли да се събиратъ единъ пѫть прѣзъ годината въ едно общо събрание, което ще бѫде като единъ годишенъ педагогически съборъ, и безъ съмнѣние щѣлъ да принесе голѣма полза за въвеждане „по-голѣмо единство и по-равномѣрно направление въ всичкото педагогическо дѣло на страната“. Иречекъ билъ приготвилъ и проектъ на „Законъ за учебния съвѣтъ при министерството на нар. просвѣщение“, който съ единъ докладъ до княза Александра отъ 22. VI. 82 г. № 1549 прѣдложилъ за разрѣшение да се внесе на разглеждане въ Държавния съвѣтъ, за което наистина излѣзълъ указъ № 458. Обаче Иречеку не било сѫдено да тури въ изпълнение своята инициатива — учреждението на учебния съвѣтъ, тъй като още на слѣдния день 23. VI. с. г. падна кабинетътъ, и Иречекъ намѣри

---

[1]) Учебенъ съвѣтъ вече билъ учреденъ при Министерството още на 18. XII. 80 г. съ указъ № 756 отъ г. М. Сарафова, но не като самостойно учреждение. Той се състоялъ отъ главния секретарь, началницитѣ на отдѣленията и двама съвѣтници, които да се занимаватъ съ разглеждане въпроси, относещи се до учебната и възпитателна часть на училищата, изработване програма, прѣглеждане учебници, оцѣнки на учителскитѣ познания и въобще съ всичко, което се отнася до организацията на училищата.

Digitized by Google

случай да сложи отъ себе си министерския портфейлъ. Само на слѣдната година, на 9. III. 83 год. проектътъ на Иречека билъ повторно внесенъ за разглеждане въ Държавния съвѣтъ и приетъ съ нѣкои измѣнения; утвърденъ пъкъ билъ съ указъ отъ 3. IV. с. г., а самиятъ учебенъ съвѣтъ почналъ работата си отъ 10. IV. с. г.

Но нѣма съмнѣние, че Иречекъ е изказалъ своитѣ pia desideria за успѣшното развитие на учебното дѣло въ България въ своето „Главно изложение до Н. В. Князя върху положението на учебното дѣло въ княжество България", прѣдложено на князя Александра на Коледа 1881 г. Това е собствено изложение за състоянието на учебното дѣло у насъ отъ освобождението до края на 1881 г. по статистичнитѣ данни, които той можалъ да събере въ едно късо врѣме, и за това може би тѣ да не сѫ до тамъ пълни. Но въ всѣки случай това „изложение" прѣдстави първо по рода си прѣдприятие, което имало за цѣль не само да покаже, какво е прѣдставило и какви успѣхи направило нашето учебно дѣло, но още да се изтъкнатъ недостатъцитѣ и нуждитѣ въ него, върху прѣмахването на които трѣбало да се обърне внимание и да се вематъ надлежнитѣ мѣроприятия.

Като излага бившето и съврѣменното състояние на ония фактори, отъ които право зависи правилното и успѣшно развитие на учебното дѣло въ първитѣ три години слѣдъ освобождението, Иречекъ погледва и въ бѫдеще и посочва, какво би могло да се пожелае за това развитие. Така, въ първия отдѣлъ „Общински училища", като посочва на голѣмитѣ неудобства отъ това, дѣто училищнитѣ настоятели, на които се повѣрява грижата за материялното положение на училищата, както и за занятията, редовното посѣщаване училището отъ дѣцата и изобщо за всичкитѣ училищни работи, сѫ на брой малко и се избиратъ за една само година и при това сѫ лишени отъ всѣки административенъ авторитетъ, Иречекъ за въ бѫдеще прѣдлагалъ „настоятелитѣ да се замѣнятъ съ самото общинско управление, отговорно прѣдъ правителството и то, щомъ се устрои единъ пѫть организацията на общинитѣ и щомъ се установятъ длъжноститѣ и правата на кметоветѣ и на старѣйшинитѣ съ новъ нѣкой подробенъ законъ". Особено внимание обръщалъ Иречекъ върху програмата и учебницитѣ за първоначалнитѣ училища, които изисквали въ него врѣме значителни реформи. „Програмата, пише той, трѣба да се нареди още по-добрѣ споредъ сѫществующитѣ обстоятелства и нужди и да се устрои така, щото да се постигнатъ резултати, до колкото е

Digitized by Google

възможно, по-еднообразни и по-трайни". За учебницитѣ Иречекъ забѣлѣзва, че трѣба да се приготвятъ книжки по-лесни и по-достѫпни за неразвития още дѣтински умъ, а въ методата на прѣподаването трѣба да се въведе повече система и редъ. „Тия въпроси, казва той, по сѫщностьта си толкова сѫ мѫчни, колкото и важни, защото въ първоначалното обучение зависи цѣлото народно възпитание и всичкиятъ общественъ и домашенъ напрѣдъкъ у всѣки единъ народъ". Изобщо удовлетворението нуждитѣ на първоначалното обучение, споредъ Иречека, ще може да се постигне само съ законъ. „Педагогическата часть, пише той, на училището по-лесно ще се уреди, щомъ единъ пѫть е оздравено законното му положение. А до сега законъ върху училищата нѣма и всичката работа се води по обичай и по добрата воля на хората". Всичкитѣ врѣменни наредби и инструкции, направени до тогава, колкото и да сѫ полезни, не могли да постигнатъ цѣльта си, защото тѣ не могатъ да замѣнятъ закона. „Законътъ трѣба да опрѣдѣли ясно и подробно правата и длъжноститѣ на правителството, общинитѣ и учителитѣ, трѣба да задлъжи общинитѣ къмъ училищата и да осигури материялно училището и учителитѣ. Освѣнъ това задлъжителностьта на първоначалното обучение трѣба да се укрѣпи съ глоба за непращане дѣцата въ училището. Всичко това не е възможно, безъ да има прѣдварително единъ точенъ общински законъ, защото всичкиятъ успѣхъ на училищата зависи отъ една добра организация на градската и селската община". Иречекъ съвѣтва първоначалното обучение да се поддържа съ допълнително учение, което ще се постигне съ отваряне на недѣлни и вечерни училища. Най-сетнѣ се спира и върху класнитѣ общински училища. Като излиза отъ това, че общинитѣ, както е показалъ опитътъ (вж. прѣдписание отъ 13. X. 81 г. № 3419), често прѣдприематъ работи, които излизатъ вънъ отъ материялнитѣ имъ срѣдства, като отварятъ повече класове, отколкото имъ стигатъ доходитѣ, Иречекъ изказва мнѣние, че за въ бѫдеще класнитѣ общински училища могатъ лесно да успѣятъ, ако тѣ станатъ училища *окрѫжни* или *централни*, за поддържането на които да е заинтересувано цѣлото окрѫжие.

Въ втория отдѣлъ „Държавни училища", Иречекъ разглежда състоянието на тогавашнитѣ срѣдни училища (1 класическа и 4 реални гимназии, 2 дѣвич. гимназии, 2 трикласни училища и 2 педагогически), положението на които той считалъ горѣ-долу за удовлетворително, макаръ че за тѣхния напрѣдъкъ оставало още много да се желае. Но като най-близко и най-важно нѣщо въ тѣхното

Digitized by Google

бѫдеще намиралъ да се опрѣдѣли точно, кои отъ тия учебни заведения ще се развиятъ въ пълни гимназии и кои не, и споредъ това да се прѣдвижда нужниятъ бюджетъ. Сѫщо така той билъ на мнѣние да се основе още едно държавно дѣвическо училище въ най-източната часть на Княжеството, въ Варна. Обаче за Иречка още въ 1881 г. било ясно, че България далечъ не притежава всички необходими училища. „Като земя, пише той, украсена съ голѣми богатства, които не сѫ още обработени, и като страна прѣимуществено земледѣлческа, тя се нуждае отъ срѣдства, които да водятъ населението къмъ най-износното разработване на тия непокѫтнати още блага. Земледѣлие, лозарство, градинарство, лѣсоводство и индустрия отъ всѣвакъвъ видъ иматъ тукъ още голѣмо бѫдеще. Наистина, земледѣлието и лозарството въ България сѫ доста развити, и въ страната сѫществуватъ хубави начала на една индустрия, но всичко това иска усъвършенствуване, развитие и насърдчение. Сѫщо трѣба да се повдигне и досегашната търговия". Тая наложителна нужда, споредъ Иречка, могла би да се удовлетвори само съ откриването на специални учебни заведения по всичкитѣ клонове на народното богатство, и съвѣтва, щото Народното събрание да обърне особно внимание върху тѣхъ и да прѣдвижда въ бюджета си срѣдства за тѣхъ, защото „една отъ главнитѣ причини за общественото добро е грижата за обогатяването на страната".

Най-сетнѣ не е била чужда за Иречка и идеята за откриването на „едно българско високо училище, единъ университетъ", въпроса за който той мислимъ да повдигна слѣдъ двѣ-три години. Интересно се явява това, че Иречекъ смѣталъ най-първо да се отвори юридически факултетъ, „за да се снабди страната съ достатъчно число законовѣди за сѫдебната и административна служба".

Дѣйностьта на Иречека се разпространила и върху находещитѣ се въ онова врѣме подъ вѣдомството на министерството на нар. просвѣщение учреждения. Така, за да даде по-широкъ развой, а оттука и по-плодотворна дѣйность на тъй нареченото статистическо отдѣление при министерството на нар. просвѣщение, Иречекъ съ указъ отъ 19. VIII. 81, № 712 го реорганизиралъ въ Статистическо бюро при сѫщото министерство, но вече като самостойно учреждение съ изключение на финансовитѣ въпроси, които щѣли да се разрѣшаватъ съ съгласието на министерството. — Съ особна настойчивость Иречекъ се старалъ да повдигне Държавната печатница, едно, като увеличи бюджета ѝ, друго, като разшири специалнитѣ ѝ работи съ отварянето на нови технически клонове:

граверно, ксилографическо, галванопластическо отдѣление и една словолитня. При това той мислилъ, че съ това печатницата ще изпълни точно задачитѣ си, понеже тя ще може да приготвя за правителството всички нужни нѣща, като: бандероли, пощенски и гербови марки, паспорти и пр. Но най-вече Иречекъ настоявалъ да се изнесе печатницата отъ тогавашното ѝ тѣсно и неудобно помѣщение въ Голѣмата джамия (днесъ Музей) и прокарвалъ мисъльта да се построи за нея специално здание. — Въ сѫщия смисълъ той работилъ и за подобрението и разширението на Народната библиотека и Народния музей, на които той придавалъ особено голѣмо значение за повдигането духовното развитие на народа. За дѣйностьта му въ библиотеката ще кажемъ по-долу. За Народния пъкъ музей, който въ онова врѣме билъ още въ зачатъка си, ето какъвъ проектъ е прѣдлагалъ: „за въ бѫдеще трѣба (музеятъ) да се тури на по-широка основа, като се раздѣли на три отдѣления: археологическо, естествоизпитателно и индустриално. За археологическитѣ сбирки трѣба да се събиратъ многобройнитѣ старини, които се намиратъ въ страната, и които много пѫти пропадатъ отъ незнание и небрѣжение. Естественитѣ сбирки трѣба да обниматъ всичко по зоологията, ботаниката и минералогията на страната. Много важни сѫ индустриалнитѣ сбирки; тѣ трѣба да обиматъ образци отъ всичкитѣ издѣлия на България, орѫдия земледѣлчески и занаятчийски, стоки, които се произвеждатъ въ страната отъ кой и да е видъ, тънки работи, грънчени, дървени, желѣзни и др. Но за всичко това се изисква пространно мѣсто, дѣто да могатъ тия нѣща да се изложатъ хубавѣ, за да може всѣки родолюбецъ да се запознае по-отблизу съ отечеството си, и всѣки чужденецъ да може да си състави ясно и добро понятие за България и българитѣ“. Събирането на тия нѣща Иречекъ поставялъ въ свръзка съ научното и систематично изучване на страната, къмъ което, споредъ него, трѣбало да се пристѫпи още тогава, като се повикатъ на помощь прѣди всичко държавнитѣ училища и отдѣлни специалисти, а сѫщо като се вематъ нужнитѣ за това мѣрки, главно за запазване старитѣ паметници, което впрочемъ могло би да се достигне само по законодателенъ редъ. Благодарение на Иречековото залѣгане и настояване въ тоя смисълъ прѣзъ неговото министерствуване се появиха разни рапорти на училищнитѣ инспектори върху старинитѣ въ България. Такива сѫ наприм. рапортътъ 1. на Ц. Гинчовъ, т. в. училищенъ инспекторъ на орѣховския учебенъ окрѫгъ отъ 8. II. 82 г., въ който той дава обширно описание на

Digitized by Google

разнитѣ градища и староврѣмски крѣпости по брѣга на Дунава около Орѣхово; 2. рапортътъ на М. Радивоевъ, т. в. училищенъ инспекторъ на Варненския учебенъ окрѫгъ, отъ 30. IV, 82 г., въ който сѫ описани старинитѣ около с. Гебедже, Петричъ-калеси, с. Джиздаръ-кьой (Добриня) и др.; 3. отъ сѫщото лице другъ рапортъ отъ 10. V. 82 г., въ който, като се описватъ археологически околноститѣ на Варна, прави се прѣдположение, дѣ се е намиралъ гробътъ на полския краль Владиславъ III. отъ 1444 г. и много други отъ подобенъ характеръ рапорти. Доколко Иречекъ се е старалъ да възбуди у учителитѣ желание къмъ самостойни занятия и научни изучвания, може да се види отъ окрѫжното му писмо отъ 2. III. 82 г. № 545, въ което, като съобщава на директоритѣ на държавнитѣ учебни заведения, че министерството е рѣшило да напечата за текущата 1881-82 учебна година едно общо годишно изложение за всичкитѣ държавни учебни заведения въ княжеството, което изложение да съдържа подробни статистически данни за учителитѣ и ученицитѣ, Иречекъ имъ прѣдлага да съобщятъ въ учителскитѣ съвѣти, какво министерството е рѣшило да напечата въ това изложение и три статии, за това обявява „книжовно надпрѣварване", споредъ което се опрѣдѣлятъ три награди за най-добритѣ написани статии по свободно избрани теми отъ който и да било клонъ на науката, било за срѣдното реално и класическо образование, било по педагогията и методиката, било собствено по етнографията, историята и пр. на България и нейнитѣ жизненни интереси, освѣнъ политическитѣ. Ако не се явяли оригинални статии, то и прѣводи на отлични произведения отъ чуждитѣ литератури щѣли да бѫдатъ съразмѣрно възнаградени. Иречекъ завърша окрѫжното си съ слѣднитѣ думи: „като съобщавамъ това на учителския съвѣтъ, ще ми явите, като какво впечатление е направила на учителитѣ тая покана за „книжовно надпрѣварване" и има ли надежда, да се чака за нѣкакъвъ отзивъ отъ страна на г. г. учителитѣ на повѣреното ви училище, безъ да изключвате, разбира се, себе си". — Сѫщо така Иречекъ не е пропущалъ нито единъ случай, който му е прѣдставялъ възможность да изтъкне значението на археологическитѣ паметници и да се погрижи за тѣхното спасение. Така съ писмо отъ 10. III. 82 г. той обръщалъ вниманието на софийското град. общинско управление върху това, че „понеже въ София се прѣдприематъ много работи за изравнение и поправяне на улицитѣ, при които ставатъ много разкопки и случайни отваряния на земя, вѣроятно е, че тукъ-тамѣ ще се намѣрятъ и нѣкои

Digitized by Google

любопитни старини, като надписи, всѣкакви дѣлани камъни, антически сждове и други остатъци на древностьта", и за това моли управлението да направи надлежнитѣ разпоредби, ако би да се намѣрятъ подобни нѣща, да се извѣсти на министерството, за да се приберать въ музея.

Не забравилъ Иречекъ да помисли и за повдигането изкуството въ България, обаче тогава той смѣталъ това още за ненаврѣменно поради прѣходното положение на страната. Развитието на изкуството у насъ той поставялъ въ свръзка съ прѣподаването на рисуването, което токо-що било въведено въ гимназиитѣ.

Най-сетнѣ къмъ министерствуването на Иречка се отнася и възобновата на Българското книжовно дружество въ София. Споредъ рѣшението на членоветѣ на послѣдното отъ 28. ноемврия 1878 г. въ Браила, дружеството трѣбало да се прѣнесе въ България — въ София, и възобновата му се възлагала на министерството на нар. просвѣщение въ свободното отечество. Обаче поради другитѣ грижи и залиси, свързани съ уредбата на младото княжество, възобновата на дружеството се оказала не така лесно осжществима. Много се говорило и тълкувало за това нѣщо, но не се дохаждало до никакви резултати, па и дружествениятъ капиталъ все още не билъ прибранъ въ България. Най-сетнѣ Иречекъ се заловилъ да изпълни това добро, но трудно дѣло. Възползуванъ отъ прѣбиването на М. Дринова, основателенъ членъ и бивши прѣдседатель на дружеството, въ България и въ съгласие съ В. Д. Стоянова, сжщо основателенъ членъ, Иречекъ, слѣдъ едно прѣдварително съвѣщание съ тия послѣднитѣ, взелъ инициативата да се тури въ изпълнение възложената на министерството задача. На 5. септемврия 1881 г. той свикалъ въ Народната библиотека събрание на дружественитѣ членове, което подъ прѣдседателството на М. Дринова окончателно разрѣшило въпроса за възобновата на дружеството, като въ сжщото врѣме натоварилю министра на просвѣщението да назначи за тая цѣль изъ-помежду членоветѣ единъ привръменен комитетъ наймалко отъ петь лица, който да управлява дружеството до 25. юлия 1882 г., когато ще се събере главното събрание на дружеството, и опрѣдѣлило, като се възползуватъ отъ отпуснатата държавна субсидия,[1]) да се почне издаването органа на дружеството — „Периодическо списание" отъ 1. януария 1882 г. Рѣшението на това събрание Иречекъ изпълнилъ въ началото на 1882 г., както се

[1]) Вж. указъ № 756 отъ 18. XII. 1880 г., сжщо ук. № 200 отъ 10. III. 82 г.

види отъ едно негово писмо съ дата 24. II. с. г. до г. В. Д. Стоянова, въ което той опрѣдѣля лицата, които ще съставятъ приврѣменния комитетъ, и прѣдлага на г. Стоянова да ги помоли отъ негова страна „да вематъ участие въ това общенародно и почетно прѣдприятие“. „Слѣдъ съставянието на този комитетъ, завърша той писмото си, по-нататъшното управление на дружественитѣ работи остава на комитета, безъ никаква друга намѣса отъ министерството, което съ назначението на комитета прѣнася на него своитѣ досегашни задължения за възобновлението на дружеството“. Отъ тогава Иречекъ, като членъ на врѣменния управителенъ съвѣтъ, става единъ отъ най дѣятелнитѣ членове за възкресяването на дружеството и усърденъ сътрудникъ на „списанието“, както показватъ първитѣ книжки на това послѣдното. Залѣгането на Иречка за възобновата и организацията на дружеството се подържало и отъ голѣмитѣ надежди и очаквания, които той възлагалъ върху бѫдещата негова дѣйность: то „ще учреди едно единство между българскитѣ книжовници, ще служи като една свръзка между българското минало и настояще и ще събере ония богатства, които всѣки народъ счита за свои светини — съкровища на езика, възпоминание на прадѣдитѣ и познаване всичкитѣ хубости на отечеството.“

Съ такиви обширни и полезни планове и благи надежди за бѫдещето просвѣтно дѣло на България се въодушевявалъ Иречекъ като български министъръ на народ. просвѣщение. Обаче той не можилъ да осѫществи дори едната десета отъ своитѣ планове, защото съ падането кабинета на 23. VI. 82 г. той побързалъ да напусне и министерския постъ. Отъ тогава се забѣлѣзва въ дѣйностьта на Иречка нова посока. Като считалъ, че прѣзъ врѣмето на министерствуването си, ако не друго, то поне е далъ една правилна насока и здрава основа въ развитието на учебното дѣло въ княжеството, Иречекъ сега намислилъ да се посвети на други занятия въ България, които ще бѫдатъ не по-малко полезни за българитѣ — на научни изучвания страната.

Още слѣдъ напущането на министерското креслю Иречекъ се отказалъ отъ прѣдишната си длъжность — главенъ секретарь при министерството на народ. просвѣщение, както се види отъ доклада на неговия приемникъ министъръ Теохаровъ до княза отъ 23. VI. 82 г. № 1569. „Понеже д-ръ К. Иречекъ, казва се тамъ, е далъ оставката си отъ досегашната си служба и понеже е желателно такива лица, които сѫ тъй добрѣ и подробно запознати съ страната и

Digitized by Google

жителитѣ ѝ, които слѣдов. и за бѫдеще всѣкога ще могатъ да принесатъ голѣми услуги за княжеството, да се задържагъ на служба въ държавата,“ министърътъ прѣдлагалъ на княза да го назначи за съвѣтникъ при министерството. Доколкото може да се сѫди отъ тоя докладъ, Иречекъ ще да е искалъ да го назначатъ на нѣкоя длъжность, въ която той би могълъ да се прѣдава повече на научнитѣ си занятия, защото министърътъ въ сѫщия докладъ пише: „тоя постъ (съвѣтникъ при министерството) съ назначението на г. Иречка ще придобие още по-голѣма важность, защото той, като списатель и историкъ, може заедно да бѫде единъ отъ първитѣ сътрудници на прѣдполагаемия Учебенъ съвѣтъ при реченото министерство и да рѫководи успѣшно разни научни и книжовни прѣдприятия, наченати отъ правителството, както и разпространението на Народната библиотека заедно съ музея.“ Иречекъ, както се види, приелъ тая служба съ сѫщата заплата (10.000 л. споредъ контракта), но не останалъ дълго врѣме на нея, защото отъ 15. I. 83 г. длъжностьта съвѣтникъ била закрита, и той билъ назначенъ само отъ 26. III. с. г. за прѣдседатель на наредения отъ него Учебенъ съвѣтъ.

Обаче и тая длъжность не ще да е била по желанието на Иречка и не му е давала възможность да се прѣдаде на научни занятия. Въ едно писмо отъ 20. VI. 83. г. до министра, той иска заграниченъ отпускъ споредъ контракта и да му се опрѣдѣли, дали ще бѫде подновенъ контракта му занапрѣдъ, или не, за да си търси друга служба вънъ отъ България. Съ това заявление, повидимому, Иречекъ е искалъ да принуди правителството да му даде подходеща за него служба съобразно съ неговото желание, защото ето какво той самъ пише въ сѫщото писмо по тоя въпросъ: „Азъ би се съгласилъ да остана занапрѣдъ въ службитѣ на Българското княжество, само ако ми се опрѣдѣли нѣкое занятие чисто научно, съ най-малъкъ размѣръ на административни и канцеларски работи, защото не ми се иска да се отдалечавамъ и за въ бѫдеще отъ собствената си задача, по която азъ за съжаление въ врѣме на едно 44-мѣсечно прѣбиване въ страната не съмъ могълъ да принеса такава полза на България, каквато можеше да се очаква отъ мене.“ Управляещиятъ тогава министерството на Нар. Просвѣщение, Д. Агура, въ отговоръ на това му съобщилъ, че българското правителство желае да го има на своя служба и занапрѣдъ. Слѣдъ тоя отговоръ Иречекъ се обърналъ отново съ писмо отъ 29. VI. 83 г. до министерството, като заявилъ, че ако и за него лично да би

Digitized by Google

било по-приятно, да се прѣнесе въ обстоятелства по-спокойни, за да може съ всичкитѣ си сили да се посвети на науката и да продължи дѣятелностьта си, която отчасти е прѣкжсналъ съ врѣменното си дохождане въ България, но 4-годишното му прѣбивание тукъ, доброто му познанство съ жителитѣ и обстоятелствата на страната и искреното му желание да бжде полезенъ на българския народъ въ важната епоха на неговото устрояване пáкъ го насърдчавали да не се отказва да послѣдва поканата, за да остане и за въ бждеще въ България. Но за това той изразилъ желание, да се опрѣдѣлятъ въ такъвъ случай условията, които да гарантиратъ неговото оставяне тукъ, прѣдъ видъ на туй, че съ това той изпуща разни изгоди, които му се прѣдставяли вслѣдствие поканата да приеме професорска катедра въ Пражкия университетъ. „Желая, завършва той писмото си, да ми се опрѣдѣли нѣкое постоянно занятие, което има бждещность за много години и за сега не намирамъ за себе си по-сгодно нѣщо отъ управлението на музея и библиотеката. Но необходимо условие (conditio sine qua non) е Народната библиотека съ музея да се прѣнесе отъ Голѣмата джамия въ най-близко врѣме другадѣ, именно въ нѣкое по-добро здание, напр. въ гимназията, защото въ сегашното си помѣщение тия сбирки нѣматъ бждещность. Въ всѣки случай моля да се свърши цѣлиятъ ми въпросъ до 20. юлия т. г.“ Още на слѣдния день — 30. VI. с. г. управляещиятъ министерството Д. Агура внесълъ въпроса въ министерския съвѣтъ, който съ писмо отъ 2. VII. 83 г. съобщава въ министерството, че той съгласно рѣшението си отъ 30. VI. с. г. протоколъ XXXIII, § 3 „изрази желание да остане д-ръ Иречекъ и занапрѣдъ на служба въ княжеството“. Въ отговоръ на това съобщение Иречекъ съ писмо отъ 4. VII. с. г. прѣдложилъ „проектъ на условията, споредъ които би му било възможно да продължи своето прѣбивание въ службитѣ на Българското княжество.“ Тоя проектъ билъ внесенъ на 19. VII. с. г. въ Държавния съвѣтъ, възъ основа на който послѣдниятъ съ незначителни измѣнения изработилъ новъ контрактъ, сключенъ формално между министерството и Иречка на 10. VIII. 83 г. Съдържанието на контракта е слѣдното:

1. „Г-нъ д-ръ К. Иречекъ остава въ службата на Българското княжество отъ днесъ до 1. ноември 1889 год. като директоръ на Народната библиотека и музей; сжщеврѣменно занимава длъжностьта на прѣдседатель на Учебния съвѣтъ до бждеще разпореждане.

Digitized by Google

2. „Българското правителство ще натоварва г. Иречка изключително съ научни, книжовни и училищни занятия.[1])

3. „Въ случай ако се отвори въ София едно българско високо училище (университетъ), г. Иречекъ ще постжпи между професорите му.

4. „Г. Иречекъ се ползува всека година отъ 2-месеченъ отпускъ.[2])

5. „Годишната плата на г. Иречка ще бжде 9600 лева.[3])

6. „Ако министерството на нар. просвещение счете служенето на г. Иречка за ненужно, може да го уволни, като го уведоми за това писмено шесть (въ проекта: една година) месеци по-напредъ. А сжщо може г. Иречекъ да напусне българската служба, като поиска писмено уволнението си шесть месеца по-напредъ.

7. „Ако г. Иречекъ напусне по своя воля българската служба преди 1. (въ проекта: 3) ноемврия 1889 г., сиречь преди изтичането на десеть години отъ първото му постжпване на българската служба, което е станало на 1. (въ проек.: 3.) ноемврия 1879 г., правителството ще му отпусне едно възнаграждение отъ хилядо лева за всека изслужена година отъ началото на службата.[4]) Ако пъкъ правителството до онзи срокъ го уволни само, тогава то ще му отпусне едно обезщетение отъ 12000 лева. Въ единия, и въ другия случай г. Иречекъ се лишава отъ право на пенсия.[5])

8. „Ако г. Иречекъ остане на служба по-дълго отъ 1. ноемврия 1889 г. и следъ този день излезе отъ служба, Българското правителство ще му определи една пенсия споредъ закона за пенсиите, който ще бжде тогава въ сила, въ всеки случай следъ 10-годишна служба (като се смета отъ 1. ноемврия 1879 г.) не по-малко отъ 4.000 л. и следъ 20-годишна (отъ сжщата дата) не по-малко отъ 6.000 л.

9. „Условията влизатъ въ сила въ деня на подписването имъ отъ двете страни, отъ министра на народното просвещение и отъ г. К. Иречека. Съ подписването имъ сжщевременно се унищожава досегашниятъ контрактъ, сключенъ на 1. ноемврия 1879 г.“

---

[1]) Въ проекта тоя членъ гласи: „Българского правителство не ще натоварва г. Иречка съ никакви политически работи, и ще го оставя при научни, книжовни и училищни занятия“.

[2]) Въ проекта тоя членъ гласи: „Г. Иречекъ се ползува отъ сжщите двумесечни ваканции, като учителите на държавните учебни заведения, само че може, ако поиска (съ изключение на случай, предвиденъ въ § 3), въ съгласие съ министерството да си пренесе на други месеци вънъ отъ времето на летния распусъ.“

[3]) Въ проекта прибавено: „въ течение на най-близките седемъ години не ще бжде по-малка отъ 9600 л.“

[4]) Въ проекта стои: „ще му отпусне едно обезщетение отъ 6—8000 лева.“

[5]) Въ проекта гласи: „г. Иречекъ се отказва отъ право да приеме некаква пенсия.“

Digitized by Google

Обаче назначението му за директоръ на библиотеката и музея не послѣдвало веднага, защото наскоро слѣдъ това станали нови политически промѣни, именно на 7. IX. 83 г. дойде на властъ Д. Цанковъ, па освѣнъ това и самъ г. Иречекъ се намиралъ въ научни пѫтувания по България; а пъкъ слѣдъ завръщането си отъ послѣдното въ края на септемврия той заминалъ въ заграниченъ отпускъ, както се види отъ писмото съ дата 29. IX. 83 г., дѣто той привежда причинитѣ за тоя отпускъ: 1. „да се разправи съ Пражкия университетъ и съ правителството въ Виена, защото билъ се обѣщалъ формално и писмено, че ще приеме една историческа катедра на речения университетъ, но послѣ настояването на Българското правителство останалъ на служба въ Българското княжество; 2. за да се снабди съ нѣкои справки за обработване археологическитѣ материали, събрани нея година, по източници, които не му били достѫпни въ София, и 3. да си нареди нѣкои частни работи, тъй като отъ петнадесетъ мѣсеци не билъ въ отечеството си". Отъ тоя отпускъ Иречекъ се върналъ въ началото на ноемврия 1883 г. Само въ първитѣ дни на 1884 г. по доклада на тогавашния министъръ на народното просвѣщение, д-ръ Д. Молловъ, и съ указъ № 2, отъ 4. I. с. г. той билъ назначенъ „за директоръ на Народната библиотека и музей споредъ сключения вече между него и министерството контрактъ съ заплата 9.600 л. и си остава занапрѣдъ прѣдседатель на Учебния съвѣтъ съобразно съ 2. чл. отъ „Закона за учебния съвѣтъ".

Управлението на библиотеката и музея Иречекъ приелъ на 11. I. 84 г. Работата въ библиотеката, както и нейното състояние за него не сѫ били нови. Още въ 1880 г. той билъ назначенъ съ прѣдписание отъ 20. VI. с. г. № 1029 като ревизоръ да прѣгледа библиотеката, която още се намирала въ зачатъка си, и да изкаже мнѣние, какво трѣбва да се направи за нейното нареждане. Иречекъ изпълнилъ възложената на него работа и на 6. VII. прѣдставилъ въ министерството единъ обширенъ рапортъ, въ който той изложилъ състоянието на библиотеката и исканото отъ него мнѣние. Тоя рапортъ не се намѣри въ архивата нито на министерството, нито на библиотеката, така че не можемъ да узнаемъ, въ какво се е заключавало собствено това мнѣние. Само отъ едно допълнение къмъ тоя рапортъ отъ 28. VIII. 80. г. се научаваме, че Иречекъ билъ натоваренъ самъ да уреди и нареди библиотеката съ двама помощници Ив. Брожка и Д. К. Поповъ. Отъ друго пъкъ писмо съ дата 5. VII. 80 г. узнаваме, че на 4. VII. с. г. той приелъ библиотеката отъ тога-

Digitized by Google

вашния главенъ инспекторъ при министерството на народното просвѣщение Г. Кирковъ въ врѣменно управление, а отъ 7. с. м. пристжпилъ къмъ уреждането на библиотеката заедно съ двамата си помощници. Първата работа била да се разпрѣдѣлятъ книгитѣ на отдѣли по специалность, слѣдъ което трѣбало да се съставятъ и нужнитѣ каталози. Но тъй като отъ 10. VIII. с. г. Иречекъ трѣбало да замине за Кюстендилъ, а слѣдъ това въ Рилския манастиръ, то той написалъ подробна инструкция отъ 14 пункта, по която да се ржководятъ помощницитѣ му и въ която се посочвало главно, какъ да се съставятъ каталозитѣ: алфавитенъ, локаленъ (инвентарь) и реаленъ по прѣдмети. Посоката дадена отъ Иречека, трѣбало само да се продължи. Обаче честото смѣняване на чиновницитѣ въ нея не само попрѣчило за напрѣдъка въ развитието ѝ, но и разбъркало това, което било вече направено. Затова, когато въ 1884 г. Иречекъ поелъ управлението на библиотеката, трѣбало отново да почне.

Още съ първото си писмо до министерството отъ 19. I. с. г. ходатайствува да се прѣмѣсти библиотеката отъ Голѣмата джамия, дѣто се помѣщавала въ сжщото врѣме и Държавната печатница, прѣдъ видъ на тѣсното, лошо, неудобно и опасно отъ пожаръ за библиотеката помѣщение („много мишки, които играятъ нощемъ по маситѣ и столоветѣ и глождатъ незатворенитѣ книги"). „Всичко това показва, пише Иречекъ, че библиотеката въ нинѣшното си помѣщение нѣма нито възможность да се увеличва, нито да се нарежда, и че тя, ако ѝ е сждена нѣкоя бждещность, прѣди всичко трѣбва да се изнесе на нѣкое по-здраво, по-ясно и по-пространно мѣсто". Сжщо така, като излага, въ какво положение е приелъ библиотеката, Иречекъ посочва, какво трѣба да се направи най-бързо и най-необходимо за първо врѣме, за да може библиотеката да се уреди споредъ библиотечната наука: 1. правилници и инструкции за попълване и нареждане библиотеката, както и за ползуване на публиката отъ нея, 2. шкафове и 3. тритѣ вида каталози. Съ писмо пъкъ отъ 15. III. с. г. той отново настоява прѣдъ министерството, да се прѣнесе библиотеката и музея въ новопостроената гимназия, дѣто се помѣщавало Народното събрание, за да се почне намѣсто уреждането на библиотеката, докато той се намиралъ въ България, понеже обявилъ, че напуща българската служба, и по тоя начинъ да даде една посока, по която да се развива по-нататъкъ подъ ржководството на неговитѣ приемници". Обаче, когато слѣдъ изпразването на исканото помѣщение се оказало и то недостатъчно за библиотеката, той въ рапорта си отъ

Digitized by Google

25. IV. 84 г. № 58 усилено настоява, че самата нужда изисква „да се построи нарочно едно удобно, макаръ и скромно здание за Народната библиотека и музей“.

Въ сѫщото врѣме Иречекъ работилъ и върху съставянето правилникъ за библиотеката и на 19. V. 84 г. съ писмо изпратилъ въ министерството подробна „Инструкция за управлението на Българската народна библиотека“, която съставилъ по правилата на университетскитѣ библиотеки въ Германия, като избралъ ония способи, които му се виждали за най-приспособими „къмъ тукашнитѣ тѣсни обстоятелства“. При това той посочва, че бѫдещитѣ библиокари ще трѣба да търсятъ съвѣтъ въ специалнитѣ книги по „библиотечната наука“ и въ други разни библиографически съчинения. Обаче тая „Инструкция“ по неизвѣстни причини не била утвърдена отъ министерството, макаръ че тя би могла да въведе още отъ тогава добъръ редъ въ управлението на библиотеката. — Не по-малко важность е придавалъ Иречекъ на въпроса за даване книги вънъ отъ библиотеката прѣдъ видъ на лошото ѝ помѣщение и изобщо турялъ тоя въпросъ, както и навсѣкждѣ, въ зависимость отъ мѣстнитѣ обстоятелства. Затова той съ писмо отъ 29. V. с.г. прѣдставилъ въ министерството „Правилникъ за заемане книги отъ Българската народна библиотека“, като изказва надежда, че съ тоя правилникъ ще могатъ да се посрѣщнатъ нуждитѣ на мѣстнитѣ жители и да се запазятъ сѫщеврѣменно и интереситѣ на библиотеката. Тоя правилникъ билъ приетъ и утвърденъ отъ министерството съ писмо отъ 11. VI. 84 г. и доскоро дѣйствуваше въ библиотеката. Сѫщо така Иречекъ обърналъ внимание, щото ученицитѣ, най-многобройнитѣ посѣтители на библиотеката, да се подвеждатъ подъ по-строгъ надзоръ при четенето на книгитѣ, тъй като при сѫществующата наредба на ученицитѣ се даватъ белетристични съчинения, които могли да не отговарятъ на възрастьта на читателитѣ имъ. Поради това за да се избѣгне всѣко злотворно влияние на книгитѣ върху младежьта, Иречекъ издалъ слѣдната наредба: „Всѣки ученикъ, който иска да дохожда въ Народната библиотека, да донесе писмено удостовѣрение отъ своя класенъ учитель, че той дѣйствително е ученикъ отъ еди-кой класъ и че нѣма затруднение да му се даватъ книги за четене. Срѣщу това удостовѣрение управлението на библиотеката може да му даде единъ видъ встѫпителенъ (входенъ) постояненъ билетъ. А на невъзрастнитѣ ученици отъ най-долнитѣ класове до 13—14 години ще се дава това удостовѣрение въ съвсѣмъ изключителни случаи; за тѣхното четене ще

Digitized by Google

бѫде достатъчна самата ученическа библиотека на гимназията, съставена отъ книги избрани съ педагогически тактъ“. Тая наредба била одобрена и приета, както се види отъ едно писмо на министерството отъ 9. II. 84 г. и едно обявление, издадено и залѣпено въ библиотеката на 10. II. с. г.

Едноврѣменно съ библиотеката Иречекъ се грижилъ и за увеличването и развитието на Музея. Още на 10. II. 84 г. съ писмо до министра на общитѣ сгради, земледѣлието и търговията обръща вниманието му върху случайнитѣ археологически находки при постройкитѣ на мостове, пѫтища и обществени здания и подканя министерството да се разпореди, щото инженерниятъ персоналъ да се погрижи за събирането на тия археологически прѣдмети и да се изпращатъ въ музея. Нѣма съмнѣние, че Иречекъ, който цѣни така високо важностьта на археологическитѣ паметници и е придавалъ, както видѣхме, голѣмо значение на Народния музей, не би се ограничилъ само съ тая разпоредба. Това най-ясно се види отъ писмото му отъ 31. V. 84 г. № 70 до министерството, което гласи: „Въ отговоръ на прѣдписанието Ви № 251 отъ 21. януария, относително съхранението древноститѣ, находещи се по княжеството, честь имамъ да съобщя, че мнѣнието си по тоя въпросъ ще изложа по-обстоятелно, слѣдъ като се върна отъ прѣдстоящето ми пѫтуване по източнитѣ прѣдѣли на България, дѣто се намиратъ особено много такива именно архитектурни паметници“. Обаче Иречекъ не можилъ да изпълни това си обѣщание, защото наскоро слѣдъ завръщането си отъ това пѫтуване той замина завинаги отъ България.

Още на 20. II. 84 г. Иречекъ съ писмо до министра извѣстява: „Назначенъ съмъ за редовенъ професоръ на всеобщата история при чешкия университетъ въ Прага съ задължение да встѫпя въ тая длъжность на 1. октомврия.“ За това, съгласно съ контракта отъ 10. VIII. 83 г. § 6, иска да бѫде уволненъ отъ 1. септември с. г. отъ служба на Българското княжество. Въ края на това писмо Иречекъ пише: „Не мога да прѣмълча, че ми е доста жално, дѣто най-подиръ ми се паднало пàкъ да се раздѣля съ България, слѣдъ едно петгодишно прѣбивание и служение въ нея, което ще остави у мене завсѣкога едно множество приятни възпоминания, но азъ отъ своя страна не можахъ по-дълго да се отклонявамъ отъ задлъженията, които всѣки патриотъ има къмъ своето собствено отечество.“ При такова категорическо заявление отъ страна на Иречека, слаби се оказали всички уговарвания, както на правителството, така и на приятелитѣ му въ София да остане

Digitized by Google

въ България. Отъ 1. юния с. г. той получилъ двумѣсеченъ отпускъ, „за да може да го употрѣби за едно научно пжтуване по най-източнитѣ прѣдѣли на България, по двѣтѣ страни на Стара-планина до Черно море." Отъ тоя отпускъ, който билъ продълженъ до 1. августъ, Иречекъ се завърналъ въ края на юлия м. и взелъ най-дѣятелно участие при окончателната организация на Българското книжовно дружество въ София въ всичкитѣ заседания на главното събрание на членоветѣ. Въ едно отъ послѣднитѣ заседания, въ което се разпрѣдѣлили и провъзгласили тритѣ категории членове на дружеството, било прѣдложено да се провъзгласи Иречекъ за почетенъ членъ, обаче той поради своята младость се отказалъ да бжде приброенъ въ реда на почетнитѣ членове, но за то пъкъ събранието единодушно и единогласно рѣшило прѣдъ видъ на заслугитѣ, които д-ръ К. Иречекъ е направилъ на дружеството особено и на България изобщо, да му се поднесе отъ името на главното събрание адресъ.

Участието въ главното събрание на Книжовното дружество може да се смѣта послѣдно дѣло на Иречека въ България. Слѣдъ закриването на това събрание той почналъ вече да се готви за пжть. Съ писмо отъ 7. VIII. 84 г. до министерството той иска: 1. „да се издаде указъ по-скоро за уволнението му отъ 1. септемврия, 2. да му се даде парично искане за заплатата му за мѣсецитѣ юни, юли и августъ и 3. да му се заплати 4000 лева възнаграждение съгласно съ § 7 отъ контракта." Въ отговоръ на това писмо на 15. VIII. с. г. послѣдвалъ указъ, споредъ който Иречекъ се уволнява отъ 1. IX. отъ българска служба „по собствено негово желание", като му се отпущатъ едноврѣменно и 4000 лева.

Къмъ края на мѣсецъ августъ неговитѣ приятели и почитатели вече се готвѣли да изпращатъ Иречека. На 31. августъ членоветѣ на Книжовното дружество дадоха банкетъ на своя съчленъ, на който и билъ поднесенъ и адресътъ отъ управителния съвѣтъ. Въ тоя адресъ, съставенъ отъ г. М. Дринова, т. в. прѣдседатель на Българското книжовно дружество, като се изброяватъ по-главнитѣ учени трудове на Иречека и оказанитѣ отъ тѣхъ услуги на България и българския народъ, въ края четемъ: „Не можемъ да не споменемъ, че прѣзъ петгодишното Ваше прѣбивание въ нашето отечество Вие не малко сте съдѣйствували за укрѣпяване наредбата и благоустройството на училищното наше дѣло. Най-послѣ нека ни бжде дозволено да споменемъ и за добринитѣ, сторени отъ Васъ на нашето Книжовно дружество, което въ Вашето министерствуване и при Вашето го-

Digitized by Google

рещо участие можа да поднови дѣятелностьта си въ новата българска столица. — Сега, когато Вие, за общо наше съжаление, се готвите да оставите България и да се завърнете въ отечеството си, за да се посветите тамъ изцѣло на своята научна дѣятелность, главното събрание на Българското книжовно дружество единодушно ни задлъжи да Ви изкажемъ отъ негова страна най-дълбока и гореща благодарность за Вашитѣ услуги народу ни. Заедно съ това, реченото главно събрание ни задлъжи да Ви изкажемъ и неговата надежда, че Вие и за напрѣдъ ще останете такъвъ драгъ и плодовитъ дѣятель по изучването на българската земя и отечество, какъвто сте били прѣзъ цѣли четирнадесеть години".

При такива благодарности, благопожелания и надежди на българската интелигенция наедно съ проф. М. Дринова, който слѣдъ наредбата на Българското книжовно дружество въ София замина за Харковъ, за да се прѣдаде така сѫщо на своитѣ мирни учени занятия, д-ръ К. Иречекъ напусна България на 1. септемврия 1884 г. и въ течение на послѣднитѣ 20 години, тукъ му е мѣстото да отбѣлѣжимъ, той остана отзивчивъ на тия благодарности и напълно оправда възлаганитѣ на него надежди.[1])

[1]) Вънъ отъ официалнитѣ длъжности на Иречка сѫ били възлагани и други работи, които той е изпълнявалъ съ присърдце и най-добросъвѣстно. Така:

1. Прѣзъ м. юния 1880 г. той билъ назначенъ да провѣри на мѣстото направенитѣ отъ трѣвненския живописецъ С. Ц. Симеоновъ копии на нѣкои отъ боянскитѣ фрески. Слѣдъ извършането на тая работа, Иречекъ е прѣдставилъ на министра на 1. VII. с. г. единъ прѣкрасенъ и подробенъ рапортъ, въ който покрай оцѣнкитѣ на споменатитѣ копии дава едно пълно изложение историята на Боянската крѣпость, подробно описание на фрескитѣ въ Боянската църква и на другитѣ старини при с. Бояна, като събралъ народнитѣ прѣдания, свързани съ тѣхъ, и най-сетнѣ географическо описание на с. Бояна.

2. Отъ 10—24. VIII. 80 г. билъ членъ на извѣстната комисия, изпратена отъ министерския съвѣтъ въ Кюстендилския окрѫгъ да изучи положението на безземелнитѣ селени и е взелъ най-голѣмо участие въ съставянето знаменития рапортъ на тая комисия. (Вж. Държав. вѣст. год. II (1880), бр. 69—77).

3. Прѣзъ лѣтото сѫщата 1880 година по поканата на князъ Александра и заедно съ него той заминалъ за Рилския манастиръ, за да изучи тамшнитѣ рѫкописи, отъ които той събралъ огроменъ исторически материалъ.

4. Въ 1882 г. прѣзъ мѣсецитѣ май и юни, въ отсѫтствието на министра Теохарова, той врѣменно билъ управляещъ министерството на Правосѫдието (Вж. Държ. вѣст. г. IV (1882), бр. 52, 58, 63, 68 и 69).

5. Съ писмо отъ 18. I. 1883 г. билъ назначенъ въ комисията за обсѫждане мѣркитѣ по прѣдложение на военния министъръ, които трѣбало да се взематъ за поддържане поредъка и безопасностьта въ източната часть на княжеството.

6. Прѣзъ учебната 1883—84 г. билъ прѣподаватель по всеобща история по собствено желание и безъ възнаграждение, като е оставилъ най-добри възпоминания между ученицитѣ си.

Първитѣ начала на езиковния изразъ за самосъзнанието у дѣцата.

Отъ проф. д-ръ Ив. А. Георговъ.

I.

Нерѣдко се срѣщаше прѣди мнѣнието, което намѣри застѫпници и въ науката, че самосъзнанието на дѣтето си пробива пѫть въ оня моментъ, когато дѣтето за означаване на своята собствена личность захване да употрѣбя не вече своето собствено име, съ което то си служи обикновено въ първо врѣме подъ влиянието на неговата околность, която го назовава така, ами личното мѣстоимение въ първо лице. Тъй Romanes твърди, какво „промѣната въ фразеологията на дѣтето, което прѣстава да говори за себе си като за обьектъ и захваща да говори за себе си като за субьектъ, твърдѣ рѣдко настѫпя прѣди третята година, или даже повечето пѫти не настѫпя прѣди третята година. Когато е настѫпила тая промѣна, тогава имаме опрѣдѣлено доказателство за появлението на едно истинско, макаръ и още зачатъчно самосъзнание. Па е и съмнително, дали би настѫпила тая промѣна и въ такъвъ единъ твърдѣ griановрѣмененъ моментъ, ако да не се подкрѣпяше тя отъ „социалната околность“, тъй като, както забѣлѣзва Sully, ‚отношението между ято и неято, което обгръща въ себе си онова отношение, което сѫществува между „азъ“ и „вие“, непрѣстайно се налага на вниманието на дѣтето отъ говора на околностьта‘ . . . . Безъ всѣко съмнѣние се признава отъ всѣкждѣ, какво до оня моментъ, когато едно дѣте захваща да говори, то не притежава още никакъвъ зачатъкъ отъ истинско интроспективно самосъзнание.“[1])

[1]) The change of a child's phraseology from speaking of self as an object to speaking of self as a subject does not take place — or but rarely so — till the third year. When it has taken place we have definite evidence of true self-consciousness, though

Digitized by Google

Това мнѣние обаче, както показа особено Preyer, е погрѣшно, защото дѣтето има вече доста развито самосъзнание, дълго врѣме прѣди да захване да се проявява това самосъзнание въ езика по оня начинъ както у възрастнитѣ.[1]) На сѫщото мнѣние е и проф. д-ръ J. Sully: „Онова самосъзнание обаче не *захваща* тепърва съ употрѣбението на думата „азъ". Дѣтето безъ съмнѣние има недоразвито самосъзнание, когато говори за себе си като за единъ отличенъ прѣдметъ; употрѣбението на формитѣ „азъ", „мене" може обаче да означава по-голѣмата опрѣдѣленость на прѣдставата за ято, и то не само като тѣлесенъ обьектъ и тъкмо така означаванъ както други схващани прѣдмети, ами и като нѣщо, което е отлично отъ всички обьекти на сѣтивата и тѣмъ противуположно, като онова, което наричаме „субьектъ" или я."[2])

Тѣлесното съзнание, въ което най-напрѣдъ се пробужда чувството на ято, се образува вече много по-рано, и при това зиматъ участие всички сѣтива на дѣтето. Особена роля въ това отношение играе неприятното чувство въ формата на болка. Какъ се развива постепенно това тѣлесно я, туй обширно е посочилъ покрай Preyer'a и проф. Granville Stanley Hall въ своята статия „Some Aspects of the Early Sense of Self", която излѣзе въ 1898. година въ American Journal of Psychology.

Обаче отъ друга страна не може да се откаже, че и говорътъ има не маловажно участие въ образуването на самосъзнането, каквото признава и Preyer, който обявява изучването на говора за единъ отъ най-важнитѣ фактори за образуване на ясното самосъзнание. „По-важно за образуването на дѣтското я отколкото наблюдението на сѣнката и на образа въ огледалото е изучването на

---

still in a rudimentary stage. And it is doubtful whether this change would take place even at so early an age as the third year, were it not promoted by the „social environment". For, as Mr. Sully observes, „the relation of self and not self, including that between the I and the You, is continually being pressed on the child's attention by the language of others". . . . . It will no doubt be on all hands freely conceded, that at least up to the time when a child begins to speak it has no beginning of any true or introspective conciousness of self. (*G. J. Romanes*, Mental evolution in man. London 1888. Стр. 201—202).

[1]) *W. Preyer*, Die Seele des Kindes. II. Auflage. Leipzig 1884. Стр. 401, 402, 403.

[2]) Jenes Selbstbewusstsein jedoch *beginnt* nicht erst mit dem Gebrauche des „ich". Das Kind hat zweifellos ein rudimentäres Selbstbewusstsein, wenn es von sich selbst als von einem anderen Gegenstand spricht; der Gebrauch der Formen „ich", „mir" mag aber die grössere Bestimmtheit der Vorstellung vom Ich bezeichnen und zwar nicht bloss als körperliches Objekt und geradeso nennbar wie andere wahrnehmbare Dinge, sondern auch als etwas, das von allen Objekten der Sinne verschieden und diesen entgegengesetzt ist, als das, was wir „Subjekt" oder Ich nennen. (*Dr J. Sully*, Untersuchungen über die Kindheit. Aus dem Englischen übertragen von Dr. J. Stimpfl. Leipzig 1897. Стр. 167—168).

Digitized by Google

говора. Защото тепърва съ употрѣбението на думитѣ разграничаватъ се едно отъ друго по-високитѣ понятия, — и понятието за ято . . . . Ала чрѣзъ говоренето тепърва се прецизира различаването на *понятията* я, собствена личность, мое, подкрѣпя се образуването — не възникването — на *чувството* на ято."[1]) Така сжщо твърди и Sully: „Владѣенето на I (азъ) и you (ти, вие), me (мене), mine (мой) и т. н. образува въ развоя на способностьта за говорене и на мислителната способность една епоха, която стои съ тази (?) въ твърдѣ близко взаимоотношение."[2]) Заради това и Sully намира за твърдѣ желателно, да се направятъ повече наблюдения върху това.

Именно заради туй и въ крайна степень интересно е да се прослѣди въ развитието на дѣтето изпжкването на ония езиковни форми, въ които дохожда до по-ясенъ изразъ самосъзнанието на дѣтето. Проникнатъ отъ съзнанието за важностьта на тая страна въ развитието на самосъзнанието, и проф. Hall въ своя въпросникъ върху първото чувство на ято, отговоритѣ на който сж послужили за основа на споменатата по-горѣ статия, на второ мѣсто поставя ония проблеми, които се отнасятъ до първитѣ начала на езиковния изразъ за самосъзнанието у дѣцата. А именно той иска отговори на слѣднитѣ въпроси отстрана на наблюдатели на дѣцата:

„Какъ говори дѣтето за себе си? Говори ли за себе си врѣменно въ третьо лице, кога и прѣзъ кои стжпала напрѣдва то къмъ употрѣбение на мѣстоимението отъ първо лице? Употрѣбятъ ли се думитѣ „азъ", „мене", „мой", сетнѣ „ти" и „твой" вѣрно вече въ самото начало? Какво означава всѣка отъ тия думи за дѣтето, и какви промѣни настжпватъ при употрѣбението на всѣка една отъ тѣхъ?"[3])

---

[1]) Wichtiger für die Ausbildung des kindlichen Ich, als die Beobachtung des Schattens und des Spiegelbildes ist das Sprechenlernen. Denn erst mit dem Gebrauche der Wörter werten die höheren Begriffe von einander abgegrenzt, so auch der Begriff des Ich . . . Aber durch das Sprechen wird die *begriffliche* Unterscheidung des Ich, des Selbst, des Mein erst präcisiert, die Ausbildung — nicht Entstehung — des *Ichgefühls* nur begünstigt. (*W. Preyer,* op. cit. Стр. 401—402.)

[2]) Die Beherrschung des I (ich) und you (Du, Sie), me (mich, mir), mine (mein, meinige) u. s. w. bildet in der Entwicklung der Sprachfähigkeit und des Denkvermögens eine Epoche, welche mit dieser (?) in sehr naher Wechselbeziehung steht. *(Dr. J. Sully,* op. cit. Стр. 165—166.)

[3]) Wie spricht das Kind von sich selbst? Spricht es sich zeitweilig in der dritten Person an, wann und durch welche Stufen schreitet es zum Gebrauch des Fürworts der ersten Person vor? Wird „ich", „mir", „mich" und „mein", ferner „du" und „dein" schon gleich anfangs richtig gebraucht? Was bedeutet jedes dieser Wörter für das Kind und welche Veränderungen treten bei dem Gebrauch eines jeden ein? (*Dr. G. Stanley Hall,* Ausgewählte Beiträge zur Kinderpsychologie und Pädagogik. Aus dem Englischen übersetzt von Dr. J. Stimpfl. Altenburg 1902. Стр. 254.)

Digitized by Google

За жалость обаче въ казаната статия никакъ не е засегната тая страна на първото чувство на ято, и, както изглежда, събраниятъ върху тия проблеми материалъ никакъ не е билъ разработенъ досега, — поне доколкото менѣ ми е познато.

Самъ азъ между друго обрѫщахъ внимание и върху тая страна въ езиковното развитие на дѣтето и искамъ да съобщя тука нѣкои отъ резултатитѣ на моитѣ изслѣдвания, като се надѣвамъ, че установенитѣ отъ мене резултати въ нѣкои отношения ще спомогнатъ, за да се поправятъ извѣстни изказвани досега мнѣния върху езиковното означаване на собствената личность отстрана на дѣцата.

Наблюденията съмъ правилъ надъ своитѣ два сина. Материалътъ е събиранъ още прѣди години, обаче поради разни основания тоя материалъ е останалъ досега неразработенъ. Потикнатъ между друго отъ прочутото съчинение на Preyer'а, азъ се заловихъ да наблюдавамъ отнайнапрѣдъ на моя пръвъ синъ, роденъ на 23. октомврия 1889. година, нѣкои страни въ тѣлесното и душевно развитие. За жалъ обаче въ първо врѣме не продължавахъ тия наблюдения непрѣкѫснато по еднакъвъ начинъ, ами слѣдѣхъ само поглавнитѣ етапи въ развитието на дѣтето, ала слѣдъ като то вече бѣ усвоило нѣколко думи и ги употрѣбяше, азъ прѣстанахъ да слѣдя редовно напрѣдъка въ неговия говоръ и си бѣлѣжихъ съ точно означаване на врѣмето само такива прояви въ езиковното развитие, като появата на първото изречение и т. н. Така точнитѣ наблюдения съ съвѣстно отбѣлѣзване на врѣмето прѣстанаха, когато дѣтето бѣ достигнало до възрасть 17 мѣсеца, и отново захванаха, когато въ говора на дѣтето се появи думата „азъ". Но отъ тоя моментъ вече взехъ да слѣдя съ всичка точность всѣки день напрѣдъка въ езика на дѣтето, така че съ изключение на една междина отъ шесть мѣсеца, прѣзъ което врѣме си бѣхъ записвалъ само поглавнитѣ думи безъ точно отбѣлѣзване на датитѣ, развитието въ езика на първия ми синъ отъ това врѣме нататъкъ биде подложено на най-сериозно наблюдение, докато дѣтето почти бѣ станало на четири години и неговото езиковно развитие, тъй да се каже, бѣ постигнало своя завършекъ. Подобно прѣкѫсване въ наблюдението на развитието на говора не се случи при моя втори синъ, който на възрастъ бѣ съ 11 мѣсеца по-младъ отъ първенеца ми, и чийто говоръ наблюдавахъ съ всичка изисквана точность и послѣдвателность почти до завършената му третя година.

Притуй трѣбва да забѣлѣжа, че наблюденията правѣхъ азъ самъ съ най-голѣма добросъвѣстность. А понеже моето занятие

Digitized by Google

като професоръ ми позволяваше, съ много кратки прѣкжсвания прѣзъ деня, да се намирамъ почти винаги вкжщи и да бжда постоянно около дѣцата си, заради това въ наблюдението на езиковното развитие на дѣцата не можеше да ми изплъзне нищо сжществено, особено понеже и жена ми бѣ въ състояние да ми помага въ моитѣ наблюдения. Малкото нѣща, които азъ самъ не можахъ да наблюдавамъ и установя или само отсетнѣ ги намирахъ потвърдени, винаги отбѣлѣзвахъ изрично. А за да бжда още по-добрѣ подготвенъ за своитѣ наблюдения, азъ прочетохъ вече прѣди тѣхното почеване книгата на Preyer'а. Тия наблюдения се водѣха почти непрѣкжснато прѣзъ цѣлото тѣхно приблизително четиригодишно траене. Едно не особено дълго прѣкжсване се случи при моя пръвъ синъ, когато той бѣ на 21½ мѣсеца и трѣбваше да се отдѣли отъ своето по-младо братче, което се бѣ разболѣло отъ дифтеритъ, и да се прѣдостави на надзора на слугинята, поради което значи прѣзъ извѣстно врѣме остана отдѣлено и отъ насъ, които се затворихме съ другото болно дѣте. По-късно се случиха още едно-двѣ съвсѣмъ кратки прѣкжсвания отъ по два-три деня, прѣзъ които азъ отсжтствувахъ отъ София.

Наблюденията се водѣха тъй, че дѣцата не забѣлѣзваха, че сж прѣдметъ на моя наученъ интересъ, така щото и въ това отношение моитѣ наблюдения заслужватъ пълно довѣрие и отговарятъ на онова изискване, което изказа по-сетнѣ и Preyer въ своята книжка „Die geistige Entwickelung in der ersten Kindheit", именно че дѣтето не бива да знае, „че се интересуватъ за неговитѣ собствени несъвършени езиковни изрази, понеже инакъ много лесно се изгубва безвъзвратната наивность, дѣтската естественость, която изключва всѣко прѣструване, и понеже се попрѣчва и на естествения вървежъ въ развоя на усвояването на говора".[1])

Сетнѣ, като педагогъ по звание, пазѣхъ се въ своя говоръ както съ дѣцата, така сжщо и съ другитѣ кжщни лица, а особено съ жена си, да се приспособявамъ къмъ своеобразния дѣтски говоръ, да смѣтамъ езика на дѣтето за прѣдметъ на развеселение и така да попрѣча и съ това на естествения развой на езика. Това ще

[1]) Dieses (das Kind) darf, auch nachdem die ersten Stadien vorüber sind, nicht wissen, dass man sich für seine eigenen, unvollkommenen, sprachlichen Aeusserungen interessiert, sonst geht allzu leicht die nie wiederkehrende kindliche Naivität, die jede Verstellung ausschliessende kindliche Natürlichkeit verloren. Dann ist aber auch der natürliche Entwickelungsgang des Sprechenlernens gestört. (*W. Preyer*, Die geistige Entwickelung in der ersten Kindheit, nebst Anweisungen für Eltern, dieselben zu beobachten. Stuttgart, Berlin, Leipzig 1893. Стр. 88.)

Digitized by Google

изпжкне и при случай, когато се навождатъ ония изрази, които употрѣбяха дѣцата ми за означение на своята личность. Ала туй не ще пъкъ и да каже, че ние въ своитѣ разговори и забавления съ дѣцата говорѣхме вече съвсѣмъ като съ възрастни и напр. тукъ-тамѣ не употрѣбяхме думитѣ „папа“, „мама“, когато говорѣхме съ дѣцата за себе си. Не е възможно, когато се говори съ малки дѣца, да се избѣгне, щото понѣкога да се замѣнятъ думитѣ „азъ“ или „тя“ съ думитѣ „папа“ и „мама“, които сж по-угодни на дѣтето, па — нека си го признаемъ — и на родителитѣ. Обаче и съ тия думи не злоупотрѣбяхме твърдѣ много.

Азъ намирамъ още за потрѣбно да забѣлѣжа, какво моитѣ дѣца, макаръ и да бидоха откърмени изкуствено поради пълна липса на майчино млѣко, тѣлесно израстнаха съвсѣмъ нормално и съ изключение на поменатия дифтеритъ у второто дѣте въ първо врѣме не прѣкараха никаква сериозна болесть. Понеже, по мое мнѣние, не е отъ малко значение, при наблюдения на дѣтската душа да бждемъ на ясно и върху тѣлесното състояние на обьекта на нашитѣ изслѣдвания, тъй като болезнени дѣца естествено ще показватъ слѣди отъ своето тѣлесно състояние и въ своето умствено развитие, заради това трѣбва да изтъкна изрично и това, че въ туй отношение моитѣ два сина въ първото дѣтинство можаха да бждатъ причислени къмъ силнитѣ и здрави натури. Що се отнася сетнѣ до тѣхнитѣ умствени способности, трѣбва да забѣлѣжа още, че тѣ и въ това трѣбва да се броятъ къмъ щастливо надаренитѣ. Особено по-стариятъ е едно живо, пъргаво, твърдѣ внимателно и способно момче. На първо мѣсто трѣбва да изтъкна неговото внимание спрѣмо говора на околнитѣ лица, което се проявяваше и въ бързото усвояване на езика, макаръ и първитѣ му начала да не могатъ да се броятъ къмъ раннитѣ. За подкрѣпа на моето утвърждение върху умствената надареность на дѣцата ми, понеже и тоя моментъ не бива да се изпуска изпрѣдъ очи при оцѣнението на езиковното развитие, нека ми бжде позволено да посоча на това, че и двѣтѣ дѣца както въ основното училище, така сжщо и въ гимназията бѣха между първитѣ ученици и напр. тая година по-стариятъ свърши четвъртия, по-малкиятъ третия класъ на гимназията съ отличие.

А сега нека прѣмина къмъ сжщинската тема на своята работа.

II.

Периода на така нареченото „гукане“ (Lallen) азъ изоставихъ въ своитѣ наблюдения. Забѣлѣзахъ си само, че по-стариятъ въ

Digitized by Google

шестия мѣсецъ гукаше ясно нѣколко пѫти подредъ *ма-ма, ма-ма,* въ края на седмия мѣсецъ *га-га-га* и *ка-ка,* на 230. день *ба-ба,* на 231. день постоянно *ма-ма-ма-ма,* на 244. день по прѣдварително казване на майка му много добрѣ изговаряше *ррр* съ върха на езика и отъ тоя моментъ нататъкъ подражаваше тоя звукъ постоянно, когато ние правѣхме туй прѣдъ него. На 266. день той гука *та-та-та.*

Най-сетнѣ произнесе първата дума на 412. день. Именно когато иска нѣщо, той казва тоя день *дза* (= дай). Отъ тоя моментъ употрѣбя тая дума, която по-късно изговаря като *та* или *да,* както когато иска нѣщо, така исто и когато дава нѣщо, въ послѣдния случай употрѣбя значи този изразъ намѣсто думата *на;* особено става туй кждѣ 430. день.

Слѣдващата дума, която употрѣбя разумливо, е думицата *фа,* която ние употрѣбяхме въ сношенията ни съ дѣтето въ смисълъ на „фи“ или просто на „нечисто“, „кално“.[1]) Той казва тая дума кждѣ 430. день, когато е измокрилъ или оцапалъ рѫчичкитѣ си и тича при родителитѣ си и имъ показва рѫцѣтѣ, изговаряйки притова тази дума. Сѫщата дума употрѣбя и въ една шега съ мене. На 446. день прави, като че е събралъ сметь отъ земята, взелъ я е въ рѫчичкитѣ си и сетнѣ, тичайки при мене, съ тая дума ме подканя да отворя рѫчичката му и да видя сметьта въ нея. Тая шега повтаря и на слѣдния день.

Кждѣ 456. день употрѣбя нѣколко пѫти за означение на хлѣба една дума, която мѫчно може да се прѣдаде писмено, и която вѣроятно е изопачение на истинската дума „хлѣбъ“; именно той каза нѣщо като *ᵈвъʼᵖлж;* обаче вече на слѣдния день произнася думата много по-близу до думата „хлѣбъ“, като казва *лʼа,* при която дума се чуе едно слабо *е* прѣди *а*-то

Около това врѣме той опорито се противи да повтори звукове, срички и думи, които му произнасяме прѣдъ него, за да го накараме да ги повтори; изключение прави само *р*-то, което повтаря по-дълъжко врѣме, обаче по-сетнѣ не ще да върши и това по подражание. Тепърва на 461. день за наше голѣмо очудване той повтори внезапно нѣколко пѫти думитѣ *пáпа* и *мáма,* както бѣ казала прѣдъ

[1]) Интересно е, че и въ дѣтския езикъ на племето iroquois въ сѣверна Америка *фа* означава нѣщо подобно, именно *неприятна* миризма. (Lexique de la langue iroquoise par *Abbé Cuoq.* Montréal 1882. Цитувано по *A. F. Chamberlain,* Notes on Indian Child-language въ списанието „The American Anthropologist, published under the auspices of the Anthropological Society of Washington“, vol. III. July, 1890. № 8. Стр. 237—241.)

него майка му. И *баба* повтаря сетнѣ много добрѣ, ала самъ не употрѣбя тия думи.

Слѣдната дума, която изговаря, е думата *чай*, която произнесе на 476. день тъй, че първиятъ звукъ бѣше нѣщо неопрѣдѣлено между *ц, ч* и *ш* (подобно на *ца, ча, ша*). Обаче вече кждѣ 480. день казва много добрѣ *ча*, когато иска чай или вижда чайника. Чая много обичаше той.

За пръвъ пжть чухъ неговото име съвсѣмъ неочаквано на 523. день, когато внезапно каза веднажъ В ŏ ŏ д ь а (вм. руската форма на умалителното негово име Володя отъ Владимиръ). Тая дума сетнѣ за жалъ не слѣдихъ вече по-нататъкъ, понеже отъ това врѣме нататъкъ внезапно прѣставатъ наблюденията съ точно отбѣлѣзване на датата докждѣ неговия 660. день. Азъ си забѣлѣзахъ само деня на неговото първо изречение, което той произнесе на 577. день. Изречението бѣ сжщинско изречение, съ което се изказваше желание или заповѣдь; то гласѣше: д а й л е (= дай хлѣбъ). Отъ тоя моментъ неговиятъ езикъ захваща доста скоро да се развива. За голѣмо мое съжаление обаче, както казахъ по-горѣ, азъ тъкмо въ това врѣме не прѣслѣдвахъ вече това развитие стжпка по стжпка, макаръ и да си забѣлѣзвахъ нѣкои интересни думи и изречения, обаче все безъ точно посочване на врѣмето. Тая междина трая около шесть мѣсеца. Въ това врѣме той говорѣше вече доста много кратки изречения, отъ които ще наведа само нѣколко: п а п а́[1]) д о й д е; — м а м а́ д о й д е; — д ѣ д о д о й д е; всички тия изречения той изговаря, като вижда, че идатъ надлежнитѣ лица. Употрѣбеното врѣме слѣдвателно не отговаря на истинското произшествие; — К а н а в а в а́ (= Кана вода, т. е. Кана — слугинята — отиде за вода); — д е́ т о п а ч е (= дѣтето плаче); — м а́ к и т и п а ч е (= малкиятъ плаче; подъ „малкиятъ" се разбира по-малкото братче, както го ние наричахме, когато говорѣхме за него, особено съ по-стария; — п а́ т и т и или п а́ ц и т и п а д н а (= шапката падна); — п а п а́ п и ш е; — п а п а́ п и ш е б е б е, в е в е; — м а к и т и п и (= спи); — б е г а й (съ тая заповѣдь той иска, нѣкой да стане отъ стола, за да му стори мѣсто); — м а м а́ т е г о (ето я мама́); интересно е въ това изречение замѣстянето на женското мѣстоимение въ винителния падежъ съ мѣстоимението отъ мжжки родъ; — к а к о, д о н е с и́ п е ч е н о м е с о, к а ф е́ л и, м о к о

---

[1]) Ударението въ думитѣ на дѣцата поставямъ само въ рѣдки случаи тамъ, дѣто може да има съмнѣние, какво ударение е употрѣбило дѣтето. Тамъ дѣто ударението въ говора на дѣцата се съвпада съ обикновеното ударение, рѣдко означавамъ специално това ударение.

Digitized by Google

(= како, донеси печено, картофи, моркови); това изречение, интересно заради неговата дължина, е отбѣлѣзано кждѣ 700. день; сжщо и слѣднитѣ изречения: чоéко пи (= човѣкътъ пари); това изречение казва дѣтето, когато вижда пари; съ това той иска да каже, че тия пари сж за човѣка, т. е. за носача, защото бѣ забѣлѣзалъ, какъ давахме пари на носача, когато донесѣше нѣщо у дома; — мамá бóли тука; това казва той, когато го питамъ, защо не даваме на мама му да яде грозде; отговаряйки така съвсѣмъ самостоятелно на зададения му въпросъ, той за опрѣдѣляне на думата „тука" показва въ сжщо врѣме на граднтѣ или на корема. — Слѣднитѣ изречения сж произнесени кждѣ 705. день: папá фѣли мýха кофата (= хвърли муха въ кофата); — тамъ има киши (= круши); — тамъ има абъка (= ябълки); — тамъ има гозде; — голе има киши (= горѣ има круши). — Освѣнъ това употрѣбя много думи, отъ които покрай ония, които посочихъ по-горѣ, било сами, било въ изречения, съмъ отбѣлѣзалъ трийсеть; обаче вѣроятно той ще да е говорилъ вече въ туй врѣме много повече думи.

Отъ 3. октомврия 1891. година, т. е. отъ 711. день, въ който за прьвъ пжть чухъ думата азъ отъ дѣтето, захващатъ вече отново наблюденията съ точно посочване на датитѣ; и отъ тоя моментъ азъ слѣдѣхъ езиковното развитие на дѣтето всѣкидневно съ найголѣма добросъвѣстность и до най-малкитѣ подробности дори до 2. августъ 1893. година, т. е. до неговия 1379. день, значи когато дѣтето бѣ вече на възрасть 3 години и $9^{1}/_{4}$ мѣсеца.

Както казахъ, на 711. день, когато дѣтето бѣ на $23^{1}/_{8}$ мѣсеца, то *каза за прьвъ пжть за себе си азъ*, и то въ фразата: азъ, азъ да зема, сир. остави ме, азъ да направя това; а именно азъ пускахъ прѣдъ него царевични зърна въ една чашка, а той като видѣ това, каза горната фраза. Обаче въ сжщото врѣме той казва и: това е за **тебе**, като мислѣше себе си и искаше да каже: това е за *мене*. Подиръ два деня каза пакъ: азъ, азъ, азъ да тулья бито (да туря кибрита), като искаше самъ да тури кибрита на долапа, кждѣто обикновено го туряхме отъ прѣдпазливость прѣдъ него. На слѣдния (714.) день той пакъ каза: азъ, азъ да тулья, обаче слѣдъ като бѣ направилъ това, що искаше, каза изново: **Ладо** тули (= Владо тури). Сжщо така: азъ, азъ, немой ти каза къмъ мене, когато азъ искахъ да дигна една клечка кибритъ отъ пода, 714. день; кибритътъ изобщо го интересува много; думата „немой" вѣроятно я бѣ усвоилъ отъ прислугата. Интересно е въ това изречение противупоставянето на думата „азъ" и „ти". — На 715. день

Digitized by Google

употрѣбя глагола чекамъ въ правата му форма въ първо лице единствено число, и то въ фразитѣ: чекамъ Тана да дойде да земе вънъ да злезе (=да ме земе да излѣземъ вънъ); Тана е слугинята; — чекамъ папа да яде печено месо; изречението е цѣлото правилно; най-много трѣбваше дѣтето да каже още: да изяде печеното вм. да яде печено месо. — Въ сѫщия день се срѣща мѣстоимението „азъ“, придружено съ името му, сир. Ладо азъ (=азъ Владо). — На другия день (716.) казва пакъ азъ то́пи (=азъ да потопя). — На 718. день отново се явява името въ изречението: Ладо тебе де меко (=Вл. трѣбва да яде млѣко), ала тая форма биде казана въ свръзка съ други прѣди това казани изречения: мама трѣбва да яде печено месо, папа трѣбва да яде печено месо, Владо трѣбва да яде млѣко. — Особено трѣбва да забѣлѣжа, че въ сѫщия день, като го попитахъ, дали обича грозде, той ми отговори въ първо лице: ебѝчамъ гозде и сетнѣ прибави отъ себе си: ебѝчамъ папа́, ебичамъ мама́. — На 720. день изново се срѣщатъ фразитѣ: Ладо самъ качи ш(ч)апка (=самъ да закачи шапката); — Ладо качи самъ (=я закачи самъ). — На 724. день: на́, Тано, земѝ Ладо (=ела, Тано . . . .); — сѫщо тъй внезапно безъ да бѣ чулъ нѣщо подобно отъ нѣкого другиго непосрѣдно прѣди туй: Тана нека земе Ладо; — сетнѣ: папа́ даде гозде на Ладо; — Ладо не иска; — а слѣдъ като го бѣхъ питалъ: дѣ е Владо? той ми отговори: Ладо отиде да купи лако (=сладко); забѣлѣжително е, че въ това твърдѣ сложно изречение глаголнитѣ форми сѫ съвсѣмъ правилни; — Ладо самъ да бъка (=бърка), ми казва, като вижда, какъ искамъ да разбъркамъ млѣкото съ лъжицата; — сѫщо така: Ладо ту́ли въте (=тури вѫтрѣ), сир. захарь въ млѣкото; — Ладо тули голе бито (=тури горѣ кибрита). — Покрай това въ сѫщия день (724.) казва съвсѣмъ вѣрно: азъ, азъ да пиша, като вижда моливъ въ моята рѫка; — сетнѣ, слѣдъ като се мѫчи напразно да извади ключа отъ ключалката, казва съвсѣмъ вѣрно въ първо лице: не мога; за очудване е правилното употрѣбение на тази форма на глагола въ първо лице, когато може би по-скоро трѣбваше да се очаква формата можа по аналогия съ другитѣ лица и съ диалектичното „можемъ“, слушано отъ слугинитѣ. — Сѫщо тъй казва на другия день: да вида пийка (=пуйка), като отива при прозореца, за да погледне въ двора, дѣто се намираха пуйкитѣ. — Още на 856. день обаче дѣтето употрѣбя своето име: това стига на Женя (братчето му), а тия за **Ладо.** —

Digitized by Google

Па дори още и на 867. день казва: сега Ладо ще пише, после ще ти дамъ да пишешъ.

На 725. день употрѣбя за пръвъ пжть за означение на собствената си личность и *дателния падежъ на личното мѣстоимение,* а именно въ фразата: дай ми това, която употрѣбя нѣколко пжти, безъ да я е чулъ непосрѣдно прѣди това отъ нѣкого. Въ тоя день се явява въ говора му и *второто лице на глагола* въ питанията: папа́, видишъ пийка (=пуйката)? — папа́, видишъ ла́бчето (=врабчето)? — Обаче на слѣдния день слѣдъ това употрѣбя той заедно съ собственото си име и окончанията на второто лице на глагола, когато говори за себе си: Ладо качишъ, гедашъ, т. е. Владо, ти ще се качишъ (на стола) и ще гледашъ (прѣзъ прозореца). — Сжщата грѣшка се срѣща покрай други правилни фрази и на 731. день, когато въ глагола употрѣбя пакъ намѣсто третьото лице — второ лице, като заедно съ това употрѣбя името си за своята личность: Ладо не щешъ аде макало́нъ (=не ще да яде макарони). — Покрай това казва и вѣрно: Ладо геда (=гледа).

На 728. и 729. день правилно употрѣбя *повелително наклонение* въ фразата: ма́ни се (= махни се), дѣто е интересно и вѣрното употрѣбение на възвратното мѣстоимение; — и: папа, буй бущи на Ладо (=обуй обущата на Владо).

Прѣзъ слѣднитѣ дни собствената личность се означава ту съ името, ту съ личното мѣстоимение отъ първо лице, когато се наблѣга на нея, ту съ простия глаголъ въ първо лице безъ личното мѣстоимение. Така на 731. день: азъ да чете́ весинка (=азъ да чета вѣстника); — азъ ше чете́мъ весинка; тукъ и въ двата случая, както виждаме, окончанието на глагола не е правилно; — азъ да милиша (=да мириша), покрай азъ Ладо да милиша и Ладо милише, дѣто окончанията на глагола сж съвсѣмъ правилни; — азъ да види каме́литѣ (=азъ да видя калема = молива). — На 733. день: не щемъ, не ща; първата форма подъ влиянието на езика на прислугата въ смисълъ: не ща; — не искамъ лебъ (=хлѣбъ). — Исто тъй употрѣбя той въ сжщия день съвсѣмъ правилно двѣтѣ форми на първо лице (диалектичната — отъ слугинитѣ — и книжовната) въ фразитѣ: азъ самъ да вида или да видимъ; дай да вида или да видимъ; дай да милиша. — А къмъ себе си казва въ този день съ правилната повелителна форма на глагола: игай си тука село (=играй си тука съ ексера); — не земашъ куча тука (=да не взимашъ ключа тука), защото му бѣхъ казалъ да не взима ключа. Въ първата

Digitized by Google

отъ тия фрази пакъ е интересно възвратното мѣстоимение, тоя пжть въ дателенъ падежъ. — Нека забѣлѣжимъ тука мимоходомъ, че той казва сжщия день, и то нѣколко пжти: gieb, папа, вода или gieb, папа лебъ, тъй че изглежда, като да не чувствуваше, че смѣсва два разни езика.[1]) А като му поправихъ фразитѣ, отъ упорство не иска да каже правилното изречение. — На 748. день, когато му казахъ по нѣмски: Vlado, küsse Papa (=цѣлуни папа), той си образува една подобна фраза: не иска да *куси,* говорейки за себе си въ третьо лице.

Отъ това врѣме нататъкъ той употрѣбя много правилно повелителната форма въ единствено число, и то отъ всички възможни глаголи, като: дай (736), земѝ (736), не зимай (748); интересно е при послѣднитѣ двѣ форми, че той прави разлика между повелителната форма въ утвърдителния и въ отрицателния изразъ; обаче по-късно срѣща се и въ отрицателна заповѣдь погрѣшно употрѣбение на утвърдителната форма: не земѝ го (778); — идѝ (738), елà (739), пишѝ (743), тулѝ (=тури, 745), не седѝ (757), донесѝ (772), покажѝ (786, 801), мотѝ го (=намотай го, 797), тая форма е образувана по аналогия съ другитѣ повелителни форми; обаче на 805. день казва и съвършено правилно: намотай го; сфалѝ (802), оставѝ го (825) и пр. — Отъ цѣлитѣ изречения ще приведа между друго слѣднитѣ: Данко, елà тука да давашъ меко (=млѣко; Данка е името на слугинята, 739); — папа, зéми това кутийка да тулишъ голе (да туришъ горѣ, 736), и когато азъ дѣйствително искахъ да туря кутийката горѣ, той захвана да плаче и каза: не, не, да седѝ тука; — папа, иди да донесéшъ меко (млѣко, 738). — Сжщо тъй употрѣбя дѣтето правилно и непрѣката повелителна форма, изразявана съ да: хайде да идемъ тамъ (751); — коло да донесéшъ лако (=скоро да донесешъ сладко, 743); — нема куча, коло да го намелишъ (=нѣма ключа, скоро да го намѣришъ, 743); — папа, коло да земешъ пудъла (=скоро да вземешъ пудра, 745); — Малицо, коло да пишъ макити (=Марицо — слугинята —, скоро да успишъ малкия, 745); — коло, папа, да земешъ пудъла да пудишъ Ладо (=скоро да вземешъ пудра да напудришъ Владо, 747); — нà палѝ, Малицо, да купишъ гозде (=на пари, да купишъ грозде, 748); — папа, коло да идешъ толàйо да

[1]) Съ жена си ние говорѣхме у дома повечето по нѣмски, отъ което и се обясняватъ такива нѣмски думи, които дѣтето бѣ научило отъ насъ.

Digitized by Google

земешъ пудла (=скоро да идешъ въ столоваята да вземешъ пудра, 749): — нека Данка дойде тукъ (766).

Сѫщо тъй употрѣбя правилно *глагола въ второ лице единствено число* (както може да се види отъ горѣ посоченитѣ примѣри): папá, видишъ мамá? пита ме той, като ми показва нейната фотография (733); – папá, понтишъ? (=помнишъ? 734); — сега да пишешъ, папá, тука на келáта (=на кревата, 768); — папá, идú да купишъ мóливъ, казва ми съвсѣмъ правилно, слѣдъ като майка му му бѣ заповѣдала: кажи на папа: купи, папа, моливъ; както се вижда, той си образува напълно самостоятелно и съвсѣмъ правилно изречението (769); — ти искашъ качишъ на кокошка? (=ти искашъ да се качишъ на кокошка?) пита майка си, когато вижда на една картинка, какъ едно дѣте язди на кокошка, 772; — сѫщо така дохожда при мене и ми казва правилно: папá, да дадешъ на мамá лако (=сладко), когато майка му го провожда при мене съ думитѣ: кажи на папа да ми даде сладко (750); — интересно е и изречението: не тебеше да земешъ (=не трѣбваше да вземешъ, 748); — сетнѣ: не, Ладо да обичашъ, ми казва, като му казахъ: азъ обичамъ Женя — неговото братче (861). — И въ *минало свършено* употрѣбя правилно второ лице, тъй въ изречението: донéсе ли, Малицо? (779); и пр.

Сѫщо така употрѣбя той често *личното мѣстоимение въ второ лице единствено число,* така въ изреченията: не ще тебе (=трѣбва да се допълни: Владо — не те ще тебе, 745); — нá ти го (798); — ти си котка или котка си ти (824); — ако ти се напиешъ (824); — ти, папа, ще пушишъ (825); — ти нема да пушишъ, азъ ще пуша (825); интересно е въ послѣдното изречение противупоставянето на личнитѣ мѣстоимения, което усилва смисъла; — нá ти го да го замоташъ (827); — ти съшú макалóни (=ти свърши макаронитѣ, 831); интересно е тука правилното употрѣбение на миналото свършено; — ще го зема отъ тебе (849); — азъ ще изпадамъ тебе отъ тука (=ще те изпѫдя отъ тука, 853); — мама не пуши, а ти? (855); — азъ ще седнамъ до тебе (861); — азъ ще плача(мъ) за тебе (938, 986); — и тебе ли ти е ст'ахъ отъ кокошката (983); въ това доста мѫчно изречение погрѣшно е употрѣбенъ само дателниятъ падежъ на мѣстоимѣнието „ти", инакъ изречението е съвсѣмъ правилно, макаръ и да е то твърдѣ сложно по своята направа; — на мамá по-малки, а тебе по-големи клуши

Digitized by Google

(= круши, 993); — тебе ти се спи? (998); — папа, ти можешъ да пиешъ много вино, защото нема да се лазболеешъ (= разболѣешъ, 1032).

Като говори за себе си, употрѣбя все още ту името си, ту говори въ първо лице, обаче повечето пѫти прѣодолѣва вече послѣдниятъ начинъ на изражаване, който отъ 867. день нататъкъ става единственъ: Ладо съшѝ (= свърши) супата и веднага слѣдъ това: го съшѝлъ (= свърши я, 829); — Ладо го тулáлъ (= Владо го турилъ или го тури, 830); — товá много големо, иска да се задави Ладо тука въ гаалото (ще се задави тукъ въ гърлото, 830); — и: Ладо иска да се задави (831); интересно е въ двѣтѣ тия послѣдни изречения употрѣбението на израза „иска да се задави“ намѣсто „ще се задави“; твърдѣ правдоподобно ще бѫде, ако се обясни тоя погрѣшенъ изразъ отъ това, дѣто дѣтето е забѣлѣзало, каквò обикновено глаголътъ „ща“ означава „искамъ“; и ако слѣдвателно въ други фрази „искамъ“ е равно на „ща“, то по безсъзнателна аналогия поставя се и въ формитѣ на бѫдещето „искамъ“ намѣсто „ща“; — Ладо не може да се качи на конъ, защото ще падне (831); — ако Ладо ще стане големъ, ще пави така, (= *когато* Владо стане голѣмъ, ще прави така, 839); — видишъ, Ладо какъ пие? (849); — видишъ, Ладо пиеше (намѣсто „пи“) вода (853); — това стига на Женя, а тия за Ладо (856). — Найсетнѣ се срѣщатъ и изречения, макаръ и много нарѣдко, въ които се употрѣбятъ въ сѫщо врѣме и двата способа на означение: азъ ще го зема; те (= ето) Ладò го земá (826); — сега Ладо ще пише, после ще ти дадамъ да пишешъ (867); въ това прѣдложение е забѣлѣзано изобщо за послѣденъ пѫть употрѣбението на собственото име. — Въ много изречения момчето поставя просто глагола въ третьо лице и изоставя своето име; тия форми трѣбва да се обясняватъ така, че при тѣхъ винаги се *мисли* името, но не се изговаря; въ никой случай тоя начинъ на изражаване не може обаче, така ми се чини, да се обясни тъй, като че момчето говори за себе си просто въ третьо лице, безъ своето име, защото той инакъ никога не употрѣбя за себе си личното мѣстоимение въ третьо лице, т. е. не говори за себе си съ *той*: папá, може ли да земе кина (т. е. може ли *Владо* да вземе книгата, 745); — иска да земе бибѝтъ, шишенце и пр. (*Владо* иска да вземе кибритъ и пр, 745); — нема да вáли калéма (= *Владо* нѣма да развали молива, 775).

Отъ прѣдложенията, въ които употрѣбя първо лице, ще приведа слѣднитѣ: бебе́нце се каза (=казва) Сенчо, азъ казамъ Ладо (= азъ се казвамъ Ладо, 779); азъ бѣхъ му казалъ нѣколко деня по-рано фразата: бебенцето се казва Сѣнчо, ти се казвашъ Владо; — *азъ* не искамъ меко (= млѣко), ми отговаря той, когато го попитахъ: искашъ ли и ти млѣко? 825; — така сжщо казва той въ сжщия день фразата: ама не искамъ, дѣто е интересно употрѣбението на думата „ама" за усилване на неговия отказъ; сжщата дума и сжщиятъ смисълъ се срѣщатъ и въ прѣдложението: ама азъ не можа,[1]) ти напави́ го, 826; — сега́ съши́хъ (= свършихъ) азъ, 827; — азъ ще покажа, ти нема да покажешъ, 827; — азъ не мога да го испиямъ, испи го ти, 827; — азъ тука ще покажа, какъвъ е, т. е. ще покаже на единъ конецъ, каква е боята му, 830.

На 1108. день внезапно употрѣбя нѣколко пжти формата лазъ за и азъ, чута отъ по-малкото му братче, което по онова врѣме постоянно употрѣбя тая форма, както ще видимъ по-нататъкъ.

Понѣкога въ окончанието на глаголитѣ въ първо лице единствено число се проявява влиянието на говора на слугинитѣ: мама́, може ли да отблимъ вата́та? (= да отворя вратата, не множествено число: да отворимъ, защото той пита за себе си отъ другата стая, дѣто се намира прѣдъ затворена врата, дали бива да отвори вратата), 741; — азъ ще метемъ, казва на слугинята, когато я вижда, че тя мете, 756; — да донесемъ? да земемъ? (все въ смисълъ: да донеса ли, да взема ли?), 763; — да тулимъ ли? (= да туря ли?), 766; — папа́, да земемъ ли ки́ната? (= да взема ли книгата?), 767; — на сжщия день той казва и: да земе ли Ладо кината? — ще го испиемъ (= изпия), 849; — послѣдната форма произнася още на 859. день въ фразата: ще яде́мъ (вм. ще ямъ).

По сжщия начинъ употрѣбя глагола правилно въ първо лице, и когато глаголътъ стои въ минало свършено: азъ намелихъ (= намѣрихъ) това, 828; — азъ намелихъ копче за палтото, 831; — ви́дохъ (вм. видѣхъ) и съши́хъ (= свършихъ), 843; — па́днахъ, 847; — азъ го зехъ, 849; — сичките изедохъ, 856; — азъ изедохъ кончето (т. е. отъ бисквитъ), 856; — азъ написахъ, и тука ще напишамъ, 861; — вчела (= вчера) му казахъ, казва за нѣщо, което ми бѣ казалъ малко по-прѣди,

---

[1]) Вж. забѣлѣжката на стр. 40.

Digitized by Google

значи думата „вчера" употрѣбя въ смисълъ на „прѣди", безъ да разбира сѫщинското ѝ значение; 1002; — азъ побегнахъ отъ кучето, 1006. — Еднажъ употрѣбя той това минало свършено и съ собственото име: Ладо зе го, 794; — а еднажъ казва погрѣшно и: азъ намели (=азъ намѣрихъ), 824; тая грѣшка тукъ, дѣто глаголътъ е поставенъ въ формата на третьо лице вопрѣки мѣстоимението „азъ", трѣбва да се обясни или така, че момчето безсъзнателно си е мислило притова своето име, или пъкъ че е изпуснало въ произношението крайния звукъ *х* отъ първото лице, което е сѫщо тъй възможно, понеже дѣтето навѣрно често ще е имало случай да слуша отъ слугинитѣ въ такива форми едно слабо *х,* което може и съвсѣмъ да се не чуе.

Сѫщо така употрѣбя дѣтето първо лице и отъ *бѫдещо врѣме:* азъ пакъ ще дойда, 830; — азъ ще си давамъ самъ, т. е. супата ще я яде самъ, нѣма нужда да му я подава другъ, 859; — ná ти това, инакъ ще го загуба азъ, 974; — докалай (=докарай) ме, че азъ ще паднамъ, т. е. иска да го докараме съ столчето му по-близу до масата, 977; — азъ ще гледамъ, какъ ще го занéсешъ, 993.

Интересни сѫ още слѣднитѣ изречения: давай ми по-сколо, азъ да свъ'шамъ[1]) (=да свърша), 1003; — азъ съмъ къ'стенъ[1]) (азъ съмъ кръстенъ), 1013; тая фраза казва той внезапно; вѣроятно бѣ чулъ нѣщо подобно отъ слугинитѣ; а слѣдъ като азъ го попитахъ по-нататъкъ, дали сѫ кръстени и неговитѣ братчета, той отговаря утвърдително; на въпроса пъкъ, кой го е кръстилъ него, отговаря: попътъ ме къ'сти; — азъ се ладвамъ за клуши (=азъ се радвамъ за круши), 1016; — павúлъ съмъ утле (=правилъ съмъ утрѣ), 1022; тая фраза показва, че той още не е схваналъ и усвоилъ смисъла на думитѣ „вчера" и „утрѣ".

Доста рано първиятъ ми синъ употрѣбя *личното мѣстоимение за първо лице* и въ *косвенитѣ падежи,* както се вижда вече и отъ нѣкои отъ приведенитѣ примѣри. Тука ще споменемъ още слѣднитѣ изречения: дай ми[2]) товá, 725, 766; — пущú ми товá (т. е. въ рѫцѣтѣ), 765; — земú ме, 779; прѣди една недѣля още бѣ казалъ: земú го, при което по всѣка вѣроятность трѣбваше да се мисли още Ладо (значи: вземи го Ладо); азъ тогава го бѣхъ поправилъ, че той не бива да казва така, и наистина на

---

[1]) Непроизнесеното *р* въ изговора на думата се познава по едно кѫсо наблѣгане на прѣдишната гласна.

[2]) Върху първото появление на дателния падежъ ми вж. по-горѣ стр. 41.

780. день чухъ отъ него фразата: **земи ме**, при която веднага прибави самъ отъ себе си: **не земѝ го**, което показваше, че той си спомняше още моята поправка и съзнаваше вече погрѣшностьта на послѣдния изразъ; — **сипѝ ми**, т. е. трендафили въ ржцѣтѣ, 780; — **сфалѝ ме** (т. е. отъ стола), 802; — **гийсъ** (= грисъ) **нема кой да ми дава**, 925; — **ето ми я**, така ми отговаря той, когато бѣхъ попиталъ братчето му: Женя, дѣ е вратовръзката? 959; — **Данка ми се смее, защото азъ скъсахъ цетето** (= цвѣтето), 965; — **пемѝна** (= прѣмина) **ми да боли**, 982; — **спѝ ми се**, 987; — **когá дóйде в'емето**[1] (= врѣмето), **мамá ще ме събуди да пиемъ** (= пия) **топълъ чай да ми мине кáшлането**, 1013; интересна е между друго въ тая фраза и сжществителната форма на глагола, употрѣбена вмѣсто правото сжществително: кашлица; — **да те позд'áвамъ** (= поздравя) **ми каза гóспожа Доб'ева**,[1]) ми съобщава, като бѣ получилъ тая поржчка отъ поменатата госпожа на улицата, 1047.

Нека забѣлѣжимъ още, че и слѣдъ горѣ вече споменатия менингитъ, отъ който се бѣ разболѣлъ въ своя 39. мѣсецъ, и който тъкмо бѣ засегналъ центъра на говора въ мозъка, поради което той продължително врѣме бѣ и изгубилъ способностьта да говори, първото изречение, което бѣ казалъ тъкмо на първия день на своя 40. мѣсецъ (въ 1188. день) слѣдъ токо-речи едномѣсечно прѣкжсване въ говоренето, съдържаше личното мѣстоимение отъ първо лице въ винителенъ падежъ. Именно тоя день рано зарань на часа 8 при събуждането му, виждайки неговото тжжно лице, което явно ми показваше, какъ той гори отъ желание да ми каже нѣщо (очевидно бѣ въ послѣдно врѣме, че му е много мжчно, дѣто той — който инакъ толкова обичаше да говори — сега, слѣдъ като съвсѣмъ се бѣ оправилъ отъ болестьта, не можеше да приказва), азъ го попитахъ, какво иска, а той ми отговори като прѣзъ едно було (това впечатление ми е останало и досега отъ неговитѣ думи): **земи ме**. Слѣдващитѣ думи той каза едва на слѣдния день на часа 9 зарань, когато искахъ да го туря пакъ въ леглото му; и тия думи се отнасятъ до неговата личность, защото той каза: **не искамъ**. Въ всички по-нататъшни фрази, които той говорѝ тоя день, се съдържаше винаги думата **искамъ**; така той произнесе слѣднитѣ изречения: **искамъ да иглая, искамъ бискѝти** (= бисквити) **искамъ още млеко, искамъ ка** (= искамъ да излѣза повънъ),

[1]) Чувствува се едно слабо загатване на *р*-то.

не искамъ (сир. млѣко), сѫщо както и: не искамъ вече млеко, не искамъ да легна. Всички тия фрази, както се вижда, бѣха съвсѣмъ правилни, безъ най-малка погрѣшка. Тепърва на слѣдния день зараньта той каза при събуждането си нѣколко пѫти едно слѣдъ друго: мама́, папа́, като искаше да дойдемъ при него.

И втората форма на *косвенитѣ падежи на личното мѣстоимение* се появява скоро. Така той каза: и на мене (т. е. да му дамъ вода), 837, 840; прѣдлога *на* прѣдъ мѣстоимението той си бѣ прибавилъ самъ, водейки се притова по аналогия съ сѫществителнитѣ имена, защото ние въ говора си не употрѣбяхме въ дателния падежъ тази форма съ *на*. — Тули́ (= тури) ми и мене, 841; — дай мене, дай ми мене, 847; интересно е, че въ тия послѣдни двѣ фрази се явяватъ и двѣтѣ падежни форми на личното мѣстоимение заедно; — а пакъ това за мене, 955; — дай тогава мене (тукъ трѣбва да се допълни мислено: ако той не иска), 982; — мене после поди́лъ (= подиръ), 992; странно е тука удвоението на нарѣчието; — мене не ми давашъ нито една, нито дуга (= друга), сир. книга, 999.

Понѣкога говори за себе си и въ второ лице, обаче азъ не мисля, че той не познава разликата въ употрѣбението на първото и второто лице, ами си служи съ тоя начинъ на изражаване, или защото просто повтаря фразитѣ, или пъкъ защото въ тия фрази нѣкакси говори къмъ себе си; такова заключение може да се извади отъ туй, дѣто въ истото врѣме много добрѣ говори за себе си и въ първо лице, и дѣто такива фрази въ второ лице се срѣщатъ сравнително често. Така той казва за себе си: не бива така́ да вадишъ, 736; — ако катишъ (= се клатишъ), папа́ не дава гозде (= грозде), 749; послѣдната фраза си образува той самъ, когато му бѣхъ казалъ: не бива да се клатишъ така; вѣроятнитѣ послѣдици отъ неговото дѣйствуване той си бѣ прибавилъ сетнѣ самъ, безъ да го бѣхъ азъ заплашилъ съ подобно нѣщо въ случай на непокорство; — папа́, уте (= утрѣ) дедо да дойде, ще кажешъ добъде́нъ; съ това той искаше да каже, че ако дойде дѣдо му, той ще му каже добъръ день, 754; — подобно нѣщо казва и на 783. день въ слѣдната фраза: ще дойде дедо, ще кажешъ „gunten Tag“; дѣдо му говори нѣколко нѣмски фрази, които тогава казваше понѣкога на внучето си; между тѣхъ бѣше и изразътъ „guten Tag“ (добъръ день). — Малко чудновато звучатъ слѣднитѣ двѣ фрази: папа́ ще земе Ладо, ако бъдешъ миленъ (= миренъ), 743, и: ще се качи

Ладо, ама нема да паднешъ, 812, които и двѣтѣ се отнасятъ до него, макаръ въ втората имъ часть да е употрѣбено второ лице; въ тѣхъ се съдържа може би нѣкакъвъ отзвукъ отъ казани отъ мене непосрѣдно прѣди това прѣдупрѣждения; въ бѣлѣжкитѣ ми не е отбѣлѣзано точно, при какви обстоятелства сж били казани тия прѣдложения. Възможно е, прѣди това азъ да съмъ му казалъ нѣщо такова: „азъ ще те взема, ако бждешъ миренъ“ и „качи се — на стола —, но не бива да паднешъ“.

Тука ще приведа още нѣкои изречения, които явно сж образувани по единъ погрѣшенъ начинъ и не сж въ съгласие съ неговия инакъ доста правиленъ говоръ; ала тѣ сж отъ едно сравнително по-ранно врѣме: не щемъ да иде да каже да пали ка (=не ща да ида да кажа да прави „ка“), 735; азъ бѣхъ му заповѣдалъ именно, да отиде да каже на малкото си братче да „направи ка“, както се казваше въ домашния ни езикъ; тая моя заповѣдь гласѣше: „иди да кажешъ на макити да прави ка“. Съ думата „макити“ той означаваше братчето си, вм. „малкиятъ“, а и азъ понѣкога го наричахъ така, вм. „малкиятъ“; — Ладо да качишъ кучове (=Владо да закачи ключа), 750; — тамъ беше падналъ (=тамъ бѣхъ падналъ, казва нѣколко минути слѣдъ като бѣ падналъ, и показва притова мѣстото, дѣто му се бѣ случило това), 776; — калéмъ (=молива, калема) тамъ ще тули (т. е. ще туря азъ), уте (=утрѣ) ще пиша, 775; — не иска да кажемъ (=не искамъ да кажа), отговаря ми, когато му казахъ: „кажи, какъ се казва бебенцето“, 777.

Въ началото на 25. мѣсецъ той захваща да употрѣбя и *първото лице отъ множествено число на глагола,* и то съвсѣмъ правилно, най-напрѣдъ, разбира се, само въ *сегашно* и въ *бждеще врѣме;* така той казва: тука да пишеме, 735; диалектичната форма на множественото число е възприета отъ слугинитѣ; — мамá, да тулиме (=туримъ) пуд'ла (=пудра) на бебé? 751; — сега е хубаво в'еме (=врѣме), ама студено, затова не смеемъ да изеземъ (=излѣземъ), 996; — защо сме ние тука? пита той, когато влѣзохме въ единъ дукянъ, за да купимъ нѣщо, 1124.

Сжщо тъй и въ *бждеще врѣме:* папá, ще ядéмъ ние печено месо, 802; — сегá ще ядéмъ ние, 820; — ние ще тулимъ (=туримъ), 826; интересно е, че въ всички тия изречения излишно е употрѣбено и личното мѣстоимение; — ще идемъ у мазéто вчела (=вчера); чудновато е тука погрѣшното употрѣ-

Digitized by Google

бение на думата „вчера“! 998; — ще чуемъ тýпането (т. е. на музиката), 993; въ тая фраза е интересно употрѣбението на глаголното сѫществително.

Отъ края на 33. мѣсецъ се появяватъ форми и отъ *минало свършено въ първо лице множествено число:* тоя дека го видéхме, 970; — ние отидохме чакъ далеко кодъ чешмата, 989; прѣдлогътъ „кодъ“ се обяснява отъ говора на слугинитѣ; — ние идóхме (вм. отидохме), 993; тука пъкъ глаголната форма показва влиянието на говора на слугинитѣ. — Нека тукъ наведемъ още и слѣднитѣ странни форми отъ минало опрѣдѣлено: ние сме идели, 984, и ние сме доделн, 992, които сѫщо трѣбва да сѫ образувани подъ влиянието на говора на слугинитѣ, отъ които по всѣка вѣроятность дѣтето ще е чуло тия форми. Впрочемъ тука и употрѣбението на това врѣме не е на мѣстото си.

Второто лице отъ множествено число съмъ си отбѣлѣзалъ тепърва на 996. день въ слѣдната доста сложна фраза: ако искамъ, ще ми дадéте, ако не ща, нема да ми дадете. Твърдѣ вѣроятно е обаче, че това лице въ множествено число е било употрѣбено още по-рано, но азъ или не съмъ го чулъ, или съмъ пропусналъ да си го отбѣлѣжа.

Най-сетнѣ интересно е тукъ да се забѣлѣжи, че моятъ синъ подъ влиянието на слугинитѣ, съ които бѣ постоянно въ съприкосновение, както и подъ влиянието на говора на майка му, още въ 32. мѣсецъ говори за себе си, както говорятъ жени; така той казва на 938. день, като говори за себе си: сáма, яла, свършила. Азъ му обърнахъ вниманието, че така говорятъ само момичета, а не момчета, ала въпрѣки това той постоянно изпадаше въ тая грѣшка; тъй още на 961. день той говори: азъ съмъ ядéла.

Притежателното мѣстоимение, за голѣмо очудване, се появява при моя синъ доста късно. Макаръ той и да отличава вече много добрѣ между мене и тебе, пакъ не може да схване и разбере разликата между мой и твой, отъ които думи послѣднята произнася като той, па макаръ и да се мѫча напр. на 868. день да му обясня тая разлика. Азъ тоя день срѣщахъ още голѣми мѫчнотии, да го накарамъ да схване тази разлика. Най-сетнѣ на 966. день той казва вече добрѣ: тии сѫ моите, тии сѫ тоите (твоитѣ), като говорѣше за лѣшници. Отъ тая дата правилно употрѣбя тѣзи мѣстоимения, дѣто ги изказва. Вече прѣди това той бѣ употрѣбилъ правилно и кратката възвратна форма на притежателното

Digitized by Google

мѣстоимение въ изречението: ще тула (= туря) товá на гавá си (=на главата си), 959. — На 984. день той употрѣби това притежателно мѣстоимение и за третьо лице множествено число въ фразата: Стефанчо и Ладка (=Радка) отишли съсъ папá си и съсъ мамá си да слушатъ музика. — На 1048. день срѣща се вече и мѣстоимението „нашъ" въ изречението: видишъ, нашия папá каквá шапка има, което казва къмъ майка си, показвайки на моята шапка. — На 1090. день той произнася любопитното прѣдложение: товá не е мое, това е чуждо. — На 1096. день се явява вече и притежателното мѣстоимение „неговъ" сѫщо тъй въ едно много интересно прѣдложение: азъ съмъ неговъ блатъ (=братъ). Обаче доколко притежателното мѣстоимение срѣща още мѫчнотии да намѣри редовно своето мѣсто въ езика на дѣтето, показва ни употрѣбениятъ още на 1098. день изразъ: тебе книжка? намѣсто: твоя книжка — ли е тая? Обаче това послѣдно питане може да се обясни както отъ влиянието на слугинитѣ, които може би въ сѫщия день сѫ изказали прѣдъ него подобни фрази, така и отъ влиянието на въпроси като: за тебе ли е това? и пр.

На 1047. день той употрѣбя и притежателното прилагателно, когато иска да обозначи нѣщо, което принадлежи на братчето му: Жéньовата игачка (= играчка).

III.

Що се отнася до моя *втори синъ*, както споменахъ вече въ начало, той въ многото говорене стои малко надирѣ отъ първия ми синъ, обаче макаръ и да захваща малко по-късно съ говора, усвоява доста бърже най-главнитѣ форми и изрази. Особено чудновато е при него това обстоятелство, че той много скоро захваща да говори за себе си въ първо лице, и че прѣзъ цѣлото свое дѣтинство не назовава себе си нито единъ едничъкъ пѫть съ името си, нито пъкъ говори за себе си въ третьо лице, въпрѣки това, че тъкмо неговата собствена личность образува прѣдмета на повече отъ половината фрази и думи, които съмъ си забѣлѣзалъ въ неговия говоръ дори до момента, когато вече прѣкѫснахъ да прѣслѣдвамъ по-нататъшното развитие на неговия езикъ. Наистина неговото име въ умалителна форма, както се употрѣбя тя на руски, малко мѫчничко може да се изговори отъ дѣтето въ първия периодъ на усвояването на говора, понеже това име

Digitized by Google

(Женя) захваща съ доста мжчния звукъ *ж* и свършва съ сжщо тъй мжчния слогъ *ня,* обаче не може въ това обстоятелство да се търси обяснението на тоя чудноватъ и рѣдъкъ случай, тъй като дѣтето много лесно можеше да нагоди името си къмъ елементитѣ на своя говоръ, стига да искаше то да си служи съ своето име. Както ще видимъ по-нататъкъ, азъ търся основанието на този много рѣдъкъ случай въ други обстоятелства, които сж и главната причина за това, дѣто той сравнително сжщо тъй рано говори за себе си въ първо лице, и дѣто неговата собствена личность толкова много стои въ центра на неговитѣ езиковни изражения.

Езиковното наблюдение на моя втори синъ, което се водѣше може би още по-точно и по-съвършено отколкото при първото ми дѣте, понеже въ онова врѣме, когато той захващаше да говори, азъ въ наблюдаването на своето първо дѣте вече доста се бѣхъ упражнилъ, се продължаваше до неговия 986. день, когато той бѣ значи въ 33. мѣсецъ; обаче прѣзъ послѣднитѣ му два мѣсеца оставаше още много малко да се слѣди въ неговия говоръ, понеже говорътъ му въ това врѣме въ главни черти бѣше вече прѣминалъ своето развитие, ако не вземемъ въ внимание такива случаи като произношението на *р*-то, който звукъ по онова врѣме ту се изпускаше, ту се произнасяше още като *л.*

Първото наблюдение, което направихъ относително собствената му личность, съмъ отбѣлѣзалъ на 446. день, когато го питахъ, дѣ е дѣдо му, баба му, папа, мама, Владо (по-стариятъ му братъ), бебенцето (по-малкото му братче), Данка (слугинята), и той всѣки пжть съвършено право посочваше надлежното лице. Когато сетнѣ го запитахъ, дѣ е Женя, той се усмихна, а като показахъ подиръ това на неговитѣ собствени гръди, той направи сжщото. Съ това той даде да се разбере, че вече много добрѣ свръзваше това име съ своята собствена личность.

Първиятъ звукъ, който той изговори съ пълно разбиране, бѣ *жж,* който той произнесе като *зъзъ,* съ малко смекчено *з.* А именно когато на 433. день ние се доближавахме съ него до горещата пещь и притова, показвайки съ пръста на пещьта, казвахме *жж* или *шш,* той скоро разбра смисъла на тоя звукъ и го повтаряше сетнѣ самъ по горѣ посочения начинъ, приближавайки притова ржката си до горещата пещь.

Втората дума, която произнася съ разбиране, макаръ и като я непосрѣдствено подражава, чувайки я отъ насъ, е думата йоц, йос, която той изговори за пръвъ пжть на 453. день. А именно

когато му се казва: иди кажи на Данка б о ц,[1]) той наистина отива при слугинята и прави надлежното движение съ пръста, като изговаря думата по посочения горѣ начинъ. Така сѫщо казва той на сѫщия день д е (=дзе), когато се крие.

Тепърва на 515. день по подкана той казва м а м а, обаче самъ отъ себе си не иска да употрѣби тая дума, за да наименува майка си, макаръ и да разбира смисъла на думата. Въ сѫщия день *по подкана* повтаря х а д е, а д е (=хайде); а самъ употрѣбя тая дума на 518. день, когато вижда, че се готвимъ да излѣземъ.

Кѫдѣ 517. день, когато сѫ му казали думата „искамъ", той билъ повторилъ и к а м ъ, обаче азъ самъ не бѣхъ чулъ това. Изобщо той е много вироглавъ въ това отношение и не иска да повтаря думи, които му се говорятъ съ цѣль да ги повтори, изобщо не иска да говори. — Кѫдѣ 530. день казва самъ д и, когато язди на кончето си и притова го подкарва съ краката си. Тая дума е чулъ отъ своя братъ.

На 555. день казва е т е (=ето), показвайки притуй на надлежното лице, слѣдъ като му бѣхъ казалъ прѣди това: е т о м а м а́, е т о п а п а́, е т о В л а д о и слѣдъ туй го бѣхъ попиталъ: дѣ е мама́, папа́, Владо? Сѫщата дума казва и на 561. день, като между двата слога на думата прави една малка пауза. На 571. день тая дума при показването на лицето произнася ту като е т е, ту като е т о.

На 560. день той повтори единъ пѫть д а й, когато му казахъ: дай! Въ сѫщия день той повтаряше о п а, о б а, х о б а за х о п п а, както му казвахъ винаги, когато се хвърляше въ моитѣ прѣгръдки. — На 561. день той нѣколко пѫти каза н а, когато ми подаваше нѣкакъвъ прѣдметъ, ала прѣзъ слѣднитѣ дни вече не чухъ тая дума. — На 564. и 565. день пакъ каза д е й (=дай), (дѣто *е*-то винаги имаше едно слабо посочване на *а*), когато искаше нѣщо, слѣдъ като му бѣхме обърнали вниманието върху това, че трѣбва да иска нѣщо, когато желае да го получи.

На 566. день той бѣ поискалъ да пие отъ каната, която съдържаше вода за миене; азъ на това му бѣхъ казалъ, че тая вода не е добра, и то като бѣхъ употрѣбилъ израза: т а я в о д а е ф а (=лоша, кална). Той ме изгледа съ изпитателенъ погледъ и повтори много добрѣ думата ф а. И по-сетнѣ, когато го подканяхъ да каже

[1]) Така казвахме ние, като извършвахме надлежното движение на бодуване съ показалеца.

фа, той повтаряше тая дума, обаче не я изговаряше тъй чисто, ами като нѣщо срѣдно между па и фа.

На 569. день самъ отъ себе си казва ба за вода. — На 571. день много хубаво отговаря баба, когато показахме съ пръстъ баба му и го питахме: кой е това? — Въ сѫщия день казва це и дзе за яйце, котъ за котка, когато съглежда котката и чува братчето си, че я назовава „котка“. Сѫщо така за вода казва ба, при която дума понѣкога между двѣтѣ гласни се чуе, макаръ и едвамъ за забѣлѣзване, едно слабо *д*. — Когато му казваме да каже „сбогомъ“, казва бго.

На 573. день хлѣба нарича лä, дѣто крайната гласна прилича на нѣмското *ä*; на слѣдния день повтаря подиръ брата си, отъ когото чува думата „мечка“, когато тоя вижда мечка на една картина, мечъ, мецъ. — На 576. день казва нъсъ за „носъ“ и повтаря, като чува отъ брата си думата „кластавица“ (за краставица) — лäсица; обаче отдѣлнитѣ звукове въ тая дума не сѫ произнесени тъй ясно и отчетливо, както сѫ тѣ написани. Изобщо той вече често повтаря думи, когато говоримъ било ние, било слугинитѣ или братчето му. Така на слѣдния день той казва азъ, когато му изговоримъ прѣдъ него тая дума. — Въ сѫщия день и самъ отъ себе си казва не, когато му рекохъ, че трѣбва да даде една играчка на Владо, и повтаря това не нѣколко пѫти, колчимъ му давахъ тая заповѣдь.

Слѣдъ като тоя день и прѣзъ слѣднитѣ осемь деня изцѣло бѣ усвоилъ само 11 нови думи и до това врѣме, разбира се, още не бѣ произнесълъ никакво изречение, понеже до него день цѣлиятъ неговъ запасъ отъ думи се състоеше всичко отъ 28 думи само, — на 586. день внезапно за мое най-голѣмо очудване изговори личното мѣстоимение въ първо лице. А именно когато той прѣзъ тоя день искаше да извърши нѣщо самъ, напр. да седне самъ на нѣкой столъ, на който седи обикновено (а не да го качи нѣкой другъ), все казваше азъ, азъ. Туй сигурно бѣ думата „азъ“, макаръ вѣроятно тоя день още да не бѣ схваналъ ясно значението на тая дума. Подиръ четири деня, прѣзъ което врѣме той бѣ усвоилъ 9 нови думи, значи на 590. день, той изново повтори тая думица, и за забѣлѣзване е, че винаги я произнасяше удвоена като азъ, азъ, когато искаше да извърши нѣщо самъ или да вземе нѣщо въ рѫцѣтѣ си. Тука вече бѣ съвсѣмъ ясно, че съ тая дума означава самъ себе си. А дѣйствително за голѣмо очудване е, колко скоро той си бѣ присвоилъ това мѫчно означаване на своята собствена

Digitized by Google

личность, когато инакъ изобщо бѣ още много назадъ въ говоренето, защото до тоя моментъ бѣ употрѣбилъ съ разбиране нѣщо около 37 разни думи. — На слѣдния день той често казва азъ, когато иска да направи нѣщо, тъй че вече не може да подлежи на никакво съмнѣние, че съ тая дума означаваше самъ себе си, а не изказваше просто нѣкакво желание. Това между друго се вижда ясно отъ туй, дѣто този день той постоянно употрѣбя и думата ишъ (= вижъ), когато иска да обърне вниманието на нѣкого върху нѣкой прѣдметъ. Туй азъ се повтаря постоянно въ показаното значение, така особено на 612. день.

Тепърва слѣдъ това дохожда на редъ първото прѣдложение, което съмъ си забѣлѣзалъ на 601. день. За чудо това прѣдложение бѣ сѫщото онова изречение, което като първо бѣ произнесълъ и първиятъ ми синъ, само че съ 24 деня по-рано, именно фразата дай лепъ (= дай хлѣбъ). Обаче той изговори това изречение не направо самъ отъ себе си, ами слѣдъ като го бѣ чулъ прѣди това отъ брата си. Разбира се, че той много добрѣ разбираше значението му. Слѣдното изречение се появи на 605. день; а именно когато му показахъ едно нечисто парче хлѣбъ и притова му казахъ: „това е фа хлѣбъ“, той повтори слѣдъ мене: фа лепъ. Съ това вече бѣ направена една важна стѫпка въ неговото езиковно развитие, и пѫтьтъ бѣ сега свободенъ за появлението на тъй любимата му думица азъ и въ едно прѣдложение. Обаче прѣди това той изказа самостоятелно още слѣднитѣ прѣдложения на 612. день: дай лепъ и ла нана (= ела нане); послѣдната покана той бѣ отправилъ къмъ братчето си, комуто съ това вѣроятно искаше да каже, да отиде при него; думата „нане“ по всѣка вѣроятность той бѣ чулъ отъ слугинитѣ, които навѣрно така ще да сѫ нарекли нѣкой пѫть прѣдъ него брата му.

Отъ 620. день нататъкъ той отговаря въ истинското значение на думата: иск'мъ (= искамъ), — въ която дума подиръ *к*-то се чуе едно съвсѣмъ слабо *а*, — когато азъ го питамъ, дали иска едикакво си. Тука вече съвсѣмъ явно се показва първото лице на глагола съ правилното му окончание, което разбира се, не се появява още сега въ всички глаголи, ами отначало винаги само въ тоя глаголъ; така и на 624. день той казва въ отрицателната форма не иск'мъ, когато баба му го пита, дали иска да остане у нея. Така сѫщо казва той и на 626. день йскъмъ, и то не самъ отъ себе си, при което не би било явно, дали е схваналъ значението на употрѣбеното окончание, и дали то тука не е само случайно

употрѣбено; ами и когато го питамъ: искашъ това или онова? — той ми отговаря прѣзъ тоя день йскъмъ, тъй че очевидно той самъ си намира тая форма, слѣдъ като непосрѣдно прѣди това чува формата на второто лице. — Така сѫщо казва на 631. день не ʼамъ (=не щамъ, намѣсто не ща), образувано отъ диалектичното „не щемъ" и подъ влиянието на думата „искамъ" съ окончанието *амъ;* — сетнѣ на 633. день не искамъ и да (=вода) искăмъ. — Обаче на 621. день пъкъ казва липъ за: „да рипна" (=искамъ да рипна) или „ще рипна", сѫщо както и ŏбйчъ за „обичамъ", 626. — А на 621. день казва покрай простото липъ и азъ липъ въ значението на „азъ искамъ да рипна". Това показва явно, че думата азъ около това врѣме е вече напълно усвоена въ нейното значение.—Когато на другия день азъ му казахъ да даде копчетата, които държеше въ рѫката, на майка си, той ми отговори: азъ, азъ, съ което искаше да каже: азъ искамъ да ги държа. — На слѣдния день той пакъ употрѣбя своето двойно азъ азъ, което тоя пѫть имаше значението на мене, а именно когато той видѣ, какъ ние искахме да дадемъ нѣщо на брата му, а той искаше това за себе си. — Но и тозн *дателенъ падежъ на личното мѣстоимение* се появява внезапно и съвсѣмъ неочаквано въ сѫщия тоя (623.) день. Именно азъ обѣлвахъ едно парче круша, при което по-старото му братче ми каза, да дамъ нему парчето. Когато слѣдъ нѣколко минути попитахъ, кому да дамъ парчето, по-малкиятъ ми каза много хубаво: мене. Вѣроятно той бѣ забѣлѣзалъ тая дума у брата си, бѣ схваналъ скоро нейното значение и съвсѣмъ правилно бѣ я приспособилъ къмъ себе си. На слѣдния день (624.) азъ искахъ да се увѣря, дали ще употрѣби пакъ тая дума, и съ тая цѣль направихъ нѣколко опита съ него. Попитахъ го, кому да донеса хлѣбъ, и той ми отговори съвсѣмъ тихичко, като че се чувствуваше несигуренъ въ своя изразъ: мѣнѫ (=мене), а така сѫщо ми отговори съ сѫщата дума, и когато го попитахъ, кого да заведа въ столовата. При тия опити той понѣкога отговаряше, обаче твърдѣ нарѣдко, и съ думата азъ (тоя пѫть вече не удвоена), каквото тъкмо показва, че той напълно бѣ схваналъ смисъла на думитѣ. — На 626. день той сетнѣ казва съвсѣмъ самъ отъ себе си мене, като вижда, че ние даваме нѣщо на брата му, та иска да дадемъ и нему отъ сѫщото.

Своето двойно азъ, азъ той изговаря съ развълнуванъ тонъ на 623. день, когато на шега му бѣхъ казалъ, че братчето му е излѣзло и е отишло при едно момче въ нашето съсѣдство, съ което

Digitized by Google

тѣ бѣха въ голѣмо приятелство. Неговото азъ, азъ тоя пжть имаше значение на „и азъ искамъ да ида тамъ“. — Въ слѣдния день азъ поисках отъ него нѣколко клечки кибритъ, които той бѣ събралъ отъ пода, за да ги прибера въ кутийката; ала той ми отвърна пакъ съ своето удвоено азъ, азъ, съ което искаше да каже, че той ще ги вложи самъ въ кутията. — На сжщия день исках да хвърля едно кораво парче хлѣбъ въ кофата, но парчето падна вънъ отъ кофата на пода; азъ го дигнахъ отъ пода, за да го хвърля изново въ кофата, когато той ми извика: азъ, азъ, като искаше да ми каже: азъ искамъ да го хвърля или: дай ми го, азъ да го хвърля. Интересно е да се забѣлѣжи, че въ такива случаи той никога не казваше мене, което и не щѣше да бжде на мѣстото си.

Скоро изчезва вече двойното азъ, азъ и се замѣстя съ простото азъ, което навсѣкждѣ бива употрѣбяно съвсѣмъ правилно. Така на 644. день той ми отговаря азъ, когато го бѣхъ попиталъ. кой е направилъ нѣщо, което именно той бѣ извършилъ. На 683. день казва н'тамъ азъ (= не ща азъ) — съ употрѣбеното тука по аналогия окончание на първото лице —, когато се касаеше да се събере нѣщо разсипано на пода; съ тая фраза той искаше да каже: ти можешъ го събра, азъ не ща. — Сжщо така въ сжщия день: азъ самъ гледамъ (=азъ самъ искамъ да гледамъ, или азъ самъ да гледамъ). — На 702. день се явява мѣстоимението азъ въ противупоставяне въ фразата: Вадо плаче, азъ не. — Сжщо така: михъ азъ, не ти (т. е. азъ се михъ самъ, ти не ме ми), 706; — азъ, ти после (т. е. азъ искамъ сега или азъ искамъ пръвъ, па ти после), 769; — цеднешъ тоя толъ, азъ той (ти седни на тоя столъ, а азъ ще седна на тоя), 778; — Вадо искамъ види гáлото, азъ немамъ галото (=на Владо искамъ да види въ гърлото — т. е. лѣкарьтъ, който бѣ дошелъ —, защото азъ нѣмамъ нищо въ гърлото, т. е. менѣ не ме боли гърлото), 779; — тука азъ ивéя, ти тамъ ивéешъ (т. е. въ тая кжщичка — направена отъ камъни — живѣя азъ, ти живѣешъ тамъ въ оная), 809; — човеците иматъ шапки, а азъ немамъ, 875; забѣлѣжителна е тая доста сложна фраза по своята пълна безпогрѣшность. — Най-сетнѣ нека приведемъ още слѣднитѣ прѣдложения: азъ искамъ лебъ, 711; — азъ пишамъ (=азъ искамъ да пиша или азъ да пиша), 711; — азъ дáжамъ цамъ (=азъ да държа самъ), 712. — На 740. день ми казва шеговито: ти си бъмбалъ (= бръмбаръ), а когато азъ му отвърнахъ: ти си, той съвсѣмъ правилно ми отговори съ първо лице отъ глагола

Digitized by Google

„съмъ“: не съмъ азъ. — На 751. день думата азъ се явява въ прѣдложението бичамъ азъ па, което съдържа инверсия въ разположението на думитѣ; своитѣ родители той повечето нарича па, ма, много рѣдко папа́, мама́; — не азъ големите бичамъ, апатъ (т. е. азъ не обичамъ голѣмитѣ кучета, защото хапятъ), 762; тукъ заслужва внимание поставянето на отрицателната частица въ началото на фразата, поради което прѣдложението получава смисъла: не азъ обичамъ голѣмитѣ, та би очаквалъ човѣкъ понататъкъ: ами ти; — клатамъ азъ (*азъ* да клатя бебенцето), 770; — фа азъ? (= лошъ ли съмъ азъ?), 779; — азъ малъкъ, га (= сега) вижъ големъ азъ, 779; това бѣ една твърдѣ любима негова фраза, при изговарянето на която той извръшваше слѣдното: когато говорѣше първата часть отъ фразата, клѣкаше до единъ столъ, за да покаже, колко малъкъ е, сетнѣ бърже се качваше на стола, изправяше се и казваше втората часть.

Интересно е още, че той отъ 706. день нататъкъ покрай тая правилна форма на мѣстоимението азъ употрѣбя и погрѣшно образуваната отъ него лазъ, обаче винаги въ значение и азъ. Азъ прѣдполагамъ, че той си е образувалъ тая форма отъ първоначално погрѣшно чуване на думитѣ: и азъ, а сетнѣ запази тази форма дълго врѣме, макаръ и деветь деня по-рано да бѣ употрѣбилъ и правилното и азъ. За пръвъ пѫть срещнахъ тая чудновата форма на 706. день въ прѣдложението: лазъ пишамъ въ смисълъ на „и азъ искамъ да пиша“, което той повтаря и на 711. день. — Сѫщо така появява се тая форма между друго и въ слѣднитѣ изречения: лазъ искамъ вайо (= и азъ искамъ — да ида — въ столоваята), 731; — лазъ искамъ тидемъ или д'идемъ (= и азъ искамъ да отида или да ида), 731; — лазъ меламъ канче (= и азъ искамъ да намѣря или ще намѣря камъче), 742; — лазъ кусихъ (= и азъ вкусихъ или куснахъ, т. е. отъ млѣкото), 744; — не искамъ го, лазъ не искамъ (= и азъ го не искамъ), 765; — лазъ га танамъ голе́мъ, гава пишамъ днесъ (= и азъ когато стана голѣмъ, тогава ще пиша „днесъ“), 807; думата „днесъ“ въ тая фраза е непонятна; той или искаше да повтори съ нея още веднажъ понятието „тогава“ въ смисълъ: тогава ще пиша тогазъ, или пъкъ, което е по-вѣроятно: той при това си е мислилъ, че ще стане голѣмъ изведнажъ въ единъ день, и че тогава още въ сѫщия день, когато ще бѫде станалъ голѣмъ, ще пише. Както се каза по-горѣ, той вече по-прѣди, именно на 697. день, бѣ употрѣбилъ правилната форма и азъ въ прѣдложе-

Digitized by Google

нието: вижъ, Вадо пи и азъ памъ (= вижъ, Владо спи, и азъ спя); — сжщо тъй и по-късно на 758. день: и азъ сабиламъ (= събирамъ). — Отъ 27. мѣсецъ нататъкъ изчезва сетнѣ туй лазъ, и вмѣсто него се появява въ 30. мѣсецъ правилното и азъ, тъй напр. въ фразитѣ: и азъ ли? 900; — и азъ като бъдамъ боленъ, като земамъ единъ пать чай, ще отидамъ на Дагалевци; именно такова нѣщо се бѣ случило съ брата му: той бѣ боленъ, и като оздравѣ, бѣхме го завели на разходка въ Драгалевци; това си спомня по-малкиятъ и прави планове и за себе си; 961.

Не само въ употрѣбата на мѣстоимението „азъ“ се проявява вѣрното схващане на собствената личность въ езиковния ѝ изразъ, ами и въ употрѣбата на глагола, който всѣкога получава съотвѣтното окончание на първото лице. Само че това окончание въ сегашно врѣме отначало почти при всички глаголи е изравнено на амъ, и то, по мое мнѣние, поради слѣднитѣ причини: 1) първиятъ глаголъ, който вториятъ ми синъ употрѣби въ първо лице, бѣ такъвъ, който окончаваше въ това лице на амъ; то бѣ глаголътъ „искамъ“, който той употрѣбяше често, и отъ който освѣнъ приведенитѣ вече по-горѣ случаи ще наведа още слѣднитѣ: не искамъ или не искъмъ, 633, 644; — да (= вода) искъмъ, 633; — млеко искъмъ, 640; — искамъ клуша (= круша), 670; — дугъ искамъ пилонъ (=другъ пиронъ искамъ), 706; — не искамъ голѐмъ, малк' (= не искамъ голѣмъ — пиронъ —, ами малъкъ), 706; — 2) поради влиянието на диалектичния говоръ на слугинитѣ, дѣто глаголитѣ въ първо лице сегашно врѣме винаги окончаватъ на *м*. При първия ми синъ това послѣдно влияние не се прояви въ такъвъ размѣръ между друго и отчасть заради това, защото той въ първо врѣме вече говорѣше доста много за другитѣ лица и за себе си въ третьо лице, чието окончание слѣдвателно и вече отначало прѣобладава у него; сетнѣ при него първото лице бѣ се появило на единъ глаголъ, който въ това лице не окончаваше на амъ, ами само на *а*; а именно, както видѣхме вече по-горѣ, първото лице при него се появи въ изречението: азъ, азъ да зема, 711.

Тъй моятъ втори синъ употрѣбяше покрай *правилното* окончание амъ въ случаитѣ: немамъ, 668; — немамъ лебъ и лебъ немамъ, 664, 678; — липамъ (рипамъ), 656, 708; — *боскамъ* (= боднувамъ, боцкамъ), 663; — касамъ (= кжсамъ, скжсвамъ), 672; — бичамъ па́цица (= обичамъ патицитѣ), 682; — чукамъ, 694; — качамъ (= скачамъ), 698, и качамъ

(= качвамъ се), 700; — топамъ (= тропамъ), 705; — виждамъ попъ, 749; — и *неправилно*, напр. въ слѣднитѣ случаи: бушамъ (= пуша), 637; — липамъ (= да рипна), 556; — ладамъ (= редя, нареждамъ), 705; — апамъ (=хапя), 705; — ча́тамъ (= чета, да чета), 706; — азъ и́дамъ на́-вода (= азъ ходя на вода́ или: азъ да ида на вода́) 757; — азъ веамъ Цофи́ата (= азъ живѣя въ София), 751. — Така сжщо той казва: ланнамъ (= да легна), 652; — лазамъ (= да излѣза), 653; — таламъ (= да отворя), 656; — лельо, видамъ (= да видя, дай да видя, искамъ да видя), 693; — де е това́, пишамъ? (= дѣ е това, сир. моливътъ, за да пиша?), 711; — де целнамъ? (= кждѣ да седна?), 715; — вижъ, Вадо пи, и азъ памъ (= Владо спи, и азъ спя), 697; — азъ знаямъ купамъ (= азъ знамъ да купя), 758; — дай дзинамъ (= дай да го, да те цѣлуна), 641; — дай глäдамъ (= дай да гледамъ; звукътъ *ä* въ глäдамъ е подобенъ на нѣмското *ä*), 706. — Интересно е да се забѣлѣжи, че при глаголитѣ „мога" и „знамъ", „зная" отрицателната частица *не* се изоставя, тъй че изречението въ своята утвърдителна и отрицателна форма се изразява и въ двата случая само съ простия глаголъ; обаче понѣкога се забѣлѣзва една почти нищожна разлика при изговарянето на отрицателната форма, която разлика се чувствува въ едно слабо засилване къмъ изговарянето на глагола, което не се появява при утвърдителната форма; въ такива случаи азъ поставямъ прѣдъ глогола апострофъ: азъ можамъ ка́чамъ (= азъ мога да закача), 757; — можамъ носамъ (= мога да нося), 765, покрай: можамъ = *не* мога, 681; — 'можамъ ка глäдамъ (= не мога така да гледамъ), 706; — 'можамъ азъ цамъ (= не мога азъ самъ), 742; — 'можамъ дземамъ (= не мога да взема), 751; — 'можамъ виждамъ (= не мога да виждамъ), 778; за забѣлѣзване е, че той говори по тоя начинъ, макаръ вече на 676. день да бѣ казалъ: нѐ можамъ. — Любопитно е и слѣдното по-дльжко прѣдложение, дѣто туй можамъ се явява въ своето двояко значение: вънъ има некъ (= снѣгъ), можамъ лезамъ (= *не* мога да излѣза), ти само можешъ лезешъ (= можешъ да излѣзешъ), 779. — Тъй сжщо той казва: намъ (= знамъ, зная), 683, но и: намъ (= *не* зная, *не* знамъ), 765, и: 'намъ (= *не* знамъ), 745. — Наопаки пъкъ между друго и: не дамъ (= не ща), 631; — н'дамъ ци (= не ща бисквити), 640, 656; — не щамъ лебъ (= не ща хлѣбъ), 664, 671; — н'тамъ (= не ща), 706; — н'тамъ лазнамъ (= не ща да

Digitized by Google

взлѣза), 706; — н'тамъ цеднамъ тука (=не ща да седна тука), 712; — тепърва на 715. день се явява въ такива фрази пълното не: не щамъ вече.

Едвамъ на 809. день забѣлѣзахъ първата правилна форма на глагола въ прѣдложението: тукъ азъ ивея (=живѣя), ти тамъ ивеешъ (=живѣешъ), което изречение той каза, слѣдъ като прѣди това бѣ чулъ нѣщо подобно отъ своя по-голѣмъ братъ.

Сѫщата опрѣдѣленость въ употрѣбението на първо лице се проявява и въ често употрѣбяваното минало свършено. Тая форма дѣтето много обича и въ врѣмето отъ 677. день до 750. день, значи вѫтрѣ въ 2 $^1/_2$ мѣсеца, я употрѣби на повече отъ 50 различни глагола. Разбира се, че формата, която употрѣбя той, въ нѣкои случаи не е съвсѣмъ правилна, обаче и въ тия случаи никога не липсува характеристичниятъ краенъ звукъ *х*. Азъ ще наведа тука слѣднитѣ изрази: блечехъ (=облѣкохъ се), 677, 760; — несохъ (=донесохъ), 678, 712, 764; — дадехъ или дадъхъ (=дадохъ, 679), отговаря, когато му казахме, че го не обичаме, понеже не бѣ далъ супа на братчето си; така сѫщо: дадохъ, 684, и дадъхъ, 758; — дехъ пуйките (=видѣхъ, 682), отговаря той, когато го бѣхъ попиталъ: видѣ ли пуйкитѣ? — азъ касахъ (=скѫсахъ), 682; — нещо мелихъ (=намѣрихъ), 684, 742, 789; — ядехъ (=ядохъ, 701), отговаря, когато го попитахме: яде ли? а когато го питаме: ялъ ли си? отговаря: ядѣлъ; — на 733. день тая форма пъкъ гласи: адахъ бони (=ядохъ бонбони), на 782. день: дехъ или яхъ; — дзедехъ бонче (=изядохъ бонбончето), 749; — папá, вижъ, азъ бутахъ лезите, (=азъ бутнахъ желѣзата), 703; — паднехъ, падехъ (=паднахъ), 705, 765; — лазъ кусихъ (=и азъ вкусихъ или куснахъ), 744, 748; — кихъ (=скрихъ), 746; — бъкахъ (бръкнахъ), 749; — цивото копче зехъ (=сивоте копче), 751; — пихъ, пихъ азъ, 751, 764; — азъ пихъ чай, 769; — азъ идехъ нá-вода (=азъ отидохъ на вода), 758; — азъ идехъ содка (=азъ отидохъ на разходка), 808; — бéлехъ (=събрахъ), 760; — азъ пахъ (=спахъ) повече, 706; думата „повече“ е употрѣбена тука намѣсто „много“; *с*-то въ думата „спахъ“ вѣроятно не съмъ чулъ, понеже ще да е заглъхнало поради прѣдходния звукъ *з*; на 761. день той повтаря сетнѣ сѫщата фраза въ формата: азъ повече спахъ; — липахъ (=рипнахъ), 762; — азъ видехъ, 760; — папá, еднá тука мишка излезнала, азъ я видехъ, 806; — що е това, дето видехъ? 905; —

Digitized by Google

ичкитѣ (=всичкитѣ) копчета зехъ, 751; — зе́махъ малко (758), отговаря, когато го попитахъ: не взе ли отъ шоколадата? — азъ тия зе́махъ, 782; — азъ тоя тамъ малкия ко́вахъ (=заковахъ), ти големия (т. е. пиронъ), 767; той много обича да употрѣбя думата „ковахъ“, и то повечето въ първо лице, говорейки за себе си, понеже много обича да кове пирони; — плюнахъ, 779; любопитно е употрѣбението на тая мжчна форма; — ее тамъ качахъ (=закачихъ) азъ кучо́вете (ключоветѣ), 780; — това́ азъ на́вахъ па (=туй познахъ азъ като папа, че е папа, 782), ми казва, слѣдъ като ме бѣ позналъ на единъ портретъ и бѣ показалъ портрета, а азъ му бѣхъ рекълъ: ти позна папа? Значи той самъ си образува миналото свършено въ първо лице отъ тоя рѣдъкъ глаголъ; собствено формата не бѣ тука оная на минало свършено, ами на минало несвършено, употрѣбена вмѣсто минало свършено; тая фраза той често повтаря и въ формата: азъ това́ па на́вахъ; по-късно казва и въ сегашно врѣме: навамъ азъ па (=познавамъ азъ папа́), 782; — будахъ (= събудихъ — те), 785, а именно той каза това, слѣдъ като прѣдварително ме бѣ подканилъ да се присторя, като че спя, съ думитѣ: пи, искамъ будамъ (= спи, искамъ да те събудя); — азъ качахъ коня (=азъ се качихъ на коня), 787; — пъхнахъ — форма доста мжчна, казана на 789. день, обаче по-късно и погрѣшно: азъ сичките пъхахъ (=пъхнахъ), 866; — гасахъ ве́ща (=угасихъ свѣщьта), 807; — дуфнахъ, 818; *ф*-то тука вѣроятно е слѣдствие отъ влиянието на говора на слугинитѣ; — азъ те ва'нахъ (=азъ те варнахъ, вм. прѣварихъ), пакъ подъ влиянието на слугинитѣ, 861; — откопчахъ и разкопчахъ, все съ неправилно окончание чахъ вм. чихъ; 882.

Сжщо така употрѣбя той *първо лице отъ минало неопрѣдѣлено*, обаче ту правилно съ спомагателния глаголъ „сѫмъ“, ту неправилно съ изпускане на тоя глаголъ; и това врѣме той употрѣбя както правилно тамъ, дѣто трѣбва да стои минало неопрѣдѣлено, а така сжщо понѣкога и намѣсто минало свършено; не съмъ лепъ (=хлѣбъ) зе́малъ, 711; — ти си пишалъ (= писалъ), азъ не съмъ вече (=азъ още не съмъ писалъ), 749; любопитно е тукъ употрѣбението на „вече“ намѣсто „още“; — не съмъ ви́делъ, 749; — кѣсалъ нигата (=азъ скжсахъ книгата), 711; — видишъ, това́ ту́лилъ, (=видишъ, това азъ съмъ турилъ), 750; — ципалъ азъ (=азъ съмъ изсипалъ), 758; — азъ съмъ дувалъ (=духалъ или духналъ), 764; — Вадо цамо дувалъ, азъ не съмъ дувалъ (=Владо само духналъ . . .), 764; — азъ съмъ

Digitized by Google

плачалъ, 764; — тавилъ тамъ (=азъ съмъ оставилъ тамъ), 782; — таналъ тукъ (=азъ съмъ останалъ тукъ), 782.

Понѣкога се разбърква минало свършено съ минало неопрѣдѣлено; не съмъ вѝдехъ, 711; — азъ не съмъ плачахъ, 758; — не съмъ сичкото дзедъхъ (=изядохъ), 767; — азъ не съмъ чупихъ малъкъ ливъ, азъ чупихъ големъ ливъ (=азъ не счупихъ малкия моливъ, азъ счупихъ големия моливъ), 779; — азъ не съмъ пишахъ, 779; — не съмъ азъ мокло кавахъ (=азъ не съмъ направилъ мокро), 782, и още на 789. день: не съмъ кашлахъ.

Интересно е и правилното употрѣбение на минало свършено заедно съ минало неопрѣдѣлено въ фразата, която той каза на 779. день: давѐхъ, Вадо не давѐлъ (=азъ оздравѣхъ, Владо още не е оздравѣлъ).

За забѣлѣзване е още, че на 789. день той употрѣби и минало прѣдварително, макаръ и съ погрѣшна форма на спомагателния глаголъ, която се срѣща понѣкога и между необразованата маса: азъ бешехъ падналъ.

Първото лице въ бждещо врѣме отначало се изражава отчасть съ изпускане на спомагателния глаголъ ще, отчасть, въ отрицателната форма, описателно съ спомагателния глаголъ нема (да), обаче съ изпускане на частицата да: дамъ, азъ дамъ (=ще дамъ), 652, 683; — тулямъ тука (=ще туря тука), 670; — азъ меламъ патицитѣ (=азъ ще намѣря —), 706; — купамъ бони (=ще купя бонбони, 706), ми отговори, когато го попитахъ, какво ще направи съ паритѣ; — тука кыямъ (=тука ще скрия), 712; *ы*-то е произнесено като въ руския езикъ; — пакъ бъкамъ нóсътъ (=пакъ ще ти бръкна въ носа), 749; — ичките копчета касамъ, немашъ (=всичкитѣ копчета ще скъсамъ, за да нѣмашъ), 762; — кога́ танамъ голѐмъ, чѐтамъ (=когато стана голѣмъ, ще чета), 779; — азъ пакъ бѐламъ (=азъ пакъ ще—ги—събера), 782; — азъ дамъ палѝ Ванка (=азъ ще дамъ пари на Иванка), 789; — още малко пишамъ, после дамъ (=още малко ще пиша, послѣ ще—ти го—дамъ, т. е. молива), 795; — днесъ азъ ядамъ тѐта (=днесъ азъ ще ямъ кюфтета), 798; а когато го попитахъ, кога? отговори ми: днесъ; обаче не зная, дали той разбираше смисъла на тая дума; — танамъ голѐмъ, дамъ те (=когато стана голѣмъ, ще ямъ кюфте), 803; — азъ блѐчамъ голѐмитѣ бущи (=азъ ще облѣка голѣмитѣ

Digitized by Google

обуща), 802; — и още на 882. день той казва: ами азъ земамъ (— ами азъ ще зема).

Случаи отъ втория начинъ за образуване (на отрицателната форма) на бѫдещо врѣме: нема касамъ (=нѣма да скѫсамъ), 680; — пиле нема гонамъ и кошка нема гонамъ (=пилето нѣма да гоня и кокошката нѣма да гоня), 680; — нема дземамъ, нема земамъ, 705, 790; — нема пакъ фъламъ (=нѣма пакъ да хвърля, ала собствено искаше да каже: нѣма вече още веднажъ да хвърля), 707; — нема памъ (=нѣма да спя, 714). — Тепърва на 895. день се появява съвършено правилната форма, макаръ и все още съ фалшивото окончание *м* въ първо лице: дъ'жи́ я ти, да ти покажамъ, нема да я земамъ (сир. дръжъ ти книгата, за да ти покажа нѣщо вѫтрѣ, азъ нѣма да ти я взема.

Правилната форма съ спомагателния глаголъ ще се появява въ сѫщото врѣме, именно на 893. день, и отъ тоя моментъ се употрѣбя редовно: ще станамъ да си наплавамъ (=да си направя); тука вече той казва „наплавамъ", а не „кавамъ", както обичаше да казва погрѣшно до тоя день, па още казва понѣкога и слѣдъ това; — ще слезамъ (=ще слѣза), 898; — тога́ва ще изе́дешъ, 898; — земи́ големия камъкъ, че ще го фъ'ла (=хвърля) и ще удаламъ (=ударя) Владо, 918; — като стана голе́мъ, ще имамъ книжка и азъ, 921; интересно е туй съвсѣмъ безпогрѣшно изречение; — ти залупа́ (=захлупи), азъ ще отлупа, 947; — азъ като бѫдамъ голе́мъ, ще си купамъ една жълтичка и нема да ти я дамъ, 968.

И формата *съмъ* се появява на 683. день: не самъ фа (=не съмъ лошъ), ми отговаря, когато му рекохъ: ти си лошъ; — не съмъ, чове́къ (705), отговаря на своя братъ, когато тоя му казва: ти си костенурка; отговорътъ означаваше: азъ не съмъ това, ами човѣкъ; — гладенъ съмъ, искамъ ля̈ко (=млѣко), 706; — видишъ, ко́лчавъ съмъ азъ, 751; — азъ не съмъ лошъ, 779; — азъ съмъ испо́тенъ, 905. — И вториятъ ми синъ употрѣбя на 737. день, вѣроятно подъ влиянието на по-старото си братче [1]) и на слугинитѣ женската форма покрай мѫжката въ фразата: гладна съмъ покрай: гладенъ съмъ, обаче при него това бѣ едничкиятъ случай.

[1]) Вж. по-горѣ стр. 50.

Digitized by Google

Глаголътъ *съмъ* като самостоятеленъ глаголъ се употрѣби и въ второ лице единствено число, сетнѣ въ третьо лице множествено число: де си? 705; — ти си хубавъ, вм. хубава, въ смисълъ на „ти си добра", казва той на майка си, когато тя му казва: азъ не съмъ лоша (767); — ти си глупавъ, 789; по всѣка вѣроятность обаче не разбира смисъла на тая фраза; — ти не си боленъ, Вадо само боленъ, 789; — Данко, тука си ти? 801; — ти си пó-големъ, и мамá е пó-голема, 874; — не сж (686), отговаря ми, когато му бѣхъ рекълъ: ржцѣтѣ ти сж фа; — тука сж малките, сир. камъчета за строене, 743; думата „сж" въ тая фраза изговаря много скоро; — де сж малките? 742; — малко ми сж, 744; — да видамъ, тонки много сж ли, 898.

Косвенитѣ падежи на личното мѣстоимение се появяватъ отъ 643. день нататъкъ, и то *най-напрѣдъ въ дателенъ падежъ* въ всички три форми, въ които се срѣщатъ тия мѣстоимения: ми (ме), менѣ, менека; послѣдната форма се обяснява отъ влиянието на говора на слугинитѣ. Дателниятъ падежъ на първата кжса форма, и то най-напрѣдъ въ форма на *м'* се появява на 643. день, въ пълната форма ми на 705. день, винителниятъ падежъ ме на 679. день, дателниятъ падежъ въ по-дългата форма менѣ на 644. и 660. день, винителниятъ падежъ отъ тая форма на 670. день, а диалектичната форма менека въ дателния падежъ на 751. день, въ винителния падежъ на 758. день. Най-сетнѣ двойната усилена форма ми менѣ се явява само въ дателенъ падежъ на 693. день.

а) Дателенъ падежъ: дам' (= дай ми), 643; сжщата форма *м'* се срѣща покрай пълното ми още на 705. день въ повелителната фраза: дай м' товá; — дай ми тозъ, 710; — дай ми товá тука, 712; — бéли ми и събéли ми (= събери ми), 758. — На 644. день той казва, показвайки на своята дрешка: мене, което можеше да има смисъла на дателния падежъ; — въ сжщия день казва и: мене, като показва на своя портретъ; туй пъкъ можеше да има смисъла на „азъ", именно: това съмъ азъ, макаръ по това врѣме вече дѣтето да обладаваше напълно думата „азъ"; — ето го мене (нам. ето я за мене, дѣто се подразбираше супата), 660; — купишъ Владо[1]) — мене (= да купишъ на Владо и менѣ), ми казва, като вижда, че излазямъ изъ кжщи; съ това той искаше да ми каже: да купишъ нѣщо — по всѣка вѣроятность:

[1]) л-то се чуе мало.

бонбони — на Владо и менѣ; 674; — ти — давашъ — мене сир. ти да ми давашъ супа, 683; — пáпе, товá мене? (=това за мене ли е?), 693; — Плôдивъ ти — тúде — мене конче — купишъ (= въ Пловдивъ ти отиде да ми купишъ кончето, 694), ми отговаря, когато го бѣхъ попиталъ, отдѣ съмъ му донесълъ кончето; собствено той трѣбваше да ми отговори: и ми купи кончето, обаче, очевидно за да избѣгне миналото свършено въ второ лице, което употрѣбя съвсѣмъ рѣдко, той образува второто изречение въ сегашно врѣме. — Вадо — мене — бони (сир. да купя нему и на Владо бонбони), 696; — мене масо тýли (= и мене турú масло), 700; — папá, дай и мене чай, 738; — тáви Вадо кавáтчето, дáдешъ мене чай (сир. остави Владо на креватчето, за да ми дадешъ менѣ чай), 797; — пôвече менека (= менѣ), 751; — Вадо тоя, менека дугъ (= на Владо тоя — бисквитъ —, менѣ другъ), 765; — ти носишъ менека чай? ти тýлилъ захалъ? (= ти на мене ли носишъ чай? турилъ ли си захарь?), 794; — дай ми го мене, 693; — дай ми мене, 742.

б) Винителенъ падежъ: 'ми ме (= земи ме), 679; — Вадо бу ме (= Владо ме уби), 694; — бôли ме чите (= болú ме окото или болятъ ме очитѣ), 700; — би ме малко (706), ми отговаря, като дойде при мене, за да се оплаче, че Владо го билъ, а азъ му бѣхъ рекълъ: ахъ, много те е билъ! — дласка ме (= драска ме, дращи ме, вм. сърби ме), 755; — бôде ме (= убôде ме), 878; — мене, казва ми, като вижда, че събличамъ дрешката на Владо; той искаше собствено да каже съ това: и мене съблѣчи! значи много вѣрно употрѣбя „мене“ намѣсто „азъ“; 670; — н 'тамъ, мене бие тамъ чичо (= не ща, сир. да ида тамъ, защото тамъ ще ме бие чичо), 700; — 'бичашъ мене (= но мене ме обичашъ), 742; — не менека бичашъ (= мене не ме обичашъ), 758; — той менека цуналъ (минало неопрѣдѣлено, намѣсто минало свършено), 760; — ти менека бичашъ, азъ не съмъ кавахъ кевáтче мокло (= ти ме обичашъ, — защото — азъ не съмъ направилъ мокро въ креватчето), 768; — и менека даска (вм. и мене ме сърби), 807.

Отъ 673. день захваща да употрѣбя и *възвратното мѣстоимение въ първо лице,* обаче само въ винителенъ падежъ. Именно той казва: дали се (= ударихъ се); липсуването на крайния звукъ *х* трѣбва да се обясни тъй, че тоя звукъ просто е билъ изпуснатъ при изговарянето или е билъ произнесенъ тъй слабо, че едвамъ е могълъ да се чуе, както впрочемъ това става много пѫти

Digitized by Google

и у народа; туй послѣдно произношение той ще да е чулъ вѣроятно отъ прислугата; ето защо тая форма не бива да се тълкува като третьо лице, както би могло да се мисли. Въ третьо лице не можеше да бѫде тая фраза, защото дѣтето никога не е говорило за себе си въ третьо лице, та този пѫть туй би било едно необикновено изключение при него; — азъ се уплашихъ, малъкъ съмъ азъ (= защото . . . .), 800; — азъ се бóимъ, 800; — азъ се полезахъ (= порѣзахъ), 887. — Покрай това обаче срѣщатъ се и форми съ изпускане на възвратното мѣстоимение, така напр.: азъ бóямъ (= азъ се боя), 765; — капамъ и капахъ (= кѫпя се, кѫпахъ се), 804. — Сѫщо тъй се срѣща възвратното мѣстоимение и въ фрази отъ слѣдния типъ: пие ми се, 712, 789; — 'де ми се (= яде ми се), 712, 782; — пи (= спи) ми се, 785; — покрай пие ми съ необикновено изпускане на се-то, 712, 782.

И *въ второ лице* се употрѣбя възвратното мѣстоимение: 'що (= защо) се обличашъ? 748; — ви се (= завú се), 765; — ки се, меламъ (= скрий се да те намѣря), 771; — сегá помести́ се, 918. — Понѣкога се изпуска възвратното мѣстоимение, обаче това става рѣдко: виешъ (= трѣбва да се завиешъ), 765; — азъ чесахъ хубаво, ти не си чесалъ, 767; — ти не съ'дишъ? (= ти не се сърдишъ?), 789. — Интересно е, че възвратното мѣстоимение въ дателенъ падежъ се срѣща само въ второ лице, и то единъ пѫть при често употрѣбявания глаголъ „отивамъ си", дѣто собствено частицата „си" не се чувствува като възвратна, ами е тѣсно свързана съ самия глаголъ: ди си! (= иди си!), 708, — и по-късно веднажъ въ вразата: 'ми си тамъ (= земи си тамъ!), 749.

Личното мѣстоимение въ второ лице се появява на 643. день, когато ми казва ти и посочва на мене. На 656. день казва сетнѣ: ти фа (= ти си лошъ); — на 669. день на шега казва на майка си: ти фа, папá цáца; думата „цаца", която се употрѣбя въ руския и полския дѣтски езикъ въ смисълъ на „добъръ", „хубавъ", употрѣбяхме въ първо врѣме и ние въ говора съ дѣцата;[1]) — ти лошъ, 669; — азъ големия, ти малкия (т. е. гвоздей ще вземемъ), 751; — 'то ти не бичашъ (= защо ти не ме обичашъ?), 766. — На 771. день той употрѣбя усвое-

[1]) И въ дѣтския езикъ на племето iroquois въ Канада думата „tsets" означава „добрина", „хубость". (Lexique de la langue iroquoise par Abbé Cuoq. Montréal 1882.) Вж. по-горѣ стр. 37.

Digitized by Google

ната отъ слуганитѣ диалектична форма тизе: немашъ тизе две, сир. камъчета.

При появяването на *косвенитѣ падежи отъ второ лице на личното мѣстоимение* натъкваме се на сѫщия онѧ фактъ, който намѣрихме и при първо лице, именно че и тука първенъ се появява дателниятъ падежъ, и то при всѣка отъ разнитѣ форми: ти (те), тебѣ, тебѣ ти (тебе те), тебека.

а) Дателенъ падежъ: на́ ти, 658; — 'га (= сега) на ти, 712; — на ти това́, дай ми това́! 712; — на ти тая, дай ми тая! 769; — тебе? (= за тебе, на тебе?), казва ми на 670. день, когато ми поисква нѣщо за ядене съ думитѣ: дай ще (= дай ми още), и азъ му бѣхъ отговорилъ: това е за мене; — нема тебе 'це (= нѣма за тебе яйце), 684; — тебе касахъ тука копче (= тебе ти откъснахъ тука едно копче), 753; — на ти тебе ластиците, 756; интересно е тука употрѣбението и на двѣтѣ форми; — тебъ ти даде Владо бонбони, 921. — Формата „тебека" не съмъ наблюдавалъ въ дателенъ падежъ.

б) Винителенъ падежъ: формата *те* се появява за пръвъ пѫть на 779. день въ фразата: азъ михъ те (= азъ те михъ тебе); инакъ това *те* е много рѣдко; — бие тебе (= ще те бие тебе), 700; — новече — тебе (752), отговаря, когато го попитахъ, кого повече обича; — па́пе, тебе мама́ гледа (сир. искаше да да каже: въ твоята книга), 766; — тебе болй гава́та? 788; — не тебе болй гава́та, 788; — дай гъ'намъ тебе (= дай да те прѣгърна), 799; — азъ бо́имъ железница, азъ бегамъ тебе (= азъ се боя отъ желѣзницата и бѣгамъ при тебе), 800. — Усилената удвоена форма „тебе те" не наблюдавахъ при втория ми синъ. — азъ тебека седнахъ (= азъ седнахъ до тебе), 789.

Разбира се, че той изразява второто лице сѫщо и само съ второ лице на глагола безъ личното мѣстоимение; така на 668. день ми казва: викашъ (= да я викнешъ), когато го бѣхъ попиталъ: да викна ли Данка? — Сѫщо тъй на 688. день: да́дешъ (= да ми го дадешъ), когато го бѣхъ попиталъ: дали да ти дамъ това? — Вадо бичашъ? (= обичашъ ли Вл.?), 700; — пишешъ? 705; — немашъ, 710; — що 'дешъ? (= що ядешъ?), 731; — н 'тамъ лупишъ (= не ща да захлупишъ), 744; — да ва́'жешъ (= да вържешъ), 766; — искамъ пишешъ (= искамъ да пишешъ), 779.

Особено обича той да употрѣбя заповѣдната форма, която съмъ отбѣлѣзалъ при 15 различни глагола отъ 670. до 797. день, значи

Digitized by Google

въ разстояние на четири мѣсеца: ту́ли! (=тури), 670; — ту́ли го (= турѝ го) тамъ! 693; — цу́ни! (=цѣлуни), 670; — бегай! 670; — дай ще! (=дай още), 670; — дай се́га! 676; — па́пе, дай малько лепъ! 693; — е́ми! (=земи), 671; — дзе́ми ми! 737; — земѝ! 795; — вижъ малько, — вижъ голем'то! (спр. камъче), ми казва, показвайки ми притова разнитѣ камъчета, 675; — Данко, вижъ ва́т'е (=вътрѣ) мюхи! (=мухи), 687; — лишай или лышай! (=слушай), 694; — лиши (=слушай), 705; понѣкога употрѣбя тая форма на глагола и въ прѣносенъ смисълъ въ значение: гледай тука! или по скоро за да обърне вниманието върху себе си и върху своята работа; — ме́ли го пило́нъ! (=намѣри го пирона), 711; — 'ни тозъ толъ! (=дигни тозъ столъ), 710; — па́пе, пипнѝ, голещо (=горещо е); да? голещо е? 764; — обуй ми! 766.

Бѫдещото врѣме сѫщо и тука се употрѣбя въ начало съ изпускане на спомагателния глаголъ *ща*: пакъ да́дешъ гледамъ? (=ще ли ми го дадешъ пакъ да го гледамъ?), 710; — ти лежешъ вънъ (=ти ще излѣзешъ вънъ), 758; — тинешъ (=ще настинешъ), 765; — Вадо къпе, после азъ (=Владо ще се кѫпе, послѣ азъ), 782; — ти 'дешъ, после тамъ идешъ (=ти ядешъ, послѣ тамъ ще идешъ, т. е. въ другата стая), 795. — Още на 882. день казва: танешъ по-големъ, и тя тане но-голѣма (=когато станешъ по-голѣмъ, и тя ще стане по-голѣма, спр. кѫщичката). — Тепърва на 961. день наблюдавахъ правилната форма на бѫдещото въ прѣдложението: на Владо защо ще даде́шъ захалъ?

Първата форма отъ минало свършено въ второ лице се появи тепърва на 694. день, значи почти съ единъ мѣсецъ по-късно отколкото въ първо лице. А именно тя се срещна въ слѣдното разказвателно изречение: Плодивъ ти — тѝде — мене конче — купишъ (=ти отиде въ Пловдивъ да ми купишъ мене кончето), ми разказва синъ ми, когато го бѣхъ запиталъ: отдѣ ти донесохъ кончето? Въ второто изречение отбѣгва той миналото свършено и вече пакъ изразява мисъльта си въ сегашно врѣме, намѣсто да каже: и ми купи кончето. — Слѣдното минало свършено въ второ лице се срѣща тепърва подиръ близу 2½ мѣсеца въ въпросното изречение: що несе? (=донесе), 765. Отъ тоя моментъ миналото свършено се употрѣбя вече по-често: дофтолътъ тебе ваде́ше (=извади) еди́нъ дзабъ, 767; наистина обаче тука смисълътъ на минало свършено се прѣдава чрѣзъ формата на минало несвършено; — ти бе вънъ, 805. — На 913. день се появява и

минало несвършено отъ глагола *съмъ*: ти пакъ каде́ беше, на лабота? (=работа); — що е това́ тука, дека ти зема́? 864; — ти го оста́ви уфъ колидо́ла (=въ коридора), 929; — съсъ какво́ зе? 936; — не, не, ти пи (985), казва на Владо, слѣдъ като тоя му бѣ казалъ: азъ не съмъ пилъ.

Минало неопрѣдѣлено се явява, както е и въ разговорната рѣчь, много по-рѣдко отколкото минало свършено и минало несвършено, па и по-късно отъ послѣднитѣ форми: не си викалъ (=викналъ, 714), отговаря ми, когато бѣхъ казалъ: азъ викнахъ Данка; — азъ чесахъ хубаво, ти не си чесалъ (=азъ се вчесахъ и т. н.), 767; за забѣлѣзване е тука правилното двояко изражаване на миналото чрѣзъ минало свършено и минало неопрѣдѣлено; — де си иделъ? (=кждѣ си ходилъ?), 769; — 'га пишелъ ти си (=сега вече ти писа́), 778; — ту́лилъ ти си, 781; — може ти си написалъ (=може *ти* да си —, 901), отговаря ми, като го питамъ: кой е писалъ тука? — И съ изпускане на спомагателния глаголъ: 'то ти вънъ и́делъ? (=защо си отишелъ ти вънъ?), 758; — ти таналъ големъ (=ти си станалъ—), 779; — ти лезалъ (=ти си рѣзалъ), 779; — що ти тука писалъ? 782; — ти носишъ менека чай? ти ту́лилъ захалъ? (=турилъ ли си захарь?), 794; — канка кова́лъ си ти? (=съ камъкъ ли си го заковалъ?), 795.

Най-накрая нека тукъ приведемъ още слѣднитѣ изречения: диннешъ, мише ли тозъ (=да ме дигнешъ да видя, мирише ли тозъ, сир. лимоненъ храстъ), 703; — лежешъ (=лъжешъ, 748), казва внезапно на Владо, когато тоя му казва да му даде пѣтела — една игрaчка —, който той скоро ще му върне; странно е, отъ дѣ е научилъ той тая дума; — ти си далеко, не можешъ да го земешъ, 821; — азъ като седна у банята, ти можешъ да си идешъ у столовая, 971.

Личното мѣстоимение въ третьо лице се появява за прывъ пжть на 760. день, и то нѣколко пжти прѣзъ тоя день: нема той Ценчо (=нѣма го Сѣнчо); — той менека цуналъ; — не той пи (=той не спи).

Първо лице множествено число се появява най-напрѣдъ при глаголъ, и то вече на 654. день въ думата обичаме (=обичаме се), която употрѣбя въ пълното ѝ значение; — деме (=ядемъ), 682; крайното *е* тука стои отчасть подъ влиянието на ония глаголи, които наистина иматъ въ множествено число *е*, както е първиятъ отъ него употрѣбенъ въ тая форма глаголъ „обичаме“, отчасть

Digitized by Google

подъ влиянието на говора на слугинитѣ; — искаме чай, 684; — не с*ме (702), отговаря, когато го бѣхъ попиталъ: пили ли сте млѣко? — мата чукаме, не на тол—овете (=на земята чукаме, не на столоветѣ, т. е. гвоздеи, 706), отговаря ми на една надлежна забѣлѣжка, която имъ бѣхъ направилъ, именно да не зачукватъ гвоздеи; притова той си припомва сега, когато азъ никакъ не бѣхъ споменалъ нѣщо за столоветѣ, и когато не бѣ въпросъ за столове, че веднажъ по-прѣди имъ бѣхъ забѣлѣзалъ, да не зачукватъ гвоздеи въ столоветѣ; — ъма бони тамъ видимъ, пакъ додемъ (=да идемъ да видимъ, има ли тамъ бонбони и пакъ ще дойдемъ назадъ), 706; — содиме (=разхождаме се), 801; — не дава да излеземъ, сир. мама, 901.

А личното мѣстоимение въ първо лице множествено число се появява на 749. день въ фразата: ние пимъ неска (=ние ще пиемъ днесъ); „днесъ" сигурно е употрѣбено безъ пълно разбиране на смисъла; — ние искаме, 765; — папа́, ние тука бе́лихме (=събирахме) костилки, па тука фа́лихме (=ги хвърляхме), 871; — ние т'еба да се дъ'жимъ, че сме малки, сир. за ржцѣтѣ, 986; въ това изречение се срѣща и възвратното мѣстоимение, употрѣбено за първо лице множествено число.

Бждещото врѣме въ първо лице множествено число сжщо както и въ единствено число въ начало се изражава чрѣзъ сегашно врѣме, съ изпускане на спомагателния глаголъ *ще;* вижъ по-горѣ: ние пимъ (=ние ще пиемъ), 749; — ко́леме, я́деме (=ще го заколемъ и ще го изядемъ, т. е. пилето), 801; — Вадо здавее, после лезнемъ видимъ кученца (=когато Владо оздравѣе, ще излѣземъ да видимъ кученцата), 818; — сега́ идеме далече (=сега ще идемъ —), 850; — голе тулимъ да не намелишъ ти (=горѣ ще ги туримъ . . .), 876. — Тепърва съ 901. день се появява и въ множествено число правилната форма на бждещото врѣме въ първо лице (въ единствено число тая форма бѣ употрѣбена на 893. день): като идемъ на Дагалевци, *ще* земемъ пайтонъ; — ние *ще* излеземъ, а Ценчо (=Сѣнчо) нема, че дува ветълъ, 915; — тука *ще* гледаме, какъ нацеждуватъ (=прѣцѣждатъ) млекото, 947.

Въ минало свършено първо лице множествено число се употрѣбя отъ 871. день нататъкъ: папа́, ние тука белихме (=събирахме) костилки, па тука фалихме (=ги хвърляхме), 871; — сетнѣ: ние *си* купихме топки и *си* иглахме (=играхме), 896; за забѣлѣзване е тука възвратното мѣстоимение

Digitized by Google

за множествено число, употрѣбено въ дателенъ падежъ; — избегахме, 901; — въ сѫщия день той употрѣбя покрай правилната форма на минало свършено и това врѣме заедно съ спомагателния глаголъ, значи погрѣшно, въ прѣдложението: не сме ядохме сладко, само ядохме 'ци (=бисквити), 901; — бехме далеко на ча'шйята, 929; — ние ядохме по две челеши, 941.

Третьото лице единствено число се появява на 740. день: и Вадо лебъ мели, 'де (—и Владо хлѣбъ намѣри, яде). — *Второ лице множествено число* биде употрѣбено за пръвъ пѫть на 766. день: дéжете (=да отрѣжете). — *Третьо лице множествено число* се явява на 777. день: блечатъ (=да ме облѣкатъ); — искамъ да напаватъ съсъ хлебътъ макалóнъ (— . . . да направятъ макарони съсъ — пърженъ — хлѣбъ — отгорѣ), 917.

Слѣдъ като тъй вече на 586. день се бѣ появило съ пълно разбиране употрѣбеното лично мѣстоимение азъ, на 643. и 644. день бѣха употрѣбени неговитѣ дателни падежи ми, мене, на 643. день мѣстоимението ти за второ лице, яви се при вторият ми синъ и *притежателното мѣстоимение* пакъ *слѣдъ* появлението на личното мѣстоимение, макаръ и въ съгласие съ особеното езиковно развитие на това дѣте относително до първо и второ лице не толкова късно, както при първия ми синъ; защото докогато при послѣдния бѣха изминали цѣли 255 деня, додѣто слѣдъ появлението на личното мѣстоимение се яви притежателното мѣстоимение (711. и 966. день), при второто ми дѣте притежателното мѣстоимение за първо лице се показа вече слѣдъ 61 день (586. и 647. день), а онова за второ лице слѣдъ 115 деня (на 758. день). А именно на 647. день по-младиятъ ми синъ, като чува отъ по-старото си братче, какъ то съ думитѣ: това е мое рекламира нѣщо за себе си, му извиква: мое, мое и съ това показва, че съвсѣмъ право бѣ схваналъ значението на мѣстоимението. И наистина, сѫщото притежателно мѣстоимение се явява изново на 670. день, когато момчето казва: мой големъ (сир. моятъ пиронъ е голѣмъ). — На 676. день той пакъ казва: мое тазъ (= мое е това). — На 745. день: мôё копче; — сетнѣ: 'ми (= земи) моето, т. е. палто, 749; — мъй тия? (= мои ли сѫ тия обуща?), 760; — плачка моя? (= тая прѫчка моя ли е?), 762; — това мое? (т. е. бисквитъ), 763; — мой, не тебе (763), каза той на леля си и искаше съ това да каже: мой е тоя папа, не е твой; — папá, мое това? 764; — тая е мойта, де е мойта? 767; — мой тоя чай? 767; —

Digitized by Google

мой папче, 768; — мой толъ (=столъ), 770; — мой тоя беше, (сир. столъ), 779; — папá мой, мамá тебека (нам. твоя), 789; — моятъ, 816; — земи́ да види Вадо моите, 875; — моето къвáтче е лазвалено, искамъ да ми купишъ д'уго здлаво, 901. — Понѣкога въ начало той употрѣбя още намѣсто притежателното мѣстоимение личното мѣстоимение, като напр.: тия мене (= тия сѫ мои), 700; ала тука може и да е мислилъ: тия сѫ за мене; — товá менека (може би сѫщо тъй въ смисълъ на: това е за мене), 744. — Но на 765. день той самъ забѣлѣзва грѣшката, която прави, защото щомъ бѣ казалъ погрѣшно: менека тоя, и веднага самъ се поправи: мой тоя. — Обаче и по-късно се повтаря погрѣшката, по всѣка вѣроятность и подъ безсъзнателното влияние на фрази като: това е за мене; така той казва: менека тии са, 779; — тии сѫ менека, 802. — Той и изпуска мѣстоимението, когато то се разбира отъ само себе си: тия Вадо цити, азъ дзедохъ (= тия бисквити сѫ на Владо, азъ изядохъ своитѣ), 762.

Както казахъ, притежателното мѣстоимение за второ лице се появи най-напрѣдъ на 758. день, и то въ слѣдната фраза: зехъ той (= твоя) хлѣбъ; — тия твой са? 850; — сегá товá е мое, не е тое (= твое), 860; — моята е по-голѣма, твоята е по-малка (думата е за кѫщичка построена отъ камъчета), 882. — Между това на 802. день той замѣстя притежателното мѣстоимение съ думата „тебе" въ фразата: тебе тии сѫ? Нали той се бѣ изражавалъ така постоянно по-прѣди: ето го тука тебе (сир. ето тука твоето креватче, показвайки моя креватъ), 676; — дебе или тебе книга? (= това твоя книга ли е?), 678; — товá тебе и товá тебе? (= това твое ли е и това твое?), 684; — тозъ ганъ (= юрганъ) тебе? 714; — де тебе нови бущи? (= дѣ сѫ твоитѣ нови обуща?), 742.

Най-сетнѣ отъ 850. день употрѣбя и *притежателното прилагателно,* когато иска да означи нѣщо, което принадлежи на братчето му: Вадовите големи сѫ, 850; — товá е Вадово, 861; — Вадовите чолапи, 866; — не е тоя мой, тоя е Вадовъ, 891.

IV.

Ако направимъ сега единъ общъ прѣгледъ върху резултатитѣ отъ моитѣ наблюдения, тогава установяваме слѣдното:

Digitized by Google

А. *При моя пръвъ синъ:*

1. Първа дума, казана съ разбиране (дза = дай), на 412. день.
2. Първо изречение (дай ле = дай хлѣбъ) на 577. день.
3. Лично мѣстоимение въ първо лице (азъ), за пръвъ пѫть разбрано употрѣбено, на 711. день.
4. Глаголътъ съ окончание на първо лице за пръвъ пѫть
   а) заедно съ мѣстоимението азъ на 711. день,
   б) безъ мѣстоимението азъ на 715. день.
5. Мѣстоимението азъ съ първо лице отъ сегашно врѣме на 711. день.
6. Минало свършено въ първо лице
   а) заедно съ мѣстоимението азъ на 824. (828.) день,
   б) безъ мѣстоимението азъ на 831. день.
7. Минало неопрѣдѣлено въ първо лице . . . .
8. Бѫдещо врѣме въ първо лице
   а) съ спомагателния глаголъ ще (ше) на 731. день.
9. Азъ съмъ . . . .; ти си на 824. день.
10. Личното мѣстоимение за първо лице
    I. въ дателенъ падежъ
       а) ми на 725. день,
       б) на мене на 837. день,
       в) ми мене на 841. день,
       г) мене на 847. день;
    II. въ винителенъ падежъ
       а) ме на 779. день,
       б) мене на 955. день.
11. Възвратното мѣстоимение
    I. въ първо лице
       а) дателенъ падежъ (си) на 859. день,
       б) винителенъ падежъ (се) на 992. день;
    II. въ второ лице
       а) дателенъ падежъ (си) на 721. день,
       б) винителенъ падежъ (се) на 824. день;
    III. въ третьо лице
       а) дателенъ падежъ (си) на 735. день,
       б) винителенъ падежъ (се) на 719. день;
    IV. въ първо лице множествено число
       а) дателенъ падежъ (си) на 1287. день,
       б) винителенъ падежъ (се) на 1052. день.

Digitized by Google

12. Личното мѣстоимение въ второ лице (ти)

а) безъ глаголъ на 714. день,

Забѣлѣжка. На 711. день вече бѣ употрѣбилъ тебе въ значението на азъ.

б) съ глагола на 772. день.

13. Второ лице единствено число е изразено за пръвъ пѫть само съ глагола

а) въ сегашно врѣме на 710. день.

б) въ минало свършено на 779. день,

в) въ минало неопрѣдѣлено на 745. день,

г) въ бѫдещо врѣме

α) безъ ще на 726. день,

β) съ ще на 754. день,

γ) отрицателно съ нема на 812. день;

д) въ повелителна форма на 412. день (дза = дай), на 577. день и на 715. день.

14. Личното мѣстоимение за второ лице

I. въ дателенъ падежъ

а) ти на 798. день,

б) на тебе на 828. день,

в) тебе на 993. день,

г) тебе ти на 998. день;

II. въ винителенъ падежъ

а) тебе на 745. день,

Забѣлѣжка. Въ значението на азъ на 711. день.

б) те на 853. день,

в) тебе ти (= тебе те) на 983. день.

15. Личното мѣстоимение въ първо лице множествено число (ние) на 802. день (съ глагола).

16. Първо лице множествено число отъ глагола

а) въ сегашно врѣме . . . .

б) въ минало свършено

α) безъ ние на 970. день,

β) съ ние на 989. день;

в) въ минало неопрѣдѣлено

α) съ ние на 984. день;

г) въ бѫдещо врѣме

α) съ ние на 802. день,

β) безъ ние на 827. день;

д) съ глагола съмъ (сме) на 1124. день.

Digitized by Google

17. Личното мѣстоимение въ второ лице множествено число
а) въ именителенъ падежъ (ви е), съ глагола, на 1001. день,
б) въ винителенъ падежъ (ви) на 1102. день.
18. Второто лице множествено число на глагола
а) въ бѫдещо
α) съ мѣстоимението на 1001. день,
β) безъ мѣстоимението на 1053. день;
б) въ минало свършено на 1031. день (безъ мѣстоимение).
19. Притежателното мѣстоимение
а) мой на 966. день,

Забѣлѣжка. На 736. день бѣ употрѣбилъ това мѣстоимение, повтаряйки го безъ да разбира смисъла му, въ фразата: о, боже мой, падна кутийка.

б) си = мой на 959. день,
в) твой на 966. день,
г) си = тѣхенъ на 984. день,
д) нашъ на 1048. день,
е) неговъ на 1096. день.

Б. При моя втори синъ.

1. Първа дума, казана съ разбиране (зъзъ = жж въ смисълъ на горещо), на 433. день.

2. Първо изречение (дай лепъ) на 601. день.

3. Лично мѣстоимение въ първо лице (азъ), за пръвъ пѫть разбрано употрѣбено, на 586. день.

4. Глаголътъ съ окончание на първо лице за пръвъ пѫть
а) безъ мѣстоимението азъ на 620. день,
б) безъ азъ, отрицателно, на 624. день.

5. Мѣстоимението азъ съ първо лице отъ сегашно врѣме на 683. день.

Забѣлѣжка. На 621. день бѣ употрѣбилъ мѣстоимението азъ съ глагола безъ мѣнитвено окончание: азъ липъ (= азъ искамъ да рипна).

6. Минало свършено съ първо лице
а) заедно съ мѣстоимението азъ на 682. день,
б) безъ мѣстоимението азъ на 677. день.

7. Минало неопрѣдѣлено въ първо лице
а) заедно съ спомагателния глаголъ съмъ на 711. день,
б) безъ спомагателния глаголъ съмъ на 711. день.

Digitized by Google

8. Бѫдещо врѣме въ първо лице
а) безъ спомагателния глаголъ ще и безъ мѣстоимението азъ на 652. день,
б) безъ глагола ще и съ мѣстоимението азъ на 683. день,
в) съ глагола ще и безъ мѣстоимението азъ на 893. день,
г) отрицателно съ глагола нема (безъ да) на 680. день,
д) отрицателно съ глагола нема да на 895. день.
9. Азъ съмъ на 683. день.
10. Личното мѣстоимение за първо лице
I. въ дателенъ падежъ
а) м' на 643. день,
б) ми на 705. день,
в) мене на 644. день,
г) ми мене на 693. день,
д) менека на 751. день;
II. въ винителенъ падежъ
а) ме на 679. день,
б) мене на 670. день,
в) менека на 758. день.
11. Възвратното мѣстоимение
I. въ първо лице
а) дателенъ падежъ (си) липсува,
б) винителенъ падежъ (се) на 673. день;
II. въ второ лице
а) дателенъ падежъ (си) на 708. (749.) день,
б) винителенъ падежъ (се) на 748. день.
12. Личното мѣстоимение въ второ лице (ти)
а) безъ глаголъ на 643. день,
б) съ глаголъ на 758. день.
13. Второ лице единствено число е изразено само съ глагола за пръвъ пѫть
а) въ сегашно врѣме на 668. день,
б) въ минало свършено на 694. день,
в) въ минало неопрѣдѣлено на 714. день,
г) въ бѫдещо врѣме
α) безъ спомагателния глаголъ ще на 710. день,
β) съ спомагателния глаголъ ще на 961. день,
γ) отрицателно съ нема липсува,
д) въ повелителна форма на (590. и) 601. день.

Digitized by Google

14. Личното мѣстоимение за второ лице
I. въ дателенъ падежъ
а) ти на 658. день,
б) тебе на 670. день,
в) ти тебе на 756. день;
II. въ винителенъ падежъ
а) тебе на 700. день,
б) те на 779. день,
в) те тебе липсува,
г) тебека на 789. день.

15. Личното мѣстоимение въ първо лице множествено число (ние) на 749. день (съ глагола).

16. Първо лице множествено число отъ глагола
а) въ сегашно врѣме
α) безъ мѣстоимението ние на 654. день,
β) съ мѣстоимението ние на 765. день;
б) въ минало свършено
α) безъ мѣстоимението ние на 871. день,
β) съ мѣстоимението ние на 896. день;
в) въ минало неопрѣдѣлено липсува,
г) въ бѫдещо врѣме
α) безъ мѣстоимението ние
1) безъ спомагателния глаголъ ще на 706. день,
2) съ спомагателния глаголъ ще на 901. день,
β) съ мѣстоимението ние
1) безъ спомагателния глаголъ ще на 749. день,
2) съ спомагателния глаголъ ще на 915. день,
γ) съ глагола сме на 986. день.

17. Личното мѣстоимение въ второ лице множествено число липсува.

18. Второ лице множествено число на глагола
а) въ сегашно врѣме на 766. день,
б) въ минало свършено липсува.

19. Притежателното мѣстоимение
а) мой на 647. день,
б) твой на 758. день.

Другитѣ притежателни мѣстоимения не бѣха употрѣбени до края на наблюденията ми.

Digitized by Google

V.

Отъ всичко това се вижда, какъ моятъ втори синъ въ всѣко отношение много по-рано усвои правилния езиковенъ изразъ за самосъзнанието, отколкото първиятъ ми синъ, който още дълго врѣме говори за себе си въ третьо лице, като прибавя своето собствено име или си го мисли притова. Вториятъ синъ, както забѣлѣзахъ още въ началото, говорѣше за себе си изобщо само въ първо лице, щомъ вече захвана да приказва за себе си. Това обстоятелство не може да се обясни само съ туй, че той е слушалъ тоя начинъ на означаване отъ своя по-старъ братъ и заради това е захваналъ да го прилага по-рано, тъй като между друго по онова врѣме, когато вториятъ ми синъ захващаше да разбира говоренето, първиятъ ми синъ употрѣбяше все още своето име за означаване на собствената си личность.

Азъ намирамъ обяснението на тоя чудноватъ случай, дѣто това дѣте нито единъ пжть не говорѝ за себе си нито въ третьо лице, нито се означавá нѣкога съ собственото си име и притова взе да употрѣбя личното мѣстоимение за своята собствена личность много рано, въ друго едно обстоятелство, което, както се вижда, играе не маловажна роля въ усвояването на правилното означаване на собствената личность отстрана на дѣцата. Туй е именно волята на дѣтето. Азъ не помня вече, кой дѣтски психологъ бѣ забѣлѣзалъ, че „волята е много по-добъръ изразъ на ято отколкото мисленето“, но това изречение намѣрихъ да се потвърдява особено при втория ми синъ, тъй като при него воля и мислене се съединяватъ и спомагатъ за доста ранно проявление на думата азъ. Моятъ втори синъ именно се отличаваше още отъ малъкъ съ своята силна и твърда воля. Па и сега още проявява се тая негова силна волева природа, която не обръща внимание на никакви спънки, тъй че често азъ го наричахъ малкия Стамболовъ. Тая силна воля отначало се върти, както и не може инакъ да се очаква, разбира се, около неговата собственна личность. И когато и по-късно той играе съ другари, винаги умѣе да изтъкне напрѣдъ своята личность. И сега още, благодарение на неговата желѣзна воля, въ училището той можа дори и въ такива прѣдмети, които му причиняватъ голѣми мжчнотии при изучването, да добие най-добритѣ бѣлѣжки и въ ученето да стигне своя въ нѣкои отношения по-способенъ братъ и да върви успоредно съ него. Тая именно негова воля виждамъ да си пробива пжть още рано въ езиковното развитие, дѣто той вече тол-

Digitized by Google

кова скоро изтъква въ езика своята собствена личность. Именно и заради това може би повече отъ половината отъ моитѣ езиковни наблюдения при него се отнасятъ до неговата личность, която повечето пѫти стои въ срѣдището на неговитѣ езиковни излияния. Заради това азъ твърдя, че ранно проявление на правилното означение на собствената личность у дѣцата въ голѣма мѣрка трѣбва да се смѣта като находеща се въ зависимость и отъ волевата природа на дѣтето. Въ тоя смисълъ забѣлѣзва и Compayré много право: „Колкото повече дѣтето проявява воля, колкото повече прѣдприима, толкова повече расте неговото сѫщество и съзнанието, което то има за себе си. Каквото и да мислимъ за послѣдния произходъ на съзнанието, дали то е най-висшето развитие на организма, или пъкъ прѣко проявление на една нематериална причина, съзнанието отговаря по своята сила и по своята ясность на интензивностьта на дѣйствието, което то изразява.“[1]) Сѫщото се потвърждава и отъ едно наблюдение, което навожда Elizabeth Stow Brown, споредъ което едно дѣте L. на двѣ години въ обикновения разговоръ се означавало като baby (бебе), обаче въ случай на силно желание или на уплаха употрѣбяло думата I (азъ) (I want it = азъ го искамъ, I go = азъ отивамъ, I afraid = азъ се уплашихъ), поради което и тя прибавя: „‚Думата азъ изглежда да изпъква, когато той иска да събере всичката си сила‘, както се изразява майка му.“[2]) Също тъй навожда и F. Tracy едно дѣте, което на двѣ години въ обикновения разговоръ се наричало съ думата baby, ала при силно желание казвало: I want (азъ искамъ това) или при силна уплаха: I afraid (азъ се уплашихъ).[3])

Влиянието на околностьта въ това отношение, макаръ и да не може да се отрече, азъ обаче не го смѣтамъ за тъй мѣродавно, както изглежда да приниматъ това Preyer и Lindner: „Не въ деня, въ който дѣтето за първъ пѫть употрѣби думата азъ намѣсто своето собствено име, се появява неговото чувство на азъ — тоя моментъ

[1]) Plus l'enfant osera, plus il entreprendra, et plus grandira à la fois son être et la conscience qu'il en a. Quoi qu'on pense de son origine ultime, qu'elle soit l'épanouissement supérieur de l'organisme, ou bien la manifestation directe d'une cause immatérielle, la conscience répond par sa force et par sa clarté à l'intensité de l'action qu'elle exprime. (*G. Compayré*, L'évolution intellectuelle et morale de l'enfant. Paris 1893. Стр. 362—363.)

[2]) „The I seems to come, when he wants to rally all his force“, as his mother expresses it. (*E. Stow Brown,* The baby's mind: Studies in infant psychology. „Babyhood“ The mother's nursery guide. New-York and London. July-November 1890. Стр. 341.

[3]) *F. Tracy,* The language of childhood. „The American Journal of Psychology“ edited by G. St. Hall. Worcester 1893. Vol. VI. Стр. 107—138.

Digitized by Google

варира споредъ това, колко дълго или колко кратко врѣме неговитѣ ближни назоваватъ себе си и дѣтето съ името намѣсто съ мѣстоимения."[1]) Въ това отношение азъ по-скоро съмъ съгласенъ съ Sully, който въ появлението на думата азъ въ говора вижда единъ бѣлѣгъ на растещото самосъзнание: „Както показахъ на друго мѣсто, прѣходътъ изглежда отчасть да е слѣдствие на едно растещо самосъзнание, т. е. на едно по-ясно отдвояване на ято като срѣдище на мисленето и дѣйствуването, а така сжщо и на разбирането на други „лица" въ отношението имъ къмъ това срѣдище. Обаче онова самосъзнание не *захваща* тепърва съ употрѣбението на думата *азъ*. Дѣтето безъ съмнѣние има едно неразвито самосъзнание, когато говори за себе си като за другъ прѣдметъ; употрѣбата на формитѣ „азъ", „мене" обаче може да означава по-голѣмата опрѣдѣленость на прѣдставата за ято, и то не само като тѣлесенъ обьектъ и сжщо така назоваванъ като други схващани прѣдмети, ами и като нѣщо, което е различно отъ всички обьекти на сѣтивата и е тѣмъ противуположно, като онова, което ние наричаме „субьектъ" или „я"."[2]) И по-нататъкъ: „Може лесно да се прѣдполага, че въ врѣме на растенето на интелигенцията други обичатъ по-често да въвождатъ формитѣ „азъ" и „ти", когато говорятъ къмъ дѣтето. Ала азъ клоня къмъ прѣдположението, какво дѣтето обикновено поема тука водачеството."[3])

VI.

Ако хвърлимъ сега единъ погледъ върху надлежнитѣ резултати въ наблюденията на езиковното развитие на други дѣца отстрана на извѣстни психолози и педагози, намираме слѣдното:

---

[1]) Nicht an dem Tage, an welchem das Kind zum ersten Male das Wort „ich" statt seines Eigennamens braucht, erwacht sein Ichgefühl—dieser Zeitpunkt variirt, je nachdem die Angehörigen länger oder kürzer sich selbst und das Kind beim Namen statt mit Fürwörtern nennen. (*W. Preyer,* Die Seele des Kindes. II. Auflage. Стр. 414.)

[2]) Wie ich anderwärts gezeigt habe, scheint der Übergang teilweise die Folge eines wachsenden Selbstbewusstseins zu sein, d. i einer klareren Aussonderung des Ichs als Mittelpunkt des Denkens und Handelns, und des Verständnisses anderer „Personen" in Beziehung auf diesen Mittelpunkt. Jenes Selbstbewusstsein jedoch *beginnt* nicht erst mit dem Gebrauch des „ich". Das Kind hat zweifellos ein rudimentäres Selbstbewusstsein, wenn es von sich selbst als von einem anderen Gegenstand spricht; der Gebrauch der Formen „ich", „mir" mag aber die grössere Bestimmtheit der Vorstellung vom Ich bezeichnen und zwar nicht bloss als körperliches Objekt und gerade so nennbar wie andere wahrnehmbare Dinge, sondern auch als etwas, das von allen Objekten der Sinne verschieden und diesen entgegengesetzt ist, als das, was wir „Subjekt" oder Ich nennen. (*J. Sully*, op. cit. Стр. 167—168.)

[3]) Es liegt die Vermutung nahe, dass während des Wachstums der kindlichen Intelligenz andere unbewusst die Formen „ich" und „du" häufiger einzuführen pflegen, wenn sie zum Kinde sprechen. Doch neige ich zur Annahme, dass das Kind gewöhnlich hier die Führung übernimmt. (Ibid. Стр. 168.)

Digitized by Google

I. Синътъ на Preyer:[1])

1. Първото изречение (ала то собствено не е сжщинско изречение: haim mimi — ich möchte heimgehen und Milch trinken; — искамъ да си ида у дома и да пия млѣко) на 707. день.

2. Личното мѣстоимение за първо лице:
   а) *ich* (азъ) въ 32. мѣсецъ, обаче и тогава все още не сигурно,
   б) *mir* (менѣ, дателенъ падежъ) въ 29. мѣсецъ,
   в) *mich* (мене, винителенъ падежъ) въ 31. мѣсецъ.

3. Личното мѣстоимение за второ лице *du* (ти) тепърва слѣдъ 1000. день.

4. Притежателнитѣ мѣстоимения *mein* (мой) и *dein* (твой) въ правилното имъ значение не се навождатъ у Preyer, понеже, както се вижда, доста късно сж се появили при неговия синъ, а именно дори слѣдъ като били прѣкжснати редовнитѣ бѣлѣжки върху говора му. Preyer навожда само веднажъ при своето дѣте въ 25. мѣсецъ „dein Bett". (твоятъ креватъ) въ смисълъ на „das grosse Bett" (голѣмиятъ креватъ). (Стр. 370.)

II. Дъщерята на Lindner:[2])

1. Личното мѣстоимение за първо лице (*ich* — азъ) се появява тепърва въ 30. мѣсецъ, обаче то употрѣбя още четвъртъ година, доклѣ най-сетнѣ запази самó своето положение, безъ да се смѣсва съ собственото име. Притова Lindner (стр. 338.) е на мнѣние, че дѣтето при диференцирането на глаголното понятие по лице, число, врѣме и наклонение най-напрѣдъ изучава понятието за лице и число съ изключение на първо лице единствено число (?).

2. Върху първото появяване на притежателното мѣстоимение както и върху другитѣ форми на личното мѣстоимение липсуватъ всѣкакви посочвания.

III. Синътъ на Lindner:[3])

1. Личното мѣстоимение за първо лице (*ich*), се появява въ 26. мѣсецъ, въ който за „мене" (*mich*) обаче се употрѣбя още собственото име. *ich* (азъ) замѣстя въ 28. мѣсецъ и *mir* (менѣ).

---

[1]) *W. Preyer*, op. cit. Стр. 367, 380, 386.

[2]) *G. Lindner*, Beobachtungen und Bemerkungen über die Entwickelung der Sprache des Kindes. „Kosmos". VI. Jahrgang. V. Heft. Stuttgart 1882. Стр. 338.

[3]) *G. Lindner*, Aus dem Naturgarten der Kindersprache. Leipzig 1898. Стр. 44., 50., 51., 59.

Digitized by Google

2. Притежателното мѣстоимение *mein* (мой) въ формата *ma* се появява вече въ 22. мѣсецъ. Притова Lindner прави слѣдната прибързана бѣлѣжка: „Нека се забѣлѣжи, че „я"-то се проявява най-напрѣдъ въ говора въ тая форма"[1]) (стр. 44.) и: „Въ него (сир. въ притежателното мѣстоимение *dein* — твой — за *mein* — мой) може да се види първата слѣда отъ употрѣбата на личното мѣстоимение на мѣстото на собственото име."[2]) (Стр. 50.) Както изглежда, туй *mein* още никакъ не е усвоено въ неговото истинско значение, въпрѣки забѣлѣжката на Lindner, че при неговото първо появление въ 22. мѣсецъ дѣтето съ това *ma* „рекламира своята собственость"; защото споредъ собственото признание на Lindner въ 23. мѣсецъ „туй *Dein* (твой) при дѣтето функционира по-дълго врѣме за *mein*" (стр. 51.), а въ 26. мѣсецъ дѣтето употрѣбя все още едно вмѣсто друго *mein* и *dein*, тъй че „споредъ това то все още срѣща мжка да схване съдържещото се въ *mein* и *dein* релативно значение". (Стр. 59.) Слѣдвателно не може да се каже, че значението на притежателното мѣстоимение въ това врѣме е тъй ясно схванато, както онова на личното мѣстоимение.

IV. Луиза на Ament:[3])

1. Първото изречение (babedd dschidschi — Babette ist mit der Eisenbahn fortgefahren; — Бабета е заминала съ желѣзницата) на 573. день.

2. Личното мѣстоимение за първо лице:

а) *ich* (азъ) къмъ 637. день (обаче скоро слѣдъ това то изчезва и се появява изново тепърва на 756. день),

б) *mir* (менѣ) на 602. день,

в) множествено число: *uns* (намъ) на 722. день (обаче само веднажъ до 784. день).

3. Притежателното мѣстоимение *mein* (мой) на 626. день.

Въ прѣдставената на стр. 168. таблица върху появлението на мѣстоименията Ament навожда, че вече на 548. день се появява първото лично мѣстоимение, и то въ второ лице въ формата *dudu*. Обаче това изглежда да не е вѣрно; поне отъ посочванията на Ament

[1]) Man beachte, dass das „Ich" zuerst in diezer Form sich sprachlich bemerklich macht.

[2]) Man kann in ihm (im „dein" für „mein") die erste Spur eines Gebrauches des Personalpronomens statt des Eigennamens erblicken.

[3]) *W. Ament*, Die Entwicklung von Sprechen und Denken beim Kinde. Leipzig 1899. Стр. 83., 84., 90., 93., 102., 167., 168.

Digitized by Google

на стр. 83. не се вижда, че тая думиця *dudu* е била употрѣбена въ значението на лично мѣстоимение. По-скоро тая дума изглежда да е била просто избърборена по подражание безъ всѣкакво значение. Дори още на 636. день, когато Луиза употрѣбя мѣстоимението *du* (ти), тя означава съ него себе си, значи не го употрѣбя въ неговото правилно значение. Така сѫщо въ тая таблица изглежда да не е вѣрно, че Луиза за пръвъ пѫть е употрѣбила *ich* (азъ) за своята личность на 631. день, защото на прѣдидещата страница 167. самъ Ament казва: „Първото прономинално означение на нейната личность стана съ *du* (ти). А именно когато *на 636. день* ѝ показаха нейната фотография, тя посочи на своитѣ гърди и каза *du* (ти)!“ Какъ може наистина да се рѣши това противурѣчие? — Изобщо споменатата таблица върху появяването на мѣстоименията и инакъ не е съвсѣмъ вѣрна. Така въ нея стои, че мѣстоимението *sie* (тя) се е появило на 610. день, когато Луиза въ тоя день казва просто *dai, dasch, daisch* и съ това наистина мисли *daissi* — da ist sie (ето я тя), обаче въ всѣки случай не употрѣбя мѣстоимението *sie* (тя) отдѣлно, ами въ една фраза, въ която собствено дѣтето не отличава съ пълно съзнание отдѣлнитѣ думи. Сѫщото трѣбва да се каже и за утвърждението, че *dich* (тебе) се било появило на 610. день, защото думата *knidi*, която съдържа това *dich*, сѫщо тъй е говорена само по подражание безъ всѣко ясно съзнание за нейната сложность. Отъ употрѣбението на тази дума е ясно, какво Луиза притова не отличава никаква дума *dich!* А когато се говори за употрѣба на мѣстоимения, тѣ за дѣтето трѣбва да сѫ вече доста ясни и не бива да се появяватъ въ непонятни съединения.

V. Дѣтето на Oltuszewski:[1])

1) Мѣстоимението *азъ* (ja) наистина се срѣща вече въ 23. мѣсецъ, обаче още безъ да бѫде разбрано тогава; разбраното вече *азъ* се появява тепърва въ 24. мѣсецъ; ала за съжалѣние Oltuszewski не посочва и самитѣ фрази както и обстоятелствата, въ които се появява мѣстоимението за пръвъ пѫть. „Въ моитѣ наблюдения дѣтето захвана тепърва въ 24. мѣсецъ да употрѣбя думата *азъ* въ сѫщинското ѝ значение.“ (Стр. 20.) Обаче покрай това на стр. 39. се казва, че въ края на третята (?) година (вѣроятно въ края на втората година!) се употрѣбя второто лице *(idziesz,*

---

[1]) *W. Oltuszewski*, Die geistige und sprachliche Entwickelung des Kindes. Berlin 1897. Стр. 20., 24., 25., 26., 39.

Digitized by Google

отивашъ, намѣсто *idę*, отивамъ). — Въ 24. мѣсецъ изглежда да е било вече употрѣбено и първото лице отъ глагола, ако вземемъ въ внимание думата *posie* (= *proszę*, моля); обаче и при туй не се посочва точното употрѣбение.

2. Притежателното мѣстоимение *мой* (въ формата moja) Oltuszewski навожда между думитѣ, които владѣе вече дѣтето и употрѣбя въ края на 24. мѣсецъ (втора година). Обаче това мѣстоимение се привожда тепърва при общия прѣгледъ на говора на дѣтето въ края на втората година, безъ да се срѣща и въ мѣсечнитѣ списъци на думитѣ, ако не смѣтаме израза „moja ty mama“, дѣто „moja ty“ сигурно е било употрѣбено безъ всѣкакво разбиране. Впрочемъ това „moja ty“ се привожда и наособено покрай „moja“.

Изобщо посочванията на Oltuszewski не сѫ съвсѣмъ точни и много пѫти не сѫ лишени отъ противурѣчия. Така на стр. 26. той казва, че *„отъ 22. мѣсецъ* захваща началото на флексията и употрѣбението на малъкъ брой мѣстоимения: мой, ти, азъ и пр.“, обаче тия мѣстоимения той никакъ не навожда въ своитѣ мѣсечни списъци; особено думата *ти* никакъ не е спомената по-прѣди. Покрай това Oltuszewski на стр. 39. твърди пакъ: *„Въ края на втората година* се появява началото на флексията и единъ малъкъ брой мѣстоимения.“ Тъй сѫщо на стр. 26. той казва, че *въ 28. мѣсецъ* дѣтето, когато говори за себе си, не се назовава съ името си, ами употрѣбя личнитѣ мѣстоимения: азъ, менѣ, мене. (Вижъ къмъ това горния цитатъ върху употрѣбата на думата *азъ* въ 24. мѣсецъ.)

3. Личнитѣ мѣстоимения *тебѣ, тебе* се употрѣбятъ дори въ 31. мѣсецъ.

VI. Синътъ на Idelberger:[1])

1. Първото изречение (baba, adda — Papa geht fort; — тате си отива) на 412. день; сетнѣ на 430. день: da, baba (die Tür hat Papa zugemacht, — тате затвори вратата).

2. На 556. день се срѣща изразътъ: bei der (= bei dir — при тебе), обаче безъ да е схванало дѣтето сѫщинското значение на тоя изразъ, както е явно отъ неговото употрѣбение. До 578. день, докждѣто се простиратъ наблюденията на Idelberger, дѣтето изглежда да не е употрѣбяло още мѣстоимения.

---

[1]) *H. Idelberger*, Hauptprobleme der kindlichen Sprachentwicklung. Zeitschrift für Pädagogische Psychologie und Hygiene. 5. Jahrgang. Heft 4.—5. и 6. Berlin 1903. Стр. 266.

Digitized by Google

VII. Дъщеритѣ на г-жа Friedemann:[1])

1. Първата дъщеря употрѣбя „mein Buch" (моята книга), „dein Ball" (твоята топка) въ 21. мѣсецъ.

2. Втората дъщеря казва „meine Milch" (моето млѣко) сжщо тъй въ 21. мѣсецъ.

VIII. Дѣтето на г-жа Baronin von Taube:[2])

1. Първото прѣдложение (Mama kommt — мама иде; Papa geht — тате отива) въ 18. мѣсецъ.

2. Личнитѣ мѣстоимения *du* (ти) и *ich* (азъ) се употрѣбятъ въ 26. и 27. мѣсецъ едно вмѣсто друго, сжщо тъй въ 30. до 33. мѣсецъ; тепърва въ 37. мѣсецъ изчезва това размѣсване и се появява вѣрното употрѣбение.

3. Притежателното мѣстоимение *mein* (мой) наистина се срѣща още въ 20. мѣсецъ (meine Füsse — моитѣ крака), обаче още въ 30.-33. мѣсецъ дѣтето повтаря при изказване на нѣжности намѣсто „meine Mama" (моя мама) — „deine Mama" (твоя мама).

IX. Дѣтето на Egger:[3])

1. Къмъ 24. мѣсецъ дѣтето на Egger по наблюденията на бащата употрѣбя личнитѣ и притежателнитѣ мѣстоимения съ правилно отличаване на тѣхното значение.

2. На 28 мѣсеца дѣтето е могло да прѣвърне една фраза, която бащата изказалъ за себе си въ първо лице *(азъ отивамъ въ нормалната школа)*, въ второ лице *(ти отивашъ въ нормалната школа)*. Съ това то захванало да скланя правилно.

3. Неговата племеница (nièce) на 29 мѣсеца захваща да употрѣбя личната флексия на глаголитѣ, обаче сигурно само за лицата въ единствено число.

X. Дъщерята на Deville:[4])

1. Първото прѣдложение (*i pa* — Eugénie partie, Евгения замина или излѣзе) на 411. день.

---

[1]) *W. Preyer*, Die Seele des Kindes. II. Auflage. Стр. 434.

[2]) *W. Preyer*, op. cit. Стр. 449—453.

[3]) *E. Egger*, Observations et réflexions sur le développement de l'intelligence et du langage chez les enfants. Paris 1887. Стр. 46—47, 64—65.

[4]) *Gabriel Deville*, Notes sur le développement du langage. Revue de linguistique et de philologie comparée. Т. 23-е, 1890, стр. 330—343; — Т. 24-е, 1891, стр. 10—42, 128—143, 242—257, 300—320.

Digitized by Google

2. Личното мѣстоимение за първо лице *moi* (изговорено като *ma*) се появява на 674. день, обаче до 683. день то винаги е придружено отъ името ѝ: *ma zazan* (= moi Suzanne, азъ Сузана). Тепърва на 683. день тя употрѣбя мѣстоимението самостоятелно въ слѣднитѣ фрази: *zazan, a ma* (= Suzanne, à moi, Сузана, на мене, мое), казва тя, като зима въ ръцѣтѣ си своята фотография; името ѝ е означавало тука нейния ликъ, а мѣстоимението само̀ е било употрѣбено за означаване на притежаването; — *dom pié a ma* (= donne pied à moi, дай ми крака), казва тя на баща си, за да му събуе обущата. Обаче мѣстоимението *moi* все още не е употрѣбено въ именителенъ падежъ и безъ прѣдлогъ. Тъй на 680. день, когато баща ѝ я пита, кой е счупилъ нѣщо, тя отговаря съ името си: *zazan;* също така тя казва и по-късно: Suzanne fait ceci, S. veux cela (С. прави това, С. иска онова). Тепърва на 715. день е било наблюдавано за прѣвъ пъть употрѣбението на мѣстоимението *je* (азъ) въ единъ отговоръ: *j'é* (= je l'ai, азъ го имамъ).

3. Личното мѣстоимение за второ лице *tu* (ти) се срѣща вече на 583. день: *ata tu dia?* (= entends-tu, Diane? чуешъ ли, Диана?), казва тя къмъ кучето, когато го повикала, а кучето изглеждало да не я чуе. Ала азъ мисля, че думата *tu* въ тоя изразъ още не е била разбрана, и че фразата е била научена само изцѣло. На 621. день тя пакъ казва: *ata tu?* (= entends-tu?); на 656. день: *papa a veu tu?* (= papa, en veux-tu? тате, искашъ ли отъ това?); на 692. день: *ata tu? viin tu?* (= viens-tu? идешъ ли?), *va tu?* (= vois-tu? видишъ ли?), *veu tu?* (= veux-tu? искашъ ли?). — На 636. день тя употрѣбя *toi* съ прѣдходенъ прѣдлогъ: *papa, pa ta* (= papa, pour toi, тате, за тебе), казва тя на баща си, като му подава нѣщо, каквото ѝ дала майка ѝ за нейния баща.

4. Притежателното мѣстоимение *mon, ma* употрѣбя дѣтето на 702. день (специалнитѣ обстоятелства при това не сѫ посочени). До края на 24. мѣсецъ то не е употрѣбило мѣстоимението *ton*.

XI. James Sully:[1])

1. По негово мнѣние първото употрѣбение на мѣстоименията *азъ* и *ти* обикновено е погрѣшно между двѣ и три години. Дѣтето захваща да употрѣбя по подражание *азъ, менъ, мой* за *ти* и *тебе*. (Стр. 166.) Съ извѣстна сигурность могло да се каже, че голѣмиятъ прѣходъ отъ думата „дѣте" къмъ „азъ" въ благоприятни случаи

---

[1]) J. Sully, op. cit. Стр. 166—168.

Digitized by Google

ставалъ обикновено въ началото на първата половина отъ третята година. (Стр. 166.) Тъй Preyer посочвалъ случаи при 24 и 25 мѣсеца, едно дѣте и при 20 мѣсеца, дѣтето на Pollock било употрѣбяло думата „азъ“ между 25 и 26 мѣсеца, едно момче С. при 27 мѣсеца, една дама била му съобщила единъ случай, дѣто дѣтето било говорило така при 24 мѣсеца. Schultze навождалъ единъ случай съ 19 мѣсеца, единъ приятель на Sully му билъ съобщилъ, какво момчето му било употрѣбило думитѣ *менѣ* и *азъ* вече въ 16. мѣсецъ.

2. Доколкото той билъ могълъ да установи, повечето дѣца захващали да казватъ *менѣ* или *мой*, прѣди да казватъ *ти*, обаче той билъ срещналъ и нѣколко явни изключения отъ това правило. Изобщо било желателно, да се получатъ повече наблюдения върху тая точка. (Стр. 166.)

3. Много дѣца изглежда да употрѣбятъ *менѣ* прѣди *азъ*. Мѣстоимението *мой* обикновено се появявало сѫщо тъй между най-раннитѣ форми. (Стр. 167.)

4. Придобиването на тия мѣстоименни форми било изобщо бавна и мѫчна работа. Отначало тѣ се въвождали по единъ муденъ начинъ и покрай собственитѣ имена . . . Формитѣ *азъ* и *мене* освѣнъ това отначало се ограничавали върху малко изрази, като „азъ съмъ“ (?), „азъ отидохъ“ и т. н. Изчезването на старитѣ форми било единъ постепененъ процесъ, както могло да се види отъ единъ погледъ въ методическия дневникъ на Preyer. (Стр. 168.)

XII. F. Tracy:[1])

Съобщава за едно момче въ Бостонъ, чието умствено развитие било наблюдавано отъ нѣкоя си *Miss Sara E. Wiltse*. При това дѣте често мѣстоимението *I* (азъ) било се срѣщало въ употрѣбение така, че дѣтето наричало другитѣ *I*, а себе си *you* (вие). Друго едно дѣте споредъ *Holden* (On the vocabularies of children under two years of age. Transactions of the American Philological Association. 1877) на двѣ години било употрѣбяло думата *my* (мой) намѣсто *your* (вашъ, твой). *Mrs. E. Talbot* (Papers on infant development. Boston 1882) навождала едно дѣте, което въ 22. мѣсецъ говорило за себе си съ думата *me* (мене).

---

[1]) *F. Tracy,* The language of childhood. Стр. 118—119.

Digitized by Google

XIII. A. Stevenson:[1])

Слѣдъ като едно дѣте О. било научило значението на *I* за собствената личность и употрѣбяло тая дума, то повтаряло често и своето име, както напр. въ фразата: „Baby want a drink, I want a drink“ (бебето иска да пие, азъ искамъ да пия). А прѣди да изучи това дѣте притежателното мѣстоимение *my* (мой), то изразявало неговото отношение чрѣзъ думата *its* (неговъ): „Papa, take *its* hand“ (тате, земи моята ржка), „Mama, wipe *its* eyes“ (мама, избриши ми очитѣ). „Така до възрасть три години то се сматряше само като обьектъ и никакъ не като субьектъ.“

XIV. Kathleen C. Moore:[2])

Въ 80. седмица момчето, чието умствено развитие наблюдавала авторката, било въ състояние да отличава между *mine* (моятъ) и *yours* (вашиятъ, твоятъ) и между *you* (вие, ти) и *I* (азъ), ала тепърва въ 96. седмица то захванало самó да употрѣбя тия думи. Въ 97. седмица дѣтето замѣстяло своето име Warren съ *I* и привикнало по-сетнѣ да се означава съ *he* (той), вѣроятно защото слушало, какъ други говорили така за него. Най-напрѣдъ то употрѣбяло *mine* намѣсто *your* (mine coat — моето палто — намѣсто your coat — вашето, твоето палто), обаче скоро се изгубило това погрѣшно употрѣбение.

XV. Louise Hogan:[3])

На 718. день наблюдаваното дѣте употрѣбило за прьвъ пжть *I* за себе си, а именно то казало: *I* use Pears' soap (азъ употрѣбямъ сапунъ отъ Pears), *I* see choo-choo out (азъ виждамъ choo-choo вънъ), *I* want you, baby (азъ те искамъ, бебе). На 726. день се появило и мѣстоимението *you* (вие, ти): Mannie (името на дѣтето) talk to you (ти говори).

VII.

Прѣди да дойда до послѣднитѣ заключения отъ своитѣ наблюдения, трѣбва да обърна тука вниманието върху едно свойство на

---

[1]) *A. Stevenson*, The speech of children. „Science“. Vol. XXI, № 52. 8 march 1893. Стр. 118—120.

[2]) *K. C. Moore*, The mental development of a child. „The Psychological Review“, № 3, October 1896. Monograph Supplement.

[3]) *Louise Hogan*, A study of a child. New-York and London 1898.

Digitized by Google

българския езикъ, което играе въ тоя смисълъ извѣстна роля при усвояването на личнитѣ мѣстоимения отстрана на дѣцата, че влияе закъснително върху тѣхното усвояване, въ сравнение съ сѫщия фактъ у другитѣ европейски езици. Това обстоятелство е именно свойството на езика ни, да изразява глаголнитѣ лица обикновено безъ мѣстоимения, които се употрѣбятъ въ повечето отъ другитѣ културни езици, тъй като глаголнитѣ окончания въ нашия езикъ достатъчно посочватъ разликата въ лицата. Така докато на нѣмски и френски трѣбва да се казва: *ich* lobe, *du* lobst, *er* lobt, *je* parle, *tu* parles, *il* parle и пр., на български обикновено се говори: казвамъ, казвашъ, казва и т. н. Мѣстоимението въ българския езикъ се прибавя само въ изключителни случаи, когато се наблѣга върху лицето. Тоя фактъ има за слѣдствие, че дѣцата у насъ иматъ много по-малко случай да чуятъ личнитѣ мѣстоимения въ именителенъ падежъ, отколкото нѣмскитѣ, френскитѣ или английскитѣ дѣца. Сѫщо тъй и случаитѣ, дѣто дѣцата чуятъ косвенитѣ падежи на личнитѣ мѣстоимения, сѫ сравнително по-рѣдки въ българския езикъ поради това обстоятелство, че въ нашия езикъ сѫществува особено възвратно мѣстоимение, каквото го нѣма въ главнитѣ европейски езици.

Що се отнася пъкъ до усвояването на притежателнитѣ мѣстоимения, тамъ случаятъ е тъкмо обратенъ. Въ сравнение съ нѣмския или французския езикъ притежателното мѣстоимение се срѣща у насъ, поне за дѣтския говоръ, по-често, тъй като извѣстни фрази, които на нѣмски и французски се изражаватъ съ лични мѣстоимения, у насъ се изказватъ съ употрѣба на притежателно мѣстоимение; такива сѫ напр. фразитѣ: das gehört mir, c'est à moi, които въ българския езикъ иматъ притежателното мѣстоимение: това е мое, тая книга е моя и т. н. —

Наблюденията надъ моитѣ двѣ дѣца не потвърдяватъ най-напрѣдъ изказаната мимоходомъ отъ Preyer мисъль, споредъ която „вѣроятно ония дѣца, които отрано и изкусно подражаватъ, сѫ дѣца, които най-рано могатъ да говорятъ, и голѣмиятъ мозъкъ на които най-бърже расте, но пъкъ и най-рано прѣстава да расте, докато ония дѣца, които по-късно и по-малко подражаватъ, повечето пѫти и по-късно се научаватъ да говорятъ и въ повечето случаи ще бѫдатъ и по-интелигентитѣ. Защото заедно съ по-високата дѣятелность расте повече и мозъкътъ. Докато първитѣ дѣца повече култивиратъ центромоторната часть, занемаря се у тѣхъ сензорната, интелектуалната часть. И при животни кратко и бързо развиване на мозъка обикновено върви заедно съ по-малка интелигенция. Послѣдната се

Digitized by Google

развива по-добрѣ, когато дѣтето, намѣсто да подражава безсмислено всѣкакви нѣща, търси да отгатне смисъла на чутото".[1])

Сѫщо така отъ тия мои наблюдения, които се отнасятъ до съвсѣмъ нормално развитие на дѣтския говоръ, се вижда, че бѣлѣжката на Sully, какво „съ извѣстна сигурность може да се каже, че голѣмиятъ прѣходъ отъ „дѣтето" къмъ „азъ" въ *благоприятни* случаи става обикновено въ началото на първата половина отъ третята година",[2]) не е съвсѣмъ точна, защото не само въ *благоприятни*, ами и въ обикновени случаи тоя прѣходъ трѣбва да се постави вече въ края на втората година. По-късно настѫпване на тоя прѣходъ у дѣца на културна срѣда трѣбва да се сматря като закъснение въ надлежното развитие на дѣтето.

Сѫщо тъй не може да се утвърждава изобщо, както прави Rzesnitzek [3]), че дѣтето употрѣбяло за означаване на своята собствена личность *най-първо* своето собствено име, *по-сетнѣ думата „ти"*, понеже съ тая дума се обръщали другитѣ къмъ него, и повечето пѫти тепърва въ третята година „азъ". Както при моитѣ два сина, така сѫщо и при повечето отъ другитѣ дѣца, отъ които имаме наблюдения въ тая посока, думата „ти" почти никакъ не се явява за означаване на собствената личность. Изглежда, като че Rzesnitzek въ подкрѣпа на своето утвърждение би могълъ да се позове освѣнъ върху наблюденията на г-жа Baronin von Taube, отъ която обаче сѫществуватъ само твърдѣ неопрѣдѣлени общи посочвания у Preyer,[4]) още и върху свѣдѣния, доставени отъ Ament, обаче тия свѣдѣния, както забѣлѣзахъ вече, въ това отношение не сѫ съвсѣмъ точни, защото макаръ и Луиза да е казала на 548. день думата *dudu*, това още сѣвсѣмъ не е думата *du* (ти), както се утвърждава тъй сигурно въ таблицата на стр. 168., защото изглежда, като че Луиза е употрѣбила тая дума прѣзъ тоя день безъ всѣкакво отно-

[1]) Wahrscheinlich sind die früh und geschickt nachahmenden diejenigen Kinder, welche am frühesten sprechen können und deren Grosshirn am schnellsten wächst, aber auch am frühesten aufhört zu wachsen, während die später und spärlicher nachahmenden meistens später sprechen lernen und meistens die intelligenteren sein werden. Denn mit der höheren Thätigkeit wächst das Gehirn mehr. Während jene den centromotorischen Theil mehr cultiviren, wird der sensorische, intellectuelle vernachlässigt. Auch bei Thieren pflegt eine kurze schnelle Ausbildung des Gehirns mit geringerer Intelligenz zusammen zu gehen. Letztere entwickelt sich besser, wenn das Kind, statt sinnlos allerlei nachzusprechen, den Sinn des Gehörten zu errathen sucht. (*W. Preyer,* Die Seele des Kindes. Стр. 311.)

[2]) *J. Sully,* op. cit. Стр. 166.

[3]) *E. Rzesnitzek,* Zur Frage der psychischen Entwickelung der Kindersprache. Breslau 1899. Стр. 32.

[4]) *W. Preyer,* Die Seele des Kindes. Стр. 445—453.

Digitized by Google

шение къмъ нѣкое лице, а още по-малко е искала съ нея да означи себе си. И ако по-късно на 601. (?) и 636. день да е употрѣбила тя думата *du* (ти) за себе си, както твърди Ament[1]), обаче, както ми се струва, тя е направила това по механиченъ начинъ, не съ пълно разбиране, каквото става вѣроятно и отъ това, дѣто тя вече на 602. день съвсѣмъ самостоятелно е употрѣбила за себе си мѣстоимението *mir* (менѣ), когато е искала да получи нѣщо, значи това мѣстоимение по-скоро е употрѣбила съ разбиране за означение на своята собствена личность отколкото думата *du*.[2]) Бърканицата се усилва още повече у Ament, ако се противупоставятъ и неговитѣ забѣлѣжки отъ тоя характеръ на стр. 167., споредъ които *„първото мѣстоименно означение* на нейната личность стана съ *du*. Именно когато ѝ показаха нейната фотография *на 636. день,* тя посочи на своитѣ гръди и рече *du!“* — И сетнѣ нѣколко реда по-надолу: *„На 631. день* тя употрѣби *за пръвъ пжть ich* за своята личность.“ Впрочемъ самъ Ament въ извѣстно отношение ослабва своята първа бѣлѣжка, като прибавя: „Това означаване обаче сжщо тъй дължеше своето възникване на единъ простъ процесъ отъ репродукция, както и по първитѣ.“

Най-сетнѣ въ тоя общъ изразъ съвсѣмъ не е вѣрно и онова, което проф. *Meumann, Rzesnitzek* и *Lindner* утвърждаватъ въ пълно съгласие, именно, както казва *Meumann,* че „наистина може да се посочи като сигуренъ фактъ, какво дѣцата усвояватъ най-напрѣдъ притежателното мѣстоимение; *твой* и *мой* се употрѣбя по-рано отколкото *азъ* и *вие*. Това може би се обяснява най-просто отъ туй, дѣто лицата отъ околностьта по-често употрѣбятъ въ говора съ дѣтето думитѣ *мой* и *твой* отколкото *азъ* и изобщо отколкото личнитѣ мѣстоимения; па сетнѣ въ смѣтка дохожда и силниятъ природенъ егоизъмъ на дѣтето като една отъ причинитѣ за това явление.“[3]) Сжщо тъй казва и *Rzesnitzek:* „Послѣднитѣ, (т. е. притежателнитѣ мѣстоимения) се употрѣбятъ по-рано, и то най-напрѣдъ „мой“ . . . *Значително по-късно* още дѣтето си служи съ

---

[1]) *W. Ament,* op. cit. Стр. 83.

[2]) *W. Ament,* op. cit. Стр. 90.

[3]) Als sichere Tatsache darf man wohl bezeichnen, das die Kinder sich zuerst das Possessivum aneignen; *dein* und *mein* wird eher gesprochen als *ich* und *ihr.* Dies erklärt sich wohl am einfachsten daraus, dass die Personen der Umgebung dem Kinde gegenüber öfter die Worte *mein* und *dein* gebrauchen als *ich* und überhaupt als die Personalien; sodann aber kommt der starke natürliche Egoismus des Kindes als eine Mitursache für diese Erscheinung in Betracht. (*E. Meumann,* Die Sprache des Kindes. Zürich 1903. Стр. 73.)

Digitized by Google

личнитѣ мѣстоимения."[1]) Вѣроятно това мнѣние отчасть е възникнало и подъ влиянието на *Sigismund,* който на едно мѣсто въ своето извѣстно малко съчинение между друго прави слѣдната бѣлѣжка: „Мѣстоименията тепърва въ слѣдния периодъ се разбиратъ (?) и употрѣбятъ като означения за лица. Обаче всѣко дѣте изглежда твърдѣ рано да разбира звука и значението на думата *мой.* Азъ слушахъ малки хлапачета, които едвали имаха дванайсеть прѣдстави въ съзнанието си, какъ изговаряха тая дума тъй натъртено, както единъ селянинъ при една прѣпирня за граниченъ камъкъ."[2]) И *Lindner,* както казахъ, изглежда да е на подобно мнѣние, понеже въ послѣдната си книга върху дѣтския говоръ обръща вниманието на своитѣ читатели върху това, „какъ „я"-то най-напрѣдъ се проявява въ говора въ тая форма (именно на *ma* = mein, мой)".[3]) Туй *ma* при неговото дѣте се било появило вече въ 22. мѣсецъ. „*ma* = mein, мой (съ тая дума той рекламира своята собственость)".[4]) Но не би ли могло туй „*ma*" да бѫде по-скоро *mir* (менѣ) отколкото *mein* (мой)? Туй става очевидно, като виждаме, какъ Линднеровиятъ синъ още въ 23. мѣсецъ казва *dein* (твой) намѣсто *mein* (мой), значи все още не е усвоилъ тоя изразъ. Па дори още и въ 26. мѣсецъ, слѣдъ като вече думата *азъ* (ich) е била правилно употрѣбявана, дѣтето смѣсва *mein* съ *dein.* „Той вече съвсѣмъ право е разбралъ понятието „Dein" (твой), обаче не може своята собственость да означи отъ своето становище съ думата „mein" (мой). (И това въ 23. мѣсецъ, когато той вече по-рано съ *ma* = mein изглеждаше да рекламира своята собственость!) Смѣшно казва той, показвайки на своята дреха: „Dein Kleid" (твоята дреха), понеже родителитѣ я бѣха означили така, макаръ и да иска собствено да каже: Das ist mein Kleid (това е моята дреха). Ала въ това погрѣшно употрѣбение той изпада само, когато малко по-прѣди неговата околность е употрѣбила мѣстоимението отъ второ лице за него, *въ всички други случаи той съвсѣмъ право туря за „mein" (мой) своето*

---

[1]) Die letzteren (d. h. die Possessivpronomina) werden früher gebraucht und zwar zuerst „mein" . . . *Bedeutend später* noch bedient sich das Kind der Personalpronomina. (*E. Rzesnitzek,* op. cit. Стр. 32.)

[2]) Die Fürwörter werden erst in der folgenden Periode als Personenbezeichnungen verstanden und angewendet. Dagegen scheint jedes Kind recht früh Klang und Bedeutung von *mein* zu verstehen. Ich hörte kleine Kröpfe, welche kaum zwölf Vorstellungen im Bewusstsein hatten, dieses Wort so nachdrucksvoll aussprechen, wie einen Bauer bei einem Marksteinzwiste. (*B. Sigismund,* Kind und Welt. Herausgegeben von Chr. Ufer. Braunschweig 1897. Стр. 95.)

[3]) *G. Lindner,* Aus dem Naturgarten der Kindersprache. Стр. 44.

[4]) Ibid. Стр. 44.

Digitized by Google

собствено име. (А дѣ е думата „ma“?) Това „Dein“ функционира при него прѣзъ по-дълго врѣме за „mein“, и въ него може да се види първата слѣда отъ употрѣбението на личното мѣстоимение намѣсто собственото име. (Ср. къмъ това *ma* = mein стр. 44.)“ [1]) Па и слѣдъ три недѣли още дѣтето употрѣбя *dein* за *mein*. „Значи той още не е позналъ промѣнливото значение на понятието на притежателното мѣстоимение.“ [2]) И още въ 26. мѣсецъ размѣня *mein* и *dein*: „Притежателното мѣстоимение „mein“ (мой) се употрѣбя още по сѫщия чудноватъ начинъ, както биде показано по-горѣ въ 23. мѣсецъ. Така той все още казва: „Deine Strümpfe will ich“ (твоитѣ чорапи искамъ), когато иска своитѣ собствени чорапи. Все още му прави мѫка да схване релативното значение, което лежи въ думитѣ „mein“ и „dein“.“ [3])

Разбира се, че въ такъвъ случай не може да се каже, какво дѣтето усвоява притежателното мѣстоимение прѣди личното мѣстоимение. И дѣйствително азъ твърдя, че едно по-основно запознаване съ надлежната книжнина съвсѣмъ не потвърдява това толкова категорично утвърждение. Сѫщо тъй малко се потвържлава това мнѣние и отъ наблюденията върху моитѣ два сина. А тия наблюдения надъ български дѣца тежатъ двойно повече, понеже, както вече казахъ по-горѣ, български дѣца въ сравнение съ нѣмски, френски и английски дѣца иматъ много по-малко случай да чуватъ личнитѣ мѣстоимения, докато пъкъ относително притежателнитѣ мѣстоимения работата стои съвсѣмъ обратно. Ако слѣдвателно въпрѣки това при моитѣ двѣ дѣца притежателното мѣстоимение се появява много по-късно отколкото личното мѣстоимение, то това трѣбва да се смѣта за обикновено правило, каквото наистина се потвърдява и отъ наблюденията на нѣмски и французски дѣца. А пъкъ наблюдения, които биха показвали, че дѣтето по-рано усвоява *правилното* употрѣбение — а тука се кàсае главно за *правилното* употрѣбение — на притежателнитѣ мѣстоимения, трѣбва по-скоро да смѣтамъ за неточни. И дѣйствително, по мое мнѣние много по-просто и по-естествено е, щото дѣтето изобщо да разбере и да употрѣбя по-напрѣдъ личното мѣстоимение нежели притежателното мѣстоимение, което покрай означаването на лицето съдържа още и едно мѫчно понятие, именно онова на притежаване или на собственость.

---

[1]) Ibid. Стр. 50.
[2]) Ibid. Стр. 51.
[3]) Ibid. Стр. 59.

Digitized by Google

Интересенъ срѣднобългарски паметникъ отъ XIII вѣкъ.

Отъ д-ръ Л. Милетичъ.

Прѣзъ първата половина на септемврия 1899 година, слѣдъ като се закри археологическиятъ конгресъ въ Киевъ, на който присѫтствувахъ, имахъ възможность за първъ пѫть да посѣтя Москва, гдѣто прѣстояхъ двѣ седмици. Прѣзъ туй врѣме азъ се стараехъ да надникна поне за малко въ тамкашнитѣ богати рѫкописни сбирки, които съдържатъ и немалко рѫкописи отъ български произходъ. Особно внимание обърнахъ върху Хлудовската рѫкописна сбирка, която е смѣстена въ библиотеката на Никольския манастиръ, именно защото въ тая сбирка има много неизучени български, а специално — срѣднобългарски рѫкописи, за които само накратко е споменато въ описанието на сбирката отъ Андрей Поповъ. Манастирското управление бѣше много любезно, та склони да работя въ библиотеката и отчасти въ келията на едного отъ братята непрѣкѫснато отъ рано до късно вечеръ, за да спестя отъ врѣме, тъй като и безъ това само за отиване до манастира и връщане до центра на града, и то съ трамвая, се губѣха пълни три часа.

Отъ множеството срѣднобългарски рѫкописи на тая сбирка, които успѣхъ да разгледамъ набързо, колкото да се запозная съ важностьта имъ, та да ги имамъ прѣдъ видъ за допѫти, повечко се спрѣхъ върху единъ срѣднобългарски рѫкописъ отъ XIII. вѣкъ, а именно върху „Цвѣтна и постна триодь“, писана на 188 голѣми пергаментови листа и отбѣлѣзана въ описанието на А. Поповъ подъ № 113. Този рѫкописъ се указа особно интересенъ за мене, който тогава дирѣхъ въ традиционния книжовенъ езикъ на срѣднобългарскитѣ паметници прѣди всичко повечко отражения отъ съврѣменния тѣмъ народенъ български езикъ.

Успѣхъ да си забѣлѣжа само по-важнитѣ езикови особности на този рѫкописъ. Надѣвахъ се, че пакъ наскоро ще ми се удаде

Digitized by Google

случай да посѣтя Москва, та да допълня тия свои бѣлѣжки, като продължа и изучването на другитѣ български ржкописи отъ сбирката. Макаръ че и сега още все не съмъ изгубилъ тая надежда, за всѣки случай рѣшихъ да съобщя долуизложеното относително езика на споменатия ржкописъ, та съ това поне да потикна други, които иматъ възможность, повечко да се заинтересуватъ съ българскитѣ ржкописи въ Никольския манастиръ.

Ржкописътъ не е спазенъ цѣлъ — липсуватъ нѣколко листа въ началото. Първитѣ листове сж поврѣдени, та текстътъ не се чете лесно. До 63. листъ на ржкописа се употрѣбявать само ь и ы вм. ъ и ъı; отъ тукъ нататъкъ, а именно отъ половината на 63[a], отъ дѣто като че ли захваща друга ржка, почва да се явява и ъ покрай ь, а така сжщо и ъı покрай ы, и то все по-често и по-често, колкото повече се приближаваме къмъ края. ъı (ы) винаги има прѣчертано ı сир. ъı. Досущъ таково прѣчертано ъı се срѣща и въ други срѣднобългарски ржкописи, и то най-много отъ XIII вѣкъ, както е напр. и въ една „Битолска триодь", пергаментовъ срѣднобългарски ржкописъ отъ XIII. вѣкъ, сега въ нашата народна библиотека въ Пловдивъ (означенъ въ печатния каталогъ подъ № 1). Забѣлѣжилъ съмъ си, че и по писмото тия два ржкописа много си приличатъ, а това писмо може именно да се нарече типично за южно и югозападно-български ржкописи отъ XIII вѣкъ. Върху туй ще трѣбва да се говори на друго мѣсто, на ржка съ фотографско факсимиле отъ Хлудовската триодь, за която е думата. За характеристика на писмото забѣлѣзвамъ тукъ само, че двѣтѣ носовки хубаво се отличавать една отъ друга; не се употрѣбягъ съотвѣтнитѣ йотовани знакове на носовкитѣ, пакъ досущъ както и въ споменатата Битолска триодь. Забѣлѣжително е, че тукъ-тамѣ се срѣща и знакъ ѧ вм. ѧ, както е напр. на листъ 15[a]: вол ѧ; срѣща се на нѣколко мѣста и обърнато ѹ: лѹдемъ (99[a]), ѹнець (186[a]), ѹности (187[a]).

Въ нашия ржкописъ носовкитѣ вече се смѣсвать, и то не само слѣдъ палатални съгласни, както е обикновено въ срѣднобългарскитѣ паметници, но понѣкога и слѣдъ непалатални, както е напр. въ думата кнжѕи вм. кнѧзи (листъ 16); кнжза (66[a]).

Въ каталога на А. Поповъ нашиятъ ржкописъ е отнесенъ къмъ XIII вѣкъ. Тази хронологична оцѣнка безъ съмнѣние е осно-

Digitized by Google

вана изключително върху палеографични данни, и много добрѣ, защото, както казахъ по-горѣ, писмото на нашия паметникъ е типично, та безъ всѣко колѣбание той може да се смѣта писанъ прѣзъ XIII вѣкъ. Това се потвърдява и отъ езика на паметника — а именно отъ они отстѫпления отъ старобългарската му основа, въ които се е отразилъ съврѣменниятъ на паметника народенъ български езикъ. Най-характернитѣ отстѫпления се отнасятъ до фонетиката ня носовкитѣ, на ѣ, на палатално ѧ (ꙗ) и на еровете.

Възъ основа на правилната замѣна на двата ера чрѣзъ съотвѣтнитѣ ясни гласни *о* и *е* можемъ съ голѣма положителность да установимъ, че нашиятъ паметникъ е западнобългарски, и то по всѣка вѣроятность югозападенъ. Именно въ паметника се срѣщатъ редовно примѣри съ замѣна на ъ чрѣзъ *о* не само въ членната форма мѫж. р. ед. число, както напр. чл҃коть, която е възможна и въ областьта на нашитѣ източни говори, както се вижда и отъ днешното състояние на тия говори, въ нѣкои отъ които и сега още владѣе членъ *о-(т)* (вж. у мене das Ostbulgariche 71.), но и въ други случаи, несъгласни нито съ днешната, нито съ старо — и срѣднобългарската фонетика на източнитѣ говори, срав. напр. з*о*ль (=зълъ, р. мн. ч.): избави бц҃е ѿ одрьжѫщи҃ з*о*ль (27а), *ко* мнѣ (65б, 66а, 92а и пр), свит*о*кь, (92а) три с*о*тъ пѣнѧзъ (92а), начѧт*о*къ (96), в*о*ждо (123а, 123б), единъ ѿ с*о*тникь (123б), в*о*нже (= въньже) 130а. Съгласно съ замѣната на *о* вмѣсто ъ се явява и *е* вм. ь: стар*е*цъ (65б), приш*е*ль (65а), приш*е*дъ (21а), студ*е*н*е*цъ (68б), оц*е*тъ (105а), агн*е*цъ (123а), в*е*пль (123б), тем*е*нъ (99а), п*е*кломь (132а), ч*е*сть (2б), д*е*н (97а), д*е*ние (27а), м҃ дн*е*и (27а), бѣ вел*е*и денъ тоѫ сѫбѫты (116а); а мѫж*е*и тѣхъ (131а), ѿ коихь люд*е*и (123б); и рече: с*е*и ли ѥс҃ братъ вашъ (65б). Срав. и ѿ тебе рож҃*е*шаго сѧ господа (27а).

Съ огледъ къмъ западнобългарския произходъ на паметника интересно е веднага да видимъ, какво е било прѣзъ онова врѣме произношението на *ѣ* въ западнобългарския говоръ, който се е отразилъ въ нашия паметникъ, понеже съ течение на врѣмето гласежътъ на *ѣ* въ всички западнобългарски говори се е изедначилъ съ гласежа на *е* съ малки изключения, дѣто и сега тукъ-тамѣ това *е* още спазва малко по-широкъ гласежъ отъ обикновеното *е*, както е напр. въ нѣкои погранични на западнитѣ говори — въ Разложко и въ Чепинско.

Digitized by Google

Отъ правописа на нашия паметникъ се вижда, че *ѣ* въ произношението на писателя има значение на едно широко *е*, чийто гласежъ е билъ срѣденъ между *'а* и *е*, сир. *'ä* както се произнася *ѣ* и сега още въ много източно-български говори; а най-много въ рупскитѣ. Само въ такива случаи, гдѣто слѣдъ съскава съгласна (сибилантъ) е слѣдвало *ѣ*, то не се е произнасяло като *'ä*, а като чисто *а*, поради което писательтъ съвсѣмъ фонетично е писалъ *а*, и то така послѣдовно, че не се срѣща ни едно отстжпление отъ това правило. Откъмъ тая страна нашиятъ паметникъ се явява единственъ по своя родъ и твърдѣ важенъ документъ за историята на замѣната на *ѣ* чрѣзъ *а* слѣдъ сибиланти, която е удѣлѣла и въ западнитѣ български нарѣчия, дѣто и сега още се казва: цалувамъ, цапя (цѣпмж), цана (цѣна) и пр. Прѣходътъ на *ѣ* (= *'ä*) въ *а* слѣдъ *ц*, *з* се обяснява чисто физиологически, именно като слѣдствие на лабиялизующе влияние отъ страна на сибилантитѣ, които рано почнали да отвърдяватъ, така че прѣходътъ отъ ц', s' въ ц, s паралелно е влѣкълъ подирѣ си промѣна на 'ä въ *а* сир. *ц'ä* въ *ца*, resp. *s'ä* въ *за*. Върху сжщия физиологиченъ процесъ се основава и прѣходътъ на ѧ въ ѫ слѣдъ *ц* въ срѣднобълг. езикъ. Ето примѣритѣ, които съмъ си забѣлѣжилъ (ще цитувамъ цѣли изречения, за да бжде по-нагледна чисто народната основа на езика): придѣте цалѹемь его (15б); свѣтъ твои ицаленим твоего скоро просинаетъ (65а); како Ѿвѣщасте цаломждрьно новаго сиона (75б); и плѣнишж и рабы и сѣкошж мечемъ, ицалѣхъ азъ единъ и придохъ възвѣстити тебѣ (90а); и паде хлѣвина на дѣти твож и помрѣшж, ицалѣвже азъ единъ придох възвѣстити тебѣ (90а); събери ж и овча на заколение и ѡцасти ж въ ден заколенина ихъ (97а); рьцате (86б); ръцате безаконници, что слышасте Ѿ спаса нашего (104а); и приашж ѯ сребрѣникь, цанж цаненаго, иже цанишж Ѿ сйовъ изл͡евъ (109б); глагола нако дивити сѧ воеводѣ зало (110а); и прославитеѧ и възвисит сѧ зало (117а); оцасти мѧ, гй, оцасти мѧ (111а); хощетъ бгъ оцаститi язвы (117б); и начашж цаловати и глаголати (112а); да накоже оуслышите глас трѫбѣ, пищалемь же и гжслемь, цавници же и прѣгждници и пиескоу .... въвръжени бждете въ пещь огнемь горащж (131а); великъ во мнѣ вепль, злоба его зало (123б); зало скрьбѧ (1 л. ед. ч. 125а); аще зало оскрьбѣ (ib.); исцади рано и свапа роса Ѿ роуна сего (181б); ицалѣхж воды до дне сего; ицалѣѧ воды сиж (ib.).

Тия примѣри потвърждаватъ, че паметникътъ е западенъ, защото е извѣстно, че само въ западнитѣ нарѣчия така редомъ е

отвърдѣло произношението на срич. *цѣ* прѣко *ц'а* въ *ца*, докато въ източнитѣ нарѣчия подъ ударение се подържа и день днешень и *ц'а*, напр. ц'ал, ц'ала, ц'ало, ц'ар (цѣръ).

Понеже въ всички други случаи, гдѣто не прѣдхожда прѣдъ *ѣ* съгласна *ц* или *s* (*з*), писательтъ не пише *а*, а правилно пише *ѣ*, ясно е, че той добрѣ е различавалъ *а* отъ *ѣ*. Напротивъ има случаи, гдѣто вмѣсто *а* слѣдъ палатална съгласна *ч'*, *л'*, *р'*, *н'*, *м'*, *п'*, *б'*, *т'*, па дори и слѣдъ *с'* е писано *ѣ*, и тъкмо отъ тия примѣри ясно се вижда, че *ѣ* означава *'ä*, сир. въ дадения случай прѣгласено *а* въ *ä*. Тоя прѣгласъ е противуположенъ процесъ на споменатата лабиялизация на *ä* въ *а* (*ц'ä* въ *ца*), и както на тази подирната посочихме като еднородна паралела срѣднобългарската замѣна на цѧ чрѣзъ цѫ (нпр. мн. ч. овьцѫ вм. овьцѧ), така сѫщо на речения прѣгласъ съотвѣтствува срѣднобългарската замѣна на -л'ѫ чрѣзъ -лѧ, р'ѫ — чрѣзъ р'ѧ и пр. Като оставимъ на страна въпроса, дали въ даденъ срѣднобългарски паметникъ ѧ вм. ѫ слѣдъ л', р', м', в, п', а не рѣдко и слѣдъ ч (= ч') означава гласна съ или безъ носовъ призвукъ, фактъ е, че тая гласна е едно широко *ä*, поради което въ много срѣднобългарски паметници на писмо сричкитѣ рѧ-рѣ или лѧ-лѣ иматъ еднаква фонетична стойность, — р'ä, л'ä, та се пише не само молѧ (= молѭ), и волѧ (= стб. волꙗ, род. ед. ч.), но и волѣ вм. волѧ (род.) и вм. воли (имен. п.); род. п. царѣ; имен. п. земѣ, род. п. земѣ и земѧ и пр. Това сѫ извѣстни факти изъ срѣднобългарската писменость, а такива ги има и въ нашия паметникъ. Срав. именит. ед. ч. земѣ: „до колѣ плачет сѧ земѣ" (97_a); Винит.: тма покрыеть земѧ ($122_б$). Именит. ед. ч. волѧ: „волѧ же нечестивых" ($15_б$). Очевидно знакътъ ѧ тукъ има значение на *ä*, така че формата волѧ прѣдставя началенъ типъ на генералния падежъ, който при тая категория *ia*-основи се е образувалъ вслѣдствие на туй, че фонетически съвпаднали формитѣ за имен., родителенъ и винит. пад. ед. ч.

На сѫщия листъ ($15_б$) се срѣща форма царѣ съ винителна функция: „ц(а)рѣ саща славѣ, его же хвалать н(е)б(е)сных силы". Понеже царѣ тукъ замѣстя формата цар'а (L). въ сѫщность „цар'а" и понеже писательтъ, който употрѣбя и знака ꙗ (въ начало на дума или слѣдъ гласна), тукъ вмѣсто него е употрѣбилъ знака *ѣ*, ясно е, че речената форма се е произнасяла „цар'ä".

Слѣдъ меко *ч* сир. ч' гласната *а* се прѣгласила въ *ä* и затова вмѣсто ча- срѣщаме чѣ-, напр. чѣете злаа (28_a); оудръжа сѧ ѿ плачѣ, не може бо Иосифъ оудръжати сѧ ѿ плачѣ ($65_б$);

съблюдаетъ ѿ печѣли доушѫ своѫ (66$_а$); Юда нечестивы сребрѡлюбиемъ ѡмрачѣше сѧ (102$_а$); и ѿ того чѣса (116$_а$); въ тои чѣс вси вы въврѣжени бѫдете въ пещь (131$_а$).

Сѫщо така и слѣдъ л' и н срѣщаме *ѣ* вм. *а*: ѡ семъ ꙗвлѣѫт сѧ (67$_б$); испльнѣѫще (68$_а$); слава г(оспод)нѣ на тѧ въсиꙗла (122$_б$); ѿ лица г(оспод)нѣ (123) во свѣтоу ѡгнѣ вашего 100$_а$. Тукъ принадлежи и примѣрътъ „корабѣ“ (= кораб'ӑ, род. ед. ч.): „Иѡна же слѣзь вь пѫчинѫ корабѣ“ (123$_б$). Слѣдъ *п'* срѣщаме *ѣ* вм. *а* въ: оукрѣпѣите (= оукрѣп'аите, вм. стб. оукрѣплꙗите, 99$_а$).

Така трѣбва да схващаме фонетичната стойность на *ѣ* и въ „съ пѫтѣ“ (род. пад. 21$_а$); „Египтѣне“ (65$_б$), „всѣ своꙗ ѥмоу (68$_б$) и др. Въ послѣдния примѣръ очевидно *с* означава палатално *с'*, каквото е напр. и въ „сѣмо“: ꙗко продасте мѧ сѣмо (66$_а$), така че това нарѣчие трѣбва да се е произнасяло с'ӑмо. Ала понеже и *с'* въ подобни случаи прѣдъ *ӑ* е ставало по-твърдо, постепенно се развивало и произношение *са* вм. *с'ӑ* досущъ както се е развило и *ца* вм. *ц'ӑ* и пр. Именно въ нарѣчието на нашия паметникъ е станало това, защото покрай правилно написаната форма сѣмо се срѣща и форма само и то даже на сѫщата страница на 66 листъ: не вы мене посласте само, но б(ог)ъ; и приведѣте ѿца моего само. Досущъ тъй и въ случаи, когато прѣдъ *ѣ* на пр. и съгласната *л*, изгуби своята мекость, *ӑ* се прѣобърща въ *а*. Именно такъвъ единъ примѣръ си забѣлѣжихъ въ нашия паметникъ, гдѣто срѣщнахъ формата „желатвы“, срв.: „и минѫшѫ дение желатви“ (27$_а$).

Слѣдъ казаното, мисля, е ясно, какъ трѣбва да четемъ *ѣ* въ „изѣждъ“ покрай „ꙗжъ“ (92$_а$) и изобщо въ всички случаи, гдѣто тоя знакъ съгласно и съ етимологията е употрѣбенъ въ нашия паметникъ. Фактътъ, че въпрѣки послѣдователно прокарания чисто фонетиченъ правописъ на паметника въ указанитѣ случаи слѣдъ сибилантни съгласни въ всички други случаи стб. *ѣ* се прѣдава пакъ послѣдовно чрѣзъ *ѣ*, доказва, че звукътъ *ӑ*, означаванъ чрѣзъ знака *ѣ*, ясно се е разпознавалъ отъ *'а* и *е*, та писательтъ не се е бъркалъ.

Понеже въ нашия паметникъ ту се употрѣбя само знакътъ ь вмѣсто стб. ь и ъ, ту само ъ, ту редомъ и двата знака ь и ъ, ала тъй, че ь прѣдпочтително замѣстя ъ въ срѣдословието, можемъ да заключимъ, че въ нарѣчието на писателя не ще да се е различавалъ ясно гласежътъ на ъ отъ гласежа на ь. Ала въ сѫщность и не ще да е имало вече случаи, гдѣто да се произнася еровъ звукъ вмѣсто староб. ъ и ь, понеже, както се каза, въ затворенитѣ срички

Digitized by Google

еровет̀ѣ се замѣнили съ съотвѣтнитѣ *о* и *е*, а въ отворенитѣ срички и въ края на думитѣ тѣ сж изчезнали. Замѣната на *ъ* и *ь* чрѣзъ *о—е* трѣба да е била безизключително прокарана, понеже речената замѣна е резултатъ на звукофизиологиченъ процесъ, който при еднакви условия безизключително се прокарва. По нашитѣ паметници отъ по-старо врѣме обикновено явно не личи подобна послѣдовность, защото въ тѣхъ състоянието на съврѣменния тѣмъ езикъ се отразява обикновено само частично, като се спазва повече езикътъ на по-стария оригиналъ на паметника. И въ нашия паметникъ по тоя въпросъ има нѣкои непослѣдовности, които се дължатъ на влиянието на по-стария оригиналъ. Така на л. 15а е писано: „тьи“ съ значение на показателно мѣстоимение. Понеже *и* въ тая форма е било тогава съгласно (консонантно), както напр. и въ думата к р а и, ь се е намирало въ затворена сричка, а понеже замѣстя стб. ъ, трѣба мѣстоимението да е гласѣло „т о й“, при все че по традиция е написано „тьи.“ И наистина на друго мѣсто писательтъ е прѣдалъ по-точно народното произношение и е написалъ „т о и“ блаженъ рабь т о и (81а); и т о и сѣдѣше на гноищи (94а); въ т о и чѣс (131а). Противъ правилото срѣщаме ъ вм. *о* въ потъщавше сѧ“ (66а — два пѫти). Много е вѣроятно, че тая форма е спазила ъ по изключение, и то защото не ще да е била вече народна, та писательтъ не е могълъ да се води по народната фонетика и я оставилъ, тъй както я знаялъ писана по традиция. Забѣлѣжително е, че и въ други паметници, въ които още по-послѣдовно е прокарана замѣната на еровет̀ѣ чрѣзъ о — е, се срѣщатъ подобни изключения, каквито сж напр. въ Добромировото евангелие: т ь щ ь, тьщѧ, дьска, потькнеть сѧ (Срав. Jagić, Evangelium Dobromiri, 1898, Wien, Sitzungsberichte т. 138, стр. 42, 48). Трѣба още да споменемъ като изключения „ц в ъ т и т ь“ (28а) „*дъ*бръ“ (68а) и най-сетнѣ д̑ ъ щ е р е, д ъ щ е р е м ъ (90а), гдѣто ъ е прѣдадено чрѣзъ *ы*, що показва, че въ тая дума ерътъ, поне книжовно, още доста т ъ м н о се е произнасялъ. Дали е било така и въ народния говоръ — не се знае, но малко е вѣроятно. Въ суфикса *-ънъ*, и то въ отворена сричка, веднъждъ съмъ забѣлѣжилъ ъ вм. очакваното ь: сѣмѧ дл̑гожизнъно (117б). Другитѣ изключения въ нашия паметникъ все се срѣщатъ въ прѣдлози, въ които ерътъ се попада и въ отворена сричка, та, види се, по традиция той е оставянъ незамѣненъ и въ затворена сричка. Въ споменатото Добромирово евангелие правилото за замѣната на ъ чрѣзъ *о* и въ тоя родъ примѣри е по-послѣдовно прокарано. Въ нашия паметникъ

Digitized by Google

правилно се пише *ко* вм. *къ,* когато ъ е въ затворена сричка напр. въ „привести *ко* мнѣ“ ($65_{б}$), а така сѫщо правилно ерътъ въ сѫщия прѣдлогъ, когато е отворена сричката, се изпуска: „*к* немоу“ ($65_{б}$), ала покрай това по традиция и се оставя: *къ* гробоу ($63_{а}$), *къ* Иосифоу ($65_{б}$) и пр. Забѣлѣжително е, че въ прѣдлозитѣ *въ, съ* ерътъ въ отворена сричка често се изпуска съгласно съ живия говоръ, а не се замѣнява съ *о* въ затворена сричка, както е случаятъ съ ъ въ прѣдлога *къ*. Ала двѣ изключения, които сѫмъ си забѣлѣжилъ, стигатъ, пакъ да се потвърди правилото, а именно, че и тукъ въ народния езикъ се е произнасяло *о*: ходите *во* свѣтоу огнѣ вашего ($100_{а}$); „ѿвръзе ѹста моꙗ, вохлѣби мѧ свитокомъ симъ“ ($92_{а}$). Инакъ редовно се пише *вь*: *вь*стани, *вь*ставь, *вь*несѧ, *вь*просих ($65_{б}$), *вь*паде ($90_{а}$) и пр. покрай *в* немь, *в*ниде *в* ложницѫ ($90_{а}$), *в*незаапѫ ($90_{а}$) и пр.; *сь*биеть се слово, *сь*жежетъ, *сь*блюдаѥ отъ *сь*бери ($97_{а}$) и пр. покрай *с*твори ($27_{а}$) *с*мѧте сѧ ($65_{а}$) *с*твори мѧ; *с*творил мѧ богъ ($66_{а}$) *с*нимь ($72_{а}$); прѣдлогътъ възъ тъй сѫщо задържа ерътъ: *възъ*вавы ($63_{а}$) *възъ*рѣв же ($65_{а}$) и пр., но се срѣща и воз: *воз*видиши и *воз*радоуеши сѧ ($122_{б}$).

Освѣнъ въ прѣдлозитѣ сѫщо така по традиция ерътъ се пише и въ сричкитѣ *рь, ль*: тръпиме ($94_{б}$), грьлицѫ ($28_{а}$) пръстиѫ ($90_{а}$) и ѿ връзе ($92_{а}$), слъзы ($67_{б}$), млъва ($69_{а}$), оставлъше ($68_{а}$), жлъчь ($105_{а}$), лъжь ($66_{б}$) — макаръ че въ нарѣчието на паметника въ тия срички повече ще да се произнасяли сонантни *р* и *л*, та често се срѣща и тукъ ерътъ изпустнатъ, напр. вьскрбиже ($28_{а}$), не скрбите ($66_{а}$), чрпание ($67_{б}$); жртвѫ ($68_{б}$), рци ($94_{б}$) покрай „ръцѣте“ ($66_{а}$); испльнѣѭще ($68_{а}$); стлпа ($17_{а}$) длъгожизньно ($117_{б}$). Колкото се отнася до случаи, гдѣто въ отворена сричка въ срѣдословието е спазено ъ на пр.: въ прѣдъстоѭщихь ($65_{б}$), горъскаꙗ ($68_{а}$) и пр. — почти е излишно и да се споменува, че и тукъ ерътъ нѣма фонетична стойность, а е останалъ по традиция.

Прѣдъ йотувана съгласна въ нашия паметникъ обикновено редовно се явява първоначално ь замѣнено съ *и,* както често се срѣща въ старобългарския езикъ, така че на първъ погледъ бихме взели всички такива форми съ *и* за народни, съврѣменни на паметника, срав. напр.: людие и колѣна и племена ($130_{а}$); азъ же и людие твои (116); оубоꙗхѫ сѧ мѫжие ти боꙗзниѫ велиѭ ($123_{б}$); посыпа пръстиѫ главы своѫ ($90_{а}$) и пр. Ала отъ друга страна фонетиката на сегашнитѣ български нарѣчия изобщо показва, че сѫ прѣобладали, тъкмо наопаки, по-старитѣ форми съ ь, което съ врѣме, бидейки въ отворена сричка, изчезнало, та затова трѣба и

Digitized by Google

къмъ правописа на нашия паметникъ по казаната точка да се отнесемъ критически. За това ни даватъ право чисто народни форми, които тукъ-тамѣ се вмъкнали въ паметника въпрѣки реченото правописно правило на писателя. Така напр. на л. 105ₐ срѣщаме формата люде въ едно изречение, което изцѣло изглежда да е отражение на живия съврѣмененъ езикъ: „люде мои, что вы сторихъ или что ми въдасте: за маннѫ жлъчь, за водѫ оцетъ.“

Докато старитѣ ерове по казания начинъ сѫ излѣзли изъ употрѣба въ нарѣчието на нашия паметникъ, отъ друга страна се развъдилъ новъ, секундаренъ еръ, който е замѣстилъ носовката ѫ. Че и въ това нарѣчие староб. ѫ е минало въ ъ, и то първомъ въ ъ съ носовъ призвукъ и сетнѣ въ чисто ъ — което по-нататъкъ е можело да се изяснява въ чистъ вокалъ, било въ посока къмъ *о*, било — къмъ *а*, не може да има съмнѣние, защото е вече доказано, че въ цѣлия срѣднобългарски езикъ ходътъ на историчното развитие на старобългарската носовка ѫ е билъ все тоя. Въпросъ е, има ли доказателства въ правописа на нашия паметникъ, че ѫ се е произнасяло като ъ и да ли това ъ е имало още носовъ призвукъ или не. Доказателство по тоя въпросъ намирамъ въ нѣколко примѣра, гдѣто глаголътъ „юесмь“, който ще да се е произнасялъ „юесъм“, съ вметнато секундарно *ъ*, е написанъ съ ѫ на края вмѣсто съ традиционния ь: пришель 'ѥсмѫ; азъ бо ѥсмѫ исти братъ ваю (65ₐ); азь юесмѫ Иосифъ (65б); азъ юесмѫ братъ вашъ (66ₐ). Очевидно тукъ ѫ означава *ъм*. Писательтъ още не се рѣшавалъ да вмъкне ѫ въ срѣдословието, та съгласно съ живия изговоръ да напише юесѫм. Това нѣщо се срѣща въ други паметници, напр. и въ едно фрагментарно пергаментово четвероевангелие отъ XIII вѣкъ, което се намира въ Пловдивската народна библиотека (по журнала № 67): азь юесѫмь лоза истинаꙗ; азь юесѫмь лоза а вы рождение“ (л. 2ₐ) и пр.

Има нѣколко примѣра, които даватъ поводъ да прѣдполагаме, че вече въ XIII вѣкъ въ нарѣчието на нашия паметникъ при извѣстни условия, които навѣрно сѫ били въ зависимость отъ квантитета на гласнитѣ, казаниятъ секундаренъ еръ почналъ въ коренни срички да се изяснява въ *о*. Именно така бихъ обяснилъ нѣколко случая, гдѣто е написано *о* вм. ѫ (стб. ѫ) или *оѫ* вм. ѫ: да почнѫ ѿ трода моего 94ₐ); вонже содъ оуслышите гласъ троѫбы (130ₐ). Въ примѣра „на зимо“ (123ₐ) може *о* по-скоро да се вземе като слѣдствие на асоцияция съ *о* въ: „на лѣто“.

Digitized by Google

На всѣки случай много е вѣроятно, че въ нарѣчието на нашия паметникъ, въ което се е извършило изяснение на първичния *ъ* въ *о*, при сѫщитѣ фонетични условия ще да се е повторилъ сѫщиятъ процесъ сетнѣ и съ вторичния *ъ*, който се развилъ отъ *ѫ*. Понеже тия условия сега съ голѣма сигурность нагаждаме именно въ влиянието на квантитета, много е вѣроятно, че и първото изяснение на еровете въ *о* и *е* се дължи на сѫщо такова влияние. На друго мѣсто тъкмя по-обстойно да се произнесѫ по тоя въпросъ.

Прѣди още да получи носовката *ѫ* гласежъ на *ъ*, съ нея е почнала да се изравнява въ нѣкои случаи и носовката ѧ, и наопаки. Тоя процесъ се е захваналъ въ живия старобългарски езикъ още прѣзъ XI вѣкъ и напълно се развилъ прѣзъ XII и XIII вѣкъ. Замѣната *ѫ* чрѣзъ ѧ е чисто асимилационенъ процесъ, — прѣгласъ, станалъ подъ влиянието на срѣднопалаталния гласежъ на съгласнитѣ л', р', н', м', в, п, и отъ часть ч'. Ние видѣхме, че слѣдъ тия съгласни и *а* се прѣгласяло въ *ä*, та се отбѣлѣзва и чрѣзъ *ѣ*, и че сѫщото *ѣ* се пише и вм. ѧ, и наопаки ѧ вм. ѣ (волѣ-волѧ — земѣ-земѧ). Именно отъ тия замѣни на *ѣ* и ѧ, толкова чести въ срѣднобългарскитѣ паметници, заключаваме, че и ѧ е гласѣло като *ä* съ носовъ призвукъ и че таково то е останало нѣкое врѣме и слѣдъ като е изгубило носовия призвукъ. Отъ друго естество е замѣната на ѧ чрѣзъ *ѫ*. Тя се е извършила първомъ слѣдъ палаталнитѣ съгласни ш, ж, щ, жд, отъ часть и слѣдъ *ч* и слѣдъ гласна + j. Съгласнитѣ ш, ж, (щ, жд) поради наклонностьта имъ да отвърдяватъ сѫ влияли върху носовката ѧ така, че тя постепенно се е лабиялизувала, като постепенно се е прѣобрѫщало носовото *ä* въ слабо тъмно носово *а*, така че гласежътъ на ѧ малко се е различавалъ отъ гласежа на *ѫ*. Не е вѣроятно, че само условието, да прѣдхожда една отъ казанитѣ небни съгласни, е било достатъчно, за да се приближи ѧ напълно до *ѫ*, защото е фактъ, че *ѫ* вм. ѧ се явява и слѣдъ други, непалатални съгласни, както е случаятъ съ примѣра кнѫза вм. кнѧза, който посочихъ по-горѣ.[1]) Трѣба да прѣдположимъ и другъ факторъ, който е съдѣйствувалъ, за да се развие тая замѣна първомъ при първоначалнитѣ типове, слѣдъ чисто палаталнитѣ съгласни, а сетнѣ и слѣдъ други съгласни. Този факторъ е пакъ квантитетътъ: именно въ дългитѣ ѧ-срички се явила замѣната на ѧ чрѣзъ *ѫ*, а понеже такива срички се спазили

[1]) По тоя въпросъ повече данни съмъ изложилъ въ статията си; „*Слѣды срѣдне-болгарской замѣны носовыхъ въ болгарскихъ нарѣчіяхъ*“, която се печата въ II. т. на „Сборникъ по славяновѣдѣнію“ (подъ редакцията на Вл. Ламански, 1905, Спбгъ).

Digitized by Google

най-дълго само подъ ударение, затова сетнѣ, слѣдъ като е изчезналъ слоговиятъ квантитетъ, ударението се явява нагледъ главно условие на въпросната замѣна, както е напр. въ рупскитѣ говори въ Родопитѣ, гдѣто вм. ударено ѧ се явява замѣната на ѫ, именно о, което бива и по-широко, близко до а. За отличие това о можемъ да отбѣлѣжимъ съ ό. Мекостьта на съгласната прѣдъ нѣкогашното ѧ се е спазила и даже усилила. И тъй сега се произнася напр. въ Рупчосъ жо̀тва, мо̀со, кло̀тва, вм. ж́ѧтва, м́ѧсо, клѧтва отъ стб. жѧтва, мѧсо, клѧтва. Слѣдъ тѣзи кратки обяснения, нека да видимъ, въ какво състояние сѫ прѣдставени носовкитѣ въ нашия паметникъ.

I. ѫ вм. ѧ се явява: 1) *слѣдъ извѣстнитѣ небни съгласни:* ѿ одрьжѫщих золь (27а); ѡдрьжѫтъ (3 мн. ч. 94а); жѫтвы (66а); жѫждѫще (95б); доушѫ (род. ед. 123б); аористи 3. л. мн.: начашѫ (17), идошѫ, минѫшѫ (72), веселишѫ сѧ, придошѫ (66а), възыскашѫ (68а); глаголашѫ (66а); обыдошѫ, плѣнишѫ, исѣкошѫ, помрѣшѫ (90а), цанишѫ (109б), начашѫ (112а) и др; 2) *слѣдъ ц:* и овцѫ твоѫ (имен. мн. 66а); овцѫ (вин. мн. 123а); вса овьцѫ (мн. ч. 122б); соурницѫ, прѣгѫдницѫ (род. ед. 130а); 3) *слѣдъ гласна — подиръ която j не е написано, така че ѫ има значение на ѭ:* (страсѫ) грады вселеныѫ (2б); небесныѫ силы (15б, 63а); присныѫ (род. ед. ж. р. 66а); быхѫ гласи млѫниѫ (род. ед. 99а); страны тоѫ (род. ед. 130а); бѣ велеи денъ тоѫ сѫбѫты (116а); и ѿ того чѣса поѫтъ оученикотъ въ своıа си (116а); ѿ коѫ страны еси (123б); ськроуши врагы твоѫ; славы твоѫ (род. ед., 126а); паде хлѣвина на дѣти твоѫ (90а); посыпа пръстиѫ главы своѫ (90а); дьщери твоѫ (мн. ч. 122б); оуѫтъ бѫдетъ (69а); приѫхѫ (23б); приѫтъ (94а); приѫхомъ (94б); приѫшѫ (109б); приѫтнаа (122б); прѣдъстоѫщихъ (65б); 4) *въ началото на дума:* ѫзыкомь (2б); на ѫзицѣхъ (122б); ѫзыкъ, ѫзикосъ (116б); събери ѫ (вин. мн. ч., 97а) и 5) *слѣдъ непалатални съгласни:* книѫзи (16а); книѫза (66а); оулѫже (123б).

II. ѧ вм. ѫ: пришед на земѧ (21а); основати земѧ (99а); тма покрыетъ земѧ (122б); глаголат (3. л. мн), глаголѧще (66а); смате сѧ; смѧщаше сѧ, смѧтохѫ сѧ (65б); ц҃рѣ сѧща славѣ (15б); и вселенѫ вса обьемѧ (1. л. ед.) рѫкоѫ моеѫ (2б); възвѣстите оубо вса славѫ моѫ (66а); облобыза вса братиѫ своѫ (66а); о лютѣ мнѣ плачѧщоу сѧ (21а); плачѧщема (65а); имѧть (27а); имѧщаго (15б).

Това състояние на носовкитѣ въ нашия паметникъ напълно съотвѣтствува на епохата, къмъ която той принадлежи, защото

Digitized by Google

и отъ други паметници отъ XIII па дори и XII вѣкъ ние знаемъ, че тогава смѣсването на носовкитѣ е било вече така развито.

Видѣхме по-горѣ по примѣра есмѫ, че ѫ въ нашия паметникъ означава тъменъ еровъ вокалъ. Това се потвърдява и отъ други примѣри, гдѣто по аналогии ѫ замѣстя и ꙑ: ѡ сестрѫ присныѫ (род. ед. 66б). Наопаки ꙑ замѣня ъ въ посоченитѣ по-горѣ форми дъщери, (122б), дыщерѧ (имен. мн. 94а) поради близостьта на по-тъмно произнесено ъ съ ꙑ. Въ по-сетнѣшни паметници отъ срѣднобългарско врѣме примѣри съ ѫ въ оконч. на род. пад. ж. ед. ч. при а-основи зачестятъ. Въ Хлудовската сбирка особно е интересенъ съ подобни примѣри единъ паметникъ отъ XV. в., съдържащъ срѣдно-български номаканонъ (отъ л. 1—90, № 76); срав.: напр. іереи, аще ходит без одеждѫ попскѫ (86а) и пр. Интересенъ е въ нашия паметникъ и примѣрътъ: бывшаго ѿ единѫ матеръ снимъ (66б), понеже окончанието ъ въ думата матеръ, което е замѣнило окончанието на род. падежъ *е* (матере), вѣроятно неволно се е вмъкнало подъ влиянието на прѣдното окончание ѫ, което ще да се е произнасяло тъй сѫщо ъ Този примѣръ е интересенъ и за историята на формитѣ отъ рода на мати, какъ сѫ прѣминавали въ категорията на а-основи, защото формата матеръ, която можеше да бѫде написана и „матерѫ", показва именно, че и тая форма е била схващана като *а*-основа. Тукъ-тамѣ, както напр. въ ѫзикось (116б) от пѫти неприꙗзниньск*их* (124б) вм. ꙑ е писано *и*, което не може да ни учудва въ единъ западнобългарски паметникъ, макаръ и отъ такава стара епоха. По-чудно е, че нѣма много повече такива примѣри. Признаци за близко произношение на *о* и *у* съзирамъ въ примѣритѣ: ст*о*денецъ (68б) ѿ всѣх прикл*о*чьших сѧ (94б).

Важно е, че въ такъвъ старъ срѣднобългарски паметникъ, какъвто е нашиятъ, тъй нареченото лабиялно *л́* е голѣма рѣдкость, а очевидно е, че и въ малкото случаи, гдѣто се срѣща, се е спазило по книжовна традиция отъ по-старо врѣме, срав. напр. ѡставл*ꙗ*ше (68а). Редовно отсѫтствува *л́* въ думата землꙗ: земѣ, земѧ, земи; бл(агосл*о*)венъ (65б), избавение: „избавение всемоу родоу земномоу" (95а); оукрѣпѣите (повелит. 2 л. мн. ч. стб. оукрѣплꙗите, 99а); что ты храпеши (вм. храплꙗши, 123б); зало скръбѧ (1. л. ед. 125а); корабѣ (род. пад. ед. ч. 123б); корабь, корабоу, корабьници (ib.).

Изъ областьта на консонантизма на нашия паметникъ особно ще изтъкна единъ важенъ случай, който ни обяснява историческото развитие на нашитѣ адвербиялни форми „кога," „тога-ва" отъ старо-

Digitized by Google

българскитѣ кѫгда, тѫгда. Въ тия форми ѫ минало у насъ въ *а*, а *д* изчезнало; напротивъ у сърбохърватитѣ, слѣдъ като ѫ съгласно съ фонетиката на езика имъ минало въ *а*, изчезнало *г*, така че у тѣхъ сѫщитѣ форми гласятъ када, тада. По сѫщия начинъ се развили и нашитѣ нарѣчия сега (срав. ср.-хрв. сада) отъ едно *сьгда и ега̀, (срб.-хрв. іеда,) отъ стб. егда. У насъ сѫществува и окончание *и* (= ы) вм. *а* въ сѫщитѣ нарѣчия: коги̂, тоги̂(ва), сеги̂, еги̂. Изчезването на *д* у насъ е станало слѣдъ едно прѣмятане на консонантната група *гд* въ *дг*. Че така е било, свидѣтелствува най-добрѣ нашиятъ паметникъ, въ който послѣдовно казанитѣ нарѣчия сѫ писани все съ *-дг-* вм. *-гд-*. Едно изключение съмъ си забѣлѣжилъ на л. 94ª, гдѣто е написано когда, а не кодга и на л. 111б: егда. Срѣща се рѣдко и „еда“ (27ª, 92б) покрай обикновената форма едга (92б). Ето примѣри въ цѣли изречения: бѫдетъ едга скончѣеть г҃ъ всетворьи... едга прославить сѧ (2б); отъ тебе рождешаго сѧ господа вседга... (27ª); еда тѣло створи... (ib.); едга пристѫпи къ гробу Лазаревоу, тодга вьзгласи четврѣдневнаго ѿ ада възвавы; едга пристѫпи ѿ прѣисподних словомь, тодга силы нб҃сныѫ вьпиꙗхѫ ти (63ª); тодга просвѣтить сѧ рано свѣтъ твои ицаленина твоого скоро просиꙗеть; тодга възовеши и б҃ъ оуслышит тѧ (65ª); внедга же си позна братиѫ своѫ испоусти глас съ плачемъ (65б); вънедга шествовати животнꙑмъ, видѣхь колеса, вънедга стоꙗти имъ стоꙗхѫ... (86б); они же начѧ скрбѣти и глаголати емоу единъ по единомоу: едга азъ, и дроугъ: еда азъ (95б); ти же ми ѿвѣщаваи вънедга ми основати земѧ (99ª); тодга юда нечестивы сребролюбиемъ болѧ омрачѣше сѧ (101б); тодга събыстъ се слово, реченое еремиемъ (109б); тодга мѫжиети... идосте свя̀ми (131ª); тодга видиши (122б).

Въ други срѣднобългарски паметници не съмъ срѣщалъ такава послѣдовна употрѣба на съчет. *-дг-* вм. *-гд-*. Ще забѣлѣжа, че въ единъ откѫслекъ (9 листа) отъ единъ срѣднобългарски апостолъ (пергаментъ XII в.), сега въ народната библиотека въ Пловдивъ (№ 62), сѫщо така се срѣща тодга вм. тогда.

Въ областьта на именнитѣ форми вече се забѣлѣзвалъ първитѣ типове на генералния падежъ при сѫществителнитѣ, главно при а-основи, отъ които ще да се е почнало развитието на общата (генералната) падежна форма, въ основата на която е легнала вини-

Digitized by Google

телната форма, която отъ начало често ще да се е смѣсвала и съ формата на именителенъ падежъ.

Ето примѣри съ начала на общъ падежъ: придеть прѣд тобож правдж твож и слава би҃ꙗ обыметь тѧ ($65_а$); въ чимъ гыбѣлъ си хризмж бысть; можеть бо хризмж продана быти ($92_а$); и Вениꙗминь плака сѧ на выж его̀ ($66_а$); и видѣ Хамь наготж оца своего и покрыста нагота оца своего ($14_б$); и видѣхъ се ржкж прострꙿта ко мнѣ и в неи свитокъ книженъ ($92_а$). Начало на отъждествяване изобщо косвенитѣ падежи, а специялно родителния съ винителния съглеждамъ въ примѣра: оставите бо имѧ вашего до сытости избранымъ моимъ ($68_а$). — Че прѣхвърлянето на *и*-основи м. р. къмъ мекитѣ *о*-основи, което е почнало още въ старобългарско врѣме, е продължавало, вижда се отъ родит. пад. пжтѣ (чети: пжтя̈) вм. пжти: „съвратихж сѧ сь благаго пжтѣ“ ($21_а$).

Както изобщо въ срѣднобългарскитѣ паметници, и въ нашия прѣобладава въ голѣмъ размѣръ дателниятъ притежателенъ надъ родителния съ сжщото значение, срав. напр. глас тржбѣ цвѧцааше велми ($99_а$); всѣкь чл҃къ, еже аще оуслышить гласъ тржбѣ, пищалемь же и гжслемь и прѣгждници, писк8 и всѣком8 род8 м8сикиноу . . . ($130_а$); аще оубо есте готови, да ꙗкоже оуслышите глас тржбѣ, пищалем же и гжслемь, цавници же и прѣгждници и пискоу ... въ тои чѣс вси вы вьврѣжени бждете въ пещь, огнемь горѧщж ($131_а$). Има изречения, гдѣто още сжществува колѣбание между родителенъ и дателенъ падежъ и притежателна прилагателна форма. Характеристиченъ откъмъ тая страна е слѣдниятъ примѣръ: оуслышите глас тржбны, соурницж (-род. ед. ч. -цж вм. цѧ) же и гжслемь (дат. п.) и сӓмбоки же и прѣгждницж (род. п.) и соуфрони и всѣком8 родоу м8сикин8 ($130_а$).

Притежателниятъ дателенъ падежъ трѣба още въ срѣднобългарско врѣме да е отстжпилъ мѣстото си на общия падежъ съ прѣдлогъ на. Тоя процесъ трѣбва да е захваналъ въ народния езикъ най-късно въ XIII вѣкъ, защото въ началото на новобългарския периодъ сир. въ XV. вѣкъ тоя процесъ е билъ завършенъ. Въпросъ е, кои типове старобългарски изречения сж служили за образецъ, по който е ставало по обикновения пжть на аналогията по-нататъшното разпространение на новата „аналитична“ форма съ прѣдлога на. Въ статията „Старото българско склонение въ нашитѣ нарѣчия“ (Мин. Сбор. II, 261) по тоя въпросъ азъ изтъкнахъ изреченията, въ които мѣстенъ падежъ съ прѣдлогъ на е могълъ

Digitized by Google

да се схваща и съ значение притежателно. По-сетнѣ съ нови данни на ржка обяснихъ значението и на стария винителенъ падежъ съ прѣдлогъ на за развитието на новата аналитична форма съ значение на дателенъ падежъ (вж. „Нови бълг. грамоти отъ Брашовъ", Мин. сборн. XIII. 125—129). Този въпросъ ще се разясни по-добрѣ, когато се съберать повече примѣри изъ най-старитѣ срѣднобългарски паметници, по които ще може негли да се установятъ началнитѣ типове на въпросната падежна форма. Щомъ това се постигне, въпросътъ ще бжде рѣшенъ, понеже по-нататъшното разиножаване на единъ новъ синтактиченъ типъ, щомъ е станалъ обикнатъ, сир. продуктивенъ, се разбира само отъ себе си. И въ нашия паметникъ има изречения, въ които не е мжчно да се разпознаятъ такива начала на новия дателенъ падежъ съ прѣдл. на. Тѣ потвърдяватъ моето мнѣние, а именно че потеклото на въпросната падежна форма трѣба да обясняваме чрѣзъ синтактична контаминация отъ една страна на мѣстния падежъ съ прѣдлогъ на и цѣлния винителенъ, придруженъ отъ сжщия прѣдлогъ, и на дателния падежъ — отъ друга. Прѣдлогъ *на* се е прѣнесълъ и прѣдъ дателенъ падежъ, и, поради близость въ синтактичното му значение въ казанитѣ два падежа, употрѣбявани съ сжщия прѣдлогъ. За да потвърдя това, ще приведа три примѣра изъ нашия паметникъ, именно за да се види, какъ се почнала употрѣбата на прѣдлога на 1) прѣдъ дателенъ падежъ, 2) прѣдъ мѣстенъ падежъ и 3) прѣдъ винителенъ падежъ — и то все съ значение дателно, respective дателно-притежателно: 1) „и створи ме ꙗко ѿца Фараонови и г҃а *на* всемоу домоу его и кнѧза всеи земи египетьстѣи" (66а). Малко по-долу на сжщата страница се повтаря пакъ подобно изречение, ала безъ *на*: створил мѧ ѥ҄ б҃ь г҃а всеи земи египетъстѣи". 2) и облакь *на* ѧзыцѣхь а *на* тебѣ ꙗвит сѧ г҃ь (122б); 3) „и не даждь *на* ны кръве праведныѧ (123б).

Чистонародниятъ езиковъ елементъ въ нашия паметникъ особно хубаво прозира въ ония примѣри съ постпозитивна адноминална служба на показателнитѣ мѣстоимения, които заедно съ името вече въ XIII. вѣкъ сж имали значение на опрѣдѣленъ показателенъ членъ и които се скланяли заедно съ името досущъ тъй „сложно", както се е скланяло и сложното прилагателно. Азъ вече посочихъ тия примѣри съ задпоставенъ членъ изъ нашия паметникъ въ статията си „Членътъ въ българския и въ руския езикъ" (вж.

М. Сборн. XVIII. с 14.) и тукъ накратко ще ги повторя за пълнота на характеристиката на паметника. Ще забѣлѣжа, че съгласно съ фонетиката на нарѣчието и въ членната форма за м. р. ед. ч. ъ въ затворена сричка е замѣнено съ *о*, напр. члов(ѣ)коть (65б). Да се види, че тая форма и по значение се равнява на днешната новобългарска членна форма човѣкътъ, ще приведа цѣлото мѣсто: „и выпроси их: здрави ли есте? и рече имъ: здрав ли ѥ ѿцъ вашъ старецъ, егоже рекли есте жива быти. они же рекохѫ: здравъ ѥ рабъ твои, ѿцъ нашъ, ѥще живъ ѥ. и рече: бл҃венъ члкоть ѿ б҃а“ (65б). Въ нарѣчието на паметника е билъ употрѣбяванъ и членътъ „съ“ — който е ималъ по-голѣма показателна сила, каквато е спазилъ тоя членъ и досега въ родопскитѣ рупски говори: „И принесе сѧ гласосъ въ домъ Фараоновъ“ (66а). Въ служба на членъ се срѣща дори и показателното мѣстоимение тои: „блаженъ рабъ тои, егоже ѡбрѧщеть бдѧща“ (81а). Ето повече примѣри: И видѣхъ се ржкѫ прострьта ко мнѣ и в неи свитокъ книженъ .... и рече ко мнѣ: сне чл҃чъ изѣждь свитокосъ; иди гл҃и сн҃вомъ изл̃евомъ, ѿврьзе ѹста моꙗ, вохлѣби ма свитокомъ симь, рече комнѣ, с҃не члчь, оуста твоꙗ изѣдать и чрѣво твое изъдето свитокосъ“ (92а); горе же чл҃коу томоу, иже снъ чл҃чскы прѣдасть; добрѣ ѥмоу би было, аще сѧ не би родилъ члкотъ“ (92б); коупишѧ имъ село .... тѣмже нарече сѧ селото кръве до сего дне“ (109б); и ничесоже тебѣ и праведникови томѹ (110а); и глагола оученикоу: се мати твоꙗ, и ѿ того чѣса поѧтъ (ѫ) оученикотъ въ своꙗ си (116а); тогда мѫжисти оковавше ихь съ гащами и съ клобоукы идосте с вѣми и со одѣꙗниемь ихь вьврьгохѫ въ пещъ огнемь горѧщѫ ... пещера же раждежена бы излиха и мѫжеи тѣхь насочихѫ на седраха...(131а); да знаеми бѫдѫть людие твои и ѫзикосъ (116б); и ѹбоꙗхѫ сѧ мѫжиети боꙗзниѫ велиѫ... зане не разоумѣхѫ мѫжиети, яко ѿ лица г҃нѣ бѣжить (123б); и рекохѫ к немоу: що ѹтворимь тебѣ, и оулѫже море се ѿ насъ (ib.); исцади рѹно и скапа роса ѿ роуна сего; и аще бѫдеть роса на роуносе, да бѫдеть соуша на роуносе, и створи тако б҃о вь тыѫ нощь и бы соуша на роуно се, тъкмо по всей земи роса; ицалѣхѫ воды до дне сего; ицалѣѫ воды сиѫ; съблюди ми отрочасе (181б).

Нека отбѣлѣжимъ тукъ, че мѣстоимението чьто, което въ нашия паметникъ редовно се пише что, се срѣща писано и „що“: „що велиши рабоу своемоу“ (125).

Извѣстно е, че ако и въ всички новобългарски нарѣчия да се употрѣбява въ голѣмъ размѣръ личното окончание *-ме* за 1-во лице множ. число у глаголитѣ, при все туй не само въ старобългарскитѣ, но и въ срѣднобългарскитѣ паметници диритѣ на туй окончание съвсѣмъ не излизатъ на явѣ. Толкова по-цѣненъ ми се вижда единъ сигуренъ примѣръ отъ тоя родъ въ нашия паметникъ: аще бл҃га приахомъ ѿ рѫкы г҃на, то злых ли не т р ъ п и *м е*? (94[б]). До колкото помня, този примѣръ е най-старото фактично свидѣтелство, че е сѫществувало вече въ XIII вѣкъ въ българския езикъ окончанието *-ме* покрай извѣстнитѣ окончания *-мъ* и по-рѣдкото *-мы*.

Видѣхме по-горѣ, гдѣто се приведоха примѣри съ смѣсени носовки изъ нашия паметникъ, че въ 3. л. мн. ч. на аориста въ окончанието -шѧ носовката ѧ се замѣнила съ ѫ. Това е обикновено нѣщо и въ други, съврѣменни на нашия срѣднобългарски паметници. Ала твърдѣ необикновено е, че въ такъвъ старъ паметникъ като нашия се явява въ 3. лице на аориста покрай окончанието *-шѫ* и новобългарското окончание на сѫщата форма *-хѫ*, което очевидно е замѣнило *-шѫ* по аналогия на окончанието *-хѫ* въ 3. л. мн. ч. на имперфекта. Примѣритѣ сѫ толкова много, че излиза по-вѣроятно, какво въ живото нарѣчие, което се е отразило въ езика на паметника, ще да е владѣло вече изключително това по-ново окончание *-хѫ*, срав.: повелѣ погрести оца емоу, и п о г р е б о х ѫ и с т в о р и х ѫ тоу м҃ днеи . ., якоже м и н ѫ ш ѫ дение желатвы (72); и п о к л о н и х ѫ сѧ падше на земи ници; они же р е к о х ѫ здравъ ѥ҃ рабъ твои (65[б]); п р и б л и ж и х ѫ сѧ к немоу (66[а]); бывшоу въ утрьници б ы х ѫ гласи млъниѫ и облакъ теменъ на горѣ синаистѣи (99[а]); в ъ в р ъ г о х ѫ въ пещъ (131); о у б о я х ѫ сѧ корабьници и вьпиꙗхѫ кождо кь бо҃у изметание о у с т в о р и х ѫ; и м е т н ѫ х ѫ жрѣбцѫ (мн. ч.) и паде жрѣбеи на (I)ѡна и р е к о х ѫ . . и р а з о у м ѣ х ѫ; и в ъ з ь п и х ѫ и р ѣ х ѫ; п о ж р ѣ х ѫ жрътвѫ гв҃и (123[б]), становь с т а х ѫ с҃нове из҃леви (125[а]); о у д в о и х ѫ о у с т р о и х ѫ, и ц а л ѣ х ѫ (181[б]) и др.

И съ тия твърдѣ ранни примѣри съ аористно окончание *-хѫ* нашиятъ паметникъ за сега се о т л и ч а в а м е ж д у всички други срѣднобългарски паметници.

Нека отбѣлѣжимъ, че имперфектъ редомъ има с т е г н а т а форма, което тъй сѫщо трѣба да отдадемъ на съврѣменния езикъ, въ който така ще да сѫ се произнасяли имперфектнитѣ форми. Рѣдки изключения като напр. въ формата „глас трѫбѣ в ъ ц а а ш е“ (99[а]) трѣба да сѫ влияние на по-стария оригиналъ. Поради туй, че импер-

Digitized by Google

фектнитѣ форми сѫ били вече стегнати, по-лесно е заработила ассоциацията между имперфектъ и аористъ, която така скоро е докарала споменатото изравнение въ 3. л. мн. ч. на двѣтѣ глаголни врѣмена, срав. напр. стоıахъ (1. л. ед. ч. имперф. и аористъ) и 3. мн. стоıахѫ. Процесътъ на това изравнение още продължава въ българския езикъ.

Интересно е да отбѣлѣжимъ, че основното окончание *-ова* на глаголитѣ отъ VI. разр. било вече измѣнено въ *-ува* още тогава въ нарѣчието на нашия паметникъ. Това може да се заключи по примѣри като: „и възрадоувва же сѧ фараонъ“ (66ª). Извѣстно е, че началата на тая промѣна, извършена чрѣзъ контаминация на инфинитивната съ сегашната основа на реченитѣ глаголи, е започнала още въ старобългарско врѣме, за което има данни и въ Мариинското глаголическо евангелие.

Въ глагола „ѡзвасте се“ („ıако възвах вас и не ѡзвасте сѧ“ 63ª) е означено ударението върху префикса; това е интересно доказателство, че още въ старо врѣме ударението се е отмѣтало върху префикситѣ, което днесъ въ много български нарѣчия е характерно правилно.

И отъ лексикална страна нашиятъ паметникъ заслужва внимание поради народни изрази, като напр. (демонови) чр҄пание (68ª), въ смисълъ новобългарски: чѐрпене, отъ черпя, сир. нѣкого угощавамъ; сѣдиши обнощи на ıаснинѣ (94ª); соурница (музикаленъ инструментъ — зурла?): „слышите гласъ трѫбны, соурницѫ же и гѫслемь“ (130ª) и др.

София 1904.

Digitized by Google

Сенонскитѣ образувания въ източния и отчасти въ централния Балканъ и на югъ отъ тая планина.

Отъ Георги Н. Златарски.

До като на сѣверъ отъ Балканската верига *Sénonien*-ътъ носи бѣлѣзитѣ на сѣверо-европейската Креда и може да се разчлени на доленъ или Емшерски (Emschérien) и горенъ или Атурски катъ (Aturien), въ източния и въ едната полвина на централния Балканъ, както и на югъ отъ тая планина, констатирали сме въ нашитѣ подробни изучвания, прѣдприети прѣзъ послѣднитѣ години, почти изключително, само горния или Атурския катъ, и той е обѣлѣзанъ съ южно-европейски или медитерански типъ.

Въ източната и централната часть на Стара-планина, Сенонътъ може да се подраздѣли на два подката, които отъ горѣ на долу сѫ:

1) *Масртихтски* (отъ Maestricht въ Холандия) и
2) *Кампански* (Campanien отъ Champagne charantaise).

1. Мастрихтски подкатъ.

Горнята часть отъ Атурския катъ или *Maestrichtien* заима голѣма часть отъ най-високитѣ гребени на източния Балканъ и локално само нѣкои партии въ централния.

Въ състава на този подкатъ взиматъ участие: твърди, дребнозърнести, а отчасти и гѫсти свѣтли варовици, които се проличатъ въ тѣсна или широка ивица, насочена отъ камчийската планина къмъ западъ, почти по цѣлата дължина на източния Балканъ до кипиловската планина. Стръмно отсѣчената ивица къмъ сѣверъ не е на всѣкждѣ спазена цѣла; тя е прѣкжсната или измита на нѣколко мѣста. Отъ камчийскитѣ височини къмъ западъ тя изтънява доволно, па даже се прѣкжсва въ карнобатската и върбишката планина, като заима въ котленската планина изново пър-

воначалната си широчина, особено на сѣверъ отъ Котелъ, между Тритѣ-Вѣтра и Кипилово.

Споредъ вънкашния си изгледъ, тия скали, които лежатъ трансгресивно върху ценоменскитѣ пѣсъчници на Балкана, приличатъ на много пò-стари, отъ колкото сѫ тѣ въ сѫщность. И наистина проф. Franz Toula при изслѣдването си на източния Балканъ причислява нѣкои отъ тѣхъ къмъ Капротинскитѣ.

Тѣзи варовици, които съдържатъ на мѣста и кварцови зрънца, както и флинтови или кремъчни ядки, възбуждали сѫ голѣмъ интересъ у всички изслѣдовачи на нашитѣ Балкани, а по нѣмане на нуждннтѣ въ тѣхъ достатъчни фосили, безъ които не можеше положително да се разрѣши въпросътъ за тѣхната възрасть, принудени бѣхме да прѣдприемемъ изучването имъ съ помощьта на микроскопа. За наше най-голѣмо задоволство, многобройнитѣ приготвени отъ тѣхъ препарати ни доведоха до удовлетворителенъ резултатъ; ние разпознахме съ увеличително стъкло въ тия загадочни варовици нѣкои микроорганизми, главно Фораминифери и Бриозои твърдѣ характерни за най-горнитѣ части отъ Сенонския катъ, като *Textularia, Globigerina, Rosalina* и особено *Orbitoides*-и, а отъ Бриозоитѣ разни *Lunulites*-и. И така тия варовици ние можемъ съ пълно право да наречемъ *Орбитоидно-Бриозойски.*

Въ източния Балканъ *Orbitoides*-и съ *Textularia* и *Bryozoa* ние констатирахме най-първо въ зърнеститѣ и гѫститѣ варовици, съ кварцови и глауконитни зрънца, които се откриватъ покрай коритото на р. Елешница (Деледжи дере). Тази варовита зона не се ограничава на малко пространство; тя непрѣкѫснато се простира покрай р. Луда Камчия и на западъ отъ нея завзима капубаирскитѣ височини. Бѣлитѣ и отчасти слабо-ужълтитѣ варовици, които излизатъ тамъ, изпълнени сѫ съ чурупки отъ разни раздробени неясни *Bivavia*, като *Ostrea* и други, безъ да могатъ тѣ специфично да се опрѣдѣлятъ. Обаче въ тънки препарати, до каквито бѣхме принудени да прибѣгнемъ, забѣлъзватъ се отъ еднокамарнитѣ Фораминифери: *Orbulina* и *Fissurina*, а отъ многокамарнитѣ: *Textularia, Globigerina, Rosalina* и особено *Rosalina marginata* Reuss и *Rosalina canaliculata* Reuss.

Въ сѫщия локалитетъ, малко пò на сѣверъ, излизатъ сиво-пепеливи, бѣли (свѣтли), ситнозърнести варовици, богати сѫщо съ Фораминифери и Бриозои. Първитѣ сѫ прѣдставени, на първо мѣсто, съ *Orbitoides*, между които се разпознаватъ *Orbitoides aff. Gensacica* Leym., и *Orbitoides aff. socialis* Leym. съ *Rosalina (Globi-*

Digitized by Google

gerina) marginata Reuss, а вѣроятно и *Rosalina canaliculata* Reuss; има обаче и други многокамарни Фораминифери отъ рода на *Textularia* и др., но като неясни, оставатъ за сега неопрѣдѣлени. Отъ *Bryozoa* най-ясно се разпознава родътъ *Lunulites,* а особено личи *Lunulites cretacea* d'Orb. изъ *Meudon*-ската вреда. Въ тънкитѣ плочки се забѣлѣзватъ често и изобилно разрѣзи отъ *Lithothamnium.*

При спуска на сѣверната страна послѣднитѣ свѣтли варовици, наклонени къмъ юго-западъ, сж доста твърди и съдържатъ *Textularia* и *Rosalina*; при едни отъ тѣхъ прѣобладаватъ първитѣ Фораминифери, а при други — вторитѣ, обаче въ тѣхъ не се намѣриха *Orbitoides*-и. Едвамъ на 60 до 80 м. по-низко отъ върха се забѣлѣзаха послѣднитѣ заедно съ *Lunulites* и други *Bryozoa.*

Въ карнобатския, върбишкия и котленския Балканъ, Орбитоидитѣ сж доказани въ варовицитѣ на нѣколко мѣста, а на други констатирани сж вь тѣхъ само нѣкои отъ останалитѣ Фораминифери, съ които най-често идатъ Орбитоидитѣ.

Къмъ айваджикскитѣ височини горно-сенонскитѣ варовици отъ юженъ типъ съвършено отсжтствуватъ и едва четири килом. южно отъ с. Байрамъ дере (Прѣславско) се показва орбитоидната ивица, измита и разпокжсана на нѣколко мѣста, между лопушненския и ришкия (чаликавакския) проходъ. Тази твърдѣ тѣсна ивица е съставена отъ бѣлъ, слабо-пепеливъ, срѣдно-зърнестъ, доста твърдъ варовикъ, изпълненъ главно отъ Бриозои, а второстепено отъ Фораминифери, като *Textularia* и *Rosalina*; между послѣднитѣ ясни сж и *Orbitoides*-итѣ, но тѣ сж по-рѣдки.

По височинитѣ на рижкия или чаликавакския проходъ сиво-пепеливитѣ, ситнозърнести, твърди, отчасти глинени варовици съдържатъ *Rosalina aff. marginata* Rss, *Textularia* както и други неясни Фораминифери, а така сжщо и Бриозои. Тѣ приличатъ много на ония капубаирски варовици, въ които не се намѣриха Орбитоиди.

На сѣверъ отъ Котелъ варовицитѣ отъ тая зона нѣматъ почти никаква сжществена разлика отъ другитѣ, които разгледахме до тука. Тѣ сж бѣли или слабо-пепеливи, зърнести, твърди варовици, отъ които едни съдържатъ по-вече, а други по-малко кварцови зърна. Вънкашно тѣ приличатъ много на извѣстни варовици отъ ришкия проходъ, въ които има и черъ флинтъ. Варовицитѣ при Кадийска-Чешма съдържатъ доволно *Textularia,* а по-малко *Rosalina* и *Orbitoides*-и. Послѣднитѣ се приближаватъ най-вече къмъ *Orbitoides Gensacica* Leym. Въ прѣпаратитѣ ясно се вижда въ тѣхъ и *Nonionina compressa* Roemer, както и доволно много Бриозои.

Digitized by Google

Ония пъкъ при Еленица, сжщо сѣверно отъ Котелъ, се отличаватъ само съ *Textularia* sp., *Rosalina canaliculata* Reuss, нѣкои *Orbitoides*-и и *Bryozoa*. Послѣднитѣ сж по-рѣдки отъ колкото въ първия локалитетъ.

При котленскитѣ извори, на западъ отъ града, сжщитѣ варовици съ черъ флинтъ сж сиво-пепеливи и отчасти глинени. Изтрити въ тънки плочици, тѣ показватъ подъ микроскопа доволно Фораминифери, между които се разпознаватъ: *Cristellaria, Textularia globifera* Reuss, *Orbulina* sp. и *Globigerina cretacea* d'Orb.

Сжщата варовита зона се простира и къмъ Кипилово. Отъ околноститѣ на Бѣла Чешлии, близу до свока на Буюкъ дере, г. д-ръ Г. Бончевъ ни донесе единъ синкавъ зърнестъ варовикъ, въ който освѣнъ *Bryozoa, Textularia,* намѣриха се още и *Orbitoides aff. Gensacica* Leym. Орбитоиди се срѣщатъ на това мѣсто, слѣдователно по на югъ, извънъ главната Орбитоидно-Бриозойска зона.

Ако продължимъ микроскопическитѣ изслѣдвания на варовицитѣ прѣзъ височинитѣ на централния Балканъ, отъ сливенския до габровския, които сме събрали още прѣзъ първитѣ наши екскурзии по Балканитѣ, ние можемъ да кажемъ, че на много мѣста ние сме имали възможность да констатираме ония Фораминифери (като *Textularia globifera* Reuss, *Globigerina cretacea* d'Orb. и др.) и Бриозои, които сме забѣлѣзали и въ прѣходната зона между орбитоиднитѣ варовици и кампанскитѣ образувания. Обаче Орбитоиди сж намѣрени до сега само около Габрово въ скалитѣ на Петкова нива и надъ с. Бойновци.

Въ бѣлизняво-сиво-пепеливитѣ и доста гжститѣ варовици отъ Петкова нива, които съдържатъ и ситни кварцови зрънца, намиратъ се многобройни и разновидни Орбитоиди, между които най-първо мѣсто заима *Orbitoides media* d'Arch., а така сжщо и други Фораминифери, както и Бриозои. Въ варовицитѣ пъкъ надъ с. Бойновци имахме възможность да констатираме Орбитоиди, които до сега не сме могли специфично да опрѣдѣлимъ.

По този и тъй важенъ въпросъ ние ще се повърнемъ слѣдъ като извършимъ проектиранитѣ си прѣзъ настоящата година изучвания въ централния Балканъ.

2. Кампански подкатъ.

Campanien излиза върху голѣми пространства по източния и срѣдния Балканъ и не малко участие взима въ състава на Сърнена

Digitized by Google

и Срѣдня-Гора, както и по на западъ. Сжщиятъ се намира отчасти и въ юго-източнитѣ възвишености на истокъ отъ р. Тунджа къмъ Черно-море.

Споредъ литологическия съставъ на кампанския подкатъ ние можемъ да различимъ два фациеса: а) варовитъ, мергелно варовитъ и б) глинено-пѣсъчливъ, или флишки фациесъ.

Първиятъ е съставенъ отъ дребнозърнести пѣсъчни варовици и мергелни варовици, разположени повечето върху Ценоманскитѣ пѣсъчници. Тѣ заиматъ малко пространство върху височинитѣ на източнитѣ Балкани и съставляватъ тъй да се каже прѣходъ отъ мастрихския въ кампанския подкатъ.

Въ втория фациесъ изпжкватъ пѣсъчници съ флишки изгледъ, които се измѣняватъ съ глинени, пѣсъчно-глинени и мергелни шисти, между които има смѣстени и мергелни варовици съ по-малка и по-голѣма дебелина. Цѣлиятъ този комплексъ, съставенъ отъ разновидни пластове, между които отъ сливенския Балканъ на западъ сждържа и доволно битуминозни шисти, па и вжглищни голѣми и малки гнѣзда, бива на мѣста, особено южно отъ старопланинскитѣ височини, прослоенъ отъ андезитни туфове и проникнатъ отъ младо еруптивни скали, най-вече андезитни. Глинено-пѣсъчливиятъ или флишкиятъ фациесъ заима най-голѣми пространства както въ Балкана, така и на югъ отъ него.

Теренитѣ, които взиматъ участие въ нашия Campanien, особено глинено-пѣсъчливитѣ, сж не само силно сбърчани, или надиплени, но още ту повече, ту по-малко дислокирани, и то на много мѣста. Обаче пластоветѣ имъ се простиратъ отъ истокъ къмъ западъ и иматъ двѣ главни падения: сѣверо-източно и юго-западно; въ изключителни случаи има отклонения къмъ СЗ. и ЮИ.

Фосилитѣ, които иматъ значение за опрѣдѣление на възрастьта, сж твърдѣ рѣдки въ цѣлата наша кампанска серия; но отъ събранитѣ до сега отъ проф. Toula и пишущия тия редове макаръ и малко фосили, били тѣ макроскопически или микроскопически, може да се заключи, съ положителность за истинската нейна старость. Между първитѣ на първо мѣсто личатъ нѣкои остатъци отъ Ехинидната група, като —

Cyphosoma cfr. radiatum Sorignet, *Ananchytes* sp., *Stenonia tuberculata* Defr. sp., *Offaster pilula* Desor, *Cardiaster aff. ananchytis* d'Orb., *Cardiaster Balcanicus* Toula, *Schizaster n. sp.* (Toula).

Отъ Bivaloia сж събрани до сега:

Jnoceramus Cripsii Mant., *Jnoceramus aff. Cripsii* Mant., *Jnoceramus Cripsii* Mant., *var. regularis* d'Orb., *Jnoceramus Cripsii*

Digitized by Google

Mant., *var. typica* Zittel, *Jnoceramus lobatus* Münster, *Ostrea plicifera* Dujard., *Ostrea aff. auricularis* Geinitz, *Ostrea aff. decussata* Coquand. *Ostrea* sp. *Mytilus* sp. *Modiola capitata* Zittel, *Pholadomya designata* Gldf..

А отъ рибитѣ:

Oxyrhina cfr. Mantellii Agass. и *Ptychodus latissimus* Agass.

Въ вхглищнитѣ пластове, каквито се откриватъ на много мѣста отъ сливненския до габровския Балканъ, намиратъ се разни *Cyrena*-и между които на първо мѣсто могатъ да се споменатъ *Cyrena* (Corbicula) *solitaria* Zittel и други както и растителни отпечатъци отъ разновидни *Pecopteris* и специялно отъ *Pecopteris Zippei* Corda, *Geinitzia cretacea* Endl. (= *Sequoia Reichenbachi* Heer.), послѣ отпечатъци подобни на *Ternstroemia crassipes* Vel., *Aralia coriacea* Vel., *Aralia anisoloba* Vel., а въ мергелнитѣ варовици на източния Балканъ още и *Chondrites subcurvatus* Hos. et v. d. Marck, *Chondrites furcillatus* Sternb., *var. latior* v. d. Marck.

Отъ Фораминиферитѣ могатъ да се споменатъ разни *Miliolidae (Quinqueloculina* и др.), *Cristellaria* sp., *Textularia (Textularia globifera* Reuss), *Orbulina* sp., *Globigerina (Globigerina cretacea* d'Orb.), *Rosalina (Rosalina canaliculata* Reuss, *Rosalina aff. ammonoides* Reuss) и много други.

a) Варовитъ фациесъ.

Малко пó на югъ отъ орбитоидната варовита зона, намира се друга по-широка, сжщо варовита, която почти успоредно съ първата се протѣга отъ изтокъ къмъ западъ; тя е много по-цѣла отъ орбитоидната ивица и се разкжсва само около Луда Камчия и на изтокъ отъ тая рѣка на нѣколко по малки, второстепенни ивици, насочени сжщо въ посоката на главната варовита зона, въ която се срѣща и черъ флинтъ. Втората зона, съставена освѣнъ отъ дребно-зърнести, малко или много пѣсъчни варовици, съ които се приближава къмъ орбитоидната, но още и отъ мергелни варовици, каквито се намиратъ и въ глинено-пѣсъчливия фациесъ. Тя свързва по този начинъ мастрихтскитѣ варовици съ кампанскитѣ пѣсъчници и глинени шисти, и като изключимъ Орбитоидитѣ, тя съдържа микрофауната както на еднитѣ, така и на другитѣ. Освѣнъ това варовицитѣ отъ втората зона иматъ стратиграфското положение на орбитоиднитѣ скали върху ценоманскитѣ пѣсъчници, като затварятъ на мѣста въ себе си парчета отъ тия сжщи пѣсъчници.

Digitized by Google

За по-голѣма пълнота ние ще дадемъ описанието и на самитѣ скали отъ втората зона, като начнемъ отъ изтокъ къмъ западъ.

Въ сиво-пепеливитѣ и ситнозърнеститѣ, или гъститѣ варовици съ тъмно-пепеливъ кремъкъ отъ мѣстностьта Гирме, около Бѣлибе, доста често се виждатъ въ тънкитѣ препарати подъ микроскопа *Textularia* и *Rosalina*; въ едни отъ тѣхъ прѣобладаватъ първитѣ, а въ други — вторитѣ Фораминифери; обаче въ тѣхъ сѫ констатирани и други неясни микроорганизми.

Между с. с. Гулица и Кюпри-кьой се съглеждатъ въ тънкитѣ препарати на варовицитѣ и мергелнитѣ варовици освѣнъ еднокамарни Фораминифери, като *Orbulina*, още и многокамарни, между които *Rosalina*-итѣ стоятъ на първо мѣсто; обаче забѣлѣзватъ се и нѣкои *Miliolidae (Quinqueloculina* и др.) и *Textularia*.

На югъ отъ Допушненския проходъ, или Капубаирскитѣ височини издигатъ се нѣколко продълговати, уединени варовити гребени, съ стръмни, почти вертикално отсѣчени стѣни къмъ сѣверъ. Такива има: 1) между с. Тиченликъ и най-високата точка на Балкана, 2) на югъ отъ послѣдньото село, 3) между с. с. Айваджикъ-дере и Тойкьой, 4) на западъ отъ с. Бояларъ и 5) на сѣверъ отъ Боазъ-дере. Тойкьойската варовита ивица съ незначителни прѣкѫсвания се простира къмъ Бѣлибе и Гулица, а на сѣверъ и югъ отъ послѣднитѣ села се издигатъ и по-малки осамотени, варовити гребени, членове отъ сѫщата главна зона. Материалътъ на всички тѣзи възвишености е доста еднообразенъ и състои отъ сиво-пепеливи, ситнозърнести, доволно твърди варовици, които съдържатъ на мѣста и по нѣкои кварцови зрънца. Въ сѫщата зона излизатъ и мергелни варовици, обаче почти въ всички се намира черъ, тъмнопепеливъ, или восъчено-жълтъ флинтъ въ неправилни ядки и глави. Нѣкои отъ споменатитѣ варовици прѣминаватъ и въ пѣсъчни варовици. Всички тия скали съ старъ изгледъ, каквито сѫ и орбитоидитѣ, затварятъ въ масата си само микроорганизми и никакви други фосили. Най-чести сѫ въ тѣхъ: *Textularia, Rosalina, Cristellaria,* разни *Miliolidae* и *Bryozoa*.

На западъ отъ Боазъ-дере и въ посока къмъ с. Казалъкъ-Иени махале продълговатата височина на югъ отъ р. Луда Камчия състои сѫщо отъ твърди ситнозърнести варовици съ промѣнливъ цвѣтъ, подобни отчасти на криноидни варовици, въ които както чернитѣ, така сѫщо и сиво-пепеливитѣ кремени ядки не сѫ рѣдкость. Въ единъ отъ тия варовици се намѣриха включени парчета отъ ценоманския пѣсъчникъ, който съставлява основата имъ, съ

Digitized by Google

което се удостовѣрява, че тия скали сѫ пó-млади отъ пѣсъчницитѣ. Въ тѣхъ се забѣлѣзватъ само неясни Фораминифери и Бриозои.

Надъ с. Сейменъ (сѣверно отъ Карнобадъ) височината насочена отъ И. къмъ З. е съставена отъ зърнести варовици, между които има и глинести, сиво-пепеливи, червенкави, изпълнени съ кремъкъ. Всички тия варовици сѫ доволно твърди и приличатъ на ония около Боазъ-дере. Отъ Фораминиферитѣ въ тѣхъ намираме: *Orbulina, Globigerina, Textularia* и *Rosalina*. Между варовицитѣ се забѣлѣзватъ и пѣсъчници, както и мергелни глини, но тѣ като второстепени сѫ пó-малко отъ първитѣ. Тѣ се простиратъ до Шихлари. Сѫщитѣ съ *Textularia* и *Rosalina* слѣдватъ и пó на сѣверъ както въ тънки, така и въ дебели варовити банки съ тъменъ и пепеливо-сивъ флинтъ. И тукъ пѣсъчницитѣ сѫ незначителни, и мергелно-глинеститѣ шисти сѫ пó-чести, — тѣ биватъ на много мѣста разложени и прѣобърнати въ бѣлизнява и ужълта хума. Пластоветѣ иматъ на мѣста СИ.-но, или ЮЗ.-но падение. Къмъ с. Босилково подъ тѣхъ излизатъ ценоманскитѣ пѣсъчници въ тънки плочи и дебели банки, не до тамъ твърди и съ сферично разпадане.

Главната височина на сѣверъ отъ с. Кермитликъ е насочена сѫщо отъ изтокъ къмъ западъ и е съставена отъ мергелни варóвици, наклонени къмъ юго-западъ. Къмъ дола обаче прѣдъ с. Айваджикъ излизатъ и ужълто-червеникави плочести мергелни варовици съ *Orbulina, Globigerina, Textularia* и спикули отъ *Spongia*.

Пó на западъ, а именно въ ришкия проходъ, на сѣверъ отъ Луда Камчия, горната часть отъ Сенонския катъ е прѣдставена отъ бѣлизняви, твърди, дребнозърнести варовици съ кремъкъ, подобни на Капубаирскитѣ, между които има и богати на *Textularia* и *Rosalina*, главно: *Rosalina aff. ammonoidea* Reuss и *Rosalina canaliculata* Reuss, както и на *Bryozoa*.

Въ варовитата зона, която прѣсича Демиръ-капия, на юго-изтокъ отъ Котелъ по пѫтя къмъ Жеравна се намиратъ по найвече мергелни варовици, съ сиво-пепеливъ, синкъвъ, зеленикъвъ или червенкъвъ цвѣтъ, малко или много гѫсти, съ конхоидаленъ изломъ, подобни на литографски камъни. Тѣ съдържатъ и тъменъ кремъкъ, който освѣнъ въ ядки се намира още и въ изтеглени лещи. Между Плешивица и Вида мергелнитѣ варовици сѫ твърдѣ нарипени и не съдържатъ помежду си никакви пѣсъчни банки. Въ нѣкои отъ тия варовици се забѣлѣзватъ подъ микроскопа и дребни кварцови зрънца. Въ тинестата маса на скалата се откриватъ отъ Форами-

Digitized by Google

ниферитѣ: *Orbulina, Textularia globifera* Reuss и *Globigerina cretacea* d'Orb., а отъ Спонгиитѣ само едноосни спикули.

Въ сжщата зона на изтокъ отъ прохода и на сѣверъ отъ Медвенъ варовицитѣ отъ Царевъ кладенецъ сж ситнозърнести и съдържатъ пò-малко глинени вещества отъ първитѣ. Отъ Фораминиферитѣ въ тѣхъ се забѣлѣзватъ: *Orbulina, Globigerina* и *Rosalina canaliculata* Reuss, а отъ Спонгиитѣ малки спикули.

На сѣверъ отъ Демиръ-капия въ сливенския Балканъ се издигатъ отъ изтокъ къмъ западъ нѣколко тѣсни ивици, остатъци отъ тая варовита зона, която на сѣверъ отъ Нейково и Раково е измита. Но малка сенонска ивица се вижда и между Нейково и Ичира, а още пò-малки и незначителни ивици на югъ отъ послѣдното село. Материалътъ обаче на всички е единъ и сжщъ: разнобоядисани мергелни варовици.

Подъ юзбашийската чешма, недалеко отъ Ичира, въ синкавитѣ мергелни варовици намѣрихме и нѣколко хубави Хондрити, като *Chondrites subcurvatus* Hos. et v. d. Marck, *Chondrites furcillatus* Sternb. *var. latior* v. d. Marck, отъ горния Сенонъ, както и *Globigerina cretacea* d'Orb., *Textularia globifera* Reuss и други Фораминифери.

б) Глинено-пѣсъчливъ фациесъ.

Сѣверната граница на глинено-пѣсъчливия фациесъ, който завзима голѣми размѣри въ източната часть на централния и въ източния Балканъ, както и на югъ отъ тая планина, начева отъ брѣговетѣ на Черно-море, южно отъ с. Гьозике, минава покрай Еникьой, Алчакъ-дере прѣсича пжтя на югъ отъ Айваджикъ, слиза близу до Хаджи-дере и подъ алувиялната долина залавя се съ Айтоската горньо-кредна ивица къмъ с. Копаранъ и отъ тамъ почти по права линия отива къмъ западъ; недалеко отъ с. Герделии се направлява тази граница къмъ Сунгурларъ и Мокренъ, минава на югъ отъ Ичира, обръща се слѣдъ това къмъ СЗ. и покрай Раково, сливенска Демиръ-капия закривява къмъ с. Шубеци (на югъ отъ Елена) и отъ тамъ почти по права линия се направлява къмъ западъ, като минава сѣверно, надалеко отъ Трѣвна и Габрово и се завършва къмъ Дебелдѣлъ.

Южната граница на този фациесъ е много по-неправилна отъ сѣверната; тя слѣди южнитѣ склонове на Стара-планина и достига близу до Твърдица, а отъ тамъ, — на сѣверъ отъ Трипсовата варовито-доломитна зона, — отправя се не по права линия къмъ

Digitized by Google

габровския Балканъ, минава на югъ отъ Шумелитѣ и покрай Егъра се направлява най-послѣ въ посока къмъ Дебелдѣлъ.

По южнитѣ поли на Балкана, западно отъ Шипка, горньо-Сенонскитѣ образувания се явяватъ ту въ малки, или въ голѣми партии, но повечето въ островни форми (инзуларно), като на сѣверъ отъ Скобелево и Калоферъ, на ЮИ. отъ Текия, на западъ отъ Златица и Петричъ, между Негушево и Бухово (Софийско).

Сѫщиятъ този фациесъ отъ кампанска възрасть съ малки литологически промѣни завзима важно мѣсто и въ юго-източнитѣ височини на изтокъ отъ Тунджа къмъ Черно-море, както въ Сърнева и Срѣдня-гора въ Ловенската и Люлинската планина, гдѣто членоветѣ на горньо-сенонския комплексъ алтериратъ безъ правило и съ еруптивни туфи както и съ млади еруптивни скали. Пó на западъ Кампанскиятъ подкатъ прѣминава въ типични Гозавски образувания.

Както се спомена вече, литологическитѣ бѣлѣзи на пластоветѣ отъ тая горньо-кредна серия сѫ разновидни и тѣ варират доста много отъ едно мѣсто до друго.

Въ най-източнитѣ части на Балкана, около Черно-море, на първо мѣсто идатъ пѣсъчници, които до като сѫ прѣсни, биватъ синкави, а изложени на атмосфернитѣ агенти, тѣ промѣняватъ цвѣтътъ си и ставатъ сиво-пепеливи или ужълти. Съставени сѫ обикновено отъ дребни кварцови зърна и сѫ слѣпени съ глинено-мергеленъ цементъ; тѣ съдържатъ слюдни люспи. По-рѣдко идатъ твърди пѣсъчници безъ глина и слюда, или други примѣси. Пѣсъчницитѣ се явяватъ въ тънки или дебели плочи, върху които на много мѣста се забѣлѣзватъ и хиероглифни, изпѫкнали фигури, свойствени за флишкитѣ пѣсъчници. Повечето отъ пѣсъчнитѣ банки и плочи сѫ изпълнени съ бѣли калцитни мрѣжи и раздѣлени съ глинени или мергелно-глинени пѣсъчливи прослойки, твърдѣ шистозни и съ сивопепеливъ, червеникъвъ или зеленикъвъ цвѣтъ.

На $1^1/_2$ кил. западно отъ дола Бунарджикъ, къмъ носа Палеокастро намѣрихме въ пѣсъчницитѣ единъ прѣкрасенъ цѣлъ *Jnoceramus Cripsii* Mant. и нищо повече.

Между описанитѣ пластове идатъ още варовити мергели, както и мергелни варовици съ скойкастъ изломъ и съ изгледъ на литографски камъни, съдържащи на мѣста *Fucoides*-и и др. Тѣ меняватъ боята си отъ сиво-пепеливи, синкави, ужълти до червеникъви и сѫ изпълнени на мѣста съ бѣли калцитни мрѣжи. Варовититѣ мергели, както и мергелнитѣ варовици се измѣняватъ съ пѣсъчни-

Digitized by Google

цитѣ и глинено-пѣсъчнитѣ или мергелнитѣ шисти безъ установено правило.

Цѣлиятъ горньо-семонски комплексъ е твърдѣ надипленъ. Тази надипленость може да се види на много мѣста, но особено тя става ясна край морето, на западъ отъ Бунарджишкия долъ, между Св. Власъ и носа Палеокастро при Емине. Общото падение на пластоветѣ е къмъ ЮЮЗ. и ССИ. съ жгълъ 18° — 35°; обаче на сѣверъ отъ с. Батаджикъ, при моста тѣ стоятъ почти вертикално и затварятъ слабъ жгълъ съ отвѣсната линия къмъ ЮЗ.; малко пó на сѣверъ сжщитѣ сж наклонени къмъ СИ. Тукъ тѣ сж въ непосрѣдно съсѣдство съ еруптивната подбалканска зона. Къмъ споменатия вече носъ освѣнъ хубави гънки откриватъ се и дислокации (резседи), които макаръ и не твърдѣ чувствителни, особено многобройни се показватъ.

Къмъ западъ пластоветѣ на горньо-кредния комплексъ се измѣнятъ безъ опрѣдѣленъ редъ съ еруптивни туфи, съ андезитни и други млади вулканически скали, които на мѣста сж ги разкжсали, размѣстили, па дори проникнали.

Къмъ Айтосъ и на сѣверъ отъ този градъ мергелнитѣ варовици, заедно съ варовититѣ мергели, както и пѣсъчницитѣ заедно съ мергелно-пѣсъчливитѣ шисти, носещи флишки бѣлѣгъ, се измѣнятъ съ вулканически туфове. Къмъ с. Аптаразакъ първитѣ сж сиво-пепеливи, синкави, па и ужълти, мжчно се форматизиратъ и при ударъ неправилно разпадатъ. Нѣкои пластове отъ тия мергелни варовици, като изпечени отъ ерупцията, се показватъ доста твърди, но повечето отъ тѣхъ сж въ тънки слойове и наклонени прѣимуществено къмъ юго-западна посока. Въ тинестата маса на сивопепеливитѣ гжсти мергелни варовици въ тънки препарати съ помощьта на микроскопа се забѣлѣзватъ, отъ Фораминиферитѣ: *Textularia globifera* Reuss, *Orbulina* sp., *Globigerina cretacea* d'Orb., а отъ *Spongia* само игли (spiculae). Туфоветѣ не сж много твърди и лесно се раздробяватъ, като показватъ на мѣста и сфероидално разпадане. Тѣ прѣминаватъ и въ туфозни пѣсъчници, между зърната на които нерѣдко се забѣлѣзватъ фелдспатни и други кристалчета.

На югъ отъ Мокрени къмъ Алексанрово (Бургуджии), между Карнобатъ и Сливенъ, се показватъ тънкослойни или плочести, пѣсъчливо-варовити мергели, а на мѣста и вжглищни слѣди, послѣ пѣсъчници и мергелни сиво-пепеливи или червенкави варовици. Послѣднитѣ при Александрово сж въ контактъ съ андезитнитѣ скали, които проникватъ въ тѣхъ, или прослойватъ между тѣхъ, като се

Digitized by Google

измѣняватъ и съ разни туфозни образувания. Както къмъ Айтосъ и нó на истокъ, така и тука андезитната ерупция се е извършила въ Атурския resp. въ Кампанския подкатъ, както за това найдобрѣ свидѣтелствува характеристичната *Stenonia tuberculata* Defr. sp., която се намѣри въ червенкавия мергеленъ варовикъ на сѣверозападъ отъ Александрово.

Сжщитѣ материяли, като слюдни, сиво-пепеливи пѣсъчници, мергелно-глинени пѣсъчници, пѣсъчни мергели и тънкослойни мергелни варовици, сжщо надиплени, разкжсани и размѣстени съ падение ту къмъ сѣверъ, ту къмъ южна посока се простиратъ къмъ селата Трополково и Глушникъ. На сѣверъ отъ послѣдньото село и на сѣверо-западъ отъ Александрово, между червенитѣ мергелни варовици, изпрѣмрѣжени съ калцитни жилчици, се намиратъ и червени мергели, изпълнени съ хематитно вещество.

Около Сливенъ прѣобладаватъ плочеститѣ синкави, ужълти мергелни или глинени варовици, между които се забѣлѣзватъ още глинени и мергелни шистозни пластове. Мергелнитѣ варовици на западъ отъ Сливенъ, между които се забѣлѣзватъ и червеникави, съдържатъ на мѣста и кременни включения, каквито има въ сжщитѣ скали и къмъ Айтосъ. Като надиплени, пластоветѣ падатъ при първия градъ къмъ ССИ, но нó-далечъ отъ него могатъ да се видятъ и противоположни падения.

Между селата Гавраилово (Дермендере) и Кара Сърлии, на ЮЗ. отъ Сливенъ, освѣнъ споменатитѣ скали, появяватъ се още възчерни, па дори и черни пѣсъчно-глинени шисти, както и пѣсъчници, между които обръщатъ внимание извѣстни кварцито-подобни пѣсъчници. Послѣднитѣ освѣнъ въ Сливенския, забѣлѣзватъ се въ Еленския, па и нó на западъ къмъ Трѣвненския и Габровския Балканъ. Не трѣба да се забравя, че въ тия планини взиматъ участие и конгломерати, съставени отъ разновидни материяли и блокове отъ разни голѣмини.

Къмъ Омуръ-Бекю и къмъ Чамъ-дере най-много биятъ въ очи пѣсъчницитѣ съ бѣла слюда, както глиненитѣ и мергелнитѣ чисти и пѣсъчни шисти, импрегнирани на мѣста съ битуми. Въ първата мѣстность между послѣднитѣ се показватъ на нѣколко мѣста и каменни вжглища въ неправилни гнѣзда, а по-горѣ къмъ Чамъдере се откриватъ и червенкави варовито-мергелни плочести скали, подобни на Цеперанскитѣ въ Трѣвненския Балканъ. Прѣдъ Чамъдере изново излизатъ кварцитнитѣ пѣсъчници, за които вече споменахме, и тѣ алтерниратъ съ глинени шистозни пластове.

Digitized by Google

Въ тия части на Сливенския Балканъ, както и на западъ, скалитѣ приличатъ отчасти на Палеозойски, отчасти на долньо-Юрски или Неокомски, за каквито сѫ ги взимали разни геолози, а въ сѫщность тѣ сѫ горньо-кредни отъ Кампанска възрасть. Сѫщитѣ особености се забѣлѣзватъ още въ Сърнена гора.

Заслужва да се спомене и слѣдньото: въ глиненитѣ и мергелнитѣ шисти захващатъ да се явяватъ вече и блокове отъ гранитоидни скали, които сѫ довлѣчени въ лагунитѣ на горньо-Сенонското море, вѣроятно отъ доста далечни разстояния. Такива блокове, отъ разни голѣмини, често взиматъ участие въ споменатитѣ по-горѣ конгломерати, каквито сме имали случай да наблюдаваме особено въ Габровския и Трѣвненския Балканъ.

Въ надипления комплексъ съ главни падения къмъ ССИ. и ЮЮЗ. послѣдньото прѣобладава особено между Омуръ-Бекю и Чамъ-дере.

При голѣмата рѣдкость на фосили отъ този теренъ все пакъ притежаваме нѣкои неясни *Bivalvia,* между които най-ясно личи *Cyrena (Corbicula) solitaria* Zittel, намѣрени най-първо въ брахичнитѣ гозавски пластове между вѫглищнитѣ легла на много мѣста въ Neuen Welt, при Grünbach и Klaus около Wiener-Neustadt. И при Чумерна сѫ намиратъ вѫглищни наслаги съ *Cyrena* и тѣ лежатъ тамъ върху пластове съ *Ortrea plicifera* Dujard. sp. (=O. Matheroniana d'Orb.). Споредъ проф. Fr. Toula, Хер. Шкорпилъ е намѣрилъ въ мергелнитѣ разтрошливи пѣсъчници къмъ Чамъ-дере и единъ *Schizaster,* който той взима за новъ видъ (Geologische Untersuchungen im östlichen Balkan I, Taf. VII, Fig. 18). Това обаче не трѣба никакъ да ни учудва, като имаме прѣдъ видъ, че този родъ отъ Ехинидитѣ не се намира изключително въ Терциерната група, но е намѣренъ въ Франция и въ Аквитанския Сенонъ *(Schizaster atavus* Arn.), а именно въ този сѫщи Кампански хоризонтъ.

Тукъ завършаме статията си. Колкото се отнася до локалнитѣ особености на Кампанския подкатъ въ Еленския, Трѣвненския и Габровския Балканъ, послѣ въ Сърнена и Срѣдня-гора, и колкото се отнася въобще до горнитѣ пластове на Сенона, на югъ отъ Балкана, ние ще имаме възможность да говоримъ при другъ случай.

София — 8 февруари 1905 год.

Digitized by Google

ВѢСТИ и ОЦѢНКИ.

„Мати Сербія“ посестрима.

У Стојана Новаковић, Српска библиjографиjа за новиjу книжевност 1741—1867, Београд 1869, е описана на стр. 102. книгата: „*Сербіе плачевно паки порабощеніе лѣта 1813*, защо и како, у *разговору порабощене матере съ роднымъ еднымъ сыномъ своимъ*, коему оставля послѣднее свое завѣщаніе. Въ Млеткахъ у Пане Θеодосіева 1815. 8°. 105. стр.“ Като прѣпечатана отъ нея на 1846. г. въ Липиска се посочва подъ сжщия насловъ книга все тамъ, на стр. 280. Отъ тая ми прѣписа любезно г. Йорданъ Ивановъ, по случай на едно свое гостуване въ Бѣлградъ (23. XI. 1902), слѣдната страница 82:

„Любопытнымъ о происхожденію овога Списанія.

У Митровици, Ферфуаріа 17. 1815. (Получено у Млѣткама 12. Маіа).

Высокоученыи Господинъ Соларићъ здравствуйте на многая лѣта!

Ако Васъ и непознавамъ, него за васъ добро по чувеню знадемъ; зато мало дѣло съ овимъ на васъ упућавамъ, кое міе сада при паденію Сербіе на овомъ краю до моје руку дошло. Молимъ васъ, да бисте га дали штампати у тои штампари, за любовь своега рода; и когда наштампате, молимвасъ да и мени пошлѣте неколико комада. Остаемъ васъ поздравляюћи са свакимъ почитаніемъ.

Вашъ слуга
Живко Скиптровићъ“.

Както се разбира отъ това писмо, Живко Скиптровичъ само *добилъ въ ржцѣ* ржкописа на съчинението „Сербіе плачевное паки порабощеніе“, па го *прѣпратилъ* до извѣстния сръбски радѣтель и книжовникъ П. Соларичъ във Венеция, а тоя веднага се погрижилъ да се напечата. Поради това нѣма доста причини да се мисли, че Скиптровићъ е нѣкой псевдонимъ, както прѣдполага P. J. Šafařík, Geschichte des serbischen Schriftthums 1865, 420 стр. (у Новаковича, 102). Сжщо така се разбира, че не е авторъ на съчинението и П. Соларичъ, когото нѣкои смѣтатъ за такъвъ (все у Новаковича). А дали е пъкъ нѣкой си Радонић, както се прѣдполага отъ други, ще да рѣшатъ най-добрѣ сръбскитѣ книжовници. Всѣкакъ не е безъ извѣстенъ интересъ по отношение къмъ тоя въпросъ ржкописътъ бр. 113. въ „Каталог старих рукописа, ретких штампаних књига и историjских и књижевних споменика“ на сръбската кралска Академия въ Бѣлградъ. Въ наслова на ржкописа намираме: „*Радофиников* у Београду явни живот. Сербовъ *смертни тайни отров, природна*

Digitized by Google

гречка злоба, нечаяно *сербско вторострадание,* новъ планъ *стари непрiятель* у лѣту 1809". На 3. листъ иде: „Вступленiе. Планъ е пут дѣла, а траг е знаменiе звѣра. Ходъ показуjе трагъ, а дѣло изявлюе планъ. У Београду 1847. 28. Априла. Описанiе *гречкога* плана у лѣту 1809 у Сербiи *противъ Сербiе* дѣйствованога исподмукла от *Грка*". Вступленiето се свършва съ листъ 27., при дата 17. май 1847. и подписъ *J. Jакшић*.

Лицето, което академийскиятъ ржкописъ бр. 113. тъкми да прѣдстави за „гръцка отрова" противъ устремитѣ на сърбитѣ за свобода, играе подъ името *„Родофанак" сжщо такава роля* и въ ржкописа № 138. на Бѣлградската народна библиотека, онасловенъ така: *„Мати Сербiа* и *Синъ Сербинъ*. Сербiе плачевно паки поробощенiе лѣта 1813. Зашто и како? у Разговору порабощенне матере i Роднимь еднимь Синомь своимь коему оставля последнѣ свое завѣщанiе". Библиотечната управа е забѣлѣжила въ каталога си, че това е ржкописътъ на съчинението, печатано във Венеция у Пана Теодосиевъ съ труда на Павла Соларичъ. А единъ орнаментъ (фронтонъ) върху насловния листъ на ржкописа, съпоставенитѣ отъ двѣтѣ му страни и подъ жгълъ изречения „притиснута ячето на више скаче", се покрива напълно съ орнамента върху насловния листъ на печатаната въ Липиска на 1846. г. книга, споредъ прѣписа на г. Иванова.

Като си правѣхъ прѣзъ 1899. г. въ Бѣлградъ бѣлѣжки за споменатитѣ тукъ ржкописи, бр. 138. отъ Народната библиотека и бр. 113. отъ академийската, менѣ ми обърна вниманието особито първиятъ ржкописъ, носещъ единъ насловъ твърдѣ роденъ за българина, комуто е извѣстно съчинението на Неофита Бозвели *„Мати Болгарiя"* Подъ натиска на възбудено особито любопитство азъ прѣписахъ изъ началнитѣ листове на сръбското съчинение *„Мати Сербiа"* слѣднитѣ кжсовце:

„Мати Сербiа. Ахъ жалостна я по десетолѣтнои праведнѣишои и нещастливой войни, на еданпут упропащена Сербiа! За незаборављѣну Свету Свободу — за свободу моћи као Словесни люди живити — толики Синови мои, единородни Серби, и изокрести земаля, Босне, Херцеговине, Черне Горе и *Сестре мое Булгарiе на помоћь долазаху;* опалчаваюћи се на Тиране, приносише себе драговолно на крвави жертвеникъ грознога Тарса" ... Кажете ми, дума мати Сърбия — какъ стана, та Кара-Гьорги безъ бой избѣга въ Австрия?

„Синъ Сербинъ. С' Растерзаним Сердцем и с' утоплѣнима у Езеро суза Очима, я ћу майко! любећи те, колико и кой други, Синъ твой, кои сам от начала востанiа твоега све у дѣлима и у войни бiо и тебе Синовски вѣрно и радо служiо; я ћути истините све што е у знаню моемъ казати" ...

„Мати. Кажи ми Сине мой!" ... — дали ви нѣщо липсуваше?

„Синъ". — Майко моя ... Нищо ни не липсуваше, но остахме безъ глава и се разбѣгахме.

Тогава разпитва майката за по-близки вѣсти, за поведението на Кара-Гьоргия прѣзъ това усилно врѣме. И обажда синътъ, че се родила една отровна „аждая" (ламя), па расла заедно съ Гьоргия и погълнала успѣхитѣ на борбата.

Digitized by Google

Мати. — Открий ми щото знаешъ за тая аждая.

Синътъ открива, че то е митрополитъ Леонти. — „Онъ естъ био нашъ Архипастирь нашега исповѣданіа; но ніе твои Синъ Сербинъ, нити си га родила ти. *Турци све меѣю насъ пошиляю Владике Герке такове, кои за свою личну користь продаю насъ христіане Турцима и Мухамеду; а особито Цариградски Герци*“ ... Тоя Леонти станалъ митрополитъ съ *коварство*, като накаралъ да се удуши отъ везиря прѣдходникътъ му, та съ *подкупъ* въ Цариградъ да стане самъ владика.

„*Мати*. О сине мой! чудна отровника, что е живіо међу вама“.

Синътъ. Сгрѣшили сме, че сме приели тогова Леонтия за архиерей и прѣпоръчили на народа, да го почита. — „Ми смо много погрешили, што смо га примили, народу обявили за нашега Архиереа и много нѣму добра и чести чинили, све за убѣдити га нашим добрим сердцем, да би нам добра он желіо и веран нам біо такођер и прочи браћа поштена Герци да о нам добро могу мислити и нам добро желити. Него смо се у том люто преварили, и змію у нашем нѣдру греали“. — Разправя синътъ, че тоя Леонти съ подкупи (ималъ много пари) сѣелъ раздоръ между народа, *отклонявалъ* изъ срѣдата му *по-ученичкитѣ сърби;* прогласявалъ ги за *еретици*, за да ги не слуша народътъ, та да склони да спре възстанието, да се смири съ турцитѣ, да имъ се прѣдаде. Ние се надѣехме каже на Русия. Слѣдъ три години борба съсъ султановитѣ непокорници самъ султанътъ ни молй, да се смиримъ вече, понеже сме ги доста наказали. Ние му отговорихме, че ще послушаме неговата воля. ала чакаме вѣсть и отъ едноплеменна Русия. Тя ни бѣ обѣщала война, и наистина разби везира въ 1807. г. на Видинъ. Тогава дойде неинъ агентъ „*Родофанак*“ въ Бѣлградъ; ала влѣзе му подъ кожата Леонти, при все че бѣхме прѣдупрѣдили агента, да не вѣрва на владиката. Самъ „Родофанак“ гъркъ, повѣрва на Леонтия, че нашитѣ по-учени люди ужъ повече клонѣли къмъ инороденъ дворъ за помощь, нежели къмъ руския .... — И т. н.

Авторътъ влага въ устата на сина такива изрази по отношение къмъ гърка Леонтия и гърцитѣ изобщо: „отровни митрополит“, „из митрополитове гадне душе“, „Герке скитнике“, „ту е било Леонтіа митрополита отрованога масла и уядовіо их біо своим ядом“ и др. Подобни, често и еднакви изрази срѣщаме и въ академийския ръкописъ бр. 113.

Покрай диялога на „Мати Сербіа“ и основния противугръцки поплакъ на това съчинение тъкмо споменатитѣ изрази отъ най-люто негодуване оживиха у мене въ Бѣлградъ спомена за нашата „Мати Болгарія“ до толкова, че веднага поискахъ въ библиотеката браилското „Периодическо списание“, за да сравнявамъ текстоветѣ. Излѣзе, че тъкмо книжкитѣ IX—X, дѣто се захваща „Мати Болгарія“, липсували на бѣлградската Народна библиотека. Азъ отложихъ сравнението, та поради това и не извадихъ повечко мѣста изъ „Мати Сербіа“. А сравнението крояхъ да направя не за да се убѣждавамъ, че „Мати Болгария“ е заета отъ „Мати Сербіа“, но да подтвърдя догаждаността духовно родство помежду имъ.

Digitized by Google

Като е извѣстно: 1) че Неофитъ Бозвели е прѣкарвалъ прѣзъ 30.-тѣ години отъ XIX. вѣкъ доста врѣме въ Сърбия, главно по печатането на своитѣ учебници; 2) че прѣкарвайки тамъ, се е ползувалъ и за тия учебници отъ сръбската книжнина, отъ която произлизатъ сърбизмитѣ въ езика му; 3) че прѣзъ това врѣме е могълъ да се запознае съсъ съчинението „Сербіе плачевно паки порабощеніе лѣта 1813", издадено на 1815. година отъ П. Соларичъ = „Мати Сербіа и Синъ Сербинъ"; 4) че „Мати Болгария" е писана завѣрно слѣдъ 1844. година, слѣдъ възможното запознанство на Неофита съ „Мати Сербіа"; 5) че прѣди „Мати Болгария", въ която Неофитъ най-горко се плаче противъ развратa и коварството на гръцкото духовенство у насъ, сжщиятъ е списалъ *„Просвѣщенный Европейцъ, Полумершая мáти Болгаріа и сынъ Болгаріи"*, дѣто се обаря върху търновскитѣ чорбаджии и митрополита гъркъ, дошълъ на катедрата си съ подкупи и измама; и като се вземе прѣдъ видъ 6), че сж гръцка развала и коварства, митрополитски подкупи и измами у сърбитѣ основниятъ мотивъ на книгата „Мати Сербіа"; и 7) че има прилика и въ формата и езика на сръбската книга и на Неофитовитѣ съчинения — иде близу до ума едно родство между „Мати Сербіа" и двата диялогични труда на Неофита за възбуждане у българитѣ отпоръ противъ безузданата и злотворна помежду имъ гръцка иерархия.

Въ обширната студия на д-ра И. Д. Шишмановъ „Единъ непознатъ трудъ на Неофита Бозвели" (СНУ XVIII. 1901, 252—334) е изслѣдуванъ въпросътъ за врѣмето, когато сж били списани споменатитѣ два Неофитови труда, и за отношението помежду имъ. Въ края на студията си почтениятъ авторъ обявява (334), че въ друга статия ще разгледа въпроса за изворитѣ на двата труда Неофитови. По-рано той бѣ се изказалъ, че „Мати Болгария" е по всѣка вѣроятность копия отъ една гръцка поема съ подобно съдържание (СНУ XI. 1894. 643). Може би ще услужатъ въ тая работа и сръбскитѣ по-стари трудове, които само бѣжливо можáхъ да поразгърна прѣзъ 1899. г. Изданието на Соларича носи нѣкакъ другъ насловъ, нежели първописътъ въ бѣлградската Народна библиотека. И за „Мати Болгария" въ изданието на „Периодическо списание" г. Шишмановъ се двоуми, дали да ѝ признае тоя насловъ за пъленъ и първописенъ. „Мати Сербіа" прѣдава въ края си послѣдно завѣщание на „сина сербинъ". Ето едно завѣщание и отъ „Мати Болгария" къмъ края на разговора съ чедото ѝ: „То прочее неотмѣнно *печатно да издадешъ* на свѣтъ тая наша препростосердечна, чистосовѣстна и всефалостна синовнематерная за болгарожителното горкобѣдное прѣминувание, за да ж чте всякий и да познае ядоутробното на горката ни Болгариа гркоманство, грековладишското светотатство, мечтателното глупаво любородство и совсѣмъ необразованното слѣпотно невѣжество! . . ." (бПС. XI—XII. 100—1).

А. Теодоровъ Баланъ.

Digitized by Google

Хиперборейцитѣ.

Въ Archiv für Religionswissenschaft, т. VIII, кн. 1, стр. 69 сл. е напечатана една статия отъ *O. Schroeder* за *Хиперборейцитѣ*. Поради интереса, който прѣдставя тя за религията на тракитѣ, ще си позволимъ да прѣдадемъ накжсо нейното съдържание.

Баснословниятъ народъ Ὑπερβόρεοι, чиито жилища се намѣрвали въ най-далечния сѣверъ, твърдѣ често се споменува въ гръцкитѣ сказания.

Споредъ делфийско сказание Аполонъ веднага слѣдъ раждането си, снабденъ отъ Зевса съ лира и златна диадема и съ колесница, теглена отъ лебеди, отива при Хиперборейцитѣ, за да прѣкара тамъ цѣла година, и послѣ, кога настжпва лѣтото, се явява въ Делфи, дѣто се празднува неговата епифания.

Въ Делосъ въ Артемизиона и задъ него имало по единъ двоенъ гробъ на хиперборейски героини. Ето какво разказвали споредъ Херадота (IV 33) делийцитѣ: тайнствени нѣкакви жъртви, увити въ пшеничена слама, дохождатъ ужъ отъ хиперборйецитѣ при скититѣ; отъ тѣхъ, прѣдавани отъ народъ на народъ, прѣзъ Адриатическото море, дохождатъ въ Додона, а отъ тамъ прѣзъ Малийския заливъ, прѣзъ Евбея, Теносъ достигатъ въ Делосъ. Споредъ Херодота, и тракийскитѣ жени принасяли подобни жъртви (увити въ пшеничена слама) на „царската Артемида“ (т. е. Бендисъ). Първоначално обаче жъртвитѣ дохождали въ Делосъ по другъ начинъ — както разказва по-нататъкъ Херодотъ. Първоначално двѣ хиперборейски дѣвици, придружавани отъ петь пазачи, „които сега се наричатъ *Перфереи* и се ползуватъ въ Делосъ съ голѣма почитъ“,[1]) донесли жъртвитѣ въ Делосъ. Тия дѣвици умрѣли по нѣкакъвъ начинъ въ Делосъ. Тамъ имало обичай, дѣвицитѣ прѣди свадбата си и юношитѣ при настжпването на пубертета си да принасятъ на гроба на хипоребо-рейскитѣ героини по една кждра отъ косата си; отъ това може да се заключава, че увититѣ въ слама дарове не сж били нищо друго освѣнъ символъ на демона на плодородието. Трѣба да се обърне внимание и на пжтя отъ Малийския заливъ къмъ Делосъ; при Малийския заливъ, въ подножието на Ойта живѣли едно врѣме траки. Това обстоятелство, па и други слѣди показватъ, че траки отъ срѣдня Гърция (отъ Ойта, Хеликонъ и Китеронъ) донесли хиперборейския култъ въ Делосъ.

Интересно е и сказанието, което разказва Пиндаръ Pyth. X. 21—44, заето навѣрно отъ сказанията на беотийцитѣ (които пъкъ заели вѣрването си въ хиперборейцитѣ отъ тракитѣ). Тамъ се споменува за хекатомба отъ магарета, която принасятъ на бога хиперборейцитѣ. Какво е значението на магарето?

Както е случаятъ съ други животни (змия, конь, лъвъ и пр.), които сж култови животни и символи на божеството, тъй е и съ магарето. Въ една страна, дѣто мулето е необходимо работно животно, тамъ и магарето въ ролята му като заводенъ жрѣбецъ се цѣни твърдѣ много; то е даритель на голѣмо щастие; не е чудно, значи, че се дохожда до обожаване на това животно; сжщеврѣменно отвратителната грозота на

---

[1]) Една колегия отъ 5 хромови чиновници въ Делосъ носила името Πέρφερέες.

тоя демонъ-даритель на щастие го прави удобенъ да служи и като демонъ-плашило, що отвръща всѣкакво нещастие. Извѣстно е сѫщо, колко тѣсно е свързано магарето съ бога Диониза; то стои въ свръзка и съ бога Приапа. Отъ историческо врѣме ни е извѣстно, че на бога Приапа въ Лампсакъ се принасяли въ жъртва магарета; Schröder мисли, че тоя култъ гръцкитѣ поселенци заели отъ първобитното тракофригийско население на Пропонтида. Магарешкитѣ уши на Мидасъ не сѫ друго освѣнъ остатъкъ отъ единъ богъ въ форма на животно. Извѣстно е сѫщо, че една градина на Мидасъ сѫществувала и въ Фригия и въ Македония. При всичко, че фригитѣ произхождатъ отъ Тракия, Schröder мисли, че отечеството на магарето и на символа е въ Азия; въ собствена Тракия тоя ритъ е прѣминалъ отъ прѣселенцитѣ въ Азия; значи жъртването на магаретата въ култа на хиперборейцитѣ е нѣщо секундерно.

Споредъ Пиндара страната на хиперборейцитѣ не е на земята, тя е небесна страна; затова и жителитѣ ѝ водятъ небесенъ животъ; тѣ пируватъ при музика на лира и флейти, накичени съ златни лаврови вѣнци, не познаватъ болесть и старость, не познаватъ мѫки и войни. Тѣ сѫ, значи народъ отъ герои. Вѣрването въ хиперборейцитѣ е произлѣзло отъ тракитѣ при Ойта, Хеликонъ, Китеронъ и по-нататъкъ отъ тракитѣ и пеонцитѣ на сѣверъ. Изворътъ *Инна,* дѣто Мидасъ уловилъ Силена, се намѣрвалъ на границата на медитѣ (Μαιδοί) и пеонцитѣ. Тѣзи траки означаватъ прѣдгръцкото население на Сѣверна Еллада, у което е произлѣзълъ хиперборейскиятъ култъ. Той е произлѣзълъ въ една страна, дѣто името за планина било Βόρις (ср. старослав. „горä“). Най-високата планина между Халиакмонъ (дн. Бистрица) а Аксиосъ (Вардаръ) се наричала Βόρα[1]) (b. Liv. 45, 29, 8); *Schroeder* прѣдполага, че това име значило просто „планината“; отъ тука се обяснява и името Ὑπερ-βορεοι (ὑπὲρ = надъ); значи високо надъ планината, на небото лежи тая страна.

„Който ще разглежда гръцката вѣра въ безсмъртието и орфическитѣ прѣдстави за оня свѣтъ, той не ще може да прѣмине хиперборейцитѣ съ мълчание. Тракитѣ, които вѣрвали въ хиперборейцитѣ, не ще стоятъ далечъ отъ Γέται ἀθανατίζοντες, тѣхниятъ богъ ще бѫде по-подобенъ на тракийския Дионисъ или на Залмоксисъ, отколкото на питийския Аполлонъ“.

Г. И. Кацаровъ.

Едно писмо на Раковски.

На друго мѣсто, въ „Лѣтописи“ година първа 1 януария 1900 г. брой 4, бѣхъ съобщилъ въ една статия подъ заглавие: „Годявката на Раковски“, какъ и при какви обстоятелства азъ бѣхъ се запозналъ съ него прѣзъ 1863. г. въ столния градъ на Гърция, Атина. Както е извѣстно, Гърция въ онова врѣме се нахождаше въ едно трѣскаво, въ едно, речи, революционно положение вслѣдствие на свалянето (9 октомврия 1862. г.) отъ прѣстола първия гръцки краль, Отонъ, който бѣ и заставенъ да

---

[1]) Дн. Ниджe, 2000 м. висока.

Digitized by Google

напусне за всѣкога вече страната, въ която бѣ царувалъ близу 30 години, която бѣше обикналъ искренно, съ участьта на която бѣше отъждествилъ своята участь, за напрѣдъка и подигането на която бѣше посветилъ всичкитѣ си сили и всичкитѣ си грижи заедно съ даровитата си съпруга, кралица Амалия.

Раковски бѣше дошълъ тогава въ Атина като единъ видъ таенъ пратеникъ, както поне самъ разправяше, отъ сърбското правителство, придруженъ отъ единъ виденъ черногорецъ, капитанъ Петъръ Пейовичъ, роднина, както казваше, на царствующия и до днесъ черногорски князъ Никола. Цѣльта на това му пътуване била, както твърдѣше, да докара едно споразумѣние между развълнуваната тогава Гърция и Сърбия съ Черна-Гора, па още и съ пробужданата вече политически България за едно задружно дѣйствие противъ Турция, общия врагъ на всички тия православни господарства и народонаселения. Раковски прѣстоя за тая цѣль въ Атина около четери мѣсеца и въ това разстояние той често посѣщаваше всички по-много или по-малко извѣстни въ онова врѣме гръцки държавници и извѣстни военни лица. Не веднажъ и два пъти при тия си посѣщения той зимаше съ себе си както другаря си черногорецъ, така и своя младъ съотечественикъ, пишещия сега тукъ тия редове, но разговоритѣ си съ своитѣ събесѣдници той водѣше на самѣ, оттеглени въ особна стая. Той бѣше достигналъ да стане тамъ една доста забѣлѣжителна иностранна личность въ Атина, и на него посочваха като на сърбско-български пратеникъ, за да сближи гърци съ сърби, черногорци и българи за едно общо подигане на тия християнски народонаселения противъ Турция, а Раковски умѣеше да се прѣдстави тукъ и дори да се наложи като важна личность съ голѣмо влияние не само между народа си, но и въ Сърбия и въ Черна-Гора, па още и въ Румъния. По това, той бѣше приетъ на всѣкждѣ съ почить и любезность, и отъ него мнозина въ Гърция очакваха доста нѣщо по работитѣ въ нашия Старо-планински полуостровъ. Не мога каза, до колко бѣха го оцѣнили всички въ дѣйствителната му стойность, но прѣдъ всички той минаваше за една агитаторска и политическа способность, главно между славянскитѣ племена въ тоя полуостровъ, а най-вече между своитѣ съотечественици българитѣ. Не зная тъй сжщо, да ли той постигна нѣщо по своята истинска или прѣдполагаема мисия въ Атина, но помня твърдѣ добрѣ, че той си замина отъ града на Минерва очевидно доволенъ отъ себе си и съ добри надежди за по-нататъкъ. Прѣзъ цѣлото му прѣбивание въ тоя градъ азъ се срѣщахъ съ него почти всѣки день. Ако се случваше да пропустна нѣкой день, той на другия день идваше самъ да ме търси въ моето скромно студентческо жилище, придруженъ обикновено отъ черногореца капитанъ Петъръ Пейовичъ, който бѣше и като другарь неговъ, и като неговъ адютантъ.

* * *

На тръгване отъ Атина Раковски ме моли настойчиво да му пиша редовно, като неговъ кореспондентъ, и да му съобщавамъ всички по-интересни, главно политически новини изъ Гърция, която по онова врѣме, както казахъ, се нахождаше въ едно размирено междуцарствие. За тая

Digitized by Google

цѣль той ми обѣща и едно малко възнаграждение, впрочемъ никога ни изпратено, ни получено въ никакъвъ размѣръ; при това той бѣше ми оставилъ и условни нѣкои помежду ни цифри за нашата кореспонденция. Материялъ за такъвазъ кореспонденция изъ Гърция по онова врѣме имаше доста, и азъ изпратихъ до Раковски по оставения ми адресъ нѣколко писма къмъ края на годината 1863 и въ началото на годината 1864., но отъ него не получихъ никакво вече ни писмо, ни извѣстие, при всичко че въ писмата си азъ налѣгахъ за това толкозъ пó-много, че за него ме питаха често мнозина, а самъ той бѣше се свързалъ и другояче съ едно видно старо семейство, както съмъ разправилъ надълго за това въ поменатата ми статия въ „Лѣтописи". Той, при това, бѣше толкозъ повече длъженъ да се обади по единъ или другъ начинъ, че бѣше взелъ съ себе си единъ младъ момъкъ отъ това семейство, за да го отведе въ Черна-Гора и да го повѣри за пó-нататъшното му възпитание на грижитѣ на самия черногорски князъ като рожба на единъ славянски поборникъ въ гръцкото възстание (1821—1828. г.), та за това семейството се безпокоеше и често се отнасяше до мене да иска свѣдѣния за Раковски, както и за отведения отъ него момъкъ. Но и тъй Раковски не се обаждаше отъ никадѣ, и азъ бѣхъ загубилъ по едно врѣме и слѣдитѣ му, та като не знаяхъ вече, кому какво да кажа, просто избѣгвахъ лицата, които знаяхъ, че ще питатъ за него, както и членоветѣ отъ казаното семейство; поради това азъ прѣстанахъ вече и да пиша на Раковски, почнахъ даже и да го забравямъ постепенно.

Той самъ, обаче, не ме забравилъ. Слѣдъ осемь-мѣсечно почти мълчане, той ми изпраща едно писмо, което случайно намѣрихъ напослѣдъкъ между разпръснатитѣ ми книжа. Отъ това писмо се вижда, защо е мълчалъ Раковски. Той ималъ много неприятности, изпиталъ много горчивини, издържалъ опорити борби противъ тайни неприятели, които искали да го съсипатъ и въ настоящето му и въ бѫдещето му, „но, слава Богу, казва самъ въ писмото си, съ неуморното постоянство неприятелитѣ остаха съ злото си, а нашето народно прѣдприятие ся гуди въ редъ". Както и да е, веднажъ свободенъ отъ тия неприятности и тия борби, той основалъ вѣстникъ „Будушность", който ми и изпраща въ Атина. Въ сѫщото врѣме той ме моли да му стана и редовенъ кореспондентъ отъ Гърция за тоя неговъ новъ вѣстникъ. Не мога каза, да ли успѣхъ да му изпратя нѣкоя кореспонденция, защото прѣзъ мѣсецъ май азъ напуснахъ Атина и заминахъ за Франция, но, както узнахъ отпослѣ, и самиятъ в. „Будущность" билъ прѣстаналъ да излиза слѣдъ нѣколко само броя. Въ писмото си, както ще забѣлѣжи читательтъ, между друго, Раковски говори и за *Нашитѣ*, за които ме и моли да „имъ кажа най искренное му поздравление". Тѣзи наши сѫ семейството, за което се спомена пó-горѣ. Въ прибавка къмъ писмото си той говори за неизпълнението дадени, види се, нему нѣкои обѣщания въ Атина по нѣкои политически комбинации. Какви сѫ били тѣ въ сѫщность, азъ точно не зная; зная, обаче, и помня твърдѣ добрѣ, както казахъ и пó-горѣ, че Раковски тръгна отъ Атина веселъ, доволенъ и прѣпъленъ съ блага надежда за постигане цѣльта, която е гонилъ. Разочарванъ сега отъ къмъ Гърция, той ми явява, че прибѣгналъ къмъ други комбинации, други сближения и споразумѣния, разумѣва се, по-

Digitized by Google

литически и къ полза на България; обаче, до колко сѫ били тѣ прѣсмѣтнати и до колко сѫ могли да успѣятъ тѣ впослѣдствие, то е другъ въпросъ. Но Раковски ме задължава да кажа на „познатое лице", което щѣло да се разсърди много, като чуе за вѣстника му „Будущность", да кажа на това лице, „чи Раковски не е кривъ за това" и че то ще види „сега що ще излѣзе отъ българо-ромѫнския съюзъ и дѣ ще иде голѣмата идея". Това *познатое* лице бѣше наистина твърдѣ добрѣ познато и съ извѣстно влияние въ атинскитѣ политически крѫгове и въ една часть отъ печата по въпроса за подчиненитѣ още на Турция християнски народонаселения и по работитѣ въ Сърбия, Черна-Гора и България. То бѣше покойния *Манаки,* заможенъ единъ мѫжъ и единъ видъ официозенъ прѣдставитель на сърбитѣ въ Гърция. Нѣма, ми се чини, да сгрѣша, ако кажа, че сърдњата на Раковски тукъ е произлизала отъ неизпълнени, отчасти поне, нѣкои парични обѣщания. За *Манаки* любознателниятъ читатель може да види нѣщо повече въ поменатата ми статия въ „Лѣтописи". При прѣбиванието си въ Атина Раковски ходѣше у тоя *Манаки* почти ежедневно, като при едно довѣрено лице, което служеше и като посрѣдникъ между него и извѣстни грѫцки държавници.

* * *

Ето сега самото писмо на Раковски съ особения му не само слогъ, но и правописъ:

„15 марта 1864 г. Букурещъ.

Драгый ми приятелю!

Знаѭ чи имашъ голѣмѫ тѫжбѫ на мене за многовременното ми мълчание; но ако би знаилъ подъ каквы противны обстоятелства съмь се нахождалъ до сега и каквы борбы е трѣбало да издържѫ противъ тайны неприѣтели, кои ся трудихѫ да убиѭтъ прошествие ми, а бѫдущность ми да погружѭтъ въ ровъ, ты бы мя съжалилъ іоще за толкова и такива тяшкы трудове! Нъ Слава Богу чи съ неуморното постоянство неприѣтели-тѣ остахѫ съ зло-то си, а нашето народно прѣдприѣтие ся гуди въ рядъ.

Проваждамъ ти съ пощѫ-тѫ австрийска и вториый брой Българоромѫнскаго ни вѣстника „Бѫдущность", коѭ почвамъ да издавамъ тукъ въ Букурещъ. Азъ тя молѭ, приѣтелю, да ми бѫдишъ рядовенъ кореспондентъ отъ Атина за той-зи вѣстникъ, т. е. да ми пишишъ единъ пѫть на недѣлѭ-тѫ по единъ добъръ дописъ врьху хода на тамошны-тѣ работи, и найпаче врьху онова, що ся намъ относи. Твоя дописъ ще бѫди обнародванъ подъ какъвъ-то знакъ му упрѣдѣлишъ.

Азъ признавамъ, чи сьмь ти много дльженъ, нъ имамъ увѣрителнѫ надеждѫ, чи сега, като ся установихъ тукъ, ще могѫ да ти ся отплатя поне нѣщичко, колкото и за труда на дописы-тѣ.

За Наши-тѣ тамо нѣмамъ сега время да имъ пишѭ, освѣнъ тя моля да имъ кажишъ най искренное ми поздравление и да имъ потвьрдишъ

Digitized by Google

отъ моѭ странѫ пакъ, чи щѫ испълнѭ длъжность-та си, коѭ съмъ зѣлъ отгорѣ си, т. е. ще зѣма отъ Чърнѫ Гора момче-то и ще го установя дѣ трѣба.

Адреса же, на когото трѣба да ми испращашъ писмата си въ пликъ, нека бѫди: Signor Stefan Rassidesco, typograf in Bucurest.

Умолѣващъ тя да приѣмнишъ и той-зи трудъ оставамъ

Твой искренный приѣтель:

Г. С. Раковски.

П. П. Познатое лице, кога чуе за той-зи вѣстникъ, ще ся разсърди много и може бы да ти говори нѣщо; въ такавъ случай да му кажишъ, чи г. Раковски не е кривъ за това. Вые го играхте толкова съ голы обѣщания, и той человѣкъ не е отъ тѣхъ да притърпи лесно такова нѣщо . . . Вижте сега що щѐ излѣзи отъ българо-ромѫнски съѭзъ и дѣ ще иди голѣма-та идея и разсѫдете, чи не сте сторили добрѣ що не сте си удържали рѣчь-тѫ съ него, кое-то го костува твърдѣ много за рѣчи, коихъ не може да пиши. Нъ, кога-то ви испълните всичко ваше обѣщание, и Раковски тогава ще бѫди вашъ приѣтель и прч.

Истый."

К. Христовъ. *Самодивска китка.* Пѣсни наградени отъ литер. фондъ „Ив. Вазовъ". Издание на автора. Печатница „Дневникъ", София [1904], м. 8⁰. 76 стр. + 2 лст. Ц. 60 ст.

Въ LXII-та отъ седемдесетъ-тѣ и една пѣсенчица на тая стихотворна сбирка единъ левенъ се намира случайно въ празна минута отъ любовно-юнашки прилуки. Въ тая празнота изпълнятъ душата му благатки спомени отъ левенски походи между разни люби. Той е любилъ 70 моми, носилъ 80 китки; ала само Нешината *„самодивска китка"*, лѣво до сърцето, най-сладко го е парила и горила!

И наистина, китки биватъ всѣкакви: дава се китка за радостна срѣща, за честитъ поздравъ; дава се и на скръбна раздѣла, на вѣченъ изпроводякъ. Ала „самодивска китка" се дава само отъ любовенъ копнежъ, за любовно блаженство! Любовьта — „самодивската любовь" е най-хубава, най-чиста и незабравна; отъ нея кой е горѣлъ, съ нея кой е любилъ, само той е младость живѣлъ и на живота сладость позналъ. На тая любовь китката малцина умѣятъ да сполучатъ; и между всѣкакви китки тя най-красно кити, най-омайно мирише — и най-жежко топи. И да се стопи сърце отъ нея, то я не кълне, но благославя; защото съ нея е разбрало само себе, като е тупало истински човѣшки, божески — „самодивски". Ето такава „самодивска" е и горната китка отъ стихотворения, стъкната отъ Кирила Христовъ. Може би не всички стъркове въ нея сѫ улучено събрани и угледно скитени; ала по омаята на миризмата си тя дири своето самодивско име отъ далечъ.

Любовьта, на която е символъ самодивската китка, има за основа левенската, юнашката хубость у мѫжа, и личната, напетата хубость у

жената. Поприщата, дѣто тия хубости се разстилатъ прѣдъ оцѣнката на сърцето, сж хладнитѣ извори, витото хоро, хайдушката гора. Самата пъкъ оцѣнка, която е самата любовь, се изказва съ прѣданость, що се сили да скърши всички условности на живота, прѣданость отъ съвършена свобода на чувствата. К. Христовъ е така изобразявалъ и своя лична любовь, и поетическо схващане на човѣшка любовь, достойна за това име, и въ други свои сбирки отъ стихотворения; тамъ обаче нерѣдко се е дружило у него къмъ любовьта, наситена отъ сладости, бездушно прѣзрѣние къмъ жертвата на тая насита. Отъ това се е мърсила най-добрата страна на любовния блѣнъ. Стърковетѣ въ „Самодивска китка“ нѣматъ тоя злодѣйски грѣхъ: тѣ познаватъ само *едно* чувство, недѣливо, неухрабно до край.

Обикновената пора за любовь е човѣшката пролѣть, момство и моминство. Отъ тогава захващя истинскиятъ животъ на душата; отъ тогава потичатъ сладостнитѣ струи на тоя животъ; и блазѣ ономува, за когото изворътъ на тия струи никога не секва... А такъвъ чародѣенъ изворъ се крие тамъ, далечъ, във вълната природа, подъ синитѣ небесни простори, на висока планинска поляна: той е *„изворъ самодивски“*. Окжпи се въ него, и ще добиешъ мощь за истински душевенъ животъ и трайно сърдечно блаженство; инакъ ще живѣешъ робство безкрайно, робство за дневния хлѣбъ, подъ неволята на вѣковни традиции, за угода на свѣтско приличие... Сама природата е посочила на човѣка живота въ младость и любовь. Чуйте това въ нѣколко пѣсници у Христова. „Не прела гóра, не ткала — са зима болна лежала. — А по Гюргьовъ-день надѣна — моминска нова прѣмѣна. — Егиди рухо зелено — ни мѣрено, ни кроено.“ (VII.) Сега ще горàта прѣкарва съ хорá и пѣсни, съ любовни шепоти и сърдечни наслади чакъ до късна есень и зима. Затуй се провиква и младъ юнакъ: „бери, Кръстано, цвѣте въ полето, бери го да носишъ; — кити се душо, гори ме, дори сърце ти играе; — младость довѣка не трае!“ (XXXIX). „Я надѣни си Велúко — великденскитѣ прѣмѣни, — па търгай хòро срѣдъ село — со моми и со ергени; че тая есень, до есень — стройници щатъ ти проводи. — Да знаешъ душо, да помнишъ, кога мома си походи“ (XLV). Па не е само есеньта, коя спира веселбитѣ; не сж само стройницитѣ, кои отвличатъ рѣйна младость подъ грижовенъ яремъ. Има и други бѣди, за каквито „гусларь ми гуслú по вси мегдани: — кой има нови прѣмяни,“ — и конь вихровитъ, и драга люба — нека се наслади, никому желбá да не остане. „Свѣтъ гине: — размирни идатъ години“ (XXVII).

Младость и любовь се дирятъ, както пролѣть и цвѣте, както славей и пѣсень. Майка натяква на синова люба, защо ѝ лъже гиздави сина: не азъ го лъжа, отвръща палава дѣвойка; „ни я него, ни онъ мене: лажатъ ми го църни очи, — лажатъ ми го чифтъ мерджени“ (VI). Колкото сж пó-близу младитѣ, толкозъ е пó-умилна любовьта. „Витане-бане, луда гидия! — що било мило либе комшия: — изъ кжщи ходя — гласа му чувамъ, — на дворъ излѣга — съ либе сборувамъ. — Котелъ ли дрънне, — врѣме безъ врѣме — и то по мене — китка да земе“ (XVI). Любовното споразумѣние разрѣшава копнежитѣ на младостьта, и тая тържествува своя празникъ. Споразумѣнието става по особната логика на сърцето,

Digitized by Google

което е същинската поезия и по вещество, и по форма. Тая поезия влюбениятъ изпитва, а красно изобразява само поетътъ. Не губи ми моме грѣшна душа съ рудо гърло, съ бѣла гуша. „— Прѣйди лудо, прѣвържи ми — връзь жълтици за хиляда: — да ми гърло не бѣлѣе, да ти душа не пропада“ (XII). Може ли да има отъ това срѣдство по́-нѣжно, по́-мило, повече прѣдано, за да се посрѣщне охотно единъ любовенъ зáдиръ? Двѣтѣ млади души съ поетически езикъ приимать своитѣ признания въ любовь: „Грозддано моме, Грозддано — свада за ситѣ ергени! — Знайшъ ли дѣвойка въ махлата — дѣвойка като за мени? — Стоене бачо, Стоене, — скоро е чума вързтѣла, — нее, юначе, дѣвойка — като за тебе остала.“ На тая тънка загатка достойниятъ отговоръ е: „я нйкни, моме, надъ мѣнци — со студна вода налѣни: — коя дѣвойка ке видишъ — она ке биде за мени.“ (LV). Така разрѣшава любовьта и мжчнотиитѣ, истински или привидни, които й запрѣчватъ свободния ходъ. Момъкъ мисли, че още му не стигатъ хубоститѣ, за да плѣни аресана дѣвойка, и дума: „Ебре моме, ке продадамъ — ’се що имамъ и що нѣмамъ: — врано конче ке си купамъ — тебе душо да те земамъ. — Море лудо, не продавай — майчиния́, татковиня́: — плетъ ни дѣли дворетѣ — сосѣчи го да поминя“ (LVI). Кой е тоя плетъ и какъ ще може се съсѣче, нека намѣри сега момъкътъ, понеже за любовенъ отзивъ не остая вече съмнѣние. Другадѣ прѣчката трѣба да се махне може би съ по́-юнашки подвигъ, съ отвличане. „Минко-льо, Минко дѣвойко, — ако те майка не дава, — дай баримъ здравецъ отъ пазва, — сминова китка отъ глава. — Море неврѣдно юначе; — китка у очи не гледа, — китка по либе не ходи, — китка на скути не сѣда.“ (LXV). Обикновено при присжща взаимность на чувствата у младитѣ, момъкътъ скромно иска признание и прѣданость, а дѣвойката щедро му ги дава въ образи, които въ своята реалность сж нѣжни и умилни символи на вѣрни и дълбоки чувства. Ако момъкътъ бжде дотолкова скроменъ, че недосѣти подканата въ момини символи и поетически образи, той рискува да изгуби въ очитѣ на любовьта и да бжде отритнатъ. „Постой, почакай Тодоро: не съмъ те въ очи видѣло, — не сме си дума думали, — не съмъ ти китка открало. — Море неврѣдно юначе, — додѣ котли си налѣя — три пжти слънце залѣзе, — три пжти слънце огрѣя.“ (LXIX). За любовьта не бива да се умува и прѣсмѣта (както е въ XXII), но щомъ се разбере, да се лови, понеже е жива, и трепкава като птичка. Киниса моме на вода, юнакъ ми ’одитъ по нея. „Стой душо, ке те загина! — Спръсна дѣвойка да бѣга, зашна й риза кжпина. Момко ми викатъ отздолѣ: дръжъ й кжпино полата, моя да биде дѣвойка, твоя да биде фалбата... (XXIX). Не може ли момата да посрѣщне момково признание, тя му тънко отвръща съсъ свойствената на любовьта логика. Лудо иска отъ Дона китка, а тя обявява, че майка е стъркове и листи прѣброила (II., срв. и LI). Да е било за другиго, майчинъ броежъ не би струвалъ разбира се нищо. Нѣкога равнодушната мома жестоко попаря момкова задиръ съ неизмѣрна ирония: той отъ три години по нея вихритѣ гони, износилъ е деветь прѣмѣни, изѣздилъ три врани коня, а тя нищо още не забѣлѣзала: „като си било ашикъ за мене, камо ти коня, сърма прѣмѣни?“ (LXX). Отъ момино равнодушие „неврѣдниятъ момъкъ“ често изпада въ ядъ, гривни троши, бисери кжса,

Digitized by Google

(IV), ала все напусто: не е това цѣната или заплахата, съ която се добива любовь. Любовь се добива по сърце, което рѣшава волно, и съ хубость, въ която се оглежда сърдечната свобода и полетъ.

Любовниятъ копнежъ на младостьта е пламененъ, ўстръменъ, безуменъ; той се не спира прѣдъ социялни условия, обществени прѣчки: той се носи безогледно върху блѣноветѣ на разбудено сърце, при което разумътъ почива или спи, а волята е слѣпа. Закопнѣлъ момъкъ или дѣвойка сѫ сѫщества невмѣняеми — „луди," както ги прѣкаря и народната поезия. Единъ такъвъ подгоненъ и подгоренъ отъ любовенъ копнежъ се лута нощь за день до три години подиръ „мома малешанка:" „кой не знае — бѣсъ е, каже, — кой ме пули — волкъ ме чини" (LII). А малешанката види се и не трепне отъ негова зáдиръ. Затó пъкъ ще да трепти за свой Стояна вита Гюргя, понеже инакъ той не би дважди слънцето поглеждалъ, доклѣ рало край синоръ завърне; не би се въ душа безъ бога молилъ, дано се пусто рало прѣкърши, та да влѣзе неуврѣме въ село, да лавнатъ псета по него, а Гюргя либе да изкочи насрѣща." (LX). Срѣщата на двѣ луди е едничкиятъ разуменъ лѣкъ противъ тѣхния взаименъ младешки недѫгъ (XXIII). „Камъкъ да любишъ, овчарь да не любишъ," защото е все на пáша, та нѣма съ него срѣща! (LXI) Найпристойна е срѣщата за обществото, най-невинна, и затуй най-обикновена, на хорото, и тамъ пакъ си има минутитѣ, когато свѣнътъ може да издебне злорадни погледи. „Дойди лудо на хорото — дойди църноокъ невене (вмѣсто „левене"); — току редомъ се не фащай, — най се фани срѣщу мене: — кога дружки ни припѣятъ, — гори либе, да гориме; — кога момци ситно тропатъ, — дигни очи погледни ме" (XX). Инакъ тая срѣща става безъ обичайно разрѣшение, по уговора само на влюбенитѣ, обикновено тайно. „Меглено моме, Меглено! — ябана душо отивамъ, — оти умирамъ за тебе, — умирамъ да те цѣливамъ! — Цѣливай лудо не прашай — немой ми нишанъ остая — да не го види снаха ми — оти ке каже на бая" (XXXVII); защото момината родá ревниво бди за „приличието" въ любовьта (срв. XIV). „Стойне, ке ти дойда: — чакай ме нощеска!" — Не, ела утрѣ: майка ще иде на воденица, градъ, порой ще я хване, тамъ ще остане (XXXII). Всѣка любовна срѣща е щастие на младостьта, и дълго като вѣкъ, и кратко като мигъ; затуй се лудо дири и трайностьта, и повторката на това щастие. Ето подъ каква реална селска любовна логика е скѫтано признанието на такова щастие: „Ке те моламъ птичко ранобудна, — немой пѣя ранина зарана. — Сноощи ми се върна първо либе, — сноощи ми е слѣзло отъ балкана: — морно отъ пѫть, са ночь отъ милувки — трети пѣтли тиокъ сонъ го фана. . . ." (XLII). Ако либето самó се стресне отъ знака на пѣтлитѣ, изгората му го успокойва съ необоренъ доводъ: тия тѣхни пѣтли сѫ само за име; когато искатъ пропѣватъ, а не че се вече съзорило! (I). Отказъ отъ срѣща е цѣла душевна поразия. „Викахъ те моме, не дойде. Дойде ми на сънь като на явѣ. Събудихъ се: безъ тебъ постеля камáра. Е що си бúло безъ вѣра! (LIII).

Лудината на любовьта, както рекохме, нѣма огледи къмъ социялни и обществени условия: има ли хубость, тупти ли въ сърце младость, любовьта будува и лудѣе (XLI), па дири лѣка си, за да лудѣе изново, доклѣ младость прѣмине или хубость загасне. „Тодора никнала надъ

Digitized by Google

изворъ; младъ я войвода засѣня: напой ми Тодоро — коня съ рѫцѣ, мене съ кипри уста, па да гоня дружина“ (LXVI). Край лѣпа Рада се извървятъ и момци, и женени (XXXVIII). Младъ юнакъ въ любовна полуда цѣлува кипра Яна. Тя би се плакала на сеймени за обида; ала прѣстѫпникътъ самъ прѣдлага за себе наказание, най-изгодно и за двѣтѣ страни: той цѣлуналъ обидената еднажъ, нека тя него дважъ; а то сеймепитѣ би имъ наложили позорна глоба — „нему главата, ней обрáзи“ (IX). Или пъкъ се юнакътъ въ несвѣсть озовалъ по нощенъ мракъ въ кѫщата на обична невѣста. Хайдукъ! Кой ще го улови? Любовьта. „Я пáлни душо — борина, да ти не влѣза — въ темница, да ти не писнатъ — дѣцата; — да се не дигне мах'лата“ (XI). Юнакътъ миналъ край Гюря невѣста; загорѣлъ отъ любовь, боленъ легналъ. Гюря го тѣши: лѣкътъ на тазъ болесть — млада дѣвойка, билярка — лика прилика. А той: „Хей море Гюрьо невѣсто — биле у твойта градина, — че нито си ми сестрица, — не си ми рода — роднина“ (XV). Другъ неговъ побратимъ, заболѣлъ тъй сѫщо, се тѫжи: всичко си имаме, Божо, ала отъ милость за тебе ще си градя манастиръ въ гора! — Та ази съмъ съ вѣнецъ, отъ деветь годинъ невѣста; малко ли сѫ моми? — Коя е като тебе? „Птичка клонче, севда було не знае!“ (XLVI). Три села чинятъ давия отъ Стояна тугинъ юнакъ, отъ Стояна луда гидия: всички го милуватъ, а той ги лѣпо дарува: на мома жълтица, двоякъ на млада невѣста, до два на кипра вдовица (XVII). На невѣсти и вдовици сѣкашъ пó-малко додѣватъ обичайнитѣ условности, та пóвече угаждатъ на любовни пориви. „Де бре, Димо, — моми мѫжаници! — де бре душо, — гиздави вдовици!“ се провиква поетътъ, като гледа пусти Дима юнака, какъ съ една коса три откоса кара: първиятъ е — алена калина, втори ружа, трети дѣтелина (XL). Тоя Димо кривне капа, иде на хоро. Други тропатъ, кой дѣ свари, „Димо тропа дѣ прилѣга — надъ момитѣ, до невѣсти“ (X). „Море Димо харамийо! — Доста ми хорото води: — соколъ писка ловъ да гони, — конь ти цвили, пѫть да ходи. — Сивъ соколу рудо ягне, — коню крина сосъ пшеница, — младъ юнаку вито хоро — надъ невѣста до вдовица!“ (LIV). Между харна стопаница и левенъ ратай, между воленъ хайдукъ и гиздава вдовица вирѣе най-охолно любовната нѣга и ревнивость. „Де гиди Яно! Младость ми гине — по тебе душо! — До три години — робъ ке ти бидамъ, за да ти видамъ — рамната снага — жалба на душа, — бѣлото гърло, бѣлата гуша, — очитѣ черни — муньи невѣрни. — Е гиди лудо, оти те мамятъ? Младо на годинъ, младо на паметь!“ Що файда имашъ: очитѣ блазни, рѫцѣтѣ празни! (XXXIV). „Димано море, Димано! — Нишани имашъ подъ гърло . . . — Нали си джанамъ Димано, — вдовица — пусто и върло . . . — Хайдуци сестро гощавахъ, а тѣ не сѫ копачи (грохнали отъ дневенъ трудъ): сакáа сладки вечéри, — сакáа бѣли погачи“. . . (XXXIII). Затуй се научили и загорци да прѣспиватъ у Радини, че имъ хубаво постилатъ, похубаво ги завиватъ: „лѣтѣ имъ Рада постила — своитѣ бѣли фустани, — зимѣ ги Рада завива — сѣсъ синитѣ си сукмани“ (LIX). Дóбра вдовица вѣрно очаква своя горски соколъ и знае дивно да поддържи прѣдъ свѣта своето домакинско име. „Е гиди Дóбро, млада вдовице, — хайдушко либе, хайдушка вѣра! — Що не вечеряшъ, що вънъ поглеждашъ? — Кого ми чакашъ съ тебъ да вечеря? — Мор' не люти

се: — чакамъ юначе — синьото небе да потемнѣе, — та да ми росне ситна росица — раменъ босилекъ да ми полѣе . . .“ (XLVIII). Ревнува своя ратай стопаница Биляна, ала и той е въ званието си чудесенъ скромникъ. „Дѣяне младо аргатче, — кой бѣше снощи при тебе? — Стуйанке млада вдовице — сребро и злато ковано! — Борина нѣмахъ да свѣтна — темница бѣше, Биляно . . . — Дѣяне, жалба голѣма — на булки и на вдовици! — На зглавьето ти шамия, — везена се сосъ жълтици . . .“ (XXV). За да бѫде неинъ ратаятъ, стопаницата го върже съ билки и баилки. Разбира се, че нему не е сгодно въ тая неволя. „Досáди ми се, стопанке, — досáди ми се все тия — ссухрени врачки да гледамъ, — горчиви билки да пия. — Да не си водилъ, Стоене, — на деветь села хорáта; — да не си грабилъ на булки — босилека отъ главата.“ (XLIX).

Свободната любовь, неприневолена, невъзпрѣчена и радо посрѣщната сѫ най-богатиятъ, най-цѣнниятъ даръ на младостьта и хубостьта, — даръ пó-скѫпъ и отъ самото здраве. „Отъ тебе може пóплакъ до Бога: — кого погледна — лѣжи, не гине. Я фърли, душо, очи на менѣ, — ега би лѣгналъ деветь години. — Що ке ми жалба, що ке ми мѫка. — Що ке ми душо отъ Бога здравье? — Перница би ми — твоитѣ скути, — бѣлитѣ гърди — каменъ возглавье“ (XLIV). Ала и кой прѣкали въ тая любовь, бере грѣхъ на душа си; защото всичко природно, естествено, трѣба както всичко въ природата да бѫде съ мѣра и въ своята безмѣрность. Отъ грѣхъ противъ това правило на природата майчинъ синъ легналъ за деветь години. Грѣхъ имамъ, майко: на младость — „кога съ хайдути походихъ — до деветь моми извидѣхъ, — до деветь булки поводихъ“ . . . (LXIII).

Въ китната и просторна градина на любовьта е пакъ най-хубава, най-сладка първата честита любовь. Съ нея отивай подъ вѣнецъ, или ще те погубятъ сетни любовни неслуки и обществени условности. Първо либе е роса на пролѣть: — кѫдѣто росне — цвѣте покарва; второ е либе — слана на есень: — кѫдѣто падне — гори, попарва“ (L). За първа любовь два брата редомъ се надварятъ (XXIV), неприетиятъ боленъ пада (LXVII). Ако чужда коравина раздѣли първи любовници, тѣхъ вече е постигнала черна сѫдба (XVIII): или ще момъкътъ забѣгне (срв. XXXV), или ще момата пропадне (срв. XXVI). Отчаяниятъ български любовникъ и да мисли самъ да се погуби, пакъ остая да живѣе — може и зарадъ милость майчина (XXI). Любовницата пó-лесно прѣжаля първа любовь, ако нейниятъ избраникъ се сбере пакъ съ мома, сир. съсъ младость; ала тя е кръвно ранена въ името на младостьта, ако той отиде за вдовица (XXXI). Така и за момъка въ любовни му походи е най-тежка раната — отъ мома, що го отпѫдила (XXVIII), отъ божествения гръмъ и пламъ на младостьта...

И тъй всичката радость на живота, всичкото тържество на душата — нейниятъ особенъ дѣлъ въ битието на човѣка е въ младостьта и хубостьта, въ рѣйната, волната любовь — любовь устръмна, „самодивска“. На тия добродѣтели — хубость и младость — се пада нѣжната и припроста химна: „Море Цено, перунико! — Колкото звѣзди по нéбе — толко пѫти да се мѫжешъ — ти за мене, я за тебе. — Оти ми си како цвѣте — ни отъ роса заросено, — ни отъ слънце огрѣяно, — ни отъ слана изгорено“ (LVIII). Подъ грижитѣ на брака чезне младость, линѣе хубость (III).

Digitized by Google

Ако нѣма тия двѣ дарби и прѣди брака, животътъ остая безъ цвѣтъ и безъ мирисъ. Съ каква чудна тънкость, отъ благородно желание да не фърли и сѣнка отъ докачение, е изразено това въ пѣсницата (LXVIII): „Невѣнъ цвѣте, Невѣно дѣвойко, — море, откакъ си се замомяла, — се ми ти сѫ мѣнци непапити — се ми ти е китка увѣхнала… — Море далъ е моръ по луди млади — илъ не знаятъ вода да напиятъ, — илъ не знаятъ какъ се китка кради?“ Когото на младость таквазъ нерадость прокуди, той става и отъ юдитѣ по-юда, както Димо несрѣтникъ (LXXI); той въ пѣсни тѫжовни задава плачътъ на сърдцето (XIX).

Такова е съдържанието на „Самодивска китка“ отъ К. Христовъ. Нарочито ние го прѣдадохме по-пълно и често съ неговитѣ собствени думи. По тѣхъ познайницитѣ на българската народна поезия ще сѫ досѣтили вече, отъ дѣ е взелъ книжовникътъ поетъ прѣдаденото съдържание: той го е черпилъ направо изъ извѣстнитѣ сбирки отъ български народни умотворения.[1]) К. Христовъ бере изъ тѣхъ онова, което се нему допада, което се родѣе съ негова нагледъ за живота на младостьта и хубостьта; той кѫса отъ тамъ стръковетѣ на „самодивската любовь“ и ги вити сроти както го води личниятъ вкусъ, желанието на очитѣ, похватътъ на рѫката. Китката му прѣдава битовнитѣ мотиви на любовьта въ младость и съ хубость у българина, като спазва за изобразението имъ типичнитѣ простонародни символи, фигури, изрази, та често и ритъмъ, и областни шарки на рѣчьта. Може би тия шарки отбиватъ книжовния езикъ отъ негова друмъ по разни селски поля; ала тѣ именно поддържатъ съ полянския си мирисъ битовното и свѣжо българско съдържание: една характерна за извѣстенъ край думица, изразъ, или просто граматична форма отъ езика му ни прави да дъхаме отъ неговия прѣсенъ, здравъ и сладостенъ въздухъ.

Както е средилъ китката г. Христовъ, тя ни тълкува, че и селското българско сърце разбира и желае любовьта въ младость и съ хубость, че и то не се покорява безъ отпоръ на обществениитѣ и стопански ограничения. То знае отнапрѣдъ, що го чака въ брака, дѣ го стѣгатъ роднинство и обичай; затуй прѣди да влѣзе подъ тѣхнитѣ наредби, рѣе се и лудува, колкото може хубость да пришепне и младость да издържи. А удаде ли се и послѣ да изпитва сладостьта на свободата, то не се отказва отъ това, като уважава все пакъ наредбитѣ на вѣковна живѣйка. Тъкмо тукъ е отликата на възгледа на българската народна душа отъ нѣкой другъ възгледъ индивидуаленъ — именно, че свободата на сърцето не отива до крайни рѣзливи конфликти съ ограниченията на вѣковната живѣйка; защото и да произлѣзе такъвъ конфликтъ, подъ състава на селската атмосфера той е осѫденъ да се изметне въ безнравственость. А нея народътъ прѣзира и наказва. И К. Христовъ се е държалъ ядро и хубаво, кога е бралъ низъ народни поля и работилъ на своя глава „Самодивската китка“, та не я поръсилъ и съ капки отъ мускалчето на нѣкой културенъ възгледъ за любовната драгость. Той не е прѣкрачилъ и отъ отчаянието на разбито сърце до самоубийство, но е оставилъ това

---

[1]) Вж. прибрани бисеритѣ изъ тия сбирки за характеристика на „Народнитѣ любовни пѣсни“ отъ Пенча Славейковъ въ ПС. LXII. 1—[illegible].

сърце да се крѣпи и съ *другъ* любовь, вече не за себе си, но за чуждо добро, или пъкъ да изтлѣе подъ всеобщия законъ на природата. Така, а не инакъ страда и се тѣши българската народна душа въ любовни несполуки. Нашата селска мома цѣни у момъка хубостьта на формитѣ, на силата и на изкуството; по-длъбоко тя твърдѣ рѣдко занича. И това е запазилъ въ китката си К. Христовъ, като го е прѣдалъ вѣрно съ усвоенитѣ за него въ народната поезия образи.

При такова отношение на „Самодивска китка“ къмъ веществото и формитѣ на българскитѣ народни пѣсни за „самодивската любовь“, лесно би се явила мисъль, че К. Христовъ не е извършилъ нищо свое, че е напросто копиралъ народната пѣсень, та ако и не съвсѣмъ робски. Обаче такава мисъль би била и невѣрна, и несправедлива; защото пѣсницитѣ въ китката сѫ най-вече комбинувани отъ чисти народни елементи, а не само копирани; защото носятъ лични бѣлѣзи на работа отъ образуванъ книжовникъ. Да не бѣха тѣ малки лирически творения, ситни като помничета, авторътъ ще имаше по-широкъ просторъ за творбата на своя собственъ духъ; а тъй, както сѫ тѣ, и както е било въ задачата на автора, да изкара самодивската любовь отъ селската хижа прѣдъ образувано общество, той не е могълъ и не е трѣбало да я прѣдава инакъ. Ако вземете пѣсеньта отъ китката XXXII. и отъ сборника на Миладиновци 313., ще намѣрите, че и двѣтѣ сѫ сѫщитѣ, че Христовъ е само метафразиралъ народната пѣсница въ книжовна; ала що друго би могло да се направи, когато е даденъ мотивъ на съгласие за любовна срѣща при едничко обстоятелство, да стане тя въ майчино отсѫтствие? За да лъха изъ пѣсницата сътвѣтното лирическо настроение, трѣба едната или другата отъ влюбенитѣ страни да досѣти срѣдството за изпълнение на любовния мотивъ. Това срѣдство е улучила момата у Миладиновци въ единъ елементъ на всекидневния животъ; съ него си е послужилъ и Христовъ, защото прѣдставя любовьта въ селската ѝ прѣмѣна. Срѣщу това въ пѣсницата LV., пакъ отъ три четверостишия, както и прѣдната, Христовъ е изоставилъ всички ония диялогични амплификации отъ пѣсеньта 442. у Миладиновци, които я правятъ дори досадна за четене, като е отъ 54 стиха: той е измъкналъ мотива на задирена любовь, употрѣбилъ срѣдството на необходимъ отзивъ и въ ядровитъ диялогъ е създалъ милото настроение на любовенъ сговоръ при първа симпатична срѣща. А въ пѣсницата LII., която ще да е внушена отъ 446. у Миладиновци, Христовъ вече комбинува отъ разни мѣста народнитѣ образи, за да изпълни любовния мотивъ. Съ тая комбинативна работа, както и изобщо съ изтъкмяване на формата, да бѫде добрѣ отмѣрена за настроението, Христовъ е засегналъ творчески въ народното градиво. Подобни опити имаме и отъ по-ранни свои книжовници, и отъ Вазова.[1]) Христовъ ще да се е толкова вчелъ въ нашата простонародна лирика, че и мотивитѣ, и образитѣ, та дори и думитѣ отъ нея му лѣтятъ готови насрѣща, а неговътъ вкусъ и умѣние само да ги ловятъ и строятъ за изящни цвѣтя отъ самодивска китка. Така е съвсѣмъ естествено, че нѣкои отъ цвѣтята на китката сѫ поемени и средени токо-речи неизмѣнно, както

---

[1]) Вж. „Майска китка“, 60—65; „Поеми“, 218—23.

Digitized by Google

сѫ се явили на художника, а други сѫ прѣтърпѣли разни съчетания въ прѣмѣната си и прѣкройки на селскитѣ неугледни дипли и новиснали краища. Нѣйдѣ въ тая работа художеството на Христова е доста послишило.

Пѣсницитѣ въ „Самодивска китка“ не сѫ ни напети кичести гергини, нито пъкъ мѫдри шибои; тѣ сѫ тъкмо ситнички помничета, колкото пò-простички и прибрани, толкозъ пò-милни и миризливи. Двѣ думи, двѣ либави задирки се помнятъ пò-трайно и пò-сладко отъ много рѣчи тъкмени и за любовния пламъ лодѣйни.

Рѣдко се срѣщатъ пѣсници отъ пòвече отъ 8 стиха въ 2 строфи. Най-дългитѣ сѫ отъ 20 стиха въ 5 строфи. Нѣколко сѫ изкарани въ дистихъ (така биха излѣзли пò-хубави и XI, XL), а има три-четири и въ шестостишни и осмостишни строфи. Обикновената форма на рѣчьта имъ е диялогътъ, отъ който зависи драматизъмътъ на мотива, пластиката на настроението. То не сѫ пѣсни отъ сърдечни изливи на отдѣлно лице, образи отъ негови субективни жалби и ликувания, но сѫ пѣсни отъ реалното дѣйствие на любовьта въ българския простонароденъ животъ. Срѣщу лиричнитѣ творения на субективното настроение, тия пѣсници въ дияложка форма иматъ великата прѣднина, че прѣдаватъ настроението въ съпоставяне на двѣ воли, нужни за любовенъ зàдиръ, или поне за опрѣдѣление на зависность на една воля отъ друга. Съ това сѫ тѣ истински узори на българска народна лирика, тъй близка по форма до епичната поезия. Диялогътъ става между момъкъ и мома, юнакъ и невѣста, левенъ и вдовица, майка и щерка или синъ, момкова майка и негова люба — все типични дѣйци въ условията на селската любовь у насъ. Дѣто не е употрѣбенъ диялогъ, тамъ излиза настроението изъ самата субьективирана или обьективирана младость и хубость.

К. Христовъ е далъ на цвѣтята отъ „Самодивска китка“ всичко хубаво, що се намира въ народнитѣ любовни пѣсни. Своенравната и плѣнителна логика на сърцето, кипрата прѣданость на отзивливо чувство, тънката ирония на равнодушието и отказа, нѣжната загатка за нехубость или нелюбовь, пълното тържество на любовното щастие, или кротката резигнация на любовната неслука — всички тия трепетливи чърти на народната пѣсень той възприелъ, уработилъ и подалъ въ изразити реални образи на единъ простъ, ала винаги свѣжъ и плавенъ въ тока си селски животъ. Малко може да се натакне Христову отъ тая страна; защото понѣйдѣ образътъ му останалъ неясенъ поради сбита форма (XXIII, XLI, XLIII), или разточенъ поради дългото развитие (XXXIV, XXXV) — и въ двата случая поради неулучено отношение между чувство и изображение. Нѣма полетъ чувството въ пѣсницитѣ XXXVI, LXVII. А нехармониратъ съ основния мотивъ на китката, съсъ свободната любовь на младость и съ хубость, пѣсницитѣ XLVII, LXIV.

Съсъ своята „Самодивска китка“ К. Христовъ прави значенито дѣло за българската книжнина: доставя на обществото ни животворна наслада въ симпатични и здрави настроения отъ любовния животъ на българския народъ и òтваря на българската поезия благодатна пъртина за самобитность въ национална творба. Ако се е добрѣ цѣнило това

Digitized by Google

качество на сбирката, тя е заслужила своята награда отъ фонда „Вазовъ". Нека припомнимъ само, че на доста мѣста областното шарило на езика г. Христовъ не е издържалъ правилно, та е далъ поводи за уврѣда на цѣлостното впечатление отъ самодивскитѣ пѣсници. Въ пѣсеньта пъкъ LXVII. дважъ изтъкмилъ съвсѣмъ неоправдано старозагорската форма „легня". Стихътъ „съсъ синитѣ си сукмани" въ LIV., успоредно съ „своитѣ бѣли фустани", щѣше да бѫде по-благозвученъ подъ форма „съсъ свои сини сукмани". Граматичниятъ членъ въ лириката изобщо изисква голѣмо внимание отъ поета, за да не му загради хубавия образъ на усѣчното слово.

А. Теодоровъ Баланъ.

Стихотворения отъ П. К. Яворовъ.

За да се оцѣнятъ поетическитѣ и художествени достоинства на стихотворенията на Яворова, достатъчно ще бѫде за цѣльта да се прослѣди развитието, което сѫ прѣтърпѣли нѣкои отъ най-хубавитѣ измежду тия стихотворения, пѫтя, който сѫ извървѣли прѣди да получатъ днешната своя форма, — тия единодушно признавани отъ нашата критика свои качества: глѫбина, задушевность, сила и музикалность. Имало е безъ съмнѣние поети, които сѫ притежавали способностьта, съ първия „замахъ" да намѣрятъ най-щастливия изразъ за своитѣ чувства и настроения. Но редомъ съ тия виртуози на формата и на езика има и велики художници, които само слѣдъ най-упорна борба сѫ сполучвали да задоволятъ себе си и да създадатъ най-съотвѣтственото облѣкло за своитѣ поетически блѣнове. Най-обикновениятъ случай е, че поетътъ просто *измѣнява* отдѣлни думи или стихове, нерѫководенъ отъ никакви по-опрѣдѣлени замисли; но не сѫ рѣдкость и случаитѣ, дѣто поетитѣ не *поправятъ*, а *развалятъ* онова, което природата — инстинктътъ или първото вдъхновение — сѫ вложили въ устата или въ перото имъ безъ участието и помощьта на съзнателна художническа мисъль. Да се докаже за единъ поетъ, че *умѣе* дѣйствително да поправя, значи да се констатира единъ отъ най-сигурнитѣ признаци на истинска художническа дарба у него. За да се премира едно поетическо произведение отъ *литературенъ* фондъ както тоя на дружеството „Напрѣдъкъ" не е достатъчно само, да бѫде то „сносно" или „доста задоволително": такова произведение може да се удаде и на единъ твърдѣ посрѣдственъ поетъ; нуждно е още да се знае, *да-ли* и *до колко* авторътъ притежава дѣйствителни и трайни художнически диспозиции; *да-ли* и *до колко* изкуството е негова втора природа, негово призвание. Литературната премия не е нѣкаква награда за „добро дѣло", а е срѣдство, за да бѫде отличёнъ или укрѣпенъ въ своята вѣра единъ истински талантъ . . .

Почти нѣма стихотворение въ сбирката на Яворова, което да не е прѣтърпѣло *никакво* измѣнение слѣдъ първото си публикуване, съ изклю-

Digitized by Google

чение може би само на „Листъ отбруленъ“ [1]). Но по-важни и по-значителни сѫ измѣненията и поправкитѣ въ 15—20 отъ тѣхъ. Така, въ „Арменци“, „Къмъ сѣверъ бѣше моя пѫть“, „На нивата“, „Край огнището“, „Безмълвна нощь“ и др. сѫ мѣнени по 10-на отдѣлни думи само; въ „Зловѣщо мръщи се небето“, „Дохожда часъ...“, „Луди млади“ и др.— освѣнъ отдѣлни думи, измѣнени сѫ и цѣли стихове. „Мечта“, която състоеше първоначално отъ петь строфи, сега има само три: — послѣднитѣ двѣ строфи сѫ просто заличени, и то безъ да е направено никакво друго измѣнение. Отъ поемата „Забравена“, — единственото „измѫчено“ произведение на автора, въ сбирката сѫ влѣзли само два епизода, но и двата страдатъ отъ недостатъцитѣ на поемата, та по-добрѣ е било и тѣхъ да ги нѣма. Най-дълбокъ процесъ на прѣсъздаване сѫ прѣтърпѣли „Есенни мотиви“ и „Май“, докато поправкитѣ на „Великъ-день“, I-та строфа, могатъ да послужатъ за образецъ на твърдѣ смислена и прѣвъзходно извършена стилизация. Ние ще разгледаме подробно именно художническитѣ похвати на Яворова въ прѣработката на тия три — едни отъ най-хубавитѣ въ сбирката — произведения, като отбѣлѣжимъ по-напрѣдъ по-дребнитѣ поправки, внесени въ нѣкои отъ изброенитѣ по-горѣ стихотворения.

Захващаме съ тия послѣднитѣ.

Въ „Зловѣщо мръщи се небето“, стихъ 4-и, думата „шумѫтъ“ е замѣстена съ „огласятъ“, тъй че вмѣсто блѣдия и тромъ стихъ „*Шумѫтъ* надъ нощни тъмнини“ се е получила широката и поетична картина „*Огласятъ* нощни тъмнини“. Колкото до замѣстването на „бѣснѣе“ съ „лудува“, то не ни се вижда нито необходимо, нито сполучено. Но твърдѣ сполучено сѫ измѣнени два стиха отъ 4-ия куплетъ: вмѣсто плахия и неопрѣдѣленъ въпросъ:

„*Да-ли* на радостьта лучата
Ще грѣйне клетнику въ душата?“

сега поетътъ пита много по-*общо* и дръзко нѣкакъ:

„*Кога* ще грѣйне и въ душата
На примирение лучата?“

Общата форма на тоя въпросъ се е налагала на поета вече отъ *общия* характеръ на втория куплетъ, на който трѣба точно да съотвѣтствува 4-ятъ; замѣстването на „радость“ съ „примирение“ е било сѫщо необходимо — за да бѫде контрастътъ съ 2-ия куплетъ по-пъленъ и, още по-вече, за да има точенъ паралелъ съ природната картина, която рисува 3-ятъ куплетъ: — инакъ психическата и природната картина не би се покривали, и прѣходътъ отъ 3-ия къмъ 4-ия куплетъ не би билъ тъй неусѣтенъ, какъвто трѣба да бѫде и какъвто е прѣходътъ отъ 1-ия куплетъ къмъ 2-ия. — Най-сетнѣ и измѣнението на самия въпросъ, по форма и по съдържание, е майсторски извършено: вмѣсто онова нерѣ-

---

[1]) Всички изброени въ текста стих. сѫ публикувани най-напрѣдъ въ сп. „Мисъль“, год. X до XIII, — освѣнъ „Листъ отбруленъ“ и „На нивата“ („Общо дѣло“, год. I и II).

щително и смирено „да ли (*нѣкога*) радостьта ще грѣйне и на клетника въ душата", поетътъ пита сега прѣко и ядно — като да иска чрѣзъ самия въпросъ да възроптае противъ свѣтовния редъ — *кога* (най-сетнѣ!) и въ измжчената човѣшка душа ще „грѣйне слънце", ще „млъкне хала", ще „дремнатъ яростни вълни". Съ това измѣнение цѣлото стихотворение добива оная характерна за Яворовата поезия енергия, която се е проявила особено силно въ „Честитъ е", „Арменци", „Градушка" и др.

Въ „Безмълвна нощь" има само двѣ поправки: думата „кромешенъ", която вече въ звуково отношение не е красива, е замѣстена съ „адски" и стихътъ „И грозно, Боже. Дѣ звѣздица?" — съ „О Боже, дай една звѣздица". Смисълътъ и, тъй да кажемъ, принципътъ на тая поправка сж ясни. Думата „грозно" е крайно рѣзка за оная тиха безметежна картина, която е нарисувалъ поетътъ въ първия куплетъ и първитѣ два стиха на втория. Не че тая дума не може да произведе ефектъ, но тоя ефектъ нѣма да бжде нито лирически, нито въобще поетически. Съ поправката на втората половина на тоя стихъ се прѣмахва раздвоеността му и, което е по-важно, неловката, почти грубата форма на обръщението, и вмѣсто въпросъ имаме молба, нѣщо много по-естествено за това състояние на душевно помрачение. — Сжщата чуткость и сжщото стремение, да отстрани или да смекчи всѣки рѣзъкъ изразъ, който нарушава единството на тона и настроението, е проявилъ авторътъ и въ една поправка въ „Епитафия", като е замѣстилъ „срамна" съ „громка" (Слава)[1]). Това сж все признаци, че развитието на поета отива къмъ едно естетическо *просвѣтление,* което образува първиятъ признакъ и необходимиятъ елементъ на класицитетъ. Само поетъ, който чувствува мощь чрѣзъ чисто-художнически срѣдства да проникне до най-потайнитѣ глжбини на душата, може така систематично да изгони всички младежки прѣкалености, всички неумѣстни „страхотии" и „грозотии". Особено доказателство за тоя рано настжпилъ *повратъ* у Яворова образуватъ зачеркванията въ едно стихотворение, което е сигурно най-субьективната, най-личната негова изповѣдь. Говоримъ за „Дохожда часъ, уреченъ за човѣка". Първата строфа на тая изповѣдь гласи въ първата си редакция така („Мисъль", год. XI, кн. 9):

. . . . И като свѣщь полека
Топи се клетъ, догарятъ сетни сили:
Прѣдъ зиналъ гробъ *настръхналъ* той застава
И *страшенъ* гласъ, сждейски гласъ тогава....

Въ сбирката отъ подчертанитѣ „грьмогласни" думи не е остало диря:

. . . . И като свѣщь, полека
Затлѣй живота, затлѣятъ мжжки сили;

[1]) Замѣстването на хубавия и пластиченъ образъ „тежъкъ кръстъ" съ абстрактния изразъ „кръстно зло", все въ „Епитафия", нѣма никакъвъ raison d'être, и ние не можемъ да го отдадемъ на друго, освѣнъ на стремението на поета да избѣгва à tout prix стереотипни изрази и образи.

Digitized by Google

Дохожда край, *смиренъ* човѣкъ застава
Прѣдъ *зиналъ* гробъ.... Сѫдейски гласъ тогава...

За да свършимъ съ дребнитѣ поправки, ще отбѣлѣжимъ и измѣненията въ „Минзухаръ.“ „Първа си цѣлувка“ е замѣстено съ по-нѣжното и по-свойствено на езика „първичка цѣлувка“; въ строфа IV вмѣсто „безгрижно“ е поставено „спокойно“, и тая малка поправка прѣмахва една голѣма психологическа несъобразность на първата редакция: „безгрижно“ говори за състояние на индиферентность, на безучастие, а нито общиятъ смисълъ на стихотворението, нито вториятъ изразъ, съ който се характеризира душевното състояние („радостно“), не търпи такъвъ епитетъ.

Образецъ на великолѣпно стилизиране прѣдставя, както казахме, втората редакция на първата строфа отъ „Великъ-день“. Тайната на това стилизиране трѣба да се дири, отъ една страна, въ удържане на единъ и сѫщия тонъ, отъ друга — въ подчиняване *всички* детали на картината подъ *едно* владѣещо настроение. Стихътъ „Заехтяватъ' тържествено камбани“ е измѣненъ въ „*задружно проехтяватъ* църковнитѣ камбани“. Тукъ простата дума „задружно“ струва повече отъ всѣки изразъ на тържественость: тя буди живо прѣдставление за хоръ отъ камбани и чрѣзъ това нѣкакъ *непосрѣдствено* ни очертава тържественото и величествено зрѣлище на едноврѣменно гръмнали камбани. Първата форма на глагола, „заехтяватъ“, е мъртва и безжизнена при туй дивно „проехтяватъ“, което внася бѣсно нѣкакво движение и устремъ, и пакъ тъй непосрѣдствено рисува зараждането и изчезването на гърмещата мелодия. — „Стонъ нѣкакъвъ я пълни“ (нощьта) е замѣстено много сполучливо съ „тържественость я пълни“: стонътъ не хармонира съ цѣлото настроение на картината и внася чуждъ елементъ. „Таинственъ“ е замѣстено съ „свърхземенъ“: „И говоръ я оглася, свърхземенъ и невнятенъ“. И очевидно, тукъ „свърхземенъ“ говори много повече на въображението, нежели неопрѣдѣлената и вече доста обезличена отъ употрѣбление дума „таинственно“. Чрѣзъ тая поправка се избѣгва и повтарянето на думата „таинственно“ въ 7-и и 9-и стихъ. Най-сетнѣ, и послѣднитѣ три стиха сѫ прѣтърпѣли една добра поправка, която се е налагала не само отъ стиха, който прѣдшествува („И говоръ я огласяе...“), но и отъ стилистически съображения. Получила се е една чудна и живѣеща свой индивидуаленъ животъ картина на великденска нощь:

Единъ... и втори ударъ въ безмълвието нощно.
Задружно проехтяватъ църковнитѣ камбани
И блага вѣсть се носи; повтаря я всемощно
Разбуденото ехо въ намръщени балкани
И тласка я нагорѣ къмъ висини бездънни.
Нощь мрачна оживява, тържественость я пълни
И говоръ я огласяе, свърхземенъ и невнятенъ:
Души безгрѣшни сѣкашъ, процесия безкрайна,

Digitized by Google

Невидими къмъ Бога молитвата си тайна
Възнасятъ — и обхождатъ простора необятенъ.*)

Но особно дълбоко художническо чувство и осмислюване, характерни за самокритиката, която упражнява поетътъ и върху отдавна завършени творения, намираме въ „Май“ и „Есенни мотиви“. — Въ „Мисъль“, год. X, кн. 8 (1900 г.), дѣто „Май“ е публикуванъ за пръвъ пжть, третята строфа гласи така:

Киша, засухъ, *моръ* и градъ —
Че нѣмотность, че и гладъ —
Ехъ, сирашки родъ селашки,
Върло каменно сърдце,
Ти *понесе и прѣнесе*
На стоманени ржцѣ.

Въ сбирката тая строфа е прѣтърпѣла нагледъ незначителни поправки, но въ сжщность се е получила една въ художествено отношение съвсѣмъ нова картина:

Съ киша, засухъ, *буря*, градъ
Че съ нѣмотность, че и съ гладъ
Ти, сирашки родъ селашки,
Невидѣло миръ сърдце,
Ти се боришъ, — що да сторишъ! —
Рий въ пръстьта до гробъ ржцѣ!

Нека направимъ по-подробна естетическа оцѣнка на поправкитѣ. Въ първата редакция има неясность вече въ смисъла — или поне нѣма нуждната ясность. Причина: отдалеченость на подлозитѣ отъ сказуемитѣ и отрупаность съ твърдѣ много пояснителни изрази, безъ да имъ е дадена по-тѣсна връзка съ главната мисъль. Такава връзка е създадена въ втората редакция, като е замѣстено сантименталното „Ехъ“ съ простото мѣстоимение „Ти“ и като е почнато отъ първия стихъ още съ единъ прѣдлогъ, който вече дава по-опрѣдѣлена насока на въображението. Но по-голѣмо значение има замѣстването на субстантивно-качественитѣ (по-точно: веществени) епитети съ глаголни характеризирания. Това е направено и въ 4-ия и въ 6-ия стихъ и чрѣзъ него мъртвитѣ сравнения съ камъкъ и съ стомана, които на въображението нищо осо-

*) Послѣднитѣ три стиха въ първата редакция гласятъ така:

„Души безгрѣшни сѣкашъ, безчисленно воинство,
Невидимо извършватъ божествено тайнство
И въ тоя часъ обхождатъ простора необятенъ“.

Крайно мъглявото и прозаично „*извършватъ* божествено тайнство“ (не хубаво и въ звуково отношение) е замѣстено съ по-опрѣдѣленото „възнасятъ молитвата си тайна“; „безчислено воинство“ (което само по себе не е лошо, но тукъ буди неумѣстни и ненуждни асоциации) – съ „процесия безкрайна“, въ което има и картинность и движение.

Digitized by Google

бено не говорятъ (въобще тѣ само въ стилиститѣ и поетикитѣ още служатъ като примѣри на поетични изрази, а самата поезия отдавна ги е захвърлила въ архивитѣ си) се замѣстватъ съ *дѣйствия*, изобщо съ срѣдства, които силно дѣйствуватъ на въображението и се отличаватъ съ голѣма пластичность. „Върло каменно сърдце“, както и „На стоманени ржцѣ“ (което и като стихъ е несносно) сж прости безжизнени думи, докато „Невидѣло миръ сърдце“ крие цѣла драма въ себе си, а „Рий въ пръстьта до гроба ржцѣ!“ е — въ миниатюръ — скръбната епопея на живота на селяка. „Ти понесе и прѣнесе“ е — като стихъ — останка отъ края на 70-тѣ и началото на 80-тѣ години на миналото столѣтие, отъ първия периодъ на Вазовата стихотворна техника, а като образъ е и прозаично, и мъртво въ сравнение съ „Ти се боришъ, — що да сторишъ!“

Все тъй хубаво сж осмислени двата първи стиха на 4-та строфа, които въ първата редакция състоятъ просто отъ думи безъ мисъль, и сж безъ връзка както съ третята строфа, така съ останалитѣ четири стиха отъ 4-та:

Или — ? Вече... дяволъ знай,
А погледай! — помечтай:

Въ сбирката вмѣсто туй четемъ:

Но злината нѣма край.
Днесъ е харно — пѣй, мечтай...

което и мисъль има, и служи за връзка между двѣтѣ строфи. Само вмѣсто „злината“ ние би прѣдпочели „Ала злото“ или „Но злинитѣ“: „злина“ не означава това, което трѣбва тукъ да се назове.

Най-сетнѣ и замѣстванията на 3—4 отдѣлни думи не сж безъ смисълъ: „Господь дъхне“, което има повече религиозно-черковенъ дъхъ, е замѣстено съ индиферентното „Богъ въздъхне“ (безъ обаче и то да удовлетворява напълно); „моръ“ — съ „буря“, тъй като съ мора нѣма какво да се бори селяка — той може само да му намали грижитѣ или, като покоси всички, съвсѣмъ да го оттърве отъ тѣхъ; „днесъ избрише“ (бѣдитѣ) е хубаво нюансирано съ „поизбрише“, но то е за ухото много по-некрасиво отъ „избрише“, тъй че поетътъ сигурно и на това нѣма да се спре като на послѣдно. —

Поправкитѣ на „Есенни мотиви“ сж съвсѣмъ отъ друго естество и въ друго отношение сж отъ голѣмъ интересъ. Въ „Мисъль“, год. X, кн. 5 подъ това общо заглавие сж напечатани *три* стихотворения; въ сбирката намираме само двѣ: срѣдното е изоставено. То гласи:

Мъгли покриха небесата,
  Дъждъ не спира толкозъ дни;
Безъ слънчице мъртвѣй земята
  Подъ денонощни мрачини.

Digitized by Google

Ала и слънце нека има
Топликъ ще има ли желанъ?
Охъ, късно, късно . . . вече зима
Готви бѣлия саванъ.

Изхвърлянето на туй стихотворение говори много: за да направи това, авторътъ трѣбва да е съзналъ ясно не само недостатъцитѣ, но и непоправимостьта му. Вече мотивътъ не е достатъчно опрѣдѣленъ и индивидуализиранъ; въ него има раздвоеность, която прави невъзможно едно по-ясно и по-силно впечатление. Първиятъ куплетъ самъ по себе не е лошъ и повече разработенъ и разширенъ, могълъ би да състави самостоятелно стихотворение. Но вториятъ куплетъ не издържа критика. Първитѣ му два стиха не само нѣматъ никакви връзки съ останалитѣ два, не само не сѫ мотивирани отъ I-ия куплетъ, но и въобще не сѫ никаква лирика и никаква поезия, а разсѫдъчни съображения. Смисълътъ на първия куплетъ, както и характерътъ на другитѣ двѣ стихотворения отъ тая китка, изискватъ, щото въ II куплетъ да слѣдва едно отъ двѣтѣ: или задълбочаване на картината чрѣзъ вмъкване на думи, които да нагатватъ символа, прѣди той да бѫде ясно изреченъ (така е въ първото стихотворение), или пъкъ — нови *полупсихически* елементи, слѣдъ които ясното указване на символа да стане излишно (както е въ третето, сега второ, стихотворение отъ китката — „Духна вѣтъръ отъ усои"). Въ изхвърленото стихотворение поетътъ, напротивъ, прѣминувъ къмъ разсѫждения: — че и да имало слънце, то не можало да стопли: късно е, зимата вече се готви да обвие въ бѣла пелена мъртвата земя. Послѣдното е и като сравнение съвсѣмъ фалшиво: дъждоветѣ и мъглитѣ не сѫ прѣдвѣстници на смърть; въ символъ говорено, — тѣ сѫ за земята както великитѣ скърби за душа, която се възражда за новъ животъ.

Първото стихотворение, най-хубавото отъ групата, е прѣтърпяло само малки измѣнения, но такива, които сѫ дали пълно единство на картината. Вмѣсто:

Дни намръщени, мъгливи
Бурни, тягостни нощи

е станало

Денемъ призраци мъгливи
Нощемъ тъмни тъмноти.

Бурята внася съвсѣмъ чуждъ за природната картина елементъ, който противорѣчи на втория куплетъ: при буря не може да се говори за мъртвило въ природата, нито да се символизира унилость и безнадеждие. А чрѣзъ замѣстване „поднебесията" (?!) съ „природата" е изхвърленъ единъ високопаренъ и риториченъ изразъ.

Прѣработката на „Духна вѣтъръ отъ усои" е по-дълбока: отъ 8-тѣхъ стиха само три — първитѣ два и послѣдниятъ — сѫ останали неизмѣнени. То е прѣтърпѣло три редакции и едвамъ въ третята се е отърсило отъ старомодни мелодии:

Digitized by Google

Първа редакция:

Духна вѣтъръ отъ усои
И небето проясни
Затрептяха пакъ звѣздици
По кристални висини

Трепнатъ тѣ и къмъ земята
Втренчатъ погледи съ тѫга.
Ахъ, едвамка я познаватъ
Кална — друпава сега.

Втора редакция:

Духна вѣтъръ отъ усои
И небето проясни,
Ширнаха се безъ граница
Тъмно-модри висини.

И звѣздици къмъ земята
Запоглеждаха съ тѫга —
Но едвамъ я познаватъ
Кална дрипава сега.

Трета редакция:

(I куплетъ както въ II ред.)

И звѣздици къмъ земята
Гледатъ съ трепетъ и тѫга:
Тѣ почти я не познаватъ
Кална, дрипава сега.

Чрѣзъ поправката на първия куплетъ мъничкото стихотворение добива необозрима широта, и специялно пъкъ видътъ на употрѣбения глаголъ („ширнаха се") внася мощно движение. Но много по-важно е, дѣто авторътъ чрѣзъ това измѣнение се оттърва отъ грозната дума „втренчатъ", и отъ не по-малко грозното — противно на най-елементарнитѣ правила на лирическата техника — повтаряне на едно и сѫщото понятие (*затрептяха и трепнатъ*). Най-сетнѣ, чрѣзъ зачеркване на стихътъ:

„Трепнатъ тѣ и къмъ земята"

поетътъ се е освободилъ и отъ послѣдната останка отъ онова стихотворство, което българската лирика въ най-добритѣ си прѣдставители отдавна е прѣвъзмогнала и на което той се явява чуждъ дори въ най-първитѣ младежки свои работи („На нивата", „На единъ песимистъ" и др.)

Изложеното до тукъ прави излишно да говоримъ за достоинствата на отдѣлни стихотворения, толкова повече, че въ такъвъ случай би трѣбало да се спираме едвали не върху всѣко едно: съ изключение на споменатитѣ вече два отклѣка, останали отъ „Забравена", сетнѣ, на „Историята?" (Стр. 10) и „Не е за него дума" (стр. 20), авторътъ не

Digitized by Google

е допусналъ въ сбирката си нищо, което не стои на еднаква висота съ най-добритѣ негови вѣща. Въ сбирката не сѫ помѣстени слабитѣ негови нѣща: „Прости!“ „Злокобенъ шепотъ“, „Житейски дребни грижи“ и др. Ако при все туй трѣба да пазовемъ най-хубавитѣ между хубавитѣ, ето ги: „Листъ отбруленъ“, „Минзухаръ“, „Безмълвна нощь“, „Есенни мотиви“, „Зловѣщо мръщи се небето“, „Честитъ е“, „Желание“, „Епитафия“, „Хайдушки пѣсни“, „Арменци“, „Заточеници“, „Великдень“, „Павлета делия“, „Луди млади“, „Градушка“ и нѣколко епизода отъ „Калиопа“.

Юли 1904. **Д-ръ К. Кръстевъ.**

Сподѣля горното: **П. П. Славейковъ.**

М. Д. Балабановъ. — Една страница отъ политическото ни възраждане (рѫкописъ).

Такъвъ надсловъ носи трудътъ на г. Балабановъ, съ рецензията на който управителниятъ съвѣтъ ни натовари. Цѣлиятъ трудъ се дѣли на петь части.

Въ *първата* часть подъ надсловъ „Българската колония въ Цариградъ“ авторътъ изтъква: значението на българската колония въ Цариградъ за българския народъ; нейната роля и дѣйность въ повдигането народното самосъзнание; политическитѣ възгледи и настроение на нейнитѣ членове; отношенията ѝ къмъ революционото движение въ България и силното съчувствие къмъ послѣдното, — като причини, които сѫ и породили идеята въ нея за изпращането на една делегация по европейскитѣ дворове да ходатайствува прѣдъ силитѣ за подобрение положението на угнетения български народъ, и най-сетнѣ избора на членоветѣ въ тая делегация — Д. Цанкова и М. Балабанова.

Втората часть носи надсловъ „На пѫть“. Тукъ се разправя, какъ двамата делегати били принудени да заминатъ отъ Цариградъ по два различни пѫтя за сборния имъ пунктъ — Виена. Авторътъ описва своя пѫть по морето за Триестъ и при това подѣля съ читателя своитѣ впечатления и възпоминания, на които той дава доста мѣсто. По-нататъкъ разправя за срѣщата си съ Д. Цанкова въ Виена, дѣто тѣ очаквали да получатъ пълномощнитѣ писма, обѣщани още въ Цариградъ; търсятъ тия писма и въ Парижъ, и най-сетнѣ заминаватъ за Лондонъ, дѣто ще чакатъ тия писма, и отдѣто, споредъ плана имъ, тѣ трѣбало да почнатъ своята мисия.

Третата часть подъ надсловъ „Англия“ съдържа изложение прѣбѫдването на двамата делегати и тѣхната дѣйность тукъ — въ Англия, имено какъ тамошнитѣ български търговци имъ спомогнали да достигнатъ до тогавашния министъръ-президентъ Дерби, при всичко че тѣ все още не били получвали очакванитѣ делегационни писма. Насърчението, което тѣ получили отъ добрия приемъ не само въ Лондонъ, но и въ други английски градове, било причина за написването и издаването на френски и английски една брошура, въ която тѣ описвали плачевното състояние

Digitized by Google

на българския народъ и излагали, какво искатъ българитѣ; а когато най-сетнѣ пристигнали и делегационитѣ писма, тѣ написватъ оттука единъ меморандумъ до всички европейски държави, въ който излагали назначението на тѣхната мисия и какво собствено българитѣ желаятъ, като подготвили по тоя начинъ пѫть за своето приемане по другитѣ дворове. Най-сетнѣ описва се срѣщата имъ съ Гладстона и съ други видни мѫже тамъ и разговоритѣ имъ съ тѣхъ.

Четвъртата часть съ надсловъ „Континентална Европа“ обима описанието на тѣхното пѫтуване въ Франция (Парижъ), Италия (Римъ), Германия (Берлинъ), Русия (Петербургъ и Москва) и Австрия (Виена), дѣто се описватъ съ най-голѣми подробности: срѣщитѣ имъ съ Царя, съ разни държавни мѫже и влиятелни личности на тогавашна Европа и разговоритѣ имъ съ тѣхъ; приимането имъ въ разни градове; прѣчкитѣ, които въ нѣкои мѣста срѣщнали; настояването имъ, да не се остави безъ внимание тѣхното ходатайство; съчувствието, което имъ се изказвало на всѣкѫдѣ, като имъ обѣщавали на западъ, че нѣма да се повтори Кримската война, ако Русия почне война съ Турция и пр. и пр. Особено живо сѫ описани срѣщитѣ имъ съ Александра II и Горчакова и хладниятъ приемъ въ Берлинъ и Виена. Най-сетнѣ разправя се за раздѣлата на двамата делегати, отъ които Д. Цанковъ заминалъ за Букурещъ, а авторътъ остапалъ въ Виена, дѣто го е и заварило обявението на руско-турската война.

Петата часть съставя бошурата, написана и издадена прѣзъ врѣмето на прѣбѫдването на двамата делегати въ Лондонъ, въ български прѣводъ.

Отъ изложеното тукъ съдържание на съчинението на г. Балабанова се види, че това сѫ собствено мемуари на автора не само като очевидецъ, но и дѣйствующе лице, което е съзнавало своята висока мисия и на врѣмето си е държало дневникъ, що и съставя едно голѣмо прѣдимство на труда, изразено въ точностьта на датитѣ и свързана послѣдователность въ изложението, което и печели за цѣлия трудъ и единство, и пълнота. Но вънъ отъ това, тия мемуари иматъ голѣмо историческо значение, тъй като въ тѣхъ се излага наистина „една важна страница отъ нашата нова история“, понеже въ тѣхъ сѫ изразени мислитѣ, убѣжденията и желанията на една часть отъ тогавашната малобройна интелигенция. Важни сѫ тия мемуари още и по това, че въ тѣхъ не само е събрано всичко, което е извѣстно по мисията на тия народни делегати, но разпръснато по разни вѣстници и списания, но и много ново и неизвѣстно е прибавено и обяснено; много цѣнни документи, неизвѣстни досега, се публикуватъ въ тѣхъ, които проливатъ не малко свѣтлина върху тая бурна епоха въ нашия новъ животъ, а главното е, че тѣ даватъ възможность да се прѣмахнатъ много невѣрни мнѣния особено за дѣйствията на цариградската колония прѣзъ врѣмето на въстанията въ България, — мнѣния, които сѫ пуснали дълбоки корени въ новата ни литература.

Написана е книгата доста живо, задушевно и увлѣкателно, макаръ че езикътъ на мѣста е тежъкъ поради дългитѣ периоди; но главното, което бие въ очи и което бихме нарекли недостатъкъ, е това, че на

Digitized by Google

много мѣста изпъква лиризъмъ, срѣщатъ се дълги отклонения отъ главния прѣдметъ и излишни лични разсъждения — свойства впрочемъ присъщи на тоя родъ съчинения — мемуари, за каквито ние смѣтаме труда на г. Балабанова. Най-сетнѣ считаме за нужно да посочимъ още и на това, че брошурата, която авторътъ вмѣстя като пета часть въ труда си, не може да се приеме за такава, защото тя, макаръ и да се отнася къмъ главния прѣдметъ, обаче не съставя съществена негова часть и е сама за себе си. За това ние сме на мнѣние, че тая брошура не може да се смѣта като отдѣлна часть отъ цѣлия трудъ, а само като едно приложение къмъ него.

Що се отнася за достовѣрностьта на това, което г. Балабановъ разправя въ своята книга, то за нея ще отговаря неговото име.

Възъ основа на горѣказаното прѣпоръчваме на управителния съвѣтъ труда на г. Балабанова като такъвъ, който заслужва да бъде публикуванъ въ изданията на фонда „Напрѣдъкъ."

София, 12. декември 1903.

М. К. Сарафовъ.

В. Н. Златаревъ.

Digitized by Google

Синтактични бѣлѣжки за съединението на минало дѣйствително причастие съ глагола съмъ въ новобългарския езикъ.

Отъ **Ю. Трифоновъ.**

I. Главнитѣ значения на -лъ съмъ въ новобългарския езикъ.

§ 1. Перфектното значение на *-лъ съмъ* е най-старо. — 2—4. То продължава да живѣе въ новобългарския езикъ, макаръ че се явява и въ аористната форма. — 5—6. Но то не е едничкото. Покрай него сѫ се развили и други значения; а проста замѣна на аориста и мин. несвършено чрѣзъ *-лъ съмъ*, както въ много други славянски езици, не е била извършена. Случаитѣ, които като че противорѣчатъ на това, сѫ чисти *архаизми*. — 7. Полека-лека съединението *-лъ съмъ* е добило ново врѣменно значение — *неопрѣдѣлено* въ тѣсенъ смисълъ на думата. — 8—9. Въ това си значение *-лъ съмъ* редовно задържа спомагателния глаголъ и има причастие отъ многократенъ видъ или отъ неопрѣдѣленократенъ, взетъ за многократенъ. Въ създаването на минало неопрѣдѣлено вр. има аналогия между българския и руския езици. — 10—12. Покрай особения характеръ на многократностьта, за да се появи неопрѣдѣленото значение, донѣгдѣ е причина и самото перфектно значение. Това показватъ и рѣдкитѣ примѣри отъ мин. неопрѣдѣлено съ свършено причастие. — 13. А понеже терминътъ „мин. неопрѣдѣлено“ може да се отнесе и къмъ перфектното значение, добрѣ е да се задържи въ нашата граматика за *-лъ съмъ*. Подъ него не могатъ да се подведатъ само случаитѣ, когато въпросното съединение показва, че говорительтъ не е личенъ свидѣтель на разказаното; но тия случаи ще трѣбва да се отдѣлятъ въ особена глаголна категория. — 14. Като е далъ на съединението *-лъ съмъ* значение на мин. неопрѣдѣлено, българскиятъ езикъ е почналъ да различава *минали опрѣдѣлени* врѣмена. Терминътъ „опрѣдѣлено минало“, употрѣбяванъ отъ нѣкои по-стари наши граматици, заслужва да бѫде задържанъ въ граматиката ни съ извѣстна поправка. — 15—17. Съединението *-лъ съмъ* се явява и въ ролята на мин. опрѣдѣлено, когато чрѣзъ него се прѣдаватъ случки, на които говорительтъ не е личенъ свидѣтель. Въ тоя случай най-точно название за него е „*минало опрѣдѣлено невъзприето*“. Къмъ невъзприетостьта могатъ да се отнесатъ и случаитѣ отъ *косвено изказване*, или *косвена рѣчь*, които езикътъ ни различава и формално чрѣзъ изпущане на спомаг. глаголъ. — 18—20. Въ строгото различаване на възприети и невъзприети отъ говорителя дѣйствия проглежда характеристичната чърта на нашия народъ — прѣдпазливость и недовѣрчивость; но пѫтьтъ, по който е вървѣлъ езикътъ, като е приспособявалъ *-лъ съмъ* за прѣдаване на тая разлика, не може да се начъртае поради липса на чисто народни езиковни материали отъ по-старо врѣме. — 21. Нѣкои примѣри допущатъ да се прѣдположи, че прокарването на казаната разлика се е почнало още прѣзъ срѣднобългарския периодъ.

А. § 1. **Перфектно значение.** — Както е извѣстно (Миклошичъ, Syntax, стр. 800), съединението на минало дѣйствително причастие съ глагола *съмъ* въ славянскитѣ езици се употрѣбява доста често вмѣсто

Digitized by Google

аористъ, но най-много има значение на перфектъ, т. е. показва дѣйствие (състояние), което е готово въ минутата на говоренето, безъ да посочва, кога се е захванало. Напр. **приклонилъ сѧ ѥстъ дьнь. Господи, пѧть талантъ ми ѥси прѣдалъ** (Мат. 25, гл. 20). Перфектното значение на това съединение може да се вземе за най-старо. Наистина, сравнението на старобългарския прѣводъ на евангелието съ гръцкия оригиналъ, както е показалъ Потебня, не дава въ случая възможность, да се направятъ рѣшителни заключения за най-старото значение на разглежданото съединение, понеже въ тоя прѣводъ послѣдното прѣдава различни гръцки форми, и обратно — гръцкиятъ перфектъ се прѣдава ту чрѣзъ него, ту чрѣзъ аористъ. Прим. **Оутаилъ ѥси** (ἀπέκρυψας) **отъ прѣмѫдрыихъ и отъкры** (ἀπεκάλυψας) **сє младеньцемъ**; Лук 22, 4 (а не **отъкрылъ ѥси**). Сѫщо така покрай **жьнѧ, идеже не сѣꙗлъ** (οὐκ ἔσπειρας); Мат. 25, 24. — срѣща се още: **и жьнѭ, идеже не сѣꙗхъ** (οὐκ ἔσπειρα); Мат 25, 26 (други примѣри вж. Потебня „Изъ записокъ по русской грамматикѣ", 256—7). — Но, като се вземе прѣдъ видъ съставътъ на разглежданото съединение, може да се твърди, че първоначално двата му елемента — спомагателниятъ глаголъ и причастието — сѫ се чувствували като отдѣлни, та то е показвало, *какъвъ* е прѣдметътъ въ минутата на говоренето вслѣдствие на по-отрано извършено дѣйствие. Тогава то е имало приблизително такова значение, каквото има, напр., сега въ това изречение: „. . . той (Пигмалионъ) *е* сѣкогы самичакъ, умисленъ и *отпаднѫлъ* вѫтрѣ въ палата си („Приключеніята на Телемаха" отъ Фенелона. Прѣв. Н. Михайловскаго, 42). Тука *е отпаднѫлъ* показва, не какво е извършилъ Пигмалионъ, а какъвъ е. Но, колкото повече съединението *-лъ сѫмь* е добивало врѣменно значение, толкова повече е ставало глаголно, докато отъ синтактично съединение на спомагателенъ глаголъ и именна форма се е обърнало въ морфологична цѣлость, именно въ съставна глаголна форма. Въ изречението „Ами знаешь ли, дѣдо Хаджия . . . сѣното колко е поскѫпнѣло?" („За дѣдовата Славчова унука". Пер. сп. XXVIII—XXX, 495) *е поскѫпнѣло* вече е глаголно врѣме отъ глагола *поскѫпнѣя,* макаръ че причастието въ него не е изгубило съвсѣмъ именното си значение, и сегашното вр. *е* продължава да се чувствува още. И наистина, прѣди да се изкаже това изречение, не е ставало дума за сѣно, и говорительтъ не иска да каже, какво е сѣното, а иска да съобщи, *какво се е случило: е поскѫпнѣло* тука значи не само „е скѫпо", ами още: „и такова е станало по-отрано". Най-послѣ, въ стиховетѣ: „Ой та

тебе, стара маде, мащихо, *Пели ли сѫ първи питли и фтори?*" (Сборникъ Бончевъ, 171) въ съединението *пъли ли сѫ* нѣма вече и слѣда отъ именно значение, и *сѫ* вече не наумѣва сегашно вр., а наедно съ *пъли* изказва само минало врѣме.

§ 2. И така, както отъ обстоятелството, че перфектното значение на съединението *-лъ съмь* се срѣща и въ старобългарски и въ сегашнитѣ славянски езици, така и отъ самия съставъ на това съединение може да се заключи, че, когато ще се разглеждатъ значенията, които има то въ новобългарския езикъ, прѣди всичко трѣбва да се излиза отъ *перфектното му значение.* Послѣдното наистина живѣе въ езика ни и, както ще видимъ, дало е начало на нѣколко други значения на разглежданото съединение. Морфологически това значение се е свързало съ вида на глагола така, че се срѣща само въ *глаголи отъ свършенъ видъ,* тъй като самото то (перфектното значение) се състои въ посочване, че дѣйствието се е свършило въ минало врѣме, но слѣдствието му още продължава въ минутата на говоренето. Примѣри: тамо са е обрѣло и тамо да са и расѫдитъ (Троянска приказка. Мсб. VI, 347). и рекоста ему: мы есмѣ створила трож град, мы хощевѣ и оумыслити како го и расыпати (ib 348). о ц҃рю господиние, остави гнѣвъ свои и поусти за своѫ дъщере цветаны госпождѫ, и подаи ѫ за ѡны коиоуты, понеже си пошелъ съ братомъ своимъ, да наидешь ѹ҆ть (ib. 350). дадите его (орѫжїето) мнѣ, само да ѿведѫ и поставла, гдето го є҆смь и взалъ (ib. 356). Прѣвіатъ влъкъ приличѣше катѡ една жен'ска расла́ница кога́то е роди́ла та ѐ люта (Любл. рък. л. 7ᵃ). Ето, ты си зачнѫла, и ще родишь сынъ (Битіе, 16, 11, по изданието на Библейското общество). Кѫде бе ти по́-напред да доіденш, Сега вече мина штиру време, Турска воіскьа вред *е попѫлнили* (нар. пѣс. Мсб. I, отд. III, 51). — Колко работи сѫ *се струпали* на главата му! (Н. Начовъ. „Дѣдо Генко Севдата", 10). — Но кажи какво да права Кат' ма *си*, майко, *родила* Сѫсъ сѫрце мѫжко, юнашко, Та сѫрце, майко, не трае Да глѣда турчинъ че бѣснѣй Надъ бащино ми огнище: Тамъ, дѣто азъ *сѫмъ порасналъ* И първо млѣко *засукалъ* (Ботйовъ, Сѫчинения, стр. 14). — Ти излѣзъ, майко, послушай . . . Защо и какъ *сѫмъ загиналъ* И какви думи *издумалъ* Предъ смъртьта и предъ дружина (ib. 16). — И сега сякамъ, че го гледамъ прѣдъ очитѣ си, дяда Славча, толкова ми *сѫ* (= се) *е врѣзалъ* въ ума (Веселинъ, „За дѣдовата Славчова унука". Пер. сп. XXVIII—XXX, 446). — Азъ знамъ, че се обичате. И ти за това *си дошалъ,* Ненко, нали? (ib. 519). — Дафинке, снахо Дафино,

Digitized by Google

Кжкъ *сме* та тука *дувели,* Тжкмо ми цѣла година (Сборн. Бончевъ, стр. 170). — Охъ, ще са напиѭ, че ако щж са и пръснж . . . *изгорьлъ сьмъ* брѣ момче! Ти не вѣрвашъ (Ц. Гинчевъ, „Ганчо Косерката“, „Трудъ“, г. III, стр. 165).

§ 3. Въ всички подобни примѣри съединението *-лъ съмъ* показва, че въ момента на говоренето дѣйствието е свършено, но слѣдствието му още продължава: (турска воiскьа вред) *е попжлнила* = напълни и сега е пълно (съ войска), „сжмъ порасналъ“ = порастохъ и сега съмъ възрастенъ и пр. Въ тѣхъ *причастието е все отъ свършенъ видъ*. Примѣри отъ перфектно значение на *-лъ съмъ* съ несвършено причастие се срѣщатъ съвсѣмъ рѣдко; безъ съмнѣние, тѣ сж се появили подъ влияние на другитѣ значения, които има сжщото съединение. Прим. Незнамъ, рѣче дѣдо Добри, ето й очитѣ, да кажи, ти *си* ѭ *кръщавалъ* (вм. кръстилъ). Ц. Гинчевъ. „Трудъ“, г. III, стр. 35. Тука „кръщавалъ“ се е появило подъ влияние на неопрѣдѣленото значение на *-лъ съмъ* (вж. по-долу).

§ 4. Но, колкото и да е често перфектното значение на *-лъ съмъ,* езикътъ ни не изказва тóва значение все чрѣзъ въпросното съединение. Ако и по-рѣдко, срѣщаме въ ролята на перфектъ и аористната форма. Така, въ троянската приказка четемъ: **в д҃нь тъи приде гл҃ Менелаоушоу ц҃рю, ѩко ѿкрьже сѧ Роусагъ Клакинскын** (Мсб. VI, 349). — Ехъ, пъкъ въ градинката ѝ да влѣзешъ, па да се смаешъ! какъ *се насадихж* тия цвѣтя (по-обикновено: сж се насадили) и какъ *се накитихж* тие лехи и тие колела! („За дѣдовата Славчова унука“. Пер. сп. XXVIII—XXX, 452). — Бащино ли сжмъ пропилъ имане, Тебе ли *покрихъ* (вм. съмъ покрилъ) съ джлбоки рани . . . (Ботйовъ, Сжчинения, стр. 17). — Пенелопа, жена му, и азъ, който сьмъ неговъ синъ, *изгубихмы* надѣждата да го видимъ отново („Прикл. на Телемаха“, прѣв. Н. Михайловскаго, стр. 3).

Б. § 5. **Значение на минало неопрѣдѣлено.** — Обаче, колкото и да е разпространено перфектното значение на съединението *-лъ съмъ,* сáмо то не стига, да се разяснятъ всичкитѣ случаи, въ които послѣдното се употрѣбява. Въ всички славянски езици това съединение има, покрай перфектното, и други значения. Въ ония отъ тѣхъ, които сж изгубили формитѣ на аориста и мин. несвършено врѣме, *-лъ съмъ* е поело върху си и тѣхнитѣ значения. Вмѣсто аористъ то се употрѣбява тогава, когато причастието му е отъ свършенъ видъ, а вмѣсто мин. несвършено — когато причастието е отъ несвършенъ видъ. Примѣри. Руски: На Олговичи *есми ходилъ* (вм. ходихомъ). Ростиславъ *сошелъ есть* (вм. соиде) на Литву. —

Digitized by Google

Чешки: Když *jsem* já k vám *chodívával* и др. (Миклошичъ, Syntax, 800 — 1). — Въ новобългарски, както аористътъ, така и мин. несвършено се пазятъ много добрѣ, та не е имало нужда, тѣ да се замѣстватъ отъ съединението *-лъ съмъ*. Наистина, има случаи, въ които послѣдното се явява въ ролята на аористъ; но тѣзи случаи сѫ *архаизми*, а не се длъжатъ на нѣкаква особена диференцировка въ неговото значение. Такова архаично употрѣбение на *-лъ съмъ* се срѣща понѣкога въ езика на дамаскинитѣ (най-вече въ молитвитѣ), а сега — токо-речи изключително въ народнитѣ пѣсни, по чието подражание много нарѣдко се срѣща и въ изкуственото стихотворство, и то за по-лесно прѣодолѣване мѫчнотиитѣ на размѣра. Нѣма съмнѣние, че нѣкои отъ случаитѣ, за които е дума, се длъжатъ и на обстоятелството, че разказвачътъ по невнимание говори ту като очевидецъ, ту като далечно лице (за разликата между двата случая вж. по-долу) — грѣшка, въ която падатъ по нѣкога дори и нѣкои наши писатели. Напр. „Много изредни отечестволюбци се *явили* съ думи и съ дѣла да изпрѣварѭтъ катастрофата, но тя *бѣше* неминуема“ („История на слав. литература“ отъ Йордана Ивановъ, стр. 67).

§ 6. *Примѣри отъ архаично употрѣбение на -лъ съмъ.* Йдѣше с(ве)тїи в̓ тъмницата рáдуваше са и благодарѣше б(ог)а, и дýмаше. Слáва тéбе вл(а)д(и)ко г(оспод)и, чѐ не сѝ засрáмиль кóй се на тéбе надѣ́е. и бл(а)годáрѫ те óти ма *си послýшаль,* и исплѣ́нил̓ ми сѝ що тѝ с̓мь йскаль (Люблянски дам., л. 58[a]). Бл(а)годáруте слýго б(ог)а вйшнıаго, óти сѝ пом(ӣ)луваль мéне окаáнного (ib. л. 79[a]).

Сноощи *сми пили* и *ели* Съ биглишки вáти увчери, Чи *са е упилъ* младъ Стуянъ (Сборн. Бончевъ, стр. 83). — *Сталалъ* ми ѝ Богданъ, младъ Богданъ Рано ми, рано, въ пундéлникъ, Та чи са *уми, прикрѫсти* (ib. стр. 61). — Туку туй Райка *издума,* И пцетата *са лавнали,* И портитѣ *са хлопнали,* И двора *са е напѫлнилъ* (ib. стр. 124—5). — Снóшчи ю вáс сáм *сѫм бúл,* Вéдро вúно *сѫм испил; Немáх* парú да плáта, Голéм рехúм оставúх (Сборн. Шапкаровъ, ч. I, отд. IV, № 963) — Снóшчи *сѫм бúл* у вáска, Ройно вúно *сѫм пúіал* (ib. № 1084). — Фчéра ми *ýмрел* татко ми, Дéнес *зáкопаф* мáйка ми (ib. № 945). — Вéруй, лúбе Иовáнчо, Снóщи ми е брáт дошéл, — У земнúци *сам флéзла,* Та *сам* вино *точила,* Та самъ пóли улъıала; За това ми мерищат! (ib. № 1222). — Ни могѫ дѫ станѫ: Нѫ рѫкѫ (= рѣка) *сѫм била,* Платну *сѫм бялилѫ,* Тѫ сѫм умуренѫ (Сборн. Илиевъ, № 159). — Сношти *сѫм билѫ* нѫ субать, Тѫ съм сѫ билѫ іупилѫ, — Чи съм легнълѫ,

Digitized by Google

зъспалж (Пер. сп., Браила, V и VI, 209). — Но стоя Чавдаръ, що стоя, — *Стоялъ* ми *й* отъ день до пладня! (Хр. Ботйовъ. Съчинения, стр. 11). — Татко ти *й* сноци *доходялъ*, За тебе синко да пита, — Много ма *й сждилъ* и *хокалъ*, Що сжм та синко пратила При вуйча ти, а не при него . . . Триста *е* заржци *заржчалъ*, Въ недѣлж да та провода На хайдушкото сборище (ib. 12 — 3). — Но чухъ Годфридовитѣ добрини . . . И, поразена отъ сждба си зла, За помощь тукъ при него *съмъ дошла* „Освобод. Иерусалимъ". Прѣв. К. Величковъ. Христ. Мишевъ и Костовъ, II, 1898. стр. 106).

Послѣднитѣ примѣри показватъ, че архаичното употрѣбение на съединението *-лъ съмъ* намира подкрѣпа и въ перфектното значение на послѣдното.

§ 7. Но, макаръ твърдото пазене на аориста и мин. несвършено въ новобългарски и да не е дало възможность на *-лъ съмъ* да ги замѣсти, както въ други славянски езици, — това съединение пакъ се е размножило твърдѣ много, като се е свързало съ нови значения. Едно отъ тѣхъ е неопрѣдѣленото. Въ значение на *минало неопрѣдѣлено* съединението *-лъ съмъ* показва, че се е вършило или свършило дѣйствие (състояние), което не е свързано съ опрѣдѣленъ миналъ моментъ, т. е. което се е вършило или свършило нѣкога, но неизвѣстно, кога именно. Прим. Много пжти *съмъ* те *канилъ* да дойдешъ въ София, но вѣрвамъ, че поне сега нѣма да сккршишъ хатъра ми. Пакъ и ти толкова пжти *си* ми *се обѣщавалъ* (Н. Начовъ. „Дѣдо Генко Севдата", 2). Тука говорительтъ не визира никакъ врѣмето, когато е ставало каненето и обѣщаването, а посочва само, че е минало. Ако това врѣме да се имаше прѣдъ видъ, той щѣше да употрѣби аористната форма; напр. „*миналата година* много пжти те *канихъ* . . . и ти толкова пжти ми се обѣщава . . ." Други примѣри: Тогúва щьть да вьсвр(ь)снат кметóвете, и да гѝ влáчать сѝч'ките людiе прѣд б(ог)а, дâ дáвать дýма б(ог)у защó *са досáждале* на сиромáсите, и *зéмале úм'са* домовéте (Любл. дамаск., л. 30ᵃ). — Тогúва щьть да въскр(ь)снать и тiа който нѣ *сь почитале* с(ве)тыте праздници и нѣ гú *са празднувале*, амѝ ги нотьп'вале и *рáботиле* да дâвать рѣчь б(ог)ꙋ. Който нѣ си *са пáзиле* лицêто чúсто, догдê *са хóдиле* мóм'ци и момѝ, амѝ са *курвиле* догдê *сь са ожéниле*, тâ щьть дâ дáвать рѣчь б(ог)ꙋ за това (ib. л. 30ᵇ). — Знаешъ ли, че той има синъ ергенинъ и веке *казвалъ* ми *е* нѣколко пжти за Райна? („За дѣдовата Славчова унука". Пер. сп. XXVIII—XXX, 469). — Другы поддържахж че ма *са виждали* въ другы страны и че ма познавать („Приключ. на Телемаха". Прѣв.

Digitized by Google

Н. Михайловскаго, стр. 90).—Горо, горо, майко мила, Толкосъ годинъ *си хранила* Мене, горо, юнакъ стари Съ отборъ момци и другари (Хр. Ботйовъ. Сѫчинения, стр. 27).—Но иди, майко у дома И съ сърдце сичко раскажи На мойте братя невръстни Да помнятъ и тие да знаятъ, Че и тие братъ *сѫ имале* (ib. стр. 15). — Свѣтътъ не *е раждалъ* Злодѣй по̀-черъ („Божеств. комедия", прѣв. К. Величковъ. Христом. Мишевъ и Костовъ, II, 1898 г., стр. 101). — Нека всякой братъ нашъ да чете, да помни, Че Гърци сѫ людіе хитри, вѣроломни, Че *сме ги блъскали,* и не единъ пѫть, И за туй не можатъ нази да търпѫтъ (Ив. Вазовъ. „Поля и гори", стр. 120).

§ 8. Понеже спомагателниятъ глаголъ въ *-лъ съмъ* твърдѣ рано почналъ да се изпуща въ нѣкои случаи въ 3-то лице, езикътъ диференциралъ случаитѣ отъ това съединение така, че, когато го употрѣбява като минало неопрѣдѣлено, редовно задържа спомагателния глаголъ, а когато го употрѣбява като форма за косвено изказване (вж. по-долу), повечето изпуща послѣдния. При това, за да изработи категорията *минало неопрѣдѣлено* съ помощьта на разглежданото съединение, българскиятъ езикъ се е възползувалъ отъ вида на причастието, а именно отъ *кратностьта*. И наистина, докато перфектното значение е свързано съ причастие отъ свършенъ видъ, неопрѣдѣленото, наопаки, се свързва съ причастие отъ несвършенъ видъ, и то *многократенъ* или неопрѣдѣленократенъ, взетъ за многократенъ. Прим. А че *не сѫмъ* та *каралъ* азъ да раждашъ толкова дѣца (Ботйовъ. Сѫчинения, стр. 146). — Да чуятъ моми и момци . . . Какви *е* дѣца *раждало,* Раждала, ражда и сега Бѫлгарска майка юнашка; Какви *е* момци *хранила,* Хранила, храни и днеска Нашата земя хубава! (ib. стр. 9).— Ала *сѫмъ думалъ* и думамъ Блазѣ му, който умѣе, За честь и воля да мѫсти . . . (ib. 10). — Тряба да се признае обаче, че въ оценката на мисионерската дейность на пръвъ планъ *са се издигали* обикновено религиозни мотиви (Бълг. Прѣгледъ, г. IV, кн. XI, 54). Сравни и по-горѣ приведенитѣ примѣри.

§ 9. Че въ всички подобни примѣри неопрѣдѣленото значение на *-лъ съмъ* е свързано главно съ кратностьта, а не съ несвършеностьта, показватъ ни прѣдложни причастия, които и въ еднократната си форма и въ многократната иматъ свършено значение поради прѣдставката си. Когато съединението *-лъ съмъ* има подобно причастие въ многократна форма, то (съедин.) е мин. неопрѣдѣлено. Прим. Други пѫть му е давалъ жито за сѣме на вѣра, — Велчо и него е *исплащалъ* честно („За дѣдов. Славч. унука". Пер. Сп.

XXVIII—XXX, 513). — Имаме си единъ татко; много пѫти е *искачалъ* на черната земя, но пакъ си дохаждаше; сега искочи и не си дойде (Н. прик. Христ. Мишевъ и Костовъ, II, 1898, 187). Обратно, въ случаи, когато *-лъ съмъ* има причастие, образувано не отъ аористъ, а отъ мин. несвършено, щомъ послѣдното е употрѣбено като еднократно, въпросното съединение не е мин. неопрѣдѣлено, а е употрѣбено вмѣсто мин. несвършено, за да се посчи невъзприетостьта на дѣйствието. Прим.... тýтжкси Кéлчу видьáл, чи *йдъжли* дж іж пусрéштжт змéіуви... (нар. прик. отъ Габрово, Мсб. XI, отд. III, стр. 132). Само когато несвършеното причастие има многократно значение, съединението може да се вземе за мин. неопрѣдѣлено. Прим. Одесското настоятелство приемало и давало срѣдства на ония само ученици, на които бѣлѣжките биле най-добри. Слѣдователно, Ботйовъ, щомъ работата *са е мъряла* съ тоя аршинъ, падналъ на най-ниското дередже (З. Стояновъ. „Хр. Ботйевъ", 40). — Онова, което е *липсувало* въ него като на обикновенъ човѣкъ, *допѫлняло са е* отъ талантъ и дарби (ib. 22). — Той ималъ много млади поляци ученици за другари, които естественно, *дѫржели сѫ* го въ течението на събитията, станали въ тѣхното отечество (ib. 52).— Поради тѣзи му необмислености, срѣдата въ която той е живѣлъ е *страняла* отъ него (П. П. Славейковъ. „Избрани стихотворения на П. Р. Славейковъ", стр. IV).

При изработване на категорията „минало неопрѣдѣлено" въ посочения по-горѣ смисълъ българскиятъ езикъ е вървѣлъ по сѫщия пѫть, по който е вървѣлъ и рускиятъ, като е приспособилъ повторителнитѣ II минали дѣйствителни причастия отъ втора степень за изказване на дѣйствия, станали въ неопрѣдѣлено минало врѣме. Напр. Сколько мы по бѣлу свѣту не *хаживали*, мы такого дурака не *нахаживали*. — Никакой надъ собой притки и скорби не *видывалъ*. — Слыхивали мы слухи и пр. (Миклошичъ, Syntax, 803).

§ 10. Едвали може да има съмнѣние, че неопрѣдѣленото значение на *-лъ съмъ* се е появило донѣгдѣ и подъ влияние на по-старото перфектно значение, понеже и въ това значение имаме работа съ дѣйствие (състояние), което се е захванало въ *неопрѣдѣленъ миналъ моментъ*, само че слѣдствието още продължава въ минутата на говоренето. Така, „**вьзлюбилъ ꙗ єси**" показва, че лицата, които се иматъ прѣдъ видъ, въ минутата на говоренето сѫ прѣдметъ на обичь и че такива сѫ направени тѣ по-отрано, въ едно минало врѣме, но не се посочва, кога именно. И наистина, въ изречението „Веарвамъ фаф іедна Бога... фго *іе сторилъ* небето и земата"

Digitized by Google

(по езика на семиградскитѣ българи. Милетичъ, Мин. сб. XIII, 219) *„ie сторилъ“* има перфектно значение, ако се обърне внимание върху края на дѣйствието, и неопрѣдѣлено значение, щомъ вниманието се прѣнесе върху началото на дѣйствието Сѫщото е и въ тоя примѣръ: „Богатъ е“, казва, пакъ го не пита колко *е* души *изгорилъ* живи, сироти колко той *е ограбилъ*. И предъ олтарьтъ Бога *измамилъ* (Ботйовъ, „Съчинения“, стр. 28).

§ 11. Колкото за вида за причастието, когато *-лъ съмъ* има значение на мин. неопрѣдѣлено вр, не е мѫчно да се разбере, защо именно многократностьта се е свързала съ неопрѣдѣленостьта по врѣме. И наистина, многократностьта сама по себе-си е неопрѣдѣлена: дѣйствието се върши много пѫти, но колко именно, не е извѣстно; а нѣма нищо по-лесно отъ това, да се мине отъ неопрѣдѣленость на повтарянето къмъ неопрѣдѣленость на врѣмето, въ което то (повтарянето) се върши: щомъ едно дѣйствие става много пѫти, то може да става и въ разно врѣме, и то въ неопрѣдѣлено, понеже самото количество на повторкитѣ не е извѣстно. Така, отъ *„много пѫти* е изкачалъ“ (в. горѣприведения примѣръ) лесно се минува къмъ *„въ разни врѣмена* е изкачалъ“, *„нѣкога-си* е изкачалъ“ и пр.

§ 12. Нѣкои примѣри въ езика на по-ставитѣ паметници като че противорѣчатъ на казанното относително вида на причастието въ съединението *-лъ съмъ,* когато послѣдното служи за мин. неопрѣдѣлено врѣме. И наистина, вече въ Троянската приказка намираме примѣръ отъ мин. неопрѣдѣлено съ причастие отъ свършенъ видъ: и рече прѣиамоушь: не бои сѧ, господине, ѿ млада того *нѣсмъ створилъ* да спаща витеза погоублѧ (Мин. сб. VI, 355). Такива примѣри се срѣщатъ и въ езика на влахо-българскитѣ грамоти: и како *сте дале* първо кѵмеркъ, такози и нинѣ (Грамота на Дана I, писана между 1420—31 год. Милетичъ, „Нови влахо-български грамоти отъ Брашовъ“, № 21, стр. 55). — Ако ли́ *са сме* ни́е нѣкогы *наговóриле* лѫкáва рáбота и неправедна на твоé ц(а)рство, а ты́ неостави́ ѿ нас, ни́ ѿ рωдь нáших ни́ мáла, ни́ голѣ́ма (Люблянски дамаскинъ, л. 98б.) — ала̀ за мрьтьвца̀ да вьскр(ь)сне *нѣсмѐ чю́ле* до днéшны д(ен)ь. (ib. л. 56б.). — и тóлкози кóлкото не пóвни никои ѿ чл(овѣ)кь стáрых по ωнова̀ мѣсто да *ê би́лъ* такьв'зи глáдь (ib. л. 81б). — Нéщо, дéто не *си́ ви́делъ* й̂ не мѹ знáешъ краю, недéй го хоратѹва (Праж. катих. л. 16а. Пер. сп. 44 стр. 192). — азъ съмъ влѣзвалъ въ дженкъ — *видѣлъ съмъ* и еднитѣ да надвиватъ и другитѣ да надвиватъ („Ганчо Косерката“. „Трудъ“, г. III, стр. 156. Подобни примѣри сѫ рѣдки. Твърдѣ е вѣроятно, че тѣ се длъжатъ на влия-

Digitized by Google

нисто на перфектното значение: „ако лѝ *са сме* нѝе *нѣкогы наговбриле*“ може да се яви по аналогия на „ако ли *са сме* нѝе *сега* наговбриле“. Особено ясно изпъква възможностьта на това влияние въ тоя примѣръ: „чл(овѣ)ци прȁви дѣто не знȁють нѝчтȏ *да сȁ съгрѣшѝле*, а тѝе такъ́въ́и ѿвѣть да чюеть (Любл. дам., л. 87б). *Да са съгрѣшйле* тука може да се вземе като примѣръ, подобенъ на погорнитѣ, а въ него явно имаме перфектно значение.

§ 13. И тъй, съединението *-лъ сѫмъ* се явява като *минало неопрѣдѣлено въ тѣсенъ смисълъ* на думата, т. е. като такова, което показва дѣйствие, неопрѣдѣлено и по началото и по края си, тогава, когато причастието му е отъ многократенъ видъ или отъ неопрѣдѣленократенъ, взетъ за многократенъ. Но *въ широкъ смисълъ на думата* неопрѣдѣлено може да се нарече и перфектното значение на *-лъ сѫмъ*, понеже послѣдното показва дѣйствие, чието слѣдствие наистина продължава въ момента на говоренето, но началото му се отнася къмъ неопрѣдѣлено врѣме. По тая причина и за двѣтѣ разгледани дотука значения на *-лъ сѫмъ* терминътъ *„минало неопрѣдѣлено“*, който се употрѣбява отъ всички днешни наши граматики, се явява напълнѣнъ сгоденъ. Не подхожда той подпълно само къмъ употрѣбѣнието на *-лъ сѫмъ* въ случаи, когато говорительтъ изтъква, че не е личенъ свидѣтель на разказваното (в. §§ 15—7); но, както ще се покаже по-долу, съединенията, които се употрѣбяватъ въ послѣднитѣ случаи, ще трѣбва да се отдѣлятъ въ особена категория.

§ 14. А като е приспособявалъ съединението *-лъ сѫмъ* за изказване на неопрѣдѣлено минало врѣме, новобългарскиятъ езикъ полека-лека е дошълъ дотамъ, че е отдѣлилъ аористната и имперфектната форма, а споредъ тѣхъ и съединенията *бѣхъ -лъ, щѣхъ да -а*, и *щѣхъ да сѫмъ (бѫда) -лъ* като *опрѣдѣлени* минали врѣмена, т. е. като такива, които се взиматъ въ свръзка съ *даденъ* миналъ моментъ. Наистина, както видѣхме, има случаи въ народнитѣ пѣсни, въ които (случаи) вмѣсто аористна форма срѣщаме съединението *-лъ сѫмъ*, макаръ миналиятъ моментъ и да е опрѣдѣленъ; но тия случаи сѫ *архаични*. По-долу ще видимъ пакъ други случаи, въ които *-лъ сѫмъ* замѣнява опрѣдѣлени врѣмена (свършено и несвършено) въ косвено изказване; но и тия случаи, както ще се каже попослѣ, трѣбва да се отдѣлятъ отъ мин. неопрѣдѣлено. Колкото за обикновеното или прѣкото изказване, аористната и имперфектната форми сега редовно се явяватъ като опрѣдѣлени и се противопоставятъ на съединението *-лъ сѫмъ* като неопрѣдѣлено. По тая причина, споредъ нашето мнѣние, терминътъ *опрѣдѣлено минало*, който се употрѣбяваше

Digitized by Google

отъ нѣкои наши по-стари граматики за аористната форма[1]) е умѣстенъ. Доколкото ми е извѣстно, пръвъ употрѣбява тоя терминъ за аористната форма Мирковичъ, който пръвъ въвежда и терминътъ „мин. неопрѣдѣлено“ за съединението *-лъ съмъ*[2]) (Кратка и методическа българска грамматика. Цариградъ—Галата. Въ книгопечатницѫ-тѫ на Д. Цанкова, 1860). Сѫщиятъ терминъ употрѣбяватъ още Д. Войниковъ, Ив. Н. Момчиловъ, С. Панаретовъ и др. Но, докато названието „мин. неопрѣдѣлено“ се държи и доднесъ въ нашитѣ граматики, названието „мин. опрѣдѣлено“ вече е почти съвсѣмъ изоставено; употрѣбява го само А. Теодоровъ (Българска граматика (за I и II кл.). Кн. първа. Пловдивъ, 1898, стр. 152), който го отнася още и къмъ съед. *-лъ бѣхъ*. Въ сѫщность, послѣдното название се налага отъ самия терминъ „минало неопрѣдѣлено“: съ различаването на неопрѣдѣлени по врѣме минали дѣйствия, езикътъ вече отдѣля тия, въ които миналитѣ дѣйствия сѫ взети въ свръзка съ опрѣдѣленъ моментъ, а такива сѫ формитѣ аористна и имперфектна и съединенията *-лъ бѣхъ* (минало прѣдварително) *щѣхъ да -а* (минало бѫдеще или минало прѣдстояло, напр. *щѣхъ да падна)* и *щѣхъ да съмъ (бѫда) -лъ* (минало бѫдеще прѣдварително, напр. *щѣхъ да съмъ (бѫда) умрѣлъ)*. По-старитѣ ни граматики, които употрѣбяваха термина „мин. опрѣдѣлено“, грѣшаха единично въ това, че го отнасяха само къмъ аористната форма. Споредъ нашето мнѣние, понеже названията „свършено“ и „несвършено“ визиратъ повече вида, отколкото врѣмето, — по-добрѣ е, тѣ да се употрѣбяватъ въ свръзка съ названието „опрѣдѣлено“, като се казва, напр., за *пиеше,* че е мин. опрѣдѣлено несвършено, а за *пихъ* — мин. опрѣдѣлено свършено. Колкото за съединенията *бѣхъ -лъ, щѣхъ да -а, щѣхъ да съмъ (бѫда) -лъ,* понеже тѣхнитѣ названия визиратъ врѣмето, та не прѣчатъ да се прави и въ тѣхъ разлика по видъ, добрѣ е да си останатъ съ досегашнитѣ названия, като се знае само, че сѫ опрѣдѣлени по врѣме.

В. § 15. **-лъ съмъ за изказване невъзприети отъ говорителя дѣйствия и за косвено изказване.** — Покрай значението на минало неопрѣдѣлено врѣме, новобългарскиятъ езикъ е свързалъ съ *-лъ съмъ* още едно важно значение, което се е разширило твърдѣ много, та служи за една отъ най-характернитѣ особености на тоя езикъ по всич-

---

[1]) I. Груевъ съвсѣмъ несполучливо нарича съ името „минало опрѣдѣлено“ съед. *-лъ съмъ* (Начяла отъ българскѫ грамматикѫ, 1869 г.).

[2]) Въ статията „По историята на нашата граматическа терминология“ (Пер. сп. кн. 64, стр. 177) погрѣшно е казано, че това е направилъ за пръвъ пѫть Войниковъ.

Digitized by Google

китѣ му нарѣчия. Значението, за което е дума, се състои въ това, че *-лъ съмъ* полека-лека е замѣнило аориста и миналото несвършено, а отпослѣ, както ще видимъ, се е отразило и върху повечето отъ останалитѣ глаголни врѣмена въ тия случаи, когато говорительтъ иска да изтъкне, че изказаното отъ него дѣйствие не е негово лично наблюдение, че той не е неговъ личенъ свидѣтель, а го прѣдава по слухъ, или пъкъ, и да е билъ личенъ свидѣтель, не е обърналъ надлежно внимание на него или го е забравилъ, та пакъ го разказва по чуждо прѣдаване. Така, въ думитѣ на стария Мооръ: „ето довеждатъ при мене единъ чилѣкъ, който ми приказва, че синътъ ми първороденъ *умрѣлъ* въ бой . . . че азъ съ своята клѣтва *сѫмъ* го *вкаралъ* въ бой“ („Разбойници“ отъ Шиллера, прѣв. Н. Бончевъ, стр. 98), ние, и безъ да ни се казва, кой е съобщилъ разказваното, отъ самитѣ глаголни форми *„умрѣлъ“*, *„сѫмъ го вкаралъ“* разбираме, че Мооръ не е билъ личенъ свидѣтель, а прѣдава чужди думи. Сѫщо така, когато прочетемъ думитѣ на Софрония: „като *съмъ билъ* три лѣта, *приставила се* мати моя и отецъ мой *поелъ* другу жену“ (Житие и страдание грѣшнаго Софрония. Пер. Сп. Браила, кн. V и VI, 52) — ние отъ самитѣ глаголни форми *„съмъ билъ“* и *„поелъ“* разбираме, че той, ако и да е билъ свидѣтель на разказваното, не го помни, а го е чулъ отъ други хора. Ако въ първия отъ приведенитѣ примѣри Мооръ да прѣдаваше дѣйствия, които самъ е видѣлъ, щѣше да рече: „синътъ ми първороденъ *умрѣ* въ бой . . . . азъ съ своята клетва го *вкарахъ* въ бой“. Тъй сѫщо, ако въ втория примѣръ Софроний да помнѣше смъртьта на майка си и втората женитба на баща си, щѣше да каже: „като *бѣхъ* три лѣта, *престави се* мати моя и отецъ мой *пое* другу жену.“ Ще каже, че въ повечето отъ тия примѣри съединението *-лъ съмъ* е употрѣбено вмѣсто старата аористна форма. Вмѣсто сѫщата форма е употрѣбено въпросното съединение и въ тия примѣри: „Вие *сте пращале* да ме викатъ, графе? Чудно ми е! („Разбойници“, стр. 106) . . . . прѣд мнѡм *прїесте,* како Ханъжȣ Лѫкарю хижȣ да вратите. А коги *съмъ* азъ ѡтишълъ, ви му ю *сте* пакъ ȣвъзели. (Грамота отъ Влада II Дракула, писана между 1430—1446 год. Милетичъ, „Нови влахо-български грамоти отъ Брашовъ“, № 43, стр. 65). Докато Владъ говори за дѣйствие, което самъ е видѣлъ, употрѣбява аористъ — *прїесте* — а щомъ минува къмъ дѣйствия, прѣдадени по чужди думи, употрѣбява *-лъ съмъ* — сте ȣвъзели, съмъ ѡтишълъ.— Сего ради да е ȣ знанїе вашеи милости, ꙗко ѡногози чл(овѣ)ка, що го сте ȣхватили, тои да знаете и да верȣете . . како не е

виноват (ib. № 47, стр. 66—7). — В' Елена занесох с' мене си едничкий ржкописен труд — „Огледалото“ — случайно избавен от водитѣ на Дунав, понеже *сэм* го *бил турнжл* в' джеб'а си (П. Р. Славейковъ. Български притчи, г. II, стр. IV). Славейковъ тукъ употрѣбява съед. *бил сэм турнжл*, защото не помнѣлъ турянето; ако да го помнѣше, щѣше да каже „турнжх“. — Въ единъ пъкъ отъ тия примѣри съединението *-лъ съмъ* е употрѣбено вмѣсто мин. несвършено все по сжщитѣ причини: „като *съмъ билъ* три лѣта“ вмѣсто „като бѣхъ (староб. бѣахъ) три лѣта“. Вмѣсто сжщото врѣме е употрѣбено то и въ слѣднитѣ примѣри: „Близу тждѣва *съмъ се въртѣлъ* (вм. въртѣхъ) и въ сжщата улица, ама отъ друга страна, — *надминалъ съмъ* кжщата, ама нали човѣкъ не знае“ („Дѣдо Генко Севдата“, Н. Начовъ, 122). — Турцитѣ не *смѣяли* (вм. не смѣяха) да я насилжтъ, да се не събуджтъ спещитѣ и да се развикатъ и защото *вѣрвали* (вм. вѣрваха), че и посрѣдъ нощь всички съсѣди щѣли (вм. щѣха) да се притекжтъ на помощь на обичния имъ дѣдо Стоянъ („Бунтовници“, Н. Начовъ, 147). — Ф идин грат *имáлу* (вм. имаше) іди́н вл҃дикж млóгу дубж́р... Пжк нж чурбжџи́іти тоі ни им *би́л* (вм. бѣше) по угоджтж, зжштóту... ни им *іуди́свжл* (вм. іуди́сваше) дж си прáвьжт кжквóту и́скжли, жми́ зжвж̀рдьжл (вм. зжвáрдьаше) сурмáсити (Нар. прик. отъ Габрово. Мин. сб. XI, отд. III, 71).

§ 16. Като прѣгледаме горнитѣ и други подобни примѣри, ще забѣлѣжимъ, че, когато *-лъ съмъ* е употрѣбено вмѣсто аористната форма, причастието му е отъ свършенъ видъ, а когато е употрѣбено вмѣсто мин. несвършено, причастието му е отъ несвършенъ видъ и че докато въ I и II лице спом. глаголъ *съмъ* се задържа, въ 3-то л. обикновено се изпуща („сэмъ билъ“, „сжмъ го вкаралъ“, „съмъ ѡтишълъ“; „сте ѵвъзели“, „сте пращале“; — но „умрѣлъ“, пристэвила се“, „не смѣяли и пр.). Но и въ единия и въ другия случай разгледаното съединение нѣма значение на минало неопрѣдѣлено, ако и да се приближава до него понѣкога твърдѣ много. Какво име да му дадемъ? Терминътъ „минало историческо“, който нѣкои наши граматики (А. Илиевъ, Топковъ и др.) употрѣбяватъ покрай термина „минало неопрѣдѣлено“, за да обнематъ и това значение на *-лъ съмъ,* което разглеждаме сега, има тая несгода, че не може да се разпространи къмъ съединения, образувани отъ бждещи врѣмена, които иматъ сжщото значение. Напр. „и на дѣда Добря на унучката — Милка, казалъ, че... *щѣлъ да тж качи* една нощь на единъ конь и *щѣлъ да я* занесе на Арнаутлука“... (вж. примѣритѣ по-долу). Много по-сгоденъ би билъ терминътъ „минало опрѣдѣлено за косвено

изказване“, който може да се приспособи и къмъ други врѣмена, напр. „бѫдеще за косвено изказване“. Тоя терминъ изтъква тѣсната свръзка, която сѫществува между разгледаното тука употрѣбение на *-лъ съмъ* и тъй-наречената косвена рѣчь (oratio obliqua). И наистина, едвали можемъ да се съмняваме въ това, че замѣната на аориста и мин. несвършено въ случаитѣ, когато се изтъква, че говорительтъ не е личенъ свидѣтель на разказваното, се е почнала най-напрѣдъ въ допълнителни изречения, въ които се прѣдаватъ чужди думи, т. е. въ косвена рѣчь. Поради своята сгодность и извѣстность, названието „косвено изказване“ е добрѣ да се употрѣбява въ всички случаи, когато говорительтъ иска да изтъкне своята отдалеченость отъ дѣйствията или случкитѣ, които излага. Тия случаи, примѣри отъ които се приведоха по-горѣ, езикътъ отдѣля формално по такъвъ начинъ, че въ 3-то лице единствено и множ число, което (лице) най-често се употрѣбява, изпуща спомагателния глаголъ.

§ 17. Ала покрай тия случаи новобългарскиятъ езикъ различава и други, въ които говорительтъ, ако и да не е личенъ свидѣтель на разказваното, повече изтъква дѣйствителностьта на послѣдното, а не своята отдалеченость отъ него. Въ тия случаи спомагателния глаголъ се задържа въ всички лица. *Примѣри*. На сутрѣнта дошълъ Дѣдо Господь и видѣлъ, че чилѣшкото тѣло сѐ дупки. „Хѫ, това *е направилъ* дявола“, рѣкълъ той, „да ме кара да правѫ друго тѣло!“ (Нар. прик. Пер. Спис., София, кн. III, стр. 173). — .... вѣроятно нѣкоя котка или куче *е бутнало* тувлитѣ, а глупавата Пенà надала врява (Вазовъ. „Подъ Игото“, издан. 1896 г., г. I, стр. 9). — Баща ми, Господь здрави да му дава и леки старини, той ги *е садилъ* още когато садилъ лозето, когато го уженилъ дѣдо („Ганчо Косерката“ отъ Ц. Гинчевъ. „Трудъ“, г. III, стр. 150) — ... и да ви донеса святогорски ножчета, кръстчета ... и грозде за млѣко на родилницитѣ отъ лозата на св. Симеона, която, както казватъ, *е изникнала* отъ пѫпа му и ражда и зимѣ и лѣтѣ (ib. 151). — Взехъ да прѣкарвамъ прѣзъ ума си всички възможности: може баща ми да не ми *е писалъ* самата страшна истина, за да не ма плаши (П. Кисимовъ. „Исторически работи“, IV, 20). — Крайниятъ епилогъ на тая отеческа строгость на генерала Инзова ... *е билъ*, щото тѣзи колонисти, подиръ смъртьта му, която го случила въ Одеса, на рѫцѣ *сѫ довезли* колата съ траурния ковчегъ и коститѣ му и ги *сѫ поставили* въ въздигнатия нарочно параклисъ въ болградскитѣ гробища, дето се покоятъ и до днесъ (ib. 35). — На мѣстото, дѣто е сега руската столица, прѣди сто и осемдесеть и четире години *е стояла* нищо

Digitized by Google

и никаква шведска крѣпость (Вазовъ. Христ. отъ Ив. Пѣевъ за IV кл., 1893 г., стр 14). — Прѣзъ нощьта *е валѣло* дъждъ, а слѣдъ дъждъ всѣкога небето и въздухътъ се измиватъ и прѣчистватъ (Веселинъ. Христ. Пѣевъ за III кл., 1897 г., стр. 1—2). — И досѣти се Ненко че по-напрѣдъ намѣсто да запишува, той *е распишувалъ* и *расфърлялъ* („За дѣдовата Славчова унука". Пер. Сп. XXVIII—XXX, 464). — Къмъ всички подобни случаи, въ които говорительтъ, ако и да не е възприелъ лично разказванитѣ дѣйствия и случки. не изтъква, че е чулъ за тѣхъ отъ другиго, а ги прѣдава като своя мисъль или като свое догаждане, терминътъ „косвено изказване" е неприложимъ, та трѣбва да се потърси другъ. който да обнеме и тѣхъ. Въ 1896 г. въ една своя рецензия (в. „Училищенъ Прѣгледъ" за оная год., стр. 317) азъ прѣдложихъ мимоходомъ термина „невъзприето врѣме". който обнема всички случаи, въ които говорительтъ не разказва като очевидецъ. И сега менѣ не ми е възможно да прѣдложа нѣкой другъ, който хемъ да има неговата точность, хемъ да е по-близъкъ до общеупотрѣбителнитѣ сега термини. Ако не искаме да бждемъ напълно точни, ние бихме могли да си служимъ съ названието „косвено изказване"; но, за да не пожертвувамъ точностьта заради извѣстностьта, азъ се рѣшихъ да си служа съ термина „невъзприето врѣме".

§ 18. Въпросътъ за това, какъ е достигналъ новобългарскиятъ езикъ да употрѣбява *-лъ съмъ* въ случаи, когато говорительтъ иска да се изтъкне като далечно лице спрѣмо разказванитѣ дѣйствия, е единъ отъ най-важнитѣ въпроси въ историята на българскитѣ форми. Другитѣ славянски езици не правятъ разлика чрѣзъ самитѣ глаголни форми между случаитѣ, когато говорительтъ е личенъ свидѣтель на разказваното или се прѣдстава за такъвъ, и случаитѣ, когато той изтъква, че прѣдава случкитѣ само по слухъ. Какъ е станало, щото само нашиятъ езикъ да прави тая разлика? — Едва ли можемъ да се съмняваме, че въ създаването на специаленъ изразъ за тая разлика се е отразилъ нашиятъ *народенъ характеръ*. Ние дотолкова сме прѣдпазливи и недовѣрчиви, дотолкова странимъ отъ отговорность за работи, въ които не сме по-прѣко ангажирани. щото чрѣзъ самия говоръ се стремимъ да подчъртаемъ на всѣка стжпка, кое сме видѣли съ очитѣ си и за кое само сме чули отъ други хора. Миналото чрѣзъ самото си разказване въ нашия езикъ като че се излага на извѣстенъ скептицизъмъ.

§ 19. Но, колкото и да е вѣроятно въ психологическо отношение подобно обяснение, то все още не е достатъчно. Въ езиковно

Digitized by Google

отношение е важно да се знае, кои форми сѫ дали начало на въпросното значение и прѣзъ какви стадии на развитие е минало то, докато достигне това разпространение, което има сега. За начало при създаването на това значение езикътъ е можелъ да вземе както перфектното, така и неопрѣдѣленото значение на *-лъ съмъ*. И наистина, както едното, така и другото сѫ способни да прѣдставятъ на говорителя дѣйствието като далечно нему, като несвързано съ него. Перфектното значение, като показва, че дѣйствието или слѣдствието отъ него продължава въ минутата на говоренето, дава на това дѣйствие характеръ на общность и съ това вече го прави да не е тъй свързано съ говорителя, както го прѣдставя аористната форма. Прим. ѹучи и ѡбáжда хр̃тосъ какъ è сáсъ нéговото милоз̃ивото ср̃цè заради̇ нáсъ грéшныхъ *слѣ́зналъ* ѿ нбто и приéмналъ нáшето тѣлò на сéбе си и҆ *кáзалъ* нáмъ своѧта си вóлѧ (Пражки катихизисъ, л. 4[б]. Аргировъ. Пер. сп. 44 кн., стр. 189) — сéки человѣ́къ е вéрзанъ да сà поминѹва сáсъ хóрата ми́рно . . . и҆ да посми́сля що *è рéкалъ* хр̃тосъ вò ст̃ое еѵ̃лїе (ib. л. 25[а]). — За да употрѣби съедин *„е слѣ́зналъ“* езикътъ намира опора въ перфектното му значение, ако то и да не е нуждно тука, защото, до като казаното (и҆ кáзалъ) отъ Христа си остава и досега, слизането му вече не се продължава. Понеже употрѣбено по тоя начинъ съедин. *-лъ сѫмъ* се явява като излишно покрай аориста, езикътъ се е постаралъ да му придаде ново значение, да го диференцира. Щомъ еднажъ това стане, и случаи отъ чисто перфектно значение, какъвто е примѣрътъ „è рéкаль“ (вж. по-горѣ) могатъ да почнатъ да се схващатъ така. — Не по-малко може да послужи за изходна точка на разглежданото значение и употрѣбението на *-лъ съмъ* въ смисълъ на минало неопрѣдѣлено врѣме. И наистина, отъ *неопрѣдѣленостьта* по врѣме лесно е да се мине къмъ *отдалеченость* по врѣме, а по-сетнѣ и по лице. Примѣръ. И исплъних прошеніе пръгаремъ Брашевскым, понеже просихѫ господство ми, ꙗко да имъ поновим и да имъ ѹтвръдим закони, що сѧ имали ѿ прѣрѡдітели господства ми за кѹмеркы по вьсѣхъ тръговѡх (Грамота отъ Радула III, 1425—7 г. Милетичъ, „Нови влахобълг. грамоти отъ Брашовъ“, № 15, стр. 52). Отъ „имали сѫ нѣкога-си“ лесно може да се мине къмъ „имали сѫ не въ мое присѫтствие“.

§ 20. Но, и слѣдъ като се досѣтимъ, че за изходна точка на въпросното значение сѫ могли да служатъ и двѣтѣ по-рано разгледани значения — перфектното и неопрѣдѣленото, произхожде-

Digitized by Google

нието на разглежданото значение пакъ си остава ненапълно разяснено. Както се каза вече, когато съединението *-лъ съмъ* показва дѣйствие, което се прѣдава по слухъ, то запазва спомаг. глаголъ само въ 1-во и 2-ро лице, а въ 3-то обикновено се употрѣбява безъ него. Защо е така? Въ каква свръзка стои изпущането на спомаг. глаголъ въ 3-то лице съ въпросното значение — дали то е прѣдизвикало послѣдното или е слѣдствие отъ него? За жалость, по нѣмане на достатъчно паметници, този въпросъ не може да се рѣши съ нужната положителность. Изпущане на спомагателния глаголъ се срѣща, ако и рѣдко, още въ старобългарския езикъ, и то само въ единств. число. Прим. **Власъ не землѧ покрыла, ни небо приѩтъ** (Супрас. ржк. 72, II). **Показа деблиꙗ мати, ꙗко оучениими благиꙗ вѣры въскръмила** (ib. 72, I). Това обстоятелство навежда на мисъль, че езикътъ е почналъ да диференцира въ *-лъ съмъ* ново значение тогава, когато въ 3-то лице, което е и най-употрѣбително, се явили двойни форми — едни съ спомаг. глаголъ, а други безъ него. И теоретически това прѣдположение се явява най-допустимо, понеже диференцировка на съществуваще значение се явява най-много тогава, когато за него има вече създадена надлежна морфологична особеность. Така, употрѣбяването на мѣстоимението *тъ, та, то* слѣдъ съществителнитѣ прѣдшествува членното значение на послѣдното, както и честото употрѣбяване на другитѣ показателни мѣстоимения прѣдъ съществителнитѣ прѣдшествува диференцирането имъ въ прѣдпоставенъ членъ (вж. L. Miletič. O članu, §§ 10 и 11). Къмъ сжщото прѣдположение води и обстоятелството, че спомагателниятъ глаголъ 3-то лице се изпуща понѣкога и въ такива случаи, когато говорительтъ не иска да изтъкне невъзприетостьта на дѣйствието, а употрѣбява съедин. *-лъ съмъ* въ чисто перфектно значение. Напр. ѐми да сѝ пáзишъ живóто й здрáвїтω катώ нéкой си скáп дáръ, дéто та дарúлъ бг҃ъ (Пражки катих. л. 27ᵃ. Аргировъ, Пер. сп. кн. 44). — тóй бг҃а не слꙋшалъ, бж҃їйте зáповеди не сторꙋвалъ, ѐми бг҃ъ щé ли да го пꙋсни вь ωнáзи хꙋбость, дéто ѧ пригóтвылъ за праведните, дéто го слꙋшали и дéто мꙋ рáботили сáсъ всé ср҃це, дéто денѧ̀ хлéбь недоѧ̀дали, дето нощоѧ̀ недоспáвали, на нéкой й клепáчети на ὤчúте ймъ ὤкáпали ѿ плáчъ, та на тéхното мéсто бы́ва ли да гꙋди такúва хꙋлýзи . . . (ib. л. 37ᵇ). — Ако, при все това, не се рѣшаваме да твърдимъ положително, че изпущането на спом. гл. най-напрѣдъ въ 3-то л. ед. ч., а по-сетнѣ и въ 3-то лице множествено е дало поводъ да се диференцира въпросното зна-

чение, — то е, защото въ езиковнитѣ въпроси твърденията биватъ сигурни само тогава, когато сѫ подкрѣпени съ многобройни примѣри, и то отъ различни епохи, а такива именно ни липсватъ въ случая.

Освѣнъ това, срѣщатъ се нѣколко примѣра, ако и не много сигурни, въ които разглежданото значение като че се явява, безъ да има изпущане на спомаг. глаголъ. Така, жупанъ Драгомиръ (II половиня на XV в.), като напомня на брашованитѣ, че ималъ отъ тѣхъ обѣщание, да се не бута нищо негово въ тѣхното владовище, продължава: „А съга е *дошел* господин та е рекѫл, ѡти му съм дльжен (Милетичъ. „Нови влахо-бълг. грам. отъ Брашовъ, № 105, стр. 92). Господинътъ, отъ когото се оплаква жупанъ Драгомиръ, билъ отишълъ въ Брашовъ, слѣдов. той не го е виждалъ; при все това казва „е дошел“, т. е. не изпуща спом. глаголъ. Най-послѣ не се изпуща спом. глаголъ, както видѣхме, и въ случаитѣ, когато говорительтъ, ако и да не е възприелъ лично разказваното отъ него, прѣдава мислитѣ като свои.

§ 21. Както не сѫ ни извѣстни съ твърда положителность прѣходнитѣ стадии въ развитието на разглежданото значение, така не можемъ да знаемъ, пакъ по нѣмане достатъчно паметници, и *въ кое врѣме се е появило то*. Едвали, обаче, ще сгрѣшимъ, ако кажемъ, че вече въ срѣднобългарския периодъ това значение е почнало да се отдѣля полека-лека. Къмъ това заключение ни водятъ нѣкои примѣри въ Троянската приказка. И наистина, макаръ въ нея още да се срѣща при косвено изказване въ допълнително изречение аористъ — нѣщо, което въ новобългарски вече се смѣта за неправилность (напр. **И слышавъ менелаоуш цр҃ь ѩко въза алеѯандръ фарижъ еленѫ царицѫ.** Мин. сб. VI, 349), — намиратъ се и случаи, въ които изглежда да се прави разлика между лично възприети дѣйствия и между такива, които се разказватъ по слухъ отъ други лица. Такъвъ случай ми се вижда да прѣдставя слѣдното мѣсто: **и копроси ахилешъ калкаша попа: почто разгнѣва са на ни богъ, и хощемъ погыпѫти? и рече калкашь попъ: зане е агамемнъ цр҃ъ рижеоуша попа дъщере възало, а рижеоушь попъ сн҃и ѥсть тебеоуха бг҃а, и реклъ е тебеоу богъ: дондеже не повратать рижеоудѫ госпождѫ ѡцѡу еа, не хощеть съ недѫгъ прѣстати** (Мин. сб. VI, 353). Съединенията „е възало“ и „реклъ е“ иматъ перфектно значение; но въ прѣдпочитането имъ прѣдъ аориста можемъ да виждаме и стремежъ, да се отличатъ и случаитѣ, на които говорительтъ не е личенъ свидѣтель. Още по-ясно личи тоя стремежъ въ мѣстото, гдѣто се разказва, какъ изоставената отъ Париса Аонеша отишла при новата

Digitized by Google

му жена, да я укорява, загдѣто прѣлъстила мѫжа ѝ. Тамъ е казано: **помѣни, егыто ны три сѣдѣхомь на мо̑скомъ отоцѣ, и до̀не тезишъ витезъ, и възл** (въ нейно присѫтствие) **тебе измеждѫ ни̑, и пото̑ та е взалъ** (вече въ нейно отсѫтствие), **а сези си въ третна постела прѣлюбы сътворила, а мене изгнала** (Мин сб. VI, 351).

И така, покрай употрѣбяваното като архаизъмъ значение на аористъ, съединението *-лъ съмъ* има въ новобългарски три главни значения: 1) перфектно, 2) неопрѣдѣлено и 3) значение на минало опрѣдѣлено при прѣдаване на невъзприети дѣйствия.

II. Диференцировка и разширение на главнитѣ значения.

§ 22. Отъ перфектното значение на *-лъ съмъ* се развива употрѣбение на послѣдното въ смисълъ на *перфектно сегашно.* — 23. И като обикновенъ перфектъ, и като перфектно сегашно вмѣсто *-лъ съмъ* се употрѣбява и само II минало дѣйствително причастие; но малко случаи отъ такова причастие се длъжатъ на изпущане на спом. глаголъ, повечето сѫ се явили по *аналогия на втория винителенъ.* — 24. Въ допълнителни изречения съ съюзъ *че* съединението *-лъ съмъ* се явява и съ значение на *мин. предварително.* — 25—26. Случаитѣ отъ обикновенъ перфектъ, а особено отъ перфектно сегашно сѫ повлияли донѣгдѣ да се появи съединението *ще съмъ -лъ* съ значение на бѫдеще прѣдварително; но послѣдното повече се длъжи на старото съединение *бѫдѫ -лъ.* — 27. Отъ перфектното значение на *-лъ съмъ* се е развило и употрѣбението на послѣдното (съ съюзъ *да*) вмѣсто свършено сегашно за изказване *желание* и *заповѣдь.* — 28—30. Съ такова значение въ клетви и благословии се употрѣбява и само II мин. дѣйствит. причастие. Това употрѣбение не е слѣдствие отъ изпущане на спом. глаголъ, а се е явило въ изречения, въ които причастието е било предикативно опрѣдѣление при глаголи въ повел. наклонение. — 31. Отъ неопрѣдѣленото значение на *-лъ съмъ* сѫ се развили случаи, въ които послѣдното съединение слѣдъ *стига* и *доста* се употрѣбява вмѣсто отрицателно повелително. — 32. Разликата между възприети и невъзприети дѣйствия, която (разлика) се е явила най-напрѣдъ въ съединението *-лъ съмъ* се е разпространила и върху повечето други глаголни форми и съединения; но въ какъвъ редъ е вървѣло приспособяването на послѣднитѣ за прѣдаване на тая разлика, не може да се каже положително. — 33—4. Само двѣ глаголни съединения не сѫ били приспособени за нея; по тая причина прѣнебрѣгването ѝ отъ нашитѣ граматики е неоправдано. Послѣднитѣ несполучливо се мѫчатъ да я включатъ само въ двѣ глаголни врѣмена — мин. неопрѣдѣлено и тъй-нарицаното „отдавна минало". — 35. Примѣри отъ глаголни съединения за изказване невъзприети дѣйствия. — 36. Названието „отдавна минало" трѣбва да се изхвърли отъ нашата граматика. — 37. Бъркотиитѣ въ излагането на българскитѣ глаголни форми и съединения ще се отстранятъ само чрѣзъ въвеждането на специална категория — *невъзприетость.* Съединенията за тая категория се образуватъ по правило, което лесно може да се схване. — 39—40. Послѣднитѣ се употрѣбяватъ още, за да се изкаже съмнѣние или да се обезсили рѣчьта; но въ езика се забѣлѣзва стремежъ, по-ясно да отбѣлѣжатъ случаитѣ на съмнѣние и обсилване.

А. § 22. **Диференцировка на перфектното значение.** — Както се каза, съединението *-лъ съмъ* има перфектно значение тогава, когато причастието му е отъ свършенъ видъ: напр. Ама че *се е разметнѫлъ!* Ама че здравъ юначина! („Тарасъ Булба", прѣв. Бончевъ, 20). Тие ходѣтъ съ файтони изъ града, а азъ *сѫмь* си *кривналь* шапката, вървя като бюлюкбашия. (З. Стояновъ. „Хр. Ботйовъ", стр. 71). Понѣкога това му значение дотолкова се приближава до сегашно

Digitized by Google

врѣме, щото може да се вземе вмѣсто него, щомъ въ случая не важи началото на дѣйствието. Така се явява *перфектното сегашно*, което се употрѣбява най-много, за да се придаде на говора живость, особено при описание на картини, които сѫ доставили наслада на говорителя (писателя). Примѣри. Покрай пѫтеката и нататъкъ *сѫ се зелнале* (вм. зеленѣятъ се) зимниницитѣ, като едно море („За дѣдовата Славчова унука“. Пер. Сп. XXVIII—XXX, стр 477). — *Сѣдналъ си* (вм. седишъ) да вечеряшъ и таманъ ти се е всладила киселковата каша или зеления бобъ... токо викнале у комшиитѣ тая или друга нѣкоя (ib. 471). — .. потокъ се чува наведенъ слабо... Край него тѣсенъ пѫть *се е извилъ* (вм. се извива. „Божествена комедия“, прѣв. К. Величковъ. Христ. Мишевъ и Костовъ, 1898 г., г. II, 103). — Ста́ни бре, о́ти сега ко́ските ке ти и́ здробам, цар ке ми би́диш кіопболу, *си се́днал* (вм. седиш) ка́ко не́кої де́мбел (Приказка отъ Прилѣпъ. Мин. сб. II, отдѣлъ III, стр. 182). — Три пѫти идят згледници за Рада, за бяла Рада. Азъ ку *сѫм рекла* (вм. думам): „чакайти; Иванчу ши да си доди“ (Сборн. Бончевъ, 184). — Отъ долу са вижда единъ прострѣнъ лѣсъ отъ дрѣвни кедрове, които са виждатъ толкози стари колкото и земята на която *сѫ израсли* (вм. растатъ. „Приключ. на Телемаха,“ прѣв. Н. Михайловскаго, стр. 45). Поглѣднахъ: вѣтарътъ са обѫрналъ отъ горѣ и шкембето *повлѣкло* (вм. влѣче) киръ Михалакя на долу. (Хр. Ботйовъ. „Сѫчинения“, стр. 146).

§ 23. Както въ значение на обикновенъ перфектъ, така и въ значение въ перфектно сегашно много често се срѣща не цѣлото съедин. *-лъ съмъ*, а само II минало дѣйствително причастие. Примѣри. Изеднекинъ бѣхъ на Михалци, че то — такава хубавина по полето — да не можешъ да ѝ се нагледашъ: като ти *цъвнали* ония цвѣтя, като *брънжли* ония пчели, като се *размирисали* ония билки — рай! (Ц. Гинчевъ. „Ганчо Косерката“, стр. . .). — А пъкъ друга година като *се накитиле* ония притки за една хубость. („За дѣд. Славчова унука“, Пер. Сп. XXVIII—XXX, 496). — А отсрѣща по полѣгатостьта на баирчетата една игличина *се жлътнжла* (вм. жълтѣе), за хубость тъй е. (Веселинъ. Христом. Пѣевъ, 1893 г., г. IV, стр. 16). Наоколо по дрѣвьето като *запѣли* (вм. пѣятъ) ония ти сладкогласни птичета — омайватъ човѣка (ib.).

Нѣкои отъ случаитѣ, въ които причастието само̀ има значение на обикновенъ перфектъ или на перфектно сегашно, наистина се длъжатъ на изпущане, и то както на спом. гл. *съмъ,* така и на *бѣхъ.* Тъй, въ приведения по-горѣ примѣръ „една игличина *се*

Digitized by Google

жълтнжла" може да бжде отъ „една игличина се *е жълтнжла*" или отъ „една игличина се *бѣ жълтнжла*". Въ примѣра: „А пъкъ друга година като *се накитиле* ония притки за една хубость" „се накитиле", вѣроятно, стои вм. „бѣха се накитиле". Въ слѣдното изречение „За това щомъ виджтъ озрѣли кжпини, казватъ: „кжпинитѣ *озрѣли:* скоро ще озрѣе и гроздьето!" Мин. сб. II, отдѣлъ III, 161) трѣбва да имаме изпущане на *сж* (сж озрѣли). Сжщото е и въ тоя примѣръ: „а сегишните бащѝ й майки тѫкѫ гѝ напѫскали децата по своѧ волѧ да хόдет за сторѫватъ греховѣ непрелични (Пражки катих. л. 22б). — Но не всички подобни случаи се длъжатъ на изпущане на спомагателния глаголъ; голѣма часть отъ тѣхъ се длъжатъ на *аналогията на втория винителенъ падежъ* (тъй-наричания предикативенъ обектъ), който се срѣща твърдѣ често въ старобългарския ез.: обрѧте ѩ съпаща; мьнѣше и мѫдръ. Отъ примѣри като тия: „като че виждахж другаритѣ си които мисляхж *погинжли* (Приключ. на Телемаха, 12). Могж ли азъ... да я виджк *стжпила* въ новы врьзски, *престжпила* вѣрностьта която бѣ обѣщала на баща ми (ib. 105)" — лесно могатъ да се развиятъ други като тоя: „Срѣщнешъ го на пжтя — *слушилъ се, пръгжрбилъ се, заклатилъ се* едва едва съ тояшката въ ржка (Пер. Сп. XXVIII—XXX, 491). Послѣ вече сж се развили и трети, въ които причастието стои още по-независимо отъ глагола. Напр., „завчера... гледамъ го на кукуруза и се чудж (думата е за бобъ): *пожълтелъ, исъхналъ, сдулъ се*" (ib. 496). — Ето доидѐ и с(ве)тый николае, ѫморилсе и изпотилъ. (Любл. дамаскинъ, л. 84б). *Родило са*, не шава; яде, пакъ не става. Що е то? — Нашата екзархия. (Ботйовъ. „Сжчинения", 152).

§ 24. Понеже и при неопрѣдѣленото си значение, и при перфектното съединението *-лъ съмъ* не посочва опрѣдѣленъ миналъ моментъ, то естествено се явява като *минало прѣдварително спрѣмо сегашното*. Прим. куга кжкъ дода, се *си плакала*, Се *си плакала*, а си пакъ плачешъ (Сборн. Бончевъ, стр. 63). — Пролѣтъ, когато си доджтъ лястовичкитѣ, на старото гнѣздо дохождатъ старитѣ, които *сж мжтили* прѣзъ минжлото лѣто, а младитѣ си правжтъ нови гнѣзда (Ц. Гинчевъ. Мин. сб. II, стр. III, 163). — Ако *е имало* момчета, останжли отъ есеньта на градината, отиватъ на готово... а ако не *сж оставили* на градината момчета.... кондисватъ у нѣкой свой познайникъ (Сп. „Трудъ", год. I, 1199).

Но въ допълнителни изречения слѣдъ съюза *че* съединението *-лъ съмъ* се явява въ значение на *минало прѣдварително* и спрѣмо миналъ моментъ, въ каквото значение въ други изречения се явява

съединението *-лъ бѣхъ*. Прим. И позна Ное, че *е прѣстанжла* (а не: че бѣ прѣстанжла) вода-та отъ землж-тж (Бытіе гл. 8, ст. 11. По изданието на библейското общество). — Щом поп Танас се нучил че *сьм пристигнжл* (а не: че бѣхъ пристигнжл), и казал: сега ще го научж аз него, това даскалче (П. Р. Славейковъ. Бълг. притчи, г. II, стр. III). — да̂ като̀ чюха миріа́не че̂ *е дошла̀* (а не: че бѣ дошла̀) гемі́а със̓ пшени́ца, и просла́виха си́ч̓ки б(ог)а (Любл. дамаск., л. 82[б]). — Другы поддьржахж че ма *са* (=сж) *виждали* въ другы страны и че ма *познавать* („Прикл. на Телемаха", прѣв. Н. Михайловскаго, стр. 90). Въ оргинала стои: D'autres soutenaient qu'ils *m'avaient vu* en d'autres pays, et qu'ils me *raconnaissaient*. Тъй като българскиятъ езикъ употрѣбява слѣдъ *че* не само *съмъ -лъ* вмѣсто *бѣхъ -лъ*, ами изобщо сегашно врѣме вмѣсто мин. несвършено (напр., „мислѣхъ, че *е* боленъ", а не: „че *бѣ* боленъ"), — то затова е мжчно да се каже, дали той е създалъ това употрѣбление възъ основа на съединението *-лъ съмъ* или възъ основа на сегашното врѣме изобщо. Но, както и да е, едвали можемъ да се съмняваме, че възможностьта, да се употрѣбява *-лъ съмъ* въ значение на мин. прѣдварително, се длъжи отчасти и на *перфектното значение* на послѣдното, понеже то̀ именно, като показва дѣйствие, чието слѣдствие се продължава, най-добрѣ свръзва сегашното врѣме съ миналото.

§ 25. Случаитѣ отъ обикновенъ перфектъ, а особено тия отъ перфектно сегашно сж влияли донѣгдѣ, да се появи съединението *ща съмъ -лъ* и въ значение на *бждеще прѣдварително*. Прим. . . ако не туримь редъ, французската революция ще *е станжла* (разбира се за потомството) за въ полза на Потсдамъ; тя ще *е имала* за единственен̂ъ резултатъ да уголѣми малката държава на Фредерика II, а ние ще *сме убили* Французский Царь за Пруский Царь („Деветдесеть и третя година". Прѣв. Ив. Евст. Гешовъ, стр. 89). Ако би говорилъ въ това бждно врѣме, което визира въ горнитѣ думи, Дантонъ би казалъ: французската революция *е станала*... тя *е имала* и пр. Слѣдователно, бждещето прѣдварително *ще съмъ -лъ* се е явило донѣгдѣ отъ това, че минали дѣйствия, изказани съ съед. *-лъ съмъ* се прѣнасятъ въ бждеще. А къмъ такова прѣнасяне се е дошло донѣгдѣ и подъ влиянието на перфектното сегашно, както и въобще на перфектното значение на *-лъ съмъ*, въ случаи като тия: Ти искашъ самъ прѣдъ тебе да раскрижъ, Тасъ скрьбь, въ гржditѣ си която крижъ, И като листъ ме растреперва цѣлъ, Прѣди расказа си *да съмъ почналъ* (К. Величковъ. Прѣв. отъ „Божеств. комедия", пѣс. 33. Христоматия Костовъ и Мишевъ,

г. II, 1896, 101). — Не искамъ никому *да сте простили* (вм. да простите), И, поразени съ хиляди злини, Невъ тукъ оставатъ само съсипни (К. Величковъ. Прѣв. отъ „Освободений Ерусалимъ", сжщата Христ. стр. 105). — Стига въ подобни примѣри дѣйствието да се прѣнесе въ бждеще вр., и съедин. *ще съмъ -лъ* е готово.

§ 26. Отъ казаното не слѣдва, разбира се, че послѣдното съединение се е развило само върху почва на перфектното значение на *-лъ съмъ*. По-голѣма часть отъ случаитѣ съ *ще съмъ -лъ* трѣбва да се длъжатъ и на съедин. **бждж -лъ**, което се срѣща въ старобългарски и което въ другитѣ славянски езици е добило твърдѣ голѣмо разпространение, та се явява и въ ролята на обикновено бждеще (в. A. Musić. Kondicional u hrvatskom jeziku въ Rad jugoslov. akad. кн. 127, §§ 13—15). Наистина, тука не е мѣсто да се говори подробно за това; но, за да не остане мисъльта ни съвсѣмъ неясна, ще кажемъ за него нѣколко думи. Отъ **бждж -лъ** е могло да се развие съедин. *ще бжда -лъ*, а отъ послѣдното, като се замѣни *бжда* съ *съмъ* е могло да се развие *ще съмъ -лъ*. И наистина, както се казва покрай „Идѣте и вѝждьте акò *бѝде остáло* що гóдѣ ѿ костúтѣ мꙋ, и фрьлѣте гы да сѐ ненамѣрать" (Любл. дам. л. 53ª) — още и *„ако е остало"*; или както се казва „Ако сж *заминжли,* отидохъ (Ц. Гинчевъ. „Зидалата стѣна", Трудъ I, 267) вм. „ако *бждатъ заминжли", —* така е могло да се каже и „Французската революция *ще е станала"* (вж. примѣра по-горѣ) вм. „фр. революция *ще бжде* станала".

§ 27. Отъ перфектното значение на *-лъ съмъ* се е развило и употрѣблението на послѣдното *вмѣсто свършено сегашно* (слѣдов. по значение *бждеще)* въ изречения, които изказватъ **желание** и **заповѣдь** съ съюзъ *да*. Въ такова значение *-лъ съмъ* се срѣща наймного въ отрицателни изречения. Напр. Сакжнъ *да не си лѣгнали,* Лѣгнала да *си заспала,* Че ти главата удрѣзвамъ. (Сборн. Бончевъ, 122). — Ихъ, Петре, казала му тя, ти не знаешъ, че азъ днесь отъ дъждъ, *да се не е видѣлъ* макаръ, отъ прага навънъ не можахъ да се покажж, да донесж вода (Нар. прик. Христ. Мишевъ и Костовъ, г. II, 1898, 193). — Ѝлѝ на нéкого господáрꙗ каквò да è, ѝлѝ докатце, *да не сѝ скрúлъ* (Пражки Катих. л. 28б. Пер. сп. кн. 44, стр. 196—7). — Много по-рѣдко се срѣща сжщото съединение въ положителни желателни изречения. Рѣдкостьта на послѣднитѣ кара да се прѣдполага, че тѣ сж се развили отъ отрицателнитѣ. Прим. Мжри, вжрни сж, Стуяно! Тж сж прости сжс майка ти. *Дж мж си* мжри чéкалж Ф чéтвжртжк, спуред петжк, Кè завéдж *силнж* свадбж. (Сборн. А. Илиевъ № 279). — Азъ ща на мехнѝ да ида,

Digitized by Google

За грошъ ща вино да пия, И за два върла ракия, *Да си* ма, мари, *чакала,* Додѣ си дойда отъ дюкянъ! (Нар. пѣс. Христ. Церовъ, 46 стр.).

§ 28. Много по-често за изказване на *желание въ клетви и благослвии* се употрѣбява само II дѣйствително причастие. Прим. Мума са утъ сѫнъ сабуди, Вѣтара люто кѫлнеши: Вѣтре ле, *ни навѣелъ са,* Дѫждо ле, *ни наидѣлъ са* (Сборн. Бончевъ, 161). — „Добрѣ дошѣлъ", ще ти кажатъ Дѣца, баби и подѣвки... (Хр. Ботйовъ. „Сѫчинения", стр. 31). — Проклѣтъ билъ човѣкъ вуйка ми! Не ща при него да сѣда... И краститe да му завржщамъ, *ѣли* ги свраки и псета! (ib. 11). Само попътъ — *не видѣло* му *са* попството — само той ни зе 9 гроша за крѫщене (ib. 146). — *Дáл* ти Господ дóбро, приіателе, му одгóрил брачот (Нар. прик. Мин. сб. II, отд. III, 181). Госпуть та *испил,* юначе! Пуста ти *била* чеашкана (Мин. сб. I, отд. III, 34). Хáй дéвойче, *ýбила* те слáна! (Сборн. Шапкаревъ, ч. I. отд. IV, № 897). Бóг ми ѩ *ýбил* майка ми (ib. № 927). — Пустѝ *биле* карван-коньи óдмене, кóга дá н'сѝ утро-вечер дó-мене. (ib. № 887). — Кокóшчице мѝла, Пó зѫби ме *била!* (ib. № 1193). — Ако бáде маш Джýна му са *пукнáла;* Ако бáде женà, Бóска ѝ са *пукнáла* (Мин. сб. V, отд. III, 116). — Безумци! кога е работа за Полша, за нейното освобождение, вие подигате само шумъ и се залавяте за расприи! А падне ли ви сгода лично нѣкому да отмъщавате — врагъ ви *зелъ,* тогава сте всички съгласни (Думи отъ VII пѣс. на „Панъ Тадеушъ", прѣв. П. П. Славейковъ. „Мисъль", год. IX, стр. 170).

§ 29. Подобни случаи не сѫ се образували отъ първитѣ чрѣзъ изпущане на спомагателния глаголъ, а иматъ съвсѣмъ друго произхождение. Можемъ да допуснемъ, че най-напрѣдъ желателното значение се е съединило съ II мин. дѣйствително причастие въ изречения, въ които послѣдното е стояло като *предикативно опрѣдѣление.* Такъвъ случай имаме въ слѣдния примѣръ: „Иванъ майци отговаря: Мълчи мале, *онемяла, Онемяла, оглушала.* Пелинъ *била* вечерята, Пуста *била* постелята, Кога не е малка мома" (Пер. Сп. XXVIII—XXX, 471). Тука „мълчи *онемяла*" по службата на причастието е съвсѣмъ аналогично на примѣри като тоя: „Той завари жена си и майка си *прѣмалѣли* отъ страхъ" („Подъ игото", изд. 1896, стр. 9); а отъ примѣри като „мълчи онемяла", въ които причастието стои *слѣдъ повелително наклонение,* могатъ да се появятъ, слѣдъ като се изпусне повелителното наклонение, други, въ които причастието самò изказва желание. Прѣдположението за такъвъ доста прѣкъ прѣходъ отъ обикновеното предикативно употрѣбение на II мин. дѣйствително причастие къмъ

Digitized by Google

желателно му значение, извършенъ (прѣходътъ) при помощьта на глаголи въ повелително наклонение, намъ се вижда много по-вѣроятно отъ това, което прави A. Musić въ статията си „Rečenice s participom pret akt. II u hrvatskom jeziku“ въ „Rad jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti“, кн. 140, § § 7 — 8). Той прѣдполага, че изречения като „B'jala vilo, grlo te *boljelo!*“ сж се развили отъ други съ условно значение, като: „*Bila* zdrava glava moja, bit će ti ugodno (drago)“, слѣдъ като главното изречение се е изпуснало, понеже интонацията е достатъчна, да се разбере смисълътъ на фразата. Но, докато можемъ да допущаме по-прѣкъ прѣходъ отъ старото предикативно значение на II мин. дѣйствително причастие къмъ разглежданото желателно значение, нѣма защо да прибѣгваме до такъвъ околенъ пжть.

§ 30. Отъ друга страна, намъ се вижда, че нѣма защо да излизаме (тъй постжпва Musić) все отъ употрѣбението на II мин. дѣйствит. причастие като предикативно опрѣдѣление, за да обяснимъ случаитѣ, въ които желанието се изказва не само съ причастие, а съ причастие и спом. глаголъ *съмъ,* примѣри отъ които се приведоха по-горѣ. („Саклнъ *да не си лъгнала“ !*). Макаръ да нѣма нищо невъзможно въ прѣдположението, че въ нѣкои отъ тия случаи спомагателниятъ глаголъ е вметнатъ отпослѣ по аналогия на случаитѣ отъ спомаг. глаголъ + сег. врѣме (напр. отъ „не легнала!“ да е станало „да не си легнала!“ по аналогия на „да не легнешъ!“), — ние мислимъ, че ще сме по-близо до истината, ако излизаме за повечето случаи направо отъ перфектното значение на *-лъ съмъ,* както направихме по-горѣ. Впрочемъ, при по-нататъшното разпространение на желателното *-лъ съмъ* е могло да влияе и условно-съслагателното *бихъ -лъ* въ желателно значение, каквото срѣщаме, напримѣръ въ тия случаи: Стани, стани, да би не стана́ла! Сборн. Шапкаровъ, г. I, отд. IV, № 1068). — Пусте куле, пусте остадосте, У васъ *да би* циганье *ковали,* Пай да нѣма Тодоръ да улази! (Христом. Мишевъ и Костовъ, г. II, 1898, 69).

Б. § 31. **Диференцировка на неопрѣдѣленото значение.** — Както казахме, съединението на *-лъ съмъ* има значение на *минало неопрѣдѣлено въ тѣсенъ смисълъ на думата,* когато причастието му е отъ многократенъ или неопрѣдѣленократенъ видъ, взетъ за многократенъ. Прим. тā затова́се инı́е сьбра́х'ме в'чѐркова, да чю́емь зас(ве)тı́е що съ̑ стрѹ̆вале, ика́к'сь б(ог)ѹ̆ слѹ̆гѹ̆вале (Любл. дамаск. л. 95ᵃ) — и като поми́слить (= ять) са техния жво́ть как *са живѐли* на то́зи свѣ́ть та чи̑ тре́пни тогı́зь чл̑кь да ѡ̑би́кни ѡ̑не́зи ѻ҃цы (Дамаск. на Н. Бобчевъ (неизданенъ), л. 24ᵇ. По тая причина ние мислимъ, че случаитѣ, въ които *-лъ съмъ* се употрѣбява *наедно съ думитѣ*

Digitized by Google

„стига“, „доста“ вмѣсто отрицателно повелително, сѫ се развили отъ неопрѣдѣленото, а не отъ перфектното значение на това съединение. Примѣри. Мале, каза той, *стига си плашила* съ тия турци дѣцата! (Вазовъ, „Подъ Игото“, изд. 1896 г., стр. 6). — Тогази му извикалъ: Голь! *доста си я вече блъскалъ!* (Н. Козлевъ. „История на хайдутъ Сидера и на неговоя биволъ Голя“, стр. 70). — *Стига, стига си вила,* бабо! („Тарасъ Булба“, прѣв. Н. Бончевъ, стр. 5). -- Ей, пивоваре!.. *стига сте вариле* пиво! (ib. 8). — Ей, момчета, *доста сте спале!* Време е, време е! (ib. 11).

Ако човѣкъ не обърне внимание върху вида на причастието въ подобни примѣри, лесно може да смѣси послѣднитѣ съ случаитѣ отъ желателно *-лъ съмъ,* което разгледахме по-горѣ („Сакънъ да не си лѣгнала“!); но видътъ ни показва, че, колкото и да изглеждатъ сходни тия два вида случаи, значението, отъ което сѫ се развили, не е сѫщото. Смисълътъ на отрицателното сложно повелително, образувано отъ *стига* или *доста* и *-лъ съмъ,* е такъвъ: прѣди момента на говоренето дѣйствието се е вършило достатъчно пѫти, та занапрѣдъ нѣма вече нужда да се върши. Това личи доста ясно въ слѣдния примѣръ: „молѭ ти се бе, бай Ганю, взирай се по-длъбочко въ Европейския животъ, дано му видишъ лицето, *стига ти се е натрапвало* туй пусто опаки!“ (А. Константиновъ. „Мисъль“, г. IV, стр. 252). Отъ значението „достатъчно се е натрапвало“ се минува къмъ „да се не натрапва вече“.

В. § 32. **Разширение на случаитѣ отъ -лъ съмъ, употрѣбено за изказване на невъзприети отъ говорителя дѣйствия, и създаване на особена глаголна категория „невъзприетость“.** — Слѣдъ като съединението *-лъ съмъ* почнало да се употрѣбява вмѣсто аористъ и мин. несвършено въ случаи, когато говорительтъ не е личенъ свидѣтель на разказваното, а го прѣдава по слухъ, — то почнало полека-лека да влияе и върху други глаголни врѣмена. Едвали можемъ да се съмняваме, че влиянието на *-лъ съмъ* въ разглежданото значение се е почнало най-напрѣдъ въ разкази за случки, далечни отъ говорителя по врѣме и по мѣсто, каквито сѫ тия, за които се говори, напр., въ приказкитѣ, а послѣ вече се е прѣнесло и въ разкази за дѣйствия, възприети, но забравени отъ говорителя. Не е ясно само, кои глаголни форми и съединения по-рано сѫ прѣтърпѣли влиянието на *-лъ съмъ* и кои по-късно. Това, гдѣто съединението *-лъ бѣхъ* (минало прѣдварително) въ прилѣпския говоръ се употрѣбява и въ разкази за невъзприети отъ говорителя случки вмѣсто *билъ съмъ -лъ,* което се употрѣбява отъ другитѣ говори и отъ кни-

Digitized by Google

жовния езикъ, като да показва, че *бѣхъ -лъ* най-късно се е приспособило за изказване на невъзприети дѣйствия (случки). Напр. От пѫрвата бажда́рница поми́нале, о̂тишле каі вто́рата... и от се́коіа бажда́рница *бе́ше пленил* по е́ден гьа́ол (Мин. сб. XI. отд. III, 100). — „Бре анасѫнѫ, што *беше бил* гьаол, си рекол сам со себе, ова арамиче, ем бидеікьим чирак на тоі, што го ватиф во катрано, ами пак тоі кьи-знэі що гьаол *беше*. (ib. 113). — По не́коі ден о̂тишел комарџііата на́ каве и ва́тил да игра со кни́гьите ко́мар. Со ко́го *бе́ше* и́грал, се́ го ку́шкалъ и от де́н на де́н се́ напре́дуал (ib. 99) и пр. Но за положителното рѣшение на въпроса сѫ нужни примѣри отъ по-старо врѣме, а такива липсватъ. Освѣнъ това, въ прилѣпския говоръ спомаг. глаголъ въ *бѣхъ -лъ* се явява понѣгдѣ и несъгласуванъ, като безличенъ, та е възможно особното употрѣбение на това съединение въ разкази за невъзприети случки да има и по-други причини. Напр.... а момчето и ѕвероіте беа се нажалили, коа *беше* не іа нашле ф колиба. (Мин. сб. XI, изд. III, 126). — Тамам тогаі било време, коа *беше* биле сите растанати (ib. 124). — арно ама пак не *беше* могле да и надбиіат (ib. 125) и пр.

§ 33. Както и да е, едно е несъмнѣно — че сегашниятъ ни езикъ прави разлика между случая, когато говорительтъ е личенъ свидѣтель на разказваното, и случая, когато го прѣдава като далечно лице, въ всички глаголни форми и съединения на изявително и съслагателно (условно) наклонение съ изключение на бѫдеще неувѣрено (ходи ща) и архаичното условно-съслагателно *бихъ -лъ* (ходилъ бихъ). Дори отъ самото съединение *-лъ съмъ* въ перфектно и неопрѣдѣлено значение, което (съединение) е послужило като изходна точка за новото значение на другитѣ глаголни форми и съединения, се е развило ново съединение *-лъ съмъ билъ* (напр. ходилъ съмъ билъ), за да се прокара казаната разлика и въ него. Поради всичко това доста странно се явява обстоятелството, че нашитѣ граматики не даватъ достатъчно мѣсто на съединенията, съ които се прѣдава тая разлика на говора. И наистина, по-старитѣ съвсѣмъ я игнориратъ, а по-новитѣ намиратъ за възможно да я включатъ въ двѣ глаголни врѣмена — минало неопрѣдѣлено и отдавна минало. Така, А. Илиевъ говори за „прѣминало свършено“ и за „прѣминало несвършено“ (както е извѣстно, той прави разлика между „минѫло“ и „прѣминѫло“). За послѣдното той казва: „Когато искаме да изкажемъ нѣкое дѣйствие, което се е случило много по̀-прѣди отъ сегашното врѣме въ едно минѫло врѣме *трайно* или *несвършено*, и което ние не исказваме като лично наше познание, но сме чули отъ други да го расказватъ,

Digitized by Google

употрѣбяваме IV минжло врѣме *(прѣминало несвършено)*. Третото лице един. и множ. число (е, сж) отъ глаголъ *съмъ* се изоставя. И то се зове още *прѣминжло историческо*. Примѣри. Стадото пасѣло по полето, кучетата спѣли, а овчарьтъ свирѣлъ подъ единъ брѣстъ и пр. (Синтаксисъ на българския езикъ, стр. 60). Сжщо така и въ граматиката на Д. Мишева четемъ: „Минжло неопрѣдѣлено има два образа: *„неопрѣдѣленъ свършенъ* и *неопрѣдѣленъ несвършенъ"* (Ржководство по българския езикъ, ч. II, 1894 г, стр. 198). Сжщото е и въ граматиката на Хр. Матеева и В. Симова (стр. 60). И въ най-новата граматика отъ М. Ивановъ съединението *берѣлъ съмъ носѣлъ съмъ* и пр. е означено все като „минало неопрѣдѣлено II" (българска граматика за II кл., стр. 38). Споредъ нашето мнѣние, да се подвежда съединението *-лъ съмъ*, и тогава, когато служи за прѣдаване на невъзприети отъ говорителя дѣйствия вмѣсто минало опрѣдѣлено вр. (свършено и несвършено), все подъ термина „минало неопрѣдѣлено" е несполучливо. Новобългарскиятъ езикъ вече различава два вида *-лъ съмъ* — едно, което наистина е мин. неопрѣдѣлено, и друго, което е мин. опрѣдѣлено, но прѣдава невъзприето дѣйствие. Когато II мин дѣйствит. причастие е произведено отъ мин. несвършено вр. (четѣлъ, ходѣлъ), съединението *-лъ съмъ* се срѣща несравнено по-често въ послѣдното значение, отколкото въ значение на мин. неопрѣдѣлено. Като минало неопрѣдѣлено отъ по-новитѣ писатели го употрѣбява най-много покойниятъ З. Стояновъ (в. примѣритѣ по-горѣ въ § 9). Колкото за езика на по-старитѣ ни паметници, ние сме срѣщнали досега само единъ примѣръ, въ който въпросното съединение (ходѣлъ съмъ) е употрѣбено въ смисълъ на мин. неопрѣдѣлено. Тоя примѣръ се намира въ издадения отъ Ст. Аргирова Пражки катихизисъ (л. 13б): та чи да зберéш тíе, дето *не сà ходели* ȣ черкова, та да ѝмъ прїкáжишъ що сá е читáло ѝли скáзȣвало, та ѝ тíе да разбирáтъ каквó е заповѣдалъ б҃гъ да шетаме (Пер. Сп., кн. 44, стр. 191). Но дори и тоя примѣръ не е сигуренъ, понеже въ Пражкия катихизисъ безударното *и* въ флексията често се прѣдава чрѣзъ *е*, напр. дȣмете (л. 2б), живете (мн. ч. отъ живъ, л. 10а) и пр. По тая причина на случаитѣ, въ които, макаръ причастието да е произведено отъ мин. несвършено вр., съединението *-лъ съмъ*, пакъ има значение на мин. неопрѣдѣлено, трѣбва да гледаме като на още твърдѣ рѣдки новообразования, направени по аналогия на случаитѣ, въ които *-лъ съмъ* е употрѣбено за прѣдаване на невъзприети дѣйствия. Връзката между въпроснитѣ случаи и послѣдното употрѣбение ясно личи въ тия при-

Digitized by Google

мѣри: „Най-много му било тежку нему (на Ботева), че не е тѣхенъ другаръ, че не може да имъ са прѣпоржча и ги увѣри, че е тѣхенъ братъ; а тие не подозирали даже, че веселието имъ е удостоено отъ оногова, който *е живѣлъ* само съ тѣхните идеали, който умрѣ въ тѣхната Стара-планина! (З Стояновъ. „Хр. Ботйовъ“, стр. 103). — Но дѣдо Желйо го раздумалъ, па и самъ Ботйовъ който не можелъ да истѫрпи гражданската дисциплина въ едно училище, не *е желаялъ* да си впрѣгне вратътъ въ суровата воинщина (ib. 112). Разликата между миналото неопрѣдѣлено и съединението *-лъ съмь*, когато послѣдното замѣства минало опрѣдѣлено (свършено и несвършено) личи доста добрѣ въ тоя откѫслекъ отъ народна приказка: „Пѫтътъ *воделъ* въ една пустиня. Тукъ-тамъ ги *срѣщали* хора и имъ *се чудели*. — Недѣйте ходи тамъ, имъ *казвали*. Който **е тръгналъ** по този пѫть, **не се е върналъ**. — Защо, *казвало* момчето, зло ли **сме сторили** нѣкому? Слава Богу, никому нищо **не сме сторили**, слѣдов. нѣма отъ какво да се боимъ (Е. Спространовъ. „Приказки за дѣца“, стр. 74). Въ тоя откѫслекъ примѣритѣ „е тръгналъ“, „не се е върналъ“, „сме сторили“ и „не сме сторили“ сѫ случаи отъ старото съединение *-лъ съмъ*, което въ новобългарската граматика наричаме „минало неопрѣдѣлено“; а употрѣбенитѣ безъ спомагателенъ глаголъ причастия „воде(ѣ)лъ“, „срѣщаме“, „чуде(ѣ)ли“ и „казвали“ сѫ случаи отъ новобългарската категория *невъзприетость*.

§ 34. На прьвъ погледъ може да се покаже нѣкому, че разликата, върху която искаме да обърнемъ внимание тука, е дребнава и засѣга само сгодностьта или несгодностьта на термина „минало неопрѣдѣлено“; но въ сѫщность не е така. Ако въ езика ни да се употрѣбяваше за случаитѣ, когато говорительтъ прѣдава случки по слухъ, само съединението *-лъ съмъ*, — при всичко че названието „минало неопрѣдѣлено“ за послѣднитѣ случаи не е точно, то можеше да се употрѣбява, толкова повече, че, както се разясни по-горѣ, послѣднитѣ случаи сѫ се развили именно върху почва на мин. неопрѣдѣлено. Но, както споменахъ, различаването, дали говорительтъ самъ е билъ свидѣтель на разказваното, или го прѣдава по слухъ, е засегнало всички глаголни врѣмена съ изключение на бѫдещето неувѣрено *ходи ща* и условно-съслагателното *бихъ ходилъ*. Можемъ ли и за всички тия глаголни врѣмена да употрѣбимъ названието „мин. неопрѣдѣлено“? А случаитѣ съ тия врѣмена никакъ не сѫ рѣдки; напротивъ срѣщатъ се много често. Ние ще приведемъ примѣри, които, вѣрваме, ще отмахнатъ всѣко съмнѣние върху това. Много отъ тѣхъ сѫ толкова чести, щото липсването имъ между парадиг-

Digitized by Google

митѣ на нашитѣ граматики може да се обясни само чрѣзъ познатата сила на традицията. Да привеждаме примѣри отъ *-лъ съмъ,* употрѣбено вмѣсто невъзприето минало опрѣдѣлено (свършено и несвършено) е излишно, понеже такива се приведоха по-горѣ (§ 15). Тука трѣбва да забѣлѣжемъ само, че и новобългарската форма, която се образува отъ основа на свършенъ глаголъ чрѣзъ окончанията на мин. несвършено вр. и която можемъ нарече зависимо минало (напр. донесѣхъ, донесѣше и пр.), се замѣнява въ случаи на невъзприетость чрѣзъ съединение *-лъ съмъ,* въ което причастието се образува именно отъ тая форма (донесѣлъ). Примѣри. Явили се първитѣ хора — жидовитѣ ... Тѣ, като *се спънѣли* и падвали .. И отъ земята изникнѫли дребните хора: педя чилякъ — лакътъ брада ... Кога ги *загубѣли* изъ бъзака, тѣ се качвали по бъзоветѣ и се питали .... Едно врѣме, когато се *родѣлъ* новъ мѣсецъ, щомъ го *видѣли,* играяли на хоро (Мин. сб. II, стр. III, 161). — Когато бѣгала Божа майка съ Господя ... тя го кѫпала, дѣто намѣряла (=ѣла) изворъ (ib. 162).— Кой дѣ *паднѣлъ* тамъ си и оставалъ (ib. 164).

Примѣритѣ, които привеждаме по-долу, сѫ групирани така, щото глаголни врѣмена, за които се употрѣбява едно и сѫщо съединение за невъзприетость, сѫ турени едно до друго.

§ 35. **Примѣри отъ глаголни съединения за невъзприетость.** *Вмѣсто сегашно вр. се употрѣбява -лъ съмъ:* и каза брехъ ханиларь вась Али османъ Патишꙗ милꙋва та не давате царюво .... и ные вы милꙋваме като нашите ꙗничерс, а віе *сте искали* (вм. искате) да дигате глава на вашіа царь (Изъ записката на попъ Методия Драгиновъ отъ с. Корова, отъ XVII ст. Христом. Мишевъ и Костовъ, изд. 1888 г., т. I, 195). Тука Мехмедъ-паша говори това, което билъ чулъ отъ пловдивския гръцки владика Гаврилъ). — Какви черни дни *сме имали* (вм. имаме) да прекарваме! (Блъсковъ. „Изгубена Станка", 8). — Той са прозява, протяга и най-послѣ ми каза: *нѣмалъ ли сѫмъ* нѣкоя пара да му дамъ на заемъ, защото два деня ставало, какъ не билъ хапвалъ (З. Стояновъ, „Хр. Ботйовъ", 121). — Защо *си са бунтовалъ* (вм. бунтувашъ), защо *си* не *ходялъ* (вм. не ходишъ) редовно въ гимназията? Я са поглѣдни какъвъ си испукѫсанъ, на какво си заприличалъ?... Ти *си билъ* достоянъ (вм. *си* достоенъ) само за пѫдаринъ и за извосчикъ, а не и за ученикъ мѣжду благородни хора! (ib. 39). — Понеже бил чувал че *съмъ събирал* (вм. че събирамъ) пѣсни и пословици, той ме помоли да му дам сбирката си. (П. Р. Славейковъ. „Български притчи", г. II, стр. V). — Дошел дóма и іа óдвързал (торбата) да вúдит, штó

има вна́тре. Ко́га глéдат — éдно чу́до гьа́оли! „Мóре штó сте ви́е бре?... да вие *сте би́ли* гьáоли (вм. сте), ами сéга што да ви́ праам? (Мин. сб. II, отд. III, 178). — Проклѣтъ *билъ* (вм. *е*) човѣкъ вуйка ми! Проклѣтъ е майко — казвамъ ти — не ща при него да сѣда (Хр. Ботйовъ. „Сѫчинения", стр. 11). — ... и агитирали, щото когато са претърсватъ турците, да ги каратъ да испълнятъ ония формалности, които сѫ за тѣхъ най-противни и унизителни. Напримѣръ, да си *смъкввали* чалмите и да си *отвързвали* потурите, ужь че търсятъ тютюнъ и други артикули (З. Стояновъ. „Хр. Ботйовъ", 107). — Азъ защо казахъ, че ти си ахчи-башия, а пъкъ сега видѣхъ, че *си билъ* (вм. че си) и фурунаджи-башия! (Ц. Гинчевъ. „Ганчо Косерката". „Трудъ", г. I, стр. 135).

Вмѣсто *съмъ -лъ* се употрѣбява *билъ съмъ -лъ:* Попъ Иванъ... казвалъ, да прощавашъ, че е отъ чуждъ мѫжъ, защото азъ отдавна *съмъ билъ забѣгнѫлъ* (Н. Начовъ. „Бунтовници", 245). Въ прѣка рѣчь би било: „защото той отдавна е забѣгнѫлъ". — И казова, че иска той това, Честьта на трона да би се спасила, Защото азъ съсъ своитѣ дѣла Съ бесчестие *била съмъ го покрила* (К. Величковъ. Прѣв. на откѫслекъ отъ „Освободений Ерусалимъ". Христ. Мишевъ и Костовъ, 1898 г., ч. II, 107). — Сеймени... като се научили че ме нѣмало там и че *съм бил* отишъл на свадба, тръгват по диритѣ ми (П. Р. Славейковъ. „Български притчи", г. II, стр. III). — Не ще ме за снаха... *била съмъ* го *подмамила* (Н. Начовъ, „Бунтовници", 75). — Азъ прѣдложихъ на бай Ганя една отъ книжкитѣ си, за да си съкрати врѣмето съ четенье, но той любезно отклони прѣдложението ми, защото *билъ челъ* доста на врѣмето („Бай Ганю тръгна по Европа". „Мисъль", г. IV, 15). — гими́ᵉата са убᵒáркала и гу извéла на друга зéмᵉа, дéту *нé бил ходьувал* дру́гуш. (Мин. сб. XI, отд III, 95).

Вмѣсто бѣхъ -лъ *се явява* билъ съмъ -лъ Дѣдо Муратъ Ибовъ... ми каза, че намѣрилъ единъ смокъ, който *билъ нагълталъ* (вм. бѣ нагълталъ) една змия до опашката и умрѣлъ. Опашката на змията *била останѫла* една длань вънъ отъ устата му (Ц. Гинчевъ. Мсб. II, отд. III, 163). — При създанието на человѣка Господь *билъ направилъ* сглобата на главата му да се отхлупва отъ горѣ... Но една мома като си *била отхлупила* главата да ѭ пощи, дошелъ любовникътъ ѝ... момата така се *била повела* подиръ иргеня, щото забравила и посканьето и върхътъ на главата си (ib. 165). — Тѣмъ останѫли царскитѣ пирамиди, сѫдоветѣ на велможитѣ, много пари и самиятъ императорски кръстъ, когото извадили отъ рѣката, дѣто

Digitized by Google

го *билъ хвърлилъ* единъ отъ свещеницитѣ (П. Р. Славейковъ. Мсб. VI, 431). — „Не ма ѣздишъ ти, ами орѣла", казалъ заяка едно врѣме, като го възсѣднала жабата, когато *са билъ скрилъ* въ единъ трьнъ отъ орѣла... („Ганчо Косерката" отъ Ц. Гинчевъ. „Трудъ", год. III, стр. 171). — Понеже *бил чувал,* че съм събирал пѣсни и пословици, той ме помоли да му дам сбирката си (П. Р. Славейковъ. „Български притчи", ч. II, стр. V).

Вмѣсто *ща да -а* се употрѣбява *щѣлъ съмъ да -а:* Не знашъ, кажи по-добрѣ, а не ма учи . . . *щѣла съмъ да умрѫ* ... нашитѣ ханѫми наполвина ги мѣтѫтъ и нищо не имъ става, а азъ, такава здрава и млада, *щѣла съмъ да са усакатя* — български акълъ (Ц. Гинчевъ, „Ганчо Косерката". „Трудъ", г. I, 186). — И на дѣда Добря на унучката — Милка, казалъ, че, ако не са съгласи да го земне и да са потурчи, *щѣлъ да ѭ качи* една нощь на единъ конь и *щѣлъ да ѭ занесе* на Арнаутлука, или пъкъ ще ги изгори, ще ѭ съсѣче и ще улови свѣта (ib. стр. 23). Тука писательтъ мѣси косвеното изказване съ правото. — Донка ми рече, че ѝ казвалъ Стойчо, какво слѣдъ света Богородица *щѣлъ да прати* годежници („За дѣдовата Славчова унука". Пер. Сп. XXVIII—XXX, 484). — Минѫлия петъкъ ми обади единъ аджерецъ, че *щѣлъ да докара* у Сотирови много хубава карнобадска вълна и евтена (Н. Начовъ, „Бунтовници", 183). — Мари, казватъ, че която жена не може да си изплаща царското, *щѣли да ѝ даватъ* да преде беглишко, както едно врѣме (ib. 134).

Вмѣсто *щѣхъ да -а* се явява *щѣлъ съмъ да -а.* Напр. Питашъ ма, защо сѫмъ азъ Дохождалъ нощя у васъ, Какъ сѫмъ скочилъ прѣзъ плета И що *щѣлъ съмъ да крада* (Ботйовъ. „Сѫчинения", стр. 29). — *Сократъ* ... това азъ намирамъ отъ единъ сънь, който тази нощь прѣди малко сънувахъ, и насмалко ти *си щѣлъ да ме разбудишъ* не уврѣме (Библиотека „Св. Климентъ", год. I, 263). — Езерото е била тя, а патицата — той; да си пила водата, *щѣла си да ѭ испиешъ,* а него *да изъдешъ* (Нар. прик. Христ. Костовъ и Мишевъ, изд. 1889, т. II, стр. 171). — Оная година дошелъ у Лазарови на Долня-Орѣховица; чиляка го погостилъ, като чилякъ, приспалъ у тѣхъ и на сутриньта, като *щѣлъ да си отива* откача чапразитѣ (пъхтитѣ) на дъщеря му отъ стѣната и ги натъпква въ пояса си. („Ганчо Косерката", „Трудъ", год. III, стр. 434)..... а когато *щѣлъ да умре,* той (султанъ Махмудъ) порѫчалъ на сина си Абдулъ-Меджида да се не повѣрява никому другиму, освѣнъ на Стефанаки-бей (П. Черновѣждъ, Мин. сб. VI, 416). — На край Алтѫнково

Digitized by Google

съблѣкла и разкжсала роклята си и полугола хукнжла къмъ вѣтхитѣ лозя; на кждѣ по̀-нататъкъ *щѣла да отива,* Господь знае (Н. Начовъ, „Бунтовници“, 240). — Добрѣ, че избѣгнало дѣтето и писнало у Филкови, а то *щѣли* и него *да удушжтъ* и никой не *щѣлъ да види* и *чуй* (Ц. Гинчевъ, „Зиналата стѣна“. „Трудъ“, г. I, 607). — Не́му му била́ умрьа́лж нжскóру жинжтж, чи *штьáл дж сж жени* зж дру̀гж (Мин. сб. XI, отд. III, 103). — Ф тува селу ималу адноа мума, та утриноата *итеали да іа веанчеават* за аднек (Мин. сб. I, отд. III, 117).

Вмѣсто *ще -пхъ* се употрѣбята *ще -лъ:* На е́дни лу̀ге му затвораше живо́ стребро во лешник и му нарачуаше да си го сошиіат во поіасот и ништо лошо од болес страна *не ке можела* да се приберит, чунки баба Бона му заба́ила со лешникот (М. К. Цѣпенковъ. Мин. сб. I, отд. III, 93). — Тие му даале троа пари на тоі, што *ке се по́тпишел* и *ке* му го *земеле* лицето на една книга, да ве да го обесат на зидот. Парите тоі што и имал, ер каі што да и даел, пак назат *ке* му *доіделе* (ib. 98). — И затоа жените сега што *ке срабо́теле* се под мишка го носат (ib. 106).

Въ прѣгледанитѣ отъ насъ материали не срѣщнахме случаи за невъзприетость отъ съслагателнитѣ (условни) форми на *-вамъ* и *-вахъ* (писвамъ, писвахъ) и за миналото бждеще прѣдварително *щѣхъ да съмъ* (бжде) *-лъ* (щѣхъ да бжда загиналъ); но не може да има никакво съмнѣние, че и вмѣсто тѣхъ се употрѣбяватъ съотвѣтни съединения. И наистина, примѣрътъ: *Баба Кера* . . . Да сжмъ на царятъ свързвамъ на шия му приштипнжтата му дъштеря, та ги хвърлямъ въ Янтра“ . . . (В. Друмевъ. „Иванку, убиецътъ на Асѣня I“, изд. 1889, стр. 87) въ косвена рѣчь би гласѣлъ: Баба Кера казала, че, да била на царятъ, *свързвала* на шия му приштипнжтата му дъщеря . . “ Примѣрътъ: „Делфинатъ . . . по ба̄рзъ е отъ всички рыбы, птичкы и самата стрѣла, и нити една рыба не *убѣгнуваше* отъ него, ако можаше отведнаждь да гы улавя“ (Изъ букваря на П. х. Беровича отъ 1824 г. Христ. на Ив. П. Церовъ, стр. 250) би гласѣлъ: . . . . „и нито една рыба не *убѣгнувала* отъ него“ . . . Най-послѣ, примѣрътъ: . . . „защото добрѣ знаете, мжжье атиняне, че ако да бѣхъ азъ отдавна врѣме захванжлъ да се занимавамъ съ обществснитѣ работи, отдавна *щѣхъ да съмъ загинжлъ,* и нито вамъ, нито менѣ си щѣхъ да принесж нѣкаква полза“ („Апология на Сократа.“ Христом. Мишевъ и Костовъ, 1900, т. I, 482) въ косвена рѣчь би гласѣлъ : . . . „отдавна *съмъ щѣлъ да* бжда *загиналъ*“ . . . .

Digitized by Google

§ 36. Отъ съединенията за изказване на невъзприети действия, примѣри отъ които (съедин.) се приведоха дотука, въ нашитѣ граматики е намѣрило мѣсто, покрай съединението *-лъ съмъ*, за което вече говорихме, още само съедин. *-лъ съмъ билъ* (напр. ходилъ съмъ билъ). Както се вижда отъ горѣприведенитѣ примѣри, *-лъ съмъ билъ* се явява въ косвена рѣчь или вмѣсто минало прѣдварително *бѣхъ -лъ* („*билъ нагълталъ*“ вм. бѣ нагълталъ, „*била останали*“ вм. бѣ останала и пр.), или вмѣсто мин. неопрѣдѣлено *-лъ съмъ* („*билъ съмъ забѣгнжлъ*“ вм. съмъ забѣгнжлъ, „*била съмъ го покрила*“ вм. съмъ го покрила и пр.) или най-сетнѣ, вмѣсто сегашно врѣме за съмнѣние и обезсилване. Повечето наши граматики наричатъ разглежданото съединение „отдавна (прѣ)минало“, както го нарича още І. Груевъ (в. граматикитѣ му отъ 1858 и 1869 г.). Въ названието „отдавна минало“ имаме просто подражание на чужди граматики. А. Илиевъ вѣрно посочва употрѣбението му, но пакъ го именува „отколѣ свършено“ и „отколѣ несвършено“ (в. „Синтаксисъ“, стр. 62), като нарича съ първото име случая, когато въ него влиза свършено причастие, а съ 2-то — случая, когато влиза несвършено причастие. Въ най-новата ни граматика (отъ М. Ивановъ, за II кл., стр. 26) то е наречено „отдавна минало I, или свършено“ (бралъ съмъ билъ). Авторътъ на послѣдната забѣлѣжка (въ статията си „По историята на нашата граматическа терминология“, Пер. Сп., кн. 64, св. 3—4, стр. 1867), че „Разликата между *минало неопрѣдѣлено* и *отдавна минало* врѣме се заключава не въ туй, че второто показва дѣйствие, което е станало по-отдавна отъ дѣйствието на първото, ами въ степеньта на увѣреностьта, съ която се прѣдаватъ тия дѣйствия отъ говорещия. И едното, и другото говорещия прѣдава като неочевидецъ, ала дѣйствието на минало неопрѣдѣлено се прѣдава съ увѣреность (той *е* пжтувалъ по цѣла България), когато дѣйствието на отдавна минало врѣме не се прѣдава съ увѣреность: той *билъ пжтувалъ* (казватъ, но дали е вѣрно, не зная) по цѣла България. Слѣдователно и дума не може да става, че „билъ пжтувалъ“ показва по-отдавнашно дѣйствие отъ „е пжтувалъ“ — никой не е въ състояние да ни докаже, че „билъ пжтувалъ“ е станало по-отдавна отъ „е пжтувалъ“. Въ цитуванитѣ думи ще трѣбва да се направи тая поправка, че миналото неопрѣдѣлено може да показва и дѣйствие, на което говорительтъ е билъ очевидецъ (сравни: знаешъ ли, че той има синъ ергенинъ и веке *казвалъ* ми *е* нѣколко пжти за Райка? Веселинъ. „За дѣдовата Славчева унука“, Пер. Сп. XXVIII—XXX, 505); но съвършено вѣрно е, какво и дума не може да става,

Digitized by Google

че съедин. *-лъ съмъ билъ* показвало нѣкаква по-голѣма отдавнашность сравнително съ *съмъ -лъ*. И наистина, може дѣйствието да е ставало хиляди години прѣди момента на говоренето, и пакъ да нѣма нужда да се употрѣби съедин. *-лъ съмъ билъ*. Напр..., ако да можеше человѣкъ-тъ, кой-то *е* внимателно *гледалъ* на небе-то, и *е разсуждавалъ* прѣди шесть хыляды годины, да дойде при человѣкътъ, който сега е на негово мѣсто и да послуша негово-то ученiе, той бы го слушалъ съ онова благоговѣнiе, което са внушава само отъ едны откровенiя на ангела Божiй („Небесни свѣтила" отъ О. М. Митчеля, прѣв. Д. Витановъ. Вiена, 1875 г., стр. 197). Наопаки, може дѣйствието да е ставало съвсѣмъ късо врѣме прѣди друго, и пакъ да се употрѣби въпросното съединение, щомъ изказването е косвено. Прим. Сеймени... като се научили че ме нѣмало там и че *съм бил отишъл* на свадба, тръгватъ подирѣ ми (П. Р. Славейковъ. „Български притчи", II, стр. III). Едничкиятъ примѣръ, въ който сме срѣщнали досега *-лъ съмъ билъ* да изглежда като отдавна минало е тоя: „тъкѫ кой що *ѐ билъ вйделъ* нещо хѫбаво, той го почелъ като бга (Праж. катихизисъ, л. 12ᵃ. Пер. Сп. кн. 44); но и въ него нѣмаме въ сѫщность особно отдавнашно врѣме.

А щомъ е така, ние не можемъ се съгласи съ мнѣнието на г-на Иванова (стр. 187), че, при всичката неточность на названието „отдавна минало", нѣма защо да се изхвърля изъ граматиката ни. Споредъ нашето мнѣние, което изказахме още прѣзъ 1896 год. (в. „Учил. Прѣгледъ", г. I, 317), това название трѣбва да се изхвърли. То би могло да се остави само за съединението *-лъ бѣхъ* (напр., бѣхъ писалъ) и за *-лъ съмъ билъ,* когато послѣдното въ косвена рѣчь замѣнява първото, а не и когато замѣнява неопрѣдѣното *-лъ съмъ;* съ други думи, въпросното название би могло да се употрѣбява само вмѣсто „минало прѣдварително", като разбираме подъ „отдавнашность" изпрѣварване на нѣкое минало дѣйствие (plusquamperfectum). Въ такъвъ смисълъ го употрѣбяватъ още Неофитъ Рилски, Богоровъ и Мирковичъ, а отъ новитѣ ни граматици само г-нъ А. Теодоровъ. Но, понеже терминътъ „мин. прѣдварително" е за прѣдпочитане и понеже той е станалъ вече почти общеприетъ у насъ подобрѣ е, терминътъ „отдавна минало" съвсѣмъ да се изхвърли. Колкото за съедин. *-лъ съмъ билъ,* то, както казахме, е съединение, което замѣнява въ случай на невъзприетость не само мин. прѣдварително, ами и мин. неопрѣдѣлено, и затова трѣбва да намѣри своето мѣсто между другитѣ съединения за невъзприетость. Да задържаме названието „отдавна минало", като разяснимъ само, че въ

Digitized by Google

сѫщность то не показва отдавнашность, а е съединение за невъзприетость или за съмнѣние, е несгодно не само поради неточностьта му, ами още затова, защото все пакъ ще трѣбва да търсимъ имена за съединенията „щѣлъ съмъ да -а“ или „щѣлъ съмъ билъ да -а“, „щѣлъ съмъ да бѫда -лъ“ и пр. които се срѣщатъ въ горѣприведенитѣ примѣри. Бъркотията въ излагането на глаголнитѣ врѣмена нѣма да се отмахне, докато не отдѣлимъ съединенията за невъзприетость като особена категория. Безъ това ние ще продължаваме да наричаме съ разни названия форми (съед.), които прѣдаватъ едно и сѫщо врѣме (напр. *ходѣхъ* и *ходѣлъ съмъ),* само че се различаватъ по възприетость и невъзприетость, както едноврѣменнитѣ ни граматики излагаха като различни по врѣме форми, които се различаватъ само по видъ (напр. у Богорова: „бѫдно пѫрво (многопѫтно) — щѫ броѭ, „бѫдно втöро (ёднопѫтно) — щѫ наброѭ, бѫдно четвѫрто (ёднопѫтно) — наброй щѫ).

§ 37. И така, за да се отмахнатъ отъ нашата граматика терминитѣ „неопрѣдѣлено несвършено“ (ходѣлъ съмъ), „отдавна минало свършено“ (ходилъ съмъ билъ) и „отдавна минало несвършено“ (ходѣлъ съмъ билъ), които не отговарятъ на значението на наричанитѣ съ тѣхъ съединения, и за да се даде мѣсто на всички други съединения за невъзприетость, които не сѫ намѣрили и досега мѣсто въ нашитѣ граматики, най-добрѣ е, да се приеме, покрай вида, наклонението и пр. още една категория — *възприетость* и *невъзприетость* на дѣйствието (или пъкъ *изказване — право* и *косвено.* Вж. §§ 16—7). Тогава, щомъ се изложатъ обикновенитѣ глаголни форми и съединения, които се употрѣбяватъ за възприети дѣйствия, ще се посочатъ и съединенията, които се употрѣбяватъ за невъзприети дѣйствия. Това може се каза, напримѣръ, така: За да се изтъкне, че говорительтъ прѣдава разказваното по слухъ, въ българския езикъ се употрѣбяватъ особени съединения, които се получаватъ отъ обикновенитѣ глаголни форми и съединения, като се замѣнятъ личнитѣ форми, освѣнъ тѣзи, които въ сложни врѣмена, слѣдватъ слѣдъ съюза *да*, съ минали причастия (свършени или несвършени, споредъ каквито сѫ самитѣ лични глаголни форми) и за 1-во и 2-ро лице, а съвсѣмъ рѣдко и за 3-то, се притури и спомаг. глаголъ *съмъ.* Такива форми новобългарскиятъ езикъ образува отъ всички врѣмена на изявително и съслагателно (условно) наклонения съ изключение на бѫдеще неувѣрено (ходи ща, ходи щешъ) и архаичното условно-съслагателно *бихъ -лъ* (ходилъ бихъ). При това образуване и спомагателнитѣ глаголи *съмъ, бѫда, ща* не

Digitized by Google

отстѫпватъ отъ общото правило, а се измѣняватъ въ причастия: *съмъ, бѣхъ* — въ *билъ, бѫда* — въ *бѫдѣлъ, ща* — въ *щѣлъ*. По такъвъ начинъ отъ повечето глаголни форми (съединения) сѫ се изработили въ новобългарски форми за *невъзприетость* или за *косвено изказване*.

Обикновени форми и съединения:	**Съединения за невъзприетость: (косвено изказване):**
Сегашно. Чета, четешъ, чете . . . . *Мин. опрѣдѣл. несвършено.* Четѣхъ, четѣше, четѣше	четѣлъ съмъ, четѣлъ си, четѣлъ (е).
„ „ *свършено.* Четохъ, чете, чете	челъ съмъ, челъ си, челъ (е).
„ „ *прѣдвар.* Бѣхъ челъ, бѣ(ше) челъ, бѣ(ше) челъ . . . . . . „ *неопрѣдѣлено.* Съмъ челъ, си челъ, е челъ . .	билъ съмъ челъ, билъ си челъ, билъ (е) челъ.
Бѫд. увѣрено. Ща (да) чета, щешъ (да) четешъ, ще (да) чете . . . . *Минало бѫд. увѣрено.* Щѣхъ да чета, щѣше да четешъ, щѣше да чете	щѣлъ съмъ да чета, щѣлъ си да четешъ, щѣлъ (е) да чете.
Бѫд. прѣдварително. Ща да бѫда челъ, щешъ да бѫдешъ челъ, ще да бѫде челъ . . *Мин. бѫд. прѣдварит.* Щѣхъ да бѫда челъ, щѣше да бѫдешъ челъ, щѣше да бѫде челъ .	щѣлъ съмъ да бѫда челъ, щѣлъ си да бѫдешъ челъ, щѣлъ (е) да бѫде челъ.
Съслагателно сегашно (бѫдеще). Четвамъ, четвашъ, четва . . . . „ *минало.* Четвахъ, четваше, четваше .	четвалъ съмъ, четвалъ си, четвалъ (е).

Съединенията за невъзприетость се наричатъ съ имената на обикновенитѣ форми и съединения, като имъ се притури думата „невъзприето“ или „косвено“). Така, *четѣлъ съмъ* е невъзприето (косвено) сегашно или невъзприето минало опрѣдѣлено несвършено, *челъ съмъ* — невъзприето (косвено) минало опрѣдѣлено свършено, *билъ съмъ челъ* — невъзприето минало неопрѣдѣлено или прѣдварително, *щѣлъ съмъ да чета* — невъзприето (косвено) бѫдеще увѣрено и пр.

Г. § 38. **Какъ се приспособяватъ съединенията за невъзприетость, за да се изкаже съмнѣние или да се обезсили рѣчьта.** — Съединенията за невъзприетость се употрѣбяватъ и въ случаитѣ, когато говорительтъ иска да обезсили нѣкое изречение или да изкаже съмнѣние въ него. Примѣри. Е, *нѣмалъ* (вм. нѣма), ако е до сега нѣмалъ, сега да има! (Ц. Гинчевъ, „Зиналата стѣна“. „Трудъ“, г. I, стр. 587). — хичъ да може да прави такива чудеса, абе, че тя ще измами и на царьетѣ хазнѫта и нѣма да чака да ѝ *даватъ* за лъжитѣ ѝ по петь пари. — Че белкимъ не може да го направи? Глѣдай го — не вѣрва и — по петь пари ѝ *давали?* Съ

щепитѣ пари зема, хей („Ганчо Косерката“ отъ Ц. Гинчевъ. „Трудъ“, г. III, 174). — Незнамъ кой дьяволъ подскокоросалъ селенитѣ отъ селото . . . че ужъ *сме направили* магия, да не вали дъждъ: живо куче ужъ сми заровили (ір. 179). — *Щѣли* да го *затворятъ* въ „пушкарията“ за нѣколко деня . . . Че що значи това? Какво общо между тие коконски работи и турските куршуми? (З. Стояновъ. „Хр. Ботйовъ“, стр. 90). — Жали ни . . . че не *сме можле* (трѣбваше *можалѐ* вм. можемъ) да се оправимъ и да си завасаме въ кѫщи отъ всичко (Веселинъ. Библиот. „св. Климентъ“, г. I, стр. 512). — Ама *щѣли да излѫжятъ* такива нѣкои високоучени и дипломирани критици, та *щѣли да кажѫтъ,* че това е грубо . . . Ние отъ убѣжденията си нѣма да се помѣстимъ (П. Р. Славейковъ. Пер. сп. XV, 335).

§ 39. Но въ езика ни се забѣлѣзва стремежъ, по-ясно да отбѣлѣжи случаитѣ на обезсилване или съмнѣние. За тая цѣль той си служи съ сѫщото срѣдство, съ което си служи, и когато иска да изтъкне по-ясно косвеностьта на изказването именно, притуря въ съединенията за невъзприетость причастието *билъ,* ако би да го нѣма. Така, вмѣсто *съмъ -лъ* се употрѣбява *билъ съмъ -лъ,* вмѣсто *щѣлъ съмъ да чета — щѣлъ съмъ билъ да чета* и пр. Примѣри. *Пѣелъ билъ съмъ* и стихове нареждалъ, Коя полза и каква ли надежда, като нѣма кой да слуша, разбира Туй, що пѣѭ, туй, що дърнкамъ на лира? (П. Р. Славейковъ, „Не пѣй ми се“. Христом. Мишевъ и Костовъ, изд. 1889, т. II, стр. 469). — И зарадъ Анка каквото прави, и него за добро ужъ го прави! мисли и милѣе зарадъ насъ все. *Щѣла била* за тегло *да расте* (Анка), да се мѫчи тука въ тѣснотията, затова сега нека си се куртулише, нека си върви дѣто ѭ викатъ . . . *Щѣло било да тегли?* немá другитѣ ни дѣца теглѭтъ? Нали имъ се радваме? (Веселинъ. Библиотека „св. Климентъ“, год. I, стр. 512). — Не щеме за снаха: *била съмъ* по-голѣма отъ него (вмѣсто: казва, че *съмъ* по-голѣма). „Бунтовници“ отъ Н. Начовъ, стр. 75).

Digitized by Google

Фонетични особности на помашкитѣ говори въ Чепинско.

Отъ Д-ръ Л. **Милетичъ**.

Въ съчинението си върху източнобългарскитѣ говори („Das Ostbulgarische“, Wien, 1903, стр. 207—276) азъ се спрѣхъ и върху голѣмия рупски диялектъ, къмъ който принадлежатъ и чепинскитѣ говори. Подирнитѣ азъ тамъ нарекохъ съ приетото до тогава название „чепинско нарѣчие“ (Mundart von Čepino). Въ сѫщность подъ това название, което често се употрѣбя въ нашето езикознание, би трѣбвало да се разбира само говорътъ на селата Баня, Лѫжене и Каменица въ Чепинско, понеже само отъ тоя говоръ досега има публикувани езикови материяли[1]). Ала въ Чепинската котловина има още четири помашки села: Корово, Дорково, Костандово и Ракитово, за чийто говоръ нищо не се знаеше, а само мълчаливо бѣ нѣкакъ приeто да се подразбира подъ реченото название говорътъ и на тия села, като се прѣдполагаше, че въ него не ще да има нѣкои бѣлѣжити особности, понеже всичкитѣ казани села се намиратъ въ равнина съвсѣмъ наблизу и едно до друго. И наистина такъво прѣдположение въ случая бѣ още пò-оправдано, защото населението въ всичкитѣ чепински села е еднакво — българско-помашко съ малко примѣсь отъ православни българи, именно въ Ракитово съ около 20 кѫщи и съ повече въ Лѫжене. Въ подирното село слѣдъ освобождението на България помашкото население почти съвсѣмъ се е издигало, а на негово мѣсто се е заселило придошло българско отъ сѫсѣднитѣ околии, ала това обстоятелство по нашия въпросъ нѣма важно значение, защото новиятъ елементъ не е могълъ да повлияе, особно въ такъво

[1]) Вж. К. Иречекъ, Помашки пѣсни отъ Чепино, печ. въ сПер. Спис. VIII.; *Народни пѣсни*, записани въ селата Баня, Лѫжене и Каменица, печатани въ Минист. Сборникъ т. I 38—39; II 37—40, 75—77, 123—127; III, 201—203; V, 210—218; VII, 43—51; XII 14—28, 215—223; XV, 36—45. Една едничка пѣсень отъ Корово е печатана въ II т. с. 53, но и тя е толкова кратка (17 стиха) и така неточно записана, че по нея не може нищо опрѣдѣлено да се каже за говора въ с. Корово.

Digitized by Google

кѫсо врѣме, върху езика на коренния помашко-български елементъ въ чепинскитѣ села. Такъвъ новъ елементъ още постепенно приижда особно откъмъ Разлога и се настанява и въ селата Баня и Ракитово. Поради лекитѣ мѣстни условия за междуособни сношения и поради еднородностьта на староврѣмското население въ чепинскитѣ помашки села винаги ще да е имало взаимни срѣщи между населението на тия села, и за това, както се каза, можеше да се прѣдполага, че помацитѣ и въ Корово, Дорково, Костандово и Ракитово иматъ горѣ-долѣ еднакъвъ говоръ съ говора на помацитѣ въ Баня, Лъжене и Корово. Това можеше още повече да се очаква и поради факта, че и говорътъ на село Каменица, което е населено само съ православни българи, все староврѣмски жители отъ Чепинско, напълно се схожда съ говора на Баня-Лъжене.

Въ споменатото си диялектолошко съчинение азъ очертахъ главнитѣ свойщини на рупския диялектъ, — който обгръща българскитѣ говори въ Родопитѣ и на югъ отъ тѣхъ до Бѣло море, както и говоритѣ по Хасковско, по Странджа планина, по Малко-Търновско и Лозенградско, — само възъ основа на източно-рупскитѣ говори по Хасковско и Странджа, които лично бѣхъ изучвалъ на самото мѣсто, и на Ахърчелебийския говоръ, който отъ всички рупски говори най-подробно и най-добрѣ е прѣдставенъ въ нашата филологична литература. Затова говоритѣ отъ Чепинско и Рупчосъ тамъ азъ само тукъ-тамѣ мимоходомъ засегнахъ. За да може положително и подробно да се опишатъ тия говори, трѣбваше поради липса на достатъчно публикувани езикови материяли отъ тѣхнитѣ области лично да спохода тѣзи подирнитѣ. Именно това и сторихъ, като прѣдприехъ прѣзъ лѣтото на 1902 година диялектолошка обиколка по Чепинско и Рупчосъ. Успѣхъ тогава да посѣтя първомъ всичкитѣ чепински села: Баня, Лъжене, Каменица, Корово, Дорково, Костандово и Ракитово както и нѣкои отъ колибитѣ въ Чепинско, а слѣдъ това минахъ въ Батакъ, и отъ тамъ въ Пещера и Брацигово; обиколката си въ Рупчосъ захванахъ отъ Сотиръ та редомъ посѣтихъ селата Бойково, Дѣдово, Ситово, Лилково, Орѣхово, Малево, Хвойна, Павелско, Чепеларе, Чукур-кьой, Върбово, Широка-Лѫка, Стойкитѣ, а на връщане още Богутево, Бачково. За извършената обиколка по казания маршрутъ азъ накѫсо още тогава съобщихъ въ „Anzeiger“ на филос.-истор. секция на Виенската акад. на наукитѣ, бр. XXII, 1902 год. Резултатитѣ отъ тая ми обиколка ще бѫдатъ обнародвани като допълнение къмъ отдѣла за рупскитѣ

Digitized by Google

говори на споменатото ми съчинение. Тукъ сега ще съобща за нѣкои неизвѣстни до сега фонетични особности на чепинскитѣ говори, а именно за замѣнитѣ на еровеҭѣ и носовкитѣ и за палатализацията на зѫбнитѣ съгласни.

А. Замѣни на еровеҭѣ и носовкитѣ.

Като посѣтихъ лично чепинскитѣ села, съ учудване установихъ толкова важни разлики въ говоритѣ на селата Дорково и Костандово, и то както спрѣмо говора на останалитѣ петь села така сѫщо и между всѣко отъ тѣхъ отдѣлно, че слѣдъ това вече употрѣбата на названието „чепинско нарѣчие“ въ казания общъ смисълъ става немислимо, тъй като въ бѫдеще ще трѣбва да различаваме съ отдѣлни названия поне *три* чепински говорни групи, като оставимъ при туй на страна говора на колибаритѣ помаци, който принадлежи къмъ нарѣчието, що се тегли отъ Ихтиманско прѣзъ Якоруда въ Разлогъ. Както ще се види по-долу, има такива разлики въ говора на казанитѣ села, че наистина е чудно, какъ сѫ могли да се развиятъ така изолирано само въ границитѣ на всѣко едно отъ тия села при близкитѣ и живи сношения между тѣхъ, които напротивъ трѣбваше да влиятъ, за да се изглаждатъ дори и по-дребни езикови разлики. За да се обясни тоя фактъ, ще трѣбва по-добрѣ да се изучи миналото на чепинскитѣ села: много е вѣроятно, че нѣкое врѣме между тѣхъ да не сѫ владѣли тѣсни сношения и то може би поради лоши вѣрски отношения между отдѣлни села.

Особноститѣ, които сега раздѣлятъ чепинскитѣ говори на три групи, сѫ сравнително нови — секундарни, развили се върху една обща основа, която и сега още ясно личи въ всичкитѣ чепински говори и която ги свързва съ останалитѣ говори на рупския диялектъ. Затова тая основа можемъ да наречемъ общо-рупска свойщина: тя състои именно въ туй, че старобългарскитѣ носовки и ерове въ рупскитѣ говори (като изключимъ отъ тѣхъ източния клонъ), едно врѣме се изедначили въ удареннитѣ срички, сир. се произнасяли е д н а к в о. Общиятъ секундаренъ вокалъ, що е замѣнилъ казанитѣ старобългарски вокали, билъ тъменъ е р о в ъ вокалъ, който можемъ нарѐ „общъ секундаренъ ъ“. Съгласнитѣ прѣдъ секундарния ъ, гдѣто този застѫпя старобългарски ъ и ѫ, сѫ твърди, а прѣдъ секундарния ъ, който застѫпя староб. ь и ѧ, сѫ меки. Мекостьта на съгласнитѣ, за която е думата, въ много случаи по

Digitized by Google

отдѣлни говори е изчезнала, ала че тя е сѫществувала въ всички случаи, ясно доказва сравнителното изучване на рупскитѣ говори изобщо.

Съвпадежътъ на носовкитѣ и ероветѣ въ рупскитѣ говори е станалъ постепенно и при особни условия, отъ които день днешенъ ясно личи само едно, а именно че сричката винаги има ударение. Не е мѫчно да разберемъ, че стб. ь е могло да се приближи по гласежъ до ъ и да се изравни съ него, понеже знаемъ много случаи отъ старобългарскитѣ паметници, гдѣто очевидно ъ и ь, особно въ коренни срички, вече еднакво сѫ гласѣли, па и день днешенъ въ източнитѣ български говори и дори въ книжовния ни езикъ има думи, въ които стб. ь се произнася като ъ, напр. въ тъменъ, тънък, пъстър, цъвти и пр. Сѫщо така е общо явление въ историята на българската фонетика, че стб. носовка ѫ, слѣдъ като се прѣобърнала въ носово ъ, най-сетнѣ, като изгубила съвършено носовия призвукъ, съвпаднала по гласежъ съ ъ и нататъкъ еднакво се развивала съ него. И тъй съвпадежътъ на стб. ъ, ь и ѫ въ единъ секундаренъ *еръ* прѣдставя фонетично развитие, свойствено на всички български говори и специялно на източнитѣ, къмъ които принадлежатъ и рупскитѣ. До тукъ слѣдовно рупскитѣ говори сѫ вървѣли успоредно съ другитѣ източни говори. Особна рупска фонетична свойщина се явява тепърва съвпадежътъ и на староб. носовка ѧ съ казанитѣ три вокала. Понеже носовката ѫ редовно е минала въ българския езикъ въ секундаренъ ъ, трѣбва да прѣдположимъ, че въ рупскитѣ говори правилно при извѣстни условия ѧ се е замѣняло съ ѫ и по този начинъ по-сетнѣ като всѣко ѫ минало въ секундаренъ ъ. Съ други думи ние трѣбва да прѣдположимъ, че е станала замѣна на носовката ѧ съ носовката ѫ. Извѣстно е, че смѣсване на носовкитѣ се е извършило въ тъй наречения срѣднобългарски периодъ, и нѣма съмнѣние, че тогава ще да е станала и казаната замѣна на ѧ съ ѫ. Отъ срѣднобългарскитѣ паметници е извѣстно, че тя се е извършила въ случаи, гдѣто стб. ѧ е слѣдвало подиръ нѣкоя палатална съгласна: ш, ж, щ, жд, j, а често пѫти и слѣдъ ч. За това се прѣдполага, че главната причина на замѣната се крие въ физиологичния характеръ на прѣдидещата палатална съгласна, която лабиялно ще да е влияла върху послѣдуещата носовка ѧ та полека-лека тая носовка се изедначила по гласежъ съ носовката ѫ. И наистина очевидно на това влияние се дължи, че дори и въ книжовния езикъ ние днесъ произнасяме ъ вм. стб. ѧ, минало въ срѣднобългарско ѫ, нпр. въ думата

Digitized by Google

жътва вм. срѣдб. *жѫтва* отъ староб. **жатва**; срав. още *шъпа* (= срѣдноб. *шѫпа*, стб. **щапа**). Ако да бѣха всички случаи, гдѣто въ срѣднобългарскитѣ паметници се замѣнява **ѧ** съ **ѫ** такива, щѣхме да можемъ се задоволи само съ казаното обяснение. Ала то не ни стига, защото въ нѣкои срѣднобългарски паметници, ако и порѣдко, се срѣща и една тъй наречена неправилна замѣна на **ѧ** съ **ѫ**, именно въ случаи, гдѣто прѣдъ **ѧ** не се намира ни една отъ казанитѣ палатални съгласни. Срѣщатъ се напр. такива примѣри: срѣдноб. *клѫтва* вм. стб. **клатва**; средб. *сѫзанъ* вм. стб. **сказанъ**; средб. *десѫть* вм. стб. **десать**; **възврат**. мѣстоим. вин. п. *мѫ* вм. **ма**; имен. пад. *брѣмѫ, врѣмѫ, имѫ* вм. **брѣма**, **врѣма**, **има** и пр. И до сега още подобни примѣри отъ срѣднобългарскитѣ паметници въ науката се смѣтатъ за прости правописни неправилности безъ всѣка основа въ самия съврѣмененъ тѣмъ народенъ български езикъ (срав. мнѣнието на Лескина въ Archiv für sl. Philol. II. 275; Кульбакинъ, въ „Извѣстія“ Имп. Акад. Наукъ 1901. 217). Азъ на друго мѣсто въ особна статия доказвамъ, че вече нѣмаме право така да се отнасяме къмъ речената „неправилна замѣна“ на **ѧ** съ **ѫ**, като се основавамъ за тая цѣль не само върху паметницитѣ но и върху нашитѣ рупски говори, въ които именно бие на очи тъкмо речениятъ съвпадежъ на **ѧ** и **ѫ** въ единъ секундаренъ *еръ*, а тоя съвпадежъ не е могълъ да се извърши инакъ, освѣнъ както се каза, сир. че първомъ **ѧ** се замѣнило съ **ѫ** и това сетнѣ, безъ огледъ дали е първично (= стб. **ѫ**) или вторично (— стб. **ѧ**), минало въ ъ.[1] Видимото условие въ рупскитѣ говори за тая замѣна на носовкитѣ е ударението. Дали е то било и първоначалното и главно условие? За да се отговори на тоя въпросъ, трѣбва да се изслѣдва явлението всестранно и по възможность исторически. При все това мога да кажа и сега, че смѣтамъ не ударението, а ударения (акцентувания) квантитетъ (дължина) въ дадения случай за главно условие на замѣната. Квантитетътъ на сричката съ врѣме е изчезналъ, а ударението, което се спазило, сега се явява въ езика като условие, което фактически е станало дори и продуктивенъ факторъ за нови форми. И тъй въ рупскитѣ говори въ срѣднобългарско врѣме въ дългитѣ ударени срички стб. **ѧ** минало въ **ѫ**, това по-сетнѣ — въ секундаренъ еръ, а понеже и стб. **ъ**, **ь** **ѫ**, както видѣхме, тъй сѫщо се изравнили, като се замѣнили пакъ съ секундаренъ еръ, по този

[1]) За това подробно говоря въ статията „Слѣды среднеболгарской замѣны носовыхъ въ новоболгарскихъ нарѣчіяхъ“, която се печата въ „Статьи по славяновѣдѣнію“, подъ редакц. на проф. В. И. Ламанскій, Спбгъ, т. II. 1905.

Digitized by Google

начинъ се извършилъ съвпадежътъ на ъ, ь, ѫ и ѧ въ единъ общъ еровъ звукъ, и то само въ ударенитѣ срички. Това е общата рупска фонетична свойщина, която характеризува главно централнитѣ и западнитѣ рупски говори, прѣдимно въ областьта на Родопитѣ. Докато секундарниятъ еръ въ ударенитѣ срички е спазвалъ тъмния си гласежъ, единството на рупскитѣ говори откъмъ тая фонетична страна не е било нарушено: владѣло е едно правило въ произношението, а именно произнасялъ се тъменъ ъ подъ ударение сир. ъ̀ вмѣсто стб. ъ̀, ь̀ ѫ̀ и ѧ̀, а въ неударенитѣ срички ъ-тъ е билъ слаботъменъ, малко изясненъ въ посока къмъ *а*, сир. произнасяло се *ḁ* вм. стб. ъ, ь и ѫ. Понеже ѧ се замѣнило съ ѫ само въ ударенитѣ (дълги) срички, за това въ неударенитѣ срички, които изобщо ще да сѫ станали кратки, изравнение между ѧ и ѫ не е станало, и за това тукъ ѧ минало сетнѣ въ *е*. Цѣлото правило слѣдовно може да се формулира така: а) ъ̀ вм. ъ, ь, ѫ и ѧ подъ ударение, б) *ḁ* вм. ъ, ь, ж безъ ударение и в) *е* вм. ѧ безъ ударение. Прѣзъ послѣднитѣ два три вѣка на новия периодъ на езика правилото а) се е измѣнило отъ часть, защото въ много говори тъмниятъ ударенъ ъ почналъ да се изяснява и то въ двѣ посоки: или повече къмъ *о* или къмъ *а*, и най-сетнѣ се изяснилъ тъй, че вм. ъ се чува или чисто *о*, или широко *о* (между *о* и *а*), или чисто *а*. Най-разпространено е второто, срѣдно произношение на ъ като широко *о*, което до сега различно се прѣдава на писмо въ нашата фолклорна и езикословна литература, а именно чрѣзъ о͡а, о͡ᵃ, оᵃ и пр. Това условно означаване широкия характеръ на *о*, произнасяно именно съ валчестъ и по-широкъ отворъ на бърнитѣ и при базисъ на вокала *и*, даде поводъ да се мисли, че широкото *о* е дифтонгъ. По-рѣдко секундарното това *о* вм. ъ̀ се чува като обикновено *о*, а така сѫщо рѣдко и като обикновено *а*. За да не се дава поводъ да се мисли, че широкото *о* е дифтонгъ, смѣтамъ за най-сгодно да го отбѣлѣжа въ тази статия съ буквата *о*, означена съ една точка отгорѣ, сир. съ *ȯ*; това *ȯ* винаги е ударено. И тъй вмѣсто секундарния ъ̀ се произнася по говоритѣ или *о* или ȯ или *а*.

Въ Чепинско секундарниятъ ъ̀ не се задържалъ нигдѣ, а всѫду се явява изясненъ, и то въ *о* или въ *ȯ* или въ *а*: и тритѣ замѣни сѫществуватъ въ чепинскитѣ говори. И въ Рупчосъ въ повечето говори секунд. ъ̀ е изясненъ, и то повече въ *ȯ*. Забѣлѣжително е, че въ една часть отъ говоритѣ въ Рупчосъ и отъ говоритѣ, съсѣдни на чепинскитѣ откъмъ изтокъ, секундарниятъ ъ̀ се е

Digitized by Google

спазилъ още неизясненъ. Възъ основа на тоя важенъ бѣлѣгъ сега ние можемъ да класификуваме говоритѣ въ Чепинско и Рупчосъ на двѣ категории: 1) говори съ неизясненъ секундаренъ еръ, сир. говори, спазени въ по-старъ фонетиченъ стадий по тая точка, и 2) говори съ изясненъ еръ. Вслѣдствие на изучванията, които направихъ въ Чепинско и Рупчосъ, азъ не само открихъ, че има говори отъ първата категория, но мога и поименно да посоча тия говори.

Къмъ тоя родъ рупски говори принадлежи и нарѣчието на българскитѣ павликяни въ Пловдивско, Свищовско и Банатъ (въ Унгария). Най-напрѣдъ въ това нарѣчие забѣлѣжихъ въпросната рупска фонетична свойщина, спрѣна въ по-стария стадий на развоя си, именно произношение ъ̀ вм. ѫ, като е спазенъ въ много случаи и мекиятъ характеръ на прѣдидещата съгласна. Върху тая особность на павликянското нарѣчие, която е най-важенъ рупски бѣлѣгъ и която служи за най-силно доказателство, че павликянитѣ и въ сѣверна България по потекло сѫ рупци изъ природопскитѣ области, азъ първомъ обърнахъ внимание въ едно прѣдварително съобщение до виенската академия на наукитѣ (вж. Anzeiger der phil.-hist. Cl. 1899, № 2), а сетнѣ по-обстойно въ статията си върху книжнината и езика на банатскитѣ българи (вж. Мин. сб. XVI—XVII. с. 406 нат.). Понеже тогава още не знаехъ, че има и други рупски говори, въ които сега се произнася ъ̀ вм. ѫ, азъ се изразихъ, какво тая фонетична особность характеризува павликянското нарѣчие спрѣмо всички други български нарѣчия (ц. д. 406). И въ съч. „Das Ostbulgarische“ (212, 220) изтъквамъ сѫщата особность на павликянското нарѣчие, въ което се говорятъ форми като: глъ̀дам (**глад-**), тъ̀гли вм. по-старо т'ъ̀гли (**таг-**), гуръ̀щу вм. гор'ъ̀що (**горащє**), зъ̀к' (**зать**), зъ̀х (**възахъ**), зъ̀л (**възалъ**), тъ̀шко (**тажько**), пусъ̀гна (**саг-**), лъ̀гна (**лаг-**), клъ̀тва (**клатва**), упръ̀гна (**праг-**), съ̀дна (**сад-**), чъ̀до (**чадо**), чъ̀сто (**часто**) и др.

Понеже сега се откриватъ и други рупски говори, спазили сѫщо такъво секундарно ъ̀ вм. ѫ, прѣстая този бѣлѣгъ да бѫде изключително характеренъ за павликянското нарѣчие, ала затова този бѣлѣгъ още повече добива сила като доказателство, че павликянското нарѣчие принадлежи къмъ рупския клонъ на българския езикъ и то къмъ оная негова група, въ която още секундарниятъ ъ̀ подъ ударение (= стб. **ѫ, ѧ, ъ, ь**) не се е изяснилъ нито въ посока къмъ гласната *о*, нито къмъ *а*. Въ тази група рупски говори

Digitized by Google

влизатъ освѣнъ павликянския, още говорътъ на селото Батакъ и сетнѣ на селата Дѣдево, Малево, Орѣхово, Хвойна и Павелско (Рупч. ок.). Ако бѣше Тъмрътката область достжпна за изслѣдване, сигурно щѣха да се намѣрятъ и други села между Батакъ и спомёнатитѣ по-горѣ рупчоски села, въ които сжщата особность ще да е спазена. Подирната не е могла да се одържи правилно поради влиянието на аналогията, що иде отъ страна на съотвѣтнитѣ неударени срички, въ които ѫ се произнася като *е* въ едни и сжщи коренни и основни срички. Затова именно въ нѣкои отъ споменатитѣ говори има спазени повече примѣри съ ъ̆ вм. ѫ, въ други съвсѣмъ малко. Така въ Батакъ записахъ доста примѣри: пъ̆тък (**пѫтькъ**); гувъ̆да (**говѧдѫ**); гл'ъ̆да, пугл'ъ̆дам (**глѧд-**); ше съ̆дна (**сѧд-**); сръ̆ща се; ще сръ̆щна (**срѧт-**); тръ̆ска ма тресѐ (**трѧс-**); натъ̆глена (**тѧг-**); м'ъ̆ка (**мѧка**); на ръ̆т (**рѧдъ**); пъ̆та (**пѧтѫ**); чъ̆до (**чѧдо**). Разбира се, че секундарниятъ ъ̆ и когато застжпя стб. **ъ, ь** и **ѫ** пакъ така гласи подъ ударение, напр. дъ̆ш (**дъждь**), т'ъ̆нко (**тьньке**), зъ̆б (**зѫбъ**). — Въ Дѣдево забѣлѣжихъ аористната форма з'ъ̆ха (3. л. мн. ч. **възѧхѫ**), досущъ както я произнасятъ и павликянитѣ; въ Малево, Хвойна и Павелско: пр'ъ̆да̥, пр'ъ̆ло (**прѧд-**); гл'ъ̆дам; кой им гл'ъ̆да (**глѧд-**); т'ъ̆шко (**тѧжько**); п'ъ̆тък (**пѫтькъ**); 1. л. ед. ч. т'ъ̆гл'ę и т'ęгл'ę (**тѧг-**); ше гу ср'ъ̆шне (**срѧт-**); п'ъ̆та (**пѧтѫ**).

Въ говора на всички други села въ Чепинско и Рупчосъ секундарниятъ еръ е изясненъ, и то въ Чепинско въ всичкитѣ села. Сега ще прѣмина специално къмъ чепинскитѣ говори, които можемъ да класификуваме съ огледъ къмъ гласежа на изяснения секундаренъ еровъ вокалъ, на три главни групи:

1. Секундарниятъ еровъ вокалъ подъ ударение е изясненъ въ ó (широко *о*) или обикновено *о*, а безъ ударение запазилъ слаботъменъ еровъ гласежъ — *ḁ*. Така се говори въ Баня, Лъжене, Каменица, Корово и Ракитово. Ракитовскиятъ говоръ поради нѣкои други особности може да се отдѣли въ отдѣлна подгрупа, която прѣдставя прѣходъ отъ втората къмъ първата група. Затова подолу му отдѣлямъ особно мѣсто подиръ костандовския говоръ.

2. Секундарниятъ еровъ вокалъ подъ ударение се изяснилъ въ *ó*, а безъ ударение гласи *у*. Така се говори въ Костандово.

3. Секундарниятъ еровъ вокалъ подъ ударение се изяснилъ въ *а*, а безъ ударение въ — *ḁ*. Така се говори въ Дорково.

И въ тритѣ групи секундарниятъ еръ, когато е безъ ударение, не застжпя стб. **ѫ**, понеже това въ неударени срички, както се обясни

Digitized by Google

вече, не се е смѣсило съ ж, а направо си е минало въ е, слѣдъ като изчезналъ носовиятъ му призвукъ.

Сега ще изложа състоянието на рефлекситѣ на стб. ерове и носовки по всѣка отъ тритѣ групи отдѣлно, като ще поставя ракитовския говоръ въ особна група, която прави прѣходъ отъ първата къмъ втората. И тъй ще захванемъ първомъ съ *баньско-коровския говоръ,* като се разбира подъ туй име и говорътъ на с. Каменица и Лъжене (Ложене), и сетнѣ ще прѣминемъ къмъ говоритѣ *костандовски, ракитовски* и *дорковски.*

I. Баньско-коровски говоръ.

Този говоръ най-малко се отличава отъ ония говори въ Рупчосъ, гдѣто секундарниятъ еровъ вокалъ сѫщо тъй гласи като ọ. Между говора на с. Баня и Лъжене отъ една страна и говора на с. Каменица и Корово отъ друга забѣлѣжихъ по фонетичната точка, която ни занимава, тази разлика, че секундарното ọ, което въ ударенитѣ срички застѫпя стб. ерове и носовки, въ първитѣ двѣ села се произнася като обикновено *о,* докато въ другитѣ двѣ села то гласи по-широко, между *о* и *а,* сир. като ó. Сѫщиятъ този вокалъ азъ съмъ прѣдавалъ досега съ знака o^a, но понеже тоя знакъ може да даде поводъ да се мисли, че съ него означавамъ дифтонговъ гласежъ, прѣдпочитамъ тукъ знака ó. Въ Рупчосъ това ó на мѣста се чува още по-широко, съ повечко боя на *а,* ала въ Чепинско толкова широко ó не чухъ. Освѣнъ туй въ Баня—Лъжене съвсѣмъ сѫ рѣдки примѣритѣ съ *о* вм. ѫ, понеже подъ влияние, може би, на говора на колибаритѣ и по аналогия на съотвѣтнитѣ неударени срички полека-лека *о* вм. ѫ било замѣнено съ *е.* Може би сѫщото влияние да е причина, че и широкото секундарно ó постепенно се е изравнило съ обикновено *о.* Най-много се е спазило *о* вм. ѫ тукъ въ окончанието на глаголитѣ 3. л. мн. ч. сег. вр. Ще приведа примѣри отъ всѣко село отдѣлно, като се смѣтатъ примѣритѣ отъ Баня и за Лъжене.

1. ó (о) вмѣсто стб. ъ и ѫ подъ ударение; ạ вмѣсто ъ и ѫ безъ ударение.

Баня. а) дóш - даждóт; мóш - мạждóт; зóп - зạбóт; син, синóт; кракóт, носóт; вол, вóлạт; пóк (пѫть) — пóкạт и пóкет; óрех, óрехạт; зѐкạт, кòренạт.

б) водо̀ (*водѫ) - водо̀та (*водѫтѫ); главо̀ - главо̀та; го̀ра - го̀рота; ро̀ка - ракота; даско̀ - даско̀та — мн. ч. до̀ски; зам'о̀ (вм. змия, стб. змиıа) — мн. ч. зо̀ме. Изключения: мома̀ - мома̀та, жена̀ - жена̀та (надделяла именителната форма ед. ч.).

в) ста̀рос - старосто̀ (вм. *старостьтѫ); болесто̀, зависто̀ и пр.

г) мро̀ (1. л. сег. вр. ед. ч.) — мро̀т (3. л. мн. ч.); 1. л. ед. ч. сп'о̀, 3. л. мн. ч. плето̀т, реко̀т. Първо лице стб. плетѫ, рекѫ гласи: плѐта, рѐка; също тъй: но̀с'а, пла̀ча, ро̀г'а (рождѫ), го̀н'а.

д) Правилото за замѣната на секундарния ъ напълно има сила и за сричкитѣ лъ, ръ между двѣ съгласни, а именно безъ ударение тия срички гласятъ ар, ал, а подъ ударение о̀р, о̀л и ло̀, срав. варбо̀, мн. ч. во̀рби; балхо̀, мн. ч. бо̀лхи; во̀л'к; сло̀нце, мо̀лчи, жо̀лто, галчѝ (3. л. ед. ч.). Изключения: бъ̀гаре (=българе), дрво, чрн, чрв, червѐн, чурѐши.

Каменица. Въ Каменица, а така също и въ Корово, както се каза, секундарниятъ акцентуванъ о-вокалъ гласи малко по̀-широчко, съ боя къмъ а, и за това го отбѣлѣзвамъ съ знака ӧ.

а) дӧш - даждӧт, мӧш - мажӧт; дӧп - дабӧт — мн. ч. дӧбе - дабѐте; зӧб - забӧт, мн. ч. зӧби - забѝте, прӧт, мн. ч. прӧти; вӧл - вӧлат; сто̀лат, свѐкарат, кӧн'ат; кумӧт, носӧт и пр.

б) снаӧ (снъха) — снаӧта, мн. ч. снӧи; сесрӧ (сестра), мн. ч. сѐсри; саıӧ (вм. *сѫѭ отъ съя дрѣха), мн. ч. сӧи; даскӧ - дӧски; женӧ - женӧта (мн. ч. жѐни); момӧ - момӧта (мн. ч. мо̀ми); свин'ӧ - свин'ӧта; зам'ӧ (= змиıа), мн. ч. зӧме; душӧ, бахлӧ (блъха), челӧ (пчела), муӧ (муха), севдӧ (тур. д. севда = обичь) и пр.

в) болестӧ, утрентӧ, вечертӧ, сол'тӧ и пр.

г) 1. л. ед. ч. сег. вр. мрӧ; 3. л. мн. ч. мрӧт, опекӧт, дадӧт, заведӧт, заберӧт, плетӧт, поıӧт и пр., но вѝкнат, пла̀чат, зна̀ıат.

д) варбо̀ и врбо̀; врх; трън и трн, мн. ч. тръне, етърва. Изглежда, че противъ правилото се явява ъ въ ударени срички въ съединение съ р, л може би подъ влияние на официялния езикъ. Слѣдъ ч се чува р, ър, ѐр: чрно, чървел' — мн. ч. чървели; чрква, черѐши. Напротивъ въ съединението ъл-лъ правилото е спазено: вӧлк - валкӧт; дӧлго - дӧлак; вӧлна; кӧлна (1. л. сег. вр. ед. ч.). Нека отбѣлѣжимъ и: крак - каркӧт (прѣхвърляне на а).

Корово. а) зӧп - забӧт — мн. ч. зо̀би; дӧш - даждо̀т — мн. ч. до̀ждове; во̀лат и пр.

б) рӧка - ракöта - рачѝца; за аднӧ иглӧ; мухӧ, тревӧ, ıамӧ, песнӧ; козӧ (мн. ч. ко̀зи); пишелӧ (= пчела); замѐ (ед. ч. змия), мн. ч. зӧме; зем'ӧ (земя); ала: жена̀, мома̀.

Digitized by Google

в) сол - солтò, болестò.

г) (песн'ö) поìöт; ìадöт, пасöт, крадöт;

д) вöрх - вöрхат; фöркна - фарчѝ; стöрк; сöрце - сарчѝце и срчѝце; тöран (трънъ) — мн. ч. тöрне - тарнѝще и трнѝще; — чöрно, но: червèн, чèреф, — мн. ч. чèрве; черèши; — вöлна, балхö, жöлто, слöнце; кöлна (1. л. сег. вр.).

2. 'ö (о) вмѣсто ударено ь; а вмѣсто неударено ь.

Баня. Въ село Баня чухъ само примѣри съ отвърдѣлъ консонантъ прѣдъ ò вм. ь: тòнко, тòвно, напр. „тòвно като рок"; ала се казва и тавнò, напр. въ „тавнò маглò", мн. ч. мòгли; глàдан (стб. гладьнъ); оган (огнь). Казва се ден - денòт, мн. ч. денè; въ тая дума ь минало въ *е* прѣди да се смѣси ь съ ъ.

Каменица. л'öнено, л'öко, л'öкичко, ала: тöнко, тöнак, тöвно, жöнеме; маглö — мн. ч. мöгли; глàдан, бöлан, дрèбан, злàтан, прàзан, öган; кòнь'- кòн'ат.

Корово. л'öн, но: лèнен (вмѣсто л'öнан, както трѣбва правилно да е гласѣла тая форма въ по-старо врѣме, прѣди да отстжпи на формата лèнен, която трѣбва да се е явила подъ ново влияние); л'öк; тöвно, тöнко, жöнеме; бòлан, прàзан, дрèбан, öган.

3. 'ö ('о) вмѣсто ударено ѧ; *е* вмѣсто неударено ѧ.

Баня. Въ Баня изобщо правилното 'ò вм. ѧ се указва нарушено, понеже съ изключение на стб. глаголно окончание за 3. л. сег. вр. -ѧтъ, което и въ тоя говоръ правилно е замѣнено, когато е подъ ударение, съ 'òт, въ други случаи се чува и подъ ударение *е* вм. ѧ. Най-вѣроятно е, че говорътъ на с. Баня въ тоя фонетиченъ случай е повлиянъ отъ говора на колибаритѣ, въ който ѧ редомъ е замѣнено съ *е*. Въ окончанието за 3. л. мн. ч. 'ò вм. ѧ се задържало, защото го е крѣпила аналогията отъ страна на съотвѣтнитѣ форми 3. л. мн. ч., които окончаватъ на *'òт* вм. стб. -ѫтъ и *'òт* вм. -ѧтъ. Срав. нпр. сеѓòт (*сѣдѧтъ), варк'òт (врътѧтъ), роѓòт (родѧтъ); и отъ друга страна: поìòт, плетòт. По-горѣ вече казахъ, какво прѣдполагамъ, че за да мине ѧ въ ж трѣбва сричката едно врѣме да е била дълга. Отъ други славянски езици, напр. отъ ческия хубаво се вижда, че окончанието за 3. л. мн. ч. у сегашнитѣ глаголни форми е било дълго, а горнитѣ примѣри напълно се сгаждатъ съ това. И тъй ударението, което сега се явява като условие за речения прѣходъ, не ще да е било причина на станалата фонетична

замѣна; то се явило само като съхранителенъ факторъ спрѣмо нѣкогашната дължина, която въ неударенитѣ срички не е могла да се одържи. Понеже отъ друга страна и вм. ъ и ж въ неударенитѣ срички се явява слаботъмно а, а не ǒ, дори и у глаголитѣ въ 3. л. сег. вр., за това трѣбва да заключимъ, че съвпадежътъ на ѫ и ж се е извършилъ въ тия говори, слѣдъ като дължината въ неударенитѣ срички е била изгубена, сир. когато е завладѣлъ вече принципътъ само на ударена дължина (betonte Länge), отъ която още живи слѣди констатирахъ въ еркечкия говоръ (вж. das Ostbulgarische с. 150) и отъ която слаби слѣди още се забѣлѣзватъ въ удmen ударенитѣ срички и въ Рупчоско и Ахърчелебийско. Именно въ рупчоскитѣ говори забѣлѣжихъ, че ударено ó се произнася по нѣкога малко удължено, и азъ на това отдавамъ, че първитѣ записвачи сж взели това ó за дифтонгъ. Ала нека веднага кажа, че тая дължина въ говора на по-младото поколѣние едвамъ е замѣтна и че скоро и съвсѣмъ ще ѝ се заличатъ диритѣ.

Отъ срѣднобългарскитѣ паметници знаемъ, че ж подиръ срѣднонебнитѣ *л′ н′ р′* е минало въ ѧ, вмѣсто което по сетнѣ се явило *е*. Споредъ горѣказаното дохаждамъ на мисъльта, че може речената обратна замѣна на ж съ ѧ да се е отпочнала първомъ въ краткитѣ срички. А такива сж били окончанията за винит. пад. ед. ч. при *ia*-основи, и за 1. л. ед. ч. сегашно врѣме. у глаголитѣ. А тъкмо въ двѣтѣ тия форми, се срѣщатъ най-много примѣри съ прѣходъ на ж въ ѧ. Съгласно съ това и въ банско-коровския говоръ се чува срѣщу именит. падежъ зѐм′е (землıа) — винит. пад. земѐ, нпр.: „на зем′ѐта; така им.-винит. свѝне - свѝнета (свинıа); дѝн′е съ членъ дѝн′ета; 1. л. ед. ч. мо̀л′ä, ко̀л′ä го̀н′а. пла̀ча, но̀с′а и пр. Въ Разложско и Якоруда, а така сжщо и покрай чепинскитѣ колиби правилно се говори въ 1. л. ед. ч. мо̀л*е,* но̀с*е,* върв*е* и пр., сир. слѣдъ всички срѣднонебни се чува въ 1. л. *е* вм. срѣднобългарско ѧ = стб. *ж,* а така сжщо и у имената отъ ж. р. *ia*-основи: воле (волıа), неделе, дине (динıа) и пр. Тоя въпросъ трѣбва още да се изучи, и азъ само загатнахъ тукъ за него, за да се види, че той самъ се изпрѣчва за разрѣшение.

Каменица. ′ŏ вм. ѧ: кл′ŏтва, чŏдо — но: чẹда̀ (ẹ = редукция отъ *е* вм. неударено сир. кратко ѫ: чѧда̀). Прокарано е секундарно *е* подъ ново влияние въ: мѐсо, тѐшко, тѐгл′а, фпрѐгна, посѐгна.

Въ 3. л. мн. ч. ′ŏ: сгог′ŏт (сгодатъ), госк′ŏт (гостатъ), искрив′ŏт и пр. Напротивъ ẹ въ неударени срички: хо̀г′ẹт, во̀г′ẹт, но̀сẹт, мо̀лẹт. Забѣлѣжилъ съмъ си и нередуцирано произнесено *е* въ оконч. *-ет:*

Digitized by Google

носет. гонет. И въ 1. л. ед. ч. сег. вр. се чува *е* вм. ѫ отъ 'ѫ, напр. ес (= азъ) *носе*; ес го *гоне*. Срав. още им. винит. земо̆ (= змиѭ) и им. вин. земѐ, земѐта̥ (срѣднобълг. зем'ѫ вм. стб. землѭ — земьѭ). Въпрѣки туй въ Каменица се казва вече свин'о̆ — свин'о̆та̥, безъ съмнѣние вмѣсто по-старо свѝне, свѝнета, както говорятъ въ Баня.

Корово. 'о̆ вм. ѫ: м'о̆со, кл'о̆тва, т'о̆шко, пос'о̆гна̥, чо̆до, чо̆ста̥ нпр. чо̆ста̥ горо̀, по̆та̥к, гл'о̆да̥м, но: пет', зет, іечмѝк, езѝк', тѐгли, мѐко.

Въ 3. л. мн. ч, сег. вр.: сед'о̆т, ва̥рт'о̆т. Съгласно съ казаното и въ коровския говоръ се чува въ 1. л. сег. вр. оконч. *е* вм. ѭ слѣдъ срѣднонебни съгласни: мо̀л'е, го̀н'е, но̀с'е. Срѣщу правилната форма земѐ (=земя), както се говори въ Каменица, въ Корово се произнася сѫщата форма земо̆ (споредъ: мухо̀, козо̀ и пр.).

Въ цѣлия баньски говоръ, сир. и въ четиритѣ села сѫществителнитѣ *ен*-основи отъ срѣд. родъ въ имен. пад. ед. ч. се говорятъ съ окончание *ĕ* вм. ѧ, което слѣдовно ще да е било не само неударено но и кратко. Ще видимъ, че въ дорковския, въ костандовския и въ ракитовския говоръ аналогията е засегнала и това окончание, като го е изравнила съ замѣната на удареното, първоначално дълго ѧ.

II. Костандовски говоръ.

Важна особность на този говоръ е, че въ него общиятъ секундаренъ еръ се изяснилъ въ *ó* не само въ удареннитѣ срички, но и въ неударенитѣ, въ които сетнѣ това *о* прѣминало въ *у* по общия законъ за неудареното *о* въ източнобългарскитѣ нарѣчия. Изяснението на неударения еръ въпрѣки общото рупско фонетично правило е станало въ костандовския говоръ безъ съмнѣние по аналогия, като се е обобщило произношението ó вм. ъ, което и въ този говоръ първоначално е могло да се развие само въ ударенитѣ срички, както се види отъ другитѣ рупски говори изобщо. Направо ъ ни въ едно българско нарѣчие не е минало въ неударенитѣ срички въ *у;* очевидно е слѣдовно, че това *у*, понеже въ костандовския говоръ се развило само въ неударенитѣ срички срѣщу ó въ ударенитѣ, е замѣнило по-старо *ó*, а това пъкъ се явило намѣсто по-старо ъ просто чрѣзъ едно послѣдовно обобщение, на каквото нѣма подобенъ примѣръ въ българската диялектология, именно защото това обобщение е обхванало и четиритѣ старобългарски вокала

Digitized by Google

ъ, ь, ж, ѫ, които само въ рупското нарѣчие така напълно се смѣсватъ и то само въ ударенитѣ срички.

Споредъ казаното общорупско правило гласежътъ на секундарния еровъ вокалъ въ костандовския говоръ се е измѣнило така:

1. ŏ вм. ударено ъ; у вм. неударено ъ.

ŏ — у вм. стб. ъ: дŏш — дуждŏт; дускŏ — дŏски, лàкук' — мн. ч. лàкут'е, нèкук' — мн. нèкуте (нокъть); дŏно (дъно); вŏл — вŏлут; цàр' — цàр'ут; гуведàр'ут; бèл'ут (бѣлиът), напр. бèл'ут кон', сѝвут кон'; зум'à (*зъмя = змиꙗ) — мн. ч. зŏме; п'ŏтук (пѫтькъ), четвŏртук.

2. ŏр — ур, ŏл — ул вмѣсто ър — ър, ъл — ъл.

гŏрб - гурбŏт; вŏрх - вурхŏт; тŏрон - тŏронут (трънъ), мн. ч. тŏрне; сурнà (сърнà); вŏрво (1. л. ед. ч.), вурв'ŏт (3 л. мн. ч. *вървѣт); пŏрст - пŏрсти: пŏрсти ми измŏрзнаха; дŏрвена лŏжица; гŏрло, вŏлна, дулбŏко; зŏлва — зŏлви; булхà — бŏлхи; вŏл'к - вŏл'кут; — жŏлто, чŏрно, чŏрф, мн. ч. чŏрве, но: червèн; д'ŏл'го (дълго), но: г'ŏл'ук (дълъгъ), нпр. г'ŏл'ук чибŭк.

3. 'ŏ вмѣсто ударено ь; 'у вмѣсто неударено ь.

Мекостьта на съгласната прѣдъ ŏ — у, когато тѣзи замѣстятъ стб. ь, не винаги се е спазила, срав. л'ŏснŏ — л'уснинà; л'ŏн, ленŏт; л'ŏко, л'ŏкичко; тŏнко, тŏнинко, тŏвно; муглà — мŏгли (мьгла); бŏлун (больнъ), глàдун, злàтун и пр.

И въ тѣзи говори стб. дьнь гласи д'ен', мн. ч. дèне.

4. 'ŏ вмѣсто ударено ѫ; у вмѣсто неударено ѫ.

а) зŏп - зубŏт, мн. ч. зŏби; дŏп - дубŏт, мн. ч. дŏбе; мŏш - мужŏт мн. ч. мŏже; пŏк' - пŏк'ут; истрŏси ли? ѝструси тузѝ; скŏпо, скупѝia; тŏпан и пр.

б) При *а*-основи е забѣлѣжително, че се е спазила и до день днешенъ формална и синтактична разлика между именителенъ падежъ, който окончава на *-а* или *а̥*, и винителенъ падежъ, който служи изобщо за косвенъ падежъ и окончава подъ ударение на ŏ, а безъ ударение на *-у*. Изключение отъ послѣдното правило прави само членътъ въ винителенъ падежъ, който и безъ ударение гласи *то* или по добрѣ *тŏ* — съ малко по тѣсно *-о;* това послѣд-

Digitized by Google

ното не чухъ нигдѣ да се произнася като чисто *у*, срав.: им. пад. ед. ч. *ру̀ка — ручѝца*; мн. ч. руцѐ: руцѐто му у́тѐкъле; *рука̀та* гу було̀; вин. пад.: отсѐкъли му *рукȍтȍ;* им. *ма̀їка* му гу бȍхтала; вин.: на *ма̀їку* си се опла̀кал; на *сестрȍ* си ка̀зал; тузѝ нѐма *цанȍ;* ѝди на̀леі *вудȍ* на *рекȍто;* им. *ѓѝн́а*, но: даі *ѓѝн́уто* и пипо̀н́ут. Срав. още: зем̀а̀, но: на зем́ȍто; мухо̀; ѝспуги мухȍто; гура̀; ѝги ф гурȍто; фчела̀; вин. фчелȍто.

в) И въ членуваната форма на *и*-основи ж. р. е спазена казаната формална разлика между имен. и вин. (косвенъ) пад., срав.: *студта̀‿а* гулѐма (студьта‿е голѣма); до̀іде вѐке *студта̀;* но: на *студтȍ* не траіе; *бо̀леста̀* гу ступѝ; ут *бо̀лестȍ*.

г) Въ окончанието за 1. л. ед. ч. сегашно врѣме у глаголитѣ стб. носовка ж е замѣнена правилно съ ȍ, кога е подъ ударение, а когато нѣма ударение, тогава вмѣсто очакваното *у* се чува пакъ ȍ сир. *о,* наполовинъ редуцирано въ посока къмъ *у,* както е станало и въ члена за ж. р. вин. пад. (вж. по-горѣ подъ б.). На първъ погледъ тукъ може да прѣдположимъ, че неудареното *о* въ тоя случай се е спазило или по-скоро че се е възстановило подъ влиянието на съотвѣтнитѣ глаголни форми отъ 1. л. сег. вр. ед. ч., у които *о*-то въ края е ударено, сир. напр. *плѐтȍ* споредъ *мрȍ*. Ала азъ мисля че въ формитѣ отъ типа на *плѐтȍ* крайното *о* се е спазило и по друга причина, именно защото въ тия форми е станалъ отметъ на ударението, което въ по́-старо врѣме е падало върху личното окончание, сир. защото се е казвало *плетȍ*. Изобщо въ рупскитѣ говори тоя акцентенъ отметъ е доста разпространенъ и е още въ развитие. Може и трета причина да се наведе, която ще да важи като обяснение и за случая съ членната форма ж. р., нпр. *водȍто* вм. (водȍту), а именно че въ костандовския говоръ изобщо неудареното *о* въ края на думитѣ се явява повечето на половинъ редуцирано, и то пакъ не по чистъ звуковъ законъ, а по аналогия съ съотвѣтни форми съ ударение на крайното *о,* нпр. при *о*-основи съ *с*-основи отъ срѣд. родъ, при които тъй сѫщо има и отметъ, какъвто се забѣлѣзва у глаголитѣ, срав. „т́ȍшкȍ" съ по-старо тѧжько̀ (нпр. въ фразата „тешко́ ти") и пр. За това думитѣ отъ срѣд. родъ — сѫществителни и прилагателни — правилно окончаватъ на ȍ и когато това е неударено, докато други думи, които стоятъ извънъ асоциацията съ тая граматична категория, иматъ на края *у,* както е посоченията примѣръ *ма̀їку* (косв. пад.) вм. ма̀іко (= маикѫ), или нпр. въ нарѣчието ч́ȍсту, („ч́ȍсту ли то тресѐ)" и пр.

Digitized by Google

Забѣлѣжително е въ свръзка съ току що казаното, че у глаголнитѣ форми въ сегаш. вр. 3 л. мн. ч. сѫщото окончание *о*, щомъ е безъ ударение, гласи *у*, и то, види се, защото е въ затворена сричка. Староб. оконч. -ѫтъ и -ѧтъ сѫ съвпаднали, срав.:

1. л. ед. ч.: ес си плѐто, ес си бо̀хт'о, би̇̀іо, но̀с'о, мрӧ̀, пѐко, за̀кол'о у̀мро и пр.

3. л. мн. ч.: плетӧ̀т, бӧ̀хт'ут, би̇̀іут, но̀сут, мрӧ̀т, певӧ̀т, за̀кол'ут, у̀мрут. и пр.

Така още: „ще си во̀рв'о“ и „ще си вурв'ӧ̀т“, го̀р'о — гур'ӧ̀т; зна̀м — зна̀іут; пи̇̀іо — пи̇̀іут и пр.

5. 'ӧ вм. ударено ѧ; *е* вм. неударено ѧ.

Както се изтъкна вече изобщо за рупскитѣ говори, и въ костандовския говоръ ѧ се е смѣсило съ *ѫ* само въ ударенитѣ срички, и затова въ неударенитѣ се явява *е* вм. ѧ, както е изобщо въ българския езикъ. Ала покрай това се срѣща *е* вм. ѧ твърдѣ често и подъ ударение па и въ едносрични думи. Нарушението на правилото въ тоя родъ примѣри се дължи на аналогия (вж. примѣри по-долу подъ б).

Има доста примѣри, гдѣто се чува неударено *'о* вм. ѧ въ края на думитѣ. Въ тия случаи неударено *'о* трѣбва да тълкуваме отчасть съ отметъ на ударението, отчасть съ секундарно обобщение, като послѣдица на отмета, напр. тѐл'о, срав. книжов. бълг. телѐ. Колкото се касае до *о*-то, което въпрѣки безакцентностьта си не е минало въ *у*, даде се вече възможното обяснение.

а). 'ӧ — ѧ: з'ӧ̀т' — з'ӧ̀т'ут, мн. ч. з'ӧ̀к'уве; м'ӧ̀со; кл'ӧ̀тва; т'ӧ̀гл'о, пос'ӧ̀гно (1. л.); м'ӧ̀ко, мн. ч. м'ӧ̀ки, т'ӧ̀шко, мн. т'ӧ̀шки; р'ӧ̀т (рѧдъ); нар'ӧ̀т, в'р'ӧ̀т (навсѣкѫдѣ); тр'ӧ̀ска; пр'ӧ̀дена вӧ̀лна; пр'ӧ̀ла (ж. р. прѧла); пр'ӧ̀гни воло̀вете; ч'ӧ̀ста гура̀; ч'ӧ̀до, жӧ̀тва, жӧ̀тви, жутва̀ре; жӧ̀ми (вземи, по̀вел. накл.); жӧ̀х го (взехъ, отъ стб. жьмѫ — жѧти?).

б) *е* — *'ӧ* (= ѧ): пета̀ (пѧта) — мн. ч. п'ӧ̀к'и; по̀кажи си петӧ̀то; г'ѐв'ет (девѧть) — дев'ӧ̀к'и (девѧты); г'ѐсет — дес'ӧ̀к'и (десѧть, десѧты); петна̀сек' — петна̀с'ӧ̀к'и; деветна̀сек'. По аналогия на тѣзи примѣри се казва и *пѐк'* (пѧть) — *п'ӧ̀к'и* (пѧты), срав. и п'ӧ̀тук (пѧтькъ); ч'ӧ̀сту ли то тресѐ? тр'ӧ̀ска мо фтр'ӧ̀са; за̀іеѕк.

в) Винителниятъ падежъ ед. ч. отъ личнитѣ мѣстоимения и възвратното гласятъ *мо, то, со,* нпр. тоі *мо* бо̀хте; тоі *то* бохте; к'и (= ти) миіеш ли *со*?

Digitized by Google

г) *н*-основи и *т*-основи отъ срѣденъ родъ въ имен. пад. ед. ч. окончаватъ въ костандовския говоръ на *'о,* ала това *о* въ множествената именител. форма се замѣнява съ слаборедуцирано *е,* срав. т'ѐл'о — мн. ч. т'ѐл'ета, кỳчо-кучета, ѐгн'о-ѐгн'ета, пѝл'о-пѝл'ета, г'ѐк'о (дѣтѧ) — мн. ч. децà; врѐм'о-временà; ѝм'о-именà.

д) въ 3. л. у глаголитѣ сег. врѣме ӧ вм. ѫ: сег'ӧт, госк'ӧт, варв'ӧт и пр.

III. Ракитовски говоръ.

Ракитовскиятъ говоръ по главнитѣ си свойщини повече принадлежи къмъ първата говорна група — Банско-коровския говоръ, но съ нѣкои дребни отклонки отъ подирния прави прѣходъ къмъ костандовския. Отъ този подирния ракитовскиятъ говоръ се отличава главно по туй, че у него неударениятъ еровъ вокалъ не е прѣминалъ прѣко *о* въ у, а само на половинъ се е изяснилъ въ *а,* както е станало въ говоритѣ отъ първата група. За да се види по-добрѣ, какъвъ е ракитовскиятъ говоръ спрѣмо костандовския, ще дамъ сѫщо такива примѣри отъ вокализма, каквито дадохъ и отъ костандовския говоръ.

И тъй съгласно съ казаното по-горѣ главното рупско правило относително гласежа на еровия вокалъ остая неизмѣнено въ ракитовския говоръ, а именно се произнася ӧ вм. ѣ и *а* вм. ъ.

1. *ӧ-а* вм. стб. *ъ:* дӧш-даждӧт: даскà; мн. ч. дӧски; дӧно; брак-кракӧт; нос-носӧт; лàкат', нѐкат', мн. ч. лàкат'е, нѐкат'е; двор-двòрат; стòл-стòлат. и пр.

2. *ӧр-ӧл* и *ар-ал* вм. *ѣр (ѣл) — ър (ъл):* іетӧрва, зӧлва, мн. ч. зӧл'ви; вӧрх, вӧрхат, мн. ч. вӧрхове; пӧрви; петѐлат пуіѐ; кутѐл-кутѐлат; четвӧрти; пӧлна, напӧлни со; вӧлна; тӧран (трънъ), мн. ч. тӧрне; свѐкар, на свекарӧт; свекӧрва; вӧл'к; мн. ч. вӧл'кове; балхà, балхӧ, мн. ч. бӧлхи; галчòт си (3. л. мн. ч. сег. вр.).; ч'ӧрно, ч'ӧран, ч'ӧрф, мн. ч. чӧрве; алà: ч'урѐша, червѐн; дӧл'го; дӧл'ак (чибукъ). По изключение се чува *ул* вм. ӧл въ: Булгàриіа, бỳлгаре, бỳлгар'те, бỳлгарски; іѐб*ул*ка (ябълка).

3. *'ӧ-а* вм. ь-ъ. Това правило е слабо спазено, именно защото по аналогия на правилото 'ӧ-е вм. ѧ-ѧ полека-лека се вмъква *е* и вмѣсто 'а (= неударено ь). Ненарушено намираме правилото за ъ въ слѣднитѣ примѣри: л'ӧн, л'ӧко, п'ӧн' (пьнь) — пан'ӧт; дѝгни пан'ӧт

ес го напо̀нах, и пр.; злȧтан, напр. злȧтан саȧт (ала специялно за пърстенъ се казва злȧтен: „злȧтен по̀рстен“); прȧзан, бо̀лан, глȧдан и пр. Вмѣсто о се чува редуцирано *е*, сир. ę въ членната форма съ стб. оконч. -ьтъ, нпр. ко̀нęт, зо̀тęт, и изобщо въ неударени срички: (ло̀н) - лęно̀т. Мекостьта на т' се изгубила въ: то̀нко, то̀вно. И въ този говоръ се произнася дѐн, денȯт, мн. ч. дѐне; днѐс.

Членната форма мжж. р. ед. ч. у сложнитѣ прилагателни окончава на -іęт: (до̀караі) бѐлиіęт (кон'); — сѝвиіęт; стȧриіęт чилѐк до̀іде; нȧідобриіе бащȧ.

4. о̆-а вм. ж-ж: зо̆п-забо̆т, до̆п-дабо̆т, ро̆ка-ракȯта и пр.

а) Трѣба да изтъкна, че и въ ракитовския говоръ хубаво се спазва въ ед. число рзлика между именителенъ и косвенъ падежъ изобщо, за който е послужила винителната форма ед. ч., срав. имен. снаȧ, косв. п. снахо̆: ѝди ру̀каі снахо̆та; сестрȧ; ѝди ру̀каі сестро̆ си; женȧ, косв. п. жено̆та; им. даскȧ, косв. п. даско̆: зȧнеси тȧа даско̆; имен.: мухȧ, косв. п. мухо̆; балхȧ-балхо̆; имен.: тȧзи странȧ_а по̀ убава; косв.: о̀барни со на другȯто страно̆; адно̆ жено̆ вѝдех; вѝдех адно̆ стȧро̆ жено̆; о̀пъди чело̆то; имен. п. (п)челȧ; имен. старо̆стȧ, напр.: старостȧ га налѐгна; косв. старосто̆, напр. стȧрус о̆т болесто̀; болестȧ_а то̆шка; ут студто̆ и пр.; ракȧта_а бѐла; дȧі си ракȯта; имен. пад. тȧзи, косв. пад. то̆зи, напр. ес сам на то̆зи джамѝіа; по̀ру̀каі іо̆ (ѭ, вин. пад. ед. ч. ж. р.).

в) У глаголитѣ сегаш. вр. 1. л. ед. ч. стб. окончание *ж (ѭ)* е замѣнено съ *о́* безъ огледъ къмъ ударението; срав. „мро̆“, ала и „у̀мро̆“; сжщо тъй: плѐто̆, мо̀го̆, пѐко̆, во̆рт'о̆, по̀іо̆, петлѝте пуіо̆т, нпр. по̀іо̆ пѐсен'; сто̀іо̆, бѐро̆. За това обобщение на правилото, което първоначално, както се вижда отъ примѣритѣ подъ а) и б), е важило само за ударенитѣ срички, пакъ главна причина ще да е отметътъ на ударението, който се е извършилъ тъкмо въ 1. л. ед. ч., срав. 1. л. плѐто̆, 2. л. плетѐш и пр., 3. л. мн. ч. плето̆т; 1. л. пѐко̆, 2. л. печѐш и пр., 3. мн. ч. пеко̆т; срав. още: во̆рт'о̆-варт'о̆т, во̆рв'о-варв'о̆т, сѐд'о̆-сед'о̆т и пр. По тия типове лесно се повели и глаголитѣ, които не сж имали ударение върху окончанието за 1. л. ед. ч. като мо̀го̆, но̀с'о̆ и пр. Ала първоначалната разлика още се е спазила въ 3. л. мн. ч., гдѣто подъ ударение имаме окончание-о̆т, нпр. пеко̆т, а безъ ударение ат, нпр. мо̀гат и др.

Само слѣдъ срѣднобългарскитѣ *л'*, *н'* се чува *е* вм. стб. 'ж нпр. 1. л. *мо̀ле: мо̀ле ти со; гдне; отвдре*. Въ 3. л. мн. ч, *е* се чува малко потъмнѣло (ę), а съгласната по̀ мека: мо̀л'ęт, го̀н'ęт, отво̀р'ęт.

Digitized by Google

Стб. окончания -жтъ, ́жтъ, -атъ въ 3. л. мн. ч. (освѣнъ въ тову що казанитѣ изключения) се смѣсили, именно по аналогия е наддѣлѣло окончанието -жтъ (́жтъ). Отъ срѣднобългарската замѣна на носовката *ж* съ а казанитѣ примѣри: моле, гоне, отворе сж прѣми останки. Трѣбва туй *е* вм. срѣдноб. а въ оконч. на 1. л. да е било въ по-старо врѣме по-разпространено, именно и въ окончанието на глаголнитѣ и-основи, та ще да се е говорило: нòсе, бàве, кòрпе (кърпнж) и пр., ала споредъ глаголитѣ отъ сжщото спрежение, у които ударението, прѣди да се отметне то, е падало на края, срѣднобълг. а пакъ правилно е минало въ ́*о*: слѣдовно отъ 1. л. ед. ч. въртѫ се образувало вартŏ (а сетнѣ вече вòртó), срав. 2. л. вартѝш и пр.

5. ́ŏ вм. ударено а; *е* вм. неударено а.

а) Правилото въ ударенитѣ срички въ много случаи е нарушено, понеже по аналогия *е* се е вмъкнало отъ съотвѣтнитѣ неударени срички и отъ такива форми, въ които а, ако и подъ ударение, останало кратко и не минало въ *ж;* срав. правилно: чŏдо мн. чедà, но: „т́ŏшко", „дотежè ми", „дотèгна ми"; пèта-петŏта (пата). Отметътъ на ударението и тукъ е игралъ рола, срав. нап́ŏх; (напахъ), ала посèгнах (вм. пос́ŏгнах) и повел. ф. „пòсегни". Правилно е спазено ́ŏ въ: з́ŏт-з́ŏтет, внŏтре, жŏтва, шŏпа, ала неправилно *е* вм. ́ŏ се среща въ: мèсо, срав. месòто; грèда (вм. гредà), срав. мн, ч. грèди. Чува се *е* още въ: горèщо, срèшка, срèшнах, нпр. „лòша срèшка срèшнах". Въ шантав се явява като изключение *ан*.

Правилно е *е* безъ ударение въ: пàiек, зàiец, мн. ч. зàiци, iетŏрва. Въ различие отъ костандовския говоръ се казва покрай пèт и пèти (паты), пèтòк, дèвет, девèти и пр.; неправилно е *е* въ прèдо (прадж), срав. 3. мн. ч. предŏт.

б) Винит. пад. отъ личнитѣ мѣстоимения и възвратното мѣстоим. гласятъ и въ Ракитово мó, тó, сó: рỳка *мо,* рỳка *тó;* кат *сó* нап́ò.

в) *н*- и *т*- основи ср. р. окончаватъ на ́о въ имен. пад. е ч.: дèт́о, мн. ч. децà; т́èл́о, мн. ч. т́èл́ета (чува се почти тèл́ата); кỳчо-кỳчета; ждрèб́о-ждребета; врèм́о, пѝл́о, ièгн́о-ièгн́ета.

IV. Дорковски говоръ.

Въ дорковския говоръ общиятъ еровъ вокалъ подъ ударение се изяснилъ въ чисто *а*, а безъ ударение останалъ съ гласежъ на полутъмно а̥, каквото е и въ повечето чепински говори, които разгледахме. И така въ тоя говоръ еровото правило гласи:

а̀ вм. *ъ̀* и *а̥* вм. *ъ*.

Това правило го има и въ пирдопския говоръ въ сѣверна България (вж. у мене „Das Ostbulgarische", с. 160), ала тамъ то се отнася само до *ъ* вм. стб. ъ, ь и ѫ, докато въ дорковския говоръ то засѣга и ударено ѫ, и то въ такъвъ размѣръ приблизително, както правилото ŏ — вм. ѣ засѣга ѫ въ костандовския и отъ частъ въ ракитовския говоръ. Може да се каже, че дорковскиятъ говоръ, въ който така се произнася и ударено ѫ и който съ тая своя особность напомня руската фонетика, излиза **най-оригиналенъ** между всички източно-български говори. Срав.:

1. *а̀ — а̥* вм. *ъ̀ — ъ̆*: да̀ш - да̥жда̀т, син - сина̀т, да̀ну, за̥м'а̀, мн. ч. за̀ме; сна̥ха̀ - сна̀хи, и пр.

2. *а̀р - а̀л — а̥р - а̥л* вм. *ъ̀р(ъл) — ър(ъл)*: ва̀рх - ва̥рха̀т, га̀рло, са̥рна̀ - са̀рни, па̀рв, четва̀рти, ба̀рзаі, па̀рст, мн. ч. па̀рск'и, свека̀р, свека̀рва ва̀л'к, ва̥л'ка̀т, мн. ч. ва̀л'кове; за̀лва, мн. ч. за̀лви, ва̀лна, жа̀лту, сла̀нце, га̀лча, га̀л'чка и пр.; — ча̀рно, ча̀рво, мн. ч. ча̀рве, ча̥рвѐте, ча̀ркра; но: червѐно, чирѐша; — г'а̀л'ак (чибу̀к); г'а̀лг'и (г'ѐне).

3. *'а̀ (а̀) — 'а̥ (а̥)* вм. *ѣ̀ — ѣ*: л'а̀н - л'а̀на̥т; л'а̀ко, мн. ч. л'а̀ки, л'а̀сну, л'а̥снина̀; ма̥гла̀ — мн. ч ма̀гли; та̀нку, та̀вно; бо̀ла̥н, дреба̥н, сѝла̥н; но: зла̀тен.

4. *а̀ — а̥* вм. *ѫ̀ — ѫ*: за̀п - за̥ба̀т, за̀би - за̥бѝте; да̀п - да̥ба̀т; ра̀ка-ра̥ка̀та; па̀к' - па̀ка̥т, мн. ч. па̀к'ове, и пр. — сол' - сол'та̀, староста̀ и пр. Разлика между им. и косв. падежъ не може да има. У глаголитѣ сег. вр. 1. л. ед. и 3. л. мн. ч. окончава правилно на *а̀* и а̥ (а̀т — а̥т): плѐта̥ - плета̀т, мра̀ - мра̀т, у̀мра̥ - у̀мра̥т, но̀са̥ - но̀са̥т и пр.

5. *'а̀* вм. ѧ: т'а̀шко, мн. ч. т'а̀шки, м'а̀ко - м'а̀ки; кл'а̀тва, кл'а̀тви; ча̀ста, нпр. ча̀ста гора, ча̀до (мн. ч. ча̥да̀); т'а̀гл'а (1. л. ед. ч.), т'а̀глиш и пр.; з'а̀к' - з'а̀ка̥т.

б) Въ края на *н-* и *т-* основи стб. окончание ѧ е минало въ *а*, ако и да не е ударено, именно досущъ както и въ съсѣдния костандовски говоръ, гдѣто въ сѫщитѣ думи ѧ е минало въ ŏ: г'ѐк'а (дѣтѧ), мн. ч. деца̀; ала г'ѐк'ето (дѣтато); к'ѐл'а (телѧ), мн. ч. к'ѐл'ата; ку̀ча-

кучата; момча мн. ч. момчата, момича-момичата; сѫщо тъй: ждрѣба, пила, свина (= свинѧ, свинче).

в) Неправилно е *е* вм. ударено ѧ въ слѣднитѣ думи: гевек (девѧть), гевеки (девѧты), гесек (десѧть), гесеки (десѧты), пек (пѧть), пеки (пѧты), срав.: пет-тех парста; педесек, деведесек; — говедо; 1. л. сег. вр. преда (прѧдѫ), греда (грѧда), мн. ч. греди; месо; до тегна ми, дотеже ми; посегна; срешна: „да се срешнем".

Б. Палатализация на зѫбнитѣ съгласни.

Главна особность на консонантизма на рупскитѣ говори изобщо е сравнително голѣмата му палаталность (мекость), когато е въ свръзка съ послѣдуещи палатални вокали. Най-много се подали на палатализация зѫбнитѣ съгласни, така че откъмъ тая страна могатъ съ рупскитѣ говори се сравни само говоритѣ котленски, еленски и дряновски измежду всичкя други на източното българско нарѣчие (вж. за подирнитѣ у мене, Das Ostbulgarische 167—172). Забѣлѣжително е въ рупскитѣ говори, специялно въ централнитѣ и западнитѣ, че тъкмо прѣдъ рефлекса на стб. вокалъ ѣ палаталностьта на консонантитѣ не е толкова усилена нито послѣдовно прокарана, колкото се очаква въ сравнение съ палаталностьта имъ, причинена отъ влиянието на другитѣ палатални вокали все въ единъ и сѫщи говоръ. Върху тази особность на централнитѣ рупски говори, на които най-виденъ прѣдставитель е ахърчелебийскиятъ, азъ обърнахъ внимание въ споменатото си диялектолошко съчинение, гдѣто бѣлѣжа, че въ речения говоръ прѣдъ вокала ӓ, който замѣстя стб. ѣ, е настѫпило малко отвърдяване на съгласнитѣ, така че съгласната се учленява срѣдне-меко както прѣдъ етимологичното *е* на говора; напр. не се произнася ни б'ӓл'ӧ ни б'ӓл'ӧ ами бӓлӧ и пр. (ц. съч. 229, 211). Чепинскитѣ говори, които непосрѣдно граничатъ съ говори отъ западното българско нарѣчие, се указватъ твърдѣ повлияни отъ подирнитѣ тъкмо въ гласежа на ѣ, понеже това подирното въ Чепинско не се произнася толкова широко между *е* и *а* сир. като ӓ, както е въ Рупчосъ и Ахърчелебийско и на долу прѣзъ Неврокопско и Сѣрско къмъ Солунъ, а се чува по-тѣсно, малко по приближено до обикновоното *е*, отъ което ясно още се отличава само въ ударенитѣ срички, като запазва по-широкъ гласежъ между е и ӓ, поради което ще го означавамъ съ условния знакъ *é*. Въ неударенитѣ срички между рефлекситѣ на стб. *е* и на *ѣ* не можахъ да уловя разлика, докато напротивъ въ сричкитѣ подъ ударение раз-

ликата е видна още и заради туй, защото, както ще видимъ, етимологичното *е* тукъ гласи наопаки по-тѣсно, като *е'*, сир. по-приближено къмъ *и,* отколкото е въ неударенитѣ срички. Съгласно съ казаното и въ чепинскитѣ говори се забѣлѣзва още разлика и въ палаталностьта на съгласнитѣ прѣдъ рефлекса на стб. ѣ, и то главно въ ударенитѣ срички, ала вече не дотамъ послѣдовно и то, види се, заради съвпадежа на *е* и *ѣ* въ неударенитѣ срички, отъ които по аналогия се подържа изравнителенъ процесъ на двата вокала и въ ударенитѣ срички. Тоя процесъ тъкмо сега е въ сила.

При условията, които сѫ причина на палатализацията на зѫбнитѣ съгласни въ чепинскитѣ говори, се явяватъ по-вече или помалко палатализувани и другитѣ съгласни, както и трѣбваше да се очаква съгласно съ хармонията, що обикновено владѣе въ учленителния характеръ на цѣлия консонантизъмъ на даденъ говоръ въ подобни случаи. Ако при все туй сега тукъ вземамъ въ внимание само палатализацията на зѫбнитѣ съгласни, причината е вече въ казаната особна усиленость на палатализацията на тия съгласни, която е докарала и до голѣми размѣстяния на първоначалната имъ артикулация, каквито не сѫ се извършили при сѫщитѣ условия съ другитѣ палатализувани съгласни, между които устнитѣ (лабиялнитѣ) и въ тѣзи говори се показватъ най-малко подадливи на палатално влияние.

Въ съчинението си върху източно-българскитѣ говори, слѣдъ като изтъквамъ палаталния характеръ на консонантизма на рупското нарѣчие изобщо, давамъ примѣри отъ палатализувани *д-* и *т*-съгласни изъ рупскитѣ говори, а между тия примѣри има нѣколко и отъ Чепинско, черпени изъ малкото публикувани чепински езикови материяли, за които се спомена въ началото на тази статия. По тия примѣри не може добрѣ да се види размѣрътъ на палатализацията на зѫбнитѣ съгласни нито въ говора на селата Баня, Лѫжене и Каменица, къмъ който се отнасятъ примѣритѣ, а камо ли въ говоритѣ на селата Костандово, Дорково и Ракитово, за които тогава нищо не се знаеше. Сега, като разполагамъ съ достатъченъ материялъ, който съмъ събралъ направо и лично, както разправихъ по-горѣ, ще опиша състоянието на палатализацията на зѫбнитѣ съгласни въ чепинскитѣ говори, и то съ огледъ къмъ разликитѣ, що се явяватъ по тоя фонетиченъ въпросъ въ говора на отдѣлнитѣ помашки села въ Чепинско.

Палатализацията на зѫбнитѣ съгласни въ чепинскитѣ говори бива отъ двѣ степени — п р о с т а и у с и л е н а. Въ първия случай съглас-

Digitized by Google

ната ясно спазва зѫбния си характеръ, а самата артикулация (учленение) не напуска съвсѣмъ интерденталната (междузѫбната) область, като се опира долнята страна на прѣднята часть на езика тамъ, гдѣто двата зѫбни вѣнеца се допиратъ, а при туй възвитиятъ нагорѣ върхъ на езика досяга алвеолитѣ. Акустичниятъ ефектъ на това комбинувано междузѫбно-алвеоларно учленение е, че *д* и *т* изглашатъ палатално, като запазватъ още зѫбно-експлозивния си характеръ. Това учленение отбѣлѣзвамъ съ знаковетѣ *д'*, *т'*. При по-силно палатализуване учленението на *д* и *т* напуска междузѫбната область — езикътъ не се допира до вѫтрѣшната страна на зѫбнитѣ вѣнци, а издигнатъ по-нагорѣ съ гърба на срѣдната си часть, досѣга небцето и учленява гърлено-палатално; това учленение бѣлѣжа съ *г'*, *к'*. Колкото повече това учленение става по-близу накъмъ алвеолитѣ и сѫщеврѣменно колкото повече се извършва съ помощьта на гърба на езичния връхъ, толкова учленението става чисто палатално та се приближава къмъ *ђ*, *ћ*, каквито се учленяватъ у сърбо-хърватитѣ. Най-близката степень на учленение, като прѣминаваме отъ *ђ*, *ћ* къмъ *г'*, *к'*, можемъ да отбѣлѣжимъ съ знаковетѣ г'', к'', сир. съ едно по възможность най-палатално гърлено-небно учленение, отъ което чрѣзъ най-малко помѣстване на учленението напрѣдъ и при сѫщеврѣменно по-голѣмо участие на езичния гърбъ вече се влиза въ прѣднопалаталната область на *ђ*, *ћ* Отъ това учленение до учленението на ц, ч се дохожда, като се възвива малко езиковиятъ върхъ назадъ, а езиковиятъ гърбъ въ срѣдата браздообразно се вдълбява, за да мине прѣзъ нея бразда издихътъ. Палатализуването на зѫбнитѣ въ чепинскитѣ говори често достига до крайната граница на *г''—к''* и то така, че мѫчно може да се различатъ отъ *ђ*, *ћ*. Сѫщо такъвъ ефектъ по нѣкога правятъ омекченитѣ *г''*, *к''* и въ котленския, въ еленския и въ дрѣновския говоръ.

Палатализацията на зѫбнитѣ се е извършила изобщо подъ регресивно асимилационно влияние на палаталнитѣ вокали въ всички случаи, когато единъ такъвъ вокалъ непосрѣдно е слѣдвалъ подиръ коя да е отъ зѫбнитѣ съгласни.

И тъй имаме палатализация на зѫбнитѣ прѣдъ стб. ь, ѣ, и, е, ѧ, и рѣдко прѣдъ прейотуванъ вокалъ.

Прѣди да дамъ примѣри отъ говора на всѣко чепинско село съ изключение на Лъжене, тъй като примѣритѣ отъ Баня служатъ сѫщеврѣменно и за Лъжене, ще забѣлѣжа, че палатализацията на

зѫбнитѣ е по-слаба. да речемъ отъ първа степень, въ говора на селата Корово и Ракитово, гдѣто учленението не е напустнало съвсѣмъ чисто зѫбната область, а по-силна — отъ втора степень въ говора на другитѣ села, гдѣто се говори вм. *ď, ť,* вече *ǵ,ḱ*. Въ Костандово и Дорково палаталностьта на *ǵ,ḱ* отива дори до съвпадежъ съ *ђ, ћ,* и за по голѣма точность би трѣбвало да ги отбѣлѣжа поне съ двоенъ омекчителенъ знакъ (г″, к″), ала за да се избѣгнатъ мѫчнотии при набора, ще се задоволя съ обикновевитѣ знакове *ǵ, ḱ,* като смѣтамъ, че тази ми забѣлѣжка ще се има прѣдъ видъ.

Палаталностьта на *д* и *т* у всички чепински говори е изчезнала въ суфикснитѣ срички прѣдъ нѣкогашно ь, което минало въ слаботъмно ъ, сир. *ḁ*, като напр. въ *зла̀та̥н, гла̀да̥н*. Сѫщо така въ корена на прилагателнитѣ *тънъкъ, тьмьнъ,* гдѣто ь тъй сѫщо твърдѣ рано е минало въ ъ и сетнѣ въ *о* или *а,* съгл. *т* прѣдъ това *о* или *а* всѣкѫду се произнася чисто зѫбно: тòнко-тàнко тòвно-тàвно. Въ говора на село Корово освѣнъ туй палаталностьта на *т, д* въ края на думитѣ прѣдъ стб. ь, което е изчезнало, почти съвсѣмъ е изгубена. Понеже при все това въ двѣ думи я чухъ, прѣдполагамъ, че все ще да се чува и въ други думи, ала не можахъ да послушамъ, какъ говорятъ жени, които най-добрѣ спазватъ подобни фонетични тънкости, а изучвахъ произношението отъ мѫже, които може и да сѫ повлияни. Че при все туй мѫжетѣ горѣ-долѣ прѣдаваха произношението на послѣдната генерация, се вижда и отъ други случаи, въ които *д* и *т* се указватъ по-слабо палатализувани въ тоя говоръ, както се каза. Посочвамъ само тѣзи думи, които самъ съмъ чулъ.

1. *ď ť — ǵ, ḱ* прѣдъ стб. ь.

Ракитово: пòť, лàка̥ť, нèка̥ť, стут, но: стуттò; зòťет (зѧтьтъ), но: з'òт, пет; ден.

Корово: пот, зеť, пеť, но: стут, лàка̥т, нèка̥т, сѐда̥м, ден. —

Баня: котѐл, петѐл, поḱ (пѫть), поḱа̥т, зеḱ, зèḱа̥т, стуḱ, пеḱ, глаḱ, от-зàḱ (задь); сèǵем (седмь); но: *ден'* (дьнь); ǵòла̥к: „фнòгу ǵòла̥к денòт". Въ с. Корово се произнася *дòлак:* „дòлак чибук".

Каменица: пòḱ; ва̥рвѝ по пòḱет; зеḱ, стуḱ, глаḱ, нèка̥ḱ; нèка̥ḱа̥т пàдна; срѐǵна (срѣдьна); ден; дòлго, дòлък.

Костандово: пеḱ, стуḱ (но: стуттà, на стуттò не трàiе; н'èкуḱ, мн. ч.: н'èкуťе; лàкуḱ, мн. ч. лàкуťе; глаḱ; пòḱ, мн. ч. пòḱове; вòрви си ф пòḱут; дèн, мн. ч. дѐне; нѐс (дьньсь); тòнко, тòвно;

зо̀к, зо̀кут, мн. ч. зо̀ку̀ве; злан'к' (длань), ту̀ри на злан'то̀; петна̀сек', шесна̀сек', и пр., два̀сек', трѝсек'; — до̀л'го; г'о̀л'ук (дългъ).

Дорково: па̀к'-па̀к'ат, мн. ч. па̀к'ове; г'ен'; млого̀у г'ѐне; голѐм г'ен'а̀т; голѐми са г'ен'ѐте; за̀к'-за̀к'ат; гла̀к', стук', ла̀как', н'ѐкак', некака̀т, мн. ч. некакѐте; пек' (ала: петтѐ па̀рста); г'н'ес (дьньсь) ала: ден'ѐм; г'ѐвек', г'ѐсек'; пек', два̀ісек', трѝісек', чек'ирг'есек', педесѐк', шѐесек' и пр; ег'ина̀ісек', двана̀ісек' и пр.; пра̀к'е (пржтые; ед. ч. пра̀т); бра̀к'е (братья); гро̀зг'е; цвѐк'е; г'а̀л'ак, чибук; г'а̀лг'и г'ѐне; та̀нко̀, та̀вно̀.

2. *д' т' — г', к'* прѣдъ стб. є.

Баня. Ударено стб. *е* въ баньския говоръ се учленява тѣсно и често гласи между *е* и *и*, поради което го отбѣлѣзвамъ, както вече се каза по горѣ, съ знака *е'*. По нѣкогашъ ми се струваше, като че ли чувамъ вмѣсто това *е'* дори и сжщинско *и*. Прѣдъ това тѣсно ударено *è'* зжбнитѣ съгласни се чуватъ по-слабо палатализувани, а още по̀-слабо прѣдъ неудареното *е*, което се учленява малко по̀-широко и се чува приблизително както въ книжовния ни езикъ, срав. дад'ѐⁱ (— дадѐ; 3. л. сег. вр.), напр. ше ѝ дад'ѐⁱ ру̀ба; плет'ѐⁱш (2. л. сег. вр.); плет'ѐⁱ; ни̇̀іе плет'ѐⁱм; плет'ѐⁱте; да ид'ѐм (идемъ, 1. л. мн. ч. сег. вр.); у̀тре ше ѝ дад'*ѝ*(еⁱ); т'ѐбе, на т'ѐбе и пр.

Въ *Каменица,* сжщо както и въ с. Баня, прѣдъ стб. *е* което и тукъ гласи тѣсно като *е'*, когато е ударено, зжбнитѣ съгласни слабо сж омекчени: срав. (1. л. плѐта), 2. л. плет'ѐⁱш; плет'ѐⁱ (3); плет'ѐⁱм; плет'ѐⁱте; т'ѐⁱле, мн. ч. т'ѐⁱлета и пр.

И въ *Ко̀рово* така се произнасять слабо омекчени зжбнитѣ съгласни прѣдъ *е,* нпр. те ѝ*д*е наш Хаса̀н; *е*с тѐбе давам и пр.

Говорътъ и на с. *Ракитово* споредъ произношението на зжбнитѣ съгласни принадлежи към говоритѣ на с. Баня, Каменица и Лъжене; срав. напр. плет'ѐⁱш, плет'ѐ; д'ѐⁱвет, д'ѐⁱсет; т'ѐⁱл'о, т'ѐⁱл'ета; ко̀м' да̀*д*е тузѝ? и пр.

Дорково. Въ говора на с. Дорково зжбнитѣ съгласни сж най-силно пилатализувани именно въ сричкитѣ, които носятъ ударение; въ тѣзи подирнитѣ зжбнитѣ се произнасятъ като твърдѣ омекчени *к', г',* докато напротивъ въ неударенитѣ срички тѣ сж слабо омекчени, като запазватъ зжбния си характеръ. Ние видѣхме по-горѣ, че и въ говора на с. Баня-Каменица-Корово сжществува малка разлика въ полаталностьта на зжбнитѣ, когато се намиратъ прѣдъ ударено и прѣдъ неударено *е,* а тая разлика безсъмнѣние има причина въ палаталното влияние отъ страна на

Digitized by Google

вокала *е*, който не е еднаквъ въ двата случая, както видѣхме. Въ дорковския говоръ нѣкогашната малка разлика въ учленението на зѫбнитѣ при казанитѣ двѣ условия се е развила до пъленъ контрастъ, така че се явява отъ една страна *ќ, ѓ*, а отъ друга *т́, д́* па дори и съвсѣмъ обикновено *т, д*, слѣдъ като се изгубила мекостьта. Забѣлѣжително е, че въ Дорково ударёното *е* не е винаги тъй тѣсно, сир. не е *е́*; това може да е резултатъ на ново изедначване съ *е* отъ неударенитѣ срички.

И въ Костандово виждаме досущъ еднакво произношение на зѫбнитѣ прѣдъ вок. *е*, каквото е и въ Дорково, сир. *ќ, ѓ*: (1. л. плѐта), плеќѐш, плеќѐ, плеќѐм плеќѐте и пр.; 1. л. ем (ям); 2. л. еѓѐш, еѓѐ, еѓѐм, и пр. но 3. л. мн. ч. е*д*ат; *ќ*ѐл́а (тела), мн. ч. ќѐл́ата; *ѓ*ѐвеќ (деветъ), но: *д*евѐќи; ѓѐсет, но: *д*есѐќи; пе*д*есѐќ, седам*д*есѐќ; т́ечѐ, но: про*ќ*ѐка стѐвната; за *ќ*еп (= тебе) ли си го готвиш? ес ќѐп казвам; ќѐнджора (тенджера).

Костандово: т́ѐл́о и ќѐл́о (теле); ќѐп (= тебе): ес на ќѐп казвам; плеќѐ'ш (плетеш), плеќѐ, плеќѐм и пр.; ѓѐвет́, но: *д*ев́ѐќи (девети); ѓѐсет́, но: *д*ес́ѐќи (десети); *д*еветна́асеќ; еѓѐш (ядешъ), еѓѐ (яде) и пр.

3. *д, т* прѣдъ стб. ѣ.

Докато *е*, което застѫпя *ѣ*, въ сричкитѣ безъ ударение въ чепинскитѣ говори вече не се различава отъ етимологичното *е*, напротивъ сѫщото *е* подъ ударение гласи по-широко, както вече се обясни по-горѣ, поради което го отбѣлѣзвамъ съ знака *е*. Разликата между *е́* и *е* най-добрѣ и най-положително можахъ да установя въ говора на с. Ракитово, но и въ другитѣ говори все тъй сѫществува, макаръ че има много случаи нови, гдѣто по аналогия *е́* се приближавало въ произношението къмъ *е*. Това е особно често въ говора на хора, които сѫ повлияни отъ другъ говоръ. Именно въ Ракитово се произнася напр. бе́л́а (= бѣла), но: бѐ'ро́ (берж); лѐ'т (ледъ), но: л́ѐдо́т, множ. ч. л́ѐдувѐ; ле́п (хлѣбъ), ве́тар, но: вѐ'чер; ве́ра, но: вѐ'хто; де́сно, ле́во; не́м (нѣмъ), но: нѐ'мат (= не имжтъ); се́м́о, мн. ч. семенѐ, но: сѐ'ло; вре́м́о, мн. ч. времена̀ и пр.

Забѣлѣжително е, че прѣдъ *е́* зѫбнитѣ съгласни се явяватъ най-слабо палатализувани, дори и въ Дорково, гдѣто изключенията сѫ тъй сѫщо малко. Ще дамъ примѣри отъ всички села редомъ.

Баня: ес си плете́х; т́и си плете́ше; плете́хме, плете́хте, плете́а; *д*е́те; вѐ*д*еше (2 и 3 л. ед. ч.), нпр. наш баща̀ вѐдеше.

По изключение прѣдъ е (= ѣ) се явяватъ зѫбнитѣ силно палатализувани, напр. вѝгел, вѝге ли?, вѝгах гу. Тукъ насигурно по аналогия влияе формата ед. ч. сегашно врѣме 1. л. вѝга; вòгех (1. л. имперф. ед. ч., навѣрно споредъ 1. л. сег. вр. вòга), но 2. л. ед. ч. вòдеше и пр.

Каменица: ес плетèх и пр., мн. ч. 3 л.: онѝзи плетèіа; дабѐте, забѝте и пр.; вартèх (1. л. ед. ч. имперфектъ); вартèше (2 л.); ка (= кога) завартè! Но и тукъ се чува по изключение: вѝгах; вѝге ли? и пр.

Корово: плетèх; вѝдех; вѝде ли; дèте, мн. ч. децà; у тèх тèхни и пр.

Ракитово: дèто (дѣте), мн. ч. децà; къдè; вѝдех; вѝде; тè (= тѣ); тè си тук сеѓèа и пр.

Дорково: плетèх, плетèше, плетèха и пр.; тèм (=тѣмъ), нпр. дàіте го тèм; дèдо (дѣдо), мн. ч. дèги; „останало бàщини-дèгнини“; тèсто.

По изключение се чуватъ *г'* и *к'* въ думитѣ: гèка (дѣтѫ), гèвер (дѣверъ), мѣстоим. *к'е* (=тѣ).

Сѫщо така се говори и въ *Костандово:* плетèх, плетèше и пр., 3 л. мн. ч. плетèо; тèсто; дèдо, дèднина; пондèлник; тèх, тèм; тèхун (тѣхенъ), нпр. „тèхун чилèк“; „тàзи си іе тèхна офцà“.

По изключение *к'* въ *к'е* (тѣ), нпр. „к'е си дòідуа“.

4. *т', д'* — *к', г'* прѣдъ *и*.

Усилена палатализация на зѫбнитѣ най-много е развита прѣдъ вокала *и*. Забѣлѣжително е, че и тукъ пакъ се отдѣлятъ говоритѣ на с. Баня, Каменица, Корово и Ракитово отъ говоритѣ на с. Дорково и Костандово. У първитѣ палатализицията на зѫбнитѣ е слаба: явяватъ се *д', т',* и то даже въ повечето случаи изново отвърдѣли въ *д, т,* каквито се произнасятъ въ книжовния ни езикъ прѣдъ вокала *и,* докато у послѣднитѣ напротивъ *д, т* прѣминали въ твърдѣ палатални *г', к',* които често изглашатъ като *г'', к'',* — съвсѣмъ подобно на *ђ, ћ.*

Баня: дѝн'а, тѝ (лич. мостоим. ти), тѝква, дѝгам, родѝл се, и пр. — *Каменица:* вдѝгам; тѝзи л'уде; ше пратѝ (3 л. ед. ч.); прòти (мн. ч. отъ прòт = прѫтъ) и пр. — *Ракитово:* тѝзи, тие (лич. мѣстоим. ти), грѐди (мн. ч. отъ грѐда), кòшти (мн. ч. отъ кòшта); двàт'и (втори), трѐт'и; единàасе; н'истина ли іе? ѝди на странò; òпъди челòто; как со пугудѝ? и пр.

Digitized by Google

Дорково: ќи (ти), и пр.: „вѝкаі сестрà ќи“; „кàза ли ќи мàіка ќи?“; отъ „грèда“ множествено число гласи „грèѓи“; (1. л. ед. ч. вòѓа = водя), 2 л. вòѓиш, 3. л. вòѓи и пр., нпр.: „ќи авѣ ше ма̥ вòѓиш?“ повелително накл.: вòѓи — вòѓите; ѓиф (дивъ): „ѓиф челèк“; „ѓѝви л́уде“; ѓѝна (диня); ќѝква (тиква); ќѝхо (тихо); ѝсќина (истина): „на ѝсќина ли іе?“; еѓѝн (единъ), еднà, еднò; (пàрф = първъ), двàќи (втори, отъ *двати), трèќи, четвàрќи, пèќи, шèсќи, девèќи, десèќи; — ќѝіе (показ. мѣст. „тиіе“ за ж. р. мн. ч.), и пр.: „ќѝіе сп́àт“; ќѝзи (тизи, мн. ч. мѫж. р.); деѓѝ (мн. ч. отъ дѣ́ду = дѣдо); ца̥ѓѝло (цѣдило); пàрсќи (мн. ч. отъ пàрст = пръстъ) и пр.

Костандово: ќѝ (ти); ќиіа (тия); еѓѝн, еѓинàасеќ; двèќи, трèќи, четвö́рќи, п́ö́ќи, шèсќи, дев́ö́ќи, дес́ö́ќи; отъ петà (пѧта, сѫщ. име ж. р.) мн. ч. гласи п́ö́ќи (пѧты); 1. л. ед. ч. сеѓò (седя); 2 л. сеѓѝш, 3. л. сеѓѝ; мн. сеѓѝм и пр.; (вѝѓо) — вѝѓиш, вѝѓи, вѝѓим и пр. повелит. накл.: ѝѓи (иди), нпр. „ѝѓи ф̒гурö́то“; „ѝѓи ф̒ кö́штото“; ѝспуѓи (изпѫди), нпр. „ѝспуѓи мухö́то“. По изключение: дòве*ди*, запус*ти*. — Често пѫти има тънко колѣбание между *д́* и *ѓ* въ говора на едно и сѫщо лице, когато произнася дори и етимологично сродни срички *ди, ти,* напр. чухъ да се произнася 1. л. мн. ч. отъ глагола градя: „град́ѝм“, а 2 л. мн. ч. „граѓѝте“, 3 л. „граѓö́т“ ѓѝн́а (диня): „дàі ѓѝн́утö́“; ца̥ѓѝло и пр.

5. *т́ д́* — *ќ ѓ* прѣдъ отб. ѫ.

Изобщо прѣдъ рефлекситѣ на носовката ѫ въ рупскитѣ говори съгласнитѣ се указватъ повечко или по-малко палатализувани, и гдѣто се явява напротивъ съгласната твърда, насигурно тя е отвърдѣла въ ново врѣме, както е станало нпр. въ павликянскитѣ форми: тъшко, зъх, пусъгна и пр. вм. по-стари т́ъшко и пр. Палатализицията на зѫбнитѣ прѣдъ замѣнитѣ на стб. ѫ се явява въ чепинскитѣ говори пакъ двояка: или се произнасятъ *д́ т́* или *ќ ѓ*, само че групировката на говоритѣ по тоя пунктъ не е тъй ясна, както нпр. въ предидещия, сир. както въ сричкитѣ *ди, ти.* На влиянието на 3. л. мн. ч. у глаголитѣ отъ IV-спрежение се дължи, безъ съмнѣние, и палаталниятъ характеръ на зѫбнитѣ въ окончанието на първо лице ед. ч. Така въ *Баня,* гдѣто, както се видѣ, палатализацията не е усилена, казватъ въ 3. л. мн. ч. сеѓö́т (сѣдѧтъ), роѓö́т (родѧтъ), вр̥ќö́т (врътѧтъ) и пр., но така сѫщо и въ 1. л. ед. ч: сèѓа̥, рòѓа̥ вр̥ќа̥ рàбоќа и пр. Сѫщо така и въ *Каменица:* хòѓе̥т, сгоѓö́т (съго-

Digitized by Google

дать), госк'ӧт (гостать), вӧг'ęт (водать), рàбок'ęт, и пр. (ср. 1. л. сèг'а, вѝг'а̥, вӧрк'а̥, и пр.).

Въ *Корово и Ракитово* напротивъ зѫбнитѣ съгласни не сѫ толкова палатализувани въ сѫщитѣ форми, именно въ 3 л. мн. ч. ясно се чувать д', т': сед'ӧт, ва̥рт'ӧт (Корово); сед'ӧт, ва̥рт'ӧт и пр. (Ракитово). Свръзката съ формата за 1. л. ед. ч. и тукъ е очевидна, защото се произнася сèд'ӓ, рӧд'ӓ (Корово), сèд'о, вӧрт'о (Ракитово).

Въ *Костандово и Дорково* се явява и въ тоя случай усилена палатализация: сег'ӧт, вѝг'ут (1. л. сèг'о, вѝг'о, Костанд.), и пр.

Въ отдѣлни думи, нееднакво се чува ту *д' т'*, ту *г' к'*, срав. д'èт'е (Баня, Камен., Кор.), д'èт'о (Ракит.), г'èк'о (Кост.), г'èк'а (Дорк.); — тèгли (тѧг-, Корово); т'ӧгл'о (1. л. ед. ч., Костанд.), т'ӓгл'а (1. л. ед. ч.. Дорково); — т'ӧшко (Корово); к'ӧшко (Кост.), т''ӧшко (Дорково).

6. *к'*, *г'* прѣдъ прейотувана гласна.

Примѣри отъ палатализация на *д, т* прѣдъ прейотувани гласни сѫ твърдѣ рѣдки, защото такива съчетания сѫ нови, именно срѣщать се въ случаи, гдѣто *д, т* сѫ били първоначално прѣдъ суфикситѣ -ьѩ, -ье, въ които ь съ врѣме изчезнало, срав. брàк'а (братьѩ), грӧзг'е (гроздье), прàк'е (прѫтье), цвèк'е (Дорково); грӧзг'е, цвèк'е (Костандово) и пр.

Тукъ принадлежи и к'ук'ун (= тютюнъ, с. Каменица).

Digitized by Google

Допълнителенъ приносъ къмъ водорасловата флора на Рила-планина.

Отъ Ст. Петковъ.

Contribution supplémentaire á la flore algologique de Rila-planina.

Par St. Petkoff.

Въ редъ по́-раншни екскурзии прѣзъ лѣтото на 1897 и 1899 г. имахъ случай да обходя по́-голѣмата часть на Рило Родопския масивъ въ Българско и да изтъкна горѣ-долу общия образъ на водорасловия му миръ. Въпрѣки това, много и важни водораслови находища останаха или недообходени или съвсѣмъ недосегнати. Прѣзъ мѣсецъ юли на 1903 г. при осемь-дневна обиколка успѣхъ да дообходя и изуча още нѣколко отъ тия находища, находещи се въ централната и околоцентралнитѣ части на поменатия най-високъ нашъ планински масивъ.

Всички обходени находища могатъ да се отнесатъ къмъ три хидрографски центра, напълно раздѣлени и уединени отъ високи планински вододѣли; тѣ сѫ: 1) *Изворитѣ и горната часть на Бистричката долина,* 2) *Изворитѣ и най-горното корито на Бѣли-Искъръ* и 3) *Кьоравичкото и Смрадливото манастирско езеро и тѣхнитѣ изтбци.*

1. Изворитѣ и най-горната часть на Бистричката долина. При първитѣ си екскурзии по централнитѣ вериги на Рила-планина почти обстойно прослѣдихъ лѣсиститѣ издънки на Мусала, които въ с.-западнитѣ си наведени части съставляватъ тъй наречената Чамъ-кория, цѣлиятъ прѣвалъ отъ Чамъ-кория за р. Марица и самата долина на послѣдната отъ с. Радуилъ до самитѣ Марицини извори включително. Тогава азъ обходихъ цѣлия юженъ и ю.-източенъ склонъ

Digitized by Google

на Мусала, самия връхъ и най-горното, най-високото езеро — Бузлу-гьолъ. Откъмъ източна страна пъкъ, идейки отъ Чадъръ-тепе, можахъ набързо да се спусна само до ю.-източната часть на най-долнитѣ Бистрички езера и само отъ тамъ можахъ да събера малко материалъ. Отъ казаното слѣдва, че освѣнъ Бузлу-гьолъ и засегнатия единъ край на най-долнитѣ Бистрички езера, с.-източната и източната части на Мусала, а ведно съ тѣхъ и цѣлата горна Бистричка долина съ склоноветѣ си оставаха незасегнати въ алголожко отношение. По тия именно части се намиратъ находищата на първия водорасловъ центъръ, съ изучването на който трѣбаше да се допълни водорасловата флора на източната часть на централна Рила-планина.

Когато се изправи човѣкъ на върха Мусала, и то на ю.-западния му гребенъ, съ лице обърнато къмъ изтокъ или малко с.-изтокъ, прѣдъ очитѣ му се открива цѣлиятъ басейнъ на езерото Бузлу-гьолъ. Тоя басейнъ съ гранитния си циркусъ съставлява самото начало на Бистричката долина, а Бузлу-гьолъ — първия и най-високъ изворъ на р. Бистрица. Ако слѣдъ това се спусне по снѣжнитѣ дебели вжтрѣшни сосци (преспи), па заобиколи къмъ самия истόкъ на езерото, или пъкъ завие надѣсно по первазa на самия циркусъ, та се отзове на най-дѣсния му край връхъ тъй наречената Малка-Мусала, прѣдъ него се откриватъ нови грамадни и широко разлати циркуси, изваяни въ лѣвитѣ скалисти склопове. Въ дъното на всѣки отъ тия циркуси се синѣе сжщо по едно голѣмо езеро, заградено отъ една страна съ стръмнитѣ гранитни скали и сипеи на циркуса, а отъ друга съ грамадни блокове. Водата на езерата вѣроятно прѣминава отъ езѐро въ езеро, но това става подъ блоковетѣ, та се незабѣлѣзва отвънъ. Тъй въ рѣзко и стръмно вдълбания източенъ хълбукъ на скалистия връхъ се намиратъ едно подъ друго три голѣми езера, разположени на единъ видъ вдлъбнати тераси, чиито води най-послѣ се изливатъ въ най-долнитѣ и послѣдни двѣ скачени езера. Тия езера сж опрѣни о скалистото източно подножие на върха. Отъ тѣхъ почва главниятъ истόкъ на р. Бистрица и отъ тукъ надоду долината приема сжщински видъ на долина.

Долината, като всѣка планинска долина, въ началото е стръмна. неправилна и тѣсна. Около най-долнитѣ езера е равна, надѣсно и особно налѣво съ издигнати малки тераси, по които тукъ-тамъ има малки изворчета съ бавнотечещи и застояли на около води.

Малко пό-надолу отъ изтичането на рѣката коритото се навежда стръмно на нѣколко метра и послѣ пакъ става хоризонтално.

Digitized by Google

И тукъ именно по наведената часть се образуватъ малки тръсища и мочури съ застояли и бавнотечещи води.

Малко пó-нататъкъ отъ малката поляна, що прѣдставлява на дѣсната си страна, коритото прави пакъ стърменъ наклонъ и се врѣзва надолу все пó-силно и пó-силно. Тъй рѣката тече съ малки завивки въ горното си сравнително право и косо корито и, като стигне до западния прѣвалъ на Ситово, дѣто приима като дѣсенъ притокъ тъй нареченото *Солено дере,* завива надолу, промича се прѣзъ Чамъ-кория и се влива въ Искъра надъ гр. Самоковъ.

Бистричката долина въ горната си часть, заедно съ съсѣднитѣ високи склонове на Чадъръ-тепе, бѣше отъ голѣма важность за моитѣ изслѣдвания, защото се намира най-високо надъ морското равнище (2000—2800 м.). Обхождането ѝ извършихъ въ два деня и въ двѣ различни направления, първия день съ направление: Ситово — Сарж-гьолъ — сѣвернитѣ и с.-източнитѣ склонове на Чадъръ-тепе — най-долнитѣ Бистрички езера и по течението на р. Бистрица обратно за Ситово; втория день съ направление: Ситово — прѣвалътъ къмъ Солено-дере — долината на р. Бистрица дори до Бузлу-гьолъ.

Много и разновидни материали можахъ да събера отъ многобройни находища и особно отъ такива, които се намираха на пó-голѣма височина отъ 2000 м. Но особно интересни за групитѣ, които интересуватъ настоящата статия, се указаха тръсищата, застоялитѣ води и бавнитѣ поточета около и подъ най-долнитѣ Бистрички езера, както и ония между третото и четвъртото езеро на една срѣдна височина отъ 2100 до 2500 м.

Останалитѣ находища и особно най-горнитѣ двѣ Бистрички езера, вънъ отъ групата Diatomaceæ, не съдържаха други растителни организми поне за лѣтния сезонъ.

По тоя водорасловъ центъръ освѣнъ многобройнитѣ видове, които се повтарятъ, се указаха и нѣкои нови за увеждане въ нашата водораслова флора, които ще бѫдатъ отбѣлѣзвани въ листа.

2. Изворитѣ и най-горното корито на Бѣли-Искъръ. Пó-рано бѣхъ обходилъ Черни-Искъръ отъ разливитѣ му по Самоковското поле до височинитѣ на Еди-гьолъ, Пазаръ-дере, Урдинитѣ езера и Елени-връхъ, а сѫщо така и вѫтрѣшнитѣ разклонения и долини на Западна Рила дори до манастирскитѣ езера и високото било на вододѣлитѣ Маринковица и Шишковица на лѣво отъ р. Бѣли-Искъръ. Само откъмъ Самоковъ бѣхъ проникналъ въ долината на послѣдната на около 2 километра. Оставаше ми слѣдователно почти цѣлата до-

Digitized by Google

лина на тая рѣка и особно горното й корито отъ Демиръ-капия до самитѣ извори между Налбанта и Канарата.

Долината на Бѣли-Искъръ въ горната си часть е пó-плитка и разлата, а въ долната — между стръмнитѣ склонове на Мусала и източнитѣ склонове на Шишковица — тѣсна и много дълбока. Най-горнитѣ й извори се намиратъ на източния наклонъ на вододѣла, който я отдѣля отъ изворитѣ на рѣкитѣ Маринковица и Кьоравица. Тоя наклонъ прѣдставлява наведено разлато голо било, посрѣдъ което се намиратъ първитѣ извори на Бѣли-Искъръ, съ мочурища и търсища отъ двѣтѣ страни на изтока си.

На нѣколко метра въ източна посока голата полянка прѣдставляваща началото на долината, прави доста стръменъ наклонъ и прѣминава въ една доста широка равнина, която се прѣсича отъ първоначалния потокъ на рѣката. Тукъ, надѣсно отъ равнината, слизатъ къмъ главния потокъ водитѣ отъ Налбантското езеро, което е вдълбано въ скалистия ридъ на турската граница. Срѣдната часть на равнината е промрѣжена съ бистритѣ студени разклонения на главния потокъ, между които и по краищата имъ се образуватъ търсища, мочурища и локви съ обиленъ водорасловъ планктонъ.

Отъ тукъ на долу долината на Бѣли-Искъръ, слабо наведена и съ малка завивка на лѣво, се протака въ източно направление до Демиръ-Капия. Надъ Демиръ-Капия, тамъ, дѣто ю.-западното било на Мусала и Манчу-чалъ се опиратъ въ висинитѣ си, долината се завива на сѣверъ, за да се съедини подъ с. Бѣли-Искъръ съ долината на Черни-Искъръ и се отзове на дѣсно въ Самоковската широка котловина на р. Искъръ.

Долината особно въ горната си часть, както вече казахъ, е слабо наведена, тъй че, при разпръсването на водорасловитѣ видове, надморската височина не играе важна роля.

По лѣвия брѣгъ па долината можахъ да събера материяли отъ нѣколко мѣста, но особно много и обилни съ видове се указаха пакъ ония, които събрахъ по търсищата, мочурищата, потоцитѣ и локвитѣ на най-горното корито на долината, именно около и между разливитѣ на обилната съ потоци малка равнина и находещитѣ се недалечъ надъ нея първи извори на р. Бѣли-Искъръ.

3. Кьоравичкото и Смрадливото манастирско езеро и тѣхнитѣ изтоци. Голото било на с.-западъ отъ най-горнитѣ извори на Бѣли-Искъръ по сѫщото направление се прѣваля въ стръмни и широки скалисти вѣнци (циркуси), наречени съ общо име *Манастирски рупи*. Въ дълбокитѣ дъна на тия циркуси се намиратъ едно по

Digitized by Google

друго, раздѣлени съ високи вододѣли, тритѣ манастирски езера: Маринковско (Рибно), Кьоравичко и Смрадливо, а всѣко отъ тѣхъ е началенъ изворъ на отдѣленъ потокъ или малка рѣка, която сѫщо носи съотвѣтното название на езерото. Тритѣ отдѣлни рѣки сѫ лѣви притоци на Крива-рѣка, която пъкъ е най-горенъ лѣвъ притокъ на Рилската рѣка.

Още въ 1897 г. азъ обходихъ горното течение на Крива-рѣка и притока ѝ Маринковица, както и сѣвернитѣ краища на Смрадливото езеро. Оставаше ми слѣдователно само Кьоравичкото езеро съ цѣлия си басейнъ. Тоя пѫть трѣбаше само за нѣколко минути да прѣваля билото надъ изворитѣ на Бѣли-Искъръ, за да се обадя надъ стръмния Кьоравички циркусъ и цѣлия басейнъ на Кьоравичко езеро. Циркусътъ е подобенъ на другитѣ споменати циркуси. На дѣсно отъ езерото той е високъ и стрѫменъ, а на лѣво прѣминава въ бавно подигнати една надъ друга малки голи тераси, които въ горната си часть на с.-западъ се завършватъ пакъ съ грамадни скали, що се надвѣсятъ къмъ Смрадливото езеро и се свързватъ съ циркуса му. По тия надвѣсени скали, макаръ много трудно, може да се прѣвали направо въ Смрадливото езеро.

Както едното, тъй и другото манастирско езеро съ околнитѣ части на басеина си прѣдставляватъ находища съ обиленъ сладководенъ планктонъ, въ който гъмжатъ множество прѣдставители отъ низшитѣ едноклѣтъчни водорасли. Но онова, което е най-важно за забѣлѣзване, особно за Кьоравичкото езеро, състои въ туй, че водата му, макаръ на една надморска височина по́-голѣма отъ 2300 м., бѣше прѣзъ това врѣме доста топла. Съ това обстоятелство вѣроятно е свързано и свръхобилното развитие на синитѣ водорасли отъ родоветѣ: *Stigonema, Scytonema, Rivularia* и др., които стигатъ до такива размѣри, че на туфи, като тъмно-сини корали, покриватъ всички подводни прѣдмети на езерото и придаватъ свойствения му, отдалечъ забѣлѣжимъ, тъмно-синь или почти черъ цвѣтъ.

Кьоравичкото езеро прѣзъ първата половина на юлия прѣдставляваше една часть по́-дълбока въ самото дъно на циркуса и друга външна или прѣдна, плитка и разлата, която образува началото на изтока му. По краищата на втората часть и по двата перваза на изтока по́-долу се развива въ застояла или бавнотечеща вода най-много планктонъ, въ който низшитѣ водорасли бѣха развити въ такива гъмжещи количества, че още при макроскопско наблюдение придаваха на плаващата или застояла маса нѣйдѣ ясно, нѣйдѣ тъмнозеленъ цвѣтъ.

Digitized by Google

Сжщо такива обилни планктонни материяли се указаха и по съсѣднитѣ на лѣво отъ езерото постепенно подигнати голи малки тераси, по които тукъ-тамъ се срѣщатъ локви и малки търсища и мочурища.

Кьоравичкото езеро, съ разнитѣ водорасловн находища по басейна му, по надморската си височина, съ малка разлика, се схожда съ находищата около най-долнитѣ Бистрички езера и най-горнитѣ извори на Бѣли-Искъръ, отъ които, прочее, го дѣли само една кжса гола седловина.

Както се вижда отъ пб-долу прѣдставения списъкъ, материялитѣ и отъ тритѣ горѣ-описани водорасловн центра — съ изключение на нѣколко вида, характерни за всѣки отдѣлно — обхващатъ еднакви видове, които се повтарятъ и имъ придаватъ горѣ-долу водорасловия типиченъ образъ на другитѣ високи Рило-Родопски водорасловн находища, като ония около и подъ Марицинитѣ езера, около Еди-гьолскитѣ езера, край горното течение на Крива-рѣка, Белмекенското езеро и другитѣ високи върхове по Западнитѣ Родопи.

Съ изучването на тритѣ водорасловн центра се свързватъ непосрѣдно отдѣлно изученитѣ пб-рано кжтове на източна, срѣдна и западна Рила; прочее, оставатъ още недосегнати само мѣстата по високия и тѣсенъ планински гребенъ, между Елени-връхъ и Попова-шапка, който обхваща тъй нареченитѣ „Купни“ и разливащитѣ се на сѣверъ отъ тѣхъ езера и потоци като дѣсни притоци на Черни-Искъръ.

Край другитѣ видове, що се повтарятъ въ новитѣ водорасловн райони, нови за нашата водорасловна флора се въвеждатъ: 14 вида отъ голѣмата група Chlorophyceae, 9 отъ групата Cyanophyceae и единъ отъ групата Phaeophyceae, прѣдъ които, както и прѣдъ новитѣ групи, сѣмейства и родове е поставена една звѣздица. Освѣнъ това, всички поменати видове сж изброени при краткото френско резюме на края на листа.

---

*Phaeophyceae.

*Hydrureae.

*Hydrurus Ag. (1824).

**Hydrurus foetidus* (Vill.) Kirch., De-Toni Sill. Alg. vol. III, p. 596.

Digitized by Google

Hab.: A et sur la rive gauche de Ourdina-reká. — Въ бързо течеща бистра студена вода на лѣвия брѣгъ на Урдина рѣка, подъ самитѣ Урдини езера, прикрѣпенъ къмъ камъкъ. Дълги до три деци-метра екземплари, прикрѣпени сѫщо о подводни камъни, намѣрихъ въ единъ доста бързо течещъ потокъ задъ стария палатъ на Негово Царско Височество въ Чамъ-кория, и то тъкмо на прѣсѣката на тоя потокъ съ пѫтя, който води отъ Чамъ-кория за горна Марица. Голѣми и хубави, силно разклонени екземпляри се развиватъ и въ Клептуса при с. Баня (Чепино), отъ кѫдѣто и тая година ми го донесе уважаемия колегъ Д-ръ Н. Добревъ.

Екземпларитѣ отъ първото находище почти сѫ сходни съ H. foetidus (Vauch.) Kirch. въ Wittr., Nordst., Lagerh. L. c. № 1600 B., а ония отъ послѣднитѣ двѣ находища сѫ пó-сходни съ H. penicillatus (Ag.) Kirch., Ktz. l. c. I, t. 33.

Chlorophyceae.

Ulotrichiaceae (Ktz.) Borzi

Draparnaldia Bory. — *D. glomerata* (vauch.) Ag.

Hab.: — На нѣколко мѣста въ застоялитѣ води и бавнитѣ потоци по малкитѣ търсища подъ Бистричкитѣ езера.

Stigeoclonium Ktz. — *St. tenue* (Ag.) Rabenh. a. *genuinum* (Ktz.) Krch

Hab.: A. — Заедно съ прѣдшествуващия видъ по сѫщитѣ мѣста.

Conferva L. — *C. bombycina* (Ag.) Lagerh.

Hab.: A. B. — Обилна въ бавно поточна вода подъ склона надѣсно отъ долнитѣ Бистрички езера (съ диаметъръ на клѣткитѣ 4 — 6 μ. Сѫщиятъ видъ е обилно разпръснатъ и по най-горнитѣ изв ори на Бѣли-Искъръ (съ диам. на клѣткитѣ около 7 μ.).

*Chroolepidaceae (Rabenh.) Borzi.

***Microthamnium** Naeg. (1849). — ******M. Kützingianum* Naeg., Chodat Algnes vertes de la Suisse p. 288.

Hab.: A. — Видъ доста обиленъ въ малки изворни локви по скалиститѣ тераси на лѣво отъ Бистричкитѣ езера.

По общия си хабитусъ и по размѣритѣ на клѣткитѣ нашитѣ екземплари стоятъ най-близу до var. β. strictissimum (Rabh. Sub. spec.) Schmidl. Пó-късно ще бѫдатъ публикувани и други форми

Digitized by Google

отъ тоя видъ, които можахъ да открия по източнитѣ склонове на Витоша и други мѣста въ околноститѣ на София.

Volvocaceae (Kohn) Kirch.

Pandorina Bory — *P. Morum* (Muell.) Bory.

Hab.: A. B. C. — Всждѣ по изученитѣ мѣста.

Palmellaceae Naeg.

Scenedesmus Meyen — *S. quadricauda* (Turp.) Bréb. f. *α. typicus* Chodat l. c. p. 213, fig. 134.

Hab.: A. B. C. — Всждѣ по обходенитѣ мѣста. Срѣщатъ се екземлари отъ 4 и 8 клѣтки.

Pediastrum Meyen — *P. tetras* (Ehrb.) Ralfs.

Hab.: A. B. — Въ застояла вода подъ Бистричкитѣ езера и при изворитѣ на Бѣлия-Искъръ.

По тия мѣста тоя видъ се прѣдставлява и отъ формата P. heptactis (Ehrb.) Ralfs, както и отъ оная, на която срѣдната клѣтка е цѣла, която азъ открихъ на двѣ мѣста у насъ.

**P. tricornutum* Borge, Chodat L c. p. 230 fig. 155. les deux formes.

Hab.: A (à une hauteur de 2300 m. environ) — Екземплари отъ по 4 и 8 клѣтки доста обилно разпрьснати подъ Бистричкитѣ езера и напълно сходни съ ония отъ St. Bernad въ Швейцария. Нова за нашата водораслова флора е формата съ 4 клѣтки. Юли 1903.

Raphidium Ktz. — *R. polymorphum* Fres.

Hab.: B и C. — Уединени и снопчести екземплари обилно разпрьснати при изворитѣ на Бѣлия-Искъръ и по краищата на кьоравичкото манастирско езеро.

**R. pyrenogerum α fusiforme* Chodat L. c. p. 200 и 201 fig. 119.

Hab.: A. — Обиленъ, новъ за увеждане въ нашата флора видъ, само на едно мѣсто въ застояла вода по тераситѣ на лѣво отъ Бистричкитѣ езера.

Нашитѣ екземплари прѣдставляватъ твърдѣ дълго, но постепенно отжпени къмъ краищата си клѣтки.

Eremosphaera De-Bary — *E. viridis* De-Bary.

Hab.: A. B. C. — Отъ различни размѣри и твърдѣ обиленъ планински видъ въ застояла вода и по тритѣ алголожки центра.

Digitized by Google

Oocystris Naeg. *O. solitaria* β.) *rupestris* (Kirch.) Hensg.

Hab.: A. B. C. — Обиленъ сѫщо въ застояла вода и по тритѣ мѣста.

***Gloeocystis** Naeg. — **G. vosiculosa* Naeg., Hansg. Prodromus I. p. 135, fig. 83.

Hab.: A. — Доста обиленъ въ застояла вода подъ най-долнитѣ Бистрички езера.

**G. gigas* (Ktz.) Lagerh; Hansg. L. c.

Hab.: A. — По сѫщитѣ мѣста като прѣдседнията.

Botryococcus Ktz. — *B. Braunii* Ktz.

Hab.: A. C. — Обиленъ въ застояла вода подъ Бистричкитѣ езера и около Кьоравичкото езеро.

***Stichococcus** Naeg. — **St. flacidus* (Ktz.) Gay, De-Wildeman Fore des Algues de Belgique, p. 94, fig. 42.

Hab.: A. — По влажнитѣ скалисти склонове на Чадъръ-тепе надѣсно отъ най-долнитѣ Бистрички езера.

***Pleurococcus** Menegh. — **P. vulgaris* Naeg., Hauck et Richter Phycoth. universalis Fasc. XIV, № 690 B.

Hab.: A. — По кората на смърчоветѣ по Ситово надъ новия палатъ на Н. Ц. В. и по влажни мѣста подъ Бистричкитѣ езера.

Zygnemaceae (Menegh.), Rabh.

По бавнотечещитѣ и застояли припечни води почти вскдѣ по изучванитѣ райони се срѣщатъ видове отъ родоветѣ *Zygnema* и *Spirogyra,* но прѣзъ тоя сезонъ всички се указаха въ вегетативно състоние (терилни), та и не е възможно за сега да се опрѣдѣлятъ.

Desmidiaceae (Ktz.) De-Bary

Hyalotheca Ehrb. — *H. dissiliens* (Smith) Bréb.

Hab.: A, C. — Вскдѣ подъ Бистричкитѣ езера, въ Кьоравичкото езеро и по съсѣднитѣ му на лѣво тераси и изтóка на Смрадливото езеро.

Sphaerozosma Corda — *S. exeavatum* Ralfs.

Hab.: B. C. — Обилно разпръсната въ застояла вода по търсищата при изворитѣ на Бѣлия-Искъръ и до изтòка на Смрадливото езеро. Диаметърътъ на клѣткитѣ на тукашнитѣ екземпляри е 9 μ.

Spirotaenia Bréb. — *S. Condensata* Bréb.

Hab.: A. — Обилна въ застояла вода подъ Бистричкитѣ езера,

Digitized by Google

S. obscura Ralfs.

Hab.: A. Обилно разпръсната заедно съ прѣдседния видъ по сжщитѣ мѣста.

Cylindrocystis Menegh. — *C. Brébisonii* Menegh.

Hab.: A, B. Подъ Бистричкитѣ езера и при изворитѣ на Бѣлия-Искъръ.

Тоя видъ и на двѣтѣ мѣста е развитъ въ гъмжещи количества. При многобройнитѣ измѣрвания, които правихъ надъ него, размѣритѣ му на ширъ слизатъ до 12 μ. даже и по-малко, а възлизатъ до 20 или даже 21 μ. На моитѣ очи изглежда, че двата вида C. Brébissonii и C. Jenneri се придружаватъ по тия високи мѣста.

Непостоянството въ размѣритѣ ме застави да сравня нашитѣ екземплари съ нѣкои чуждеземски, като съ ония намѣрени въ Германия отъ H. Glück (Penium Jenneri (Ralfs) Reinsch, Hauck et Richter, l. c № 584) и Richter (P. Brebissonnii (Menegh.) Ralfs, H A R. L. c. № 342) и забѣлѣзахъ, че и между прѣдставителитѣ отъ тия мѣста размѣритѣ не сж строго постоянни.

Closterium Nitzsch. — **Cl. intermedium* Ralfs. Bit Desm. t. 29, fig. 3.

Diam. 16 μ. (même 14—15 μ.).

Hab.: B, C. — Въ търсищата при изворитѣ на Бѣлия-Исъръ и по краищата на Кьоравичкото езеро.

Cl. striolatum Ehrb.

Hab.: B и C — По сжщитѣ мѣста като прѣдшествуващия.

Cl. Dianae Ehrb.

Hab.: C. — Въ застояла вода по терраситѣ на лѣво отъ Кьоравичкото езеро.

Penium Bréb. — *P. cylindrus Bréb.*

Hab.: B. — Въ застояли води подъ изворитѣ на Бѣлия-Искъръ и на нѣколко мѣста по лѣвия му брѣгъ пó-долу.

P. margaritaceum (Ehrb.) Bréb.

Hab.: B, C. — Екземплари отъ типична форма обилно разпръснати всждѣ по застоялитѣ води при изворитѣ на Бѣлия-Искъръ и по лѣвия наклонъ на Кьоравичкото езеро.

P. interruptum Bréb.

Hab.: A. — Съ размѣри споредъ Wolle 44 μ. ≚ 268 обилно разпръснатъ около и подъ Бистричкитѣ езера.

P. closterioides Ralfs.

Hab.: A, C. — Рѣдко разпръснатъ при Бистричкитѣ езера и Кьоравичкого езеро.

Digitized by Google

?*P. Naegelii* Bréb

Hab.: B. — Съ размѣри 45—56 μ. ≍ 140—174 μ. срѣща се тукъ-тамъ при изворитѣ на Бѣлия-Искъръ.

P. didymocarpum Lund.

Hab.: A, B. — Нарѣдко разпръснатъ подъ изворитѣ на Бистрица и Бѣлия-Искъръ.

P. minutissimum Nordst.

Hab: A. — Въ застояла и бавнотечеща вода изъ разливитѣ на тритѣ долни Бистрички езера. Размѣритѣ на нашитѣ екземпляри сѫ 12—13 μ. ≍ 22—23 μ.

Tetmemorus Ralfs. — *T. laevis* (Ktz.) Ralfs.

Hab.: A, B, C. — Подъ и около най-долнитѣ Бристрички езера, подъ изворитѣ на Бѣлия-Искъръ и въ застоялитѣ води по тераситѣ на лѣво отъ Кьоравичкото езеро.

Disphinctium Naeg. — *D. cucurbita* (Bréb.) Reinch.

Hab.: — B. Съ размѣри 20 μ. ≍ 36 μ. пръснатъ нарѣдко въ мочурищата около и подъ изворитѣ на Бѣлия-Искъръ.

D. annulatum Naeg.

Hab.: A. — Пръснатъ нарѣдко въ застояла и съвсѣмъ бавно течеща вода малко пó-долу отъ Бистричкитѣ езера.

Pleurotaenium Naeg. — *P. Ehrenbergii* (Ralfs) Delp.

Hab.: C. — Налѣво отъ изтóка на Кьоравичкото езеро.

Pleurotaeniopsis Lund. — *P. De-Baryi* (Arch.) Lund.

Hab.: C. — По краищата на Кьоравичкото езеро. Размѣри: 42 μ. ≍ 104 μ.

P. Cucumis (Corda) Lagerh.

Hab.: C. — Рѣдко по сѫщитѣ мѣста като прѣдшествуващия.

— — *var.* β. Ralfs.

Hab.: A. — Изъ застоялитѣ води подъ най-долнитѣ Бистрички езера.

Cosmarium Corda — **C. globosum* Bulnh., Wittr. Nordst. A Lagerh. Algae eksiccatae Fasc. 17, n° 1268.

Hab.: A, C. — Въ застояла вода по най-горнитѣ мѣста на първитѣ три долни Бистрички езера, по склоноветѣ на Чадъръ-тепе на дѣсно отъ Бистричкитѣ езера и по лѣвия наклонъ на Кьоравичкото езеро.

Екземпляритѣ се отнасятъ къмъ типичната форма, само че размѣритѣ на дължината рѣдко стигатъ до 34 μ.; обикновено сѫ 21 μ. ≍ 32 μ. Има и екземпляри, които по размѣритѣ си се прибли-

Digitized by Google

жаватъ до *f. major* Wille, която азъ вече публикувахъ за Беглика въ Родопитѣ.

**C. Palangula* (Bréb.) Hansg. Prodromus I. p. 184.; C. Palangula Bréb Liste p. 132, t. 1, fig. 21.

Hab.: C. — Обиленъ въ застояла вода по терасситѣ на лѣво отъ Кьоравичкото езѐро. Между типичнитѣ екземплари се срѣщатъ и други отъ съмнителна форма.

C. margaritiferum (Turp.) Menegh.

Hab.: C. — На лѣвия край на Кьоравичкото езеро. Екземплари съ размѣри 56 μ. ≈ 56 μ.

C. amœnum Bréb.

Hab.: B. — Обиленъ подъ изворитѣ на Бѣлия-Искъръ.

C. bioeulatnm Bréb.

Hab.: C. — На лѣво отъ Кьоравичкото езеро.

C. undulatum Corda.

Hab.: C. — На сѫщото мѣсто като прѣдседния.

C. cœlatum Ralfs.

Hab.: C. — Сѫщо.

C. quadrifarium Lund.

Hab.: B. — Рѣдко при изворитѣ на Бѣлия-Искъръ

C. pygmæum Arch.

Hab : C. — На лѣво отъ Корьавичкото езеро.

C. tinctum Ralfs Brit. Desm. Tab. XXXII fig. 7.

Hab.: B, C. — Обиленъ въ застояла вода подъ изворитѣ на Бѣлия-Искъръ и на лѣво отъ Кьоравичкото езеро.

C. venustum (Bréb.) Arch.

Hab.: C. — Доста разпространенъ въ застояла вода край изтóка на Кьоравичкото езеро и на лѣво отъ него.

Arthrodesmus Ehrb. — **A. incus* (Bréb.) Hass., Cooke Brit. Desm. pl. 47, fig. 4.

Hab.: C. — Твърдѣ рѣдко въ застояла вода по края на Кьоравичкото езеро. Само 2—3 екземлара можахъ да забѣлѣжа.

Euastrum Ehrb. — *E. verrurosum* (Ehrb.) Ralfs.

Hab.: B, C. — Обиленъ подъ изворитѣ на Бѣлия-Искъръ и до Кьоравичкото езеро.

E. binale (Bréb.) Ktz.

Hab.: C. — Въ застояла вода по терасситѣ на лѣво отъ Кьоравичкото езеро.

— — *forma à angles Superieurs arondis* Gay. Essais pl. I, fig. 8.

Hab : B. — Подъ изворитѣ на Бѣлия-Искъръ.

Digitized by Google

Тукъ както и подъ Бистричкитѣ езера се срѣщатъ още нѣколко форми отъ тоя видъ, които прѣдставляватъ локални вариянции и се отдалечаватъ твърдѣ слабо отъ типичната форма.

E. Subamœnum Schmidle.

Hab.: C. — На лѣво отъ Кьоравичкото езеро.

E. oblongum (Grev.) Ralfs.

Hab.: B, C. — Обиленъ въ застояла вода подъ изворитѣ на Бѣлия-Искъръ и въ басеина на Кьоравичкото езеро.

**E. affine* Ralfs. l. c. t. XIII fig. 3.

Hab.: B. (54 μ. ≚ 108 μ.) — Обиленъ въ застояла вода подъ изворитѣ на Бѣлия-Искъръ.

E. didelta Ralfs.

Hab.: A, B, C. — Подъ Бистричкитѣ езера, подъ изворитѣ на Бѣлия-Искъръ и при Кьоравичкото езеро. Екземпларитѣ отъ послѣдното находище сѫ съ размѣри 79 μ. ≚ 134 μ.

— — *forma scrobiculata* Nordst.

Hab.: A, C. — Обиленъ въ застояла вода подъ Бистричкитѣ езера и лѣвия склонъ на басеина на Кьоравичкото езеро.

E. ansatum Ralfs.

Hab.: C. — По лѣвия склонъ на басеина на Кьоравичкото езеро.

— — *var. Suprapositum* Nordst.

Hab.: B, C. — Доста обиленъ въ застояла вода подъ изворитѣ на Бѣлия-Искъръ и при Кьоравичкото езеро на лѣво. Екземпларитѣ отъ първото находище съ размѣри: 39 μ. ≚ 72 μ.

E. elegans (Bréb.) Ktz.

Hab.: A. B, C. — въ застояла вода между третото и четвъртото езеро на р. Бистрица, подъ изворитѣ на Бѣлия-Искъръ и въ басеина на Кьоровичкото езеро. Екзелпларитѣ отъ тия находища сѫ досущъ типични.

— — *α* Ralfs.

Hab.: A, B, C. — По сѫщитѣ мѣста.

Micrasterias Ag. — *M. truncata* (Corda.) Bréb.

Hab.: *B*. — Въ застоялитѣ и бавни води на мочурищата и тръсищата подъ изворитѣ на Бѣлия-Искъръ.

M. rotata (Grev.) Ralfs.

Hab.: A. — Всѫдѣ по тритѣ находища.

M. papillifera Bréb.

Hab.: A, C. — Въ застоялитѣ води на търсищата подъ найдолнитѣ Бистрички езера и въ басеина на Кьоровичкото езеро.

Digitized by Google

M. Thomasiana Arch.

Hab.: B. — Екземплари отъ типичната форма обилствуватъ въ застоялитѣ води подъ Бистричкитѣ езера и особно подъ изворитѣ на Бѣлия-Искъръ.

Staurastrum Meyen. — *S. dejectum* Bréb.

Hab.: C. — Обиленъ въ застояла вода по лѣвия склонъ на басеина на Кьоравичкото езеро, а екземплари отъ типичната форма се срѣщатъ особно до Смрадливото езеро.

S. hirsutum (Ehrb.) Bréb.

Hab.: C. — Рѣдко на лѣво отъ Смрадливото езеро.

S. teliferum Ralfs.

Hab.: A, B, C. — Въ застояла вода на разни мѣста по тритѣ главни находища.

**S. gracile* Ralfs. l. c. tab XII, fig. 12.

Diam. des cellules 40 μ.

Hab.: B. — Доста обиленъ подъ изворитѣ на Бѣлия-Искъръ.

S. polymorphum Bréb.

Hab.: C. — Въ застояла вода на лѣво отъ Смрадливото езеро.

S. megalonotum Nardst. *f. hastata* Lutkem.

Hab.: C. — Въ басеина на Кьоровичкото езеро.

Отъ сжщия видъ формата съ двудѣлни шипове се срѣща подъ изворитѣ на Бѣлия-Искъръ, а оная съ тридѣлни шипове — подъ Бистричкитѣ езера.

S. furcigerum Bréb.

Hab.: C. — Екземплари съ размѣри 60 μ. ≚ 60 μ. се срѣщатъ въ басеина на Кьоровичкото езеро, а други съ размѣри 40 μ. ≚ 40 μ. въ басеина на Смрадливото езеро.

S. muricatum Bréb.

Hab.: A, B — Подъ бистричкитѣ езера и подъ изворитѣ и по лѣвия брѣгъ на Белия-Искъръ,

S. punctulatum Bréb.

Наб.: C. — По басеина на Кьоровичкото езеро.

S. amoenum Hilse.

Hab.: C. — На сжщото мѣсто като прѣдшествуващия.

**S. subpunctulatum* Gay L. c. p. 66, II, fig. 8.

Hab.: C. — На сжщото мѣсто, сирѣчь по басеина на Кьоравичкото езеро.

**S. depressum* (Naeg.) Lund, Wittr. et. Nordst. l. c. № 1465.

Hab.: A, B. — Всждѣ около и подъ Бистричкитѣ езера и подъ изворитѣ на Бѣлия-Искъръ.

Digitized by Google

Cyanophycae.

Scytonemaceae. (Stiz.) Bzi.

Stigonema Ag. (1824).

S. paniforme var. β. *alpinum* (Ktz.). Hansg.; *Sirosiphon alpinus* Ktz. l. c. II, t. 35.

Hab.: A, C. — Въ бавни поточета и по влажни мѣста въ обилие подъ най-долнитѣ Бистрички езера и подъ изворитѣ на Бѣлия-Искъръ. Тоя видъ заедно съ другъ видъ отъ рода Scytonenaa е обилно развитъ подъ изворитѣ на р. Струма (по Витоша). Главнитѣ разклонения 30—32 μ.; второстепеннитѣ 28—32 μ., рѣдко 22 μ.

**S. hormoides* (Ktz.) Hansg.; Sirosiphon hormoides L. c. phycol. II, t. 34.

Hab.: A, B. — Заедно съ прѣдшествуващия видъ се срѣща по сжщитѣ мѣста.

**S. informe* var. β. *coralloides* Ktz. (Sirosiphon coralloides Ktz., L. c. II, t. 34). Hansg. L. c. II, p. 22.

Главнитѣ разклонения вжзловити или колѣнчести, въ вжзловититѣ си части 180 μ. дебели, а въ гладкитѣ 130—145 μ.

Hab.: C. — Обилни разклонения отъ тоя видъ заедно съ единъ видъ отъ рода Rivularia се развиватъ по потопенитѣ и влажни камъни особено по изтбка на Смрадливото езеро. По това находище тя се прѣдставлява отъ екземплари силновжзловити и неправилно разклонени. Въ пó-вечето случаи крайнитѣ разклонения на връха си биватъ неправилно бухалковидно задебелени, па тогава тепърва на върха си образуватъ завити кжси или брадавчести израстъци.

Сжщата само съ размѣри до 180 μ. и пó-вече наширъ покрива буквално всичкитѣ подводни камъни на Кьоравичкото езеро, и отвънъ гледана, прѣдставлява тъмночерни възглавничести маси, които придаватъ тъмносинъ цвѣтъ на самата вода.

Заедно съ Bulbochaete и нѣкои видове отъ *Spirogyra* и *Oedogonium* тая форма се развива и по камънитѣ на най-долното Едигьолско езеро. Тукъ второстепеннитѣ ѝ разклонения по върховетѣ си сж пó-правилни, горѣ-долу като у *S. mamillosa* Ktz. L. c. II, t 37.

**Scytonema* Ag. (1824).

**S. figuratum* Ag. Wittr. et Nordst. L. c. Fasc. 18, № 878 c.

Hab.: A, B. — Видъ извънредено обиленъ почти вжздѣ по застоялитѣ води и мокритѣ мѣста около и подъ Бистричкитѣ езера

Digitized by Google

и подъ изворитѣ на Бѣлия-Искъръ. Развива се сжщо въ обилность почти всждѣ по най-горното плато на Витоша, особно съ Stigonema заедно надъ изворитѣ на Струма, ю.-източно отъ Черни-връхъ.

Нашитѣ екземплари сж сходни и иматъ слѣднитѣ пó-характерни бѣлѣзи: влакна жълто-кафяви и цилиндрични 16—20 μ., рѣдко 24 μ. широки. Обвивка лигава, напластена 4—6 μ. дебела. Разклоненията сжщо отъ 16 μ. нагорѣ дебели. Хетероцисти, колкото дълги толкова и широки, но обикновено пó-дълги отколкото широки 10 μ. ≈ 18 μ. Разклонението се извършва въ по два дивергентни клона.

*Rivulariaceae (Stiz.) Rhbh.

*Rivularia (Roth.) Ag.

**Rivularia minutula* (Ktz.) Born. et Flah. var. β) *flagellifera* (Ktz.) Hansg. L. c. II, p. 46; Limnactis flagellifera Ktz. L. c. II, t. 65.

Hab.: C. — Заедно съ Stigonema coralloides (именно по талуса ѝ) се развива по мокритѣ и подводни камъни при изтóка на Смрадливото езеро. — Вегетативнитѣ клѣтки иматъ размѣри 6—11 μ. даже 12 μ. По хабитуса и размѣритѣ си се различава напълно отъ типичната R. minutula (Ktz.) Peorn èt Flah. C. Hauck et Richter L. c. № 679).

*Nostoceae (Ktz.) Born. et Flah.

*Nostoc Vauch (1803).

**Nostoc commune* Vauch, Hauck et Richter L. c. Fasc. II, № 86.

Hab.: B. — По влажни мѣста на лѣвия брѣгъ на р. Бѣли-Искъръ.

*Anaboena Bory (1822).

Anabæna oscillarioides Bory, Hauck et Richter L. c. Fasc. X, № 481 a.

Hab.: B. — Въ застояла вода подъ изворитѣ на Бѣли-Искъръ.

Само напълно развититѣ спори на нашитѣ екземплари стигатъ до 20 μ. на дльжъ.

Тоя видъ се срѣща въ застоялитѣ води и по мѣстностьта Бегликъ въ Западнитѣ Родопи.

Digitized by Google

*Lyngbyaceae (Oscillsariaceae).

*Lyngbya (Ag.). Thr.

**Lyngbya membranacea* (Ktz.) Thr. a) *Genuina* (Ktz.) Kirch. (Phormidium membranaceum Ktz. L. c. I. t. 46, fig. 2) Hansg. L. c. II, p. 97, № 138.

Hab.: A. — По подводнитѣ камъни на бърза поточна вода надъ новия палатъ на Н. Ц. Височество въ Ситово (подъ Чамъ-Кория).

*Chroococcaceae.

Merismopedium Meyen.

**Merismopedium glaucum* (Ehrb.) Naeg., Ktz. L. c. V., t. 38; Hansg. C. c. II, p. 141, № 222.

Нав.: В. — По мочурищата около изворитѣ на Бѣли-Искъръ.

Résumé. La liste precédente comprend les Algues d'eau douce de Bulgarie, outre les Diatomées, provenant de trois localités algologiques sur les hautes parties du massif de Rila.

La première de ces localités, qui dans la liste est désignéé par la lettre A, comprend les lacs et les parties environantes du courant supérieur de la riviére de Bistritza, occupant la plus haute partie n. — este du sommet de Moussala, d'une hauteur moyenne de 2100 à 2500 m.

Dans la deusième localité, qui dans la liste est designée par la lettre B, entrent les sources et les parties environantes de la rivière de Beli-Isker, d'un hauteur d'environ 2000 à 2300 m.

Enfin la troisième localité, qui dans la liste est désignée par la lettre C, comprend les plus hautes sources de Strouma, à gauche de Kriva-réka et en particulier le bassin et les parties environantes du lac de Kœuravitza.

Les espèces que les matériaux des différents lieux des trois localités m'ont fourni s'élèvent à 89, dont deux variétés et trois formes. 65 de ces espèces sont déjà signalées pour d'autres localités et 24 s'introduisent comme nouvelles pour la flore algologique de Bulgarie, se repartissant aux *Chlorophycées, Cyanophycées* et *Phaeophycées* comme il suit:

Digitized by Google

Chlorophyceae.

Microthamnium Kützingianum Naeg.
Pediastrum tricornutum Borge, forme à 4 cellules.
Rhaphidium pyrenogerum α. fusiforme Choda.
Glaeocystis vesiculosa Naeg.
" *gigas* (Ktz.) Lagerh.
Stichococcus flaccidus (Ktz.) Gay.
Pleurococcus vulgaris Naeg.
Closterium intermedium Ralfs.
Cosmarium globosum Bulnh. Le type.
" *Palangula* (Bréb.) Hansg.
Arthrodesmus incus (Bréb.) Hass.
Euastrum affine Ralfs.
Staurastrum gracile Ralfs.
" *subpunctulatum* Gay.

Cyanophyceae.

Stigonema paniforme var. β *alpinum* (Ktz.) Hansg.
Stigonema hormoides (Ktz.) Hansg.
" *informe* var. β. *coralloides* Ktz.
Scytonema figuratum Ag.
Rivularia minutula (Ktz.) Born. et Flah var. β. *flagellifera* (Ktz.) Hansg.
Nostoc commune Vauch.
Anaboena oscillarioides Bory.
Lyngbya membranacea (Ktz.) Thr. a) *genuina* (Ktz.) Kirch.
Merismopedium glaucum (Fhrb.) Naeg.

Phaeophyceae.

Hydrurus foetidus (Vill.) Kirch.

Digitized by Google

Приносъ за изучване флората на България.

Отъ В. Т. Ковачевъ.

Прѣзъ лѣтнитѣ ваканции отъ 1902 и 1903 год. ботанизувахъ, първо, въ Русенския окржгъ, а именно — въ околноститѣ на с. с. Пиргосъ, Батинъ, Кривина, Новъ-градъ, Балабанли, Баниска, Блатишница, Бжзовецъ, Двѣ могили, Бѣла и въ текетата — Муса-баба и Махсаръ-паша; второ, съ ученицитѣ отъ VI р. кл. при Девна, Гебедже, Каспичанъ, Мадара и Абоба.

Освѣнъ това, азъ получихъ интересенъ материалъ, събранъ около Силистра (г. Р. Кьосевъ, ветеринаренъ лѣкарь при Образцовия чифликъ), Вратца, Провадия, Ломъ, Горня-Орѣховица и с. Боженци.

Настоящиятъ списъкъ съдържа освѣнъ нови находища на растения малко познати, добрѣ познати (но не отъ категорията на навредъ разпространенитѣ), слѣднитѣ нови за българската флора видове: Viola elatior Fr. var. danubialis Borb, Pastinaca teretiuscula Boiss., Galium boreale L., Euphorbia villosa W. K., Asparagus Scaber Bring., Alium Ampeloprasum L., Carex ornithopoda W., Aspidium angulare Kit. и единъ новъ за науката видъ — Cytisus Kovačevi Vel.

Материалитѣ сж провѣрени и опрѣдѣлени отъ проф. I. Velenovsky, комуто тукъ изказвамъ моята сърдечна благодарность.

Ranunculaceae.

Clematis integrifolia L. Изъ влажнитѣ ливади при с. с. Батинъ и Пиргосъ.

Anemone nemorosa L. Вратца.

A. ranunculoides L. Вратца.

Adonis vernalis L. При с. с. Долня-Манастирица, Щръкльово и Никополъ.

Digitized by Google

Thalictrum minus L. β) var. glandulosum. Изъ храсталака при с. Кошово.

T. angustifolium Icq. Изъ влажнитѣ ливади при с. с. Батинъ, Пиргось и Силистра (Айдемирското блато).

T. aquilegifolium L. Силистра.

Ranunculus polyanthemos L. По влажнитѣ мѣста въ Батлишката долина.

Batrachium aquatile L. Силистра.

Isopyrum thalictroides L. Братца.

Caltha palustris L. Айдемирското блато.

Nymphaceae.

Nymphaea alba L. Айдемирското блато.

Papaveraceae.

Glaucium phoeniceum Cr. При Невша.

Cruciferae.

Barbarea vulgaris L. Силистра.

Arabis procurrens W. K. Вратца.

A. Turrita L. Силистра.

Hesperis matronalis L. Въ никополскитѣ лозя.

H. Steveniana DC. Силистра.

Alliaria officinalis (L.). Силистра.

Erysimum canescens Roth. Никополъ. Обикновено.

Lunaria biennis Mch. Вратца.

Alyssum transsilvanicum Schur. Никополъ.

Isatis tinctoria L. Между Русе—Тръстеникъ, край шосето; рѣдко.

Draba aizoides L. Вратца.

Violarieae.

Viola hirta L. Силистра.

V. elatior Fr. var. danubialis Borb. Въ Текето и между храсталака въ русенскитѣ лозя.

Polygaleae.

Polygala major Icq. Ломъ, Никополъ; Обикновено.

P. comosa Schk. Силистра, Вратца, Махсари-паша теке.

Digitized by Google

Silenaceae.

Agrostemma coronaria L. Това растение се срѣща изъ храсталацитѣ и горитѣ въ цѣлия Русенски окрѫгъ.

Melandryum pratense Roehl. Долня Манастирица; доста.

Silene Otites L. Въ горичката при Батинъ, никополскитѣ лозя и при Силистра.

Gypsophila glomerata Pall. На скалитѣ при Никополъ; доста.

Tunica Saxifraga Scop. Вратца.

Dianthus superbus L. Въ Муса-баба теке. (при станцията Ишикларъ); разсѣяно.

D. serotinus W. K. Вратца.

D. Pontederae Kerner. По хълмищата при Гебедже.

Alsineae.

Cerastium vulgatum L. По необработенитѣ мѣста при Щръкльово, Хърсово; доста разпространено.

Moenchia mantica Brtl. Вратца.

Stellaria holostea L. Изъ храсталацитѣ и горитѣ при Щръкльово, Долня Манастирица, Орѣхово и Вратца.

Moehringia pendula W. K. Вратца.

Lineae.

Linum tenuifolium L. Въ никополскитѣ лозя и при Силистра.

Hypericineae.

Hypericum hirsutum L. При с. Баниска и въ дéли-орманскитѣ гори; доста разпространено.

H. elegans Steph. Въ никополскитѣ лозя; нарѣдко.

H. quadrangulum L. Въ Муса-баба теке.

Acerineae.

Acer platanoides L. Ломъ, дели-орманскитѣ гори.

Geraniaceae.

Geranium phaeum L. Вратца.

G. columbinum L. По трѣвливитѣ мѣста около Русе.

Digitized by Google

Rutaceae.

Haplophyllum Biebersteinii Spach. На скалитѣ при Бѣла.

Celastrineae.

Evonymus verrucosus Scp. Въ русенскитѣ лозя и при Бѣла.

Papilionaceae.

Genista trifoliolata Ika. На скалитѣ край р. Ломъ; доста разпространено.

G. tinctoria L. Тутраканъ.

Cytisus supinus L. Въ околностьта на Никополъ.

C. Kovačevi Vel. При Никополъ.

Ononis spinosa L. Гръмотрънъ. Никополъ, Вратца.

Trifolium alpestre L. Това растение се срѣща въ горитѣ на цѣлия Русен. окржгъ и при Мадара.

T. medium L. Батинъ.

T. ochroleucum L. Махсаръ-паша теке.

T. montanum L. Въ Муса-баба теке.

T. aureum Poll. При с. Боженци.

T. pannonicum Iqc. Въ Муса-баба теке.

T. supinum Savi. Въ крайдунавскитѣ ливади; твърдѣ обикновно.

Glycyrhiza echinata L. Въ цѣлия Русен. окржгъ; обикновено.

Psoralea bituminosa L. Край шосето Русе-Бѣла, при Никополъ.

Astragalus chlorocarpus Grsb. При с. Красенъ и Разградъ.

A. Onobrychis L. По трѣвливитѣ мѣста около Никополъ.

Onobrychis gracilis Bess. По трѣволиститѣ мѣста около Образцовия чифликъ.

Coronilla elegans Pč. Муса-баба теке.

Lathyrus silvestris L. При русен. лозя и при с. Табачка.

L. sphaericus Retz. β) var. setifer Vel. Въ русен. лозя; рѣдко.

Orobus niger L. При с. Тръстеникъ.

O. hirsutus L. Гебедже.

Vicia peregrina L. При станцията Каспичанъ.

V. Cracca L. Изъ крайдунавскитѣ ливади; често.

Rosaceae.

Cotoneaster tomentosa Lndl. Около Девня, на скалитѣ.

Rubus tomentosus Borckh. Въ русен. Лозя.

Digitized by Google

Potentilla Bornmülleri Borb. Гебедже.
P. tormentilla S. Врапа.
P. varnensis Vel. Въ Муса-баба теке.

Onagrarieae.

Epilobium tetragonum L. Въ Текето, по влажнитѣ мѣста.

Oenothera muricata L. Въ пиргоското, раховското и айдемирското блата; пръснато, но доста разпространено.

Trapa natans L. Айдемирското блато.

Crassulaceae.

Sedum maximum Sut. На скалитѣ въ Махсаръ-Паша теке.

Umbelliferae.

Siler trilobum Sep. Въ Текето при Русе и въ Махсаръ-паша теке.

Angelica silvestris L. При Батинъ, близко до воденицата край селото.

Ferulago confusa Vel. Почти въ цѣлия русен. окржгъ.

Paucedanum arenarium WK. Въ горичката при Батинъ.

Pastinaca teretiuscula Boiss. Разградъ.

Heracleum sibiricum L. Въ Текето, русен. лозя, Силистра; обикновено.

Oenanthe angulosa Grsb. Въ Батинската долина.
Chaerophyllum temulum L. Врапа.
Ch. aromaticum L. Врапа.
Anthriscus nemorosa MB Въ Текето.
Aegopodium podagraria L. Врапа.
Sanicula europaea L. Силистра.

Corneae.

Cornus sanguinea L. Врапа.

Rubiaceae.

Galium erectum Huds. Въ русен. лозя.
G. verum L. При Батинъ, Силистра и въ Муса-баба теке.
G. silvestre Poll. На скалитѣ край р. Ломъ и при Пловдивъ.
G. vernum Scp. Въ чифлишката гора и при Врапа.

Digitized by Google

G. boreale L. Въ ливадитѣ при Мартинъ, Рахово и Айдемиръ.
G. divaricatum Lam. На хълмоветѣ при с. Кула.
Asperula odorata L. Вратца.
A. taurina L. Горня-Орѣховица.
A. montana Kit. При пивоварницата на шуменското дружество (бивша Хаберманова).
Scherardia arvensis L. Гебедже.

Valerianeae.

Valeriana officinalis L. Провадия.
Valerianella Kotschyi Boiss. По хълмоветѣ при с. Долапитѣ; доста често.

Dipsaceae.

Dipsacus laciniatus L. Край храсталацитѣ, пѫтищата и по влажнитѣ мѣста въ цѣлия Русен. окрѫгъ.
Knautia lyrophylla Viss. Въ русен. лозя и баниската гора.

Compositae.

Anthemis arvensis L. Въ русен. лозя.
Achillea crithmifolia WK. Край шосето Русе-Тутраканъ.
A. nobilis L. b) subsp. Neilreichii Kerner. Никополъ.
A. clypeolata L Sm. На скалитѣ при Баниска, Блатишница, Вратца.
Artemisia campestris L. Между Русе-Бѣла, край шосето.
Aster Amellus L. При Хърсово, въ Муса-баба теке и Махсаръ-паша теке; доста разпространено.
Bellis perennis L. Долня Манастирица, Силистра, Вратца.
Inula ensifolia L. Силистра.
I. bifrons L. Между с. с. Балабанли и Баниска, край пѫтя.
I. germanica L. Въ русен. лозя, Никополъ.
I. salicina L. Въ Махсаръ-паша теке.
Tussilago Farfara L. Брандушки. Вратца.
Cirsium pannonicum Gaud. При Баниска; рѣдко.
Centaurea Iacea L. var. decipiens Thuill. Чифлишката гора.
C. stenolepis Kerner. Чифлишката гора.
C. razgradensis Vel. Въ околностьта на Балабанли.
C. spinulosa Roch. При с. с. Червенъ, Бѫзовецъ, Батинъ, Бѣла, Никополъ.

Digitized by Google

C. orientalis L. Щръкльово, Долня Манастирица.
C. splendens L. Вратца.
C. rumelica Boiss. Въ никополскитѣ лозя.
C. Nyssana Petr. Провадия.
Crupina vulgaris Cass. Червенъ, Силистра.
Lactuca sagitata WK. Въ Махсаръ-паша теке; доста разпространено.
Crepis tectorum L. Гебедже.
C. rhoedifolia MB. Никополъ.
Tragopogon pratense L. Никополъ.
Leontodon hastilis L. Русен. лозя.
Hypochoeris Pelivanovići Petrović. Въ Муса-баба теке.
Lapsana communis L. Никополъ.

Campanulaceae.

Campanula persicifolia L. Червенъ, Пиргосъ, Балбунаръ, Махсаръ-паша теке, Силистра.
C. bononiensis L. Червенъ.
C. Cervicaria L. Въ Муса-баба теке.

Gentianaceae.

Gentiana Pneumonathe L. Въ Махсаръ-паша теке, недалечъ отъ извора; разсѣяно.
G. cruciata L. На сѫщото мѣсто, но по начесто.
Erythrea Centaurium Pers. Силистра.
Limnathemum nymphoides Hffgg. Айдемирското блато.

Borragineae.

Symphytun tuberosum L. Вѣтово.
Echium rubrum Icq. Демиръ-баба теке и Махсаръ-паша тепе.
Anchusa officinalis L. Никополъ.
A. Barrelieri DC. Мадара.
A. ochroleuca MB. Батинъ, Гебедже.
A. ïtalica Retz. Въ цѣлия Русен. окрѫгъ.
Onosma stellulatum W. K. Гебедже.

Personatae.

Verbascum thapsiforme Schrad. Между Русе-Тръстеникъ, край шосето.

Digitized by Google

V. phoeniceum L. Силистра.
V. nigrum L. Баниска, Дели-Орманъ.
Digitalis ambigua Murr. Долня Манастирица.
Rhinanthus major Ehrh. Изъ дели-орманскитѣ гори.
Linaria Elatine Mill. При Хърсово.
Scrophularia Scopolii Hpe. Въ шииклярското теке.
Veronica Teucrium L. Долня Манастирица, Басарбово.
V. officinalis L. Вратца.
V. crassifolia Wrbz. Текето, дели-орманскитѣ гори.
V. crinita Kit. Въ русен. лозя, при руския чифликъ.
V. spuria L. Брешленъ.
V. multifida L. var. virescens. Русен. лозя.
Melampyrum arvense L. Почти въ цѣлия русен. окрѫгъ.
M. cristatum L. Долня Манастирица, Махсаръ-паша теке.

Orobancheae.

Orobanche rubens Wllr. Вратца.
Phelipaea coerulea CAM. Абоба.
Lathrea squamaria L. Силистра.

Labiatae.

Ajuga reptans L. Махсаръ-паша теке, Силистра.
Salvia glutinosa L. Въ Банискатa гора и Махсаръ-паша теке.
S. Sclarea L. Между Блатишница и Бѫзовецъ.
S. ringens Sibt. На скалитѣ при Баниска.
Scutellaria altissima L. Махсаръ-паша теке, Баниска, Балбунаръ.
S. galericulata L. Силистра.
S. orientalis L. Девна, на скалитѣ.
Prunella alba Poll. Махсаръ-паша теке, Муса-баба теке, Балбунаръ.
Galeopsis versicolor Curt. Махсаръ-паша теке.
Calamintha offlcinalis Mch. Никополъ, Дели-орманъ.
Melissa officinalis L. Муса-баба теке.
Satureja coerulea Ika. Провадия.
Thymus carnosulus Vel. Русен. лозя.

Lentibulariaceae.

Utřicularia vulgaris H. Въ блатото при Новъ-градъ.

Digitized by Google

Primulaceae.

Lysimachia Nummularia L. Махсаръ-паша теке.
Primula acaulis Iacq. Вратца.
Anagallis arvensis L. Силистра, Дели-орманъ, Вратца.
Androsace maxima L. Силистра.

Plantagineae.

Plantago medía L. Вратца.
P. arenaria WK. Блатишница, Батинъ, Балбунаръ.

Amarantaceae.

Amarantus silvestris Desf. Въ долината на р. Ломъ, срѣщу с. Кула.

Chenopodiaceae.

Atriplex tatarica L. Изъ напустнатитѣ дворища въ Русе

Polygonaceae.

Rumex sanguineus L. Вратца.
Polygonum amphibium L. Курчи сополъ. Въ блатото при Новъ-градъ.

Euphorbiaceae.

Euphorbia villosa W. K. Въ Текето и при Разградъ.

Urticaceae.

Parietaria erecta M. K. Махсаръ-паша теке, Бѣла, Балбунаръ, Баниска.

Cupuliferae.

Fagus silvatica L. Махсаръ-паша теке.
Carpinus Betulus L. Махсаръ-паша теке.

Salicineae.

Salix cinerea L. Вратца.

Digitized by Google

Potamogetoneae.

Potamogeton crispus L. Въ гьолджюка при с. Голѣма ада.

P. obtusifolius M. et K. Въ малката рѣкичка на Махсаръ-паша теке.

Orchideae.

Orchis coriophora L. Гебедже.
O. Simia Lam. Вратца.
O. laxiflora Lam. Мартинъ.
Platanthera solstitialis Rchb. Русен. лозя.

Irideae.

Crocus Pallasii MB. Русен. лозя, Девня.

Asparageae.

Ruscus aculeatus L. Ломъ,
Asparagus scaber Bring. Въ Мартинското и раховското блато.

Liliaceae.

Lilium Martagon L. Мадара, Балбунаръ, Силистра.
Alium flavum L. Чаушево, Baниска, Силистра, Пиргосъ.
A. carinatum L. Махсаръ-паша теке.
A. Ampeloprasum L. Русен. лозя.
A. atropurpureum WK. Русен. лозя.
A ursinum L. Силистра.
Anthericum ramosum L. Силистра.

Cyperaceae.

Carex ornithopoda W. При Басарбово.
C. nutans Host. Банишкитѣ ливади.
C. riparia Curt. По мочурливитѣ мѣста въ текето.

Gramineae.

Phleum Boehmeri Wib. var. sacarense. Русен. лозя.
Stipa grafiana Stev. На скалитѣ при с. Щръкльово.
Melica nutans L. Махсаръ-паша теке.
Festuca gigantea Vill. Тамъ-же.

Digitized by Google

Glyceria spectabilis MK. При Бѣла, на брѣга на р. Янтра.
Brachypodium silvaticum R. S. Махсаръ-паша теке.
Triticum cristatum Schreb. Русен. лозя и при Силистра.
Phalaris canariensis L. Силистра.

Muscineae.

Marchantia polymorpha L. с. Боженци, Вратца, Силистра.
Eucladium verticillatum L. с. Боженци.
Schistidium apocarpum Br. Русе, с. Боженци.
Anomodon attenuatus Schreb. Русе, Вратца.
Thuidium recognitum Hdw. Вратца.
Eurhynchium praelongum B. S. Вратца.
Amblystegium Iuratzkanum Schmp. Русе, Вратца.
Neckera crispa Hdw. Вратца.
Hypnum purum L. Вратца.
H. Schreberi Wlld. Търново.

Equisetaceae.

Equisetum Talmateja Ehrh. Вратца, Силистра.
E. ramosum DC. Вратца.

Polypodiaceae.

Pteris aquilina L. При с. Червенъ.
Aspidium angulare Kit. Вратца.

Digitized by Google

Бѣлѣжка върху нови, рѣдки и спорни български растения.

Отъ В. Давидовъ.

Като прѣглеждахъ флорнитѣ материали, които събирахъ въ ексбурзиитѣ си, както прѣзъ тая, тъй и прѣзъ миналитѣ години, можихъ да отдѣля въ тѣхъ слѣднитѣ *нови, рѣдки* или *критични видове:*

Silene saponariaefolia Schott. Тоя новъ за нашата разтителность видъ, отбѣлѣзанъ за ромънската флора (гледай: Dr. D. Brandza, Flora Dobrogei p. 59.) тая година събрахъ по крайморскитѣ скали около селата Каябей-кьой и Кълъчъ-кьой (Балчишко). Той се отличава отъ сродния видъ S. Cserei Bugt., главно по своята елипсовидно издута чашка и по бѣлитѣ си цвѣтове.

Gypsophylla trichotoma Wend. До сега тоя рѣдъкъ у насъ видъ бѣ извѣстенъ само отъ скалитѣ на морския брѣгъ при Созополъ (Vel. Fl. bulg. Suppl. I. p. 39.). Тази година събрахъ сжщия видъ и по крайморскитѣ скали южно отъ фара при с. Шабла, а сжщо и подъ селото Кълъчъ-кьой.

Astragalus depressus L. Тоя рѣдъкъ нашенски видъ, събиранъ до сега само при Каварна, Беледиеханъ и Алдемировци (Vel. Fl. bulg. Suppl. I. p. 88.) миналата година прѣзъ юни събрахъ по миоценскитѣ пѣсъци около варненската болница.

Astragalus virgatus Pall. Тоя рѣдъкъ видъ, който за прѣвъ пжть събрахъ изъ терциернитѣ пѣсъци около Гебедже (Vel. въ Oesterreichische Bot. Zeitschrift, 1902, № 2) и до сега извѣстенъ само отъ околнитѣ мѣстности, тая година срѣщахъ и по крайморскитѣ пѣсъци, що се простиратъ на длъжъ изъ брѣга отъ шабленския фаръ до ромънската граница.

Astragalus varnensis Davidoff Oest. Bot. Zeit. 1902, № 12 (=A Škorpili Vel. Fl. bulg. p. 148). Погрѣшната диагноза на тоя видъ отъ страна на г. Веленовски въ сравнение съ моята, косто е накарало уважаемиятъ чехски ботаникъ да причисли въпросния видъ

Digitized by Google

къмъ секцията Oxyglottis Bnge., а не на истинското му мѣсто (въ секцията Onobrichium Boiss.), както е направено въ моята диагноза, ми дава право да задържамъ сравнително пó-новото название Astr. varnensis Dav. прѣдъ пó-старото A. Škorpili Vel. По сѫщитѣ мотиви г. Веленовски е създалъ своя видъ Campanula velutina Vel. 1890. върху отдавна извѣстния видъ C. lanata Friv. 1836. — A. varnensis стига сѣверната граница на своето географично разпространение въ крайморскитѣ пѣсъци при с. Екрене.

***Potentilla stellulata* Dav. *Диагнозата на тоя новъ за науката видъ давамъ на български и за пръвъ пѫть тукъ.*

Цѣлото растение дребно (5—15 см.), сивозелено отъ ситни звѣздовидни космици и отъ други — прости и пó-дълги. Стъблата легнали или изправени (ascudens), при основата си дървенисти, на върха незавършени (axis indeterminata). Листата сѫ по 3, рѣдко сѫ по 5 лисчета, които само на върха си иматъ по 7—8 зѫбчета; срѣдното зѫбче е пó-малко отъ другитѣ. Прилистницитѣ сѫ длъгнести и заострени. Чашелиститѣ елиптични, външнитѣ пó-малки отъ вѫтрѣшнитѣ. Вѣнчелиститѣ жълти, безъ нокътъ, малко пó-дълги отъ чашката. Плодчетата голи.

Нашиятъ видъ има изгледъ на P. verna L., но се отличава отъ послѣдния главно на звѣздовидното си облѣкло и по листчетата си.

По терциернитѣ пѣсъци надъ с. Тъптъкъ и около с. Сюнбей. — Съ цвѣтове прѣзъ априлъ.

Crithmum maritimum L. На тоя рѣдъкъ видъ извѣстенъ до сега у насъ само отъ морскитѣ скали при Созополъ (Георгиевъ Мсб. т. I. стр. 220) и отъ Калиакра (Дав. — подъ печатъ) сега установявамъ най-сѣверната граница на географичното разпространение по западнитѣ брѣгове на Черно-море около шабленския фаръ, дѣто го събирахъ тая година.

***Knautia balcanica* Dav. Къмъ секцията *Lychnoides* DC. *Тоя новъ за науката видъ пръвъ пѫть обнародвамъ тукъ.*

Едногодишно. Стъбла тънки, пъргави, разклонени и покрити съ рѣдки космици, между които има и кѫсъ мъхъ, а на върха стоятъ и черни жлѣзички. Долнитѣ листа длъгнесто-ланцетни, къмъ основата постепенно стѣснени, цѣли; стъбленитѣ листа ланцетно-линейни; горнитѣ листа линейни, цѣли, на върха си възтѫпи, по лицето навсѣкѫдѣ, а по опакито прѣдимно по краищата и нервитѣ космати или рѣснати. Цвѣтнитѣ дръжки дълги. Кошничкитѣ (capituli) срѣдно голѣми съ цилиндрично покривало отъ 5—7 листчета, които сѫ длъгнесто-ланцетни, заострени, съ черни жлѣзици и по-кѫси отъ

Digitized by Google

тржбицата на вѣнчето. Вѣнче неправилно, пурпурно-червено. Покривалцето (involucello) космато съ 12 кжси, хрущални, почти равни зжбчета. Крайщата на чашката съ множество, нееднакви четинки.

Сродниятъ видъ K. orientalis L. отъ сжщата секция добрѣ се отличава отъ нашия главно по това, че K. orientalis има при основата на космицитѣ си брадавички (tuberculæ), листата често биватъ двойноперестни и лировидни и покривалцето има 15—20 зжбчета.

Изъ камениститѣ трѣвисти мѣста по билото на Аайтошкия балканъ между селата Еркечъ и Калгамачъ. Цъвти прѣзъ августъ.

**Anthemis Georgieviana* Dav. Сжщо тъй съвсѣмъ *новъ и още нигдѣ не обнародванъ видъ.*

Растението цѣло голо, при основата си дървенисто. Стъблото дебело, твърдо, ржбесто, твърдѣ разклонено и листнато. Горнитѣ клончета сж често вилужно (dichotomae) разклонени. Листата по обща периферия сж длъгнести яйцевидни, долнитѣ двойно-перестонарѣзани (bipinnatisectae), горнитѣ постепенно се смаляватъ и сж перестонарѣзани, съ линейно-ланцетни рѣзени, които на върха си сж бѣло заострени. Кошничкитѣ голѣми съ ненадебелени дръжки. Покривалцето голо съ блѣдни листчета, които по гърба сж зелени; външнитѣ листчета сж ланцетни, заострени, а вжтрѣшнитѣ длъгнесто елиптични и по краищата широко-ципести. Цвѣтното легло (receptaculum) полукълбесто, снабдено съ ланцетни плѣвици (paleae). Вѣнчето жълто съ гола тржбичка. Плодчетата бѣлѣзникави, при основата си стѣснени, външнитѣ четирeржбати, вжтрѣшнитѣ хуниести и брадавично-твърди (tuberculato costatae). Коронката (corona) кжса и разѣдена (erosula).

Нашиятъ видъ по всичко се отличава отъ новитѣ видове A. gaudium solis Vel. и A. Rouyana Aznavour., а сжщо тъй и отъ старитѣ видове.

Изъ пѣсъчливитѣ мѣста по билото на Айтошкия балканъ западно отъ с. Калгамачъ. — Юли, августъ.

Jurinea stoechadifolia MB. Тоя рѣдъкъ у насъ видъ, до сега срѣщанъ само около Балчикъ (Vel. Fl. bulg. suppl. I p. 162) и около Невша (Дав. — подъ печатъ) тая година на 16-и юли събирахъ и по мергелитѣ на сѣверъ отъ пристанището при Каварна.

Centaurea arenaria MB. Тоя степенъ и новъ за нашата флора видъ събирахъ тая година изъ голѣмитѣ дюнни крайморски пѣсъци между шабленския фаръ и ромънската граница; тука той стига найюжната граница на своето географично разпространение. Уведената отъ уважаемия колега А. Явашевъ (Пер. сп. кн. XXVII стр. 300)

Digitized by Google

centaurea като C. arenaria MB. е C. euxina Vel. Грѣшката сторена едновремѣнно отъ г. г. Явашевъ и г. Веленовски по-късно е поправена отъ последния (Vel. Fl. bulg. p. 304). Указаната отъ Boissie (Fl. orientalis T. III. p. 649) C. arenaria MB изъ България трѣба да се отнесе къмъ Добруджа (днесъ въ Ромъния), тъй като изъ цѣла България тоя видъ расте само въ означения отъ мене кжтъ.

Jasminium fruticans L. Между Каябей-Кьой и шабленския фаръ тоя видъ стига най-сѣвернитѣ граници на географичното си разпространение по западнитѣ брѣгове на Черно-море. Тукъ и около Каварна тоя юженъ видъ е твърдѣ издребнѣлъ.

Cynanchum acutum L. Тоя рѣдъкъ видъ до сега бѣ извѣстенъ най-на сѣверъ въ България отъ Каварна (Vel. Fl. bulg. Suppl. I. p. 191). Тая година го събирахъ и изъ крайморскитѣ пѣсъци около Шабла.

**Salvia bulgarica* Dav. *На тоя новъ за науката видъ давамъ диагнозата за прьвъ пжть тука.*

Стъбла прави, мъхнати, на върха си завършени въ жлѣзисти метлички. Листата отъ двѣтѣ страни мъхнати, долнитѣ широкоелиптични, при основата си сърдцевидни, дългоопашати, неравномѣрно кржгло-назжбени (crenulatae) или почти цѣли, стъбленитѣ и цвѣтнитѣ листа твърдѣ умалени, широкояйцевидни, седнали (sessiliae), заострени и и пò-кжси отъ чашката. Цвѣтнитѣ прьстени сѫ по 2—10 цвѣтове. Цвѣтнитѣ дръжки пò-къси отъ чашката. Горнята бърна на чашката широко и кжсо назъбена на три еднакви зжбчета; долнята бърна дълбоко нацѣпена на двѣ заострени зжбчета. Вѣнчето сине, $2^{1}/_{2}$ пжти по-дълго отъ чашката; тржбичката на вѣнчето извжтрѣ съ космать прьстенъ (piloso-anulatus); горнята вѣнечна бърна почти права и жлѣзиста.

Стъблото 25—50 см. на височина; петуркитѣ на долнитѣ листа 8—20 см. × 6—13 см., чашката съ вѣнчето 2·5 см.; само чашката 10×7 мм.

Изъ горяститѣ мѣста по Айтошкия балканъ между селата Гулица и Калгамачъ. — Цъвти юли, августъ.

Rhus coriaria L. Този рѣдъкъ за българската флора видъ, извѣстенъ до сега само отъ стръмнинитѣ на морски брѣгъ при Варна (Vel. Fl. bulg. p. 120) и при Балчикъ (Дав. — подъ печатъ) тази година събирахъ и на сѣверъ отъ Каварна до таляна при с. Гяуръ-Суюджукъ. Тука R. coriaria стига най-сѣвернитѣ граници на географичното си разпространение.

Digitized by Google

Ficus carica L. Извѣстенъ въ сѣверна България само около Шуменъ (Дав. подъ печатъ) и около Турски-Суюджукъ (Vel. Fl. bulg., Suppl. p. 251), тази година открихъ и по стръмнинитѣ на малкитѣ морски заливчета на сѣверъ отъ с. Кълъчъ-Кьой, дѣто тоя характеренъ въ климатологично отношение видъ достига сѣвернитѣ граници на своето географично разпространение по западнитѣ брѣгове на Черно море. Всички екземпляри, що срѣщнахъ тука, сѫ твърдѣ издребнѣли.

Allium acutangulum Schrad. Тоя новъ за нашата флора видъ се отличава по слѣднитѣ бѣлѣзи: луковица длъгнеста, конична; стъбло рѫбесто и при основата си облистено; листа линейни, плоски, пó-кѫси отъ стъблото; цвѣтни дръжки 2—3 пѫти пó-дълги отъ цвѣтчетата; тичинки пó-кѫси, пестикъ пó-длъгъ отъ червеникавия околоцвѣтникъ. — Изъ крайдунавскитѣ мочури около Свищовъ. (Събиранъ отъ А. Явашевъ, който имá добрината да ми даде нѣколко екземпляра).

Lloydia serotina L. По високитѣ скалисти височини на Синджирли-Чалъ въ Костенецски балканъ. Тоя видъ до сега е извѣстенъ у насъ само отъ едно находище (гл. Josef-Podpěra въ Verhandlungen der K. K. Zoologisch-Botanischen Gesellschaff in Wien, Jahrg. 1902. p. 675.). За да опрѣдѣля тоя видъ, ми помогна любезниятъ колега Х. Шкорпилъ.

Варна, 28-и ноември, 1904 г.

Digitized by Google

ВѢСТИ и ОЦѢНКИ.

Най-нови изслѣдвания по етнографията на гагаузитѣ.

В. А. Мошковъ, Гагаузы Бендерскаго уѣзда. Этнографическіе очерки и матеріалы. (Печ. въ „Этнографическое Обозрѣніе", кн. 44, 48, 49, 51, 54, 55 1900—1903 г.).

— Нарѣчія Бессарабскихъ гагаузовъ. Тексты собраны и переведены. Съ двумя прибавленіями. (Печат. въ „Образцы народной литературы тюркскихъ племенъ, изданнные В. Радловымъ". Часть X. С.-Петербургъ, 1904, 8°, томъ I., с. XXXII + 343 + 23 + 114 и т. II. с. 346).

— Турецкія племена на Балканскомъ полуостровѣ. Отчетъ о поѣздкѣ на Балканскій полуостровъ лѣтомъ 1903 г., С.-Петербургъ 1904, 8°, с. 38. (Отдѣл. отпечатано изъ „Извѣстія Императорскаго Русс. Географич. Общества", томъ XI. вып. 3).

Извѣстно е, че въпросътъ за потеклото на гагаузитѣ още не е напълно разясненъ, ако и да е вече несъмнѣнно, че тѣ сѫ останки отъ нѣкое турско племе, което се е настанило въ черноморскитѣ области на сѣвероизточна България и е приело християнството още прѣди османскитѣ турци да завладѣятъ България. По въпроса, кое е въпросното турско племе, професоръ Иречекъ изказа най-приемливо до сега мнѣние, а именно, че прѣдцитѣ на нашитѣ гагаузи ще да сѫ ония кумани (половци), които слѣдъ 1241 год. сѫ минали и се настанили въ България. (вж. Cesty, 609). Хипотезата за куманското потекло на гагаузитѣ се основава на твърдѣ сѫдни исторични и филологични данни и се нуждае отъ подкрѣпа съ по-положителни доказателства. Именно върху тоя етнографиченъ въпросъ хвърлятъ малка свѣтлина изслѣдванията на руския етнографъ полковникъ В. А. Мошковъ, който прѣзъ послѣднитѣ години въ горѣказанитѣ съчинения посвети особно внимание на загатния гагаузски народецъ. Ще изложа тукъ резултатнитѣ заключения на Мошкова по речения въпросъ, който сега става още по-интересенъ за насъ, понеже Мошковъ го свръзва и съ въпроса за потеклото на нашитѣ делиормански турци, който е съвсѣмъ новъ въ етнографията на сѣвероизточна България.

Мошковъ самъ разказва, какъ случайно е попадналъ на темата да изучва етнографията на гагаузитѣ. Първомъ той билъ увлѣченъ да

Digitized by Google

събира отъ солдатитѣ „инородци“ въ полковетѣ на Варшавския воененъ окрѫгъ материяли по народната музика, главно на турскитѣ племена отъ Волжско-Камската область. Като записвалъ народни напѣви отъ солдатитѣ чуваши, татари, киргизи и др.,[1]) довели му и двама солдати „българи, които говорятъ турски“. Тѣ излѣзли „гагаузи“ отъ руска Бесарабия. Единъ отъ тѣхъ не знаелъ да говори руски, но сетнѣ се указало, че такива като него сѫ рѣдки изключения и че изобщо гагаузитѣ владѣятъ и руския езикъ. Мошковъ, твърдѣ заинтересуванъ отъ това ново за него откритие, тъй като до тогава нищо не билъ чувалъ за сѫществуването на тоя особенъ родъ „български“ турци, заелъ се подробно да разпитва своитѣ гагаузи-солдати първомъ върху тѣхната народна музика, а сетнѣ и изобщо върху тѣхния народенъ битъ и народното имъ словесно творчество. Отъ тѣхъ Мошковъ успѣлъ да научи разговорния гагузски езикъ, съставилъ кратъкъ гагаузско-руски словаръ и събралъ немалко етнографиченъ материялъ. За да провѣри и допълни тоя материялъ, Мошковъ отишелъ въ центра на бесарабскитѣ гагаузи, въ Комратската область (волость) на Бендерския окрѫгъ (уѣздъ), и тукъ, въ непосрѣдни сношения съ гагаузското население, той можалъ да дотъкми голѣмата си фолклорна сбирка отъ гагаузски народни приказки, пѣсни, пословици и пр., която едвамъ сега излѣзе напечатана въ посоченото по-горѣ двотомно издание подъ редакцията на академика Радловъ. Все тогава Мошковъ събралъ и фолклоренъ материялъ върху гагаузскитѣ вѣрвания, обреди и обичаи — главно обреди и обичаи при раждане, женитба и смърть — и още по народни игри, народната носия и др. Този материялъ постепенно биде публикуванъ отъ него въ указанитѣ по-горѣ статии въ „Этнографич. Обозрѣніе“.

За да си обясни по-добрѣ етнографската връзка на бесарабскитѣ гагаузи съ гагаузитѣ въ България и съ тъй нареченитѣ сургучи въ Одринско, а така сѫщо и съ другитѣ турски племена на Балканския полуостровъ — караманлиитѣ, къзълбашитѣ и турцитѣ въ сѣвероизточна България — Мошковъ, подпомогнатъ материялно отъ императорското руско географично дружество, прѣдприелъ прѣзъ 1903 год. една обиколка по Източна България и Турция. Прѣдварително съобщение върху резултатитѣ на тая си обиколка Мошковъ публикува въ края на 1904 год. въ посоченото съчинение „Турецкія племена на Балканскомъ полуостровѣ“.

Въ това послѣдно съчинение, както и въ прѣдговора на споменатитѣ двѣ фолклорни издания, Мошковъ засѣга въпроса за потеклото на гагаузитѣ въ свръзка съ досегашнитѣ хипотези по него, като прѣдлага и свое особно мнѣние.

---

[1]) Вж. съчиненията на Мошкова: Матеріалы для характеристики музыкальнаго творчества инородцевъ Волжско-Камскаго края. I. Мелодіи чувашскихъ пѣсенъ. Казань. 1894. 8°, 74 (Отд. оттискъ изъ XI. т. Извѣстіи общества археологіи, исторіи и этнографіи при Импер. Казан. Университетѣ): II. Мелодіи ногайскихъ и оренбургскихъ татаръ, Казань, 1895, 8°. 67; 1897, 27; — III. Мелодіи астраханскихъ и оренбургскихъ ногайцевъ и киргизъ, Казань, 1901, 43.

Digitized by Google

I.

Като слѣдѣхъ диритѣ на старото, тъй наречено „ерлийско“ българско население въ черноморска сѣверна България, мимоходомъ се заинтересувахъ въ свръзка съ главния въпросъ, който ме занимаваше, и съ оная часть гагаузи главно въ Новопазарската и Провадийската околия, които тамкашнитѣ българи, тѣхни сѫсѣди и отъ часть съжители, нѣкакъ си етнографично отдѣлятъ отъ крайморскитѣ гагаузи по Варненско и Балчишко, като наричатъ първитѣ „български гагаузи“ и ги смѣтатъ различни по потекло отъ вторитѣ, които били сѫщински, „хасълъ-гагаузи“. Поводъ да се прави такъво дѣление е дало обстоятелството, че „българскитѣ гагаузи“ отъ старо врѣме смѣтали себе си българи, съчувствували на българитѣ, женѣли се съ българки и изцѣло по домашния си животъ, роднинскитѣ си отношения, пѣснитѣ и обичаитѣ си не се отличавали твърдѣ отъ българитѣ, докато сѫщинскитѣ гагаузи напротивъ наричали себе си само гагаузи, странѣли отъ българитѣ, държали все страната на гърцитѣ и никакъ не смѣтали себе си сродни съ българитѣ. Все по тоя въпросъ ми разказваха още, какъ „българскитѣ гагаузи“ пѣели чисто български пѣсни, така че не можешъ ги отличи отъ българитѣ, па и за всичкитѣ си обичаи и обреди, които били еднакви съ българскитѣ, тѣ си имали съотвѣтни български народни пѣсни. Освѣнъ това и роднинскитѣ имъ названия повече били български, понеже казвали „майка“, „леля“, „кака“, а така сѫщо и собственитѣ имена у тѣхъ били все български. Азъ самъ можахъ да провѣря всички тия данни върху българскитѣ гагаузи, които събрахъ отъ българското население по Провадийско и Новопазарско, като разпитахъ въ Нови Пазаръ най-стария тогава български гагаузинъ, деветдесетъ и двѣгодишния дѣдо Калчо Тончоолу, който е родомъ отъ селото Войвода (Войвода-кьой) въ Новопазарска околия и който прѣкарва старинитѣ си въ гр. Новипазаръ. Той ми потвърди, че ако и да е наслѣдилъ отъ родителитѣ си турския езикъ като материнъ, считалъ себе си българинъ. Затова у тѣхъ било приетo да се женятъ и съ българки; тѣзи обикновено въ скоро врѣме напускали своя езикъ и говорѣли турски. И жена му на дѣдо Калча, който не знаеше да говори български, била българка отъ Шуменъ. Дѣдо Калчо помни, че и въ селото Имрихоръ имало едно врѣме „ерлии българи“ като него, на които матерниятъ езикъ билъ турски. Отъ понататъшни разпитвания азъ узнахъ, че по Новопазарско и Провадийско такива „български гагаузи“ едно врѣме имало или още има въ селата Теке Козлуджа, Кайкѫ, Караагачъ („Хамбарлъ-Караачъ“), Караманлѫ, Кързълджиларъ, Кадъ-кьой, Шадъ-кьой, Тестеджи, Султанларъ, Авренъ, Юшенли (сега „Ботево“) и Малко Чамурли. Освѣнъ това такива гагаузи е имало и въ Добричъ. Между прѣселенцитѣ въ ромънска сега Добруджа български гагаузи има въ с. Бейдаутъ. Напротивъ „сѫщински гагаузи“ има освѣнъ въ Варна, Балчикъ и Каварна още и въ селата Кестричъ, Кара-Хюсеинъ, Джевизли, Джеферли (Варненска околия), Алàклисè (сега „Ботевско“), Гявуръ Суютчукъ (Балчишка околия) и Кара-Куртъ (Добричка околия). Едно врѣме ги имало и въ други гагаузски села, но тѣзи запустѣли, слѣдъ като жителитѣ имъ се прѣселили въ Русия (вж. по-подробно въ моето

Digitized by Google

съчин. „Старото българско население въ сѣверо-източна България", София, 1902, стр. 15—20).

Само едно изслѣдване на самото мѣсто въ Бесарабия, гдѣто се намиратъ и прѣселенитѣ гагаузски колонии между българскитѣ, може да установи точно, кога и отъ кои села въ сѣвероизточна България се е прѣселило въ Русия сегашното бесарабско гагаузско население и именно отъ кой родъ гагаузи — „българскитѣ" или „сѫщинскитѣ". Изслѣдванията на Мошкова само отчасть освѣтляватъ този въпросъ.

Гагаузитѣ въ Бесарабия официялно минаватъ подъ име „българи", при всичко че, както се у увѣрилъ Мошковъ, всѣки тамъ много добрѣ ги познава и различава отъ българитѣ. Причината на туй е, че гагаузитѣ още отъ началото, когато се прѣселявали въ Бесарабия, били зачислени къмъ „българитѣ" колонисти и така минавали прѣдъ властьта за „българи, които говорятъ турски". И понеже за рускитѣ власти въпросътъ, кои българи говорятъ турски и кои български, „не е прѣдставялъ никакъвъ интересъ", затова и не сѫществували никакви официялни данни, по които да може да се знае, именно кои бесарабски колонии сѫ заселени съ гагаузи. Затова и Мошковъ е могълъ само по показанията на гагаузитѣ и на тия изъ мѣстнитѣ свещеници и учители, които сѫ имали сношения съ гагаузскитѣ колонисти, да установи, кои села въ Бесарабия сѫ населени съ гагаузи. Въ Бендерския уѣздъ гагаузскитѣ колонии сѫ разположени въ Комратската и Чадърлунгската облась (волость) въ плътна масса едно до друго, а именно въ селата: Комратъ, Бешалмà, Дизйнджя, Томàй, Карлъкъ, Башкюю, Вàле-Перже (послѣднитѣ двѣ села сѫ населени по наполовина съ гагаузи и съ българи); — Чадърлунга, Киристлунга, Копкуй, Баурчй, Хайдàръ, Казаяклъ, Александровка и Дмитриевка. Само двѣ села въ казанитѣ двѣ околии не сѫ гагаузски: селото Ферапонтьевка (Комрат. околия), населено съ малоруси, и с. Кирютня или Кòртинъ, населено съ чисти българи. Сѣверно и западно отъ споменатитѣ гагаузски колонии живѣе плътно молдованско население, къмъ изтокъ се простиратъ редъ нѣмски колонии, а къмъ югъ, именно въ Измаилския уѣздъ продължаватъ гагаузскитѣ колонисти. Въ този уѣздъ, който минава сега и подъ име Нова Бесарабия, понеже той изново прѣмина отъ Ромъния подъ властьта на Русия прѣзъ 1878 година, гагаузитѣ вече не сѫ тъй гѫсто населени, както въ Бендерския уѣздъ, а селата имъ сѫ изпрѣмѣсени съ български и молдовански. Чисто гагаузски поселища тукъ сѫ: Конгàзъ, Табàкъ, Ени-кьой, Каракуртъ, Фрекацей, Балбòка, Чишме-кьой, Курчи, Волканèшти и Ютлу-кьой или Етулия. Въ Болградъ, Булгарйя, Карагàчъ, Ташбунàръ и Троянъ гагаузитѣ сѫ смѣсени съ българи, а въ Ларжàнка — съ руси и молдовани.

Вънъ отъ споменатитѣ мѣста имало още гагаузи тукъ тамѣ, ала въ малки количества. Центъръ на бесарабскитѣ гагаузи е селото Комрàтъ, което брои сега десетина хиляди жители. Тукъ има двѣ три селски училища и дори руска реална гимназия; тукъ живѣятъ много богати и видни гагаузски сѣмейства.

Числото на всичкитѣ бесарабски гагаузи Мошковъ не може точно да установи; той мисли, че тѣ достигатъ до 70 хиляди, сир. почти тол-

Digitized by Google

кова, колкото имало и българи въ Бесарабия. Мошковъ се надѣва, че при слѣдното статистично прѣброяване ще бѫдатъ показани отдѣлно гагаузитѣ отъ българитѣ та тепърва тогава щѣло да се узнае точно тѣхното количество (вж. Гагаузы Бендер. уѣзда, 1900, 6—8).

Въпроса, отъ кои гагаузи сѫ бесарабскитѣ — отъ „българскитѣ" или „приморскитѣ", Мошковъ засѣга въ послѣдното си съчинение „Турецкія племена на Балканскомъ полуостровѣ", като взема въ внимание и приведенитѣ отъ мене данни върху двата вида гагаузи. Мошковъ установява, че бесарабскитѣ гагаузи съ малки изключения сѫ все отъ „българскитѣ". Приморски или „гръцки" гагаузи, както той ги нарича, имало малко. Такива били напримѣръ гагаузитѣ въ Конгазъ, чиито прѣдци се прѣселили заедно съ своето гръцко духовенство, като прѣнесли въ новото отечество и старата си ненависть къмъ българитѣ. И въ Башкьой, гдѣто гагаузитѣ сѫ смѣсени съ българи, имало голѣма омраза между еднитѣ и другитѣ, ала тукъ тя ще да е отъ по-ново потекло, каквато е и у гагаузитѣ въ селото Бешалмá, гдѣто тѣ произхождатъ отъ „българскитѣ гагаузи" и гдѣто тъй сѫщо се развила омраза спрѣмо българитѣ.[1])

Защо се прѣселвали въ Русия повече „българскитѣ" гагаузи, а не „гръцкитѣ", на Мошкова не е извѣстно, ала при все туй той добрѣ се досѣща, че главната причина ще да се крие въ по-голѣмата опасность, на която били изложени спрѣмо турцитѣ именно тия гагаузи, които съчувствували на българитѣ. „Гагаузитѣ, като горещи фанатици на православието, изобщо винаги били омразни на своитѣ сродници по кръвь, османскитѣ турци. Тѣзи подирнитѣ всѣки пѫть, колчимъ се залавяли съ ножъ да изтрѣбяватъ християнитѣ, първомъ захващали съ гагаузитѣ". И понеже въ края на XVIII. и въ началото на XIX. в. по поводъ на руско-турскитѣ войни особно били нарочени отъ турцитѣ не толкова гърцитѣ, колкото българитѣ, затова и „българскитѣ" гагаузи били повече изложени на турска мъсть та прѣдпочели и тѣ да бѣгатъ въ Русия заедно съ българитѣ. Може би сѫщинскитѣ гагаузи, които били изцѣло подъ влиянието на гърцитѣ, да сѫ били и по-добрѣ защитени отъ тѣзи прѣдъ турцитѣ, тъй като гърцитѣ все повече се ползували съ симпатии у турцитѣ отколкото българитѣ (вж. ц. съч. 31). Прѣселването на гагаузитѣ въ Русия е почнало около 1750 г. и се завършило на 1846 г. Първитѣ прѣселенци дошли въ Бесарабия на 1769 год.; до тогава прѣселването било насочено главно въ Новоросийската область. Втора по-голѣма група прѣселенци достигнала въ врѣме на Суворовската война 1787—1791 год., а най-силното прѣселнишко движение станало между 1801—1812 година, когато шайкитѣ на Пазванъ-оглу, наричанъ у гагаузитѣ „Пазвандъ-олу", и на Кара-Феджи всѣвали страхъ и трепетъ на цѣлото християнско население въ сѣверна България. И сега се пѣели народни пѣсни у бесарабскитѣ гагаузи за тия врѣмена, и Мошковъ за-

[1]) „Наконецъ гагаузы села Бешалма, принадлежавшіе за Дунаемъ, какъ теперь оказывается, къ числу „болгарскихъ", въ Бессарабіи также прониклись ненавистью къ болгарамъ, и ненависть эта отчасти отразилась и на моемъ описаніи гагаузо-болгарскихъ отношеній въ „Этнографическомъ Обозрѣніи" (вж. Мошковъ, Турецкія племена и пр. стр. 30).

Digitized by Google

писалъ една такава, въ която се споменува Пасванъ-оглу. Имало още живи прѣдания у гагаузитѣ и за „Капитанъ Димитри“, ужъ гагаузинъ — войвода, който ужъ спасилъ живота на царь Николая I отъ покушението на нѣкакъвъ си арапинъ, та отъ благодарность за туй царь Николай поканилъ гагаузитѣ да дойдатъ отъ България въ Русия, гдѣто ги надарилъ съ земя. Споменатиятъ Капитанъ Димитри въ сѫщность е извѣстниятъ ротмистъръ Димитрий Ватикиоти, бивши началникъ на бесарабското прѣселенческо опълчение, служилъ подъ началството на Суворова и Румянцова и умрѣлъ на 1820 година. Въ споменъ на Ватикиоти едно гагаузско селище е наречено Димитровка. Споредъ Мошкова трѣбва гагаузитѣ да сѫ били между първитѣ прѣселенци, защото тѣ били надарени сравнително съ най-много земя, поради което и сега сѫ економически много добрѣ поставени. Затова прѣселенцитѣ българи слѣдъ войната на 1828 год. вече не намѣрили толкова свободни земи за заселване та голѣма часть отъ тѣхъ пакъ се завърнали въ България. Спазени били прѣдания у гагаузитѣ и за тѣхното прѣселване: какъ турцитѣ прѣчели на тѣхнитѣ дѣди да идатъ въ Русия, какъ ги връщали отъ срѣдъ пѫть назадъ, какъ тѣзи хитрували, като обръщали всѣки пѫть, когато спирали да нощуватъ, дишлата на колата къмъ противоположната страна на Русия, и какъ, когато турцитѣ ги питали, кѫдѣ отиватъ, тѣ все отговаряли: „Ивандаи“, сир. отъ Ивана (отъ Русия) и пр. (вж. Гагаузы и пр. ц. д. 5; „Нарѣчія Бессарабскихъ гагаузовъ и пр. т. I. IX—XI).

Гагаузскитѣ колонии, както и българскитѣ, въ Бесарабия отначало се наслаждавали съ особни привилегии, отъ които и сега още се спазили незначителни останки. Така напр. административното устройство въ гагаузскитѣ колонии е спазило извѣстно отличие отъ приетото въ руската империя: всѣко село си избира свой кметъ (староста), който си има писарь и канцелария, а всичкитѣ кметове въ околията (волость) сѫ подчинени на „волостния старшина“ и на „волостното управление“. Ония гагаузски и български колонии въ Измаилския уездъ, които попаднаха врѣменно подъ Ромъния, и сега спазвали своето ромънско административно устройство на чело съ т. нареч. „примати“. Спазени били и други особности: по разпрѣдѣлението на земята, особенъ способъ изплащане данъцитѣ и др. (вж. Нарѣчія Бес. гагаузовъ XIV).

Мошковъ въ сѣвероизточна България можалъ да поизучи крайморскитѣ — „гръцкитѣ“ гагаузи въ селото Кестричъ (Варнен. ок.), гдѣто прѣкаралъ една седмица. Разликитѣ, които Мошковъ забѣлѣжилъ у тѣзи подирнитѣ въ сравнение съ българскитѣ гагаузи, не даватъ никакво сериозно основание, да се прѣдполага различно етнографско потекло на еднитѣ отъ другитѣ. На това мнѣние е и Иречекъ, комуто тъй сѫщо въ Шуменъ разказвали, че гагаузитѣ въ Войвода-кьой не били гагаузи, ами потурчени българи (вж. Cesty, 607. бълг. прѣв. Княжество България 166). Ще трѣбва слѣдовно да отдадемъ ония „български“ черти у по-западнитѣ гагаузи, които сѫ живѣли по-далечъ отъ черноморското крайбрѣжие та сѫ били и въ по-близки сношения съ старото българско население на сѣвероизточна България, именно на влиянието на това подирното, въ слѣдствие на което се създало и прѣдположението, че тѣзи гагаузи сѫ потурчени българи. Прѣди всичко въ езика на двата вида

Digitized by Google

гагаузи Мошковъ не е намѣрилъ никакви сѫществени отлики. И еднитѣ и другитѣ говорятъ турско нарѣчие, което Мошковъ намира най-сродно съ нарѣчието на делиорманскитѣ турци. И както има у тѣзи отдѣлни мѣстни говори, които се различаватъ помежду си главно чрѣзъ нѣкои неважни фонетични особности, сѫщо така и у гагаузитѣ езикътъ не прѣдставя еднообразно нарѣчие, а раздѣлено на мѣстни говори. „У гагаузитѣ относително произношението се забѣлѣзва различие не само по отдѣлни колонии, но даже и по краищата на една и сѫща колония“. Така едни произнасяли напр. „дĕрим“ а други „диіерим“ (казвамъ); „гидèрим“ — и „гидеіòрум“ (отивамъ); едни казвали: „нèреі гидĕрсин“ (кѫдѣ отивашъ), а други: „нèреіи гидĕсин“; едни произнасяли съгласнитѣ прѣдъ мекитѣ гласни меко, а други — твърдо и пр. и пр. (вж. по-подробно въ „Нарѣчія и пр.“ XXVIII нт.). Мошковъ мисли, че говорнитѣ различия у бесарабскитѣ гагаузи биха могли да се обяснятъ въ сравнение съ говоритѣ на делиорманскитѣ турци, ако биха се знаели на всички, прѣселени въ Бесарабия гагаузи първоначалнитѣ селища въ сѣвероизточна България — срѣдъ турското население, прѣди да се прѣселятъ въ Русия (вж. „Турецкія племена“ и пр. 16). — Най-чудна особность въ езика на крайморскитѣ гагаузи въ с. Кестричъ се видѣлъ Мошкову прѣдлогътъ „комà“ (= за), който тѣ употрѣбяли поставяйки го слѣдъ думитѣ досущъ така, както другитѣ — българскитѣ гагаузи па и всички турци изобщо употрѣбятъ вмѣсто това „комà“ прѣдлога „ичйн“. Така напримѣръ вмѣсто „беним ичйн“ (за мене), „сенин ичйн“ (за тебе), „бу тести су ичйн вар“ (тази стовна е за вода) и пр., както обикновено се казва турски, кестричкитѣ гагаузи казвали „беним комà“, „сенин комà“, „бу тести су комà вар“ и пр. Формата „комà“ за Мошкова е съвсѣмъ необикновена, и той е наклоненъ дори да я тълкува изъ българския прѣдлогъ „къмъ“, „чието значение доволно близко подхожда къмъ значението на думата ичйн“. Въпросната форма толкова повече учудва, че думата ичйн е старотурска — има я и въ езика на казанскитѣ татари, произнасяна „ӧчӧн“, и даже въ Орхонскитѣ надписи, гдѣто гласи „учун“ (ц. с. 33). — Отъ гръцкото влияние у кестричкитѣ гагаузи останали още нѣкои слѣди. Така напр. докато българскитѣ гагаузи се поздравятъ слѣдъ Великденъ съ „Христосъ воскресе“ — гръцкитѣ, напротивъ — съ „Христосъ анести“ и под. Българскитѣ гагаузи раздѣлятъ светцитѣ на два разреда: едни сѫ „свети“, именно тия. що сѫ „по-близки до Бога“, „по-важни“, напр. „свети Никола“, „свети Георги“, „свети Иванъ“ и пр., а другитѣ, по-малкитѣ сѫ „ай“ напр. ай Илия, ай Тодуръ и пр. Гръцкитѣ гагаузи не правѣли такава разлика: тѣ за всички светци употрѣбяли само прилагателното „ай“, никогажъ българското „свети“ (ц. с. 32).

Най-добрѣ се вижда сега, че наистина у българскитѣ гагаузи собственитѣ имена, черковнитѣ названия и множество други културни думи сѫ заети отъ българския езикъ, именно отъ гагаузскитѣ приказки у Мошкова, записани отъ българскй гагаузи въ Бесарабия и обнародвани въ споменатото издание на руската академия. Въ края на сборника има и гагаузски пѣсни, въ които собственитѣ и роднински имена тъй сѫщо сѫ български. Ще цитувамъ отдѣлни стихове: Свети Петри ялвараіор

Digitized by Google

уштум, гиттйм, дала кондун — Лàзаре, Лàзаре (ц. д. 285); Не вердин бени, мале, Павли гибисинä; Павлинин капулары, мале, геджä резесиз (286); Бä Стуян, не дураіòрсун? — Стуян да деди опнара (289); Алама, Неда, алама, дун'нä бизим дир (290); Янка, мари, Янка, анан сени араіор; Бириси-да Янкупун сачыны тараіор; Янку, мари, Янку, сени паша сораіор (303); Гйгмä мари Тудорка, гитмä; Тудорка демиш: мамуцўм, бобацим бракмазды, ама уйчум хйч-та бракмазмы; анацим, бобацим зенгиндир, ама уйчум тā-да зенгин; Какусу каршы гелмиш, алдатмыш какусуну; Алмыш Юванчую куджäндан; Тодур вайвода деди (305); Сор, мале, сор, сöлеійм нередъ гездим; Сорду Тодуруп мамусу; Тудорка-да демиш бобосына (307) и пр. Турски собствени имена тукъ почти никакъ не се срѣщатъ, освѣнъ обикновеното у гагаузитѣ име „Занет", Срав. въ пѣс. № 20 (с. 294): „Занет, Занет, олум Занет, алајым сана талигар бегир и пр." Мошковъ записалъ и нѣколко български пѣсни, които пѣятъ гагаузитѣ, срав. напр.: „Станчу си вино пиеши, Ярфонди чаша залива, Я Станчум чаша преливам, Чи лигна Станчум заюсна, Заюсна Станчум загинва. Юстанал машка й рожбица. Майка му люлку качеши, Іем му песин-та пуіеши: Нäнни ми, нäнни Юванчу, Нäнни назлы Іорданчу, Куги кушавал(?) пухмене(?)" (с. 320).

Колкото се отнася до тѣлесния типъ, между двата вида гагаузи Мошковъ не е забѣлѣжилъ сѫществена разлика. При все това трѣбва да допустнемъ, че у крайморскитѣ гагаузи, които съвсѣмъ малко сѫ се смѣсвали чрѣзъ женидби съ българитѣ, по-добрѣ ще да се е спазилъ характерниятъ гагаузски типъ: малъкъ ръстъ, широка глава, месnатъ носъ и пр.

II.

Както въ сѣвероизточна България, сѫщо така и въ Бесарабия е разпространено мнѣние, и то главно между българското население, че гагаузитѣ сѫ потурчени българи[1]). Несъстоятелностьта на тая хипотеза е очевидна, и Мошковъ, безъ да се спира твърдѣ на нея, прѣминава къмъ втората хипотеза — куманското потекло на гагаузитѣ, за която вече се спомена по-горѣ. Най-близкиятъ поводъ, да се дойде до тая хипотеза е несъмнѣнното сходство на народното име на гагаузитѣ съ името узи или огузи, съ което споредъ Иречека се наричали куманитѣ или половцитѣ. Че „тюркски" елементъ е имало на Балканския полуостровъ и специялно въ областьта на старата българска държава, още прѣди да дойдатъ тукъ османскитѣ турци това е извѣстно, а така сѫщо не подлежи на съмнѣние и дохождането на куманитѣ въ България и Ма-

[1]) „Гипотеза — что гагаузы потурченные болгары, образовалась еще на Балканскомъ полуостровѣ, по всей вѣроятности, въ пылу полемики между болгарами и греками изъ-за вопроса о правахъ на ассимиляцію гагаузовъ. Вмѣстѣ съ переселенцами, гагаузами, она пришла въ Бессарабію изъ-за Дуная и сохраняется тамъ среди болгарскаго простонародья, а съ его голоса и среди всѣхъ русскихъ бессарабцевъ, начиная съ простонародья и кончая съ духовенствомъ и мѣстными властями. Вѣроятно, отсюда же произошло и то обстоятельство, что нашему правительству гагаузы извѣстны не подъ собственнымъ именемъ, а подъ именемъ болгаръ, говорящихъ по турецки" (Гагаузы и пр. ц. с. 9).

Digitized by Google

кедония, което се потвърдява и день днешенъ съ мѣстни и собствени названия, които сѫ въ свръзка съ името кумани, като нпр. Куманово (въ Македония), село Куманица (Софийско), с. Куманитѣ (въ Балкана); собствено име Куманъ, Кумановъ и др. Въпросъ е само, дали куманитѣ сѫ тъждествени съ срѣдновѣковитѣ узи или угузи. Това именно би трѣбвало да се докаже, за да се приеме хипотезата, че гагаузитѣ произхождатъ отъ куманитѣ. Именно Мошковъ оспорва, че узитѣ (огузитѣ) сѫ били куманско племе и затова не приема реченатa хипотеза.

„Тюрскитѣ“ народи сѫ живѣли въ Монголия прѣди да нахлуятъ въ Европа. Извѣстнитѣ въ руската географична литература загатни надписи на скалитѣ на брѣга на рѣката Орхонъ (притокъ на р. Енисей), наречени поради това Орхонски надписи, най-сетнѣ прѣди десетина години бидоха прочетени при помощьта на ориенталиста Вилхелмъ Томсенъ, и отъ тѣхъ се узна, че тия надписи принадлежатъ на особно тюркско племе, което само себе си наричало „тюрк-огуз.“ Това племе се е различавало отъ племето кумани (половци), съ което инакъ е било сродно, както е било сродно и съ печенѣгитѣ. И тритѣ племена произхождатъ първоначално отъ едино пратюркско племе. Кога е станало обособлението на реченитѣ три племена, не се знае, ала фактъ е, че тѣ сѫ дошли въ южноруските степи по отдѣлно, политически самостоятелни и съ особни етнографски отличия, носейки и особни народни названия. Спорeдъ съчинението на Н. Голубовскій „Печенѣги, торки и половцы до нашествія татаръ. Исторія южно-русскихъ степей IX—XIII вв.“ (Кіевъ, 1884 г.), на което се основава Мошковъ, най-могѫществени между тюркскитѣ племена, които нахлуха въ южно-рускитѣ степи идейки отъ Азия прѣзъ Амолинската, Тургайската и Уралската область, били три, наричани: 1) печенѣги или кангли, 2) узи или торки (тюрки) и 3) кумани или половци, които минавали още и подъ име кипчаки. Първи дошли изъ срѣдня Азия печенѣгитѣ. Въ IX вѣкъ тѣ вече заемали областьта между Волга и Яикъ. На югъ отъ тѣхъ се простирала Хазария, на изтокъ прѣзъ рѣката Уралъ живѣли узитѣ, а на западъ, вѣроятно между Волга и Донъ се скитали унгарцитѣ (маджаритѣ). Прѣзъ втората половина на сѫщото столѣтие печенѣгитѣ били пропѫдени накъмъ западъ отъ съюзенитѣ узи и хазари. Печенѣгитѣ, които се движили на западъ, се срещнали съ маджаритѣ, които се принудили да отстѫпятъ къмъ Днѣпъръ. Около 1036 год. се почнало ново движение. Откъмъ Яикъ се дигнали куманитѣ (половцитѣ), които почнали да притѣсняватъ торкитѣ (узитѣ), и тѣзи подъ тѣхния натискъ се упѫтили отъ брѣговетѣ на Волга и Донъ тъй сѫщо въ западна посока и дошли въ стълкновение съ печенѣгитѣ. Подирнитѣ били страшно разбити и се принудили да отидатъ въ областитѣ между Днѣпъръ и Дунавъ, а по-послѣ минали и прѣзъ Дунава на Балканския полуостровъ. На 1055 година узо-тюркитѣ, гонени отъ куманитѣ, за първъ пѫть нападнали на руското Переяславско княжество. Рускитѣ князье се опълчили на 1060 година противъ тѣхъ и тъй ги поразили, че тѣ се принудили да бѣгатъ по диритѣ на печенѣгитѣ на югозападъ. Така прѣминала цѣлата източна часть на степьта отъ Волга до Днѣпъръ подъ властьта на куманитѣ, а узо-тюркитѣ, прѣслѣдвани отъ руситѣ, слѣдъ печенѣгитѣ минали на 1064 година Дунава. Една часть отъ тѣхъ под-

Digitized by Google

паднала подъ византийското поданство, а друга часть се повърнала и се настанила по руската граница, ала не за дълго, защото на 1080 година била сисипана отъ Владимира Мономаха, въ слѣдствие на което останкитѣ отъ тази група узо-тюрки изгубили всѣка политична самостойность: останали да живѣятъ като погранично население подъ властьта на Русия. Тѣ били настанени по рѣката Рось, въ тъй нареченото Поросье, и минавали у руситѣ подъ име „черни клобуки“ (= черни калпаци), или по турски „кара калпакъ“. Споредъ Гулобовски покрай узо-тюркитѣ имало въ тая область малки останки и отъ печенѣги, куи и берендѣи (ц. с. 149). Чернитѣ клобуки като руски поданици приели християнството; тѣ съставяли южната часть на Юрьевската епархия и ще да сѫ се намирали подъ постояннитѣ грижи на руското духовенство, което се е стараело да ги просвѣти. Чернитѣ клобуки съ врѣме се слили съ малоруското население тъй, както се порусватъ, живѣйки между великоруси, вотякитѣ, чувашитѣ, черемиситѣ и др. Послѣ битката при Калка на 1224 год., когато съединенитѣ руски и кумански войски бидоха разбити отъ монголитѣ, името на куманитѣ изчезва въ руската лѣтопись. Куманитѣ отчасть били изтрѣбени отъ татаритѣ или обърнати въ робство, а отчасть се разсѣяли на разни страни: нѣкои попаднали, като се спасявали отъ прѣслѣдването на татаритѣ, въ пълна зависимость подъ рускитѣ князе, други навлѣзли въ Унгария, и се заселили между Дунавъ и Тиса, а трета часть минала на Балканския полуостровъ прѣзъ България, като заседнала въ Македония. Гръцкиятъ императоръ Иоанъ присъединилъ тази часть кумани къмъ своята войска и имъ раздалъ земи за заселение въ Тракия и Македония, въ Мала Азия по рѣката Меандъръ и въ Фригия. Четвърта часть кумани се заселила на Кавказъ, и най-сетнѣ една пета група — попаднала дори въ Египетъ (ц. с. 235).

И тъй между обитателитѣ на Балканския полуостровъ може да се търсятъ потомци и на тритѣ споменати главни турски племена, които едно врѣме скитали по южнорускитѣ степи, именно на печенѣгитѣ, узотюркитѣ и куманитѣ. Въпросъ е сега, по сродство къмъ кое най-добрѣ подхождатъ нашитѣ гагаузи. Относително името и академикъ Радловъ е на мнѣние, че то може да се смѣта съставено отъ двѣ думи: „гаг“ и „ауз“. Послѣдната може да е съкращение отъ думата агуз или огуз, която е служила за название на племето, извѣстно въ историята подъ имената узи, огузи или торки. А пъкъ думата гаг може да е прѣправка отъ гäк, гöк или гок, — нѣкакво прилагателно име, което е характеризувало едно отъ родоветѣ на племето огузи (вж. Нарѣчія гагаузовъ и пр. XVII). Тъй като е безсъмнѣно, че и племето на узитѣ, което минавало подъ общото име „черни клобуки“, било разцѣпено на по-малки родове, които тъй сѫщо си имали свои родови названия, това обстоятелство дава на Мошкова поводъ да прѣдполага, че и името гагаузъ, както и името сургучъ, съ което се означава единъ сроденъ на гагаузитѣ народецъ въ Одринско, ще да съдържатъ названието на родове гагъ и суръ съ прибавка на видовото име: огуз, оуз, гуз, уз и пр. Обичаятъ да се даватъ отдѣлни имена на народнитѣ колѣна е общъ у всичкитѣ народи, а особно е билъ приетъ у турцитѣ. Още докато огузитѣ били въ срѣдня Азия, тѣ били раздробени на колѣна: уйгуръ, кангли,

Digitized by Google

кипчакъ, карлокъ и калачъ. И печенѣгитѣ били споредъ Порфирогенета раздѣлени на 8 колѣна (тзуръ, кальпее, талматъ и пр.), а така сѫщо и куманитѣ, у които се изброяватъ до 11 колѣна (токсоба, бурджи, кунгуръ и пр., вж. у Голубовски, ц. с. 53, 69, 212). Между печенѣжскитѣ колѣна едно се наричало, както видѣхме, тзуръ, а това е твърдѣ сходно съ „суръ", що съставя първия съставенъ елементъ на името сургучъ. Споредъ Мошкова това сходство дава поводъ да мислимъ, че сургучитѣ сѫ остатъкъ отъ едно печенѣжско колѣно, което ще да е попаднало между чернитѣ клобуки въ погранична Малорусия и тамъ тъй сѫщо приело и православието. Наистина чернитѣ клобуки изобщо, както се каза, съ врѣме главно чрѣзъ женидби съ малорусцитѣ се порусили, ала споредъ Мошкова е твърдѣ вѣроятно, че една часть отъ тѣхъ, която не ще е била още порусена, сир. спазвала още тюркския си езикъ въ врѣме на монголското нахлуване, да е минала Дунава заедно съ куманитѣ и да се е настанила въ сѣвероизточна България (вж. Нарѣчія и пр. XXII). Това ще да е сторило именно колѣното гагъ а заедно съ него може да е минало и колѣното суръ. Първото се настанило въ сѣвероизточна България, а второто въ Тракия, и отъ тѣхъ ще да произхождатъ сегашнитѣ гагаузи и сургучи. Това прѣдположение е още по-вѣроятно, защото и споредъ Голубовски (ц. с. 157) чернитѣ клобуки докрай не сѫ били помирени съ мисъльта да се сродятъ окончателно съ своитѣ господари —руситѣ. Имало факти, които показвали, че чернитѣ клобуки силно клонѣли къмъ своитѣ родственици — куманитѣ, които по онова врѣме седѣли южно отъ Дунава. Сѫществувала е тогава у руситѣ дори и ругателна дума, съ която означавали чернитѣ клобуки (вж. Мошковъ, Турецкія племена и пр. 18—19).

Отъ казаното може да се заключи, че народътъ, комуто принадлежатъ Орхонскитѣ надписи, именно „торкитѣ" или „узитѣ" на рускитѣ лѣтописи и гагаузитѣ сѫ едно и сѫщо племе. Името огузъ ще да е име само на едно племе на голѣмия тюркски народъ. Въ Орхонскитѣ надписи той се е наричалъ съ името „тюрк", а въ рускитѣ лѣтописи това име се прѣдава промѣнено въ „торк". Самитѣ гагаузи, макаръ че сами не се наричатъ турци, въ езика си сѫ спазили споменъ отъ това общо народно име. Така напр., когато говорятъ за своя езикъ, тѣ често го наричатъ турски; гагаузинътъ напр. може да каже вмѣсто: „знаешъ ли гагаузки („гагаусча")? — и „знаешъ ли турски" (тӱркчӓ)? Ала когато двама гагаузи си приказватъ на родния си езикъ, и единъ отъ тѣхъ по нѣкоя причина не разбере мисъльта на другия, този въ нетърпѣние ще го укори съ фразата: „тюркчӓ аннѐмысын?" сир. „не разбирашъ ли турски?" — но никога нѣмало въ такъвъ случай да каже: „гагаусча аннѐмысын?" сир. „не разбирашъ ли гагаузки?". Сѫщо така, ако заговори човѣкъ съ гагаузи за турцитѣ-османци, тѣ като че смѫтно съзнаватъ, че „тюрк" е тѣхно собствено народно име (единъ видъ както „славянинъ" за насъ), и понеже хранятъ ненависть къмъ османскитѣ турци, никога нѣма да ги нарекатъ турци, нито че тѣ говорятъ турски, ами ще кажатъ, тѣ сѫ османци и че говорятъ османски (вж. Гагаузы и пр. 14—15).

Digitized by Google

„Турчинъ — казвали гагаузитѣ — е човѣкъ като насъ, само че е отъ мохамеданска вѣра, а османцитѣ сѫ произлѣзли отъ смѣшение на човѣкъ съ куче“. При туй разказвали една приказка върху произхода на османцитѣ, забѣлѣзана отъ Мошкова и обнародвана въ ц. с. подъ № 97 (вж. Нарѣчія и пр. XIX.).

И куманитѣ, както се каза, сѫ произлѣзли отъ народа „тюркъ“ или нѣкой другъ нему сроденъ, но прѣзъ врѣмето, когато тѣ се намирали въ Русия, не се казвали „турци“ а само „кумани“ и подъ това име тѣ станали извѣстни и на цѣла западна Европа. Че това име било сѫщинско народно име, съ което тѣ сами себе си наричали, а не само познато на тѣхнитѣ сѫсѣди, каквото е напр. името „половци“, вижда се и отъ туй, че то се е спазило въ много географични названия по разни отдалечени една отъ друга мѣстности. И куманскиятъ езикъ е билъ много разпространенъ и познатъ: въ 14 вѣкъ тъй нареч. „lingua cumanesca“, сир. кумански езикъ е билъ твърдѣ необходимъ на търговцитѣ и мисионеритѣ, които отивали на Изтокъ, както напр. днесъ французскиятъ. За щастие сега въ науката се знае положително, какъвъ е билъ куманскиятъ езикъ, понеже не отколѣ се откри единъ рѫкописъ отъ началото на 14 вѣкъ, съдържащъ отклѫслекъ отъ Новия завѣтъ и молитви, прѣведени на кумански. Именно въ олтаря на черквата св. Марко въ Венеция се бѣ спазилъ този рѫкописъ, писанъ съ латински и нѣмски букви на съвсѣмъ неизвѣстенъ езикъ. Първомъ биде издаденъ рѫкописътъ отъ ориенталиста графъ Геза Кунъ, който и доказа, че езикътъ е кумански. Сетнѣ русскиятъ академикъ. В. Радловъ обясни по-подробно рѫкописа, прѣведе съдържанието му на руски и състави по него словарь на куманския езикъ, като издаде своя трудъ подъ заглавие „Codex cumanicus“ (въ Запис. Импер. Акад. Наукъ, т. 35, № 6). Указа се, че рѫкописътъ датува отъ 1303 год. и че авторитѣ му ще да сѫ били генуезски търговци и нѣмски мисионери, които трѣбва да се канѣли да идатъ при куманитѣ да имъ проповѣдватъ св. евангелие. Радловъ дохожда до заключение, че куманскиятъ езикъ е най-старъ прѣдставитель на кипчакския диялектъ, който е най-сроденъ съ диялектитѣ на волжскитѣ татари и че още и день днешенъ на този сѫщия езикъ съ незначителни промѣни говорятъ литовскитѣ (луцки и трокски) **к а р а и м и**. Отъ това пъкъ слѣдва, че куманскиятъ езикъ въ течение на тия петь вѣка, що сѫ се изминали, откакъ е написанъ речениятъ рѫкописъ, сир. отъ 14 вѣкъ до сега се е спазилъ въ народния говоръ на караимитѣ безъ особни промѣни.

Ако да бѣха гагаузитѣ по потекло кумани, трѣбваше да има между тѣхния езикъ и куманския голѣмо сходство въпрѣки 5—6 вѣковното отдѣлно развитие отъ езика на куманитѣ. А тъкмо такъво сходство не се указва. Като се сравнява езикътъ на гагаузитѣ съ езика на Codex cumanicus, споредъ Мошкова излиза такава разлика помежду имъ, каквато сѫществува между езика на османцитѣ и езика на волжскитѣ татари. За да се види по-добрѣ разликата между кумански и гагаузски, Мошковъ привежда слѣдния отклѫслекъ отъ Куманския кодексъ, съпоставенъ съ съотвѣтенъ гагаузски текстъ и съ прѣводъ на руски, който азъ замѣнихъ съ български:

Digitized by Google

Кумански:	Гагаузски:	Български:
Ары Лукас аітыр äлбäнгелим-ицинда:	Свети Лука де̄р јевангелије ичиндä	Свети Лука говори въ евангелието:
нäцик бӱгӱн, кацан Христос токты,	о гӱн, ачан Ри́стос дӱмуш	ва този день, когато се родилъ Христосъ
кäлдифäримтäјазыда	гелмиш ынџер кыра	дошелъ ангелъ въ полето
айтты кӱтӱцигä, ким	да демиш чобаннара, ким	и казалъ на̀ пастиритѣ,
коилар кӱтäр: мäн	којуннары гӱдäрмишлäр	които пасли овцетѣ,
таныклатырмäн сизгä улу сäӱнц ким бӱгӱн токты барца äлäм куткардацы[1])	бäн сизä сöлерим бӱк севинмеликави бӱн дӱду куртаран дӱбӱдӱс дӱнеји.	азъ ви извѣстявамъ велика радость, че днесъ се роди спасителятъ на цѣлия свѣтъ.

Докато между куманския езикъ и гагаузския се явява твърдѣ голѣма разлика, напротивъ между подирния и езика на делиорманскитѣ турци Мошковъ не намира никаква сѫществена отлика. Напротивъ повече разлики се откриватъ между говора на делиорманцитѣ и османскитѣ турци. Мошковъ е на мнѣние, че като сѫ живѣли гагаузитѣ между делиорманскитѣ турци, или както още ги наричатъ гаджалитѣ, непрѣменно тѣхниятъ езикъ, като на малцинство, е билъ повлиянъ отъ езика на делиорманцитѣ. Така Мошковъ си тълкува и голѣмото сходство между говора на бесарабското гагаузско село Бешалма̀, който той най-добрѣ е изучилъ, и говора на гаджалитѣ. Напр въ много думи, гдѣто османцитѣ произнасятъ вокалъ *е* — гагаузитѣ отъ реченото село и гаджалитѣ произнасятъ ä, срав. бен (азъ) и бäн; въ края на инфинитивъ у глаголитѣ османското окончание *к* се изпуска у гагаузитѣ: гагауз. гитмя (отивамъ) — османски гитмек; османски алмак (вземамъ) — гагаузки алма и др. (Турецкія племена и пр. 15—16). Ала тѣзи разлики не сѫ толкова сѫществени, щото да може се гради върху тѣхъ нѣкакво по-сериозно прѣдположение относително етнографскитѣ разлики между османцитѣ и гаджалитѣ, както прави Мошковъ (освѣнъ ако не се посочатъ нѣкои по-важни отлики), защото подобно диялектично разцѣпление се развива съ течение на по-дълго врѣме просто и по причина на географична отдалеченость, каквато сѫществува между османцитѣ и делиорманскитѣ турци (вж. ц. с. 16—17). По-вѣроятно е, че още отъ самото начало е имало голѣмо сродство между езика на гагаузитѣ и турцитѣ на Балканския полуостровъ, защото и еднитѣ и другитѣ сѫ произлѣзли отъ близки племена. Именно Голубовски въ споменатото си съчинение бѣлѣжи, че сѫщитѣ тия тюркски племена, отъ които произлизатъ нашитѣ гагаузи и печенѣгитѣ, се движили отъ една страна къмъ Европа изъ срѣдна Азия, и отъ друга — въ южна

---

[1]) Този откѫслекъ, взетъ изъ Codex cumanicus, прѣдавамъ досущъ както е у Мошкова (Нарѣчія и пр. XX), като замѣнявамъ въ транскрипцията на Радлова *і* съ наше *ы* и лат. l съ наше *л*, понеже то означава срѣдно *л* у насъ. Въ транскрипцията на гагаузския текстъ изпускамъ точкитѣ надъ съгласнитѣ по технически печатарски причини. Знакътъ ӱ означава гласна между *у* и *ы*, прѣдъ която съгласната е мека.

посока, именно прѣзъ Персия и Мала Азия. Часть отъ огузитѣ, казва Голубовски, се изселила отъ Срѣдня Азия въ Персия подъ собственото си име и тепърва сетнѣ, по името на господствуещата династия получи названието селджуци. Въ XIV вѣкъ по сѫщия пѫть прѣзъ Мала Азия се движила часть отъ племето кангли (печенѣги), които сетнѣ станаха извѣстни подъ името „османски турци“ (ц. с. 56; Мошковъ, Нарѣчія и пр. XXI). Слѣдователно щомъ между езика на османскитѣ турци, които споредъ казаното произхождатъ отъ печенѣжскитѣ кангли, има голѣмо сходство съ езика на гагаузитѣ, които произхождатъ отъ племето узи (огузи), трѣбва да допустнемъ, че и прѣди 5—6 вѣка разликата между езика на огузитѣ и печенѣгитѣ не ще да е била голѣма. Много по-отдалеченъ е билъ, както видѣхме, отъ тѣхния езикъ куманскиятъ, и ако да бѣха гагаузитѣ кумани, сигурно въпрѣки силното влияние, което ще да е ималъ върху гагаузския езикътъ на делиорманскитѣ турци, щѣха да останатъ въ първия и до сега видни и характерни слѣди отъ куманската му основа, защото гагаузитѣ, като християни, все сѫ стояли доста изолирани отъ турцитѣ, за да могатъ да спазятъ поне нѣщо отъ стария си кумански езикъ, ако наистина да бѣха били кумани.

Казаното се потвърждава и отъ факта, че и езикътъ на сургучитѣ, които живѣятъ въ казитѣ Одринска, Димотишка, Узун-кьоприйска, Бабаескийска и Лозенградска, споредъ Мошкова съвсѣмъ е сходенъ съ гагаузския езикъ („Нарѣчіе сургучей чрезвычайно близко къ нарѣчію болгарскихъ гагаузовъ“, Турец. плем. 36). Понеже сургучитѣ отдавна сѫ изложени въ езиково отношение на влиянието на османскитѣ турци въ Тракия и щомъ при все туй езикътъ имъ е сходенъ съ езика на гагаузитѣ, който пъкъ билъ влиянъ отъ езика на гаджалитѣ, именно трѣба да заключимъ, че подирниятъ не е твърдѣ измѣнилъ първоначалния гагаузски говоръ и че сходството въ тоя случай между еднитѣ и другитѣ се дължи на еднаквия първоизточникъ.

Ако наистина споменатитѣ „черни клобуки“ сѫ прѣдци на гагаузитѣ, може да се допустне, че първитѣ сѫ приели православието отъ руситѣ още прѣзъ 11 или 12 вѣкъ. Съ това прѣдположение споредъ Мошкова твърдѣ се съгласявалъ и фактътъ, че етнографскиятъ материялъ, що е събралъ той у гагаузитѣ, твърдѣ се схожда съ съотвѣтния материялъ у малоруситѣ. „И наистина — казва Мошковъ — както ще види читательтъ по долу, споменатото сходство е поразително, като достига то дори до най-малки подробности, макаръ че редомъ съ туй въ гагаузския материялъ има елементи, сходни и съ български, молдовански, татарски и даже вотяцки етнографски особности, да не говоримъ вече и за такива елементи, които могатъ да се считатъ за международни“ (вж. Гагаузы и пр. въ Этнограф. Обозр. кн. XLIV; отд. отпеч. 17).[1] Мошковъ наистина придружава гагаузския етнографски материялъ, съ обширни сравнителни посочвания върху подобенъ материялъ у другитѣ народи,

[1]) Вж. за това и въ „Образцы и пр.“ XXII, гдѣто се казва: „Судя по огромному сходству всего этнографскаго матерьяла гагаузовъ не только языческаго но и христіанскаго происхожденія съ малороссійскимъ, я думаю, что они — остатки тѣхъ черныхъ клобуковъ, которые, какъ было сказано выше, составляли сторожевую часть на границахъ Руси, приняли христіанство и смѣшивались съ малороссами“.

Digitized by Google

особно у руситѣ и малоруситѣ, и сходството, за което се говори, е очевидно, ала въпросъ е още, дали то не може да се обясни и по другъ начинъ освѣнъ чрѣзъ прѣдположението, че едно врѣме гагаузитѣ съвмѣстно сѫ живѣли съ малоруситѣ и то въ такива близки отношения, каквито сѫ нуждни, за да станатъ подобни етнографски междуособни заимствувания и изравнения.

Желателно е, щото наши фолклористи да провѣрятъ заключенията на Мошкова съ по-голѣмъ огледъ къмъ фолклора на балканскитѣ народи, специялно на българитѣ и османскитѣ турци. Трѣбва при туй да забѣлѣжа, че Мошковъ има слабость бързо да рѣшава твърдѣ тъмни исторични въпроси, именно като се увлича отъ подобни етнографски „сходства“. Извѣстно е, какъ и въ областьта на фолклора сравнителниятъ методъ, прилаганъ твърдѣ усърдно безъ потрѣбния огледъ и къмъ историческитѣ факти, неосѣтно води по хлъзгавия пѫть на прѣсмѣли заключения, досущъ както се случва и въ областьта на етимологията. Такъво впечатлѣние именно правятъ и нѣкои заключения отъ казания родъ у Мошкова, особно въ съчинението му „Скиѳы и ихъ соплеменники ѳракійцы. Слѣды этихъ народовъ въ наше время“ (Варшава, 1896, 8°, с. 91), въ което именно възъ основа на реченото „етнографско“ сходство между гагаузитѣ и малоруситѣ авторътъ загазва въ прѣдалечни етнографски обобщения. Като споменува за своя гагаузски материялъ, който се канѣлъ да публикува, и за мнѣнието на Иречека, който смѣта гагаузитѣ за останки отъ куманитѣ, Мошковъ казва: „Като завършихъ събирането на гагаузския материялъ, азъ естествено пожелахъ да провѣря историческитѣ изводи на Иречека отъ етнографска гледна точка. Съ тази цѣль азъ се заехъ да прѣглеждамъ всичкия етнографски материялъ — европейски и азиятски — какъвто имахъ на рѫка, за да намѣря най-близъкъ паралелъ къмъ гагаузския материялъ въ нравитѣ и обичаитѣ на други народи та да се убѣдя, къмъ кой отъ тѣхъ се приближаватъ моитѣ гагаузи. Тѣзи изслѣдвания, за които нѣма тукъ да се простирамъ повече, понеже въ скоро врѣме ще се явятъ печатани, ме доведоха първомъ къмъ руския народъ: съ него се указа у гагаузитѣ най-много общо. Слѣдъ това, като сличавахъ по отъ близу гагаузския материялъ съ руския, тази работа ме доведе отначало при малоруситѣ, а подиръ туй въ Покутье (Галиция), съ което гагаузитѣ показватъ такъво сходство, каквото то е могло да бѫде само между двѣ съсѣдни една до друга губернии. Безъ да се гледа на разликата въ езика на еднитѣ и другитѣ, у галичанитѣ нѣма ни една чертица, която да не се намира тъй или инакъ отразена и въ гагаузския материялъ (вж. Скиѳы и пр. 4). Ала по-нататъкъ Мошкову въ това сравнително изслѣдване ударили въ очи и гуцулитѣ — извѣстното малочислено карпато-малоруско племе — съ нѣкои особности на своя битъ, каквито Мошковъ не билъ срѣщалъ ни у единъ отъ познатитѣ му народи. Поразили го не толкова етнографски особности у гуцулитѣ, колкото чудна комбинация на такива особности у единъ и сѫщи народъ. Така напр. твърдѣ чудно му се чини, че се явяватъ съединени у единъ народъ привички на закоренѣлия номадъ киргизинъ съ костюма, който напомня испанеца, съ войнственостьта и умѣнието да владѣе рѫчно оряжие, свойствено на кавказския планинецъ, съ нѣмската любовь къмъ рѫчни занаяти, съ лю-

Digitized by Google

бовьта на поляка къмъ танци, съ свободата и разпуснатостьта на вотяка въ половитѣ отношения и пр. Всички тия особности, въпрѣки сходствата, които Мошковъ констатиралъ между гуцулитѣ и гагаузитѣ и които доказвали, че първитѣ едно врѣме живѣли твърдѣ близу до гагаузитѣ, не оставяли никакво съмнѣние, какво първоначално еднитѣ и другитѣ били два различни народа. За това Мошковъ се заинтересувалъ да намѣри прѣдцитѣ и на гуцулитѣ („дѣлать нечего, нужно было поискать имъ родственниковъ гдѣ нибудь въ другомъ мѣстѣ“ ц. с. 6). И възъ основа на „сходства“, които Мошковъ съзрѣлъ между казанитѣ особни качества на гуцулитѣ, съ характернитѣ черти на тракийцитѣ, каквито ги рисуватъ Херодотъ и други, Мошковъ се старае да ни убѣди, че гуцулитѣ сж сродни съ тракийцитѣ съ които сж сродни и албанцитѣ. Понеже тракийцитѣ били едно врѣме най-многочислениятъ народъ, и най-добритѣ войници въ Европа, „а може би и въ цѣлия тогавашенъ миръ“, по-вѣроятно било да се прѣдположи, че тѣ не сж могли да бждатъ изтрѣбени, а напротивъ, че тѣ сж изтрѣбили други народи. Понататъкъ авторътъ намира, че скиѳитѣ сж именно тъждествени съ тракийцитѣ, и че гуцулитѣ сж пославянени тракийци. Мошковъ твърдѣ лесно открива тракийско влияние и у поляцитѣ, руситѣ, а така сжщо, разбира се и у народитѣ на Балканския полуостровъ и пр. и най-сетнѣ завръшва съ една оригинална хипотеза върху значението на тракийцитѣ въ историята на културата (ц. с. 76).

III.

Доскоро никой не се съмняваше, че и делиорманскитѣ турци, тъй нареченитѣ гаджали, сж досущъ такива нови поселенци въ сѣвероизточна България, слѣдъ като я завладѣха османскитѣ турци, както и всички други турски колонии на Балканския полуостровъ. Та и никой до сега не бѣ се заелъ, сериозно да провѣри това прѣдположение, макаръ че исторически съ нищо не е засвидѣтелствувано, кога и какъ е станало заселяването на Делиормана съ толкова силенъ турски елементъ. Затова и съ голѣмо недовѣрие се посрещна въ науката изказаната прѣзъ 1896 година (въ отчета на Варненската мжж. гимназия) хипотеза отъ К. Шкорпилъ, какво делиорманскитѣ „гаджали“ трѣбва етнографично да отдѣлимъ отъ османскитѣ турци, тъй като гаджалитѣ по всѣка вѣроятность ще да сж заварени въ сегашнитѣ си жилища отъ османскитѣ турци, когато тѣзи завоюваха България. Шкорпилъ изказва още твърдѣ оригинална и смѣла догадка, че може „гаджалитѣ“ да сж потомци на Аспаруховитѣ българи, които по потекло тъй сжщо сж били турци. Тая нова хипотеза до сега остана съвсѣмъ уединена. Мошковъ сега, като говори за турцитѣ на Балканския полуостровъ, тъй сжщо различава „гаджалитѣ“ отъ османцитѣ и прѣдлага отъ своя страна една друга хипотеза.

Като говори за разпространението на османскитѣ колонии на Балканския полуостровъ, Мошковъ бѣлѣжи, какъ твърдѣ бие на очи странниятъ фактъ, че въпрѣки туй, че османцитѣ сж дошли изъ Мала Азия, най-гжстото турско население не се намира въ югоизточната страна на полуострова — кждѣ Одринъ и Цариградъ, както би се очаквало, ами въ сѣвероизточния жгълъ на България. Въ сравнение съ компактната

Digitized by Google

турска масса въ тая область всички други турски поселения на полуострова се показватъ въ видъ на малки оазиси. Налага се въпросъ, отъ гдѣ се е взело това множество турци въ сѣверна България. Точни исторични указания нѣма, изъ които да се вижда, че прѣселването на турското османско племе на Балканския полуостровъ да е взело първоначално посока къмъ сѣвероизточния жгълъ на България. Освѣнъ това за такъво прѣселение би трѣбвало да има нѣкои изключителни важни причини, за каквито тъй сжщо нищо не се говори въ историята на Турция. Има мнѣние, че султанитѣ сж настанявали тукъ турци поради стратегични смѣтки, за да заселятъ по този начинъ съ своя народъ областьта, що е влизала въ нѣкогашния знаменитъ четверожгълникъ между крѣпоститѣ: Силистра, Варна, Шуменъ и Русчукъ. Споредъ Мошкова за такива стратегични смѣтки могатъ да говорятъ само хора, съвършено незапознати съ военни работи. Военната история ни дава прѣмного примѣри, които доказватъ, че крѣпости най-често се строятъ именно срѣдъ чуздо и враждебно население, и то за да се държи то въ страхъ. Даже и въ такъвъ случай, когато цѣльта на крѣпоститѣ е, да защищаватъ държавнитѣ граници отъ неприятелско нахлуване, никога не идва на умъ на стратегитѣ мисъльта, да засѣлятъ мѣстноститѣ около крѣпоститѣ съ приятелско или съ господствуещето население. Както и да е, трѣбва въ краенъ случай да се приеме, че турцитѣ се заселили въ сѣвероизточна България твърдѣ отдавна и по собствена инициятива, безъ да можемъ при туй да разберемъ причинитѣ, защо, именно е избрана тази по-далечна область (вж. Турецкія плем. 8). Именно поради послѣдното обстоятелство ще остане този историченъ въпросъ откритъ, докато не се обясни по-основателно. Спомена се по-горѣ, какъ го обяснява Шкорпилъ, който се основава и върху туй, че делиорманскитѣ турци по народна традиция различаватъ себе си отъ османскитѣ, които населяватъ съсѣдния Тузлукъ, и вѣрватъ, че османскитѣ турци, когато сж завоювали България, сж заварили тѣхъ въ днешнитѣ имъ жилища въ Делиормана, и най-сетнѣ, че тѣхнитѣ праотци едно врѣме дошли въ сегашнитѣ имъ жилища не отъ югъ — откъмъ Азия, но отъ сѣверъ, като сж минали Дунава. Трѣбва да се забѣлѣжи, че напротивъ тузлушкитѣ турци се знаятъ за пришелци отъ „Анадолъ“. Съ огледъ къмъ казания фактъ — неотбѣлѣзаното отъ историята и изобщо твърдѣ загатно заселение на турския елементъ въ Делиорманъ — както и къмъ живото прѣдание у гаджалитѣ, което се спомена, Мошковъ тъй сжщо вѣрва, че гаджалитѣ не ще да сж османски турци и че тѣ наистина трѣбва да сж по-стари жители на Балканския полуостровъ отколкото подирнитѣ. При все туй Мошковъ смѣта хипотезата на Шкорпила неприемлива. Първо му е чудно, защото гаджалитѣ, у които се спазило прѣдание за прѣселението имъ прѣзъ Дунава, което е станало въ VII. вѣкъ, помнятъ такъво старо събитие, а не помнятъ никакъ, че тѣ сж били българи и че сетнѣ се потурчили, когато това нѣщо се е извършило сравнително не отколѣ, сир. осемъ до деветь вѣка по-късно отъ първото събитие. Освѣнъ това и друго едно прѣдание у тѣхъ, което Шкорпилъ отбѣлѣзва и споредъ което се помнѣло, какво въ Делиорманъ българитѣ владѣли прѣди турцитѣ, доказва, че гаджалитѣ отъ старо врѣме хубаво различавали своя народъ

Digitized by Google

отъ българитѣ. Освѣнъ тѣзи и подобни съмнѣния, които поражда хипотезата на Шкорпила, споредъ Мошкова противъ нея говорятъ много исторични данни, които свидѣтелствуватъ, че делиорманцитѣ по-скоро могатъ да бѫдатъ потомци на нѣкое отъ споменатитѣ турски племена, които се скитали по южно-рускитѣ степи: печенѣгитѣ, узо-тюркитѣ или куманитѣ, чието прѣселение на Балканския полуостровъ не е измислица, а историченъ фактъ.

Извѣстно е, че отъ тия три турски племена най-рано минали печенѣгитѣ. Първомъ на 1055 год. печенѣшкиятъ пълководецъ Кегенъ съ 20 хиляди се явилъ при Силистра и изявилъ на коменданта ѝ, че желае да приеме византийско поданство. Подиръ него дошелъ Тирахъ съ 80 хиляди (Голубовскій, ц. с. 78). На 1064 г. дошли и узо-турци, гонени отъ куманитѣ, както се спомена вече по-горѣ. Въз основа на тия исторични данни Мошковъ мисли, че гаджалитѣ може да произхождатъ отъ тия печенѣги, които трѣбва да сѫ се настанали тогава въ сѣверо-източна България и съ които се измѣсила и часть отъ дошлитѣ подиръ тѣхъ узо-тюрки. По този начинъ се обяснява и близостьта между диялекта на гаджалитѣ и османлиитѣ, тъй като и еднитѣ и другитѣ, както видѣхме, произхождатъ отъ печенѣшкото племе кангли. Диялектичнитѣ особености, съ които се отличава говорътъ на гаджалитѣ отъ говора на османцитѣ, се развили поради почти петвѣковата имъ раздѣла (отъ 9 до 14 вѣкъ) и поради туй, че османцитѣ по пѫтя си отъ Срѣдна Азия до Балканския полуостровъ дошли въ съприкосновение съ перси и араби, отъ които заели много думи. Родството на печенѣгитѣ и узо-турцитѣ, които бѣха се настанили въ Византия, съ източнитѣ турци въ Мала-Азия е потвърдено и отъ византийски източници. Прѣзъ врѣмето на борбата на гърцитѣ съ селджуцитѣ въ войскитѣ на византийския императоръ имало узо-турци, и по поводъ на туй византийскиятъ историкъ Аталейота твърди, че подирнитѣ и първитѣ сѫ едно и сѫщо племе. Именно това се доказало и на дѣло, понеже една часть узи прѣминали на страната на селджуцитѣ. Въ врѣме на войната на Алексѣя Комненъ съ Йонийския султанъ два печенѣга прѣдали императоровитѣ планове на неговитѣ врагове (Голубовскій, ц. с. 60).

Делиорманскитѣ турци сами себе-си наричатъ турци („тюркъ“). Трѣбва това име да е било и у печенѣгитѣ както и у узитѣ прието като общо име, което изразявало още у тия племена пълно съзнание на здружното имъ потекло, съзнание, което е било подържано и отъ еднаквостьта на езика. Видѣхме, какъ по сѫщитѣ причини и у гагаузитѣ се спазило това име „тюркъ.“ Българското население сега нарича делиорманскитѣ турци съ турската дума „гаджали“, що означава „силни, могѫществени.“ Турцитѣ въ други области на България употрѣбятъ думата „гаджалъ“ въ смисълъ на „богатъ.“ Когато искатъ да кажатъ за нѣкого, че той разбогатѣлъ, казватъ, че той станалъ гаджалъ (Турец. плем. 9, 13). Мошковъ прѣдполага, че съ това име били наречени едно врѣме печенѣгитѣ, при заселението имъ въ Делиормана отъ българското население — трѣбва да се разбиратъ аспаруховскитѣ българи — което е било принудено да имъ отстѫпи часть отъ своитѣ земи. По мое мнѣние е възможно, това название въ значение на „силенъ“, „якъ“ да се отнася и до едрия ръстъ на делиорманцитѣ, които и сега още правятъ съ туй впечатлѣние на околното население.

Digitized by Google

Понеже гаджалитѣ изповѣдватъ мохамеданството, трѣбва да приемемъ, ако хипотезата за тѣхното потекло, както я изложихме по-горѣ, се укаже вѣрна, че тѣ сж били по вѣра мусулмани още прѣди да дойдатъ османскитѣ турци въ България. Видѣхме, какъ много по-малочисленитѣ гагаузи сж успѣли да спазятъ вѣрата си, въ която ги е заварило османското нашествие. Мошковъ по тоя въпросъ пакъ се основава на стари извѣстия, които показватъ, че поне часть отъ печенѣгитѣ е приела исляма къмъ края на X. вѣкъ. Именно арабскиятъ географъ Елъ Бекри разказва, че слѣдъ 1009 год. при печенѣгитѣ се явилъ мусулмански юристъ и почналъ да проповѣдва своята вѣра, въ слѣдствие на което до 12,000 души приели исляма, а наскоро слѣдъ една междуособица по тоя поводъ се принудили и останалитѣ да приематъ новѣта вѣра. Но и прѣди това, още когато печенѣгитѣ се явили въ Русия, дошли въ стълкновение съ хазаритѣ, у които е било разпространено и мохамеданството покрай юдейството и др., така че у печенѣгитѣ може би много по-рано отъ речената дата е имало привърженици на исляма (Турец. плем. 13).

Мошковъ не допуща, че у гаджалитѣ може да има отъ куманитѣ примѣсь, едно защото куманитѣ не сж попаднали въ Делиормана, а отъ друга страна, защото тѣхниятъ езикъ, както се спомена, твърдѣ се отличава отъ езика на гаджалитѣ (ц. с. 14).

До тукъ изложихъ сжщественото у Мошкова по въпроса за потеклото на гагаузитѣ и за родственитѣ имъ отношения съ делиорманскитѣ турци и сургучитѣ, които тъй сжщо минаватъ у българското население и подъ име гагаузи, което безъ съмнѣние имъ е дадено затова, защото съ туй име сега се разбиратъ главно християни, които говорятъ турски. Мошковъ не е могълъ добрѣ да изучи сургучитѣ на самото мѣсто, понеже турскитѣ власти въ Одринъ, при всичко че му дали позволение да пжтува по сургучскитѣ села, отъ друга страна тайно му направили такива спънки, че се принудилъ отъ самото начало да напусне пжтуването си, слѣдъ като прѣкаралъ само единъ день въ сургучското село Каракасъмъ. Като се върналъ въ Одринъ, можалъ тукъ отъ сургучи, които живѣятъ въ града, да схване говора имъ, който той намира, както се каза, съвсѣмъ сходенъ съ говора на българскитѣ гагаузи. Мошковъ е твърдѣ благодаренъ на българския търговски агентъ г. Матвѣевъ въ Одринъ, че любезно го снабдилъ съ подробни свѣдѣния върху сургучскитѣ поселения, а така сжщо и на българското епархиялно намѣстничество, което му дало твърдѣ охотно цѣнни свѣдѣния върху сургучитѣ. Съвсѣмъ инакъ постжпило грѣцкото епархиялно вѣдомство, което употрѣбило „всички възможни срѣдства“ за да побърка Машкову да посѣти сургучскитѣ села, и се стараело да го убѣди, че „никакви сургучи не сжществуватъ“ (ц. с. 34). Стремежътъ на гърцитѣ да прѣдставятъ всички народи, които изповѣдватъ православието и признаватъ грѣцката духовна власть, за гърци, Мошковъ е забѣлѣжилъ и когато разпитвалъ за караманлийцитѣ въ Цариградъ (ц. с. 23—27).

Д-ръ Л. Милетичъ.

Digitized by Google

Тектониката на България.

Още първитѣ геолошки и географски изучвания на нашето отечество отличиха въ Рила и Родопитѣ свързанъ остатъкъ отъ старъ континентъ, въ Стара-планина и нейнитѣ прѣдпланини — сдиплина (нагънатa) область, въ Дунавската равнина — столова земя, а въ останалата часть — късове отъ стария континентъ, между които се наслагали седименти отъ различни геолошки епохи.

Въ ново врѣме професоритѣ Г. Златарски и J. Цвиjић разгледаха по́-отблизу съотношенията на посоченитѣ по-рано различни дѣлове отъ нашето отечество.

Професоръ Георги Н. Златарски въ академическата си рѣчь, четена прѣдъ събранието отъ прѣподаватели и студенти на Висшето Училище на 8 ноември 1897 година[1]) посочи главнитѣ тектонски чърти на нашето отечество и прослѣди стъпка по стъпка еволуцията на сегашната земна повърхнина на България. Бѣлградскиятъ професоръ Цвиjић също въ академическа рѣчь, четена на 2 януари 1900 год. прѣдъ членоветѣ на сръбската Кралевска Академия, очърта структурата и дѣлежа на планинитѣ на Балкански полуостровъ[2]), а миналото лѣто на геолошкия конгресъ въ Виена изтъкна тектониката главно на Балкана и изобщо на България[3]).

Сега възъ основа на споменатитѣ цѣнни трудове на професоритѣ Златарски и Цвиjић можемъ да очъртаемъ съ доста голѣма яснота тектониката на България и прослѣдимъ еволуцията на нейния теренъ. Но тукъ ще се задоволя само съ задачата да прѣдамъ мислитѣ на проф. Цвиjића върху тектониката на нашето отечество.

Проф. Цвиjић ограничава значително разпространението на *Родопския масивъ,* който по своето геолошко и тектонско отношение заима особно мѣсто въ Балканския полуостровъ. Споредъ него ядката на масива образуватъ Родопитѣ съ Рила, Пиринъ, Шарлия и Беласица. Родопскиятъ масивъ състои главно отъ гнайсъ и мекашистъ, въ които се врѣзуватъ грамадни гранитни маси. Планинитѣ, съставени отъ кристалинни шисти, се протягатъ въ най-разнообразни посоки. Въ областьта на

---

[1]) Чърти изъ Палеогеографията на България. „Училищенъ Прѣгледъ“. 1898.

[2]) Структура и подела планина Балканскога полуострова. Глас LXIII—стр. 1—71.

[3]) Die Tektonik der Balkanhalbinsel mit besonderer Berücksichtigung der neueren Fortschritte in der Kenntniss der Geologie von Bulgarien, Serbien und Makedonien въ Comptes Rendus IX. Congrès géol. internat. de Vienne 1903 стр. 347—370. Съ карта.

Digitized by Google

сѫщинския масивъ липсуватъ напълно палеозойски и месозойски седименти. Само палеогенското море навлѣзло отъ сѣверъ и наслагало върху кристалиннитѣ шисти хоризонтално разположени пѣсъчници.

Кристалината ядка на Родопския масивъ сподѣлила съ съсѣднитѣ земи прѣдпермското главно сдиплуване, което можемъ ясно да констатираме въ Стара-планина. Отъ пермъ до еоценъ не можатъ да се установятъ никакви тектонски процеси; тепърва въ олиго-неогенско врѣме масивътъ се нацѣпва и по посока на тѣзи цѣпнатини се извършуватъ многочисленни размѣствания, които създали котловини и проломи.

Родопскиятъ масивъ послужилъ като изходна точка за сдиплуването на Старопланинската система на сѣверъ и Динарската и Гръцко-албанската на западъ. За това ни убѣждаватъ слѣднитѣ факти: посокитѣ на главнитѣ директриси (Leitlinien) на сдиплинитѣ планини на Балкански полуостровъ стоятъ въ тѣсна свръзка съ положението на Родопския масивъ, понеже сѫ наредени около него; Родопскиятъ масивъ лежи въ вѫтрѣшната страна на сдипленитѣ планини; диплитѣ на Динарската и Гръцко-албанската система сѫ наклонени къмъ западъ или сѫ възседнали (прѣхвърлени, überschoben), диплитѣ на Стара-планина сѫ почти безъ изключение наклонени къмъ сѣверъ, твърдѣ рѣдко възседнали; въ Родопския масивъ не се забѣлѣзва онова отпорно дѣйствие, което се установи за Алпитѣ и което се смѣта като най-важенъ бѣлѣгъ за старитѣ масиви.

Въ тектонско отношение Родопскиятъ масивъ прѣдставя особенъ типъ на стара маса, която се отличава чрѣзъ своето положение между младо-сдипленитѣ планини, и то на тѣхната вѫтрѣшна страна, и чието отпорно дѣйствие се забѣлѣзва главно въ траекторията на младитѣ дипли (гънки) Отпорно дѣйствие върху посоката на сдиплуването у Стара-планина имали продълженията на Родопския масивъ отъ двѣтѣ страни на р. Морава въ Сърбия, които въ своя сѣверенъ край се разпаднали на отдѣлни малки масиви. Тамъ И—З насоченитѣ млади дипли се отклонили къмъ сѣверъ и сѣвероизтокъ, така че описали забѣлѣжително огънатата дѫга. Тамъ се образували интересни къмъ западъ наклонени, дори възседнали дипли.

Въ сегашна *Стара-планина,* която прѣдставя сдиплина система отъ три до седемь вериги, трѣба да отличимъ прѣдпермската Стара-планина, що послужила за образуването на днешната най-висока Старопланинска верига, съставена отъ кристалинни и палеозойски планински ядра, отъ останалитѣ вериги на Стара-планина, както и отъ останалата ѝ източна часть, които прѣдставятъ млада олигомиоценна планина безъ значителна стара основа. Кристалиннитѣ и палеозойскитѣ планински ядра на западна и срѣдна Стара-планина образували заедно съ Срѣдна-гора, Сакаръ и Странджа планина самостоятелна планина, която имала посока горѣ-долу отъ сѣверозападъ къмъ югоизтокъ. Още въ прѣдеоценно врѣме тази планина се отдѣля отъ Родопския масивъ чрѣзъ хлътването на Марициното поле и образувала *прѣходна зона* между Родопската маса и младата токо що захванала да се образува сдиплена область. Една часть отъ тази прѣходна зона, а именно ония кристалинни и палеозойски ядра,

Digitized by Google

които прѣдставятъ сега най-високата верига на Западна и срѣдна Стара-планина били обхванати изпърво чрѣзъ слабо прѣдгорнокредно, послѣ отъ младото, интензивно, олигомиоценно сдиплуване. Въ южния край на тази отъ младото сдиплуване обхваната маса възникнали многочисленни И—З насочени процѣпи, на мѣстѣ хлътвания, които отдѣлили сдиплинитѣ маси отъ прѣходната зона. Нѣколко отъ тѣзи хлътнатини били вече отбѣлѣзани прѣзъ долнокредно врѣме.

Въ младата олигомиоценна сдиплена планина може да се отличатъ двѣ различни тектонски зони: едната образуватъ всички ония вериги, които лежатъ на сѣверъ прѣдъ най-високата верига на срѣдна Стара-планина, втората прѣдставя източната Стара-планина. Първитѣ се отличаватъ чрѣзъ дъгообразно вървещи нормални дипли съ срѣденъ интензитетъ на сдиплуване, въ които червениятъ пѣсъчникъ и триаскиятъ варовикъ се появяватъ като най-стари членове. Малки възседания се срѣщатъ само въ западната часть, и то въ полигѣ на сдиплуването, на границата между послѣдната дипла и столовата земя. Въ източната часть на срѣдна Стара-планина, между Севлиево, Търново и Златарица, се срѣщатъ праволинейни надлъжни процѣпи вмѣсто възсѣдание. Надлъжнитѣ процѣпи изобщо не сѫ рѣдкость въ цѣлата область и сѫ служили често за основа при образуването на долини.

Чрѣзъ особено сдиплуване се характеризува източна Стара-планина. Тука имаме плитко, повръхностно, не подхванало издълбоко сдиплуване; което се извършило въ флишкитѣ скали; триаскитѣ и юрскитѣ пластове сѫ открити, и то чрѣзъ локално по-интензивно сдиплуване само на три мѣста: при Котелъ, въ Дервентската и Котленската Стара-планина. Между отдѣлни сдиплени зони се явяватъ голѣми, най-вече лещообразни пространства, въ които пластоветѣ лежатъ хоризонтално или почти хоризонтално. Тѣзи почти ненарушени пространства сѫ до 15 кил. дълги и 5—6 кил. широки, но по-често сѫ отъ по-малъкъ размѣръ. Тѣзи пространства се наблюдаватъ най-добрѣ на пѫтя отъ Сливенъ за Ески-Джумая, отъ Карнабатъ за Шуменъ и отъ Айтосъ за Провадия. Тѣ не сѫ ограничени върху твърдитѣ, по-малко пластични видове скали. Този видъ сдиплуване се отличава значително отъ задружното появяване на антиклинали и синклинали, на което сме навикнали. Трояксторията на сдиплуването е съвсѣмъ друга: между отдѣлни разстояния, които сѫ сдиплени изразително, се вгнѣздаватъ елипсовидни ареули съ почти ненарушени пластове, та имаме интермитирно, прѣкѫснато, сдиплуване; Цвиjиħ означава пространствата съ ненарушени пластове като *анигматични пространства или мостове на сдиплуването*. Интересно е още, че интермитирното сдиплуване проникнало много по-далеко въ бълг. столова земя, отколкото сбързанитѣ дипли на срѣдна Стара-планина. Господствува почти напълно съглашение между интермитирното сдиплуване и пластиката на източна Стара-планина: мостоветѣ на сдиплуването сѫ прѣобърнати безъ изключение въ надлъжни долини, направо вървещитѣ сдиплени разстояния се явяватъ като многочисленни изразителни ридове на източна Стара-планина.

Digitized by Google

Цвијић изтъква слѣднитѣ характерни черти въ западна Стара-планина. Въ западна Стара-планина се явяватъ двѣ ядки на старата прѣдипермска планина, които състоятъ въ по-голѣмата си часть отъ палеозоиски скали, намѣстѣ и отъ кристалинни шисти, просѣчени отъ гранитни скали. И двѣтѣ ядки взели дѣлъ въ младото олигомиоценно сдиплуване. Едната стара ядка се простира отъ Кадибоазъ до Искърския проломъ; отъ двѣтѣ ѝ страни се присъединяватъ верукано, червенъ пѣсъчникъ, триясовъ варовикъ, лиасъ, догеръ, малмъ и кредни пластове. Тази група отъ дипли се отличава чрѣзъ двѣ важни свойства. Интензитета на сдиплуването отслабва твърдѣ много къмъ ю. и. Наблизу до Искърския проломъ диплитѣ ставатъ така плоски, че пластоветѣ верукано, триасъ и юра, които на западъ сѫ силно сдиплени, лежатъ въ Искърския проломъ почти хоризонтално. Отъ друга страна на този регионъ, на изтокъ, захваща нова група отъ дипли, които иматъ сѫщо палеозойска ядка и принадлежатъ на срѣдна Стара-планина. И тѣ като приближаватъ Искърския проломъ ставатъ по-низки, слѣдв. по-слабъ е интензитетътъ на сдиплуването имъ. Освѣнъ това диплитѣ на тѣзи двѣ групи не се насочени едни срѣщу други, а сѫ отклонени първитѣ къмъ сѣверъ, а вторитѣ, източнитѣ, къмъ югъ. Тука се образувала така наречената отъ Цвијића *структурна дълбока зона,* която посочила пѫтя на Искърския проломъ.

Между Кадибоазъ и Бѣлоградчикъ лежи втора палеозойска ядка, и върху нея сѫ наслагани дискордантно по-млади седиментни скали. Диплитѣ на тази група иматъ дѫгообразенъ вървежъ. При Кадибоазъ се срѣщатъ диплитѣ отъ двѣтѣ групи подъ правъ ѫгълъ и по този начинъ се прѣдиспонирало дълбокото тектонско седло Кадибоазъ.

Между Родопския масивъ и Стара-планина се простира прѣходенъ дѣлъ между двѣтѣ планински системи. Въ този дѣлъ спадатъ кристалиннитѣ острови на Сакаръ и Странжа планина, голѣмата насочена въ и.з. посока маса на Срѣдна-гора и тѣсно свързаната съ нея най-висока верига на срѣдна Стара-планина. Между споменатитѣ планини или по крайщата имъ сѫ наслагани на мѣстѣ тѣсни зони отъ месозоични пластове, най-вече триасъ и креда; освѣнъ това въ Сакаръ и Странжа планина се срѣщатъ палеогенни пластове, наслагани плоско върху кристалиннитѣ шисти. Месозоичнитѣ пластове сѫ наслагани въ стари преексесетирни хлътнатини и послѣ сдиплени прѣди палеогена. Само въ веригата на срѣдна Стара-планина се констатира олигомиоценно сдиплуване. Пó къмъ сѣверъ се стига въ широката седиментна зона, въ която, особено въ западната часть, сѫ зимали дѣлъ въ сдиплуването и миоценнитѣ пластове.

И не само по своето геолошко развитие, а и възъ основа на своитѣ тектонски свойства можемъ да означимъ отбѣлѣзаната по-рано область като прѣходенъ дѣлъ между Родопския масивъ и младосдипленитѣ планини.

Сдиплуването въ прѣходната область спрѣло по-рано отъ колкото въ Стара-планина, то продължавало само до палеогена. Забѣлѣжително е послѣ изоклиналното падане на пластоветѣ главно къмъ югъ. Въ противоположность на Родопския масивъ диплитѣ на прѣходната зона показ-

Digitized by Google

ватъ послѣдователность на посоката, която се кръстосва съ посокитѣ на диплитѣ у младитѣ планини. Нѣкои кристалинни части, които принадлежели изпърво къмъ Родопския масивъ, взимали дѣлъ въ олигомиоценното сдиплуване на Стара-планина и може би тепърва тогасъ сѫ приели въ срѣдната ѝ часть истокъ-западната посока.

Много по-други сѫ отношенията на югъ и на западъ отъ западна Стара-планина. Тамъ имаме единъ поясъ широкъ 40—60 кил., съставенъ главно отъ месозойски скали, които можемъ да прослѣдимъ отъ София, Дупница и Самоковъ чакъ до Дунава; той прѣминава въ месозойската зона на Банатската планина. Този месозойски поясъ се явява като продължение на южнобългарския прѣходенъ дѣлъ. Той се врѣзва между споменатитѣ стари ядки на западна Стара-планина и старата маса на западъ и прѣдставя широко тектонско хлътване, въ което се наслагали седиментни пластове; тѣ сѫ сдипляни отпослѣ чакъ до левантинското стѫпало. Въ тази месозойска зона можемъ да отличимъ досежно България слѣднитѣ тектонски елементи:

1. Една група отъ дипли, която достига на югъ и западъ до котловинитѣ Софийска, Пиротска, Бѣлопаланска и Нишка. Прилично на палеозойската ядка на западна Стара-планина и тази група отъ дипли промѣня западноизточната посока въ сѣверозападна.

2. Втората група дипли въ праволинейна посока сѣверозападъ — югоизтокъ. На западъ диплитѣ на тази група се срѣщатъ подъ остъръ ѫгълъ съ диплитѣ на първата група. Между тия двѣ групи отъ дипли се намира стара долнокредна или може би още по-стара процѣпна хлътнатина, изпълнена съ андезити и смѣнливо наслагване на гасовски пластове и антезитни туфове, които се сдиплили прѣзъ олигомиоценното сдиплуване и образували низки праволинейно вървещи ридове.

3. По срѣдата между диплитѣ на месозойската зона въ източна Сърбия, на сѫщинската западна Стара-планина и южнитѣ Карпати, които прѣминаватъ Дунава, лежи голѣмата процѣпна хлътнина на Черна-Рѣка (Зайчерско). Тя била зрѣлище на величествена ерупция на андезитъ, трахитъ, аугитлабрадоритъ и амфиболдацитъ, които захванали прѣзъ кредата и продължавали до миоценъ. Новитѣ ерупции придружавали младото сдиплуване, както старитѣ (гранитъ, кварцпорфиръ, порфиритъ и др.) — прѣдпермекото; тѣ се явяватъ на южната и западната часть на Стара-планина и можатъ да се прослѣдятъ отъ Черно-море до Дунава; тѣ прѣминаватъ и Дунава и придружаватъ по̀-нататъкъ западната страна на Банатската планина и вѫтрѣшната страна на Карпатитѣ. Особено тектонско значение иматъ тритѣ антезитни маси, които избликнали въ старитѣ процѣпни хлътнатини: Бургаско-Сливенската до Черно-море, Вискерската на западъ отъ София и Чернорѣкската до Зайчаръ. Тѣ сѫ кредни или прѣдкредни хлътнатини, въ които андезитниятъ туфъ се срѣща смѣнливо разположенъ съ креднитѣ пластове (Вискеръ и на западъ отъ Бургасъ). И тритѣ се явяватъ на важна тектонска граница и изглеждатъ да сѫ въздѣйствували отклончиво върху посоката на младитѣ дипли. Клинообразната — Бургаско—Сливенска процѣпна хлътнатина лежи между

Digitized by Google

изтокъ-западъ вървещитѣ дипли на източната Стара-планина и съставенитѣ отъ кристалинни и месозоични пластове дипли на високия ридъ Св. Илия, на Сакаръ и Странджа планина, които сѫ насочени сѣверозападъ — югоизтокъ. Сѫщото нѣщо имаме около Вискеръ. Но особно отклонение въ посоката на диплитѣ се извършило около Чернорѣкската процѣпна хлътнина. Тукъ се отклонили младитѣ дипли на Старо-планинската и Карпатската сдиплени системи; така че не сѫществува *никаква непосрѣдствена свръзка между южнитѣ Карпати и западна Стара-планина.*

Сдиплената Старо-планинска система прѣминава на сѣверъ съ остра диплова пола, която можемъ да прослѣдимъ стотини километра въ *българската столова земя,* съставена отъ кредни, медитеранни и сарматски пластове. Въ българската столова земя пластоветѣ не останали съвсѣмъ спокойни. И на сѣверъ отъ дипловата пола се срѣщатъ плоски отъ западъ къмъ изтокъ вървещи дипли; намѣстѣ това слабо сдиплуване се оживява, появяватъ се и изразителни дипли, въ които разликата на нивата между антиклинала и синклинала достига до 50—80 метра. Тука можатъ да се наблюдаватъ особно ясно трансверсалнитѣ синклинали, които подпомогнали намѣстѣ образуването на меридионално вървещи долини. Сѫщото въздѣйствие сѫ показали и изтокъ—западъ връвещитѣ надлъжни процѣпи, както е случаятъ въ платото отъ Дебелецъ до Самоводени.

Характерни за българската столова земя сѫ и меридионалнитѣ процѣпи. На първо мѣсто можемъ да отбѣлѣжимъ посочения най-първо отъ Тоула и Златарски процѣпъ на редица базалтови купени между Свищовъ и Сухиндолъ. И долинитѣ на рѣкитѣ Видъ, Осъмъ и Янтра сѫ прѣдиспонирани чрѣзъ меридионални процѣпи. Въ всички споменати случаи западното крило потънало надлъжъ по процѣпа. Още пó на сѣверъ се протака дългиятъ отъ изтокъ къмъ западъ вървещъ процѣпъ на Дунава, който установи най-напрѣдъ L. Marazec.

А. Иширковъ.

Digitized by Google

Приносъ къмъ антропологическото изучване на българитѣ.

Въ Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris (V-e série, t. 5, fascul. 4 за 1904) е обнародвана една студия на д-ръ С. Ватевъ подъ надсловъ: „Contribution à l'étude anthropologique des bulgares“ (p. 437—458), която е била прѣведена и прочетена въ едно отъ заседанията на антропологическото дружество въ Парижъ отъ прѣсѣдателя на сѫщото г. J. Deniker. Тая студия прѣдставя систематизация на една часть отъ огромния антропологически материалъ, който д-ръ Ватевъ е събиралъ отъ нѣколко години насамъ и продължава да събира.

Студията се прѣдхожда отъ единъ уводъ, въ който авторътъ, като посочва на разнитѣ етнически наслоения, които сѫ се наслагали въ разни врѣмена въ нашето отечество прѣди образуването на българската народность, и на разнитѣ етнически елементи, които сѫ били погълнати отъ тая послѣдната, изтъква това, че както въ езиково и етнографическо отношение българскиятъ народъ се раздѣля на отдѣлни групи и всѣка има свои характерни черти, така и антропологично нашето отечество се раздѣля и подраздѣля на области, които се различаватъ доста рѣзко една отъ друга. Възъ основа на антропологичнитѣ си изучвания, като взима за най-малка единица административната околия, д-ръ В. въ антропологично отношение раздѣля българското княжество на слѣднитѣ области:

I. *Сѣверна* съ граници на с. Дунава, на и. Черно море и ромънска Добродл,жа, на з. Сърбия и на ю. Стара планина. Тя отъ своя страна се дѣли на три части: а) *западна*, която обхваща западната ѝ часть съ граница р. Витъ, б) *срѣдна*, — продължение отъ първата на изтокъ, като обхваща околиитѣ: русенска, поповска, кесаревска и еленска, които образуватъ източната ѝ граница и в) *източна* — продължение на послѣдната до Черно море.

II. *Юго-западна*, която обхваща софийското плато и граничи на с. съ Стара-планина, на з. съ сръбската граница, на ю. съ турската граница и на и. съ околиитѣ: новоселска и ихтиманска, които образуватъ източната ѝ граница.

III. *Южна*, която обхваща тракийското поле съ граници: западна България, Стара-планина, Черно-море и Турция.

Своитѣ антропологични изучвания г. В. е направилъ надъ: 5024 войника антропологично измѣрени, 31469 войника антропологично наблюдавани, 236884 ученика въ България, 28523 ученика отъ Македония и Одринско, 54434 ученика отъ други народности, 177 души българи отъ Македония и Одринско, 275 жени отъ България, Македония и Одринско, 50 дѣца; 1330 черепа отъ България и Македония и 550 мозъка отъ България и Македония.

Digitized by Google

Резултатитѣ отъ тия изслѣдвания сѫ слѣднитѣ:

1. *Ръстътъ.* Българитѣ сѫ отъ срѣденъ ръстъ: мѫжетѣ отъ България иматъ срѣдно 166·5 см., — отъ Македония 167·8 см., женитѣ срѣдно 155·7 см. Най-високи сѫ въ С.-И. часть 167 см., най-низки въ С. срѣдна — 166·1; срѣдниятъ ръсть, който прѣобладава, съставя 60%, високиятъ — 30% и низкиятъ 10%.

2. *Боята на очитѣ, косата и кожата.* Синитѣ очи (у ученицитѣ и войницитѣ) съставятъ 17·5%, сивитѣ — 22·5%, кестеневитѣ — 60%; русата коса — 30%, кестеневата — 58% и черната — 12%; бѣлата кожа — 65%, тъмната — 35%;руситѣ възрастни — 6%, брюнетитѣ — 50% и смѣсенитѣ — 44%. Най-много *блонди* има въ Ю.-З. и С.-З. България и Македония, а най-малко въ С. срѣдна; *брюнети* най-много въ С., и то въ източната и срѣдна часть, най-малко въ Ю.-З. и С.-З. България.

3. *Главата.* Авторътъ разгледва формата на носа, очитѣ, небцето и лицето и дава за тѣхъ много и съ разни измѣрвания (нѣкои съвършено неизвѣстни още въ антропологията измѣрвания) таблици, но тъй като тия части на главата показватъ сѫщитѣ различия по области както и главнитѣ данни за главата изобщо, напр. за лицето: у войницитѣ най-много *широколици* (chaméprosopes) има въ С., и то въ западната часть 83·52%, по малко въ Ю. — 52·80₀/⁰ и най-малко въ Ю.-З. — 33.24%, а *дълголици* (leptoprosopes) — най-малко въ С., и то въ западната часть — 16·48%, повече въ Ю. — 47·20% и най-много въ Ю.-З. — 66·76%, то ние тукъ ще се спремъ по-подробно върху даннитѣ изобщо за главата.

Най-интересното и очебиеще въ измѣрванията е това, че даннитѣ, получени отъ измѣрването на лоба у живитѣ хора и у черепитѣ, относително се схождатъ напълно. Така:

Срѣдниятъ индексъ отъ дължината и широчината на главата, редуцирано е 77·65 (79·65) у живитѣ (5024 войника отъ цѣла България) и 77·97 см. у черепитѣ (1313 парчета).

Дългоглави (dolichocéphales)	у войницитѣ	11·53%,	у череп.	20·87%
Широкоглави (brachicéphales)	„ „	48·02%	„ „	32·15%
Срѣдноглави (mesocéphales)	„ „	40·42%	„ „	47·98%

Дългоглави има най-малко въ С. 4·87%, у черепитѣ 11·41%, повече въ Ю.-З. 9·74, у черепитѣ 19·59% и най-много въ Ю. — 20·17% у черепитѣ 33·74%.

Широкоглави има най-мого въ С. 61·36%, у черепитѣ 41·57%, по-малко въ Ю.-З. — 48·37%, у черепитѣ 35·28% и най-малко въ Ю. 32·58%, у черепитѣ 15·44%.

Срѣдноглави има най-малко въ С. 33·77%, повече въ Ю.-З. 41·89% и най-много въ Ю. 47·25%.

Отъ сравнението на лоба съ лицето, т. е. отношението между широчината между скулитѣ и височината отъ дъното на носа до брадичката (la largeur bizygomatique et la hauteur faciale inférieure), у войницитѣ се получва въ цѣла България:

Широколици	*дългоглави*	9·80%
„	*срѣдноглави*	38·96%
„	*широкоглави*	51·24%

Digitized by Google

Дългомици-дългоглави	. . . .	14·20%
„ *срѣдноглави*	. . . .	42·72%
„ *широкоглави*	. . . .	43·08%

Широколици-дългоглави най-малко има въ С. 4·09%, повече въ Ю.-З. — 7·24% и най-много въ Ю. — 20·83% и обратно.

Широколици-широкоглави има най-много въ С. 62·73%, по-малко въ Ю.-З, — 53·62% и най-малко въ Ю. — 30·04%, а пъкъ

Широколици-срѣдноглави има най-малко въ С. 33·18%, повече въ Ю.-З. — 39·14% и най-много въ Ю. — 49·13%.

Дългомици-дългоглави има най-малко въ С 8·33%, повече въ Ю.-З. — 10·97% и най-много въ Ю. — 19·43%.

Дългомици-широкоглави има най-много въ С. 55·30%, по-малко въ Ю.-З. — 45·74% и най-малко въ Ю. — 35·43%.

Дългомици-срѣдноглави има най-малко въ С. 36·37%, повече въ Ю.-З. — 43·29% и най-много въ Ю. — 45·14%.

Характерно е, че за С. България се получаватъ доста данни, които отличаватъ и тритѣ ѝ части, така:

Широколици-дългоглави	има въ Из. 8·19%	въ Срѣд. 2·65%	въ З. 1·35%
„ „ *широкоглави*	„ „ „ 56·62%	„ „ 64·66%	„ „ 67·30%
„ „ *срѣдноглави*	„ „ „ 35·19%	„ „ 32·69%	„ „ 31·35%
Дългомици-дългоглави	„ „ „ 13·71%	„ „ 6·04%	„ „ 5·48%
„ „ *широкоглави*	„ „ „ 46·78%	„ „ 58·29%	„ „ 61·65%
„ „ *срѣдноглави*	„ „ „ 39·51%	„ „ 35·67%	„ „ 32·87%

Сжщитѣ процентни отношения показватъ и таблицитѣ на другитѣ измѣрвания (вж. стр. 454—455).

4. *Обиколката на главата.* Срѣдната обиколка на главата у живитѣ възрастни мжже е 54·5 см., у мжжкитѣ черепи — 51·4 см. и у женскитѣ черепи — 49·3 см.

5. *Тежината на мозъка.* Срѣдната тежина на мозъка е доста голѣма: у мжжетѣ 1388 гр., у женитѣ 1260 гр.; най-тежкиятъ мжжки мозъкъ отъ 1850 гр. принадлежи на единъ селянинъ и най-тежкиятъ женски мозъкъ пакъ на селянка е 1440 гр.

И тъй отъ всички тия данни, които ни дава г. Ватевъ, ясно личи, че въ нашия народъ се различаватъ рѣзко три основни антропологични типа, които населяватъ тритѣ части на нашето отечество: *сѣверната*, въ която отъ своя страна се изтъкватъ два основни типа въ западната и източната ѝ часть и единъ смѣсенъ въ срѣдната, *юго-западната*, съ която е тѣсно свързана сѣверна Македония, и *южната*. Нѣма съмнѣние, че въ основнитѣ антропологични типове трѣба да видимъ извѣстни народности, които сж съставяли въ тая или оная часть мнозинство въ населението на нашето отечество и сж оказали тукъ най-силно физиологическо влияние, като сж погълнали остатъцитѣ отъ другитѣ народи. Кои сж тия народности, за сега е трудно да се опрѣдѣли. Обаче къмъ разяснението на този въпросъ е направилъ вече малъкъ опитъ г. Деникеръ въ своята допълнителна бѣлѣжка къмъ съобщението на г. Ватева подъ надсловъ „Les Bulgares et les Macédoniens“, която той, възъ основа на

Digitized by Google

материалитѣ, дадени нему отъ г. Ватева, обнародва веднага слѣдъ горѣпоменатата статия (виж. ibid. p. 458—463). Тъй като тая статия на г. Деникера е отъ първостепенна важность за насъ както по своитѣ съпоставления, така и съображения и заключения, то ние ще приведемъ тукъ изцѣло съдържанието й.

„Антропологията на България бѣ твърдѣ лошо позната прѣди поучителния трудъ (le travail magistral) на д-ръ Ватева. Дълго врѣме изучванията върху нѣкакви-си петдесетина черепа, и то повечето безъ точенъ произходъ, направени отъ Scheiber, Hovelacque, Kopernicki, Beddoe, Тихомировъ и Virchow, бѣха едничкия изворъ на нашитѣ познания за соматологията на българитѣ.

Въ една моя работа за индекса на главитѣ въ Европа[1]) азъ накратко повторихъ тия изучвания, като присъединихъ подробна анализа на двѣ малко дотогава извѣстни работи за антропологията на живитѣ българи, а именно статията на Гинкуловъ (Ghinkoulof), написана на руски, и на Басановичъ, написана на български. Послѣдниятъ има за основа измѣрванията върху повече отъ 3000 души. Колкото пъкъ до индекса на главата у българскитѣ народонаселения, азъ се изразихъ тогава въ тия думи, основавайки се върху съгласието на публикуванитѣ трудове.

„Азъ не вѣрвамъ впрочемъ, че правя грѣшка, като турямъ на моята като брахикефална область (84·7) сѣв.-западния жгълъ на България (Ломпаланкската околия и тритѣ съсѣдни околии до р. Искъръ на изтокъ); послѣ, като область подбрахикефална (82·83) часть отъ Македония (западна), населена повечето отъ българи, и като поддолихефална область (78·7) източната часть на Румелия; най-сетнѣ, като долихокефална область (77·9) източна България на изтокъ отъ р. Искъръ и може би центъра на Румелия".

Отъ тогава, когато бѣха написани тия редове, само двѣ работи по соматологията на България сж излѣзли. Въ едната статия, основана върху изучването на 61 живи лица, съ произходъ отъ всички части на България, г. Pittard дохожда до нѣкои заключения малко различни отъ моитѣ.[2])

Ето, въ сжщность какъ той накратко се изразява: „като се въздържаме изобщо поради малкото число на изслѣдванитѣ индивиди, ние можемъ да кажемъ:

че българитѣ изобщо сж брахикефали както въ собствена България, така и въ Румелия;

че тая брахикефалия се показва по-силна у българитѣ въ първата отъ тия географически дѣления;

че тѣ сж дългоноси (leptorrhiniens)."

Втората работа принадлежи на нашия бивши прѣдседатель E. T. Hamy[3]) Това е едно изслѣдване на два черепа, изкопани отъ тумула

---

[1]) *J. Deniker,* Les Races de l'Europe. — I. L'indice céphalique en Europe. *Association Française pour l'Avancement des Sciences.* Paris 1899.

[2]) *D-r Pittard,* Contribution à l'étude anthropologique des Bulgares. *Bulletin de la Société d'Anthropologie de Lyon.* Tome XX, 1901. p. 15.

[3]) *E. T. Hamy,* Types ethniques du Rodope въ Bulletin du Muséum d'Histoire Naturelle. Tome VIII, 1902, p. 6.

Digitized by Google

на Дукова (? Doukhova) могила, 19 километра отъ Пловдивъ, съ дата отъ IV в. сл. Хр. Тъй като единътъ отъ тия черепи е поддоликефаленъ, а другиятъ — брахикефаленъ, то това изслѣдване може само да подтвърди множеството на черепнитѣ форми между българитѣ, заподозрѣно отъ Коперницки още въ 1875 г. и на което азъ се опитахъ въ моя вече цитиранъ трудъ по-точно да опрѣдѣля границитѣ споредъ географичното разпрѣдѣление. Но колосалниятъ трудъ (le travail colossal), който извърши г. Ватевъ, трѣба значително да измѣни прѣдставитѣ, които ние имахме досега за българскитѣ типове, които се срѣщатъ както въ собствена България, така и въ старата Румелия и въ Македония. Вие вече видѣхте, какви сѫ главнитѣ резултати отъ тоя прѣвъзходенъ трудъ (de cet excellent travail); азъ ще си позволя да се простра малко по-дълъжко върху индекса на главата, като се постарая да съгласи труда на г. Ватева съ нѣкои частични данни на старитѣ автори. Азъ ще си послужа за това освѣнъ съ статията, за която ви докладвахъ, още и съ нови рѫкописни документи, които г. Ватевъ има добрината да ми съобщи.

Срѣдниятъ индексъ на българитѣ, споредъ измѣрванията на 5024 войника, е 79·6 (отъ които 48% съ индексъ по-горѣ и 52% съ индексъ по-долу отъ 80 у живитѣ). Изобщо срѣдниятъ индексъ е по-голѣмъ (79·9) въ планинската часть на собствена България (юго-западна България), отколкото въ южна България (старата Румелия) (78·2); той е още по-голѣмъ въ сѣв. България (80·8), дѣто той впрочемъ върви нараствайки отъ изтокъ (80·3) къмъ срѣдата (80·9) и на западъ (81).

Изслѣдването на 1313 черепа подтвърдява тия резултати. Срѣдниятъ е 77·97 (отговаря на 79·97 у живитѣ), впрочемъ той е почти равенъ на оня у живитѣ (79·6) съ 32% отъ черепитѣ, които иматъ по-малко отъ 80 за индексъ. Както у живитѣ, индиксътъ е по-голѣмъ на юго-западъ: 78·2 (80·2), отколкото на югъ: 76·3 (78·3), така още по-голѣмъ на сѣверъ: 79·2 (81·2). Разликитѣ въ мѣркитѣ върху живитѣ (като се прибавя 2 единици къмъ индекса на черепа) сѫ малко чувствителни: тѣ се колебаятъ отъ 0·1 до 0·4 едвамъ.

Г. д-ръ Ватевъ ми прати една своя рѫкописна карта, върху която индекситѣ сѫ разпрѣдѣлени по околии всѣка почти съ 30000 жители; въ повечето околии мѣркитѣ сѫ взети отъ много десетини и дори отъ много стотини индивиди; има само осемь околии, въ които числото на лицата е по-малко отъ 10[1]): 5 отъ тия околии сѫ разположени надлъжъ по границата на Доброджа и въ областьта на Дели-Орманъ; другитѣ сѫ въ юго-западната часть и въ Румелия. На картата, която азъ съставихъ по тия данни,[2]) азъ съединихъ 4 околии отъ първата група (окол. Тутраканъ (2 души), Куртбунаръ, Аккадънларъ и Кеманларъ) съ срѣденъ индексъ 80·9 (за 15 души) и прибавихъ околията Балчикъ (4 души съ 77 индексъ) къмъ съсѣдната околия Добричъ (30 души съ 78·2), за да образувамъ една областъ отъ 34 души съ срѣденъ индексъ 78. Въ юго-западната часть азъ съединихъ околията Кюстендилъ (17 души

---

[1]) Въ 3 околии мѣркитѣ съвсѣмъ не били взети.

[2]) Тая карта г. Деникеръ дава въ статията си. Ние не я привеждаме тукъ, защото разпрѣдѣлението ѝ той излага въ текста.

Digitized by Google

съ 81·3) съ Босилоградската и получихъ така за 22 души отъ тая область индексъ 81·6; най-сетнѣ азъ оставихъ отдѣлени 2 околии въ Румелия; Айтосъ на изтокъ съ индексъ 81·7 и Хвойна (на западъ: 80·2), макаръ че въ всѣка отъ тѣхъ мѣрките сѫ били взети само отъ 6 души.

Слѣдъ тия направени поправки и като се вематъ прѣдъ видъ цифритѣ на г. Басановича за Ломската околия (защото г. Ватевъ е измѣрилъ тукъ само 20 души съ индексъ 80·7), ще имаме слѣдната таблица за индекса на главата въ България, разгледанъ по малки околии.

Да веземемъ най-напрѣдъ сѣверна България.

Съ изключение на крайния ѫгълъ на С.-З. (Видинската околия), дѣто индексътъ се намалява до 79·8 (но само за 10 души), има области поддолихокефални въ сѣверна България само на изтокъ (между Шуменъ и Черно море); цѣлата останала страна е населена отъ мезакефали съ изключение на 6 околии, които сѫ брахикефали. Двѣ отъ тия околии се намиратъ на сѣверъ: Ломпаланка (вж. Басановичъ) и Разградъ (82·3 споредъ 110 души), и четири на югъ по сѣверния склонъ на Балкана: Търново (83·5), послѣ пò на западъ околиитѣ Тетевенска (82·9) и Орханийска (83·2) и най-сетнѣ още пò на западъ Берковската околия (82·4).

Присѫтствието на тия околии на сѣверъ отъ планинската верига е още по-любопитно да се отбѣлѣжи, защото на югъ, както въ Румелия, така и въ ю.-западна собствена България, се срѣщатъ само поддолихокефални или долихокефални околии съ 3 или 4 изключения приблизително.

Западна Румелия (западната часть на южна България) е истинското огнище на тая долихокефалия съ хипердолихокефалната Т.-Сейменска околия (75·9 за 97 души) въ срѣдната долина на Марица съ нейнитѣ многобройни долихокефални околии и безъ нито една поне мезокефална околия. Източна Румелия (източната часть на южна България) е изцѣло поддолихокефална, съ изключение на двѣ мезокефални околии (Айтосъ и Карнобатъ) въ крайния сѣверо-изтокъ, на изтокъ отъ Казанъ или Котелъ (смѣсъ съ татари [?]).

Напротивъ, въ юго-западна България се констатира едно голѣмо колебание въ индекситѣ на главата; тамъ се намира 1 околия долихокефална (Брѣзникъ, почти въ срѣдата на страната, на западъ отъ София 77·9), 3 околии мезокефални (Кюстендилъ и Босилоградъ на ю.-з. и Искрецъ на с.) и най-сетнѣ двѣ околии брахикефални (Ихтиманъ и Самоковъ 82·3 и 82·7 на изтокъ); останалата страна, срѣдната, южната и с.-западната (6 околии), е поддоликефална съ колебаещъ се индексъ отъ 78·4 до 79·8.

„Колкото до българитѣ въ Македония, то азъ бѣхъ призналъ тѣхната брахикефалия споредъ измѣрванията на г. Басановича надъ 45 индивида, като имахъ прѣдъ видъ, че тия индивиди произлизатъ изключително отъ крайния западъ на Македония (околиитѣ Битоля, Велесъ, Дебъръ отъ Битолския вилаетъ и Костуръ, най-западната околия на Солунския вилаетъ) и че може-би въ останалата страна биха се намѣрили, както и въ България, долихокефални форми. Това прѣдположение напълно се подтвърдява отъ изслѣдванията на г. Ватева. 170-тѣ македонци, у които той измѣрилъ главата, даватъ наистина единъ индексъ

Digitized by Google

поддолихокефаленъ (79·5), но разгледани по области, тѣ биха се разпрѣдѣлили на повече групи добрѣ опрѣдѣлени.

И тукъ прѣди всичко една голѣма разлика между западъ и истокъ. Ето дѣйствително цифритѣ споредъ голѣмитѣ административни раздѣления.

	Числото на лицата	Индексъ на главата
Македония сѣверна (Скопие)	48	79·4
„ източна и Тракия (Сѣръ и Одринъ) . .	32	78·3
„ южна (Солунъ)	53	76·4
„ западна (Битоля или Манастиръ)	37	85·2
Срѣдно отъ . .	170	79·5

Ако уголѣмяването на индекса въ западна Македония, констатирано както отъ Басановича, така и отъ Ватева, би се обяснило, както и азъ вече казахъ въ моя трудъ, чрѣзъ смѣшенията съ сърбитѣ и албанцитѣ, многобройни въ тия области, или ако това би се дължило на нѣкоя друга причина, фактътъ е тоя: македонцитѣ отъ западъ сѫ истински брахикефали, когато македонцитѣ отъ изтокъ и сѣверъ сѫ поддолихокефали, а отъ югъ истински доликефали (смѣсъ съ гърци?).

Ако вмѣсто да се вӟематъ голѣмитѣ административни дѣления разпрѣдѣлението се разгледа по околии, то таблицата ще излѣзе още поясна. 18-тѣ души отъ Дебъръ и Охридъ (крайния западъ на западна Македония) сѫ най-брахикефални (85·6); 19-тѣ души, които сѫ отъ източнитѣ околии на сѫщата провинция (Велесъ, Битоля, Крушево и пр.), иматъ единъ по-малъкъ индексъ (84·8), но винаги чисто брахикефални.

Нѣщо забѣлѣжително, сѫщиятъ индексъ (84·8) се намира въ най-западната околия на южна Македония, въ Костуръ, която е естествено продължение на югъ отъ западна Македония и която е присъединена къмъ южна Македония, въ останалата часть на която българското население, напротивъ, е хиперъ-долихекефално (50· души даватъ единъ срѣденъ индексъ отъ 75·9) само въ административно отношение.[1]) Отъ друга страна най-западнитѣ околии на сѣверна Македония (Скопие, Кратово, Kotchoin (Куманово?) и пр.), които образуватъ сѣверното продължение на западна Македония, сѫ мезокефални (индексъ на главата срѣдно 80·6 за 11 души), когато въ останалата часть на сѣверна Македония (окол. Щипъ, Струмица, Малешево, Петричъ и пр.) прѣобладава поддолихокефалията (79·1, за 37 души), както и въ юго-западна България, която граничи съ нея на сѣверъ.[2])

Въ източна Македония формата на черепа е долихокефална (77·7 за 29 души), както въ Тракия подбрихикефалията повидимому се

[1]) Тая цифра, наистина, съдържа измѣренията само на 3 индивиди: но тя се схожда съ цифритѣ, дадени отъ Басановича, и може слѣд. да бѫде приета като доста приблизителна.

[2]) 22-та черепа, намѣрени въ долината на Струма (крайния изтокъ на провинцията), даватъ индексъ 77·5 (79·5 у живитѣ).

Digitized by Google

явява съ индексъ 82·5. Жалко, че количеството на лицата, което е дало това число, е твърдѣ слабо (само 3 индивида); впрочемъ това може да служи само като признакъ, по-рано твърдѣ правдоподобно, на смѣсъ съ турцитѣ, многобройни въ тая область.

Двѣ думи още à propos за измѣренията у женитѣ. Азъ вече бѣхъ отбѣлѣзалъ (*Deniker*, ibid. p. 70.) между другото отъ труда на г. Басановича, че българскитѣ жени отъ Ломската околия (Ю.-З.) били поддолихокефали (79·7 за 167 души), когато мѫжетѣ били брахикефали (85).

„200-тѣ български жени, измѣрени отъ г. Ватева. даватъ индексъ на главата срѣдно 78·2, по-долу съ 1 1/2 единица отъ мѫжетѣ, и сѫ слѣдов. по-долихокефални, отколкото мѫжетѣ, макаръ на една по-малка степень отъ женитѣ, измѣрени отъ Басановича (79·6); наопаки, 30-тѣ македонски жени иматъ единъ индексъ срѣдно (79·7) почти еднакъвъ съ индекса на мѫжетѣ (79·5).

Въ географичното си разпрѣдѣление индекситѣ на главата у женитѣ вървятъ почти по сѫщото правило, както и у мѫжетѣ: индексътъ е най-малъкъ (77·5) въ Румелия, уголѣмява се въ юго-западна България (77·8) и достига своя maximum (80·8) въ сѣверна България, дѣто той върви, нараствайки отъ истокъ къмъ западъ. Въ Македония той е подбрахикефаленъ на западъ (82·2), поддолихокефаленъ на истокъ (77·6).“

Слѣдъ това г. Деникеръ дава една нагледна графирана таблица на 1281 български черепи отъ възрастни: мѫжки (241), женски (160) и неизвѣстенъ полъ (880) отъ България и Македония споредъ измѣренията на д-ръ Ватевъ, разпрѣдѣлени по мѣсторождение.

На заседанието, въ което г. Деникеръ направилъ горното съобщение, станали нѣкои размѣнения на мислитѣ между присѫтствуещитѣ, отъ които се привеждатъ слѣднитѣ забѣлѣжки на г. d-r Atgier:

„Споредъ прѣдставената отъ нашия почтенъ колега г. Деникеръ таблица за подкрѣпа на неговото съобщение за антропологията на България, лесно е да си дадемъ отчетъ за етническото различие, което сѫществува между масата на населението, разположено на С. отъ веригата на Балканскитѣ планини, и масата, която се намира на Ю. независимо отъ всѣки монголски елементъ, който не се взима въ съображение въ тоя трудъ.

„На С. отъ тая верига наистина брахикефалното прѣобладание е очевидно, боята на картата доказва това рѣшително. А пъкъ ние знаемъ, както азъ споменахъ вече за това по-рано,[1]) че тая область, която съставя часть отъ долината на Дунава, бѣ главната зона на прѣселенията и нахлуванията на келто-славѣнската раса (brachycéphale brune) въ нейното бавно и продължително разширение отъ централна Азия до западнитѣ граници на Европа, което се е протакало отъ XX в. пр. Хр. до VII в. пр. (?) Хр.

[1]) *Ethnologie comparée des Gaulois.* — Les trois rases indo-européennes qui constituent le fond de la population de la France. Leur origine, description, migrations et invasions. D-r Atgier. Angers, 1895. p. 7.

Digitized by Google

„На Ю. отъ Балканската верига, напротивъ, се намира зоната на разширението на иберо-пеласгическата раса (dolicocéphale brune), която е дошла въ Европа прѣзъ Мала-Азия, ето защо ние намираме въ тая зона, че масата на населението не монголско е повечето долихокефална.

„Азъ се основавамъ тукъ само върху индекса на главата, тъй като другитѣ елементи отъ етничната оцѣнка не могатъ да бѫдатъ разгледвани ex abrupto въ тоя сложенъ трудъ на нашия ученъ колега.

Колкото се отнася до това, че измѣрванитѣ черепи сѫ повече или по-малко изкуствено деформирани, то не може да се подържа, защото ако сѫществуваше една за забѣлѣзване етническа деформация въ България, фактътъ не можеше да не бѫде познатъ на автора и не можаха да бѫдатъ случки отъ тоя родъ, които би му послужили да направи относително заключения върху народа, на който той е предприелъ изучването. Г-да Delisle, Vemeau, Atgier Zaborowski направиха нѣколко подобни бѣлѣжки.

В. Златарски.

Г. Н. Златарски. — *Сенонскитѣ образования въ източния и отчасти въ централния Балканъ и на югъ отъ тая планина* (Пер. спис. кн. LXVI, св. 3—4).

Послѣдната свезка на „Период. списание“ отъ тая година ни донесе статия подъ горното наименувание. Тая статия, ако и малка по обемъ (113—125 стр.), е важна по съдържание; затова и нѣколко думи казани за нея сѫ на мѣстото си.

Авторътъ на статията приима южнитѣ отдѣли на Балкана отъ Черното море до прѣзъ Трѣвненския балканъ и прилежащитѣ до тѣхъ южни части за горнокредни образования отъ *Сенонския отдѣлъ*, въ които разпознава *Атурски катъ*, като го подѣля на два подката: *Мастрихтски* и *Кампански*. Споредъ него Мастрихтскиятъ подкатъ заима високитѣ гребени на източния Балканъ и малки мѣстности отъ централния. Той е съставенъ отъ гѫсти свѣтли варовици тукъ-тамъ глауконитови или съ кварцови зърна, които въ Котелско изобилватъ на вкаменелости отъ Foraminifera и Bryozoa, едничкитѣ, които даватъ положителни доказателства за възрастьта на петрографскитѣ материали на подката.

По-разпространенъ отъ първия подкатъ е вториятъ — кампанскиятъ. Споредъ него той заима голѣми пространства въ източния и срѣдния Балканъ и на югъ отъ него. По петрографския съставъ въ него се различватъ два фациеса: варовиковъ и мергелноваровитъ фациесъ и глиненопѣсъчниковъ фациесъ—*флишъ*. Първиятъ е разположенъ повечето върху ценомански пѣсъчникъ и показва прѣходъ къмъ Мастрихтския подкатъ; вториятъ е съставенъ отъ пѣсъчници съ флишовъ изгледъ, но покрай тѣхъ съдържа глинени, пѣсъчноглинени и мергелови шисти, между които тукъ-тамъ има и тънки прослойки отъ мергеловъ варовикъ. На западъ отъ Сливенъ до кѫдѣ Трѣвна той съдържа битуминозни шисти и вѫглища въ малки и голѣми гнѣзда. Освѣнъ тѣхъ въ него има андезити и туфи,

Digitized by Google

а сжщо и кварцовъ порфиръ. Въ седиментитѣ на тоя подкатъ сж намѣрени остатъци отъ разновидни вкаменелости (Pisces, Mollusca Echinodermata, Foraminifera и растителни отпечатъци), които и по-точно го характеризуватъ.

Материалитѣ на тоя подкатъ, а особно глинестопѣсъчниковитѣ и шистознитѣ сж ясно наслоени, силносбърчени, а на мѣста и размѣстени; въ тѣхъ главната посока на разпространението на слоеветѣ е отъ з.-с.-з. къмъ и.-ю.-и. съ с.-и. и ю.-з. наклонъ, но има случаи, въ които наклонътъ се показва с.-з. и ю.-източенъ.

Тая статия е важна, понеже тя първа дава най-точна геологична характеристика на източния Балканъ въ южнитѣ му отдѣли, които ако и да сж били по-рано обикаляни отъ изслѣдователи съ сжщата научна цѣль, били сж до сега само скицирани, и възрастьта имъ точно не бѣ установена. Освѣнъ туй тя вѣрно прѣдставя и ония части отъ южнитѣ балкански отдѣли на западъ отъ Сливенъ къмъ Шипка, за много отъ които сжществуватъ и се поддържатъ противорѣчиви мнѣния за възрастьта имъ.

Авторътъ на статията възъ основа на положителни палеонтологични данни отхвърля досегашното мнѣние, че южнитѣ балкански отдѣли на източния и срѣденъ Балканъ, въ по-голѣмата му часть, сж неокомски и прѣвъ ги възвѣстява за *Сенонски* въ горното имъ подраздѣление. Съ него заедно той установява сенонска геологична възрасть и за андезитѣ, които просичатъ тия седименти и тѣхнитѣ туфи, които се редуватъ съ тѣхъ. Споредъ него сжщата сенонска възрасть има и кварцовиятъ порфиръ надъ Сливенъ и въ другитѣ му находища въ споменатия балкански край.

Покрай тоя важенъ наученъ интересъ на статията, авторътъ ѝ изтъква и практични изгоди, стига тѣ да се разбератъ и използуватъ както трѣба. Като приема за сенонски образования кампанскиятъ подкатъ, седиментитѣ и находещитѣ се въ тѣхъ вжглища, той установява и за послѣднитѣ сжщата сенонска възрасть, а съ това заедно оборва мнѣнието, че тѣ се лиаски, както нѣкои поддържаха, и продължаватъ и до сега да поддържатъ.[1]) Понеже вжглищата се намиратъ на голѣмо протежение на дължъ по сѣвернитѣ и южни поли на Балкана, мислѣше се, че тѣ сж въ пластови легла, които отъ тектоническитѣ процеси, на които е билъ подложенъ Балканътъ, сж се накжсали; а понеже се допущаше, че вжглищата сж лиасови, които другадѣ се намиратъ въ голѣми количества, заключаваше се, че и у насъ сж въ голѣмо количество и удобни за рационално експлоатиране.[2]) Въ статията си, г. Златарски опрѣдѣля за вжглищнитѣ

---

[1]) *Д-ръ Хр. Пиперовъ.* — „Трѣвненскиятъ каменовжгленъ басейнъ" (Извѣстия за командировкитѣ на М-вото на Просвѣщението, кн. II, 1905).

[2]) Г. Пиперовъ, който ги приема за лиасови и който вижда голѣмитѣ размѣри на басейна, прѣдъ видъ на неправилностьта на пластоветѣ и тектоническитѣ измѣнения изисква основно изучване на басейна въ рударско и геологическо отношение, което да послужи за основа при изучването на всѣко находище отдѣлно и тогава да се пристжпи къмъ строене на желѣзници, което прѣдприятие е свързано съ разходване на милиони.

Digitized by Google

находища Сенонска възрасть, а формата имъ — като гнѣзда отъ разна голѣмина и безъ да зачеква въпроса за тѣхната експлоатаемость навожда на мисъль, че тѣ не могатъ да бѫдатъ прѣдметъ на продължителна рационална монтанистична индустрия. Той ни говори за Трѣвненския край, дѣто за сега вѫглища сѫ намѣрени въ по-голѣми находища, които сѫ продължение на тѣхъ, но дава да се разбере, че и тамъ ще да сѫ въ такива размѣри, отъ които ще може да се очаква само врѣменна облага. Мисъльта на г. Златарски не закъснѣ да потвърди и повиканиятъ отъ министерството на търговията французски миненъ инжинеръ, *de Launay*, на когото бѣ възложено да проучи геологически вѫглищния басейнъ въ Балкана и установи количеството на вѫглищата въ него. Какво е мнѣнието въ официалния рапортъ на de Launay за вѫглищното богатство въ Балкана и формата на вѫглищнитѣ находища не зная, но ако се сѫди по една негова статия по тоя въпросъ, помѣстена въ една отъ априлскитѣ книжки (8 априлъ) на списанието „La Nature“, въ която казва, че вѫглищнитѣ легла не сѫ въ пластови форми и че геологическата имъ възрасть е сенонска, слѣдва да се заключи, че и той е на сѫщото мнѣние, на което е билъ по-рано г. Златарски. Туй мнѣние на de Launay за лишенъ пѫть иде да ни убѣди, че трѣба да се вслушваме и въ мнѣнията на наши хора на науката, защото и тѣ си служатъ съ сѫщитѣ начини и срѣдства при научнитѣ си изслѣдвания, както и чужденцитѣ.

Казаното мнѣние отъ г. Златарски и подкрѣпено отъ de Launay, какво че геологическата възрасть на вѫглищата отъ балканския камено-вѫгленъ басейнъ е кредна и че находищата имъ сѫ малки и голѣми гнѣзда, които не обѣщаватъ такава практична полза, подиръ която трѣба да се разходватъ голѣми суми, напълно поддържамъ и азъ. Още въ 1903 година посѣтихъ източната половина на басейна и обходихъ нѣколко отъ вѫглищнитѣ му находища тамъ въ землището на с. Бѣла, въ областьта на върха Чумернà (Миновата мина близу до Свинска глава, и находищата по пѫтя до нея), находището на пѫтя Чамъ дере — Бинкосъ, Паскалевъ мостъ и Черни връхъ въ Твърдишко, Хаинския проходъ, Селци, отъ които се увѣрихъ, че материалитѣ, въ които се съдържатъ вѫглищата, навсѣкѫдѣ сѫ едни и сѫщи и отъ млада кредна възрасть, а количествата на вѫглищата — малко. Въ непосрѣднитѣ съсѣди на вѫглищата, шиститѣ, намѣрихъ въ изобилие вкаменелости отъ рода Syrena и растителни отпечатъци, между които и листа отъ дървенисти Dicotyledones (въ Бѣленското вѫглищно находище), които не могатъ да се причислятъ къмъ юрската система, както нѣкои искатъ да кажатъ. Освѣнъ туй увѣрихъ се, че формата на посѣтенитѣ отъ мене вѫглищни находища не е пластова, а въ видъ на малки и голѣми неправилни гнѣзда, които само въ областьта на Чумерна сѫ по-близу едно до друго и почти съ еднаква посока (з.-и.), която ги прѣдставя като части отъ накѫсано цѣло. Тия факти, които поясняватъ въпроса за вѫглищата въ източния край на басейна, хвърлятъ достатъчно свѣтлина и върху западната (Трѣвненска) половина. Тѣ напълно подкрѣпятъ мнѣнието на г. Златарски.

София, 20. V. 905. **В-въ.**

П. Ю. Тодоровъ. *Самодива.* Драма.

Ланската година (XIV. 1904) на списанието „Мисъль“ бѣ донесла въ една своя мѣсечна книжка горната драма въ три дѣйствия, стр. 193—243. Неприязнено се гледаше, какъ списанието на г. К. Кръстевъ измѣня на характера си, щомъ се вѣстява за единъ мѣсецъ във видъ на опрѣдѣлено творение на единъ едничъкъ книжовникъ. Ала творението, което запълняше само книжката IV. на „Мисъль“, изкупи и потули съ значението си неугодната отстѫпка отъ обичая. Драмата „Самодива“ бѣше новъ и още по-смѣлъ опитъ на познатия младъ нашъ идиликъ, да вкара живеца на българската простонародна словесность във формитѣ на художествената книжнина, да опита веществото на народното прѣдание въ разрѣшението на високи културно-естетични задачи, съ една рѣчь да направи книжовната българска поезия истински народна, оригинална. А има ли за една книжнина, особито за такава млада, незаякнала, каквато е нашата, нѣщо по-значенито отъ подобенъ помисълъ на извѣстенъ книжовникъ?

Не прѣди много азъ посочихъ на това мѣсто „Самодивската китка“ на К. Христовъ, като казахъ, че съ обработенитѣ въ нея ситни пѣсници отъ любовния животъ на българския народъ тя „отваря на българската поезия благодатна пъртина за самобитность въ национална творба“ (ПС. LXVI. 143). Сѫщо така трѣба да се изкажа и за драмата „Самодива“ на П. Тодоровъ, която нагледно разкрива, отъ дѣ може обилно да черпи оригинални форми работникътъ надъ художествената книжнина у насъ и какъ да изгражда съ тѣхъ лѣпи национални сгради на поетичната концепция. Творението на г. Тодорова издига автора си надъ г. Христова толкова повече, колкото размѣрътъ на творчата работа въ сбирката „Самодивска китка“ далечъ отстѫпя прѣдъ опая громада искания, които е имала да посрѣща драмата „Самодива“: на К. Христовъ се паднало просто да изкара българската пѣсень за свободна любовь изъ селската хижа прѣдъ образовано общество; а П. Тодоровъ трѣбало да прѣсъздаде българския селски животъ изъ самитѣ народни схващания по културния принципъ на свободата. Първиятъ авторъ се разпореждалъ въ творението си съ готово градиво, въ което вложилъ новъ художественъ вкусъ; срѣщу това вториятъ, освѣнъ че си дири самъ градивото, но и го работи по народни образци, като сглобява отъ него досущъ нова сграда съ новъ народенъ духъ. Новото — а то е и оригиналното — въ „Самодива“ е и сѫществено и формално по-трудовито и по-мощно, отколкото въ „Самодивска китка“.

Като поставихъ тия сравнения между двѣтѣ именувани творения изъ новинкитѣ на българската поезия, нека ги продължа още съ нѣколко думи отъ друга страна. Бѣлѣжито е, че двамата автори, К. Христовъ и П. Тодоровъ, едноврѣменно се носили съ идеала на личната свобода, която толкова страда подъ желѣзната мрѣжа на обществената условность и живѣйната традиция. И двамата сѫ се доработили до единъ нагледъ, въ който идеята на свободата има свои протести противъ важни форми на живота, дѣто човѣкъ за своето щастие би искалъ да се реди по ли-

Digitized by Google

ченъ разумъ и личенъ вкусъ. Такива форми се раждатъ най-вече отъ любовьта и въ брака.

Обиходниятъ животъ, обичаятъ е отредилъ и за любовьта и за брака, въ какви постѫпки да се проявяватъ и траятъ, за да запазватъ нравственото достоинство на всѣкой общественъ членъ. Прѣкрачатъ ли се прѣдѣлитѣ на тия постѫпки, любовь и бракъ подпадатъ подъ неприязнена оцѣнка на обществото и се кръщаватъ вече съ имена недостойни, позорни. Отъ това постигатъ горчила, нещастия и самитѣ влюбени и брачници. Ала съ напрѣдъка на човѣчеството, което е напрѣдъкъ и на живота, настаятъ между унаслѣдено и придобито нѣкои разногласия. Изпърво тѣ сѫ малки, слаби и се понасятъ дори незабѣлѣзвано. Съ врѣме обаче разногласията се разрастятъ до мощни противи, които захващатъ да двоятъ разумъ и воля, да произвеждатъ драматични срѣщи въ обществени отношения, трагични сбивки между личность и срѣдина. Разногласията не сѫ рѣдки и тогава, когато животътъ сѣкашъ се е улегналъ въ своитѣ форми и не изпитва близки или далечни тласъци за движение; защото колкото и да зависятъ всички появи на тоя животъ отъ социялни принципи, все пакъ и въ тия принципи е важенъ факторъ, що не се подава на никакви измѣрвания, индивидътъ съ тайнитѣ на своята душа.

Животътъ на българския селякъ се вижда сѫщо да тече равенъ, безъ значенити вълни, по корито, изровено отъ вѣкове; ала при по́-близко разглеждане и въ него често изпѫкватъ устреми на единици, които не се чувствуватъ удоволени въ неговото крѫжило. Това сѫ и тамъ разногласията въ срѣдината, протеститѣ на индивида. Българската народна словесность разправя въ разни творения за такива случки, които образуватъ въ нея идеалната половина. Другата половина, реалната, отразява оная живѣйка, о която по́вечето се разбиватъ, като о социяленъ законъ, индивидуалнитѣ за̀лети. К. Христовъ е пробралъ изъ словесностьта ни ония лирически творения, въ които сѫ изобразени за̀лети на чувства волни, безогледни, на чувства отъ младость и въ хубость, — за̀лети на души, които сѫ честити въ свободата на копнежа и насладата, а злочести въ жестокитѣ ограничения, налагани отъ единъ отколешенъ, традиционаленъ редъ. Той е прѣдставилъ тъкмо такива форми на индивидуална любовь, на постѫпки отъ брачници, дѣто е явна скръбьта отъ ограниченията на реда, по̀носътъ прѣдъ общото обичайно мнѣние. Въ тѣхъ личи любовната и сърдечна драма на българския народенъ животъ. Народътъ е свикналъ вече съ поводитѣ и перипетиитѣ на драмата и я търпи като прѣходна необходимость; защото обичайниятъ редъ мощно упражнява властьта си, та личниятъ устремъ съ врѣме ѝ се поддава и примирява съ нея разума. Обичайниятъ редъ не мари при това за жертвитѣ, които все пакъ дава упорството на сърцето. А ето това упорство е още трайниятъ, неугасващи бѣлѣгъ на душевната жажда за свобода срѣди условията на единъ запомненъ отъ дѣди и прадѣди обиходъ. Въ сбирката на К. Христовъ противъ традиционалнитѣ условности на живѣйката се изпрѣчва „самодивската любовь“, сирѣчь свободата за щастие въ младость и съ хубость; и тя се стреми, ако не да прѣкърши рѫбатитѣ условности, а то поне да ги смекчи, да ги поотслаби. Отъ тая страна художникътъ се е възползувалъ отъ самитѣ поетични създания на бъл-

Digitized by Google

гарския народъ, за да изтъкне и прѣдъ неговата интелигенция, че извѣстнитѣ народу и кораво посрѣщани отъ него упорства на сърцето противъ обичайния редъ трѣба да изпитатъ по́-благо внимание, та да не се прѣвиватъ безполезно подъ горестьта и нещастието толкова човѣшки души, — да не се отравя съ нерадостни внушения тъй безмилостно изворътъ на личното съвършенство и на благодатното му социялно въздѣйствие. Протеститѣ на „самодивската любовь" противъ унаслѣденитѣ форми на селския български животъ трѣба най-сетнѣ да поизмѣнятъ тоя животъ, върху който има да се опира всѣкой нашъ починъ за културенъ напрѣдъкъ. Като се вслуша добрѣ въ протеститѣ, па ги схване правилно, животътъ ще налучи пѫтя, по който да се доближи къмъ тѣхъ, да възприеме отъ тѣхъ узрѣлото за новъ плодъ и да подобри така своя нравственъ редъ. Затуй нека не прѣстаятъ да се обаждатъ такива протести, доклѣ сѫществуватъ за човѣшкото общество отъ една страна традиции, а отъ друга страна полети за съвършенство.

Сѫщо така на полетитѣ за съвършенство, на диренето щастие въ по́-свободни форми на живота въ младость и въ бракъ е далъ внимание въ драмата „Самодива" и П. Тодоровъ. И той е оцѣнилъ прѣдставената въ творенията на народния духъ лична свобода, която протестува противъ тѣжнитѣ окови на традицията, бори се маломощна съ единъ отъ вѣкове създаненъ редъ и пропада днесъ — поразена, или прѣзрѣна — за да се обади изново утрѣ, понеже е присѫща на човѣшката природа. Народътъ я познава добрѣ, тая свобода, дори наврѣмени я уважава; тя е тъкмо оная, що си заслужва у него прѣкора „самодивска". Ала все пакъ народътъ живѣе съ противорѣчието между свобода и ограничение, като прощава донѣкога избуситѣ на първата като „лудость" и настоява трайно за правата на второто като „мѫдрость". Упражнението на тия унаслѣдени критерии върху нравствената личность прѣдизвиква въ народния животъ най-умилнитѣ душевни катастрофи, спрѣмо които на практика народътъ е сѣкашъ безчувственъ, огрубѣлъ. Между туй повечко чувство къмъ жертвитѣ, по́вечко разумъ въ обичайния редъ биха пощедили индивидуалния по́летъ отъ много незаслужени и сурови поражения и направили живота повече красенъ и драгъ. Това чувство е възприелъ П. Тодоровъ и наумилъ да възбуди съ своята „Самодива"; тоя разумъ се опитва той да ни разтълкува въ драматичното си творение. Ако народната селска живѣйка отстѫпи въ нѣщо отъ старитѣ и извѣтрѣли, ала зато стѣснителни форми, та освети и нареди въ обихода си правото на извѣстни вече нея форми по́-свѣжи, по́-приязнени за развоя на личностьта, и затуй по́-свободни, тя ще се отърси отъ единъ прахъ на застоя, ще се обнови и ще добие по́-голѣма прѣлесть и тласъкъ за напрѣдъкъ. Формитѣ на обновението П. Тодоровъ е взелъ изъ постѫпки на свободната любовь, за каквито ни пѣе „Самодивска китка" отъ К. Христовъ, па ги е въплътилъ въ проявения на брака, въ проявения, за каквито е способна една опитомена българска „самодива."

По идеитѣ, що сѫ рѫководили авторитѣ на „Самодивска китка" и „Самодива", и по значението на формитѣ, въ които сѫ извършени тия двѣ творения, азъ мога смѣло да ги отбѣлѣжа като извънредно цѣнни придобивки на българската оригинална книжнина въ подирно врѣме.

Digitized by Google

Въ „Самодива" се върши слѣдното. Нѣйдѣ подъ Перинъ, въ Загорье между Мелникъ и Неврокопъ и недалечъ отъ Струминъ притокъ Бистрица, е пръснато село, дѣто е овчарь *Стилиянъ* довелъ невѣста, перинска самодива *Гюрга*. Личенъ билъ соколъ въ село Стилиянъ: крене калпакъ, стъкми се, па дойде празникъ — като поведе оназъ отборъ дружина, всички готови въ огънь и вода за него да се фърлятъ. Радватъ му се роднини, обичатъ го съсѣди, та и на майка му става драго, като гледа, що чедо за похвала е отхранила (233). *Баба Петкана*, като майка, се погрижила у врѣме и мома да сгледа за своя соколъ: аресала му въ село мома и угледна и шетарна; били вече и дари уговорили. Хората нея знаели, и тя тѣхъ познавала (198); ала не рачилъ Стилиянъ: ябанджийка аресалъ, ябанджийка си взелъ, — нито вѣрата ѝ знае баба Петкана, нито рода ѝ е виждала (196). Сѣкашъ били малко подолки: на която порта да почукаше, нѣмаше да го повърнатъ — ами отишълъ да доведе една прѣзъ три води (197), прѣзъ деветь села въ десето (195)! А тая една е кръшна и стройна Гюрга самодива (201): тя била завила Стилияну ума, да ходи въ потайни нощи низъ пусто горье тилилейско, та да свири на самовилско хоро (233). Стилиянъ се съ Гюрга залогъ обзаложилъ: ако я надсвири, булка на колѣно ще му падне; ако го надиграй, вакли му очи като студени бистри извори ще изпие. Надулъ овчарь меденъ кавалъ — три дни и три нощи свирилъ: рудо ми стадо низъ дебри-усои се прокудило, подъ Гюрга злаченъ стръкъ не осталъ (220). Дѣ кого Гюрга въ Перинъ погледнала, всѣкиму огънь на сърце наклала (221); ала единъ билъ и Стилиянъ загорецъ, кой е осемдесеть китки носилъ, седемдесеть моми любилъ, — съ кого и Гюрга самодива на глава не е излѣзла (226). Той завелъ по Димитровдень хубава снъха на майка вдовица.

Фърлила Гюрга самодивска прѣмѣна, прѣпасала шарена прѣстилка, въ руси коси затъкнала стръкъ цвѣте; а игрива румень трепти по бѣлитѣ ѝ бузи (201). Тя се запрѣта да нареди *новъ животъ въ стара кѫща*. За такъвъ животъ всички млади отъ люлка до гробъ единъ блѣнъ блѣнуватъ; ала доклѣ се пробуди нѣкой да отвори очи, да погледне — ойде и сила и младость (220)! Затуй така пѣятъ марварски невѣсти по бѣлѣнки въ пригорье. Не е то пѣсень: жива жалба по себе и по младини припѣватъ! Въ чужда кѫща като влѣзешъ, който не ти е баща — тате ще му кажешъ; коя не си виждалъ — мамо ще зовешъ. Въ тѣхъ влизашъ, на тѣхъ ще заприличашъ (219). Не сѫ тия невѣсти дорасли още, да запазятъ младо сърце до бѣли коси (222), да познаятъ сила на младость, на живота сладость. Такава рола може да изиграе Гюрга самодива. Кой въ изворъ жива вода се е кѫпалъ, кой вито хоро самодивско подъ ясни звѣзди е игралъ, нему сърце отъ веселба се не умаря, хубость у него не прѣцъвтява (204). Гюрга е съ момитѣ мома, съ женитѣ жена (202), и покрай физическия животъ разбира и душевния; а не както ония стройни подолки: като завъртятъ мотика, и младость въ земята да закопаятъ, нѣма да охнатъ (208)!

Първото дѣйствие става въ кѫщата на баба Петкана.

Срѣщу Гергьовдень привечерь селски моми отиватъ за вода край Гюргини и подвикватъ за цвѣте, защото у кака Гюрга то цъвти най-рано

Digitized by Google

въ село. Гюрга е тъкмо зарѣяна въ градината си, да разсажда балучки, що ѝ донесли овчари отъ гората, и не дочува момински викове. Въ това врѣме съсѣдката Дойновица, овдовѣла снъха на Стилиянова чичо, води у Гюргини гостенка: умна старица, сестра на другия Стилияновъ чичо Костадинъ, който сега лежи боленъ и комуто Стилиянъ и Гюрга отъ вѣнчавката си още не сѫ ходили ниведнажъ; а Костадинъ е пристоявалъ и за Стилияна, и за стопанството на майка му, кога се поминалъ Стилияновъ баща Димо. Старата сватя подранила отъ долу за черква на вечерня, та се отбива съ Дойновица у баба Петкана, да ѝ види снъхата, за която мало и голѣмо разправя, какъ е лична-прилична и скопосна (195). Баба Петкана посрѣща и увежда гоститѣ въ подновена и уредена стая. Сватята забѣлѣзва двора приметенъ, прѣчистенъ, въ градинката се разцъвтѣли кравени миризливи цвѣтя, въ трѣма се извили тънки вити первази — личи си, че подиръ всичко млада булка е тичала (196). Ала между Петкана и Гюрга отношенията сѫ вече доста напрѣднали въ посока на една нетърпежливость, та свекървата прави всичко, за да се покаже отъ снъха си незачетена, отъ сина си незащитена, въ кѫщата си безправна и на старость оставена да прислужва на себе и на дома и изложена на людски срамъ. Тя докарва отговора си на похвалитѣ за Гюрга отъ сватята тъй, че открива своята обида и одумва станалия бракъ. На това изкусно помага, та дори го и прѣдизвиква лихоуста Дойновица, като прѣвъзнася Петканини грижи и скопось, а кори Гюргино нехайство и упоритость. Укоритѣ падатъ и върху Стилияна, който непослушалъ майка, далъ мегданъ на съпруга; а тая и нему прѣсрѣща дума, та прѣди нѣкой день, като покаралъ надолу шилета за Гергьовдень — ни той ѝ се обадилъ, ни тя излѣзла да го изпроводи (198). Старата сватя и като гостенка, и като умна жена, припомня Петкани и Дойновици, какъ и тѣ сѫ изпърво прѣкарвали и недоразумѣния, и одумки при свекри и свекърви, въ чужда кѫща и въ други хора, та нѣма защо да осѫждатъ толкова Гюрга и Стилияна. Съ врѣме ще си привикнатъ една на друга и Петкана съ Гюрга: оная ще прощава, тая ще прѣмълчава; Гюрга млада, не се научила още, Петкана стара, прѣпрѣна. Нека туй да бѫде най-голѣмиятъ Гюргинъ кусуръ, че е цвѣтана, че кандилото не запалила срѣщу праздникъ. Какъ ще хване тя пó-сетнѣ и нърава Петканинъ, и реда на кѫщата ѝ (199)! . . .

Въ тоя разговоръ влиза Гюрга: иде отъ градината, за да раздига въ стаята. Още не заприказала както се пада съ гостенката, въ очи ѝ се натъква кандилото, замъждукало срѣдъ бѣлъ день и замирисало, и прозорцитѣ, затворени прѣдъ гоститѣ отъ баба Петкана. Гюрга духва пламъка прѣдъ иконата и пуска прѣзъ прозорцитѣ пролѣтна свѣжесть. Настояла се е и назатваряла цѣла зима изъ кѫщи, та ѝ се вече душата запушила. Отвънъ всичко се отърсило отъ сънь и плѣсень: птички запѣли, цвѣтя се разкравили, — не прозорецъ, ами сърце си да отворишъ тази вечерь (201)! Сватята мѫдро улажава тоя Гюргинъ непóхватъ и кани я челолюбно да седне, за да я повиди, защото чичо ѝ Костадинъ е заржчалъ, хубаво да я огледа и да му обади. Тъкмили сѫ да споходятъ чича си и Гюрга съсъ Стилияна, при който случай Гюрга щѣла да си

Digitized by Google

набере по пѫтя нѣколко коренчета модроока теменуга, за да си извъди. Нейния благъ дъхъ нѣматъ градински теменуги; и горско цвѣте повече се допада Гюрги: пролѣть, младость изъ него ѝ лъха (202). Женитѣ весело се разсмиватъ отъ тая чудна Гюргина пощѣвка.

По пѫтя се счува конски тропотъ и спира подъ прозореца. Гюрга самодива, недослушала събесѣдницитѣ, се връцва нататъкъ. *Бойко*, старъ ахранинъ Стилияновъ, още не подвилъ вратъ въ хумотъ, вика отъ улицата Гюрга, да си покаже бѣло лице, защото ѝ носи съ кола поздравъ отъ дружки самодиви. Нощувалъ е на връхъ планина, на самодивско хорище, и е смъкналъ чакъ отъ пусто горье тилилейско, отъ Стилияновата кѫшла, брѣстъ за Гергьовдень — съсъ зеленината животъ и здраве въ село да донесе, на младость въвъ всѣка кѫща да лъхне. Мало и голѣмо нека се зарадва. Кому жалба сърце е затворила, пакъ да го отвори; мѫка и неволя кому вратъ сѫ подвили, пакъ глава да вирне. А на Гюрга дава най-голѣмия клонъ, да не каже, че му се свиди (203). Тя жѫдно го поима и изправя въ кѫта, защото слѣдъ люта зима въ чужда кѫща копнѣе да се порадва на зеленина. Па разпитва Бойка за свои посестрими, китки кичатъ ли, хорá кършатъ ли, жалба жалятъ ли по нея, или имъ е истинала отъ сърце. Гостенкитѣ полека неловко излизатъ, баба Петкана ги изпраща, а Гюрга нито се сѣща дори да се обърне. Тя слуша Бойковъ разказъ, какъ се двоумили другаркитѣ ѝ, че ще лесно прѣвие глава подъ ръжаницата, да седне огнище да варди. Ала тѣ не знаятъ, че огнище се не оставя да загасне, да секне корень домашенъ; затуй го отъ памтивѣка обикалятъ бащи и дѣца и радѣятъ край него. Бойко не мисли така. По него въ тоя пусти свѣтъ всичко е вѣтъръ: и огнище угасва, и умъ се мѣня, и село забравя. Едно е само зимѣ и лѣтѣ, срѣдъ мѫка и робия все младо и весело — хорото на мегдана! И блазѣ му, кой младость въ младини е младувалъ, кое сърце мѫка по животъ не помни. Затуй се не подава Бойко, да прѣкърши кръстъ, да умлѣе дѣсница, да се влачи въ робство незаробено слѣдъ ралото, па да кълне свѣтъ и управия — днитѣ си да доживѣва. Той не е като Стилияна: отъ кога заби колъ, та стъкна огнище на едно мѣсто, отпусна долна устна, провиснаха пешове, укуми се, и сѣнка отъ него не оста. Бойку и силомъ да татрузнатъ хомота, жегъла счупва, па прѣзъ Влашко и Богданско чакъ до Будима-града. Малко ли бѣли влахинки, малко ли кръшни угорки: дѣ осъвнешъ, да не замръкнешъ, сила и младость като чаша руйно вино да изпиешъ (204-5)! Гюрга познава тая луда ергенска волность, ала не вѣрва толкозъ на нейна изтрайливость: доклѣ сѫ още момци несвършени, всички плетища кършатъ, вратъ кривятъ; пъкъ оживѣе ли имъ нѣкоя на сърце — цървули скѫсватъ, пѫть убиватъ край двορища и огради да я задирятъ, и токо пригърмятъ тумба-лумба три дни, на леле-варе до гробъ! Тя се смѣе подиръ Бойка, когото кани за утрѣ въ ливадето, да се стъкне, па двама хоро да поведатъ — кой кого ще надиграе. Цѣло село ще излѣзе, печено ягне да яде подъ зелена бука. Моми и момци ще играятъ, мѫже ще мѣтатъ бѣлъ камъкъ, отъ зори до тъмни тъмнини ще висятъ люлки въ дѫбравата, всѣко младо да люшне изгората си, що на сърце му е оживѣла (204). Бойко прѣпуска конявихрогоня и отминува.

Гюрга се оттегля отъ прозореца, срещда се прѣдъ огледалото и почва да разтрѣбя. Мъчи се да намѣсти мендера надолу къмъ прозорцитѣ. Откакъ се е къщата направила, нищо не е било мръднато отъ мѣстото си! Влиза съсѣдко момиченце *Пенка* съ цървули. „Тебе Пенке, като те заженятъ, да искашъ въ нова къща да те заведе мъжъ ти, да те не прѣсаждатъ отъ единъ корень на други, ами сама корени да спуснешъ въ земята“ (206). И наистина и на Пенка омръзнала бабината ѝ къща: откакъ се е родила, все тя! Пó ѝ е мила колибата, що си изплела тя съ пастиритѣ тази пролѣть възъ ръта. Да можеше и Гюрга, би си стъкнала таквазъ колибка хе тамъ на върха, дѣ слънце най-рано огрѣва, зеленъ повитъ би пуснала да я обивие отъ горѣ до долу; дъждъ да заръмоли, да я прѣспива, вѣтрецъ да полъхне, да я милва, сладъкъ сънь да спи. Пенка дочува овче блѣяне: Стилиянъ се връща съсъ стадото отъ мелнишки пазаръ.

Игрива Гюрга намисля да се скрие съ брѣстова клонъ задъ вратата, па да уплаши сърдитка Стилияна. Щомъ зачува стъпки къмъ прага, спуща се и извиква: ба-ау-у! да те тупна ли, а? Мусишъ ли ми се още (207)? Ала се стъписва и засрамя: насрѣща ѝ е баба Петкана. „Мечки ли ще гонишъ, какво си вирнала тази вършина мари? Що не излѣзешъ? Мъжъ ли си иде, или какво? И туй чудо не бѣ се виждало у дома: главата ѝ тавана стигнала, седнала да си играе като малко дѣте. Чункимъ сме разтрѣбили — ей мръкна“... Гюрга маха недоволно ръка. Тогазъ влиза и Стилиянъ, като дочува майчина глъчь. Баба Петкана е готова да ковлади. Стилиянъ се окайва отъ подобни неразбории. А Гюрга отвръща, че ѝ е сита вече душата на викъ и карби. При все това тя гално кани морния съпругъ навътрѣ въ стаята, да седне и отдъхне; шеговито и любовно-дразливо се опитва да разсѣе осталия у него ядъ, че билъ заминалъ съ ягнетата отъ никого неизпратенъ, и новата обида, че пристигналъ отъ никого непосрѣщнатъ. Обаче доклѣ се готви между съпрузитѣ умирението (208), злобниятъ мъмъръ на баба Петкана въ съсѣдната одая размъща разговора и го тласка въ канари. Гюрга не била прибрала нѣкакви парцали, изгорила нѣкаква кълчища, не зачела гоститѣ; — та ней е омръзнало да гледа цѣла къща въ парцали, да слуша отъ стари жени все охкане и ахкане, да лиже кирливитѣ ръцѣ на всѣка, коя дойде (209). А и Стилиянъ се кани за утрѣ, да рине съ Дамяна боклукъ и да го изнася, защото билъ узрѣлъ торътъ. Не! Утрѣ е Гергьовденъ, цѣло село ще излѣзе да се весели въ дъбравата; трѣба свечерь да се заколи и приготви бѣлѣзаното отъ Гюрга съ червено кончé рудо ягне (210). Ала ето че Стилиянъ го продалъ, подобрилъ кесията си; за дома оставилъ — мършитѣ! Раздосадена, раздразнена, Гюрга не е спокойна на мѣстото си, не може да гледа съпруга си: „и въ празникъ като си не сѣтя веселбата, кога? Или само за трудъ и робия съмъ дошла тукъ? Който си е отзелъ отъ животъ и младость, ако ще живъ да се запре въ къщи, азъ не мога!“ А баба Петкана, изправена въ стаята: „тази кавга, Стилияне, за добрѣ дошелъ ли е“ (211)? Стилиянъ горко нарича. Петкана злобно му подмѣта съпружеска слабость и се заканя съ свекървино право. Гюрга съ присмѣхъ освѣтлява конкретно тоя

Digitized by Google

позивъ къмъ мѫжовъ авторитетъ. Отъ глъчката се стълпяватъ подъ прозорцитѣ съсѣди. Стилияну сѣкашъ причернява (212). „Цѣлата махала се събра да ни слуша. Като не ви е срамъ отъ хората, ако ще би за коситѣ се хванете! Азъ ще се зарѣя ей тамъ въ балкана, да ви не гледамъ бари. Правете, каквото знаете!" — „Чакай, чакай, каже спокойно Гюрга: тъй всѣкой знай, като счупи жъгъла, да крене глава възъ пусто горье; де, ако можешъ, тука — тука сила и воля покажи" (213)!

Второто дѣйствие става на връхъ на Еринъ-Перинъ планина. Тамъ е овчарската Стилиянова колиба. Подъ нея цвѣтнати падала; пó-долу самодивско хорище, а подъ него блика изворъ жива вода. По мѣсечина *двѣ* чевръсти *самодиви* бератъ пъстри китки, виятъ красни вѣнци (214), та се готвятъ за самодивско хоро въ потайна доба, когато ще довтасатъ на златороги елени вили-сестрици изъ Добруджа, отъ Вардаръ и Струма: едни ще разправятъ за минали несрѣти, за бѫдни прокоби, други пѣсень ще подйематъ изъ едно гърло съ два гласа. Де гиди гора зелена, де гиди сѣнка дебела — сила и младость да сѣтишъ, веселба сърце да познае! Блазѣ и трижъ блазѣ томува, кого нищо на тоя свѣтъ не върже: връзка мила — все връзка, верига златна — все верига (216)! Двѣтѣ самодиви се спущатъ къмъ падалата; други *три* и още пó-вече се разщъкватъ наоколо. Самодивски усѣтъ знае по дървесното листе, по вѣтренъ шумъ, дѣ стене жалба по прахосана безъ обичь младость, дѣ пада юнакъ отъ душманска пушка. Пóврага сѫ плачове майчини; сълзи любини ще изсуши друга любовь! Едни самодивитѣ жалятъ истински юнака, що съ гора вели-говори, що прѣзъ три води въ четвърта шетба шета; че не тръгна той за родъ роднина мъсть да дири, върла прѣвара низъ пусто горье тилилейско не го прокуди: креналъ е глава, сила и младость да познае, че му се стегнала душа низъ село да се свива. Затуй жалба по него гора ще жали, и Перинъ ще му пѣсень припѣва (218).

Счува се изъ меденъ кавалъ жалба Стилиянова, а на кавала приглашатъ звънци отъ стадо, купувани отъ неврокопски звънчарь чакъ на башъ панаиръ троицки. Стилиянъ вече толкова мѣсеца по Гюрга паметь губи, и ни тя него знае, ни той ней хаберъ допраща. Всѣка вечерь, прибере ли овци, слѣзва долу при Бистрица, защото нейна пѣсень страшна заглушавала въ гърди му люти мѫки. Досвидѣлъ се е клетникътъ на самодивитѣ. Вчера подпрѣлъ гръбъ о дѫба и засвирилъ: тъкмо билъ заспалъ-засънувалъ, че Гюрга се кани да го споходи, и желъдъ пада, та го събужда. Не навѣлъ се пусти вѣтъръ бѣломорецъ! Както го мило Гюрга милувала, както му сладко приказвала, камо наявѣ да го срѣти (218).

И между самодивитѣ се пронася радостенъ викъ: дружки мили! елате да видите, овчарю галенъ сънь се явѣ стори, — Гюрга ни иде на госте! Всички плѣсватъ съ рѫцѣ, скачатъ, турятъ вѣнци на глави и припатъ къмъ Гюрга. Чудятъ ѝ се, какъ не смръкнали ясни очи, какъ не посърнало бѣло лице. Затуй сѫ момци щури пощурѣли, мѫже сѫ луди полудѣли по нея низъ село (221). Гюрга оттоваря, че лудо младо е, умъ да губи денемъ по знойни бѣлѣнки, нощѣмъ по късни седѣнки. Кой има рухо хубаво — да носи, да се наноси; хранена коня кой гледа — да яха, да се наяха, жалба по младость никому да не остане! Сега ще и овчарьтъ

Digitized by Google

забрави кахъри, тежки ядове: Гюрга иде да го праща, кръстникъ на момчана рожба да калесва! Това слисва самодивитѣ: „Гюрго сестрице! кѫща сбира ли самодива, дѣте гледа ли! Що го незадѣна, при насъ да го донесешъ; редъ по редомъ всички щѣха шетба да му шетатъ.“ Ала Гюрга и огнище пази, и кръстъ подъ товаръ не кърши. Нека се сператъ всички дружки, та щомъ се върне съ овчаря, той ще свири, а тя сама ще води пакъ вито хоро десетредо (222—3).

Пусто горье ечи отъ свирки самодивски. Горѣ при овчарска колиба Гюрга причаква свой Стилияна. Съпрузитѣ се пригръщатъ. Стилиянъ не може да се нарадва, че се е сдобилъ съ младъ аждерко, при когото тепърва баща и майка свѣтъ ще видятъ и младини познаятъ (223). О не, отвръща Гюрга: съ млади младувай и ти! А на аждерка нѣма никого да оставя азъ, да му върже бащина нужда и майчина неволя на врата. Като се метне на коня вихрогоня и погне туй, що никой не е стигналъ донинѣ, нека скѫпче стари дѣдови завѣти и бабини заркки, да махне рѫка и на село и на домъ! Съ това е съгласенъ и Стилиянъ; гори му сърце, да си види чедо попано. Сърдечниятъ разговоръ между него и Гюрга обажда, какъ е било ней тѫжно, оставена самà трудна, неволна, и какъ се е топила Стилиянова душа, запелѣна отъ домашни досади горѣ въ планината. И Гюрга би знаела така да се махне; ала юнашка сила се познава тамъ долу, дѣто всѣки погледъ те стрѣлосва отсамъ и оттатъкъ и оправя по правъ пѫть да вървишъ. Що ѝ се билъ свѣтъ завилъ, кога заревала долу махалата, че душа берѣлъ чичо Костадинъ; кога заклепало онуй клепало за смъртьта му; кога дошли Дойновица и Петкана, да каратъ Гюрга, черъ рѫченикъ да забради (225)! . . Вѣстьта за Костадина ужаля Стилияна; ала Гюрга властно го ободрява. Тя иска тукъ веселба да се весели подъ зелена бука, да се запомни, кога е пръвно либе низъ Перинъ търсила и на дружки посестрими отвратки правила (226). Стилиянъ засвиря съ първа сила пѣсень на нова младость, Гюрга изморява всички самодиви съ водено буйно хоро. Стилиянъ и Гюрга се разбиратъ въ обновение на сили. Така зацъвти минзухаръ и есень, та пролѣтъ се чини. Тѣ се смѣятъ и пригръщатъ (228).

Третьото дѣйствие става на Димитровдень привечеръ, въ нѣкогашната бабина Петканина стая, сега съвсѣмъ прѣредена и измазана. Гюрга е празнично стъкмена, и приседнала на миндера до прозореца, бави си разплакана рожба. На двора се разблѣяли Стилияновитѣ овци. Отвънъ писва гайда и се подйема далеко тропотътъ на хорото (230). Пенка е отишла за три крушови гранки, които да се подпалятъ, за да се прогони плачътъ на дѣтето (230). Баба Петкана, задѣлена вече отъ младитѣ, простира по върлината пралò. Стилиянъ помага у Дамянови да изфърлятъ боклукъ. Гюрга свива недоволно раменѣ прѣдъ опаката ревность на мѫжъ и свекърва. Ала за свой дѣлъ тя оставя умиреното дѣте въ люлка съ Пенка при него, показва, дѣ е турила чисти дрѣхи и за Стилияна, кога дойде, да се прѣоблѣче, и отива на хорото.

Дойновица, съгледала баба Петкана около пралото, окайва старицата, изоставена отъ снъха си на такъвъ день, и е настроена вече остро да сѫди за това Гюрга въ нейната кѫща и прѣдъ самà Петкана; тя ще

Digitized by Google

надума щото трѣба и Стилияну. Петкана ужъ не рачи да се намѣсва Дойновица, да не би да си помисли Стилиянъ, че е подкладена отъ нея, да пуща шила помежду имъ (231). Ала съсѣдката не пристая: тя изпраща Пенка, да повика Гюрга отъ хорото. А до тогава Дойновица и Петкана изреждатъ всички грѣхове на Гюрга и Стилияна, всички тѣхни пакости за старата Димова кѫща. На чича Костадина още половина година не сторили, а Гюрга отишла на хоро! Като изукрасила стаята си съ шарени ракли и тънки первази, па накичила навредъ съ цвѣтя и трѣви — да примрешъ отъ хубость! Днесъ тукъ ще тури раклата, утрѣ хайде пъкъ мендера ще прѣфърли оттатъкъ — слободна жена, като нѣма работа, сама си търси. Развалила е старъ редъ, на който сѫ Петканини свекъръ и свекърва очи склопили, който е Петкана искала и на внуци да остави, въ него да расте и да се множи дѣдовътъ Стилияновъ родъ (234). Въ тази кѫща какъвъ знатенъ родъ е пусналъ корени — сега да дойде една таквази да я затръни (235)! . . Па и Стилиянъ, такъвзи кривовратъ делия, прѣвилъ шия подъ единъ чехълъ. Да е знаяла Петкана уврѣме, че му е завила ума самодива, да ходи въ потайни нощи низъ пусто горье да свири на хоро, би го полѣла съ празенъ котелъ на пусто огнище (233); така и Дамянъ дошелъ нѣкога на себе си. А сега Стилиянъ съ тая никаква вѣра сѣкашъ е позавидѣлъ на честьта на хаджи Сотирова сердарски синъ, който доведе една, та пушй коминъ день до пладне и забѣгна нѣкждѣ по единъ кърсердаринъ. Отъ тѣхния корень, неизсъхналъ макаръ, е и Бойко (234). Ала Гюрга не иска да остави хорото, кога е тъкмо най-доброто, та да дойде за угодата на Дойновица. Разсърдена, тая поразява гордата никаквица и заржча Петкани, сега да ѝ затвори вратата, прага на кѫщата да я не остави да прѣстжпи (235).

Иде отъ работа Стилиянъ, гологлавъ, съ изтрити дрехи. Цѣлъ день съ Дамяна и празника си невидѣлъ. Уцапанъ е наистина, на торъ мирише, ала тепърва да се прѣоблача за хорото, вече е късно. Той отпуща Пенка и самъ присѣда да бави дѣтето. Прѣзъ прага занича майка му. Посемсега май прѣзъ прага ще се гледатъ единъ други. Тъй ли е Петкана мислила, кога е синъ гледала, това ли е чакала на стари години? А и Стилияница много на голѣма почеть е турила мжжа си: оставила го, да ѝ бави дѣтето, пъкъ тя се измъкнала, зеръ (237). . . . Отъ тия думи сърцето Стилияново се прѣпълня съ ядъ и горчило. Той не знае, кждѣ да се дѣне, що да ги прави и двѣтѣ: Петкана му е майка, Гюрга му е жена. Вика майка при себе да седне. Тя му ниже мжкитѣ си по него, грижитѣ си за домъ, срамътъ сега отъ хората. Стилияну се свива душата, мозъкъ ще се пръсне (239). Петкана продължава и сочи къмъ хорото: „ако ти дава сърце, вижъ какво е завъртялъ жена ти Бойко прѣдъ цѣло село тамъ, вижъ! Хе, таквази жена само плетища кърши, синко. Като ти е взела ума толкози, всичко ще гледашъ въ кжщата си и ще ѝ търпишъ!“ Това мори Стилияна живъ. Ни жена, ни майка не щатъ да го разбератъ, но го мжчатъ като грѣшенъ дяволъ и ставатъ приказка на хората.

Токо-що тръгва баба Петкана да излѣзе, прѣкрачатъ прага Бойко и Гюрга, уловени за ржцѣ, запъхтѣни, и съ лица пламнали отъ игра.

Digitized by Google

Бойко се чуди на Гюргино изкуство, да води хоро: друсали шити поли подолки, тропали съ мѫжка сила ергени, старци и баби пламнали отъ страна. А сега хвали и нова нареда въ стаята. Гюрга нѣма да остави, единъ уредъ да прѣживѣе и нея, и дѣцата ѝ. Тя пита за дѣтето, дали не се е разплаквало. Баба Петкана стѫписана срѣдъ кѫщи изпитливо поглежда ту Гюрга, ту Бойка. Тоя задѣва Стилияна, че се укумилъ, та не излѣзълъ на хорото. Подбива му се и Гюрга, че уморили сърце му хорà и веселби (241). Баба Петкана додава, че който високо е фъркалъ, кога се сгромоли, въ дънь-земя потъва. Стилиянъ се сърди, че всички съ него се заловили. Кое е минало, нѣма да се върне; което иде, не можемъ го позна. Недавна бѣ слѣзълъ отъ Перинъ тъй обновенъ и радостенъ, че цѣло село да се слиса; а сега? „Втора младость — есень сѫща, дума Гюрга. Усмихнало се въ небе ясно слънце, разкравили се цвѣтя, напѫпили вѣйки — хе, отново пролѣтъ дошла! би казалъ. А то сладъкъ блѣнъ, милъ споменъ отъ пръвни дни мами и ласкае цвѣтя и трѣви, пъкъ имъ се струва, тепърва младость ще младуватъ. Махни рѫка на таквази младость: сетни трепети сѫ тѣ“ (242).

Отвънъ дрънкатъ мѣнци. Моми викатъ Гюрга за вода. Тя е готова. Бойко слуша овцитѣ на двора, че блѣятъ за росна планинска паша, а не да ги води Стилиянъ, откакъ се е оженилъ, по боклуцитѣ. Стилиянъ скоква съсъ стиснати пестници, вперилъ очи въ Бойка: туй ли му се иска, да иде Стилиянъ въ Перинъ, а той да остане тукъ, да задиря Гюрга? „Ха-ха-ха! изсмива се Гюрга, нарамила кобилицата: за туй ли си стоялъ ти въ кѫщи, менъ да вардишъ овчарю мой? Отъ Бойка да ме вардишъ, да ме не открадне! Ха-ха-ха! Втора младость“. . . . (243).

Ето пълниятъ, съсъ всички свои идейни и формални особности прѣдаденъ прѝказъ на „Самодива“. За четеца е явно тукъ новото и народно, които отличатъ драмата на П. Тодоровъ между производитѣ на днешнитѣ български поети и тъкмо съ това опрѣдѣлятъ нейната книжовно-исторична цѣна.

Ние често окайваме живота си, че е измамливъ, съ нетрайни радости, съ робски мѫки — животъ горчивъ и тежъкъ. Животътъ ли е кривъ за това? Криви сѫ нашитѣ собствени навици, да го прѣкарваме; кривъ е оня нáгледъ, споредъ който на сърдечната драгость и на разумния дългъ се отсичатъ двѣ пóри отъ човѣшкия животъ, една съ друга съсѣдни, ала безъ сношения, безъ взаимность, пó-скоро враждебни, като е първата надмѣнна, дори хулна спрѣмо втората, а тая завистлива и злобна спрѣмо първата. Социялниятъ слогъ между тѣхъ е бракътъ. Затуй се заклеватъ немалцина, да живѣятъ само пóрата на сърдечната драгость, къмъ която нѣма връщане, ако се мине и въ пóрата на разумния дългъ; и затуй се дразнятъ пъкъ до клевета ония, които живѣещицъ пóрата на разумния дългъ, срѣщатъ се въ нея съ проявения на сърдечна драгость, каквато сами по социялни или природни причини нѣматъ вече мощь да упражняватъ. А какъ грѣшатъ въ това еднитѣ, и другитѣ! Защото въ тѣхния нáгледъ за двѣ пóри на живота, които се разграничаватъ формално съ брака, е прѣзрѣнъ съвсѣмъ законътъ на човѣшката природа. Доклѣ живѣе, човѣкъ трѣба да се труди и да се радва успоредно, а не да се

Digitized by Google

отдава на всичко безгрижно и волно само до врѣме, слѣдъ което тепърва да започне жертвитѣ на охолность и свобода. Отъ становище на природата бива наказванъ съ прѣдиврѣменни недѫзи и страдания оня, който зарадъ едничката наслада бѣга отъ благодатния трудъ и дългъ; и обратно лишението отъ насладата на душата прѣвръща човѣкъ въ тегловна живина, ялова за всѣкакъвъ идеалъ. Нужно е всѣкога хармонично съединение на природния законъ съ нормитѣ на обществения напрѣдъкъ, за да се прѣкарва човѣшки животъ непрѣсѣкливо ведъръ и полезенъ, способенъ да поддържа идеали и да докарва щастие. Българската традиция въ село дава на брака значението на такъвъ слогъ между двѣ пóри на живота, който се отразява съ насилие надъ природата на душата. П. Тодоровъ иска да покаже това насилие и да прокара сърдечната драгость и въ пóрата на разумния дългъ. Той натоваря съ такава рола една перинска самодива, подготвена нарочито за отлика отъ своитѣ самодивски дружки и за поддържане на единъ социяленъ редъ.

Гюрга самодива у П. Тодоровъ не е оная самодива, която споредъ народната словесность залюбя хубавия момъкъ, за да го умори, свързува съ него бракъ, за да погуби плода му. Тя е пó-малко митиченъ демонъ, а пóвече идеална жена. Авторътъ не ѝ е отнелъ атрибутитѣ на извънредното, запазилъ е страстьта ѝ къмъ свобода и наслада; ала я поставилъ да бѫде извънредна по схващането на живота въ село и въ бракъ, по свободата за наслада отъ тоя животъ тъй, както го иска нравствената природа и социялниятъ дългъ. Народътъ и днесъ би нарекълъ „самодива" оная невѣста, която не мари за унаслѣдени ограничения на личната и душевната свобода, когато е работа да се упражнява оцѣнката на доброто и хубавото. И Гюрга самодива е тъкмо затуй митична прѣдстава реално оправдана. Като олицетворение на свободния душевенъ животъ и по народното схващане, самодивата Гюрга влиза у Тодорова въ борба съ традиционния български нагледъ за моминската и съпружеска любовь и длъжности Въ тая нова концепция тя е носителка на новия идеалъ на автора, съ който може да се освѣжи мудната народна живѣйка и да се направи свободниятъ човѣкъ пó-честитъ. Моминство и съпружество, младость и старость нека се прѣкарватъ свободно съ толкова драгости и дългове, за колкото е всѣкога способна душата и каквито сѫ нужни за усъвършението на човѣшкото общество.

Подобно на Гюрга Самовила е носитель на новъ идеалъ и Бойко; ала той е отъ ония свободни души, които покрай насладата не щатъ да знаятъ за дългъ. Такива идеалници не сѫ полезни за обществото. До врѣме е тѣхната юнащина и хвала; природата ще вземе своето, и тѣ ще се озоватъ безъ поприща прѣдъ себе и безъ заслуги задъ себе. Социялниятъ редъ не ще признае живота имъ, който ще бѫде пропадналъ. И справедливо казва за Бойковци Гюра, че се перятъ и кършатъ донѣкога, па сетнѣ клюмнатъ, да ги не познаешъ. Отъ тѣхъ Гюрга се отличава твърдѣ сѫществено, като поима волно и тачи вѣрно съпружески и майчинъ дългъ, безъ да възпира съ това струята на сърдечни драгости. Ала съ Бойковци Гюрга може да живѣе поне дотогава, докогато еднакво съ нея изповѣдатъ свободата на душата; не е възможенъ за нея животъ съ

Digitized by Google

Петканини, които настояватъ, да се подчинява млада душа на всички навици и пощѣвки на старостьта.

Въ лицето на баба Петкана, П. Тодоровъ е прѣдставилъ традиционното старо, съ което се сборва „самодивското“ ново въ лицето на Гюрга. Сбивката, конфликтътъ се извърша при обстоятелства отъ простъ селски животъ, и съ това е постигналъ авторътъ особита национална стойность на „Самодива“. Идея, както неговата, не е рѣдкость въ художествената книжнина; ала такава самобитна българска композиция днесъ комай е необикновена, та е цѣненъ образецъ за подражание. И баба Петкана, и Гюрга въ отношенията си падатъ въ крайности; обаче, това е толкова по-естествено, че крайноститѣ сѫ подготвени не отъ тѣхъ, но изтичатъ изъ двата свѣтозора на тия двѣ жени.

Петканинътъ свѣтозоръ е сдруженъ съ Гюргина въ душата на Стилияна. И като взаимно несъгласни, тѣ правятъ отъ тогова една злочеста вѣтрилка. Доклѣ е вънъ отъ атмосферата на унаслѣденото, Стилиянъ съвършено хармонира съ Гюрга; влѣзе ли въ село, вкѫщи, той неволно се упѫтва по стария улей. Между майка и жена той не знае какъ да се води: люшка се о два брѣга и се хаби въ нерадость и нерѣшителность. Да би могла Петкана да упражнява съвѣтитѣ на старата си роднина, щѣше и Стилиянъ да бѫде пощеденъ отъ болкитѣ на своята недостатъчна готовость за живота при новия Гюргинъ свѣтозоръ; ала възъ Петкана дѣйствува съ насърчението си Дойновица, въ която е въплътена завистьта на заплашваната стара традиция. Правотата на Гюргина свѣтозоръ свѣти изъ наивнитѣ мечти на дѣвойчето Пенка, което тепърва се готви за съзнателенъ душевенъ животъ. Ала Пенкини въ село постъпенно се изоблятъ въ струитѣ на вѣковния токъ. Затуй трѣба да прихождатъ отвънъ готови новотарки като Гюрги, та да поразтресватъ успания обиходъ, да даватъ подкрѣпа на крѣхки въ него задатки за жъдани промѣни, да помагатъ на мечтитѣ за осѫществение.

При тия умѣло подбрани лица, подъ такава нова и богата концепция и въ форми, които вѫтрѣшно отразяватъ народната живѣйка, а външно отглашатъ подобно на „Самодивска китка“ сърдечната рѣчь на българската пѣсень и на нѣкои Ботевски творения, П. Тодоровъ изкарва своята драма. Отъ тая страна тя е създание, градено изключиво върху народни тези и способно да води къмъ самобитность въ българската художествена поезия. Другъ е въпросътъ, каква е „Самодива“ отъ техническа страна.

Основното впечатление отъ техниката на „Самодива“ е това, че въ нея много се говори, а слабо се върши; тя скоро досажда. И понеже говоренето става по езикъ, който е за обиходната ни книжнина непривиченъ, ако и самъ по себе български самобитенъ, на читателя се струва, че П. Тодоровъ искалъ да покаже въ творението си повече оригиналенъ езикъ, нежели драматично вършене. Не яко съставниятъ и селски прѣдметъ на драмата е докаралъ може би това, че мислитѣ сѫ бѣдни и се повтарятъ, намѣстѣ и съ сѫщитѣ думи. Много се говори във второто дѣйствие; повторки се срѣщатъ отъ първото дѣйствие въ третьото. Рѣчьта на „Самодива“ е китна, символична, ала доста еднообразна; — китна е не по идеи, по смѣли съчетания, но по думи и символи.

Digitized by Google

Въ първото дѣйствие е подаденъ бѣлѣгътъ на идеята на „Самодива“ и прѣдставена завезката. Твърдѣ сполучливи сѫ образитѣ на всички лица въ създаденитѣ за тѣхъ ситуации; и да не бѣше многото говорене, щѣше дѣйствието да облада съ пóвече напрежение. То се завърша доста ефектно съ слабостьта на Стилияна, да завземе становище между майка и съпруга, и съ укора на Гюрга, че всѣкой може да избѣга отъ дълга си, ала достоенъ е, който се бори да го върши.

Привлича съ колорита си картината на самодивската седѣнка във второто дѣйствие. Едвамъ се повдига напрежението, когато се явява тамъ Гюрга. Срѣщата ѝ съсъ Стилияна е друга картина, умилна и бодрива. Обаче за криза на драмата, както се пада на това дѣйствие да бѫде, то е прѣслабо. Въ сѫщность тука има единъ край на криза за смѣтка на Стилияна; ала въ такъвъ случай кризата е изметната отъ главното лице на творението, отъ Гюрга, и съ края си би прилѣгала за край и на самата драма. И наистина. Сбивката, конфликтътъ между старо и ново може да води къмъ кризи, изъ които да призира двойка развезка: или ще надвѣлѣе първото, ако е още недозрѣло за побѣда второто, или пъкъ най-малко ще се освободи второто изподъ властьта на първото, за да прѣбѫде въ свои, нови условия. Петкана и Гюрга не могатъ да разрѣщатъ борбата, доклѣ е помежду имъ съ чувство за новото, а съ навикъ за старото Стилиянъ. Той трѣба или да застане свършено до майка си, и тогава е проиграна Гюргината рола, или пъкъ да се фърли напълно въ прѣгръткитѣ на Гюрга, да избѣга съ нея изъ условията на стара кѫща, за да се обнови и неговата воля съгласно съ Гюргина свѣтозоръ. У автора е твърдѣ хубаво прѣдставенъ тъкмо тоя втори видъ развезка на връхъ Перинъ до овчарска колиба. Ала той се противи на онова положение, което е дадено въ думитѣ на Гюрга отъ края на първото дѣйствие: не вънъ отъ селото, въ пусто горье, но тамъ, въ Петканина стара кѫща е мѣсто, да покаже Стилиянъ сила и воля. Стилиянъ бѣ се махналъ отъ домашни неразбории и забилъ въ самодивска планина. Това е за него една криза, която се свърша съ блѣнуваната срѣща на двамата съпрузи. Повратътъ въ село прѣвръща края на кризата въ перипетия, и то пакъ само за Стилияна.

Третото дѣйствие, съ което има да се свърши драмата, подготвя за нея единъ край, който основно може се нарече не катастрофа, или развезка, но тепърва истинска криза за смѣтка на главното лице, за самодивата. Гюрга разбира, че мѫжътъ ѝ я ревнува отъ Бойка; че слѣдъ брака се затваря за поривитѣ на свободната душа; че оная младость, която го бѣ проникнала при срѣщата на Перинъ въ края на второто дѣйствие, е била втора младость, есенна, на увѣхване. До това врѣме Гюрга нищо не знае, и драмата нийдѣ не подреква за чувството на ревнивость у Стилияна спрѣмо Бойка. А това чувство е способно съ намѣсата си въ сбивката между старото и новото да компрометира подирното, толкова пóвече, че Стилиянъ и тъй не е въ старата кѫща рѣшителенъ дѣецъ новъ. Ще рече, моментътъ за Гюрга е особито критически. Какъвъ обратъ ще вземе тая криза? Ще ли сполéти развезката на борбата, катастрофата, привърженицитѣ на стария свѣтозоръ, или на новия? Дра-

Digitized by Google

мата ни оставя за това въ пълно незнание, защото е свършена. И свършена е тамъ, дѣто е едвамъ срѣдата ѝ. Така е тя откъмъ художествена техника съвсѣмъ слишена. Намѣсто да развива съ нови вариянции все сѫщия конфликтъ между Петкана и Гюрга, който е прѣдставенъ въ първото дѣйствие, понеже въ третьото дѣйствие нѣма за него нищо ново, авторътъ би вървѣлъ пó-правилно, ако бѣ засегналъ Стилияновата ревнивость вече въ първото дѣйствие, па във второто бѣ изкаралъ при нейна помощь кризата между Гюрга и Стилияна. Тогава въ третьото дѣйствие бихме чакали да видимъ майстора художникъ, какъ щѣше да ни развърже една работа, заплетена зарадъ една негова твърдѣ цѣнна за човѣшкото щастие идея: да ли щѣше да умаламощи Петкана, да отърси и Стилияна отъ стара плѣсень, или щѣше да порази гордата смѣлость на Гюрга, да разбие единъ отъ вѣкове и отъ множество човѣци пазенъ редъ. А то сега драмата „Самодива" ни води по зрѣлища въ село и въ планина, чуди ни съ една Гюрга, гнѣви ни съ Петкана и Дойновица дразни любопитството ни за Бойка, тревожи ни за рѣшенията на Стилияна за да ни изкара пакъ у дома безъ едно завършено цѣлостно сѫждение що е направила Гюрга, дѣ сѫ остали Стилиянъ и Петкана. И ще трѣба негли да ожидаме, да порастне Пенка, та да подйеме съзнателно Гюргина идеалъ, съ който да стигне не само до кризи и да се разпелѣе като прахъ, но да докара и катастрофи за отживѣлото, неразумното.

А. Теодоровъ Баланъ.

1234—1905

Digitized by Google

Приложение къмъ св. св. 3—4 отъ кн. LXVI на Периодическо списание.

Трудоветѣ

на

Професора Д-ръ Константинъ J. Иречека

(1854—1904)

Събрали и наредили

Божо Цвѣтковичъ и **Йосифъ Наги**

Студенти по философията въ Виена.

София — Държавна Печатница — 1905.

Digitized by Google

Прѣдговоръ.

Дѣто и да ставаше дума за 50-годишнината, която недавно отпразднува проф. Константинъ Иречекъ, на всѣкждѣ се изтъкваха неговитѣ заслуги за историята на южнитѣ славѣни, но само изобщо. За да бжде той още по-добрѣ упознатъ, потрѣбна е прѣди всичко такава библиография на неговитѣ трудове, която би изнесла по възможност найточно неговата дѣйность. Това е цѣльта на тоя списъкъ!

Нѣма нужда да се говори за съставянето на самия списъкъ, ала трѣба да обърнемъ вниманието на читателитѣ върху двѣ нѣщ.. Въ рефератитѣ, които е написалъ проф. Иречекъ, отбѣлѣзани сж доста точно заглавията на книгитѣ, за които става дума, а въ краткитѣ библиографични съобщения въ списанието Osvěta тѣ сж прѣдадени само накратко. Числото при имената въ показалеца е „numerus currens“ на Иречековитѣ съчинения.

Приятно ни е да споменемъ тукъ, че въ помощь ни бѣха, било словомъ или дѣломъ, самъ г. проф. К. Иречекъ, послѣ г. проф. В. Ягичъ и cand. phil. Д. Прохаска. На всички сърдечна благодарность!

Виена, 16. февруарий 1905.

В. Цвѣтковичъ, Йос. Наги.

Digitized by Google

Digitized by Google

1871.

1. Hlidka literatur slovanských.

Периодическо списание на българското книжовно дружество. Година I. Книжка първа. Браила 1870. (p. 79). — *Стефанъ Захаріевъ,* Географико-историческо-статистическо описаніе на Татаръ-Пазарджишкж-тж каазж. Віена 1870 (p. 82). — *М. Дриновъ,* Погледъ врьхъ происхожденьето на българскій народъ и начало-то на българската исторія. 1869 (p. 86). — *Д-ръ И. А. Богоровъ,* Френско-български и българско-френски рѣчникъ. Часть. I Френско-българска часть. Віена. 1869 (p. 88). — Лѣтоструй или кжщний календаръ за простж годинж 1871. Въ Вѣнж (p. 89). — *Rad* jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Knjiga 1—XIV. U Zagrebu 1867—1871 (p. 186). — *Starine.* Na sviet izdaje jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Knjiga I. U Zagrebu 1869, Knjiga II. U Zagrebu 1870 (p. 190). — Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium. Listine o odnošajih izmedju južnoga Slavenstva i mletačke republike. Skupio Sime Ljubić. Na sviet izdala jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Knjiga I. Od godine 960 do 1335. U Zagrebu 1868. Knjiga II. Od godine 1336 do 1347. U Zagrebu 1870 (p. 192). — Stari pisci hrvatski. Na sviet izdaje jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Knjiga prva. Pjesme *Marka Marulića.* Skupio Ivan Kukuljević Sakcinski. U Zagrebu 1869 (p. 193). — Stari pisci hrvatski. Na sviet izdaje jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Knjiga druga. Pjesme *Šiška Menčetića Vlahovića i Gjore Držića.* Skupio Vatroslav Jagić. U Zagrebu 1870 (p. 195). — Dvie slušbe rimskoga obreda za svetkovinu svetih Ćirila i Metoda. Izdao Ivan Berčić. Troškom jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. U Zagrebu 1870 (p. 196). — *Vrtić,* Pjesme Franje Krsta markeza Frankopana, kneza tržačkoga. Izdao Ivan Kostrenčić. U Zagrebu 1871 (p. 308) — Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354. Издао и објаснио Стојан Новаковић. У Београду 1870 (p. 310). — Маринъ Дриновъ, Исторически прегледъ на Българска-та църква отъ само-то ѝ начало и до днесь. Въ Віенж. 1869 (p. 312). — Historija dubrovačke drame. Napisao profesor Armin Pavić. Izdala jugosl. akademija znanosti i umjetnosti. U Zagrebu 1871 (p. 436.) — Poslovice. Na sviet izdao Gj. Daničić. U Zagrebu 1871 (p. 441).

Časopis musea království českého 1871.

1872.

2. Bibliographie de la littérature bulgare moderne 1806—1870 par J. K. J. — *Книгописъ на новобългарската книжнина 1806—1870.* Събралъ І. К. І. Издава Българското книжовно дружество въ Браила. Віена, 8⁰. 48.

Излѣзло като притурка къмъ 7. и 8. кн. на „Периодическо списание на българското книжовно дружество." Браила.

За него е реферирал: *А. Н. Пыпинъ,* Старая и Новая Болгарія — *Вѣстникъ Европы,* 1877 май, стр. 289—316.

1873.

3. Francougský hlas o národech balkánského poloostrova (Dle A. Dumonta).

Čas. Čes. Mus. 420—447.

Digitized by Google

4. Kytice z národních písní slovanských. Vydává literární a řečnický spolek „Slavia." V Praze, Urbánek 1874.

Между редакторитѣ е и К. Иречекъ, който е прѣвелъ слѣднето: 1) Sirotek p. 138, 2) Smrt junakova p. 140 (отъ сбирката на Курелича), 3). Marko Kraljević i Ali-aga 142—148, 4) Boj Moračama s Turcima p. 157—160. (Тия отъ Вуковия сборникъ).

5. Hlídka literatur slovanských.

Rad jugoslavenske akademije znanosti i umjetnost. Knjiga XV—XVIII. U Zagrebu 1871 (p. 84). — *Starine.* Na sviet izdaje jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Knjiga III. U Zagrebu 1871 (p. 87). — Гласник србског ученог друштва I—XXXIII. (p. 443).

Časopis čes. mus. 1873.

6. Въ „Révue de la linguistique et de philologie comparée." t. VI. fasc. 2 (oct. 1873) p. 200—204.

Реферати: Периодическо списание на българското книжовно дружество. 1—6. Браила 1870—1872 (p. 200). — *Fr. Kurelac,* Jačke ili narodne pěsme. Zagreb. 1871. (p. 202.).

7. Hlídka literatur slovanských.

Fr. Kurelac, Jačke ili narodne pěsme. Zagreb 1871 (p. 107 — 112). — *E. Голубинскій,* Краткій очеркъ исторіи православныхъ церквей: болгарской, сербской и румынской. Москва 1871 (p. 215—224). — *Rad* jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Knjiga XVIII—XXI. U Zagrebu 1872 (p. 224.). — *Starine.* Na sviet izdaje jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Knjiga IV. U Zagrebu 1872 (p. 227—228).

Čas. čes. mus. 1873.

1874.

8. Типик светога Саве за манастир Студеницу. *Гласник срп. учен. друштва XL. 132—182.*

Сѫщо и въ отдѣленъ отпечатъкъ: У Београду 1874, 8°, 650.

9. Dobytí Bulharska od Turkův. (Úryvek z většího spisu.)

Časopis čes. mus. 1874., p. 443—476.

10. Jiří Križanić. *Lumír 112, 124.*

11. Dositej Obradović. *Lumír 589, 625.*

12. Hlídka literatur slovanských, zprávy a úvahy.

Urkundliche Beiträge zur Geschichte der protestantischen Litteratur der Südslaven in den J. 1559—1565. Gesammelt und herausgegeben von Ivan Kostrenčić. Mit Unterstützung der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. 1874 (p. 137). — Stari pisci hrvatski. Na sviet izdaje jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Pjesme Mavra Vetranića Čavčića. Skupili Dr. V. Jagić, Dr. I. A. Kaznačić i Dr. Gj. Daničić. Dio I. U Zagrabu 1871. Dio II. 1872. Pjesme Nikole Dimitrovića i Nikole Nalješkovića. Skupili Dr. V. Jagić i Dr. Gj. Daničić. U Zagr. 1873 (p. 373). — Monumenta historica Slavorum meridionalium. Knjiga II. Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Izdaje Ivan Kukuljević. Dio I. Od godine 503—1102. Troškom Družstva za jugoslavensku povjest i starine. U Zagrebu 1874 (p. 378). — Acta conjurationem bani Petri a Zrinio et comitis Fr. Frangepani illustrantia. Izprave o uroti bana P. Zrinjskoga i kneza Fr. Frankopana. Skupio Dr. F. Rački. Na sviet izdala jugoslavenska akademija. U Zagrebu 1873 (p. 379). — *В. Макушевъ,* Итальянскіе архивы и хранящіеся въ нихъ матеріалы для славянской исторіи. С. Петербургъ 1870—1871 (p. 379). — *М. С. Дриновъ.* Заселеніе Балканскаго полуострова Славянами. Изданіе Общества исторіи и древностей россійскихъ при Московскомъ университетѣ. Москва 1873 (p. 500). — Acta praesertim graeca Rossici in monte Athos monasterii. Акты русскаго на святомъ Аѳонѣ монастыря

Digitized by Google

св. великомученика и цѣлителя Пантелеимона. Кіевъ 1873 (р. 508). — Периодическо списание на българското книжовно дружество. Година I. книжка 7—8. Браила 1870—1873. (р. 509).

Čas. čes. mus. 1874.

1875.

13. Starobulharské nosovky.

Čas. čes. mus. p. 325—330.

14. Jezerní osady v starém Bulharsku.

Čas. čes. mus. p. 437—439.

15. Srbsko, země a lid. I. Bělehrad. II Šumadija, III Kragujevac, IV. Klašter Drača, Stragare a Arandjelovac. *Osvěta*, 1875 č. V—VIII, pp. 321—338, 416—430, 498—505, 586—594.

(Първиятъ брой е прѣведенъ на руски въ календаря на Задерацки и изцѣло на хърватски въ „Graničar")

16. Na Balkáně.

Osvěta, 1875, X, 721—733.

17. Др. Франо Палацки.

Србадија 1875, стр. 212. (безъ подписъ).

18. Hlídka literatur slovanských, zprávy a úvahy.

— Исторія на българскыя народъ. Съставилъ Т. Н. Шишковъ. Цариградъ 1873. (р. 117). — Les Slaves méridionaux, leur origine et leur établissement dans l'ancienne Illyrie. Par E. Pricot de Sainte Marie. Paris 1874 (p. 119). — *Dr. Petar Matković*, Hrvatska i Slavonija u svojih fizičnih i duševnih odnošajih. Spomenica za svjetsku izložbu u Beču 1873. U Zagrebu 1873 (p. 120). — Етнографическая карта славянскихъ народностей съ 1-го изданія 1867-го года М. Ф. Мирковича, дополненная А. Ф. Риттихомъ. Изданіе С.-Петербургскаго отдѣла Славянскаго благотворительнаго комитета 1874 года. (р. 218). — Историја облика српскога или хрватскога језика до свршетка XVII вјека. Написао Ђ. Даничић. У Биограду 1874 (р. 219). — *Louis Leger*, Études slaves. Voyages et littérature. Paris 1875 (p. 349). — Popa Dukljanina lětopis po latinsku i toga nekoliko i još nešto po hrvatshu, po prepisu popa Jerolima Kaletića. Razsudjeno dao na světlo Dr. Ivan Črnčić. U Kraljevici 1874 (p. 351). — Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europas. Von Dr. Franz Miklosich. Wien 1872—1875. — Denkschriften der phil.-hist. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften. Band XXI—XXV. — Beiträge zur Kenntniss der Zigeunermundarten I. II. Von Franz Miklosich. Wien 1874. Sitzungsberichte der phil.-hist. Classe der kais. Akad. der Wiss. LXXVII Bd. (p. 446). — Opis jugoslavenskih novaca od prof. Sime Ljubića. U Zagrebu 1875. (p. 448). — Rad jugoslavenske akademija znanosti i umjetnosti. Knjiga XXII—XXIX. U Zagrebu 1873—1874 (p. 449). — Starine. Na sviet izdaje jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Knjiga V. U Zagrebu 1873. Knjiga VI. U Zagrebu 1874. (p. 450).

Čas. čes. mus 1875.

1876.

19. Dějiny národa bulharského. Dle původních pramenův sepsal K. J. J. V Praze. Naklada B. Tempsky 8°, VIII+536.

Прѣводи на това съчинение:

— 1. *Geschichte der Bulgaren*, von C. J. J. Prag 1876, F. Tempsky 8°, XI+586 pp

— 2. *Исторія Булгаръ*. Переводъ съ нѣмецкаго подъ редакціею В. А. Яковлева. Варшава 1877 8°. 541, VI.

Digitized by Google

— 3. *Исторія Болгаръ*. Сочиненіе профессора Пражскаго университета Д-ра J. И. Переводъ заслуженнаго профессора Новороссійскаго университета Ф. К. Бруна и магистранта того-же университета В. Н. Палаузова. Изданіе душеприкащиковъ болгарина В. Е. Априлова, исправленное и дополненное прибавленіями самого автора и снабженное историческою картою. Одесса 1878. 8°. X, 785.

— 4. *Историята на Българитѣ*, съчинение на Д-ра Конст. Иос. Иречка (професоръ на Пражскиятъ университетъ). Изданието на редакцията „Научно списание" е поправено и допълнено съ прибавленията отъ автора съ историческа карта. Прѣводъ отъ редактори-издателитѣ: Н. Д. Райновъ и З. Бояджиевъ. Търново 1886, ст. 766. (Български прѣводъ на руското издание въ Одеса. 1878)*).

— 5. *A bolgárok története* irta J. K. J. Forditotta Mayer Bezsö. Nagy-Becskereken 1889. 8°. VI + 551. (Töténeti — Nèp — És Földrajzi könyotár kiadaja Szabó Ferencz XVIII — Kötet).

Реферати за това съчинение:

M. S. Drinov, Časopis českeho musea 1876, str. 159—164. — Периодическо списание, Година I, книжка XI и XII, Браила 1876, стр. 215—227. — Avchiv f. slav. Philol. II (1877), S. 168—177.

W. Tomaschek, Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien 1877 (Heft VIII—IX), S. 674—686.

В. Макушевъ, Журналъ Министерства Нар. Просвѣщенія 1878 април, стр. 241—296, май, стр. 52—109.

F. Hirsch, (Sybels) Hist. Zeitschrift, N. F. Band II, Heft 3, S. 549—551.

F. Hirsch, Mittheilungen aus der histor. Litteratur (Berlin) V, 204—210.

J. Caro, Jenaer Litteraturzeitung 1877 № 31, p. 483—484.

L(eskien?), Literar. Centralblatt 1876 № 50.

H. K(iepert), Globus. Illustrierte Zeitschrift für Länder-und Völkerkunde, Braunschveig 1876 (Bd. 30), S. 144.

Ami Boué, Anzeiger der kais. Akademie der Wissenschaften (math. nat. Cl. 1876 № 5, Sitzung von 10. Februar 1876, S. 38—39.

Julius Jung, Die Bulgaren. Magazin für die Litteratur des Auslandes, Berlin 20. Mai, 1876 (45 Jahrgang, № 21), S. 300—301.

Freiherr von Helfert, Die Bulgaren, Beilage zur „Wiener Abendpost", Wien, 16. und 17. März, 1876 № 62, 63.

F. Kanitz, Illustrierte Zeitung, Leipzig 1877 № 1754.

J. Kalousek, Světozor 1876, str. 216—217, čislo 14, 7 dubna.

C. Nothomb, La Bulgarie et les Bulgares. Révue générale t. XXV (1877 Mars, Avril) p. 408—430, 524—542.

(Picot?) Les Bulgares, feuilleton de la „République française" 12. mars 1875. (Възможно е да е имало реферать още въ 1875, защото книгата е излизала на чешки езикъ вече въ тая година на свезки).

Oscar Browning, The Academy 1876, 7. Oct. p. 349—350.

С. С. Бобчевъ, Русскій Миръ 1878, 23 апр., стр. 344—345.

А. Т. Илиевъ, Читалище, Цариградъ, 1875 (V) бр. 6., стр. 266.

Denis, La mythologie slave, Mélusine, 5. Janvier 1877, p. 10—11.

(Anonym), Wissenschaflliche Beilage der „Lepziger Zeitung" 1877, № 77 (27. September), S. 463—464.

O. D. Aus allen Welttheilen. Illustrierte Monatsblätter für Lander-und Völkerkunde, 1876, VII. Jahrgang, 6 Heft.

A. Hirsch, Nationalzeitung, Berlin, 5. Dezember 1876 (Morgenausgabe), 29. Jahrgang, № 567 (Feuilleton).

А. Н. Пыпинъ, Старая и Новая Болгарія. Вѣстникъ Европы 1877, май, стр. 289—316.

(Anonym) Národní Listy, 24. července 1875, číslo 201.

---

*) На корицитѣ е поставена 1889 г., а на първата страница 1886.

Digitized by Google

(Anonym) Vienac 1875, br. 31, str. 506, br. 34.

M. Г-р-въ, „Голосъ“ 1876, 22 ноября, № 323 (feuilleton).

(Anonym) Ἕλληνες καὶ Βούλγαροι, „Κλειώ,“ ἐν Τεργέστῃ, 14/26 febr. 1876, № 765.

V. Jagić, Archiv f. slav. Philol. III. 538. (За руския прѣводъ и за споменатата оцѣнка на Макушева).

Beilage zur „Bohemia“, Prag 17. Februar 1876 (Die Bulgaren).
Neue Freie Presse, 18. März 1876, № 4153, Abendblatt, S. 4.
K. Local-Anzeiger der „Presse“ 16. März 1876, Beilage zu № 75 (feuilleton).
Montagsrevue, Wien 16. April 1876, S. 6.
Tagespost, Graz 15. März 1876, Abendblatt zu № 61 (feuilleton).

20. Tulovsko pole.

Časopis čes. mus. p. 686 – 719.

21. Über die Lage des alten keltischen Tyle. Sitzungsberichte der kgl. böhm. Ges. d. Wiss. 4. Dec. 1876.

22. M. P. Pogodin. Некрологъ. *Osvěta.*

23. Hlídka literární.

Основе српскога или хрватскога језика. Написао Ђ. Даничић. У Биограду 1876 (p. 164). — Српски поменици XV — XVIII века. Од Стојана Новаковића. У Београду 1875. — С археолошке изложбе у Кијеву 2—21 авг. 1874. Белешке Стојана Новаковића. У Београду 1874 (p. 165). — Starine. Na sviet izdaje jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Knjiga VII. U Zagrebu 1875 (p. 166). — Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia, maximam partem nondum edita, ex tabulis Vaticanis deprompta et collecta ab Augustino Theiner. Tomus secundus. A Clemente VII usque ad Pium VII (1524 — 1800) cum additamentis saeculi XIII et XIV. Edidit academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium. Zagrabiae 1875 (p. 167). — La Russie épique. Étude sur les chansons héroïques de la Russie, traduites ou analysées pour la première fois par Alfred Rambaud. Paris 1876. (p. 168). — Chrestomatie russe. Recueil de morceaux choisis et gradués pour servir à l'étude de la langue russe par Constantin Dnieprovsky. Edition revue et corrigée par Louis Leger. Paris 1876. (p. 169). — Български народни пѣсни. Chansons populaires bulgares inedites. Publiées et traduites par Auguste Doson. Paris, 1875 (p. 169). — Статистика наставе у кнежевини Србији за 1871 - 1872 и 1872 1873 школску годину. Израдио Богољуб Јовановић. У Београду 1876. (p. 370). — Les Roumains de la Macédoine. Par M. E. Picot. Paris 1875. (p. 376). — Южные Славяне и Византія въ X. вѣкѣ. Сочиненіе М. С. Дринова. Москва, 1876 (p. 558). — Славянскій ежегодникъ. Календарь на 1876 годъ. Составилъ Н. П. Задерацкій. Кіевъ (p. 569). — Етнографическая карта славянскихъ народностей М. Ф. Мирковича, дополненная А. Ф. Риттихомъ. С.-Петербургъ 1875 года. 2. изданіе С.-Петербургскаго отдѣла Славянскаго благотворительнаго комитета (p. 570). — Юрій Крижаничъ и его литературная дѣятельность. Историко-литературный очеркъ Арсенія Марковича. Варшава 1876. (p. 570). — Inscriptiunea de pe patrafirul de la St. nesci. De Gr. G. Tocilescu. Bucuresci 1876. (p. 573). — Ethnographische Übersichtskarte des europaischen Orients. Zusammengestellt von Heinrich Kiepert. Berlin 1876. — Karte des Sandjak Filibe (Philippopolis). Nach dem zu Constantinopel lithographierten türkischen Original übersetzt von H. Kiepert. Berlin 1876 (p. 578). — C. L. Bethmann, Die Evangelienhandschrift zu Cividale. Neues Archiv des Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde 1876. II (p. 778). — Trough, Bosnia and the Herzegovina on foot during the insurrection, August and September 1875. By Arthur J. Evans. London 1876 (p. 776).

Čas. čes. mus. 1876.

24. Въ „Světozor:“

Z paměti bulharského junáka (Панайотъ Хитовъ) č. 1—5, 7—12. — *Cikáni* č. 2—4, str. 23, 34—35, 57. — *Jak si na východě představovali Napoleona I.* č. 42. str. 565. — *Debra* č. 21, 23, 24, 26, 27. — *Memnonova socha* č. 17. — *Daničić* č. 44. — *J. Šafařík* č. 30. — *Niš* č. 28, 29. — *Zajčar* č. 30.

Digitized by Google

1877.

25. Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe. Eine historisch-geographische Studie. Prag. Tempsky 1877, 8⁰, p. VI+172.

Реферати за това съчинение:

W. Tomaschek, Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien 1878, 8 Heft, p. 204—211.

L(udwig) S(treit), (Sybels) Historische Zeitschrift N. F. Bd. III. (1878) p. 366—367.

Leger, Révue de géographie 1877 Sept. p. 232.

Kirchhoff, Jenaer Litteraturzeitung 1877, № 34.

(Стојан Новаковић), Српска Зора 1877 септ. св. 9, стр. 215.

(Anonym), Litteraturblatt zur Allgemeinen Militär-Zeitung, Darmstadt 11. August 1877, № 32, p. 252—253.

Beilage zur „Allgemeinen Zeitung", Augsburg 16. Januar 1878, p. 226—228.

L. Streit, Die historischen Balkanpässe, National-Zeitung, Berlin 1877, 20. Juli, № 334. Feuilleton.

(Anonym), Die Strassen der Balkan-Halbinsel. National-Zeitung, Berlin 1880, 28. Mai, № 248 Feuilleton.

(Anonym). Schlesiche Zeitung, Breslau 8. Aug. 1877.

Theodor Curti, Tirnova, Frankfurter Zeitung, 18. и 20. Juli 1877, № 199 и 201. Feuilleton (ad. Gesch. d. Bulgaren u. Heerstrasse).

Beilage zur „Bohemia", 7. Juli 1877, № 186.
Beilage zum „Prager Tagblatt" 8. Juli 1877, № 187.
Fremdenblatt, 14. Juli 1877, Feuilleton, S. 11—12 (№ 191).

V. G. Die Presse, 26. Juli 1877, № 208.
Deutsche Zeitung, 13. Juli 1877, № 1985

D-r H. K. Tagespost, Graz 20. Oktober 1877, Abendblatt, Feuilleton.

26. Václav Budovec z Budova v Cařihradě.

Časopis čes. mus. 1877, str. 417—487, 580—598.

27. K švédským jezerům.

Osvěta XI, 852—862.

28. Die Marginalnoten in der Evangelienhandschrift zu Cividale.

Sitzber. Ges. Wiss. 22. Jänner 1877, 4 pp.

29. Příspěvky k výkladu **Rukopisu Kralodvorského.** Podávají Konst. Jireček a J. Gebauer, *„Listy filologické"* 1877 (отъ К. J. XIII. *Král a Záboji* p. 243—5).

30. Hlídka literární.

Српске народне загонетке. По белешкама унутра именованих уредио и издао Стојан Новаковић. Издање задужбине Чупићеве. Београд и Панчево 1877 (p. 401). — Индустрија и њени чиниоци у Србији. Написао Драгутин С. Милутиновић. Нови Сад 1877 (p. 403). — Zur praehistorischen Ethnologie der Balkanhalbinsel. Von Dr. Fligier. Wien 1877. (p. 408). — Домаћи извори за српску историју. Уредио Иван Павловић. Део први. Житиѧ краль срьбьскꙑихь. У Београду 1877. Гласник српског ученог друштва. Друго одељење. Књига VII (p. 651). — Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога. Саставио Стојан Новаковић. У Београду 1877 (p. 653.). — Отаџбина. Власник и уредник Владан Ђорђевић. У Београду 1875. (p. 654). — Периодическо списание на българското книжовно дружество. Урежда се отъ дѣловодителятъ на дружеството Т. Пѣйова. Година I. Книжка XI и XII Браила 1876 (p. 655.).

Čas. čes. mus. 1877.

Digitized by Google

31. Upsala. *Světozor* 1877. č. 36, 38, 30 (Ib. животописътъ на Дринова).

32. Gindely, Dějepis všeobecný. Čechy upravil K. J. V Praze, Tempsky 1877, I.

1878.

33. Guillaume de Machant, sekretař krále Jana Lucemburského. *Časopis. čes. mus.* 1878, 78—93.

34. Knížechi bulharské. *Osvěta* V. 321—337, VI 401—419.

Прѣводъ: Българско Княжество отъ Др. К. Иречека. Прѣвелъ отъ чешки Г. Беневъ. Пловдивъ 1878, 8°, 86 pp., отпечатано отъ вѣс. „Марица."

35. Stockholm. *Osvěta* p. 115—131.

36. Národové Balkánského poloostrova.

Popl z „*Budča*" IX. ročník č. 1, 2 ledna 1878 p. 7—12.

37. Chorvatské Přímoří. *Světozor*, č, 1, 2.

38. Plavba podla břehův dalmatinských. *Světozor* 1878, č. 51. 52.

39. Hlídka literární.

Статистичке белешке. Од Богољуба Јовановића. У Београду 1878. — Статистика наставе у кнежевини Србији за 1873—74 школску годину. По званичним изворима уредио Богољуб Јовановић. У Београду 1878. (p. 581). — Reisen in Rosnien und der Hertzegovina. Topographische und pflanzengeographische Aufzeichnungen von Dr. Otto Blau. Mit einer karte und Zusätzen von H. Kiepert. Berlin 1877. (p. 451).

Čas. čes. mus. 1878.

40. Gindely, Dějepis všeobcený, díl II.

1879.

41. Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters. Historisch-geographische Studie.

Abhandlungen der Kgl. böhm. Gesellschaft der Wissenschaften. VI. 10 Classe f. Philosophie, Geschichte und Philologie № 2, Prag 1879, 4°, 92 pp.

Прѣводъ на единъ дѣлъ отъ това съчинение:

Рударство у Србији и Босни у средњем вијеку од д-ра К. J. Јиречека. Прсвео Љуб. Стојановић. — *Отаџбина* (Београд) Књига четврта (1880) стр. 298—308, 428—439.

Рефератъ за него:

Helfert: Bosnisches. Römische Zeit und Mittelalter. Beilage zur „Wiener Abendpost", 26—29 September 1879. № 222—224.

42. Altslavische Handschriften in England.

Archiv f. slav. Philol III, 131—133.

43. Die Wlachen und Maurowlachen in den Denkmälern von Ragusa. Prag. 8°, 16. pp.

(Sitzungsberichte des Kgl. böhm. Gesellschaft der Wissenschaften in Prag).

Рефератъ за тая статия.

(Anonym) „*Ausland*" 1879 (?) p. 613—616.

Digitized by Google

44. Nastojanje starijeh Dubrovčana oko raširenja granice.
Dubrovački „Slovinac“ g. 1879; br. 4, str. 58—59; br. 5, str. 75—76.

45. Epidaur.
„Svêtozor“. br. 2, 4, 5. Ib. и животописътъ на Богишича.

46. Уговор Стефана Првовенчанога са Дубровчанима из г. 1215—1219.
Гласник XLVII (1879), p. 304—312.

47. Bosna i Hercegovina za středověku.
Časopis čes. mus. 1879, pp. 267—288.

48. Dubrovník.
„Osvěta“ I p. 9—25.

49. Jahresbericht der Geschichtswissenschaften. Berlin, I Jahrgang für 1878. *Die Slaven*, p. 393—400.

50. Zur Chronologie der serbischen Könige.
Archiv f. slav. Philol III, 220—221.

51. Статията **Bulgarien** въ *„Meyers C. Lexicon“* и въ *„Herders Kirchenlexicon“*.

52. Gindely, Dějepis všeobcený, díl III (1879).

1880.

53. Рапортъ отъ коммиссията, испратена въ Кюстендилския окржгъ да изучи положението на беззелелнитѣ селене. София, скоропечатницата на Я. С. Ковачевъ. 1880, 8°, 39 стр. (Подписали Иречекъ и Сарафовъ).

1881.

54. Beiträge zur antiken Geographie und Epigrafik von Bulgarien und Rumelien. *Monatsberichte der kgl. Akademie der Wissenschaften in Berlin* (Gesammtsitzung 12. Mai 1881), p. 434—469.

Български прѣводъ: Приложения къмъ актическата география и епиграфика на България и Румелия (съ прибавки и допълнения подъ линия) с.П.С. II. (1882), стр. 28—69.

55. Z nového Bulharska.
Osvěta, стр. 385—400, 481—491.

1882.

56. Z Východní Rumelie.
Osvěta V—XI, p. 385—405, 497—519, 576—591, 669—688, 765—783 865—878, 962—976.

Български прѣводъ: *Изъ Източна Румелия.* Отъ *А. Баланъ* (А. Теодоровъ) в. *„Марица“* година V, Пловдивъ 28. май 1882. (подлистникъ) бр. 390—391, 394, 396—398, 400—403, 445—450; за 1883 г. бр. 452, 455—456, 459—460, 465—468, 471, 476, 481—483, 485—486, 488, 490, 496—499, 501.

Digitized by Google

57. Българский царъ Срацимиръ Видинский. — с.П.С. I, 30—55.
Реферирали за тая статия:
П. Сырку, Arch. f. sl. Philol. VI, 421 и *V. Jagić,* ibid. VII, 664—665.

58. Географическото изучение на България. с.П.С. I, 73—115.

59. Словарьтъ на Отца Неофита Рилскаго. с.П.С. II, 131—138.

60. Стари пжтешествия по България отъ 15—18. столѣтие. с.П.С. III *(Бертрандонъ)*, 60—84.

61. Статистический календарь на Старо-Загорский департаментъ за 1882 година. Нареденъ отъ Старо-Загорската префектура. Издание на Старо-Загорската окржжна комиссия. София. Книгопечатница Янко С. Ковачевъ. 1882. 8°. II и 177 стр. съ ликътъ на Н. С. Главний управитель на Источна Румелия и съ една таблица. — с.П.Сп. I, 176—178.

62. Гюро Даничичъ (некрологъ) с.П.С. III, 209.

63. Главно изложение до Негово Височество Княза върху положението на учебното дѣло въ Княжество България. София. 1882 4° 1—45.

1883.

64. Rylský klášter.
Osvěta VIII—X, 669—687, 776—796, 890—911.
Български прѣводъ: *Рилский манастиръ* отъ А. Теодоровъ (не довършено) с.П.С. т. IV., кн. 18 (1885), 360—389.

65. Jiří Daničić a Medo Pucić.
Osvěta IV—V, 322—338, 385—402 (некролози).

66. Упжтвание за събирание географически и археологически материяли. с.П.С. V, стр. 82—104 и отдѣленъ отпечатъкъ, Срѣдецъ 1883, 8°, стр. 23 (Притурка къмъ „Учебенъ Вѣстникъ").

67. Стари пжтешествия по България отъ 15—18. столѣтие. с.П.С. IV 67—105. (Петанчичъ, Курипешичъ, Рамберти), VI, 1—45 (Бусбекъ, Герлахъ).

68. Софийскитѣ старини. с.П.С. V, 130—132.

69. Оцѣнки въ *„Периодическо списание"*:
Бобчевъ: Жинзифовъ. Животописъ и просвѣтително-книжовна дѣятелность, отъ сп. „Наука". Пловдивъ, 1883. IV, 158—162.
А. Мишевъ: Боятъ около Брацигово въ 1876. IV, 162—163.
Медицинска сбирка. Издава медицинския съвѣтъ, г. I, кн. 1. София, 1883, 8°, 21. IV, 163—165.
И. Вазовъ. Единъ кжтъ на Стара-Планина. Прѣпечатано отъ „Наука". Пловдивъ. Областна печатница. 1883. 8°, стр. 21. VI, 175—176.

1884.

70. Пжтни бѣлѣжки за Срѣдня гора и за Родопскитѣ планини. с.П.С. VIII 1—46, IX 1—52, X 1—52, XI 1—34.

Digitized by Google

71. Помашки пѣсни отъ Чепино. с.П.С. VIII 76—95.

72. Погановский поменикъ. с.П.С. VII 68—74.

73. Стари пѫтешествия etc. с.П.С. VII 96—128.
(**Продължение: краятъ на Герлахъ**).

1885.

74. Der Ursprung des Namen der Rupci in der Rhodope.
Archiv f. slav. Philol. VIII, 96—99.

75. Conventionelle Geheimsprachen auf der Balkanhalbinsel.
Ib. 99—102.

76. Ein kirchenslavischer Druck aus Karlsburg vom J. 1572.
Ib. 132.

77. Eine altserbische Glockeinschrift.
Ib. 133—134.

78. Die Beziehungen der Ragusaner zu Serbien unter Car Uroš und König Vlkašin (1355—1371). Prag, 1885, S. 30.

Sitzungsberichte der Kgl. böhm. gesellschaft der Wissenscheften in Prag.

Много повече обработено въ „*Časopis českého musea*" 1886.

По това съчинение е написана статията:

— Вукашин није убио цара Уроша. Извод из расправе Г. Др. Конст. Јиречека. Изведен Димитријем Руварцем, парохом земунским (прѣпечатано отъ „*Бранк*" 1886) У Новоме Саду 1886, 16°, стр. 27.

Хърватски прѣводъ:

— Suplemenat arkeologičkog bulletina. Odnošaji Dubrovčana sa Srbijom pod carem Urošem i kraljem Vlkašinom (1355—1371). Konst. dr. Jireček. Preveo s njemačkoga F. B[ulić]. U Spljetu 1888, 8°, str. 30.

— K srbski zgodovini (Δ). a. „Slovenski narod" 1886, 18. januer.

79. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium. Vol. X et XIII. Monumenta Ragusina. Libri Reformationum. Zagrabiae 1879 et 1882.
Časopis čes. mus. 1885, p. 572—589.

1886.

80. Srbský car Uroš, král Vlkašin a Dubrovčané.
Časopis čes. mus. 1—26, 241—276.

81. Archaeologische Fragmente aus Bulgarien. I Dacia mediterranea, II Alte Bergwerke, III Römische Strassen, IV Das Pontusgebiet und der östliche Haemus.

Arch.-epigr. Mitthheilungen aus Oesterreich-Ungarn. Wien 1886 X 43—104, 129—208.

За тая статия е реферирано отъ:
V. Jagić, Archiv f. slav. Philol. X, 315—317.

82. Na makedonských hranicích.
Osvěta 1—15, 105—123, 211—226, 614 6?3.

Digitized by Google

83. Der Grossvezier Mehmed Sokolović und die serbischen Patriarchen Makarij und Antonij. (Zur Textkritik und Interpretation der serbischen Annalen).

Archiv f. slav. Philol. IX 291—297.

84. Zur gladolitischen Handschriftenlitteratur.

Ib. 307—308.

1887.

85. Френски писма: 1. janvier 1886, 2. août 1887: Notices concernant la Vita Justiniani avec les explications du Marnarich dans un MS. de la Bibl. Barberini à Rome, и *James Bryce:* Life of Justinian by Theophilus. English Historical Review, Oct. 1887. S. A. 8°, 32 (p. 30—32).

1888.

86. Cesty po Bulharsku. Popisuje Konst. Jireček, professor všeobecného dějepisu na universitě české. Spisů musejních číslo CLX. V Praze, Nákladem Matice České. 1888. (Novočeská bibliotéka vydávaná nákladem musea království českého. Císlo XXVII.) 8°, XII+710.

Българскя прѣводъ:

Пѫтувания по България. Съ 28 картини и 1 карта. Прѣведе отъ чешки Стоянъ *Аргировъ.* Пловдивъ, Хр. Г. Дановъ 1899, XVIII+943.

Реферати за това съчинение:

Louis Leger, La Bulgarie inconnue, Bibliothèque universelle (Lausanne) 1889 Janvier p. 112—132, Mars p. 497—521. — Отдѣленъ отпечатъкъ: L. Leger, Russes et Slaves (Paris 1890) p. 187—250.

Т. Флоринскій: Капитальный трудъ о Болгаріи, Кіевскія Университетскія Извѣстія г. XXIX, (1889) кн. 1, стр. 15—24.

В. Д. Стояновъ: с.П.С. XXVIII—XXX (1889), 743—754.

K(ořán), Cesty po Bulharsku, Zeměpisný sborník III (1888), 199—208.

Joan Bogdan, Românii din Bulgaria. După „calĕtoriile“ lui C. Jireček. „Convorbiri literare,“ Bucuresti 1. Mai 1889 (anul 23, № 2) p. 97—109.

— Die Romanen in Bulgarien. Romanische Revue. Wien 1889 (V. Jahrgang, 6. Heft) S. 327—334.

— *(Kalaš)* Nár. Listy, Praha 26. října 1888 příloha.

— Politik, Prag 12 & 25 Okt. 1888, №№ 284, 297, Feuilleton (за София и Пловдивъ).

— Nedělní Listy. Příloha k „Hlasu Národa“ 16. září 1888 (за българското село) или Hlas Národa, Praha 12. září 1888 příloha.

— *L. Niederle,* Archiv für Anthropologie XIX, 375—376.

87. Въ Ottův Slovník Naučný s. v. статиитѣ:

Albanie, Alexander Battenbersky, Jan Alexander car, Alusian, Asĕnovci, Athos.

88. Bulgarien.

Въ *„Deutsche Encyklopedie“* (Rudolstadt).

1889.

89. Akademie nauĕné. *Osvěta* č. 1.

90. Republika San-Marinská. *Osvěta* č. 2. p. 129—143.

Digitized by Google

91. Einige Bemerkungen über die Überreste der Petschenegen und Kumanen, sowie über die Völkerschaften der sogenannten Gagauzi und Surguči im heutigen Bulgarien.

Sitzber. (21. Jänuer 1889) *d. kgl. böhm. Ges. d. Wiss.* 1889 S. 3—30. Сжщо отдѣленъ отпечатъкъ.

Български прѣводъ: Нѣколко бѣлѣжки върху остатъцитѣ отъ Печенѣзи, Кумани, както и върху тъй нареченитѣ Гагаузи и Сургучи въ днешна България, отъ Е. К(аравелова), сп.П.С. XXXII—XXXIII (1890), 211—241. Съобщение за тѣхъ отъ: 1. *В. Д. Стояновъ*, ibd. XXXI (1889), 172—173 и 2. *L. Thallóczy*, въ Glasnik zem. mus. u Bosni i Herzeg. IV (1889), 140—142.

Извлечение отъ тая статия е направилъ *A. Vratislav* на английски езикъ подъ надсловъ:

„Turkish speaking christians in Bulgaria. Churhman July 1890.

1890.

92. Ethnographische Veränderungen in Bulgarien seit der Errichtung des Fürstenthums. *Oesterreichisch-ungarische Revue*. Wien Nov. и Dec. 1890, S. 173—192.

Български прѣводъ:

Етнографически промѣнения въ България отъ основанието на Княжеството. СбМ. V (1891), 500—518.

93. Въ Ottův Slovník Naučny s. v. **статиитѣ:**

Balkán, Balk. poloostrov, Basilios I a II, Boris bulh., Braničevo, Bosna (dějiny), Bulhari, Bulharsko, Byzantské císařství (dějiny).

1891.

94. Ston a Mljet. *Osvěta* č. 1. a 2.

95. Ottův Slovník Naučný. *Osvěta* č. 6, 561—570 (Реф.).

96. Das Fürstenthum Bulgarien. Seine Bodengestaltung, Natur, Bevölkerung, wirthschaftliche Zustände, geistige Cultur, Staatsverwaltung und neueste Geschichte. Mit 42 Abbildungen und einer Karte. Prag. Wien. Leipzig 1891, gr. 8⁰, XVI+573.

Български прѣводъ:

Конст. Иречекъ, Княжество България. I. Българска държава. Съ 20 картини и и 1 карта. Прѣвела отъ нѣмски Ек. *Каравелова*. Пловдивъ, Хр. Г. Дановъ 1899, VI+430.

Реферирано за тая книга отъ:

А. Н. Пыпинъ, Новая книга о Болгаріи, „Вѣстникъ Европы“ 1891 поябрь, стр. 287—329.

Иванъ Д. Шишмановъ, СбМ. V (1891), стр. 3—13.

V. Jagić, Archiv f. slav. Philol. XIII (1891), 611—612.

Боганъ Добромировъ (= В. Д. Стояновъ), с. П. С. XXXVI (1891), стр. 1006—1009.

W. Tomaschek, Deutsche Litteraturzeitung 17. okt. 1891, № 42, S. 1539.

W. Tomaschek, Mittheilungen der k. k. Geographischen Gesellschaft, Wien 1891 S. 307—311.

L. Leger, Bibliothèque universelle, Sept. 1891, 663—665.

W. Götz, Petermanns Mittheilungen 1892, Heft 6.

W. G(ötz), Litterar. Centralblatt 1891.

Digitized by Google

J. Jung. Archiv für Kirchengeschichte 1891, 385—389.

(L. Leger), Revue critique 22. juin 1891, № 25, 500.

M. Murko, Das neueste Werk über Bulgarien. Die Presse, 9. Mai, 1891, № 127 (Feuilleton).

Räuberunwesen in Bulgarien. Wiener Abendpost 11. Juni 1891, № 131. Feuilleton.

Bulgarische Geheimbunde. Berliner Tagblatt, 16. и 17. April 1891, № 190 и 192, Erstes Beiblatt.

Цвијић, Преглед географске литературе о Балканском полуострову I, 1892—1893. Београд 1894, стр. 12—15.

Skizzen aus Bulgarien. Politik, Prag 25. Apr. и 1. Mai 1891, № 113, 119. Feuilleton.

Jos. J. Toužimský, Nové Jirečkovo dílo o Bulharsku. Osvěta 1891, 474—480.

J. V. K(alaš), Nár. Listy, 9. května 1891, č. 127, příloha.

97. Die Balkanhalbinsel auf dem neunten deutschen Geographentag in Wien. *Oestr.-ung. Revue* Juli 1891 (XI, 4 Heft.), S. 225—231.

98. Въ Брокхаузовия лексиконъ, 14. изд. s. v. статиитѣ: Amselfeld, Bosnien, Bulgarien, Balša, Brankovići, Bogomili и т. н.

1892.

99. Reiterspiele im mittelalterlichen Serbien.
Archiv f. slav. Philol. XIV, 73—75.

100. Stanjanin.
Ib. 75—77.

101. Zur Würdigung der neuentdeckten bulg. Chronik.
Ib. 255—277.

102. Тољен, син кнеза Мирослава Хумског.
Глас срп. краљ. акад. XXXV (Београд) 8°, 15.

103. Споменици српски.
Споменик срп. краљ. акад. XI (Београд 1892), 4°, 117.

104. Eine Urkunde von 1238—1240 zur Geschichte von Korfù.
Byzantinische Zeitschrift I (1892), 336—7.

105. Otázka úžin Cařihradských.
Osvěta č. 1 a 2.

106. Glasinac u srednjem vijeku.
Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 1892, 99—101. На нѣмски езикъ е издадена тая статия въ 1891 въ „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Hercegovina II, 320—322.

107. Властела хумска на натпису у Величанима.
Glasnik zem. muz. u Bosni i Hercigovini 1892, 279—285, а на нѣмски въ *Wiss. Mitth. aus. Bosnien u. Hercegovina* III (1895), S. 474—481.

108. Vechile cronice moldovenesci pana la Urechia. Texte slave cu studiu, traduceri si note de Joan Bogdan. Cu doue facsimile. Bucuresci 1891 (Рец.).
Archiv f. slav. Philol. XV, 81—91.

Digitized by Google

109. Vlacho-Meglen. Eine ethnographisch-philologische Untersuchung von Dr. Gustav Weigand. Leipzig 1892 (Рец.).

Ib. 91—102.

110. Chants populaires des Roumains de Serbie, publiés par M. Émile Picot. Paris 1889. (Рец.).

Ib. 102—103.

111. Badúak im XIII. Jahrhundert.

Ib. 456—457,

112. Nachtrag zu den Reiterspielen im mittelalterlichen Serbien (Vgl. Archiv XIV, 73).

Ib. 457—459.

113. Poselství republiky dubrovnické k císařovne Kateřině II. v l. 1771—1775. Studie k dějinám jihoslovanským a ruským. V Praze 8°. II+123. Rospravy české akademie císaře Františka Josefa pro vědi, slovesnost a umění v Praze.

114. Въ Ottův Slovník Naučný s. v. статиитѣ:

Černá Hora, Čengić, Čepino. Dabiša, Dacie (2), Daksa, Dalmacie, Daň, Daniel (8), Danijil, Danilo, Dardanové, Dardanelly (děj.), David, Debra, Děd, Deljan, Delminium, Dernschwam, Despot, Deša, Devol, Dikilitaš, Dioklejský letopisec, Dioklitia, Dobrić, Dobrotič, Dobrudža, Dobrun, Doclea, Domentijan, Drač, Dračevica, Dragaš, Drieva. Drinov, Drivasto, Drobnjaci, Držić, Držislav, Dubrovník, Dučić, Dukadžin, Dukas, Duži. Efraim, Elena, Emon, Enos, Epidaurum, Epirus, Eski Džumaja, Eski Stambul, Etropole, Eudokia, Euthymij, Exarch, Exarchát. Fanarioté, Ferdinand bulh., Feré, Fružin.

115. Südslawen (1888—92.)

„Jahresberichte der Geschichtswisseuschaft". (Berlin) XV. Jahrgang III. 196—220. § 56. [Прѣгледъ върху библиографията на южнитѣ славѣни за 1888—92].

116. Въ Брокхаузовия лексиконъ, 14. изд. s. v. статиитѣ:

Moton, Montenegro, Serbien (история), Walachei и биографиитѣ: Pašić, Stambulov, Drinov и т. н.

117. Zum Namen Plovdin oder Plovdiv.

Archiv f. slav. Philol. XVI, 596—600.

118. Zu den serb. Annalen im Archiv XVI, 54—65.

Ib. 600—601.

119. Стојан Новаковић, Срби и Турци XIV и XV века. Београд 1893.

Archiv f. slav. Philol. XVII. 254—265 (Рец.).

120. Стојан Новаковић, Струмска област у XIV веку и цар Стефан Душан. Београд 1893. Глас XXXVI.

Ib. 265—268. (Рец.).

121. V. Bogišić, Le statut de Raguse. Codification inédite du XIII-e siècle. Paris, Larose 1894.

Ib. 269—270. (Рец.).

Digitized by Google

122. P. J. Šafařík mezi Jihoslavany. Napsal dr. K. J.
„*Osvěta*“ 1895. číslo 5—12. — Също отделенъ отпечатъкъ, 8°. I+144. Vlastita naklada, Tiskara Františka Simáčka.

Реферирано за това съчинение отъ:

M. Murko, Archiv f. slav. Philol. XVIII (1896), 558—563.

E. Lipnicki, Przegląd polski, Kraków, Luty 1896, t. 119, p. 421—426.

— *š* Národní Listy, 23. ledna 1896, č. 22. Feuilleton.

123. Dr. Fr. Rački (некрологъ). *Český časopis historický* I, 65—66.

124. Въ **Ottův Slovník Naučný** s. v. статиитѣ:

Gabela, Gabriel car, Gabrovo, Gacko, Gagauzi, Galata, Gallipoli, Garašanin, Gerajovci, Gerlach Stephan, Gerlovo, Germania, Gerov, Giustiniani, Gjopsa, Gjorgjić, Gjumrukčal, Glasinac, Glavnica, Gradić, Grahovo, Gráchovo, Grekov D., Grigorovič, Grujev, Grujić S., Gruž, Gučetići, Gundulić.

125. P. J. Šafařík.

Подлистникъ въ „*Politica*“ 12. května 1893.

1896.

126. P. Pierling. Un protogoniste du panslavizme au XVII-e siècle. Mémoire inédit de Jouri Krijanitsch. Rev. des quest. hist. Janv. 1896.

Archiv f. slav. Philol. XVIII, 626—7 (Реф.).

127. Въ **Ottův Slovník Naučný** статиитѣ: Hercegovina (dějiny) Hrvoje.

128. Südslaven (1893/4).

Jahresberichte der Geschichtswissenschaft (Berlin). XVII Jahrgang III 156—67.

1897.

129. Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer. Wien 1897, 8°, pp. 98. (Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenchaften in Wien, philosophisch-historische Classe. Band CXXXVI).

Български прѣводъ:

Християнскиятъ елементъ въ топографическата номенклатура на Балканскитѣ земи. Прѣведе С. Аргировъ. с.П.С. XI. кн. 55—56 (1898), стр. 223—268. (Прѣведени сѫ само откѫслеци, които засѣгатъ България).

Реферирано за това съчинение отъ:

Л. Милетичъ, Български Прѣгледъ 1897, окт. 98—109.

J. X. Васиљевић, Дело 1897, дес. 511—519.

Δ Glasnik bos. 1897, 682 — 684.

Л. Стојановић, Библиографија Цвијића (1895—97). Београд 1897, (4°), p. 62.

J. Радонић, Летопис матице српске 1898, II = Књига 194, стр. 158—166.

(Č. Zíbrt), Český Lid VII, číslo 8 (15. siječnja 1898), 41—42 (литература 1897—8).

J. J(ung), Mitth. des Inst. für öster. Geschichte 19 (1898), 388—389.

W. Vondrák, Archiv f. slav. Philol. XX (1898), 473—476.

Ivan D. Šišmanov: Věstnik slovanských starožitnosti на Нидерле, св. 2 (1899) 57—62 (на френски).

Digitized by Google

W. Vondrák, Časopis čes. mus. 1898, стр. 82.

Ст. Станоевичъ, Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ III. Спб. 1898, Критическій обзоръ II, 628 — 632.

130. Die Archive von Dalmatien. *Mitth. der dritten Archivsection der K. K. Centralcommission* IV (1897). Wien 1899, стр. 141—151 S. A. 11 pp.

131. Обяснения къмъ ст. **Altbulgarishe Inschriften,** *Arch.-ep. Mitth.* XIX (1896), стр. 237—248.

132. Въ **Ottův Slovník Naučný** s. v. статиитѣ:

Chalkokondylas, Chorvatsko (dějiny), Illyrové, Jihoslované (уводъ).

133. Brockhaus, Suppl. Bnd 17 (1897) s. v. статиитѣ:

Mazarenen, Makedonien (история) и т. н.

134. Der ragusanische Dichter Šiško Menčetić (geb. 1457,+1527). *Archiv f. slav. Philol.* XIX, 22 — 89.

135. Louis Leger, professeur au Çollège de France, Russes et Slaves. Etudes politiques et littéraires. Deuxième série. Paris, Hachette 1896.

Ib. 301—302. (Реф.).

136. Manuale di letteratura albanese del Prof. **Alberto Straticò,** r. ispettore scolastico. Milano, Ulrico Hoepli 1896.

Ib. 302—304. (Реф.).

137. Л. Милетичъ, На гости у Банатскитѣ българи. София 1896.

Ib. 309—310 (Реф.).

138. Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527—1453) von **Karl Krumbacher.** Zweit Auflage. München 1897. Handbuch der klassichen Alterthumswissenschaft, herausg. von Dr. Iwan v. Müller, IX, Bd. 1 Abth.

Ib. 582—585. (Рец.).

139. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium. Edidit Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium. Volumen XXVII et XXVIII. = Monumenta Ragusina. Libri reformationum. Tomus III. A. 1359—1364. Zagrabiae 1895, 369 pp. — Tomus IV. A. 1364—1396. Collegit et digessit Josephus Gelcich. Zagrabiae 1896.

Ib. 585—598. (Рец.).

140. Дако-Ромънитѣ и тѣхната славянска писменость. II. Нови влахо-български грамоти отъ Брашовъ. Отъ **Д-ръ Л. Милетичъ,** София, 1896 = Сборникъ за народнитѣ умотворения, наука и книжнина. XIII.

Ib. 598—612. (Рец.).

1898.

141. Coquelle P., Histoire du Monténégro et de la Bosnie. Paris 1895. *Mitth. d. Inst. f. österr. Gesch.* XIX, 203—210. (Рец.).

142. Д-ръ Л. Милетичъ, Седмиградскитѣ Българи. София. 1896. *Archiv f. slav. Philol.* XX, 115—120. (Рец.).

Digitized by Google

143. Handbuch der neugriechischen Volkssprache. Grammatik. Texte. Glossar. Von **Dr. Albert Thumb.** Strassburg, Trübner 1895.

Ib. 453. (Реф.).

144. Voyages en Levant pendant les XVIe XVIIe et XVIIIe siècles. Essai de bibliographie par **André Leval.** Budapest 1897.

Ib. 476—477. (Реф.).

145. Alexandru Stefulescu, Mânastirea Tismana. Targu—Jin 1896.

Ib. 477. (Реф.).

146. Востокъ христіанскій. Путешествіе въ Метеорскіе и Осоолимпійскіе монастыри въ Өессаліи Архимандрита **Порфирія Успенскаго** въ 1859 году. Изданіе Имп. Академіи Наукъ подъ редакціею П. А. Сырку. С.-Петербургъ 1896.

Ib. 477—478. (Реф.).

147. Ив. Шишмановъ, Славянски селища въ Критъ и другитѣ гръцки острови. Българ. Прѣгледъ, г. IV (1897), кн. 3, стр. 64—98.

Věstník slov. starožitností I (1898), 127 — 128. (Реф.)

148. Въ Ottův Slovník Naučný s. v. **статиитѣ:**

Kantakuzenos, Karavelov, Katančić.

1899.

149. Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters. Vortrag, gehalten in der feierlichen Sitzung der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften am 31. Mai 1899, Wien, 8°, стр. 88 = Almanach der kais. Akademie der Wissenschaften 49, 1899, стр. 365—452.

Реферирано за това съчинение отъ:

N. Jorga, Revue critique d'histoire et de littérature, 28 Août 1899, № 35, p. 166—167.

С. Аргировъ, Български Прѣгледъ V, 9—10, 1899, стр. 250—251.

Č. Zíbrt, Casopis českého musea 1899, 353—354.

(Goll?), Česky Casopis historický V (1899), 270.

K. K(rumbacher), Byz. Zeitschrift VIII (1899), 704—705.

Т. Флоринскій, Кіевскія Унив. Извѣстія 1899, септ., 266.

Ст(аноје) Ст(ојановић): Преглед географске литературе о Балканском полуострову. Свеска IV (за 1898, 1899 и 1900). Уредио J. Цвијић. Београд 1901, стр. 39—40.

(NB. Извлѣчение отъ това съчинение е направено въ подлистника на „Wiener Zeitung" 1. май 1899).

150. Zwei Urkunden aus Nordalbanien. (Mitgetheilt von Dr. Ludwig v. Thallóczy und Dr. Constantin Jireček).

Archiv f. slav. Philol. XXI, S. 78—99.

Реферирано за него отъ:

J. Р(адонић), Летописе Матице Српске књ. 202—203 (1900 II, III), стр. 339—340.

151. Beiträge zur ragusanischen Litteraturgeschichte.

Ib. 399—542.

Реферирано за тая статия отъ:

J. Р(адонић), Летопис Матице Српске књ. 207 (1901, III), 106—112.

Л. Милетичъ, Български Прѣгледъ, ноемв. 1896, 154—157.

Digitized by Google

Т. Флоринскій, Кіевскія Увив. Изв. 1901 (въ Arch. f. slav. Philol. XXII).

Č. Zíbrt, Časopis čes. musea 1900, 94—95.

N. N. Marin Držić, Smotra Dalmatinska u Zadru, 17 febr. 1900, № 14 (Подлистникъ).

J. Purić, Vjestnik hrv. arh. družtva N. S. sveska IV. 1899—1900, str. 236.

152. Die cyrillische Inschrift vom Jahre 993.

Ib. 543—551.

Първата часть отъ К. Иречека, а втората отъ В. Ягича.

153. Писмата на византийския императоръ Романа Лакапена до българския царь Симеона. Отъ В. Н. Златарски 1896. — Студии по българската история. Приемницитѣ на Омортага. Отъ В. Н. Златарски — Студии по българската история. Кой е билъ Тудоръ черноризецъ Доксовъ. Отъ В. Н. Златарски. София 1897. — Два извѣстни български надписа отъ IX. вѣка. Отъ В. Н. Златарски.

Ib. 607—617. (Рец.).

154. Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium. Volumen VI. Acta croatica (1100—1499). — Hrvatski spomenici. Sveska I. Ed. Dr. Gjuro Šurmin. U Zagrebu (jugoslav. akademija) 1898.

Ib. 617—622. (Рец.).

155. Theodori Ducae Lascaris epistulae CCXVII. Nunc primum edidit Nicolaus Festa Firenze 1898. Pubblicazioni del R. Istituto di studi superiori pratici e di perfezionamento in Firenze. Sezione di filosofia e léttere.

Ib. 622—626. (Рец.).

156. Südslawen (1895/7).

Jahresberichte der Geschichtswissenschaft (Berlin). XX Jahrgang. III. 158.—182. § 56.

157. Въ Ottův Slovník Naučný s. v. статиитѣ:

Kosovo, Kotor (dějiny), Krstjović, Krajina, Krajiště, Krbava, Križevci, Kučevo, Kuči, Kukuljević, Lazar и т. н.

158. Reinhard E. Petermann. Führer durch Dalmatien, Wien. 1899. Отъ K. J. *Ragusa. Historisches.* S. 450—457.

1900.

159. Das Gesetzbuch des serbischen Caren Stephan Dušan.

Archiv f. slav. Philol. XXII, 144—214.

Реферирано отъ:

J. Р(адонић), Летопис Матице Српске кн. 205 (1901, I), 108—111.

Милан П. Јовановић, Србобран 1901, 19. и 22. мај, 1901, бр. 108—109.

160. Č. Zíbrt: Bibliografie české historie. I. V Praze 1900.

Archiv f. slav. Philol. 816—817. (Реф.).

161. Въ Ottův Slovník Naučný s. v. статиитѣ:

Leo Diaconus, Leo Grammaticus, Logothet, Lukarić, Makedonie, Malalas, Malamir, Marcianopolis, Marko král, Menandros, Mileševa, Momčilo, Mutimir, Michal bulh. 1—7, Michal Vyšević, Michal král srbský.

Digitized by Google

162. Ze slovanských literatur. *„Osvěta“*. 1900, 557—559.

[Реймското Евангелие изд. отъ *Leger*. — Кирилскиятъ надписъ отъ 992—993. — Запискитѣ на *Герасимъ Зелича*.]

Ib. 652—657.

[Послѣднитѣ полабци. — *Шишмановъ* за българитѣ у Арноста. — Мемоаритѣ на Лазара Арсениевича — Баталака. — Vjestnik hrv. arh. društva. — Vjestnik hrv. zemaljskog arhiva.]

Ib. 751—758.

[Летопис матице српске. — *Ковачевичъ* за Неманя. — *Войновичевата* zbirka statuta dubrovačkih bratovština. — *Вучичъ* за Никола Гучетичъ. — *Шишмановъ* за Прабългаритѣ. — *Милетичъ* за Банатскитѣ българи].

Ib. 1032—1036.

[*Петровичъ* сръбска и хърватска библиография. — *Новаковичъ*, Српска књига. — *Миличевичъ*, за князуването на Милоша. — *Сырку*, издание житието на царица Теофана отъ патр. Евтимия и житието на Ромила отъ мон. Григория. — *Златарски*, Историята на монахъ Спиридона. — *Кънчевъ*, Македония.]

163. Wissenschaftliche Mitth. aus Bosnien und der Hercegovina VI. *Mitth. des Inst. für öst. Gesch.* 21 (1900), 727—8.

1901.

164. Въ Ottův Slovník Naučný s. v. статиитѣ:

Morlaši (Murlaši), Mrnjavčevići, Nekudim, Nemanja, Neretvané, Nikéforos patriarcha, Ninoslav bán, Novo Brdo, Ochrid, Ochridské jezero, Palaeologové, Panagjurište, Paštrovići, Pavlovići, Paysij (bulh.), Pachyméres.

165. Ze slovanských literatur. *Osvěta* 1901, 79—82.

[*Jagić*, Entstehungsgeschichte d. kirchenslav. Sprache. — *Vondrák*, Altkirchenslav. Grammatik. — *Сборникъ* за народни умотворения и пр. София, кн. 16—17. — Съчиненията на Вука Караджича. — *Јовановичъ*, за историята на сръбското право. — *Petermann*, пѫтеводитель по Далмация, изд. на графа Harrach. — *Kirchmayer* за падането на дубровнишката республика.]

Ib. 167—172.

[Живая старина. — *Васильевъ*, Византiя и Арабы. — Berichte der Balkan-Commission. — *Kršnjavi*, къмъ Historia Salonitana на Тома Сплѣтски. — Starinar. — Юбилея на М. С. Дриновъ.]

Ib. 368.

[*Коршъ*. прѣводъ на Ф. Преширна. — *Jensen* за Гундулича. — Запискитѣ на Герасима Зелича, III. — Tabularium, ред. *Alačević*. — *Костичъ*, Търговски центрове и друмове въ Сърбия. — *Спространовъ*, Описъ на рѫкописитѣ на българския синодъ].

Ib. 650—654.

[*Štrekelj*, Народни пѣсни. — *Сжщи* за князя Орослава. Кафа. — *Murko* за Гаевитѣ Novini i Danice. — *Nodilo*, Bizantija i germanski zapad. — *Глас* српске Академије кн. 59 и 61. — *Ковачевичъ* за женитѣ на краля Стефана Първовѣнчани. — *Руварацъ* за рашкитѣ епископи. — *Л. Стояновичъ*, Описъ на рѫкописитѣ и старитѣ книги въ сръбската академия. — Прѣподаванията въ българския университетъ. — *Милетичъ* за българския членъ. — *Милетичъ* за арнаутитѣ. — Българско книжовно дружество. — *Niederle*, Македонския въпросъ].

Ib. 750—753.

[*Руварацъ* за св. Сава. — *Становвичъ*, Pipo Spano. — *Томичъ* за Черна гора. — *Цвиичъ*, географ. библиография. — Ново издание съчиненията на Вука Караджича. — *Миличевичъ*, Додатак поменику. — *Лѣтописъ* на българ. книжовно дружество].

Ib. 1134.

[*Виловски* за Бѣлградъ 1789—91. — *Rad* i *Zbornik* jugoslavenske akademije. — *Vjesnik* hrvat. arh. dryštva, нова серия бр. 5].

Digitized by Google

166. L. Niederle, Slovanské starožitnosti.
Osvěta 1131—1132.

167. L. Leger, Slovanská mythologie.
Ib. 1132—3.

168. Z výletu do Paříže. *Osvěta* 1901, 592—598.

169. Въ Einiges über die im Occupationsgebiete gelegenen und am 15. Juli 1901 eröffneten Theilstrecken der schmalspurigen Eisenbahn von Gabela in die Rocche di Cattaro mit Abzweigungen nach Trebinje und gegen Gravosa. 1901 отъ K. J. J. стр. 9—15: Das Bahngebiet in der Vergangenheit.

170. Zur Etymologie des Wortes „Ratajstube." *Wiener Landwirthschaftliche Zeitung*, 27. Februar 1901, № 3565 (51. Jahrgang, № 17) стр. 147.

171. Südslaven (1898—1900). *Jahresberichte der Geschichtswissenschaft* 1900. III. S. 208—231.

172. Die Romanen in den Städten Dalmatiens, während des Mittelalters. I. Teil. Wien 1901. 4°, pp. 104.

(Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philos. — hist. Classe, Band XLVIII, Abhandlung III).

1902.

173. Ze slovanských literatur. *Osvěta* 1902, стр. 74.

(Věstnik slav. filologie a starožitností. — Юбилея на Марулича. — *Diehl* за импер. Юстиниана. — *Šišić* сѫщо. — *Diehl*, En Méditerranée.)

Ib. 168 — 170.

(Юбилея на Миличевича. — *Трояновичъ и Гаичъ* за кръвното отмъщение. — *Kaluźniacki*, съчиненията на патр. Евтимия. — *Сырку*, Очеркъ изъ исторіи литературныхъ сношеній болгаръ и сербовъ. — *Петровскій*, О сочиненіяхъ П. Хекторовича. — Премиитѣ на Яблоновски и Михелсона.)

Ib. 453 — 455.

(*Шахматовъ* за рускитѣ диалекти. — *Ильинскій* за слав. архаизми. — *Klaić*, Frankopani. — *Jelić* за колонията на св. Іеронима въ Римъ. — Списанието „Srgj" въ Дубровникъ. — *Новаковичъ*, животописътъ на генерала Г. Ар. Емануела. — *Радоничъ* за Павла Раденовичъ. — *Томичъ*, Састанак и договор у куħима 1614.)

Ib. 550 — 552.

(*Сборникъ* за народни умотвор. София. кн. 18. — *Начовъ*, св. Борисъ—Михаилъ. — Списанието „Задруженъ Трудъ" въ София.)

Ib. 650 — 653.

(*Rad*, *Gragja* itd. jugoslavenske akademije. — Автобиографията на Іована Суботича. — Ново издание на сръб. нар. пѣсни отъ Вука Караджича часть 9. — Юбилея на българския Екзархъ.)

Ib. 1131 — 1136.

(*Кондаковъ*, за изкуството на Атонъ. — *Surmin*, Bilješke za hrv. preporod. — Rad, 148. — *Цвиичъ*, Населението на сръб. земи. — Юбилея на Рачка.)

174. F. Pastrnek, Dějiny slovánskych apoštolů Cyrilla a Methoda.
Ib. 646—647.

Digitized by Google

175. L. Niederle, Slovanské starožitnosti. — *P. Papáček,* Keltové a Němci či slované?

Ib. 1129.

176. Obrana svatého Václava. *Osvěta* 1902, 47 — 52. (За книгата на Kalousek, Obrana knížete Václava svatého. V Praze, 1901).

177. O bojišti u Kreščaku. *Osvěta* 1902, 57—59. (*L. Leger*, La bataillé de Crécy).

178. Въ Ottův Slovník Naučný s. v. статиитѣ:

Pečenĕgové, Peć, Pelješac, Pernik, Petr cář bulh., Pirot, Pliskov, Plotinopolis, Plovdiv, Poljica, Polog, Pomáci, Preslav, Prespa, Prespanské jezero, Prilep, Priština, Prizren, Prokopios, Prosěk, Protospatharios, Provadija, Psellos.

179. А. Васильевъ, Византія и Арабы. I.

Archiv f. sl. Phil. XXIV. 615 — 616. (Реп.)

1903.

180. Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters. II. Teil, Wien, 80.

(Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philos.—hist. Classe. Band XLIX, Abh. I).

181. Eine slavische Alexandergeschichte in Zara 1389.

Archiv f. slav. Philol. XXV, 157—158.

182. Anm. **Die Maleševci.**

Ib. 467.

183. Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner I.

Ib. 501 — 521.

184. Ze slovanských literatur. *Osvěta* 1903, 77 — 79.

[*Manojlović*, Jadransko primorje IX stoljeća. — *Стояновичъ*, Стари српски записи и натписи I. — *Нушичъ*, Косово. — *Apostolović*, putopis T. Metohita. — *Миличевичъ*, за стария Бѣлградъ. — *Милетичъ*, старо-българско население. — *Бобчевъ*, Сборникъ отъ български правни обичаи. — *Баласчевъ*, за старо-българското ханство].

185. H. Gelzer, Der Patriarchat von Ochrida. *Dess.* Der wiederaufgefundene Codex des hl. Klemens.

Byzantinische Zeitschrift XIII (1904), 192—202. Nachtrag Ib. S. 710 (Реф.).

186. Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272, cum legibus aetate posteriore insertis atque cum summariis, adnotationibus et scholiis a veteribus iuris consultis Ragusii additis, nunc primum in lucem protulerunt, praefatione et apparatu critico — instruxerunt, indices adiecerunt V. Bogišić et C. Jireček. Zagabriae MCMIV, 8°, LXIX+467 pp.

(Monumenta historico-iuridica Slavorum meridionalium Vol. 9).

187. Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters. III. Teil, Wien, 78.

Digitized by Google

(Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien Philos. — hist. Classe. Band XLIX, Abh. II).

Реферати за съчинението „Die Romanen in den Städten Dalmatiens“:

Романи у градовима Далмације за време средњега века. По проф. Конст. Јиречку извео Јован *Радонић*. Летопис матице српске, књига 214=1902, IV, стр. 52—76.

Dr. Tomo Matić. Dvije znanstvene publikacije o prošlosti Dalmacije. Glasnik matice Dalmatinske 1902 svibanj (god. II knj. 2. svezak 1). str. 50—56. (За Хекторовича на *Петровски* и за „Die Romanen in den Städten Dalmatiens“ отъ K. J. Jirečeka).

J. Jung. Zeitschrift für romanische Philologie, herausgegeben von Dr G. Gröber XVII (1903), S. 242—248.

K. K(rumbacher), Byz. Zeitschrift XI (1902) S. 261—262.

L. Niederle, Český časopis historický VIII (1902), 205—212.

J. Kosta, Osvěta 1902, 271—272.

Jzo Lanov, Bullettino di archeologia e storia dalmata XXV (1902), p. 181—187.

Н. Ястребовъ, Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи наукъ VII (1902), стр. 396—402.

L. Leger, Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions 1902, p. 17—18.

L. Leger, Journal des Savants, Janvier 1902, p. 55—56.

J. Čičin, Narodni List u Zadru, subota 12. listopada 1901 (год. XL, бр. 82) — feuilleton.

(Anonym), Smotra dalmatinska — La Rassegna Dalmata — Zadar, 26. veljače i 1. ožujka 1902, feuilleton.

Г. Ильинскій, Византійскій Временникъ XI (1904), 131—134.

Јов. Ерделановић, Дело, јуни 1902, стр. 121—132.

Prosveta 101,2, 132—4.

N. Jorga. Revue critique d'histoire et de littérature 1902, № 46.

J. Melich, Ethnographia 1902, № 9 (маджарски).

J. Радонић, (за втората часть), Летопис матице српске књ. 218 (1903) = 1903, II, стр. 145.

(Anonym), Vienac 1903, бр. 1., стр. 29 (само за първата часть).

188. Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner (II дѣлъ).

Archiv f. slav. Philol. XXVI, 161—214.

189. Plan eines Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit.

Bestimmt zur Vorlage beider zweiten allgemeinen Sitzung der Association internationale des Academies, London 1904. München 1903 (kgl. bayerische Akademie der Wissenschaften), 4°, 124 стр. (p. 11 unterzeichnet von C. *Jireček* und K. *Krumbacher*; Register der Urkk. S. 15 ff. von Paul *Marc*).

Digitized by Google

Показалецъ на имената.

Digitized by Google

1234—1905

Digitized by Google

Поземелната собственость и войнишкитѣ бащини въ турско врѣме.

Отъ д-ръ Л. Милетичъ.

1. Поземелната собственость въ свръзка съ ленното право въ Турция.

Споредъ корана, основата на цѣлото старо турско законодателство, земята е божия и затова всичкитѣ поземелни имоти по право принадлежатъ на божия замѣстникъ — на халифа, който въ Турция олицетворява и държавата.[1] Всички земи, които държавата съ правото на силата е придобила, безспорно принадлежатъ ней, освѣнъ онѣзи, които тя доброволно е оставила пакъ като собственость на побѣденитѣ срещу извѣстенъ общъ данъкъ (трибутъ). Своитѣ земи държавата е отстжпяла въ пожизнено владѣние на отдѣлни ней заслужили лица — ленни владѣтели, като си е спазила правото на сжщински собственикъ съобразно съ началата на ленното право, което усвоиха и утвърдиха въ турското царство първитѣ турски завоеватели Османъ и синъ му Орханъ, като раздѣлиха освоенитѣ земи между своитѣ съратници. Така даренитѣ земи бивали по-голѣми, наричани *сияметъ,* и по-малки, наричани *тимаръ.* Ленниятъ владѣтель пожизнено се е ползувалъ (съ право на наслѣдство по мжжка линия) отъ приходитѣ на дадения му имотъ, като се е задължавалъ не само да воюва самъ той, когато притрѣбва, но да води съ себе си, съобразно съ приходитѣ на имота, и извѣстно количество въоржжени конници. — Чисто военното потекло на леннитѣ имоти въ Турция ясно личи и отъ названията, що се отнасятъ до тия имоти и тѣхнитѣ господари. Всѣко лено, било тимаръ или сияметъ, се казвало *кълъчъ* (сабя), а лен-

[1]) Въ корана е казано: земята принадлежи на Бога, и той я дава въ наслѣдство, комуто иска; собственостьта (царството) е на Бога, той я дава въ наслѣдство, комуто иска (вж. Ios. Hammer, Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung. Wien, 1815, I. 340).

Digitized by Google

ниятъ господаръ — *сипахи,* сир. спахия, а то ще рече конникъ, понеже отначало само такива видни военни личности били дарявани съ поземелни имоти. Конницата, която спахиитѣ доставяли на държавата, се наричала *джебели,* сир. войници съ броня. Една околия, въ която имало повече такива ленни имоти — спахилъци, се наричала *санджакъ,* сир. знаме, и се управлявала отъ единъ бегъ, който за отличие носѣлъ конска опашка. Нѣколко санджака наедно образували една область, наричана *еялетъ. Санджакбеговетѣ* на областьта били подчинени на областния управитель, *беглербегъ,* който за отличие ималъ по двѣ до три конски опашки. Леннитѣ имоти сж образували най-голѣмия дѣлъ на османското царство, за това тѣ сж влѣзли въ основата на поземелното устройство на турската държава. Покрай леннитѣ имоти е сжществувалъ и се е признавалъ въ Турция и сжщински частенъ и наслѣдственъ поземеленъ имотъ (мюлкъ). Такъвъ имотъ е билъ признатъ и потвърденъ отъ първитѣ завоеватели или отъ тѣхнитѣ наслѣдници само въ нѣкои области, и то главно въ Мала Азия, прѣди да се простре господството на турцитѣ въ Европа. Именно прѣди тая епоха още не е било развито ленното земевладѣние и затова въ най-старитѣ източници на турското законодателство се говори само за сжщинска наслѣдствена поземелна собственость — *мюлкъ,* за която се плащалъ особенъ данъкъ или десетъкъ. За да се установятъ по-ясно и трайно отношенията между държавата и спахиитѣ отъ една страна и между тѣзи подирнитѣ и селянитѣ, наематели на земитѣ имъ, *рая,* и за да не се смѣсватъ понятията за частната съ ‚наемната‘ собственость, създало се възъ основа на рѣшенията *(фетва)* на отдѣлни мюфтии, взети въ слѣдствие на често подигани аграрни процеси, формално ленно право — *кануни тимаръ,* което напълно било кодификувано прѣзъ врѣмето на султана Сулейманъ II (1520—1566). Всички до тогава спорни въпроси сж били разрѣшени въ кануна на неговия законовѣдецъ, великия мюфтия Ебусудъ, ала при все туй и при наслѣдника на Сулеймана, султана Селимъ III (1566—1574), изново били събрани и още по-ясно изтълкувани финансовитѣ закони въ единъ новъ канунъ отъ дефтердара Мохамедъ Челеби Ефенди на 1566 г. (вж. J. Hammer, Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung, I. 36 нат., 337—342).

Споредъ тълкуването на Мохамедъ Челеби Ефенди земитѣ въ османското царство се дѣлятъ на три категории. Първо има тъй наречени *десетъчни земи* (ерси ашрие), които по врѣме на освоя-

Digitized by Google

ването сѫ попаднали въ собственость на мусулмани и сѫ станали тѣхенъ сѫщински имотъ (мюлкъ), съ който по своя воля могатъ да разполагатъ — да го продаватъ, даряватъ или завѣщаватъ. Такива поземелни имоти плащатъ само *десетъкъ* отъ годишния приходъ въ натура. Такива земи били напр. Хеджасъ и Басра. Втора категория земи сѫ тъй нареченитѣ *данъчни земи* (ерси хараджие), които въ врѣме на завоеванието били оставени на немохамеданскитѣ имъ собственици пакъ да си ги владѣятъ, като били обложени съ особенъ *приходенъ данъкъ* (хараджи мукасеме), по-голѣмъ отъ десетъка (именно една осма, или седма, шеста, пета, четвърта, трета па дори и половината отъ годишния приходъ),[1]) или съ годишенъ *поземеленъ данъкъ* (хараджи мувасафъ), опрѣдѣлянъ прѣмо споредъ голѣмината и стойностьта на имота. И тази категория поземелни имоти сѫ сѫщинска собственость на притежателя, която послѣдниятъ може да продава, дарява и да завѣщава; тя прѣминава по наслѣдство безъ всѣко ограничение като всѣки другъ сѫщински имотъ. Понеже съ данъка на тия имоти се облага не владѣтелятъ — лицето, а само земята, която то обработва и отъ която се ползува, затова тоя данъкъ плащатъ и мусулмани, когато такива имоти минатъ въ тѣхно владѣние. Въ такъвъ случай не важи правилото, че мусулманинътъ не плаща никакъвъ другъ данъкъ освѣнъ десетъкъ (ашъръ, сир. юшуръ). Именно за тия двѣ категории имоти ставало дума въ староитѣ законодателни книги, както се спомена по-горѣ. Трета и най-голѣма категория земи сѫ леннитѣ имоти, спахилъцитѣ, наричани и държавни земи *(ерси мемлекетъ)* или земи на хазната сир. фискални земи *(ерси мири)*. Именно слѣдъ като царството се разширило съ завоюванитѣ земи на Балканския полуостровъ (Румили), държавницитѣ намѣрили, че събирането на данъцитѣ ще става много по-тежко, ако се оставятъ поземелнитѣ имоти да се цѣпятъ по

---

[1]) Характеристична е една фетва относително тоя приходенъ данъкъ:

Въпросъ: Ако отъ прихода на единъ обработенъ поземеленъ имотъ двѣ трети остаятъ на селянина, а една трета се изисква за царя, могатъ ли селянитѣ, притежатели на такива имоти, съ право да искатъ да платятъ само десетия дѣлъ?

Отговоръ: Не! Защото приходниятъ данъкъ може да достига дори до половината на цѣлия приходъ. Понеже много поземелни имоти не плащатъ за данъкъ повече отъ десетата часть отъ прихода, за това вѣрватъ невѣжитѣ, че само това е законно, а повечето че е непозволено. Тѣ не мислятъ, че сѫ бунтовници, когато отказватъ на такъво искане. Това е врѣдителна заблуда. Земитѣ на османското царство никакъ не сѫ десетъчни поземелни имоти, ами данъчни, като плащатъ поземеленъ данъкъ. Този биде наложенъ отъ Омара, и то за всѣки донумъ земя толкова аспри, колкото крини се посѣватъ на него. Донумътъ трѣбва да се смѣта 40 крачки или 60 лакътя (сираа) въ квадратъ“ (ц. д. 349).

наслѣдство, та затова се рѣшило, държавата да спази правото на собственость върху земята изключително за себе си, а на поданицитѣ, които я обработватъ, да се отстжпя тя само въ пожизнено владѣние срѣщу една наемна цѣна — наеменъ данъкъ. Поземелниятъ имотъ е наслѣдственъ само по мжжка линия, а когато такива наслѣдници нѣма, дава се другиму. Тоя родъ имоти не могатъ нито да се купуватъ, нито да се продаватъ, да се даряватъ и завѣщаватъ, и всѣки подобенъ сждебенъ документъ е невалиденъ. Само когато поданицитѣ на единъ спахия съ негово позволение си отстжпятъ подобни имоти, като се заплати при туй поземелния наемъ *(тапу)*, признава се станалото прѣхвърляне на имота върху друго лице. Поземелниятъ наемъ (тапу) се плаща, само когато се промѣни стопанинътъ на имота, както се каза, а пъкъ освѣнъ туй ежегодно подирниятъ си плаща поземеленъ данъкъ, който бива или десетъкъ или пъкъ се опрѣдѣля споредъ количеството на земята — ресми чифтъ и донумъ (вж. ц. д. 342—46).[1])

И тъй въ областитѣ на Румили всичкитѣ поземелни имоти сж били отъ категорията на държавнитѣ и слѣдователно сж били части отъ по-голѣми или по-малки ленни имоти *(сияметъ* и *тимаръ)*. Притежателитѣ на такива имоти се наричатъ, както видѣхме, си-

[1]) За по-добро обяснение на въпроса, ще цитувамъ тукъ извлѣчения и отъ нѣколко „фетви“ и „кануни“, печатани у Хамера, ц. д. 346—376.

Фетва относително земитѣ въ Румили:

Въпросъ. Позволено ли е да се продаватъ или да се залагатъ десетъчнитѣ и данъчнитѣ земи, които се намиратъ въ Румили? Валидни ли сж такива сждебни актове, издадени за имотитѣ? Съгласява ли се това съ закона въ корана?

Отговоръ. Тия земи не сж нито десетъчни нито данъчни, но сж държавни или ленни земи. Тѣ не сж били въ врѣме на завоеванието раздѣлени между побѣдителитѣ съ задължение да се облагатъ само съ десетъкъ, ами държавата е спазила за себе си правото на собственикъ на поземелнитѣ имоти, така че тѣ трѣба да се сматрятъ само като дадени въ наемъ или въ лено. Да се залагатъ тѣ или да се продаватъ е сжщо така незаконно, както когато се заложи или продаде нѣкое здание, което принадлежи на нѣкой вакъфъ или друго благодѣтелно завѣщание. Всѣки сждебенъ документъ, издаденъ въ този смисълъ, е невалиденъ“ (ц. д. 347).

Изъ една друга „фетва“, относеща се пакъ до Румилийскитѣ земи:

Въпросъ. Позволено ли е по закона десетъчнитѣ или данъчнитѣ земи, които се намиратъ въ ржцѣтѣ на румилийски поданици, да се продаватъ, залагатъ, подаряватъ или да се размѣняватъ и затова да се издаватъ явни сждебни документи?

Отговоръ. Десетъчнитѣ и данъчнитѣ земи сж сжщински имотъ (мюлкъ) на притежателитѣ имъ, който тѣ могатъ да продаватъ, да наслѣдватъ и като вакъфъ да завѣщаватъ. А пъкъ земитѣ въ Румилия не сж нито десетъчни нито данъчни, а сж ленни земи, и поданицитѣ, които ги обработватъ, сж въ сжщность *наематели* на поземелния имотъ (рокбен ерсъ). Тѣ плащатъ наложения данъкъ подъ име на селищенъ данъкъ *(хараджи мувасафъ*, Hufengeld), или раздѣленъ данъкъ *(хараджи мукасеме)*, подъ име десетъкъ. Ако слѣдъ смъртьта на единъ селянинъ, който притежава едно или повече селища земя (Hufen), нѣма *мжжки* наслѣдникъ, за да встжпи въ правата си, тогава спахията (сипахи) дава този поземеленъ имотъ нѣкому другиму подъ наемъ *(тапу);* ала той не може да го продаде или да го подари.“ (ц. д. 347—48).

Digitized by Google

пахи, които сѫ били подъ върховното вѣдомство на разни бегове и князе, надарени съ знаме и наричани алайбегъ сир. полковникъ. Подъ тѣхна власть се намирали джерибаши (капитани), джерисюриджи и субаши (сержанти). Всички както и спахията, трѣбвало да живѣятъ въ мѣстото на своето лено та въ случай на нужда да могатъ се намѣри о врѣме при своя алайбегъ, а заедно съ тогова при своя санджакбегъ (ц. д. 370).

Такъво е било първото законодателство относително поземелнитѣ имоти. Най-старитѣ постановления по наслѣдственото право на леннитѣ имоти сѫ позволявали, щото земята на единъ тимаръ, била тя ливада или нива, да прѣминава наслѣдствено отъ баща на синъ, безъ да е билъ принуденъ подирниятъ да плати поземеленъ наемъ — „тапу“. Ако нѣмалъ умрѣлиятъ стопанинъ синъ, тогава вече имотътъ прѣминавалъ въ рѫцѣтѣ на най-близкитѣ му роднини по строго опрѣдѣленъ редъ, ала при туй като се подновявала всѣки пѫть и тапията, сир. се плащалъ поземелниятъ наемъ. На нѣкои мѣста подиръ сина, сир. ако нѣмало живъ синъ, се падало право на дъщерята да наслѣдва имота, а по други мѣста това право тя не е имала. Когато нѣмало дъщеря, идѣли на редъ братята на бащата, сир. чичоветѣ, сетнѣ ссстритѣ му (лели), подиръ тѣхъ дохождали бащата на умрѣлия, дѣдо му и послѣ майка му и най-сетнѣ, ако нѣмало и такива, имали право на наслѣдство съучастницитѣ на имота. Ако нѣмало и такива, право се падало на жителитѣ на селото. Тѣзи наредби сѫ били еднакво въ сила не само за раята но и за турското население. Така е изтълкувано било наслѣдственото право въ едно кануьнаме отъ 1629 г. (ц. д. 376).

Въ по-старо врѣме земята прѣминавала по наслѣдство и отъ майката по казания редъ върху нейнитѣ кръвни роднини, ала въ слѣдствие на по-сетнѣшни заповѣди поземелниятъ имотъ на една жена можелъ наслѣдствено да прѣмине само върху сина ѝ, а ако нѣмало такъвъ, имотътъ не прѣминавалъ върху никого отъ роднинитѣ ѝ (ц. м.). Поради много отстѫпления отъ първоначалнитѣ наредби по тая материя и поради много сетнѣшни прибавки и нови тълкувания, които давали сѫдилищата по многобройнитѣ поземелни процеси, наслѣдственото право по поземелната собственость съ врѣме твърдѣ се е усложнило и, както признаватъ мнозина съврѣменни турски законодателни актове, въ сѫщность законътъ за плащане поземеленъ наемъ (тапия) никогажъ не се е изпълнявалъ точно въ

Digitized by Google

разнитѣ турски области.[1]) Всѣкакъ сѫ гледали да избѣгнатъ да платятъ поземелния наемъ („тапу сакътъ олур"). Населението гледало да си създава работна земя, ниви и ливади, въ планинитѣ, въ мѣста, гдѣто по-напрѣдъ не сѫ сѫществували работени земи та не сѫ били и записани въ данъчнитѣ книги. Съ тая цѣль се изкоренявали и горитѣ. За да се прѣсрещне това обикаляне закона, на 1609 год. излѣзълъ указъ да се опишатъ и такива ниви и да плащатъ въ бѫдеще тапия, а въ противенъ случай спахиитѣ да ги даватъ комуто щатъ. За да не губи хазната отъ данъкъ, било установено, щото да се отнима нивата отъ такъвъ стопанинъ, който не я обработва въ течение на три години. Ала случвало се е, че жителитѣ отъ нѣкои села се разбѣгвали поради несигурность

---

[1]) Интересни сѫ разнитѣ „фетви", въ които популярно се излагатъ заплетени случаи за наслѣдствено право на тапия. Ето напр. какъ въ една фетва на муфтиитѣ Яхя и Мохамедъ Бехаи се излага тая материя:

Въпросъ. Плаща ли внукътъ тапия, ако бащата е умрѣлъ прѣди дѣдото, стопанинъ на имота?

Отговоръ. Не.

Въпр. Ако Сеидъ прѣхвърли своята нива върху внука си Омара безъ знанието на спахията, може ли този да му оспорва имота?

Отг. Не.

Въпр. Ако Сеидъ иска да прѣдаде своята нива на внука си и поиска позволение отъ спахията, може ли този по нищожна причина да му откаже?

Отг. Не.

Въпр. Ако жената Хиндъ умре и освѣнъ единъ синъ Сеидъ остави и двѣ дъщери — Аиша и Хадидже, кое отъ дѣцата ще получи наемния поземеленъ имотъ?

Отг. При жената наслѣдството не е заслужено по закона (истихкакие), а е *харизано* (атае). *Синътъ* ще бѫде прѣдпочетенъ прѣдъ момичето, ала той трѣбва да плати поземелния наемъ (тапу), отъ който се освобождава само синътъ, който наслѣдва баща си.

Въпр. Когато Хиндъ умре и освѣнъ дъщеря ѝ Сеинебъ остане живъ и баща ѝ Сеидъ, кой ще получи имота?

Отг. Дъщерята.

Въпр. Ако Хиндъ умре, безъ да остави синъ, прѣминава ли имотътъ върху брата ѝ Сеидъ?

Отг. Не.

Въпр. Ако нѣма никой, който да обработва земята на единъ малолѣтенъ, и тя стои 5-6 години неработена, може ли спахията да я даде подъ наемъ дрггиму?

Отг. Не.

Въпр. Ако умре Сеидъ и жена му Хиндъ остане трудна, а спахията прѣди да роди тя даде имота другиму, и Хиндъ роди момиче, може ли 8 години по-сетнѣ настойникътъ на дѣтето да иска назадъ имота?

Отг. Може.

Въпр. Ако Хиндъ, сестра на умрѣлия бездѣтенъ Сеидъ, поиска да вземе неговата земя въ наемъ, може ли Сеинебъ, майка на Сеида, да иска за себе си $^1/_2$ часть отъ земята?

Отг. Не; когато умрѣлиятъ има сестра, майката нѣма право да иска нищо.

Въпр. Ако Сеидъ умре безъ мѫжки и женски наслѣдници, безъ братъ и приведенъ братъ, прѣминава ли имотътъ върху баща му?

Отг. Да.

Въпр. Може ли, ако нѣма баща, майка му да наслѣди?

Отг. Да, въ силата на единъ указъ за туй отъ 1695 год.

Digitized by Google

на живота, особно поради разбойници, и повече отъ три години земята имъ остаяла неработена, поради което и десетъкъ и други данъци не се плащали прѣзъ туй врѣме. Понеже спахиитѣ въ подобни случаи земята на забѣгналитѣ прѣдавали на други хора, на 1609 год. единъ указъ заповѣдва, щото на такива бѣглеци, които успѣвали да се върнатъ въ селата си въ течение на три години, да имъ се повръщатъ както поземелнитѣ имоти така сѫщо и всички реалитети като воденици, кѫщи и др. (ц. д. 390).

Въ свръзка съ казания наеменъ характеръ на поземелнитѣ имоти е било и правото, що сѫ имали спахиитѣ, да налагатъ пакъ наеменъ данъкъ върху всѣко здание, съградено върху наетата земя или пъкъ даже и да го съборятъ, ако то е било издигнато безъ тѣхно позволение. Само ако едно здание, макаръ и съградено безъ позволение, успѣе да просѫществува 10 години, не можелъ спахията да подига въпросъ за него.

Отъ най-старо врѣме е било установено, щото наемната цѣна (тапията) на поземелнитѣ имоти да се опрѣдѣля отъ вѣщи, безпристрастни хора, а не отъ самия спахия. Обикновено се плащало за най-добрата земя по 1 аспра за два донума земя (ц. д. 406). За ливадитѣ се плащалъ или десетъкъ (ашъръ) или специяленъ данъкъ върху трѣвата (ресми отлакъ). Сѫщо и за лозята се плащало.

2. Войнишкитѣ „бащини".

Наредбитѣ относително поземелната собственость и свързанитѣ съ нея поземелни данъци сѫ били въ сила, както се спомена вече, и за турското население и за раята, слѣдователно за цѣлото българско население, което е притежавало поземелни имоти. Отъ това общо правило обаче е имало едно изключение за оная часть българи, които едно врѣме минавали подъ име *войници* и които били донегдѣ привилегирувано военно съсловие спрѣмо другитѣ свои сънародници. Войнишкиятъ корпусъ („войнак", „войнаклък") е билъ образуванъ наскоро слѣдъ еничерския, именно около 1375 г., когато цѣлата „Румилийска" область била покорена. Войницитѣ били избирани отъ немухамеданското население; тѣ били освободени отъ даждия и въ врѣме на война били подържани отъ държавата, като извършвали служба на колари и конюшници при отдѣла на военнитѣ припаси, а така сѫщо и като прислужници при спахийската конница (сипахи). Именно турската армия тогава окончателно е била организувана така, че състояла отъ редовно плащана и отъ

Digitized by Google

милиционна кавалерия (сипахи и моселемъ), отъ редовна пѣхота (еничери) и нередовна пѣхота (пияде) и отъ прислужници на двата тия военни корпуса, именно отъ тъй нареченитѣ войници (войнакъ) (вж. Хамеръ, ц. д. I. 52—53). Въ единъ турски „канунъ за войницитѣ“ отъ XVI. в. по-точно сж опрѣдѣлени правата и длъжноститѣ на войницитѣ: „Войници сж отъ християни образувана нередовна трупа служещи при военния обозъ. Тѣ не плащатъ нито личенъ данъкъ (харачъ), нито робския данъкъ (испендже), нито десетъкъ (ашъръ), нито данъкъ за овце, когато притежаватъ по-малко отъ сто. За тия, които сж прѣко стотѣ, плащатъ по една аспра за чифтъ, а когато обработватъ сврьхъ опрѣдѣлената имъ свободна отъ данъци земя („ящина“ сир. *бащина)* и друга земя, плащатъ за нея както и другитѣ поданици поземеленъ данъкъ, десетъкъ и саларие. Войницитѣ сж освободени отъ всичкитѣ правителствени работи (ангарии) ала затова сж длъжни ежегодно, както кому дойде редътъ, да отиватъ на война. На санджакбеговетѣ и субашитѣ е забранено да ги принуждаватъ да косятъ ливади и да извършватъ други ангарии и работи. Ако нѣкой се отказва да отиде на война и да прислужва въ царскитѣ конюшни, трѣбва да плати 500 аспри глоба. Ако нѣкой войникъ трѣбва да плати сждебна глоба, тя ще се събере, щомъ вината му по сждебенъ редъ бжде доказана, отъ ленния военнъ капитанинъ — джерибашията, — безъ да има право санджакбегътъ да се вмѣсва въ тая работа. Когато пъкъ войникътъ е заслужилъ смъртно наказание или тѣлесно осакатяване („осакатяване на тѣлесни членове“), такъво наказание се признава само съ съгласието на санджакбега и сждията. Войницитѣ сж групирани все три по три като помагачи (ямакъ), така че всѣки пжть единъ отъ тѣхъ ще иде на война, а двама остаятъ у дома си. И тримата заедно даватъ ежегодно 16 аспри „кундер акчеси“ (?), а този, комуто се пада да иде на война, свърхъ това още 6 аспри. Този данъкъ постжпя въ царската хазна. Ако нѣкой отъ тѣхъ (тримата) умре или се поболѣе, веднага трѣбва да се замѣсти съ другъ. Войникъ, който е жененъ и освѣнъ своя освободенъ поземеленъ имотъ притежава още други земи, плаща 50 аспри вмѣсто десетъкъ и 12 аспри данъкъ за трѣва, всичко 62 аспри. Ако войникътъ е жененъ и живѣе заедно съ баща си, този плаща само 12 аспри данъкъ за трѣва и 25 аспри робски данъкъ (испендже). Ако е неженень, плаща само послѣдния данъкъ, испендже. Има два вида войници — дѣйствителни и свърхщатни („севаидъ“). Данъкътъ отъ лозята на първитѣ се пада на тѣхнитѣ

Digitized by Google

капитани, джерибашиитѣ, а отъ вторитѣ — на царската хазна (хасаи хумаюнъ) (вж. у Хамера, ц. д. I. 309—310).[1])

За послѣдната категория „свърхщатни войници“ се споменува и въ едно друго „канунъ-наме на войницитѣ“ пакъ отъ XVI. в.: „Войницитѣ, които като свърхщатни (свърхчисленни) сѫ причислени къмъ нѣкой спахия, плащатъ на подирния испендже, глоби, данъкъ за овце и пчели. Поземелнитѣ имоти, вписани на тѣхно име като „войниклъкъ“, не могатъ се прѣда на никой чуздъ човѣкъ, и даже въ случай, когато би били отнети, трѣбва да се повърнатъ на войника. Отъ собствения поземеленъ имотъ на войника не се събира десетъкъ, ала ще се иска десетъкъ отъ чузди поземелни имоти, които войникътъ е обработвалъ. Синоветѣ, братята и роднинитѣ на войника, който е опрѣдѣленъ на служба въ царскитѣ конюшни, ще се записватъ само като подлежни на личенъ данъкъ — харачъ и испендже, — но пакъ не като поданици на спахията. Ако би да се случи, щото мусулмани или немусулмани да обработватъ земя, която принадлежи на войникъ, и при това не рачатъ да платятъ десетъкъ, трѣбва да се спратъ да не обработватъ земята, а тази подирната да се повърне на войника (ц. д. 413—414). У Хамера е публикуванъ още единъ — трети „канунъ за войницитѣ“ (вж. стр. 432, ц. д.), въ който се казва, че спахията взима отъ войницитѣ по 25 аспри испендже, че войницитѣ не плащатъ десетъкъ и пр., както е казано и въ първитѣ кануни. Слѣдъ това е прибавено слѣдното: „Когато поземелнитѣ имоти на единъ войникъ сѫ смѣсени съ имотитѣ на братята му, които сѫ *рая,* тогава трѣбва часть отъ землитѣ да се отпише като „войниклъкъ или войнишки земи“, понеже тая часть нѣма да бѫде облагана съ никакви данъци, докато другитѣ земи ще си плащатъ десетъкъ, испендже, саларие и пр. Нивитѣ на войника не се измѣрватъ, ала ако тѣ вънъ отъ опрѣдѣленитѣ имъ ниви обработватъ нови или ако насаждатъ лозя, отъ тѣхъ даватъ десетъкъ на спахията и не могатъ се отказа отъ това подъ извѣтъ, че сѫ войници.

Отъ приведенитѣ турски източници се разбира ясно, че войницитѣ сѫ били надарени съ земя, която като тѣхна пълна собственость е прѣминавала по наслѣдство, и че тя е била освободена отъ всѣки данъкъ, именно че не е плащала десетъкъ. Такъвъ войнишки поземеленъ имотъ се наричалъ съ име *„бащина“,* а отъ

[1]) Въ единъ другъ канунъ се споменува, че войницитѣ, когато прѣобърнатъ необработени земи въ лозя, сѫ длъжни да плащатъ отъ тѣхъ десетъкъ на спахията и не могатъ се отказва отъ това задължение, макаръ че сѫ войници (ц. д. 407).

Digitized by Google

това име може да се заключи, че той е прѣминавалъ само отъ баща на синъ, сир. само по мжжка линия. Самиятъ войникъ първоначално е билъ тъй сжщо освободенъ отъ кръвния данъкъ, който е минавалъ подъ име „испендже“ и съ който сж били облагани само немусулмани. У Хамера „испендже“ се прѣвежда съ „робски данъкъ“ (Sklavengeld), като се обяснява, че изнасялъ 25 аспри на глава, събиранъ само отъ пълнолѣтни мжже (ц. д. 410). Ала вече въ XVI. в. войницитѣ сж били, споредъ цитуванитѣ турски документи, раздѣлени на двѣ категории, на сжщински или дѣйствителни („wirkliche“ у Хамера) войници, сир. такива, които сж извършвали сжщинска войнишка служба, като сж били записвани въ групи по трима „другари“, и на тъй нареч. свърхщатни. Тѣзи подирнитѣ трѣбва да сж били вземани отъ излишното число възрастни момци изъ войнишкитѣ сѣмейства, чието число трѣбва доста да се е размножило. Докато войницитѣ отъ първата категория съвсѣмъ не сж подпадали подъ властьта на спахиитѣ и санджакбеговетѣ и си имали свои военни началници, напротивъ другитѣ сж били зачислени, споредъ текста на втория цитуванъ канунъ, като хора на спахиитѣ („die Woinak, welche als überzählig einem Sipahi zugeschrieben sind“), и тѣмъ сж плащали данъци, между които личи и данъкътъ „испендже“, отъ който споредъ първия канунъ изрично сж били освободени войницитѣ. Първоначално всичкитѣ войници сж били „дѣйствителни“, а по-сетнѣ, когато се развила и речената втора категория войници, трѣбва да сж били обложени съ данъка испендже, като по-лекъ отъ данъка харачъ, само недѣйствителнитѣ войници. Тѣзи подирнитѣ сж прислужвали, види се, на спахиитѣ, но въ какви случаи и въ какви размѣри, остая неясно. Така разбирамъ именно послѣдната часть на първия канунъ, дѣто се говори за плащане данъка испендже, именно че той се отнася до „свърхщатнитѣ“ войници, наричани по турски „севаидъ“. Въ втория канунъ наистина се казва, че и тая категория войници били донегдѣ независими спрѣмо спахиитѣ, понеже тѣ зависѣли отъ него само колкото се отнася до плащането реченитѣ данъци, но инакъ не били тѣхни „поданици“. Доколко е било така и въ дѣйствителность, не се знае. Важно е, че и тѣзи войници притежавали „бащини“, които не подлежали на десетъкъ и изобщо не се числели къмъ леннитѣ поземелни имоти, за които се говори по-горѣ. Извѣстно е, че е имало по цѣли български села „войнишки“, а въ други пъкъ само отдѣлни сѣмейства били „войници“. И до сега не е точно установено, поименно въ кои села е имало войница и

Digitized by Google

приблизително какво е било количеството на войнишкитѣ сѣмейства поне прѣзъ четвъртото десетолѣтие на миналия вѣкъ, сирѣчъ прѣди да се провъзгласи танзиматътъ (1839 год.), когато бидоха прѣмахнати и послѣднитѣ останки на войниклъка въ Турция. А това би могло още да се направи, като се съберать всички свѣдѣния отъ народното прѣдание по тоя въпросъ, особно докато има още живи хора, които помнять „войнишкото“ врѣме. Иречекъ е забѣлѣжилъ въ своитѣ пѫтни спомени като войнишки села първомъ Панагюрище, гдѣто е билъ „башбайрякътъ“ на всичкитѣ войници отъ Пловдивско, а сетнѣ още Голѣмо Конаре, Ямболъ, селото Войникъ до Ямболъ, с. Жеравна при Котелъ, с. Иджикъ и Смѣдово въ Шуменско, с. Вардунъ въ Османпазарско, с. Бѣла въ Русчушко. Освѣнъ това Иречекъ бѣлѣжи, че имало войници и въ краището Знеполье (Трънско), а разказвали му, че имало войници и въ нѣкои села около Ловечъ и Търново. Споредъ него голѣма часть отъ родопскитѣ и ловчанскитѣ помаци ще да сѫ били нѣкогажъ войници (вж. Cesty. 251). И относително числото на войницитѣ отъ онова врѣме, когато тая военна уредба е била въ пълна сила, тъй сѫщо нѣма сигурни данни. Въ Къзълагачския санджакъ, споредъ Marsigli, имало до 198 сѣмейства, а въ Чирменския до 351 (Иречекъ, ц. д. 253). Ала и тия цифри не ще да сѫ точни. И азъ, като пѫтувахъ по източна България, посъбрахъ нѣкои допълнителни данни за едноврѣмешнитѣ войници. Указа се, че въ сѣвероизточна България освѣнъ въ споменатитѣ села, имало войници и въ с. Градецъ, въ с. Медвенъ (Котленско), въ с. Черковна, Каспичанъ и Кюлевча (Шуменско). Въ Каспичанъ имало само три кѫщи „рая“, а всичкитѣ други били войнишки. Дѣдо Ангелъ, най-стариятъ човѣкъ въ селото, помнѣше още, че войницитѣ въ Кюлевча били наполовина. Имало и въ с. Войвода (Новопазарско) двама войници, ала тѣ тамъ били прѣселени, а „темель-уйници“ тамъ нѣмало. Надъ войницитѣ отъ Каспичанъ и Кюлевча — а види се и отъ Черковна — заповѣдвалъ единъ върховенъ „черибашия“, който постоянно „седѣлъ“ на „Башкьой“, гдѣто цѣлото село било войнишко. Тогава Башкьой се наричало днешното село Жеравна, за което се спомена по-горѣ, и което е било главенъ центъръ на войницитѣ въ Шуменско, Прѣславско и източния Балканъ, както Панагюрище е било центъръ на войницитѣ въ Пловдивско. Войнишкиятъ главатаръ рѣдко дохождалъ въ Кюлевча и Каспичанъ, а на свое мѣсто проваждалъ единъ субаша, за да седи въ Каспичанъ. Този сѫдилъ войницитѣ, а пъкъ тритѣ „раятски“ сѣмейства въ Каспичанъ както и турцитѣ

Digitized by Google

ги сѫдилъ „аянино“. Субашата посѣдявалъ въ Каспичанъ, а „отходялъ“ и на Кюлевча, да сѫди войницитѣ. Войницитѣ ходили на Цариградъ да работятъ „на царьо“ — да косятъ сѣно, да пасятъ царскитѣ коньe, — „падишаън атлари“ — спомняше си дѣдо Ангелъ. Войнишкиятъ чаушъ на калпака си носѣлъ лисича опашка. Войницитѣ работили „ангария“ отдѣлно, а турцитѣ, заедно съ раята — пакъ отдѣлно. На войницитѣ се плащало „по два гроша“ на день за ангария работа. Когато се правило варненското „кале“, все войници работили — копаели „хендеци“, носѣли пръсть и пр., а пъкъ „башка майстори“ строили зидоветѣ. Дѣдо Ангелъ си спомня, че най-многото войници, що сѫ работили тогава тамъ, все били отъ „шоплука“. Може би тѣ ще да сѫ споменатитѣ у Иречека знепольчани, между които ще да е имало много майстори-зидари (вж. у мене „Старото българско население въ сѣвероизточна България“, София, 1902, стр. 78—79).

И въ войнишкито село Вардунъ (Османпазарско) стари хора още помнятъ, че послѣдниятъ „черибашия“ на селото билъ нѣкой си Арифъ ага. Той „държалъ“ освѣнъ Вардунъ още и Башкьой (Жеравна), Папазкьой (Медвенъ) и Градецъ. Арифъ ага седѣлъ на Градецъ. Разказваха ми още, че се различавали въ онова врѣме войнишкитѣ („уйнушкитѣ“) ниви отъ спахийскитѣ („спаътскитѣ“), понеже войнишкитѣ не плащали „юшуръ“, а пъкъ другитѣ плащали. „Спаътскитѣ“ кѫщи, сир. раята, били отъ послѣ придошли жители въ селото, което по-прѣди било цѣло войнишко. „Спаътската нива ние я знаехме: спа̀а тарласѫ, а пъкъ уйнукъ-тарласѫ — друга“. И въ Вардунъ си спомнятъ, че тѣхни войници работили въ Варна, когато се правило „калето“, и още, че тѣ правили пѫть до Девня, когато султанъ Махмудъ излѣзълъ на разходъ. Тѣ си имали тамъ свой „чаушъ“ отъ тѣхното село, а пъкъ други чауши били на войницитѣ отъ Градецъ, Медвенъ, Черковна и Бѣла (Русчушко). Нѣкои ходили дори до Гюргево „трапъ да правятъ — кале да правятъ“. Въпрѣки голѣмия страхъ, който турското население е вдъхвало тогава на българското въ сѣвероизточна България, войницитѣ пакъ се чувствували твърдѣ свободни спрѣмо турцитѣ. Вардунчани ми разказваха именно за характеристика, че тѣхни войници, когато минали прѣзъ Делиорманъ, ужъ събували царвулитѣ си та ги давали на турци „да ги разхождатъ“, че когато тръгнѣли войници на пѫть, хората затваряли дукянитѣ си „докато минатъ“, защото тогава войницитѣ имали „голѣмъ сербезликъ“. Когато отивали на Цариградъ да пасятъ тамъ царски коньe, отъ

Digitized by Google

селото имъ давали „харчлъкъ“; тѣ поседѣвали по единъ мѣсецъ въ Цариградъ, пакъ сетнѣ други на тѣхно мѣсто отивали. Забѣлѣжително е, че тѣзи войници отъ сѣверна България давали „харачъ“, по 15 гроша на малкитѣ отъ 15 години на горѣ и по 30 гроша на голѣмитѣ. Ала нѣмало редъ въ събирането на тоя данъкъ, и много зависѣло отъ харачерина, да запише ли нѣкого въ списъка на тия, що плащатъ харачъ, или не. „Когото уловятъ, — разказваха ми въ Вардунъ — тогава, отъ него земаха. Еднѫшъ като уловятъ нѣкого и го пишатъ, веке ката година ще дава“. Като идѣлъ харачеринътъ, по-голѣмитѣ момчета — отъ 15 години на горѣ — бѣгали и се криели, докато мине той, а пъкъ ходѣли и по риза, безъ калци, за да изглеждатъ малки, защото „ако ще би човѣкъ на 30 годинь да флезе, той като не се улови, не дава харачъ; ахмаклъкъ било по онуй врѣме!“ Прѣди танзимата били данъцитѣ леки. Войницитѣ не плащали „юшуръ“ (десетъкъ), а само „ресимъ-чифтъ-параси“, именно по $7^1/_2$ гроша на чифтъ волове давали на черибашията си. Когато станалъ танзиматъ, войниклъкътъ се дигналъ, и почнали всички да даватъ и „юшуръ“. Подиръ танзимата „равно станало турското и българското“. Сетнѣ, като фаналъ да са продава десетъкътъ на илтизамджиитѣ, отъ тяхъ много си изтеглили; дори на Варна носили десетъка, безъ да имъ се давало нѣщо за кирия (вж. у мене, „Ст. Нас.“ 119, 121). Нека забѣлѣжа още, че въ Бѣла (Русчушко), споредъ както помнятъ стари хора, невойницитѣ се наричали съ чудно име „айникежи“; тамъ имало двама бейове, та на единия се покорявали войницитѣ, а на другия — айникежитѣ. Войницитѣ не обичали да се женятъ за айникежки моми и изобщо да се сродяватъ съ айникежитѣ. Войницитѣ носѣли особени калпаци: калпакътъ ималъ наоколу кожа, горѣ чиста кожа, а на опакото кръстче (вж. у мене, ц. д. 179).

Въ Каспичанъ и Вардунъ вече сѫ забравили, че поземелниятъ имотъ на войника официялно се наричалъ съ име „бащина“. Поне азъ нищо не чухъ за това име отъ хората, които разпитвахъ. Напротивъ въ Южна България, специялно въ Пловдивско, това име добрѣ се помни. Особно живо е още прѣданието за бащинитѣ и войницитѣ въ нѣкогашното войнишко село „Брѣстовица“, което се намира въ politѣ на Родопитѣ източно отъ Перущица и не далечъ отъ Пловдивъ. Въ туй село и сега се знае, кои сѣмейства сѫ били едно врѣме войнишки, така че поименно можахъ да ги запиша: 1) сѣмейство Велови, сега до 10 кѫщи; 2) Гереви — 2 кѫщи; 3) Бонинъ-Игнатови — 8 к.; 4) Джунджурови — 4 к.;

Digitized by Google

5) Делибашови — 4 к.; 6) Джингарови — 5 кѫщи; 7) Петковъ-Ташови — 4 к.; 8) Божиинъ-Петърчови — 3 к.; 9) Марчови — 1 к.; 10) Минчевъ-Колювци — 1 к; 11) Динчевъ-Дачови — 2 к.; 12) Дерибатови — 4 к.; 13) Кадиевски Добричко — 2 кѫщи; 14) Банджакови — 6 к.; 15) Недѣлчови — 1 к.; 16) Цанкови — 5 к.; 17) Семенови — 4 к.; 18) Пенкови — 1 к.; 19) Натюви — 3 к.; 20) Грозданови — 4 к.; 21) Тодоръ Руйнинъ — 5 кѫщи; 22) Шопови — 6 к.; 23) Мерджанови — 9 к; 24) Кръстевъ, Дамянчови — 4 к.; 25) Гочо Бабулевъ — 1 к.; 26) Димчовъ-Менкови — 4 к.; 27) Танчеви — 4 к.; 28) Маргинъ Бичо — 1 к.; 29) Гълѫбови — 3 к.; 30) Кудинови — 3 к.; 31) Найденови — 4 к.; 32) Райнини съ Сотиркови — 3 к.; 33) Гурго — 1 к.; 34) Велевъ-Иванчови — 1 к.; 35) Каридовъ-Денюви — 2 к.; 36) Гатеви — 4 к; 37) Веловъ-Кирови — 11 к.; 38) Вълчовъ Ставрю — 1 к.; 39) Еринкинъ Георги — 1 к.; 40) Папалови — 2 к. и 41) Тасю Кировъ — 1 кѫща.

Войницитѣ въ Брѣстовица притежавали „бащини", освободени отъ десетъкъ. Самитѣ войници не плащали харачъ, а само давали „димнина" и нѣкакъвъ данъкъ „фучо-бачъ", за който не можахъ добрѣ да разбера, въ какво е състоялъ. Брѣстовичани помнятъ, че имало войници и въ близкитѣ села Златитрапъ, Цалапица, Коматево и Царацово и че всѣка година отъ тия села отивалъ по единъ войникъ на Цариградъ да гледа царскитѣ коне, гдѣто прѣстоявалъ до 8 мѣсеца. Заплатата на такъвъ войникъ била 800 гр. за цѣлото врѣме и се плащала половината отъ селото, сир. отъ войнишкитѣ кѫщи, а половината отъ конака. Въ селото Златитрапъ всичкитѣ жители били войници; селото състояло отъ 27 бащини. Цалапица било раздѣлено — имало войници и раяти. Всички войници отъ Пловдивско, когато тръгвали за Цариградъ, се събирали въ Пловдивъ и отъ тамъ подъ прѣдводителството на единъ чаушъ, съ лисича опашка на калпака, отивали въ Цариградъ. Когато се градило Варненското „кале", отъ войницитѣ въ Пловдивско вземали данъкъ „Варна-парасѫ".

Войнишката „бащина" наслѣдвалъ само най-старият синъ въ сѣмейството, а на другитѣ се давало дѣлъ, само ако войникътъ е ималъ и други имоти, незаписани въ владалото, наричано „бащина". Именно и самото владало тогава народътъ така наричалъ. Когато би да умре нѣкой войникъ безъ мѫжки наслѣдници, веднага беятъ, който е билъ властенъ да издава владалата за бащини, завладѣвалъ поземелния имотъ на умрѣлия, вписанъ въ „бащината", и го

е продавалъ комуто и да е. Напротивъ когато умре нѣкой рая, безъ да остави синъ наслѣдникъ, тогава спахията завладѣвалъ имота и го продавалъ изново съ нова „тапия“ на „роднинитѣ на умрѣлия“, ако е имало роднини. За да не се разбъркватъ имотнитѣ отношения между войници и раи, на войницитѣ било забранено да се женятъ съ дъщери на раитѣ. Войницитѣ и раитѣ въ Брѣстовица си имали отдѣлно по единъ „чорбаджия“ — мухтаръ (кметъ) и по единъ „кабзамалинъ“ сир. бирникъ.

Интересно е, че въ Брѣстовица имало и нѣколко сѣмейства отъ тъй нареченитѣ „дуганджии“, сир. соколници, които сѫ били досущъ така привилегирувано съсловие, както и войницитѣ. Именно и дуганджиитѣ не плащали нито харачъ нито испендже, и тѣ имали „бащини“, освободени отъ данъкъ, и тѣ нищо не плащали за овце, когато не били повече отъ сто, и тѣ били освободени отъ ангарии и пр., и братята и дѣцата имъ били освободени отъ харачъ или отъ испендже. Въ замѣна на всичко туй тѣ били задължени ежегодно да доставятъ по единъ соколъ или вмѣсто това по 300 аспри. Всичко туй се доказва и отъ единъ специяленъ „канунъ за соколницитѣ и ястребницитѣ въ Видинския санджакъ“, публикуванъ у Хамера (ц. д. 318), въ който изрично сѫ изброени казанитѣ привилегии както за соколницитѣ (шахинджи) така и за ястребницитѣ (чакирджи). И въ този канунъ у Хамера погрѣшно е прѣдадено името „бащина“ съ „ящина“, както и въ кануинтѣ за войницитѣ.[1]) У народа и двата вида ловци минавали съ по-обикновеното, общо турско име дуганджии. Тѣхниятъ главатаръ се наричалъ „дуганджи-баши“, и той е прибиралъ въ името на държ. хазна евентуални глоби отъ дуганджиитѣ, безъ да е ималъ право да се мѣси въ това спахията или санджакбегътъ.

За нѣкогашни дуганджии въ Брѣстовица се знаятъ сега сѣмействата: 1) *Томови* (4-ма братя) — 5 кѫщи; 2) *Дамянови* — 3 кѫщи; 3) *Попъ Ивановѝ* — 2 кѫщи и 4) *Захови*. И догандджиитѣ, както се каза, имали „бащини“. Всички плащали харачъ.

Като разпитвахъ узнахъ, че въ една кѫща въ Брѣстовица и досега още се пазѣло едно войнишко „владало“. Съ това владало можахъ да се сдобия благодарение на моя нѣкогашенъ студентъ и тогава (прѣзъ 1898 год.) учитель въ Брѣстовица, покойния Хр.

---

[1]) Хамеръ, види се, погрѣшно е челъ въ турскитѣ оригинали началната сричка *я-* вм. *ба-*, което може лесно да се случи, понеже *ба* въ турската азбука се отличава отъ *я-* само съ това, че *ба* се бѣлѣжи съ една точка отъ долу, а *я* — съ двѣ точки, които въ рѫкописнитѣ текстове сѫ слѣти въ една малка чертичка.

Digitized by Google

Таневъ. Той го получилъ отъ брѣстовчанина (отъ войнишко сѣмейство) Гаврилъ Веловъ, тогава учитель въ село Сотиръ (не далечъ източно отъ Брѣстовица, въ politѣ на Родопитѣ). Тукъ прилагамъ този турски документъ въ факсимиле, а освѣнъ това прѣдавамъ текста, както е въ оригинала, транскрибиранъ български, споредъ както го е прочелъ моятъ бивши студентъ и сега първъ драгоманинъ по турски езикъ въ министерството на вънкашнитѣ работи г. Д. Г. Гаджановъ, а сѫщо така и въ прѣводъ на български, направенъ пакъ отъ г. Гаджанова, за което тукъ много му благодаря.

Както се чете въ заглавието, „тескерето" е било дадено на 1803 год. на войника Киро Митовъ за бащината му, която се намирала въ село „Дереджикъ" въ „Филибелийската каза". Слѣдъ като се описва имотътъ, по-долу въ текста се казва по-точно, че селото Дереджикъ се намирало „въ нахията Куюнтепе, въ Пловдивска каза, въ Пловдивския войнишки данъченъ районъ". Нахията „Куюнъ-тепе" на български се казва „Овчехълмска околия". Съ това име Дереджикъ се е наричало и сегашното село *Дебърщица*, въ Пазарджишка околия. Въ турско врѣме нахията „Коюнъ-тепе" (Овчехълмска) е била много по-голѣма, въ нея е влизало и с. Брѣстовица.

Споредъ това бихме могли да заключимъ, че нашето владало се отнася именно до войнишки имотъ, който се е намиралъ въ с Дебърщица, толкова повече, че и въ това село тогава имало войници. Ала трѣбва да се вземе въ съображение по тоя въпросъ и разказването на старитѣ хора въ село Брѣстовица, които твърдятъ, че селото имъ едно врѣме било построено на друго мѣсто, именно по-горѣ отъ сегашното, въ „дерето", и че се наричало Дереджикьой. Това име на селото било завардено и „въ всички официялни турски документи". И сега още се намирали разни останки тамъ отъ нѣкогашно селище, като напр. горѣло жито, парчета отъ грънци и др. Селото Дереджикьой два пѫти било горено отъ „хайтитѣ". На мѣстото, гдѣто е сега селото Брѣстовица, имало три турски чифлика, на които владѣнията надалечъ се простирали. Когато „по-сетнѣ" турцитѣ почнали да поотпадатъ, чифчиитѣ-българи, както и жителитѣ на с. Дереджикьой, захванали лека-полека да си купуватъ земи и лозя отъ турцитѣ, и така ставали економически самостоятелни спрѣмо тѣхъ. Жителитѣ на селото Дереджикьой най-сетнѣ окончателно се прѣселили по-долу

Digitized by Google

и се образувало сегашното село Брѣстовица. Такъво е прѣданието сега въ Брѣстовица. Забѣлѣжително е, че въ нашето войнишко владало се споменува и „Берщовица-йолунда“, така че излиза, какво Брѣстовица е сѫществувала едноврѣменно съ с. Дереджик(ьой?). Не се ли е наричалъ съ име „Брѣстовица“ споменатиятъ по-горѣ турски чифликъ?

Въ описа на имота отдѣлни названия на границитѣ не сѫ съвсѣмъ ясни. „Дермен-йолунда“ ще да означава пѫтя за Дермена сир. прохода, гдѣто е сега с. „Дермендере“; по-неясно е „Белойолда“; може би да означава пѫть къмъ Бѣлово (?). „Берщовица“ безъ съмнѣние е вмѣсто Брѣстовица; „вирболак“ — върбалакъ.

Владѣтелниятъ записъ (тескере) слѣдъ смъртьта на войника Мито билъ прѣдаденъ на сина му Киро. Владалото е издалъ Хаджи Османъ, тогавашенъ „войниган-векили-мюдири“ сир. пловдивски войнишки управитель. Отъ съдържанието на първата часть на записа се вижда, че споредъ установения редъ е трѣбвало да се издава ново тескере на сина, когато е наслѣдвалъ отъ баща си „бащина“, и че тази подирната слѣдъ смъртьта на войника оставяла въ разположение на държавата, отъ която е ималъ законно право да я поиска въ пожизнено владѣние само най-стариятъ синъ на починалия притежатель на бащината. Като се потвърдявало по този начинъ правото на владѣние на сина, взимали се нѣкакви дребни мита, за които се споменува въ записа. — Отъ по-сетнѣшната приписка къмъ записа се вижда, че слѣдъ 35 години отъ първата дата (1803 г.), войникътъ Киро още приживѣ доброволно прѣдалъ бащината си на синоветѣ си Вельо и Димитъръ. Пакъ е трѣбвало да се изпълни речената формалность, именно тогавашния войнишки главатарь Миръ Али Ага въ Пловдивъ е прѣдалъ отъ страна на държавата речената бащина на двамата синове на войника Киро. Това показва, че и два сина сѫ могли да наслѣдятъ бащината, но, види се, само съ съгласието на бащата, поради което въ дадения случай наслѣдството е станало още приживѣ на подирния. Вмѣсто да се издаде новъ записъ, както е станало въ първия случай, когато наслѣдилъ Киро бащината си, този пѫть, види се, не толкова да се избѣгне описътъ на имота, колкото, защото още е билъ живъ бащата, на старото „тескере“ се отбѣлѣжило, че имотътъ се прѣхвърля върху синоветѣ. Това е станало на 1838 година, сир. само една година прѣди танзимата, когато съвършено се дигналъ „войниклъкътъ“.

Ето текстътъ на владалото въ оригиналъ и въ прѣводъ на български:

„Казай Филбе, дер кариеи Дереджик, бащина тескереси дър. Сене 218.

Мито оглу войник Киро.

Тарла кътā 1, д. 8, Наплав.
Тарла кътā 1, д. 5, Дирмен йолунда.
Тарла кътā 1, д. 16, Бело йолда.
Тарла кътā 1, д. 2, Берщовица йолунда.
Мандра лек 1.
Беллота лек 1.
Тарла кътā 1, д. 9, Ясак йери.
Тарла кътā 1, д. 3, Вирболикде.
Баг кътā 1, д. 4, Вирболикде Климе.
Баг кътā 1, д. 2, Белохда.
Баг кътā 1, д. 7, Бургуда.
Баг кътā 1, д. 2, Белохда.
Баг кътā 1, д. 15, Кьой янънда.
Хавлж 1.
Харман д. 2.
Веджхи мешрух юзре:

Бин ики юз он секиз сенесине махсуб юхдей илтизамъмъзда олан Филбе войниган мукатāсж ве тевабии мюлхакатъндан Филбе казасъна табӣ, Куюнтепе нахъйесинде вакж, Дереджик нам карие мютемекинлеринден Мито зимми мюрд олуб, мютесарриф олдугу бащинасж махлюле аид олмагле, мюрдж месфуруи оглу Киро нам войник бащинаи мезкюрейе махлюлюнден талиб ве рагъб олмагън, биз дахи мукатāй мезкюр забити олдугумъз хасебийле, бер мютадж кадим юзре ресми аидесин ахз идуб, войникж месфур мютесарриф олмасж ичун йедине ишбу бащина тезкереси ūта олунду. Бименихи теаля герек дър ки бехер сене юзерине едасж лязъм гелен мали мактӯин ве хъдмери лязъмесин джаниби мирие еда ейледикче, тарафъмъздан ве тарафж ахърдан хемесне манū ве мюдахъле ейлемдийе. Фи тарихъл мезбур.

Елхаджж Осман, векили мюдири войниган Филбе.

Дерун тескереде зикр олунан бащиная мютесарриф олан Киро кенди хюсн риза иле оглуларъна Вельо ве каръндаши Димитрейе вирмиш олмагле, мерсумлар дахи бащина тескересине талиб ве рагъб

Войнишко владало за бащина.

Digitized by Google

Digitized by Google

олуб, бизлер дахи сенеи мезбурун забитлери олдугумъз еджилден, канунж кадим юзре аидесин ахз идуб, мерсумлар йедине ишбу бащина танусунж йта олунду. Мадем ки сал бе сал юзерине лязъм гелен мали мактуин ве хъдмери лязъмеси джаниби мирие еда ейледикче, забтж ичун тарафъмъздан ве герек тарафж ахърдан бир кемесне мани олунмая. Тахрир фи 23 реби-юл-ахър сене 254.

Мир Али ага, забитж войниган

(Бенде-Езели Абдуллах Али)

(На опакото на записа е забѣлѣжено):

Дефтери вакъфа тахрир олунду Фи 7 джемаз-юл-ахър сене 70.

(Абдуллах Осман)."

Прѣводъ отъ турски:

Записъ

на името на войника Киро Митовъ за бащината му въ село Дереджикъ, Пловдивска околия. Година 1218 (1803).

Имотитѣ сж: една нива отъ осъмъ дюнюма въ „Наплавъ"; | една нива отъ петь дюнюма на воденичния пжть; | една нива отъ шестнадесеть дюнюма на Бѣльовския пжть; | една нива отъ два дюнюма на Берщовичкия пжть; | една овчарня отъ една лѣха; | едно блато отъ една лѣха; | една нива отъ деветъ дюнюма въ „Гумнището"; | една нива отъ три дюнюма въ „Върбалака"; | едно лозе отъ четири дюнюма въ „Климентовия Върбалакъ"; | едно лозе отъ два дюнюма въ „Белохъ" (Плухъ?); | едно лозе отъ седемъ дюнюма въ „Бургу" (?); | едно лозе отъ два дюнюма въ „Белохъ" (?); | едно лозе отъ единъ дюнюмъ и половина близо до селото; | единъ дворъ и единъ харманъ отъ два дюнюма.

Този записъ за бащина е издаденъ по слѣднитѣ причини:

Слѣдъ смъртьта на Мито, житель отъ село Дереджикъ, Овчехлъмска нахия, Пловдивска околия, Пловдивски войнишки данъченъ районъ, който на хилядо двѣстѣ и осъмнадесетата година е повѣренъ на мене, бащината му, която той притежаваше, остана на „махлюла" (т. е. на вакуфа или на държавата). Понеже войникътъ Киро, синъ на поменатия покойникъ, поиска да му се отстжпи отъ махлюла казаната бащина и понеже азъ съмъ управитель на речения данъченъ районъ, слѣдъ като взехъ надлежното мито, съгласно съ стария установенъ редъ, издадохъ му настоящия записъ за бащина,

Digitized by Google

за да бжде той притежатель. Ако е рекълъ Господь и той плаща ежегодно на държавата опрѣдѣления данъкъ и изпълнява нужната служба, тогава нито азъ да имамъ право за намѣса, нито пъкъ другъ нѣкой.

Сжща дата.

(Подп.) Х. Османъ, Пловдивски войнишки намѣстникъ-управитель.

Киро, притежатель на поменатата въ записа бащина, доброволно я далъ на синоветѣ си Вельо и Димитъръ. Понеже послѣднитѣ поискаха да имъ се издаде записъ за бащина и понеже прѣзъ настоящата година азъ съмъ управитель, взехъ надлежното мито, съгласно съ стария законъ, и имъ издадохъ настоящия записъ за бащина. Щомъ тѣ плащатъ ежегодно на държавата опрѣдѣления данъкъ и изпълняватъ нужната служба, нито азъ да имамъ право да оспорявамъ тѣхното владѣние, нито пъкъ другъ нѣкой.

Написанъ на 23-и реби-юл-ахъръ 1254 (3-и юлий 1838 г.).

(Подп.) Миръ Али-ага, войнишки управитель.

(Печ.) Бенде Езели Абдуллахъ Али.

(На опакото): Помѣстенъ въ вакуфския регистъръ.

7-и джемазъ-юлъ-ахжръ 1270 (23-и февруарий 1854).

(Печ.) Абдуллахъ Османъ.

3. Поземелната собственость слѣдъ танзимата.

И слѣдъ танзимата, макаръ че бѣха унищожени много стари привилегии на отдѣлни съсловия, между които и привилегиитѣ на войницитѣ, се изминали почти двѣ десетолѣтия безъ да се направи нѣкакво подобрение въ дотогавашниитѣ отношения на сжщинскитѣ земевладѣтели въ Турция, именно на народа, който е обработвалъ земята, и номиналния ѝ господарь — държавата, прѣдставяна главно отъ феудалнитѣ ѝ служители, спахиитѣ. При всичко че стѣснителнитѣ мѣрки при наслѣдването на поземелнитѣ имоти, за които се спомена по-горѣ, еднакво сж тежали върху цѣлото население — мусулмани и рая, при все туй една реформа въ тая область въ полза на работното население не е била лесна работа, защото съ туй чувствително се накърнявали интереситѣ на едритѣ земевладѣтели — спахиитѣ, а споредъ кривитѣ понятия на турскитѣ държавници косвено се накърнявали и интереситѣ на фиска, като си

Digitized by Google

въображавали, че поземелнитѣ имоти, докато остаятъ макаръ и номинална собственость на държавата, все прѣдставятъ за нея голѣмъ източникъ на приходи. Въ сѫщность, ако земята би се отстѫпила на населението, съ това се накърнявали главно и единствено интереситѣ на спахиитѣ, и тѣ сѫ били, които, облегнати на традицията и силно влиятелни въ най-високитѣ държавнишки крѫгове въ Цариградъ, туряли съвсѣмъ на страна тоя най-важенъ финансово-економиченъ въпросъ.

За съставителитѣ на султанския хатишерифъ прѣзъ 1839 год. не е могло да бѫде неизвѣстно обстоятелството, че докогато най-голѣмата часть отъ населението въ царщината не се осѣща сѫщински стопанинъ на своитѣ поземелни имоти, тѣзи имоти не само че нѣма да се обработвать съ присърдце и рационално, каквото да имъ се увеличи доходностьта, но че изобщо тѣ ще стоятъ винаги съвсѣмъ обезцѣнени, което не може да не се отразява злѣ и върху фиска. При все това въ хатишерифа се взима само липсата отъ „безопасность на имота“ като главна причина. която прѣчела да расте народното богатство: „Ако липсува сигурность на имота, всички остаятъ глухи прѣдъ гласа на държавния глава; никого не интересува напрѣдъкътъ и общественото благо, а всѣки е погълнатъ отъ собственитѣ си безпокойствия. Напротивъ ако гражданинътъ съ довѣрие притежава своя имотъ, к а к ъ в т о и д а е т о з и, тогава, изпълненъ отъ любовь къмъ своитѣ работи, на които той гледа да разшироче крѫгътъ, както и на своитѣ наслаждения, той ежедневно чувствува, какъ се удвоява въ сърдцето му прѣданостьта му къмъ царя и отечеството. Тѣзи чувства ставатъ у него източникъ на твърдѣ похвални дѣла“. И тъй въ хатишерифа въпросътъ за поземелната собственость изкусно се заобикаля, като се казва, че гражданинътъ, когато съ довѣрие би притежавалъ своя имотъ, какъвто и да е той, щѣлъ да прѣуспѣва и пр. Слѣдъ тия фрази въ хатишерифа се указва на една едничка реформа, която прѣмо досяга интереситѣ на земевладѣлеца, именно. се обѣщава да се отстранятъ злоупотрѣбитѣ на тъй нареченитѣ „илтизамджии“, сир. прѣкупувачитѣ на десетъка, като се замѣни тая продажна, концесионна данъчна система съ прѣмъ данъкъ върху поземелната собственость съобразно съ нейната доходность. И наистина прѣзъ първитѣ години на „танзимата“ сѫ правени нѣкои слаби опити да се изпълни това обѣщание, изразено въ хатишерифа, ала безъ особени добри послѣдици (вж. у мене „Единъ документъ отъ първото врѣме на танзимата“, печ. въ Минист. Сборн. кн. XV).

Digitized by Google

И въ хатихумаюна отъ 1856 год. по прѣдмета, който ни занимава, нищо не е казано, освѣнъ че се перифразира вече казаното въ хатишерифа относително сигурностьта на имота и старата наемна система на събиране данъцитѣ, която въпрѣки хубавитѣ обѣщания въ хатишерифа си бѣ останала непокатната. Ала при все това твърдѣ скоро слѣдъ прогласяването на хатихумаюна, именно на 11 Мартъ 1858 год. биде публикуванъ като първо слѣдствие на изново прѣдприетитѣ реформи въ царството, новъ „законъ за земитѣ“, съ цѣль да се урегулиратъ дотогавашнитѣ сплетени наредби по поземелната собственость и голѣмитѣ несправедливости, които сѫ произтичали за населението отъ тия наредби (вж. въ „Пълно събраніе на държавнитѣ законы и пр. на Османската имперія“ отъ Христо С. Арнаудовъ, Цариградъ, 1872 г., т. II. с. 5 нт.). И наистина този новъ законъ прѣмо засяга и правото на владѣние и на наслѣдство на поземелнитѣ имоти, като внася нѣкои подобрения, ала въ твърдѣ ограничена, несѫществена мѣрка.

И този законъ дѣли поземелнитѣ имоти въ османското царство на петь категории, каквито сѫ сѫществували и по-прѣди. признаватъ се първомъ имоти, които сѫ пълна собственость на притежателитѣ имъ („стопански земи“, вж. ц. д.) съ право, щото тѣ да разполагатъ съ тѣхъ напълно както и съ движимитѣ си имоти, сир. да ги продаватъ, залагатъ, завѣщаватъ, замѣняватъ и пр., като плащатъ на държавата данъкъ, било десетъкъ (десетъчни земи, юшрие, terres decimalles), било специяленъ данъкъ (хараджие), който може да достига, както е било и въ старо врѣме, дори до половината отъ прихода. Слѣдъ тази категория земи иде най-голѣмата — „правителствени или тимариотски земи (феудални, мирiе́)“, подиръ тѣхъ „посветени“ или вакъфски земи (мефкуве́), сетнѣ „земи оставени за обща потрѣба (метруке́) и мъртви земи (мевáтъ).“ За насъ сѫ интересни наредбитѣ на закона относително втората категория земи — „правителственитѣ“. За тѣхъ въ чл. 3. е казано (споредъ прѣвода на Хр. Ц. Арнаудовъ): „правителствени земи сѫ нивитѣ, ливадитѣ или чаиритѣ, лѣтнитѣ пасища (яйлацитѣ), зимовищата (къшлàцитѣ), куриитѣ и тѣмъ подобнитѣ, на които собственостьта принадлежи на държавната каса. Тѣ едно врѣме се отстѫпваха отъ импер. правителство, и въ случай на продань или располагаемость (сир. когато стопанинътъ имъ умре безъ наслѣдникъ) сеземаха чрѣзъ позволението на ступанитѣ на тимаритѣ и заимитѣ (сир. спахиитѣ), които са считаха като ступани на земята, или по нѣкога отъ страна на тѣхнитѣ закупници или бирници. Но

Digitized by Google

въ послѣдно врѣме, като са унищожи тази система, тѣхното владѣние са прѣхвърля по позволението и по отстжпването на нарочния чиновникъ на В. Порта. И тѣхнитѣ притежатели са снабдяватъ съ тапии, които иматъ на чело императорската тугра. Тапия се именува количеството, което се дава срещу правдината на владѣнието и което се зема чрѣзъ нарочния чиновникъ за държавната каса".

Отъ приведеното съдържание на закона, макаръ и твърдѣ лошо прѣведено, ние възъ основа на по-старитѣ законоположения по сжщата материя ясно разбираме, въ какво сж състояли внесенитѣ отъ закона промѣни: правителственитѣ поземелни имоти вече не се отстжпватъ въ пожизненно владѣние на ленни владѣтели, спахии, понеже тая феудална система вече слѣдъ танзимата е била отмѣнена, така че такива имоти вече не се даватъ на населението подъ наемъ чрѣзъ спахиитѣ, а направо отъ държавата, която е опрѣдѣлила за това свои специялни чиновници, за да събиратъ наемния данъкъ (тапиитѣ) прѣмо въ приходъ на държавната хазна. Това е смисълътъ на чл. 3 отъ закона за земитѣ, споредъ който излиза, че нищо сжществено не се е измѣнило по тоя въпросъ, освѣнъ че се размѣнили господаритѣ, или по-добрѣ, че се отстранили посрѣдницитѣ между държавата и населението, спахиитѣ. Въ единъ приложенъ къмъ сжщия законъ „Уставъ за тапиитѣ" отъ 31 Декември 1858 год. (вж. Хр. Арнаудовъ, ц. д. 50) се казва изрично, на кои чиновници е било отстжпено правото да издаватъ тапии: „Чл. 1. Отстжпването на царскитѣ земи низъ областитѣ е възложено на мѣстнитѣ финансиялни чиновници т. е. на дефтердаритѣ и малмюдюритѣ, още и на казалийскитѣ мюдюри, които занимаватъ мѣсто на ступанитѣ на земята". Споредъ чл. 36 отъ закона за земитѣ, правителствениятъ чиновникъ наистина напълно е стжпилъ въ правата на спахията, защото: „притежательтъ на притежаемитѣ земи съ тапия може да ги отстжпи на когото ще по позволението на надлежния чиновникъ, било даромъ, било противъ позната цѣна". Съ това, както е видно, е било дадено право на притежателя да разполага съ имота, докато е живъ, обаче съ съгласието на чиновника. А когато стопанинътъ умре, имотътъ му споредъ сжщия членъ отъ закона се прѣхвърля, съгласно и съ старата традиция, „на онѣзи лица, които иматъ право за наслѣдие" (вж. ц. д. с. 18). Отъ чл. 59 на сжщия законъ се вижда, кои сж наслѣдницитѣ съ права да наслѣдватъ безъ тапия и кои съ тапия.

Digitized by Google

Споредъ чл. 59 право на прѣмо наслѣдство — безъ подновяване на тапията — сж имали тогава дѣцата и родителитѣ на умрѣлия стопанинъ. Въ случай, че такива наслѣдници нѣма, имотътъ се отстжпвалъ на други близки роднини срѣщу тапия: „сирѣчъ противъ цѣна, опредѣляема споредъ прѣцѣнението на безпристрастни и свѣдущи хора, които иматъ познание отъ пространството, отъ дюнюмитѣ, отъ синоритѣ и отъ добротата на тѣзи земи съразмѣрно съ растителната имъ сила, колкото отъ къмъ положението имъ. Такъво наслѣдствено право законътъ дава именно по редъ: 1) на еднокръвенъ братъ или поне на братъ по баща (отъ сжщия баща); 2) на еднокръвна сестра или ако нѣма такъва, на сестра отъ сжщия баща; 3) на внукъ или внучка; 4) на жената (сжпругата) или на мжжа; 5) на братъ или сестра по майка (отъ сжщата майка); 6) на дъщеринъ синъ или дъщерина дъщеря; когато нѣма подобни сродници на умрѣлия стопанинъ, земята се отстжпва на състопанитѣ на тая земя, и най-подирѣ на нѣкои жители отъ сжщото село, гдѣто се намира земята“. Споредъ чл. 60. „когато нѣкой притежатель на земи умре безъ наслѣдници, сирѣчь безъ чада, безъ баща и майка, а нѣма и лица, които иматъ право за тапия, споредъ означения начинъ, или, ако има такива, но сж изгубили правдинитѣ си, като сж се отрекли да зематъ срещу стойность на тания землитѣ, за които сж имали право за тапия, тогази тѣзи земи оставатъ чисто безступански земи (махлюлъ), и се даватъ на оногози, който наддаде“ (вж. ц. д. 24—26).

Отъ казаното е ясно, че и слѣдъ хатихумаюна нищо сжществено не е било сторено по законодателенъ пжть, за да се подобрятъ аграрнитѣ условия въ страната, и поради това старитѣ безредици — всевъзможнитѣ начини да се заобикалятъ постановленията относително издаванието тапия, отъ день на день се умножавали. Особно турското население е намирало въ много случаи сгоденъ изходъ въ постановленията на сжщия законъ относително вакъвскитѣ земи: мнозина завѣщавали въ голѣми количества имотитѣ си на джамии и др. вѣрски институти, като запазвали за себе си, докато сж живи, правото да се наслаждаватъ отъ прихода на имота, който като вакъвски се освобождавалъ отъ данъци. На джамията се давала десетата часть отъ прихода, колкото би се дало десетъкъ на държавата. Всичко туй силно е оцетявало турската държавна хазна, а освѣнъ туй е спирало развитието на земедѣлието въ страната. Най-сетнѣ дори и чуждестранни държави се намѣсили

Digitized by Google

по този въпросъ прѣзъ 1867 година. Франция и Англия поискали отъ Портата, щото тя въ собствения си интересъ и въ интереса на населението коренно да измѣни системата на вакъфитѣ и да обобщи наслѣдствената собственость на поземелнитѣ имоти (вж. Engelhardt Ed., La Turquie et le tanzimat, I. 209). По поводъ на тия чужди съвѣти и подъ натиска на самото население най-сетнѣ излѣзълъ на 1867 г. 12 априлъ султански ферманъ, съ който значително се разширява наслѣдственото право надъ поземелнитѣ имоти безъ тапия, до седма степень, сир. имотътъ безъ тапия прѣминава върху всичкитѣ горѣизброени наслѣдници, отъ които по закона за земитѣ отъ 1858 година, се изисква тапия. (вж. Хр. Арнаудовъ, ц. д. 91: „Уставъ за наслѣдственото право върху правителственитѣ (емирие) и посветени (мевкуфе) земи." Въ излѣзлитѣ едноврѣменно „Постановления за приспособяванье прѣдидущия законъ" (10. априлъ 1867 г., вж. ц. д. 93—94) се съобщава, че въ замѣна на „доброто," което съ реченото разширение на наслѣдственитѣ права се прави на населението, и отъ друга страна, за да се надомѣсти поне отчасть паричната загуба, която ще търпи държавната хазна, понеже въ бѫдеще ще се лишава отъ приходитѣ, които по закона за тапиитѣ ѝ се падатъ, държавата иска веднажъ за винаги отъ населението една отплата отъ 15% отъ годишния приходъ на земята, сир. единъ и половина десетъкъ свърхъ обикновения десетъкъ. А за да не бѫде тежко на населението, да плати изведнажъ тия 25%, правителството е рѣшило да прибере реченатa връхнина отъ 15% въ течение на 5 години, именно първата година половината отъ връхнината, втората — четвърть, а сетнѣ още три години наредъ по четвърть (вж. Арнаудовъ, ц. д. 93—94).

И така е станало. За да се убѣди населението, драговолно да склони да изплаща връхнината отъ 15%, разсрочена, както се каза, на петь години, въ отдѣлни кази ще да сѫ били разгласени особни „обявления" къмъ населението, въ които по-популярно се тълкували мотивитѣ на това правителствено рѣшение. Едно такъво обявление, разпратено, види се, по Пловдивската каза, намѣрихъ въ селото Калъчли (Пловдивско). То е печатано на една страница на голѣмъ форматъ (50 см. на 35), безъ дата и безъ подписъ. Не зная, имало ли е сѫщо такъво обявление и въ други кази, а неможахъ да провѣря, да ли то не е било публикувано въ нѣкои отъ тогавашнитѣ вѣстници. Че обявлението е печатано прѣзъ 1867 г.,

Digitized by Google

това е ясно отъ съдържанието му. Прѣдавамъ това интересно „Особно обявление“, отправено къмъ селянитѣ, точно споредъ оригинала, като напълно запазвамъ не само правописа, но и вида на печатнитѣ букви.

„ОСОБНО ОБѦВЛЕНІЕ.

Селяни!

Знаете че нивитѣ, ливадитѣ, коріитѣ, кѫшлацитѣ, пáшитѣ и тѣмъ подобни мѣста, които ся наричатъ мирійска или вакѫвска земя, тѣ не бѣхѫ стока на стопанитѣ имъ, нъ сѫщыятъ тѣхънъ стопанинъ бѣше царщината, заради това, който человѣкъ има земя подъ свое притяжаніе, той е като единъ кираджія на тѣхъ мѣста. Слѣдователно, земята на едного человѣка слѣдъ смърть-та му не оставаше нито на дѣтцата му нито на другитѣ му наслѣдници. Отпослѣ обаче съ еднѫ высочайшѫ царскѫ заповѣдь, турна ся единъ новъ законъ, щото такыва мѣста да оставатъ само на дѣтца-та, а още по отпослѣ ся рѣши да оставатъ на баща-та и на майка-та, и до сега съобразно съсъ този законъ, освѣнъ на дѣтца-та, баща-та и майка-та, на никого други отъ роднинитѣ не оставаше мерасъ, и кога-то умрѣше единъ человѣкъ, който има земя, ако ся случи да нѣма дѣтца, баща и майка, ниви-тѣ му, ливади-тѣ му и всяко друго мѣсто, което е было миріиско или вакѫфско, продаваше ся и пари-тѣ му ся зимахѫ за хазнѫ-тѫ, а братія-та, унуки-тѣ, или жена-та, или мѫжь-тъ пакъ на една женѫ, не зимаше мерасъ отъ това мѣсто. Съ еднѫ рѣчь, колкото ниви, ливади, коріи и други такыва мѣста има единъ человѣкъ, на животъ му сѫ като единъ еманетъ, а слѣдъ като умрѣ, ако бы да нѣмаше дѣтца, всички-тѣ му родители и онія, които оставахѫ въ кѫщѫ-тѫ му, принудявахѫ ся или да купятъ съ пари отъ ново ливади-тѣ и нивитѣ, или пакъ ако не бѣхѫ въ състояніе, стояхѫ и глѣдахѫ отъ далечь.

Digitized by Google

Всевышный Богъ нека продължи днитѣ на нашіятъ Царь и Господарь. Негово Величество както всякогашь мысли и иска доброто, спокойствіето и обогатяваніето на подданницитѣ си, тъй сжщо и сега иска да направи още едно добро за земледѣліето, сир. за ренчперликътъ и за чифтчиликътъ. Отъ днесь той издаде една высока своя Царска заповѣдь, щото единъ человѣкъ колкото мѣста има, да му бждатъ като сжща негова стока и притяжаніе, и когато умрѣ да можатъ и другитѣ му роднини да зиматъ мерасъ както дѣтцата му, а за да не остане ни единъ лишенъ отъ този мерасъ, нашіятъ Царь отъ днесь дава воля, че такава мирійска или вакжфска земя, като: ниви, ливади, коріи и други подобни, слѣдъ смърть-та на умрѣлыятъ да оставатъ на братіята му, на унуцитѣ му, отъ жената на мжжьтъ и отъ мжжьтъ на жената, и сега дойде единъ новъ законъ съ едно царско писмо, за начинътъ по когото трѣбва да ся вършатъ тыя работи, и отъ тоя законъ ся испроводи на всѣко мѣсто. Освѣнь това знайно е, че отъ напрѣди ниви и ливади не можахж да ся продаватъ за борчъ и да ся даватъ залогъ, а отъ сега на татакъ тыя работи ще можатъ да ся вършатъ.

Никой нѣма който да не познае до колко е добро и полезно това нѣщо, защото отъ напрѣди който человѣкъ казваше, азъ сьмь мюлкъ сайбія на нивитѣ си, и братіята му, унукитѣ му и жената му, когато ги работяхж на едно, слѣдъ като умрѣше человѣкътъ, тій остаяхж съ празни ржцѣ, и който дадеше повече пари, той купуваше нивитѣ. Заради това, нивитѣ нѣмахж толкова честь, колкото другитѣ мюлкове, и никой не гы гледаше като свои мюлкове, нито пакъ ся стараеше за обогатяваніето си. Сега обаче, братіята и унукитѣ на оногова человѣка, заедно и записанитѣ въ новыя законъ роднини, които всичкытѣ сж работили на нивжтж му, като знаятъ че когато и да е тій ще бждатъ наслѣдници на мюлкътъ му, ще ся стараятъ да го обработватъ, и това до колко

Digitized by Google

е добро и една голѣма милость за васъ, стига само да помыслите и ще разумѣете.

Отъ напрѣди като умрѣше единъ человѣкъ, който да нѣмаше дѣтца и родители, нивитѣ му и ливадитѣ му ся продавахѫ и паритѣ имъ ся зимахѫ за царскѫтѫ хазнѫ, и отъ това нѣщо произлизаше голѣма полза за царьтъ, а днесь гдѣто отстѫпва и пожертвува толкова пари, вый твърдѣ добрѣ разумѣвате, до колко е полѣзно това нѣщо за всичкитѣ жители.

Прочее, на срѣща това царско добро, ренчперитѣ и чифтчіитѣ които иматъ земя, мыслимъ че сѫ длъжни да дадѫтъ едно малко нѣщо за благодареніе. Заради това Свѣтлѣйшыятъ нашь царь и Господарь издаде една высока царска заповѣдь, щото споредъ произвѣденіята които даватъ мѣстата на едного человѣка, да му ся земе само за единъ пѫть единъ десятокъ и половина, обаче защото ще е мѫчно да ся земе изведнашь този десятокъ, то за да иматъ жителитѣ леснотія, заповѣдано е да ся събере за петь години.

Това плащаніе ето какъ ще стане: Този единъ и половина десятокъ ще ся рѣче че е по петнадесять на стотѣхъ. Това количество петнадесять на стотѣ ще ся исплати за петь години: за първата тази година ще ся земе на стотѣ петь, за втората два и половина, за третята пакъ два и половина, за четвъртата и за петята ще ся земе сѫщо по два и половина и ще ся свърши всичкото, а слѣдъ изминуваніето на тыя петь години, десятокътъ ще си ся зима пакъ както и на прѣди. Слѣдователно, селата които ще ся продадѫтъ съ илтизамъ, ще ся дадѫтъ подъ тыя условія.

Въ този десятокъ нѣма да ся написатъ лозята и черницитѣ, нъ е само за другитѣ произведенія (махсули). Не е нуждно да ви расправямъ, че десятокътъ е едно на десять. Онзи человѣкъ, който по арманътъ дава на деситьтѣ едно отъ махсультъ си, или на десять кила едно, тази година ще даде половина кило повече, а идущѫтѫ годинѫ въ врѣмя на арманътъ,

когато даде на десятьтѣ кила едно, ще даде повече единъ чійрекъ отъ килото, а за останжлитѣ три години сжщо ще даде повече на десятьтѣ по единъ чійрекъ отъ килото, и разумѣва ся, че таквозь едно малко нѣщо не ще ся види тежко и не ся вижда много спорядъ доброто, което ни направи царьтъ за земята.

Като знаемъ че жителитѣ отъ всичкытѣ области на царскжтж държавж ся показватъ въ всѣко нѣщо добродѣтелни и ревностни, явно е, че тіи ще испълнятъ и тази заслуга къмъ царьтъ, и нѣма да останатъ назадъ отъ заслугитѣ които правятъ всичкитѣ други подданници на царскжтж държавж“.

Digitized by Google

Кесийки отъ пергаментови ржкописи.

Отъ Д-ръ Л. Милетичъ.

Къмъ края на мѣс. май 1898 год. пловдивскиятъ околийски началникъ бѣ проводенъ отъ правителството да отиде въ с. Брѣстовица (Пловдивска околия) и да направи разкопки въ селската черква, за да се намѣрятъ стари български ржкописи, които прѣди 50 години свещеници на селото въ съгласие съ общината заровили въ сжщата черква. За това нѣщо ми извѣсти тогавашниятъ класенъ учитель въ с. Брѣстовица, покойниятъ Хр. Таневъ, и азъ единъ мѣсецъ слѣдъ това се отбихъ тамъ, за да узная нѣщо повече за сждбата на тия ржкописи. Ала за жалость никакви ржкописи не бѣха се открили, а вмѣсто тѣхъ въ една дупка подъ черковния олтаръ се намѣрило „едно черно вещество като торъ", въ което ясно личели още пластове отъ изгнили ржкописни листове. Освѣнъ туй се намѣрили метални кукички отъ подвързията на ржкописитѣ. Часть отъ „черното вещество" официялно била изпратена за „свѣдѣние" на народния музей въ София.

Че наистина сж били заровени на казаното мѣсто въ черквата ржкописи и то въ доста голѣмо количество, не можеше да има никакво съмнѣние слѣдъ направената разкопка. Та и безъ това никой въ туй не се съмнѣваше въ селото, защото имаше още живи старци, очевидци на станалото едно врѣме „тържествено заравяне на ржкописитѣ". Разказитѣ именно на тѣзи подирнитѣ бѣха дали поводъ, щото по настояването на учителитѣ отъ селото официялно да се прѣдприематъ разкопки въ черквата.

За мене бѣше твърдѣ занимателно по-подробно да узная причинитѣ, които сж подбудили тогавашнитѣ селски голѣмци така да постжпятъ съ ржкописитѣ, а още повече какви сж били тия ржкописи и въ какво количество. Ето какво узнахъ по тия въпроси отъ по-стари хора въ селото.

Digitized by Google

Въ едновременшната стара черква и въ старото училище, които били построени близу до дерето, имало много стари, повечето „кожени" ржкописи — „цели товари да товаришъ". Веднаждъ „дерето" придошло толкова много, че занесло половината отъ училищното здание, а заедно съ него и голема часть отъ ржкописите, които се намирали тамъ. „Некои отъ насъ — разказваха старците — ходиха подире по дерето и намираха цели книги, заровени въ песъка. Когато построявахме сегашната черква св. Тодоръ Тиронъ, въ основите на новата черква до стената вжтре, срещу престола, се нахвърлиха много стари кожени книги, които тогава се считаха непотребни, но отъ друга страна пъкъ, като се смеѣтаха свещени вещи, за да не се тъпчатъ и да не ги ядатъ мишките, бе се намерило за по-добре, да се заровятъ пакъ въ черква". Старците си припомняха, че ржкописите, които тогава заровили, били събрани въ два чувала. Една часть отъ тия ржкописи останала въ „камбанарията," и тамъ често ходили момчета та си съдирали листове отъ кожените книги и сж ги правили на кесийки. Само неколко ржкописа се спазили и до сега, и те сж въ черквата. И наистина азъ намерихъ въ черквата едно цело ржкописно евангелие, много хубаво писано на малка осмина, отъ XV. в. отъ сръбска редакция; единъ ржкопис. требникъ отъ XV. в., пакъ на малка осмина, единъ миней за месецъ августъ, XV. в. — все сръбска редакция, и единъ новобългарски дамаскинъ отъ XVII. в. на 4°, твърде важенъ поради хубавия народенъ български езикъ, на който е писанъ, пъленъ съ важни архаизми. Известно е, че азъ обнародвахъ откжслекъ отъ тоя дамаскинъ въ съчинението си „Членътъ въ българския и въ руския езикъ" (печ. въ Минист. Сборникъ, XVI—XVII), гдето тоя дамаскинъ нарекохъ „Брестовишки", а скоро ще издамъ по-големъ откжслекъ отъ сжщия дамаскинъ съ подробна студия върху особностите на езика му. Нека спомена, че покрай речените ржкописи въ черквата видехъ и още две старопечатни черковни книги: една руска библия, печатана съ курсивни букви, и единъ празниченъ миней — сръбски печатъ отъ XVII. в. (отъ изданията на Божидара Вуковича). Явно беше по тия останки, че разказътъ за некогашното множество ржкописи въ Брестовица не е измислица, а още по-добре се разясни въпросътъ, когато узнахъ, че едно време наблизу до Брестовица, горе на баира, имало старъ български манастиръ св. Никола. Той билъ споредъ едно по-старо предание много богатъ и хубавъ, а около него по баирите се намирали още четири черквици: св. Атанасъ, св. Троица, св. Среда и св. Ангелъ.

Digitized by Google

Манастирьтъ се снабдявалъ съ вода отъ много далечно мѣсто, защото кюнцитѣ на чешмитѣ му още тукъ-тамѣ се виждали. Кога е билъ построенъ манастирьтъ и кога е билъ разоренъ — нищо не се помни. Разказвали, че когато едно врѣме почнали да копаятъ тамъ, гдѣто и сега се виждатъ слѣди отъ развалинитѣ на манастиря, за да вадятъ камъни и керпичи, ръцѣтѣ на първия, който копалъ, се схванали. Когато разкопали по-дълбоко, намѣрили се основитѣ на манастиря; намѣрили, че билъ посланъ съ „хубави малки камъчета отъ разни бои“ — съ мозаика. Единъ отъ брѣстовиченитѣ, Дѣдо Добри, който отдавна умрѣлъ, като копаелъ на сѫщото мѣсто, ужъ намѣрилъ много пари, които у дома си прѣнесълъ на нѣколко товара — съ мулета. Отпослѣ съ тия пари Дѣдо Добри построилъ много каменни мостове въ околностьта на Брѣстовица, градилъ и черкви, па и въ Рилския манастиръ е съградилъ една „одая“, която се казва „Дѣдина Добрева одая“. Казватъ още, че слѣдъ като билъ разоренъ манастирьтъ, по-долу на сѫщия баиръ построили една черквица, и че въ тая черквица били прѣнесени всичкитѣ книги и свещенически принадлежности, които уцѣлѣли отъ манастиря. Подирѣ и тази черквица била съборена, а книгитѣ били прѣнесени въ селската черква, която направилъ споменатиятъ Дѣдо Добри. Ржкописитѣ били заровени въ новата черква при споменатитѣ вече обстоятелства. При заравянето на ржкописитѣ е присѫтствувалъ и попъ Стоянъ, който още си спомня за това събитие.

И тъй нѣма съмнѣние, че ржкописитѣ нѣкога сѫ принадлежали на манастиря св. Никола, чието мѣсто сега се смѣта за „черковище“ подъ сѫщото име, кѫдѣто до скоро брѣстовичани ежегодно излизали, за да колятъ курбанъ и да се молятъ. Даже една година попъ Стоянъ на това мѣсто „литургисалъ“, заради което билъ наказанъ отъ пловдивския владика.

И въпросътъ, защо ли заровенитѣ ржкописи въ такъво сравнително кѫсо врѣме — 50 години — така съвършено да изгниятъ, напълно се обясни като узнахъ, че по нѣмане срѣдства новозапочнатата черква стояла нѣколко години наредъ недовършена и главно — непокрита, така че дъждоветѣ валѣли направо и върху мѣстото, гдѣто били заровени ржкописитѣ. Ала какви сѫ били тия ржкописи и да ли наистина сѫ били пергаментни, както увѣряваха разказвачитѣ, не можеше да се знае положително, и то толкова повече, че случайно спаситѣ нѣколко ржкописа отъ сѫщитѣ тия, както се каза по-горѣ, все сѫ хартиени, а при туй по-старитѣ

Digitized by Google

отъ тѣхъ все сѫ отъ сръбска редакция. Като мислѣхъ по тоя въпросъ, спомнихъ си за ония кожени „кесийки“, които нѣкои си правили отъ ръкописитѣ, що били останали въ чрковната камбанария, та рекохъ да опитамъ дано се намѣри нѣкоя отъ тия кесийки, щомъ ги е имало толкова много. И наистина по моя молба покойниятъ Хр. Таневъ успѣ да открие една такъва кесия у брѣстовчанина Тодоръ Ст. Ташевъ, който излѣзе тъй добъръ, че врѣменно ми я отстѫпи чрѣзъ г. Танева, за да разгледамъ писмото на пергаментовитѣ листове, отъ които бѣше тя сѫшита. Когато разшихъ кесийката, оказа се, че писмото отъ вѫтрѣ и на двата листа още бѣше четливо, докато на първата външна страница то бѣ съвсѣмъ изтрито, а на втората — само на горнята половина можеше донегдѣ да се прочете писаното. Кесийката бѣ направена отъ два пергаментни листа срѣдня осмина (14 см. ширина и 18 см. височина). Писмото е вѣроятно отъ XV. вѣкъ, именно отъ края на XV. в., българска редакция, ала съ така неправиленъ правописъ и съ толкова правописни примѣси отъ сръбска редакция, че е очевидно, какво тоя български ръкописъ произхожда отъ послѣдната епоха, когато старата българска книжовна традиция е била на издъхване, та е трѣбвало да се прибѣгва на помощь къмъ още жизнената тогава сръбска черковна писменость отъ XV. вѣкъ, която особно въ западна България е упражнила мощно влияние, докато първитѣ печатни руско-славянски черковни книги не подбили съвсѣмъ заедно съ останкитѣ на срѣднобългарската редакция и сръбската изцѣло. Споменатитѣ нѣколко ръкописа отъ сръбска редакция, спазени и досега въ черквата въ Брѣстовица, достатъчно доказватъ, какъ наистина влиянието на сръбската книжнина прѣзъ XV. вѣкъ е било проникнало дори въ южна България. Характерно е и присѫтствието на двѣтѣ старопечатни книги, отъ които едната пакъ сръбска, въ останкитѣ отъ нѣкогашната Брѣстовишка ръкописна сбирка: на ръскитѣ печатани книги отначало, както се види, конкурирали сръбски венециански издания на Б. Вуковича. Забѣлѣжително е, че отъ изданията на Вуковича видѣхъ екземплари спазени и въ Хасковско.

Криво би било да си мислимъ, че всѣки старъ ръкописъ, намѣренъ въ България съ правописнитѣ признаци на сръбската редакция, сирѣчъ съ употрѣба на ꙋ вмѣсто ѫ и на є вм. ѧ, сѫ писани въ Сърбия или въ нѣкои погранични ръкописни центрове. Напротивъ фактъ е, че слѣдъ като писци отъ сръбска школа сѫ успѣли заедно съ сръбски черковни ръкописи да разпространятъ

Digitized by Google

и сръбското четене на черковния езикъ, се навъдило ново поколѣние български писци, които смѣтали, че истинската фонетична стойность (въ черковния литературенъ езикъ) на старобълг. букви ж и ѧ е такава, каквато я прѣдавали книгитѣ отъ авторитетната прѣзъ XV. в. сръбска правописна школа, така че реченитѣ наши писци не само така четѣли буквитѣ ж и ѧ, но почнали вмѣсто тѣхъ прѣмо и да пишатъ ѹ и є.

Трѣбва да прѣдположимъ, че и тоя правописенъ прѣвратъ, който е отивалъ съвсѣмъ въ разрѣзъ съ старобългарската и срѣднобългарската традиция тъкмо по най-характернитѣ писменни бѣлѣзи ж и ѧ, не ще да се е извършилъ у насъ изведнаждъ, но че ще да е прѣдхождало врѣме на първо колѣбание, когато старата традиция почвала незабѣлѣзано да се разклаща, — именно че ще да е имало и ръкописи, въ които ще да се е отразявало такъво колѣбание, сир. въ които покрай правилнитѣ ж и ѧ тукъ-тамѣ ще да сж се вмъквали на тѣхно мѣсто и буквитѣ ѹ и є. И наистина тъкмо такъва, да речемъ, прѣходна редакция прѣдставя по своя правописъ и ржкописниятъ откжслекъ въ спазената кожена кесийка. Сръбското четене въ тоя ржкописъ е прѣдадено главно въ окончанията на флексията, сир. въ падежнитѣ и личнитѣ окончания, за произношението на които българскиятъ тогавашенъ писецъ не е могълъ да намѣри сигурно упжтване въ матерния си български езикъ, понеже тия окончания въ именната флексия сж били изчезнали, а освѣнъ това както въ именната така и въ глаголната флексия старобълг. ж и ѧ въ срѣднобългарскитѣ текстове размѣсено се прѣдавали, по извѣстното срѣднобългарско правописно правило, ту само чрѣзъ ѧ ту само чрѣзъ ж. Това правило прѣзъ XV. в. вече не го разбирали прѣписвачитѣ, и за да избѣгнатъ непонятни тѣмъ непослѣдовности, прѣдпочитали да пишатъ ѹ или ю, напр. въ винит. пад. ед. ч. ж. р. като: **силоѵ, змию,** и 3. л. мн. ч. **покниоѵють сѧ, просите сє** и пр. Въ коренитѣ срички по-лесно се е спазвала традицията, защото коренитѣ срички и въ живия езикъ сж били уцѣлѣли, та все е могълъ българинътъ прѣписвачъ тукъ да се води по своя езикъ, безъ да смѣсва ж (= ъ) съ ѹ. Затова въ нашия откжслекъ ж редовно се задържа въ коренитѣ, а въ окончанията вече отстжпя на ѹ (ю), като при туй стариятъ навикъ все още се колѣбае та подържа въ значително количество случаи и ж. Колкото се отнася до стб. ѧ, то по-скоро е отстжпило на сръбския правописъ сир. на є, понеже за това е имало подржжка и въ самия живъ български езикъ. И така въ нашия откжслекъ се пише: **настжпаты", сжть**

Digitized by Google

(3. л. мн. ч.); **недлга, слботоу** (вин. пад. ед. ч.). Въ правописа на окончанията тукъ-тамѣ се отразило и произношението на живата рѣчь, напр. вин. пад. ед. ч. ж. р. **ѭ** (отъ мѣст. **ѩже**), се срѣща писанъ трояко: (**и**)**ж**, **ю** и **ѩ**, срав.: **и въздожи на иж ржце; изрѣк же ѩ і҃съ и пригласи ѩ; вь слботоу исцели ю і҃сь**; срав. още: **дадите милостына.** Вмѣсто **ѧ** се срѣща твърдѣ често **є**: **оуче** (= **оучѧ**), **приходеще**, **се** (= **сѧ**) и пр. Често се срѣща вмѣсто знака **ж** употрѣбенъ и другъ знакъ, подобенъ на **ѧ**, напр. въ думата **прѣмѫдрих**.

Както се вижда дори и отъ нѣколкото цитувани примѣра, въ тоя ржкописъ вече не се прави строга разлика между **ы** и **и**, понеже се пише **ы** и вмѣсто **и**, напр. въ горѣприведения инфинитивъ **настжпаты**. Много по-често се срѣща **и** вм. **ы**: **ви** (**въ**), **днь слботии; разоумних** и пр.

Подъ влиянието на сръбската черковна писменость се употрѣбя само **ь** вм. староб. **ъ** и **ь**, а слѣдовно се пише и **ы** вмѣсто **ъ**. Все тъй трѣбва да се обясни и **є** вмѣсто **ѣ**, и дори наопаки — **ѣ** вм. **є**, което толкова често се срѣща въ нашия откжслекъ: **ржце, исцели, срдцѣ, лицѣмере.** Срав. и **ѣ** вм. **ѧ**: **горѣщи.** Трѣбва да се отбѣлѣжи редовната употрѣба на йотувано **є** сир. **ѥ** подиръ гласна: **своѥго** и пр. Отъ друга страна и живата рѣчь се е отразила въ фонетично отношение, особно въ употрѣбата на знака **ь** (= **ъ**, **ь**), който се изпуска почти редовно въ отворени срички, гдѣто вече не се произнасялъ custom еровъ звукъ. Съ една дума ние виждаме въ тоя нашъ ржкописъ изцѣло разклатена старата правописна традиция, и нѣма съмнѣние вече, че тоя родъ ржкописи, да ги наречемъ отъ ‚прѣходна редакция', сж прѣдшествували на първитѣ книжовни опити въ началото на XVII. в., въ които се дало по-голѣмо мѣсто на живата народна рѣчь, каквато я виждаме въ най-старитѣ спазени ржкописи на тъй нареченитѣ „дамаскини“ у насъ.

На друго мѣсто ще опиша единъ доста старъ пергаментовъ ржкописъ, — апостолъ отъ с. Жеравна, — въ който пакъ така се явяватъ покрай юсоветѣ и **ю** и **є**, съ разлика само, че двата юса обикновено се означаватъ само съ единъ знакъ, що показва пълно недоумѣние у писателя да се справи съ срѣднобългарската размѣсена употрѣба на двата юса. Извѣстни ми сж и други подобни ржкописи, които ще трѣбва да се причислятъ къмъ речената ‚прѣходна редакция'.

Въ заключение ще приведа сега текста на вжтрѣшнитѣ двѣ страници и часть отъ втората вънкашна на кожената кесийка. Тукъ тамѣ се срѣщатъ нечетливи мѣста, именно гдѣто буквитѣ сж изтрити.

Digitized by Google

Ржкописътъ е съдържалъ евангелски чтения, и то отъ недѣлно (апракосъ) евангелие. Първата вжтрѣшна страница захваща съ еванг. отъ Лука гл. X. 19—21:

Рє҃ г҃ь своимь ѹченикомь. се д҃а вамь власть настѫпаты на змию и на скорьфию. и на всоу силоу вражию. и ничто же ва҃ не врѣдить. обаче о семь не радоуите се. ꙗко доуси вамь повиноуютсѧ. ра҃уите же се ꙗко имена ваша написана сѫть на небесехь. вь тои ча҃ възрадова се і҃сь д҃хомь и рє҃. исповѣдаю ты се оч҃е. ги г҃и небини[1]) и земли. ꙗко ѹталь ѥси[2]) ѿ прѣмѫдрыи҃ разоумни҃.[3]) ѿкриль ѥси младеньцемь ѥи оч҃е ꙗко тако бы҃ бл҃говоление прѣ҃ тобоѫ ·:· нє҃. г҃ еѵ҃. ѿ лѵ҃.

Вѡ҃ врѣ҃ бе оуче і҃сь вь ѥдиномь сьи҃мищи вь сѫ҃тоу. и се жена имащи д҃хь нечисть н҃і л҃ѣ и бе слака и не могащи ж[4]) склониты се ѿнѫдоу. ѹзрѣвже ю і҃сь и пригласи ю. рє҃ о жено ѿпоущена ѥси ѿ недѫга твоѥго и възложи на нѫ рѫце. и абие простре се. и славеще б҃а. ѿвѣща же си҃агогь недѫгоуѥ[5]) зане вь сѫ҃тоу исцели ю і҃сь. г҃лаше народоу. ѥдинь ѥ҃ д҃нь вьн҃же д҃оить делаты. вь тои ѹбо приходеще целити се. а не вь д҃нь сѫ҃тии. ѿвѣщавь҃же к немоу х҃ь и рє҃.

На втората вжтрѣшна страница продължава текстътъ отъ първата:

лицѣмере кьж҃о ва҃ не ѿрешит ли своѥго вола или ѡсла ѿ ꙗслы и вє҃ть напаꙗ҃ѥть и. сиꙗ же дьщи аврамлѣ сѫщи. иже свѣза сотона и се н҃і л҃ѣ имѫщи са[6]) не д҃оит҃ли разрѣши҃ се ѥи ѿ ѫзи вь д҃нь сѫ҃тии. и се ѥмоу г҃лющоу стидехоу се вси противлѣѫще се ѥмоу. и вси лю҃ѥ радовахоу се ѥмоу. ѡ всє҃ славны҃ бываѫщы҃ ѿ него. сѫ҃. а҃і. ѵ҃. ѿ лоѵ҃.

Рє҃ г҃ь не бои се малоѥ моє стадо. ꙗко бл҃гоизволи ѿ҃ць вашь. даати вамь ц҃ртвиꙗ продадить[7]) имениꙗ ваша и дадите милостыня и сътворите себѣ . . . . . . а[8]) не ветьшающа и ськровище . . . . . .

---

[1]) Въ по-стария текстъ е било: небоу (дател. притежателенъ).

[2]) Вм. ѹтаилъ ѥси сѧ.

[3]) Изпуснато е и: и разоумьныхъ.

[4]) Тукъ съвсѣмь е забърканъ текстътъ; забѣлѣжително е тукъ два пжти а вм. ж: слака, могащи, срав. въ Савината книга сжщото мѣсто: иже бѣ осми на десѧте лѣтъ въ та слѫка. и отънѫдь не могѫщи въсклонити сѧ (Изд. на Щепкина, с. 41).

[5]) Вм. негодоуѩ.

[6]) са е ж. р. ед. ч. вм. староб. показ. мѣстоим. ж. р. ед. ч. си.

[7]) Вм. продадите.

[8]) Било е: влагалища.

дѣюмо[1]) на небсехь. идеже татнїе не приближаютса. ни чрьвь гризеть ни тла тлить. идеже бо ѥ̑ скровище ваше тоу и срц҃ь ваше бѫдеть. обождоу чрѣсла ваша прѣпоѣсана и свѣтильници горѣщи и вы пдбни чл҃комь чающи г҃а своѥго. кога възвратит са ѿ брака да пришьшоу и тьлкноувшоу абиѥ ѿврьзоуть ѥмоу. бл҃жени раби ты

На втората външна страница текстътъ продължава и приблизително до половината може да се чете:

иже г҃ь пришь и ѡбрѣщеть бдеще.[2]) аминь гл҃ю вамь ѩко прѣпоѣшет са и посадить ѥ и миноувь послоужить нимь любо вь вторoую любо вь третию стражоу нощи. придеть и обрѣщеть тако.[3]) бл҃жени сѫть рабиты. се же вѣдите. аще би вѣль г҃нь храма вь кы ча҃ придеть. бдель убо бы. не би даль покопаты дома своѥго. и ви бѫде гбви ѩко вьнже ча҃ не мните г҃ь вашь придеть ѥ аг҃. ї ѿ лу҃.

. . . .

. . . .

Покойниятъ Хр. Таневъ ми бѣ съобщилъ още, че узналъ, какво имало въ селото и у други нѣкои хора спазени подобни „кожени кесийки“ и се бѣ обѣщалъ да ми набави поне още една, ала нѣмà врѣме да изпълни обѣщанието си, понеже наскоро слѣдъ това се помина. И менѣ не се падна вече случай да намина повторно въ Брѣстовица, и така остана, че трѣбваше по въпроса за характера на изчезналитѣ и унищожени по казания начинъ пергаментни ръкописи въ това село да се задоволя само съ намѣрения единственъ документъ, кожената кесийка на Ст. Ташевъ, у когото тя и сега се намира. И по тоя документъ можемъ поне това да заключимъ на сигурно, че между унищоженитѣ ръкописи наистина е имало не малко и пергаментни, че тѣ ще да сѫ били въ по-голѣмата си часть отъ българска редакция, а по произходъ и отъ нѣкоя мѣстна школа, вѣроятно отъ нѣкой бѣлѣжитъ манастиръ, гдѣто ще да се прѣписвали ръкописи за нуждитѣ на околнитѣ по-малки черкви и манастири. Не е чудно, като сѫдимъ и по уцѣлѣлия дамаскинъ, да сѫ изчезнали съ тая сбирка и нѣкои много важни паметници на българския езикъ отъ срѣдната епоха на раз-

---

1) Било е: скѫдѣюмо вм. скѫдѣющие (срав. Сав. кн. ц. изд. 42).

2) Вмѣсто: и обрѧщеть тако творѧща (ц. д. 43).

3) Вм. и обрѧщетъ бъдѧща. Погрѣшкитѣ подъ 4) и 5) лесно се обясняватъ: прѣписвачътъ, когато прѣписвалъ мѣстото подъ 4), погледналъ погрѣшно въ оригинала малко по-долу, именно при 5), гдѣто се повтаря думата обрѧщетъ, и размѣнилъ думитѣ.

витието му. Но излишно е да се впускаме въ повече прѣдположения: сега е най-важенъ за насъ фактътъ, който ни убѣждава, че не само гърци и турци сж унищожавали нашитѣ стари ржкописи, които ние сега толкова високо цѣнимъ и грижливо събираме въ нашитѣ народни книгохранилища, но че сж ги унищожавали и нашитѣ собствени прѣдци. Опитътъ съ станалата разкопка въ черквата за жалость не даде положителенъ резултатъ, но поне даде поводъ да узная за чудното това нѣкогашно събитие въ Брѣстовица та да да го разкажа тукъ за примѣръ въ историята на нашето народно възраждане.

Като си помисли човѣкъ въ свръзка съ горѣказаното, въ какво състояние откъмъ народно съзнание и душевно развитие се намирали жителитѣ на с. Брѣстовица още прѣди педесетина години, и като сравни съ туй сегашната Брѣстовица съ нейното богато[1]) и сравнително твърдѣ интелигентно население, въ което българската идея отколѣ е възтържествувала, не може да не се почуди на бързия интелектуаленъ развой, който така скоро подигна и душевно и материялно българщината въ Тракия, специялно въ Пловдивско. Нѣма вече ни трага отъ ония потиснати турски чифчии-раяти, които знаяли безропотно да работятъ по турскитѣ спахилъци по Тракия! За Брѣстовица има и друго обяснение: въ жилитѣ на голѣма часть брѣстовчани тече „войнишка" кръвь. Въ Брѣстовица именно е имало и войнишки сѣмейства, които сж спазвали отъ старо врѣме економически по-осигуренъ, наслѣдственъ имотъ, наричанъ „бащина", па и други привилегии, които крѣпѣли у българина-войникъ старъ, по-независимъ духъ (вж. моята статия: „Поземелната собственость и войнишкитѣ бащини въ турско врѣме", печат. въ тази книга на Пер. Спис.). И ние виждаме, какъ тоя духъ скоро послѣ „танзимата" буйно се проявява на дѣло въ Брѣстовица, която поне отчасть се осмѣли да се замѣси въ възстанието, що докара разорение на сжсѣдното ѝ село Перущица. Само една случайность отвърнала тъмрушкитѣ башибозуци да не излѣятъ гнѣва си и надъ Брѣстовица. Но за това може да се разкаже на друго мѣсто.

---

[1]) Брѣстовишкото землище е едно отъ най-голѣмитѣ въ Пловдивско.

Digitized by Google

Дѣйность на Венелина по българския фолклоръ.

Отъ Хр. П. Стоиловъ.

I.

> Не нужно доказывать, что въ народныхъ пѣсняхъ выражается моральное состоянiе человѣка.
>
> *Венелинъ*, Писмо до Априлова.

Първъ, който възвѣсти на свѣта за умственитѣ произведения на нашия народъ, бѣ Вукъ Караджичъ. Заслугата на Вука за нашия фолклоръ се състои само въ това, че той напечати първитѣ образци — 28 народни пѣсни — отъ българската народна словесность, а не че възбуди интересъ да се събира българското народно умотворство. Тая заслуга се пада Венелину: той не само обикна нашата народна словесность и оцѣни пръвъ значението ѝ за науката, но и почна самъ да събира български народни пѣсни, потикна мнозина къмъ сѫщото и пр. Съ една дума Венелинъ се нагърби да извади изъ мрака неписанитѣ творения на нашия народъ.

Всичко, що знаемъ по дѣйностьта на Венелина за нашия фолклоръ, знаемъ го собствено отъ неговия дневникъ, изданенъ отъ *П. Безсоновъ,* Нѣкоторыя черты путешествiя Ю. И. Венелина въ Болгарiю (Москва, 1857. 8°, 40; прѣпечатено изъ Москвитянинъ, 1857. № 10.) и отъ едно негово писмо до Васила Априловъ, обнародвано въ Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, томъ I. стр. 176—187. Черпейки прѣдимно изъ тия два важни документа, ще прослѣдимъ 1. какъ е залѣгалъ Венелинъ да събира български народни пѣсни, 2. какви спънки е срѣщалъ, 3. кого е заинтересувалъ съ българския фолклоръ, 4. какви възгледи е имал върху нашата народна поезия и 5. колко и какви пѣсни съдържа посмрътната му сбирка.

I.

Както въ много отдѣли на нашето умствено възраждане, така и въ областьта на българския фолклоръ Венелинъ игра видна

Digitized by Google

роль на инициаторъ. Той пръвъ се накани да пжтува по България съ цѣль „да събира български писмени паметници, народни пѣсни и т. п.“

На 1829 година Венелинъ издалъ първия томъ на съчинението си „Древнiе и нынѣшнiе Болгаре.“ Прѣдставилъ единъ екземпларъ на Руската Академия на Наукитѣ и ведно съ това изявилъ желание и готовность „да направи научно пжтуване по България, страна класическа за филолозитѣ и историцитѣ славянски.“ По силното настояване на професоръ-слависта Погодинъ и на други влиятелни лица рѣшено било да бжде командируванъ Венелинъ отвждъ Дунава. И безъ да се бави Юрий напусналъ Петербургъ, прѣстоялъ въ Москва, отбилъ се въ Одеса и оттамъ потеглилъ за Варна.

Тукъ пристигналъ на 4. юлия 1830 година. Прѣзъ двуседмичното си прѣстояване въ тоя градъ Венелинъ не можилъ нищо да направи. Невѣжото българско население и не по-малко простото гръцко духовенство, на което най-много разчиталъ Венелинъ, не разбирайки значението на неговитѣ издирвания, му отказвало всѣко сždѣйствие и помощь. Тукъ макаръ че го интересували „прѣди сичко български народни пѣсни, той успѣлъ да запише твърдѣ малко (само 4), и то съ не важно съдържание.“

Споредъ инструкциитѣ на академията Венелинъ трѣбало да отпжтува отъ Варна за южна България. Но това не било възможно: споредъ токо-що сключения миръ рускитѣ войски получили заповѣдь, да напуснатъ България прѣзъ първата половина на августа. По тоя начинъ задушевниятъ планъ на Венелина — да пжтува по България, до като е руската армия на турска територия — съвсѣмъ пропадналъ.

Обезсърченъ, Венелинъ напусналъ Варна и се отбилъ въ Каварна. Тукъ споходилъ манастиритѣ Св. Константинъ и Св. Димитъръ. Случайно съгледалъ „въ олтаря край прѣстола не голѣмъ изворъ, или както го наричатъ българитѣ кладенецъ. Почита се за свещенъ и изцѣряващъ.

Бѣлѣжито е, че и сега не само гърцитѣ, но и самитѣ българи сж твърдѣ много привързани къмъ свещени извори и кладенци; тѣмъ приписватъ цѣрителна сила.“

На минаване прѣзъ околностьта на Каварна Венелинъ забѣлѣжилъ край Криницката долина, какво „на лѣво отъ долината, въ гората, при селището Чаушкьой се намирали стари развалини отъ грамаденъ християнски храмъ и гробища . . . Тукъ се събирали

Digitized by Google

българи, прилѣпяли о масивни четвероѫглени камени вощеници (восковыя свѣчи) и ги запаляли."

Заинтересувалъ се Юрий и попиталъ: „Какво правите тукъ?" „*Болпрецъ*," отговорилъ старикътъ Душко, *ни тука цръкуваме на Великъ-день, на Гергевъ-день: закалѣмъ агънца, сторимъ много пьсте.*"

Съ толкова фолклоренъ материалъ Венелинъ се упѫтилъ отъ околностьта на Варна за Бабадагъ, дѣто прѣстоялъ седмица. Отъ тукъ прѣзъ Хърсово по Дунава се озовалъ въ Силистра на 6. августъ. Въ тоя градъ прѣседѣлъ мѣсецъ, научилъ добрѣ български езикъ и се опозналъ частичнѫ съ българската диалектология: чулъ какъ говорятъ простонародно габровци, сливенци, търновци и др. Обаче не записалъ никакъвъ фолклоренъ материалъ.

Отъ Силистра Венелинъ нѣмалъ възможность да продължава пѫтя си навѫтрѣ въ страната: разнебитеното положение на населението, липса на българско духовенство, опасность отъ разбойници, болестни причини и други обстоятелства заставили Юрия да отстѫпи отъ България. Единичката утѣха за него сега била да я търси „извънъ България."

Слѣдъ оттеглянето на русскитѣ войски отъ Балканския полуостровъ, се изселили оттатъкъ Дунава множество българи. Отъ тѣхъ се надѣвалъ Юрий да събере повече материали. Съ тая цѣль прѣминалъ въ Влашко почти съ празни рѫцѣ и съкрушено сърце. Венелинъ се озовалъ въ Букурещъ на 26. септемврия. Впусналъ се да търси българи, но въ това малко успѣлъ. За това се вдалъ на усилени занятия въ митрополитската библиотека. Отъ тукъ писалъ Погодину, какво въ главата му се въртѣлъ планътъ на 2—3 съчинения. Първото отъ тѣхъ проектувалъ да посвети на „Собраніе пѣснъ." За него въ Букурещъ, както се казва, не успѣлъ да запише „въ течение на петь мѣсеца нито една пѣсень."

Отъ Букурещъ Венелинъ заминалъ за Бесарабия. Отбилъ се въ Кишеневъ, дѣто имало много български емигранти. На 3. маия 1831. година писалъ Погодину за прѣбѫдата си въ тоя градъ, „дѣто щѣлъ да се занимава съ едно съ друго, а *прѣдимно съ пѣсни.*" Мѣркалъ да посѣти българскитѣ прѣселенци и да продължи да изучва отъ тѣхъ езика и да записва народни пѣсни. Но възнамѣрата му не се увѣнчала съ никакъвъ успѣхъ: върлуващата холера му попрѣчила да прѣдприеме научни екскурсии по българскитѣ колонии. Така че, при сичкото си старание „прѣзъ врѣме на двумѣсечната си прѣбѫда въ Кишеневъ успѣлъ да запише само една пѣсень."

Digitized by Google

Отъ Кишеневъ Венелинъ отишелъ въ Одеса. Тукъ успѣлъ да направи повече: записалъ дори 30 наши народни пѣсни отъ намиращитѣ се тамъ български емигранти. Други фолклорни материали не му се удало да събере.

Отъ Одеса прѣзъ Харковъ Юрий пристигналъ къмъ края на ноемрия 1831. година въ Москва. Тукъ се настанилъ на постоянно мѣстоживѣлище. При сѐ туй не прѣставалъ да тръби и на лѣво и на дѣсно за български народни пѣсни. Въ Москва самъ Венелинъ „успѣлъ да събере доста български пѣсни по затънтенитѣ градски улички при най-голѣми пекове.“ Колко, не знаемъ — въ посмрътната му сбирка, както ще видимъ, не фигуриратъ пѣсни, записани въ Москва.

II.

И тъй прѣзъ безуспѣшното си пѫтуване Венелинъ събралъ съ голѣми усилия едва 35 български народни пѣсни.

Неуспѣхътъ на Венелина да събере повече фолклорни материали се корени въ тия причини:

1. Юрий дѣйствувалъ прѣзъ врѣме, когато „съврѣменнитѣ исторически обстоятелства не разполàгали българитѣ къмъ пѣние; броженията, прѣселбитѣ и въобще неуредицитѣ не давали мѣсто на мирни обреди и празненства, а извънъ тѣхъ да заставишъ да пѣятъ „по заказу“ хора съ непосрѣдно, просто възрѣние, живѣещи животъ, близъкъ до природата, бѣ нѣщо съвършено невъзможно“.

2. „Простиятъ българинъ“, се оплаква Венелинъ Априлову, „който е увѣренъ, че росиянина може да интересува само руската пѣсень, никакъ не вѣрва, че може да го интересува и българската. Ето защо винаги, когато азъ молихъ господа българитѣ да ми продиктуватъ нѣкоя пѣсень, тѣ се очудваха, и като не разбираха, защо е това, „най-сетнѣ заключаваха, че въ това се крие нѣщо тайно и — право отказваха“.

3. „Бихъ се година и половина, просихъ, молихъ, но какво? Едни се други подстрѣкаваха да ми не даватъ пѣсни, понеже тѣ си въображаваха, че петербургскитѣ или московскитѣ генерали, както тѣ казваха, нѣматъ никаква нужда да пѣятъ български пѣсни.“

4. Свръхъ това „други ми гледаха въ кесията. Кесията не жалѣхъ . . . — обѣщавахъ за всѣка пѣсень по рубла, макаръ тя нищо да не струваше. Но и съ пари не успѣхъ нищо да направя“.

Тия и други прѣчки парализували въжделеното желание на Венелина — да съберe колкото се може повече материали по бъл-

Digitized by Google

гарския фолклоръ. Безъ огледъ на спънкитѣ, Венелинъ не прѣстаялъ да полага грижи, да се събиратъ умственитѣ произведения на нашия народъ. За това съставилъ новъ планъ — да бжде въ постоянни сношения съ българитѣ въ и вънъ отъ България.

III.

„Слѣдъ завръщането ми въ Москва", четемъ въ едно писмо на Венелина до генерала Инзовъ отъ 1832. година, „главното ми желание и почти длъжность бѣ да си намѣря въ тая страна (България) нѣкой просвѣтенъ кореспондентъ, който постоянно да внимава, дѣ могатъ се срѣщна писмени старини български, сжщо да наблюдава сегашното състояние както въ домашния битъ, така и въ нравствено отношение". За жалъ, такъвъ надеженъ българинъ, „който да му съобщава постоянно своитѣ бѣлѣжки и придобивки", не намѣрилъ въ България. За това се отнелъ до българскитѣ колонисти въ Бесарабия. Писалъ на своя познатъ „Николай Кантаръ отъ Букурещъ". Той гостувалъ нѣколко пжти у Венелина и му далъ честно слово, че ще му събере „въ Букурещъ значителенъ брой български народни пѣсни". Но залудо Венелинъ очаквалъ пѣсни и отговоръ отъ своя патриотъ. Такъвъ резултатъ — неустояване на думата си — дала и доброволната помощь на „много други българи, въ Кишеневъ, въ Букурещъ и пр.", които обѣщавали да съдѣйствуватъ Юрию.

Но устойчивиятъ Венелинъ не се отчаялъ отъ тия неуслужливости, ами дирѣлъ изгоди, какъ и какъ да може да размърда националното самосъзнание у българина. И слѣдъ всевъзможни проекти, много отъ които остали безъ приложение, сподвилъ да осжществи това.

Венелиновиятъ позивъ дозвучалъ най-напрѣжъ до ушитѣ на българи-търговци въ Букурещъ и събудилъ у тѣхъ народното чувство и себелюбие. А пъкъ „Древніе и нынѣшніе Болгаре" размразило ледената покривка по сърцата на наши интелигентни. Тѣ съ наслада гълтали всѣка фраза въ съчинението на Венелина. Това изповѣдватъ самъ Анастасъ Кипиловски, Георги Пѣшаковъ и Василъ Априловъ.

Тъй или инакъ, Венелиновата проповѣдь заседнала дълбоко въ душата на Априлова. За чудо, възродительтъ на нашето образование излѣзълъ изъ рамкитѣ на дотогавашнитѣ български интелигенти: не само устоялъ на думата си, но и силно желаялъ да

Digitized by Google

се срѣщне съ своя обожаемъ. И слѣдъ като дирилъ дълго Венелина по Москва и Петербургъ, Априловъ изпиталъ най-сетнѣ мѣстожителището му. И щомъ се сдобилъ съ адресата на Венелина, веднага му писалъ (на 22. майя 1836. година) отъ свое име и отъ името на Н. С. Палаузовъ. Въ писмото изложилъ, какъ се изродила у тѣхъ мисъльта да основатъ Габровското училище, скицувалъ му състоянието на нашата книжнина и какъ се разпоредилъ да се събиратъ български народни пѣсни.

Увѣренъ въ недовѣрчивостьта на българитѣ, Венелинъ не рачилъ да отговори. За това именно Априловъ му писалъ повторно на слѣдната 1837. година 28. юни. Знаещъ, види се, мизерното положение и отказа на Венелина да прѣкжсне занятията си по българската старина, насърдчавалъ го да не се отчайва. Заедно съ писмото пратилъ Юрию благодарствената ода[1]) отъ Пѣшакова, Граматиката отъ Неофита Рилски и Всеобщата история отъ Кипиловски. Напоконъ съжалявалъ, че, поради чумата въ България, не можилъ да му достави никакви български народни пѣсни. — Венелинъ получилъ писмата, но не отговорилъ. Силното българолюбие охладнѣло: Венелинъ се убѣдилъ въ несигурнитѣ обѣщания на българитѣ. При все туй рѣшилъ съ болка на сърце да отволи тжгата на душата си. И наистина, слѣдъ година и половина колебание Венелинъ писалъ на 27. септемврия 1837. година Априлову „знаменито писмо, което въ историята на нашата етнография ще означава винаги една епоха“ (Сбм. XVI—XVII, стр. IX).

Въ него Венелинъ излага причинитѣ за закъснѣлия си отговоръ. „Признавамъ ви се откровено, че слѣдъ отрицателното съдѣйствие на българитѣ, вашитѣ благородни съчувствия, изложени въ писмото ви отъ 22. майя, не успѣха да изгладатъ у мене недовѣрчивостьта къмъ готовность на българитѣ да ми бждатъ полезни за своето дѣло“. Но „сега“, продължава Венелинъ, „като виждамъ вашето откровено и благородно желание да ми съдѣйствувате, бързамъ да отговоря на вашето обязателно писмо отъ 22. майя миналата 1836. година“. Ще рече Венелинъ се убѣдилъ напълно въ Априловата честность и готовность да му бжде полезенъ. И за да го увлѣче още повече въ дѣлото, счелъ за умѣстно между друго да го опознае съ значението и важностьта на фолклорнитѣ издиряния.

---

[1]) Обнародвана отъ *В. Априловъ,* Денница ново-болгарскаго образованія, стр. 60—64. = *К. Фотиновъ,* Любословіе, 1844., I. 14. = *Ив. Молнаръ,* Прѣдговоръ въ Древніе и нынѣшніе Словене, стр. L—LI. = *В. Златарски,* Юрий Ив. Венелинъ etc въ Лѣтописъ на Бълг. кн. дружество III. стр. 157.

Digitized by Google

За тая цѣль привелъ Априлову убѣдителни доводи. Прѣдполагайки, че той билъ невѣжъ по фолклора, скицувалъ му значението и ползата отъ фолклорнитѣ изучвания, изложилъ му важностьта на българскитѣ (прѣдимно исторически) народни пѣсни, смѣрилъ му планъ, да изучва България въ фолклорно отношение и напоконъ го молилъ на „авось-либо" да му доставя чрѣзъ стареца Байла (посрѣдникъ между Венелина и Априлова) разни фолклорни материали. „Имамъ честь да ви помоля да ми доставяте, незабавно слѣдъ получаването, етнографски статии, . . . за да мога незабавно да пристжпя къмъ тѣхното печатане въ сжщата форма и видъ, както направихъ съ сръбскитѣ пѣсни, които нѣмамъ намѣрение да продължавамъ". Априловъ взелъ прѣсърце молбата на Венелина — „да му доставя български народни пѣсни".

Прѣди това Априловъ обадилъ Байлу, какво „получилъ прѣзъ дене-си отъ Габрово извѣстно количество народни пѣсни и още чакалъ да получи." Посрѣдникътъ зарадвалъ Венелина съ тая прибързана вѣсть. Венелинъ се повторно убѣдилъ, че има работа съ надеженъ човѣкъ. За това побързалъ да го улесни въ мжчното прѣдприятие. Смѣтайки Априлова за неопитенъ да събира фолклорни материали, Венелинъ го упжтилъ: посочилъ му способи, за да постигне по-лесно цѣльта. Като му прѣдоставилъ да се съобразява самъ при събиране материали, подсѣтилъ го „да дѣйствува чрѣзъ болградскитѣ и букурешкитѣ българи, или направо чрѣзъ балканскитѣ." Отъ подирнитѣ му прѣпоржчилъ поименно наши ратници. „Самъ даже отецъ Неофитъ може да ни бжде твърдѣ полезенъ въ това дѣло." А „относно пѣсни, можете да помолите господина Пѣшакова, който трѣба да знае Западна България, нейнитѣ пѣсни, нрави и обичаи. Той може да ни бжде твърдѣ полезенъ; даже въ Букурещъ може да събере много пѣсни."

И види се, едно че нѣмалъ свободно врѣме, да разшира писмото си и друго, че бързалъ да използува научно наши фолклорни материали, Венелинъ завършилъ писмото си съ тия искания: 1) „да си кореспондираме непосрѣдно и колкото по-често, толкова по-добрѣ," и 2) „да ми пращате всичко, каквото получите само изъ България за България, макаръ и да ви се види не твърдѣ важно. Тъй напримѣръ пишете ми, че сте получили пѣсни; но какво още чакате? Да ли искате отъ тѣхъ изборъ да правите? Но тъй като въ всѣка даже маловажна пѣсень има нѣщо бѣлѣжито, по-добрѣ е да ми прѣдоставите избора и пращайте ми сичко незабавно." Послушниятъ ученикъ не закъснѣлъ да изпълни просбата на своя учитель въ патриотизма.

Digitized by Google

IV.

Видѣхме какво, още прѣди да се запознае съ Венелина, Априловъ се е живо интересувалъ за българската народна поезия — събиралъ наши народни пѣсни. Венелинъ е зналъ това. Но, за да възбудѣлъ още по-голѣма ревность у него къмъ произведенията на българския народенъ гений, му привелъ убѣдителни доводи. Априловъ се вдалъ още по-усърдно на почнатото дѣло: не закъснѣлъ да изпълни напълно просбата на своя ръководитель. „Заведохъ на всѫдѣ прѣписка,“ четемъ въ Априловата ‚Деница ново-българскаго образованія‘ стр. 140, „за да събера колкото се може повече български народни пѣсни, и всичко това за г. Венелина. Даже нѣкоя часть отъ тѣхъ му пратихъ още при-живѣ (жизни его). Той желаеше да ги издаде въ книжки, но смъртьта му побърка [1])

Първо и първо Априловъ пратилъ незабавно Неофиту копие отъ програмното писмо (вж. по-долѣ) на Венелина и го молилъ, какъ и какъ да може да изпълни начертания планъ. Почтениятъ старецъ, цѣнейки важностьта на исканитѣ материали, взелъ при-сърце желанията на Венелина и кое самъ, кое чрѣзъ приятели, успѣлъ да събере български народни пѣсни. Поне на такава смисъль ни навежда спазениятъ въ архивата на Министерството за народна просвѣта „Зáписъ сóбраннихъ Пѣсней, посланнихъ же г. г. Нíколáу Палаўзовъ й Васи́лїю Апрíловъ о'у Одесса, марта, 1840.“ Обаче колко такива е събралъ Неофитъ, незнаемъ: въ посмъртната Венелинова сбирка отъ български народни пѣсни не е указано изрично, кои пѣсни е изпратилъ. Догаждаме само, че не сѫ били повече отъ 20. Тая догадка вадимъ отъ тамъ, че у П. Безсоновъ (вж. Болгарскія пѣсни) не намираме показъ, отъ кого сѫ събрани 20 пѣсни (вж. по-долѣ кои), пратени Венелину чрѣзъ Априлова и Палаузова. Тѣхъ приписваме Неофиту и зарадъ туй, че, освѣнъ отъ него, Пѣшакова и Кипиловски, попечителитѣ на Габровското училище, „унесшіе съ собою въ могилу живѣйшее участіе къ дѣлу народнаго слова и народной словесности,“ не сѫ получавали отъ другиго пѣсни да прѣпращатъ Венелину.

Слѣдъ тоя отгласъ на съчувствие отъ страна на Неофита, насърчениятъ Априловъ се отнелъ за пѣсни до Пѣшакова. Подирниятъ, цѣнейки значението на фолклора, се заелъ да удовлетвори просбата му.

---

[1]) По-нататъкъ продължава: „както въ Москва, така и въ Петербургъ, до колко ми е извѣстно, нѣма литераторъ, знаещъ български езикъ, че да прѣдприеме такова издание; и въ Одеса, центра на българизма, сѫщо не трѣба да търсимъ такъвъ; по тая причина трѣба да оставимъ сичко въ самото начало.“

Digitized by Google

И при все че се стараялъ да събере повече фолклорни материали, едва смогналъ да запише шесть народни пѣсни въ Видинско на западнобългарско нарѣчие. Незабавно отъ Букурещъ ги пратилъ Априлову.

По покана на самаго Априлова не по-малко залѣгалъ да събира фолклорни материали и котленецътъ Кипиловски. Споредъ даннитѣ у Безсонова излиза, че той записалъ всичко-на-всичко десеть народни пѣсни: три въ Видинско на западно и седемь на източнобългарско нарѣчие. Поне толкова пратилъ Венелину, кое самъ, кое чрѣзъ Априлова.

И тъй Априловъ, ведно съ Н. Палаузовъ, врѫчилъ Венелину на 1837—1839. година всичко 36 български народни пѣсни. Освѣнъ това, „той се молѣше Венелину непрѣстанно, да послѣдва труда си, пращаше му новопоявившитѣ се тогава книги български, стараеше се да му се изнамѣрватъ изъ България и прѣпращатъ разни старини и описи на исторически мѣста“ и пр. (вж. *Свѣтославъ Миларовъ,* Василий Евстатиевъ Априловъ etc. Одеса 1888, стр. 30).

По една бѣлѣжка въ „Денница ново-българскаго образованія“ (стр. 140—141) узнаваме, какво Априловъ, освѣнъ прѣпратенитѣ Юрию български народни пѣсни, притежавалъ и други. Отодавна „му се кроело въ сърцето“ да ги издаде. „Желанието ми да запозная руситѣ съ тѣхъ (пѣснитѣ) и да рѣша съ по-голѣма вѣроятность мисъльта за *татаризма* на българитѣ, все още се крои въ сърцето ми; слѣдъ туй прѣдполагамъ да издамъ нѣкои отъ тѣхъ съ обяснение на непонятнитѣ думи въ текста.“ За жалъ, не бѣ сѫдено Априлову, да издаде самъ толкова години събиранитѣ съ много трудъ фолклорни материали, нито пъкъ бѣ щастливъ, да се намѣри слѣдъ смъртьта му нѣкой, да ги изнесе на бѣло видѣло. Заедно съ умирането на Априлова, умрѣ безвъзвратно за нашата фолклористика и неговата етнографска дѣйность. Щета![1])

[1]) Отъ изложената накратко дѣйность на Априлова по българския фолклоръ се види, какво той е цѣнилъ произведенията на народния творецъ, прѣди да получи програмното писмо на Венелина. Тоя фактъ говори открито, че искрата за книжовна дѣйность у Априлова е била запалена още прѣди да се срѣщне съ Венелина, па, ако щете, и още прѣди да се запознае съ неговитѣ „Древніе и нынѣшніе болгаре“. Това твърдение се противи на изказания отъ д-ръ Ив. Д. Шишмановъ възгледъ, какво „Априловата дѣйность е вдъхновена всецѣло отъ Юрия Венелина“ (вж. Венелиновитѣ книжа въ Москва. I. отд. отп. стр. 2.). И безъ да го подкрѣпямъ съ повече доводи (за тѣхъ ще посветя специална статия), ще кажа само, че изводитѣ на моитѣ издирания по тоя въпросъ се свеждатъ къмъ основната мисъль: и безъ Венелина Априловъ щѣше да си бѫде почти сѫщиятъ, какъвто ни е знаенъ. Венелинъ го само „насърчи“, „поощри“, а не и „вдъхнови“ къмъ научни занятия: Априловъ си бѣше приготвенъ отъ по-рано за книжовни дирения. Венелинъ негли ускори книжовната дѣйность на Априлова.

Digitized by Google

V.

Слѣдъ безуспѣшното си пжтуване по България, Влашко, Бесарабия и Русия, Венелинъ се установилъ окончателно въ Москва. Тукъ почналъ усилена книжовна дѣйность. Покрай другитѣ си занятия отредилъ доста врѣме и за прѣцѣнка на обичната му славянска народна поезия — прѣдимно на народнитѣ пѣсни. Мнѣнието си за нея изложилъ проспектно въ двѣ брошурки.

Бидейки въ свръзка съ темата ни ще приведемъ по-главнитѣ изводи, до които стигналъ авторътъ.

На 1834. година Венелинъ издалъ ‚Объ источникѣ народной поэзіи вообще и о южно-русской въ частности'. Нѣмайки нàржки тоя трудъ, не можемъ каза друго за него, освѣнъ това, що ни съобщава самъ Ив. Молнаръ въ прѣдговора си къмъ Венелиновитѣ ‚Историко-критическія изысканія. Томъ II. Словене' (стр. LX). Споредъ него, авторътъ въ тая си статия „излага отличителния характеръ на малорускитѣ и великорускитѣ пѣсни“ и „подробното изучване на прѣдмета довело Венелина до слѣднитѣ заключения: 1. пѣсѣньта често трогва южния славянинъ до сълзи, — сѣверниятъ никога нѣма да заплаче отъ пѣсеньта си; 2. изобщо елементътъ въ живота на сѣверянитѣ е движение, дѣйность, на южанитѣ — миръ, тишина; 3. сѣверянинътъ възпѣва *своятà воля,* а южанинътъ — *своята орисница;* 4. сѣверянинътъ е най-добъръ другарь, южанинътъ — добъръ приятель; 5. изобщо народната поезия на южна Русия съдържа по-дълбоки чувства, отколкото на сѣверна, за то пъкъ гениятъ на сѣверянитѣ се е изразилъ повече въ наблюдателната философия — петь хиляди руски пословици математически могатъ доказа истиностьта на това положение. Може рѣшително да се каже, че *сърцето* на руския народъ се намира на югъ, а *главата* на сѣверъ. Изобщо сѣверянитѣ сж по-ентузиазисти, а южанитѣ — по-характерни и устойчиви; у първитѣ има повече мисъль, а у послѣднитѣ — повече чувство“.

Година слѣдъ това Венелинъ отпечатилъ ‚О характерѣ народныхъ пѣснъ у славянъ задунайскихъ' (Москва, 1835, 8⁰, 118). Въ това съчинение той изброява характера на южнитѣ (собствено сърбитѣ) славяни по народнитѣ имъ пѣсни и стига до тия главни изводи, скицувани и извлѣчени отъ Ив. Молнаръ въ „Черты изъ частной и ученой жизни Венелина“ (стр. LXI—LXII): 1. у задунавскитѣ славяни въ всичко владѣе трагизъмътъ; животътъ имъ е трагическа драма. Пѣсеньта на задунавския славянинъ е витиевата и дълга като опашката въ мантията на нѣкоя стара олимпийска богиня:

Digitized by Google

но тая величествено натъкмена мантия е изпъстрена съ пурпурови петна. Движенията на тая богиня сѫ внезапни и рѣшителни, това сѫ движенията на Белона: ако се сѫди по тѣхъ, ще помислишъ, че тя е величаво-сърдита, и сърдита и разтревожена.... Тя мисли за живота и смъртьта на човѣка и народитѣ.... 2. Двѣ идеи въодушевяватъ балканския славянинъ: а) *отвличане моми* и б) *мъсть на враговетѣ*. Отвичане моми е поприще на геройски доблести и похождения; то съставя поетичната страна на задунавеца. За това тѣ иматъ много пѣсни за женитбата на знаменититѣ имъ юнаци. Брачниятъ пиръ се прѣдхожда съ бой, и брачната софра нерѣдко се окичва съ токс-що отрѣзаната глава на душманина. Мрътвата глава е най-добриятъ стихъ въ народната пѣсня на балканскитѣ славяни".

Най-сетнѣ Венелинъ твърдѣ остроумно забѣлѣзва, какво господува епичната поезия у балканцитѣ. И сравнявайки ги съ европееца казва: 3. „въ европейския салонъ царува разговоръ съ всичкитѣ му принадлежности: словопрѣние, шумъ и гамъ; у задунавскитѣ славяни господува разказъ: единъ говори, а всички мълчатъ. И това е твърдѣ естествено. Епичната стихия на европейския разговоръ е приготвена по-рано чрѣзъ четене книги и вѣстници, а за салона оставатъ съвѣщания, критика, заключение. Задунавецътъ нѣма въ ума си диалектность, а само епичность, както всички хора, които не сѫ получили надлежно образование".

Отъ тия цитати долавяме възгледитѣ на Венелина върху славянската народна поезия. До колко сѫ вѣрни изводитѣ, до които е стигналъ авторътъ, остая да прѣцѣни историко-литературната, а по-специално фолклорната критика. За насъ е важно въ случая, че въ наведенитѣ извадки прозиратъ самъ-тамъ подадки и за нашата народна поезия. Разбира се при тия прѣоскѫдни дани не можемъ реконструира мнѣнието на Юрия по нашия фолклоръ. И ако не бѣ скѫтано онова „знаменито писмо" отъ 27. септемврия 1837. година, Венелиновитѣ възгледи по нашата народна словесность за насъ щѣха да бѫдатъ изгубени завинаги. При това не трѣба да се забравя, че казаното въ писмото по нашия фолклоръ е само проспектъ за едно бѫдно съчинение, което щѣше да бѫде посветено специално на нашитѣ пѣсни. И ако бѣ го изработилъ „по сѫщата форма и видъ" (вж. по-горѣ), както постѫпилъ съ сръбскитѣ народни пѣсни въ „О характерѣ народныхъ пѣсенъ у славянъ задунайскихъ", надали щѣше да принесе голѣма полза на нашата фолкористика.

Digitized by Google

Както и да бѣше, фактъ е, че Юрию не бѣ сждено да изработи проектуваното отъ нѣколко години сьчинение.

Нѣмайки други документи, по които да скицуване мнѣнието на Венелина върху нашата народна словесность, ще си послужимъ съ извадки отъ „епохалното за нашата етнография“ писмо, обнародвано въ Сбм. и прѣпечатано у *В. Н. Златарски,* Юрий Ивановичъ Венелинъ и значението му за българитѣ (Лѣтописъ на Българското книж. дружество. V. 140 и сл.)

Най-напрѣдъ Венелинъ прѣдлага планъ, по който да се изучва България въ фолклорно отношение. Споредъ него той трѣба да обсега:

„1. Народни пѣсни.

2. Разни костюми, прѣдимно женски съ названията имъ.

3. Разни костюми, придружени (сопряженные) съ годишни празници.

4. Разни обреди при разни възрасти на човѣшкия животъ, напр. при раждане, при кръщаване, при бракосъчетание; описание на сватби съ тѣхнитѣ повѣрия, описание на погребения съ тѣхнитѣ повѣрия и обреди. Описание, какъ споменуватъ умрѣлитѣ.

5. Разни повѣрия и суевѣрия, т. е. вѣрване въ вампири и вѣщици, въ врачки, въ необикновена сила на нѣкакви си растения или камъни и талисмани.“

Наистина това „упжтване“ за събиране фолклорни материали обима твърдѣ малъкъ дѣлъ отъ народознанието (Volkskunde): не се указва да се събиратъ приказки, пословици, гатанки съ поговорки, баилки, клетви и благословки, разни обичаи, дѣтски игри, веществена култура, народна козмогония, народна философия и всички други творения на народния духъ. А всичко това, по днешнитѣ сфащания на фолклориститѣ, влиза въ рамкитѣ на фолклора и трѣба слѣдовно да фигурира въ едно упжтване. Но не трѣба да се забравя, че Венелинъ не е ималъ възможность, да зачекне въ единъ проспектъ въ видъ на писмо разновиднитѣ прояви на народния творецъ. Па освѣнъ туй, той е молилъ да му се доставятъ само такива материали, за каквито е чувствувалъ най-голѣма нужда. Съ тѣхъ той се надалъ да подкрѣпи много отъ основоположенията си по историята на българския народъ.

Тъй или инакъ, за насъ прѣдставятъ важность разсжденията на Венелина върху значението на нашитѣ народни пѣсни: — само върху тая точка отъ плана се е изказалъ Венелинъ.

Digitized by Google

Редомъ съ плана Венелинъ изтъква

1. *патриотичното значение на народната поезия.*

За да подкрѣпи темата си, привежда прѣсенъ примѣръ за сръбскитѣ и гръцкитѣ народни пѣсни, които смогнали да се заинтересува Европа за сѫдбата ня тия народи. Прѣдизвиканъ, види се, отъ натякванияна Априлова, че „руситѣ сѫ забравили българитѣ", Венелинъ му пояснява тоя фактъ така. „Европейскитѣ просветени народи не забравили гърцитѣ и сърбитѣ зарадъ туй, че сами гърцитѣ и сърбитѣ, търгувайки и служейки по Европа, писали, говорили и давали (кричали?) за себе си етнографски извѣстия". Малко по-нататъкъ добавя „ако се запознаемъ чрѣзъ пѣснитѣ съ народа и ако пѣснитѣ доставятъ (дѣлаютъ) четецу наслада, то тая наслада заставя четеца да си спомни и за самия народъ съ такова уважение и така често, както за Хомеровата Илияда и Одисея. За гърцитѣ и за тѣхното робство писали най-първитѣ поети френски, английски, германски (Casimir Delavigne, Victor Hugo, Lord Byron, Gëthe и много други). Гёте и други писали и за сърбитѣ, съ пѣснитѣ на които тѣ се запознали съ удоволствие. Сега сърбитѣ никой не ще забрави". „Макаръ сърбитѣ", пише Венелинъ, „и да сѫ още съвсѣмъ необразованъ народъ, обаче прѣводитѣ на тѣхнитѣ народни пѣсни направиха това, че цѣла просвѣтена Европа ги счита вече за полукласически народъ, и каквото злополучие и да ги сполѣти, винаги ще се намѣрятъ въ Европа хиляди гласове, които ще заговорятъ въ тѣхна полза, както вече говориха въ полза на гърцитѣ, защото европейцитѣ сѫ чели народнитѣ пѣсни на тѣхната старина — Илиядата и Одисеята". А тоя успѣхъ на сърбитѣ се длъжалъ главно на това, че „когато се научили, какво Вукъ Караджичъ въ Виена събира сръбски пѣсни, за да ги издаде на свѣтъ, то отъ всевъзможни мѣста почнали да му пращатъ маса пѣсни повечето такива хора, които той и не знаялъ и не молилъ". „Честь на сърбитѣ!" се провиква по-нататъкъ Венелинъ. „Сърбитѣ доказаха, че сѫ народъ благороденъ; поради туй тѣ сѫ съставили за себе си въ Европа *добро мнѣние,* което за тѣхъ, мисля, ще бѫде по-полезно отъ злато и сребро".

Съ тия убѣдителни доводи Венелинъ искалъ да заинтересува Априлова още повече съ творенията на своя народъ. „Но каква разлика между сърби и българи"?! пита веднага Венелинъ. Българитѣ не сѫ прѣдприели нищо за себе си, но навредъ отказваха да съдѣйствуватъ на тогова, който се нагърби да възвѣсти на свѣта за

Digitized by Google

тѣхъ. Но надѣя се — допълняме недоказаното у Венелина — поне вие ще ми помогнете въ трудната задача.

И мислейки, че съ наведенитѣ красноречиви доводи, надали ще вразуми Априлова да му събира разни фолклорни материали, Венелинъ счелъ за умѣстно да обърне вниманието му и върху голѣмото

2. *значение на българскитѣ по-стари исторически пѣсни.*

По тая тема разсѫждава така.

„Прѣдъ видъ на туй, че сърбитѣ (слѣдовно и българитѣ) спазватъ въ пѣснитѣ си прѣдание даже за свои жупани прѣзъ XIV. в., като напримѣръ за царь Душана, моля ви покорно да дадете наставление отцу Неофиту, да събира всички народни пѣсни за българскитѣ царе и князе. Въ тия пѣсни се таятъ прѣкрасни исторически събития. Мисля, че търновци, дрѣновци, рѣховци, габровци ще ни дадатъ извѣсть за царь Шишмана и за неговитѣ любовници, за паданието на България подъ турското иго; прѣдимно да обърне особно внимание на похожденията и авантюритѣ на *Крали Марка*".

Обаче не закъснѣва Венелинъ да добави (малко по-долу), какво не по-малка стойность за науката иматъ и народнитѣ пѣсни за по-нови исторически събития. И, за да накара Априлова да не отминава и подобни пѣсни при записване разни фолклорни материали, обръща вниманието му върху

3. *важностьта на по-новитѣ български исторически пѣсни.*

„Въ сръбскитѣ геройски пѣсни", пише Венелинъ, „намирамъ извънредно много любопитно и важно за подпълняне историята на сърбитѣ, така напримѣръ твърдѣ любопитни пѣсни за Косовската битка и за паданието на Косово. И тъй съгласно съ тѣхъ полагамъ и даже отъ опитъ зная, че българитѣ иматъ множество свои исторически пѣсни, така напримѣръ за царь Александра (не за велики, а за български), за Шишмана, Страшимира, Калояна и за други, сѫщо тъй и за паданието на България подъ турското иго, или пѣсни за разни лица и събития вече отъ врѣме на турското владичество, както за срѣднитѣ, така и за послѣднитѣ врѣмена, напримѣръ за Пелованоглу, за Пазваноглу, кърджалиитѣ и т. н. Тия пѣсни ще могатъ да фрълятъ яръкъ лучъ за състоянието на българитѣ прѣзъ врѣме на турския периодъ въ тѣхната история — периодъ, за който исторически източници могатъ да бѫдатъ почти толко еднитѣ пѣсни".

Достатъчни били, споредъ Венелина, наведенитѣ доводи да заинтересуватъ Априлова съ народната словесность и да го накаратъ да разбере, че не само историческитѣ пѣсни иматъ важность

Digitized by Google

за науката, но че и въ сѣка пѣсень, каквато и да била тя, въ сѣко народно умотворение, колко и немаловажно нагледъ, се крие нѣщо тайнствено, бѣлѣжито. За това не трѣба да се занемарятъ и най-нищожнитѣ творения на простия народъ. Априловъ разумѣлъ напълно това и се разпоредилъ, както видѣхме, да се събиратъ разни фолклорни материали за Венелина.

Но на тоя, който 1. „отъ самото начало на пѫтуването си до свършъка на живота си горещо хлопалъ“ за български народни пѣсни, 2. „обѣщавалъ за всѣка пѣсень по рубла, макаръ никога за нищо да не струвала“ и 3. „като благодарилъ за пратената нему благодарствена ода отъ Пѣшакова, прибавилъ „за мене бѣ приятно да зная, че има поне единъ българинъ, който най-сетнѣ поискалъ да оцѣни моето слабо адвокатство въ полза на неговитѣ съотечественици: но още по-приятно би било, ако да бѣше изпратилъ нѣкоя пѣсня“, не бѣ сѫдено да разработи пратенитѣ материали. Болесть подѣде здравето на горещия любитель на българското народно умотворство тъкмо въ пълния развой на умственитѣ му сили. Смъртьта го смъкна въ гроба много рано.[1])

* * *

[1]) Не е безинтересно да приведемъ какъ характеризува самаго Венелина неговиятъ обожатель *П. Безсоновъ* въ прѣдговора си къмъ Болгарскія пѣсни (томъ I, стр. XII—XIII; вж. ib. XVI—XVII стр.). „Човѣкъ съ знания и още повече горещъ и дѣятеленъ въ знанието си, не ученъ по занаятъ, но винаги способенъ да се учи и да учи, не толкова прѣдпазливъ, колкото увлѣченъ отъ прѣкраснитѣ цѣли, повече устоянъ въ извѣстни прѣдѣли и повече наклоненъ да тича съ живость срѣщу любопитнитѣ въпроси; напоконъ човѣкъ, който изпълва неулучкитѣ на живота или на науката съ бѣжливостьта на единъ изпитливъ погледъ и съ непристорна, чиста и искрена жизненость; карпато-русинътъ Венелинъ има неоспоримо, ако не изключително, влияние върху зараждащата се новобългарска писменость не толкова съ своитѣ съчинения, колкото съ силата на личното увлѣчение, което прѣмина у негови познати и непознати българи. И тъкмо сичко, що имà хубаво въ дѣлото на българското възраждане, то се свързваше право или посрѣдно съ името и дѣйностьта на Венелина“. А малко по-долѣ добавя „да поживѣеше Венелинъ навѣрно много нѣща щѣха да бѫдатъ другояче“.

Не е излишно да се види казаното за Венелина въ послѣднитѣ некролози прѣзъ година

1839.

1. Некрологъ Ю. Венелина. Галатея, ч. II № 16. стр. 587—588.
2. Ю. И. Венелинъ. Сынъ отечества, № 8. отд. V. стр. 18—20.
3. Біографія Венелина. Московскія Вѣдомости, № 40. май. Прѣпечатено изцѣло въ прѣдговора на „Историко-критическія изысканія Юрія Венелина. Томъ II. Словене“ стр. LXXI—LXXIЦ.
4. Тукъ се отнася и стихотворениего отъ *Георгия Ѳ. Пѣшаковъ,* Рыданіе на смертьта Ю. И. Венелина (вж. *В. Априловъ,* Денница ново-болгарскаго образованія, стр. 93—95 = *Ив. Молнаръ,* Прѣдговоръ въ „Древніе и нынѣшніе словяне“ стр. LXVI—LXIX = *Д. Н. Златърски,* Юрий Ивановичъ Венелинъ, Лѣтописъ III. 157.

Digitized by Google

Поради ранната си смърть Венелинъ не успѣ да изпълни нито десетинката отъ начертания си планъ. При все туй той упражни благотворно влияние върху нататъшния развой на нашата фолклористика. До дѣ се простре отразътъ на Венелиновитѣ идеи, ще се разбере най-добрѣ, когато се изложи въ генетична връзка историчниятъ развой на нашия фолклоръ. Тука ще споменемъ само, че безъ отраза на неговитѣ идеи надали щѣше 1. нашата фолклористика да притежава излѣзлитѣ до освобождението ни фолклорни сбирки, 2. да се вдъхнови Раковски съ такива горещи патриотични чувства, каквито срѣщаме въ цѣлата му етнографска дѣйность и 3. да бжде издѣлана отъ Гологанова грубата фалшификация на Верковича — „Веда Словена".

Тъй или инакъ, Венелинъ прьвъ оцѣни научното значение на нашата народна словесность, прьвъ възбуди живъ интересъ у българската интелигенция къмъ нея и съ това отхрани доста работници въ това поле.

София, 1905 год.

Не по-малка важность прѣдставя и писаното по откриване паметника на Венелина прѣзъ година

1842.

1. Открытіе памятника Венелину. Московскія Вѣдомости № 104.
2. Памятникъ Ю. Ив. Венелину. Сынъ отечества, № 3. отд. VII стр. 19—20.
3. Памятникъ Ю. Ив. Венелину, воздигаемый Одесскими Болгарами, С.-Петербургскія Вѣдомости, № 44.

1843.

1. Открытіе памятника Венелину. Маякъ, томъ IX. стр. 56—58.
2. Открытіе памятника Венелину (въ Даниловимъ монастирѣ). Москвитянинъ, часть I. № 1. стр. 344.

Digitized by Google

II.

Показалецъ по мотиви и съдържание на пѣснитѣ въ Венелиновата сбирка.

Отъ казаното за дѣйностьта на Венелина по нашия флоклоръ се видѣ, какво той смогналъ кое самъ, кое чрѣзъ приятели да събере съ много трудъ 70 български народни пѣсни. Освѣнъ тия материали срѣщаме самъ-тамъ въ трудоветѣ му дребни фолклорни подадки. Имайки на умъ, че тѣ не прѣдставятъ бозна каква важность за нашия фолклоръ, отминуваме ги.[1]) Па освѣнъ туй прѣдметътъ на тоя дѣлъ отъ разправата ни по Венелина има за задача, да отбѣлѣжи главнитѣ моменти отъ съдържанието на мотивитѣ въ Венелиновата „Сбирка отъ български народни пѣсни,“ а не да събира зрънце по зрънце разфърленитѣ изъ разнитѣ му съчинения дребни фолклорни материали.

Видѣхме, какво Венелину не бѣ писано да издаде самъ сбирката си, нито пъкъ да събере вкупъ фолклорнитѣ си материали. Ако бѣ спрѣварилъ да стори това, тогава несъмнѣно прѣдлежеше ни да прѣцѣнимъ, до колко неговата сбирка задоволява днешнитѣ научно-фолклорни изисквания. А сега, когато ни е знайна чрѣзъ втора и трета ржка, нѣма защо да събуждаме изгнилитѣ Венелинови кости. Доста е мисля, да отбѣлѣжимъ само, че цѣлиятъ сборникъ на Безсоновъ (вж. по-долѣ) е прѣдставялъ и прѣдставя цѣнна вноска въ нашата фолклористика. Но тъй като въ него е вмѣстена и Венелиновата сбирка, то несъмнѣнно и

---

[1]) Колко за илустрация привеждаме слѣдния характеренъ сватбенъ обичай: „У задунавскитѣ славяни, както у *българитѣ*, така и у *сърбитѣ*, младитѣ люде, встжпвайки въ съпружество, поканватъ младъ човѣкъ, който стои отъ лѣвата страна на невѣстата тъй, като че ли ще се вѣнчава съ нея. Тоя младъ човѣкъ наричатъ *дѣверь*, а у насъ (руситѣ) *дружко*. Смисълътъ на това *дѣверно тѣчане* у тѣхъ е по-свещенъ, отколкото смисъла на кръстния баща. Женихътъ, комуто дѣвойката отдава и живота и сждбата си, подъ вѣнеца отъ своя страна ѝ поржчва, какво, въ случай на нещастие, смърть, *дѣверьтъ* или дружко е длъженъ да го замѣсти, т. е. да бжде защитникъ и покровитель на *вдовицата—сирота*. Ето защо и дѣверътъ си нахлузя зеленъ вѣнецъ. Слѣдъ свършъка на бракосъчетанието, свещеникътъ, давайки да піятъ съпрузитѣ отъ *една и сжща чаша*, дава напоконъ и на дѣверя, *да участвува въ чашата на живота на ближния*.

Въ врѣме на сватбенитѣ обреди невѣстата подкупва цѣлото юношество въ полза на своя женихъ: дава на всѣки гостъ съшита отъ нея риза и кърпа. Кърпитѣ на младежитѣ пришиватъ о рамото, като знакъ, че тѣ сж готови (да се фърлятъ) за тѣхъ и въ огънь и въ вода. Ризитѣ и пошоветѣ шие самата невѣста (вж. О характерѣ народныхъ пѣсенъ у славянъ задунайскихъ, стр. 32 бѣл.)

Интересно е да се види казаното отъ *А. Ст. Кипиловски* за българскитѣ сватбени обичаи въ сборника на *П. Безсоновъ*, Болгарскія пѣсни, томъ II. стр. 24.

Digitized by Google

тя подпада подъ сѫщата присѫда, само съ тая оговорка, че Венелиновиятъ „сборникъ отъ български народни умотворения щѣше навѣрно да блещи съ по-голѣмо богатство и критичность на материала, отколкото Безсоновия“ (вж. Сбм. XVI—XVII стр. XI), ако бѣше излѣзълъ изподъ перото на оня, който ги цѣнѣше, ако е позволено да кажа, по-скѫпо отъ себе си.

Тъй или инакъ, Венелинъ си извоюва видно мѣсто въ редоветѣ на нашитѣ фолклористи. Това се дължи прѣдимно на *П. Безсоновъ*, който съ издаванего на своя сборникъ „Болгарскія пѣсни изъ сборниковъ Ю. Ив. Венелина, Н. Д. Катранова и другихъ болгаръ“ (Москва, 1855, томъ I и II; печатенъ въ *Временникъ* Императорскаго Московскаго Общества исторіи и древностей россійскихъ. Книга двадцать первая и двацать вторая. Москва. Въ университетской Типографіи 1855.) изтъкна частично заслугитѣ на Венелина за нашия фолклоръ.

На редъ съ името на Венелина стоятъ и имената на неговитѣ непосрѣдни ученици-фолклористи: Априловъ, Палаузовъ, Неофитъ Рилски, Кипиловски и Пѣшаковъ. Но и тѣхъ постигна участьта на тѣхния учитель: не бидоха живи да довършатъ почнатото дѣло. Отъ тѣхъ Априловъ и Палаузовъ успѣха само да прѣпратятъ Венелину събранитѣ пѣсни отъ

1. *Неофита Рилски* 20: №№ XXVI, LVII, LXXVII, LXXVIII, LXXIX, LXXX, LXXXI, XCII, XCVI, C, CI, CII, CIII (западно нарѣчие), CXV (Жеравна), CXVIII, CXXXVI, CXXXIII, CXXXVIII, CXXXIX и CLVII. Записани по източнобългарско нарѣчие, но неотбѣлѣзано поименно отъ кои мѣста.

2. *Атанаса Ст. Кипиловски* 10: №№ III, LXIII, LXIV, LXXIV, LXXV, LXXVI, LXXXIX, XCI и XCV. Първитѣ три записани по Видинско нарѣчие, а останалитѣ — по източно-българско (прѣдимно Котленско).

3. *Георгия Т. Пѣшаковъ* 6: №№ XXXII, LXXXIII, LXXXIV, XCVII, XCVIII и XCIX. Записани въ Видинско.

Освѣнъ тия 36 пѣсни сбирката на Венелина съдържа и слѣднитѣ 35 записани отъ самаго него въ

1. *Одеса* 30: №№ VII, VIII, IX, X, XI, XVI, XXI, XLIII, LI, LII, LV, LVI, LVII, LX, CX, XCIII, XCIV, CV, CVI, CVII, CVIII, CIX, CX, CXI, CXII, CXIII, CXIV, CXVI, CXVII и CXXXV.

2. *Варна* 4: №№ XIV, LIX, LXI и LXII и

3. *Неотбѣлѣзано дѣ записана* 1: № L.

Толкова материали съдържа сбирката на Венелина.[1]) Гледани отъ днешно научно-фолклорно становище, тѣ много малко задоволяватъ научнитѣ изисквания: записани сѫ горѣ-долу фонетично (и съ ударение), класификувани сѫ неправилно, гуденъ е (не на всички) несполучливъ надсловъ, и не е отбѣлѣзано, да ли всѣка пѣсень, взета като нѣщо цѣло, е завършена. А това не стига: нужни сѫ още много коментарии. Безъ да ги излагамъ, ще се огранича съ огледъ на съдържанието 1. да класификувамъ пѣснитѣ, 2. да гудя на всѣка подходно заглавие, 3. да отбѣ-

---

[1]) *П. Безсоновъ* въ сборника си Болгарскія пѣсни (томъ II., прибавка стр. II—III.) указва поименно, кои пѣсни не сѫ народни, кой по колко е записалъ, какъ, дѣ и чрѣзъ кого сѫ пратени Венелину.

Digitized by Google

лѣжа, коя е ненародна, 4. да изложа много накратко съдържанието на всѣки мотивъ, 5. да покажа, коя пѣсень е недовършена (прѣдимно безъ финалъ), 6. да посоча, коя кждѣ е напечатана у Безсонова: въ кой томъ, на коя страница, къмъ коя група пѣсни спада по дѣлбата на Безсонова, на кое нарѣчие[1]) е записана и кждѣ и най-послѣ 7. ще наведа съотвѣтни варианти *само изъ Венелиновата сбирка.*

Периодични пѣсни.

Коледна.

Раждане и кръщаване на млади Бога.

Богъ се ражда. Окжпва го майка му. Приспива го въ люлки. Повикватъ св. Ивана да го кръсти. Кръщава го.

Варианти: 1. II, LXIV 10—11 коледна, Видинско = 2. *П. Безсоновъ,* Калѣки перехожія. Москва 1863. выпускъ IV, № 267. стр. 45.

Трапезни.

Наздравица.

Честита му ржка, който чаша държи и въ нея вино налѣва. Пийте за много години!

Вариантъ II, CLII 148, пѣе се на служба, източно нарѣчие.

Царь кара слугинята си да му пѣе.

Царь казва на слугинята си да му пѣе. Тя му отказва: манастиръ заправила, та ѝ хазна не стига да го доправи. Царьтъ ѝ обѣщава да дотъкми недостига, стига да му попѣе, за да се веселятъ.

Вариантъ I, XIV 71—72, юнашка, Варна. Недовършена.

Пѣсни изъ челядния животъ.

Майка и дъщеря.

Болна мома до умиране.

Разболѣва се мома отъ чума. Майка ѝ я пита отъ какво е болна. Тя ѝ казва, че е болна отъ черна чума и скоро ще умре.

Недовършена.

Вариантъ II, LXXVII 29—30, пжтнишка, източно нарѣчие.

---

[1]) За краткость ще употрѣбимъ въ текста „източно нарѣчие". Подъ тоя терминъ спадатъ пѣсни, записани прѣдимно по *сѣвероизточно българско* нарѣчие.

Digitized by Google

Мома избълва деветь змии.

Болна мома лежи деветь мѣсеци. Майка ѝ я пита, отъ какво е болна. Като прѣдъ духовникъ тя ѝ зарежда, какво, когато отишли да жънатъ на Св. Илия, всички сж отпочинали и заспали подъ сѣнка, а тя легнала край вода. Спейки тамъ, влѣзло ѝ змийче въ устата; когато огладнѣе, страшно я мжчи. Майка ѝ знахарка я тѣши да се не бои: скоро тя ще я оздравѣе. Тя събрала деветь билки, варила ги деветь години; на десетата дала на болната да пие. Щомъ пийнала, веднага избълвала деветь змийчета.

Вариантъ II, LXII 3—5 митична, Варна.

Змейове задигатъ дѣвица отъ хоро.

Мома хоро води, а до нея два змея играятъ. Играещецъ, грабватъ я змейоветѣ и занасятъ въ пещери. Майка ѝ я всждѣ търси, но ниидѣ не намира: момини дружки не ѝ обаждатъ, че дъщеря ѝ змейове задигнали. Тогава селени и попове заричатъ селото вече хоро да не играе, за да не слизатъ змейове дѣвици да задигатъ. Майката, бѣлейки щерчини дарове, моли Бога да я прибере. Молбата ѝ чува риба . . .

Недовършена.

Варианти: 1. II, LXI 1—2, митична, Варна. — 2. Срв. Родители оплакватъ удавенитѣ си синове, стр. . . .

Недоволни майки отъ дъщеритѣ си.

Една майка се оплаква отъ момичето си, че не знае хлѣбъ да мѣси, а друга проклева дъщеря си: по-добрѣ е да съмъ те закопала, дъще, нежели да съмъ те имала.

Вариантъ II, CXV. 83—84, любовна, Жеравна-Котленско.

Майка и синъ.

Момкови прѣдсмъртни поржчки.

Синъ казва на майка си, какво обходилъ толкова градове, колкото сж дни въ годината и ниидѣ го болесть не нашла, а щомъ пристигналъ у дома, разболѣва се и лежи деветь години. Той изповѣда прѣдъ нея, че му е жалъ, за дѣто ще умре младъ и нѣма кой коня да му гледа: майка му е стара, братъ му е забѣгналъ, жена му ще го отгледва за другиго. Зарадъ туй болниятъ синъ моли майка си: кога той умре, да го не копа въ гробища, ами на кръстопжть; на главата му манастиръ да съгради, на сърце му градина да загради и въ нея цвѣте да насади, на крака му чешма да изведе, край нея знаме да побие и за него конь да върже, та кога мине царева войска — всѣко старо въ черква да се кръсти, него да спомина, всѣко младо цвѣте да набере, за него да си спомни, а който конь отвърже да каже: Богъ да прости тоя юнакъ, който яздилъ тоя конь и развѣвалъ това знаме.

Недовършена.

Вариантъ I, IV 36—38, юнашка, Видинско.

Digitized by Google

Родители и синове.

Родители оплакватъ удавенитѣ си синове.

Градски пазачъ моли мома да понагледва града, дордѣ отиде при войвода, който го вика конь да му дари. Мома го послушва. Пазачатъ отива. Вмѣсто конь войводата му дарява мрѣжа да прѣмрѣжи морето, та да улови дребна риба. Прѣмрѣжва го. Ловейки риба, той прѣобръща 300 гемии, та издавя 300 българчета. Калпаци имъ плаватъ по морето. Доглеждатъ ги майки и бащи, братя и сестри и почватъ да оплакватъ и да тжжатъ за удавенитѣ си синове и братя.

Варианти: 1. II, CXXXVII 110—111, войнска, източно нарѣчие. — 2. Срв. отчасть „Змейове задигатъ дѣвица отъ хоро“, стр. 364.

Братъ и сестра.

Момини юнашки подвизи.

1. Мома убива мечка стръвница.

Братъ пшеница отвѣва, а сестра му я отмита и плаче. Той я пита, защо плаче, дали й е работа дотегнала, или че не я е рано оженилъ? Тя му казва, че е доволна отъ всичко, но че въ село дохожда мечка стръвница, та изѣжда на день по човѣкъ; днесъ е редъ нея да изѣде. Той й казва да се не бои. И още не доизрекълъ това, пристига мечка стръвница. Той я прѣсрѣща и улавятъ да сѐ борятъ. Борятъ се дълго врѣме; никой не пада. Мома ги наблюдава. Напоконъ брату сърце прѣмалѣва. Моли сестра си да земе брадва и удари мечката по чело, и обѣщава й, че, ако го отърве, ще я ожени за селското копеле. Тя го послушва: грабва брадва, ударя мечка, погубва я и отървава брата си и цѣло село отъ това зло. За отплата на тоя подвигъ, по момино желание, селени и попове рѣшаватъ да й дадатъ кметското копеле. Даватъ й го и ги вѣнчаватъ.

Варинантъ I, XXI 99—103, юнашка, Одеса.

2. Трудна жена разбива царска хазна.

Братъ моли сестра си да идатъ въ Врачанската клисура, та да разбиятъ минаващата отъ тамъ царска хазна. Тя му казва, че не може да го придружи, защото е въ положение и скоро ще роди. Той пакъ настоява да го придружи: нѣма много да се бавятъ. Най-сетнѣ тя се съгласява. Прѣмѣнва се въ мжжки дрехи, обрjжжва се съ юнашко оржжие и потегля съ дружина. Пристигатъ при клисурата. И дордѣ позиция да зематъ, пристига и хазната. Жена-юнакътъ обажда на дружина, че тя сама ще прѣземе хазната. Тя замѣрва първо хазнатаря и го застрѣлва. Слѣдъ това изважда остра сабя и съ три замаха погубва 300 души. Отнима хазната. Дѣлятъ я братски. Дѣлейки я, ражда се мжжко дѣте. То продумва на вуйча си: и мене дѣлъ сторете.

Вариантъ I, III 32—35, юнашка, Видинско. Недовършена.

Digitized by Google

Братъ застрѣлва сестра си кошута.

Обзалагва се сестра съ брата си, че ако отиде тя посрѣдъ нощь прѣзъ планината при полугаря, той ще й дари деветь овна. Тя се наима. Става посрѣдъ нощь, забродя низъ планината и пристига край полугаря. Тамъ повиква не както се вика, ами заблѣйва като кошута. Братъ й я чува. И мислейки я за кошута, грабва пушката и я замѣрва право въ челото. Застрѣлва я тъкмо въ лѣва нянка. Тя извиква тогава, както се вика, и веднага издъхва.

Вариантъ II, LXXVI 25—27, овчарска, Видинско. Недовършена.

Пѣсни изъ личния животъ.

Любовни.

Момъкъ се стѣга моми да гледа.

Момъкъ казва на майка си да му нахрани добрѣ builder кончето, че ще иде моми да гледа и Янка гражданка.

Вариантъ II, CVIII 77, любовна, Одеса. Недовършена.

Момъкъ търси лика спроти себе.

(Ненародна).

Юнакъ моли вѣтъръ горянинъ да духне, та да разхлади него и коня му, че ще иде въ гръцка земя да търси лика спроти себе — хубавица съ чисто сърце: другиго не либила и другиму цвѣте не дала. При това момъкътъ обѣщава на вѣтъра, че ако му намѣри това, що търси, братъ ще го братими, за да му вѣе, кога става и кога лѣга съ изгората си. Момъкътъ се оплаква, че си имотъ има, ала си нѣма ни другарка, ни родители, ни роднини.

Вариантъ II, XCVIII 64—66, любовна, Видинско. Недовършена.

Момъкъ отива при сгодени моми.

(Ненародна).

Съненъ момъкъ пита мащеха си, да ли сѫ пѣли първи пѣтли и повторни и да ли е викалъ ходжа на джамия. Тя му казва, че нито сѫ пѣтли пѣли, нито ходжа е викалъ. И безъ да я слуша и да се страхува, че е срѣднощь, той си изважда кончето и потегля за студени кладенци. Тамъ заваря три моми сгодени. Пита ги, да ли се гази водата и кърши ли се калината. Тѣ му казвать, че нито се гази водата, нито се кърши калината.

Недовършена.

Варианти: 1. II, LXXXIX 49—50, любовна, Котленско. — 2. II, XC 51, любовна, Одеса.

Digitized by Google

Неспособенъ момъкъ мома да удържи.

(Ненародна).

Край село хоро играе. Всѣки момъкъ играе до либето си, а само единъ нѣма до коя да се хване. Хваща се до хубава мома, а тя избѣгва. Оскърбенъ, пита баба си, какъ да ѝ отмъсти. Тя го научва да запали момини дворове, та кога излѣзе мома да гаси, да я улови и завлѣче. Той послушва баба си — подпалва дворовете. Дохажда мома да гаси. Той я улавя въ тъмнината, но тя му се изплъзва изъ ръцѣтѣ. Отъ далечъ му се присмѣла, че трѣбало да се жени ѹврѣме, защото сега сѫ момитѣ много скѫпи и мили, а момцитѣ — много евтини и омразни.

Вариантъ II, LXXXIII 36—38, хороводна, Видинско. Недовършена.

Момъкъ търси вода отъ либето си.

Мома отива за вода. Налива си и си похожда. На пѫть я прѣсрѣща напетъ момъкъ и ѝ поисква вода — не че изгорѣлъ за вода, но за момина севда.

Недовършена.

Варианти: 1. *Венелинъ*, О зародишѣ новой болгарской литературы (Москва, 1838. И въ двата български прѣвода фигурира тая пѣсень) стр. 51, сватбена = 2. II, LXXV. 23, сватбена, източно нарѣчие. — 3. II, LXXIV 22—23, сватбена, Котленско.

Горà чернѣе за вода, мома копнѣе за либе.

Минавайки прѣзъ гора, мома свири съ листецъ и моли гората да сподѣли тѫгата ѝ: тя да чернѣе за вода и листецъ, а мома да копнѣе за първо либе.

Вариантъ II, CXIII 81—82, любовна, Одеса. Недовършена.

Мома крѣе за отдалечени либета.

Снаха пита зълва си, защо е толкова скръбна и тѫжна, повѣхнала и посърнала? Зълва ѝ казва, че кога отишли чичове ѝ въ чужбина, завели съ себе си двѣ момчета, които ѝ сърцето плѣнили; за тѣхъ вѣхне, а за либе крѣе: нѣма кого да залиби.

Вариантъ II, CXVI 84—85, любовна, Одеса. Недовършена.

Момъкъ праща поздравъ на либето си по вѣтъра.

(Ненародна).

Момъкъ казва на очитѣ си да гледатъ въ поле широко, какъ вѣтъръ вѣе, сърце весели. Той пита вѣтъра, да ли не е видѣлъ изгората му и да ли тя жали за него, както той за нея? Момъкътъ моли вѣтъра, кога се върне, ако мине прѣзъ момини двори, да поздрави либето му и да му обади, че той иска да се срѣщне съ него, за да изкаже тѫгитѣ на сърцето си.

Вариантъ II, XCVII 62—64, любовна, Видинско. Недовършена.

Digitized by Google

Момъкъ крѣе по изгората си.

Момъкъ моли мома да каже майцѣ си да я не праща всѣка заранъ и вечеръ за вода съ ведрици ковани и съ китки накичени, за да пои и разхлажда коня си съ извадена отъ нея вода, а той да се кичи съ китки шарени и да мирише момино цвѣте, та да не умре не носилъ китка отъ либе и да не пукне конь подъ него.

Недовършена.

Варианти: I, II, LXXXIV 38—39, хороводна, Видинско. — 2. II, CI 69—70, любовна (ненародна), източно нарѣчие.

Момъкъ копнѣе да вземе мома.

Момъкъ пита мома, да ли чува, какъ нарича тамбура: ти не дохождашъ вечеръ на седѣнки, сутринь на кладенци. Обажда ѝ още, че той постоянно моли Бога дъждъ да завали, рѣка да дотече, майка ѝ да отнесе, та двама да се зематъ.

Недовършена.

Вариантъ II, LXXX 31—32, пътнишка, източно нарѣчие.

Цѣлувката е до вѣка.

Вѣтъръ повѣва, откръшва клонка маслинка, та ударя спеща мома по лице. Тя се събужда и проклева вѣтъра да се не навѣе, а Дунава да се не набучи: дълбоко заспала и засънувала, какво дошли край нея три момци: бакалъ, златарь и шивачъ Първиятъ я ударилъ съ ябълка по гърди; вториятъ съ скжпоцѣненъ пръстенъ по пръста, а третиятъ надникналъ да я цѣлуне. Тогава тя ги проклева: който фръли съ ябълка, кога умре ябълка да му разрѣжатъ; който замѣри съ пръстенъ, деветь години боленъ да лежи, та прѣзъ пръстенъ да се провира и о сламка да се подпира, а който ме цѣлуна, устата да му миришатъ на божигробски босилекъ и съ него вѣкъ да вѣкувамъ.

Варианти: 1. II, XCI 51—53, любовна, източно нарѣчие. — 2. II, XCII 54—56, любовна, източно нарѣчие. — 3. II, XCIII 57—58, любовна, Одеса.

Все така до вѣкъ да се либимъ.

(Ненародна).

Момъкъ залибва глупаво либе. Той му се скарва, а то избѣгва въ градинка. Тамъ заспива подъ трендафилъ, пружва ржцѣ о карамфилъ и разкрива си гърдитѣ. Момъкътъ отива при нея. Срамъ го е да я цѣлуне. Навежда се: присланя глава о глава, прилѣпя лице о лице, притиска тѣло о тѣло. Спещата се събужда и проклева: дори свѣтъ свѣтуваме, все така да се либимъ.

Вариантъ II, XCIX 66—67, любовна, Видинско. Недовършена.

Момъкъ не изпуща отъ леглото си мома.

(Ненародна).

Пѣтлитѣ пѣятъ на разсъвване, копачи на лозе отхождатъ, момитѣ за вода се отправятъ. Мома, спеща при либето си, като чува това, моли

Digitized by Google

го да я заведе по-рано у дома ѝ. Той я задържва у леглото си, лъжейки я, че е още рано.

Вариантъ II, C 68—69, любовна, източно нарѣчие. Недовършена.

Мома прѣдлага на либето си да се веселятъ.

Момъкъ-турчинъ похожда на Цариградъ да купи за либето си огърлица съ жълтици. Любата му българка го моли да не ходи тамъ, ами да дойде у майчини ѝ двори, та да се качатъ на високи кули, за да се веселятъ — тя да налива люта ракия, а той да пие.

Недовършена.

Вариантъ II, XCVI 61—62 любовна, източно нарѣчие.

Момъкъ купува цѣръ за изгората си.

Момъкъ-турчинъ пита изгората си българка, отъ какво болна лежи. Тя му казва, че глава я боли, треска я тресе, та ще си умре млада. Той я утѣшава да се не бои: ще ѝ купи цѣръ за глава, лѣкъ противъ треска, та ще оздравѣе.

Недовършена.

Вариантъ II, LXXVII 27—28, пѫтнишка, източно нарѣчие.

Болникъ се прощава съ либето си.

Момъкъ, боленъ отъ чума, моли майка си да му постеле на дворове подъ круша. Постила му. Сѣда край него; съ вѣтрило тя му мухи пѫди, а братанци съ босилекъ му сѣнка държатъ. Слѣдъ малко болникътъ помолва майка си да повика либето му, за да се опростятъ: дълго сѫ се либили и вѣрно сѫ си думали, та ги е земята слушала, небето гледало. Повиква я. Дохожда изгората му, фаща го за дѣсна рѫка, а той я цѣлува и се опрощаватъ.

Вариантъ I, VIII 57—58, юнашка, Одеса.

Латинче застрѣлва лъжлива гъркиня.

Мома-гъркиня се провиква отъ бащини си стъклени палати, че който прѣплава Бѣло море, той нея ще вземе съ бащини ѝ палати. Наима се момче латинче — прѣплавва морето. Ала гъркинята не пристая, ами повторно се провиква: който насади срѣдъ море лозе, край него дюли и набере кошница грозде, той ще я залиби. Пакъ се наима латинче: насажда срѣдъ море лозе, а край него дюли; наберва кошница грозде и я занася гъркини. Мома гъркиня пакъ не пристая, ами повторно въпросъ задава: който замѣри ясното слънце и го удари, нему ще бѫде люба хубава гъркиня. Латинче се наима и това да извърши. То замѣря ясно слънце, но ударя лъжлива гъркиня.

Вариантъ I, X 61—62, юнашка, Одеса.

Мома се обзалага съ шивачъ.

Дѣвойка подраня рано за вода; туря си фесъ надъ око, разглежда поле широко и по него трѣвата. Срѣдъ полето съзира чадъръ, а подъ

Digitized by Google

него младъ шивачъ. Момата се отправя право при него. Пита го: да ли може ѝ направи тънка телкия, ама съ ножици да я не рѣже, съ аршинъ да я не мѣри, съ ржцѣ да я не шие? Младиятъ шивачъ ѝ нищо не отговаря, ами я запитва: можешъ ли ми омѣси бѣла погача, ама съ сито да я не сѣешъ, съ сълзи да я замѣсишъ, на слънце да я опечешъ, та заедно да я изѣдемъ?

Вариантъ II, CV 74—75, любовна, Одеса. Недовършена.

Сватбени.

Ако не зема изгората си, ще забѣгна въ чужбина.

На минаване край момини двори, момъкъ забѣлѣзва красавица-мома. Съглежда я слѣдъ малко, какъ тя по двори се разхожда като гължбица, разхубавѣла съ бѣло лице — червенъ трендафилъ, спуснала руса коса — паунъ пера, протегнала тънка снага — висока топола, пружила ржцѣ — бѣлъ снѣгъ, застрѣляла съ черни очи — череши, проточила тънки вѣжди — морски пиявици и застрѣляла момъка право въ сърцето. Залибенъ до полуда, той настоява прѣдъ майка си непрѣмѣнно да му земе тая красавица: иначе, ще забѣгне въ чужбина, дѣто само ще го слуша, а не ще го вижда. Майка му обѣщава да му я земе, стига да не забѣгне той на чужбина.

Недовършена.

Варианти: 1. II, LXXXI 32—34, пжтнишка, източно нарѣчие. — 2. II, CXI 79—80 любовна, Одеса.

Момъкъ изписва либето си на хартия.

Момъкъ казва на либето си да не гледа нагорѣ-надолѣ, ами да го гледа право въ очитѣ, та да я изпише на бѣла хартия съ цариградско калемче, съ венедишко мастило, за да я прати на родителитѣ си да видятъ, какво добро е залибилъ синъ имъ на чужбина: съ снага висока, лице — прѣсно сирене, вѣжди — гайтани, уста — чаша сребърна, езикъ — сладка смокиня.

Недовършена.

Варианти: 1. II, CII 70—71, любовна, източно нарѣчие. — 2. Срв. прѣдходния мотивъ.

Момку върнати годежници.

(Ненародна.)

Момъкъ казва прѣдъ мома: Богъ да убие майка ти, за дѣто те е родила толкозъ хубава — червена като ябълка, съ лице лебедово, очи на доганъ, вѣжди като гайтанъ — и за дѣто ми върна годежницитѣ, които ти носѣха скжпи подаръци. Напоконъ проклелъ и баща ѝ, за дѣто нему не я далъ.

Варианти: 1. II, CVI 75—76, любовна, Одеса. — 2. Срв. прѣдходнитѣ два мотива.

Digitized by Google

Годеница не ще годеника си.

Мома пита момъкъ, защо не дохажда на седѣнка, та да седне до любата си и да ѝ земе китка. Той ѝ казва, че майка ѝ я е сгодила, та нѣма за какво да дохажда. Момата му съобщава, какво любата му се разгодила и заржчала да дойде либето ѝ, та да избѣгатъ въ чужбина, дѣто да си живѣятъ съпружки.

Вариантъ II, CIV 72—73, любовна, Одеса. Недовършена.

Годеница скърби зарадъ съня си.

Майка казва на дъщеря си, че отъ какъ я сгодила въ сжбота срѣщу недѣля за чутенъ болеринъ, никакъ не я е видѣла тънко да преде, ясно да запѣе, крѣхко да се смѣе. Дъщеря ѝ обажда, за какво е скръбна: сънувала, какво кжщата имъ изгорѣла, дъски попадали, ясли се сгромясали.

Вариантъ II, CXVII 85—87, любовна, Одеса. Недовършена.

Любовьта не знае рода.

Момъкъ пита братовчедка си, защо е скръбна — дали я е майка ѝ разсърдила, или я е рано събудила? Тя му казва, че нито я е майка ѝ разсърдила, нито я е рано събудила, токо я е сгодила за момче бакалче. Братовчедъ ѝ прѣдлага, че, ако не ще годеника си, двама да се զематъ. Очудена тя го запитва, какъ ще се вcovered зематъ, когато сж роднина: баща ѝ и баща му — два братя, той и тя — братовчеди. Братовчедъ ѝ казва, какво сино небо край нѣма, дълбока вода бродъ нѣма, хубава мома родъ нѣма, и че ще дадатъ на попове стотина, на владика третина да развалятъ роднина, та да се взематъ двамина.

Вариантъ II, CXII 80—81, любовна, Одеса. Недовършена.

Мома мисли да се жени.

Питатъ мома, защо ѝ сж денѣ порѓи отворени — дали мисли бой да се бие, или мисли бѣгъ да бѣга? Тя имъ отговаря, че нито мисли да се бие, нито да бѣга, токо мисли да се жени.

Вариантъ II, CIII 71—72 любовна, източно нарѣчие.

Надалеко за невѣста. Младоженецъ се удавя.

Майка сгодява сина си за мома прѣздунавка. Заправя свадба. Поканва много сватове. Тѣ се събиратъ и потеглюватъ за булката. Кога за нея отхождаха, дюли цъвтѣха, нерендзи връзваха, Дунавъ бѣ бистъръ. Кога се съ нея върнаха, дюли и нерендзи узрѣли, а Дунавъ дотекълъ мжтенъ и каленъ. Сватбари се чудятъ, какъ Дунава да прѣминатъ: никой се ненаима въ Дунавъ да нагази. Напоконъ кумътъ, ведно съ сватоветѣ, казва на младоженеца да съблѣче дрехи вѣнчални, та да облѣче всѣки-

дневни и да опита, дълбокъ ли е Дунавъ. Младоженецътъ ги послушва: загазя въ Дунава. До срѣдъ Дунавъ плувалъ; а по-нататъкъ потъналъ и се удавилъ. Сватбари се сдумватъ да върнатъ булката. Младо дѣверче . . .

Вариантъ I, IX 59—60, юнашка, Одеса. Недовършена.

Булка подъ було трепери.

(Ненародна.)

Питатъ мома, да ли е пристигналъ момъкътъ. Тя имъ казва, че още не е дошелъ, но скоро ще пристигне съ отборъ момци. Слѣдъ малко пристигатъ. Зиматъ момата, качватъ я на конь, гуждатъ ѝ вѣнецъ съ треперушки. И както вѣнче на моми глава трепери, така момку сърце играе за момино бѣло лице.

Вариантъ I, CXVIII 77—88, любовна, източно нарѣчие.

Булка се жертвува за убития си младоженецъ.

Заженва се войвода. Поканя 500 сватове съ петь хоржгви. Отхождатъ сватоветѣ да вземать солунка дѣвойка, момку лика и прилика. Здраво-живо пристигатъ въ Солунъ. Весело прѣкарватъ сватбата — три дни яли, пили и се веселили. Даватъ имъ булката. Отправятъ се съ нея за момкови двори. По пжтя — на минаване прѣзъ гора зелена — невѣстиниятъ конь се разсърдва, та изпопуква стременитѣ си. Сватоветѣ забѣлѣзватъ това; дѣверитѣ казватъ, че ще пукатъ коланитѣ, до като се коньтъ умори, а старецътъ изуства да бжде това за добро. И невѣстата пожелава да бжде това всичко за добро, но сжщеврѣменно добавя, че сърцето ѝ трепери: тая гора не е безъ хайдути — тукъ седи прочутъ войвода, на хайдути знатенъ главатарь. Булката обажда на сватоветѣ, какво той я искалъ три години наредъ отъ майка ѝ; но тя го патиряла. Когато дошелъ първата година да я иска, тя му каза, че още не ни е дѣвойката за даване; на втората го излъга, че още си дари нѣма, а на третата му отказа, какво не дава дъщеря си на хайдутинъ да я води по гората, та никакъ да я не вижда. Още не доизказала това, потрепервa гората: излизать 3000 хайдути. Тѣ погубватъ кума, дѣверя и млада младожена, а солунка дѣвойка закарватъ по гора зелена. Тя се помолва на главатаря да ѝ позволи да отиде на кръвнино мѣсто, та да се прости съ кума и дѣверя. Позволява ѝ войводата. Булката отива на кръвнино мѣсто, запрѣга свилена риза, нагазя кръви до колѣна, отминава кума и дѣверя, и отива право при младожена, комуто жално зарежда: черни очи, защо ме не гледате? медни уста, защо ми не думате? бѣли ржцѣ, що ме не гърлите? Слѣдъ това изважда остро ножче и се пробажда въ клето сърце, жалко говорейки: лежи младожено, двама да лежиме, та да не плаче само твоя майка, но и моя.

Недовършена.

Вариантъ I, XXXII 159—165, юнашка, Видинско.

Digitized by Google

Пѣсни изъ обществения животъ.

Нещастенъ съпружки животъ.

Скрѣбна булка.

Майка казва на сина си да попита булката си, защо, ходейки по двори, сълзи рони, черно носи подъ було? Да ли е либе либила, или ѝ е милю за майка? Синътъ казва на своята първа първнина, снощно вѣнчило . . . . .

Вариантъ II, CIX 77—78, любовна, Одеса. Недовършена.

Невѣрна люба.

Мѫжъ пита жена си, да ли не се е наспала безъ него двѣ вечери? На трета вечерь пристигналъ у дома си, но не я въ кѫщи заварилъ, ами всрѣдъ село, дѣто яла и пила съ неговитѣ врагове, съ нейнитѣ приятели.

Недовършена.

Вариантъ II, LXXXIX 30, пѫтнишка, източно нарѣчие.

Мѫжъ се закаля надъ заколената си бездѣтна жена.

Мѫжътъ казва на обичната си жена, какво отъ какъ се събрали, всичко си прибрали — злато отъ сребро по-много; ала си рожба отъ сърце нѣмали. Зарадъ туй, той ѝ обажда, че ще я погуби. Тя му казва, какво въ гората има ябълка, що не раждала деветь години, а тая година цъвнала и завързала златна ябълка. Мѫжъ ѝ, неразбирайки значението на нейнитѣ думи, отива при побратима си касапинъ. Моли го да дойде у дома му, та да заколи яловата му крава. Касапинътъ се съгласява; наточва остри ножове и нотегля за побратимови си дворове. Тукъ мѫжътъ изкарва не ялова крава, а бездѣтната си жена. И безъ да се мае, касапинътъ я закаля. На умиране тя моли мѫжа си да я разпори, та да види, що има въ утробата ѝ. Той я разпорва и намира мѫжка рожбица — момченце съ перчемче. Тогава мѫжъ ѝ поисква отъ касапина ножъ да разрѣже ябълка, та да си разквраси устата. Касапинътъ му дава. И вмѣсто да разрѣже ябълка, мѫжътъ се прободва въ сърцето и дума на жена си: почивай първа пръвнино, севда голѣма, булка хубава — било ни писано наедно двама да умремъ.

Вариантъ I, XI 63—66, юнашка, Одеса.

Щастливъ съпружки животъ.

Мѫжова фалба.

Българинъ се пофаля прѣдъ турци и евреи, че си има хубава булка, храненъ конь и висока кѫща. Дочува го жълто еврейче, отива право при него и му казва . . . . .

Вариантъ I, LI 248, юнашка, Одеса. Недовършена.

Digitized by Google

Работлива домакиня.

(Окръшка).

Спретната домакиня рано подраня въ понедѣлникъ, наклажда огънь, окжпва дѣтето си и го приспива.

Вариантъ II, CVII 77, любовна, Одеса.

Майка-гължбка спохажда затворения си синъ, когото освобождава жена му.

Тилана набѣдяватъ и го фърлятъ въ цариградска тъмница, дѣто лежи тъкмо деветь години; коса му въ земя зараства, въ нея змии мжтятъ. Майка му запалва вощеница, залѣпва я прѣдъ икона, кръсти се и Бога моли да я прѣсъздаде на каква-да-е гадинка, та да прѣфръкне въ Цариградъ да види, тамъ ли е, живъ ли е затворения ѝ синъ. Богъ ѝ чува молбата — прѣсторва я на гължбка. Тя фръква и отлетва въ цариградски тъмници. Кацва на мраморъ-камень, почва да гука и зароня дребни сълзи. Отъ горещи сълзи мраморъ се стопва, тъмница прокапва, та затворнику коса накапва. Тилянъ моли тъмничаря-вратаря да разгледа да ли сж силни снѣгове, или буйни дъждове. Тъмничарьтъ го послушва — разглежда, връща се при Тилана и му обажда, какво не сж ни снѣгове, ни дъждове, но една сива гължбка, която гука и сълзи рони върху мрамора, отъ които той се стопилъ, та тъмницата прокапала и затворнику коса накапала. Тиланъ казва на тъмничаря, какво това не е сива гължбка, ами неговата стара майка. Тя дочува гласа на сина си и го пита, живъ ли е. Той ѝ отговаря, че е живъ, ала по-добрѣ да не е. При това заржчва на майка си да носи много здраве на жена му и да ѝ каже да спише лъжливъ ферманъ, да се прѣмѣни въ мжжки дрехи, да прѣпаше тънка сабя, да заметне пушка бойлия, да прикачи чифте пищови и да отиде да го освободи. Майка му обажда поржчката на снаха си. Тя, вѣрна на мжжа си, прѣоблѣква се въ бостанджиски дрехи, яхва хранено конче и се опжтва за Цариградъ. Пристига при тъмницитѣ, показва на тъмничаря лъжливъ ферманъ и му обажда, какво царьтъ заповѣдалъ да се отпуснатъ отколѣ затворенитѣ и да ги прѣдадатъ нему, за да имъ отрѣже главитѣ. Пускатъ Тилана; коса му се влѣче по земи и въ нея змии мжтятъ. Жена му го завежда при бръснари. Бръснатъ го трима. Тя права стои, сабя върти и на бръснари казва хубаво да го избръснатъ, защото ще му земе главата. Избричватъ го добрѣ. Плаща имъ три жълтици. Тогава прѣдрешената жена, царски пратеникъ, качва мжжа си на неговия конь и го закарва при свекърва си.

Вариантъ I, VII 51—56, юнашка, Одеса.

Digitized by Google

Пѣсни изъ политическия животъ.

Юнашки.

а. Отъ по-старо врѣме.

Юнакъ надбързва слънцето.

Юнакъ се пофаля прѣдъ моми и момци, че си има бързокрако конче, което ще надбърза слънцето. Дочува го слънчова сестра-хубавица. Тя обажда на брата си фалбата на юнака. Той ѝ казва да отиде да му каже да излѣзе заранъ рано на изтокъ, отъ дѣто щатъ се двама надбързва; ако юнакътъ напрѣдвари, слънцето да му даде сестра си, ако ли слънцето надварка, юнакътъ да му даде кончето си. Слънчовата сестра отива при кладенци, дѣто слиза юнакътъ, обажда му да иде на изтока, та да надбърза слънцето, за да земе сестра му. Юнакътъ отива. Удумватъ да се надбързватъ. Слънцето стига на обѣдъ, а юнакътъ на пладне. То го моли да спре, за да си направи право пладне подъ орѣхче століовато. Юнакътъ отседва коня, забива копието си, връзва го за него и лѣга да спи. Слънцето отминува пладне и стига вече на захождане, а юнакътъ все си спи. Коньтъ му процвиля, събужда го и му обажда, че слънцето много отминало. Юнакътъ плаче. Коньтъ му казва да му прѣвърже съ тъпки кърпи сърцето и очитѣ, за да ги гора не брули, кога силно пропуска. И дордѣ слънцето стигне на захода, юнакътъ се озовава въ слънчови двори, дѣто го прѣсрѣща слънчовата сестра, фаща му коня и го разхожда.

Недовършена.

Вариантъ II, LXIII 5—10, коледна, Видинско.

Овчарь-пжтникъ погубва хайдути.

Има майка два сина. Отхранва ги съ чужда хурка махалка и на чужда нива. Отрастватъ. Сговарятъ се да отидатъ въ чужда земя незнайна, за да печелятъ имане безкрайно. Отиватъ въ чужбина; тамъ прѣстояватъ 11 години и спечелватъ много овци и пари. По-стариятъ братъ Радулъ прѣдлага да се завърнатъ при майка си, която ги живи жалѣе толкова години. Потеглятъ за дома си. На пжтя ги прѣсрѣща Борбуръ войвода съ своята дружина. Праща два юнака при Радула да му кажатъ да отдѣли за Борбурова дружина нѣколко овни и агнета, за да ги хайдути опекатъ. Радулъ имъ казва, че не отстжпя нищо, додѣто Борбуръ самъ не дойде. Разсърденъ войвотата казва на дружината си хубаво да се стегнатъ, че ще слѣзатъ да изколятъ Радулово стадо и на огньове да го опекатъ. Слизатъ. И безъ да зачитатъ Радула, почватъ да му газятъ стадото. Той казва на войводата, че и той така ще гази юнацитѣ му. И безъ да се бави, Радулъ се разсърдва, завъртва на лѣво съ кривака си и дордѣ се обърне на дѣсно осталъ само Борбуръ отъ 300 души дружина. Тогава Радулъ го фаща, отрѣзва му едната ржка, извърта му

Digitized by Google

дѣсното око и го отпраща на мостъ да проси и да приказва, какъ Радулу пѫть прѣпрѣчилъ, стадо прѣгазилъ.

Вариантъ I, XLIII 223—227, юнашка, Одеса. Недовършена·

Орли се молятъ за здравето на раненъ Марко.

Зора се зазорва. Не е зора, ами Маркова майка търси сина си. По пѫтя срѣща ясно слънце, поздравя го и го пита, като грѣе на високо и си гледа на далеко, да ли не е видѣло нѣйдѣ Крали Марко. То ѝ обажда, че синъ и е въ крайна земя, дѣто се бие съ турска войска. Когато го турцитѣ биятъ небото ечи, а когато той тѣхъ — небото и земята се тресатъ. Напоконъ турцитѣ нараняватъ Марка 70 люти рани. Той лѣга подъ чадъръ; надъ него се виятъ черни орли. Марко имъ казва да се не виятъ: неговитѣ кърви се не пиятъ. Орлитѣ му казватъ, че не се виятъ кървитѣ да му пиятъ, ами се Богу молятъ за неговото юнашко здраве. Раненъ Марко отпраща орлитѣ въ крайна земя, за да се наядатъ турски меса и напиятъ черни кърви.

Вариантъ I, XIV 83—85, юнашка, Одеса. Недовършена.

Хайдути избиватъ хаджии.

Бошняшки хаджии потеглятъ за божи гробъ. По пѫтя срѣщатъ Муса Кеседжия. Избиратъ го за водачъ. Пристигатъ край гора зелена. Тукъ Муса запѣва: излѣзте кози златороги, та уловете пиле златокрило. Вмѣсто кози, излизатъ вързи хайдути. Нападатъ хаджиитѣ, взиматъ имъ тежко имане и ги избиватъ.

Вариантъ I, XXVI 133—134, юнашка, източно нарѣчие (?)

Гълѫбъ прѣдвѣстя падането на Цариградъ.

Господь дава царь Константину царство, а той се посилва, та и Бога не признава. Богъ се нажалва и наскърбва. Разиграва се Черно и Бѣло море, та бие о манастиръ Св. Никола. Прѣлетва гълѫбъ, разтръсва дѣсно крило, та изтръсва бѣло книже черно слово. Взима го старъ егуменъ. Чете го два дни три дни, безъ да може го проче. Егуменътъ заповѣдва да повикатъ попъ Никола да го прочете. Той го прочита и сълзи рони. Егуменътъ го пита, защо плаче. Попъ Никола му каза, че въ книжето пише: турчинъ Цариградъ ще земе. Заплаква и старъ егуменъ, и казва попъ Николу незабавно да обадятъ това на царь Константина. Отиватъ при царя. Намиратъ го, че се весели съ болиритѣ си. Старъ егуменъ обажда на царя вѣстьта отъ гълѫба за падането на Цариградъ. А царь Константинъ му казва, че ако стане тая риба отъ скарата, тогава турчинъ ще вземе Цариградъ. Още не изрекълъ това, скачва рибата отъ скарата и се мѣта въ водата. Уплашва се царь Константинъ, яхва коня си, и потегля да се бие съ турска войска. Турцитѣ убиватъ царъ Константина и му прѣвзиматъ столицата.

Варианти: 1. I, LVII 257—261, юнашки, източно нарѣчие. — 2. Срв. „Гълѫбъ вѣсти за дохаждането на руския царь въ България“, стр. 379.

Digitized by Google

Пѣсни отъ кърджалийско врѣме.

6. Отъ по-ново врѣме.

Българинъ иска да стане кърджалия-обирникъ.

Кърджалии се събиратъ и сговарятъ да нахлуятъ въ Търново, да нападнатъ людетѣ, да имъ взематъ жълтици и грабятъ момитѣ. И българинъ момъкъ иска да стане кърджалия. Майка му му казва да не ходи съ кърджалии и да я не оставя да го жалѣе, дордѣ е жива. При това му казва, че ако я не послуша, хайдути да го убиятъ, семейни да го уловятъ.

Недовършена.

Вариантъ I, L 247, юнашка, източно нарѣчие (?).

Кърджалии закалятъ Станимашки владика.

Събиратъ се кърджалии и капасъзи, отиватъ въ Станимака; запалятъ нова черква, разбиватъ я и улавятъ владиката, отрѣзватъ му дѣсната ржка, горятъ го и насилятъ да каже сребро и златни кръстове. Старъ владика ги моли да го не мжчатъ: всичко злато и сребро сж занели избѣгалитѣ попове. Тѣ не прѣставатъ да го изтезаватъ. Той имъ се моли главата да му отрежатъ надъ двѣ коли шума, за да не капе кръвьта по земята, защото всички трѣви и ниви ще изсъхнатъ. Безъ да го слушатъ, отсичатъ му главата. Езикътъ се провиква: понеже нѣмамъ майка да ме жалѣе, нека ме жалѣе слънцето до пладне, гората шесть мѣсеци.

Недовършена.

Вариантъ I, LII 249—250, юнашка, Одеса.

Борба съ турчина.

Руси съ гърци надвиватъ на турчина.

Излѣзи, моме, на високи чардакъ, да видишъ, какъ се тресе Влашка и Богданска земя — топове пукатъ, коршуми падатъ: турци се биятъ съ московци. Ведно съ гърцитѣ,руситѣ потъватъ въ кърви до конски стремена, надвиватъ на турцитѣ и имъ отниматъ земята.

Вариантъ I, LVI 255—256, юнашка, Одеса.

Повиканъ за главатарь на войска.

(Ненародна).

Синъ казва на майка си да му не говори, защото е много наскърбенъ: снощи му дошло писмо отъ Габрово да иде на война, момци да води, главатарь да имъ стане, скжпа заплата да взима, кале да правятъ въ татарска земя.

Недовършена.

Вариантъ II, CX 78—79, любовна, Одеса.

Digitized by Google

Момковъ идеалъ — борба съ тирана.

(Ненародна).

Въ гемийка се разхождатъ трима момци; двама седятъ, а единиятъ кърмилото държи. Единътъ се Богу моли да му даде много имане, а другиятъ — голѣмо царство и остра сабя. Третиятъ моли Бога да му даде много отборъ юнаци съ остри саби и тънки пушки, та да могатъ избави отъ робство, отъ черни манафи, бащи и майки, та и тѣ свѣтъ да засвѣтуватъ, животъ да заживѣятъ. Главатарьтъ казва на дружината си да удрятъ по проклети турци, та да изчистятъ ръждивитѣ си саби.

Недовършена.

Вариантъ II, CXXXVIII 112—114 войнска, източно нарѣчие.

Майки жалѣятъ синове-хайдути.

(Ненародна).

На есень момцитѣ казватъ на войводата си да развѣва-завива знамето, защото тѣ знаятъ, какво тѣхнитѣ майки по двори ходятъ, за тѣхъ питатъ, пръсти кръшатъ, сълзи ронятъ; а тѣхнитѣ пушки тѣмъ гледатъ, а сабитѣ на кърви гледатъ.

Недовършена.

Варианти: 1. II, CXXXVI 108—110, войнска, източно нарѣчие. — 2. Срав. „Родители оплакватъ удаденитѣ си синове“, стр. 365.

Тълпа наблюдава хайдушка глава.

(Окръшка — ненародна).

Отдолу идатъ сеймени и хайдушка глава носятъ. Прѣди да влѣзатъ въ селото, гръмватъ съ пушки. Излиза мало и голѣмо хайдушка глава да гледа. Баба плаче. Дружина я тѣши да не плаче: дори ги фанали три дюлюма гора изсѣкли и 30 души паднали.

Вариантъ II, CXXXV 107—108, войнска, Одеса. Недовършена.

Под'емъ за освобождаване отъ турчина.

(Ненародна).

Войвода казва на дружината си да зематъ пушки и да стрѣлятъ срѣщу проклети мухамедци. При това обажда имъ, че най-голѣмъ почитъ ще иматъ на свѣта, ако изтръгнатъ отъ турски ржцѣ българската земя и я завѣщаятъ на своитѣ дѣца да я управляватъ. Казва още, че врѣме е мало и голѣмо да се сплъти подъ едно знаме, та да дѣйствува противъ султана и турското царство съ мечъ и огънь.

Недовършена.

Вариантъ II, CXXXIX 114—115 войнска, източно нарѣчие.

Изселване на трѣвненски хаджии.

Хаджия ходи низъ Трѣвна, пръсти кърши, сълзи рони. Казва на брата си, кждѣ да бѣгатъ отъ лоши турци, какво да чинатъ, когато цѣлото село се стѣга да бѣга? Да идатъ въ Габрово, ще имъ се смѣятъ

Digitized by Google

тамошнитѣ чорбаджии; а въ Казанлъкъ — има много турци и яденето е скъпо. Рѣшаватъ да идатъ да живѣятъ въ Стара-Загора: турци сѫ малко, ядене има доволно.

Вариантъ I, LX 267—268, юнашка, Одеса. Недовършена.

Турски сановникъ иска богатство отъ габровски чорбаджии.

Турски сановникъ вѣсть праща до габровскитѣ чорбаджии да му пратятъ за три години печалбитѣ си: — ако самъ дойде, ще имъземе повече. Габровскитѣ чорбаджии се сговарятъ и съвѣтватъ, колко да му пратятъ. Единъ прѣдлага да му пратятъ деветь товари докати; други — три товари жълтици, а трети намира за редно да му закаратъ три товари червенъ пиперъ, та да разбере турскиятъ сановникъ, що за хора сѫ габровскитѣ чорбаджии.

Вариантъ I, LV 253—254, юнашка, Одеса. Недовършена.

Гълѫбъ вѣсти дохаждането на руския царь въ България.

Разиграва се Черно море, та бие край Варна о манастиръ-кале. Надъ манастира гълѫбъ фърчи и въ уста книже черно слово държи. Кацва право на кубето, на кръстето на манастиря и изтръсва писмото. Сбиратъ се варненски попове да го четатъ. Четатъ го 2-3 дни, но не могатъ го проче. Повикватъ попъ Никола егумена да го прочете. Прочита го; и плачейки обажда, че пише, какво ще дойде царь Никола Московеца, та ще взиматъ момцитѣ за войници, а момитѣ ще каратъ на бегликъ.

Недовършена.

Варианти: 1. I, LVIII 263—264, юнашка, Одеса. — 2. Срав. „Гълѫбъ прѣдвѣстя падането на Цариградъ“, стр. 376.

Руски войски обсаждатъ Варненско кале.

(Ненародна).

Като Варна нийдѣ нѣма — отъ 4 страни камено кале. Турцитѣ се надѣватъ да го не прѣдадатъ другиму. Руситѣ го биятъ денонощно три мѣсеца съ топове; поставятъ турцитѣ на тѣсно. Турскиятъ главатарь пратилъ вѣсть султану да имъ прати помощь. Султанътъ имъ праща помощь съ Махмудъ ефенди и везиръ паша. Но тѣ не успѣли да помогнатъ на обсаденитѣ: рускитѣ войски ги пропѫдили. Обсаденитѣ турци Богу се молятъ, ѿтглади умиратъ; а руситѣ подкопватъ калето, запалятъ го и нахлуватъ въ турския лагеръ. Дѣте у майка заплакало отъ тия люти московци.

Вариантъ I, LIX 265—266, юнашка, Варна. Недовършена.

Турци се стѣгатъ да бѣгатъ.

Отдолѣ пристига Бозвелията. Обажда на Мехмедъ Алия да не оре вече черна угарь, и да не коси зелени ливади. Слѣдъ него иде Сюлейманъ . . . .

Вариантъ II, CXIV 82—83, любовна, Одеса. Недовършена.

Digitized by Google

III.

Списъкъ на по-важнитѣ монографии и статии по дѣйностьта на Юрия Венелинъ.

Заслугитѣ на ратника за нашето възраждане сж изтъкнати въ специални научни изслѣдвания. За поясняване разнообразната дѣйность на Венелина положиха най-много трудъ неговитѣ обожатели въ Русия *П. Безсоновъ* и *Ив. Молнаръ*, а у насъ *д-ръ Ив. Д. Шишмановъ* и *В. Н. Златарски*. Въ редъ студии тѣ прослѣдиха Венелина като 1. будитель за българското възраждане, 2. историкъ-етнографъ, 3. филологъ-палеографъ, 4. литераторъ-публицистъ и 5. оцѣнитель на славянската народна поезия. По тия етнографии сж работени прѣдимно всички статии, които ще изброимъ по-долу по хронология. Наистина въ тѣхъ много рѣдко проблѣскватъ нови дани; но при все туй, не е излишно да фигуриратъ въ единъ списъкъ: по тѣхъ сждимъ, какъ постепенно е цѣненъ Венелинъ.

Намъ сж знайни слѣднитѣ монографии и отдѣлни статии, въ които се очертава ту по-много, ту по-малко книжовната дѣйность на Венелина.

1839.

1. Сѣверная Пчела, № 77.
2. Литературные прибавленія къ Русскому Инвалиду, 17. априлъ и 27. май № 15 и 21. *(И. Савельевъ).*
3. Московскій наблюдатель, II часть, отдѣлъ VI.

1840.

4. Отечественныя Записки, № 10, отдѣлъ II, стр. 77—79.

1841.

5. *И. Молнаръ*, Черты изъ частной и ученой жизни Юрія Ивановича Венелина (прѣдговоръ въ „Древніе и нынѣшніе словене", вж. стр... брой . .) стр. VII—LXXIX.
6. Цѣнни материали въ Денница ново-болгарскаго образованія. Сочиненіе *Василія Априлова,* изданное имъ на своемъ иждивеніи въ пользу Габровскаго училища. Часть первая. (Одесса. Въ городской типографіи. 8°. VI + 146 + XXII) стр. 24, 27—28, 30—31, 49, 57, 60—63, 70, 83—84, 91—93, 95—96, 122—127, 139—141 и 145.

1842.

7. Москвитянинъ, часть III. № 5.

1845.

8. Славянскій сборникъ *Н. В. Савельева-Ростиславича*. Санктпетербургъ. Въ типографіи Конрада Вингебера. 8°, V + CCXXXIX. Посветенъ „памяти Ломоносова

Digitized by Google

и Венелина, падшихъ въ борьбѣ за независимость Русской мысли". Втората половина на това съчинение прослѣжда книжовната дѣйность на Венелина.

1851.

9. Жизнеописаніе на Юрія Ивановича Венелина. Преведено отъ *Н. Х. Палаузова.* Одесса. Въ типографіята Францова и Нитче. 16 стр. 5—32. — *Рецензирано* въ Одесскій Вѣстникъ, 1851. № 90. Вж. и сп. Българска Иллюстрация, год. I. 1880. свѣзка II, стр. 3—6.

1856.

10. *П. Безсоновъ,* Статья предварительная (въ „Древніе и нынѣшніе Болгаре", вж. стр. . . брой 35.) стр. V—XLIV. Прибави и „Предисловіе *Ивана Молнара*", тамъ стр. XLV—VIII.

11. Изъ журнала Москвитянинъ, № 10. прѣпечатено.

1857.

12. Нѣкоторыя черты путешествія Ю. И. Венелина въ Болгарію. Москва. Въ типографіи Л. Степановой. 8°, 40. отъ *П. Безсоновъ.*

1861.

13. Памятники народнаго быта болгаръ, издаваемые *Любеномъ Каравеловымъ.* Книга первая. (Москва, типографія К. Андерса. 8°, VIII + 324 + 1) стр. I—II.

1872.

14. Venelin, Jiři въ Slovník naučný. Redactor Dr. *Frant-Lad-Rieger.* Томъ IX. V Praze, стр. 976—977.

Подобни кратки бѣлѣжки за Венелина намираме въ много енциклопедични словари. Вж. sub voce у *Березинъ, Геннади, Толы, Змњевъ* (Врачи писатели) и др. Сравни и казаното въ Исторія Московскаго университета, стр. 571. нт.

1879.

15. Исторія славянскихъ литературъ *А. Н. Пыпина* и *В. Д. Спасовича.* Изданіе второе вновъ переработанное и дополненное. Томъ I. С.-Петербургъ. Стр. 96, 102, 110—113, 128 и 1105.

1882.

16. Обстоенъ очеркъ отъ *П. Безсоновъ,* Юрій Ивановичъ Венелинъ въ Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, часть CCXXI. юни, стр. 159—206.

1883.

17. „Первый, кто обратилъ вниманіе на болгарскую народность и вмѣстѣ тѣмъ и на болгарскую народную поэзію былъ Карпато-Русь Юрій Венелинъ" пише *Владиміръ Ивацевичъ* въ Собираніе памятниковъ народнаго творчества у южныхъ и западныхъ славянъ. (Библиографическое обозрѣніе). С.-Петербургъ (8°, 174 + II.) стр. 9. Въ това съчинение е разгледанъ развоя на нашия фолклоръ до 1883. година.

1884.

18. История на българската литература отъ Н. Пипина и В. Д. Спасовича. Прѣвелъ отъ руски *Г. Н. Колушкий.* Издава книжарницата на В. Д. Поборникъ. Кюстендилъ. 8°, стр. 75—79.

1886.

19. Кратъкъ исторически прѣгледъ на българската литература отъ началото на писменностьта до нашето врѣме. Съставилъ по извѣстното съчин. отъ Пипина и Спасовича: „Исторія славянскихъ литературъ" и по др. прѣподаватель *Г. Д. Поповъ.* Пловдивъ. Печатница „Единство". Малка 8°, стр. 36—39.

Digitized by Google

1887.

20. История на българската литература. Отъ *Д. Мариновъ*, прѣподаватель при Ломската реална гимназия. Издание и печатъ на Хр. Г. Дановъ въ Пловдивъ, 8°, стр. 185—189.

1888.

21. Василий Евстатиевичъ Априловъ, мощниятъ подвижникъ на новото образование въ България. Описъ на живота му и дѣятелностьта му и пр. написалъ *С. Миларовъ*. (Одесса. Книгопечатница Л. Нитче. 8°, стр. 62 — 1) стр. 5, 29—30.

1889—1890.

22. Историята на Българитѣ отъ *д-ръ Константинъ Иречекъ*. Търново, 8°, стр. 668—670. Почти въ всѣка българска история, съставена прѣдимно по Иречека, има нѣщо казано за Венелина. Запр. срв. извлѣченията у Д. В. Манчовъ, С. С. Бобчевъ, Полихрона Нейчевъ, Добри Ганчевъ и др.

23. *Н. Барсуковъ*, Жизнь и труды М. П. Погодина. С.-Петербургъ, кн. II. 200—203 и 374—388; III. 1890. стр. 108—123 и 135—157; IV. 1891. стр. 58—60, 166—169 и 249—251 и V. 1892. стр. 197—198 и 269—272. (вж. стр. . . брой . . .). Обстойно *реферува* това съчинение *А. Н. Пыпинъ* въ труда си „Новыя данныя о славянскихъ дѣлахъ", дѣто говори и за „Путешествіе Венелина въ Болгарію, 1830—1831". (Бж. Вѣстникъ Европы, 1893 год., юни, стр. 717—743).

24. *В. Д. Стояновъ, Споменъ за Венелина* — по случай на 50-годишния периодъ отъ смъртьта му (вж. сПсп. кн. XXVIII—XXX. стр. 807—812).

1890—1891.

25. *М. Д. Балабановъ*, Отзивъ въ България по Венелиновитѣ писма (вж. Сбм. II, отд. I стр. 285—309.).

26. *А. Теодоровъ*, Къмъ историята на българския езикъ. Българскиятъ езикъ и правописъ (вж. сПсп. кн. XXXIV. стр. 511—541; срв. стр. . . брой . . .).

27. *А. Н. Пыпинъ*, Исторія русской этнографіи. С.-Петербургъ томъ I, стр. 31, 231, 315, 362—364, 368, 370 и 377; томъ II. 1891. стр. 23—24 и III. 1891. стр. 301—309.

1892.

28. *И. Л(ось)*, Венелинъ Юрій въ *Брокгаузъ-Ефронъ*, Энциклопедическій Словарь. Томъ IV, стр. 905—906; срв. томъ IV. 1891. стр. 265.

1894.

29. *Георги Димитровъ*, Юрий И. Венелинъ и отецъ Неофитъ Бозвелията (вж. Княжество България въ историческо, географическо и етнографическо отношение. Часть I. София. Придворна печатница Б. Шимачекъ) стр. 163—168.

1895.

30. *Д. Матовъ*, Отчетъ Императорской Публичной Библіотеки за 1891. С.-Петербургъ 1894. 8°, 207 + 62. *Критика* въ Сбм. XII, стр. 9—14.

1896.

31. Българска литература, кратко ръководство за срѣдни и специални училища. Написано отъ *А. Теодоровъ*. Пловдивъ. Издание и печатъ на Хр. Г. Дановъ, 8°, стр. 155—157.

1897.

32. *В. Перетцъ*, Венелинъ Юрій Ивановичъ (вж. *С. А. Венгеровъ*, Критико-біографическій словарь русскихъ писателей и ученыхъ (отъ начала русской образованости до

Digitized by Google

нашихъ дней). Томъ V. С.-Петербургъ. 8°, стр. 231—240. Тука е наведена богата библиография за Венелина. И ние се ползувахме отъ нея.

33. *Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ*, Венелиновитѣ книжа въ Москва. I, стр. 30, — А. Венелинови книжа въ библиотеката на историческото общество, стр. 36. и Б. Венелинови ржкописи въ Румянцовския музей, стр. 37—53. (Отдѣлни отпечатъци отъ „Български прѣгледъ," год. IV, кн. VIII, IX и X). (Вж. по-горѣ за тия трудове).

1898.

34. *П. Лавровъ*, Конспектъ преподаванія исторіи славянскаго языка и литературы, составленный по опредѣленію Совѣта Императорскаго Московскаго университета, отъ 2 май 1834 г. Ю. И. Венелинымъ въ Древности труды славянской коммиссіи Императорскаго археологическаго общества. Томъ II, стр. 119—124. (Вж. по-горѣ).

1899.

35. *Е. И. Соколовъ*, Бумаги Ю. И. Венелина, хранящіяся въ библіотекѣ императорскаго общества исторіи и древностей россiйскихъ. Москва, стр. 19. Печатено въ „Чтенiи Имп. Общ. Ист. и Древн. Россiйскихъ при Москов. унив." за 1899.

Обстойно рецензува тоя трудъ *д-ръ Ив. Д. Шишмановъ* въ „Български Прѣгледъ", год. VI. 1900. кн. V. стр. 99—106.

1900.

36. *Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ*, Венелинъ и неговата школа (относно произхода на прабългаритѣ) въ „Критиченъ прѣгледъ на въпроса за произхода на прабългаритѣ отъ езиково гледище и етимологиитѣ на името българинъ" (Сбм. XVI—ВVII. стр. 505—753) стр. 533—543 и другадѣ.

37. *Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ*, Първата срѣща на Априлова съ Венелина въ Литературно-наученъ сборникъ. Издава се въ полза на „Дружеството за подпомагане бѣдни ученици" при Кюстендилското педагогическо училище. Кюстендилъ. Печатница на Бр. Г. Дюлгерови (8° 193 цѣна 1·50 лева) стр. 73—82.

1901.

38. Българска литература. Кратъкъ исторически прѣгледъ за срѣдни училища. Отъ *А. Теодоровъ*. Второ, съкратено и оправено издание. Пловдивъ. Издание и печатъ на Хр. Г. Дановъ. (8°, 176+V) стр. 92—93.

1902.

39. *В. Гнатюк*, Кілька причинків до біографії Юрія Гуци (Венелина) въ Записки наукового товариства імени Шевченка, томъ XLVII, кн. III, Miscellanea, стр. 4—6.

40. *В. Николовъ*, Юрий Ив. Венелинъ. По поводъ стогодишнината отъ рождението му въ Българска сбирка, год. IX, 1. май, кн. V, стр. 312—328.

1903.

41. Юрий Ивановичъ Венелинъ и значението му за българитѣ. По случай 100-годишнината отъ рождението му (1802—1902). Сказка, четена въ тържественото събрание на Българското книжовно дружество на 27 октомврия 1902 г. отъ *В. Н. Златарски*, извънреденъ професоръ въ Висшето училище въ София. Отпечатъкъ отъ Лѣтописъ III. Държавна печатница, 8°, стр. 71.

42. *М. Г. Попруженко*, Ю. И. Венелинъ и неговото значение въ историята на българското възраждане. Издава редакцаята на „Православенъ Проповѣдникъ" № 9. София. Печатница на Ст. Атанасовъ и С-іе, 8°, 3—24.

43. Освѣнъ изброенитѣ монографии и статии, има пръснати кратки вѣсти за Венелина въ много наши списания и вѣстници. Намъ сж достжпни вѣститѣ въ тия *списания:* 1. Българска илюстрация, I год., свезка II, стр. 3—6; 2. Здравецъ, год. I, брой 6, стр. 93—96; 3. Свѣтъ, год. I, кн. IV, стр. 51—54; 4. Славянско братство,

Digitized by Google

год. I, кн. VII, стр. 59—60, кн. VIII, 66—67, IX, 77—78, X, 83—84 и кн. XII, стр. 94—95; 5. Списание на списанията, год. I, 1898, кн. III, стр. 199—201; 6. Янтра, год. I, 1886—1887, № 1, стр. 6—7 и № 2, стр. 13—14, и 7. вѣстникъ Марица, год. VII, 1885, брой 675.

44. Прѣзъ 1902 и 1903 год., по случай 100-годишнината отъ раждането на Венелина, почти всички наши списания и вѣстници казаха по нѣколко думи за юбиляра. Но понеже не внесоха нищо ново по дѣйностьта на Венелина, отминуваме ги.

45. Въ много отъ кореспонденциитѣ на наши дѣйци по възраждането има цѣнни податки за дѣйностьта на Венелина. Такива материали се срѣщатъ доста много въ прѣписката на Неофита Рилски (вж. сПсп., кн. XXXIV. 1890, стр. 505, ibid LXI, 1900, стр. 582—585, на д-ръ Ив. Селимински (вж. Библиотека „Д-ръ Ив. Селимински". Издава Министерството на Народното Просвѣщение, книжка II. „Исторически споменъ". Прѣвелъ *П. Чилевъ*. София. Държавна печатница. 1904. 8°, стр. 44—45), на Априлова (вж. неговата „Денница"), Палаузова и мн. др.

Който се наеме да прослѣди всестранно заслугитѣ на Венелина по нашето възраждане и книжнина, трѣба непрѣмѣнно да използува скъпитѣ спомени на старитѣ наши пионери.

Digitized by Google

IV.

Пъленъ списъкъ за съчиненията на Юрия Венелинъ.

Въ изброенитѣ въ прѣходния списъкъ монографии и статии подѣйностьта на Венелина нийдѣ не се срѣща пъленъ списъкъ за съчиненията му. А пъкъ такъвъ е необходимъ: по него се сѫди за умствения растежъ на писателя, за неговата любознателность и заинтересуваность за тоя или оня прѣдметъ. А за успѣха на всѣко съчинение се сѫди по прѣводитѣ, критичнитѣ оцѣнки и научни анализи.

Ето защо умѣстно е да изброимъ всичкитѣ съчинения на Венелина, да придружимъ всѣко съ излѣзлитѣ на врѣме критични оцѣнки и научни анализи и да посочимъ българскитѣ прѣводи на нѣкои отъ тѣхъ.

Ще наведемъ съчиненията по хронологиченъ редъ.

I. Приживѣ на автора.

1828.

1. Критиченъ разборъ на книгата на *Игнатія Яковенка,* Нынѣшнее состояніе турецкихъ княжествъ, Молдавіи, Валахіи и россійской Бессарабской области. С.-Петербургъ 1828. въ Московскій Вѣстникъ, часть X, XI, XV, XVI и XVIII.

1829.

2. Критика на *Розенкампфа,* Обозрѣніе Кормчей книги въ историческомъ видѣ. Москва 1829, въ Московскій Вѣстникъ, ч. VI. стр. 17. нт.

3. Рацензия на *Экономидова,* Опытъ о ближайшемъ сродствѣ яз. славяно-россійск. съ греческимъ. С.-Петербургъ 1828. 3 тома въ Московскій Вѣстникъ, ч. VI. стр. 85. нт.

4. О библіографическомъ искусства Телеграфа и о глупости издателя онаго (отговоръ на *Н. Полевой)* въ Галатея №№ 42 и 43.

5. Древніе и нынѣшніе болгари въ политическомъ, народописномъ, историческомъ и религиозномъ отношеніи къ Россіянамъ. Историко-критическія изысканія *Юрія Венелина.* Томъ I. Москва. Въ Университетской Типографіи. 8°. X + 251 + 1.

Рецензии: 1. Московскій Вѣстникъ, 1828. ч. XII. №№ 23. и 24. стр. 365. — 2. Московскій Вѣстникъ, ч. VI. стр. 129. *(М. П. Погодинъ* и отчасть *Н. Ѳ. Калайдовичъ);* — 3. Московскій Вѣстникъ, ч. IV. стр. 164. — 4. Московскій Телеграфъ, № 16. стр. 485. — 5. Атеней, 7., 4. стр. 104—112 *(Кубаревъ);* — 6. Галатея, 7., 8—9. стр. 254—284 и 29—57. (отговоръ на Московскій Телеграфъ); — 7. Отечественнія записки, т. XII. *(Ѳ. Л. Морошкинъ,* О сочиненіяхъ Ю. И. Венелина по славянской исторіи); — 8. Вѣстникъ Европы, 1830 № 1. и 2. *(Каченовскій);* — 9. Библіотека для чтенія, 1841., т. 48. отд. VI. стр. 31; — 10. Отечественнія записки, 1841., т. 18. отд. VI. стр. 19 — 11. Маякъ, 1842. т. VI. кн. 12. стр. 81—115; — 12. Литературная Газета, 1847. № 27. стр. 427. *(I. Бичуринъ).* Освѣнъ това: „эта была единственная книга, извѣстіе о которой послѣ Ориктогнозіи Фишера „сообщалось изъ России въ Leipziger allgemeine Bücherkunde“ (вж. Ж. М. Н. Пр. 1882., юни, стр. 107.).

Digitized by Google

1832.

Въ журнала Телескопъ.

6. Старый долгъ или запоздалая антикритика (отговоръ на И. Θ. Колайдовичевата статия въ Московскій Вѣстникъ 1829., ч. VI. стр. 146--147.) т. XV. стр. 394—412.

7. Князь и Волга. ibidem.

1834.

Въ журнала Телескопъ.

8. Письмо къ издателю. т. XX. стр. 186.

9. Критика на „Малороссійскія пословицы и поговорки, собран. *В. Н. О.* Харьковъ 1834“ т. XXI. стр. 336—348. (съ подписъ І. Мастакъ. Миргородъ.).

10. Рецензия на „Краткая всеобщая исторія“ Кирова. ibidem стр. 322. нт.

11. Критика. т. XXII. стр. 430. нт. и 578. нт.

12. Объ источникѣ народной поэзіи вообще, и южнорусской въ-особенности. Москва.

1835.

13. О характерѣ народныхъ пѣсень у славянъ задунайскихъ. Набросано *Юріемъ Венелинимъ*. I. Османъ Шеовичъ. Женитьба Павла Плетикосы. Москва. Въ типографіи Николая Степанова. 8°. 118. — Изпърво напечатано въ журнала Телескопъ.

Рецензии: 1. Библіотека для чтенія, 1835. т. 16. отд. VI стр. 41—44; — 2. Телескопъ, 1836. ч. 31. — 3. Молва, 1836. т. 11. стр. 31—37.

Часть отъ тоя трудъ биде прѣведенъ на български и намѣстѣ оправенъ и допълненъ отъ *Тодора Н. Шишковъ*, За народны-тѣ пѣсни у южны-тѣ славяне споредъ Юрія Венелина (Българскы книжицы. год. I. 1858. брой 13. чясть II. іуліа книжка първа стр. 168—177; ibidem год. III. 1860. брой 12. чясть II. іуній книжка втора, стр. 93—103; ibidem іулій книжка първа, брой 13. стр. 145—148. и ibidem книжка втора, брой 14. стр. 172—175).

1836.

14. Отрывокъ изъ II тома исторіи десятилѣтней войны южной Руси съ Поляками. Переводъ изъ Гроидскаго, съ замѣчаніями Венелина (Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, С.-Петербургъ. іюль стр. 125—148).

15. Народописная карта Венгріи съ Кроаціею, Славоніею и округами военными пограничныхъ полковъ. По Чопловичевой издалъ Ю. Венелинъ.

16. Скандинавоманія и ея поклонники или столѣтнія изысканія о Ворягахъ въ Московской Наблюдатель, августь кн. 2. и октябрь кн. 1 и 2. (вж. по-долу брой 22.).

1837.

17. Малки статийки въ Московскій Наблюдатель, т. XIV. стр. 47.

1838.

28. О зародышѣ новой болгарской литературы. Писалъ *Юрій Венелинъ.* № 1. Москва. Въ типографіи Н. Степанова. 8°, 3—51.

Рецензии: Библіотека для чтенія, т. 29. отд. 6. стр. 36 и 2. Современникъ т. XI. стр. 57. нт.

Това съчинение излѣзе въ два български прѣвода, значително допълнено.

а. Заради возрожденіе новои болгарскои словесности или науки, или книжица Русскаго Историописателя Венелина. Москва 1838. Превелъ Губернскій Секретарь М. Кифаловъ Тетевенецъ. Съ притуряніе нѣколко пѣсней, и Исторіи заради Полу-Славяне, или Румуне (Молдо-Власы), и нѣкоихъ достопамятствъ и мудрыхъ изреченій. Καὶ Ἱστορία περὶ τῶν Ἡμι-Σχλαβώνων, ἤγουν Ῥωμαίων (Μολδο-Βλάχων). Букурещъ. Напечатана оу Іосифа Копайлича сосъ буквы Питаря К. Пенковича. 1842 (2) + (4) + VI. + 104; + 113. + 162 + 190. стр.

б. О поникваньѣ ново-българскія письменности. Разсужденіе Юр. Венелина. 1835. Побългарено Н. Даскаловымъ Самоковцемъ. Цариградъ 1860. 8°. 53+1.

Нѣма никакви допълнения отъ прѣводача.

Digitized by Google

1839.

19. Принятіе христіанства славянскими народами до Кирила и Меѳодія (Отечественныя записки, т. II. 11. отд. 2.) Тоя трудъ влѣзе въ „Историко-критическія изысканія Юрія Венелина. Томъ II.“ (вж. по-долу брой 21).

Къмъ тоя дѣлъ спадатъ и посмъртно издадени нѣколко писма на Венелина. До сега сѫ обнародвани отъ неговата кореспонденция тия материали:

а. Двѣ писма отъ Юрия Ивановича Венелина до Василия Априловъ (отъ 1837 година) въ Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина. Издава Министерството на Народното Просвѣщение. София. 1889. книга I. отдѣлъ наученъ, стр. 176—190. Прѣпечатани отъ *В. Н. Златарски*, Юрий Ивановичъ Венелинъ и значението му за българитѣ. София, 1903. стр. 51—67; (вж. по-долу пълното заглавие на това съчинение).

Първото писмо е *анализувано* отъ *д-ръ Ив. Д. Шишмановъ*, Десетгодишнината на сборника 1889—1899. (въ прѣдговора на Сбм. XVI—XVII. 1900. стр. V—X).

б. Письма (четыре) Ю. И. Венелина къ А. А. Краевскому (отъ 1835. до 1839. година) въ Отчетъ Императорской Публичной Библіотеки за 1891. С.-Петербургъ 1894. 8°, 207+62. Приложенія стр. 37—49).

Тия писма сѫ обстойно *анализувани* у насъ отъ покойния *Д. Матовъ* въ критическия отдѣлъ на Сбм. XII. 1895 стр. 9—14.

Сравни по поводъ на това казаното у проф. *П. Лавровъ*, Конспектъ преподаванія исторіи славянскаго языка и литературы, составленный по опредѣленію Совѣта Императорскаго Московскаго Университета отъ 2 мая 1834 г. Ю. И. Венелинымъ (Древности труди Славянской Комиссіи Императорскаго Московскаго археологическаго общества. Томъ второй. Изданъ подъ редакціей *П. А. Лаврова*. Москва 1898. 4.° стр. 121—124), и извадкитѣ у *д-ръ Ив. Д. Шишмановъ*, Венелиновитѣ книжа въ Москва II. 1897. стр. 5—6 и Венелинови ръкописи въ Румянцовския музей стр. 47—48. (вж. по-долу).

в. *Н. Д. Ковачевъ*, Три исторически писма на Юрия Ивановича Венелина. Съобщава -- въ сп. Свѣтъ, год. I. кн. IV. стр. 51—54.

г. Голѣма важность прѣдставя водената кореспонденция между Венелина и професора Погодинъ. Тя е използувана отъ *Н. Барсуковъ*, Жизнь и труды М. П. Погодина. С.-Петербургъ, кн. II. 1889. стр. 200—203, 374—388; кн. III. 1890. стр. 108—123, 135—157; кн. IV. 1891. стр. 53—60, 166—169, 249—251; кн. V. 1892. стр. 197—198 и 279—272.

II. Посмрътно издадени.

1840.

20. Влахо-Болгарскія или Дако-славянскія грамоты, собранныя и объясненныя Юріемъ Венелинымъ. С.-Петербургъ. Въ типографіи Императорской Академіи. 8.° III+I—XIV+1—359+1.

Рецензии: 1. Отечественныя записки, № 11., т. XIII. отд. 6 стр. 18. нт. и 2. ibidem № 12 отд. 4 стр. 23—47.

Текстътъ на грамотитѣ ведно съ словарнитѣ обяснения обима 340 страници. Въ края сѫ приложени

а. Списокъ (болгарскимъ) собственнымъ личнымъ именамъ по азбучному порядку, извлеченный изъ помяника Букарестской митрополіи стр. 341—350.

Рецензии: 1. Извѣстія Императорской Академіи Наукъ. т. IV., выпускъ 8. (*И. И. Срезневскій*); 2. Отечественныя записки, 1855. № 12., т. 103. и 3. Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, 1856. № 3., ч. 89.

б. Алфавитный списокъ сербскимъ народнымъ личнымъ именамъ, извлеченный изъ Сербскаго Помяника, хранящагося въ Букурестской митрополитской библіотекѣ стр. 350—359.

1841.

21. Древніе и нынѣшніе словене, въ политическомъ, народописномъ, историческомъ и религіозномъ ихъ отношеніи къ Россіянамъ. Историко-критическія изысканія Юрія Венелина. Томъ II. Москва. Въ университетской типографіи. 8.° 2+LXXIX+326+8+7.

Digitized by Google

1842.

22. Скандинавоманія и ея поклонники или столѣтнія изысканія о Варягахъ. Историко-критическое разсужденіе Юрія Венелина. Москва. Въ типографіи А. Семена.

Рецензии: 1. Сынъ отечества, ч. IV. № 7 отд. 6. стр. 19—40; 2. Маякъ, кн. 12. стр. 81—115 (*Марошкинъ*) и 3. Москвитянинъ, ч. 4. № 8 стр. 396—399 (*С. Совольевъ*).

1847.

Прѣзъ тая година излѣзоха въ Чтенія Императорскаго Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ

23. О словѣ Бояринъ. Сочиненіе дѣйствительнаго члена Императорскаго Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ, Ю. Венелина. Москва. Въ университетской типографіи. 8°. стр. 29. кн. I.

24. Нѣчто къ изысканіямъ о Готахъ, год. III. кн. II. стр. 1—8.

25. Объ обрахъ, ихъ царствѣ и его предѣлахъ, ibidem кн. III. стр. 1—18.

26. О спорѣ между южанами и сѣверянами на счетъ ихъ россизма (По случаю рецензіи сочиненія *Боплана*, Описаніе Украйны, переводъ съ французскаго. С. П. Б. 1832. 8°, (179) ibidem кн. IV. Стр. 1—16.

Послѣднитѣ три статйки излѣзоха въ отдѣлна брошурка на 1848 год. въ Москва.

27. О Солономъ Озорѣ Halmyris (Rassein, Ramsin), Чтенія, кн. VI. стр. 1—28.

28. О древныхъ жилищахъ русскаго народа и о времени рожденія названій: греческое, латинское, русское или гражданское, славянское или черковное письмо, ibidem год. 2, кн. IX стр. 1—18.

Рецензии: 1. Современникъ, т. IV, отд. III, стр. 84. нт. и 2. Отечественныя записки, т. 54 отд. V. стр. 84 нт.

И тия двѣ статийки излѣзоха въ отдѣлна брошурка.

29. Окружные учители Балтійскаго моря, то есть, Леты и Славяне, сочиненіе покойнаго d. г. Императорскаго Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ университетѣ, Юрія И. Венелина. Москва. Въ Университетской Типографіи. 1846. 8.° стр. 1—76.

Рецензия въ Современникъ, т. II. отд. III. стр. 37. нт.

30. Мысли объ исторіи вообще и русской въ частности. Чтенія, кн. VIII.

Рецензирано въ Современникъ, т. III, отд. III. стр. 75. нт.

1848.

31. О нашествіи Завислянскихъ славянъ на Русь до Рюриковыхъ временъ, сочиненіе Д. чл. Юрія Венелина. Москва. Въ Университетской Типографіи. 8,° II+45. (отпечатъкъ изъ Чтенія, кн. V. 1848 год.)

32. О происхожденіи маршаловъ и производствѣ слова Marha — скотина, лошади; жалекъ, жалка, — вооруженный, отъ жало — остріе, орудіе, оружіе = вооруженный конникъ въ Чтенія, год. 3, кн. VIII.

1849.

33. Критическія изслѣдованія объ исторіи Болгаръ. Томъ III. Изданъ на иждивеніи Болгарина И. Н. Денкоглу. Москва.

Рецензии: Москвитянъ, ч. VI, № 21—24 стр. 29—30; — 2. Современникъ, 1850. т. 20. отд. 5. стр. 6—14; 3. Отечественныя записки, 1850. № 4. т. 69. стр. 45—54. Прибави и по-стари оцѣнки: 4. Отечественныя записки 1840, т. XII. отд. II. стр. 77. нт. — Сынъ отечества, 1839, т. VII, отд. IV, стр. 85 нт. и 6. Атеней, 1829, № 10.

Тоя трудъ биде прѣведенъ на български подъ насловъ Критичесы издирванія за историѭ-тѫ българскѫ на Ю. Ив. Венелина. Отъ прихожденіе-то на българе-ты на Ѳракыйскый полуостровъ до 968 годинѫ, или до покореніе-то Блъгаріѩ отъ Великый Князь Русскый, Святослава. Прѣведе отъ русскый Ботю *Петковъ*. Въ Земунъ, въ I. К. Сопронова-та книгопечатница, 1853. 8.° — Часть I. стр. II+176; часть II стр. 204. и ликъ на Венелина. Ц. 30 гр. (вж. *А. Теодоровъ*, Български книгопис въ Сбм. IX. 1893. стр. 33, брой 125).

Digitized by Google

1855.

34. Седемдесеть разни народни пѣсни въ сборника на Венелина, обнародвани отъ *Петра Безсоновъ*, Болгарскія пѣсни изъ сборниковъ Ю. Ив. Венелина, Н. Д. Катранова и другихъ болгаръ. Москва. Въ университетской типографіи, 4°. — Выпускъ I. Предисловіе XVIII. стр. Эпосъ сербскій и болгарскій 136, грамматика 156, пѣсни юнашки, молодецкія, героическія или эпическія 268 и IV стр. — Выпускъ II. Введеніе XII. стр. Пѣсни женски, миѳическія и баснословныя, колядки, кралицкія, всятовскія, свадебныя, пастушескія, подорожныя, хороводныя, любовныя и проч. Пѣсни войнскія или воинственныя, стихи и переводы Болгаръ, 143+IV+46+VI стр.

1856.

35. Древніе и нынѣшніе болгаре въ политическомъ, народописномъ, историческомъ и религіозномъ ихъ отношеніи къ Россіянамъ. Историко-критическія изысканія Юрія Венелина. Томъ I. Изданіе второе *Ивана Мольнара*. Москва. Въ университетской типографіи. 8°, 1+V—L+230+1.

Рецензии: 1. Русскій Инвалидъ, № 259. *(Туруновъ);* 2. С.-Петербургскія Вѣдомости, № 161. и 3. Современникъ, № 10. т. 59. отд. 4. (вж. подъ брой 5).

Къмъ изброенитѣ трудове се числятъ и „напечатаны, но по обстоятельствамъ долго не выпускались въ свѣтъ слѣдующія три статьи:

36. Извѣстія о Варягахъ арабскихъ писателей и злоупотребленіе ими.

37. Критическое объясненіе всѣхъ именъ Аттила семейства.

38. Нѣчто объ общественномъ воспитаніи". (Вж. *П. Безсоновъ*, Юрій Ивановичъ Венелинъ въ Ж.М.Н.Пр. 1882. юни, стр. 197).

III. Спазени въ ръкописъ.

Тия съчинения не сѫ датувани; за това ще ги отбѣлѣжимъ безъ огледъ кога сѫ писани.

39. Грамматика нынѣшняго болгарскаго нарѣчія, стр. 387. Подробно *анализува* у насъ тоя трудъ *д-ръ Ив. Д. Шишмановъ*, Венелиновитѣ книжа въ Москва, II. стр. 1—36 (отдѣленъ отпечатъкъ отъ Български прѣгледъ, год. IV. 1897. кн. 9. стр. 36—70). Срв. и рецензията въ Телескопъ, 1884. т. 19. стр. 521.

Заслугитѣ на Венелина за нашата филология сѫ изтъкнати обстойно у *А. Теодоровъ*, Къмъ историята на българския езикъ. — Българскиятъ езикъ и правописъ въ сПсп. XXXIV. 1890. стр. 511—541.

40. О жилищахъ самой-южной части русскаго народа, 17 стр.

41. Древніе Славяне, стр. 41.

42. Славяне, стр. 21.

43. Юлій Цесарь (. . . „вопросы, объясненіе которыхъ зависитъ отъ внимательнаго разбора записокъ цесаревыхъ, объясненіе и рѣшеніе которыхъ должно произвести сильный переворотъ въ древней исторіи Запада, и нанести ударъ множеству странныхъ и темныхъ толкованій") стр. 72.

44. Леты, стр. 60.

45. Объ Этрускахъ, стр. 14.

46. Очная ставка; или сводъ писателей, стр. 35.

47. Отвѣтъ на пункты Марцеллина о Гуннахъ, стр. 16.

48. Происхожденіе такъ-называемыхъ Гунновъ по Іорнанду, стр. 24.

49. О мореплаваніи, пройденышествѣ и тороговлѣ Россіянъ въ XI. вѣкѣ, по извѣстіямъ Византійцовъ, стр. 75.

50. Конспектъ преподаванія исторіи славянскаго языка и литературы вообще, составленный по опредѣленію Совѣта Императорскаго Московскаго Университета отъ 2-го мая 1834 года Юріемъ Венелинымъ, стр. 30.

Анализуванъ надлъжко отъ *д-ръ Ив. Д. Шишмановъ*, Венелинови ръкописи въ Румянцовския музей (Български прѣгледъ, год. IV. 1897. кн. X. стр. 45—52.) и отъ проф. *П. А. Лавровъ* въ Древности труды Славянской Коммисіи Императорскаго Московскаго археологическаго общества. Томъ второй. Изданъ подъ редакціей *П. А. Лаврова*. Москва. Типографія Г. Лисснера и А. Гешеля 1898. 4° стр. 119—121; срв. и разсѫжденията тамъ на стр. 121—124.

Digitized by Google

51. Варяги, по арабскимъ писателямъ, стр. 16.
52. О пѣснолюбіи Славянъ Закарпатскихъ, стр. 42.
53. О характерѣ пѣсенъ у Славянъ Закарпатскихъ, стр. 30.
54. Критика. Объ Украинскомъ правописаніи, 8 стр.
55. Отвѣтъ на пародію, помѣщенную въ іюньской книжкѣ, 1835 года, журнала „Библіотека для чтенія", стр. 40.
56. Гидрографія, стр. 50.

Тия шесть съчинения на Венелина сѫ описани отъ *д-ръ Ив. Д. Шишмановъ* въ по-горѣ цитуваното му съчинение, стр. 37—45.

57. О Россы, Варягахъ, Сербахъ, стр. 50.
58. Россы, Варяги, стр. 34.
59. О происхожденіи наименованій Россіянъ, стр. 30.
60. Россы (. . . не вѣря вышеупомянутимъ историческимъ догматамъ и находясь въ сомнѣніи, мнѣ осталась одна только дорога ко спасенію вѣры моей, а именно: облекшись въ ризы терпѣнія, препоясавшись поясомъ безпристрастія, запасшись пищею любопытства, въ руку лампадну здраваго разсудка, въ другую дубину критики, для отъисканія истины, пуститься въ поміру, мрачному, и, посѣщая мѣста лѣтописей знаменитыя и изъискивая землю обѣтованную, поклониться священной Россовъ колыбели") стр. 59.
61. О Димитріѣ — Самозванцѣ. Письмо къ X-ву, относительно къ трагедіи его „Димитрій — Самозванецъ".
62. Замѣчанія о правописаніи Мадярскаго языка, необходимыя для всякаго русскаго историка, географа и журналиста, 2. стр.
63. Славянскій алфавитъ, и опроверженіе мнѣній объ изобрѣтеніи его Кирилломъ и Меѳодіемъ, 26 стр.
64. Готы, 13 стр.
65. Козары, стр. 89.
66. Ненаселнимость дунайской долины, стр. 4.
87. О характерѣ народныхъ пѣсенъ у славянъ задунайскихъ. кн. 2-ая. — Теорія одактиленной прозы и ея условія. — Отмицы или похищеніе дѣвицъ, стр. 150. (вж. брой 13.).

Между спазенитѣ рѫкописи на Венелина се отнасятъ и слѣднитѣ прѣводи:

68. Матеріалы для пополненія исторіи Казаковъ, 115 стр.
69. Краткое обозрѣніе всеобщей исторіи, стр. 157.
70. О нынѣшнемъ Царѣ Алексѣѣ Михаиловичѣ (изъ переписаной Венелинымъ I и II книги подъ заглавіемъ: De rebus Moschoviticis, ad Serenissimum Magnum Hetruriae Ducem Cosmum Tertium. Patavii, 1680. Сочинитель Jacobus Reutenfels. Прѣписани 86 страници отъ оригинала) стр. 20.
71. Путешествіе Кухарскаго, професора Варшавскаго Университета. Переводъ изъ Нѣмецкаго.
72. Выписки изъ негоціаціи Кавалера Сира Томаса Роя (Sir Thomas Roe) во время посолства его при Портѣ-Отоманской, отъ 162 до 1628 г. включительно (изъ Zbor Pamiętnikow o dawnej Polszeze, Нѣмцевича, т. V. стр. 397—455.) стр. 29.

Тоя списъкъ за спазенитѣ рѫкописи между книжата на Венелина е обнародванъ въ края (стр. 3—4.) на Венелиновитѣ „Историко-критическія изъисканія. Томъ II. Словене." (вж. брой 21.).

Digitized by Google

Едно пѫтуване отъ Цариградъ до Яшъ въ Молдова прѣзъ зимата на 1785 година.

Отъ **Контъ D'Hauterive.**

Контъ де Хотеривъ е игралъ значителна роль въ врѣме на първата империя и реставрацията въ Франция, като дипломатъ и политически мѫжъ.[1]) Отначало той е дебютиралъ като gentilhomme d'ambassade и е билъ като такъвъ при Choiscul-Gouffier, а сетнѣ въ Цариградъ при Saint Prist. Въ Цариградъ Хотеривъ стигналъ прѣзъ септемврия 1784 год., а на 13 февруария слѣдната година тръгналъ за Молдова като *французски секретарь* при новоназначения князъ-господарь Александъръ Маврокордатъ. Впечатленията отъ пѫтуването си отъ Цариградъ до Яшъ Хотеривъ е описалъ въ бѣлѣжкитѣ, които привеждаме по-долу. Това пѫтоописание заедно съ едно по-подробно описание на Молдова ги е прѣдалъ на Ромѫнската академия краль Каролъ, та сѫ издадени отъ академията. Пѫтнитѣ бѣлѣжки на Хотеривъ, ако и да сѫ писани въ една лека, юмористична форма, но авторътъ като развитъ и проницателенъ човѣкъ, с могълъ да схване и отбѣлѣжи много важни черти отъ живота на населението и страната прѣзъ която е миналъ. Ние ще прѣдадемъ онази часть отъ описанието, която се отнася до България.

7-и день. — Отъ Бургасъ (Люле Бургасъ) до Кърклисе.

Ние тръгнахме въ хубаво врѣме и при добри удобства. Всички жени отъ градеца бѣха станали отъ рано и бѣха сѫ събрали прѣдъ портата на кѫщата ни. Ако по това множество на жени сѫдимъ за населеността на градеца, той трѣба да бѫде

---

[1]) **Вижъ:** Histoire de la vie et de traveaux politiques du comte D'Hauterive par chevalier Artaud de Mortor. Paris, 1849.

Digitized by Google

много населенъ. Фереджето, съ което се покриватъ туркинитѣ и тази неудобна кърпа, съ която си покриватъ устата (яшмакътъ) причиняватъ неприятность на любопитнитѣ, защото имъ прѣчатъ да наблюдаватъ талията имъ прѝ вървежа и лицето на ония, които сѫ красиви. Азъ никждѣ не видѣхъ по-голѣмо число хубави очи и красиви глави. Нѣкои отъ тѣхъ водятъ за рѫцѣ дѣцата си, най-красивитѣ дѣца на свѣта. Туркинитѣ не изглежда да се стѣсняватъ отъ нашето присѫтствие; дори може би показватъ твърдѣ голѣмо любопитство, защото ето единъ важенъ турчинъ, пѫтникъ като насъ, нарочно се повръща отъ пѫтя си да ги изхока. Женитѣ като стадо летещи птици бърже избѣгватъ, но слѣдъ една минута пакъ се повръщатъ прѣдпазливо.

Бургасъ е забѣлѣжителенъ съ хубавото си мѣстоположение, съ обработенитѣ си околности и съ двѣ-три хубави здания, построени, както казватъ, отъ Мехмедъ паша, великъ везиръ при Солиманъ Силни (XVI в.). Пазарътъ не е нито голѣмъ, нито богатъ; само накаченитѣ лули, мастилници отъ пръсть и други подобни дребулии, му придаватъ особенъ видъ блѣсъкъ, който се увеличава отъ изгледа на турцитѣ, насѣдали на високо прѣдъ кѫщята, да пушатъ тютюнъ съ непроницаема сериозность, безъ да обръщатъ особено внимание на пѫтницитѣ.

Отъ Бургасъ до Кърклисе вървимъ осемь дълги часа по единъ приятенъ и хубавъ пѫть; красиви долини, обраснали хълмове, една планинска разнообразна мѣстность, пълна съ движение, което ни развлича въ това уединение. Всѣка минута очакваме нѣкое село, но едвамъ на двѣ мили (около 5 километра) отъ Кърклисе на пѫтя ни е Али-бей, най-жалкото селце на Румелия. Бостанджибашията ни раздразни днесъ съ зрѣлището на единъ арабинъ, наскоро туренъ на колъ. Той билъ главатарьтъ на една шайка и ужасявалъ пѫтницитѣ, билъ бичътъ на околното население. Тукъ има двѣ хубави нѣща: разбойници и хасекии (потераджии). Населението страда и отъ еднитѣ, и отъ другитѣ. Отпървомъ една чета разбойници се установява въ една мѣстность, и задължава околното население да прѣнася припаси и храна, подъ страхъ че ще бѫдатъ запалени хранитѣ, горитѣ и кѫщята имъ. Между това бостанджията увѣдоменъ на врѣме, праща една дружина хасекии. Началникътъ имъ отива напрѣдъ да разузнае пѫтя и разположението на разбойницитѣ и прѣтърсва кѫщята по всички села, заплашва жителитѣ като укриватели, застрашава особено богатитѣ, които освобождава, като му дадатъ пари; и тъй отъ една страна изнудва

Digitized by Google

полицейскиятъ, а отъ друга убиватъ разбойницитѣ. Но това не е всичко. За да бжде всичко законно, остава да се намѣри единъ нещастникъ, годенъ за обѣсване. Хасикията, наситенъ на плячка, отива въ Родопитѣ или въ Балкана да търси нѣкой полудивъ овчаринъ, който едвамъ има човѣшки образъ, неспособенъ да даде отговоръ за нищо. Него оковаватъ и го закарватъ при бостанджията, който като има прѣдъ видъ физиономията на този дяволъ и доклада на хасекията, осжжда го на смърть. Българинътъ се обѣсва, полицейскиятъ се възнаграждава, разбойницитѣ продължаватъ да грабятъ населението, а бостанджи-башията се похвалява за умѣнието му да въвежда законность отъ името на султана, на когото той по-късно ще стане паша или голѣмъ везиръ.

8-и день. — Отдихъ въ Кърккилисе.

Князътъ ни оставя днесъ, за да пжтува по-скоро. Прѣди да тръгне, той ни опрѣдѣля пжтя, по който ще вървимъ. Като искаме да направимъ нѣщо добро, правимъ по-лошо. За да стигнемъ по-скоро, постжпваме така, че пристигаме по-късно. Това е всѣкогашъ така, когато изпълняваме волята на отсжтствуещитѣ, особено когато тѣ сж князе. Както и да е, ние прѣдставяме отъ себе двора; тъй се наричаме ние трима-четирма младежи, отъ които нѣкои едва що излѣзли отъ училището. Ние имаме власть върху живота на дръзкитѣ и непослушнитѣ. Прѣдъ насъ вървятъ нѣколко коня и знамена — съмнителни атрибути на отоманското върховенство. Съ тѣхъ е една музика, която най-малко е способна да развеселява пжтницитѣ, защото е национална и най-хубавата въ империята.

Кърккилисе е по-голѣмо отъ Бургасъ, има петь или шесть минарета и единъ пазаръ, дѣто не можешъ похарчи и двѣ секини. Това сж единственитѣ забѣлѣжителни нѣща, които ни обръщатъ вниманието. Християнскиятъ кварталъ е на страни, уединенъ и малко по-ужасенъ отъ турския кварталъ. Кжщата, дѣто трѣбаше да спи князътъ, не бѣше толкова чиста, за да се забави повече. Тя прѣдставяше единъ истински яхъръ. Нашитѣ стопани направиха всичко, каквото зависѣше отъ тѣхъ, за да прикриятъ бѣднотията на стаята ни. Благодарение на моитѣ книги всички „конакчии“ ме приматъ за свещеникъ, и азъ постоянно слушамъ около себе си: *папазъ, апостолосъ,* на всѣкждѣ ми правятъ честь и ми целуватъ ржка, колкото и да съмъ невѣжа и свѣтски човѣкъ. Азъ може би

Digitized by Google

не съмъ по-недостоенъ отъ невѣжитѣ попове на тази страна, които сѫ свикнати повече съ виното и женитѣ на своитѣ енорияши, отъ колкото съ *апостола,* който не знаятъ да четатъ.

Набожностьта на православнитѣ е обърналъ Кърклисийски конакъ въ молитственъ домъ. Той отъ вѫтрѣ е окиченъ съ сто парчета разни видове платове. Нѣколко икони отъ грѫцко художество и едно кандило украшаватъ жгъла на тази пещера, добрѣ затворена и осветена отъ три страни съ книги, единственитѣ прозорци, които виждамъ отъ осемь дена насамъ.

Тукъ ще забѣлѣжа нѣкои черти отъ индустрията на Кърклисийцитѣ. Отъ единъ видъ коренъ, непознатъ другадѣ, смѣсенъ съ медъ, правятъ едно прѣвъзходно тѣсто, което се продава една пара фунта Продаватъ сѫщо памукъ, направенъ на дреха, която имъ служи намѣсто шуба. Ние видѣхме, какъ въ разтояние на по-малко отъ една минута изкусно свиватъ памука въ една дрипа, която се продава за четири турски пиастра съ платното, материала и памука. Най-послѣ азъ забѣлѣзвамъ, че тука подковаватъ воловетѣ както другадѣ конетѣ. Животното, което прѣтърпява тази операция, лежи на земята съ четиритѣхъ си крака издигнати на горѣ вързани.

Едно нѣщо по-достойно за отбѣлѣзване е, че въ този окрѫгъ се намиратъ повече католически фамилии и една колония евреи, които приказватъ други езикъ, различенъ отъ езика на евреитѣ въ Турция. И еднитѣ, и другитѣ били прѣселени отъ Полша по заповѣдь на Мохамедъ IV, когато завоювалъ Подолия (1676 г.).

9-и день. Отъ Кърклисе до Коджа-торла.

Кърклисе е на границата на България. Турското му име (четиредесеть черкви) показва, че той е билъ нѣкога главенъ градъ на една провинция. На четири мили отъ града се намира едно турско село (Ески-полосъ), а сетнѣ иде Коджа-торла, първото християнско, българско селце на пѫтя ни. Нѣма нищо по-мизерно отъ вида на това малко селце, собственость на първия орѫженосецъ на Султана, който всѣка година терзае по хиляди начина своитѣ нещастни васали, за да изтръгне отъ тѣхъ по 150 пиястра на кѫща. Послѣдната година жителитѣ, отчаяни и въ невъзможность, да заплатятъ тази сума, се рѣшили единодушно да избѣгатъ, като оставятъ на турчина полетата и кѫщята си. Но скоро слѣдъ тѣхъ били изпратени хора да ги върнатъ; нѣколко вистрѣла и повече удари съ тояга пакъ ги върнали подъ ярема. Кѫщята имъ сѫ отъ

трьсть и много оригинални. Единъ коминъ като пчеленъ улей, твърдѣ широкъ долу, заима единъ ѫгълъ и освѣтява цѣлата кѫща, която нѣма други прозорци. Прѣзъ този коминъ вали въ кѫщи дъждъ и снѣгъ, прѣзъ него прониква вѫтрѣ дневната и нощната свѣтлина на мѣсечината. Една втора стая е скрита въ дъното на кѫщата и нѣма другъ изходъ освѣнъ малката вратичка, която я присъединява съ първата. Ето дѣ спятъ тридесеть сѫщества, мѫже, жени, дѣца, крави, волове, овци, патки, кози и пр. Отъ друга страна, вѫтрѣшностьта не е толкова бѣдна, колкото може да се помисли. Одъръ и ченгели сѫ разположени околовръстъ стаята и сѫ натоварени съ домашни принадлежности и потрѣби. Българскитѣ дрехи сѫ груби, безъ да сѫ твърдѣ прости. Въ всѣка кѫща има по два стана, единиятъ за сукно, другиятъ за платно. Мѫжетѣ изработватъ дрехитѣ, а женитѣ шиятъ ризитѣ и ги бродиратъ съ конци отъ разни цвѣтове съ достатъченъ вкусъ. Женитѣ нѣматъ други украшения освѣнъ едни браслети на рѫцѣтѣ си и продупчени монети, които сѫ окичени по главата, ушитѣ и по дългата плитка, която се спуща отъ темето до петитѣ. Младитѣ булки по такъвъ начинъ показватъ голѣмината на своята зестра. Нищо не може да се сравни съ жадностьта на момичето за тия „пари“. Още отъ малки майкитѣ имъ ги учатъ, че само съ числото на паритѣ ще могатъ да си купятъ мѫже. Азъ срѣщнахъ една, която бѣше натрупана съ толкова нанизани пари едни върху други, че тѣ образуваха една кора. Тя имаше на себе си повече отъ 10,000 парчета, като смѣтнешъ и тия отъ главата и плиткитѣ.

Ризитѣ и антериитѣ на мѫжетѣ сѫ съвършено покрити съ украшения, като ония на жителитѣ отъ Auvergne. Мѫжетѣ изглеждатъ по-малко нещастни отъ нашитѣ селяни; тѣхниятъ характеръ изглежда да е общителенъ и мекъ. Тѣ обикновено по тѣло сѫ сухи и слабо ухранени, но инакъ сѫ крайно пъргави. Очитѣ и лицето имъ иматъ нѣщо отъ вида на козата; плоско издигнатата и стегнатата имъ шапка на главата отъ черна вълна добавя нѣщо особено на това уприличаване.

10-и день. — Отъ Коджа-торла до Кара-Бунаръ.

Коджа-торла е въ дъното на една долина, отъ дѣто се излиза по една очарователна възвишеность, обаче въ продължаване на шесть часа пѫть не виждаме ни едно дърво. Факия е може би най-голѣмото и въ всѣки случай най-красивото село въ България. Неговото положение между красиви баири и долини, плодородни и

Digitized by Google

добрѣ обработени, които дори въ този сезонъ (февруари) иматъ пролѣтенъ изгледъ, влияе върху духа и тѣлото на жителитѣ, които тукъ сѫ по-весели и по-малко отпаднали отъ ония на Коджа-торла. Отъ височината ние виждаме, какъ излизатъ отъ селото мѫже, жени и дѣца, като отъ мравунекъ, какъ се събиратъ на групи, а по-любопитнитѣ и по-жаднитѣ съ скачене и пѣсни излизатъ прѣдъ насъ, обикалятъ колята ни и пръскатъ съ ечмикъ отъ едно рѫшето върху по-виднитѣ отъ свитата, за да получатъ нѣколко пари.

11-и день. — Отъ Кара-Бунаръ до Сейменъ-кьой.

Тази България, която ни плаши, е една отъ най-хубавитѣ страни въ Европа. Никждѣ другадѣ не можешъ да видишъ по-красиви полета, по-художествено сгрупирани хълмове и една земя по-способна за усъвършенствуванията на културата. При всичко това между Кара-Бунаръ и Сейменъ-кьой на разстояние отъ десеть часа нѣма освѣнъ двѣ села Коравила и Карнобадъ. Обаче отъ височинитѣ надъ Карнобадъ на противоположната страна се виждатъ шесть или седемь селца на твърдѣ близко разстояние едно отъ друго.

Карнобадъ е единъ видъ градъ, надъ който се издигатъ четири минарета и се виждатъ нѣколко по-голѣми кѫщи. Полето, което се простира надалечъ прѣдъ града прѣдставя една отъ най-величественитѣ гледки. Нищо не може да се добави къмъ хубостьта на тази картина, която се свършa на хоризонта, нищо не може да се притури къмъ богатството на прѣдметитѣ, които тя съдържа. При всичко това отсѫтствието на култура въ околноститѣ на града затруднява прѣминаването и навѣва печаль. Тукъ не мислятъ, че пространнитѣ хълмове и голѣмото поле биха могли да служатъ за друго освѣнъ за ловъ и за паша. Ловътъ съ хрътки тукъ е дѣйствително единъ царски ловъ. Отъ височината на баира, ние се наслаждаваме на слѣдната сцена: 30 хубави хрътки, бѣли като снѣгъ, леки като вѣтъра, тичатъ заедно съ стотина коне, но бързи коне, а нещастниятъ дивечъ, уплашенъ отъ тупурдията, получава крила отъ нуждата, да бѣга. Въ по-малко отъ двѣ минути ловджиитѣ нападнаха на слѣдитѣ на шесть заяка, които срѣдъ вика на хората и лаятъ на кучетата изкокнаха като стрѣли. Азъ поискахъ да узная отъ двама овчари, които срѣщнахме, кои сѫ тия ловджии, и тѣ ми казаха, че сѫ татари, прѣселени въ България заедно съ сваленитѣ ханове отъ кримския прѣстолъ и на които султанътъ далъ селя въ далечни провинции за възнаграждение на изгубения тронъ.

Digitized by Google

12-и день. — Отъ Сейменъ-кьой до Добралъ.

Сейменъ-кьой е най-ужасното селце въ България и въ цѣлия свѣтъ. То е на една линия отъ Карнобадъ и прави часть отъ онова хубаво поле, което описахъ по-горѣ. И въ най-голѣмо бездъждие това село е кално, като дъното на едно блато. Полето, пжтищата, кжщята сж отъ каль. Жителитѣ сж грозни и нечисти и прѣдполагамъ болни, парцаливи и въшлясали. Зелето, което съхраняватъ въ голѣми бъчви съ армеена чорба, изпуща твърдѣ неприятна миризма; вкаменѣлиятъ се хлѣбъ съ кръстъ отъ горѣ безъ квасъ, печенъ не въ печка, а въ гореща пепель, толкова малко възбужда апетита, че пжтникътъ прѣдпочита да забрави глада, и да легне да спи въ своята постилка, като избѣгва подобно жилище.

Не бихме забѣлѣзали селото Лала-кьой, ако безпрѣривната музика не ни обръщаше вниманието върху развлѣчението на това село, което има по-малко кжщи и дори хора, отколкото ние имаме знамена. Тази шумна музика по-добрѣ щѣше да хване мѣсто на другия брѣгъ на ужасния Кеймекъ-сую, отвжди Добралъ, дѣто би се изгубила въ шумà на потока, който бучи, изкоренява и отвлича дървета и скали. Но да не бързаме върху сутрѣшнитѣ събития. Ето най-послѣ и Добралъ на една мила въ мъгла. Той е разположенъ на една скала, която е една отъ основитѣ на Хемуса. Отъ Добралъ като че ли се открива единъ дивъ селски пейсажъ. Тази балканска мѣстность, рѣката Кеймекъ, перспективата на голѣмитѣ черни сѣнчести гори, които едва се виждатъ — всичко това ни обѣщава да видимъ нѣщо ново въ физическия и моралния характеръ на балканджиитѣ Добралци.

13-и день. — Почивка въ Добралъ.

Добралцитѣ сж много приятни хора. Нашата стопанка е любезна, дѣятелна, чиста и хубава. Дѣдото има 84 години. Една много хубава глава, много хубава брада и единъ много хубавъ изгледъ на старецъ, какъвто не се е виждалъ отъ врѣмето на Филимона. Той е още бодъръ, ходи за дърва и люля едно три мѣсечно дѣте, като му пѣе, за да го развесели. Старецътъ всѣкога отговаря на дълго и дори самъ говори, когато не го питатъ. Той е видѣлъ толкова везири, пашѝ, войски и князе да отиватъ и да дохождатъ! Той помни три руско-турски войни (отъ 1710, 1736 и 1768 г. г.). Той е билъ на 21 годишна възрасть, когато се свършила първата война. Но малко го е грижа за сждбата на двѣтѣ империи, стига

Digitized by Google

да прѣживѣе единъ турчинъ отъ сѫщото село, на сѫщата възрасть и който, казва старецътъ съ усмивка, не пие вино, но и не се държи тъй твърдо на краката си, като него.

Крайно лютото врѣме на тази сутринь, лошитѣ пѫтища, извънредниятъ студъ, снѣжнитѣ парцали, които затъмняватъ деня и каточели повръщатъ нощьта, при това неудобството на едно разстройство на стомаха, причинено отъ ечмичния хлѣбъ, печенъ въ пепельта: всичко това ме плаши толкова много при тръгването, че азъ съжалявамъ, защо не съмъ роденъ българинъ, за да остана въ Добралъ ...

Но ето че ни казватъ, че рѣката Киймекъ е порасналa отъ наводнението повече отъ шесть педи и е невъзможно да се опитаме да я прѣгазимъ; това би значило да отиваме на явна смърть. И тъй ние ще останемъ днесъ въ Добралъ. Защо да не призная, че този день, който прѣкарахъ весело, като се грѣяхъ на единъ прѣвъзходенъ огънь отъ елхови дърва, като писахъ и пихъ чай, е единъ отъ най-приятнитѣ дни на живота ми? Слѣдъ щастието, да живѣешъ сь интимнитѣ си приятели азъ не познавамъ друго освѣнъ онова да имашъ разстройство на стомаха въ Добралъ!

14-и день. — Отъ Добралъ до Драго-кьой.

Ако Avistée е изчезналъ отъ очитѣ на хората, не е защото се е изгубилъ въ недостижимитѣ височини на Балкана, както казватъ нѣкои модерни митолози. Балканътъ не е нито извънредно високъ, нито извънредно труденъ за възкачване. Неговиятъ връхъ е черенъ, космать, покритъ съ ледове, скали и дървета. И всички ония ужаси на високитѣ планини, които тъй прѣпорѫчватъ поетитѣ и художницитѣ, тукъ се простиратъ отъ брѣговетѣ на Черното море до ония на Адриатическото, сѫщо тъй като по Алпитѣ и Корделиеритѣ. При всичко това пѫтницитѣ, които минаватъ прѣзъ България, не трѣба да се страхуватъ освѣнъ отъ студъ, зима, хайдути и вълци.

Прѣминаването на рѣка Киймекъ е по-сериозно отъ онова на планината. Има една истинска опасность, да надвиешъ силата на потока въ суровия този сезонъ При всичко това нашитѣ проводници българи, по-смѣли отъ ония отъ полето, смѣло вървятъ прѣдъ конетѣ, като ги водятъ за юздитѣ и цѣпятъ бездната, която реве като морето. И ето че вие минавате на другата страна, прѣди да се опомните отъ вашия страхъ.

Digitized by Google

Тръгваме отъ тамъ, за да се качваме още. Минаваме 40 пъти послѣдователно единъ и сжщи потокъ, който кривули по коьшетата на два хълма. Тука бѣше погубенъ Исакъ Ангелъ отъ българитѣ въ XII столѣтие (1192 г.), и то не по погрѣшка на императора. Една армия, прѣдводителствувана отъ Ханибала и затворена въ това гърло безъ изходъ, би била унищожена само отъ едни овчари. Лошиятъ пжть ни води за Галж-кавакъ. Ние си почиваме, за да потеглимъ и вървимъ други три часа въ кальта низъ една хубава и голѣма гора, въ която не се чува нищо друго освѣнъ вистрѣлитѣ, които даваме отъ врѣме на врѣме, за да се обадимъ на ония, които твърдѣ много закъснѣватъ, сжщо и на ония, които твърдѣ много бързатъ. Трѣба да се употрѣби толкова много врѣме за слазяне, колкото и за качване. Намираме единъ калдаръменъ пжть, направенъ отъ Константина Маврокордатъ (влашки войвода), който е минавалъ и се връщалъ по този Балканъ десеть пжти и чийто гербовъ щитъ се вижда още върху остатъцитѣ на единъ кьошкъ, който е оставенъ отъ неговитѣ наслѣдници да се разруши. Вървимъ най-послѣ още половинъ часъ до Драго-кьой по една приятна долина, която пролѣтно врѣме трѣба да е пълна съ цвѣтя. Ето тъй прѣминахме прочутия Балканъ.

15-и, 16-и и 17-и день. — Отъ Драго-кьой до Каяле (4 часа); отъ тамъ до Карви (8 часа); отъ тамъ до Афлатаръ (9 часа).

Нека други пжтешественици по-щастливи отъ мене разправятъ за тия три дена, употрѣбени за прѣминаване една отъ най-богатитѣ страни на свѣта, покрита съ села, гори, долини, потоци и обработени полета. Нещастието отъ Добралъ, умората отъ 17-дневно пжтуване, ме изнуриха до такава степень, че не можахъ да се обръщамъ въ колата си. Прочее, азъ бѣхъ затворенъ въ *ретивана* (колата), заетъ съ болкитѣ на стомаха, измжчванъ отъ повръщане и друсане. Не по-малко ме безпокоеше и виелицата, която напълваше съ снѣгъ ужъ закритата ми карета, въ която се чувствувахъ погребенъ. Единъ католишки попъ отъ нашата дружина, който се държеше по-добрѣ, обърна внимание, че това поле прилича на дъното на едно море, и дѣйствително, тукъ нѣкога е имало единъ голѣмъ резервоаръ. Колкото до мене, азъ бѣхъ прѣминалъ Елдорадо, безъ да си отворя очитѣ, и Либия, безъ да пъшкамъ. Затова ще прѣмина безъ интересъ и съ мжчение Шангали, Каяли, Ерубиаларъ, Кушуфларъ, Харви, села на половина турски, на половина български,

Digitized by Google

дѣто мусюлмани и християни живѣятъ съвмѣстно, безъ да се гнусятъ едни отъ други, и *даже се женятъ* помежду си, и заедно пиятъ лошо вино, нарушаватъ рамазана и великитѣ пости, не знаятъ като тѣхнитѣ свещеници значението на кръста или *иллахъ аллахъ* (нѣма другъ господъ освѣнъ бога) и прочее и прочее; и при всичко това не сѫ по-малко честни хора.

Прѣзъ вечернитѣ часове, които сѫ толкова приятни, когато вънкашниятъ студъ и споменътъ за пѫтуването правятъ да изпѫкне всичката цѣнность на единъ добъръ огънь и на единъ добъръ сламеникъ, върху който си прострѣнъ въ очакване вечерята, която самъ трѣба да я приготвишъ, и на съна, който не закъснѣва да доде — ние нѣколко пѫти бѣхме доста щастливи да разговаряме съ нашитѣ стопани, които не сѫ всѣкогашъ диваци, за да не разбиратъ нищо. Съ една малка снизходителность и прѣдупрѣдителность намирамъ, че тѣхниятъ животъ напомнюва патриархалното врѣме. У тѣхъ господствува простотата, простодушното гостоприемство, макаръ че нѣматъ освѣнъ печено на тарта козе месо да дадатъ на пѫтницитѣ. Тѣ не сѫ нито богати, нито горди и ядатъ твърдѣ добрѣ остатъцитѣ отъ вечерята на тѣхнитѣ гости. Тѣзи турци толкова омразни другадѣ и които не бихте накарали да отстѫпятъ на ония, които тѣ наричатъ невѣрни, тукъ се оттеглюватъ най-почтително и оставатъ своитѣ постелки и покѫщнина на гърцитѣ, и отиватъ да спятъ вънка при конетѣ си. Тия нещастници сѫ далечъ отъ цивилизацията, защото нѣматъ ония страсти, които прѣдразсѫдъцитѣ правятъ тъй общи и тъй неизцѣрими на друго мѣсто.

Любопитно е да се отбѣлѣжи, че въ тази индиферентность на двѣтѣ религии, въ която главно се обрѫща внимание на практическата леснота, се проявява една наклонность къмъ мухамеданството. Вѣроотстѫпничеството между християнитѣ напрѣдва до такава степень, *щото въ България сега има десеть пѫти по-малко християни отколкото е имало прѣди 40 години (при това безъ да има изселване).*

Не сѫ проповѣдницитѣ и суевѣрието, които причиняватъ тази врѣда на християнството. Имамитѣ и поповетѣ всѣкогашъ сѫ гледали снисходително на брачнитѣ съединения между вѣрнитѣ на двѣтѣ религии. Тукъ не е рѣдкость да видишъ турбани и икони подъ единъ покривъ, корана и евангелието единъ върху други. Въ едно семейство по най-миренъ начинъ се изпълняватъ двѣтѣ вѣроизповѣдания, въ основата си твърдѣ различни, и на дѣцата се остава да изберать, коя религия ще прѣдпочтатъ. Когато едната религия

Digitized by Google

прѣдписва нѣщо, което другата забранява, и когато съпрузитѣ сѫ скрупулозни, сѫщата трапеза прѣдоставя такава храна на всѣкиго отъ двамата, каквито вѣрата му позволява. Трѣба да се мисли, че въ тия така добрѣ уредени фамилии, разликата на вкуса опрѣдѣля убѣждението на дѣцата. Чертитѣ отбѣлѣзани отъ Milady Montague (Letters of lady Montague. Adrianopol, April 1, 1717), че арнаутитѣ, които не сѫ добрѣ убѣдени върху прѣимуществата на Мухамеда или Исуса Христа, посѣщаватъ както джамиитѣ, така и черквитѣ, празнуватъ наравно петъкъ и недѣлята: тия черти се намиратъ и въ горна България, причинени отъ невѣжеството и грубостьта на единъ народъ безъ възпитание, безъ свѣтлина.*) Отъ друга страна, този тъй тихъ и добродушенъ религиозенъ скептицизмъ ми се вижда твърдѣ извинителенъ. Ония, които знаятъ, че въ Маджарско земята бѣше покрита съ кръвьта на повече отъ единъ милионъ хусисти, якобити и католици; че Трансилвания още не се е възродила отъ религиознитѣ обезлюдявания; че сама България стана гробница на тия обезумѣли хилядни тълпи солдати, попове, монаси, жени, дѣца, които тичаха да завладѣятъ светитѣ мѣста, но на които гладътъ, пустинитѣ, разбойницитѣ не имъ позволиха даже да стигнатъ до тамъ: който знае всичко това, ще намѣри, че ослѣпението, за което говоря, е по-малко неудобно за спокойствието на хората, отколкото привилегията на истинската вѣра, ако тя вдъхва твърдоглавото желание да възстановимъ правдата на всѣкждѣ, като я подържаме до смърть.

Нѣма друга земя на свѣта тъй често окървявана като тази (България). Отъ когато захвана неизчерпаемото наводнение на готи, хуни, херули, вандали и др. въ Марцианополъ постоянно побѣждава варварството на дивитѣ, нецивилизувани народи надъ затжпѣлото варварство на остарѣлата и изродената империя. Сѣвернитѣ народи заплашваха да наводнятъ Европа, и християнитѣ се считоха за щастливи, че могатъ да отложатъ врѣмето на това наводнение чрѣзъ плащане на единъ позоренъ данъкъ. Тука великиятъ Амурадъ напусна уединението, дѣто бѣше се оттеглилъ на почивка, уморенъ да управлява и да завладѣва, укиченъ съ славата на своитѣ успѣхи, — за да отмъсти за една прѣстжпена клетва отъ слабия Владиславъ, когото единъ фанатически попъ бѣше успокоилъ отъ страха на едно клетвопрѣстжпление. Тука най-послѣ побѣди за винаги едно друго по-малко извѣстно и по-ново безчестие,

*) Подобна опасность заплашва българщината въ Македония отъ сърбитѣ, ако се гледа индиферентно на племенната борба тамъ.

побѣди малодушното и недостойното довѣрие на единъ изроденъ народъ, на който угасна стариятъ фанатизъмъ, който нѣма вече Амурадовци и яничари, и не знае да противостои на силата и политиката съединени, защото никога не е познавалъ източницитѣ на политиката и е изгубилъ ония на силата.

18-и день. — Отъ Афлатаръ до Силистра (4 часа).

Мислитѣ за войната ми напомниха за холерата, която върлува тука и която отнася всѣки день по 50 души. Съ тази сила тя опорствува отъ три мѣсеца насамъ, и ние трѣба да минемъ прѣзъ нея, за да прѣминемъ Дунава.

Околноститѣ на Силистра сѫ покрити съ гробища отъ прѣсни ровове. Тѣ сѫ пустинни, и къмъ печалния имъ изгледъ въображението присъединява още смъртьта, обиколена съ скелети, която разпространява отъ нечистивата си уста отровата и заразата. Всрѣдъ ужаса на тази сцена, не бихъ могълъ да изкажа впечатлението, което ми прави единъ летещъ змей, който се повдига въ въздуха и хвърчи надъ най-веселия градъ въ свѣта (иронически, бѣл. на прѣв.). Една група дѣца тича и скача около кортежа, и тѣхниятъ смѣхъ ме кара да стана да ги видя. Тѣ ме каратъ да забравя видѣнията, които ме бѣха обзели. Двѣтѣ хиляди души българи, турци, арменци, християни, които сѫ дошли да видятъ нашитѣ знамена, да слушатъ нашитѣ цимбали и да ни пипатъ сѫ рѫцѣтѣ единъ часъ врѣме, не ми причиниха толкова безпокойство, колкото летещиятъ змей на тия щастливи дѣца, на които безгрижието е много по-добрѣ за подражание, отколкото печалнитѣ прѣдвиждания на умнитѣ.

Дунавътъ е най-хубавата рѣка въ Европа. Неговитѣ води, увеличени тази минута и покрити съ плаващи ледове, приличатъ на море или на канала на Дарданелитѣ въ бурно врѣме. Но Силистра е много по-малко достойна за своето положение между Германия на Черно-море, — България и Валахия. Надъ града, чийто жители не можемъ да изброимъ приблизително по причина на холерата, се издигатъ 12—15 минарета. Нѣколко воденици, около 12 бараки и единъ видъ кей сѫ разположени на брѣга на Дунава въ голѣма нечистота. На една страна се вижда единъ островъ, образуванъ отъ изхвърлянията на рѣката, населенъ съ християни. Отъ срѣща, по другата страна на Дунава, виждаме натрупанъ материалъ приготвенъ за единъ мостъ и безкрайнитѣ полета на Валахия. Този мостъ е захванатъ отъ три години и нѣма да се свърши въ три

столѣтия. Обаче работата изглежда да е въ движение: съобщаватъ, че ще се построи единъ мостъ; вѣстникаритѣ печататъ съобщението. Селенитѣ сѫ обложени съ данъци, ангариитѣ сѫ установени, колята порѫчани и влашкитѣ князе плащатъ. Не е само тука, дѣто се вижда абсурдностьта, която не би била понятна, ако не се знаеше, че въ всички голѣми прѣдприятия, нѣколко души печелятъ при захващането имъ, а обществото при свършването имъ.

Ето най-послѣ прѣминахме Дунава...

Въ Влашко, въ с. Градище, г. Хотеривъ присѫтствува на една сватба, за която, като казва нѣколко думи, продължава:

Слѣдъ свършването на празника остава ни една твърдѣ приятна, твърдѣ хубава стопанка, жената на единъ добъръ влахъ, неспособенъ да ревнува. Костюма не значи нищо. Отъ Парижъ до тука, азъ постоянно намирахъ, че женитѣ сѫ хубави или грозни, независимо отъ облѣклото. Ужасната дреха, която покрива главата на малтианкитѣ, не пречи да виждаме голѣмитѣ очи и хубавитѣ шии на нѣкои отъ тѣхъ. Турскитѣ маски и фереджета не могатъ да скриятъ отъ любопитнитѣ нито талията, нито лицето на бургазкитѣ жени. Кърпата, която българкитѣ отъ Коджа-торла турятъ на главата си, приета въ по-небрѣжна форма въ Кара-бунаръ, въ Добралъ тя става едно украшение по начина, както се закрива половината отъ шията и сетнѣ широко се отпуща задъ плещитѣ съ една плитка отъ хубава коса. Въ Драго-кьой и Сейменъ-кьой тази сѫщата покривка ужасява. У женитѣ въ Афлатаръ не зная по какъвъ начинъ тя приема формата на една каска и увеличава грозотата имъ. Тука (въ Градище) виждате всичката грация на бенедиктинска кофточка. Кърпата стѣга челото и прави да изпѫкнатъ голѣмитѣ сини очи, привлѣкателностьта на които се увеличава отъ хубавото лице. Единъ елекъ отъ просто платно остава на природата всичката заслуга на една талия, която съ нищо не прѣчи на гибкостьта. Намѣсто рокля, употрѣбятъ просто едно парче материя отъ памукъ, розово или бѣло, което е стегнато отгорѣ и отдолу сѫщо като пещемала на една жена, която излиза отъ банята. Право да си кажа, голѣма загуба е, че всичко това е скрито подъ дебелата кора на версалскитѣ грандъ-дами!

Съобщава **Г. Занетовъ.**

Приносъ къмъ ентомологичната фауна на България.

Отъ Н. Недѣлковъ.

Прѣзъ лѣтото 1897 година комитета на „Българско Отечество" ми направи честь, като ми прѣдложи да напиша минография за хоризонталното и вертикално разпространение на насѣкомитѣ въ България. За насѣкомитѣ на България нѣмаше писано нищо систематично. Трѣбваше да събера материали, за да ги узуча и да охарактезирамъ нашата фауна, доколкото това е възможно за единъ кратъкъ периодъ врѣме.

За събиране материяли прѣдприемахъ прѣзъ ваканционнитѣ мѣсеци всѣко лѣто дълги екскурзии въ разни мѣста на България, а въ празнични дни — въ околноститѣ на София.

Прѣзъ ваканционнитѣ мѣсеци екскурзирахъ прѣдимствено по Стара-планина, Рила, Родопитѣ, Осоговската планина и Срѣдня гора, понеже прѣзъ тѣзи мѣсеци растителностьта по планинитѣ е още доста буйна, когато въ полето е вече почти всичко изгорѣло.

Освѣнъ планинскитѣ вериги екскурзирахъ и въ околноститѣ на слѣднитѣ градове: Видинъ, Ломъ, Плѣвенъ, Рахово, Вратца, Русе, Търново, Разградъ, Варна, Бургасъ, Кюстендилъ, Дубница, Радомиръ, Цариб родъ, Пловдивъ, Стара-Загора, Казанлѫкъ, Чирпанъ, Татаръ-Пазарджикъ, Габрово, Берковица, Елена, Севлиево.

По планинскитѣ вериги съмъ екскурзиралъ въ разни пунктове и досега съмъ посѣтилъ всѣка верига по 3—4 пѫти, съ изключение на Срѣдня-гора, която съмъ посѣтилъ само веднажъ.

Въ врѣме на екскурзиитѣ събирахъ материяли за охарактеризирване всички отреди на насѣкомитѣ. Значителна часть отъ събранитѣ материяли е вече класифицирана. Разбара се, че събранитѣ материяли сѫ недостатъчни за пълната характеристика на нашата ентомологична фауна.

Digitized by Google

Освѣнъ събранитѣ лично отъ мене материяли, азъ се ползувахъ и отъ такива, събирани отъ други лица.

Още когато се наехъ да напиша монографията, азъ съзнавахъ, че събирането материяли за една такава работа не е по силитѣ на единъ човѣкъ. Увѣренъ, че г. г. учителитѣ могатъ да съберать съ помощьта на ученицитѣ голѣмо количество материялъ отъ полето, а г. г. лѣсничеитѣ ще могатъ да съберать цѣнни материяли отъ горитѣ и планинскитѣ вериги, замолихъ нѣкои и други учители и лѣсничеи да ми помогнатъ. Нѣкои отъ тѣхъ се отзоваха на молбата ми и ми услужиха.

Въ врѣме на екскурзиитѣ азъ посѣщавахъ градове, дѣто имаше училищни, ученически и частни ентимологични сбирки. Възползуванъ отъ любезностьта на г. г. директоритѣ и на съставителитѣ на сбиркитѣ, азъ можахъ да изуча такивато сбирки, а въ нѣкои случаи дори и да взема за изучване нѣкои насѣкоми. Разбира се, че въ всички случаи, когато се ползувахъ отъ чужди сбирки, азъ се мѫчихъ да узная, доколкото това бѣ възможно, дѣ сѫ били ловени насѣкомитѣ.

Като пристѫпвамъ къмъ обнародването на изученитѣ материяли, считамъ за приятенъ дългъ да изкажа сърдечната си благодарность на почитаемото Министерство на Народното Просвѣщение и на онова на Земледѣлието и Търговията, които ме улесниха въ трудната ми задача; на комитета на „Българско Отечество“ който ме улесни материялно; на учителитѣ: г. г. Ф. Бурмевъ, Маринъ Милчевъ, Ив. Стрибрни, С. Стефановъ, А. Дрѣновски, Д-ръ Лука Димитровъ, Н. Тодоровъ, К. Милде, В. Т. Ковачевъ, Д. Поповъ; на директора на Ломското педагогическо училище г. Т. П. Митевъ; на директора на Чирпанското IV-класно училище г. Д. Гатевъ; на районнитѣ горски инспектори и лѣсничеи: г. г. П. Беровъ, К. Байкушевъ, Ив. Колйовски, П. Тошевъ, Ст. Панайотовъ, Ст. Найденовъ, Ю. Милде, Н. Стояновъ; на ученицитѣ отъ I-та Софийска мѫжка гимназия, сега студенти, г. г. Ив. Бурешъ, Л. Лукашъ, В. Добруски; на ученика отъ Вратчанското VI-класно училище Статко Статковъ, и на ученичката отъ Търновската дѣвическа гимназия Стефанка Сеизова, на ученика отъ Чирпанското класно училище Н. Ботушаровъ, отъ които едни ме улесниха съ събиране материяли, а други ми дадоха възможность да изуча насѣкомитѣ въ сбиркитѣ имъ.

При посочването мѣстонахожденията на отдѣлнитѣ насѣкоми азъ поменавамъ имената на съставителитѣ и притежателитѣ на

Digitized by Google

сбиркитѣ, когато съмъ се ползувалъ отъ чужди сбирки. За да се избѣгне честото повтаряне имената на съставителитѣ и притежателитѣ на сбиркитѣ, азъ давамъ списъкъ на сбиркитѣ, отъ които съмъ се ползувалъ, а при изложението на материялитѣ означавамъ всѣка сбирка съ малка цифра, съ каквато тя е означена въ списъка.

За да може да се види, отъ какво значение е намѣреното въ България насѣкомо, азъ споменавамъ извѣстнитѣ досега граници на разпространението му. Много често това дава възможность да се види, какъ малко е изслѣдвана България въ ентомологично отношение.

Всички материяли, които обнародвамъ, съмъ опрѣдѣлилъ по най-новитѣ, извѣстни менъ, ключове и ржководства.

Въ списъка на насѣкомитѣ, който слѣдва по-долу, има насѣкоми нови за България, а има такива, които сж нови и за науката.

Digitized by Google

1. Сбирка отъ учителя г. А. Дрѣновски.

2 Сб. на директора на Чирпанското класно училище г. Д. Гатевъ, съставена отъ учителя г. С. П. Стефановъ.

3. Сб. на Старо-Загорското мжжко класно училище, съставена отъ учителя г. Ф. Бурмевъ.

4. Сб. на вратчанското VI-класно училище, съставена отъ учителя г. Н. Тодоровъ.

5. Сб. отъ учителя при Садовското земледѣлческо училище г. Ив. Стрибрни.

6. Сб. на ученичката отъ Търновската дѣвич. гимназия г-ца Стефанка М. Сеизова.

7. Сб. на Ломското педагогическо училище, съставена отъ учителя г. Цѣновъ.

8. Сб. на ученика отъ VII кл. на I-та Соф. мжж. гимназия г. Ив. Бурешъ.

9. Сб. на ученика отъ Вратч. VI-клас. училище г. Статко В. Статковъ.

10. Сб. подарена менъ отъ покойния професоръ на Соф. университетъ Бони Баевъ.

11. Сб. съставена отъ единъ горски стражаръ по поржката на район. горски инспекторъ г. П. Беровъ.

12. Сб. на Кюстендил. педагогическо училище, съставена отъ учителя г. Д. Поповъ.

13. Сб. съставена отъ лѣсничея г. Ст. Панайотовъ.

14. Сб. отъ насѣкоми, събирани въ България отъ г. Е. Меркль, подарена на Лом. пед. училище.

15. Сб. на Плѣвенското класно училище, съставена отъ учителя г. Маринъ Милчевъ.

16. Сб. на Рус. мжж. гимназия, съставена отъ учителя г. В. Т. Ковачевъ.

17. Сб. съставена отъ лѣсничея г. Ю Милде.

18. Малка сбирка на ученика отъ Чирпанското класно училище Никола Ботушаровъ.

19. Училищна сбирка на Чирпанското класно училище, съставена отъ учителя г. П. Димитровъ.

Digitized by Google

Сѣмейство: Cerambycidae.

I. Tribus: Spondylini.

Genus: Spondylis Fabricius.

Spon. buprestoides L. Бѣловски балканъ, Родопи, Витоша, Рила планина. Въ боровитѣ гори. Ларвата въ старитѣ борови пъница. VI—VIII. Европа.

II. Tribus: Prionini.

Genus: Prionus Geoffroy.

Prion. coriarius L. Стара-Планина (с. Бѣлъ-Осъмъ) София, Плѣвенъ, Бѣловски балканъ. VII. Европа.

Prion. persicus Redt. Рила планина, Родопи, Хасково,[2] Станимака. VII. Турция, Гърция, М.-Азия, Сирия, Персия.

Genus: Ergates Serville.

Er. faber L. Рила планина, Ларвитѣ въ пъницата на червения боръ. VII. Европа.

Genus: Aegosoma Serville.

Aegos. scabricorne Scop. Сѣверна и Южна България. VII. Южната часть на Срѣдня Европа и Южна Европа.

III. Tribus: Lepturini.

Genus: Leptura Linné.

L. (Vadonia Muls) unipunctata Fab. Софийско, с. Владая, Стара планина (Петроханъ, Своге), Срѣдня-гора. VI—VII. Срѣня Европа.

Digitized by Google

L. (Vadonia) livida Fabr. Сѣверна и Южна България, Рила планина, Витоша. V—VIII. Европа.

L. (Strangalia) septempunctata Fabr. Сѣверна и Южна България, Родопи, Витоша. V—VIII. Срѣдня и Южна Европа.

L. (Str.) septempunctata Fabr. }
Var. suturata Reiche. } с. Владая. V. Европейска Турция.

L. (Str) attenuata L. Вратца, с. Владая, Рила-планина, Осоговска-планина. VI—VIII. Сѣверна и Срѣдня Европа.

L. (Str.) melanura L. С. Владая, Вратца, София, Родопи, Стара-планина (Петроханъ), Рила-планина, Осоговска планина. VI—VIII. Срѣдня Европа

L. (Str.) bifasciata Müll. Сѣверна и Южна България, Родопи, Срѣдня-гора.[3] V—VII. Европа.

L. (Str.) quadrifasciata L. Родопи, Витоша, Срѣдня-гора, София. VII. Сѣверна и Срѣдня Европа.

L. (Str.) nigra L. Родопи. V. Европа.

L. Cerambyciformis Schrank. Рила-планина, Родопи. VI—VII. Срѣдня Европа.

L. erratica Dalm. Рила-планина, Осоговска-планина, Родопи, Стара-планина (Своге), София. VI—VII. Срѣдня и Южна Европа.

L. sanguiniolenta L. Рила-планина, Родопи, Вратца, Стара-планина. VI—VIII. Европа.

L. dubia Scop. Рила-планина, Родопи. Европа.

*L. cordigera F*ussly. Вратца (Трапошанско) VI. Южна Европа.

L. tesserula Charp. Стара-Загора VII. Юго-Източна Европа, Кавказъ.

L. Steveni Sperk. Сѣверна и Южна България. V—VII. Добруджа, Подолия, Кримъ.

L. rubra L. Витоша, Родопи, Голѣмъ бѣловски балканъ, Рила-планина VII. Сѣверна и Срѣдня Европа.

L. scutellata Fabr. Рила-планина, Стара-планина, Родопи VII. Европа.

L. maculicornis Degeer. Рила-планина VI. Европа.

L. virens L. Рила-планина, Стара-планина (Тодорини кукли). VII—VIII. Европа.

Genus: Cortodera Mulsant.

Cort. flavimana Waltl. София. V—VI. Европейска Турция, Мала Азия.

Digitized by Google

Genus: Toxotus Serville.

Tox. meridianus Panz. Братца.[4] Сѣверна и Срѣдня Европа.

Genus: Rhagium Fabricius.

Rhag. sycophanta Schrank. Своге (Стара-планина). V. Сѣверна и Срѣдня Европа.

Rhag. mordax. De Geer. София, с. Бояна, с. Долня-Баня. Европа.

Rhag. bifasciatum. Fabr. Рила-планина (Чамъ-курия). V. Срѣдня Европа.

Rhag. inquisitor L. Рила-планина. V. Сѣверна и Срѣдня Европа.

Genus: Pidonia Mulsant.

P. lurida Fabr. Рила-планина. V—VII. Срѣдня Европа, Алпи.

Genus: Pachyta Stephens.

Pach. Lamed L. Голѣмъ бѣловски балканъ. Сѣверна Европа, Алпи, Карпати.

Pach. quadrimaculata L. Родопи, Рила-планина. VII. Европа.

Genus: Brachyta Fairmaire.

Brach. balcanica Hampe. Стара-Загора[3], Хасково[2], Сливенъ. Специаленъ нашенски видъ.

Genus: Acmaeops Le-Conte.

Ac. collaris L. Родопи, Стара-планина (Своге, Тодорини кукли). V—VIII Сѣверна и Срѣдня Европа.

Genus: Gaurotes Le-Conte.

G. vigrinea L. Чамъ-курия, Рила-планина, Варна. VII. Сѣверна и Срѣдня Европа.

Genus: Alosterna Mulsant.

Al. tabacicolor De Geer. Рила-планина, Родопи, Пещера. V—VI. Европа.

Digitized by Google

Genus: Necydalis Linné.

N. major L. София, Търново, Садово, Хасково. Сѣверна и Срѣдня Европа. Въ сбиркитѣ на г. г. Ив. Стрибуни и Д. Гатевъ има екземпляри N. major, хванати въ Южна България, но не е извѣстно гдѣ сж хванати: въ полето или планинитѣ.

N. Panzeri Harold. Садово[5] (?) Срѣдня Европа.

IV. Tribus: Cerambycini.

Genus. Cerambyx Linné.

C. velutinus Brull. Елена. VII. Южната часть на Срѣдня и Южна Европа.

C. cerdo L. (Heros Scop.) Сѣверна и Южна България, Стара-планина (надъ Черепишкия монастирь). Европа.

C. miles Bon. Пловдивъ, Видинъ, Родопи (Бачковски монастирь) VI. Южна-Срѣдня и Южна Европа, Кавказъ, Мала Азия, Сирия.

C. nodulosus. Germ. Стара-Загора[3]. Турция, Гърция, Далмация, Италия, Истрия.

C. Scopulii Fussl. Сѣверна и Южна България, Витоша, Срѣдня гора. VI—VII. Европа.

Genus: Stromatium Serville.

S. unicolor Oliv. Сѣверна и Южна България. Южна Европа.

Genus: Rosalia Serville.

R. alpina L. Варненско, Бургаско. 1 екземпляръ въ сбирката съставена отъ лѣсничея г. Панайотовъ, обаче не се знае, дѣ е хванатъ, София, Стара-планина (с. Бѣлъ-Осъмъ), Витоша, Рила-планина. Най-често въ района на разпространението на буката. Срѣдня Европа.

Genus: Rhopalopus Mulsant.

R. clavipes Fbr. Сѣверна и Южна България, politѣ на Витоша. VI—VII. Европа.

R. insubricus Germ. Стара-Загора[3]. Илирия, Далмация, Италия.

R. macropus Germ. София, Стара-планина V—VIII Сѣверна и Срѣдня Европа. — Въ сбирката на учителя г. А. Дрѣновски

има единъ кафеникавъ екземпляръ отъ Стара-планина (Тодорини кукли), наименованъ отъ професора Rebel *immatus*. Въ София се срѣщатъ екземпляри отъ този видъ, които не надминаватъ 8 м. м.

Genus: Pyrrhidium Fairmaire.

P. sanguineum L. Сѣверна и Южна България. V—VII. Европа.

Genus: Phymatodes Mulsant.

Ph. variabilis L. Сѣверна и Южна България. V—VII. Европа.
I var. fennicus L. София, Кюстендилъ. IV—V.
II var. praeustus F. София, Кюстендилъ. V.
III var. testaceus Fbr. София. V.

Genus: Callidium Fabricius.

C. violaceum L. София, Чамъ-Курия. VI. Европа.
C. aeneum De Geer. София. IV. Сѣверна и Срѣдня Европа.
C. (Poecilium Fairm) alni L. София. IV.—VI. Клисура. Европа.

Genus: Hylotrupes Serville.

H. Bajulus L. Сѣверна и Южна България, Рила планина, Родопи. V—VII. Европа.

Genus: Criocephalus Mulsant.

C. epibata Schioedte. София[1]). Европа.

Genus: Aromia Serville.

A. moschata L. Сѣверна и Южна България V—VII. Европа.

Genus: Callimus Mulsant.

C. angulatus Schrank. София. IV. Срѣдня и Южна Европа.

Genus: Stenopterus Olivier.

St. fulvicornis Küst. Стара-планина, Вратца, Ломъ[7], Стара-Загора[3], София. VI—VII. Австрия, Южна Европа.

St. rufus L. Родопи, Вратца, Стара-Загора[3]). VI—VII. Южна Европа.

Digitized by Google

Genus: Plagionotus Mulsant.

Pl. detritus L. София. Европа.

Pl. arcuatus L. Сѣверна и Южна България. IV—VII.

Pl. arcuatus L.
Ab. interruptus } Mors. София.

Pl. floralis Pall. Вратца, София, Стара-Загора[3]. Южна-Срѣдня и Южна Европа.

Genus: Clytanthus Thomson.

Cl. varius F. (ornatus Herbst). Сѣверна и Южна България, Родопи. VI—VII. Европа.

Cl. massilensis L. Севлиево. VII. Южна-Срѣдня и Южна Европа.

Cl. speciosus Schneid. София, Родопи, Рила планина, Видинъ, Вратца, Разградъ, Варна, Казанлъкъ. IV—VII. Швейцария, Южна Росия, Австрия.

Cl. figuratus Scop. (Plebejus F.). Вратца. VI. Европа.

Cl. aegyptiacus Fab (trifasciatus Fbr). Габрово[14].

Cl. verbasci L. Сѣверна и Южна България, Рила планина, Витоша. VI—VIII. Европа.

Genus: Clytus Laicharting.

Cl. lama Muls. Вратца. VI. Срѣдня Европа.

Cl. rhamni Germ. Клисура[14]. София, Стара-Загора[3]. Южна-Срѣдня и Южна Европа.

Cl. arietis L. Политѣ на Витоша. Европа.

Genus: Xylotrechus Chevrolat.

X. arvicola Oliv. Лозенъ планина[1]) VII. Сѣвер. и Срѣдня Европа.

Genus: Anaglyptus Mulsant.

A. mysticus L. София, Варна, Владая[8]. Срѣдня Европа.

Genus: Purpuricenus Fischer.

P. budensis Göze. Сѣверна и Южна България. VI—VIII. Австрия, Турция, Гърция, М. Азия, Франция.

Digitized by Google

{ *P. budensis* Göze.
{ *var. hungaricus* Herbst. Видинъ, Плѣвенъ, Варна.
{ *P. budensis.*
{ *abart afinis* Стара-Загора[3].

P. Köhleri L. Сѣверна и Южна България политѣ на Витоша, Родопи. Срѣдня и Южна Европа.

V. Tribus: Lamiini.

Genus: Morimus Serville.

M. funereus Muls. Сѣверна и Южна България, Стара-планина, Срѣдня гора, Родопи, Витоша. Рила-планина. Южна-Срѣдня Европа, Южна Европа, М. Азия.

Genus: Herophila Mulsant (Dorcatypus Thomson).

H. tristis L. София[8]. Срѣдня Европа, Далмация.

Genus: Lamia Fabricius.

L. textor L. София. Европа.

Genus: Monochamus Latreille.

M. galloprovincialis Oliv. София, Стара-Загора[3]. Европа.
M. sartor Fbr. София. Срѣдня Европа.

Genus: Acanthoderes Serville.

A. clavipes Schrank. Ломъ[7], Вратца[4]. Европа.

Genus: Acanthocinus Stephens.

A. aedilis L. София. Ученическа сбирка.

Genus: Liopus Serville.

L. nebulasus L. Родопи, Стара-планина. V—VIII. Сѣверна и Срѣдня Европа.

Genus: Anaesthetis Mulsant.

A. testacea Fbr. София[1]) VIII. Срѣдня и Южна Европа.

Digitized by Google

Genus: Calamobius Guérin.

C. gracilis Creutz. Стара-планина[1]) (Тодорини кукли) VIII. Срѣдня и Южна Европа.

Genus: Agaphanthia Serville.

A. cyanea Herbst. Стара-планина, политѣ на Витоша, София, Садово. V—VI. Срѣдня и Южна Европа.

A. Dahli Richt. Сѣверна и Южна България, политѣ на Витоша, Срѣдня гора. VI—VIII. Срѣдня и Южна Европа.

A. leucaspis Stev. Стара-Загора[3]. Унгария, Южна Русия, Кавказъ.

A. lineatocollis Donov. Търново[6], Стара-Загора[3]. Сѣверна и Срѣдня Европа, Кавказъ.

Genus: Phytoecia Mulsant.

Ph. ephippium Fbr. София, VI—VII. Срѣдня и Южна Европа.

Ph. pustulata Schrank. София. V. Срѣдня и Южна Европа.

Ph. affinis Panz. София, Родопи. VII. Срѣдня Европа, Сибирь.

Ph. tigrina Muls. Черепишки монастиръ,[8] Унгария, Сърбия, Южна Франция.

Pl. virescens Fbr. София, политѣ на Срѣдня гора. V—VI. Срѣдня и Южна Европа.

{ *Ph. virescens* Fbr.
{ *var. nigrita* n. var. Отличава се отъ типичната форма по това, че цѣлата горня повърхнина е черна, а на долнята страна само на странитѣ на коремчето има полегнали сиво-зеленикави косъмци (томентъ). София. VI.

Var. nigrita nov. var. Differt a forma typica: tota parte supera nigra, subtus autem segmentis abdominis tantum a latere viride-tomentosis. Patria: Sophia. *)

Genus: Mesosa Serville.

M. nebulosa Fabr. София, Варна, Вратца[4], Родопи V—VII. Срѣдня Европа.

M. curculionides L. Вратца[4]. Европа.

Genus: Saperda Fabricius.

S. scalaris L. Вратца[4], политѣ на Срѣдня гора. Сѣверна и Срѣдня Европа, Кавказъ.

---

*) Латинскиятъ прѣводъ на диагнозитѣ е направенъ отъ г. Ив. Брожка.

Digitized by Google

S. octopunctata Scop. София, Вратца[9], Стара-планина, (Тодорини кукли[1]). Сѣверна и Срѣдня Европа.

S. carcharias L. София. VI. Европа.

S. populnea L. Ломъ, София. VI. Европа.

Genus: Oberea Mulsant.

O. erythrocephala, Fabr. София. VII. Сѣверна и Срѣдня Европа.

O. oculata L. Сѣверна и Южна България. Европа.

O. linearis L. Витоша, политѣ на Срѣдня гора, Родопи. V—VI. Сѣверна и Срѣдня Европа.

Genus: Dorcadion Dalman.

D. fulvum Scop. Сѣверна и Южна България. Източна Срѣдня Европа.

D. aetops Scop. София, Варна, Перущица[1], Хасково. Източна и Срѣдня Европа.

D. pedestre Poda. Сѣверна и Южна България, Стара-планина.

{ *D. pedestre* Poda.
{ *Var. molitor Rdt.* София, Хасково.[2]

D. Sturmi Friv. Пловдивъ, Родопи. V. Европейска Турция.

D. Scopuli Herbst. Вратца. Унгария, Сърбия.

D. nigritarse Stev. Търново, София, Ломъ, Казанлъкъ.

D. arenarium Scop. }
Var. axillare Küst. } София, Стара-планина.

D. decipiens Germ. Лозенъ-планина.

Genus: Neodorcadion Ganglbauer.

N. bilineatum Germ. Сѣверна и Южна България, Родопи, Лозенъ-планина. Унгария, Турция, Гърция.

N. exornatum Friv. Сливенъ, Хасково.[2] Европейска Турция, Мала-Азия.

Genus: Tetrops Stephens.

T. praeusta L. София, Стара-планина, Витоша, Люлинъ. V—VII. Европа.

Digitized by Google

Genus: Pogonochaerus Latreille.

P. hispidus Chrank. с. Клисура.[14] Сѣверна и срѣдня Европа.

Genus: Exocentrus Mulsant.

E. adspersus Muls. с. Клисура.[14] Срѣдня и Южна Европа.

Сѣмейство: Lagriidae.

Genus: Lagria Fabricius.

L. hirta L. София. VI. Европа.

Сѣмейство: Pyrochroidae.

Genus: Pyrochroa Geoffroy.

P. rubens. Fabr. Разградъ, Вратца.[4] Срѣдна Европа, Сѣверна Италия.

Сѣмейство: Dascillidae.

Genus: Dascillus Latreille.

D. cerrvnus L. София. V. Стара-планина (Петроханъ) VI. Сѣверна и Срѣдня Европа.

Сѣмейство: Lycidae.

Genus: Lygistopterus Déjean.

L. sanguineus L. Рила-планина, Голѣмъ бѣловски балканъ. VI—VII. Срѣдня Европа.

Digitized by Google

Сѣмейство: Lucanidae.

I. Lucanini.

Genus: Platycerus Geoffroy.

(Lucanus Lin. et auct.)

Pl. cervus L. Изъ между многото екземпляри, хванати въ разни мѣста на Сѣверна и Южна България, намѣрихъ само 1 ♂ и 1 ♀ отъ типичната форма, хванати въ Стара-планина при с. Бѣлъ-Осъмъ (1000 метра надъ морското равнище). Европа.

{ *Pl. cervus L.*
{ *Var. turcicus* Strm. Сѣверна и Южна България заедно съ планинскитѣ вериги. Вариира извънредно въ голѣмината. VI—VII. Гърция, Турция, Мала-Азия.

Между многото екземпляри отъ този видъ намѣрихъ два ♀ 1 отъ с. Бѣлъ-Осъмъ и 1 отъ Рила-планина, на които вѣтрилото на мустачкитѣ (антенитѣ) е отъ 5 листа. Не намѣрихъ такива мъжки екземпляри, за да може да се установи, да ли сж отъ *var. pentaphillus Reiche,* или отъ *var. Fabiani Muls.*

Genus: Dorcus Mac-Leay.

D. parallelopipedus L. Сѣверна и Южна България заедно съ планинскитѣ вериги. Европа.

Genus: Systenocerus Weise.

S. caraboides L. Стара-планина, Люлинъ-планина[*]. Европа.

II. Sinodendrini.

Genus: Sinodendron. Hellwig.

S. cylindricum L. Стара-планина. Европа.

Digitized by Google

Сѣмейство: Scarabaeidae.

I. Подсѣмейство: Coprofagides.

I. Trogini.

Genus: Trox Fabricius.

Tr. hispidus Pontopp. София. Сѣверна, Срѣдня Европа, Балкански полустровъ.

Tr. sabulosus L. София. Европа.

II. Aphodiini.

Genus: Aphodius Illiger.

I. Subgenus: Acrossus Mulsant.

Acr. luridus F. Сѣверна и Южна България IV—VII. Европа.

{ *Acr. luridus*.
{ *var. nigripes*. Софийско, Родопи, Люлинъ планина. IV—VI. Европа.

{ *Acr. luridus*.
{ *var. depressus* Kugel. Софийско. IV. Европа.

II. Subgenus: Aphodius Illiger.

Aph. foetens F. Софийско. V. Европа.

Aph. fimetarius L. Сѣверна и Южна България, Рила планина. IV—VII. Европа.

Aph. conjugatus Panz. С. Бояна. III. Южна Европа, Унгария.

Aph. scybalarius F. Перникъ. V. Европа.

III. Subgenus: Agrilinus Mulsant.

Agril. ater Deg. София, Княжево, Люлинъ планина. IV—V. Пиринеи, Босна, Кавказъ и т. н.

IV. Subgenus: Colobopterus Mulsant.

Col. erraticus L. София, с. Бояна, политѣ на Витоша. V. Европа.

Col. subterraneus L. Рила-планина. София. V—VII. Европа.

Digitized by Google

V. Subgenus: Bodilus Mulsant.

Bod. lugens Creutz. Сѣверна и Южна България. Европа, Кавказъ.

VI. Subgenus: Calamosternus Motschulsky.

Cal. granarius L. София. V. По цѣлата земя.

VII. Subgenus: Volinus Mulsant.

Vol. inqiunatus F. Сѣверна и Южна България. Европа, Кавказъ.

VIII. Subgenus: Esimus Mulsant.

Es. merdarius F. Сѣверна и Южна България. Европа, Кавказъ.

IX. Subgenus: Melinopterus Mulsant.

Mel. prodromus Brahm. Сѣверна и Южна България, Рила-планина. I—XII. Европа, Кавказъ.

Mel. consputus Kreutz. Софийско. II—IV. Европа.

X. Subgenus: Amidorus Mulsant.

Am. obscurus F. Вратца[1]. Планинитѣ на Срѣдня Европа и Кавказъ.

XI. Subgenus: Teuchestes Mulsant.

T. fossor L. Родопи, Рила-планина VII—VIII. Европа.

T. haemorrhoidalis L. София. Европа.

XII. Subgenus: Nialus Mulsant.

Nial. varians Duft. София. Европа.

{ *Nias. varians* Duft.
{ *var. bimaculatus* F. София. Европа.

Genus: Pleurophorus Mulsant.

P. caesus Panz. София. V—VI. Европа, Сѣв. Африка, М. Азия, Кавказъ.

Genus: Rhyssemus Mulsant.

Rh. germanus L. София. IV. Европа, Кавказъ, М. Азия.

Digitized by Google

III. Hybosorini.

Genus: Hybosorus Mac Leay.

H. Jlligeri Reiche. Пловдивско. Южна Европа, М. Азия, Алжиръ.

IV. Geotrupini.

Genus: Bolboceras Kirby.

B. unicorne Schrank. Царибродъ. Южпа Европа.

Genus: Odontaeus Klug.

O. armiger Scop. (O. mobilicornis Fabr) София[8]. VI. Европа.

Genus: Ceratophyus Mulsant.

Subgenus: Minotaarus Mulsant.

M. fossor Waltl. Стара Загора[8]. Турция, Гърция, М. Азия.

Genus: Geotrupes Latreille.

I. Subgenus: Geotrupes Latr.

G. mutator Mrsh. Сѣверна и Южна България и планинскитѣ вериги IV—V. Европа.

G. spiniger Mrsh. Сѣверна и Южна България и планинскитѣ вериги. IV—V. Европа.

G. stercorarius L. Сѣверна и Южна България и планинскитѣ вериги. IV—VI. Европа.

II. Subgenus Anoplotrupes Jekel.

A. sylvaticus Panz. Сѣверна и Южна България и планинскитѣ вериги. V—VI. Европа.

III. Subgenus: Trypocopris Motschulsky.

Tr. vernalis L. Сѣверна и Южна България и планинскитѣ вериги. V—VII. Европа.

Digitized by Google

{ *Tr. vernalis L.*
{ *Var. balcanicus.* Reitt. Рила планина. Този вариететъ е намѣренъ за сега само на Рила планина VI.

{ *Tr. Vernalis L.*
{ *Var. obscurus* Muls. Родопи, Витоша, Рила-планина, Стара-планина (Казанлѫкъ?) Швейцария, Източни Пиринеи, Долни-Апли.

IV. Subgenus: Thorectes Mulsant.

Th. laevigatus Fabr. 1 ♂ и 1 ♀ екземпляри въ сбирката на ученика Ив. Бурешъ. Цѣла Южна Европа.

Genus: Lethrus Scopuli.

L. cephalotes Pall. Ломъ, Видинъ, Плѣвенъ, Свищовъ, IV—VI. Унгария, Русия, Румелия.

L. Schaumi Reitt. Стара-Загора[3], Хасково[3], Чирпанъ[3], Румелия.

Прѣди десетина години, още прѣди да ми бѫде прѣдложено отъ комитета на „Българско Отечество“ да напиша монографията за насѣкомитѣ на България, азъ помолихъ г-на Д-ра Лука Димитровъ, тогавашенъ учитель въ Българската гимназия въ Солунъ, да ми проводи насѣкоми отъ Македония. Направихъ това понеже се занимавахъ съ изучване насѣкомитѣ. Г-нъ Д-ръ Л. Димитровъ наскоро слѣдъ това ми изпроводи една малка сбирка отъ насѣкоми, събирани въ околностьта на Солунъ. Въ тази Сбирка намѣрихъ 1 ♂ екземпляръ отъ *Lethrus Reimondi* Reitt. Възможно е да се намѣри съ врѣме този видъ и въ Южна България.

V. Coprini.

Genus: Scarabaeus Linné.

I. Subgenus: Scarabaeus L.

S. sacer L. Сѣверна и Южна България. V—IX. Южна Европа, М. Азия, Сѣв. Африка.

S. pius Illig Сѣверна и Южна България. Рила-планина. V—IX. Южна Европа.

II. Subgenus: Ateuchus Bedel.

At. variolosus Fbr. 1 екземпляръ въ сбирката на Ломското Държавно Педагогическо училище, подарена отъ г-на Е. Меркль, хванатъ при Самоковъ. Юго-Източна Европа.

Digitized by Google

Genus: Gymnopleurus Illiger.

G. pilularius L. Сѣверна и Южна България V—VII. Южна Европа, Сѣверна Африка, Кавказъ.

G. Sturmi Mac-Leay. Сѣверна и Южна България. Южна Европа.

G. cantharus Er. Стара-Загора, Хасково [2], Бачковски монастиръ VI—VIII. Источната часть на Южна Европа, М. Азия, Алжиръ.

Genus: Sisyphus Latreille.

S. Schäferi L. Сѣверна и Южна България. V—VII. Срѣдня и Южна Европа.

S. Boschniaki Fisch. Чирпанъ [18]. Южна Росия, Далмация, Гърция, М. Азия.

Genus: Oniticellus Serville.

O. pallipes Fbr. Ломъ. 1 екземпляръ въ училищната сбирка на държавното педагогическо училище. Южна Европа.

O. fulvus Goeze. Сѣверна и Южна България, Витоша, Родопи. Европа.

Genus: Onthophagus Latreille.

O. furcatus F. Сѣверна и Южна България, Родопи, politѣ Витоша IV—VII. Срѣдня и Южна Европа.

O. Ganglbaueri Reitt. Политѣ на Витоша (с. Бистрица). Германия, Сърбия, Калабрия, Кавказъ.

O. camelus F. Родопи. (Въ сбирката, съставена отъ учителя на Садовското земледѣлческо училище г. Ив. Стрибрни 1 ♂ екземпляръ, безъ да е означено дѣ е хванатъ. Прѣдполагамъ, че е хванатъ въ Родопитѣ), политѣ на Витоша (с. Бистрица), София. Срѣдня Европа.

O. taurus Schreber. Сѣверна и Южна България. Родопи, Стара-планина. Европа.

O. vacca L. Рила-планина, София, Родопи, Кюстендилъ, политѣ на Витоша (с. Бистрица [11]). Европа.

O. lemur F. Кюстендилъ, Стара-Загора V. Южна Европа.

O. fracticornis Preysl. София, Рила-планина, Родопи, Голѣмъ бѣловски балканъ. V—VII. Европа.

O. Amyntas Oliv. Сѣверна и Южна България, политѣ на Витоша (с. Бистрица). Южна Европа.

Digitized by Google

O. coenobita Hrbst. София, Стара-Загора. IV—V, Политѣ на Витоша. Европа.

O. ovatus L. Софийско, Родопи, Стара-Загора[8]. IV—VII. Европа.

Genus: Caccobius Thomson.

C. Schreberi L. Сѣверна и Южна България. Рила-планина, Витоша. IV—VII. Европа, Азия.

Genus: Copris Geoffroy.

C. hispanus L. Пловдивъ, Стара-Загора[8], Бургасъ, Чирпанъ, Станимака. Южна Европа.

C. lunaris L. Сѣверна и Южна България и планинскитѣ вериги. Европа.

{ *C. lunaris L.*
{ *Var. corniculatus Muls.* Сѣверна и Южна България.

До сега не можахъ да намѣря нито въ Сѣверна, нито въ Южна България ни единъ отъ извѣстнитѣ за Южна Европа и Турция видове отъ родоветѣ *Onitis* и *Hironitis*. Въ сбирката отъ насѣкоми, събирани въ околноститѣ на Солунъ, която ми проводи г. Д-ръ Л. Димитровъ, намѣрихъ 1 ♂ екземпляръ отъ *Onitis Belial* Fbr. и 1 ♀ екземпляръ отъ *Hironitis furcifer* Rossi.

VIII. Aegialini.

Genus: Chaetonyx Schaum.

H. robustus Schaum. Стара-планина.[14] Италия, Сърбия, Турция.

Подсѣмейство: Melolonthides.

I. Dynastini.

Genus: Oryctes Jlliger.

O. nasicornis L. Сѣверна и Южна България. VI—VII. Европа.

Genus: Phyllognatus Eschscholtz.

Ph. silenus Fabr. Пловдивъ, Садово, Казанлъкъ. VI. Южна Европа.

Digitized by Google

Genus: Pentodon Hope.

P. punctatus Villers. Сѣверна и Южна България. V—VI. Южна Европа.

{ *P. idiota* Hrbst.
{ *Var. ottomanus* Reitt. Чирпанъ, Пловдивъ.

II. Sericini.

Genus: Maladera Mulsant.

M. Holosericea Scop. Ломъ. Европа.

Genus: Homaloplia Stephens.

H. marginata Füssly. София, Вратца, Рила-планина, Родопи, Стара-планина. V—VII. Южна Унгария, Далмация, Турция, Швейцария.

За Рила-планина е характеренъ близкия на този видъ: *Hom. Iris Reitt.* Изъ между многото екземпляри Homaloplia, хванати на Рила-планина, не намѣрихъ ни единъ отъ вида *Iris*.

Hom. erythroptera Friv. Дубница, Татаръ-Пазарджикъ, Родопи, Княжево, политѣ на Витоша. По-често се срѣща съвършено черната форма. V—VII. Далмация, Банатъ, Седмоградие.

III. Melolonthini.

a) Rhizotrogina.

Genus: Haplidia Hope.

Hap. transversa Fabr. Родопи. VII. Отъ Тиролъ, Далмация на югъ до Сицилия.

Genus: Pseudotrematodes Duval.

Ps. Frivaldskyi. Ménet. Пловдивъ, Стара-Загора[3], Хасково[2]. IV—VI. Турция, Гърция, М. Азия.

Genus: Rhizotrogus Latreille.

I. Subgenus: Miltotrogus Reitter.

M. aequinoctalis Hrbst. Сѣверна и Южна България, Стара-планина. III—V. Източна Срѣдня Европа, Гърция, Росия, Кавказъ.

M. pilicollis Gyll. Русе[16]. — Унгария, Стара-планина, Южна-Росия.

Digitized by Google

II. Subgenus: Rhizotrogus Latreille.

Rh. aestivus Oliv. София. IV. Европа.

Genus: Amphimallus Latreille.

Subgenus: Amphimallus. Latreille.

Amph. solstitialis L. Сѣверна и Южна България, Стара-планина, Родопи. Европа.

{ *Amph. sostitialis.*
{ *var. dalmatinus* Brske. София. Далмация, Тесалия, Кавказъ.

Am. altaicus Mnnh. Стара-планина (с. Бѣлъ Осъмъ), Рила-планина. VI. — Стара-планина, Южна Росия, Кавказъ, Сибиръ.

Am. assimilis Hrbst. София, Стара-планина[14]. IV—VI. Срѣдня и Южна Европа.

Въ Стара-планина има единъ вариететъ отъ този видъ: Am. asimillis, *var Burmeisteri Brske.*

Am. caucasicus Gyll. Цариibродъ, Плѣвенъ, Бургасъ. IV—VII. Гърция, Турция, Романия, Кавказъ, Персия, М.-Азия.

б) Melolonthina.

Genus: Melolontha Fabricius.

M. hippocastani Fabr. 1 ♀ екземпляръ въ гюловетѣ на с. Брацигово. V. Сѣверна и Срѣдня Европа, Франция и т. н.

M. vulgaris L. Сѣверна и Южна България. IV—VI.

{ *M. vulgaris* L.
{ *var. ruficollis* Muls. 1 ♀ екземпляръ при Татаръ-Пазарджикъ. V.

{ *M. vulgaris* L.
{ *var. albida* Redt. София. V.

Genus: Polyphylla Harris.

P. fullo L. Княжево, Стара-планина, политѣ на Витоша. VI—VII. Срѣдня Европа и Стара-планина.

P. Olivieri Laporte. Нѣколко ♂♂ екземпляри отъ Пловдивъ, Чирпанъ, Садово, Казанлъкъ. М. Азия, Персия, Зад-Кавказие.[1])

---

[1]) Въ сбирката на Соф. университетъ, съставена отъ г. Д. Якимовъ, има 1 ♀ екземпляръ отъ P. Olivieri, намѣренъ около Чирпанъ, погрѣшно опрѣдѣленъ като P. fullo L. До колкото зная въ Южна България не се намира P. fullo.

Digitized by Google

Genus: Anoxia Laporte.

A. orientalis Kryn. Сѣверна и Южна Българыя, Рила-планина. VI—VII. Австро-Унгария, Гърция, Сирия.

A. rumelica Apfelb. 1 ♂ екземпляръ въ сбирката, съставена отъ лѣсничея г. Ст. Панайотовъ. Бургасъ. Бургасъ, Солунъ, Пирея.

A. pilosa Fabr. Сѣверна и Южна България. Юго-Източна Европа, Киргизия.

A. villosa Fabr. Пловдивъ, Садово[5], Казанлжкъ. Срѣдня и Южна Европа.

IV. Rutelini.

Genus: Anomala Samouelle.

I. Subgenus: Amblomala Reitter.

A. aurata Fabr. Рила-планина, Родопи, Голѣмъ бѣловски балканъ. VII. Срѣдня Европа, Гърция, Тироль.

II. Subgenus: Anomala Sam.

A. oblonga Fabr. (Типична форма) Родопи. VII. Австро-Унгария, Франция, Босна, Италия.

A. solida Er. София, Видинъ, Ломъ, Руссе[16], Своге. VI—VII. Илирия, Банатъ, Турция.

A. aenea Degeer. Родопи. VI—VII. Срѣдня Европа.

A vitis Fbr. Сѣверна и Южна България. VI—VII. Срѣдня и Южна Европа.

{ *A. vitis* Fbr.
{ *var. lutea* Schilsky. Пловдивъ, Казанлжкъ.

Genus: Blitopertha Reitter.

I. Subgenus: Trichopertha Reitter.

Tr. hirtella Brull. На южната страна на Стара-планина, високо надъ Куриловския монастирь, цѣли рояци, като облаци, кацащи по листата на джбоветѣ. V. Далмация, Турция. М. Азия.

II. Subgenus: Blitopertha Reitter.

Bl. lineata Fbr. Сѣверна и Южна България, Родопи, Витоша, (надъ с. Владая). Юго-Източна Европа, М.-Азия, Сирия, Кавказъ.

Digitized by Google

Genus: Anisoplia Serville.

A. segetum Hrbst. Сѣверна и Южна България, Родопи, Рила-планина, Стара-планина. Европа.

A. austriaca Hrbst. Сѣверна и Южна България. Родопи. VI—VII. Австро-Унгария, М.-Азия, Сирия, Кавказъ.

A. cyathigera Scop. (crucifera Hrbst). Сѣверна и Южна България и планинскитѣ вериги. Европа.

{ *A. tempestiva* Er. Царибродъ, Вратца.
{ *Var. hungarica* Reitt Стара-планина (Своге), Унгария, Франция, Италия.

A. lata Er. Кюстендилъ,[12] Пловдивъ, Казанлякъ, Родопи VI—VII. Отъ Унгария на югъ до Гърция.

V. Hoplini.

Genus: Hoplia Illiger.

I. Subgenus: Decamera Mulsant.

D. praticola Dftschm. Лозенъ-планина, Срѣдня-Европа, Персия.

D. philanthus Sulzer. Политѣ на Витоша (с. Бистрица), Срѣдня-Европа, Сѣверна-Италия, Франция.

II. Subgenus: Hoplia Illiger.

H. farinosa L. Родопи, Стара-планина,[14] София. V—VI. Далмация, Кроация, Италия.

VI. Trihiini.

Genus: Osmoderma Serville.

O. eremita Scop. Рила-планина, Лозенъ-планина, Стара-планина. VI—VII. Европа.

Genus: Gnorimus Serville.

G. nobilis L. Родопи, Стара-планина,[14] София. V—VII. Европа.

G. variabilis L. Казанлякъ. София. VII. Европа.

Digitized by Google

Genus: Trichius Fabricius.

Tr. fasciatus L. Сѣверна и Южна-България. V—VIII.
Tr. fasciatus:
1) *var. succinctus* Fabr. Родопи, Стара-планина, Вратца. VI—VIII;
2) *var. scutellaris* Kr. Рила-планина, Стара-планина, Родопи.
Tr. gallicus Heer. Типичната форма въ цѣла България.
{ *Tr. gallicus* Heer.
{ *Var. bivittatus Muls.* София, Станимака, Рила-планина. VI—VII.

VII. Valgini.

Genus: Valgus Scriba.

V. hemipterus[a] L. Сѣверна и Южна-България и планинскитѣ вериги. Европа.

VIII. Cetonini.

Genus: Oxythyrea Mulsant.

O. funesta Poda. Сѣверна и Южна-България. IV—IX.. Европа.
O. cinctella Schaum. Пловдивско. VI. Южна-Европа.

Genus: Epicometis Burmeister.

E. hirtella L. Сѣверна и Южна-България и планинскитѣ вериги. III—VIII. Европа.

E. squalida L. Търново,[6] Татаръ-Пазарджикъ, Садово, Чирпанъ, Стара-Загора. IV—VIII. Южна-Европа.

Genus: Cetonia Fabricius.

C. aurata L. Сѣверна и Южна-България и планинскитѣ вериги. Европа.

Вариетети отъ C. aurata:

1) *var. purpurata* Heer. Вратца,[4] Родопи, Рила-планина, Княжево, V—VIII;

2) *var. lucidula* Heer. Кюстендилъ, политѣ на Витоша (с. Бистрица), Стара-планына (сб. Е. Мерклъ, подарена на Ломското педагог. училище). Пловдивъ, Стара-Загора, с. Шипка (Стара-планина?)[10] V—VII;

Digitized by Google

3) *var. piligera* Muls. Кюстендилъ, Рила-планина. V—VII;

4) *var. viridiventris* Reitt. Родопи, Станимака. VII;

5) *var. rhilensis* nov. var. Прилича на var. lucidula. Отличава се отъ послѣдната по това, че елитритѣ ѝ сѫ обрасли съ дълги косми; долнята страна е обрасла съ дълги гѫсти косми, които на странитѣ на коремнитѣ прѣшлени образуватъ снопчета. Сѫщо такива косми е обрасла и горнята страна на пигидиума. Рила-Планина, Родопи. V.—VII.

Var. rhilensis nov. var. Var. lucidulae similis; differt autem elytris pilosis; subtus villosa, segmentis abdominis a latere fasciculatis; supera parte pygidii villosa. — Patria: Mons Rhila, Rhodope et Vitoscha.

6) *var. amasicola* Reitt. 1 екземпляръ въ сбирката на г. Т. Гатевъ отъ Хасково.

Genus: Potosia Mulsant.

I. Subgenus: Potosia Mulsant.

P. affinis Andersch. Сѣверна и Южна-България. Срѣдня и Южна-Европа.

P. incerta Costa:
var. atroviolacea. Бургасъ. Тироль.

P. cuprea Fbr.:

1) *var. cuprea* Fbr. (Типична форма). Сѣверна и Южна-България. Италия, Тироль, Източна-Франция.

2. *var. pseudacuminata Reitt.* Садово, Пловдивъ, Казанлѫкъ, Варна, Татаръ-Пазарджикъ.

3. *var. rubrocuprea Muls.* Бургасъ[13].

4. *var. aenea* nov. var. Елитритѣ безъ бѣли петна. Горнята страна червениково зелена, а долнята — виолетова. Татаръ-Пазарджикъ, Садово, Варна.

var. aenea n. var. Elytra sine maculis albis, supera parte aenea, subtus violacea. — Patria Bulgaria septentrionalis et meridionalis.

5. *var. metallica* Hrbst. 2 екземпляра отъ Казанлѫкъ. Не се знае, гдѣ сѫ хванати, понеже сѫ отъ една малка сбирка, съставена отъ горски стражари по порѫката на лѣсничея г-нъ Ст. Найденовъ. Възможно е да сѫ хванати на планината. Срѣдня Европа.

Digitized by Google

II. Subgenus: Cetonischema Reitter.

C. aeruginosa Drury (specioisissima Scop.) Варна, Родопи, полить на Витоша (с. Бистрица), Стара-планина (с. Бѣлъ-Осъмъ). Срѣдня и Южна Европа.

III. Subgenus: Netocia Costa.

N. hungarica Scop. Стара-планина[14], Сѣверна и Южна България. Срѣдня и Южна Европа.

{ *N. hungarica* Scop.
{ *var. viridana* Brull. Царибродъ, Търново. Гърция, Каспийска область.

{ *N. vidua* Gory.
{ *Var. adspersa* Waltl. Пловдивъ, Садово, Стара-Загора. Турция, Гърция, М. Азия.

N. morio Fabr. (Типична форма). Вратца (1 екземпляръ отъ сбирката на учителя г. Кръстйо Куневъ, хванатъ въ околностьта на Вратца), Пловдивско. Южна Европа.

Var. quadripunctata Fabr. Пловдивско, Солунъ (сб. на г. Д-ръ Л. Димитровъ). Южна Европа.

IX. Glaphyriui.

Genus: Amphicoma Latreille.

Subgenus: Pygopleurus Motschulsky.

A. (P.) vulpes Fabr.

Var. bulgarica nov. var. Вариететъ срѣденъ между *v. viridisuturata* Reitt и *apicalis* Brull.:

Глава, грѫденъ щитъ и щитче златно-мѣдно-червени; елитри кафеникаво-жълти съ черна тѣсна ивица на външния край и върха и по-широка черна ивица надлъжъ по шъва. Края на елитритѣ закрѫгленъ, безъ зѫбецъ. Цѣлата повърхнина на елитритѣ, заедно съ черната крайщна и шевна ивици, има слабъ зеленъ металиченъ блѣсъкъ. Горнята и долнята повърхнини на насѣкомото обрасло съ дълги рижди косми. Пловдивско, Хасковско. V.

Uar. bulgarica n. var. Variatio media inter *viridisuturatam* Reitt. et *apicalem* Brull. Capite, thorace, scutelo aurato-cupreo, elytris fulvis marginibus et apice anguste nigris et eadem sad latiore sutura, apici elytrorum rotundato, sine dente. Omnibus elytris una cum nigris

marginibus et sutura viride-micantibus. Toto corpore aeruginose-villoso. — Patria: Bulgaria meridionalis.

II. Subgenus: Eulasia Truqui.

E. vittata Fabr. Пловдивско. Голѣмината̀ на Южно-Българскитѣ прѣдставители на този видъ не надминава 15 м. м., когато онази на прѣдставителитѣ отъ Турция, Гърция, М. Азия, Сирия се колебае между 16 и 20 м. м.

(*E. Lasserei* Germ. 1 ♀ екземпляръ отъ околностьта на Цариградъ (Кеат-хане) и 1 ♀ отъ околностьта на Солунъ. Възможно е да се намѣри този видъ и въ Южна-България.)

{ *E. arctos* Pall.
{ *var. martes* Friv. Татаръ-Пазарджишко поле и по пѫтя къмъ Брацигово и Пещера по цвѣтоветѣ на Papaver rhoeas V.

Сѣмейство: Meloidae.

I. Meloini.

Genus: Meloë Linné.

I. Sebgenus: Proscarabaeus Stephens.

P. violaceus Mrch. София, Люлинъ планина, Хасково[2]. IV—V. Европа.

P. proscarabaeus L. Сѣверна и Южна България, Рила-планина. VI—VI. Европа.

P. simplicicornis Escher. 1 ♀ екземпляръ отъ Пловдивъ. Кавказъ.

II. Subgenus: Meloë Linné.

M. hungarus Schrank (limbatus F.) Срѣдня IV—V. Срѣдня Европа.

M. variegatus Donov. София, Хасково[2], Стара-Загора[3]. IV—V. Европа.

M. scabriusculus Brandt. София, Разградъ, Родопи. V—VII. Срѣдня Европа, Кавказъ.

M. tuccius Rossi. Пловдивъ, Солунъ, Южна Европа.

M. cicatrosus Leach. Хасково[2].

M. rugosus Mrch. Пловдивъ. V. Срѣдня и Южна Европа.

M. brevicollus Panz. София. V. Европа.

Digitized by Google

II. Lyttini.

Genus: Lytta Fabricius.

L. vesicatoria Brullé. Сѣверна и Южна България и планинскитѣ вериги. V. Европа.

L. dives Brullé. Сѣверна и Южна България. V—VI. Въ Сѣверна България се срѣща, сравнително, много рѣдко, а въ Южна България — много често. Турция, Сърбия, Гърция.

Genus: Halosimus Mulsant.

H. siriacus L. Сѣверна и Южна България. V—VI. на югъ отъ Австрия.

H. chalybaeus Tausch. Пловдивъ, Казанлъкъ, Чирпанъ[19], Стара-Загора[8]. VI. Южна Русия.

H. collaris Fbr. Казанлъшко. Южна Русия.

Genus: Epicauta Redtenbacher.

E. dubia Fbr. Сѣверна и Южна България. VI—VII. на югъ отъ Австрия.

E. erythrocephala Pall. Сѣверна и Южна България. VI—VII. На югъ отъ Австрия.

Genus: Mylabris Fabricius.

M. variabilis Pall. Сѣверна и Южна България и планинскитѣ вериги. VI—VIII. Европа.

M. floralis Pall. Сѣверна и Южна България, Рила-планина, Родопи. VI—VIII. Срѣдня и Южна Европа.

M. quadripunctata L. Сѣверна и Южна България, Рила-планина, Родопи. VI—VIII. Южна Европа.

{ *M. quadripnnctata L.*
{ *Var. 6-punctata* n. var. (?) Прилича на 4-punctata L, но на всѣка елитра има по 3 черни точки: 2 раменни и една отстранна на срѣдата на елитрата. Намѣренъ е само единъ екземпляръ при с. Бистрица при политѣ на Витоша. На този екземпляръ липсватъ антенитѣ, та не може да се каже положително, да ли вожиететъ, или другъ видъ. Най-вѣроятно е, обаче, че е само вариететъ.

Digitized by Google

Var. 6-pnnctata. Nov. var. 4-punctata similis, omnibus autem elytris cum ternis punctis nigris: 2 himeralibus, 1 laterali in medio elytrorum.

Patria: Mons Vitoscha.

M. 10-punctata Fabr. Сѣверна и Южна България, Родопи' Рила-планина. VI—VIII. Южна Европа.

M. decora Friv. Южната страна на Стара-планина, Сливенско и Солунъ. Турция.

Genus: Coryna Billberg.

C. confluens Reiche. Бургасъ. VII. Турция.

Genus: Oenas Labreille.

O. crassicornis Fbr. Сѣверна и Южна България. VII. На югъ отъ Австрия.

Genus: Lydus Megerle.

L. algiricus L. Сѣверна и Южна България. VI—VII. Южна Европа.

L. trimaculatus Fbr. Т.-Пазарджикъ, Пловдивъ, Станимака, Казанлъкъ. VII. Унгария, Италия, Турция, Южна Росия.

III. Zonitini.

Genus: Zonitis Fabricius.

I Sibgenus: Zonitis Fbr.

Z. immaculata, Escher. Ломъ, София, Кюстендилъ,[12] Стара-Загора.[3] VII—VIII. Италия, Испания, Гърция, М. Азия.

Z. praeusta Fbr. Севлиево. VII. Южна Европа. М. Азия, Сирия, Персия.

Var. Sophiensis nov. var. Форма срѣдня между типичната и var. flava Tausch.: първото членче на антенитѣ, цѣлата долня повърхнина (коремче и гърди) жълта, а върха на елитритѣ черно.

Var. Sophiensis n. var. Forma media inter typicam et var. flavam Tausch: Articulo primo antenarum, tota infera parte (cum pectore) et elytris flavis; apice elytrorum nigro.

Patria: Sophia.

II Subgenus Euzonitis Semenow.

Digitized by Google

Eu. fulvipennis Fabr. Ломъ. Унгария, М. Азия, Южна Росия.

Eu. 6-maculata Oliv. Плѣвенъ,[15] VII. Южна Европа, М. Азия, Сирия.

{ *Eu. 6-maculata* Oliv.
{ *Var. bipunctata* Rag. Плѣвенъ.[15]

Eu. bifasciata Schwarz. Ломъ, Т.-Пазарджикъ. VII—VIII. Южна Европа, М. Азия, Сирия.

{ *Eu. bifasciata.*
{ *var. rubrofasciata* Fairm. Ломъ, Стара-Загора[3].

Genus: Stenodera Eschscholtz.

St. caucasica Pall. Разградъ, Вратца, Своге, Хасково[2]. У. Кавказъ, М. Азия, Сирия.

Genus: Apalus Fabricius.

A. bipunctatus Germ. Стара-Загора[3]. Срѣдня и Южна Европа.

Genus: Cerocoma Geoffroy.

C. schreberi Fbr. Сѣверна и Южна България VII—VIII. На югъ отъ Австрия.

{ *C. Mühlfeldi* Gyll.
{ *var. Kunzei* Waltl. Сѣверна и Южна България. VII—VIII. Турция, Стара-планина, Армения. Този е най-разпространения прѣдставитель на рода Cerocoma въ България.

{ *C. Schäfferi* L.
{ *var. viridula* Reitt. Рила-планина. VII—VIII. Добруджа, Рила-планина, М. Азия.

Сѣмейство: Cleridae.

I. Clerini.

Genus: Clerus Geoffroy.

Cl. mutilarius F. Ломъ, Разградъ, София. VI—VII. Срѣдня и Южна Европа.

Digitized by Google

Genus: Thanasimus Duval.

Th. formicarius L. Чамъ-Курия[17], Рила-планина. Европа най-често въ боровитѣ гори.

Genus: Opilo Latreille.

O. mollis L. София. IV. Европа.

Genus: Trishodes Herbst.

Tr. apiarius L. Сѣверна и Южна България, Рила-планина, Родопи. VI—VIII. Европа, Кавказъ.

Tr. crabroniformis F. Стара-Загора[8], Казанлѫкъ, Станимака, Хасково[2]. VII. Юго-Източна Европа.

Tr. 4-guttatus Adams. Станимака. VII. Гърция, Турция, България.

{ *Tr. favarius* Illig.
{ *var. obliquatus* Brull. Сѣверна и Южна България, Рила-планина, Родопи. V—VII. Австрия, Сърбия, Турция, Гърция, М. Азия.

Genus: Tillus Olivier.

T. transversalis Charp. Кюстендилъ. V. Южна Европа.

II. Corynetini.

Genus: Corynetes Herbst.

C. coeruleus De Geer. Сѣверна и Южна България. V—VII. Европа, Кавказъ.

Genus: Necrobia Latreille.

N. violacea L. София. III—IV. Европа.

Сѣмейство: Silphidae.

I. Silphini.

Genus: Necrophorus Fabricius.

N. antennatus Reitt. Плѣвенъ[15], София. VI. Австро-Унгария, Кавказъ.

Digitized by Google

N. vestigator Herschel. Садово, Пловдивъ, Стара-Загора[3]. Европа.

N. fossor Er (*interruptus Steph)*. Рила-планина, Хасково[2]. VII. Европа.

N. mortuorum (vespiloides Herbst). Рила-планина, Стара-планина. VI—VII. Европа.

N. investigator Zett. Пловдивъ. V. Европа.

N. germanns L. Сѣверна и Южна България. VI—VII. Европа.

N. humator F. София. VI. Срѣдня Европа.

Genus: Silpha Linné.

I. Subgenus: Aclypea Reitter.

A. reticulata F. (*undata* Müll). Сѣверна и Южна България, Витоша, Люлинъ планина. V—VII. Европа.

II. Subgenus: Pseudopelta Voet.

P. thoracica L. Рила-планина. VII. Европа.

P. sinuata Fabr. Сѣверна и Южна България. V—VII. Европа.

P. rugosa L. Сѣверна и Южна-България. III—VII. Европа.

III. Subgenus: Dendroxena Motschulsky.

D. *quadripunctata* L. София. VI. Сѣверна и Срѣдня-Европа.

IV. Subgenus: Ablattaria Reitter.

{ *A. laevigata* Fbr.:
{ *var gibba* Brullé. Пловдивъ.

V. Subgenus: Peltis Geoffroy.

P. atrata L.:

1) *var. brunnea* Herbst. София. IV—V. Планиски вариететъ. Европа, Кавказъ;

2) *var. cassidea* Kraatz. Разградъ, София, Унгария, Сърбия.

VI. Subgenus: Silpha Auct.

S. obscura L. Сѣверна и Южна-България, Родопи, Рила-Планина. VI—VII. Европа.

Digitized by Google

II. Cholevini.

Genus: Choleva Latreille.

Ch. cisteloides Fröhl. София. IV. Срѣдня и Южна-Европа.

Сѣмейство: Byturidae.

Genus: Byturus Latreille.

B. fumatus Fbr. (*rosae* Scop.). София, Рила-Планина, Родопи. V—VI. Срѣдня-Европа.

Сѣмейство: Cistelidae.

Genus: Cistela Geoffroy.

(*Byrrhus* Linné).

C. pilula L. Сѣверна и Южна-България, Рила-Планина, Родопи. IV—VI. Европа.

C. pilula L.:

1) *var. aurotopunctata* Rttr. София. IV—V.
2) *var. albopunctata* Fbr. Стара-Планина. VII.
3) *var. pilula* L. София. IV—V.

Genus: Pedilophorus Steffahni.

P. nitens Panz. София. IV—V. Срѣдня-Европа.

Сѣмейство: Dermestedae.

Genus: Dermestes Linné.

D. lardarius L. Сѣверна и Южна-България, Люлинъ-Планина. VI—VII Европа

D. Frischii Kugel. Стара-Загора.[3] Европа.

D. pardalis Billb. София. VI. Южна-Европа.

D. laniarius Illiger. Сѣверна и Южна-България. Родопи. VI—VII. Европа.

D. murinus L. София. VI. Европа.

Digitized by Google

Genus: Megatoma Herbst.

M. pellio L. Сѣверна и Южна-България. IV—VII Европа.
M. marginicollis Küst. София. VI. Срѣдня и Южна-Европа.
M. picea Oliv. София. V. Европа.

Genus: Trogoderma Lattreille.

T. versicolor Kreutzer. София. Сѣверната часть на Европа.

Genus: Anthrenus Mulsant.

Subgenus: Anthernus Muls.

A. pimpinellae Fbr. София. IV—V. Сѣверна и Срѣдня-Европа.

A. scrophulariae L. Сѣверна и Южна-България. Въ домоветѣ прѣзъ цѣлата година. Европа.

{ A. scrophulariae L.:
{ *var Proteus* Kraatz. София, Търново, Плѣвенъ. IV—VI. Извънредно често. Този вариететъ, струва ми се, се приема отъ нѣкои наши ентомолози за A. museorums, на когото прилича.

A. verbasci L Сѣверна и Южна-България. Въ домоветѣ прѣзъ цѣлата година. Европа.

{ A. verbasci L.:
{ *var. nebulosus* Reitt. Сѣверна и Южна-България. Той е най-върлия опустошитель на ентомологическитѣ сбирки.

Digitized by Google

ВѢСТИ и ОЦѢНКИ.

Едно допълнение *на г. Гешовата статия „Борбата за побългаряване Източна Румелия и моята първа дипломатическа мисия“.*

Познатиятъ нашъ писатель и общественъ дѣецъ г. Ив. Ев. Гешовъ е обнародвалъ въ *Периодическо списание* (LXV. 7 и 8) една хубава и интересна статия, озаглавена: „Борбата за побългаряване Източна Румелия и моята първа дипломатическа мисия“. Г-нъ Гешовъ съобщава твърдѣ цѣнни данни и документи по най-новата ни история — слѣдъ руско-турската война, прѣди съединението на Южна съ Сѣверна България.

Тази си първа обиколка той направилъ въ 1879 г. прѣзъ пролѣтьта по кабинетитѣ, които подписали берлинския договоръ, за да моли, въ качеството си членъ на депутацията до тия кабинети, ако не може да се отмѣни този договоръ, то поне да не се прилага за И. Румелия тъй, както се бѣ рѣшило въ Берлинъ.

Добрѣ е сторилъ г. Гешовъ, като е далъ гласность на своитѣ бѣлѣжки и находещи се у него документи, защото, по мое мнѣние, събитията и разнитѣ перипетии и фази, прѣзъ които е минало новоосвободеното ни отечество, както и новитѣ и стари спомени на свѣдущи наши съотечественици, сѫ поучителни въ много отношения за младитѣ и *гредущи* наши поколѣния. Много важни исторически работи сѫ пропаднали и сѫ останали неизвѣстни по единствената причина, че не е имало кой да ги прѣдаде, кой да ги съобщи. Длъжность се налага на ония наши съотечественици, които знаятъ нѣщо важно за нашето минало, да го съобщаватъ чрѣзъ печата, за да може да послужи за градиво на новата ни история.

По онова врѣме, за което говори г. Гешовъ, азъ бѣхъ командированъ при рускитѣ делегати, членове на международната комисия по изработването на органическия уставъ за бившата Източна Румелия. Тъй като тогава азъ имахъ възможность, да слѣдя отблизу онова, що се вършеше отъ членоветѣ на поменатата международна комисия, — толкозъ повече, че всички писма, рапорти и рѣшения минаваха и прѣзъ моя рѫка, — смѣтамъ за неизлишно да съобщя нѣкои допълнителни свѣдения по дѣлата на тая комисия и по бѣлѣжкитѣ на г. Гешова, особено по прѣдвиденáта въ чл. 15 на берлинския договоръ клауза за турскитѣ гарнизони на Балкана, възъ основа на която султанътъ имаше право да брани границитѣ на Източна Румелия по сухо и по море, да въздига на тия граници укрѣпления и да държи въ тѣхъ войска.

Digitized by Google

Рѣшенията на берлинския конгресъ, когато станаха извѣстни, поразиха всички българи, особено ония отъ Южна България и Македония. Въ онова врѣме полковникъ Шепелевъ, който бѣ пловдивски граждански губернаторъ, обикаляше губерннята и азъ го придружавахъ. Неприятната новина за раздѣлянето на Южна отъ Сѣверна България научихме въ Чирпанъ, но подробноститѣ още не се знаяха. Когато пристигнахме на пловдивската гара, пó-виднитѣ българи бѣха излѣзли да посрѣщнатъ губернатора. По лицата и по говора имъ се виждаше, че тѣ бѣха отпаднали духомъ и бѣха много загрижени.

Мисъльта, че е възможно да навлѣзатъ въ Южна България турски войски, за да заематъ Балкана, безпокоеше тамошното българско население, и вълнението въ страната бѣ достигнало до заплашителни размѣри. Организираха се навсѣкждѣ въ Южна България тъй нареченитѣ тогава гимнастически (стрѣлчески) дружества. Цѣлото почти българско мжжко и възрастно население се обучаваше въ военни упражнения съ пушки и се приготвяше да посрѣщне съ самоотверженость турскитѣ войски, ако биха се опитали да минатъ прѣзъ тая страна, която бѣ оросена съ изобилна българска кръвь, незасъхнала още въ онова врѣме.

Съ пристиганието въ Пловдивъ на европейската международна комисия по изработването на органическия уставъ за Източна Румелия вълнението между населението се усили и не малко озадачи европейскитѣ комисари, особено нѣкои отъ тѣхъ. Тукъ ще спомена пжтьомъ за нѣкои отъ тѣзи комисари или делегати. Първиятъ френски делегатъ баронъ де Ренгъ бѣ добъръ западенъ дипломатъ, но малко познаваше източнитѣ работи, както и българитѣ. Секретарьтъ на международната комисия, обаче, г. де Розе, френецъ, който по-рано бѣ пжтувалъ въ България, добрѣ познаваше българитѣ и много имъ съчувствуваше. Той не малко спомогна за освѣтляването на баронъ де Ренгъ по нашитѣ работи. Италиянскиятъ делегатъ кавалиеръ Вернони поддържаше каузата на българитѣ. Ала най-много имаше да се благодари на рускитѣ делегати въ международната комисия, полковникъ Шепелевъ и князъ Цертелевъ, които употрѣбиха голѣми усилия и трудъ за поддържането на българската кауза, и тѣ не малко спомогнаха за възможното подобрение участьта на българското население и за недопускането турски гарнизони на Балкана. Князъ Цертелевъ бѣ сжщеврѣменно и руски генераленъ консулъ въ Пловдивъ.

Като съобщавахъ на княза Цертелева за силното вълнение и безпокойствие въ цѣлата страна и за страха отъ бждещето, като го убѣждавахъ и молѣхъ да съдѣйствува да се направи нѣщо отъ руска страна, за да се отмѣнятъ или измѣнятъ нѣкои постановления отъ Берлинския договоръ относително до Източна Румелия, за да се уталожатъ развълнуванитѣ духове, защото тѣзи вълнения могатъ да докаратъ нова катастрофа, — той, кн. Цертелевъ, ми разказа слѣдньото. Прѣди да тръгнатъ за Берлинъ рускитѣ делегати въ конгреса, князъ Горчаковъ и графъ Шуваловъ, имало е съвѣтъ въ Петербургъ подъ прѣдседателството на императора. Въ този съвѣтъ, дѣто е трѣбало да се рѣши, какви ин-

Digitized by Google

струкции да се дадатъ на рускитѣ делегати, сж се разгледали прѣди всичко военния и финансовия въпросъ, т. е. дали Русия е готова и въ състояние да продължава войната, — разбира се не вече само съ отслабналата Турция, но съ много пò-силни и неизтощени неприятели, и дали финансиялно е осигурена тя за тая втора и, може би, много пò-продължителна и ожесточена война. Въ тѣзи съвѣщания военниятъ министъръ билъ заявилъ, че слѣдъ подписването мира съ Турция само по Босфора на параходи сж били изпратени за Русия около 40.000 болни войника, та, ако и побѣдителка надъ Турция, Русия значително била тогава отслабнала въ военно отношение. А финансовиятъ министъръ заявилъ, че финансовото положение не е цвѣтуще. Та поради тѣзи двѣ главни причини, съвѣтътъ рѣшилъ, че не може да се продължава войната и на рускитѣ делегати били дадени инструкции при разискванията въ Берлинския конгресъ да не докарватъ работата до втора война. По тѣзи причини и рускитѣ делегати били принудени да направятъ такива отстжпки въ Берлинъ, които сж извѣстни на всинца ни.

„Слѣдъ всичко това, — продължи кн. Цертелевъ, — ние,руситѣ, не можемъ сами да нарушимъ и развалимъ единъ международенъ договоръ, който — казва се — вчера сме подписали.“ Затова, — съвѣтваше тогава той, — да се гледа колкото е възможно повече отстжпки и подобрения да се извоюватъ по миролюбивъ начинъ и съ мирни срѣдства за Източна Румелия чрѣзъ международната комисия и държавитѣ, които тя прѣдставлява, отколкото съ насилственъ начинъ и нелегални срѣдства, които могатъ да дадатъ печални резултати за източно-румелийското българско население, и тъй доста съсипано и разорено отъ възстанията прѣзъ 1876 г. и отъ войната прѣзъ 1877/78 г. г. „Въ Берлинския конгресъ, — съ горчевина казваше кн. Цертелевъ, — нашиятъ престижъ като велика държава и като побѣдители на бойното поле бѣ много накърненъ, но нѣмаше що да се прави. Ако имахме възможность да продължаваме войната, ние не щѣхме да подпишемъ такъвъ унизителенъ договоръ.“

Тука ще спомена, че нѣкои руси, военни, които въ него врѣме, прѣзъ руската окупация, бѣха на длъжность въ Южна България, насърчаваха ония наши българи, които поддържаха мнѣнието да *ударимъ* турцитѣ; но руското правителство съвѣтваше да бждемъ благоразумни и внимателни, за да не изгубимъ и онова, което еднажъ е спечелено. „За рускитѣ офицери, — казваше кн. Цертелевъ, — е лесно: тѣ ще получатъ заповѣдь, да напуснатъ страната и веднага ще тръгнатъ за Русия, но азъ оставамъ тука като руски генераленъ консулъ въ Източна Румелия и съмъ длъженъ да казвамъ самата истина, за да ме не обвиняватъ отпослѣ, когато рускитѣ войски напуснатъ страната, че съмъ лъгалъ населението.“

Нека спомена и за единъ смотъръ на войскитѣ въ Пловдивъ, който смотъръ тъй сжщо имá извѣстно влияние върху настроението на членоветѣ отъ международната комисия, присжтствували на този смотъръ. На 5 ноември 1878 г. генералъ Тотлебенъ, който бѣ пристигналъ отъ Одринъ въ Пловдивъ, направи смотъръ на всички находещи се въ града

Digitized by Google

войски, руски и български, юнкеритѣ, както и много отъ тъй нареченитѣ гимнастици съ пушки, пристигнали изъ провинцията. Въ церемониалния маршъ взеха участие и всички многобройни гимнастици, които произведоха силно впечатление върху делегатитѣ отъ международната комисия по изработването на органическия уставъ за управлението на Източна Румелия, както и върху консулитѣ и другитѣ чужденци, находещи се тогава въ Пловдивъ. Тѣ видѣха съ очитѣ си, че въ лицето на тѣзи многобройни гимнастици, въоржжени и обучени, се прѣдставлява българското население, което не е за прѣнебрѣгване.

Кн. Цертелевъ бѣ наредилъ да има всѣки четвъртъкъ вечеринка въ руското генерално консулство, дѣто се събираха както членоветѣ на европейската международна комисия, тъй и по-виднитѣ българи въ Пловдивъ. Между друго съ тѣзи събрания той имаше за главна цѣль европейскитѣ делегати по-добрѣ да се запознаятъ съ нашитѣ работи, като се сношаватъ и разговарятъ съ по-интелигентнитѣ българи. Затова той поржчваше на българитѣ, които посѣщаваха тѣзи събрания, да говорятъ на членоветѣ на комисията, да ги освѣтляватъ по нашитѣ работи и да имъ даватъ свѣдения, които могатъ да бждатъ полезни за българската кауза. Тѣзи освѣтления имаха благоприятенъ резултатъ за нашитѣ работи.

Когато се разговаряхъ съ едного отъ европейскитѣ делегати, който ми казваше, че по-голѣмата часть отъ тамошното население било гръцко, азъ му възразихъ, че това е голѣмо заблуждение, което нарочно се разказва и поддържа отъ нѣкои гърци и други заинтересувани хора, но очебиещитѣ факти говорятъ, че грамаднѣйшето мнозинство отъ населението е българско, и че това много лесно може да се провѣри, като се направи нѣкоя обиколка въ околнитѣ на Пловдивъ села, а и понататъкъ. Моятъ събесѣдникъ прибави да каже, че той и нѣкои отъ неговитѣ колеги желаяли да отидатъ на ловъ по околностьта, но се бояли отъ българитѣ, да не имъ направятъ нѣкое зло — тъй ги увѣрявали гърцитѣ. Азъ го помолихъ да не вѣрва на тѣзи дивотии и, за да се увѣри, че това е чиста клевета, нѣма освѣнъ да идатъ той и нѣкои негови другари по околнитѣ села и ще се увѣрятъ, че това е безсъвѣстна лъжа. И дѣйствително слѣдъ нѣколко дена сжщиятъ този делегатъ ми обади, че ходилъ съ свои другари по нѣкои села, че населението било чисто българско и не само че никакво зло не имъ направили, но ги посрѣщнали много дружелюбно и ги гощавали.

Двамата руски делегати, полковникъ Шепелевъ и кн. Цертелевъ, постоянно доказваха на своитѣ колеги отъ международната комисия, че ако се допусне изпращането и настаняването турски гарнизони на Балкана или другадѣ въ Източна Румелия, кръвопролитието и безредицитѣ въ страната сж неминуеми, а желанието на великитѣ сили, подписали Берлинския договоръ, не е такова. И това най-ясно се виждаше отъ възбуденото състояние на населението въ страната. По тѣхното (на русκитѣ делегати) най-енергично настояване и по общо споразумѣние делегатитѣ на европейската международна комисия конфиденциялно писаха на своитѣ правителства и имъ изложиха критическото положение, въ което се намира страната, и силнитѣ вълнения между

Digitized by Google

населението, които ще иматъ печални послѣдици, ако турски войски се опитатъ да минатъ прѣзъ Източна Румелия, за да завзематъ Балкана или други нѣкой пунктъ.

Делегатитѣ отъ международната комисия си размѣниха взаимно прѣписи отъ своитѣ конфиденциялни рапорти, за които споменавамъ по-горѣ. Азъ самъ четохъ тогава тѣзи конфиденциялни писма, прѣписи отъ които бѣха прѣдадени на рускитѣ делегати и отъ които се изпратиха до петербургския кабинетъ. Сѫщото сѫ направили и другитѣ делегати. Тѣзи конфеденциялни писма имаха за резултатъ тацитното отмѣнение постановлението за турскитѣ гарнизони на Балкана. Слѣдъ нѣколко дни отъ това кн. Цертелевъ ми съобщи повѣрително, прѣди да пристигне въ Пловдивъ генералъ Обручевъ, пратеникътъ на царя-освободителя, че никакви турски гарнизони на Балкана нѣма да се пращатъ и никакви турски войски не ще стѫпятъ въ И. Румелия. Нѣма съмнѣние, че съ тацитното отмѣнение постановлението за турскитѣ гарнизони на Балкана автономната область и Българското Княжество спечелиха доста, и тѣхната задача донѣйдѣ бѣ улеснена.

Развълнуванитѣ духове въ страната, обаче, още не бѣха се уталожили, та Царь-Освободитель намѣри за добрѣ да прати ген. Обручевъ съ послание да прогласи височайшата му воля къмъ българитѣ въ И. Румелия и къмъ ония въ Княжеството. На 24 априлъ 1879 г. пристигна той въ Пловдивъ съ височайшата прокламация отъ 11 априлъ с. г. На другия день се прочете въ черквата св. Богородица тази прокламация. Не ще бѫде злѣ, ако се спомене тукъ накѫсо съдържанието на тая прокламация, както и съдържанието на ген. Обручевата рѣчь, които сѫ важни и сѫ въ свръзка съ тогавашнитѣ събития. Царь-Освободитель въ прокламацията си казваше, че като сторилъ твърдо намѣрение да запази постановленията на Берлинския договоръ и като съзналъ, че само чрѣзъ изпълнението на тѣзи постановления ще могатъ да бѫдатъ обезпечени безъ нови жертви и потресения придобититѣ за българитѣ права чрѣзъ руското орѫжие, заповѣдалъ на своитѣ войски да изпразнятъ областьта на опрѣдѣления отъ договора срокъ. Като благодари за дружелюбното и истинско-братско разположение, което българитѣ показали къмъ неговитѣ войски прѣзъ врѣме на прѣбиванието имъ между тѣхъ, и за онѣзи чувства на прѣданость и признателность, които българитѣ много пѫти сѫ изказвали нему и въ неговото лице на цѣлия руски народъ за жертвитѣ, които той е принесълъ за тѣхното възраждане, той се надѣва, че ще оправдаятъ неговитѣ ожидания и че не ще дадатъ поводъ да ги обвиняватъ за нарушение на мира и спокойствието, толкова необходими както за тѣхното благополучие, тъй и за щастието на братята имъ българи отъ Княжеството. Отъ сега нататъкъ ще бѫдатъ обезпечени въ гражданскитѣ си права. Животътъ, честьта и имотътъ имъ ще се намиратъ подъ защитата на закони, на които тѣ сами ще бѫдатъ изпълнители. Тѣмъ се даватъ широки права на самоуправление и ще могатъ да се разполагатъ съ срѣдствата на своята страна, споредъ както мислятъ за най-умно. На чело на управлението ще бѫде християнинъ. Отъ тѣхъ зависи да употрѣбятъ тѣзи права за свое добро, за мирното и правилно

Digitized by Google

развитие на гражданския си животъ. Тѣхното бѫдеще се намира въ тѣхни рѫцѣ. Царь-освободитель не одобрява чрѣзъ насилственъ прѣвратъ да постигнатъ една цѣль, несъгласна съ рѣшенията на държавитѣ, тъй като това може да навлѣче на страната нови бѣдствия. Поканва ги, безъ да се страхуватъ за бѫдещето си, да приематъ подаренитѣ имъ права за новъ животъ. Думитѣ на царя-освободителя се изслушаха съ благоговѣние отъ всички.

Слѣдъ като се прочете височайшата прокламация, ген. Обручевъ се обърна къмъ множеството съ една рѣчь, въ която между друго каза, че императоръ Александръ се надѣва, какво населението ще изпълни честно и мирно всичко, що се възлага отъ трактата, и ще се въздържа отъ всѣкакви безпорядъци. „Чрѣзъ руска кръвь и чрѣзъ пожертвувания на руския народъ вамъ сѫ дадени такива права, — казваше той, — които обезпечаватъ вашето благосъстояние и бѫдеще. Вие сте сега пълноправни граждани и истински стопани на своето дѣло и на своя трудъ. Нито Русия, нито Европа желае да се пролѣе ни капка нова кръвь. Вие трѣбва да докажете, че сте способни за мирно гражданско развитие. Погрижете се прѣди всичко да не изгубите онова, което ви е дадено; не давайте сами поводъ за намѣсване въ вашитѣ работи, и тогава вие нѣма отъ какво да се страхувате. Освѣнъ генералъ-губернатора, назначенъ отъ Портата съ съгласието на великитѣ сили, и който е отъ ваша народность, не ще видите въ страната си никакви турски власти. Вие нѣма да се страхувате и отъ турски войски. Портата и не мисли даже да бърза да завзима Балкана. Само бѫдете мирни. Не прѣдизвиквайте сами необходимостьта за присѫтствието на турски войски въ вашата страна. Портата ще въздържа своитѣ редовни сили, а противъ върлуванията на башибозуцитѣ вие имате орѫжие. Това орѫжие ви е дадено, за да можете да защищавате отъ злодѣйци своитѣ кѫщи, своитѣ жилища, и да не могатъ вече да се повтарятъ въ вашата страна ония ужаси, отъ които тя е страдала въ течение на много вѣкове. Отъ сега нататъкъ вашето положение е трайно; ползувайте се съ неговитѣ добрини безъ да се страхувате; благодарете за тѣхъ Твореца, благодарете на руския народъ и хранете за винаги неизгладима благодарность къмъ великия царь, вашия освободитель.“ Слѣдъ като се свърши тая рѣчь, отслужи се молебенъ за руския царь.

Ген. Обручевъ обиколи и по-главнитѣ градове въ тогавашната И. Румелия, дѣто прочете на населението височайшата прокламация.

Отъ И. Румелия ген. Обручевъ, придруженъ отъ полковника Шепелевъ, замина за В.-Търново, дѣто прогласи и друга една прокламация до българитѣ въ Княжеството. Тази прокламация имаше почти сѫщото съдържание, както и първата къмъ българитѣ въ И. Румелия.

Тука ще кажа нѣколко думи за пристигането и посрѣщането на кн. Алеко Богориди, главниятъ управитель на тогавашната И. Румелия, тъй сѫщо въ свръзка съ разказванитѣ събития. Той пристигна въ Пловдивъ на 15 май 1879 г, заедно съ своя главенъ секретарь Гаврилъ Кръстевичъ, и биде посрѣщнатъ на гарата отъ властитѣ и населението. Въ черквата Прѣсв. Богородици Н. Б. българскиятъ екзархъ Иосифъ I, който тогава се намираше въ Пловдивъ, посрѣщна главния управитель

Digitized by Google

и го привѣтствува съ една рѣчь. Екзархътъ му каза между друго, че като синъ на онзи българинъ, който пръвъ подари сградата за българската черква въ Цариградъ, въ която се почна и се свърши черковната ни независимость, надаренъ съ отлични качества, съ позната опитность, всеизвѣстна честность и независимъ характеръ, населението се надѣва, че той ще приложи новитѣ учрѣждения тъй, че да дадатъ желаемата безопасность, благосъстояние и щастие на областьта. Спомена за страха на разоренитѣ и съсипани население, че тѣ не сж виждали въ рѣшенията на берлинския конгресъ достатъчна гаранция противъ повръщането на всички ония ужаси, отъ които още трептѣха, и бѣха рѣшени още единъ пжть да мратъ, отколкото да се подчинятъ на едно положение толкова критическо. Съ опрѣдѣлянето на негово сиятелство, обаче, за генералъ губернаторъ и увѣренията, че нѣма да се пращатъ гарнизони на Балкана, само могжщественото слово на Н. И. В. Александра можа да уталожи страховетѣ и раздразнението, да приготви духоветѣ да погледнатъ съ повече довѣрие на бждещето и да приематъ автономията. При всичкитѣ отечески грижи на руското управление, да излѣкува ранитѣ на населенията, тѣ сж въ такъвъ широкъ размѣръ и толкова дълбоки, че и новиятъ главенъ управитель има много рани да затвори, много болки да излѣкува, много сълзи да отрие, много злощастия да намали, цѣлата почти область отъ развалини постепенно да въздигне; но той ще има съдѣйствието на всички, които обичатъ отечеството, и всички тия мжчнотии ще надвие.

Кн. А. Богориди отговори, че е приелъ назначението си, защото горещо желаялъ да послужи на отечеството си и да спомогне да се излѣкуватъ ранитѣ на тая страна и да се уздрави благоденствието й за напрѣдъ, като се надѣе, че всички просвѣтени родолюбци ще употрѣбятъ всичкитѣ си усилия да се запази съвършенъ поредъкъ и спокойствие и така да спомогнатъ за сполуката на мжчното му послание, което му е повѣрено.

Отъ черквата кн. Богороди отиде въ правителствения домъ, дѣто се здрависа съ ген. Столипина, дотогавашния руски генералъ губернаторъ. Тамъ се прѣдставиха и всички чинове на мѣстнитѣ власти. Слѣдъ оттеглянето на ген. Столипинъ кн. Богороди му направи посѣщение въ руското генерално консулство и въ 2 ч. слѣдъ пладне прие посѣщението на чуждестраннитѣ консули.

На 17 май с. г. населението, — като се научило, че на другия день, когато щѣлъ да се прочете официялно султанскиятъ декретъ за назначението на кн. Богориди за главенъ управитель на Източна Румелия, щѣло да бжде издигнато надъ правителствения домъ турското знаме, — направи силни демонстрации, и вълнението въ града бѣ голѣмо. Сжщиятъ день, слѣдъ пладне Н. Б. българскиятъ екзархъ Иосифъ, който употрѣбяваше своето влияние да умирява и уталожва и по-рано развълнуванитѣ и разтревожени духове въ областьта, повика ме и съ развълнуванъ гласъ, като ми съобщи за вълнуването на населението поради слуха за дигането на турското знаме, между друго каза ми, че най-сетнѣ жестоко се подигравать съ чувствата на българското население и че за послѣ-

Digitized by Google

дицитѣ той не отговаря вече. Въ сжщото врѣме ме натовари да прѣдамъ на рускитѣ делегати въ международната комисия, че, за да се умири и уталожи населението и за да се избѣгнатъ всѣкакви нежелателни случки, не трѣба да се издига турското знаме при официалното прочитане на поменатия пó-горѣ декретъ. Азъ се завърнахъ веднага въ руското генерално консулство, дѣто намѣрихъ кн. Цертелева и му прѣдадохъ буквално думитѣ на Негово Блаженство, като прибавихъ да му кажа, че и азъ видѣхъ вълненията въ града. Кн. Цертелевъ съ безпокойство изслуша това заявление и въ сжщата минута ме прати при главния управитель кн. Ал. Богориди да му съобщя това и да го помоля да не настоява да се дига турското знаме. Кн. Богориди ме прие любезно, но, като му съобщихъ за вълнението на населението и за причинитѣ му, той не можà да се въздържи и ми каза, въ такъвъ случай tant pis pour les bulgares — толкозъ пó-злѣ за българитѣ. „Азъ имамъ заповѣдь, — прибави той да каже, — ако носрѣщна мжчнотии въ страната, да се оттегля въ Одринъ.“ За да го успокоя, азъ му отговорихъ, че главниятъ управитель на Източна Румелия кн. Ал. Богориди, който тъй радушно биде посрѣщнатъ и приетъ отъ населението, не е дошълъ въ страната, за да се оттегли тъй скоро въ Одринъ. Затова, по-добрѣ да се намѣри нѣкой modus vivendi, за да се умири населението и да не се докачатъ ничии права. Той, слѣдъ като помисли малко, поуспокоенъ, каза ми, че ималъ отговорности и самъ не можалъ да рѣши този въпросъ, та най-добрѣ ще бжде, ако международната комисия, която бѣ останала извѣстно врѣме въ Пловдивъ и слѣдъ пристигането на главния управитель кн. А. Богориди, вземе рѣшение, да се издигне или не издигне турското знаме. Тутакси подиръ това се завърнахъ при кн. Цертелевъ. Той се отличаваше съ своята бързина и пъргавина и веднага отиде въ хаджи Исмаиловото здание, дѣто засѣдаваше международната комисия, и наредилъ да се свикатъ и събератъ членоветѣ на тая комисия. Комисията взе рѣшение, протоколирано, че ако не се издигне турското знаме, когато се чете султанския декретъ, съ това нѣма да се нарушатъ правата на Султана, та може и да не се издига това знаме. Незабавно се съобщи на главния управитель това рѣшение, което наскоро се узна и отъ населението, вече успокоено. И на другия день, 18 май, когато се прочете прѣдметниятъ декретъ, турското знаме не се издигна.

Впрочемъ и г. Гешовъ споменува въ една своя статия, подъ насловъ „Източна Румелия и изборътъ на първия Постояненъ Комитетъ“, обнародвана въ *Периодическо Списание*, по въпроса за вдигането на турското знаме (споредъ английската Синя книга). По онова врѣме (прѣзъ 1879 год.) г. Гешевъ се намираше въ Европа съ дипломатическа мисия, за която се говори пó-горѣ.

Нека спомена тука и за единъ малъкъ инцидентъ. Когато се четѣше султанскиятъ декретъ, прѣди да се свърши прочитането му, музиката на българската дружина, която бѣ наредена въ двора на правителствения домъ, засвири „Шуми Марица“ и това произведе смѣхъ: — султански ферманъ и пѣсеньта „Шуми Марица“! Слѣдъ като се прочете декретътъ, отново се изсвири този маршъ — *Шуми Марица*, и съ това се свърши церемонията.

Digitized by Google

Г-нъ Гешовъ справедливо забѣлѣзва, че историята малко примѣри може да посочи за такова бързо и мирно поражение на колективната дипломатическа мѫдрость на Европа. Прѣди всичко, благодарение на енергичното съпротивление отъ страна на българското население въ Южна България, на тамошнитѣ гимнастически дружества, на делегатитѣ г. г. Ив. Ев. Гешовъ и д-ръ Янкуловъ, изпратени отъ Южна България при кабинетитѣ, подписали берлинския договоръ, и най-сетнѣ на русkитѣ делегати въ международната комисия за изработването органическия уставъ на Източна Румелия, полковникъ Шепелевъ и князь Цертелевъ, които не малко спомогнаха, — благодарение, казвамъ, на тия фактори, ние видѣхме, че берлинскиятъ договоръ не се приложи за Източна Румелия тъй, както се бѣ рѣшило въ Берлинъ, и че Бургазъ, дѣто намѣраваха да настанятъ турски гарнизонъ, както и Стара-планина не видѣха турска войска. А отъ Източна Румелия, отъ която нѣкои мѫдреци искаха да създадатъ нѣкаква си Швейцария съ разни народности, излѣзе почти чиста българска область, каквато винаги си е била, съ твърдѣ дребни малцинства отъ други народности. Съединението на Южна съ Сѣверна България, което стана по́-сетнѣ, бѣ твърдѣ естествено и лесно осѫществимо.

Д. В. Храновъ.

Къмъ античната география на България.

1. Въ списанието Mittheilungen der Geograph. Gesellschaft in Wien, т. XLVIII, № 4 и 5, стр. 231 сл. е напечатана статийка отъ *J. Weiss* подъ надсловъ „Ein Beitrag zur antiken Topographie der Dobrudscha“, въ която авторътъ опрѣдѣля мѣстоположението на споменатата отъ Прокопия (de aedific. IV, 7, p. 293 B.) крѣпость (ὀχύρωμα) Οὐλμιτῶν. Послѣдната се намѣрвала въ провинция Скития (т. е. Добруджа) и била възстановена отъ Юстиниана. Три километра отъ рѣка Ташаулъ въ западна посока има развалини отъ римски лагеръ, които се наричатъ Чаталъ-орманъ; отъ единъ надписъ, намѣренъ при входа на лагера (отпечатанъ въ Corpus Inscript. Latin. III, стр. 14214, 26), излиза на явѣ, че при него е било разположено едно село (vicus) съ име *Ulmetum;* не иска съмнѣние, че това село е идентично съ споменатата отъ Прокопия ὀχύρωμα Οὐλμιτῶν.

2. Въ списанието Wochenschrift für Klassische Philologie, 1905, № 33/34, стр. 930 сл. *Г. И. Кацаровъ* публикува статийка подъ надсловъ „Къмъ Географията на стара Тракия“, въ която отново разглежда въпроса за старитѣ названия на Рила и Витоша. Както е извѣстно, ученитѣ *Томашекъ, Кипертъ, Иречекъ* сѫ изказали по тоя въпросъ разни мнѣния. Авторътъ на цитуваната статия дохожда до заключение, че Витоша въ старо врѣме се наричала *Скомбросъ,* а Рила — *Дунаксъ.* По-нататъкъ авторътъ опрѣдѣля областитѣ, що обитавали агрианитѣ, леитѣ, треритѣ и тилатеитѣ; най-послѣ прибавя нѣколко бѣлѣжки за похода

Digitized by Google

на Филипа V противъ медитѣ въ 181 год.; между друго авторътъ се старае да докаже, че планинскиятъ връхъ въ „Хемусъ", на който се възкачилъ Филипъ въ тоя походъ, трѣба да се търси въ Рила.

Г. И. К-въ.

Eugèn Rolland. Flore populaire ou histoire naturelle des plantes dans leurs rapports avec la linguistique et le folklore. Paris. T. I, II, III — Librairie Rolland, t. IV — Librairie F. Staude.

Подъ горното название E. Rolland отъ 1896 г. насамъ публикува дългия списъкъ на растителнитѣ видове по сѣмейства (споредъ Декандоля) и родове (споредъ Нимана), придружени съ всички научни, книжни и народни названия у различнитѣ клонове на племената, що населяватъ Европа, Сѣв. Африка и Западна Азия. Подиръ научното име на всѣко растение стоятъ прѣгледно освѣнъ всички негови синоними и стари и нови названия на разни езици и наречия, още множество народни пословици, поговорки, пѣсни, басни, епитети, повѣрия и разни употрѣби, които иматъ нѣкаква свързка съ растителния видъ.

Съчинението на Rolland-а е твърдѣ важенъ приносъ, както за общата, тъй и частно за изучването на славянската фолклора. Славянскитѣ имена на растенията редактирани и изяснявани главно отъ М. Волковъ сѫ сравнително добрѣ застѫпени въ тоя грамаденъ трудъ. Бие въ очи, дѣто тукъ липсватъ всѣкакви материяли изъ България. Това се дължи на обстоятелството, че ние нѣмаме още никакво събрание на нашитѣ народни растителни имена, което да услужи и на българскитѣ и на славянскитѣ и на всеобщитѣ фолклористи и битови историци.

При все това широко замислениятъ трудъ на френския ученъ би ималъ голѣмо значение за общата славянска фолклора, ако той продължаваше до край все тъй, както бѣ почналъ. Съ съжаление прочетохме въ четвъртия томъ, що излѣзе въ края на миналата година, че авторътъ се отказва отъ първоначалния си планъ, като почва да увежда народнитѣ растителни названия само изъ гало-романскитѣ страни, тъй щото въ послѣдния томъ вече не срѣщаме славянскитѣ имена на растенията. — Първитѣ части обаче на „Flore populaire" ни поднасятъ не малко цѣненъ материялъ, съ който трѣба да се опознае всѣки, който борави съ славянската фолклора и съ народнитѣ названия на растенията изобщо.

Освѣнъ това много полезни се оказватъ и библиографичнитѣ листа, приложени въ края на всѣки томъ, въ които личатъ цѣлъ редъ рѣчници, специални съчинения и статии, въ които сѫ уведени славянски и ориенталски народни имена на растения, що иматъ досѣгъ съ нашата ботанична номенклатура.

Грижливо събранитѣ употрѣби на растенията у различнитѣ народи, изложени въ съчинението на E. Rolland, прѣдставятъ най-цѣненъ материялъ за фитогеографа, тъй като посрѣдствомъ тѣхъ може да се сѫди, по кой начинъ сѫ могли да се прѣнесатъ извѣстни растителни видове

Digitized by Google

несъзнателно съ помощьта на човѣка изъ една страна въ друга. Тъй че „Flore populaire“ на E. Rolland ще излѣзе твърдѣ полезна и за напрѣдъка на растителната география, нѣщо, което — това често се случва — надали е подозиралъ и самиятъ авторъ.

Б. Давидовъ.

Христо Бѣлчовъ, съчинения. Съ очеркъ за живота на поета отъ П. Славейковъ, 8°. 1905 г. 188 стр. Цѣна 1·20.

Когато на 1891 год. куршумъ, погрѣшилъ пжтя си, прониза гърдитѣ на българския финансовъ министъръ Хр. Бѣлчова, загина за България не само отличенъ финансистъ и държавникъ, а и даровитъ поетъ и писатель, който обѣщаваше да остави трайни произведения въ нашата литература, ако условията на живота му не бѣха го отвлѣкли на друга страна. Отъ това, що ни е оставилъ тоя рано загиналъ книжовникъ, сждимъ, че той е ималъ вече добри основи, почерпилъ е хубави знания на Западъ, па и личнитѣ му дарби, както и чувственото му сърце, биха го подигнали високо въ литературния зенитъ. Както малко живѣ и дѣйства, Бѣлчовъ прилича на звѣзда, която се появява на хоризонта, трепти и блещука нѣкое врѣме и наведнашъ изчезва, като че свалена отъ нѣкоя брутална ржка, прѣди да ѝ видимъ пълния блѣсъкъ. Но и съ това малко, що ни е оставилъ, Хр. Бѣлчовъ има пълно право да бжде зачисленъ между нашитѣ поети и писатели тъкмо тъй, както има право да заеме лично мѣсто въ държавната ни история. Ала държавната история ще спомене хладно името му, ще изброи машинално законитѣ и правилницитѣ му, а за неговия благъ характеръ, за благородното му сърце, за идеалнитѣ му стремежи нѣма ни думица да каже. Това е пъкъ длъжность на колегитѣ му по духъ и сърце, на българскитѣ поети и книжовници да почетатъ заслужената паметь на тоя трагично загиналъ поетъ, като спомогнатъ да излѣзатъ на бѣлъ свѣтъ произведенията му, събрани и стъкнати въ едно гиздаво цѣло, както имъ прилича.

Тая графа, тая благородна длъжность е взелъ върху си единъ неговъ съчувственъ колега и почитатель, г. Пенчо Славейковъ, който събралъ въ едно всичко, що можалъ да събере като литературна оставщина отъ покойния Бѣлчовъ, и го придружилъ съ бѣлѣжки върху живота и книжовната дѣйность на Бѣлчова. Като казвамъ „бѣлѣжки“, нека се не разбиратъ само нафърляни черти, нà-двѣ-нà-три скицирано житие-битие, както често бива, кога се залови нѣкой безъ сърце за такава работа; нè, това е цѣла студия върху краткия животъ и душевенъ развой на покойния български поетъ-министъръ, студия, каквато може да напише само онзи, който е влѣзълъ напълно въ душевния миръ на Бѣлчева, схваналъ му дарбитѣ и наклонноститѣ, па прибавилъ отъ своя страна и лична обичь къмъ покойника, безъ каквато и най-добра воля не може създа подобна студия. Пенчо прослѣдилъ живота на Бѣлчова отъ найраннитѣ му години дори до смъртьта му, обърналъ особено внимание на условията, срѣдъ които се е развивалъ той тѣлесно и душевно, рисува

Digitized by Google

ни потънко влиянието върху му първомъ на хърватската срѣда и послѣ на парижкия животъ и ни прѣдставя истинска, вѣрна рисунка на тоя Бѣлчевъ, който можеше да се качи високо на българския Парнасъ, ако не бѣ се прѣфърлилъ на друга стълба, която го изкара наистина пакъ високо, ала прѣсуши у него прѣдишната поетска струя.

Не можемъ, разбира се, да провѣримъ всички данни, що ни ги съобщава г. Славейковъ отъ живота на Бѣлчева, но че сѫ вѣрни прѣдполагаме отъ тамъ, че ги е събиралъ непосрѣдствено отъ най-близки приятели и сродници на Бѣлчева, а най-вече отъ самата му честита и — злочеста съпруга, която му е дала най-много и, то се знае, най-вѣрни свѣдѣния за живота на своя любимъ и непрѣжалимъ другарь.

Но оцѣнявайки студията на Славейкова като биография на покойния Бѣлчевъ и като прѣдговоръ къмъ творенията му, не можемъ да не похвалимъ сръчния ѝ авторъ, защото виждаме на всѣки редъ, съ какво присърце се е заловилъ за тая работа и какъ вѣщо я изпълнилъ.

Затова прѣпорѫчвайки тая сбирка отъ съчиненията на Бѣлчева заедно съ хубавия прѣдговоръ на Пенча Славейковъ, молимъ Книжовното дружество да улесни по-скоро изданието на тия съчинения, като се погрижи да имъ се даде и по-гиздава външина. За тая цѣль добрѣ ще бѫде, ако тая грижа се прѣдостави г-ну Славейкову, който ще знае найдобрѣ, какво облѣкло прилича на творения, които е тъй хубаво простудиралъ и вѣрно оцѣнилъ въ прѣдговора си.

София, 12. IX. 1904. **В. Цоневъ.**
М. Д. Балабановъ.

Д-ръ Ив. Касабовъ. Моитѣ спомени отъ възраждането на България съ революционни идеи. София. Печатница на П. М. Бѫзайтовъ. 1905. 8°. Стр. 137. Цѣна 1 левъ.

„Споменитѣ“ си, които се прѣдхождатъ съ единъ уводъ за дѣтскитѣ години на автора, начевайки отъ рождението му, и главно за причинитѣ на неговото заминаване отъ България, г. Касабовъ раздѣля на двѣ части.

Първата часть съ заглавие „Сърбия“ съдържа биографията на автора отъ 1856—1862 г. Въ нея г. Касабовъ, като излага въ подробности своя животъ прѣзъ тоя периодъ, описва между другото, какъ се почнало българското революционно движение въ свързка съ политическитѣ събития въ Сърбия прѣзъ това врѣме, въ което движение той взелъ живо участие още като гимназистъ, но безъ успѣхъ, защото се компрометиралъ прѣдъ сръбското правителство на Александра Кара Георгиевичъ и по съвѣта на своя директоръ гимназиаленъ трѣбало да бѣга отъ Бѣлградъ. Слѣдъ дълги скитания по Австрия къмъ края на 1857 г. той пристигналъ въ Русе, дѣто по желанието на гражданитѣ основалъ срѣдно 4-класно училище което Касабовъ управлявалъ цѣла година. Слѣдъ свалянето на Карагеоргиевича възвръщането му въ Бѣлградъ станало свободно, и той се възползувалъ отъ това, за да довърши гимназията въ 1858 г. Прѣзъ това врѣме Касабовъ се запозналъ съ

Раковски и работилъ съ него за развиване революционни идеи между българитѣ. Послѣ авторътъ излага, какъ се породила у него вече като студентъ и у Раковски мисъльта за повдигане на възстание въ България прѣзъ 1862 г. въ свръзка съ посоката и стремежитѣ на Михаила Обреновича и правителството му, говори за образуването на българскитѣ легии въ Сърбия и паричнитѣ помощи, събирани отъ него за тѣхъ между виенскитѣ и букурешкитѣ българи, за сношенията на Конаки Богориди съ Раковски по въпроса, кой ще стане български князъ слѣдъ освобождението на България, за недовѣрието на букурешкитѣ българи къмъ дѣлото на Раковски, за сѫдбата на българскитѣ легии при бомбардирването на Бѣлградъ и поведението на Раковски прѣзъ това врѣме, и най-сетнѣ за печалния изходъ на българското революционно дѣло въ Сърбия. Първата часть се свършва съ изложение обстоятелствата отъ живота на г. Касабова, които сѫ го накарали окончателно да напусне Сърбия и да се посели въ Ромъния.

Втората часть, озаглавена „Ромъния", обима врѣмето отъ 1862—69 г. Слѣдъ дълги странствувания, подиръ излизането си отъ Сърбия, по Гюргево, Болградъ, Браила и Плоещъ, г. Касабовъ се завръща найсетнѣ въ Букурещъ, дѣто отново се срѣща съ Раковски, на когото билъ по-напрѣдъ редовенъ сътрудникъ въ в. „Дунавски лебедъ". У тѣхъ сега възниква отново идеята за освобождението на България и рѣшили съ издаването на в. „Бѫдащность" отново да пропагандиратъ революционнитѣ идеи между българитѣ. Слѣдъ това авторътъ разправя за възникването на тъй наречената „свещена коалация между ромъни и българи" въ свръзка съ политическитѣ събития въ Ромъния и за нейния неуспѣхъ, за съставянето въ 1866 г. на първия български таенъ революционенъ комитетъ въ Букурещъ въ отсѫтствието и безъ знанието на Раковски, а сѫщо излага причинитѣ за бързото му разтуряне. При тоя неуспѣхъ г. Касабовъ намислилъ да възроди отново комитета, като взелъ въ рѫцѣтѣ си комитетския органъ „Народность", който той почналъ да издава въ духа на първоначално съставения комитетъ. Той успѣлъ да възбуди и така да въодушеви българитѣ-родолюбци, щото отново се възродила мисъльта за възстания. На тая негова дѣйность се длъжи възстанието на х. Димитра въ 1868 г., което Касабовъ описва така, като че ли той е билъ душата на това движение. Сѫщо така той сполучилъ да намѣри срѣдства да организира и друга чета на чело съ воеводата Филипъ Тотя, която трѣбало да замине за България въ помощь на х. Димитра, но поради нѣкакви си лични амбиции на воеводата цѣльта не могла да се постигне. Като приписвалъ твърдѣ голѣмо значение на това възстание, г. Касабовъ едноврѣменно излѣзълъ да защитава въ своя вѣстникъ българския народъ отъ различнитѣ нападки и клевети, които се сипѣли отъ всички страни, главно отъ турцитѣ отъ туркофилския печатъ въ Европа, за което, по настояването на турцитѣ, той билъ арестуванъ само за видъ отъ ромънското правителство. Слѣдъ това прѣзъ зимата 1868 г. той почналъ пакъ да издава „Народность" съ сѫщата цѣль и, макаръ че на дѣло комитетътъ не сѫществувалъ, „само той го поддържалъ въ въображението на българитѣ и на външния свѣтъ". Къмъ това врѣме се отнася и прокламацията му къмъ българския народъ отъ началото

на 1869 г., въ която подканялъ българитѣ къмъ възстание. Но тая прокламация нѣмала успѣхъ, защото българитѣ били въ това врѣме завзети съ черковния въпросъ, който билъ въ пълния си разгаръ. — Сѫщеврѣменно г. Касабовъ трѣбало да води борби и съ тъй наречената „стара партия“ на букурещкитѣ българи, които се намирали подъ влиянието на руския агентъ въ Букурещъ Офенберга и затова били противъ революционнитѣ движения. Обаче тукъ Касабовъ се оказалъ слабъ. При всичко че се обръщалъ за съдѣйствие къмъ Л. Каравеловъ, когото той извикалъ отъ Сърбия въ Букурещъ, за да работятъ наедно, но и тукъ не успѣлъ, защото Каравеловъ скоро се отдѣлилъ отъ него и почналъ да издава в. „Свобода“, слѣдъ като Касабовъ спрѣлъ „Народность“, като прѣдставя работата така, като че ли чрѣзъ това той му прѣдалъ и работитѣ на комитета. Това било послѣдната работа на Касабовъ въ революционното дѣло, слѣдъ което той се оттеглилъ на страна и, за да може да прѣкара живота си „съ честенъ трудъ“, рѣшилъ да се залови съ адвокатурата, но послѣдната била свързана съ ромънското поданство, което той най-сетнѣ и приелъ. Втората часть г. Касабовъ завърша съ едно заключение, въ което, както той се изразява, „рекапитулира своитѣ дѣйствия и трудове отъ мѫченическия си животъ за добри, честни цѣли“ съ слѣднитѣ мисли, които поради тѣхната своеобразность ние привеждаме тукъ изцѣло съ правописа наедно.

„Съставянето на *Тайний централний съзиклътъ на български комитетъ* вкорени въ сърца на българский народъ единъ новъ и неразрушимъ потикъ за възстанически идеи и стремления. Тѣзи възтания въ България разклатиха цѣлата турска империя. Тѣ причиниха кланетата въ Перущица, Батакъ и другадѣ. Тѣзи варварски постѫпки на Турското царство разтрѣвожиха общественното и политическо мнение на цѣла Европа, а особено хладната и апатична публика въ Англия. Тѣ бѣха за енглеското правителство една отъ главнитѣ причини, за да се свика отъ негова страна една конференция въ Цариградъ. Тази конференция изработи единодушно единъ програмъ за автаномията на България, раздѣлена на двѣ провинции, и человѣчески правдини за Македония. Турция не прие това, рѣшено едногласно отъ силитѣ, дѣло. Прѣдставителитѣ на великитѣ сили напуснаха Цариградъ, Турция остана изолирана отъ своята покровителка Европа. Прочее, Русия намѣри сгоденъ поводъ да отвори война на Турция и изпълни, въ съгласие съ великитѣ сили рѣшенията на Цариградската конференция. Тази война наречена освободителна, направи *Свободна България.*

„Тѣзи факти сѫ тъй слѣпени и послѣдствени единъ съ другъ, щото ако се тръгне отъ горѣ на долу или отъ долу на горѣ не може, освѣнъ да се дойде до сѫщий резултатъ.

„На днешното *положение на Македония*, по което се заинтересираха всичкитѣ сили, и се нарамиха двѣ отъ тѣхъ ужъ като най-заинтересирани, да го смирятъ чрезъ реформи, отъ които нѣма да излѣзе нищо, — сѫ главната причина на това положение *Македонскитѣ комитети.* Тѣзи комитети, които пролѣха толкова кръвь, сѫ вече *уживеничили* въ кръвьта и нервитѣ на цѣлия македонски народъ. Тѣ нѣма да изгаснатъ до тогава, до когато македонския народъ не получи своята *автономия.* Сички

Digitized by Google

мѣрки, каквито и да бѫдатъ тѣ, прѣдприети отъ европейскитѣ сили, за да отклонятъ *автономията* ще извѣтреятъ като роса отъ слънцето."

Това е накратко съдържанието на „споменитѣ" на г. Касабова. Въ тѣхъ, при всичко че носятъ па мѣста анекдотиченъ характеръ, несъмѣнно има съобщени много интересни и важни работи, както напр. подробноститѣ по историята на българскитѣ легии въ Сърбия, доста много материялъ за характеристиката на Раковски и на Л. Каравеловъ, организацията на тайния революциоенъ комитетъ отъ 1866 г. и пр., защото тѣ сѫ излѣзли изъ подъ перото на единъ съврѣменикъ, който тъй или иначе е взималъ непосрѣдствено утастие въ първия периодъ отъ епохата на нашето революционно движение вънъ отъ България. Обаче тия цѣнни за историята на нашето политическо възраждане данни и съобщения губятъ до нѣйдѣ своето значение поради формата на изложението, съ която е тѣсно свързана достовѣрностьта на съдържанието.

Касабовъ приелъ автобиографичната форма, въ която навсѣкждѣ, както въ първата, така и въ втората часть, туря на първъ планъ своята личность и около нея групира всички други събития и личности, дори такава крупна личность, каквато е билъ Раковски. Това изтъкване себе си на първо мѣсто и стремежътъ му да прѣдстави себе си като главенъ дѣецъ, като душа на цѣлото революционно дѣло, отъ което, ако да не е билъ той, нищо не би излѣзло, не говори въ полза на неговитѣ „Спомени" и дава поводъ да се съмнѣва човѣкъ въ пълната достовѣрность на неговитѣ съобщения. Това съмнѣние се уголѣмява още повече поради оспорването това главенство и първенство на г. Касабовъ въ революционното дѣло и особено при съставянето на тайния комитетъ въ Букурещъ — оспорване, което се яви напослѣдъкъ въ нашата журнална литература. Въ всѣки случай „Споменитѣ" на г. Касабовъ засѣгатъ въпроси, на които други гледатъ съвършено различно отъ него, върху които послѣдната дума още не е казана и по които възникна цѣла полемика, въ която и самъ г. Касабовъ не остана безучастенъ, като се опита да възрази на противницитѣ си. (Вижъ: Българска Сбирка, 1896 г. кн. X отъ *П. Кисимовъ* за съставянето на революционния комитетъ; в. „Народни Права" брой 105, 17.IX. 1900, *Касабовъ*, „Една историческа истина"; Българ. Сбирка, 1901, кн. 1. *П. Кисимовъ*, *К. Цанковъ*, *Хр. х. Николовъ*, „Качеството на една историческа истина"; пакъ тамъ кн. 2. „Бѣлѣжка" на Карапетровъ и „Отговоръ на Д-ръ Ив. Касабовъ"; *П. Кисимовъ*, Исторически работи, ч. III, стр. 26 и сл. 141 и сл.).

Ние бихме очаквали, че сега, когато г. Касабовъ излиза съ своитѣ „Спомени", той ще погледне по-сериозно на работата, ще опровергне всичко, каквото писаха неговитѣ противници и ще докаже документално правотата на своето дѣло. Обаче въ тѣхъ ние подобно нѣщо не срѣщаме. Тая липса въ „Споменитѣ" на Касабова отъ една страна, а отъ друга — оспорването неговата дѣйность въ революционното ни дѣло въ тоя видъ, въ какъвто той самъ ни я прѣдставя, отъ страна на неговитѣ съврѣменици и другари, ни каратъ да мислимъ, че това, което г. Касабовъ излага въ своитѣ „Спомени", не може да се смѣта за послѣдна и

Digitized by Google

рѣшаеща дума на истината. Незаинтересуваностьта на Касабова къмъ това, което е вече извѣстно и писано по въпроси, за които той самъ говори въ „Споменитѣ“ си, дохожда до тамъ, че за работи, които сж сега напълно разяснени и документално доказани, той говори като за работи съвсѣмъ неизвѣстни и маловажни. Въ такъвъ видъ той прѣдставя извѣстнитѣ сношения на букурещкитѣ българи съ правителството на Михаила Обреновича въ 1867 г., за основането на юго-славянската конфедерация, когато слѣдъ обнародванитѣ отъ г. Ив. Ев. Гешовъ документи (с. Пер. спис. кн. 61.) положително се знае, въ какво сж се състояли тия споразумѣния и какъ сж се свършили. Освѣнъ това въ сжжденията си г. Касабовъ е твърдъ смѣлъ и рѣзъкъ, когато говори за другитѣ, и напълно самоувѣренъ, когато изтъква своята личность.

Що се отнася до самото изложение, въ което липсва не само вжтрѣшна, но и външна свръзка, ще трѣба да забѣлѣжимъ, че то е написано на единъ езикъ тежъкъ, не напълно съобразенъ съ правилата на българската граматика, и при липса у автора на най-елементарни понятия за стилистиката, безъ да говоримъ за правописа. Сжщо така несполучливо е раздѣлението „Споменитѣ“ на двѣ „части“, които по обема си, особено първата часть, не могатъ да се нарекатъ съ тая дума; раздѣлението пъкъ всѣка часть на глави е крайно неравномѣрно, па и означенитѣ прѣдъ началото на всѣка глава заглавия не изчерпватъ съдържанието на цѣлата глава.

Прѣдъ видъ на тъй посоченитѣ тукъ добри и лоши страни въ „Споменитѣ“ на г. Касабова, ние не сме наклонни да ги прѣпоржчваме за издаването имъ отъ фондъ „Напрѣдъкъ“ въ отдѣлна книга на „Българска библиотека“, и то 1. поради избраната отъ автора автобиографична форма и свързаната съ нея тенденция, 2. поради това, че „Споменитѣ“ на г. Касабовъ засѣгатъ въпроси, на които други гледатъ по другъ начинъ, и изобщо въпроси, които нито сж още установени, нито пъкъ авторътъ ги установява и рѣшава окончателно, и 3. поради крайно неудовлетворителната форма на изложението. А при такива недостатъци не мислимъ, че Книжовното дружество може да се ангажира съ издаването на „Споменитѣ“ въ отдѣлна книга, защото така то би признало, че напълно сподѣля възгледитѣ и мнѣнията на автора. Отъ друга страна обаче поради не малкото твърдѣ интересни инъкъ и твърдѣ цѣнни данни и съобщения, които г. Касабовъ дава въ своитѣ „Спомени“ и които сж вънъ отъ трънливитѣ въпроси, ние настояваме прѣдъ почитаемия управителенъ съвѣтъ да се публикуватъ тѣ или въ „Периодич. списание“ или въ „Сборника“, слѣдъ като се измѣни, разбира се, формата на изложението и се направи нужната прѣработка въ езика.

София. 9. януари 1905.

М. Д. Балабановъ.
В. Н. Златарски.

Digitized by Google

Данъкътъ въ разнитѣ цивилизации отъ ***E. Fournier de Flaix.*** Прѣводъ отъ френски; урежда Д-ръ Ст. Цоневъ. (Финансова Библиотека № 1.) София 1904. стр. 75, **малка 8°.**

Прѣводачътъ или уредникътъ на тая библиотека не ни казва, нито каква цѣль прѣслѣдва съ своя трудъ, нито нѣщо за съчинението, което е избралъ за прѣводъ.

Въ тая книжка намираме прѣводъ на първата книга отъ двутомното съчинение на *Fournier de Flaix*, L' impôt dans les diverses civilisations (Paris, 1897); тая книга е посветена на Халдея, Асирия, Вавилонъ, финикянитѣ, Картагенъ, евреитѣ, перситѣ, Египетъ, Индия, Китай. Уводътъ на автора (32 страници), който стои въ сѫществена свръзка съ останалата часть на съчинението, прѣводачътъ намѣрилъ за добрѣ да го изостави, безъ да ни каже, защо е направилъ това; той е изоставилъ сѫщо и повечето отъ подтекстнитѣ бѣлѣжки на автора.

За научната стойность на съчинението, часть отъ което ни се дава въ прѣводъ, нѣма защо да говоримъ подробно. Споредъ насъ тая часть отъ съчинението, що разглежда старитѣ народи, е доста повърхностна. Авторътъ се е ползувалъ само отъ френска литература, нѣмскитѣ изслѣдвания игнорира напълно (съ изключение на двѣ три съчинения, прѣведени на френски). За да се види, колко сѫ недостатъчни нѣкои отдѣли, нека се сравни напр. изложението на персийското финансово дѣло, което дава *Ed. Meyer* въ своята „История на древностьта“ т. III. стр. 16 сл. А ако се прочете статията на *М. Ростевцевъ*, „Капитализмъ и народное хозяйство въ древнемъ мірѣ“ („Русская Мысль“, 1900, мартъ), ще се види, че изложението на данъцитѣ въ Египетъ въ римско врѣме, което дава нашиятъ авторъ, е повече отъ недостатъчно.

Върпрѣки това прѣводътъ на български на това съчинение би билъ полезенъ, ако бѣше направенъ по-внимателно. За жалость той е много небрѣженъ. Освѣнъ че е пъленъ съ гализми и съ изрази несвойствени на български езикъ, но и на много мѣста е неточенъ и показва, че прѣводачътъ не владѣе добрѣ французски езикъ. Нѣколко примѣра — избрани отъ многото — ще потвърдятъ това. На стр. 12 вмѣсто Юдея стои Индия; на стр. 15. се говори за финикянитѣ и картагенцитѣ, че сѫ били великитѣ финансисти на източната цивилизация, слѣдъ което идатъ думитѣ: „нѣма съмнѣние, че *не* трѣбва да имъ се *прѣписва* (sic!) голѣма часть отъ прогреса и пр.“ като прѣводъ на френскитѣ: „Nul doute qu'il ne faille leur attribuer etc.“ Стр. 15: данъкътъ *при* Финикянитѣ вмѣсто у финикянитѣ. На стр. 14 прѣводачътъ употрѣбя и на български la capitatio terrena и la capitatio humana, т. е. латински думи съ френски членъ, като забравя, че това е допустимо на французина, а на български е чудовищно. Стр. 16: въ прѣдложението „изискваше ..... твърдѣ тежки данъци“ има пропускъ, затова не се разбира, отъ кого изискваше. Стр. 17: „данъкътъ не даваше възможното отражение върху господствующитѣ и пр.“ — какво значи това, знае самъ прѣводачътъ. Стр. 18: „Евреитѣ не сѫ имали *отсѣчени* монети и не сѫ ги познавали и приели, освѣнъ твърдѣ късно“; на френски тоя изразъ гласи: „Les Hebreux n'ont pas eu de monnaie frappée et les Juifs n'en ont connu et accepté que fort tard“.

Digitized by Google

Прѣводачътъ не е разбралъ, че авторътъ тукъ прави разлика между *евреи* и *юдеи* и затова употрѣбилъ самото думата Евреи; съ това е извратилъ смисълъта на цѣлото прѣдложение. Ако прѣводачътъ познаваше еврейската история, той би разбралъ разликата между евреитѣ и юдеитѣ. По-долу прѣводачътъ се усъмнилъ въ своето разбиране и прѣвелъ думитѣ Hébreux et Juifs съ „стари и нови евреи!" Стр. 18: „земитѣ на домена". Стр. 19: „тази организация бѣ достатъчна . . . . . "; цѣлото това прѣдложение е невѣрно прѣведено (вж. френския оригиналъ стр. 12). Стр. 20: „креанситѣ" — прѣводачътъ не намѣрилъ българска дума. Стр. 20: „Исусъ *прѣобърналъ* публикена (прѣвод. иска да каже *публикана)* св. Матей вжтрѣ въ бюрото и пр." Пакъ тамъ: „тѣзи *способи* не служеха само за подържане на култа"; данъцитѣ, за които се говори въ текста, въ прѣвода се обърнали въ *способи.* Стр. 22: френското „on evalue" се прѣвежда съ *изчисляваха.* Стр. 23: „Тия институти не прѣпятствуваха на Палестиня да стане богата . . . . . благодарение на труда и на израилскитѣ *добродѣтели, които осжщенивиха* идеала на нейнитѣ пророци"; и тука прѣвод. не е разбралъ френския текстъ, та на български излѣзло безсмислица. Стр. 26: „Роль отъ първи редъ"! Стр. 31: d'où seraient également parties les premières migrations . . . . прѣвежда: „отъ дѣло сжщо *тръгнали;* Le cycle се прѣвежда съ *цикмусъ.* Стр. 32: „тѣхната главна и *обожателна* работа = leur oeuvre principale et *admirable.* Стр. 39: un notable progrès = *почтенъ* прогресъ. Стр. 41: вмѣсто мрачна картина, прѣводачътъ казва *затъмнена.*

Наведенитѣ примѣри сж прѣдостатъчни да покажатъ, каква е стойностьта на прѣвода. Той куца въ всѣко отношение и не само не ще бжде полезенъ на читателя, но често ще го вкарва и въ заблуждение. Ние съвѣтваме уредника на „Финансовата Библиотека" да бжде по-внимателенъ въ слѣднитѣ книжки.

Д-ръ Г. И. К.

2512—1905

Digitized by Google

Digitized by Google

Петрографски бѣлѣжки за Осоговска планина въ България.

Отъ д-ръ Г. Бончевъ.

Осоговска планина, наричана още и *Дуваница,* заема голѣма часть отъ граничната ни область въ Кюстендилско. Тя е самостоянъ орографски индивидъ, ограниченъ отъ сѣверъ и истокъ отъ Гюешевското и Раненско равнище, отъ Сѣнокосъ, отъ долината на Струма въ Кюстендилско и отъ рѣчното легло на Струма между Четирци и границата въ Кочериновско. Само въ западнитѣ си отдѣли се съединява съ високитѣ планински хълмове на Босилиградско чрѣзъ седлото на Деве-баиръ*). Къмъ нея трѣба да се причисли и височината „Погледъ" съ своята околность, понеже тя е отрѣзана отъ Струма съ тѣсенъ и дълбокъ проломъ; тъй че за граница въ тоя отдѣлъ трѣба да се вземе седлото, по което минава пѫтя Кюстендилъ—Дубница и заобикаля на сѣверъ отъ Погледъ, чакъ до р. Джерменъ и по нея до Струма. Въ това мѣсто тя се свързва и съ Коньовска планина, но пакъ, по общъ прѣгледъ, не губи своята уединеность, а слѣдователно, и своя индивидуалитетъ.

Осоговска планина е високъ планински масивъ; тя е пò-висока въ западната си половина, а пò-низка въ източната. И напротивъ тя е пò-широка въ послѣдната, а пò-тѣсна въ първата. Най-високата ѝ точка е върхътъ Руенъ (2223 м.), който надъ Струмска долина въ Кюстендилско стои високо около 1490 м. Край него има и много други високи точки между 1400—1900 както по планинския гребенъ, по който е сегашната ни политична граница съ Македония, тъй и въ вѫтрѣшностьта ѝ у насъ. Стѣснена въ западната си половина почти на трижгълникъ, на който основата

---

*) По-право е „Деве-багъръ", понеже околното население така го именува.

е Кюстендилъ — Щърби-върхъ, тя се разширява на изтокъ и въ мѣстностьта между върха Дръндерица и р. Струма постига максимално разширене, около 50 к. м. права линия. На дльжъ, между върха Бождерица и р. Джерменъ въ Блажевско, мѣри около 90 к. м.

Общата конфигурация на Осогово е типично планиниста: въ нея нѣма обширни равнища (даже и въ политѣ ѝ), нито широки котловини, а тѣсни рѣчни и поточни легла, дълбоко врѣзани въ основата и ограничени съ стръмни склонове; само тукъ-тамъ има разширения въ малки котловини, които като прѣцѣдни сита спиратъ материалитѣ, които поройната вода въ по̀-стръмнитѣ си стобове влѣче. Само въ срѣднитѣ сѣверни ребра на планината се показва по̀-голѣмо разширение въ видъ на по-широкъ заливъ, но и неговата повърхность, благодарение на материалитѣ, отъ които е съставенъ и благодарение на нахождението му въ планиниста область, е неправилно накжсана и дълбоко изровена. Въ високото нищо друго се не види освѣнь високи върхове, свачени съ седловини (прѣслапи) и отдѣлени съ дълбоки и непристжпни напрѣчни или въздълги долища.

Въ хидрографско отношение Осоговска планина не прѣдстава важна особеность: тя дава началото на много потоци и на една-двѣ по-дълги рѣки, които сж притоци на Струма. Отъ тѣхъ найдълга е Елешница. Тя започва отъ източнитѣ страни на главния Руенски върхъ, прибира въ себе всичкитѣ води на високия Осоговски отдѣлъ, прѣсича планината сърповидно съ издутъ край къмъ гребена между Смоличино-Ваксово и се влива въ Струма при Четирци. Другитѣ по-голѣми водни артерии подиръ нея сж р. Бистрица, Новоселска рѣка и Копривенска.

Осоговска планина съ своя грандиозенъ изгледъ и съ своитѣ обширни размѣри, обръщала е вниманието на пжтешественицитѣ съ научни цѣли въ геологично-петрографско отношение у насъ; на тѣхъ дльжимъ всичко, каквото знаемъ за нея. Но по една или друга причина тя е била само въ нѣкои точки засегната отъ тѣхъ; а по-голѣмата ѝ часть, особно гребенътъ ѝ по границата и до днесь е осталъ неопрѣдѣленъ или поне извѣстенъ до толкова, до колкото е позволявало наблюдението отдалечъ или опрѣдѣлението му по заключение отъ положението на материалитѣ въ посѣтенитѣ мѣста.

Осоговска планина е била засегната отъ *Ami Boué* [1]), патриархътъ на геолозитѣ на Балканския полуостровъ, отъ *A. Vi-*

---

[1]) Esquisse géologique de la Turquie d'Europe, 1840, p. 219—407.

Digitized by Google

quesnel на два пжти[1]) отъ виенскитѣ професори *Ferd. v. Hochstetter*[2]) и Fr. Toula[3]) и отъ нашитѣ геолози *Г. Н. Златарски*[4]) и *д-ръ Л. Ванковъ*[5]).

Отъ тѣхъ Ami Boué е миналъ по пжтя Дубница—Кюстендилъ—Деве-багъръ. Около Кюстендилъ е влизалъ на вжтрѣ въ планината кждѣ гребена, а миналъ е и по пролома на Струма между Четирци—Бобошево. Viquesnel е миналъ по сжщия пжть, но не влизалъ въ планинскитѣ отдѣли. Hochstetter минава по главния пжть Дубница—Кюстендилъ—Деве-багъръ, но характеризува и материалитѣ отъ Струмския проломъ между Четирци—Бобошево по образцитѣ, които му далъ инжинерътъ *Nagy*. Toula минава по пжтя Кюстендилъ-Дубница. Златарски минава по пжтя Кюстендилъ—Дубница прѣзъ Струмския проломъ между Четирци—Бобошево, влиза и въ планинскитѣ отдѣли, въ областьта на р. Бистрица, кждѣ Сребърно-коло, Руенъ и Деве-багъръ и се връща по шосето за Кюстендилъ. Той я прѣсича и на изтокъ отъ Кюстендилъ кждѣ Смоличино, Илия, Цървари̂ца, почти до самия гребенъ. Ванковъ минава само политѣ й между Кюстендилъ—Деве-багъръ.

Отъ бѣлѣжкитѣ на тия автори черпимъ всичко за петрографския съставъ на Осоговската планина, но отъ маршрутитѣ имъ се вижда, че тѣ сж точни, и то споредъ възгледитѣ имъ, само за онѣзи нейни части, които сж тѣ посѣтили; за другитѣ по-далечнитѣ тѣ сж приблизителни и при разнитѣ автори различни. Казаното намира най-добро потвърждение прѣгледно въ геологическитѣ карти, които тѣ сж ни дали, каквито сж картата на Boué, Viquesnel, Hochstetter, Златарски и Ванковъ.

Прѣзъ изтѣклото лѣто на два пжти и азъ ходихъ въ Осоговската планина; първия пжть съ г-на Златарски и студенти на екскурзия, а втория пжть самъ. Съ обиколката си и двата пжтя, а особно послѣдния пжть нѣмахъ за задача да изуча подробно планината въ петрографско отношение, но да получа едно по-об-

[1]) Journal d'un voyage dans la Turquie d'Europe (M. S. g. de Fr. T. V, 1842 p. 35—128; 2 Serie, I. 1844; p. 207 295).

Voyage dans la Turquie d'Europe 1868, T. II, p. 30—447.

[2]) Die geol. Verhältnisse d. östl. Theiles d. europ. Turkei (Jahrb. d. k. k. geol. Reichsanst. 1872. s. 345—360).

[3]) Geolog. Untersuchungen in östl. Balkan u. in anderen Theilen von Bulgarien etc. II Abtheilung 1892, s. 60.

[4]) Геологически екскурзии въ ю. з. България. (Пер. спис. кн. XVII, с. 189—196; кн. XVIII, с. 332, 335).

[5]) Геол. изучвания на пограничната мѣстность на западъ отъ Трънъ—Кюстендилъ (Сборникъ, кн. XVI, 1900).

Digitized by Google

стойно понятие за нея и да направя единъ пò-обширенъ приносъ върху петрографията ѝ, толкова необходимъ при специалнитѣ ми занятия. И двата пѫтя започнахъ обиколкитѣ си отъ Кюстендилъ; по-първия пѫть свършихъ съ Кадиинъ мостъ, а втория се повърнахъ пакъ въ Кюстендилъ. Въ първата обиколка минахме отъ Кюстендилъ прѣзъ Граница, Берсинъ, Згурево, Рашка-Грацица, Пелатиково за Смоличино и се завърнахме прѣзъ Еремия, Невѣстино—Кадиинъ-мостъ. Въ втората обиколка минахъ по слѣдния пѫть: Кюстендилъ, Гърляно, Деве-багъръ, — върховетѣ: Бождерица, Сака-башъ, Руенъ, Блатежница, Ждрапаница, Куцулиница, Сива-кобила, Щърби-върхъ, Коровци, Дамянци, Черната-скала, Дрънџерица, Синякова-чука, Дресковица, Копривенъ, Грънчаръ, Лисия (Влахински-ридъ), Струма, с. Бураново, Драгоданъ, Бобошево, Добрево, Скрино прѣзъ Бѣлияръть за Ваксово, Смоличино, Страдалово, върхъ Горушецъ, Раково, Прѣдѣла, Брези, Лилинска-чука, Злокощица, Кюстендилъ, Кадиинъ-мостъ. Крзнишки-ханъ, по новото шосе за Дубница, отъ тамъ прѣзъ Бачаново, Грамаге, Каменикъ, Цъклово, Вуково, Блато, Мърводолъ, Кознишки-ханъ, Кадиинъ-мостъ—Кюстендилъ. Освѣнъ туй обикаляхъ малко около Кюстендилъ, а отъ граничната линия се спущахъ на двѣ мѣста въ планинската область, а именно: отъ върха Сива-кобила до въ Раково и отъ Черната-скала до въ колибитѣ Велковци отъ Църварската община.

Отъ тоя маршрутъ ясно се вижда, че обикалямъ планината околовръстъ, просичамъ я на длъжъ отъ Бобошево прѣзъ Ваксово до кждѣ Прѣдѣла, Атъ-курия и напрѣки на двѣ мѣста: Сива-кобила, Прѣдѣла, Кюстендилъ и Черната-скала, Църварица, Смоличино—Кадиинъ-мостъ. Освѣнъ туй вижда се още, че моитѣ обиколки съ тия на споменатитѣ автори съвпадатъ само въ сѣверния планински отдѣлъ, главно при politѣ на планината. Трѣба да съжаля, че поради болесть, която ме принуди да прѣустановя обиколкитѣ си, не можахъ да кръстосамъ западната половина на планината прѣзъ Богословъ, за Кюнека и Руенъ и да се свърна прѣзъ Бистришката область за Гърляно; но като имамъ прѣдъ видъ точнитѣ наблюдения на уважаемия професоръ Златарски, който е миналъ прѣзъ Бистрица за Руенъ, считамъ, че и тоя отдѣлъ отъ планината не остава неизвѣстенъ.

Въ статията си ще обърна главно внимание върху топографското разпрѣдѣление на материалитѣ въ обиколкитѣ ми, като спомена тукъ-тамъ, споредъ случая, и изгледа на находищата имъ. Въ спе-

Digitized by Google

циални отдѣли ще разгледамъ възрастьта и подраздѣлението на скалитѣ и ще дамъ кратка характеристика на отдѣлнитѣ имъ видове. За прѣгледность прилагамъ една петрографска скица.

Разпространение и взаимно положение на скалитѣ[1].

Както и пò-рано отбѣлѣзахъ, обиколкитѣ си започнахъ отъ Кюстендилъ, който е разположенъ въ сѣвернитѣ поли на планината. За града положението му и особноститѣ му има да се каже много нѣщо и въ хубави думи, но не му е тукъ мѣстото.

Кюстендилъ въ по-голѣмата си часть е разположенъ на наноснитѣ материали на Кюстендилската или Струмска долина, въ политѣ на Хисарлъка, а само една малка часть (южна) е на кристалинно шистно землище, на сиви и слабо блещиви ситнозърнести и люспести гнайсови материали, каквито заематъ и околноститѣ на с. Колуша.

Отъ Кюстендилъ за Деве-багъръ по шосето, се върви въ началото по дилувиаленъ наносъ, който свърша прѣзъ жиленскитѣ воденици и разкрива кристалинно шистно землище на 2—3 к. м. на ширъ по пжтя, което въ това мѣсто свързва шиститѣ на Кюстендилъ—Жиленци съ Брѣснишкитѣ отъ областьта на Лисешкия връхъ. Кристалиннитѣ шисти сж блещиви ситнолюспести микашисти, сиви тънкослойни гнайси, просѣчени съ амфиболошисти, а въ западния край и пò-едрозърнести гнайси. Тѣ свършатъ въ Сѣнокоското равнище, въ което ги покрива дилувиалниятъ наносъ, прѣпълненъ съ голѣми заоблени канари и балвани отъ порфировъ гранитъ, довлечени отъ стръмнитѣ сѣверни склонове на Осоговска планина. Равнището Сѣнокосъ има около 3 к. м. дължина въ изтокъ западна посока; въ послѣднята свърша въ малкото Гърлянско седло, което като мостъ свързва съседнитѣ възвишения Лисецъ и Осогово и като прагъ дѣли Раненското равнище отъ Сѣнокосъ. Въ него на ново се разкрива основниятъ материалъ на съседнитѣ възвишения, зеленикави гнайси съ малко амфиболити, които сж насѣчени съ дебели пегматитови жили съ с. з. посока и зап. ю. з. наклонъ и съ голѣмо изобилие на бѣла слюда въ едри люспи. Седлото по-стръмно въ източнитѣ отдѣли — въ западнитѣ полегато минава въ Раненското равнище, въ което почти километъръ прѣдъ леглото на р. Бистрица завършатъ кристалиннитѣ шисти и се покриватъ отъ дилувиаленъ и алувиаленъ материалъ, отъ които послѣдниятъ на мѣста е повече отъ първия. Тъй напр. въ коритото на

---

[1]) Споредъ маршрута (вижъ прѣдходната страница).

Digitized by Google

р. Бистрица и въ леглото ѝ той е изключително алувиаленъ — огромно количество балвани отъ порфировъ гранитъ и сивъ зеленикъвъ наслоенъ зърнестъ гнайсъ, прѣзъ които водата съ шумъ слѣдва пѫтя си. Пѫтьтъ по равнището чакъ до завоя на обложния ридъ на Каменита-Скакавица се минава изключително по такъвъ материалъ, който сѫ навлѣкли малкитѣ поточета, които иматъ началото си въ близкитѣ стръмнини на Осоговскитѣ поли. Въ споменатия ридъ, който дѣли Раненско поле отъ Гюешевско, на пѫтя се появява сивъ рахълъ пѣсъчниковъ материалъ и сипкавъ конгломератъ съ кѫсове едри като орѣхъ и лѣшникъ, който на протежение 400-500 метра къмъ западъ се скрива наново подъ наносния материалъ на Гюешевското равнище. Тия материали на югъ отъ шосето на малко протежение се криятъ подъ насипитѣ на съседнитѣ стръмнини, а на сѣверъ тѣ разширено заематъ западнитѣ хълмове около Скакавица. Гюешевската равнина е пакъ наносна. Тя свърша въ леглото на р Лебница, въ което има повечко трахитовъ материалъ и малко кѫсове отъ черенъ глинестъ шистъ, довлѣчени отъ кѫдѣ с.-и. отдѣли на върха „Бождерица“ и „Равна нива“; но на мѣста се разкрива и самото трахитово находище съ своитѣ туфи, които сѫ съ изгледа на сивъ рахълъ пѣсъчникъ. Въ него е и източната граница на трахитовото находище, което заема стръмнината близу до самата гранична линия, до самия постъ на Деве-багъръ. Отъ низкитѣ поли на рида до самото било скалниятъ материалъ е съ разенъ изгледъ, разенъ съставъ и разно устройство. Въ политѣ сѫ туфи съ масивенъ изгледъ, по който тѣ сѫ мѣсятъ и съ типичнитѣ еруптивни маси, по-нагорѣ има и еруптивни едри конгломерати и брекчи съ неясно наслоение и съ нееднаква боя, въ която сивата и зеленопетнестата наддѣляватъ надъ другитѣ. Надъ тѣхъ отгорѣ се появяватъ типичнитѣ трахитови маси съ масивенъ изгледъ, а въ високото има разпокѫсани сиви и зеленикави глинести мергелни и пѣсъчникови образувания съ ясно наслоение и с. с.-и. наклонъ подъ разенъ жгълъ. Надъ тѣхъ има по-компактни сиви туфи, които кѫдѣ карантиннитѣ колиби минаватъ въ едри конгломерати и брекчи еруптивенъ типъ.

Седиментитѣ на Деве-багърското било (915 м. високо) се простиратъ въ ю. ю.-и посока по граничната линия на малко разстояние, и кѫдѣ мѣстото на стария пѫть тѣ отстѫпватъ на сивосинкави повечето глинести седименти, въ които до войнишкия постъ на Равна нива се разкрива на ново малко еруптивенъ материалъ, който заема малка часть отъ равнището на Равна нива. На малко разстояние

Digitized by Google

подъ поста и тѣ свършатъ въ кристалинни шисти отъ каквито състоятъ и високиятъ връхъ Бождерица (1787 м.) и околностьта му прѣзъ нашия постъ на рида съ сѫщото име. Материалитѣ сѫ повечето сиви и зеленикави гнайси и гнайсошисти. Тия материали сѫ основата на рида „Сака-башъ“ (1989 м.), но въ него има и други материали като тъмни до тъмно-синкави аргилити, които на нѣколко мѣста по билото на рида сѫ накѫсани отъ сиви едро-порфирни еруптивни скали трахитовъ типъ, но въ сѫщность кварцови порфири.

Между Сака-башъ и Руенъ, най-високата точка на Осоговска планина въ България, по граничната линия се върви по сиви и зеленикави дребно-люспести гнайси, бѣдни на кварцови и пегматитови жили, отъ каквито е заета и цѣлата околность на изворното начало на р. Бистрица. Тия скали сѫ и на Руенъ и тамъ пакъ тѣхъ накѫсва кварцъ порфировиятъ еруптивенъ материалъ на Сака-башъ.

Тия кристалинни шисти и еруптивни материали намираме по граничната линия отъ Руенъ до Сива-кобила (върховетѣ: Блатежница (1989), Цървенъ камъкъ, Ждрапаница (1808), Осѣгово, Куцулиница (1750), Чука или Щибаница (1692), Сива-кобила), само че кристалиннитѣ шисти се измѣстватъ на мѣста и отъ зеленикави шисти дребнозърнесто устройство, а еруптивнитѣ, които въ всички отдѣлни находища (8) се характеризуватъ съ еднаква сива боя и едро порфирно устройство по фелдшпата между Руенъ и Блатежница, близу до поста на послѣдния върхъ, правятъ изключение и се показватъ синкавозеленикави и дребно-порфирни. Въ туй назѫбено пространство отъ низки стръмни прѣслапи и високи обли върхове, което мѣри около 15 км., взаимното положение на материалитѣ остава еднакво: прѣслапитѣ сѫ заети отъ кристалиннитѣ шисти, а върховетѣ отъ еруптивнитѣ материали. Повръхностьта на първитѣ е гладка и почти равно заоблена, понеже разрушението имъ е правилно, а оная на вторитѣ е разрахлена и назѫбена отъ неправилното разсипване; основитѣ имъ сѫ покрити отъ грамадакъ, съборенъ отъ тѣхъ.

Отъ върха Сива-кобила до колибитѣ съ сѫщото име землището е заето отъ тънкослойни гнайсови кристалинни шисти съ сива и зеленикава боя (като прѣдходнитѣ), само че къмъ края имъ се показватъ и съ прѣходъ въ гранитогнайси. Съ тѣхъ граничатъ шисти младъ, метаморфенъ типъ, които външно най-много наподобяватъ карбонски шисти. Тѣ се простиратъ чакъ до въ леглото

Digitized by Google

на р. Елешница, въ Раковската мѣстность. Въ низкото до леглото на казаната рѣка тѣ дружатъ съ варовитъ материалъ (триасова възрасть), а по-нагорѣ се разсичатъ отъ една жила (10—15 метра дебела) еруптивенъ материалъ съ порфиритовъ изгледъ, а въ сжщность кварцовъ порфиръ съ по-дребно порфирово устройство.

По течението на рѣката до въ мѣстностьта на черковата на селцето Раково се върви въ началото по варовитъ или доломитовъ материалъ, но на малко протежение той свърша и отстжпва на обширно разпространенитѣ метаморфни шисти, които на мѣста сж компактни, дебелослойни и съ сива боя, на други тънкоплочести, черни и синкави. Еднитѣ и другитѣ повръшно сж неправилно накжсани и надробени и не показватъ ясни бѣлѣзи, по които да може да се опрѣдѣли посоката на разпространението или паданието имъ. Близу до селцето на ново се появява варовито доломитовиятъ материалъ; той заема височинитѣ въ околностьта (сѣверна и южна страна) и сѣв. надъ рѣката спуща широки ивици въ западна посока.

Отъ Раково до поста на билото Щърби-връхъ (1195 м.) има само два вида скали: въ началото глинести шисти, които сж продължение на ония откждѣ колибитѣ на Сива-кобила и които изкачатъ почти до билото на Щърби-връхъ и гнайси въ самото било, които сж продължение на гнайситѣ отъ каждѣ поста Сива-кобила. Тия гнайси свършатъ въ мѣстностьта „Плочата“, дѣто започватъ тънкоплочести сивкави аргилити, които до поста „Коровци“ свършатъ въ варовито доломитовъ материалъ отъ типа на прѣдходния. Тоя материалъ се простира въ с. и. посока до рѣката и прѣзъ нея въ баиря чакъ до каждѣ Лютовскитѣ колиби и отвсѣкждѣ е оградѣнъ отъ аргилититѣ. По граничната линия той заема протежение около километъръ ю. и. и свърша припокритъ отъ сиви тънко- и дебелослойни глинести пѣсъчници и конгломерати и мергелни глинести материали съ хартийно нацѣпване. Първитѣ и вторитѣ сж съ интензивно разпространение; стигатъ чакъ до поста при „Черната-скала“, а послѣднитѣ сж само въ началото. Отъ тѣхъ е заето землището на Велемирската махала и Дамянци. Тѣ изкачатъ високия с. и. ржтъ надъ тия махали и свършатъ въ червения пѣсъчникъ на края. Западно се простиратъ каждѣ Новаковци въ аргилититѣ на „Равни трапъ“, подъ които високиятъ върхъ надъ Маркова-курия свърша съ доломитъ. Пространството заето отъ тѣхъ има въ повечето отдѣли гладка и равно заоблена повръхность, но има мѣста, дѣто тѣ сж канаристи отъ пластова повръхность или отъ ерозивни форми, които свидѣтелствуватъ за нѣкогашното по-

Digitized by Google

високо равнище въ тоя край. Въ тѣхъ посоката на разпространението е с. и. — ю. з., а наклонътъ кждѣ мѣстностьта „Джинзувци" полѣгатъ ю. и.. Между мѣстностьта „Кралевъ-камъкъ" (Кара-ташъ) и Дамянци наклонътъ е с. з. полѣгатъ (4°—5°). Такъвъ остава и кждѣ колибитѣ Петровци на самата гранична линия и баиря „Влаговецъ" близу до Черната-скала.

Тия материали свършатъ въ мѣстностьта на Черната-скала въ околностьта на мѣстото, дѣто сж застроени граничнитѣ постове.

Отъ Черната-скала влѣзнахъ на вжтрѣ въ планинската область, кждѣ Църварската община, за да видя малката котловина на Църварица и околнитѣ ѝ върхове. Пжтьтъ въ началото прѣсича тѣсна ивица (около 200 м.) червенъ пѣсъчникъ, който е продължение на червения пѣсъчникъ надъ Дамянци. Слѣдъ това минава въ варовито землище, което е сжщо продължение на съотвѣтенъ материалъ отъ зап. високи върхове и което отъ сѣверна страна наново се загражда пакъ отъ ивица червенъ пѣсъчникъ, който стига равнището на малката Църварска котловина, която е заета отъ гнили пѣсъчникови сладководни утайки и въ която на много мѣста въ основната ѝ повръхность се показва порфировъ трахитоиденъ материалъ, който показва, че еруцията е прѣдхождала седиментацията. Тоя фактъ намира потвърждение и въ други двѣ обстоятелства, а именно, че източнитѣ ѝ гранични материали сж пакъ отъ него и че въ срѣдата ѝ има и по-високи могили отъ него, около които седиментацията е хоризонтална. Тия порфирови материали заематъ леглото на Суха-рѣка и източнитѣ отдѣли на коритото ѝ и свършатъ въ кристалинно шистно землище; отъ тѣхъ сж заети и с. з. гранични хоризонтни точки въ землището на Илийска община и се ограждатъ отъ з. ю. з. и сѣверна страна сь варовитъ — доломитовитѣ материали, прѣградени отъ тѣсна ивица червенъ пѣсъчникъ. Откждѣ колибитѣ Велковци тѣ свършатъ въ кристалинни шисти, (амфиболъ и биотитови гнайси), надъ които има и малко червенъ пѣсъчникъ.

Поврьхностьта, заета отъ порфировата скала, има разенъ ерозивенъ изгледъ: на мѣста гладко заоблена и посипана съ чакълъ изключително отъ фелдшпатови кристали, на други тя е измита и пжпчива пакъ отъ тѣхъ, на трети е съ ерозивни форми разновиденъ изгледъ, а отдалечъ и съ зжбери, каквито често показва доломитътъ. Порфирътъ е неправилно напуканъ, но безъ жили.

Пѣсъчникътъ на котловината образува дебели банки, които сж неправилно накжсани; на мѣста съдържа и глинесто-пѣсъчни про-

Digitized by Google

слойки. Той въ низкото е измитъ; въ високото, въ по-запазенитѣ мѣста, е повече, но и тамъ въ долчинитѣ е измитъ.

Отъ поста на Черната-скала по граничната линия за къмъ рѣка Струма се срѣщатъ разновидни материали. Източно отъ поста свършатъ пѣсъчниковитѣ материали на Янковецъ въ порфировия материалъ, който ги пробива, и отъ който е заета могилата на турския постъ, а сѫщо и въ черния ерозивенъ монолитъ, отъ който и самата мѣстность е получила названието си. Еруптивниятъ материялъ по граничната линия и въ наша мѣстность заема малко протежение и свърша въ ивицата червенъ пѣсъчникъ, която юрано прѣсѣкохме за къмъ Църварица. Слѣдъ нея започва варовикъ (триасовъ типъ), който по рида стига чакъ до поста Янкова-махала. Повръхностьта, заета отъ него, е неправилно назѫбена (отдалечъ изглежда гладка) и безъ слѣди отъ посока на разпространение или наклонъ, каквито не се забѣлѣзваха и въ находището му на пѫтя за Църварската община.

Прѣзъ поста въ седловината (прѣслапа) започва кристалинношистното землище, което заема пространството на Дръндерица и стига и минава постътъ на върха Синянова чука (1188). Материалътъ на това кристалинно землище е отъ зеленикави хлоритови и амфиболови шисти, които въ началото сѫ тънкослойни и повръшно сдробени, но по-нататъкъ малко озърняватъ. Между Синянова чука и върха Дресковица (1225) въ началото сѫ прѣдходнитѣ шисти само че по-зърнести и повечето съ амфиболъ, но къмъ послѣдния върхъ се явяватъ и мусковитови гнайси съ дървенисто устройство. Тѣ сѫ сиви и бѣли гнайси, които повършно се дробятъ неправилно: на мѣста на голѣми плочести кѫсове, а на други на дребни трѣски.

Сѫщитѣ материали оставатъ между Дресковица и поста Копривенъ, само че къмъ послѣдната мѣстность повръшно сѫ посиви и по-тъмни отъ напрѣдналото имъ разрушение.

Между Копривенъ и върха Грънчаръ (1233) въ Влахинския ридъ землището е пакъ кристалинношистно отъ типа на прѣдходното, мусковитови гнайси съ дървенисто устройство, само че тѣ съдържатъ тукъ-тамъ и прослойки отъ амфиболошисти.

Сѫщитѣ материали оставатъ и между Грънчаръ, поста на Велидолъ и поста Лисия, само че на мѣста въ тѣхъ количеството на мусковита е повече и на повръхнини отцѣпени по него силно блещятъ.

Digitized by Google

Отъ Лисия за Струма, по граничната линия въ Тевийско, кристалинношистното землище мѣни състава на скалитѣ си; тамъ има повече двуслюдени гнайси, помѣсени тукъ-тамъ съ амфиболити. Такива тѣ стигатъ леглото на Струма и минаватъ на източния ѝ брѣгъ, дѣто свършатъ въ наноситѣ на Рилската рѣка при втичането ѝ въ Струма.

Сжщитѣ материали сж и между поста Лисия и село Бураново. Тѣ заедно съ мусковитовитѣ гнайси и шисти стигатъ и минаватъ леглото на р. Копривенъ кждѣ колибитѣ Пѣйчовци, Вельовци, Равенци, Село и др. отъ общината Флорожъ. Въ протежение на първото находище отъ начало тѣ сж мусковитови, послѣ прѣслояватъ съ амфиболитови, но къмъ Бураново сж изключително двослюдни шисти (гнайси), съ ясно наслоение (по слюдата) и държенисто устройство. Гнайсътъ намѣста съдържа по-едри пегматитови жили, но на други показва дребно или едро очно устройство. Въ тѣхъ е ясно с.-з. разпространение съ ю.-з. доволно стръменъ наклонъ.

Сжщитѣ материали се простиратъ и на изтокъ отъ пжтя Лисия—Бураново до въ колибитѣ близу до рѣката, отдѣто до въ леглото ѝ е наносъ. Такъвъ е материалътъ и отъ Бурановската черкова на изтокъ до въ рѣката, само че той е двоенъ: дилувиаленъ и алувиаленъ; първиятъ достига до въ високата тераса близу до рѣчното легло, а вториятъ отъ тамъ до въ леглото на рѣката.

Пространството между Лисия, Струма и Бураново е голо и съ неправилна дълбоко врѣзана повръхность; тукъ-тамъ съдържа и върхове, засти отъ каменни грамади, които като нѣми свидѣтели показватъ нѣкогашната височина. Понеже материалътъ е неравно разѣденъ и разрушенъ, реченото пространство прѣдставя купъ хълмове, които все по-низки и по-низки стигатъ рѣчното легло, а къмъ Бураново се показватъ като остри и рѣдки зжбери.

Отъ Бураново за Драгоданъ се минава по ридчето източно отъ с. Боровецъ. Въ началото повръхностьта е глинеста и чакълна, а къмъ билото на ридчето и съ доволно едри кжсове. Кристалинношистното землище, косто заема цѣлото пространство на з. отъ Бураново и по-голѣмата часть отъ Боровецкото землище на изтокъ свърша почти до въ пжтя Бураново—Драгоданъ. Близу до Драгоданъ то се разкрива на повръхностьта, и както горниятъ, тъй и долниятъ пжть го прѣсичатъ. При наваляне за въ Драгоданъ цѣлата повръхность на пжтя е заета отъ материалитѣ му. Тѣ сж тънкослойни, листовидни и силно набърчени микашисти, които повръшно

се показватъ мазни отъ ситнолуспестото си устройство. Нѣкои отъ тѣхъ иматъ слаба зеленикава бойна отсѣнка. Всичкитѣ сѫ конкордатни, съ кварцови жили по наслоението и съ ю.-з. полегатъ (до 15°) наклонъ.

Прѣзъ Драгоданската рѣка, която въ горнитѣ си отдѣли носи наименуванието Копривенска, землището е чакълно, въ което варовито доломитивитѣ кѫсове вcovматъ върхъ надъ другитѣ (червенопѣсъчникови и кристалинношистни), а то се обяснява и отъ притоцитѣ на рѣката, които въ землището на с. Цървище снематъ водитѣ си отгждѣ върха Руенъ (1069), най-високия върхъ на Осоговската планинска областъ въ източнитѣ ѝ отдѣли.

Наносниятъ материалъ на Драгоданъ въ посока за Бобошево заема голѣма поврѫхность отъ тѫпия ридецъ, който отдѣля Драгоданъ отъ Бобошевското равнище и по който е и самиятъ пѫть за село Бобошево. Щомъ се изкачи билото му, на с.-з. страна се разкрива на широко кристалинношистно землище заето отъ амфиболошисти и хлоритошисти, прѣзъ които минава пѫтя почти на километъръ протежение и които се простиратъ на изтокъ по ридчето чакъ до въ самото легло на Струма Тѣ по съставъ, устройство, положение и изгледъ сѫ като Драгоданскитѣ.

Въ Бобошевското равнище материалътъ е повечето чакъленъ насипъ, свлѣченъ отъ близкитѣ височини на югъ отъ Бобошево. По естество той е главно отъ варовикъ и червенъ пѣсъчникъ, но съдържа и малко кѫсове отъ кристалинни шисти отъ типа на Драгоданскитѣ.

Близу до Бобошево пѫтьтъ минава по червенъ пѣсъчникъ, който е часть отъ пояса, който опасва Бобошевскитѣ височини на югъ отъ селото. Той стига до чешмата подъ селото, дѣто ясно личи, че покрива зелени амфоболови шисти съ зърнесто устройство и ясно наслоение.

Надъ червения пѣсъчникъ до Бобошево се разполага варовитодоломитовъ материалъ, който съставлява ю. и. край на Руенската областъ.

Въ с. брѣгъ на Струма, сѣв. надъ Бобошево, шиститѣ иматъ по-обширно разпространение, но и тѣ свършатъ въ червения пѣсъчникъ на края.

Самото Бобошево, разположено въ гърлото на Струма, отъ двѣтѣ ѝ страни (сѣверна и южна), е застроено на наносъ отъ Струма и насипъ отъ околнитѣ стръмни височини; но часть отъ него е и на кристалинно-шистно землище.

По Струмския проломъ отъ Бобошево до Четирци не минахъ, понеже неговитѣ материали споменува Hochstetter, а отъ тамъ е миналъ и г. Златарски. Първиятъ споредъ даденитѣ му свѣдѣния и материали отъ инжинера Nagy, казва, че проломътъ въ Гърлото при Бобошево се състои отъ гнайси, надъ които се наслоява червенъ пѣсъчникъ; че въ срѣдата му, кждѣ Буково и Скрино, както и на горния му край, той е заетъ отъ филити (талкови, зелени, хлоритови филити съ епидотови жили, гнайсови и амфиболови филити, и отъ дребнозърнесть кристаличенъ варовикъ, прослойкитѣ на който сж отъ типа на верфенскитѣ шисти на Алпитѣ. Тѣ сж разположени надъ червения наслоенъ пѣсъчникъ.

Г. Златарски се изразява за тоя проломъ така: „Послѣ 10 минути отъ Четирци и къмъ върха на брѣга показва се — отъ дѣсната страна на Струма — единъ видъ зеленикъвъ туфъ и въ него полураcтрошени диоритни камъни. Жилкитѣ на послѣдния камъкъ пробиватъ на нѣколко мѣста кредниiтѣ пѣсченици. Слѣдъ 40 минути на върха на брѣга се виждатъ кристализирани напластени, фелдспатни — кварцитно-амфиболитни скали, на които ясното наслагване показва, че слойоветѣ имъ падатъ доста стръмно къмъ истокъ. Къмъ село Пастухъ има най-първо туфъ, който отстжпва по-послѣ мѣсто на кристалиннитѣ фелдспатни камъни. Послѣднитѣ скали измѣнятъ много, както слога, така и текстурата си; тѣ биватъ и пр. едро и ситно-зърнести, напластени и компактни, бѣлизняви и зеленикави. Прѣдъ селото, въ тѣзи кристалинни плъстеници, се намиратъ вървѣни и прави диоритни ганги. Около Пастухъ силнитѣ порои дълбоко сж разровили скалитѣ и хубаво открили еруптивнитѣ жилки. Страната е прѣмного оголена отъ атмосфернитѣ води.“

„Отъ Пастухъ до Скрино рѣката Струма се провира между високи скали, като прави всевъзможни лакатушки, подобни на онѣзи, които видѣхме между Бѣлово и Скакавица. Долината на рѣката до толкова е стѣснена, щото въ нея се намира вгнѣздено само коритото на Струма. Тукъ нѣма възможность да слѣдва человѣкъ цѣлото течение на рѣката и е принуденъ, да се катери по височинитѣ, ако иска да разгледа по-отблизо таинственнитѣ брѣгове на Струма.“

„Сжщата формация е и къмъ Скрино, но има малко разлики въ скалитѣ; тукъ сж повечето камъни амфиболитни и диоритни. Прѣдъ Скрино туфътъ се показа, но пакъ исчезна. Въ селото се намиратъ филитни и стеатитни червеникави плъстеници, както и

Digitized by Google

конгломерати отъ сжщитѣ камъни; най-послѣ надъ тѣхъ се показва тъмно-пепелянъ набитъ варовикъ, безъ съмнѣние отъ Триясъ."

„Отъ Скрино спуснахме се прѣзъ лозята на дѣсния брѣгъ на рѣката. Въ коритото на Струма забѣлѣзватъ се прави тъмно-пепеляни, мазни палеозойски филити, които се откриватъ ту на едната, ту на другата страна на рѣката. Надъ тѣхъ, на много мѣста, вижда се червена пръсть и червени натъркаляни пѣсчени камъни, които можемъ да земемъ за Пермско-Трияски. Прѣдъ Бобошево амфиболитни скали прѣкжсватъ филититѣ, но по върховетѣ червенѣе се още червената пръсть." (Пер. спис. кн. XVIII, стр. 334—335).

Азъ минахъ въ Струмския проломъ до Скрино и отъ тамъ прѣзъ Бѣлия-рътъ за Ваксово, но послѣ се свърнахъ и отъ другата му страна до Вуково.

Отъ Бобошево до Скрино минахъ по слѣдния материалъ: най-първо рѣченъ наносъ отъ амфоболити и варовикъ, слѣдъ който настжпва амфоболитъ и амфоб. гнайсъ, който слѣдва чакъ до с. Скрино. Той до Добрево заема и двата рѣчни брѣга, само че въ дѣсния изкача по въ високото и се огражда отначалото отъ тѣсна ивица червенъ глинесть пѣсъчникъ, а послѣ отъ варовикъ, а въ лѣвия свършa по-низко и се огражда само отъ червения пѣсъчникъ, а ю. и. отъ Вуково отъ синкаво-зеленикавия филитъ. Сжщиятъ филитъ минава въ широка ивица въ дѣсния брѣгъ на рѣката зап. отъ с. Добрево и свършa на югъ въ червеникавия глинесть пѣсъчникъ.

Амфиболитътъ по цѣлото си протежение има еднакви особености: сивъ, зеленикавъ и тънко-наслоенъ съ тънки кварцово-амфиболови жили. Филитътъ е съ синкава боя, тънко наплочване и неправилно надробяване.

Въ Скрино има съборени отгорѣ канари отъ тъмно-пепеливъ варовикъ; тамъ започватъ да се появяватъ и шисти съ по-отворена сива боя, ситнозърнесто и луспесто устройство, на мѣста и съ малка мазнина и голѣмъ блѣсъкъ. На пръвъ погледъ тѣ изглеждатъ да сж млади шисти. Такива заематъ цѣлото пространство между Скрино и Ваксово прѣзъ Бѣлия-рътъ; тѣ ограждатъ отъ зап. и ю.-западъ и Руенската варовита доломитова възвишенность. Въ разнитѣ мѣстности на пжтя Скрино—Ваксово се показватъ различно; тъй напр. въ по-голѣмата часть отъ реченото пространство тѣ сж съ ситно луспесто устройство, неправилно надробяване и съ зеленикава бойна отсѣнка. На билото на самия рътъ тѣ сж бѣлѣзникави и сиви, а къмъ колибитѣ Фебрица бозови, по-зърнести и съ типичния изгледъ на правитѣ шисти. По-шарени сж къмъ Ваксово. Татъкъ

Digitized by Google

тѣ сѫ и тънко-слойни, и отдалечъ се показватъ като ивичести скали. Въ тѣхъ има повечко кварцови и пегматитови жили и лещи. Прѣдъ Ваксово тѣхъ покрива червена дебела покривка отъ варовито-доломитовъ и червено-пѣсъчниковъ едъръ конгломератъ, който въ низкото е измитъ и засипанъ отъ рѣчния наносъ.

Ваксовската котловина, въ която се събиратъ водитѣ на р. Елешница, отъ кѫдѣ Смоличино и на Рѣчица отъ кѫдѣ Църварица е била нѣкогашъ малко прѣцѣдено сладководно езерце, слѣдитѣ на което и сега се виждатъ въ обширнитѣ насипи, които се намиратъ околовръстъ на котловинката, а особно въ западнитѣ ѝ и ю.-з. отдѣли, дѣто покриватъ източнитѣ скатове на варовито-доломитовия материалъ на билото.

Въ посока за Смоличино, по Елешница, въ началото на пѫтя низкитѣ поли на ридоветѣ сѫ покрити отъ насипи; самитѣ имъ склонове иматъ кристалинно-шистенъ материалъ отъ младъ метаморфенъ типъ. Западно отъ черковата се появява и малко варовито-доломитовъ материалъ, съпроводенъ отъ червенъ пѣсъчникъ. Отъ тамъ до Смоличино склоноветѣ и леглото на р. Елешница сѫ заети отъ прѣдходнитѣ шисти, които въ разни точки иматъ и разенъ изгледъ. Тъй напр. въ началото сѫ по-зърнесто-луспести съ блещяща повръхность и ясно мусковитовъ съставъ. Слѣдъ тѣхъ се явяватъ зеленикави амфиболошисти и хлоритошисти, насѣчени отъ тънки кварцови жили. Въ съсѣдство на Смоличино започватъ да се показватъ бѣли мазно-блещиви шисти, а на мѣста и зеленикави съ сѫщия блѣсъкъ. Татъкъ започватъ да се мѣсятъ наново съ варовито-доломитовъ материалъ, който въ Смоличинско се ползува съ обширно разпространение. Близу до варовития материалъ шиститѣ сѫ надробени и налистени; а въ срѣдата и началото на пролома тѣ сѫ едро-блоково напукани и повръшно трѣсковидно надробени.

При моста прѣдъ Смоличинското училище слѣдъ варовицитѣ на лѣвия брѣгъ на р. Елешница се появяватъ дебели банки отъ едра варовита червено-пѣсъчникова бречка, която съ сѫщата дебелина заема основитѣ на лѣвия брѣгъ на р. Елешница до извѣстно мѣсто, въ което минава и на дѣсния ѝ брѣгъ. Въ послѣдната точка на находището тя е по-дребна и повечко пѣсъчникова, за това и боята ѝ е по тъмна. Тая брекчозна маса има почти западно разпространение и полегатъ с. з. наклонъ (2°—5°).

Тая брекча е въ основата на комплексъ отъ дебелослойни пѣсъчници отъ типа на Дамяновитѣ до върха Кара-ташъ на гра-

Digitized by Google

ничната линия. Тѣ се редуватъ съ тънки прослойки отъ глинести пѣсъчници, които по-лесно имъ разграничаватъ пластоветѣ. На мѣста на голѣми протежения сѫ цѣли и повръшно неправилно загладени, а на други сѫ неправилно паралелопипедно накѫсани. Тѣ заематъ лѣвия стръменъ брѣгъ на р. Елешница с. з. отъ Смоличино. Иматъ разпространението и наклона на брекчозния слой, но на мѣста сѫ отдѣлени отъ него и показватъ с. с. и. по-стръменъ (15°—20°) наклонъ.

Десниятъ рѣченъ брѣгъ срѣщу тѣхъ е полѣгатъ, образува малка обложна долина надъ Смоличино, която на югъ свършва въ варовитъ материалъ — триасовъ типъ, който е продължение отъ Смоличинския.

Тия варовици отъ западъ, по рѣчното легло за Страдаловското ханче, ограждатъ пѣсъчници и слѣдъ една малка прослойка отъ червенъ пѣсъчникъ завзематъ обширно разпространение въ двата рѣчни брѣга и тѣхнитѣ съсѣдни стръмни височини. Тѣ стигатъ чакъ до прѣзъ голѣмия напрѣченъ долъ на рѣката, който свлича водитѣ си отъ Тишановскитѣ височини и трупа много канаристъ насипъ при устието си. Тия компактни пепеляво-сиви варовици свършатъ на западъ въ ситно сдробенъ доломитъ, който южно отъ рѣката образува тѣсна ивица и свърша въ тънкослойни и тънко-наплочени глинести шисти съ сива и тъмна до черна блѣскава боя и стръменъ (до 60°) сѣверенъ наклонъ. Сѣверно отъ рѣката доломитътъ постига по-интензивно разпространение, даже бѣлѣжи и високитѣ сѣверни прѣдѣли на хоризонта; той стѣснено продължава прѣзъ пѫтя, що слиза отъ кѫдѣ Пелатиково и свърша въ тѣсна ивица съ с. з. посока въ високитѣ баири кѫдѣ „Брѣзата“ на Прѣдѣлския пѫть за Лилинска-чука. Въ послѣднитѣ краища той отъ с.-и. е ограденъ отъ Пелатиковскитѣ сиви пѣсъчници, а отъ ю. з. отъ по-широка ивица червенъ пѣсъчникъ, която има почти сѫщото протежение както и доломитътъ. Въ тия доломити, както и въ прѣдходния варовикъ прѣобладава с. с. з. полѣгатъ наклонъ, който на мѣста достига до 10°.

Глинеститѣ шисти продължаватъ на западъ до прѣзъ ханчето въ пролома на р. Елешница на пѫтя Пелатиково—Тишаново. Тѣ и въ западния си край оставатъ съ сѫщитѣ особности, както и въ източния: блещиви, ситнонаплочени, грифелно или трѣсковидно надробени и повръшно по-гладко заоблени отколкото доломитовитѣ и варовити материали. Тия шисти иматъ сѫщото разпространение, както и съсѣднитѣ имъ пѣсъчници и доломити — с.-з.-ю.-и., само че въ първата посока сѫ повечко и достигатъ по-далечни краища надъ

Digitized by Google

Страдаловскитѣ баири, а ю.-и. едва настигатъ билото на Тишановския пжть. Въ тѣхъ нарѣдко се забѣлѣзватъ кварцови прожилки.

Пжтьтъ отъ Страдаловското ханче за Раково напуща тѣсната котловина и легалото на р. Елешница поради непроходимостьта ѝ, високо изкача върха Горущецъ (1073) и стрьмно лакатушно се спуща въ рѣчицата подъ църквата на Раково, която води началото си отъ източния високъ върхъ „Градище" (1332) надъ мѣстностьта Равни трапъ (Вѣтреново). На малко разстояние (100 метра) отъ ханчето по речения пжть глинеститѣ шисти свършатъ подъ сиви глинести и мусковитови пѣсьчници, които по протежение на пжтя заематъ около 2½ км. пространство, а на с.-в. по-голѣмо отъ него, като минаватъ и въ сѣверния брѣгъ на рѣката; югоизточно стигатъ протежението на шиститѣ до Тишановскитѣ височини, почти еднакво съ онова на пжтя за Раково. Пѣсъчницитѣ сж повечето тънкослойни намѣста и съ повече слюда (мусковитъ), а на други размѣсени и съ глинесто-пѣсъчникови прослойки, които се по-лесно ронятъ и по-ясно опрѣдѣлятъ границитѣ на по-компактнитѣ. Тѣ сж неправилно сбърчани и съ неопрѣдѣлимъ наклонъ и разпространение. Отъ всички страни сж заградени отъ старитѣ синкави и тъмни тънкослойни глинени шисти, само отъ къмъ Горущецъ се ограждатъ съ кварцъ-порфировия материалъ, който заема цѣлото пространство на високото било на Горущецъ и околнитѣ му рътлини, като се свързва въ ю.-и. посока съ Илия—Църварския, на който е с.-з. продължение. Въ с.-в. посока той свършва въ деснитѣ стръмни склонове на непроходимото легло на Елешница, а на югъ низко наближава леглото на рѣката до Раковската църква. Въ всичкото свое протежение той показва еднакви особености, които сж тъждествени съ съотвѣтнитѣ на Църварския порфиръ. И повръхностьта му остава сжщата като на него.

По пжтя за Раково при наваляне отъ Горущецъ порфирътъ свършва въ глинести шисти съ сива блещива боя, които прѣслояватъ съ варовитодоломитови материали отъ типа на Коровскитѣ на граничната линия. Тѣ сж и отъ еднаква възрасть съ тѣхъ. Съ тѣхъ има и типични доломити съ по-тъмна сива боя.

Глинеститѣ шисти сж продължение на Раковскитѣ шисти подъ Раково и въ сѣверния ридъ надъ него, по който сж пръснати Раковскитѣ колиби; тѣ по изгледъ приличатъ на материалитѣ, които намираме въ мѣстностьта „Плочата" на граничната линия и които продължаватъ въ Вѣтреневскитѣ колиби Ръзовци, Равни трапъ

Digitized by Google

и свършатъ въ землището на Новаковската махала, която е часть отъ Вѣтренскитѣ колиби.

Глинеститѣ шисти и въ тоя отдѣлъ на находището, както и въ другитѣ се характеризуватъ съ еднакви физикални особности: дребно плочесто и трѣсковидно надробяване и малко кварцови жили, но освѣнъ това нѣкои показватъ слаба червеникава бойна отсѣнка и голѣма жилавина, която е атрибутъ на точилнитѣ шисти.

Отъ землището на Раковската черкова по рѣчното легло до пѫтеката отъ Сива-кобила минахъ по пѫтя, който по-рано отбѣлѣзахъ. Отъ тамъ къмъ „Прѣдѣла“ на пѫтя си намѣрихъ слѣдния петрографски материалъ: въ началото зеленикави глинени шисти, които съдържатъ и малко варовито доломитовъ материалъ, който е продължение на съотвѣтния въ Раковското землище сѣверно отъ рѣката. Той и въ тоя край заема сѫщото положение между глинеститѣ шисти, както и въ прѣдходнитѣ мѣста. Глинеститѣ шисти свършатъ до въ равнинката, дѣто е построено Раковското ханче. Въ юго-западния отдѣлъ на равнинката задъ ханчето се появяватъ кристалинни шисти съ амфиболово съдържание, които се прѣсичатъ отъ жила еруптивенъ порфировъ материалъ, въ който се съдържа и доста кварцъ.

Отъ тоя край въ с.-и. посока чакъ до края на доломитовия и червенъ пѣсъчниковъ материалъ е граничната линия на глинеститѣ шисти, които заематъ по-голѣмата часть отъ Раковското и Страдаловско землище на западъ отъ разнитѣ имъ колиби (махали).

Отъ ханчето въ посока за Прѣдѣла се върви въ началото по зеленикави (хлоритозни) шисти, слѣдъ които се явяватъ сиви дво-слюдени тънкослойни шисти, насѣчени отъ тънки кварцови и пегматитови жили, които къмъ високото се редуватъ нѣколко пѫти съ бѣли шисти, богати на мусковитъ, прѣзъ които въ стръмнитѣ склонове си пробиватъ изходъ порфирнитѣ еруптивни материали на мѣстностьта. Надъ първото еруптивно находище, което има екстензивно разпространение се появяватъ на ново дво-слюдени тъмносиви гнайси, слѣдъ които послѣдватъ пакъ прѣдходнитѣ еруптивни материали, които въ това мѣсто (1506 м.) просичатъ бѣли гнайси.

Отъ тия бѣли гнайси тукъ-тамъ смѣсени съ сиви гнайси (отъ примѣсването на черна слюда) е заета мѣстностьта на Прѣдѣла и цѣлиятъ му околенъ край на изтокъ до границата съ глинеститѣ шисти, а на западъ кѫдѣ Цървена Ябука, Сажденикъ до подъ Черни-връхъ (1704) въ мѣстностьта на колибитѣ на чернитѣ власи. Въ сѣверна посока тѣ постигатъ още по-интензивно разпростра-

Digitized by Google

нение: стигатъ и минаватъ мѣстностьта „Брѣзи“ и Лилянска чука (1238). На много мѣста тѣ съдържатъ зеленикави хлоритови или амфиболитови гнайси; на други показватъ прѣходъ въ мусковитови шисти, а само тукъ-тамъ сѫ ситно-луспести и съ мазна новръхнина. На повечко мѣста между споменатитѣ двѣ крайни точки тѣ иматъ сѣверно разпространение и ясенъ полѣгатъ източенъ наклонъ. Въ източна посока тѣ стигатъ землището на Пелатиково и Кадревица, подъ чиито пѣсъчникови наслаги изчезватъ, а въ западна минаватъ Новоселската рѣка и високо изкачатъ коритото ѝ въ западнитѣ отдѣли и завършатъ въ Кюнешката областъ въ порфирнитѣ гранити, леглото на Сѣнокоскитѣ (между Кюстендилъ и Гърляно). По цѣлото си протежение тия шисти сѫ неправилно напукани, накѫсани и повръшно ситно сдробени. На всѣкждѣ сѫ просѣчени съ дебели и тънки кварцови и пегматитови жили, които не сѫ по-яки отъ околната маса; затова и цѣлата повръхность на гнайса е равно заоблена съ изключение въ стръмнинитѣ на рѣчнитѣ легла, дѣто има скалисти непристѫпни мѣста, образувани отъ частичното събаряне на нестабилиранитѣ скални маси.

Сѣверно отъ Лилинска-чука продължаватъ сѫщитѣ гнайсови скали, само че на много мѣста на повръхностьта си сѫ червеникави. И въ тѣхъ има прослойки отъ зеленикави видоизмѣнения, но повечко сѫ жилитѣ имъ.

Кристалинно-шистното землище при наваляне за Злокощица измѣня изгледа си. Татъкъ то е съ по-сложенъ съставъ. На малко протежение то мѣни състава си, ако въ общи черти и да не показва голѣми отклонения отъ гнайсовия и микашистовъ съставъ. Тамъ има тъмни шисти отъ прѣобладание на биотита, желтеникави отъ ръждиво вещество, сиви-бозови отъ двата вида слюда, зеленикави отъ хлоритово съдържание, червеникави отъ хематитова маса и др. Такива стигатъ чакъ до въ с. Злокощица и минаватъ малко надъ него въ посока за Кюстендилъ. Понеже материалътъ е различенъ, то и съпротивлението му къмъ разрушителното дѣйствие на водитѣ и атмосферилитѣ е различно. За това и стръмниятъ скатъ надъ Злокощица е неправилно разѣденъ и дълбоко изровенъ.

Между Злокощица и Кюстендилъ землището е седиментно: състои се отъ сиви, жълтеникави, полукомпактни пѣсъци, зеленикави пѣсъчни глини и глинести маси съ бѣли варовити прожилки. Напластяването му е ясно; наклонътъ — с. с. и. и много полѣгатъ. По изгледъ, съставъ и устройство тѣ съотвѣтствуватъ на млади сладководни образувания.

Digitized by Google

Отъ Кюстендилъ по шосето до подъ с. Злокощица се върви по почвата надъ горнитѣ сладководни материали, но къмъ последното село (въ лозята) тѣ ставатъ все повече глинести, глинесто-пѣсъчникови и глинесто-мергелни, по което слѣдва да се заключи, че тѣ не ще да сѫ типични дилувиални, а вѣроятно отъ плиоценска възрасть.

Сжщитѣ материали по шосето оставатъ и между Злокощица—Граница, само че на повечето мѣста сѫ съ пѣсъчниковъ изгледъ; тѣ се разкриватъ и въ последното село и стигатъ до подъ стръмнитѣ основи на околнитѣ баири.

Сжщитѣ материали се срѣщатъ и на пѫтя Граница—Берсинъ, само че на брѣга прѣдъ последното село се появява повръхнинно редица отъ глинесто-пѣсъчникови материали въ прѣслояване съ тънки по-компактни сиви пѣсъчникови прослойки, на които наклонътъ е с. с. и и доволно стръменъ (до 25°). Тѣ отъ размѣстванията сѫ размѣстени въ отвѣсна посока. Въ нѣкои отъ тѣхъ има и растителни остатъци.

Отъ Берсинъ за Згурово продължаватъ сжщитѣ материали, които на мѣста сѫ по-глинести, на други повечето мергелни, на трети и пѣсъчникови. Такива оставатъ и на изтокъ отъ Згурово, като спадатъ на повечето мѣста с. в. наклонъ.

Въ посока за Рашка-Гращица материалътъ се показва все повече и повече пѣсъчниковъ, но и въ него не сѫ малко мергеловитѣ и глинести видоизмѣнения безъ всѣкакво съдържание на вкаменелости. Материалитѣ въ началото сѫ съ източенъ наклонъ, но въ последната точка тѣ го измѣнятъ въ с.-и., въ което се съблюдава една полѣгата бръчка съ постепенъ прѣходъ на посокитѣ една въ друга.

Сжщитѣ материали се продължаватъ и къмъ Пелатиково, само че въ тѣхъ надделява сѣверниятъ наклонъ и се показватъ мусковитови варианти съ черни растителни отпечатъци.

Въ нищо не се измѣня материалътъ и по Смоличановския пѫть прѣзъ билото, колибитѣ и чешмата подъ тѣхъ. Отъ него сѫ заети и околноститѣ на първитѣ села; той покача и въ по-високитѣ планински отдѣли надъ Кадровица, а на изтокъ стига Вълсовско и Еремия. На югъ обхваща околностьта на р. Еленшица, както и по-рано отбѣлѣзахме, само че татъкъ е по-дебелослоенъ и съ по-едри съставни късове, които тукъ-тамъ го издаватъ за конгломератъ.

На всѣкѫдѣ той е еднакъвъ съ с. и с. и. наклонъ, който на мѣста се покачва и надъ 30°.

Тия пѣсъчникови материали свършватъ въ едри варовикъ доломитови конгломерати съ ограничено протежение въ и. ю.-и. посока. Послѣднитѣ заграждатъ доломитъ и варовито-доломитовъ материалъ разположенъ надъ зеленикави и бѣлѣзникави метаморфни шисти отъ карбонска възрасть. По тѣхъ завива пжтеката за Смоличино чакъ до моста на р. Елешница прѣдъ училището, но по протежението ѝ на много мѣста има и отъ варовиковия материалъ.

При моста на ново се показватъ конгломератитѣ, които сж непосрѣдствено продължение на първитѣ прѣдъ чешмата на пжтеката за Смоличино; тѣ, както отбѣлѣзахъ по-рано (стр. 474), продължаватъ въ зап. посока по рѣчното течение.

Прѣзъ моста въ подема за Смоличинската църква надъ училището изводъ насипа се показва варовитиятъ материалъ, отъ който е заетъ малкиятъ хълмъ, на който сж застроени църквата и околнитѣ нѣколко кжщи. Надъ църквата отъ варовика извира голѣмъ изворъ, който подъ нея образува красивъ малъкъ водопадъ. На него, а вѣроятно по-рано и на други се дължи хубавиятъ варовитъ туфъ съ своитѣ пещери, прѣзъ който водата на водопада пада съ шумъ.

Надъ тая мѣстность скалниятъ материалъ остава пакъ варовитъ; такъвъ продължава и въ западна посока по склоноветѣ на низкитѣ баири. Той изкача и по-нагорѣ височинитѣ и въ високото завършва въ червени пѣсъчници, отъ които е заето билото (1120) кждѣ Найденска махала. Тия високи краища ще да сж прѣсѣчени нѣкждѣ отъ порфиритова еруптивна жила, защото въ дола, който слиза отъ тия мѣста и се излива въ Елешница на западъ отъ училището, въ насипания червенъ пѣсъчникъ има и по-едри кжсове отъ зеленикавъ порфиритъ. Въ тоя долъ въ срѣднитѣ му отдѣли има и *вжглищни образувания*, които по свойства се издаватъ за типични черни вжглища. Ако се сжди по околнитѣ положения на варовититѣ материали, червени пѣсъчници и карбонски глинени шисти, тѣ ще да бждатъ нераздѣлни членове на послѣднитѣ.

Отъ Смоличино за Еремия, по пжтя надъ Ваксово, се отдѣлихме въ пжтеката на изтокъ отъ Смоличинскитѣ колиби до чешмата. Въ началото минахме по доломито-варовикови материали, разположени надъ карбонски глинени шисти. Къмъ билото на пжтеката тѣхъ покриватъ сиви глинести, мергелни и слюдени пѣсъчници, каквито видѣхме по пжтя отъ Пелатиково до речената чешма; тѣ сж и тѣхни продължения. Тия скали изкачатъ билото на пжтя за Сеняръ—Гълъчево и свършватъ надъ стари едробени сиви шисти

карбонски типъ, въ който отъ почвената покривка не личи нито наклонъ, нито посока на разпространение. При Глъхчево тѣ по-вечко наподобяватъ типичнитѣ кристалинни шисти, понеже слюдата имъ е въ по-изразителни индивидуални форми. Тѣ иматъ отворена сива боя и лъскава повръхность. Такива заематъ околностьта на Глъхчево, но въ западна посока свършатъ въ съсѣднитѣ по-високи баири, които съставятъ хоризонта на долинката.

По течението на рѣката между Глъхчево—Еремия землището остава почти еднородно. Въ началото материалитѣ сѫ зеленикави и сиволяви шисти; тѣ сѫ напукани, накѫсани и повръшно сдробени. Пó къмъ срѣдата се явяватъ по-компактни и съ изгледа на сиви и порфирни гнайси, придружени съ шисти отъ ясна индивидуалность. Въ еднитѣ и другитѣ има кварцови жили отъ незавидна дебелина, но съ еднакво разтрошение съ околния материалъ; за това въ тѣхъ нѣма кварцови гребени, а неправилна повръхность причинена отъ изпадването на малки или голѣми кѫсове, лишени отъ подпорка или отъ друга причина. Къмъ Еремия наново се появяватъ материалитѣ, каквито видѣхме въ началото на рѣчния пѫть отъ Глъхчево за Еремия. Такива стигатъ и централното мѣсто на селцето. Сѫщитѣ материали сѫ и въ околнитѣ ридове, понеже потоцитѣ, които идатъ отъ двата съсѣдни рида не влѣкатъ другъ скаленъ материалъ освѣнъ тѣхния. Само въ послѣдната половина на пѫтя кѫдѣ Еремия поточнитѣ легла съдържатъ примѣсь и отъ варовито-доломитови кѫсове, което показва, че такива скали има въ ридоветѣ. Тѣ заематъ билото. Такива има малко и къмъ Симитчийска махала.

На пѫтя Еремия—Невѣстино още при подема на баиря до Еремия се вижда малъкъ оазисъ отъ такъвъ варовиковъ доломитъ, който въ леглото си е оградень отъ полигенъ конгломератъ съ повечко варовити кѫсове. Тоя конгломератъ заема широка ивица до чешмата надъ Еремия и се припокрива отъ материалитѣ на Згурево и Рашка-Грацица (сиви, гнили пѣсъчници, глинесто-мергелни образувания и др.), на които тукъ е източната граница. Краятъ на тия материали се показа и прѣди влизането ни въ Еремия.

Отъ баиря надъ Еремия до прѣдъ Невѣстино материалътъ остава еднороденъ. Такъвъ остава на изтокъ до кѫдѣ махалитѣ Мурджевска и Брашненица и на западъ кѫдѣ Грацица—Недѣлково. Материалътъ е сивъ и бѣлѣзнявъ гнилъ глинесть пѣсъчникъ, който повръшно е сдробенъ и прѣвърнатъ на пѣсъкъ и глина. На мѣста личи и по-жилавъ материалъ, а на други и конгломератъ. Понеже землището въ своята повръхность е заето

Digitized by Google

отъ почва, а разкрититѣ краища на скалитѣ сж сдробени, не личи ни посока на разпространение, ни наклонъ.

До Невѣстино и въ него започватъ да се показватъ червеникави кварцови кжсове карбонски типъ; тѣ се явяватъ като жиленъ материалъ или прослойка изъ глинеститѣ шисти, които повръшно сж изчезнали и се забѣлѣзватъ въ по-дълбочкитѣ изрѣзи на рѣкичката. Такива има и при Кадиинъ-мость, но тамъ тѣ бѣлѣжатъ повръхностьта. Тѣ сж зеленикави и сивоблещиви карбонски шисти, насѣчени отъ кварцови жили. Тѣхъ огражда полигенна варовикъ доломитова бречка съ едри кжсове.

Отъ Кадиинъ мость за Дубница по шосето се появяватъ червеникавитѣ кварцови материали карбонски типъ, каквито сж и въ Невѣстино; тѣ продължаватъ чакъ до въ хладкитѣ извори на шосето, отъ които тѣ извиратъ. Изворитѣ първоначално сж били 4, но отъ послѣдното земетресение (1904, мартъ) сж се редуцирали само на единъ, и то на най-долния, а то показва, че е послѣдвало накжсвание между подземнитѣ имъ легла, което ги е сбрало въ единъ.

Въ първия завой на пжтя на изтокъ отъ изворитѣ, се появяватъ сиви глинести пѣсъчници, глинести мергели съ прѣслойки отъ глинести шисти, които сж плитко набърчени, накжсани и размѣстени. Тия скали продължаватъ до колибитѣ на слѣдния завой на пжтя, дѣто се припокриватъ отъ по-млади седименти съ хоризонтално наслоение; тѣ свършатъ надъ типични зеленикави карбонски шисти, надъ които по-нататъкъ се разполага тънка доломитова ивица, която е въ свързка съ Лилячския доломитъ (сѣверно отъ пжтя) и която минава прѣзъ рѣка Струма въ Четирско, дѣто и свърша. Въ източна посока карбонскитѣ материали наближаватъ Козчишкото ханче; тамъ тѣ се показватъ по-червеникави, ясно наслоени и въ прѣслойка съ едри полигенни конгломерати. Тѣ на югъ отъ Струма, въ Четирско, постигатъ по-интензивно разпространение; заематъ рѣчното легло и околнитѣ му баири и часть отъ землището на с. Мърводолъ и Бѣлия-рътъ.

Козчишкото ханче е построено на сивозърнести шистни материали, но слѣдъ тѣхъ по новото шосе по край Козчишката рѣка чакъ до въ билото надъ с. Блато, въ мѣстностьта на Върбовнишкитѣ колиби, материалътъ остава единъ и сжщъ: тъмносиви и жълтеникави пѣсъчници, на мѣста конгломератни и въ прослойки съ тънки глинесто-мергелни пѣсъчникови материали, които по-нагледно разграничаватъ дебелитѣ пѣсъчникови банки, които тукъ-тамъ съдържатъ и неясни растителни отпечатъци. Сжщитѣ материали оставатъ отъ

Digitized by Google

двѣтѣ страни на шосето, показватъ и въ Казанлъшкитѣ полѣгати повърхнини, дѣто показватъ най-разнообразни ерозионни форми. Понеже сѫ слабо набърчени и въ разни мѣста съ разни посоки, затова въ тѣхъ виждаме сѣверенъ, западенъ и източенъ наклонъ. Въ високото на нивата тѣ минаватъ въ пѣсъчници съ по-отворена жълта боя, по-голѣма ронливость и съ положение надъ първитѣ. По това слѣдва да се прѣдполага, че тѣ сѫ по-млади отъ тѣхъ. И послѣднитѣ съдържатъ на мѣста конгломератови вариации. Тия материали стигатъ чакъ до първото долче прѣдъ завоя на Горне-Върбовнишкитѣ колиби и заграждатъ варовикъ, който повръхно е едро сдробенъ. Той заема низкото на долината и отъ източна страна се огражда отъ тънъкъ слой гнилъ глинестъ мергелъ, слѣдъ който започватъ материалитѣ на Бобовъ-долската котловина.

Варовиковиятъ материалъ въ това находище показва по-голѣмо с. ю. протежение и изглежда да е откѫсанъ отъ доломитовата ивица, която се простира отъ Коньовица и свързва съ доломитовитѣ материали въ областьта на високия връхъ „Погледъ" (967) въ землището на малъкъ Върбовникъ. Въ туй негово находище не личи и ясенъ наклонъ; но по аналоженъ изгледъ отъ споменатитѣ главни находища и по положение относително другитѣ материали, карбонски (около Вуково — Струмски проломъ на югъ отъ върха Погледъ) и юрски шисти (въ Коньовската планина), слѣдва да се прѣдполага, че той съотвѣтствува на триасовъ материалъ.

Източно отъ тая плитка клисура въ прѣдѣлитѣ на ханчето до чешмата започватъ по-нагледно да се изтъкватъ особноститѣ на материалитѣ на Бобовъ-долъ и Мламолово, които въ източна посока по шосето до Бинека се показватъ дълбоко изкити. Въ послѣдната мѣстность и въ прѣвала за Джерменското легло тѣ бѣлѣжатъ повръхностьта и се изтъкватъ по своето разнообразие; въ Бинешкия ридъ се забѣлѣзва и наслоението имъ, което е зап.-ю.-западно. Материалитѣ сѫ гнили пѣсъчници, пѣсъци и глинести слоеви съ сива, зеленикава, ръждива и синкава боя.

Материалитѣ на Балановския баиръ сѫ продължение на материалитѣ на Бинека и Дубнишкитѣ лозя надъ р. Джерменъ. Такива оставатъ въ Баланово и прѣзъ него въ зап. посока до кѫдѣ скатоветѣ на „Церова-могила" (863). Такива сѫ въ южна посока за с. Грамаге и неговата околность чакъ до прѣзъ Каменикъ, съ тая само разлика, че въ подирния край тѣ съдържатъ голѣми доломитови и гнайсови канари. Тоя типъ материали сѫ и въ землището на селата Блажево, Висока-могила, Сопово до въ баиря надъ Бобошево,

Digitized by Google

дѣто отъ западна страна граничатъ съ червения глинестъ пѣсъчниковъ материалъ.

Заетата повръхность отъ тѣхъ е неправилно заоблена и не равно разѣдена. Въ по-голѣмитѣ стръмнини е и дълбоко изровена.

Високиятъ ридъ между Струмския проломъ (Четирци — Бобошево) и пътя Дубница — Кюстендилъ прѣсѣкохъ въ двѣ посоки: Каменикъ, Цъклево, Вуково и Вуково, Блато, Ковнишки ханъ на шосето.

Още при Грамаге едритѣ камари изъ сладководнитѣ наслаги на околностьта почватъ да учестяватъ и да се придружаватъ отъ по-дребни, но вънъ Каменикъ тѣ ставатъ все повече и повече, додѣто въ Каменика се прѣвръщатъ въ натрупанъ блоковъ насипъ. Въ околностьта на туй село е западната имъ граница; тя свършва въ доломитъ, който заема околнитѣ баири, а зап. отъ черковата на селото и низкитѣ нивя поли. По пътя за Цъклево низкиятъ долъ цѣлъ е заетъ отъ едъръ насипъ, който на мѣста свършва до самия доломитъ. Въ високото на тоя насипенъ долъ има и еруптивни скали; тѣ заематъ скатоветѣ на околнитѣ баири и свършватъ на сѣверъ въ червения пѣсъчникъ, а на западъ въ Карбонски шисти посрѣдствомъ епидотъ-хлоритова ивица.

Еруптивната скала е ситно сдробена и повръшно много промѣнена; тя е съ тъмно-зеленикава боя, която изъ пукнатинитѣ на масата е маскирана отъ ръждива материя. Шистътъ, който огражда е ситно-сдробенъ; той е съ виолетова бойна отсѣнка и голѣма блѣскавина, която го издава за филитова скала. Въ високитѣ скатове на ридоветѣ и въ дълбокия долъ между Цъклево и Вуково, дѣто се показва друга еруптивна жила отъ прѣдходния материалъ, шистътъ е ограденъ отъ ивица червенъ пѣсъчникъ, която го дѣли отъ доломита. По въ низкото, на пътя, ясно се види взаимното положение на тия три вида материали. Надъ синкавия филитъ е червениятъ пѣсъчникъ, надъ който е разположенъ доломитътъ, който тукъ-тамъ се припокрива и отъ гнилъ глинестъ пѣсъчникъ, отъ типа на оня отъ Ковнишкото дефиле по шосето. Въ сжщо положение се намиратъ реченитѣ скали и прѣдъ Вуково. Тамъ доломитътъ слиза низко къмъ Струма и отъ югъ се огражда отъ синкаво-бѣлизнявитѣ филити. Вуково е застроено на тѣхъ: южната му половина е на филитъ, а сѣверната на доломитъ.

Отъ доломитъ е заетъ и с. с. з. ридъ надъ селото; той въ западнитѣ си склонове е ограденъ отъ тѣсна ивица червенъ глинестъ пѣсъчникъ, разположена надъ друга по-широка отъ филитъ, която стига и минава леглото на Струма.

Digitized by Google

Сѣверно отъ Вуково доломитътъ се покрива отъ дебели слоеве варовито-доломитова полигенна бречча, изъ която тукъ-тамъ се подава типичниятъ доломитъ. Тия два вида седименти постигатъ интензивно сѣверно протежение, чакъ до пѫтя отъ Мърводолъ за върха Погледъ. Тамъ тѣ се припокриватъ отъ ръждивитѣ и синкаво-сиви глинести мергели и пѣсъчници отъ типа на Козницкитѣ (по шосето), на които въ тая мѣстность е южната граница.

Тия пѣсъчници заематъ землището на с. Блато и се простиратъ на сѣверъ въ Козницкото землище. Тѣ оставатъ и на западъ кждѣ Мърводолъ и по стръмнинитѣ на старото шосе, свършатъ до Козницкото ханче. Тия пѣсъчници иматъ на мѣста и конгломератови вариации въ видъ на прослойки, които както и първитѣ, въ оголенитѣ точки се показватъ съ вълновита и неправилна повръхность, даже и съ височки ерозивни остатъци. Въ тѣхъ наклонението е както и при другитѣ полегато (до 10°).

Отъ Козницкото ханче до Кадиинъ-мость, сѣверно отъ Четирскитѣ баири, равнището е наносно. Между Кадиинъ мость и Кюстендилъ землището е заето отъ материалитѣ на Струмската котловина. Само въ началото, близу до Кадиинъ-мостъ, дѣто Згурево-Недѣлковската рѣка прѣсича шосето, се показва каменлива повръхность, заета отъ тъмно-ръждиви и зеленикави карбонски материали.

Общо разпрѣдѣление и геологическа възрасть на скалитѣ.

Отъ казанното до тукъ се види, че въ Осоговска планина най-много сж разпространени кристалиннитѣ шисти, слѣдъ тѣхъ механичнитѣ утайки, послѣ химичнитѣ, а най-малко сж еруптивнитѣ материали. Основата на планината сж кристалиннитѣ шисти: тѣхъ има въ западната и източна половина на планината; тѣ заематъ повечето отъ половината на планината; затова Осоговска планина по-право може да носи прозвището планина на *кристалиннитѣ шисти*. Кристалиннитѣ шисти отъ двѣтѣ страни на планината повръшно не сж съединени помежду си; въ срѣдата на планината ги раздѣля широка ивица отъ седименти. Кристалиннитѣ шисти въ по-голѣмата си часть отъ началото на появяването имъ на повръхностьта сж изпълнявали една и сжща геологична роль — континентална; само малка часть (въ разни врѣмена) сж били водно дъно. Прѣзъ туй врѣме тѣ сж изпитвали голѣми тектонични

Digitized by Google

процеси и сж били свидѣтели и на значителни ерупции, които не малко сж повлияли върху общото моделиране на планината.

Седиментитѣ сж съ по-ограничено разпространение въ Осоговска планина: най-много сж въ срѣднитѣ ѝ и източни отдѣли. Въ първитѣ я опасватъ като широкъ поясъ, който въ високитѣ планински отдѣли се накжсва отъ широчекъ еруптивенъ клинъ; въ вторитѣ, тѣ заематъ с.-и. части и низкитѣ поли. Но въ politѣ на планината седименти има въ сѣвернитѣ и с.-западни отдѣли.

Еруптивнитѣ материали сж пръснати на разни мѣста въ планината. Тѣ сж стари и млади. Старитѣ еруптивни материали сж въ западната половина на планината, въ областьта на върха Кюнека и горнитѣ отдѣли на р. Бистрица; а младитѣ сж и въ двѣтѣ. Старитѣ еруптивни материали се показватъ като масивъ, на който формата съотвѣтствува на ерозивно разкритъ лаколитъ. Младитѣ еруптивни материали въ сжщата половина се намиратъ повечето въ отдѣлни конусовидни купища, разположени на главния планински гребенъ, сир. въ ю.-и. посока; а то показва, че тѣ сж образувания на ерупция по тектонична пукнатина. Тѣ минаватъ и въ срѣднитѣ планински отдѣли, въ високитѣ имъ части, съ сжщитѣ форми на находища, съ сжщия съставъ и сжщата посока на разпространение, само че малко отмъкната къмъ сѣверъ отъ първата. Въ тия отдѣли едно отъ находищата се отличава съ много по-обширно разпространение относително другитѣ, отъ което слѣдва да се прѣдполага, че въ тия отдѣли на планината ерупцията е била по-интензивна отколкото въ другитѣ.

Въ всички тия еруптивни находища на по-високитѣ планински отдѣли туфи нѣма; тѣхното отсжтствие може да се обясни на два начина: или че ако ги е имало, тѣ сж били малко и отъ по-късни tѣ ерозивни процеси унищожени, или пъкъ че еруптивната маса не е достигнала земната повръхность въ вулканическа форма се е разлѣла само по пукнатинитѣ, та не е могла да даде материалъ за такива образувания. Едното и друго прѣдположение сж вѣроятни, но не сж още доказани. Вѣроятностьта на първото почива въ напрѣдналото повръшно промѣнение и разрушение на самитѣ еруптивни материали, а вѣроятностьта на второто — въ гнилостьта и сипкавостьта на материалитѣ, които ги ограждатъ.

Съпоставено находището на тия еруптивни материали съ находището на съотвѣтнитѣ с.-з. отъ Осоговска планина, а именно въ землището на селата Прѣколница, Коприва, Жеравино, Караманица и др., което има сжщата с.-з. посока на разпространение, още по-нагледно

Digitized by Google

се прѣдставя тектоничното еруптивно начало на тия материали. Тия двѣ обширни еруптивни находища въ двѣ самостойни планински области, още по-релефно изтъкватъ мисъльта, че еруптицията е имала голѣма интензивность и че ако на едни мѣста едва е достигала земната повърхность, на други въ голѣми маси се е разлѣла надъ нея.

Освѣнъ тия еруптивни материали въ планината има и други, но тѣ сѫ съ ограничено распространение; тѣ се явяватъ като малки жили изъ по-старитѣ седименти.

По геологическа възрасть скалнитѣ материали на Осоговска планина се различаватъ по между си много; въ планината има материали, образувани въ първата геологична епоха — архаичната, но не липсватъ и членове сформирувани въ най-младата геологична система — кватернерната.

По-голѣмата часть отъ кристалиннитѣ шисти сѫ отъ архаична възрасть, отъ гнайсовитѣ и микашистни отдѣли на архаичната група. Покрай тия има и по-млади отъ тѣхъ — отъ горнитѣ отдѣли на групата (филити). Има и метаморфни шисти отъ палеозоична възрасть, каквито сѫ материалитѣ между Ваксово и Смоличино и др. Послѣднитѣ по възрасть съотвѣтствуватъ на карбонски. Много отъ тѣхъ външно наподобяватъ материалитѣ между Араба-конакъ и Златица.

Съ тия глинести (метаморфни) шисти на много мѣста въ свързка сѫ червени глинести пѣсъчници, доломити и доломитови варовици, които въ стратиграфско отношение и по изгледъ сѫ по-млади отъ тѣхъ. По-чести съприкосновения се забѣлѣзватъ между доломита и карбонскитѣ материали, а по-рѣдки между послѣднитѣ и червения пѣсъчникъ; но има и такива случаи, дѣто червениятъ пѣсъчникъ въ конкорданция съ варовито доломитовитѣ материали се разполага дискордантно съ карбонскитѣ шисти. Отъ първия случай доста примѣри има въ Ваксовско, Смоличинско, Страдаловско, Раковско, Еремийско и Коровско; отъ втория — въ Страдаловско, а отъ третия — въ Вѣтренско. Въ всички тия примѣри стратиграфски се доказва, че пѣсъчницитѣ и варовито-доломитовитѣ материали сѫ по-млади отъ шиститѣ.

На мѣста падатъ въ очи извѣстни съотношения и между пѣсъчницитѣ и варовито-доломитовитѣ материали; тъй напр. въ южнитѣ отдѣли на Потледската область въ Вуковско, дѣто ясно личи, че доломитътъ е разположенъ надъ червения пѣсъчникъ, който се настила надъ филититѣ. Сѫщиятъ фактъ се вижда на югъ отъ Скрино въ областьта на върха Руенъ отъ тритѣ му страни (сѣверна,

Digitized by Google

източна и южна). Тамъ червениятъ пѣсъчникъ е надъ кристалиннитѣ шисти, а надъ него, въ високото, е разположенъ доломитовиятъ материалъ. Доломитно-варовитиятъ материалъ надъ червенитѣ пѣсъчници се вижда и въ близко сѫсѣдство на Черната-скала. Тамъ първиятъ материалъ е ограденъ отъ двѣтѣ си страни съ червенкавъ пѣсъчникъ, което показва, че той е разположенъ надъ него. Като се иматъ прѣдъ видъ тия взаимни отношения на материалитѣ и съотвѣтната имъ еднородность въ разнитѣ планински части, слѣдва да се заключи, че каквато геологична възрасть иматъ еднитѣ, такава ще да иматъ и другитѣ. А понеже на повечко мѣста се установява еднакъвъ редъ, слѣдва, че и въ другитѣ ще да бѫде сѫщиятъ, само не орографски процеси сѫ го нарушили. За правило може да се приеме, че пѣсъчницитѣ сѫ по-стари отъ варовититѣ и доломитови материали, но трудно е да се докажатъ двѣ нѣща: дали пѣсъчницитѣ, варовицитѣ и доломититѣ сѫ отъ една система или отъ двѣ и отъ кои именно. Отговорътъ на първото изискване е много по-тежъкъ, отколкото отговорътъ на второто. При даннитѣ, съ които разполагаме, много по-тежко е да се докаже, дали пѣсъчницитѣ и варовито-доломитовитѣ материали сѫ послѣдователни членове на една и сѫща геологична система или пъкъ сѫ отдѣлни членове на двѣ различни системи, защото нѣма опорна точка за сравнение и дѣлба. Отговорътъ на второто изискване е по-лесенъ. Като се има прѣдъ видъ, че доломитътъ е съ сѫщитѣ свойства и изгледъ на триасовия доломитъ отъ другитѣ наши находища, че както въ него, тъй и въ сродния му варовикъ не се намѣрва ни слѣда отъ вкаменелость, която е най-точниятъ отличителенъ бѣлѣгъ за разнитѣ възрасти на материалитѣ, то най-вѣроятното е, че той е отъ триасова възрасть. Като е тъй, слѣдва да се допусне, че червениятъ пѣсъчникъ е долно-триасовъ или пермски.

Надъ варовито-доломитовия материалъ на 2-3 мѣста въ землището на Смоличано (два пункта) и надъ Вуково се забѣлѣзва разположенъ варовито-доломитовъ конгломератъ и бреча, кѫсоветѣ на които по естеството си съотвѣтствуватъ на прѣдходния варовито-доломитовъ материалъ. По положението си и по естеството на кѫсоветѣ си тѣ показватъ, че сѫ по-млади отъ тѣхъ, но отъ коя система, трудно е да се опрѣдѣли. Като се вземе прѣдъ видъ, че тѣ сѫ непосрѣдствено надъ доломито-варовититѣ материали и сѫ основа на сиво-ръждивитѣ глинести пѣсъчници и конгломерати, най-правдоподобното заключение е, че тѣ сѫ се таложили въ края на сѫщия геологиченъ периодъ.

Digitized by Google

Сивитѣ глинести пѣсъчници, конгломерати и мергели, които отъ механичнитѣ по-млади материали се отличаватъ съ най-интензивно разпространение и които никждѣ не съдържатъ слѣди отъ вкаменелости освѣнъ тукъ-тамъ растителни отпечатъци, по аналогия съ други материали въ страната ни съотвѣтствуватъ най-много на кредни и терциерни образувания.

Въ политѣ на срѣднитѣ сѣверни отдѣли на планината, както въ с.-и, тъй и отчасть западни, тѣхъ покриватъ по-млади механични утайки, на които възрастьта не е по-висока отъ плиоценска или дилувиална. Тѣ сж сладководни образувания на затворени водни басейни. Тоя типъ материали сж въ землището на селата Злоковщица, Граница, отчасть Берсинъ, Гращица—Недѣлково, Невѣстино, Върбовникъ, Палатово, Баланово, Каменикъ и др.

Но освѣнъ тия образувания въ планинската область има и на други мѣста такива, само че тѣ ако не едноврѣменни ще да сж по-млади отъ тѣхъ; такива сж езернитѣ седименти на Църварската и Ваксовска котловина и въ Цъклевско.

Типични дилувиални сж седиментитѣ на Сѣнокосъ зап. отъ Кюстендилъ и въ равнището на Каменита-Скакавица и Гюешево. Алувиални образувания съ малки протежения има на много мѣста, но повечко въ източнитѣ поли на планината, въ леглото на Струма.

Еруптивнитѣ материали иматъ сжщо различна геологична възрасть. Най-старъ е порфировиятъ гранитъ; но той е по-младъ отъ гнайса и микашиститѣ, които го ограждатъ, понеже той е затвърдѣлъ въ земната кора, когато тѣ сж били готови, и като се е унищожила тѣхната покривка надъ него, той се е повръшно показалъ. Найвѣроятната негова възрасть е въ края на архаичната ера или въ началото на палеозоичната.

Порфирнитѣ еруптивни материали на малкитѣ жили сж помлади отъ чернитѣ глинести шисти; тѣ накжсватъ карбонски шисти и червения пѣсъчникъ, а на мѣста сж и на границата между доломита и шиститѣ, отъ което слѣдва, че тѣ сж по-млади отъ тѣхъ.

Трудно е да се опрѣдѣли е възрастьта на едро-порфирнитѣ трахитоидни материали. Възрастьта на типичнитѣ трахитови материали въ землището на Деве-багъръ и околностьта му, дѣто накжсватъ глинесто-мергелнитѣ образувания и се разполагатъ между тѣхъ, съотвѣтствува на кредна. Едро порфирнитѣ-материали въ всички свои находища въ западната половина на Осоговска планина сж въ кристалинно шистно землище, което не дава почти никакви доказателства за възрастьта имъ. Най-важно за въ случая

Digitized by Google

е находището на тия материали въ Илия-Църварското землище и при Черната скала. Първото отъ сѣверъ и отъ югъ е оградено съ варовито-доломитови материали и малко съ червени пѣсъчници, които показватъ, че пукнатината се е образувала въ тѣхъ и послѣ се е разлѣла по нея еруптивната маса. Въ Черната скала еруптивното находище е ограничено отъ западна страна отъ креднитѣ механични седименти, които свършатъ въ него, а отъ източна съ триасовъ варовикъ. По тия факти слѣдва да се прѣдполага, че еруптията на тия материали е по-млада отъ триасовата система, а по-стара отъ креднитѣ механични седименти, които най-вѣроятно ще да сѫ материали на горна креда. Отъ казаното слѣдва, че еруптията имъ ще да е била въ долнитѣ или срѣдни отдѣли на креда или дори по-стара отъ нея, както и вѫтрѣшното имъ устройство, по аналогия съ други подобни материали, не отрича такава възрасть. Къмъ туй заключение се дохажда като се вземе прѣдъ видъ и друго извънъ областьта на планината. Напр. сѫщитѣ материали въ Копривско, Жеравинско, Бобешинско и Прѣколнишко сѫ пакъ въ съдружие съ кредни образувания, които тѣ накѫсватъ или имъ сѫ основа, а то иде да каже общо, че възрастьта на тѣзи порфирни материали не е по-млада отъ кредната възрасть.

Систематиченъ прѣгледъ и кратка характеристика на скалитѣ.

Скалитѣ, които влизатъ въ състава на Осоговска планина, се подраздѣлятъ въ слѣднитѣ 4 групи:

А. **Масивни скали,**
Б. **Кристалинни шисти,**
В. **Прости скали,**
Г. **Кластични скали.**

Първата група съставятъ:

I. **Гранити** (порфировъ гранитъ),

II. **Диорити** (обикновенъ диоритъ, пироксеновъ диоритъ и кварцъ амфиболовъ диоритъ),

III. **Порфирити** (Диабазовъ уралитъ порфиритъ),

IV. **Порфири** (Кварцовъ порфиръ),

V. **Трахити** (обикновенъ трахитъ).

Digitized by Google

Втората група обема:

I. Гнайси (биотитови, мусковитови, дървовидни, мусковитъ-хлоритови, хлоритови, епидотови и др.),

II. Микашисти (гнайсошисти, мусковитови шисти и серицитошисти),

III. Филити,

IV. Амфиболити (амфиболошисти).

Третята група съдържа:

I. Варовици,

II. Доломитъ,

III. Вѫглища.

Въ четвъртата група спадатъ:

I. Туфи и конгломерати на еруптивнитѣ скали,

II. Конгломерати и брекчи на проститѣ и кластични скали,

III. Пѣсъчници (червени, глинести, слюдени и др.),

IV. Глинести шисти, шистозни глини и мергели,

V. Насипи и наноси.

A. Масивни скали.

1. Гранити.

а. Порфировъ гранитъ.[1])

1. Осѣнокосъ до Жиленци. Въ тая мѣстность гранитътъ е въ видъ на едри блокове и голѣми заоблени канари, сир. въ вторично находище. Мѣсторождението му е въ високитѣ Осоговски отдѣли надъ Жиленци и Гърляно.

Гранитътъ въ съставно отношение е типиченъ *биотитъ гранитъ* или *гранититъ*, а въ структурно той е порфиренъ по ортоклаза, едритѣ (до 5 см.) индивиди на който сѫ неправилно пръснати изъ бозовата зърнеста маса на скалата. Затова прѣдпочетохъ наименуванието *порфировъ гранитъ*, като по-очебиюще прѣдъ първото.

Минералниятъ съставъ на гранита, който и простото око опрѣдѣля, е отъ *ортоклазъ*, *кварцъ* и *черна слюда*, която въ сравнение съ първитѣ двѣ вещества е най-дребниятъ минералъ за простото наблюдение; тукъ-тамъ се забѣлѣзва и малко мусковитъ. По коли-

---

[1]) Характеристиката на скалнитѣ видове нѣма да изчерпва материалитѣ отъ всички точки на находищата, но само нѣкои отъ тѣхъ.

Digitized by Google

чество най-много е ортоклазътъ, послѣ кварцътъ, а най-малко черната слюда; затова и боята на гранита е отворено бозова. Освѣнъ порфирния ортоклазъ въ гранита има и дребенъ ортоклазъ; той е съставна часть на зърнестата основа. Само порфирниятъ ортоклазъ е съ общъ полигоналенъ изгледъ; другитѣ индивиди на минералитѣ сѫ зърнести, а слюдата е като тънки уединени или събрани въ групи луспици. По бистрота кварцътъ заема първо мѣсто; той е съ стъкленъ блѣсъкъ и слаба мазнина. Фелдшпатътъ е мѫтенъ и съ слаба розова отсѣнка; такава се забѣлѣзва и на дребнитѣ зърна.

Покрай тия минерали микроскопътъ различава още: *магнетитъ, плагиоклазъ, апатитъ, цирконъ,* повечко *мусковитъ, хлоритъ* и *каолинъ;* послѣднитѣ два сѫ вторични продукти.

Главнитѣ минерали на гранита, наблюдавани съ микроскопа, показватъ слѣднитѣ особности: кварцътъ е дребно-зърнестъ агрегатъ неправилно разпръснатъ изъ масата; той освѣнъ ситнитѣ праховидни включения, които въ видъ на ивици и мъгла неправилно го кръстосватъ, други нѣма. Обаче самъ въ уединени зърна се явява като включение въ едрия ортоклазъ. Послѣдниятъ освѣнъ него съдържа луспи отъ биотитъ и отдѣлни зърна отъ дребенъ ортоклазъ, плагиоклазъ и апатитъ. Като вторични продукти има каолинъ и мусковитъ, отъ които първиятъ е неправилно пръснатъ изъ него или въ ивици, които посочватъ на зоналното му устройство, а вториятъ само въ срѣдата на индивидитѣ или изъ пукнатинитѣ му. Съ сѫщитѣ особности се отличава и дребниятъ ортоклазъ. По-голѣмата часть отъ ортоклазътъ е въ единични индивиди; но има и карлсбадски срастлъци. Срастлъци по други закони на срастването не се забѣлѣзватъ. Биотитътъ е изключително въ уединени или сбрани на купища индивиди, въ междинитѣ на първитѣ два минерала. Формитѣ му сѫ мембрани или парцалчета периферно неправилно разкѫсани и вѫтрѣшно съ цѣпителни пукнатини просѣчени. Тѣ съдържатъ тукъ-тамъ по нѣкое цирконово зърно, а на мѣста, въ метаморфнитѣ си отдѣли, и ситни зрънца отъ отдѣленъ при метаморфозата хлоритъ.

Магнетитътъ е малко и въ уединени неправилно ограничени зърна.

Плагиоклазътъ е съ изгледа и свойствата на дребния ортоклазъ. По естество е олигоклазъ.

Рѣдъкъ е и апатитътъ; неговитѣ ситни форми сж продълговати, напрѣчно напукани пръчици и съ хексагонално ограничение въ напрѣченъ разрѣзъ. Цирконътъ е най-рѣдкиятъ минералъ въ тоя гранитъ; той е въ ситни заоблени зрънца. Хлоритътъ е мембранозенъ, а каолинътъ прашестъ. Мусковитътъ е както и биотитътъ.

II. Диорити.

а. Обикновенъ диоритъ.

Между Каменикъ и Цъклево. Прѣзъ баиря на Каменикъ, на който е застроена цървата, въ дола, по който е пжтътъ за Цъклево, въ началото му покрай другитѣ насипни материали, които сж отъ околнитѣ краища, въ изобилие настжпватъ и еруптивни кжсове, на които основното находище е до самия долъ. Като се взре човѣкъ въ него, въ неговото протежение на длъжъ и ширъ, увѣрява се, че то е жила, на която размѣритѣ на дължината сж двойно по-голѣми отъ размѣритѣ на ширината. Находището е съ неправилна повръхность, която е напукана и сдробена. Въ нея освѣнъ пукнатинитѣ отъ контракцията на веществото има пукнатини и отъ околния натискъ. На прѣвъ погледъ скалниятъ материалъ прави впечатление на дребнопорфирна скала, но съ микроскопа се установява, че тя е еднаквозърнеста, само че индивидуализацията на фелдшпатното вещество не е добрѣ изразена и за простото наблюдение се прѣдставя като гжста маса. Тая скала по изгледъ, съставъ и устройство напълно съотвѣтствува на диоритовитѣ материали между Пастухъ и Четирци.

По съставъ и устройство скалата съотвѣтствува на типиченъ диоритъ. Освѣнъ *амфибола,* който и съ просто око се забѣлѣзва, съ помощьта на микроскопа се открива *биотитъ,* който изцѣло е промѣненъ въ хлоритъ и мусковитъ, *фелдшпатъ,* който въ по-голѣмата си часть е серицитизуванъ, дългоиглестъ *апатитъ,* който на мѣста е много напуканъ и частитѣ му размѣстени като бѣлѣзитѣ на телеграфната лента и рѣдко черно вещество, което по свойства съотвѣтствува на *магнетитъ* и *титаново желѣзо.* Тукътамъ има и малко *цирконъ.* Въ жилния материалъ се забѣлѣзва и малко кварцъ, а изъ амфибола и малко епидотъ. Едва съ помощьта на микроскопа се установява, че скалата е съ зърнесто устройство, и съставътъ ѝ опрѣдѣля мѣстото между диорититѣ. — Отн. тегло на скалата е 2·849.

Digitized by Google

Тоя типъ скала има и прѣзъ Цъклевския баиръ въ голѣмия долъ за Вуково.

6. Пироксеновъ диоритъ.

Въ сѫщия долъ между насипния еруптивенъ материалъ намѣрихъ кѫсъ, който е съ тъмна (черна) боя, зърнесто устройство и голѣма тежина. На него и простата диагноза установява типа на масивнитѣ материали, само че не може да установи точно минералния му съставъ. За въ случая службата на микроскопа се показа неоцѣнима. Послѣдниятъ установи, че скалниятъ кѫсъ се състои отъ *пироксенъ*, *амфиболъ*, *фелдшпатъ*, (*ортоклазъ* и *плагиоклазъ*), *магнетитъ*, *кварцъ*, *апатитъ*, *титанитъ* и *хлоритъ* и всичкитѣ съ зърнесто устройство. Количественото отношение и изгледътъ на единичнитѣ минерали сѫ слѣднитѣ:

Най-много е амфиболътъ; отъ него и скалата получава тъмнобойната си отсѣнка. Слѣдъ него по количество най-много е сивото вещество, послѣ черното, а най-малко зеленото — хлоритътъ.

Амфиболътъ нѣма свои собствени форми; той ако и на мѣста да се явява съ изгледа на такива, но на повечето скелетовидно прониква изъ масата и пораждa бѣлезникаво-сиво вещество, отъ което се е образувалъ. Амфиболътъ въ физикалнитѣ си особности не показва никаква разлика отъ обикновения амфиболъ. Той е съ тъмнозелена боя, която въ тънкитѣ прѣрѣзи се показва жълто-зеленикава. Има изразителна призматична цѣпителность и силенъ плеохроизъмъ зеленъ до кафявъ и отворено-жълтъ. Въ прѣснитѣ отдѣли той е чистъ и съдържа само рѣдки включения отъ апатитови кристали и неправилни черни зърна отъ магнетитово вещество. Освѣнъ единични форми между X-ни николи показва и полисинтетни форми отъ типа на пироксеновитѣ. Поларазиционнитѣ му бои сѫ изразителни, а сьотношението на еластицитетнитѣ и кристалографски оси въ разнитѣ посоки различно: по 001—25°, по посока на 110 и другитѣ пинакоиди до 20°. Въ периферията на индивидитѣ има и малко хлоритъ.

Въ повечето отъ амфиболовитѣ индивиди личатъ остатъци отъ бѣлизняво вещество, прошарено съ цѣпителни пукнитини по една или повече посоки, които и въ двата случая анастомозиратъ. Освѣнъ това нѣкои отъ тия остатъци съдържатъ въ изобилие трихити, които

Digitized by Google

сж разположени правилно помежду си, но косо относително цѣпителнитѣ посоки на срѣдата. Тия включения на мѣста сж толкова много, че съвършено замрѣжатъ амфибола и го прѣдставятъ за друга минерална маса; но въ другитѣ части тѣ сж рѣдкость и въ тѣхъ естеството му се най-лесно разпознава. Въ тия подирнитѣ се забѣлѣзватъ по-едрички кристалчета отъ апатитъ и мембрани отъ биотитъ. Като особность нѣкои отъ индивидитѣ сж съвършено промѣнени въ бѣлизнява тънковлакнеста агрегатна маса съ интензивни поларизационни бои, която е прошарена съ дебели черни ивици отъ магнетитъ излжченъ при метаморфозата имъ. Чиститѣ отдѣли на осталитѣ индивиди нѣматъ плеохроизъмъ, но иматъ интензивни поларизационни бои и пироксенова цѣпителность, които ги издаватъ за моноклиненъ пироксенъ сроденъ на диалага.

Съ тия два минерала, а особно съ първия дружи и малко биотитъ. Пакъ съ него въ свързка се намира и хлоритътъ, който на мѣста дълбоко прониква и въ фелдшпатовата маса и я боядисва синкаво-зелено, съ което по обща боя я приближава до амфиболовата.

Рудното вещество въ скалата е въ изобилие; а то е повлияло и върху тежестьта ѝ. Туй вещество се намѣрва пръснато на всѣкждѣ изъ тъмно-обагренитѣ части на скалата като уединени неправилни зърна, като първично вещество, и въ групи и ивици, като вторично. То не е чистъ магнетитъ, но магнетитъ смѣсенъ съ илменитъ.

Сивото минерално вещество въ скалата е двояко: фелдшпатъ и кварцъ. Фелдшпатътъ по естество е ортоклазъ и плагиоклазъ (олигоклазъ). Формитѣ му сж продълговати ивици съ полигонални ограничения и въ срѣдата или по пукнатинитѣ съ частична метаморфоза въ каолинъ и хлоритъ.

Кварцътъ е дребнозърнестъ бистъръ минералъ; той по количество е подиръ фелдшпата и обагренитѣ минерали.

Като се има прѣдъ очи видътъ на минералитѣ и тѣхното количествено отношение слѣдва да се заключи, че скалата е *пироксеновъ* или *габброиденъ диоритъ*, което наименувание и външниятъ изгледъ на масата не отрича, а до нѣкждѣ и отн. тегло (2·955) потвърдява.

Понеже намѣрениятъ скаленъ кжсъ въ насипа на дола е заедно съ другитѣ диоритови кжсове, които водятъ началото си отъ близ-

Digitized by Google

ката околность, не ще съмнѣние, че и леглото на втория видъ диоритъ е въ свързка съ него и въ сѫщата околность.

в. Кварцъ амфиболовъ диоритъ.

До ханчето въ Раковско. Южно отъ Раковското ханче въ рѣчното легло една масивна жила отъ незавидна дебелина и съ с.-з.-ю.-и. посока разсича кристалинните шисти и изчезва въ ридоветѣ отъ двѣтѣ страни на рѣката. Материалътъ на жилата е съ масивенъ изгледъ, зърнесто устройство и тъмно-зелена боя отъ прѣобладанието на амфиболовото вещество, което тукъ-тамъ се показва и съ частична полигоналность; само то се различава съ просто око. Другото минерално вещество на скалата се опрѣдѣля съ микроскопа. Съ него се разкрива, че сивото вещество е отъ фелдшпатъ (олигоклазъ) и кварцъ, че покрай амфиболътъ има и биотитъ, който, както и първиятъ, е промѣненъ отчасть въ хлоритъ и епидотъ, че черно-рудното вещество е магнетитъ смѣсенъ съ илменитъ и че апатитътъ е въ голѣмо изобилие, но дребно-иглестъ. Понеже кварцътъ въ тоя диоритъ е повечко, то споредъ него и скалата получва горното си наименувание.

III. Порфирити.

а. Диабазовъ порфиритъ.

Въ дола до с. Смоличино, сѣв. отъ върха Горушанъ. Скалата ако и не намѣрена въ леглото си, а въ дола, който дълбоко просича високия ридъ, показва, че и леглото ѝ не е далечъ, а нѣкждѣ въ по-високитѣ сѣверни отдѣли на рида. Намѣренитѣ кѫсове сѫ съ блѣда синкаво-зеленикава боя и порфирно устройство. Скалната основа, която въ случая играе ролята на циментно вещество, въ кѫсове, изложени дълго на атмосферилиитѣ, показва оофитно устройство, но то още по-нагледно се прѣдставя, като се наблюдава съ микроскопъ. Съ него се опрѣдѣля точниятъ минераленъ съставъ на скалата и неговитѣ количествени отношения; съ него се доказва, че основата е индивидуализувана оофитно и че почти всичкитѣ съставни минерали сѫ съ напрѣднало промѣнение, а нѣкои даже остали само съ обриситѣ си. Минералниятъ съставъ на скалата е: фелдшпатътъ *плагиоклазъ, авгитъ* (промѣненъ въ уралитъ) и *илменитъ*. По него и по оофитното устройство скалата напълно заслужва наименуванието си.

Digitized by Google

Фелдшпатътъ въ дребнитѣ си форми е въ индивиди и срастлъци съ полигонално ограничение, а въ едритѣ, порфирнитѣ, на мѣста се явява и въ групи отъ по нѣколко индивида. Авгитътъ е промѣненъ въ уралитовъ амфиболъ съ влакнесто устройство и слабъ зеленикъво-желтеникъвъ плеохроизъмъ. Илменитътъ е въ продълговати форми съ неправилно ограничение и въ скелети съ разенъ изгледъ. Той е съ физикалнитѣ свойства на типиченъ магнетитъ. Послѣдниятъ минералъ въ видъ на ситенъ прахъ, като вториченъ минералъ, пълни срѣдата на много отъ уралитовитѣ индивиди.

Относително тегло на скалата е 2·702.

Ако се вземе прѣдъ очи днешното състояние на скалата, въ която отъ първичния пироксенъ не е остало ни слѣда, а всичкиятъ е промѣненъ въ уралитъ, то възъ основа на сѫществуещия фактъ тя би могла да се нарече и *уралитовъ порфиритъ*.

IV. Порфири.

Кварцовъ порфиръ.

1. **Въ землището на Църварица, Илия и областьта на върха Горущецъ.** Кварцовиятъ порфиръ въ тоя край заема обширно пространство; той се явява като напрѣченъ широкъ клинъ въ седиментната ивица, която опасва планината въ срѣднитѣ ѝ части. Заетото отъ порфира пространство е еднородно; въ него нѣма жили или маси отъ другъ съставъ. Порфирътъ външно съотвѣтствува на типиченъ едропорфиренъ трахитъ, понеже основата му е сиво-пепелява съ бозова отсѣнка и трахитно грапава, а порфировиятъ фелдшпатъ стъкленъ и съ изгледа на санидинъ. Почти сѫщия видъ запазва порфиритъ и въ микроскопа, само че съ него се разкрива субпорфировъ кварцъ който го битно дѣли отъ трахититѣ и поставя въ групата на кварцовитѣ порфири. Тая му особность подкрѣпя и устройството на основата, което е микрогранитово.

Скалата е лека; има относително тегло 2·556.

Главниятъ минераленъ съставъ на скалата опрѣдѣля и простата диагноза, но точниятъ ѝ съставъ, както и особноститѣ на индивидитѣ на единичнитѣ видове се разпознаватъ съ помощьта на микроскопа.

Въ скалата се различаватъ минералитѣ: *ортоклазъ, амфиболъ, биотитъ, плагиоклазъ, кварцъ, авгитъ, магнетитъ, апатитъ, титанитъ* и *цирконъ*. Особноститѣ имъ сѫ слѣднитѣ:

Ортоклазътъ е едъръ и дребенъ. Едриятъ ортоклазъ достига 3—4 с. м. голѣмина. Той е въ съвършени прости и срастлъчни

Digitized by Google

кристални форми, на които се различаватъ стѣнитѣ: 001, 010, 110, 101, 130, 111 и рѣдко 021. Срастлъцитѣ сѫ карлсбадски: лѣви и дѣсни. Тѣ сѫ дебелоплочести и съ индивиди, които едва достигатъ ръба на призмата въ срастлъка. Повръхнинитѣ имъ въ рѣдки случаи сѫ равни и гладки; обикновено сѫ задълбани отъ враслитѣ въ тѣхъ биотитови и амфиболови индивиди, които, като по-лесно разрушими, сѫ изпадали и образували трапчинки по тѣхъ. Освѣнъ туй отдѣленитѣ отъ основната маса индивиди винаги съдържатъ на повръхностьта си часть отъ нея, която поради плътното ѝ срастване съ повръхностьта на индивида мѫчно се отлѣпва отъ него; затова и повръхностьта въ много рѣдки случаи е лишена отъ нея. Тия индивиди и срастлъци, както и по-рано отбѣлѣзахъ, съставятъ чакъла на ронливата повръхность на порфировото землище. Вътрѣшно индивидитѣ се показватъ еднородни, която еднородность нарушаватъ включенията отъ другитѣ околни минерали, напрѣчнитѣ напуквания, срастването имъ съ плагиоклазъ или зоналното устройство. Въ тѣхъ нѣма свойствената на санидина отъ трахититѣ и риолититѣ цѣпителность и наяване отъ основната маса.

Съ сѫщитѣ особности се отличава и субпорфировиятъ ортоклазъ, само че въ неговитѣ форми зоналность не се забѣлѣзва. Въ тая индивидуална голѣмина дохожда и плагиоклазътъ, който по естество е олигоклазъ.

Биотитътъ е въ ситни кристалинни луспи и кристални кѫсове съ кафява проходна боя; тѣ на мѣста сѫ набърчени отъ натиска на полу-подвижната скална основа при затвърдяването ѝ, а на други сѫ и съ частична промѣна въ хлоритъ. Въ тѣхъ освѣнъ цирконови зърна, апатитови кристалчета и ситенъ черенъ магнетитовъ прахъ, друго вещество не се забѣлѣзва.

Амфиболътъ съ просто око трудно се различава отъ биотита; ако не е блѣсъкътъ на послѣдния той би се взелъ като биотитъ или обратно. Въ микроскопа разликата се изтъква на пръвъ погледъ; тя е морфологична и физикална. Морфологичната разлика е въ прѣрѣзитѣ: надлъжнитѣ сѫ развлѣчени хексагони, а напрѣчнитѣ ромби съ прѣрѣзани остри рогове. Физикалната разлика е въ проходната боя, която е тъмно-зелена до кафява съ изразителенъ плеохроизъмъ, въ призматичната цѣпителность и въ еластицитетнитѣ отношения. Почти всички амфиболови форми сѫ единични индивиди съ по-гладки периферии отколкото ония на биотита. Включенията му сѫ като на послѣдния.

Digitized by Google

По край горнитѣ два обагрени бисиликата забѣлѣзва се и малко авгитъ, но той е много малко и съ формитѣ на амфибола.

Апатитътъ е повече отъ магнетита. Формитѣ му сж кжси кристалчета съ ясни полигонални ограничеиия. Той е проникналъ на всждѣ изъ масата.

Титатинътъ е рѣдъкъ и въ уединени начупени кристали или кристални кжсове.

Цирконътъ е въ ситни неправилни зърна.

Най-безформенъ е кварцътъ. Той въ нѣкои отъ индивидитѣ си се прѣдставя като слѣди отъ скелетни индивиди, при други като заоблени зърна. Въ всички той показва, че основната маса му е дѣйствувала разрушително. Кварцъ има и въ основната маса, но тамъ той е въ ситни зърнести маси.

Много е важенъ фактътъ, че всичката основа е индивидуализувана; нѣма основно стъкло.

По изобилието на амфибола порфиръть може да увеличи наслова си съ прилагателното *амфиболовъ*.

2. **Връхъ Куцулиница.** Въ тая мѣстность порфирътъ заема само горнитѣ отдѣли на върха, тамъ дѣто е построенъ пограничниятъ войнишки постъ. Тоя порфиръ въ извѣстни отношения показва разлика отъ прѣдходния. Въ него ако и да е спазенъ общиятъ изгледъ на първия по устройство, а до нѣкждѣ и по боя, но все пакъ има различия, които реагиратъ и на простата очна диагноза.

На него съ просто око се забѣлѣзватъ освѣнъ едритѣ фелдшпатни индивиди, които причиняватъ порфирностьта и които по голѣмина сж еднакви съ съотвѣтнитѣ на сжщата скала отъ първото находище, но още и тъмно-зеленитѣ субпорфирни кристални форми, които по право се числятъ къмъ основата, но на които естеството не е тъй ясно, както въ първото находище на сжщата скала. Освѣнъ туй боята на основата е съ сиво-зеленикава бойна отсѣнка, а едриятъ фелдшпатъ малко замжтнѣлъ и съ червеникава окрашка.

Относителното му тегло е 2·574.

И въ микроскопа се забѣлѣзва разлика. Прѣди всичко обагрениятъ бисиликатъ по вещество е еднороденъ. Веществото, въ повечето случаи, езеленикаво и съ свойствата на хлоритъ, но тукъ-тамъ има и мусковитъ. И двата минерала сж вторични продукти на първичния, който по контури и цѣпителность съотвѣтства на биотитъ. Само нѣкои отъ продълговатитѣ неправилни прѣрѣзи на биотита наподобяватъ формитѣ на амфиболъ. Тия подирнитѣ сравнени съ първитѣ сж много по-малко, и за туй въ това находище на порфира количеството на

Digitized by Google

биотита е било повече отколкото количеството на амфибола, та ако се придаде къмъ наименуванието на порфира и прилагателното „биотитовъ", не ще да бжде противно на фактитѣ.

Друга особность, която се изтъква съ микроскопа, е прѣсностата на фелдшпатовото вещество; то въ всички голѣми и малки индивиди е промѣнено въ каолинъ и серицитъ; но освѣнъ туй въ попрѣснитѣ отъ тѣхъ съотвѣтствува на типиченъ ортоклазъ, въ който не личи зонално устройство. Плагиоклазътъ (олигоклазъ) по всичко съотвѣтствува на ортоклаза; отличава се отъ него по полисинтетнитѣ си срастванкя.

Въ порфира отъ това находище кварцътъ е повече отколкото кварцътъ въ прѣдходното, но по форма и физикални особности той остава еднакъвъ съ него.

Другъ отличителенъ бѣлѣгъ на тоя порфиръ е, че основата му въ сравнение съ основата на порфира отъ прѣдходното находище е пакъ съ сжщото устройство, но. е по-едрозърнеста. Освѣнъ това въ тоя порфиръ има и пиритъ, който е цѣлъ промѣненъ вълимонитъ.

Къмъ всички тия особности заслужва да се прибави и слѣдната, която се забѣлѣзва само въ нѣкои части отъ скалното находище, а именно, че около нѣкои отъ по-дребнитѣ кварцови индивиди се забѣлѣзва вѣнецъ отъ радиарно лучесто устроенъ фелдшпатъ, който по свойства въ нищо не отличава отъ фелдшпата на основата, само че като по-ситнолучесть и повечето въ каолинъ промѣненъ е по-тъменъ за проходната свѣтлина, а слѣдователно и по-отчетливо изтъква разширението на вѣнеца.

3. **Върхове Ждрапаница и Блатежница.** Въ тия двѣ находища, както и въ прѣдходното, порфирътъ се провира прѣзъ кристалинни шисти и образува закржглени находища надъ тѣхъ. По общъ изгледъ и устройство той не показва голѣма разлика, но все пакъ може да се посочи на частична вариация, която се изтъква въ боята и устройството му. Въ тия двѣ порфирови находища едрата порфирность на материала се изтъква въ по-рѣдки индивиди или срастлъци; прѣвѣсъ взема дребната порфирность, която е пакъ по фелдшпата. Освѣнъ туй скалната боя е съ по-тъмна отсѣнка, понеже и въ основата е пръснато зеленикавото вещество. На мѣста напрѣдналото разрушение на масата е угасило общия блѣсъкъ на скалата, а порфировитѣ фелдшпати прѣдставя ръждиво-жълтеникави.

Частична разлика се забѣлѣзва, и когато скалата се наблюдава въ тънки препарати. Тя въ съставно отношение се изтъква въ от-

Digitized by Google

сжтствието на слѣди отъ амфиболъ и пиритъ и въ присжтствието на епидотъ и хлоритъ съ радиарно лъчесто устройство. Освѣнъ туй магнетитътъ ѝ е рѣдъкъ, сжщо и апатитътъ, само че послѣдниятъ е въ по-едрички кристални форми и кристални кжсове. Сжщото е и съ циркона.

Разлика въ структурата, освѣнъ оная, която по-рано се отбѣлѣза, има и въ самата основа. Въ нея се забѣлѣзва агрегиране на еднороднитѣ вещества кварцово и фелдшпатно, отъ което едни мѣста сж по-свѣтли, а други по-тъмни, а отъ туй и основата се показва напетнена или псевдопорфирна

По осталитѣ си минерали и свойствата имъ, както и по другитѣ свойства, порфирътъ е тъждественъ съ оня отъ Куцулиница.

4. Върхъ Руенъ. Руенската височина, на която е построенъ войнишкиятъ пограниченъ постъ, е заета пакъ отъ сжщия порфиръ. Той въ нищо не отличава отъ порфира на Куцулиница, даже и въ особноститѣ на минералнитѣ си видове и общото устройство на скалната маса. Въ него личатъ и остатъцитѣ отъ титанита.

5. Сака-башъ, надъ поста между Бождерица и Сака-башъ. Руенскиятъ материалъ се повтаря и въ находищата му въ Сака-башъ с.-з. отъ Руенъ и западнитѣ склонове на Сака-башъ надъ поста между върха Бождерица и Сака-башъ. Тъждественъ по съставъ и устройство съ него, различава се по много напрѣдналото промѣнение, а поради туй и съ друга боя, въ която ръждивата отсѣнка взема върхъ надъ типичната боя. Въ повръхностьта на тия находища еруптивниятъ материалъ е жълтеникъвъ, едритѣ фелдшпата запълнени отъ ръждива глинеста маса, а сжщо и мѣстата на обагрения бисиликатъ. Хлоритовото вещество, което въ порфира отъ прѣдходнитѣ находища заемаше мѣстото на първичния биотитъ или амфиболъ, въ порфира отъ тия находища е съвършено унищоженъ, вслѣдствие на това и бозовата боя на скалната основа е заръждавѣла. Дребниятъ фелдшпатъ е по-прѣсенъ, но и той е до толкова каолинизуванъ, че се познава само по контуритѣ, които опрѣдѣлятъ каолиновата маса. На биотита личатъ само контуритѣ, които въ повечето случаи се ограждатъ отъ мусковитъ. Магнетитътъ и апатитътъ сж рѣдки и запазени. Микрогранитовата основа е съ по-изразено петнесто или псевдопорфирно устройство, понеже фелдшпатътъ като по-промѣненъ изтъква много нагледно своето положение и отличие отъ ситнозърнестия кварцъ.

6. Освѣнъ въ горнитѣ находища порфиръ има въ Равна-нива, между върха Чуката и поста Сива-кобила на граничната линия,

Digitized by Google

с.-и. отъ колибитѣ на пѫтя отъ поста Сива-кобила за Раково, въ южнитѣ склонове на Прѣдѣла (Раковско) на едно двѣ мѣста и въ мѣстностьта Черната-скала на граничната линия.

Въ всички тия находища материалътъ съставно и структурно остава тъждественъ съ съотвѣтния отъ прѣдходнитѣ находища, съ тая само разлика, че на мѣста е по-дребно-порфиренъ. По компактность и изгледъ порфирътъ отъ подирното находище (Черната-скала) се приближава къмъ порфира отъ Църварско, а порфирътъ отъ другитѣ находища — къмъ порфира на Куцулиница и Руенъ.

V. Трахити.

Обикновенъ трахитъ.

Гюешево — Деве-багъръ. Скалата е съ пепеляво-сива боя, изпъстрена съ тъмно зеленикави матови кристални игли или точки и съ розово червеникави субпорфирни фелдшпатови петна. Тя е лека, рахла и на пипане грапава. Въ тънкитѣ препарати различаваме минералитѣ: *ортокласъ* (санидиновъ типъ), *плагиокласъ, биотитъ* и *амфиболъ* промѣнени частично въ хлоритъ и рѣдъкъ ситенъ *магнетитъ* и *апатитъ,* ситнокристаленъ промѣненъ *титанитъ* и ситна зеленикава *хлоритова маса.* Основата му е криптокристалинна.

Полигоналнитѣ ограничения на фелдшпата, неясни за простото наблюдение, съ помощьта на микроскопа се откриватъ за съвършени. Съ него се доказва, че не всичкиятъ фелдшпатъ е моноклиненъ, но че и триклиннитѣ вариации иматъ въ него своето разпространение, обаче и двата вида фелдшпатъ сѫ съ напрѣднало промѣнение. Биотитътъ е ситенъ и ясно полигоналенъ; на мѣста нацѣпенъ и набърчанъ. Тукъ-тамъ показва промѣна и въ епидотови лещи. Другитѣ минерали сѫ съ обикновени свойства.

Б. Кристалинни шисти.

I. Гнайси.

Зърнестъ биотитовъ гнайсъ.

Подъ колибитѣ на Сива-кобила за Раково. Биотитовиятъ гнайсъ отъ тоя край на планината е съ зърнесто устройство и съ изгледа на гранитогнайсъ. Той се състои отъ *кварцъ, фелдшпатъ, биотитъ, мусковитъ, титанитъ, илменитъ, магнетитъ, цоизитъ* (?), *цирконъ, апатитъ, епидотъ, левкоксенъ* и *хлоритъ.* Кварцътъ е едро-

Digitized by Google

и дребно-зърнестъ; послѣдниятъ облага първия или пълни междинитѣ между него и другитѣ съставни минерали на скалата. Фелдшпатътъ е сѫщо зърнестъ; по естество е *ортоклазъ, плагиоклазъ* и *микроклинъ*. Биотитътъ е луспестъ и събранъ въ тѣсни ивички, които въ широката повръхнина на луспитѣ се показватъ като черни петна; той изразява шистозностьта на скалата.

Другитѣ минерали сѫ малко и уединено разхвърлени изъ скалната маса; отъ тѣхъ послѣднитѣ сѫ вторични продукти.

2. **Кознишкото ханче на шосето между Кадиинъ мостъ и Дупница.** Източно отъ самата сграда се показва на земната повръхность сива бозова скала съ зърнесто устройство и привидно наслоение (само въ една посока). Скалата е компактна и жилава съ микропегматитово устройство, съ една рѣчь съ изгледа на жиленъ материалъ. Въ тънкитѣ препарати показва, че съдържа *фелдшпатъ, биотитъ, кварцъ, епидотъ, хлоритъ* и *левкоксенъ*. Отъ тѣхъ най-много е фелдшпатътъ. По естество той отговаря главно на плагиоклаза олигоклазъ, покрай който има и единични фелдшпатови индивиди, които съотвѣтствуватъ на ортоклазъ. Но ако се има прѣдъ видъ тѣхното напрѣднало промѣнение въ каолинъ и мусковитъ, което обема цѣлото протежение на индивидитѣ и което може би маскира полисинтетностьта имъ, ако сѫ имали такава, то голѣма часть отъ тѣхъ ще минатъ къмъ плагиоклазовитѣ индивиди.

Кварцътъ е най-бистриятъ минералъ въ скалната маса. Формитѣ му сѫ неправилни зърна.

Биотитътъ се познава само по своитѣ индивидуални форми, защото веществото въ тѣхъ е вторично — хлоритъ.

Епидотътъ е зърнестъ и неправилно разхвърленъ изъ скалата въ единични зърна или групи отъ такива зърна.

Ако се има прѣдъ видъ формата и видътъ на скалнитѣ елементи въ препаратитѣ и тѣхното взаимно положение, то тоя видъ скала би отговаряла най-много на *кварцовъ биотитъ диоритъ,* но има факти, а особно частичното наслоение на скалата, които ме каратъ да я причисля къмъ зърнеститѣ *биотитови гнайси.*

Порфировъ биотитъ гнайсъ.

Между селото Длъхчево и Еремия. Скалата въ по-голѣмо изобилие се явява на срѣдата на пѫтя между Длъхчево и Еремия.

Digitized by Google

Тя е съ зърнесто луспесто устройство и рѣдки порфирови червеникави фелдшпатни индивиди, голѣмината на които достига до сантиметъръ. Скалата е компактна, жилава и съ тъмна бозова боя съ зеленикава отсѣнка, понеже слюденото вещество се подкрѣпя и отъ зеленикавата хлоритово-епидотна маса. Главнитѣ минерали на скалата се различаватъ и съ просто око, но точниятъ ѝ минераленъ съставъ може да се опрѣдѣли само съ помощьта на микроскопа. Той е отъ *кварцъ, фелдшпатъ (ортоклазъ и плагиоклазъ), биотитъ, мусковитъ,* много *епидотъ* и малко *хлоритъ, титанитъ, магнетитъ, хематитъ, цирконъ* и *апатитъ*. И въ тая скала въ зърнесто луспестата ѝ основа най-едриятъ минералъ е фелдшпатътъ. Той е прѣпълненъ съ ситнозърнеста маса — метаморфенъ продуктъ, вѣроятно цоизитъ, който на мѣста е размѣсенъ и съ мусковитъ. Освѣнъ това въ него се съдържа и зърнестъ епидотъ, който е повече въ ортоклазовитѣ индивиди и то самъ или въ съдружие и съ биотитъ.

Кварцътъ е дребно-зърнестъ и мозаично устроенъ; той самъ или заедно съ слюдата заема междинитѣ на фелдшпатовитѣ индивиди.

Биотитътъ е рѣдко въ уединени луспи; той образува обикновено групи, въ които индивидитѣ заематъ разно положение. Прѣснитѣ му индивиди пропущатъ кафявата свѣтлина и се показватъ бистри; но нѣкои отъ тѣхъ съдържатъ иглести включения, разположени въ посока 60° едни къмъ други. Другитѣ сѫ зеленясали отъ метаморфозата въ хлоритъ. Повечето сѫ съ обикновенитѣ оптични свойства на биотита, но има и такива, които отъ механически натискъ сѫ ги измѣнили.

Мусковитътъ е малко; явява се като уединени луспи или въ малки групици отъ по 4—5 индивида.

Епидотътъ е много и зърнестъ; освѣнъ въ фелдшпата има го и въ съдружие съ биотита, а на много мѣста и въ междинитѣ на другитѣ минерали или тѣхни пукнатини.

Хлоритътъ е метаморфенъ продуктъ на биотита.

Титанитътъ, както и осталитѣ минерали, е рѣдка съставна часть на скалата. Всичкитѣ сѫ съ свойствата на съотвѣтнитѣ минерали отъ другитѣ кристалинни шисти на края.

Биотитовъ гнайсъ.

1. **Западно отъ Скрино въ посока за Бѣли-рътъ.** Скалата заема интензивно разпространение въ източнитѣ отдѣли на Бѣлия рътъ кѫдѣ Скрино. Отъ напрѣдналото промѣнение тя е изгубила

Digitized by Google

първичния си изгледъ и боя и получила сива жълто-зеленикава боя и рахла консистенция. При всичко че наслоението ѝ е ясно отъ разположението на тъмно-зеленикавия минералъ, но то на мѣста се маскира отъ разрушението на фелдшпатовото вещество. Съставътъ на скалата се различава само съ помощьта на микроскопа. Съ него се установяватъ минералитѣ: *кварцъ, ортокласъ, плагиокласъ, биотитъ, епидотъ (цоизитъ), хлоритъ, магнетитъ* и много ръждива материя, която заема пукнатинитѣ на скалата и мѣстата на метаморфното вещество.

Кварцътъ е дребно-зърнестъ, мътенъ и неправилно пръснатъ изъ скалната маса. Фелдшпатътъ е каолинизуванъ и епидотизуванъ, но на мѣста той е заетъ отъ мусковитови мембрани и цоизитови зърна. Биотитътъ е ивичесто разположенъ и съ жълто-кафява, ръждива боя; промѣненъ е въ хлоритъ. Епидотътъ, който дохожда въ дребно-зърнести агрегати и образува неправилно разположени ивици, съдържа въ себе и много цоизитъ.

Магнетитътъ е малко, но ръждивата материя е доволно много.

Дървовиденъ гнайсъ.

Между поста Лисия и Бураново. Тоя гнайсъ въ тия краища постига интензивно разпространение. При всичко че въ него блещивата луспеста слюда играе специфична видова роль, но за наименуванието прѣдпочетохъ особностьта на устройството му, понеже е бѣлѣгъ още по-характеренъ отъ първия. Разположението на блещивото черно и бѣло слюдено вещество е въ прави тънки ивици, които се редуватъ съ малко по-широчки сиви ивици отъ фелдшпатово и кварцово вещество, фактъ който дава общо впечатление на дървено устройство въ надлъженъ разрѣзъ. Тукъ-тамъ се забѣлѣзватъ малки разширения отъ сивото вещество, които наподобяватъ малки лещи или очи, но тѣ сж толкова на рѣдко, че общото впечатление отъ устройството не се разваля отъ тѣхъ. Него не нарушаватъ и рѣдкитѣ по широчки пегматитови жили, понеже и тѣ сж въ посока успоредна на наслоението.

Главниятъ минераленъ съставъ на скалата, който опрѣдѣля и простото око, а именно: *фелдшпатъ, кварцъ, черна* и *бѣла слюда,* остава почти сжщиятъ, и когато скалата се наблюдава съ микроскопъ. Съ послѣдния се прибавятъ само нѣкои ситни или акцесорни минерали като *цоизитъ, епидотъ, хематитъ, цирконъ, апатитъ* и *ръждива материя,* но и тѣ сж рѣдкость.

Digitized by Google

Въ тая скала сивото минерално вещество е повече отъ слюдата; него съставя главно фелдшпатътъ и кварцътъ. Първиятъ, на мѣста повече отъ втория, се състои отъ ортоклазъ и плагиоклазъ, който е въ неправилни зърнести единични (ортоклазъ) или полисинтетни форми (олигоклазъ), които сѫ съ неправилно ограничение и неправилна връзка съ кварца. Тѣ сѫ съ частична промѣна въ цоизитъ и малко каолинъ.

Кварцътъ е дребно-зърнестъ и въ повечето случаи ивичесто разположенъ изъ фелдшпатовата маса, но има го и въ уединени групи или зърна изъ нея.

Черната слюда е по-малко отъ бѣлата; тя е и пò-ситна отъ нея. Тя въ малки групици или единични луспи е пръсната изъ бѣлата слюда, която е слоевидно разположена въ междинитѣ на сивитѣ зърнести ивици, съ което и изтъква общото устройство на скалата.

Цоизитътъ освѣнъ изъ фелдшпатовитѣ индивиди има го и въ отдѣлни групици, проточени по наслоението на скалната маса. Въ тия групи той се показва по-едъръ и съставенъ отъ неправилно ограничени продълговати и напрѣчно напукани индивиди, които въ повечето случаи сѫ съ взаимно паралелно положение. Тѣ сѫ безбойни, безъ плеохроизъмъ, съ паралелно потъмнѣние и интензивни поляризационни бои. Съ тѣхъ е размѣсенъ и малко епидотъ, който се отличава по косото си потъмнѣние и слабия плеохроизъмъ.

Хематитътъ е рѣдъкъ; явява се въ малки кръвно-червени мембрани.

Цирконътъ и апатитътъ сѫ, както въ другитѣ шисти, на края.

Ръждивата маса бѣлѣжи тънкитѣ пукнатинки на скалата и околноститѣ имъ.

Мусковитовъ гнайсъ.

1. **Подъ Руенъ.** Тоя гнайсъ е въ южнитѣ склонове на върха, дѣто е построенъ постътъ на пограничната ни стража. Той е съ сива боя съ слаба зеленикава отсѣнка и съ ясно паралелно наслоение. Минералитѣ на скалата се забѣлѣзватъ и съ просто око, но особноститѣ имъ по-добрѣ се спецификиратъ съ помощьта на микроскопа. Последниятъ различава минералитѣ: *кварцъ, фелдшпатъ, мусковитъ,*

Digitized by Google

малко *хлоритъ,* малко *магнетитъ, глинеста* сива *ръждива маса,* която бѣлѣжи пукнатинитѣ на скалата и мѣстата на минералното вещество пиритъ, отъ което се е образувала, *пиритъ* въ кристални форми, заети отъ лимонитъ, и малко *цирконъ* и *апатитъ.*

Кварцътъ е въ срѣдно- и ситно-зърнести агрегати съ неправилни ограничения и съ рѣдки включения отъ цирконъ, неправилно пръснати иглици отъ бисолитъ, тънки ивици отъ течности въ праховиденъ видъ, тукъ-тамъ частички отъ околнитѣ минерали и апатитъ.

Фелдшпатътъ е ортоклазъ и олигоклазъ; и двата вида се явяватъ въ по-едрозърнести и неправилно ограничени ивичести форми, прѣпълнени съ ситни включения неопрѣдѣливо естество и метаморфни продукти отъ каолинъ и мусковитъ.

Слюдата мусковитъ е въ групи, ивичесто положени въ междинитѣ на другитѣ минерали; тя е съставена отъ многобройни индивиди, разположени въ посока успоредна на плочестата имъ повърхнина.

Хлоритътъ е мембраненъ и въ съдружие съ слюдата.

Магнетитътъ е много малко и въ уединени зърна или купчинки отъ зърна въ фелдшпатовитѣ партии.

Пиритътъ е въ уединени кубични кристалчета.

Цирконътъ — въ зърна и кристалчета; сѫщо и апатитътъ.

2. **Бождерица.** Тоя видъ шистъ заема сѣв. поли на върха Бождерица и продължава къмъ изтокъ до въ зап. с.-з. склонове на Сака-башъ. Той е дребно-зърнесть луспесть сивъ гнайсъ съ ясно наслоение по слюденото вещество. Точниятъ му минераленъ съставъ се узнава съ помощьта на микроскопа; той е: *кварцъ, фелдшпатъ, (ортоклазъ* и *олигоклазъ) мусковитъ, малко биотитъ, хлоритъ, тъмна ръждива маса* изъ междинитѣ на скалата, рѣдъкъ *цирконъ, апатитъ* и *магнетитъ.* Особноститѣ на тия минерали оставатъ почти сѫщитѣ както и въ прѣдходния гнайсъ съ тая само разлика, че кварцътъ е дребенъ, а фелдшпатътъ по-едъръ и по-мѫтенъ отъ него. Мусковитътъ и свързания съ него биотитъ е по-едролуспесть отъ съотвѣтния въ прѣдходнитѣ гнайси, а хлоритътъ е дребнолуспесть. По всичко друго той е сходенъ съ него.

3. **Прѣдѣлътъ надъ Раковско.** Тоя гнайсъ въ областьта на Прѣдѣла има интензивно разпространение; отъ него сѫ заети южнитѣ отдѣли по пѫтя за Раково, самиятъ върхъ и пространството на сѣверъ въ посока за къмъ Лилинска чука, а сѫщо на изтокъ кѫдѣ Страдалово и на западъ кѫдѣ Атъ-курия. Въ него сѫ и порфировитѣ легла въ южнитѣ склонове на Прѣдѣла. Гнайсътъ на пръвъ погледъ

Digitized by Google

прави впечатление на микашистъ, за какъвто и на много отъ споменатитѣ му находища може да се приеме, но въ сивата му маса подъ микроскопа се показва, че фелдшпатовото вещество е почти въ еднакви количества съ кварцовото. Гнайсътъ е съ дребно-зърнесто луспесто устройство и паралелно наслоение по слюдата мусковитъ. Съ помощьта на микроскопа се установява минераленъ съставъ отъ *кварцъ, фелдшпатъ (ортоклазъ и плагиоклазъ), мусковитъ, цоизитъ* (?), *хематитъ, хлоритъ, цирконъ и апатитъ.* Главнитѣ минерали на скалата (кварцъ, фелдшпатъ и мусковитъ) сж съ обикновенитѣ свойства на съотвѣтнитѣ имъ видове отъ другитѣ гнайсови находища на края. Такива сж и послѣднитѣ четири. Въ очи бие цоизитътъ. Такъвъ едъръ не се забѣлѣзва въ другитѣ скали на планината, освѣнъ въ дървовидния гнайсъ на Бураново. Той се явява въ уединени широчко-ивичести кристални индивиди или групи отъ тѣхъ, въ които взаимното паралелно разположение намира приложение. Индивидитѣ сж продълговати и въ краищата си заострени и напрѣчно или косо напукани. Тѣ сж прогледни; пропущатъ бѣлата свѣтлина съ съвсѣмъ слаба абсорбция. Плеохроизъмъ нѣматъ. Повечето отъ тѣхъ, въ посока успоредна на дългата ось на индивидитѣ, показватъ съвършена цѣпителность и съвършено потъмнѣние; но има такива, които правятъ изключение отъ послѣдното правило; такива показватъ и по-голѣма абсорбтивна способность. Вѣроятно тѣ сж прѣходни форми къмъ епидота. При тия особности казаниятъ минералъ се прѣдставя за цоизитъ.

4. Постъ „Коприрвенъ" на границата. Гнайсътъ въ тоя край показва извѣстна особность отъ гнайса на другитѣ краища на планината. Той е съ отворено сива боя, тукъ-тамъ съ малки ръждиви петна и съ слабъ блѣсъкъ отъ ситнитѣ слюдени луспици, които пълнятъ скалата на всѣкждѣ и съ чернитѣ петна заедно изтъкватъ нейното не до тамъ изразително наслоение. Съставътъ на гнайса, ако и да се нагажда при простото наблюдение, точно се опрѣдѣля съ микроскопа. Той е отъ *кварцъ, фелдшпатъ, (ортоклазъ и плагиоклазъ), мусковитъ, биотитъ, цоизитъ* (?), *хлоритъ, хематитъ, ръждива материя* и съвсѣмъ малко *цирконъ* и *апатитъ.* Първитѣ три сж главнитѣ скални минерали; послѣднитѣ сж рѣдкость. Цоизитътъ е повече; той съотвѣтствува на цоизита отъ дървовидния гнайсъ до Борованъ.

Кварцътъ е зърнестъ и разположенъ въ алтернативни редици съ фелдшпата и слюдената маса, но има го и пръснатъ изъ

Digitized by Google

мѣстата, заети отъ послѣднитѣ двѣ минерални вещества; въ тѣхъ на мѣста се показва и по-дребнозърнесть.

Фелдшпатътъ и въ тая скала е по-едъръ отъ кварца; той на мѣста е бистъръ като него, а на други замжтнѣлъ отъ частичната метаморфоза въ мусковитови луспици и цоизитови зърна.

Мусковитътъ, ако и да се показва повръшно въ уединени луспи, въ микроскопа се показва въ групици отъ много луспи, разположени паралелно по между си и паралелно въ междинитѣ на кварца и фелдшпата. Понеже за простото наблюдение той се показва дребенъ и наподобява серицитъ, по него и скалата би се именувала *серицитъ гнайсъ.* Но тъй като формитѣ му въ микроскопа се отличаватъ отъ серицитовитѣ и съотвѣтствуватъ на типични мусковитови, затова и скалата получава горното наименувание.

Като особность и въ тоя гнайсъ е обилното количество зърнеста дребно-кристалинна маса, която е разположена въ ивици съ посока еднаква на наслоението. Тая маса по физикалнитѣ си особности най-много съотвѣтствува на цоизитъ.

Другитѣ скални минерали не прѣдставятъ морфоложка и физикална особность; тѣ сж еднакви съ съотвѣтнитѣ отъ другитѣ кристалинни шисти на планината.

Амфиболовъ гнайсъ.

Западно отъ Бобошево. Скалата е зърнеста съ изразително наслоение по тъмно зеления минералъ и съ бозово зелена боя, свойства, които за простата диагноза на скаленъ видъ, особно по амфибола, биха я опрѣдѣлили като амфиболитъ. Разгледана въ тънки препарати въ микроскопа, тя напълно съотвѣтствува на гнайсъ. Въ нея минералниятъ съставъ е отъ *амфиболъ, биотитъ, кварцъ, фелдшпатъ, магнетитъ, епидотъ, апатитъ, цирконъ, мусковитъ* и *каолинъ.* По количество главнитѣ минерали амфиболъ, фелдшпатъ сж почти еднакви; но не е малко кварцътъ и биотитътъ. Понеже фелдшпатътъ е повечето олигоклазъ, то скалата би заслужвала наименуванието *диоритъ амфиболитъ,* но като се има прѣдъ видъ и количеството на кварца и биотита, които сжщо не сж малко, дава ѝ се горното наименувание, като по-съотвѣтно за тоя видъ минерална комбинация.

Амфиболътъ на скалата е повечето въ зърнести или широкоплочести индивидуални форми и срастлъци (по 100) съ неправилни ограничения, но въ нѣкои отъ индивидитѣ се забѣлѣзва и частична

Digitized by Google

полигоналность. Въ проходната свѣтлина амфиболътъ се показва зеленъ, съ силенъ плеохроизъмъ отъ тъмно зеленъ до свѣтло-жълтъ. Вътрѣшностьта му е чиста; съдържа само рѣдкитѣ акцесорни примѣси на скалата като включения и продуктитѣ на частичната си метаморфоза, главно епидотъ.

Олигоклазътъ по величината и формата на повечето отъ индивидитѣ си съотвѣтствува на амфибола, но въ нѣкои той го надминава по голѣмина. Индивидитѣ му сж неправилно ограничени, широки, проточени или четвъртито заоблени ивици, които въ нѣкои своя части сж съвършено бистри, а въ другитѣ замъглени отъ метаморфозата си въ каолинъ и мусковитъ. Всички безъ изключение сж полисинтетни срастлъци по албитовия законъ. Нѣкои сж съ извити срастлъчни ламели, а други сж напрѣчно накжсани, и частитѣ имъ размѣстени.

Ортоклазътъ по форми и свойства е както плагиоклазътъ; различава се отъ него само по количество. Той е по-малко отъ плагиоклаза.

Кварцътъ е срѣдно-зърнестъ и заема междинитѣ между фелдшпата, амфибола и черната слюда. Той е най-бистриятъ минералъ въ скалата.

Биотитътъ е въ уединени или сбрани на купъ дребни люспи, които реагиратъ на простата диагноза, но на които свойствата подобрѣ се различаватъ съ микроскопа. Той е въ нацѣпени и по краищата навлакнени ивици, много отъ които сж съвършено промѣнени въ хлоритъ.

Епидотътъ, освѣнъ въ амфибола или около него, намѣрва се и изъ фелдшпатовитѣ индивиди или въ междинитѣ на другитѣ минерали въ скалата.

Магнетитътъ е въ уединени зърна неправилно разхвърлени изъ скалната маса.

Осталитѣ минерали сж както и въ другитѣ скали.

Мусковитовъ хлоритъ гнайсъ.

1. Сака-башъ. Тоя гнайсъ заема голѣма часть отъ южната половина на гребена Сака-башъ. Понеже е тънкослоенъ и повръшно силноблещивъ, на пръвъ погледъ може да се вземе като микашистъ съ хлоритъ, но точната микроскопска диагноза му опрѣдѣля мѣстото между гнайситѣ. Той се състои отъ ситнозърнестъ *кварцъ* и *ортоклазъ,* по-едъръ *мусковитъ* и *хлоритъ* почти въ еднакви коли-

Digitized by Google

чества, отъ *глинеста маса, магнетитовъ прахъ* и съвсѣмъ малко *цирконъ*. Особното отличие на тоя гнайсъ се състои въ количеството на хлорита, който е пръснатъ на всѣкждѣ изъ скалната маса и до нѣкждѣ маскира количеството на слюдата и дава зеленикава боя на масата, по която и скалата би могла да се счете за *хлоритовъ гнайсъ*.

2. Между Длъхчево и Еремия въ рѣката подъ първото село. Тоя видъ скала заема обширно пространство въ споменатата мѣстность. Устройството на гнайса е неясно слоевидно съ повръхнини тънко набърчени. Боята му е зеленосива отъ хлоритъ и сивото вещество. На повръхностьта се показва и блещивата бѣла слюда въ ситни луспици; отъ нея и хлоритовото вещество скалната повръхность се характеризува съ слаба мазнина. На нея се различаватъ само минералитѣ хлоритъ, мусковитъ и тукъ-тамъ дребнопорфировъ пиритъ неправилно пръснатъ изъ масата и на повечето мѣста промѣненъ въ лимонитъ, отъ който мѣстата му и околностьта имъ сж винаги ръждиви. Съ микроскопа се установява съставътъ на скалата и свойствата на отдѣлнитѣ минерали. Съставнитѣ минерали на скалата сж *кварцъ*, *фелдшпатъ (ортоклазъ и плагиоклазъ), хлоритъ, мусковитъ, магнетитъ, хематитъ, калцитъ* и ситнитѣ акцесорни примѣси на другитѣ гнайсови скали отъ края.

Слоевидностьта на скалата въ микроскопа е изразителна; нея изтъква положението на слюдата и хлорита.

Хематитътъ е повечко и въ дребни неправилни зърна или продълговати форми, привързани на хлоритовото вещество. Едритѣ фелдшпати сж по-бистри и съ свойственитѣ метаморфни зърнести и мембранозни продукти. Ситниятъ фелдшпатъ е цѣлъ промѣненъ въ тѣхъ и за това показва агрегатна поляризация.

3. По-долѣ отъ горното находище на мѣста гнайсътъ се явява и съ по-яснозърнесто устройство. Той се отличава отъ прѣдходния и по други свои особности. Освѣнъ че изгледътъ му е зърнестъ, по който и наподобява гранитогнайсъ, но и устройството на единичнитѣ минерали е малко различно отъ съотвѣтното на прѣдходната скала. Минералитѣ сж по-бистри. Кварцътъ е въ групи събранъ, а фелдшпатътъ е въ усдинени едри зърна. Хлоритъ има и въ широки набърчени и нацѣпени биотитови форми, въ които поляризационнитѣ бои сж синкави като на мелилита и други минерали, които по свойствата си стоятъ близу до изотропнитѣ срѣди. Въ скалата има и много зърнестъ и кристаленъ цоизитъ, който е привързанъ на хлорита. Тукъ-тамъ има и ситно агрегиранъ епидотъ.

Digitized by Google

Хлоритовъ гнайсъ.

1. **Въ ю. ю.-и. отдѣли на Сака-башъ.** Тоя гнайсъ е съ тъмно-сива боя и зеленикава бойна отсѣнка, съ луспесто зърнесто устройство и ясно наслоение по зеленото вещество. Безъ микроскопъ се забѣлѣзватъ главнитѣ минерали на скалата: *кварцъ, фелдшпатъ* и *хлоритъ*, но съ него по край тѣхъ се опрѣдѣлятъ още: *мусковитъ, цирконъ, апатитъ, магнетитъ, хематитъ, епидотъ, титанитъ* и пироксенътъ *малаколитъ*.

Кварцътъ е зърнестъ, бистъръ и съ ондулаторно потъмнѣние. Пъленъ е съ бисолитъ. Фелдшпатътъ е ортоклазъ и олигоклазъ, които сж въ еднакви форми и почти въ еднакви количества. Прѣпълнени сж съ включения отъ пироксена малаколитъ и отъ продуктитѣ на частичната метаморфоза каолинъ и мусковитъ. Хлоритътъ е въ мембранозни групи, размѣсени съ хематитови зрънца и епидотъ, разположени въ междинитѣ на другитѣ минерали. Съ тѣхъ заедно е и мусковитътъ, който е сжщо дребно-луспестъ, даже по-ситенъ и отъ хлорита. Цирконътъ и апатитътъ сж въ рѣдки уединени кристалчета или кристални кжсове. Магнетитътъ е зърнестъ, но много по-малко отъ хематита. Епидотътъ е въ ситни агрегати. Титанитътъ — въ уединени кристални кжсове, а малаколитътъ — дребно-зърнестъ.

2. **Между Янкова махала и Синянова чука.** Тоя гнайсъ заема областьта на върха Дръндерица и е въ съсѣдство съ ю.-и. край на порфировата ерупция на Църварица. Той е компактенъ гжстъ гнайсъ съ тъмна зеленосива боя и не до тамъ ясно наслоение. Съставътъ му не реагира на простото наблюдение; по него той би могълъ да се причисли къмъ гжститѣ хлоритошисти, къмъ амфиболошиститѣ или къмъ метаморфнитѣ шисти. Съ помощьта на микроскопа се разкрива, че тоя гнайсъ е съставенъ отъ ситно-зърнестъ *кварцъ*, *фелдшпатъ, мусковитъ,* много *хлоритъ, цоизитъ, епидотъ, титанитъ, хематитъ, илменитъ, левкоксенъ* и *пироксенъ*. Отъ тѣхъ кварцътъ е ситно-зърнестъ, фелдшпатътъ е ортоклазъ и плагиоклазъ (олигоклазъ), отъ които послѣдниятъ е по-едъръ и по-прѣсенъ, а първиятъ цѣлъ промѣненъ. Едриятъ плагиоклазъ е начупенъ и размѣстенъ. Мусковитътъ е малко; той е метаморфенъ продуктъ на ортоклаза и на оня минералъ, който е далъ обилния хлоритъ. Съ послѣдния заедно дохожда цоизитъ и епидотъ, които образуватъ зърнести и лъчести агрегати, които сж ситно сдробени. Титанитътъ е рѣдъкъ; той е въ уединени кристалчета и кристални кжсове, които

Digitized by Google

всецѣло сѫ промѣнени въ левкоксенъ; но подирниятъ минералъ се образува и отъ илменита, на който слѣдитѣ сѫ добрѣ запазени. Хематитътъ е въ отдѣлни зърна или луспи съ неправилно ограничение. Пироксенътъ съотвѣтствува на диалагъ.

Аплитовъ гнайсогранитъ.

Сива-кобила. Кристалиннитѣ шисти въ граничната мѣстность между Щибаница, Сива-кобила, Щърби-върхъ, както и въ вѫтрѣшностьта на планината около тѣхъ, на мѣста губятъ типичния изгледъ на шиститѣ и се показватъ малко-много зърнести по сивото вещество; тѣ иматъ съвсѣмъ малко слюда, която отъ метаморфни процеси е почти изчезнала. Такъвъ е и образецътъ, който взехъ близу до колибитѣ Сива-кобила по пѫтя отъ поста за Раково. На него съ просто око не се забѣлѣзва слюда, а ципеста зеленикава *хлоритова маса*, която заема междинитѣ на зърнестото вещество. Послѣдното е отъ *кварцъ* и *фелдшпатъ*. Кварцътъ е двоякъ; едръ, въ бистри зърна съ ондулаторно потъмнѣние и на мѣста заграденъ отъ ръждива материя и ситенъ, който загражда едрия или пълни междинитѣ между него и фелдшпата. Послѣдниятъ е трояк: *ортоклазъ, плагиоклазъ* и *микроклинъ*. Всичкиятъ е въ неправилно зърнести или ивичести форми; освѣнъ туй първиятъ и вториятъ (олигоклазъ) сѫ частично промѣнени въ слюда и хлоритъ, а третиятъ е най-бистъръ. Той съдържа едрички плагиоклази като включения, а на мѣста петна и жилчици отъ жълтеникавата хлоритова маса, която е вториченъ продуктъ. Изъ тънкитѣ пукнатини по край хлоритовата маса, която дължи началото си на биотитъ, има и ситни мембрани отъ *мусковитъ*, но тѣхъ само микроскопътъ открива.

Другитѣ минерали на скалата, като *магнетитъ, цирконъ, апатитъ*, сѫ ситни и рѣдки и съ свойства, както въ другитѣ гнайси на планината.

Епидотовъ (цоизитовъ) гнайсъ.

До колибитѣ Фебрица на Бѣлия ритъ. Въ това землище кристалиннитѣ шисти се показватъ по-зърнести и съ не до тамъ изразително наслоение. Тѣ сѫ съ боята на гранита и почти съ неговото устройство, което поради частичното си наслоение показва прѣходъ къмъ гнайситѣ. Минералниятъ съставъ на скалата се различава съ просто око, но по-точно се опрѣдѣля съ микроскопа. Той е отъ *кварцъ, ортоклазъ, плагиоклазъ* и *биотитъ*, промѣненъ въ *епи-*

Digitized by Google

дотъ (цоизитъ), хлоритъ и *мусковитъ*. Най-много е кварцътъ и фелдшпатътъ. Първиятъ е ситно-зърнестъ и неправилно пръснатъ изъ масата, а вториятъ е по-едъръ отъ първиятъ въ неправилно ограничени продълговати, четвъртити и заоблени зърна. Ортоклазътъ е въ прости индивиди и карлсбадски срастлъци, а плагиоклазътъ въ полисинтетни прави и завити индивиди, въ които на мѣста личатъ срастванния и по двата главни триклино-фелдшпатови закона.

Биотитътъ се е запазилъ само тукъ-тамъ; неговото мѣсто е заелъ агрегиранъ епидотъ, който не е малко и около фелдшпата. Хлоритътъ е въ асоциация съ епидота. Прѣдъ видъ на унищожението на биотита и замѣнението му съ повече епидотъ и малко хлоритъ той напълно заслужва даденото му наименувание.

II. Микашисти.

Гнайсошистъ.

1. **Отъ билото на пѫтя Прѣдѣлъ—Злокощица.** Слѣдъ гнайса тоя видъ шистъ въ съдружие съ микашиста постига най-голѣмо разпространение. Но между него и гнайса, както между него и типичния микашистъ нѣма строга граница; на мѣста той незабѣлѣзано минава въ гнайсъ, на други е повечето съ микашистовъ изгледъ. Само микроскопътъ може да покаже, въ кои мѣста какъвъ е. Скалата е съ сива боя и блещива повръхность отъ мусковита, който въ повечето случаи паралелно се наслагва и изтъква шистозностьта на масата. На нея съ просто око се забѣлѣзва минералниятъ съставъ, който е отъ *кварцъ, мусковитъ* и *фелдшпатъ* и въ който количеството на фелдшпата играе класификаторна роль. Микроскопътъ къмъ тѣхъ прибавя още: *магнетитъ, цирконъ, апатитъ, хлоритъ, хематитъ* и *цоизитъ* (?) Освѣнъ туй той разграничава фелдшпата на ортоклазъ и плагиоклазъ (олигоклазъ) и изтъква както вѫтрѣшното устройство, тъй и отношението на взаимната голѣмина на отдѣлнитѣ индивиди на минералитѣ въ скалата. Отъ минералитѣ най-едъръ е фелдшпатътъ. Кварцътъ е дребенъ, зърнестъ, бистъръ и мозаично агрегиранъ. Мусковитътъ е въ уединени луспи или групи отъ тѣхъ, но явява се и като вториченъ продуктъ на фелдшпата. Послѣдниятъ тукъ-тамъ е малко извитъ и напуканъ. Понеже той не е въ равно количество съ другитѣ главни съставни минерали на скалата, затова и прѣдпочетохъ горното наименувание; но ако се вземе и той въ внимание, тогава скалата ще бѫде гнайсъ.

Digitized by Google

2. Отъ пътя Прѣдѣлъ—Злокощица, между Бреза и Лилинска чука, западно отъ Кадревица и източно отъ Ново-село. Външниятъ изгледъ на скалата я прѣдставя за набърченъ и блещивъ шистъ. Въ напрѣченъ разрѣзъ шистозностьта е по-изразителна, само че слюденото вещество се редуцира на минимумъ, на тънки влакънца, а сивото (отъ фелдшпатъ и кварцъ) взема връхъ и прѣдставя скалата съ *аплитовъ изгледъ*. Минералниятъ съставъ на скалата е отъ *кварцъ, фелдшпатъ* и *мусковитъ;* а по край тѣхъ има по-малко: *биотитъ, цирконъ, апатитъ, магнетитъ, хлоритъ* и *каолинъ*.

Кварцътъ е дребно-зърнестъ и неправилно разхвърленъ изъ скалната маса. Такъвъ е и фелдшпатътъ, само че е по-едъръ отъ кварца; той по естество е ортоклазъ и олигоклазъ. Мусковитътъ е въ ситни мембрани; такъвъ е и биотитътъ: само че образува малки групици и е почти цѣлъ промѣненъ въ хлоритъ. Другитѣ минерали сѫ както въ другитѣ гнайси на планината.

Мусковитовъ шистъ.

Между поотоветѣ на Вели-долъ и Лисия. Въ тоя отдѣлъ на Осоговска планина мусковитовитѣ шисти въ количествено отношение надминаватъ гнайситѣ. Тѣ сѫ сиви тънкослойни шисти съ приблизително равни повръхнини и силенъ блѣсъкъ отъ рефлекса на обилната бѣла слюда. Тя опрѣдѣля и наслоението на скалата. Главниятъ минераленъ съставъ на шиститѣ се опрѣдѣля и съ просто око, но особноститѣ на отдѣлнитѣ минерали, както и по-ситнитѣ минерални видове, се различаватъ само съ микроскопа. Съ него се установяватъ главнитѣ минерали: *кварцъ, мусковитъ* и акцесорно развититѣ: *биотитъ, фелдшпатъ, гранатъ, цирконъ, апатитъ* и *магнетитъ*.

Кварцътъ е дребно-зърнестъ и бистъръ; въ него нѣма ония мъгляви включения, съ които се отличаваше кварцътъ на другитѣ кристалинни шисти. Между кръстосани николи неговата агрегация прѣдставя чудесна мозайка отъ разни бои: тъмни, сиви, синкави, бѣли и жълтеникави. Характеренъ за тоя шистъ е гранатътъ; въ него за пръвъ пѫть се установява нахождението му въ Осоговска планина. Той е ситно-зърнестъ аламандинъ, който се явява въ уединени зърна или кристални кѫсове. Важенъ е сѫщо рѣдкиятъ и по-едъръ цирконъ, който между кръстосани николи съ своитѣ интензивни поляризационни бои се явява като огнени лещици или зърна, които силно блещятъ въ слабобойната основа. Другитѣ минерали сѫ рѣдки и съ свойствата на съотвѣтнитѣ отъ другитѣ шисти.

Digitized by Google

Серицитошисть.

Отъ Бѣлия-рътъ надъ колибитѣ Фебрица. Тоя шисть и нему подобниятъ мусковитовъ шисть, както и сивитѣ гнайси, сѫ доволно много разпространени по рѫта; затова и послѣдниятъ вѣроятно на тѣхъ ще да дължи наименуванието си. Серицитошистьтъ външно много прилича на мусковитовия гнайсъ отъ Копривенъ, но се отличава отъ него по тънкото си наслоение и набърчаване, по слабата слюдена мазнина, която има зеленикава бойна отсѣнка и по своята голѣма мекота. Понеже зърнеститѣ му съставни части (кварцъ и фелдшпатъ) сѫ много ситни и при това съ еднаква форма и изгледъ, поради което и трудно се различаватъ, и понеже при външния изгледъ на скалата шистозностьта е много съвършена, прѣдпочетохъ горното название за тоя видъ скала.

Филити.

Западно отъ Добрево и въ околностьта на Вуково. То е единичкото по-обширно филитово находище въ цѣлата область на Осоговска планина. Филитътъ му е съ синкаво-сива, зеленикаво-синкава или виолетово-зеленикава боя и съ блещиви отцѣпени повръхнини. Въ него шистозностьта е съвършена, отцѣпенитѣ повърхнини ситно-набърчени, бръчкитѣ на които се забѣлѣзватъ и въ микроскопа. Скалната маса е крипто-кристалинна, и въ нея отдѣлнитѣ съставни части се различаватъ само съ микроскопа. Съ просто око се виждатъ изъ нея тънко-сплеснати, на мѣста малки, на други по-голѣми, проточени лещи отъ бѣло минерално вещество, естеството на което не може да се различи; то отчасти шуми съ солна киселина.

Съ помощьта на микроскопа се различава слѣдниятъ минераленъ съставъ на скалата: *кварцъ*, *фелдшпатъ*, *мусковитъ*, *хлоритъ*, *магнетитъ*, *хематитъ*, *вжгленно вещество*, *турмалинъ* и *калцитъ*. Тия минерали показватъ слѣднитѣ особности. Кварцътъ е едъръ и ситенъ. Едриятъ е изъ свѣтлобойнитѣ части на скалата въ съдружие съ калцитъ и фелдшпатъ. Такъвъ е малко. Повече е ситниятъ кварцъ; той пълни скалната маса. По-едритѣ крарцови зърна сѫ събрани по нѣколко наедно и образуватъ малки купчинки изъ скалата, а ситниятъ неправилно прониква въ скалата и се явява като нейна основа.

Фелдшпатътъ е ортоклазъ и олигоклазъ. Едниятъ и другиятъ сѫ въ едрички зърна, които сѫ събрани въ по-свѣтлитѣ партии на

Digitized by Google

скалната маса, но има и по-малки, които пъстрятъ тукъ-тамъ тъмнитѣ ѝ отдѣли. Фелдшпатътъ е прѣсенъ и бистъръ; той съдържа рѣдки мембрани отъ мусковитъ.

Мусковитътъ се явява въ ситни мембрани, разположени успоредно на наслоението, но има го и въ групици отъ тѣхъ, които сѫ успоредно помежду си и успоредно на наслоението на скалата разположени; тѣ между кръстосани николи още по-нагледно изтъкватъ скалната шистозность. Тия мембрани въ напрѣченъ разрѣзъ се показватъ като огънати и съ заострени краища.

Хлоритътъ е повече отъ мусковита; той въ количествено отношение съперничи съ кварца. Пръснатъ е на всѣкждѣ изъ скалата. Формитѣ му сѫ тѣсни мембрани съ взаимно паралелно положение успоредно на наслоението. Тѣ не сѫ по цѣлото си протежение еднакво широки, и всичкитѣ не сѫ еднакво дълги: на мѣста сѫ като зрънца, на други като иглици, а на трети и като широки плочки, заловени една о друга.

Магнетитътъ е зърнестъ. Явява се въ уединени по-едрички зрънца, съ неправилно ограничение. Не ще и съмнѣние, че и голѣма часть отъ ситно-прашистото черно вещество принадлежи нему. Понеже разположението му е неравномѣрно изъ масата, затова и послѣднята не е на всѣкждѣ съ еднаква виолетова отсѣнка. Тая разлика се забѣлѣзва и съ просто око.

Черната прашесто-зърнеста маса, която е съединена въ широки неправилни ивици, които въ микроскопа най-добрѣ изтъкватъ наслоението на скалата, съдържа и вещество, което въ отразената свѣтлина се показва бѣлѣзниво. То съотвѣтствува на каолинъ или левкоксенъ.

Калцитътъ се явява въ кристалинно-зърнести групи съ продълговати неясно ограничени зърна, съ цѣпителность по една посока.

2. **Сака-башъ.** Филитътъ отъ това находище е мекъ, повръшно атлазено блещивъ и надупченъ отъ излужението и унищожението на една отъ съставнитѣ части на скалата, която сравнително съ другия скаленъ съставъ е била по-едра. Нейното мѣсто въ вжтрѣшностьта на скалната маса заема само ръждива материя. Скалата е съ синкаво-сива боя съ зеленикава отсѣнка, съ съвършено напластяване и тънко-плочесто нацѣпване. Тя е въ съдружие съ мусковитъ хлоритови гнайси близу до кварцъ порфира на върха. Сравненъ тоя филитъ съ прѣдходния, съгласява се само по минералитѣ кварцъ, хлоритъ и мусковитъ, а по всичко друго се различава отъ него. Неговиятъ минераленъ съставъ е: *кварцъ, мусковитъ, хлоритъ, тур-*

Digitized by Google

малинъ, цирконъ, едри (до 4—5 мил.) полигонално ограничени петна, заети изцѣло или отъ часть отъ ръждива материя и единични *черни петна* (при проходната свѣтлина), които сѫ пръснати на всѣкѫдѣ изъ масата. Количественитѣ отношения и особноститѣ на тия минерали сѫ слѣднитѣ:

Кварцътъ е ситно-зърнестъ и навсѣкѫдѣ пръснатъ изъ скалата. Той по количество стои между първитѣ минерали.

Не по-малко отъ него е хлоритътъ. Той количествено го надминава. На него се дължи и зеленикавата бойна отсѣнка; той е мембраненъ. Има слаби поляризационни бои, които го приближаватъ къмъ изотропнитѣ срѣди.

Мусковитътъ е по-малко отъ хлорита; той има двояко положение въ скалата: като уединени кратки мембрани неправилно разхвърлени изъ скалата и като групи, въ които мембранитѣ сѫ съ паралелно положение по между си и на наслоението. Той по изгледъ и свойства съотвѣтствува на метаморфенъ серицитъ.

Слѣдъ тия три минерала най-много е распространенъ турмалинътъ; той е въ кратки игловидни или тѣсно ивичести уединени кристалчета или кристални кѫсове пръснати на всѣкѫдѣ изъ масата. Кристалчетата сѫ полигонално ограничени и на краищата си завършатъ съ ромбоедрични стѣни. Тѣ сѫ прогледни, съ изразителенъ плеохроизъмъ (тъмно-виолетова до свѣтла боя) и остри поляризационни бои. Тоя е единичкиятъ шистъ въ Осоговска планина, въ който турмалинътъ е толкова изобиленъ.

Цирконътъ е ситно-зърнестъ и едъръ.

Характерни за скалата сѫ празднитѣ или заетитѣ отъ ръждива маса полигонални празнини или петна. Формата на полигонитѣ е остро-ромбна, ромбоидна, правоѫгална, или неправилно четвероѫгълна. Полигонитѣ сѫ повечето гладки и равно ограничени, а то показва, че и минералното вещество, което ги е заемало е било съ гладки повръшни стѣни. Характерно при тѣхъ е, че околовръстната зърнесто-мембранозна маса (кварцъ, хлоритъ, мусковитъ), е радиарно разположена къмъ всички повръхнини на геометричната фигура, а то показва, че подобно разположение изисква прѣдварително сѫществуване на тия порфирни части. Тоя фактъ ясно показва, че на тоя филитъ не трѣбва да се гледа като на типиченъ филитовъ видъ, а на прѣходенъ стадий отъ аргилитъ въ филитъ. За това и правото му название би трѣбало да бѫде *аргилофилитъ.* На туй название би противорѣчилъ само силниятъ атлазенъ блѣсъкъ на скалата.

Digitized by Google

III. Амфиболити.

Амфиболошистъ.

Между Копривенъ и Грънчаръ. Амфиболошистътъ, както въ тая мѣстность, тъй и въ много други отъ планинската область, се явява въ тънки прослойки между осталитѣ шистозни материали, които, както и първитѣ, сѫ насѣчени отъ кварцови жили. Той е съ зелена боя съ сива отсѣнка, съ паралелно наслоение и тънко наплочване. На него и главниятъ минераленъ съставъ се различава съ просто око; той е отъ иглестъ амфиболъ и сиво вещество прѣдимно отъ кварцъ. Микроскопътъ къмъ тѣхъ прибавя още *магнетитъ, апатитъ,* малко *рутилъ* и *хлоритъ.* Освѣнъ туй той разчленява сивото вещество на кварцъ и фелдшпатъ и посочва на единичнитѣ имъ форми и взаимна асоциация. Амфиболътъ е въ тънки, напукани и накѫсани игли, разположени приблизително въ паралелна посока на дългата си ось. Тѣхъ редува кварцовото вещество, което е зърнесто. Фелдшпатътъ се отличава по метаморфния си продуктъ каолина. Магнетитътъ е привързанъ на амфибола; той е въ неправилно ограничени уединени зърна; тукъ-тамъ се забѣлѣзва и въ групици отъ по 2-3 зърна. Апатитьтъ е като включение въ по-едритѣ минерали. Рутилътъ се показва зърнестъ и съ жълтеникава боя. На мѣста въ краищата на амфиболовитѣ индивиди се забѣлѣзва и малко хлоритъ като вториченъ продуктъ на амфибола.

Такъвъ е въ общи черти съставътъ и на амфиболититѣ отъ другитѣ находища. Тѣ вариратъ само по голѣмината на отдѣлнитѣ индивиди, по количественото отношение на нѣкои отъ главнитѣ имъ минерали, или по тѣхнитѣ вторични продукти.

B. Прости скали.

I. Варовици.

Тъмносивъ гѫстъ варовикъ.

1. Смоличино. За простото наблюдение скалата се прѣдставя еднородна, криптокристалинна до гѫста, съ тъмно сива боя и почти матовъ блѣсъкъ. Тя е крѣхка, повръшно неправилно загладена, а изъ пукнатинитѣ ѝ, които я надробяватъ на едри канари, ръждиво-червено зацапана. Въ нея не се забѣлѣзватъ никакви слѣди отъ вкаменелости. Варовикътъ еднороденъ за простото наблюдение, еднороденъ остава и като се наблюдава съ микроскопъ. Въ

Digitized by Google

него той се показва субыраморенъ, съставенъ отъ кристалинно-зърнестъ агрегатъ отъ калцитови индивиди, въ които освѣнъ цѣпителностьта по една или двѣ посоки друго нищо не се забѣлѣзва. Въ нѣкои свои отдѣли той се прѣдставя сдробенъ и изглежда като брекчозенъ материалъ, частитѣ на който се споени пакъ съ зърнестъ калцитъ. Отъ него е заета южната и ю.-з. околность на Смоличино до черковата и училището. Той се простира и кждѣ Страдалово, нотатъкъ се показва й съ свойствата на *доломитовъ варовикъ*. Подирниятъ типъ има и въ околностьта на Ваксовската черкова.

2. **Коровци.** По боя варовикътъ остава сжщиятъ като прѣдходния, но по устройство малко се отличава. Повръшно е матовъ, но въ него се виждатъ многобройни бѣли калцитови жили и жилчици, които го кръстосватъ по разни посоки. Ако и тѣ се вематъ въ внимание при наименуванието му, варовикътъ ще получи прилагателното „жилчестъ". Въ микроскопа той се показва като микрокристалинна зърнеста маса, накжсана отъ по-едро зърнести жилчици.

3. **Въ дола подъ колибитѣ на Голѣмъ-Върбовникъ.** Тоя варовикъ се отличава много отъ варовика на прѣдходнитѣ двѣ находища. Той е съ отворена сива боя и матовъ блѣсъкъ; ломи се дребно-трѣсковидно и оставя равни отломени повръхнини. Варовикътъ е компактенъ, сбитъ. Външно се показва еднороденъ, и само бѣлитѣ, а на мѣста и ръждиви, зърнести калцитови жилчици нарушаватъ неговата еднородность въ изгледа. Повръшната еднородность, а вслѣдствие на това и еднакъвъ изгледъ, остава сжщата, и когато скалата се наблюдава съ микроскопъ. Въ него тя се показва като микрокристалинна еднородна калцитова маса, която само рѣдкитѣ по-едро зърнести калцитови жилчици кръстосватъ. Той не съдържа ни слѣда отъ вкаменелость. По положението, което заема между другитѣ седименти, изглежда да е много по-младъ отъ прѣдходнитѣ.

II. Доломити.

Обикновенъ доломитъ.

1. **Между Каменикъ и Цъклево.** Той е тъмносивъ доломитъ съ матовъ блѣсъкъ, а на скоро отломенитѣ повръхнини и слабо блещукъвъ. Повръшно и вжтрѣшно е просѣченъ отъ тънки сиви и бѣли жилчици отъ калцитово вещество. По тѣхъ той се най-лесно

Digitized by Google

дроби. Затова и повръхностьта му е грапава и покрита съ дребенъ чакълъ, образуванъ отъ него. Въ микроскопа се показва като прѣдходнитѣ варовици, сир. съставенъ отъ еднородно зърнесто вещество, на което зрънцата сѫ по-едри отъ съотвѣтнитѣ на варовицитѣ. И той е просѣченъ отъ жилки, само че тѣ по естество и устройство сѫ различни: еднитѣ сѫ по-дребнозърнести и отъ обикновенитѣ зърна на доломита и отъ доломитово вещество, а другитѣ едрозърнести и свѣтлобойни — отъ калцитово.

Отъ тоя доломитъ сѫ заети върховетѣ Погледъ надъ Каменикъ и Руенъ надъ Добрево—Скрино.

2. **Коровци.** Доломитътъ въ землището на граничния постъ съ сѫщото име е съ ограничено разпространение. Той се загражда отъ всѣкждѣ съ глинести шисти, само отъ източна страна е ограденъ съ бѣло-жилчестия варовикъ на сѫщата мѣстность. Той по нищо не различава отъ прѣдходния.

3. **Източно и с.-и. отъ Отрадаловското ханче на пжтя Смоличино—Раково и Пелатиково—Тишаново.** Тоя доломитъ повръшно е сдробенъ и съ грапавъ канаристъ изгледъ. Той е съ тъмна боя и гжста основа съ матовъ блѣсъкъ. По всичко друго е сходенъ съ прѣдходнитѣ.

4. Такъвъ е и доломитътъ *отъ землището на с. Еремия.* Неговата особность се състои само въ по-отворената му боя, която съотвѣтствува на боята на Каменикъ—Цъклевския доломитъ.

5. **Кара-ташъ между Коровци и Черната скала.** Доломитътъ по нищо не отличава отъ Коровския; той е пепеляво-сивъ гжстъ доломитъ, който на повръхностьта си се показва като еднородна доломитова брекча, слѣпена съ желтеникъвъ калцитовъ цементъ.

Къмъ доломитътъ ще да причисля и ония варовито-доломитови материали, които иматъ интензивно разпространение въ Раковско, Тишановско, Църварско и на изтокъ отъ Черната скала до поста на Янкова махала. Въ тѣхъ нѣма никаква слѣда отъ вкаменелости; по боя сѫ тъмно-сиви, а въ химическо отношение показватъ и съдържание на $MgCO_3$. Тѣ по възрасть сѫ еднакви съ споменатитѣ по-рано варовици и доломити, съ изключение на варовика отъ дола на шосето подъ колибитѣ на Голѣмъ-Върбовникъ, а въ нѣкои мѣста даже минаватъ въ тѣхъ и трудно е да се различи, кои какви сѫ. Въ такъвъ случай ако се приематъ само за варовици, нѣма да бжде сторена голѣма грѣшка.

Digitized by Google

III. Вжглища.

Черни вжглища.

Ю.-в. отъ Смоличиноката черкова въ дола. Тѣ се намиратъ въ основнитѣ материали на варовика на тоя край, въ карбонскитѣ шисти. Повръшно не се показватъ, понеже сж заровени подъ червено-пѣсъчниковия насипъ, който водитѣ на дола влѣкатъ отъ горнитѣ отдѣли на баиря. Вжглищата сж въ една двѣ прослойки отъ незначителна дебелина, а слѣдователно и безъ практично значение. Тѣ сж черни блещиви вжглища безъ пиритово съдържание. Въ затворена цѣвь се надуватъ, развиватъ газове, които горятъ на отворения край на цѣвьта, даватъ катранови вещества и оставятъ спечена маса съ метална повръхность — коксъ. Запалени на обикновения пламъкъ на спиртовата ламба, горятъ съ свѣтълъ пламъкъ и гжстъ димъ, но щомъ се отстранятъ отъ пламъка тутакси изгасватъ. Разворътъ отъ калиевия хидратъ боядисватъ слабо жълтеникаво.

Г. Кластични скали.

I. Туфи и конгломерати отъ еруптивни скали.

1. Риолито-трахитовъ туфъ.

Деве-багъръ, до поотътъ. Скалата на пръвъ погледъ наподобява трахитъ, понеже е съ отворена пепелява сива боя, порфирно устройство и трахитовъ изгледъ. Отъ друга страна тя се показва напластена и съ пѣсъчниковъ изгледъ. На нея съ просто око се различава само черниятъ минералъ — биотитътъ. Наблюдавана съ микроскопа тя се прѣдставя за трахитовъ туфъ. Въ него се различава: накжсанъ бистъръ *кварцъ* отъ типа на риолитовия, накжсанъ и кристаленъ фелдшпатъ *(санидинъ и плагиоклазъ)*, *биотитъ* въ цѣли набърчени индивиди и въ напукани кжсове (и въ двата случая съ частична промѣна въ хлоритъ), а сжщо и *кжсове отъ трахитова скала* съ своитѣ порфирни части и криптокристална до *гжста бѣлизнива основа* съ жълтиникава отсѣнка. Въ количествено отношение основата е почти еднаква съ порфирнитѣ и субпорфирни съставни части на скалата; а понеже тя е глинеста и порозна, скалата е на пипане грапава и малко ронлива.

Digitized by Google

2. Трахитовъ конгломератъ.

1. Деве-багъръ, с. северо-зап. отъ поста къдѣ карантиннитѣ колиби. Конгломератовиятъ изгледъ на скалата се забѣлѣзва на пръвъ погледъ; съ него се установява еруптивното начало на скалата, величината и естеството на порфирно развититѣ части. Едритѣ заоблени късове достигатъ лѣшникова и орѣхова голѣмина, но нѣкои отъ тѣхъ слизатъ и до голѣмината на пѣсъчникови зърна. Естеството на повечето отъ тѣхъ се опрѣдѣля само съ помощьта на микроскопа. По-голѣмата часть отъ едритѣ конгломератови късове сѫ съ отворенобозова боя, а на мѣста и зажълтѣли отъ ръждивата материя, която багри основата, а багри и нѣкои отъ частитѣ имъ. Но край тѣхъ има и червеникави, зеленикави, зелено-сиви или тъмно-ръждиви части на други скални типове — кристалинни шисти, пѣсъчници и еруптивни скали. Понеже сивото трахитно вещество въ по-едритѣ и дребно порфирни части е повече, затова и прѣдпочетохъ наименуванието на скалата трахитовъ конгломератъ. Прилагателното трахитовъ напълно съотвѣтствува на тоя видъ конгломератъ, понеже всички сиви порфирни и субпорфирни части на конгломерата макроскопски сѫ опрѣдѣлятъ за късове отъ трахитова скала. По-дребнитѣ сиви кварцови маси, които сѫ издаватъ за единични форми, сѫ късове отъ кристалинно-шистна маса. Въ количествено отношение едритѣ заоблени късове сѫ повече отъ цемента на скалата; тоя фактъ се вижда съ просто око, но се доказва съ микроскопа. Съ подирния се установява слѣдния съставъ на тоя полигенъ конгломератъ: трахитови, трахиториолитови и гнайсови късове, кородиранъ кварцъ зърнестъ ортоклазъ, санидинъ, плагиоклазъ, биотитъ, мусковитъ, цирконъ, магнетитъ, ръждива материя.

Скалниятъ цементъ по естество е отъ трахитова маса и глинесто кварцово вещество; той здраво сковава скалнитѣ късове и придава голѣма жилавина на масата.

Въ стратиграфско отношение тоя конгломератъ е разположенъ надъ прѣдходния туфъ, но и той ще да е отъ сѫщата възрасть, отъ която е и туфътъ — кредна.

2. **До Гюешевската митница по пѫтя за Деве-багъръ.** И той е еруптивенъ полигенъ трахитовъ конгломератъ, само че съ подребни зърна, голѣми като лѣшникъ и въ слоеве съ ограничена дебелина (2—3 метра). Въ него количеството на циментното вещество е повече отъ колкото въ прѣдходния и повече отъ пор-

Digitized by Google

фирнитѣ части; то по естество е глина. Конгломератътъ е компактенъ, жилавъ; дроби се на кѫсове, въ които много често повърхнинитѣ сѫ равни и гладки.

II. Конгломерати и брекчи отъ проститѣ и кластични скали.

Варовито-доломитови конгломерати и брекчи.

1. Надъ с. Вуково. Конгломератътъ въ това находище постига интензивно разпространение въ сѣверна посока; стига почти землището въ с. Блато. Той е въ дебели слоеве, които ограждатъ доломитовитѣ върхове на мѣстностьта. Конгломератътъ е съ сива боя и състои отъ едри като лѣшникъ варовити и доломитови зърна, пръснати изъ гѫстата сива варовито-глинеста основа, която количествено е повече отъ зърнеститѣ части. Скалата е компактна и сбита; иначе е крѣхка. Отъ ударъ съ чукъ порфирнитѣ ѝ зърна изкачатъ.

2. Смоличинско. На пѫтя Пелатиково—Смоличино (въ низкото), подъ колибитѣ до чешмата, слѣдъ сивитѣ глинесто-пѣсъчникови материали се показва полигенъ варовито-доломитовъ конгломератъ, какъвто има и до моста прѣдъ училището на Смоличино; той продължава по сѣверния брѣгъ на р. Елешница за Страдалово. Конгломератътъ е дебелослоенъ и жилавъ; въ него разновиднитѣ варовити и доломитови, а сѫщо и червено пѣсъчникови заоблени кѫсове иматъ различна голѣмина. Тѣ по количество сѫ по-малко отъ основната маса. Послѣдната е глинесто-варовито вещество съ тъмна боя и голѣма жилавина, която е сковала порфирнитѣ части въ себе и придала на общата маса резистентность, равна на оная отъ варовицитѣ.

Въ крайнитѣ отдѣли, з. край, скалата става все повече и повече тъмно-червена, а кѫсоветѣ ѝ повечко пѣсъчникови и глинесто-шистни, затова и прѣминава къмъ кластичнитѣ псефитни механични утайки.

3. Кара-ташъ (границата). Около типичнитѣ доломити на мѣстностьта има и доломитова брекча, която е резултатъ на повръшно надробяване на масата и наново спояване съ калцитовъ циментъ. Тоя видъ брекча се срѣща почти на всѣкждѣ въ доломитовитѣ находища, въ по-низкитѣ имъ отдѣли или краища на доловетѣ, които сѫ образувани въ тѣхъ. Но такива материали се забѣлѣзватъ и по повръхностьта на самитѣ доломитови легла; даже

повръхностьта на много отъ доломититѣ се показва брекчозна. Тоя неинъ изгледъ се дължи на ситното ѝ надробяване, късоветѣ на което рѣдко надминаватъ орѣхова голѣмина, а стигатъ и до ситенъ прахъ, който самъ или въ съединение на калцитъ или кристаленъ доломитъ играе ролята на цементъ. Такива има въ областьта на върховетѣ Погледъ и Руенъ, въ околностьта на Струма, въ Коровци, Страдаловско и пр.

Пѣсъчниковъ конгломератъ.

1. **Между Смоличино и Страдалово по р. Елешница.** Конгломератътъ образува дебели банки, разграничени съ мергелно-глинести и глинесто-варовити тънки прослойки. Той е съ глиннеста пѣсъчникова основа, изъ която сж пръснати едритѣ като лѣшникъ, рѣдко като орѣхъ, бѣли кварцови и други порфирни зърна, около които скалната жилавина е сравнително по-голѣма отколкото въ другитѣ части. Тѣ стоятъ като издути пжпки надъ общата скална повръхность, образувани отъ ерозивното дѣйствие на водата и другитѣ атмосферни влияния. Освѣнъ тия порфирни части въ пѣсъчницитѣ се показватъ прослойки отъ по-дребно порфирни кварцови кжсове, но въ тѣхъ явлението е обратно на горното: кжсоветѣ лесно изпадатъ и причиняватъ шуплива повръхность.

2. **Между Коровци и Кара-ташъ на границата.** Той е тъждественъ съ прѣдходния; отличава се отъ него по голѣмото си протежение и многобройни дебели банки, които на голѣмо пространство оставатъ цѣли и образуватъ грамадни ерозивни канари. Тѣ сж съ тъмна ръждиво-желта основа, на която съставътъ е глина, ситенъ пѣсъкъ и мусковитови люспи, импрегнирани съ ръждива материя.

3. **с. Блато до шосето на Козништката рѣка и билото на пжтя.** Изъ пѣсъчника на тая мѣстность се забѣлѣзватъ дѣ по-дебели, дѣ по-тънки прослойки отъ пѣсъчниковъ полигенъ конгломератъ, който по естество, изгледъ и устройство не показва голѣми отклонения отъ прѣдходния; различава се само съ по-отворена боя и по-голѣмо количество дребно порфирни зърна, а на мѣста рахлость и сипкавость, поради която и прослойкитѣ се показватъ въ него задълбани.

4. **На шосето между Каменита-Скакавица и Гюешево.** Въ мергелно-глинеститѣ и глинесто-пѣсъчникови рахли продукти на могилата, около която шосето завива, се забѣлѣзватъ материали и съ по-едрички заоблени порфирни зърна, които сж и по-компактни отъ

Digitized by Google

другитѣ; тѣ съотвѣтствуватъ на конгломерати. Понеже зърната сѫ отъ кварцъ и кристалинно-шистни кѫсчета, то и конгломератътъ е полигенъ. Тия зърна не сѫ плътно съединени съ основата, а рахли, както е и самата основа, затова и конгломератътъ е ронливъ и наподобява токо що заякналъ агломератъ.

5. **Надъ Еремия до чешмата.** Той е полигенъ конгломератъ, съставенъ отъ варовити, доломитови кѫсове и отъ кѫсове отъ пѣсъчникъ. Цементътъ му е сивъ глинесто-варовитъ, а по количество повече отъ порфирнитѣ частички.

6. **Източно отъ Ваксово.** Той е червенъ конгломератъ съ едри като орѣхъ кѫсове отъ доломитъ, пѣсъчникъ и черни шисти. Кѫсоветѣ му въ сравнение съ основата сѫ по-малко; подирнята е компактна. Тя е варовито-глинеста. Конгломератътъ е дебелослоенъ.

III. Пѣсъчници.

Червенъ слюденъ пѣсъчникъ.

Между Каменикъ и Цъклево. Скалата е съ виолетово-сива боя отъ хематитовия пигментъ и мусковита и съ незначителна жилавина, на която не малко влияние указва голѣмото количество ситно луспеста слюда, която е една отъ главнитѣ съставни части на скалния цементъ. Пѣсъчникътъ е луспесто-зърнестъ. На него освѣнъ слюдата, кварцовитѣ зърна и бѣлитѣ кварцово-калцитови жили, които го кръстосватъ, другъ минераленъ съставъ не се забѣлѣзва. Съ микроскопа се установява точниятъ минераленъ съставъ на скалата, относителното количество на отдѣлнитѣ минерали и тѣхното взаимно положение. Минералитѣ на пѣсъчника сѫ *кварцъ, ортоклазъ, плагиоклазъ, мусковитъ, цирконъ, хематитъ, калцитъ, епидотъ* и *хлоритъ*. Отъ тѣхъ най много е кварцътъ. Той е едро- до дребнозърнестъ; кварцътъ въ цемента на скалата е ситнозърнестъ. Ортоклазътъ и плагиоклазътъ сѫ рѣдки; тѣ сѫ въ зърна голѣми като кварцовитѣ, които и по бистрота се показватъ еднакви на тѣхъ. Мусковитътъ е въ широчки луспици, които въ напрѣченъ разрѣзъ се показватъ като тѣсни ивици, навлакнени въ краищата. Освѣнъ тоя мусковитъ има и други по-ситенъ; той е около първия или въ междинитѣ на по-едритѣ съставни минерални кѫсове — въ основата или цемента на скалата. Въ тия мѣста и въ по дебелитѣ скални жили е и зърнестиятъ калцитъ. Хематитовата материя засма междинитѣ между цемента и

Digitized by Google

по-едритѣ минерални части или облага послѣднитѣ. Епидотътъ е въ дребни зърнени групици, които показватъ агрегатна поляризация. Хлоритътъ е привързанъ на мусковита, а цирконътъ е пръснатъ като уединени зърна.

Количеството на зърнеститѣ съставни минерали е много повече отъ количеството на скалния цементъ; послѣдния се явява като тѣсни ивички, които кръстосватъ скалната маса на всѣкждѣ. Той е микрокристалиненъ и лесно ронливъ, а отъ него и скалата се показва на пипане грапава и ронлива.

2. Тоя видъ пѣсъчници има и въ Руенската область на Бобошево—Скрино; тѣ на мѣста като тѣсна ивица на други като широка раздѣлятъ кристалинношистното землище отъ варовито доломитовитѣ материали, които сж надъ тѣхъ. Тия пѣсъчници въ тая широка область не сж навсѣкждѣ съ еднакъвъ изгледъ и устройство. Повечето сж съ тъмно червеникава боя и съ голѣмо съдържание глинесто вещество, отъ което и изглеждатъ като червени глинести маси, на мѣста съ тънки, по-компактни пѣсъчникови прослойки. При всичко че и тѣ иматъ доста много слюда, но по тия особности тѣ би напълно заслужили наименуванието *червени глинести пъсъчници*. Такива сж пъсъчницитѣ около Бобошево, Църварица — Черната-скала, Вѣтренско, Тишаново — Страдаловско и др.

Слюденъ пѣсъчникъ.

Страдалово. Отъ Страдаловското ханче на пжтя за Раково слѣдъ глинеститѣ шисти се появяватъ пѣсъчникови материали отъ типа на Пелатиковскитѣ, сир. глинести тънко наплочени слюдени пѣсъчници, които сж нацѣпени и накжсани на дребни плочести паралелопипеди. На повечето отъ тѣхъ съ просто око се различава само сивото зърнесто вещество отъ кварца и обилнитѣ бѣли мусковитови луспи. Съ микроскопа по край тѣхъ се доказватъ ортоклазови, плагиоклазови и микроклинови зърна, биотитови уединени мембрани, промѣнени въ хлоритъ, *хлоритъ* въ свои собствени форми и въ формитѣ на биотита, *ръждива материя,* която пълни основата, и тукъ-тамъ по нѣкое *цирконово* и *апатитово* зрънце.

Кластичнитѣ порфирни и субпорфирни части въ микроскопа се показватъ повече отъ колкото цемента на скалата, който трудно

Digitized by Google

се различава съ просто око. Послѣдниятъ по естество е ситнозърнестъ кварцъ, смѣсенъ съ глинеста ръждиво обагрена маса.

2. Сжщо такъвъ е пѣсъчникътъ въ Пелатиковско, Рашка-Гращица, само че той намѣста показва съдържание на варовито или мергелно вещество, отъ което е и повече компактенъ. Той съдържа и черни растителни отпечатъци.

3. Голѣмо протежение постига тоя видъ пѣсъчникъ и между Коровци—Черната-скала, а сжщо и на шосето Кюстендилъ—Дупница, между Кадиинъ мостъ и Козништкото ханче и отъ тамъ чакъ до билото на пжтя при наваляне за въ дола подъ колибитѣ на Голѣмъ-Върбовникъ; сжщото протежение има между него и старото шосе подъ Прѣдѣла. Тоя пѣсъчникъ по цѣлото протежение на находището е приблизително съ еднакъвъ изгледъ и съставъ, но въ разно количествено отношение на съставнитѣ части, голѣмината и цемента имъ; поради това тѣ се явяватъ слюдени, глинести, конгломератови, рахли, порозни или компактни. Тѣ сж надробени на плочи, които съдържатъ растителни отпечатъци или тънки кварцови жили, които ги прѣсичатъ косо или напрѣчно на наслоението.

Глинестъ пѣсъчникъ.

Такъвъ има почти на всѣкждѣ въ видъ на прѣслойки изъ слюдения пѣсъчникъ. Той не е съвършено лишенъ отъ слюда, но тя не е въ такова голѣмо количество, което да влияе на наименуванието му. Като особность у него е и голѣмината на зрънцата му, която едва достига голѣмината на ситното просо. Въ него основата е глинеста, и количеството ѝ на мѣста повече отъ количеството на зърната, а на други по-малко отъ тѣхъ; но и въ единия, и другия случай той е ронливъ.

Глинестъ ронливъ пѣсъчникъ.

Тоя видъ пѣсъчникъ се явява между Еремия и Невѣстино. Той е много рахълъ и порозенъ; съдържа малко глина, а повече кварцови зърна.

Гнили глинести пѣсъчници.

Тия пѣсъчници има изъ младитѣ образувания на Злокошкитѣ лозя, прѣдъ Берсинъ и въ Църварската котловина. Послѣднитѣ сж малко-много слюдени, а първитѣ съдържатъ растителни отпечатъци.

Digitized by Google

IV. Глинести шисти, шистозни глини и мергели.

а. Глинести шисти (аргилити) и шистозни глини.

1. **Страдалово.** Тия шисти сѫ доволно много разпространени въ землището на това село; тѣхъ има въ леглото и околнитѣ склонове на р. Елешница и високо въ посока къмъ Прѣдѣла и Тишаново. Въ по-голѣмата часть отъ находището тѣ сѫ еднородни на гледъ, по боя, съставъ и устройство; въ другитѣ му части тѣ показватъ извѣстни отклонения, които не врѣдятъ на общия хабитусъ на скалния видъ. По боя тѣ сѫ повечето тъмни до синкаво-черни съ матовъ до слабоблещивъ блѣсъкъ, а на мѣста и по-отворенобойни; но по устройство тѣ сѫ тънко-слойни съ съвършено напластяване и неправилно трѣсковидно надробяване. Тукъ-тамъ се забѣлѣзва и съвършено плочесто нацѣпване, но въ плочи отъ малки размѣри неудобни за практически цѣли.

Съставътъ на скалата се узнава съ помощьта на микроскопа; той е отъ *ситни кварцови зърна*, пръснати на всѣкждѣ изъ масата, *ситни слюдени люспици*, разположени прѣдимно въ една посока, която съотвѣтствува на посоката на наслоението и *черна землеста маса*, която е събрана въ малки и по-едрички групи или въ уединени частички по цѣлото протежение на скалната маса. Освѣнъ тия главни съставни части на аргилита или шиста има и други като кѫсчета отъ *турмалинъ*, зрънца отъ *рутилъ*, *магнетитъ*, които по голѣмината си не надминаватъ най-едритѣ съставни части на скалата — кварцовитѣ зърна.

2. **Между Вакоово и Смоличино.** Глинеститѣ шисти (аргилити) отъ това находище по общъ изгледъ се схождатъ съ прѣдходнитѣ, но се отличаватъ малко по боя и частиченъ съставъ. Въ тѣхъ прѣобладава тъмната боя съ синкава отсѣнка. И въ тѣхъ съставътъ е отъ *кварцови зрънца, слюдени мембрани* и *тъмна глинеста материя,* придружени тукъ-тамъ отъ *турмалинови кѫсчета, цирконови зрънца* и *игли, зрънца отъ магнетитъ* и *хематитъ* и *ръждива материя* изъ скалнитѣ пукнатини и тѣхната околность. Въ тия шисти количеството на кварцовото вещество изглежда да е по-малко и по-дребнозърнесто отъ съотвѣтното на прѣдходнитѣ шисти, а глинестото повече; затова и тѣ сѫ показватъ по-меки отъ тѣхъ. Тѣ съдържатъ по-свѣтли на мѣста петна, заети отъ кварцъ, слюда и малко глинеста маса, каквито първитѣ нѣмаха. Тѣ образуватъ дебели

Digitized by Google

слоеве, които сж неправилно накжсани и съ тънки и рѣдки кварцови жили кръстосани.

3. **Кадиинъ мостъ.** При всичко че общиятъ хабитусъ на шиститѣ е спазенъ, но хидрохимическитѣ метаморфни процеси сж ги тъй промѣнили, че на пръвъ погледъ правятъ впечатление, че сж разсипани шисти. Глинеститѣ шисти въ това находище сж жълтеникави отъ ръждивата материя, която прониква на всѣкждѣ въ скалитѣ и я багри ръждиво въ разни отсѣнки. Въ нѣкои части на находището (западнитѣ кждѣ Невѣстинската рѣка) има и шисти съ тъмна боя и съ зеленикава отсѣнка.

Повръшно тия шисти се показватъ криптокристалинни, гжсти съ матовъ блѣсъкъ, неясно наслоение и трѣсковидно ломене. Вжтрѣшно показватъ голѣмо сходство съ аргилититѣ отъ прѣдходнитѣ находища. Тѣ иматъ ситно-кластиченъ видъ съ ясно наслоение, което опрѣдѣля положението на слюденитѣ мембрани. Съставътъ на аргилита е отъ *кварцови зърна* (по-едри и съвсѣмъ ситни), кожици и ципици отъ *мусковитъ, глинеста маса* боядисана ръждиво, *калцитни инфилитрации,* особно изъ пукнатинитѣ или въ тѣхно съсѣдство, слѣди отъ *хлоритово вещество* и тукъ-тамъ по нѣкое зрънце *цирконъ.* При тѣхъ зърнестото и мембранозно вещество е повече отъ глинестата маса.

4. **Източно отъ черквата на с. Раково.** Цѣлиятъ ридъ надъ споменатата черкова до срѣднитѣ му отдѣли е заетъ отъ глинести шисти, които се продължаватъ и въ ю.-и. посока и свързватъ съ Коровскитѣ и ония на Равни-трапъ. Шиститѣ въ тоя ридъ сж двояки. Еднитѣ сж жълтеникъво-сиви съ съвършено наслоение, слабо набърчание, съ матовъ блѣсъкъ, който на мѣста показва много слаба блѣскавина. Тѣ сж на пипане меки, трошливи и се цѣпятъ на малки тънки плочки успоредно на наслоението. Понеже скалната маса е мека, тя, подложена на влиянието на тектонически процеси, се е накжсала на дребни кжсове, неудобни за нищо, освѣнъ за по-лесно прѣвръщане въ глинеста почва. Другитѣ, които сж въ основата на първитѣ и въ пълно конкордантно наслоение съ тѣхъ, отличаватъ се по боя, голѣма твърдость и жилавина. Тѣ сж тъмносинкави съ много слаба виолетова отсѣнка и съ съвършенъ матовъ блѣсъкъ. И въ тѣхъ наслоението е съвършено, но не тъй изразително както въ първитѣ. Тѣ съдържатъ много тънки и дебелички бѣли кварцови жили, които сж въ двѣ посоки: успоредни на наслоението и коси или напрѣчни на него. И тоя шистъ, както и първиятъ, е надробенъ на неправилни дебело-плочести паралелопипеди,

Digitized by Google

които съставятъ чакъла на мѣстностьта. Различнитѣ на гледъ шисти се различаватъ и по съставъ: въ първия прѣобладава повече глинестото вещество, а въ втория кварцовото. Послѣдниятъ се отличава съставно отъ първия и отъ другитѣ прѣдходни глинести шисти. Въ него съ микроскопа се различаватъ само двѣ минерални вещества, и то въ много ситни форми: сиво-кварцово и черно неопрѣдѣливо, въ което се различава зърнестиятъ и прашестъ хематитъ. При обикновена поляризувана свѣтлина черното вещество, което е разположено въ видъ на тѣсни ивици, които се редуватъ съ бѣли, опрѣдѣлятъ ясно наслоението; при кръстосани николи наслоението опрѣдѣля кварцовата маса. Тя въ скалата се явява като проточени сплеснати лещи, съставени отъ ситни зрънца, а въ жилитѣ въ лещи, успоредни на наслоението, намѣста и въ агрегати съ проточени успоредно на дългата ось на жилата индивиди. Въ напрѣчнитѣ жили кварцовата агрегатна маса съставятъ индивиди, проточени напрѣчно на дългата ось на жилата сир. ⊥-но на повръхностьта на жилата. По обилното съдържание на кварцовото вещество и по неговата компактность тоя шистъ наподобява *точилнитѣ шисти*, чието название трѣба и да носи.

5. Въ Раковското землище на югъ отъ рѣка Елешница и граничната линия има другъ видъ шисти, които по устройство значително се отличаватъ отъ прѣдходнитѣ. Тѣ сѫ тънко слоевидни съ съвършено наслоение и плочесто надробяване; на мѣста показватъ и плитко набръчване. Тия шисти се отличаватъ съ ръждиво-сива боя, съ зеленикава отсѣнка и повръхнини съ слабо блещивъ блѣсъкъ. Повръшно разликата отъ другитѣ шисти е ничтожна; тя се усилва, като се наблюдава скалата въ микроскопа. Въ послѣдния шистътъ се показва като филитъ. Той е съ дребно-зърнесто устройство, съ ясно наслоение по жълто-зеленикавото минерално вещество, тукъ-тамъ съ по-едри зърна, по нѣкои отъ съставнитѣ минерали и съ малко глинесто вещество. Въ него кластичния хабитусъ на скалата е почти изчезналъ; въ всѣка нейна точка личи кристалинношистниятъ изгледъ. Минералниятъ съставъ на шиста е: *кварцъ, фелдшпатъ, мусковитъ, хлоритъ, глинеста маса, ръждива материя* и тукъ-тамъ по нѣкое зрънце или прахъ отъ *магнетитъ*. Кварцътъ е едро и дребно-зърнестъ. Фелдшпатътъ по форма е еднаквъ на него, но по голѣмина на индивидитѣ си заема срѣдно мѣсто между едритѣ и ситни кварцови зърна. Той количествено е много малко. Другитѣ съставни минерали сѫ много ситни и въ агрегатни зърнесто-люспести маси, въ които индивидуалностьта на едни изпъква

Digitized by Google

едва въ наблюдение между кръстосани николи, а на други само при силно увеличаване на микроскопа. По тия си особности шистътъ показва прѣходъ къмъ филититѣ и може да бжде сматрянъ като филитъ. Въ такъвъ случай правото му наименувание заслужва да бжде *аргилофитъ*.

6. **Плочата.** Източно отъ Щърби-върхъ, дѣто граничната линия отъ източната си посока стръмно се спуща къмъ Коровския постъ, е мѣстностьта наречена „Плочата". Тая мѣстность е получила наименуванието си отъ скалния материалъ, който е на това мѣсто, и който повръшно се разкрива на широки и доста дебелички плочи, които отъ своя страна се нацѣпватъ на по-тънки и накжсватъ на по-дребни. Плочитѣ сж съ тъмно сива боя и матовъ блѣсъкъ, който тукъ-тамъ показва слаба мазнина; тѣ сж меки и малко крѣхки. Ломятъ се плочесто, трѣсковидно, и повръшно не показватъ ясно наслоение освѣнъ по правилното имъ нацѣпване и равнитѣ и гладки повръхвини на отдѣлнитѣ плочи. Подобно наслоение не се забѣлѣзва и съ помощьта на микроскопа. Кластичниятъ хабитусъ на скалата се различава и съ просто око, но по-ясно се изтъква съ микроскопа. Съ него се установява и минералниятъ ѝ съставъ: той е глинесто вещество, смѣсено съ ситна серицитовидна слюда, хлоритови мембрани, тукъ-тамъ рѣдки и много тънки иглици отъ турмалинъ и ръждива материя, която е неправилно пръсната изъ масата. Той напълно заслужва наименуванието *глинестъ шистъ*. По възрасть той е по-младъ отъ прѣдходния.

7. **Равна нива.** Между Деве-багъръ и върха Бождерица е низката седловина на граничната линия, която е извѣстна подъ горното наименувание. Въ нея покрай другитѣ скални материали има и седименти съ глинестъ изгледъ, тъмно сива боя и тукъ-тамъ слабо блѣщива повръхность. При всичко че наслоението въ тѣхъ е ясно, но тѣ сж дробятъ на кжсове съ неравна повръхность, което още по-нагледно ги прѣдставя не за типични шисти, а за *шистозни глини*. Тѣ сж компактни, гжсти и на пипане меки материали. Драскани съ гвоздей не издаватъ шумъ и даватъ много прахъ. Съставътъ имъ е както и на прѣдходния шистъ, съ тая само разлика, че въ тѣхъ има и малко кварцови зърна.

Битуминозни глинесто-пѣсъчникови шисти.

Тѣ сж въ свързка съ битуминознитѣ варовито глинести мергели на стария пжть между Деве-багъръ и Равна нива за Гюешево.

Digitized by Google

Той е съ тъмна боя, матовъ блѣсъкъ, който тукъ-тамъ блещука отъ рѣдкитѣ и ситни слюдени луспици. Въ него личатъ и рѣдки заръждавѣли растителни отпечатъци.

6. Мергели.

Мергелитѣ въ тая планина сѫ повечето глинести или глинесто пѣсъчни; съвсѣмъ рѣдки сѫ варовититѣ мергели. Мергели има въ седлото Деве-багъръ — Равна нива, въ землището на селата Берсинъ, Згурево, Пелатиково, Рашка-Грашица, въ землището на Блато и пр., съ една рѣчь тамъ, дѣто се срѣщатъ по-млади седименти.

Деве-багърскитѣ мергели се отличаватъ съ разна боя: сива, бѣлизнива, ръждиво-жълтеникава съ синкава или зеленикава отсѣнка, съ глинестъ или ситнопѣсъчниковъ изгледъ, съ ясно напластяване и съ голѣма ронливость. Повечето отъ тѣхъ правятъ прѣходъ къмъ типичнитѣ глинести или глинесто-ситнопѣсъчникови материали безъ варовито вещество. Нѣкои отъ тѣхъ съдържатъ растителни отпечатъци отъ монокотилна флора, но тукъ-тамъ се виждатъ отпечатъци отъ дикотилна флора, даже и черупки отъ сладководни мекотѣли и костици отъ Vertebrata. Всичко това дохожда да потвърди, че тѣ сѫ образувания на малъкъ воденъ басейнъ, който ще да е билъ езеро или заливъ.

Къмъ Равна нива въ мѣстностьта на стария пѫть за Гюешево съ прѣдходнитѣ материали се редуватъ по-тъмни мергелно-глинести образувания, които на мѣста съдържатъ по-компактни плочести банки съ обилно съдържание варовито вещество. Еднитѣ и другитѣ сѫ прѣпълнени съ битуминозно вещество, а нѣкои отъ тѣхъ и съ тънки жилчици отъ вѫглища, отъ които и боята имъ е получила тъмна отсѣнка. Въ тѣхъ нѣма слѣди отъ ясни растителни или животински остатки.

Мергелитѣ въ Берсинско сѫ повечето съ отворена боя, ясно наслоение и незначителна компактность; отъ влиянието на атмосферилиитѣ се ронятъ лесно и прѣвръщатъ въ глинеста маса.

Мергелитѣ отъ другитѣ находища сѫ прѣдимно съ гнилъ дребно-пѣсъчниковъ изгледъ.

V. Наноси и насипи.

Тѣ сѫ агломератни скали. Срѣщатъ се въ низкитѣ поли на планината въ видъ на малко-много полегати равнища или въ

Digitized by Google

устията на рѣкитѣ и потоцитѣ, въ тѣснитѣ планински котловини или низкитѣ равнища, като широки и плитки насипни конуси. Такива материали има въ Гюешевското и Гърлянското равнище, въ Сѣнокосъ, въ сѣвернитѣ поли на планината, въ Струмската котловина, въ Бобошевско, Драгоданско, Бурановско и въ котловината на Църварица и Ваксово. Отъ тѣхъ повечето сж алувиални; само Сѣнкоскитѣ наноси сж дилувиални. Тѣ сж едри канари и блокове отъ порфировъ гранитъ и гнайси, размѣсени съ по-ситенъ материалъ отъ сжщото естество, свлѣчени отъ високитѣ сѣверни отдѣли на Осоговска планина. Алувиалнитѣ наноси въ разнитѣ си находища сж съ разенъ материалъ по вещество, форма и голѣмина. Насипванъ въ разни врѣмена и при различна сила на струитѣ отъ потоцитѣ и рѣкитѣ, които иматъ началото си въ самата планина, той въ разнитѣ части на находището е съ неправилно наслоение и разна голѣмина на съставнитѣ кжсове.

Къмъ тия материали ще да причисля и седиментитѣ, които образуватъ рида между р. Джерменъ и Балановската долина, а сжщо и ония на Палатово, Каменикъ (изт. отъ селото), Грамаге, Блажево, Висока могила и Сапово, които сж продължение на Бобовъ-долъ—Малоселскитѣ, дребнозърнеститѣ глинести маси на Църварската и Ваксовска котловинка и материалитѣ, които образуватъ тѣсна ивица (нѣколко стотини метра) между Невѣстино, Гращица-Недѣлково, Берсинъ, Граница, Злокощица, Кюстендилъ. Разликата между еднитѣ и другитѣ е въ срѣдата, дѣто сж се таложили, понеже материалътъ имъ не е далеченъ. Първитѣ сж талози надъ земна повръхность, а вторитѣ сж талози въ отдѣлени единъ отъ други водни басейни, водата на които е много спомогнала да сортирува частитѣ имъ по голѣмина и тегло и да даде съ врѣме ясенъ слоевиденъ изгледъ на утайкитѣ. Материалитѣ на тия утайки сж дребни *чакълни насипи, пѣсъци* и *глини* съ разна боя и взаимна смѣсь; така напр.: има сиви, жълти и бѣлезникави пѣсъци, мазни и сухи глини, сиви и жълти ронливи глинести пѣсъци, гнили глинести и слюдени пѣсъчници и др. Много отъ тѣхъ сж дебелослойни и съ неправилни ограничения на наслоението; тѣхното наслоение изтъква боята, качеството на материала и величината на съставнитѣ елементи. Повечето отъ тѣхъ на значителни протежения сж съ еднакъвъ изгледъ и консистенция, но на мѣста тѣ се нарушаватъ отъ конкреционирането на веществото или отъ по-едри странични примѣси отъ другъ скаленъ видъ, които опрѣдѣлятъ прикрайнитѣ ивици на басейна.

Digitized by Google

Въ противоположность на дебелослойнитѣ материали има и тънкослойни; тѣ сж сиви и тъмноръждиви глинести пѣсъчникови материали, които на мѣста изобилватъ съ растителни отпечатъци (прѣдъ Берсинъ).

Die Abhandlung „Petrographische Notizen über Osogovogebirge in Bulgarien" behandelt das Gebrige ausschlisslich in petrographischer Hinsicht. Das Material des Gebirges ist schon aus den geologischen Vorschungen von A. Boué, Viquesnel. Hochstetter, Zlatarsky und theils von Toula und Vankow bekannt. Jedoch die Beschreibungen dieser Autoren gelten am meisten dem nörodlichen Theile des Gebirges, nur Boué und Zlatarsky sind tiefer in dasselbe eindrungen; lezterer besuchte auch einige Stellen des Gebirgskammes. Die kurzen Ausflüge dieser Autoren waren nicht genügend um eine ausführliche Skize der es bildenden Gesteine zu geben, weil das Gebirge ziemlich gross ist; es hat nämlich 90 km. Länge und 50 km. Breite.

Die vorliegende Arbeit ist das Ergebniss ausführlicher Ausflüge in den verschiedenen Bergtheilen und stellt (verhältnissmässig) geneuere Beschreibungen der petrographischen Materialien des Gebietes dar, seine Ausbreitung, gegenseitige Lage, sein geologisches Alter und giebt seine makro — und mikroskopische Charakteristik an. In dieser Ablandlung wird bestätigt die Richtigkeit der Arten der früheren Autoren für jene Gebirgstheile, die von ihnen besucht waren. Ausserdem aber werden neue Fundorte für dieselben Arten erwähnt und ausführliche Beschreibung ganz neuer Gesteinsarten an gegeben. Gemäss den gemachten Vorschungen ist das Osogovogebirge aus folgenden Gesteinen zusammengesetzt:

A. Massige Gesteine:

Porphyrgranit, Quarzporphyr, Trachyt, Diorit, Quarz-hornblende Diorit, Pyroxen Diorit, Diabasporphyrit;

B. Krystallinische Schiefer:

Biotitgneise, Muskovitgneise, Chloritgneis, Glimmerschiefer, Phylit, Hornblendeschiefer;

C. Einfache Gesteine:

Kalksteine (dichte, thonige), Dolomit, Schwarzkohle;

Digitized by Google

D. Klastische Gesteine:

Tuffe und Konglomerate der Massigegesteine, Konglomerate und Breccien der einfachen und klastischen Gesteine, Sandsteine (rothe, thonige, glimmerige), Diluviale und Alluviale Ablagerungen.

Von diesen Gesteinen am zahlreichsten verbreitet sind die Krystallinische Schiefer und zwischen ihnen die Gneise. Die ersteren sind mehr an der Kammlinie und an den Abhängen zu finden; durch sie stellt sich das Gebirge als ein typisches Gabiet von Krystallinischer schiefer dar. Weniger vorbreiten sind die Sedimente. Sie bilden einen breiten queren Band durch die Mitte des Gebirges, finden sich aber auch in seinen Fusstheilen. Amwenigsten vorhanden sind die Massige gesteine; ihre einzelnen Fundorte erstrecken sich mehr am Gipfel und theils an den Abhängen, jedoch ganz wenig in den niedrigen Theilen des Gebirges. Die ältesten von ihnen sind die Granite, deren Fundorte lackolitische Form haben. Die jungerer jedoch sind das Resultat von tektonischen Prozesse, was nicht nur durch die Lage ihre Fundorte, sondern auch durch das nicht vorhandensein der Tuffe festgestellt ist.

Als neue Gesteinsarten sind erwähnt die Materialien von dem Kamme des Gebirges und jene von dessen nächsten Abhängen; solche sind: die Porphyr-Gesteine zwischen Dewe-bagar, Ruen und Siwa-kobila, Diabasporphyrit bei Smoličino, Diorit zwischen Kamenik—Wukowo, Kalksteine, Dolomit und Sandsteine zwischen Starbi-vrh—Dranderitza, die Thonig mergelige Sedimente, Sandsteine und Konglomerate zwischen Smoličino—Stradalovo—Rakovo.

Die der Abhandlung beiliegende petrographische Skize giebt die nöthige Erklerung über die Arten und über die Verbreitung und gegenseitige Lage der Gesteine.

Digitized by Google

Кюстендилско четвероевангеле.

Срѣднобългарски прототипъ на VI правописна школа.

От̀ъ проф. **Б. Цоневъ.**

Въ студията си „Класификация на българскитѣ книжовни произведения“ (вж. „Годишникъ“ на Софийския Университетъ за 1904—5. г.), приемайки за основа правописната употрѣба на **ъ** и **ь**, раздѣлихъ срѣднобългарскитѣ паметници на *шесть* групи, които нарекохъ *правописни школи*. Тия школи съ тѣхнитѣ правописни отлики са накратко слѣднитѣ:

I. **Етимоложка школа:** употрѣбява **ъ** и **ь**, но **ь** само за *смекчение на съгласни*.

II. **Охридска школа:** употрѣбява само **ъ**.

III. **Охридско-Злетовска школа:** употрѣбява **ъ** и **ь** *безъ правило; дава прѣдимство* на **ь**.

IV. **Злетовска или Кратовска школа:** употрѣбява само **ь**.

V. **Търновска школа:** употрѣбява **ъ** и **ь** *безъ правило; дава прѣдимство на* **ъ**.

VI. **Влахобългарска школа:** употрѣбява **ъ** и **ь** по *фонетично правило:* **ъ** за звукъ ъ, а **ь** за знакъ безъ фонетично значение.

За шестата, „фонетична“, школа бѣхъ наклоненъ да приема, че е произлѣзла оттатъкъ Дунава, понеже колкото паметници бѣхъ прѣгледалъ отъ тая школа, сички бѣха сѐ отъ по̀-сетнешно врѣме (слѣдъ XV вѣкъ) и сички издаваха по една или по друга свойщина своя влашки происходъ. За това и нарекохъ тая школа *влахобългарска*, на бихъ поддържалъ и сега това название; но колкото за първичния произходъ на влахобългарския правописъ откъмъ употрѣбата на **ъ** и **ь**, смѣло мога сега да твърдя, че тоя правописъ

Digitized by Google

не е дѣло на влахобългарската книжовна дѣйность, а и той си е произлѣзълъ отсамъ Дунава, както и другитѣ правописни школи.

Прѣзъ лѣтошната ми боравка въ Кюстендилъ случи ми се да намѣря единъ старъ срѣднобългарски ржкописъ, който фърля ясна свѣтлина върху тоя въпросъ. Въ този интересенъ ржкописъ, писанъ по сѣка вѣроятность отсамъ Дунава, въ български краища, срѣщаме тъмнитѣ гласни ъ и ь употрѣбени открай докрай по сжщо правописно правило, както и въ паметницитѣ отъ влахобългарската правописна школа, именно ъ само за звукъ ъ, ь — само за знакъ безъ звуково значение. Тоя ржкописъ е часть отъ четвероевангеле, писано на пергаментъ и, сждейки по езика и писмото му, произлиза като че ли отъ XIII вѣкъ, откогато нѣма досега ни единъ „влахобългарски“ паметникъ. А щомъ правописътъ на това толкова старо евангеле е сжщи, какъвто е въ сичкитѣ влахобългарски паметници, то сме въ право да го считаме за прототипъ на влахобългарската правописна школа и споредъ това, дѣ е писано то, да сждимъ и за първичния произходъ на влахобългарския правописъ. За това считамъ за длъжность да запозная по́ скоро научния свѣтъ съ това интересно евангеле и сжщеврѣменно да поправя и допълня онова, що бѣхъ казалъ за произхода на влахобългарската правописна школа.

Трѣба да си изповѣдамъ, че до туй лѣто бѣхъ ходилъ три пжти въ Кюстендилъ, но сѐ за кратко врѣме, та не съмъ се задълбявалъ въ археоложкитѣ и палеографски знаменитости на тоя градъ. Тая година обаче, покрай гръко-римскитѣ старини, що ги тъй ревностно раскопава и тъй любезно обяснява г. Йорданъ Ивановъ, пожелахъ да науча и какви *български* старини притежава прочутиятъ нашъ Велбяждъ; и останахъ много доволенъ и отъ това малко, що прѣгледахъ. Благодарение на сжщия г. Ивановъ и на единъ отдавнашенъ мой студентъ, г. К. Бързачки, както и на вѣчно услужливия г. Ефр. Карановъ, азъ можахъ да се запозная съ нѣкои български книжовни старини, за които до сега нѣма никадѣ свѣдения. Ще дамъ тука кратки бѣлѣжки за нѣкои отъ тѣхъ, а върху срѣднобългарското евангеле, което е сжщински прѣдметъ на тая ми статия, ще се спра повечко.

Книжовни старини има въ Кюстендилъ на нѣколко мѣста: въ църквата св. Богородица, въ държавното Педагогическо училище, въ градското читалище „Братство“ и въ нѣкои частни библиотеки, отъ които можахъ да прѣгледамъ само библиотеката на покойния учитель П. Кюркчиевъ.

Digitized by Google

Между старитѣ ржкописи въ църквата св. Богородица отбѣлѣзвамъ като най-важенъ единъ срѣднобългарски *пѫтенъ триодъ* отъ XIV вѣкъ, *Кратовска школа* Ржкописътъ състои отъ 50 поздрави пергаментени листа фолио, писани въ два стълбца по 38 реда нехубавъ уставъ. Отъ 37. л. нататъкъ ржкописътъ е много поврѣденъ (отъ влага), та е нечетливъ — особено горната часть на листитѣ. Понеже нѣмахъ намѣрение да го изучавамъ всестранно, азъ обърнахъ главно внимание върху правописа му и забѣлѣзахъ, че въ него правописътъ на тъмнитѣ гласни (ерове и юсове) е урегулиранъ открай до край тъй, че отъ двата ера се употрѣбява редовно само **ь**, а пъкъ употрѣбата на **ѫ** и **ѧ** е разграничена тъй, че **ѧ** се срѣща *само слѣдъ съгласни*, а **ѫ** — *само слѣдъ гласни* и *въ начало*. Отъ това правописно правило нѣма *ниедно изключение*: **сѧдищє, лѧкѧвы, дрьжѧвѧ, пѧѵинѧ, сѧпрѧгь, рѣшѧ, доушѧ моѧ, нѧѵѧ, живѧщѧѫ нѧ земли, глѧбинѧ сѹѥтнѧѫ, одѣѫ сѧ, ризоѫ, моѫ ѧзыкы, сь мноѫ, оѹбоѫтсѧ, обьѫшѧ мѧ, бритвѧ изощрєннѧѫ, колнѧѫ, вьпиѭхѧ, искѧхѧ, моѫхѧ, прибѣгѧѫщѧѫ, жидовскѧѫ, древнѧѫ клѧтвѫ** и пр.

Понеже въ тоя паметникъ се употрѣбятъ доста строго йотирани гласни **ѥ, ѩ**, и понеже пъкъ отъ друга страна йотирани **ѫ** и **ѧ** *нѣма*, то **ѫ** тука безъ друго означава йотирано **ѭ** и **ѩ**. Сега имайки прѣдъ видъ срѣднобългарската юсова замѣна, лесно разбираме тоза сливане на **ѩ** и **ѭ** въ единъ и сжщи условенъ знакъ **ѫ** — тъй както въ други паметници двата йотувани юса са слѣти пъкъ въ **ѧ**. Но какъ да си обяснимъ сливането на двата юса слѣдъ съгласни въ **ѧ**? Дали **ѧ** тука е само условенъ знакъ за двѣтѣ гласни, или пъкъ има фонетична основа? За първото прѣдположение говори обстоятелството, че тоя, както и подобнитѣ нему паметници[1]), са писани сѐ въ краища, дѣто **ѫ** и **ѧ** *нѣматъ български изговоръ*; за второто прѣдположение пъкъ говори обстоятелството, че днесъ за днесъ има единъ български говоръ, дѣто е възможно такова сливане, именно *тетевенскиятъ говоръ*, по който изговорътъ на ударено **ѫ** слѣдъ съгласни е почти идентиченъ съ изговора на **ѧ**. За да се намѣри обаче истината, нужни са специални изучвания. — Другитѣ правописни свойства на тоя триодъ изваждатъ на явѣ доста голѣма нехайность: **ъ** се замѣнява съ **є**, **ы** — съ **и**, **ь** слѣдъ **р** (сонансъ) се изпуща и

---

[1]) Такива паметници са още: *Григоровичевъ Минеенъ листъ* отъ XIII в. (Срезн., Древн. сл. пам. юс. п., стр. 65, 213—114; Г. Ильинскій, Arch. XXVII., 420), Единъ други *миней* отъ XIV. в. (Соф. Нар. Библ. № 25., 46. и 87.), едно *евангеле* отъ XIV в. (Пловд. Нар. Библ. № 65. и 67.), единъ *октоихъ* отъ XIV в. (Бѣлгр. Нар. Библ. № 219), петь листа отъ *Евангеле*, пакъ тамъ № 240.

Digitized by Google

се означава съ знакъ '. Срѣщатъ се тъй сѫщо и замѣни на ѫ и ѧ съ ь и є: сьтѫє 12ᵃ, нь 25ᵃ, льцєѫ 30ᵇ, кьпльцєнса 30ᵇ, покашєн зємла на кодахъ 31ᵇ; и наопаки: онѧ жє рѣша, станацнии 11ᵇ, научнѫ пѫти 27ᵃ, єгда нѫчна оумывати 28ᵃ — намѣсто нѫчнетъ и пр.

Въ Кюстендилского читалище намѣрихъ единъ сръбски сборникъ отъ XIII вѣкъ, донесенъ отъ с. *Ръждавица* (южно отъ Кюстендилъ) на 1842 год., както се чете на втория листъ: „Донесоха се *тія кчиги* ѿ Рѫждавица село на года 1842; ïулïя 4. оу господиново врѣме Ериѳронъ Захарïя Артемïеф епïскопъ“. Тоя сборникъ, означенъ въ читалищната библиотека съ № 1, има 158 перг. л. 4° и състои отъ двѣ части: До 81. л. е *октоихъ*, а отъ 81. л. до краятъ е *параклитикъ*. Тия двѣ части се различаватъ и по писмо, а именно първата часть е по-дребенъ и малко полегатъ уставъ, а втората е по-едро и отвѣсно писмо.

Въ библиотеката на покойния учитель Кюркчиевъ можахъ да видя само *два дамаскина* отъ XVIII вѣкъ, писани отъ *Ѳеофана Рилски*, единьтъ на 1778 г. въ *Пазарджикъ*, а другиятъ — на 1791 г. — въ *Бѣльово*. Езикътъ и на двата дамаскина е сѐ единъ, именно оная сръбско-българска смѣсица, която наричамъ *нова* сръбско-българска редакция, на каквато сѫ писани доста дамаскини прѣзъ XVII и XVIII вѣкъ. Сравни напр. *Самоковски сборникъ* (Соф. Нар. Библ. № 62); а Попъ-Тодоровиятъ *Врачански дамаскинъ* (Соф. Нар. Библ. № 14, 22, 40, 45) прилича и по писмо на Теофановитѣ.

Първиятъ отъ двата Кюстендилски дамаскини има 280 л. малка 8° и на края тая записка: Исписахь сïю книжицꙋ ꙋ градъ Пазарџикъ при питропа папа Павла и клисарь Мартина ҂зсп҃з — ҂аψ҃ои Ермонахь Ѳеофанъ Рилски непотрѣбенъ.

Вториятъ съдържа 292 л. пакъ малка 8°, а на края (л. 291—292) слѣдната записка: Сïю книжицꙋ исписахь всело нарицаетсе Бєлѡво при попа иерея стари Стоюана и дрꙋжïе папа Величка и попа Гроздан' чорбациа, Цветан Хрисими, Мико, Павель, Неделко въ лѣто ҂зсч҃д — ҂аψ҃ча: и читателю, аще наидеши погрешено, благословите, а не клъните, пониже не ꙋчихме са ѻртография, ѿ слово познаваетсе, како не исписахме ѿ похвала и ѿ тъщеславïе, нъ ѿ много любовь и ꙋсръдие и ѿ ревность да ни са не скитаеть ꙋмъ по мирски вещи, того ради мало потрꙋдихме са братиюмъ за ползꙋ. Ѳеофанъ непотребни и бгꙋ ни чловекомъ.

Ала най-важенъ за мене рѫкописъ, а мога каза най-цѣнна книжовна старина въ Кюстендилъ, е онова евангеле, що се намира въ учителската библиотека на Кюстендилското държавно Педагоги-

ческо училище и е отбѣлѣзано съ № 14 (по-прѣди № 12, а още по-прѣди — № 1546). Ржкописътъ състои отъ 11 не цѣли коли или 61 перг. л. 4°, въведричъкъ, хубавъ уставъ, по 23 реда на стр. и е часть отъ четвероевангеле, а съдържа само евангелето отъ Лука и то не цѣло; липсува началото и краятъ на това евангеле, и отъ срѣдата са изгубени доста листи; тъй отъ 11-тѣхъ коли цѣли (отъ по 8 листа) са само третя, четвърта, петя, седма и осма, докато първа кола има само 4 листа, втора и шеста кола иматъ само по 2 листа, девета и единайсета — само по 6 л., а отъ десета кола е на лице само единъ листъ. Евангелето е безъ подвързия — само бѣше подшито, ала съ разбъркани листе — даже между листитѣ му бѣше вшитъ и единъ листъ отъ друго — сръбско — евангеле.[1]) Слѣдъ като го разшихъ и наредихъ листитѣ му, както трѣбва да слѣдватъ единъ слѣдъ други, излѣзе, че между 2 и 3 липсуватъ 4 листа, между 5 и 6 — 6 л., между 31 и 32 — 6 листа, между 48 и 49 — 1 листъ, между 54 и 55 — 1 листъ; а колко липсуватъ отъ начало и колко отъ края, не може да се знае.

Какъ е дошло това евангеле въ училищната библиотека, не можаха да ми кажатъ; г. Е. Карановъ прѣдполага, че ще го е подарилъ нѣкой ученикъ откждѣ *Кратовско* или *Босилеградско*. Едно е сигурно, че евангелето ще е било подарено, или както и да е придобито, още когато Кюстендилското училище не е било педагогическо, защото на прѣдния листъ (сега л. 8) на евангелето има ударенъ печатъ, на който се чете: *„Кюстендилско реално училище“*; значи, евангелето е влѣзло въ това заведение най-малко

[1]) Тоя листъ е отъ *четвероевангеле*, малко по-голѣмъ форматъ отъ „Кюстендилското“, но пакъ 4°. Писмото му е по-дребно и съ 26 реда на страница. Съдържа три евангелета отъ Матея, и то отъ 20. и 21 глава. Прѣдната страница на листа захваща съ края на 22. ст. отъ 20. глава: гл҃аста ѥмоу можевѣ, а задната страница свършва съ началото на 12 ст. отъ 21. глава: и вьниде ісъ вь цр҃квь бжию и изгна всѧ продаю[щѧѧ]. Правописътъ е обикновенъ сръбски правописъ отъ XIV в., обаче падна ми въ очи една особена употрѣба на апострофа ’, каквато не съмъ срѣщалъ до сега — или поне не съмъ я забѣлѣзалъ. Апострофниятъ знакъ служи въ това евангеле не толкозъ за означение на изчезналъ ь, както обикновено, а за да *отбълѣзва края на думитѣ*: сичкитѣ думи носятъ върху крайнитѣ си букви, биле тѣ гласни или съгласни, знакъ ’; изключение правятъ 1) думитѣ, надъ които си има титла, 2) едносложнитѣ кратки съюзи и прѣдлози като: и, а, ни, вь, да, нь, ѡ, и пр. 3) думи, съединени съ *енклитики*, защото въ такъвъ случай знакъ ’ стои върху енклитиката. Ето за показъ нѣколко реда отъ това евангеле: гл҃аста ѥмоу можевѣ ·:· І гл҃а има̑. чашоу̑ оубо моѭ̑ испиюта̑: ико̑ и кр҃щениемь̑ имьже̑ азь̑ кр҃щаюсе̑ кр҃ститасе̑. а ѥже̑ с҃ѣсти̑ ѡдесноую̑ мене̑. нѣ̑ моѥ̑ дати̑, нь имже оуготованоѥ̑ ѿ ѡ҃ца моѥго̑. І слышавше десеть̑ негодоваше̑ ѡ ѡбою̑ братоу̑. Ісь же̑ призвавыѥ̑ рече̑. вѣсте̑ ико̑ кнѧзі̑ ѩзыкь̑ гь҃ствоютьнимѝ и велиции̑ ѡбладаютъ̑ нимѝ. Не тако̑ оубо̑ боудеть̑ вь вась̑, нь иже̑ аще̑ хощеть̑ вищи̑ быти̑ вь вась̑, да боудеть̑ вашь̑ слоуга̑. И иже̑ аще̑ хощеть̑ вь вась быти̑ прѣдний, да боудеть̑ всѣмь̑ рабь̑. Ꙗкоже̑ с҃нь ч҃лчьскы̑ не приде̑ да послоужеть̑ нь да послоужить и дати̑ д҃шю за избавлениѥ̑ за многыѥ̑ ·:·

прѣди 18 години, т. е. допрѣди 1887. г., отвогато Кюстендилското реално училище става педагогическо. А че е дошло наистина отъ западъ и то заправо отъ юго-западъ, най-добрѣ се вижда отъ неговиятъ езикъ и правописъ.

Писмото на това, да го речемъ, Кюстендилско евангеле е твърдѣ красиво, едричко, доста старинско и прѣзъ цѣлото евангеле четливо; нѣкои отъ буквитѣ сѫ *прѣчертани*, т. е. вертикалнитѣ имъ линии са прѣсечени хоризонтално, а хоризонталнитѣ — вертикално, както ще се види отъ приложенитѣ образци (вж. букви: **н, ь, щ, ѩ, ѥ, ы, ѵ**). Обикновенитѣ точки надъ гласнитѣ въ тоя паметникъ иматъ изгледъ повече на запетайки; тъй сѫщо и двоеточието надъ I прилича на двѣ обърнати запетайки: Ї.

Ударения въ тоя рѫкописъ нѣма, а отъ надреднитѣ знакове употрѣбява се, покрай двата спиритуса, още и двоенъ грависъ, който служи за означение на изпуснатъ ъ или ь. Различава **е, ѡ** и **о** безъ строга послѣдователность; покрай обикновеното **оѵ** се употрѣбя и **ꙋ** и то обикновено въ начало на думитѣ или край редъ. Ї се употрѣбя рѣдко и то почти винаги накрай редъ или въ прѣдисловие.

Като графична особеность на *Кюст. еванг.* отбѣлѣзвамъ и честа употрѣба на ѷ и то не само въ чужди думи (**Ӏѡсѷфь, Сѷрѷеа, Кѷрѷнеа, Тѷрѷеа, филѷпоѵ, Мосѷи**), но и въ домашни (**ѩко сѷла изнего исхождаать** $16^{а}$, **коснѫ са въскрѷлѷи его** $24^{б}$, **подь крѷлѣ** $37^{а}$, **възьгласѷи** $22^{а}$).

Любопитна е употрѣбата на ѵ́ за означение на грѣцкото консонантно υ: **Гаѵ́рѷиль** $1^{б}$, **Ἀѵ́раа̂моѵ** $3^{а}$, **Ἀѵ́гоѵста** $4^{а}$, **Ἀѵ́раа̂ма** $7^{б}$, **Леѵ́вѷгнь** $9^{а}$, **Леѵ́гѷа̂**, **Леѵ́гѷи** $4^{а}$, **ѵ́арѳоломеа** $15^{б}$, **ѥѵ́ренскыми** $60^{б}$. Сѫщо тъй се употрѣбя ѵ́ и въ единъ други срѣднобългарски паметникъ, именно въ *Пирдопски апостолъ,* що го описва г. М. Ивановъ (Мсб. VI и VIII).

Откъмъ палеографична страна изобщо *Кюстендилско Еванг.* прилича твърдѣ много на *Пирдопски апостолъ:* сѫщо писмо, сѫщи знакове, сѫщи лигатури и сѫщи правописъ, та бихъ рекълъ, че тия два паметника са писани отъ едного. Когато класифицирахъ срѣднобългарскитѣ паметници, азъ не обърнахъ особено внимание върху правописа на *Пирд. апостолъ,* защото ме подъгаха думитѣ на г. М. Иванова: „Само едно повърхностно прѣглеждане на нашия рѫкописъ ще ни даде да узнаемъ, че въ него се употрѣбява *почти изключително* ь“, Мсб. VI. 94. Отъ тия думи заключихъ, че *Пирдопски апостолъ* принадлежи къмъ IV правописна школа. Сега обаче, щомъ ми падна въ очи голѣмата вънщна прилика между

Digitized by Google

Кюст. Ев. и *Пирд. ап.*, съмнѣвамъ се твърдѣ много, дали и въ *Пирд. ап.* не владѣе сѫщи правописъ на ъ и ь, както и въ *Кюст. Ев.* Г-нъ Ивановъ навежда като примѣри съ ъ прѣдлози **въ, съ, къ** и **възь**, а отдѣлни думи само: **лъстна, тъчна, пѣсъкъ, дъщере, тъще, владъчьство** и **дъври**, но азъ прѣдполагамъ. че ще се намѣрятъ още много други думи съ ъ и най-сетнѣ ще излѣзе, че и двата паметника ще са произведение не само на една и сѫща правописна школа, а може би и на едно и сѫщо лице. Понеже текстътъ на *Пирд. ап.* не е издаденъ още, азъ потърсихъ между разнитѣ примѣри, що ги навежда г. Ивановъ било за граматични форми, било за успоредни сравнения съ други апостоли, и намѣрихъ още слѣднитѣ думи съ ъ въ *Пирд апостюлъ:* **тън** Мсб. VI, 107, **съ̏** ibid, **къждо** Мсб. VI, 108, VIII, 184 **не лъжѫ**, факсимиле 4 стр., **ѹсъплемь** VIII, 172, **тъгдѧ** Мсб. VIII, 172, 179, 184, **тъщанние** ibid., 175, **въпнѧ** 182, **тъ** 187, **възнемь** 189, **сътъкнѫсѧ** 191 **некъгдѧ** 192. Интересно ще бѫде тия два паметника да се изслѣдватъ успоредно; увѣренъ съмъ, че ще се намѣрятъ още много общи черти по между имъ и най-сетнѣ ще се установи, че и двата сѫ отъ една рѫка.

Откъмъ правописъ Кюстендилско евангеле показва *голѣма правилность:* **ѫ, ѧ** и **ѣ** се употрѣбяватъ строго по срѣднобългарски, **ы** задържа тъй сѫщо своето мѣсто, а употрѣбата на **ъ** и **ь**, макаръ да се струва на първи погледъ неправилна, въ сѫщность е много строго урегулирана, както ще видимъ.

Носовкитѣ се различаватъ много хубаво една отъ друга и сѣка отъ тѣхъ пази първичната си форма. Само срѣдната линийка на **ѫ** захваща не тъкмо отъ срѣдата, а малко отдѣсно и върви наклонено къмъ лѣвото краче, а не право отвѣсно надолу. Носовкитѣ се употрѣбяватъ по извѣстното срѣднобългарско правило тъй, че слѣдъ съгласни се слѣдва редовно тѣхната замѣна, а слѣдъ гласни и въ прѣдусловие стои винаги **ѧ** и намѣсто двѣтѣ, което значи, че **ѧ** съдържа въ себе си йотирано **ѩ** и **ѭ**: **силоѧ нлнннoѧ** $1^{а}$, **разоумѣѧ, прѣдстоѧ, помаваѧ нымъ** $1^{а}$, **не знаѧ, ѿ неѧ** $1^{б}$, **въ горнѧѧ** $2^{б}$, **болѧщнхсѧ, мышцеѧ своеѧ, грьдыѧ, прнать, юѧ** род. п., **милость своѧ** $3^{а}$, **правд̏оѧ, вѣѧ вселеныѧ** $4^{а}$, **радость велиѧ** $4^{б}$, **ѹѣѧ** 1. Sing. $5^{б}$, **водоѧ крьщаѧ вы** $8^{б}$, **притьчѧ снѧ** вин. ед. $11^{а}$, **ѿ всеѧ июдеѧ** $16^{а}$, **дроугѫѧ, ризѫ твоѧ** $16^{б}$, **тоѧ бо мѣроѧ юже мѣрнте** $17^{а}$, **стоѧть, влѧщен сѧ** $23^{а}$, **ѹвѧщен** $24^{б}$, **всѧкѫ** $35^{а}$, **ѧжнкѧ твоѩ** $2^{а}$, **ѧзыкъ** $3^{а}$, **въ ѧтробѣ** $3^{б}$, **рыбь ѧже ѧшѫ** $12^{б}$, **не ѧхомь ннѹьсоже** $12^{б}$, **ѧжи желѣѕны** $23^{б}$, **ѧ** вин. п. ед. и мн. ч. **виѧѹатокь ѧглоѹ** $21^{а}$ и т. н. до

края. Изключения отъ това правило сѫ само слѣднитѣ примѣри: **клѧтвоѫ єѧже клѧ̈тсѧ** 4^{а}, **благословите кльнѫщѧѫ вы**, **въ деснѫѫ лѧнитѫ**, **аще любите любѧщѧѫ вы** 16^{б}, **растрьѕахѫ сѧ ѫжа** 23^{б}, **трѣбоуѧщѧѫ** вин. мн. 26^{а}, **въ весь самарѣньскѫѫ** 29^{а}, **одеждѫ прьвѫѫ** 41^{а}, **живить ѫ (доушѫ)** 45^{б}, **идѣте въ прѣмнаѫ весь** 49^{а}, **жены въшедьшаѫ с нимь ѿ Галилеѧ и зрѣщѧ сихь** 61^{а}, **въслѣдъше шедшаѫ жены, ѫже бѣхѫ пришлы с нимь** 61^{б}; нѣкои отъ които заедно съ **възвращьшѧ же сѧ и въшедьшѧ** 61^{б} показватъ **ѧ** слѣдъ шушкави палатали, което е противъ срѣднобългарското правило. Ала тия примѣри сѫ малко и никакъ не нарушаватъ оная правилность, която владѣе въ *Кюст. Ев.* откъмъ употрѣбата на **ѫ** и **ѧ**.

Това сливане на прѣдишно **ѩ** и **ѭ** въ единъ и сѫщи знакъ **ѧ** има за основа *юго-западенъ български говоръ*, дѣто и днесъ начално **ѩ** има еднакъвъ изговоръ съ начално **ѭ**; срв. по *Охридски*: *ѣ*зол, *ѣ*глен, *ѣ*же и *ѣ*зик, *ѣ*дро, *ѣ*чмен; по *Прилѣпски*: *ѥ*зол, *ѥ*глен, *ѥ*же и *ѥ*зик, *ѥ*дро, *ѥ*чмен; по *Дебърски*: *ю*зол, *ю*глен, *ю*же и *ю*зик, *ю*дро, *ю*чмен. — Такава сѫща употрѣба на **ѧ** се срѣща още въ 23 познати менъ срѣднобългарски рѫкописи, отъ които 12 са отъ XIII вѣкъ[1]), 10 — отъ XIV[2]) и единъ — отъ XV в.[3]) и доколкото може да се говори за произходното мѣсто на тия рѫкописи, повечето отъ тѣхъ сочатъ сѐ къмъ *югозападно Българско*.

ѧ е замѣнено съ **є** въ слѣднитѣ причастия за сегашно врѣме: **нєстворєй** 18^{а}, **створєй** 33^{б}, **оударєй** 58^{а} — както е обикновено и въ други, дори по-стари паметници, напр. въ *Григоровичевъ Парем.* и *Охридски апостолъ*. Въ **грѣдєть** 34^{а} пъкъ имаме замѣна на **ѧ** и **ѣ**. **ѫ** стои намѣсто **ѧ** въ **проѕѫбь** и **проѕѫбы** 22^{а}, но дали е тука фонетична замѣна (зарадъ **ѕ**), или е „народна етимология" по **ѕѫбъ** — мѫчно е да се каже; срв. впрочемъ истбълг. **ѕъѕна** нам. зпбълг. **ѕебна и озъбил са** (от студ). Интересна е думата **Єрихѫ** написана сѐ тъй три пѫти (колкото пѫти се срѣща): **ѿ Єрлимѧ въ**

---

[1]) *Григоровичевъ триодъ*, който, пѫтемъ забѣлѣзано, не е отъ II правописна школа, както е погрѣшно вмѣстенъ (вж. „Годишникъ" стр. 57.), а отъ I етимоложка школа; *Григоровичевъ Паремейникъ*, *Хлудовски псалтиръ* отъ 1211 г. *Стихираръ* въ Соф. Нмуз. № 2896, *Мануиловски апостолъ*, *Стаматовско четвероевангеле*, 12-тѣхъ *апостолски листи* въ Соф. Нмуз. № 406, *Константинъ-Асѣнова грамота* отъ 1278, *Срѣковичево еванг.*, *Пироотски апостолъ*, *Рилско евангеле* безъ №, *Бѣлградско евангеле* № 63.

[2]) *Бѣлградски синаксаръ* I и II, *Софийско четвероевангеле*, Нб. № 184, *Парижки стихираръ*, *Хлудовско еванг.* и *апостолъ* № 28, и № 31, *Хлудовски апостолъ* № 85, *Бѣлградски октоихъ* № 75 и 346, *Загребско (Михановичево) евангеле*.

[3]) Габровски *Псалтиръ* и *Синаксаръ*, Соф. Нб. № 506, който е тъй сѫщо погрѣшно причисленъ къмъ III школа, когато по правописа на **ъ** и **ь** пада въ VI школа.

Digitized by Google

'Ѥрихѫ 31^б, приближи сѧ Іс҃ь въ Ѥрихѫ 48^а, прихождаше Іс҃ь съ Ѥрихѫ 48^б.

ѣ се употрѣбява освѣнъ слѣдъ чисти съгласни намѣсто ꙗ, но и слѣдъ ч и то *редовно:* чѣ̂ 5^б, чѣсь 6^б, 33^а, чѣащимъ, скончѣшѫ сѧ, по обычѣю, кончѣвшемь 6^б, обанчѣемы 8^б, врачѣ 14^б, чѣете 17^а, ѿ печѣли 22^б, чѣащен 24^б, кончѣа 36^б, чѣшѫ 55^а; а слѣдъ ц, ѕ и с намѣсто ѣ стои а въ слѣднитѣ случаи: само 25^б, рыцате 30^б, 36^б, ѕало рано 61^б.

Най-главна особеность на Кюстендилско евангеле е употрѣбата на ъ и ь, въ която то, заедно съ още два тъй сѫщо стари паметника, стои уединено между сичкитѣ досега знайни срѣднобългарски паметници и ни дава право да го считаме за първоизводъ на отпослешната влахобългарска правописна школа.

Употрѣбата на ъ и ь въ Кюст. ев. е урегулирана тъй, че знакъ ъ се срѣща само въ ония коренни, суфиксни и крайни срички, дѣто според срѣдно- и ново-български може да има виртуаленъ гласежъ ъ, а въ сички други случаи, дѣто ъ и ь нѣмать изговоръ (дѣто са изчезнали), ги замѣстя и двата знакъ ь, който обаче има само графично значение — освѣнъ, може би, слѣдъ срѣдсъгласно лъ и ръ, дѣто намѣсто старото ъ стои пакъ ь.

Споредъ това твърдѣ послѣдователно правило ъ срѣщаме въ слѣднитѣ *коренни срички:* съ тъщанинемь 2^б, възрадова сѧ 2^б, възнесе сѧ 3^а, възыде 4^б, дъщица 3^б, къждо 4^б, 35^б, чъстикь 5^б, тън 5^б, 6^б, 10^а, 12^а, 13^а, 33^б, 45^б, дъщи 6^а, 24^б, 34^а, стъѕа 7^б, дъбрь 7^б, сънмище 10^а, 10^б, 15^а, сън 10^б, 13^б, 29^а, тъчна 11^а, кънь изграда 11^а, тъща 11^б, въпнаще 12^а, тъкмо 15^а, 25^а, 38^а, 47^а, тъгда 17^б, 36^а, 37^б, 51^а, 54^б, сътинкоу 18^а, 18^б, тъц'но 18^б, стъкльница 20^б, .е. сътъ сребрьникь 21^а, Ѹсъше 22^а, кънь 23^б, 25^б, ѿтъщетить 27^а, къгда 32^б, 38^а, 45^а, на дъщере 34^а, ѡдъжди 45^б, въпиюше 48^а. потъщав'сѧ 48^б, тъщь 50^а, нѣкъгда 56^а, със'ци 60^а, издъше 61^а.

Въ *суфиксна сричка* ъ срѣщнахъ само въ примѣри: лакъть ѥдинь 32^а, и чловѣчъскы 27^б. Суфиксно ъ нѣма, защото въ такива случаи еровѣтѣ или *изчезвать,* или се *вокализувать,* та намѣсто тѣхъ тогава или не стои никакъвъ знакъ, или стои беззвученъ знакъ ь, или пъкъ най-сетнѣ стои ясенъ гласъ *о* или *е;* но забѣлѣжи: ишедъше 26^б, вьшедъшѫ 58^а.

Въ *крайни срички* т. е. въ окончания ъ се срѣща най-често въ прѣдлози въ, съ, къ и въ мѣстоимение съ — значи сѐ въ та-

Digitized by Google

-кива случаи, дѣто ъ като че ли поддържа самостойностьта на думата: **въ вѣкы** 2а, **въ старости** 2а, **въ градь июдовъ** 2б, **съ жрътвами** 34б, **съ тъщанинемь** 2б, **въ кьу** 1а, **къ мнѣ** 2б, **къ дѣвѣи** 1б, **въ урѣвѣ** 2б, **въ домоу** 3б, **съ вышье** 4а. **слава въ вышнихь, въ уловѣцѣхь** 5а, **съ прѣстоль** 3а, **се лежить съ на падение** 6а; па тъй също и въ сложни думи: **въста** 10б, **съкроушенныхь** 11б, **въметните** 12б, **въслѣдь юго** 13а, **съврьшены** 1а, **въцарится** 2а, **сътвори** 5б, па и **съмрьть** 5б. Изобщо речено, прѣдлози **въ, съ** и **къ** се пишатъ обикновено съ ъ, на биле тѣ отдѣлни, или слѣни съ думата. Обаче това ъ може и да липсува: **вржкоу его** 1а, **стобоа** 1б, **винде вдомь** 2б, **внемь** 5б, **створимь** 1а, **внести** 13б и мн. др. Както може лесно да се схване правилото, ъ се изпуща въ случаи, когато думата може да се изговори лесно и безъ него.

Но освѣнъ това ъ се срѣща и въ *окончания* на нѣкои думи и, доколкото можахъ да схвана тука правилото, като че ли само въ случаи, кога слѣдната дума захваща съ такива съгласни, които прѣдизвикватъ този ъ *зарадъ лесенъ изговоръ*: **.е. сътъ сребрьникъ** 21а, **падъ при ногоу** 24б, **помышлѣющиимъ въ срьдцихь своихь** 8а, **обращжтъ брашно** 26б, **въниже колиждо градъ вьнидете** 30а, 30б, **иже сжтъ виемь** 30а, **посьла вѣстникъ прѣдъ лицемь своимь** 29а, **прѣдъ тобож** 40б, **прѣдъ уловѣкы** 42б, **надъ всѣми** 43б, **прѣдъ множ** 49а, **прѣдъ тобож** 40б; но освѣнъ това още и въ слѣднитѣ случаи, които не мога да си обясня: **ѿ многъ во лѣтъ въсхыщааше юго** 23б, **изшедъ иде въ поусто мѣсто** 12а, **видѣвъ їса** 13а, **не последоуетъ намь** 29а, **въ всѣкын градъ и мѣсто** 29б, **въниже колиждо градъ въходите** 30а (види се има да се чете: — **градъ входите**), **западъ и сѣверь** 36б, **иеродъ хощетъ та убити** 36б, **и прахъ прильпшии насъ ѿ града** 30б, **лакътъ единъ** 32а, **въсяжж земл упражнѣетъ . ѡниже . .** 35а, **всѣкъ възносаися** 37б, **въсж пророкы** 36б, **прѣдъ людми** 51б, **въслѣдъ ихь** 53б. Въ нѣколко случая срѣщамъ ъ (намѣсто очаквано ь) прѣправено отъ друга буква, и то обикновено сѐ на край редъ: **прѣ | вые** 17б, **далъ | жникж** 21а, **ѿвръ | вение** 6а, **къ | власоу** 36а, **колъ | 37а, ѡ единомъ грѣшницѣ** 40а, **обрѣтъшиї** 40а, **уловѣкъ етерь** 40а, **дъ | вие** 49б, **аураамъла, есъ | мы** 44б, **уъ | то** 31б.

ь се употрѣбява, както рекохъ, навредъ, дѣто въ по-стария нашъ езикъ стои било ъ, било ь, но въ такова положение, че *нѣма вече звукова стойность;* а то бива обикновено въ *окончанието;* затова сички сѫществителни, прилагателни, глаголи и пр. съ ерово окончание се пишатъ сѐ съ ь; тъй че не само: **господь, огнь, день,**

Digitized by Google

оучитедь и пр., но и: богь, одрь, всѣкь, глаголь, въшедь, къ женамь, вънѣ, въстокь, чѣсь, гласъ, въ тѣхь, единь, въслѣдь, рабь, осель, оцѣть, дасть, имать и пр. Па тъй сѫщо и въ *срѣдословни срички,* дѣто еровете днесъ нѣматъ изговоръ: притьча 11а, сѹдоньска, црьствие 16а, слѣпьца 17б, ѡблобьзаащи 21а, сладстьми 22б, стрьпьтнаа 7б, въставьшии 11б, косьнѫ и 13а, вашьшии, посьла 29а, пристѫпльши 24б, спадьша 31а, падьшиї 25а, въ чьто 32а, мьните ли 33б, 34б, зьдати 39а, расьчететь 39а, стьгьни 38б, исьчистиши 44б, тъкьмо 47а, вѣчьныи 47б, людьскы 50а, изьведьши 51а, ѿ молитьвы 56б, лобьзаниемь 57а, дрькольми 57а, помышьленииа 15б, възлезьше 13б, заматорѣвьшии 6а, сътьникь 61а, вельблѫдоу 47б; вѣроятно и въ случаи като: члвчьскыи 15а, члвчьстѣмь 48а, множьство 15а, къ ѡчьствиї 11а.

Освѣнъ това ь дохажда *редовно* намѣсто ъ слѣдъ срѣдсъгласни р и л: съврьшены, мльчаи 1а, испльниша са 1б, испльни са 2б, 3а, 3б, 5а, съврьшение 2б, дрьжавѫ, грьдыа 3а, окрьсть 3а, ѿврьзоша са 3б, милосрьдиѥ, съмрьтиѣ 4а, разврьзаа, жрьтвѫ, грьлиціца, въ црькъвь 5б, въ црькви 6б, испльнитса, стрьпьтнаа 7б, четврьтовластн҄ик 8б, пльть 9б, врьзиса 10а, врьхь 11а, ѿдрьжимъ 11б, въврьжемъ 12а, на врьхѣ црьковнѣмь 10а, потрьзахѫ са, напльнишѫ, ѡдрьжаше его 12б, Ѹкрьдиса 16б, кльнѫщаѫ 16а, брьвн҄о, трьниѥ 17б, мрьтвыи 19а, трьсть 19б, сльзами 20б, дльжень 21а, 42а, ѡтрь аор. (покрай простерь 13а), сребрьникъ 21а, дрьжѫть его 22б, въ трьпѣниї 22б, боурѣ вѣтрьна, вльнениѭ 23а, растрьзахѫ 23б, Ѹстрьмиса, ѡбльчена 24а, тоуение крьвиї, токь крьве ѥа 24б, дрьзаи, Ѹмрьла 25а, въ ѡкрьстныа грады 26б, съмрьти 27б, трьпла вы 28б, Ѹтврьди 29а, мрьтвыхь, мрьтвыца 29б, мльниа 31а, искрьнѣго 31б, чрьвиї 32б, свекрьве 34а, тлькнѫвшоу 32б, съ жрьтвами, стльпь, дльжнѣиший 34б, зрьноу, въврьже въ врьтоградь 35б, тльщати 36а, прьвии 36б, Ѹмльчаша, истрьгнеть 37а, прьстень, мрьтвь 41а, чрьтѣ 43а, мрьзко 42б, Ѹтврьдиса 43б, камень жрьновны, въкрьжень, въстрьгииса 44а, мльниї блистаащиѥ са 45а, ѡдеждѫ прьвѫѫ 41а, на дльзѣ, трьпить 46а, въ прьси 46б, прискрьбень 47б, скрьвень, Ѹмльчить 48а, на трьжищихъ 52б, да испльнатса 54а, врьжение 56б, дрькольми 57а, въпрьси своа 61а, ѡблькь 59а, хльмомь 60а, мрькшоу 61а, Ѹмльчѣшѫ 61б.

Отъ това правило забѣлѣжихъ само 3 изключения: Въ ѿкрѫвение 6а, прѣвѣе и длъ | жника 21а, но и тритѣ като че ли по по-

грѣшка произлѣзли; защото **ръ** въ първитѣ два примѣра е написано слѣно въ една лигатура **ϸ**, а пъкъ **лъ** въ третия примѣръ е произлѣзълъ тъй, както и горнитѣ нѣколко примѣри, дѣто накрай редъ стои **ъ** намѣсто **ь**. — Отъ това послѣдователно писане на **рь ль** намѣсто старитѣ **ръ** и **лъ** произлиза вѣроятно и тоя стремежь, що съглеждамъ въ *Кюст. ев.*, да се пише почти вредомъ **ь** слѣдъ **р** и **л**, безъ обзиръ на етимологията: **рьци** 9[б], 21[а], **льжнимь пророкомь** 16[б], **рьцате, прахь прїльпшии нась** 30[б], **не льжь свѣдѣтель бѫди** 47[а], **рьптахѫ** 48[б], **рьци намь** 50[а], 58[а], **прѣльщень** 53[а], **прорьци** 58[а].

Въ нѣколко думи **ь** стои противъ горнитѣ правила: **Кѣзьпи** 2[б], 11[б], 28[а], 48[а], 49[б], **тьщѫ** 3[а], **прѣтькн҃ѣши** 10[а], **тьи же** 13[а], **мьзда** 16[а], 17[а], 30[а], **възьпивь** 23[б], **мьнии** 29[а], 40[а] (bis), 55[б], **стьгны градоу** 38[б], **на пѫти и стьѕа** 38[б], **свьтиться** 45[а], **мьсти мене ѿ сѫпра моего, да мьщѫ ѥа, стскорити мьсти, створить мьсть ихь вьскорѣ** 46[а], **денне мьщению сиї сѫть** 54[а], **възьпишѫ** 59[а]. Повечето отъ тѣзи изключения си обяснявамъ като думи, на готово прѣнесени отъ извода, безъ да се приложи върху имъ правописа на *Кюст. евангеле*. А не е приложенъ тоя правописъ вѣроятно затова, защото прѣписвачътъ не е знаелъ точниятъ изговоръ на горнитѣ думи, понеже не са му биле вече домашни. И наистина, сѫдейки по днешния рѣчникъ на българский езикъ, повечето отъ горнитѣ думи или не са никакъ извѣстни въ бълг. говори, или пъкъ са много рѣдки. Тъй напр. **мьзда, стьѕа, стьгна, мьсть, мьщѫ, възъпити тъщь** нѣма никѫдѣ по българскитѣ говори; отъ **мьнии** имаме само въ източнитѣ говори *мъничък* и то нѐ въ сѫщо значение; **прѣтькнѫти** тъй сѫщо нѣма, а има само *да стъкна, да потъкна, да натъкна, да затъкна* — сѐ въ други значения; а пъкъ **свьтѣти** нийдѣ вече днесъ не е употрѣбително въ тая му форма; днесъ имаме: *свети, светна, съвна* (**скьнѫти**) или *суна*. **Тьи** (намѣсто *той* или *онзи*) тъй сѫщо не е общобългарска дума, но струва ми се, че тукъ напросто е погрѣшно написана намѣсто **тъи**, както се и пише обикновено навредъ, дѣто се срѣща (вж. л. 5[б], 6[б], 10[а], 12[а], 13[а], 33[б], 45[б]). За да си обяснимъ по-вѣрно тѣзи изключения, би трѣбало впрочемъ да имаме цѣлото евангеле нарѫка, а не само четвъртина отъ него. Тукъ би могли да си помогнемъ и съ *Пирд. апостолъ*, който навѣрно ще съдържа сѫщитѣ отклонения въ правописа, както и *Кюст. евангеле*. Любопитно е при това, че съ изключение на **тьи, възьпи** и **прѣтькн҃ѣши**, сичкитѣ други думи пазятъ своето етимологично **ь**; оттова би могло да се заключи, че изводътъ на *Кюст. евангеле* ще е билъ *правиленъ старобългарски паметникъ*.

Digitized by Google

Изяснение на еровет**ѣ** става твърд**ѣ** често въ *Кюст. евангеле* и като че случаит**ѣ** падатъ повече на **ь**, отколкото на **ъ**: **изьшедь** $1^{б}$, $12^{а}$, **вьшедь** $1^{б}$, **гладь велен** $11^{а}$, $19^{а}$, **простерь** $13^{а}$, **косьнжи** $13^{а}$, $19^{а}$, **весен галилеискыхь** $13^{а}$, **възель** $14^{а}$, **ѿшель** $12^{а}$, **ѿшедше** $12^{а}$, **въ тои дьнь** $16^{а}$, **ѿтемлащомоу** $16^{б}$, **въ злемь** $16^{б}$, $17^{а}$, **слѣпець** $17^{б}$, **весь** $17^{б}$, $49^{а}$, **честень** $18^{а}$, **пришедь** $18^{б}$, **люден** $16^{а}$, **оумерша** $19^{а}$, **болен** $19^{а}$, **дльжень** $21^{а}$, **менши** $21^{а}$, **весн** $21^{б}$, **жнтенскыми** $22^{б}$, **коснж са** $24^{б}$, **ип жезла** $25^{б}$, **ншедъше** $26^{б}$, **скозѣ весй** $26^{а}$, $36^{а}$, **ѿ ослен** $35^{б}$, **двернї** $36^{а}$, $61^{б}$. **осель** $37^{а}$, **честнѣи тебе** $37^{б}$, **крѣпокъ** $40^{б}$, **пришедъ** $40^{б}$, **мжжен** $44^{б}$, **кождо** $42^{а}$, **прикоснжль** $47^{а}$, **вилчатокь** $51^{а}$, **денне** $54^{а}$, $60^{а}$, **коснжвь** $57^{а}$, **темнаа** $57^{б}$, **темница** $57^{б}$, **мачень** $58^{б}$, **ѿцеть** $60^{б}$, **патокь** $61^{б}$.

Отъ по-честото изяснение на **ь** обаче не трѣба да се заключава, че паметникътъ произхожда отъ източни краища; защото, първо, не сички източни говори вокализуватъ еровет**ѣ** изобщо и второ, и ония говори, които изяснявать ерoветѣ (сѣвероизточнитѣ и югозападнитѣ) показватъ винаги повече случаи отъ **ь**=**е**, отколкото случаи съ **ъ**=**о**. То произлиза освѣнъ оттамъ, че изобщо употрѣбата на **ь** въ думит**ѣ** е по-честа, но и оттамъ, че положението на тая старобълг. гласна е такова, че се подлага по-често на вокализация, отколкото **ъ**. Стига само да си помислимъ, колко много и то твърдѣ чести думи има, образувани съ суфикси **ьць**, **ьнъ**, **ьи**, които още отъ най-старо врѣме ставатъ на **ець**, **ень**, **еи** и вече се установяватъ тъй, докато думи съ суфиксна гласна **ъ** (напр. **ъкъ** за сжщ. и прилаг.) се колебаятъ до най-ново врѣме между старъ и новъ изговоръ: **кротъкъ** и **кротокъ**, **патъкъ** и **патокъ** и ще разберемъ, защо има повече случаи съ изяснено **ь**, отколкото съ изяснено **ъ**.

Изчезналъ **ъ** или **ь** се бѣлѣжи било съ *двоенъ грависъ*, било съ *апострофъ* ’; при това двойниятъ грависъ се поставя надъ съгласната, що слѣдва слѣдъ изчезналиятъ еръ (**мн҇ѣ**, **вышн҇ѣго гори҇ла**, **правд҇од**, **жрьтв҇ж**, **мн҇огь**, **вд҇ова**, **мн҇ѣвша**, **вс҇н**, **кн҇нгахь**, **за мн҇оа**, **дховн҇ы**, **ѡгн҇ю**, **кн҇нжн҇ици**, **брьвн҇о**, **дв҇ѣма**, **вн҇иде**, **сн҇нмь**, **кн҇нмь** и пр.), а другиятъ знакъ ’ се туря върху прѣдходната на ера съгласна: **слоужбы**, **видѣвши**, **конца**, **тѣмже**, **родитса**, **сильныхъ**, **въздвиже**, **вдомь**, **изграда**, **что**, **брашно**, **глатки**, **ѡнже врѣменн**, **въмта**, **скончавь**, **притча**, **ветхы**, **възми**, **рьптаахж брьвна**, **тъщно** и пр. При това забѣлѣзвамъ, че колкото се отива кждѣ края, толкова повече прѣобладава ’ прѣдъ, ‶ докато на послѣднитѣ страници двойния грависъ остава само върху нѣколко думи. Това показва, че писачътъ е работилъ донѣкждѣ самостойно, т. е. слѣдъ като е наслѣдилъ тъй или

инакъ двата знака за означение на едно и сѫщо нѣщо, начева полека-лека да дава прѣдимство на единия, докато другиятъ се почти изгубва. Това постепенно изчезване на ̏ и по-често употрѣбение на ̓ се вижда нагледно отъ слѣднитѣ численни данни:

На	първитѣ	10 листа	отношението	между ̏ и ̓		е	88: 76
На	листове	10—20	„	„	„	„	63: 84
На	„	20—30	„	„	„	„	42:104
На	„	30—40	„	„	„	„	36:107
На	„	40—50	„	„	„	„	35:117
На	„	50—61	„	„	„	„	29:106

Въ Пирдопски апостолъ, писанъ по сѣка вѣроятность отъ сѫщото лице, което е писало и Кюстенд. евангеле, знакъ ̏ отстѫпя още повече прѣдъ ̓ — макаръ г. Ивановъ и да не споменува нищо за тоя знакъ ̓. Тъй напр. на четиритѣхъ факсимилирани страници отъ Пирд. ап. (вж. Мсб. VI, 112—114) срѣщамъ знакъ ̓ 43 пѫти докато ̏ се срѣща само 5 пѫти: **стр̏ашно, жизн̏ь, неврьстк̏ни, конньств̏о, владыуьст̏винхь.** Това показва, че Пирд. ап. е писанъ *слѣдъ* Кюст. ев., когато писачътъ си е билъ вече урегулиралъ употрѣбата на двата знака, т. е. тъй или инакъ привикналъ да употрѣбява само единъ отъ тѣхъ, а другиятъ му останалъ само като правописна реминисценция, та го дори и не употрѣбява за изчезналъ еръ, а само въ съчетание **ств-**, **стр-**.

Знакъ ̏ който е напросто модификация на съкратителния знакъ ̓ (*паерчикъ* или *ерецъ*), би трѣбало заправо да се поставя тъкмо тамъ, дѣто и другия знакъ ̓, т. е. върху съгласната *прѣдъ* изчезналиятъ еръ. Но по нѣкаква графична маниера той се отмѣстя полека-лека отъ правото си мѣсто и се туря върху слѣдната съгласна; съ врѣме сѫщия знакъ се отмѣстя още за една буква и се туря върху слѣдната гласна: **мнѣ̏, вси̏, вдо̏ва, мно̏гь** и др. Отъ такова измѣстяне на двойния грависъ произлиза отпослешното му схващане като *акцентенъ знакъ,* както се и наистина употрѣбява въ много бълг. и сръбски рѫкописи отъ XIV вѣкъ насамъ.

Но въ Кюст. ев. знакъ ̏ *нѣма още акцентно значение,* а дали вече въ Пирд. ап. получава такова значение, не се вижда отъ студията на г. Иванова; обаче на факсимиларанитѣ четири страници отъ Пирд. ап. се срѣща единъ примѣръ, дѣто ̏ е употрѣбено като че за акцентенъ знакъ: **се̏** — вѣроятно по правописна асоциация съ **вс̏е.**

Digitized by Google

Кога се употрѣбява знакъ " и кога ' въ Кюст. ев. не може точно да се опрѣдѣли, но отъ сравненията на случаитѣ, означени съ " и случаитѣ, означени съ ' въ първитѣ листи, излиза като че ли двоенъ грависъ се прѣдпочита въ *срѣдословни срички*, а пъкъ апострофъ се употрѣбява повече въ *крайни* срички, кога слѣдъ еръть слѣдва нѣкоя енклитика (**ма, та, са, же, бо, ли** и пр.); но тази разлика сѐ повече и повече изчезва кждѣ края на ржкописа, понеже ' начева да заема навредъ мѣстото на ".

При това трѣбва да забѣлѣжа, че много пжти изчезналъ еръ се не отбѣлѣзва никакъ: **многь** $28^{а}$, **скровнще** $32^{б}$, **два** $34^{а}$, **синмь** $38^{а}$, **снѣсть, внимь** $43^{б}$, **ѡставнтлн** $39^{б}$, **грѣшницѣ** $40^{а}$, **уто** $41^{а}$, **мнѣ** $41^{б}$, **книгы, по томже** $42^{а}$ и пр.

Откъмъ консонантизъмъ главно нѣщо, което пада въ очи е правилна употрѣба на ʒ и s[1]). Послѣдния знакъ стои винаги намѣсто **г+ѣ** или **г+и** и по сѣка вѣроятность е имало гласежъ на *дз*. **мнosн** $1^{а}$, $11^{а}$, $13^{а}$, **ѡ̑ вosѣ** $2^{б}$, **врьsн** $10^{а}$, **въ дроуsѣмь корабнї** $12^{б}$, $40^{б}$, **не нстаsан** $16^{б}$, **sнждѫщоу** $18^{а}$, **к̑наsь** $24^{б}$, $47^{а}$. **въ кнаsоу** $34^{а}$, **слоуsѣ** $34^{б}$, **въ мнosѣ** $42^{б}$, **на нosѣ** $41^{а}$, **възлаsн** $44^{а}$, **sѣло** $47^{б}$, **надльsѣ** $46^{а}$, **враsн** $50^{а}$, **sнждѫщен** $51^{а}$, **sало** $61^{б}$, **пѣнаsь** $51^{б}$, **въ sвѣздахь** $54^{б}$, **нстаsавь** $58^{б}$, **въстрьsахѫ** $15^{а}$.

Старобългарскиятъ знакъ s се не употрѣбява никакъ, а се срѣща само въ обърнатъ видъ *.г.* и то за число 6.

Колкото писачътъ на *Кюст. ев.* е чувствителенъ къмъ s, толкова е и нехаенъ къмъ употрѣбата на лабиално *л*, та примѣритѣ безъ такова *л* са доста чести: **възлюбеный** $8^{б}$, $28^{а}$, **ѡ̑слабень, ѡ̑слабеный** $13^{б}$, **слабѣше** $35^{а}$, **въ дроуsѣмь корабнї** $12^{б}$, **славѣхѫ** $14^{а}$, **на добрѣ земнї** $22^{б}$, **въ корабь** $23^{а}$, **възлюбенааго** $51^{а}$, **прнскрьбень** $47^{б}$.

Доколкото можахъ да забѣлѣжа, *Кюст. ев.* не прѣдставя никакви особености откъмъ морфологична страна, т. е. нѣма новотии, ала нѣма и старински форми, а се държи за обикновенитѣ срѣднобългарски. Паднаха ми въ очи формитѣ за мн. ч. им. падежъ: **фарнсеѝе** $13^{б}$, $14^{а}$, $\dot{1}5^{а}$, **фарнсеѝю** $14^{б}$, **прѣлюбодѣне** $46^{б}$, **архнерению** $51^{б}$; а тъй сжщо: **створнле** $15^{б}$: **ѵ̑то бншѫ створнле Ї҆с̑овн**. Необикновена е на първи погледъ и причастната форма за ж. р. им. падежъ: **прнстав̑шнн** $6^{б}$, **въставьшнн** $11^{б}$. **заматорѣвшнї** $6^{а}$, **жена сѫщнї въ точенне кръвнї** $24^{б}$, **падьшнї прѣдь нимь** $25^{а}$. Но, струва ми се, че тукъ нѣмаме работа съ особена форма, колкото съ гра-

---

[1]) Понеже въ печатницата нѣма такъвъ знакъ, какъвто се употрѣбява въ *Кюст. еванг.* за стб. з, именно ʒ (обикновено ʒ, прѣчертано съ кукичка), тукъ си служимъ съ з.

фична маниера на тоя паметникъ да удвоява изобщо звукъ **и**; защото срѣщаме още: **вси роднї** 2[б], **нні** (сè така!) намѣсто **нн=не**, **ради милостнї** 4[а], **въ дроуѕѣмь корабнї** 12[б]. **аще хожешни** (намѣсто хощеши) 13[а], **не възбраннї** 16[б], **ѡстаннї** (повел.) 17[б], **въстаннї** (повел.) 19[а], **болѧщнї** (род. п.) 21[б], **на каменннї** 22[а], **възгласѵнї** 22[а] (аор.), **притъчѣ снї** 22[а], **видѣтнї** 22[а], **на добрѣ земнї** 22[б], **вѣснї** 24[а], **спітнї** (инф.) 29[б], **раби тнї** 33[а], 34[б], **въздаснй** 34[б], **сквозѣ грады и веснй** 36[а], **затворить двернї** 36[а]. **въ црьквнї** 50[а], **заповѣдн вѣснї** 47[а], **не оукраднї** 47[а], **слышавщенї** 47[б], **хвала боговнї** 48[б], **рабынні някам** 57[б]. Това удвояване може впрочемъ да има за основна причина *дължината* на това **и**.

Заслужва да се отбѣлѣжи и честата употрѣба на **-ови** за дат. падежъ: **мѫжеви** 1[б], 15[б], **ересѡви** 13[а], **Ïсови** 15[б], **дхови** 23[б], **богови**, **винареви** 35[а], **господеви** 52[б], **кесареви** 51[б]. Срв. и *Пирд. апостолъ:* **мирови** Мсб. VI. 104, **ѡгневи** 105.

Забѣлѣзахъ и двѣ *нови форми,* ала съвсѣмъ уединени. именно аор. **ведохѫ** 59[б] и повел. **повѣдай** 24[б].

За морфологичнитѣ и синтактични особености на *Кюстенд. евангеле,* както и за лексикалната му страна, би трѣбало да се говори въ връзка съ нему подобния по езикъ и писмо *Пирдопски апостолъ* и, ако ми бѫде възможно, азъ ще направя едно сравнително изслѣдване на тия два интересни и важни срѣднобългарски рѫкописи. Сега главната ми цѣль бѣше да извадя на бѣлъ свѣтъ единъ паметникъ, който по своята старина заслужва да се нарече прототипъ на VI. правописна школа, та споредъ това, тази школа не бива да се брои за „млада“, както я нарекохъ, имайки на рѫка толкова много нейни паметници сè отъ XV. и XVI. вѣкъ. Сега ще трѣба да се направи и по-грижливъ прѣгледъ на сички срѣднобългарски паметници, за които може да се яви съмнѣние, дали не ще иматъ сѫщи правописъ, както *Кюст. евангеле.* За *Пирдопския апостолъ* напр. съмъ вече увѣренъ, че е отъ сѫща школа. Освѣнъ това имайки прѣдъ видъ, че тоя правописъ води началото си отсамъ Дунава, сега не ще бѫде оправдано да смѣтаме *сички паметници* отъ тая школа, писани слѣдъ XV. вѣкъ, сè като произходещи отъ Румъния; защото възможно е много отъ тѣхъ да са прѣписвани въ България по изводи, подобни на *Кюст. евангеле* и *Пирд. апостолъ.*

За да се види по-добрѣ езикътъ и правописътъ на *Кюст. ев.* давамъ тука изводъ отъ него, именно първитѣ му деветъ листа.

Digitized by Google

въточенъ прѣписъ, а слѣдъ това слѣднитѣ два листа (10 и 11) цинкографски възпроизведени. Само трѣба да забѣлѣжа, че инициалитѣ, понеже са въ ръкописа съ червена боя, не излѣзоха на фотографската плоча, та трѣбаше отпослѣ да се прѣправятъ; затова тѣ не са точно възпроизведени.

Въ печатния текстъ гледахъ да прѣдамъ вѣрно оригинала, но отстѫпихъ отъ него, дѣто мислѣхъ, че ще внеса по-голѣма ясность, именно раздѣлихъ думитѣ, введохъ нови прѣпинателни знакове и употрѣбихъ главни букви слѣдъ точки и въ собствени имена.

л. 1ª наречеши има емоу Іоанъ и бѫдеть | тебѣ радость и веселие и многи о | рождьствѣ его възрадоуватса, бѫдеть | (бо) велеі прѣдъ богомъ и вина і си | (ке)ра не имать пити, и дха стго и | спльнитса і еще изъ ѫтробы мт | терь своеѧ и многы сны израилевы обратить къ гоу боу ихъ и тъи | прѣдьидеть прѣд н҇имь дхомъ | и силоѫ илиинѫ обратити срца | оцъ на чада и противныхъ въ | мѫдрость праведныхъ и оуготова | ти бви люди съврьшены. И рече Za | харии къ агглоу: По чесомѹ разоу | мѣѭ сее? Азъбо есмь старь и жена | моѣ заматорѣвшии въ днехъ сво | ихъ. И отвѣщавъ агглъ и рече емоу: | азь есмь Гаврииль, прѣдьстоаи | прѣдъ богомь; и посланъ есмь гла | ти ктебѣ, и благовѣстити тебѣ | сие: и се бѫдеши млъча и не | могы проглати, донегоже дне бѫ | деть сиї, zане не вѣрова словесемъ (л. 1б) моимъ, иже събѫдѫтса въ врѣ | ме своѥ. И бѣхѫ людие ждѫще Zа | хариѭ, и чюждахѫ са, еже моуждаа | ше въ црькви, и изъшедъ же и не мо | жааше глати кн҇имъ, и разоумѣ | шѫ, ѣко видѣние видѣ въ црькви. | И тъи бѣ помавал имъ и прѣбы | ваше нѣмъ. И бы ѣко испльнишѫ | са дние слоужбы его, иде вдомъ | свои и посихже днехъ zачать Елисаветь, жена Zахариина, и | таaше са .е҃. мцъ глаще, ѣко тако | створи мнѣ гь въ дни, вниже | призрѣ отъѧти поношение мое | въ чловѣцѣхъ. Въ ·г· же мѣсаць посла | нь бы архаггль Гавриилъ ѿ ба | въ градъ галилейскый, емоуже | има Назареѳь, къ двцѣ, обрѫ | чении мѫжеви, емоуже има И | осифь, ѿ домоу Двва, има двцѣи | Мариѣ. И вшедъ кней агглъ рече: радоу | иса благодатнаѣ, гь стобоѫ. Благословена | еси въ женах. Она же видѣвши смѫа (л. 2ª) те са о словеси его і помышлѣаше | каково се бѫдеть цѣлование. И рече | ей агглъ: не бои са Марие, обрѣте | бо благодать ѿ ба, и се зачнеши въ чрѣ | вѣ і родиши снъ и наречеши има | емоу Ісъ и съі бѫдеть великъ и снъ | вышнѣго наречетса и дасть емѹ гь бъ вьцарити са въ домоу

ꙗ҆ꙗ҆ковли въ вѣ | кы и҆ царствоу ѥго не бѫдеть конца. | Рече же Мариꙗ къ а҆ггелу: како бѫдет҃ | се и҆де мѫжа не знаꙗ̑? И отвѣщавь | а҆ггель рече ѥ҆и҆: доухь свѧтыи҆ наидет҃ на тѧ | и҆ сила Вышнѣго осѣнить тѧ, тѣ | мже и҆же родитсѧ с҃то наречетсѧ с҃нь | б҃жии҆. И се Ѥлисавеѳи, а҆жика тво | ꙗ̑, и та зачать с҃нь въ старости | своѥ҆и҆ и҆ се м҃ць ·҃г· ѥ҃ єи҆ нарицаѥ̑ | мѣи҆ неплодв҆нї ꙗко не изнмо | жеть ѿ б҃ꙗ̑ всѣкъ г҃ль. Рече же Мариꙗ: | се раба г҃нѧ, бѫди мн҆ѣ по глаголоу тво | ѥмоу. И отиде ѿ неꙗ̑ а҆ггель.

Въставши же Мариꙗ въ тыꙗ̑ д҃ни (л. 2б) | и҆ и҆де въ горн҆аа съ тъщанием въ | градь Июдовь и вн҆иде вдомь Ꙁахариинь и цѣлова Ѥлисавеѳѫ. и҆ бы҃ ꙗко Услыша Ѥлисавеѳоу҃ цѣ | лование Мариино, възыгра сѧ мла | денець въ ѫтробѣ єꙗ̑ и испльни | сѧ доухомь с҃тыимь Ѥлисавеѳоу҃. И | възпи гласомь велиемь и рече: благослове | на ты єси въ жена҃ и благословенъ пло | дь чрѣва твоєго; ѿкѫдоу се мн҆ѣ | да приидеть мати господа мо | его къ | мн҆ѣ? Се бо ꙗко бы҃ гласъ цѣлова | ниꙗ твоѥго въ Ушию моѥю, въ | зыграсѧ младенець радоща | ми въ чрѣвѣ моѥмь и блажена | а, ꙗже вѣрѫ ать, ꙗко бѫдеть съ | врьшение глаголаныимь єи ѿ г҃ѧ. И | рече Мариꙗ҃: Величить д҃ша моꙗ | г҃а и възрадова сѧ д҃хь мои҆ ѡ бо | ѕѣ, с҃пѣ моѥмь, ꙗко призрѣ на | смѣрение рабѫ своꙗ. Се бо ѿ селѣ | блажѧтꙗ҃ мѧ вси родї, ꙗко ст҆во | ри мн҆ѣ величе҃ сильныи и с҃то и | мѧ ѥго и м҃ло его вродь и родь на | болщиххсѧ его. Сътвори дрьжа | вѫ мышцеѧ своєꙗ̑, растоучи грьды | а҆ мысли с҃рца и҆хь, низложи сил҆ны҃ | съ прѣстоль и҆ вьзнесе смѣреныи҃ | и҆ а҆ꙗ҆чащиѧ҃ и҆спльни б҃гь и б҃гата | щнїххсѧ ѿпоусти тъщѧ. приꙗть и | з҆лѣ ѡтрока своего и помѣнѫти | м҃лость, ꙗкоже г҃ла къ ѡ҃цемь нш҃и | мь Аврааꙗмоу и҆ сѣмени єго до вѣка ·:·

Прѣбы҃ же Мариꙗ҃ с ниѧ ꙗко ·҃г· м҃ца и҆ | възврати сѧ въ домь свои. Єлиса | веѳоу҃ же испл҆ьнишѫ сѧ д҃ние роди | ти ѥи҆. И роди с҃нь и҆ слышашѫ ѡ | крьсть живѫщеи҆ рождение ѥꙗ̑ | ꙗко възвеличиль ѥ҃ г҃ь м҃лость сво | ѧ с неѧ̑. И радовахѫ сѧ вси с неꙗ̑ и҆ | бы҃ въ ·҃н· д҃нь и҆ приидошѫ ѡбрѣ | зати ѡтрочате и нарицахѫ е | го именемь ѡ҃ца своєго Ꙁахари | ꙗ. И ѿвѣщавши м҃ти ѥго рече: ни҃, | нѫ да наречетсѧ и҆мѧ є҆моу Иѡань. | И рѣшѫ к неи҆, ꙗко никтоже ѥ҃ ѿ (л. 3а) рождениꙗ твоѥго, иже нарицаѥтсѧ | и҆менемь тѣмь. И помаваахѫ же ѡ | ц҃оу его, како би хотѣль нарещи его | и҆ и҆спрошь дъщицѫ, написа глагола: Іѡань | ѥ҃ и҆мѧ ѥмоу. И чюдишѫ сѧ вси и҆ | а҆біе ѿврьꙁошѫ сѧ Уста его и҆ а҆зы | кь єго и глаголаше благо-

слова б҃ї. И бы҃ на всѣ҃ | страхь и ѹжась ѡкрьсть живѫщи҃ | и въ всеи стр҇анѣ июдеистѣи повѣ | даеми бѣхѫ вси глаголи сиї. И положи | шѫ вси слышавшеи на ср҃цихь сво | ихь и глаголащеи: что ѹбо ѡтроча | се бѫдеть. И рѫка гн҃ѣ бѣ с҇нимь. | И Захариа, ѿ҃ць его, испл҇ьнися | д҃хомь ст҃ымь и пророчьст҇вова г҃ла: | Благословень г҃ь б҃ь и҃злевь, ꙗко посѣти и | ст҇ори избавление людемь ско | имь и въздвиже рогь спасениꙗ на | шего въ домоу Д҃вѣ ѡтрока свое҃ | го, ꙗкоже глагола ѹсты ст҃хь сѫщихь | ѿ вѣка пр҃ркы его спасение ѿ | вра | гь н҃шихь и҃зрѫкы всѣ҃ ненави | дащи҃ н҃ сътворити милости съ (л. 4ᵃ) ѿ҃ци нашими и помѣнѫти завѣть | ст҃ыи свои клатвоѫ еѫже кл҇етса | къ Аврамоу ѿ҃цоу н҃шемоу дати | намь бестр҇аха изьрѫкы врагь | наши҃ избавльшимса слоужи (така!) емоу | прѣподобиемь и правдо҇ѫ прѣдн҇имь | вса д҃ни живота н҃шего. И ты ѡтро | ча пр҃ркь вышн҇ѣго наречешися: прѣ | дьидеши бо прѣ҃ лицемь г҃нимъ ѹ | готовати пѫти его, дати разоу | мь спасениꙗ людемь его въ ѡпоу | щение грѣхь н҃шиi (така!) млосрьдиꙗ ра | ди млостиї б҃ї н҃шего, вн҇ихже по | сѣтиль ие н҃ въстокь съвыше про | свѣтити сѣдащи҃ въ тмѣ и сѣ | ни съмрьтн҇ѣи направити но | гы нашѫ на пѫть мирень. Отроча | же растѣше и крѣплѣше са д҃хомь | и бѣ въ поустынѣхь до д҃не ꙗвь | лениꙗ своего къ Израилю.

Бы҃ же въ дни ты҃ изыде повелѣ | ние ѿ кесарѣ Аѵгоуста написа | ти вса вселеныа. Се написание прь (л. 4ᵇ) вое бы҃ владащоу Сѵ҇рѵ҇еа и Кѵ҇рѵ҇не | а. И идѣхѫ вси написати са къ(ждо) | въ свои градъ. Възыде же и Иосѵфъ | ѿ Галилеа и҃зграда Назареѳ(ска) | го въ Ю҇деа въ градь Д҃вь, иже нари | цаетса Виѳлеемь, зане бѣше ѿ домоу и ѿчьств҇а Д҃ва, написати | са съ Мариеа ѡбрѫченоа емоу же | ноа, сѫщеа непразноа. И быже ю | гда быста тоу, испльнишѫ са д҃ни | е родити еи. И роди с҃нь свои прьвѣ | нець и повить его и положи его | въ ꙗслѣ҃, зане не бѣ има мѣста въ ѡ | витѣли. И пастырие бѣхѫ | въ тоиже҃ стр҇анѣ, бдаще и стр҇ѣгѫ | ще стр҇ажѫ нощьнѫа ѡ стадѣ сво | имь. и се аг҃гль г҃нь ста вни҃ и слава г҃нѣ ѡсиꙗ ихь. И ѹбоꙗшѫ са стра | хомь велиемь. И рече имь аг҃гль: не | боите са, се бо благовѣст҇оуа ва | мь радость велиа, ꙗже бѫдеть всѣ | мь людемь, ꙗко роди са вамь д҃не | с҃пь, иже ие х҃ь г҃ь въ градѣ Д҃вовѣ. (л. 5ᵃ) и се вамь зн҇амение: ѡбращете мла | денець повить лежѫщь въ ꙗслехь. | И внезаапѫ бы҃ г҃ь агг҃ломь мн҇о | жьств҇о воинь н҃бни҃ хвалащи҃ б҃а и г҃ла | щихь: Слава въ вышн҇ихь бо҃у и на | земли мирь вь ч҃лвѣцѣ҃ благоволение. |

Digitized by Google

И бысть ѩко ѡтидошѧ ѿ ниⷯ на нбо аⷢ | ггл̃и. И члвци пасѫщеи рѣшѧ дрꙋ | гь къ дроугоу: прѣидѣмь ꙋбо до | Вѵ҆ѳлеѥма и видимь гл̃сь сьи бывь | шиї, еже г̃ь сказа намь. И приидо | шѧ под-ѫ҆ии҆ше са и ѡбрѣтошѧ Ма | риⷯ же и Їѡсѵ҆фа и младенець, ле | жѧщь въ ѩслехь. И видѣвше же ска | зашѧ ѡ гл̃ѣ глаголанѣмь ѡ ѡтроуа | ти семь. И вси слышавшеи диви | шѧ са ѡ глаголанииⷯ ѿ пастыриⷯ кии | мь. Мариꙗ же съблюдааше вса гл̃ы | сиⷯ, сла-галащи въ срⷣци своиⷯмь.

И възвратишѧ са пастыриⷯ слава | щє и хвалаще бг̃а ѡ всѣⷯ иже слы | шашѧ и видѣшѧ, ѩкоже гл̃но | бы кънимь. И егда испльни са .и҃. (л. 5б) дниⷯ да ѡбрѣжѫть ѡтроуате и на | реuено бы има емоу І̃сь, нареuеное ѿ а҆ | ггл̃а прѣжде даже не зачатса въ аⷢ | тробѣ. И егда испльнишѧ са дниⷯ ѡчищениꙗ ѥго поzаконоу Мосеѡвꙋ, вьзнезоста родителѣ ѡтроуа І̃са въ Єр̃нимь поставити его прѣдь ге | мь ѩкоже ѥ̃ писано въ законѣ гн̃и, | ѩко всѣкь младенець мѫжьскъ̃а | полоу разьврьзаꙗ ложеснъ̃а ст̃о гви | нареuетса и дати жрьтвъ̃ѫ по реuенно | моу въ законѣ Моисеѡвѣ .в҃. гръ | ли-чища или .в҃. птенца голѫбинѣ.

И бѣ uлвкь въ Єр̃нимѣ, ѥмоуже има | Сѵ҆меѡнь. И uлвкь сьи праведень | и uьстивь, uаа Ѹтѣхы Излевы и | дхь ст̃ыи бѣ вънемь. И бѣ емоу ѡ | бѣщано дхомь ст̃ымь не видѣти | съмрьти, прѣжде даже не видить х̃а | гн̃ѣ. И приидє дхомь въ црквь и | егда же възнезоста родителѣ ѡтро | uа І̃са сътворити има по обычѣ | ю законномоу ѡ немь, тьи при | (л. 6а) ать ѥго на рѫкоу своею. И блв̃и Сѵ҆ме | ѡнь бг̃а и реuе: Нн̃ѣ ѿпоустиши вл̃ко | раба своего по гла-голоу твоемоу см̃иромь; ѩко видѣстѣ ѡчи мои спасении | е твое, ѥже ѥси Ѹготоваль прѣдь | лицемь всѣ людеи, свѣть въ ѿкръ | вениє азыкомь и къ славѫ люди | и твоихь Изл̃ю. И бѣ Иѡсѵ҆фь и ма | ти его uюдащиа са ѡ глаголемыхь ѡ | немь. И благослови ю Сѵ҆меѡнь и реuе къ | Марии, матери его: Се лежить сь на па | дениє и на въстаниє мн̃огымь въ | Изл̃и и въ зн̃аменинє прѣроuноє | и тебѣ же самои дш̃ѫ проидеть ѡ | рѫжиє и да ѿкрыатса ѿ мн̃огь | срⷣць помышлениꙗ. И бѣ Анна, про | роuица, дъщи Фаноуилева ѿ | ко-лѣна Асѵ҆рова. И сиꙗ заматорѣвь | шиї въ днехь мн̃озѣхь и живши | сь мѫжемь .з҃. лѣ ѿ дѣвьствѧ своє | го. И та бѣ вд̃ова до .п҃. ·д҃· ѣ ѥже | не ѿхождааше ѿ црквє постомь и | молитвами, слоужѫщи нощь и (л. 6б) днь. И та въ тьи uѣсь приставшиⷯ | исповѣдааше са гв̃и и гл̃аше ѡ немь | всѣмь, uаащимь избавлениꙗ въ | Єр̃нимѣ.

И ꙗко сконьчѣшѧ сѧ всѣ | по законоу г҃ню, възвратишѧ сѧ въ Галилеѧ въ градь свои Назареѳь.

Отроча же растѣше и крѣплѣаше сѧ | дхомь испл҃ьнѧ сѧ и прѣмѫдро | сти и бл҃гть б҃иꙗ бѣ на немь. И хо | ждаста родителѣ его по всѧ лѣта въ | Ерл҃мь въ празн҃икь пасхы. И ѥ | гда бы .ві. лѣ въсходащимь имъ | въ Ерл҃мь по ѡбычаю празн҃ика | г коньчавшемь дни и възвраща | ащимся имь, ѡста ѡтрокь І҃сь въ | Ерл҃мѣ и не уюста Иѡсу҃фь и ма | ти его, мн҃ѣвша же ѥго въ дроужи | нѣ сѫща. И приидоста д҃ню пѫть и искаста ѥго въ рож- денниі и въ зн҃а | нии и не ѡбрѣтша его и възвр҃а | тиста сѧ въ Ерл҃мь възыскаѫща | ѥго. И бы по .г. хь днехь ѡбрѣто | ста его въ црк҃ви сѣдаща посрѣдѣ | (л. 7[а]) | учитель и послоушаѫща ихь г въ | прашаѫща ихь. Ужасахѫ же сѧ вс҃и по | слоушаѫщеи ѥго ѡ разоумѣ и ѡ ѿ | вѣтѣ его. И видѣвша его родителѣ его и диви | ста сѧ и киемоу мати его рече: чадо, что | створи нама тако? Се ѡ҃ць твои и | азь скрьбаща искаховѣ тебе. И рече | кн҃има: что, ꙗко искаста мене? | Не вѣдѣста ли, ꙗко въ тѣхь, ꙗже сѫ | ть ѡ҃ца моего, въ тѣхь достоить ми быти. И та не разоумѣста гл҃а ѥже | рече има. И сниде сн҃има и прииде | въ градь свои Назареѳь и бѣ пови | ноуѧ сѧ има. И мати его събл҃юдаа | ше вса гл҃ы сиа въ ср҃ци своимь. І҃сь | же спѣаше прѣмѫдростиѧ и тѣло | мь и благодѣтиѧ ѿ б҃а и ч҃лвкъ ·:·

Въ ·еі· лѣто вл҃учьств҃а Тивериѧ ке | сарѣ ѡбладаѫщоу понить- ско | моу Пилатоу Июдеѧ и четв҃рьто | вл҃учьствоуѫщоу Иродоу Га- лиле | а Филу҃поу же братоу ѥго четв҃рь | товластьств҃оуѫщоу и Ту҃ру҃еѧ (л. 7[б]) и Трахонитьскоѧ стр҃аноѧ и Лу҃санию четврьтовласть- ств҃оуѫщоу | Аву҃лу҃аниеѧ при архиереи Аннѣ и Каиафѣ бы гл҃ь б҃і къ Іѡаноу | сн҃оу Захарии҃оу въ поустини и | прииде въ вса стр҃анѫ Иѡрданьскѫ | а проповѣдаа кр҃щение на покаꙗ | ние въ ѡставл҃ение грѣхомь, ꙗ | коже ѥ писано въ кн҃игахь словесы Исаиа про | рока гл҃аща: гл҃ь въпиѫщаго въ пу҃стини; уготоваите пѫть г҃нь и | правы творите стъѕа его. Всѣка | дъбрь испльнитса и всѣка гора и хльмь смѣритса и бѫдѫть стр҃ьпь | тиаа въ правааа и ѡстр҃и въ пѫти | глатки. И узрить всѣка пльть | спасение б҃не. — Гл҃аше же исхо- дащи | мь народомь крстити са ѿ него: ищѧдиѧ Еху҃дн҃ова, кто сказа ва | мь бѣжати ѿ градѫщаго гн҃ѣва? | Ств҃орите убо плоды, достоины по | каꙗниꙗ и не начинаите гл҃ати | всебе, ꙗко ѡ҃ца имамь Аврааама; (л. 8[а]) глагола бо вамь, ꙗко можеть б҃ъ ѿ каме | ниꙗ сего

въздвигн҄ѫти уада Аврааⷨ | моу; Уже бо секыра древа при корени | лежить и всѣко убо древо, нетвора | щеѥ плода добра, посѣкаѥть ѥ и въ | ѡгнь въмѣтаѥть. И въпрашахѫ ѥ | го народи глаще, учителю, что убо | створимь? Ѿвѣщавь же Іѡань гла | ше имь: имѣаи ·в· ризѣ да подасть | неимащомоу; и имѣаи брашна | такожде да творить. Приидошѫ же и | митарнѣ кр҇тити са и рѣшѫ кне | моу: Учителю, что створимь? Онь | же рече кн҄имь: ничтоже болеѥ по | велѣнаго вамь творите. Въ пра | шахѫ же ѥго и воини глще: и мы | что створимь? И рече имъ: никого же | не ѡбидите, ни ѡклеветаите и | доволни бѫдете ѡброкы ваши | ми. Чающеиже всѣмь людемь и | помышлѣащиимь имь въ срдц҇ ‧ | ѡ Іѡанѣ, ѥда тъи ѥ хсь. Ѿвѣща | ваше же Іѡань всѣмь гла: азъ у (л. 8б) бо водоѫ кр҇щаѫ вы; градеть же | крѣплии мене, ѥмоуже нѣсмь | достоинь Ѿрѣшити ремень ѿ са | погоу ѥго; тъи вы кр҇тить дхомь | стымь и ѡгн҄ѥмь, емоуже лопа | та въ рѫкоу ѥго и потрѣбить гоу | мно своѥ и съберетъ пшеницѫ въ | житн҄ицѫ своѫ, а плѣвы съже | жеть ѡгнемь негѫсащимь. Мн҄о | га же ина утѣшаѫ и благовѣст҇вѫ | ѫ глаше клюдемь. Иродь же че | твр ьтовластн҄икъ ѡбличѣемы | Іѡаномь ѡ Иродиадѣ, женѣ брата | своѥго, и ѡвсѣмъ злѣ, иже ств҄ори | Иродь, приложи и се надъ всѣми | и затвори Іѡана в темн҄ици ·:·

Бы же ѥгда кр҇тишѫ са вси люди | ѥ. Ісоуже кр҇тившоу са и млщоу | са Ѿврьзе са небо и сиде дхь стыи | тѣлеснымь зракомь ѣко голѫ | бь нань и гль енебесе бы гла: ты | ѥси снь мои възлюбеный, ѡ тебѣ благоизволихь ·:·

(л. 9а) И тъи бѣ Ісь ѣко ·л҄·мь лѣт (свързано) начинаѣ, снь сы ѣко мн (свързано) Иѡсифовь, Илиевъ и пр. (слѣдватъ цѣла страница лични имена).

Ісь же исп҄льнь дха възвратиса | ѿ Иѡрдана и ведѣше са дхомь въ | поустына ·м· днии, искоушаемь | диѣволомъ и не ѣсть ничесоже въ | ты днии. И кончѣвшеиса имь послѣдь възалка. И рече ѥмоу диѣ | воль: аще ѥси снь бжи, рьци камени | ю семоу да хлѣби бѫдѫть. И Ѿвѣща | Ісь кнемоу гла: писано ѥ, ѣко не ѡ | хлѣбѣ ѥдиномь живъ бѫдеть чл҇в | кь, нѫ ѡ всѣкомь глѣ изьходащии | мь изь усть бжи. И възведе ѥго ди | ѣволь на горѫ высокѫ и показа ѥ | моу вся цр҇тва вселеныѫ въ часѣ | времениѣ и рече ѥмоу диѣволь: те | бѣ дамь власть сиѫ вса и славѫ и, | ѣко мнѣ прѣдана ѥ и ѥмоуже а | ще хощѫ прѣдамь ѫ; ти убо аще (слѣдва на факсимилнитѣ листи).

падьпоклонишисѧпрѣмноѭ·бѫдѫ
тьтебѣвьсѣні·и ѿвѣщавьрече емо
ісъидизамноѭсатана·писано
боегоубоутвоемоупоклониши
сѧ·итомоуединомоупослоужиши·
ипакыведеиговъиерлимь·ипоста
виегонакрилѣцрквьнѣмь·иречемо·
ащеснъесибиї·врьзисѧѿсѫдоуни
зь·писанобое·іакоаггломьсвои
мьзаповѣстьѿтебѣсъхранити
тѧ·иіаконарѫкахъзьмѫтътѧ·да
неѿкаменьпрѣтыкнешиногы
твоѧ·иѿвѣщавьречемоуісъ·іако
реное·неискоусишигабатвоего·
искончѣвъвьсѣкоискоушениедї
іаволъ·ѿтидеѿнегодовремене·
И възвратисѧісъвъсилѣдховнѣи·
въгалилеѭ·ивѣстьизидеѿне
мьповсеиземитои·итъиоучѣ
шенасънмищиии·иславимьвьсѣмї·
П риидеісъвъназареѳъ·идеже
бѣивъспитѣнъ·ивнидепоѡ
бычѣюсвоемоувъдньсѫботъ

ныивъсънмище·ивъстачьсти·въ
дашѧемоукнигыисаиѧпррка·
иразгнѫвъкнигыѡбрѣтемѣсто
идежебѣнаписано·Дхъгнь на
мнѣ·егожерадипомазамѧ·блго
вѣститинищимъпосламѧ·ицѣ
литисъкроушеныѧсрдцемь·пропо
вѣдатиплѣнникомьѡтпоуще
ние·ислѣпымьпрозрѣние·ѡтпо
ститисъкроушеныѧвъѡрадѫ·
проповѣдатилѣтогнеприѧть
но·исъгнѫвъкнигывъдастьсло
зѣисѣде·ивсѣмьвъсънмищи
очибѣстѣзрѧщенанань·начать
жеглатикнимь·ѣкоднесъбы
сѧписаниевъоушиювашею·ивси
свѣтельствоваахѫемоу·
идивлѣахѫсѧѡсловесехьегоиблг
тиисходѧщииизоустьего·игла
хѫ·несънилиесньиѡсифовь·ире
книмь·вьсѣкоретемиприть
чѧсиѫ·врачюицѣлисѧсамь·е
ликослышахомьбывшиивъка

перьнаоумѣ·сътворизевъѿтьствии
своимь·иречеимь·аминьглѫва
мь·ꙗконикоторыижепррокъприꙗ
тьнъвъѿтьствиисвоимь·вънѣсти
нѫжеглѫвамь·ꙗкомногывдови
цабѣшѧвъдниилиинывъизли·
ѥгдазаключисанбо·г҃·лѣ·и·ѕ҃·мць·
·ꙗкобыгладьвелеиповсеиземи·
инникъѥдиноиженихьпосланьбы·
илиꙗ·нѫтъчиꙗвъсарептѫсидо
ньскѫѧ·къженѣвдовици·имно
зибѣхѫпрокаженникъизли·при
елисеипррочѣ·инниѥдиножеѿни
ѿчистиса·нѫтъчиꙗнеоманъ
сѵрьскыи·иисплънишѧсѧꙗрости
вьсинасъборищиислышѫщесиі·
ивъставъшеизгнашѧѥговънъ
изграда·ивѣдошѧѥгодоврьхагоры·
наненижеградъихъсъзданъбѣ
ше·дабишѧѥгонизринѫли·ѡ
нжепрошедъпосрѣдѣихъидѣше·
иснидеськъкапернаоумь·въ
градъгалилеискыи·ибѣѹчѧи

ъсѫботѫ·иѹжасахѫсѧѡѹчение
го·ꙗкосъвластиѫбѣшесловоѥго·
Ивъсборищибѣчлвкъ·имыидхъбѣ
сенънечисть·ивъзъпигласомьве
лиемьглѧ·ѡстаничтоѥнамъи
тебѣісеназарѣнине·пришелъѥси
погоубитинꙑ·вѣмьтѧктоѥсис
тыибжии·изапрѣтиѥмоуісглѧ·
прѣмльчииизыдиизнего·ипо
връжеѥгобѣсьпосрѣдѣ·иизыде
изнего·никакоженеврѣдивъего·
Ибыѹжасьнавсѣ·истѧзахѫсѧдро
гъкъдроугоуглаще·чтоѥсловосе·
ꙗкосвластиѫисилоѫвелитънечи
стымъдхомъиисходѧть·Иисхожда
шеглсоньмъвъвсѣкомѣстоистра
нѫ·ивъставъжесъсборища·
Вънидеісвъдомъсимоновъ·тъща
жесимоновабѣшеѡдръжима
ѡгнемьвелиемь·имолишѧѥго
ѡнеи·иставънаднеѭзапрѣтиѡ
гнюиѡставиѭ·иабиѥвъстав
шиислоужашеѥмоу·заходѧщоу

Digitized by Google

Изслѣдване зависимостьта между състава и строението на естеритѣ отъ органически киселини и тѣхната промѣна при нагрѣването имъ съ концентрирана фосфорна киселина (H_3PO_4).[1]

Отъ д-ръ П. Н. Райковъ и П. Тишковъ.

(Съобщение изъ химическата лаборатория при Университета въ София).

Слѣдъ като прѣзъ втората половина на миналото столѣтие се установи окончателно, че физическитѣ и химическитѣ свойства на съединенията зависятъ не само отъ химическата природа на образувалитѣ ги елементи, но сѫщо и отъ строенето и конфигурацията на молекулитѣ имъ, въпросътъ за откриване законитѣ, по които става казаната зависимость, изпѫкна въ химическата наука на първо мѣсто. Окончателното рѣшение на тоя въпросъ е отъ първостепенна важность не само въ теоретическо, но и въ практическо отношение: веднажъ постигнато, то би ни дало възможность, ако знаемъ състава, структурата и конфигурацията на нѣкое химическо съединение, да можемъ да прѣдсказваме, какъ то ще се отнася, кога го поставимъ въ едни или въ други условия. Отъ друга страна пъкъ, знанието на въпроснитѣ закони би ни показало, какъвъ трѣбва да бѫде съставътъ, строението и конфигурацията на едно съединение, за да притежава свойствата, които ние желаемъ то да има. Подобно дедуциране свойствата или направата на химическитѣ съединения, възъ основа на прѣдварително намѣрени общи закони образува, както знаемъ, една отъ главнитѣ задачи на съврѣменната химическа наука.

Многобройнитѣ химически изслѣдвания, които всѣкидневно обогатяватъ химията съ нови фактове, сѫ насочени съзнателно или несъзнателно, прѣмо или косвено къмъ разрѣшаването на казания въпросъ. И ако при толкова интенсивно работене въ разнитѣ об-

[1]) Съ разрѣшението на природомедицинския клонъ на Българското книжовно дружество, тая статия ще се напечата едноврѣменно и въ „Chemiker-Zeitung“.

Digitized by Google

ласти на химическата наука ние стоимъ все още твърдѣ далеко отъ постигането гонимата цѣль, това се дължи, безъ съмнѣние, главно ако не изключително, на обстоятелството, че казаниятъ въпросъ е самъ по себе твърдѣ компликиранъ, и окончателното му рѣшаване зависи отъ много и разнообразни фактори. Нѣкои отъ послѣднитѣ, и то тъкмо по-грубитѣ, сж намъ вече познати и ги владѣемъ дотолкова, че можемъ понѣкога съ успѣхъ да ги използуваме въ отдѣлни случаи при боравене съ химически фактове; други отъ казанитѣ фактори ние познаваме пъкъ само откжслечно и твърдѣ повръхностно, затова тѣ сж за насъ още безъ практическо значение при химическитѣ изслѣдвания; най-послѣ, повече отъ вѣроятно е, че ще има още и важни фактори, за сжществуването на които ние сега нищо не знаемъ и които тепърва ще трѣбва да откриваме и изучаваме. Прѣдъ видъ на това още твърдѣ незавидно състояние на засегнатия тукъ въпросъ и на неговото важно значение отъ теоретическо и практическо гледище, всѣкой единъ опитенъ приносъ къмъ разрѣшаването му не е безъ значение за химическата наука. Значението на подобенъ приносъ се усилва още повече отъ обстоятелството, че натрупаниятъ до сега емпирически материалъ е толкова много и отъ такова естество, че често пжти на пръвъ погледъ съвършено маловажни изслѣдвания или сами по себе незначителни открития могатъ непрѣдвидѣно да доведатъ до откриване нѣкои сжществени връзки между вече добрѣ познати отдѣлни химически фактове — да послужатъ като звено за тѣхното взаимно скачаване въ едно цѣло, и по тоя начинъ да дадатъ възможность да проникнемъ по-дълбоко въ нѣкой кжтъ отъ още тайнствената область на химическитѣ явления. Кой би могълъ да прѣдвиди напр., че изслѣдването зависимостьта между температурата на замръзването на една течность и количеството на разтвореното въ нея тѣло ще придобие съ врѣме онова важно значение за химическата наука, каквото има то днесъ не само за опрѣдѣляване молекуларнитѣ тегла на съединенията, но и за освѣтляване разни въпроси изъ прикритата область на молекуларнитѣ взаимодѣйствия? Благодарение именно на такива на пръвъ погледъ маловажни изслѣдвания, направени отъ Coppet, Rüdorf, Raoul и др., науката може сега да се гордѣе съ такива важни хипотези, каквато е оная отъ Van't Hoff — за газовото състояние на тѣлата въ разтворитѣ, или като Arhenius'овата хипотеза — за йонизирането на електролититѣ въ воденъ разтворъ. Тия двѣ хипотези ярко освѣтлиха

Digitized by Google

просторни терени изъ областьта не само на химическата, но и на физическата наука; тѣ дадоха силенъ импулсъ на изслѣдванията въ опрѣдѣлени посоки и създадоха просторни обобщения. Знайно е пъкъ, че създаването обширни обобщения — чрѣзъ откриване дълбоки и сѫществени аналогии — между по-прѣди изолирани фактове е било всѣкога главенъ критерий за важенъ прогресъ въ развитието на една наука.

Въ съзнание на казаната особность на съврѣменна химическа наука, химицитѣ се заловиха особно усърдно пъкъ къмъ прѣвала на миналото столѣтие, да изслѣдватъ систематически при разнообразни условия свойствата на повъзможность по-голѣмъ брой химически съединения[1]) и елементи. Бързото израстване на физическата химия прѣзъ послѣднитѣ десетилѣтия, и извънредно важното значение, което тя придоби въ кѫсо врѣме не само въ областьта на чистата химия, но сѫщо и въ областитѣ на физиката, физиологията, медицината, геологията и други природни науки, говори най-убѣдително за грамадната полза отъ подобенъ родъ изслѣдвания въ областьта на химията. Въ тая посока и сега се работи още твърдѣ усърдно, а резултатитѣ, постигани при това, хвърлятъ все повече свѣтлина върху важния въпросъ за зависимостьта между състава и направата на химическитѣ съединения и нихнитѣ химически, физически и физиологически свойства.

Както показва самото заглавие, настоещата работа има за цѣль да търси, каква зависимость сѫществува между състава и направата на органическитѣ киселини (въ форма на естери) и тѣхната промѣна подъ влиянието на гореща фосфорна киселина. Работата образува

---

[1]) Въ съчинението си „Современная теорія состава електролитическихъ растворовъ“ С. Арениусъ пише: „Физика преимущественно занимается самыми разнообразными свойствами небольшого числа тѣлъ, тогда какъ химія, напротивъ, изучаетъ на многихъ веществахъ небольшое число свойствъ“. (стр. 59). Наистина, изъ областьта на химията могли биха да се приведатъ множество примѣри за потвърждение на казаното, но достатъчно ще бѫде за пояснение да приведа само слѣднитѣ два: I) За да опрѣдѣли, каква зависимость сѫществува между строението на органическитѣ киселини и способностьта имъ да провеждатъ електричеството, W. Ostwald (Journal für praktrische Chemie. 1885 г. XXXI, стр. 300—374.) опрѣдѣлилъ електропроводностьта на 112 органически киселини съ възможно по-разнообразенъ съставъ и строение и при десетина различни концентрации на водния растворъ на всѣка киселина. II) За да намѣри, каква зависимость сѫществува между молекуларното тегло и химическата природа на едно съединение и способностьта му да понижава температурата на замръзването на извѣстна течность, въ която е разтворено, Raoul 1882—1884 г. изслѣдвалъ въ тая посока около 200 разни съединения, които разтварятъ послѣдователно въ вода, ацетонъ, оцетна киселина, мравена киселина и пр. и опрѣдѣлялъ точката на замръзването на всѣкой растворъ отдѣлно.

Digitized by Google

часть отъ редица други изслѣдвания,[1]) извършени прѣзъ послѣднитѣ години въ химическата лаборатория на Университета, които сж имали за обща задача да принесатъ що-годѣ за разрѣшаването на въпроса: какъ влияятъ химическата природа, строението, величината, мѣстото и пр. на извѣстни радикали въ молекулата на една група органически съединения върху способностьта на послѣднитѣ да прѣтърпѣватъ опрѣдѣлени химически промѣни при извѣстни условия.

При многобройнитѣ и разнообразни изслѣдвания, направени до сега съ органическитѣ киселини, химицитѣ сж имали често пжти случай да наблюдаватъ по край другото и какъ се отнасятъ нѣкои киселини спрѣмо висока температура. Особно често сж били правени подобни прислучни наблюдения съ ароматнитѣ киселини, които, съобразно съ строението имъ, прѣдставляватъ по-голѣмо разнообразие въ тѣхното отнасяне, нежели мастнитѣ киселини. Тъй напр., знае се, че нѣкои отъ ароматнитѣ киселини — бензойна кис., алкилбензойни кис., нитробензойни киселини и др. — сж твърдѣ трайни съединения, дестилиратъ безъ разпадане и само тогава отдѣлятъ CO_2 отъ карбоксилната си група, когато прѣгорещимъ паритѣ имъ по единъ, или по другъ начинъ достатъчно силно. За други нѣкои ароматни киселини, както за нѣкои полиоксикиселини, се знае, пъкъ, че при нагрѣване отдѣлятъ CO_2 доста лесно, тъй че нѣкои отъ тѣхъ дори не могатъ да дестилиратъ безъ разпадане. Подобни отдѣлни наблюдения сж направени и за отнасянето на нѣкои органически киселини, кога ги нагрѣваме съ основи или минерални киселини. Всички такива наблюдения, разпръснати въ химическата

---

[1]) Ето по-важнитѣ отъ тия изслѣдвания:

1) „Doppelverbindungen von aromatischen Aldehyden und aromatischen Estern mit Orthophosphorsäure“. Chemiker Zeitung, 1900 г. № 35.

2) „Über die Phosphate aromatischer Amine und die Abhängigkeit ihrer Bildung und Beständigkeit von ihrer Zusammensetzung und Struktur“. Chem. Zg. 1901 г. № 21. (Съвмѣстно съ П. Щарбановъ).

3) „Verbindungen von aromatischen Aldehyden und den Estern aromatischer saeuren mit Orthophosphorsäure und ihren Alkylestern“. Ch. Zg. 1901 г. стр. 1134. (Съвмѣстно съ П. Щарбановъ).

4) „Ueber die Einwirkung festes Aetzkalis auf aromatische Aldehyde“ Oesterreichische Chemiker-Zeitung. 1902 г. № 8. (Съвмѣстно съ И. Рашановъ).

5) „Ueber die Entflammungstemperatur der einwertigen Fettalkohole und ihrer wässerigen Lösungen“. Chem. Zg. 1902 г., № 39.

6) „Ueber den Einfluss der Kernsubstituente auf die Beständigkeit der Alkaliphenolate gegen CO_2 bei gewöhnlicher Temperatur“. Chem. Zg. 1902 г., № 105. (Съвмѣстно съ Ив. Н. Момчиловъ).

7) „Untersuchungen ueber die Abhängigkeit der Azidität der Phenole von ihrer Zusammensetzung und Struktur“. Ch. Zg. 1903 г., № 63.

8) „Untersuchungen ueber die Abhaengigkeit der Azidität der mehrkernigen Phenole von ihrer Zusammensetzung uud Struktur“. Chemiker-Zeitung. 1903 г., № 91.

Digitized by Google

литература, иматъ характеръ на случайни наблюдения, на които обикновено липсува нужната пълнота и единство на условията, за да могатъ да бѫдатъ сравнени по между си. Освѣнъ това тѣ сѫ твърдѣ недостатъчни на брой, за да може да се извади отъ тѣхъ нѣкое по-общо заключение за зависимостьта между състава и направата на органическитѣ киселини и тѣхната способность да образуватъ или необразуватъ CO_2, кога ги подложимъ при извѣстни условия на висока температура. Слѣдователно, едно систематическо изслѣдване на органическитѣ киселини въ тая посока липсуваше въ литературата, а пъкъ подобно изслѣдване на възможно по-много и по-разнообразни органически киселини не би било безъ значение за важния въпросъ относително взаимнодѣйствието на радикалитѣ въ молекулитѣ на съединенията.

Разпадането на ароматни киселини, при което отъ карбоксилната група се отдѣля CO_2, става така, че водородниятъ атомъ на карбоксилната група прѣминува отъ посрѣдствено къмъ непосрѣдствено свързване съ бензолното ядро, споредъ както е показано тукъ:

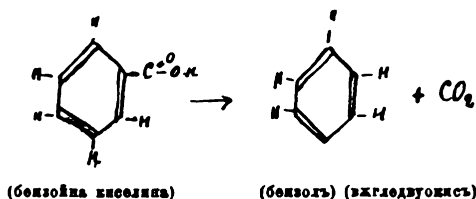

(бензойна киселина) (бензолъ) (вжглеедвуокисъ)

При тая реакция става, слѣдователно, прѣмѣстване, или, както химицитѣ казватъ — „странствуване“ на типичния за киселинитѣ водороденъ атомъ отъ страничната група (карбоксилната) къмъ бензолното ядро. Подобно прѣмѣстване на единъ радикалъ къмъ бензолното ядро е наблюдавано и при други ароматни съединения.[1]

[1]) Класически примѣръ въ това отношение прѣдставлява, както е познато, реакцията, извѣстна подъ името „Хофманово прѣмѣстване“, която има и техническо значение за добиване толуидини, ксилидини и пр. По тая реакция, ако нагрѣемъ при достатъчно висока температура (300—350°) моно — или диалкиланилинъ, алкилътъ се откжсва отъ иминната група и размѣнява мѣстото си съ пара — или съ ортоводородния атомъ при бензолното ядро:

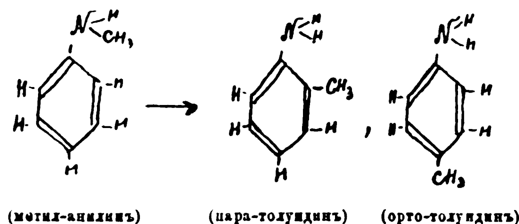

(метил-анилинъ) (пара-толуидинъ) (орто-толуидинъ)

Прѣдъ видъ на това се явява въпросъ, да ли таково прѣмѣстване не ще стане и тогава, ако типичниятъ за киселинитѣ водороденъ атомъ е замѣстенъ съ алкилъ, да ли, слѣдователно, поменатата промѣна съ киселинитѣ не ще може да стане сѫщо така и съ тѣхнитѣ естери? Процесътъ би се изразилъ тогава така:

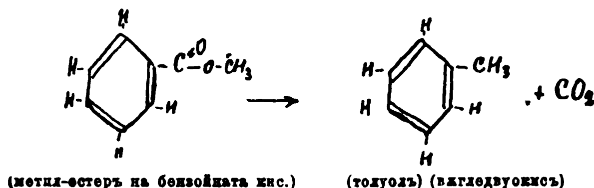

(метил-естеръ на бензойната кис.) (толуолъ) (вглеодвуокисъ)

Очевидно е, че, ако реакцията съ естеритѣ би могла да стане аналогично на реакцията съ свободни киселини, то въ тая реакция бихме имали важна метода за присъединяване алкили къмъ бензолното ядро, още повече че естери се добиватъ, както е познато, много лесно, а много отъ киселинитѣ сѫ лесно достѫпни съединения, По тия съображения ние свързахме изслѣдването на органическитѣ киселини въ горѣозначената посока съ въпроса за вмъкване алкили при бензолното ядро; затова при опититѣ, които ще опишемъ по-долу, земахме не свободни органически киселини, а тѣхни естери, обикновено — метилестери.

Отъ прѣдварително направенитѣ опити излѣзе, че, ако варимъ смѣсь отъ естери и обикновена сироповидна фосфорна киселина (съ относ. тегло 1.7), само нѣколко естера образуватъ CO_2, а по-голѣмата часть отъ тѣхъ не се промѣняватъ. Затова при нашитѣ изслѣдвания зимахме не обикновена фосфорна киселина, а такава, която прѣдварително бѣхме обезводили чрѣзъ нагрѣване до 200°C въ отворено шише. Тъй „обезводена" киселина дѣйствуваше върху естера, както трѣбваше и да бѫде, много по-енергично, отколкото прѣди тя да бѣше обезводена.

Опититѣ съ естери и фосфорна киселина правихме както слѣдва: туряхме въ стъкленица (*а*) съ обло дъно, която събираше около 200 куб. сант., точно 60 куб. сан. чисто сироповидна фосфорна киселина (отн. т. 1.7) и я нагрѣвахме на металическа мрѣжа, докогато температурата на киселината стигнѣше тъкмо 200°C. Тъй обезводената киселина оставяхме да изстине най-малко до кѫдѣ 100°, прибавяхме ѝ отмѣрено количество (10—20 грама) отъ изслѣдвания естеръ, снабдявахме стъкленицата съ обратенъ хладникъ (*б*) и я нагрѣвахме на металната мрѣжа да ври свободно. Горниятъ край на

Digitized by Google

хладника бѣше свързанъ посрѣдствомъ каучукова тржбица (*в*) съ кривата стъклена тржба (*г*), въ която имаше около 50 куб. с. концентрирана сѣрна киселина (H_2SO_4). Тръбицата (*г*) бѣше потопена въ ледена вода и посрѣдствомъ каучукова тржбица бѣше свързана съ шишето (*д*), което събираше около 2 литри; то бѣше затулено съ гумена затулка, прѣзъ която минуваха 2 стъклени тржбици (*е*) и (*ж*). Горниятъ край на (*ж*) бѣше снабденъ съ каучукова тржбица (*з*), която се свързваше съ стъклената тржбица (*к*), пъхната чакъ до дъното въ флорентинското шише (*и*). Шишетата (*д*) и (*и*), заедно съ тржбицитѣ (*ж*), (*з*) и (*к*) биваха прѣди почването на на-

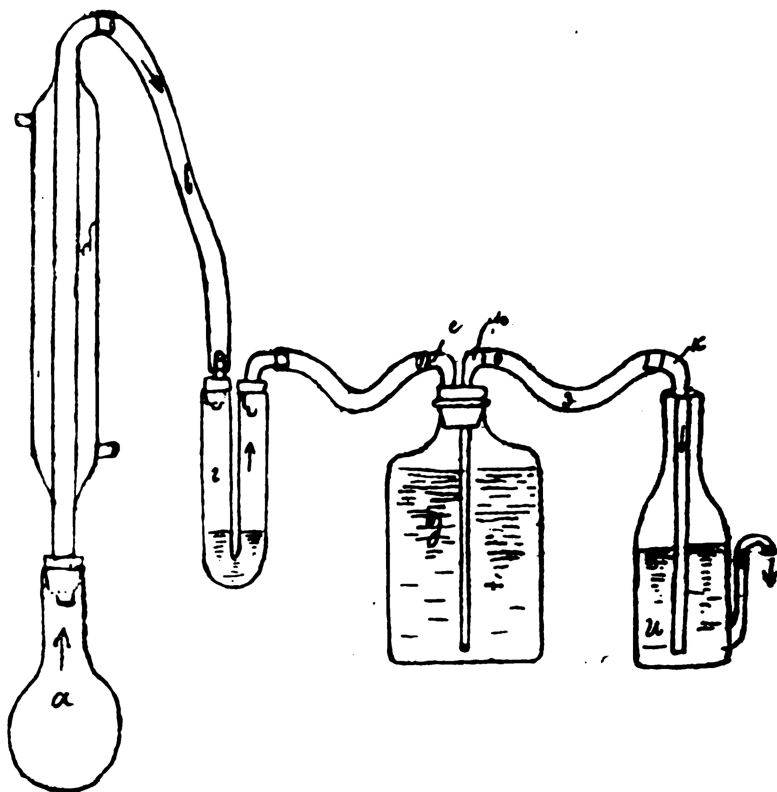

грѣването напълвани съ вода. При нагрѣването на шишето (*а*) часть отъ въздуха въ него прѣминуваше въ шишето (*д*) и изпжждаше съотвѣтенъ обемъ вода, която минуваше прѣзъ шишето (*и*) и изтичаше прѣзъ лѣйката му. Като улавяхме изтеклата вода и я прѣмѣрвахме, можехме лесно да знаемъ въ извѣстни интервали

Digitized by Google

отъ нагрѣването, напр. всѣки 5 минути, колко газъ бѣше излѣзълъ изъ шишето (*а*). По тоя начинъ можеше да се контролира хода на реакцията въ всѣкой моментъ отъ опита, и да се узнава, кога се е свършила реакцията. Ако ли пъкъ, по една или друга причина, температурата въ шишето (*а*) се понижеше, нѣмаше опасность да прѣскочи вода изъ шишето (*д*) въ (*а*) или пъкъ да влѣзе въздухъ въ шишето (*д*). Послѣдното обстоятелство бѣше за нашитѣ изслѣдване немаловажно, понеже при нѣкои опити нагрѣването траеше по нѣколко часа непрѣкжснато. Понеже тая наредба на уреда нагласихме, слѣдъ като по-голѣмата часть отъ опититѣ бѣха вече направени, нѣмахме възможность да прослѣдимъ квантитативната страна на образуването CO_2.

Тъй като при нашитѣ опити образуването на CO_2 обикновено се почваше, слѣдъ като въздухътъ въ шишето (*а*) почти не се разширяваше повече, то всѣкога оставяхме изпжденния въздухъ да изтече на вънъ, а не въ шишето (*д*), затова и уловенията послѣ това въ шишето (*д*) газъ съдържаше обикновено много малко въздухъ.

При горнитѣ условия нѣкои отъ естеритѣ образуваха CO_2 твърдѣ буйно, почти експлозивно, така че опитътъ траеше само кжсо врѣме; при други естери пъкъ се отдѣляше CO_2 доста бавно, но равномѣрно, така че опититѣ траеха по нѣколко часа. Имаше и такива естери, които захващаха да образуватъ CO_2, едвамъ слѣдъ като биваха варени нѣколко врѣме; въ такива случаи отдѣлването на газа вървѣше неравномѣрно и понѣкога биваше придружено съ бухтение. Най-послѣ между изслѣдванитѣ естери не липсуваха и такива, които и при нѣколко часово варение не образуваха CO_2.

Слѣдъ като прѣстанѣхме да нагрѣваме смѣсьта въ шишето (*а*), изливахме сѣрната киселина изъ тржбицата (*г*) въ малко ерленмайерово шишенце, съ вмѣстимость около 100 куб. сан., наливахме прѣдпазливо вода върху киселината и наблюдавахме, дали се отдѣля газъ изъ киселината, какъвъ дъхъ той има, може ли да гори и съ какъвъ пламъкъ. Понеже назначението на сѣрната киселина въ (*г*) е да задържа метилетера, който би се отдѣлилъ като газъ заедно съ CO_2, то чрѣзъ разрѣдяване съ вода сѣрната киселина послѣдната уволнява физически задържания отъ нея метилетеръ, който лесно се познава по мириса и по горенето му съ синъ пламъкъ. По тоя начинъ рѣшавахме въпроса, дали метилътъ на естерната група отъ из-

Digitized by Google

слѣдвания естеръ се отдѣлѣше като диметилетеръ или се притъкмяваше къмъ останалата часть отъ молекулата на естера.

Ако въ шишето (*д*) имаше събранъ газъ, пропущахме часть отъ него прѣзъ бистра варна вода (воденъ разтворъ отъ калциевъ хидратъ): образуването на бѣла мѫтилка, разтворима въ солна киселина, показваше, че газътъ съдържа CO_2. Друга часть отъ газа пропущахме прѣзъ разрѣденъ разтворъ отъ паладиевъ хлоридъ $PdCl_2$ и, ако станѣше редуциране на паладия, заключавахме, че газътъ съдържа вѫглеокисъ (CO). Останалата часть отъ газа опитвахме, дали може да гори направо, или пъкъ слѣдъ като го пропущахме прѣдварително прѣзъ натриева основа и, ако горѣше, то съ какъвъ пламъкъ. Ако горѣше съ жълтъ пламъкъ, опитвахме, да ли газътъ се съединяваше съ бромъ, и така рѣшавахме въпроса, да ли въ шишето (*д*) имаше CO и етиленъ.[1])

Слѣдъ като прѣстанѣхме да нагрѣваме смѣсьта въ шишето (*а*), оставяхме я да изстине, снабдявахме го съ полегатъ хладникъ и пропущахме прѣзъ нея водни пàри, до когато почнѣше да дестилира само вода. Ако естерътъ съдържаше амидна или нитрогрупа, слѣдъ пропущането водна пàра, прибавяхме въ шишето (*а*) натриева основа, до когато смѣсьта зареагирваше основно и послѣ пропущахме прѣзъ нея отново водна пàра. Така полученитѣ водни дестилати изслѣдвахме по-нататъкъ по отдѣлно качествено, какви съединения съдържатъ. Когато трѣбваше, изслѣдвахме и нелетливия съ водна пàра остатъкъ въ шишето (*а*) и по тоя начинъ рѣшавахме въпроса — до колкото това бѣше възможно и интересно за главната ни цѣль — какъ се бѣше разпадналъ изслѣдвания естеръ.

За изслѣдване зехме метилови естери съ изключение само на три, и то по слѣднитѣ съображения: първо метиловитѣ естери сѫ отъ всички други най-нетрайни, така че тѣ иматъ най-голѣмъ шансъ да се промѣнятъ при избранитѣ отъ насъ за опититѣ условия; второ понеже метиловата група има твърдѣ проста структура, твърдѣ е вѣроятно, че при разпадането на естера тя не ще причини нѣкакви второстепени компликации, каквито съ сигурность биха могли да се очакватъ отъ естери съ по-висши алкилъ (етилъ, пропилъ и пр.); най-послѣ по голѣмината на теглото си метиловата група стои отъ всички други алкили най-близу до водородния атомъ, за това има най-голѣмъ изгледъ да се прѣхвърли, както показахме

[1]) За етиленъ трѣбваше да се опитва газътъ главно, когато вмѣсто метилевъ естеръ земахме за изслѣдване етилевъ естеръ. Сравни таблицата на стр. 591.

Digitized by Google

по-горѣ към бензолното ядро, подобно на водородния атомъ у киселинитѣ. Направенитѣ нѣколко опити съ етилови естери, наистина, потвърдиха, както ще видимъ по-долу, страха ни отъ второстепени компликации на реакцията, понеже етилътъ се отдѣли не въ видъ на етилетеръ, а въ видъ на етиленъ.

Отъ естеритѣ на ароматнитѣ киселини, които имахме на разположение, избрахме такива, които иматъ при бензолното си ядро по възможность разнообразни субституенти. Тукъ ще опишемъ на кратко направенитѣ отъ насъ опити по отдѣлно за всѣкой естеръ, послѣ което ще направимъ общо заключение:

I. Метилбензоатъ, $C_6H_5.COO.CH_3$. За отнасянето при висока температура на тоя най-простъ ароматенъ естеръ нищо не се знае; но за бензойната киселина се знае, че, „ако я накаляваме съ калциевъ окисъ, или ако пропущаше паритѣ ѝ прѣзъ силно накалена тржба, разпада се на бензолъ и CO_2".[1]) За нашия опитъ нагрѣхме до 200° въ шише съ обло дъно и съ вмѣстимость 200 куб. сант. точно 60° куб. сант. сироповидна фосфорна киселина (съ отн. тегло 1.7), оставихме я да истине до кждѣ 100° и ѝ прибавихме 25 к. с. метилбензоатъ. Слѣдъ като снабдихме (*а*) съ изправенъ хладникъ, свързахме послѣдния съ тржбата (*г*), която съдържаше 50 куб. сант. конц. H_2SO_4 и бѣше отъ своя страна свързана съ шишетата (*д*) и (*и*), послѣ което нагрѣвахме смѣсьта на металическа мрѣжа около 2 часа. Въздухътъ, който първоначално излизаше отъ шишето (*а*) вслѣдствие нагрѣването, изпуснахме да изтече, а послѣ това захванахме да улавяме газа въ шишето (*д*). Прѣзъ всичкото врѣме се събра въ (*д*) около 20 куб. сант. газъ, който не горѣше и не промѣни вàрната вода или разтвора отъ паладиевъ хлоридъ. Газътъ бѣше слѣдователно въздухъ, изпжденъ изъ шишето (*а*) съ естерни пари. Сега прѣсипахме отъ тржбата (*г*) сѣрната киселина въ малко ерленмайерово шишенце отъ около 100 куб. сант. и налѣхме въ нея прѣдпазливо вода: веднага се заотдѣля отъ смѣсьта газъ твърдѣ буйно, който имаше етерна миризма, и запаленъ, горѣше съ синъ несвѣтливъ пламъкъ. Като пропущахме прѣзъ смѣсьта (*а*) водна пара, дестилира бѣло кристалическо тѣло, което се топѣше при 120° и се разтваряше въ калиева основа. Въ дестилата нѣмаше ни дири отъ бензолъ или толуолъ. — Отъ получения резултатъ слѣдва, че при казанитѣ условия метилбензоатъ се е разпадналъ

[1]) Beilstein. Handbuch der anorganischen Chemie. Томъ II, стр. 1138.

Digitized by Google

на: метилетеръ и бензойна киселина, безъ да образува ни дири CO_2, бензолъ или толуолъ.

Фенилбензоатъ, $C_6H_5.COO.C_6H_5$, 10 грама и 60 куб. сант. при 200° обезводена фосфорна киселина, варени както прѣдходния естеръ не образуваха CO^2. Въ тржбата (*г*) сѣрната киселина нѣмаше никакъвъ етеръ; отъ шишето (*а*) дестилира съ водна пàра само бензойна киселина, а бензофенолъ нѣмаше ни диря. Слѣдъ като съ водната пàра не дестилираше повече нищо, въ шишето (*а*) остана нелетливо, аморфно тѣло съ керемиденъ цвѣтъ, което се разтваряше бистро въ калиева основа, и отъ разтвора се утайваше съ солна киселина непромѣнено. Това тѣло изглеждаше да е кондензационенъ продуктъ съ фоноленъ характеръ. И тъй, фенилбензоатъ, при нагрѣване съ фосфорна киселина, не образува CO^2, а се разпада на бензойна киселина и фоноленъ кондензационенъ продуктъ, който не изслѣдвахме по-нататъкъ.

II. **Алкилирани естери. — Метил-о-толуатъ,** $C_6H_4\left\{\begin{matrix}COO.CH_3(1)\\CH_3(2)\end{matrix}\right.$, не бѣше още познатъ и ние го добихме въ видъ на безцвѣтно масло съ приятна миризма по общото правило, като разтворихме ортотолуилова киселина въ метилалкохолъ и послѣ наситихме разтвора съ сухъ хлороводородъ. Като нагрѣхме по горния начинъ 15 гр. естеръ съ 60 куб. сант. при 200° обезводена фосфорна киселина, прѣзъ първитѣ десетина минути на врѣнието не се получи газъ. Слѣдъ това почна да се отдѣля газъ съвсѣмъ спокойно, и то за 10 минути около 100 куб. сант.; съ врѣме отдѣлването на газа захвана да отслабва. Опитътъ трая 2 часа, прѣзъ което врѣме се образуваха около 700 куб. сант. газъ, който не можеше да гори, не редуцираше паладиевъ хлоридъ, но въ бистра вàрна вода образуваше голѣма бѣла утайка отъ калциевъ карбонатъ ($CaCO_3$). Въ концентрираната сѣрна киселина въ тржбата (*г*) имаше много диметилетеръ. Изъ шишето (*а*) дестилираха съ водна пара: толуолъ, ортотолуилова киселина и непромѣненъ естеръ. — Слѣдователно, метил-о-толуатъ се разпада при горнитѣ условия доста бавно и не напълно, като образува: CO_2, метилетеръ и ортотолуилова киселина.

Метил-m-толуатъ. $C_6H_4\begin{matrix}COO.CH_3(1)\\CH_3(3)\end{matrix}$, който сжщо не бѣше още познатъ, добихме по общото правило въ видъ на безцвѣтно масло съ приятна миризма. 13 грама отъ него и 60 куб. сант. при 200° обезводена фасфорна киселина варихме, както по-горѣ, при обратенъ хладникъ, но прѣзъ първитѣ 30 минути на варението почти не се отдѣляше никакъвъ газъ. Слѣдъ това захвана да се отдѣля газъ съвсѣмъ бавно и неравномѣрно. Опитътъ продължихме 9 часа, прѣзъ

Digitized by Google

което врѣме се образува около 150 куб. сант. газъ, който не можеше да гори, не редуцираше паладиевъ хлоридъ, но образуваше утайка въ вàрна вода. Въ сѣрната киселина имаше много метилетеръ. Съ водна пàра дестилира отъ шишето *(а)* най-първо малко толуолъ и послѣ m-толуилова киселина, която се топѣше при 110°. — Значи, метил-m-толуатъ са разпада много бавно на: CO_2, толуолъ метилетеръ и m-толуилова киселина.

Метил-р-толуатъ. $C_6H_4\{^{COO.CH_3 (1)}_{CH_3 (4)}$. Понеже тоя естеръ се топи при 33°, а свободната паратолуилова киселина — при 177° и при това и двѣтѣ съединения сѫ нелетливи, можеше да се наблюдава прѣзъ врѣме на нагрѣването на смѣсьта, твърдѣ добрѣ постепеното осапунване на естера и разпадането на освободената при това р-толуилова киселина. 16 гр. естеръ и 60 куб. сант. при 200° обезводена фосфорна киселина бѣха нагрѣти, както е казано погорѣ. Смѣсьта врѣше съ бухтение и едвамъ слѣдъ 40 минутно варение се появиха въ гърлото на шишето (*а*) първитѣ кристалчета отъ свободна р-толуилова киселина. Скоро цѣлото гърло се задръсти съ кристали, които трѣбваше отново да се изблъскатъ въ течностьта. Смѣсьта нагрѣвахме 8 часа, прѣзъ което врѣме се отдѣляше газъ равномѣрно, и се събра въ шишето (*д*) около 1.200 куб. сан. Газътъ бѣше само CO_2. Въ сѣрната киселина имаше много метилетеръ. Отъ шишето (*а*) дестилира съ водна пàра най-първо толуолъ и послѣ р-толуилова киселина; други съединения не се намѣриха. — Отъ получения резултатъ слѣдва, че метил-р-толуатъ се е разпадналъ на: метилетеръ, р-толуилова киселина, CO_2 и толуолъ.

III. **Хологенирани естери.** — **Метил-о-хлорбензоатъ,** $C_6H_4\{^{COO.CH_3 (1)}_{Cl (2)}$, добихме сега за прьвъ пѫть. 14 гр. естеръ и 60 куб. сант. при 200° обезводена фосфорна киселина, нагрѣти по извѣстния начинъ, веднага съ възвирането на смѣсьта образуваха свободна о-хлорбензойна кис., която се събираше на тънки иглици въ хладника. Смѣсьта врѣше съ бухтение и отдѣляше газъ, който въ продължение на 2½ часа бѣше около 250 куб. сант. и се състоешо отъ CO_2. Въ сѣрната киселина имаше много метилетеръ. Съ водна пàра дестилира отъ смѣсьта въ шишето (а) хлорбензолъ и малко количество едно кристалическо тѣло, а въ шишето остана, като нелетливо тѣло, о-хлорбензойна киселина, която се топѣше при 136°. — Метил-о-хлорбензоатъ се разпада при горнитѣ условия на: метилетеръ, о-хлорбензойна киселина, CO_2 и хлорбензолъ.

Метил-m-хлорбензоатъ, $C_6H_4\{^{COO.CH_3 (1)}_{Cl (3)}$, добихме сега за прьвъ пѫть като безцвѣтно масло. 14 гр. естеръ и 60 куб. сант. при

Digitized by Google

200° обезводена фосфорна киселина потъмнѣха слѣдъ смѣсването имъ и при обикновена температура. При варението на смѣсьта се отдѣляше равномѣрно газъ, който въ продължение на $2^1/_2$ часа бѣше около 200 куб. сант. Той не можеше да гори, не редуцираше паладиевъ хлоридъ, но даваше голѣма утайка съ вàрна вода. Въ сѣрната кис. имаше твърдѣ малко метилетеръ. Съ водна пàра дестилира най-първо хлорбензолъ, а послѣ m-хлорбензойна киселина. — Естерътъ се разпадна, слѣдователно, сѫщо тъй бавно, както и прѣдходниятъ, като образува: метилетеръ, m-хлорбензойна киселина, CO_2 и хлорбензолъ.

Метил-р-хлорбензоатъ, $C_6H_4\{^{COO\,CH_3(1)}_{Cl(4)}$, 11 гр. и 60 куб. сант. при 200_0 обезводена фосфорна киселина образуваха при варение немного газъ, който не горѣше, не реагираше съ разтворъ отъ паладиевъ хлоридъ и не образуваше нищо съ вàрна вода. Газътъ бѣше вѣроятно въздухъ, изпѫденъ отъ естернитѣ пари изъ шишето (а) и хладника. Въ сѣрната кис. имаше малко метилетеръ. Съ водна пàра дестилира отъ остатъка въ шишето (а) най-първо немножко масловидно тѣло, по-тежко отъ вода, не се разтваряше въ основи и замръзваше кѫдѣ + 8°; маслото е вѣроятно парахлортолуолъ,[1]) който се топи при + 7.4° Слѣдъ маслото дестилира безцвѣтно кристалическо тѣло, което се топѣше при 236° (парахлорбензойна кис. се топи при 236°). — Естерътъ се разпада твърдѣ бавно на: хлорбензойна киселина, метилетеръ и малко р-хлортолуолъ (CO_2 не може да се констатира). — У метил-р-хлорбензоата се констатира за първъ пѫть, и то въ незначително количество, прѣминуване на естерната метилева група къмъ бензолното ядро.

Метил-р-бромбензоатъ, $C_6H_4\{^{COO.CH_3(1)}_{Cl(4)}$, 9 гр. и 60 куб. сант. при 200° обезводена фосфорна киселина не образуваха газъ въ продължение на едночасово варение. Сѫщо не се намѣри метилетеръ въ сѣрната киселина. Едничката промѣна, която естерътъ прѣтърпѣ, бѣше тая, че малка часть отъ него бѣше се осапунила, а главната маса бѣше останала като непромѣненъ естеръ.

Метил-о-иодбензоатъ, $C_6H_4\{^{COO\,CH_3(1)}_{J\,(2)}$, 18 гр. и 60 куб. сант. при 200° обезводена фосфорна кис. образуваха при варение равномѣрно газъ, който при анализирането се оказа чистъ CO_2. При

[1]) Парахлортолуолъ, $C_6H_4\{^{Cl(1)}_{CH_3(4)}$, се топи при + 7.4°.
Метахлортолуолъ, $C_6H_4\{^{Cl(1)}_{CH_3(3)}$, се топи при — 47.8°.
Ортохлортолуолъ, $C_6H_4\{^{Cl(1)}_{CH_3(2)}$, „ „ при — 34°.
Хлорбензолъ $C_6H_5\ Cl$, „ „ при — 55°.

Digitized by Google

варението на смѣсьта отдѣли се свободенъ иодъ, отъ който смѣсьта силно потъмнѣ. Въ сѣрната киселина имаше много малко метилетеръ. Въ шишето (а) се констатираха слѣднитѣ тѣла: иодъ, иодбензолъ, о-иодбензойна киселина, фенолъ (малко) и едно черно смолообразно тѣло, което не изслѣдвахме по-нататъкъ. — Метил-о-иодбензоатъ се разпадна на: CO_2, метилетеръ, иодъ, иодбензолъ, о-иодбензойна киселина, фенолъ и черно смолообразно тѣло.

IV. **Амидирани естери.** — **Метил-о-амидобензоатъ,** $C_6H_4\left\{\begin{matrix} COO.CH_3 (1) \\ NH_2 (2) \end{matrix}\right.$, 20 гр. и 60 куб. сант. при 200° обезводена фосфорна киселина при варение образуваха газъ твърдѣ буйно (около 100 куб. сант. въ 1 минута). Слѣдъ единъ часъ реакцията бѣше напълно привършена. Газъ се получи до 3 литри, той не горѣше, не промѣни разтвора отъ паладиевъ хлоридъ, но съ вàрна вода образува голѣма утайка отъ $CaCO_3$. 100 куб. сант. газъ разплакнахме въ едномотъръ съ калиева основа. Отъ тѣхъ се абсорбираха само 48 куб. сант., а останаха 52 куб. сант., които не дѣйствуваха повече върху вàрната вода, не горѣха и не редуцираха паладиевъ хлоридъ; тоя газъ е вѣроятно свободенъ азотъ, полученъ отъ разпадането на амидната група на естера. Въ тржбата съ сѣрната киселина имаше много малко метилетеръ. Като пропущахме водна пара прѣзъ смѣсьта въ шишето (а), получи се бистъръ воденъ дестилатъ, който не реагираше съ Неслеровъ разтворъ (нѣма NH_3!), но отъ калциевъ хипохлоритъ стана интензивно виолетенъ (има анилинъ!). Слѣдъ пропущането водна пàра, прѣситихме съ калиева основа остатъка въ шишето (а) и отново пропущахме водна пàра прѣзъ алкалическата смѣсь; при това дестилира жълтеникаво масло, по-тежко отъ вода и съ миризма на анилинъ. Маслото се разтвори изцѣло въ воденъ разтворъ отъ монокалиевъ фосфатъ (KH_2PO_3) (не съдържа $C_6H_5.NH.CH_3$!) и въ ситно разрѣденъ воденъ разтворъ стана отъ калциевъ хипохлоритъ (хлоркалкъ) интензивно чисто виолетно. — Естерътъ се разпадна извънредно лесно на: CO_2, анилинъ и метилетеръ.

Метил-m-амидобенеоатъ, $C_6H_4\left\{\begin{matrix} COO.CH_3 (1) \\ NH_2 (3) \end{matrix}\right.$, 10 гр. и 60 куб. сант. при 200° обезводена фосфорна кис. не образува газъ при $1^1/_2$ часа варение. Въ края на опита температурата на смѣсьта бѣше 180°. Въ шишето съ конц. сѣрна киселина имаше твърдѣ малко метилетеръ. Съ водна пара не дестилира отъ смѣсьта въ шишето (*a*) нито амонякъ, нито анилинъ или друго нѣкое съединение. — Въ противоположность на прѣдходния естеръ, метил-m-амидобензоатъ при ва-

Digitized by Google

рение съ фосфорна кис. не образува CO_2. — Въ литературата[1]) се срѣща за свободната m-амидобензойна киселина слѣдното: „m-амидобензойна киселина се разпада при нагрѣване съ концентрирана иодоводородна киселина до 180° гладко на амонякъ и бензойна киселина. При нагрѣване съ концентрирана сѣрна киселина образува p-анилипсулфонова кис.“

Метил-p-амидобензоатъ $C_6H_4\left\{\begin{matrix} COO.CH_3\ (1) \\ NH_2\ (4) \end{matrix}\right.$, 14 гр. и 60 куб. сант. при 200° обезводена фосфорна киселина захванаха да образуватъ газъ твърдѣ буйно, но равномѣрно, щомъ температурата на смѣсьта бѣше кждѣ 150° (въ 5 минути се получи около 1 литра газъ!). Реакцията се свърши за $^1/_4$ часа. Сега смѣсьта имаше температура 170°. Газътъ бѣше само CO_2. Въ концентрираната сѣрна киселина нѣмаше метилетеръ. Смѣсьта въ шишето (*a*) смѣсихме съ излишна калиева основа и пропущахме водна пàра: въ водния дестилатъ имаше жълто масло, което се разтваряше напълно въ монокалиевъ фосфатъ, KH_2PO_4 (значи нѣма метиланилинъ $C_6H_5.NH.CH_3$!), а водниятъ разтворъ отъ маслото стана отъ калциевъ хипохлоритъ интенсивно виолетенъ. Дестилатътъ не реагираше съ Неслеровъ реактивъ (нѣма амонякъ!). — Метил-p-амидобензоатъ се разпада при нагрѣване съ фосфорна киселина много лесно дори при 150° и образува само CO_2 и анилинъ; метилетеръ, толуидинъ или амонякъ не можехме да констатираме като разпадни продукти отъ естера. — Въ литературата[2]) е казано за тая киселина въ свободно състояние слѣдното: „Парамидобензойна киселина се разпада напълно на CO_2 и анилинъ, ако я нагрѣваме при 180° съ умѣрено концентрирана солна киселина. При нагрѣване до 200° съ концентрирана иодоводородна киселина, тя образува: амонякъ, CO_2 и бензойна киселина“.

V. **Нитрирани естери.** — **Метил-o-нитробензоатъ** $C_6H_4\left\{\begin{matrix} COO.CH_3\ (1) \\ NO_2\ (2) \end{matrix}\right.$, 7 гр. и 30 куб. сант. при 200° обезводена фосфорна киселина при варение отдѣляха газъ равномѣрно, и то съ врѣме все по-силно. Слѣдъ нѣколко врѣме смѣсьта захвана да потъмнѣва, и отдѣлването на газа се по-усилваше. Всичко се получи газъ $1^1/_2$ литра, който не горѣше, а образуваше утайка съ варна вода. — Естерътъ се разпада съ всмоляване и отдѣлване CO_2.

Метил-m-нитробензоатъ, $C_6H_4\left\{\begin{matrix} COO.CH_3\ (1) \\ NO\ (3) \end{matrix}\right.$, 13 гр. и 60 куб. сант. при 200° обезводена фосфорна кисслина не образуваха газъ прѣзъ

[1]) Beilstein. Handbuch der organischen Chemie. Band II, 1256 p.
[2]) Beilstein. Handbuch der organischen Chemie. Band II, 1271 p.

Digitized by Google

първитѣ 15 минути отъ варението на смѣсьта; послѣ това врѣме смѣсьта започна въ кжсо врѣме да става тъмно червено-виолетна и едновремѣнно съ това захвана да се отдѣля газъ твърдѣ буйно (около 150 куб. сант. газъ въ 1 минута!). Нагрѣването трая около 50 минути, послѣ което прѣстана да се отдѣля газъ повече. Всичко се получи 1800 куб. сант. газъ, който не можеше да гори, редуцираше твърдѣ слабо паладиевъ хлоридъ, но образуваше голѣма утайка съ варна вода. Въ сѣрната киселина нѣмаше метилетеръ. Смѣсьта въ шишето (*a*) бѣше черно-катранена и плуваха въ нея черни парцалчета отъ свободенъ вжглеродъ. Съ водна пара дестилира само малко непромѣненъ естеръ, който се топѣше при 74°, а нитробензолъ или друго течно тѣло не дестилира. Сега направихме смѣсьта въ (*a*) силно алкалическа и отново пропущахме прѣзъ нея водна пàра: получи се само бистъръ воденъ дестилатъ, който не се промѣняше отъ калциевъ хипохлоритъ (нѣма анилинъ), миришеше силно на амонякъ и даде съ неслеровъ реактивъ тъмно кафяна утайка (има амонякъ). Останалата черна, нелетлива, парцалеста маса въ колбата (*a*) екстрахирахме съ етеръ, но нищо не се разтвори въ него — парцалеститѣ тѣла сж свободенъ вжглеродъ. — Естерътъ се разпадна при тия условия съ вжглясване, като образува: CO_2,NH_3 и незначително количество CO.

Метил-р-нитробензоатъ, $C_6H_4\begin{cases}COO.CH_3 (1)\\NO_2 (4)\end{cases}$, 12 гр. и 60 куб. сант. при 200° обезводена фосфорна киселина при възваряване образуваха два течни пласта, отъ които слѣдъ нѣколко минутно нагрѣване горниятъ се втвърди; съ това едновремѣнно долниятъ пластъ захвана да потъмнѣва и помжтнѣва и се изпълни съ черни парцали, които плуваха въ течностьта. Заедно съ вжглясването захвана да се отдѣля газъ доста бу́йно (100 куб. сант. въ 1 минута!). Слѣдъ като нагрѣвахме смѣсьта около 1 часъ, прѣстана да се отдѣля повече газъ. Газътъ не можеше да гори, но редуцираше слабо паладиевъ хлоридъ и съ варно млѣко образуваше утайка отъ $CaCO_3$. Въ концентрираната сѣрна кис. нѣмаше метилетеръ. Като пропущахме водна пàра прѣзъ смѣсьта въ шишето (*a*), получи се воденъ дестилатъ, въ който нѣмаше ни амонякъ, ни нитробензъ или друго съединение. Сега прѣситихме смѣсьта въ (*a*) съ калиева основа и пропущахме отново водна пара, съ която дестилира амонякъ и дири отъ аналинъ, а въ шишето остана свободенъ вжглеродъ. — Естерътъ се разпадна съ вжглясване като образува, както и естерътъ на метакиселината: CO_2,NH_3, CO (малко) и дири анилинъ.

Digitized by Google

VI. **Хидроксилирани естери** (фенолниестери). — **Метил-о-оксибензоатъ**, $C_6H_4\{^{COO.CH_3(1)}_{OH\ (2)}$ (метилсалицилатъ), 20 грама и 60 к. сант. при 200° обезводена фосфорна киселина при варение образуваха газъ равномѣрно (около 50 куб. сант. въ 1 минута). Слѣдъ 1 1/2 часа газътъ почти прѣстана да се отдѣля повече. Той се състоеше само отъ CO_2. Въ сѣрната киселина имаше много метилетеръ. Смѣсьта въ шишето (*a*) бѣше червеникъво-сива и не бѣше въглясала. Като пропущахме прѣзъ нея водна пàра, дестилира масловидно тѣло съ фенолна миризма, отъ която само една часть се разтваряше въ калиева основа. За да отдѣлимъ неразтворимата часть отъ маслото прѣситихме съ калиева основа всичкия първоначаленъ воденъ дестилатъ и отново пропущахме прѣзъ него водна пара: сега дестилира безцвѣтно масло, което никакъ не се разтваряше въ калиева основа, не миришеше повече на фенолъ, но миришеше на анизолъ и врѣше при 155°, (при тая температура ври анизолъ). Прѣзъ алкалическата смѣсь въ шишето (*a*), която остана като нелетливо тѣло, слѣдъ изпъждането анизола съ водна пàра, пропущахме дълго врѣме въглеДвуокисъ и слѣдъ това отново водна пàра: въ получения воденъ дестилатъ имаше безцвѣтно масло съ миризма на фенолъ, което се разтваряше напълно въ калиева основа и даде всички реакции, характеристични за фенола. — Метилсалицилатъ се разпадна при горнитѣ условия на: CO_2 метилетеръ, фенолъ и анизолъ ($C_6H_5.O.CH_3$). Анизолътъ бѣше около 20% отъ зетото количество салицилатъ. — Образуванието анизолъ при нагрѣване метилсалицилатъ съ фосфорна киселина е свързано съ прѣмѣстяне на метиловата група (CH_3) отъ карбоксилната къмъ хидроксилната и — на водородния атомъ отъ фенолната група къмъ бензолното ядро на мѣстото на карбоксилната група, която се отдѣля въ свободно състояние като CO_2. Реакцията може да се изрази съ слѣднитѣ бѣлѣзи:

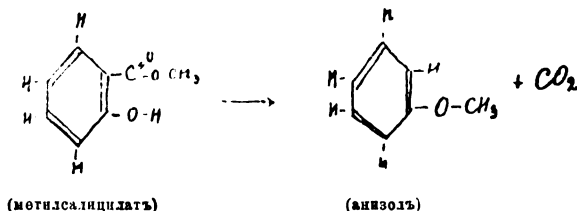

(метилсалицилатъ) (анизолъ)

Подобно прѣхвърляне на метиловата група у метил-о-оксибензоатъ е наблюдавано до сега само отъ Cahours[1]) и то при де-

[1]) Beilstein, II, 652.

стилиране тоя естеръ съ калциевъ хидратъ, а за промѣната му подъ влияние на неорганически киселини при висока температура нищо не се знаеше. Както ще видимъ понататъкъ (ср. крезатинови киселини!), у всички тукъ изслѣдвани естери на фенолни киселини се срѣща тенденция на метиловата група, да се прѣхвърля при казанитѣ условия отъ карбоксилната къмъ фенолната група; това стои, безъ съмнѣние въ зависимость отъ несравнено по-голѣмата трайность на етеритѣ въ сравнение съ естеритѣ.

Фенил-о-оксибензоатъ, $C_6H_4\left\{{COO.C_6H_5(1) \atop OH(2)}\right.$, (фенилсалицилатъ, салолъ) $7^{1}{}_{1}$ гр. и 60 куб. сантиметра при 200 обезводена фосфорна киселина образуваха при варение газъ напълно равномѣрно. Слѣдъ едночасово нагрѣване реакцията се привърши и се получи около 800 куб. сант. газъ, който при изслѣдването се оказа чистъ CO_2. Смѣсьта въ шишето (*a*) бѣше само слабо обагрена, раздѣлена на два пласта, отъ които горниятъ при охладяване скоро кристализира. Съ водна пàра дестилира гжсто, безцвѣтно масло, което се разтваряше въ алкалии, отъ желѣзенъ хлоридъ стана интензивно виолетно и миришеше на фенолъ. — Салолъ се разпада при горнитѣ условия на: CO_2 и фенолъ. — Въ ржководството на Баилщаина (томъ II, стр. 1493) е казано: „Салолъ не се промѣнява, ако го нагрѣемъ въ тржба до 240°, обаче, ако го варимъ на въздуха нѣколко часа, всичкиятъ се разпада на: CO, фенолъ и бензофенонокспдъ". Между разпаднитѣ продукти при горния опитъ не можехме да откриемъ ни дири отъ CO или бензофенопоксидъ.

Метил-m-оксибензоатъ, $C_6H_4\left\{{COO.CH_3(1) \atop OH()}\right.$, не бѣше още познатъ и ние го добихме по общого правило. 9 гр. естеръ и 60 куб. сант. при 200° обезводена фосфорна киселина ставаше при нагрѣване все по-тъмна съ подигане температурата. Когато смѣсьта възврѣ, стана съвсѣмъ черна и почна да се пѣни. Въ това врѣме въ хладника се появиха пàри прилични по цвѣта си на хлоръ, като се кондензираха и падаха въ шишето обратно. При варението не се образува газъ. Варението продължихме 1 часъ. Слѣдъ това врѣме смѣсьта бѣше станала катраненочерна, и се разтваряше само отчасть въ вода и алкалии. Съ водна пàра се получи воденъ дестилатъ, който не се багрѣше отъ желѣзенъ хлоридъ. Въ сѣрната киселина нѣмаше метилетеръ. — При горнитѣ условия естерътъ се стопи и въгляса, безъ да образува CO_2, метилетеръ или фенолъ.

Метил-p-оксибензоатъ, $C_6H_4\left\{{COO.CH_3(1) \atop OH(4)}\right.$, 10 гр. и 60 куб сант. обезводена при 200° фосфорна киселина, образуваха при нагрѣване газъ равномѣрно, но твърдѣ буйно, прѣди смѣсьта да бѣше възврѣла.

Digitized by Google

(200 куб. сант. газъ въ една минута!). Реакцията се свърши въ продължение на 5 минути. Смѣсьта слѣдъ нагрѣването не бѣше се нито всмолила, нито вжглясала — тя бѣше речи безцвѣтна и раздѣлена на два пласта. Полученията газъ не горѣше, не дѣйствуваше на паладиевъ хлоридъ, а само образуваше утайка съ варна вода. Въ сѣрната киселина нѣмаше метилетеръ. Като пропущахме водна пàра прѣзъ смѣсьта въ шишето (*а*), дестилира безцвѣтно масло, отъ което само малка часть се разтвори въ алкалии, а главната маса не се разтвори. Получения дестилатъ — смѣсь отъ вода и масло, — прѣситихме съ калиева основа и пропущахме прѣзъ него отново пàра: сега дестилира безцвѣтно масло, което никакъ не се разтваряше въ алкалии, не се багрѣше отъ желѣзенъ хлоридъ ($FeCl_3$) и миришеше чисто на анизолъ. Слѣдъ като съ водната пàра не дестилираше повече масло изъ шишето (*а*), прѣситихме съ солна киселина остатъка въ (*а*) и пропущахме прѣзъ него отново водна пàра; сега не дестилира масло, но водниятъ дестилатъ миришеше силно на фенолъ и стана съ желѣзенъ хлоридъ интензивно виолетенъ. Освѣнъ анизолъ и фенолъ (дири) друго съединение не се намѣри въ първоначалния остатъкъ въ колбата (*а*). — Отъ горнитѣ резултати слѣдва, че метил-р-оксибензоатъ се разпада извънредно лесно и при температура значително по-низка отъ 200° безъ всмоляване или вжглясване, като образува: CO_2, анизолъ ($C_6H_5.O.CH_3$) и дири отъ фенолъ ($C_6H_5.OH$). Въ това отношение казаниятъ естеръ се отличава напълно отъ естера на мета-окси бензойната киселина, а е сходенъ съ естера на орто-оксибензойната киселина. Естеритѣ на орто — и на параоксибензойнитѣ киселини се отличаватъ по между си само по това, че естерътъ на послѣднята киселина се прѣвръща въ анизолъ квантитативно[1]), когато отъ естера на първата кис. само 20% се промѣнява по тоя начинъ, а 80% се разпада по общото правило, безъ прѣхвърляне на метиловата група къмъ бензолното ядро или къмъ хидрокисната група. — За метилестера на р-оксибензойната кис. се знаеше до сега, само че той при 270—280° ври съ разпадане, безъ да се знае нѣщо за начина на разпадането. За самата пъкъ киселина се знае, че при бързо нагрѣване се разпада речи квантитативно на CO_2 и фенолъ. Ако пъкъ нагрѣемъ р-окси-

[1]) Въ тая реакция имаме елегантна и сгодна метода за добиване *анизолъ*, който по познатитѣ до сега методи се получава доста трудно, та и изходнитѣ му материали сж неефтени, когато р-оксибензойната киселина е ефтинъ продуктъ и естерифицирането ѝ става много лесно. Изглежда, че тая реакция ще може да послужи за добиване изобщо на ароматни етери. Ще направимъ специални опити въ тая посока.

Digitized by Google

бензойна киселина при 300—350°, дестилира фенолъ, вода, анхидридъ ($C_{14}H_{10}O_5$), р-оксибензойна киселина и малко фениловъ естеръ на р-оксибензойната киселина ($C_6H_5.COO.C_6H_5$), а въ шишето оставатъ като нелетливи тѣла слѣднитѣ два анхидрида: $C_{14}H_{10}O_5$ и $C_{21}H_{14}O_7$. (Beilstein. II, 1254).

Крезотинови киселини, $C_6H_3\begin{cases}COO.H\\OH\\CH_3\end{cases}$. Отъ десетьтѣ теоретически възможни окситолуилови киселини имахме подъ ржка само три, познати подъ названията отро —, мета —, и паракрезотинови киселини, у които карбоксилната група (COOH) е съсѣдна на хидроксната (OH), а метиловата група (CH_3) се намира у тритѣ киселини на три разни мѣста (3, 4 и 5). Затова естеритѣ на крезотиновитѣ киселини прѣдставляваха твърдѣ сгодни съединения за наблюдаване влиянието на една и сжща група (CH_3) отъ разни мѣста въ молекулата: 1) върху стабилностьта на естерната група, при едноврѣменното влияние и на хидроксилната група отъ едно и сжщо мѣсто и 2) върху тенденцията на естерната метилева група да се прѣхвърля къмъ хидроксилната група.

Метил-о-крезотатъ, $C_6H_3\begin{cases}COO.CH_3\ (1)\\OH\ (2)\\CH_3\ (3)\end{cases}$ 16 гр. и 60 куб. сант. при 200° обезводена фосфорна киселина при варене отдѣлваха газъ равномѣрно, отъ който въ $1^1/_2$ часъ се събра до $1^1/_2$ литра. Газътъ нито горѣше, нито промѣнѣваше паладиевъ хлоридъ, а само даваше утайка съ бистра варна вода. Въ сѣрната киселина имаше малко газъ, който миришеше етерно и горѣше съ синъ пламъкъ. Пропущахме водна пара прѣзъ смѣсьта въ шишето (*a*), при което прѣмина най-първо безцвѣтно масло, отъ което незначителна часть се разтвори въ алкалии, а главната часть не се промѣни. Разтворимата часть бѣше о-крезолъ ($C_6H_4\begin{cases}OH\ (1)\\CH_3\ (2)\end{cases}$), а не разтворимата бѣше неговиятъ метилетеръ ($C_6H_4\begin{cases}O.CH_3\ (1)\\CH_3\ (2)\end{cases}$). Слѣдъ като съ водна пара не дестилираше повече масло, захвана да дестилира по-послѣ малко количество едно бѣло кристалическо тѣло, което отъ желѣзенъ хлоридъ се багрѣше тъмно-виолетно — кристалитѣ бѣха о-крезотинова киселина. — Слѣдователно изслѣдваниятъ естеръ се разпадна на: CO_2, метилетеръ, о-крезотинова киселина (O-$C_6H_3\begin{cases}COOH\\OH\\CH_3\end{cases}$) о-крезолъ ($C_6H_4\begin{cases}OH\\CH_3\end{cases}$) и метилетеръ отъ ортокрезолъ ($C_6H_4\begin{cases}O.CH_3\\CH_3\end{cases}$). — За трайностьта на естеритѣ на ортокрезотиновата киселина въ литературата нѣма нищо казано, но за самата киселина се знае, че при нагрѣване въ затворенъ сждъ съ конц. иодоводородна киселина тя се разпада при 210° на CO_2 и ортокрезолъ. (Beilstein, II, 1545).

Digitized by Google

Метил-m-крезотатъ, $C_6H_3\begin{cases}COO.CH_3 (^1)\\OH (^2)\\CH_3 (^4)\end{cases}$, не бѣше още познатъ. 15 гр. естеръ и 60 куб. сант. при 200° обезводена фосфорна киселина, нагрѣти, захванаха да освобождаватъ газъ равномѣрно и доста буйно, прѣди още температурата на смѣсьта да бѣше достигнала 200°. Когато смѣсьта захвана да ври, газъ се отдѣляше около 300 куб. сант. въ 5 минути. Реакцията бѣше слѣдъ 20 минути привършена. Температурата на смѣсьта въ шишето (*а*) бѣше при края на реакцията 200°. Газътъ въ шишето (*д*) бѣше чистъ CO_2. Въ концентрираната сѣрна киселина имаше само минимално количество метилетеръ. Смѣсьта въ шишето (*а*) образуваше два пласта. Като пропущахме прѣзъ нея водна пара, дестилира безцвѣтно масло, което миришеше силно на крезолъ и само отчасть се разтваряше въ алкалии; разтворимата часть бѣше m-крезолъ ($C_6H_4\begin{cases}OH (^1)\\CH_3 (^3)\end{cases}$), а неразтворимата — негова метиловъ естеръ ($C_6H_4\begin{cases}O.CH_3 (^1)\\CH_3 (^3)\end{cases}$). Други съединения не се намѣриха. — Естерътъ се разпадна на: CO_2, метакрезолъ (малко), метилетеръ отъ метакрезолъ (много) и диметилетеръ (дири). — За отнасянето на естера отъ m-крезотинова киселина при нагрѣване въ литературата нѣма нищо казано, но за самата киселина се знае, че при нагрѣване въ затворенъ сѫдъ съ конц. солна киселина при 270° не се промѣнява, но, ако я накаляваме съ калциевъ окисъ, тя се разпада на CO_2 и крозолъ. (Beilstein. II, 1549).

Метил-р-крезотатъ, $C_6H_3\begin{cases}COO.CH_3 (^1)\\OH (^2)\\CH_3 (^5)\end{cases}$, 18 гр. и 200 куб. сан. при 200° обезводена фосфорна киселина при нагрѣване отдѣляха газъ равномѣрно, и то прѣзъ първитѣ 30 минути около 1 литра. Слѣдъ 1 часъ нагрѣване реакцията се привърши, и температурата на смѣсьта въ шишето (*а*) бѣше 185°. Газътъ въ шишето (*д*) бѣше само CO_2. Въ сѣрната киселина имаше много метилетеръ. Като пропущахме водна пàра прѣзъ смѣсьта въ шишето (*а*), дестилира безцвѣтно масло, отъ което около половината се разтварѣше въ калиева основа; разтворимата часть миришеше силно на р-крезолъ и се установи, че това е съединение, а неразтворимата часть отъ маслото бѣше метилетеръ на паракрезола. Други съединения не можихме да констатираме между разпадни продукти. — Естерътъ се разпадна на: CO_2, метилетеръ, паракрезолъ р-$C_6H_4\begin{cases}OH\\CH_3\end{cases}$, и метилетеръ на паракрезола $C_6H_4\begin{cases}O.CH_3 (^1)\\CH_3 (^4)\end{cases}$.

Отъ полученитѣ резултати се вижда, че естеритѣ на тритѣ изслѣдвани крезотинови киселини се отнасятъ тъй, както и естерътъ на салициловата киселина: отдѣлятъ лесно CO_2 и само у една часть

Digitized by Google

отъ естера естерната метилова група се прѣхвърля къмъ фенолната група (OH), а отъ другата часть на естера метиловата група се освобождава като метилетеръ. Понеже опититѣ сѫ квалитативни, трудно е да се констатира, доколко метиловата група отъ мета мѣсто къмъ естерната група (въ първата и третата крезотинови киселини) е улеснила отдѣлването на CO_2 въ сравнение съ отдѣлването му отъ метилсалицилата. Обаче въ метил-m-крезотата, дѣто метиловата група стои на пара мѣсто къмъ естерната група, влиянието на метиловата група се забѣлѣзва твърдѣ ясно, понеже отъ тоя естеръ CO_2 се отдѣля много по-лесно, нежели отъ метилсалицилатъ, и то дори при температура значително по-низка отъ 200_0.

Метил-р-резорцилатъ, $C_6H_3\begin{cases}COO.{}_3(1)\\OH(2)\\OH(4)\end{cases}$, не бѣше още добитъ, и ние го приготвихме по общото правило. 9 гр. естеръ и 60 куб. сант. при 200 обезводена фосфорна киселина образуваха при сравнително низка температура газъ толкова буйно, че трѣбва за избѣгване експлозия да нагрѣваме твърдѣ прѣдпазливо. (Въ 1 минута се отдѣли до 300 куб. сант. газъ!) Слѣдъ 5 минутно загрѣване реакцията бѣше вече свършена. Полученията газъ въ (*д*) не горѣше, нито редуцираше паладиевъ хлоридъ, а само образуваше утайка съ варна вора. Въ концентрираната сѣрна киселина нѣмаше метилетеръ. Остатъкътъ въ шишето (*a*) бѣше тъменъ и непрогледенъ, но не се забѣлѣзваше да бѣше станало въглясване, той се разтваряше напълно въ калиева основа съ интенсивно зелено-червена флоресценция. Като прѣкарахме водна пара прѣзъ първоначалната кисела смѣсь въ (*a*), получи се само воденъ дестилатъ, въ който нѣмаше ни масло, ни твърдо тѣло, но само слаба бѣлезнина. Дестилатътъ даде всичкитѣ реакции, типични за резорцинъ ($C_6H_4\begin{cases}OH(1)\\OH(3)\end{cases}$). Въ шишето (*a*) остана като нелетливо тѣло смолеобразенъ продуктъ, който се разтваряше бистро въ алкалия. Смолата се разтварѣше отчасть въ естеръ, и разтворътъ ставаше тъмно-червенъ отъ азотна киселина, която съдържаше малко азотеста киселина — изглежда, че въ разтвора е имало монометилетеръ на резорцинъ ($C_6H_2\begin{cases}O.CH_3(1)\\OH(3)\end{cases}$). Отъ казаното се види, че изслѣдваниятъ естеръ се разпада твърдѣ буйно при сравнително низка температура на: CO_2, резорцинъ, метилетеръ на резорцина и смоловидни тѣла съ феноленъ характеръ, които не изслѣдвахме по-отблизу. — За β-резорциловата киселина се знае, че при стопяването ѝ кждѣ 204—206° се разпада на CO_2 и резорцинъ.

Digitized by Google

Метил-галатъ, $C^6H_2\begin{cases}COO.CH_3(^1)\\ OH(^3)\\ OH(^4)\\ OH(^5)\end{cases}$ 9 гр. и 60 куб. сант. обезводена фосфорна киселина образуваха газъ твърдѣ буйно много по-рано, прѣди да възври смѣсьта (около 300 куб. сант. въ 1 минута!). Реакцията се свърши въ 5 минути. Полученията газъ бѣше само CO_2. Въ сѣрната киселина нѣмаше метилетеръ. Остатъкътъ въ шишето (*a*) бѣше катранено черннъ и при пропущане прѣзъ неговодна пàра получи се воденъ дестилатъ; въ послѣдния не се забѣлѣзваше масло или твърдо тѣло, но той редуцираше среброто отъ сребърнъ нитратъ, а отъ калиева основа, както и отъ желѣзенъ хлоридъ ставаше синьо-червенъ. Нелетливата смола въ шишето (*a*) екстрахирахме съ етеръ, и екстрактътъ стана отъ калиева основа синьовиолетенъ. — Естерътъ се разпадна на: CO_2, пирогалолъ ($C_6H_3\begin{cases}OH(^1)\\ OH(^2)\\ OH(^3)\end{cases}$) и вѣроятно негови метилеви етери, а тъй сжщо на смолообразни тѣла съ феноленъ характеръ, които не изхлѣдвахме по отблизу. — За метилгалата е казано въ литературата, че при стопяване при 192° се разпада". (Beilstein, II, 1920 стр.).

VII. **Етери на фенолни естери.** — **Метиланизатъ,** $C_6H_4\begin{cases}COO.CH_3(^1)\\ O.CH_3(^4)\end{cases}$, 25 гр. и 60 куб. сант. при 200° обезводена фосфорна киселина при варение отдѣлваха газъ твърдѣ буйно. Реакцията се свърши въ $^1/_2$ часъ, понеже бѣше зето множко естеръ, продължихме нагрѣването цѣлъ часъ. Газътъ се състоеше отъ CO_2. Въ сѣрната киселина имаше много метилетеръ. Като пропущахме водна пàра прѣзъ шишето (*a*), дестилира безцвѣтно масло, което не се разтваряше въ калиева основа, миришеше на анизолъ и дестилираше при 153°—165°. Понеже анизолъ дестилира при 155°, вѣроятно е, че горното масло е било смѣсь отъ анизолъ и метиланизолъ ($C_6H_4\begin{cases}O.CH_3\\ CH_3\end{cases}$). — Метиланизатъ се разпадна при горнитѣ условия гладко и лесно на: CO_2 метилетеръ, анизолъ и (вѣроятно) метиланизолъ. — За анисовата киселина е казано въ литературата: „При нагрѣване се JH се разпада на метилиодидъ (CH_3J) и пара оксибензейна киселина. Сжщо тъй се разпада тя при нагрѣване съ солна киселина при 230°, а при накаляване съ калциевъ окисъ се разпада на CO_2 и анизолъ".

Метил-ванилатъ, $C_9H_3\begin{cases}COO.CH_3(^1)\\ O.CH_3(^3)\\ OH(^4)\end{cases}$, 7 гр. и 30 куб. сант. при 200° обезводена фосфорна киселина, при нагрѣване образуваха газъ доста буйно, но равномѣрно (100 куц. сант. въ 1 минута!) Реакцията се свърши слѣдъ десетина минути. Газътъ се оказа чистъ CO_2. Остатъкътъ въ колбата (*a*) бѣше тъменъ и съ водна пара дести-

Digitized by Google

лира отъ него малко масло, което се разтваряше бистро въ алкалии. Дестилатътъ миришеше силно на пушекъ, редуцираше среброто отъ сребъренъ нитратъ, а отъ желѣзенъ хлоридъ се багрѣше смарагдноземено, което отъ прибавяне амонякъ ставаше силно виолетно. — Митилванилатъ се разпада при горнитѣ условия на: CO_2, гваяколъ ($C_7H_4\left\{\begin{matrix}O.CH_3(1)\\OH(2)\end{matrix}\right.$). Очакваше се да се образува и вератролъ ($C_6H_4\left\{\begin{matrix}O.CH_3(1)\\O.CH_3(2)\end{matrix}\right.$), още повече че фенолната група (OH) у ванилата се намира на парамѣсто къмъ естерната група; обаче не можихме да констатираме това съединение между разпаднититѣ продукти на ванилата[1]).

Метил-дииодсалицилатъ, $C_6H_2\left\{\begin{matrix}COO.CH_3(1)\\OH(2)\\J(3)\\J(5)\end{matrix}\right.$, 5 гр. и 30 куб. сант. обезводена фосфорна киселина при нагрѣване образуваха газъ равномѣрно и доста бавно (15 куб. сант. въ 1 минута), който се състоеше отъ CO_2. При нагрѣването се отдѣли сѫщо множко иодъ въ свободно състояние.

Метил-о-нитро-m-хлорбензоатъ, $C_6H_3\left\{\begin{matrix}COO\ CH_3(1)\\NO_2(2)\\Cl(3)\end{matrix}\right.$, 5 гр. и 30 куб. сант. обезводена фосфорна кис. при нагрѣване почернѣ и отдѣляше газъ доста бърже и неспокойно (съ бухтение). Нагрѣването трая около 1 часъ и се получи 700 куб. сант. газъ, който редуцираше паладиевъ хлоридъ доста енергично и образуваше утайка съ вàрна вода. Разплакнахме съ калиева основа 100 куб. сант. газъ, отъ който останаха 20 куб. сант. неабсорбирани и горѣха съ синъ несвѣтливъ пламъкъ (CO). Смѣсьта въ шишето (а) бѣше слѣдъ нагрѣването черна и не я изслѣдвахме по-отблизу. — Изслѣдваниятъ естеръ се разпадна лесно съ вѫглясване, като образува: CO_2, CO и смолеобразни продукти.

Метил-о-нитросалицилатъ, $C_6H_3\left\{\begin{matrix}COO.CH_3(1)\\OH(2)\\NO_2(3)\end{matrix}\right.$, 10 гр. и 30 куб. сант. обезводена фосфорна киселина при нагрѣване отдѣляха газъ равномѣрно (около 30 куб. сант. въ една минута) Отъ 100 куб. сант. газъ се абсорбираха въ калиева основа само 60 куб. сантиметра, а останалитѣ 40 куб. сант. бѣха CO. Смѣсьта въ шишето (а) бѣше слѣдъ опита катранено черна и гѫста и не я изслѣдвахме понататъкъ.

---

[1]) Въ рѫководството на Beilstein (томъ II, стр. 1740) е казано за ванилиновата киселина, че при нагрѣване при 150° съ разрѣдена силна киселина се прѣвръща въ диоксибензойна киселина ($C_6H_3\left\{\begin{matrix}C.OOH(1)\\OH(3)\\OH(4)\end{matrix}\right.$). Сѫщо така се промѣнява и кога я стопимъ съ калиева основа, а при дестилиране съ Ca (OH)$_2$ образува гваяколъ ($C_6H_4\left\{\begin{matrix}OH(1)\\O.CH_3(2)\end{matrix}\right.$).

Digitized by Google

Метил-р-нитросалицилатъ, $C_6H_3\begin{cases}COO.CH_3(^1)\\OH(^2)\\NO_2(^4)\end{cases}$, 5 гр. и 30 куб. сант. при 200° обезводена фосфорна киселина се промѣниха при варене по сжщия начинъ, както и прѣдходпиятъ естеръ. Полученията газъ се състоеше отъ 85% CO_2 и 15% CO.

VIII. **Фталови киселини и тѣхни производни. — Метил-о-фталатъ,** $C_6H_4\begin{cases}COO.CH_3(^1)\\COO.CH_3(^2)\end{cases}$, 40 гр. и 60 куб. сант. при 200° обезводена фосфорна киселина варихме 5 $^1/_2$ часа, безъ да се образува газъ. При нагрѣване лесно можеше да се наблюдава, какъ неутралниятъ естеръ се прѣвърна най-първо въ киселъ естеръ, който се натрупа въ хладника въ видъ на тънки иглици. Съ врѣме иглицитѣ се измѣстиха постепенно отъ по-трудно летливи зърнести кристали на свободна фталова киселина, които при още по-нататъшно варение на смѣсьта полека-лека отстжпиха мѣстото си на образувания фталовъ анхидридъ, който, както е познато, кристализира въ дълги игли. Слѣдъ 5 $^1/_2$ часово варение на смѣсьта спрѣхме нагрѣването, прѣкристализирахме кристалитѣ, които бѣха събрани въ хладника, и намѣрихме, че се топятъ при 180—190° съ отлжчване газъ. При сжщата температура се стопиха и кристалитѣ, които бѣха останали въ шишето (а) Въ сѣрната киселина имаше много метилетеръ, който горѣше съ синъ несвѣтливъ пламъкъ. Прѣзъ всичкото врѣме на варението на смѣсьта бѣше се събрало малко газъ въ шишето (д), който нито горѣше, нито редуцираше паладиевъ хлоридъ, нито пъкъ размжтваше ва̀рна вода (газътъ е билъ вѣроятно въздухъ, изпжденъ изъ хладника отъ па̀ритѣ на естера). — Отъ горния опитъ слѣдва, че при варение съ фосфорна кис. при казанитѣ условия метилфталатъ не образува CO_2, а се разпада на метилетеръ, фталовъ анхидридъ ($C_6H_4\begin{Bmatrix}CO\\CO\end{Bmatrix}O$) и фталова кис. — За отнасянето на естеритѣ на фталовата киселина при висока температура въ литературата нищо нѣма, а за свободна фталова киселина е казано, че при накаляване съ калциевъ окисъ тя се разпада на CO_2 и бензолъ (C_6H_6).

Метил-m-фталатъ, $C_6H_4\begin{cases}COO.CH_3(^1)\\COO.CH_3(^3)\end{cases}$, 16 гр. и 60 куб. сант. фосфорна киселина, нагрѣти, естерътъ се стопи и се смѣси бистро съ киселината. Двѣ минути слѣдъ това въ смѣсьта се появиха дребнозърнести кристали, които бърже се умножиха, така че смѣсьта заприлича на гжстичка каша. Слѣдъ малко смѣсьта захвана да ври и въ продължение на 1 часъ варение не се образува газъ, и смѣсьта не промѣни цвѣта си. Спрѣхме нагрѣването. Въ сѣрната киселина имаше метилетеръ. — Естерътъ се разпадна като прѣдходния на метилетеръ и метафталова киселина.

Digitized by Google

р-Фталова киселина (свободна), $C_6H_4\begin{cases}COOH(1)\\COOH(4)\end{cases}$, 4 1/2 гр. и 30 куб. сант. обезводена при 200° фосфорна киселина, нагрѣти както погорѣ, фталовата кис. не се стопи, не се разтвори въ фосфорната киселина и не образува CO_2, нито се промѣни въ нѣщо.

Дихлор-о-фталова киселина, $C_6H_4\begin{cases}COO.H(1)\\COO.H(2)\\Cl(3)\\Cl(4)\end{cases}$ (свободна), 10 гр. и 60 куб. сант. фосфорна киселина, обезводена при 200°, при нагрѣване около 1 1/2 часъ не даде газъ, но само стана сивочерна.

Диметил-тетрахлор-о-фталатъ, $C_6Cl_4\begin{cases}COO.CH_3(1)\\COO.CH_3(2)\end{cases}$, 12 гр. и 60 куб. сант. обезводена при 200° фосфорна киселина при нагрѣване 2 часа не образува CO_2. Въ сѣрната киселина нѣмаше(?) метилетеръ. Като пропуснахме водна пàра прѣзъ смѣсьта, въ шишето (а) дестилира малко количество непромѣненъ доместилестеръ, който не се разтваряше въ алкалии и се топѣше при 90°, а въ шишето остана като нелетливо тѣло тетрахлор-о-фталова киселина. — Естерътъ не образува CO_2, а само се осапунва бавно.

Диметил-о-нитрофталатъ, $C_6H_3\begin{cases}COO.CH_3(1)\\COO.CH_3(2)\\NO_2(3)\end{cases}$, добихме сега за прѣвъ пжть. 7 гр. естеръ и 60 куб. сант. фосфорна киселина варихме 3/4 часа, но не се образува газъ, а само смѣсьта стана кафяно-черна.

Диметил-р-нитрофталатъ, $C_6H_3\begin{cases}COO.CH_3(1)\\COO.CH_3(2)\\NO_2(4)\end{cases}$, (сжщо още не бѣше познатъ), 8 гр. и 30 куб. сант. обезводена фосфорна кис., при нагрѣване най-първо образуваше газъ доста бавно (20 куб. сант. въ 1 минута). Като поврѣ смѣсьта 15 минути, газъ захвана да се отдѣля доста буйно (80 куб. сант. въ 1 минута), но все пакъ равномѣрно. Смѣсьта въ шишето (а) ставаше все по-тъмна и най-послѣ почна да вжглясва. Полученият газъ не можеше направо да гори, но редуцираше паладиевъ хлоридъ и образуваше утайка съ вàрна вода. Като разплакнахме 100 обема газъ съ калиева основа, абсорбираха се 85 куб. сант., а останаха 15 куб. сант. свободни (CO). — Естерътъ се разпада съ вжглясване, като образува: CO_2 и CO.

IX. **Естери на киселини съ кондензирани бензолни ядра.** — **Метил-a-нафтоатъ,** $COO-CH_3$, 12 гр. и 60 куб. сант. обезводена фосфорна киселина при нагрѣване образуваха равномѣрно, но доста буйно CO_2 (900 куб. сант. въ 25 минути). Опитътъ се свърши въ 1 1/2 часъ. Газътъ не дѣйствуваше върху паладиевъ

Digitized by Google

хлоридъ, но съ варна вода даде голѣма утайка. Въ сѣрната киселина имаше метилетеръ.

Като пропущахме прѣзъ смѣсьта въ шишето (*a*) водна пара, дестилира нафталинъ. Други разпадни продукти не намѣрихме. — Естерътъ се разпадна на: CO_2, метилетеръ и нафталинъ. — За α-нафтойната киселина се знае, че при нагрѣване съ бариевъ хидратъ образува CO_2 и нафталинъ[1]).

Метил-β-нафтоатъ, (COO·CH₃) , 20 гр. и 60 куб. сант.

при 200° обезводена фосфорна киселина варихме 3 часа, но не се образува газъ. Въ сѣрната киселина нѣмаше метилетеръ. Смѣсьта въ шишето (*a*) бѣше слѣдъ варението кафяно-черна. Съ водна пара дестилира отъ смѣсьта кристалическо тѣло, което не миришеше на нафталинъ, само до нѣйдѣ се разтваряше въ алкалии и прѣдставляваше смѣсь отъ β-нафтойна киселина и непромѣненъ естеръ. Въ дестилационното шише (*a*) останаха като нелетливо тѣло катраненовидни продукти, които не изслѣдвахме по-отблизу. — Естерътъ при горнитѣ условия не образува CO_2 и метилетеръ, а една часть отъ него се осапуни и образува смолеобразни тѣла. — За отнасянето на естера при висока температура нищо нѣма въ литературата, а за β-нафтойната киселина се знае, че при нагрѣване съ бариевъ хидрадъ се разпада на CO_2 и нафталинъ. (?)

Метил-α-оксинафтоатъ, (COO-CH₃, OH) , 20 гр. и 60 куб. сант.

фосфорна киселина, обезводена при 200°, при нагрѣване отдѣляше газъ твърдѣ буйно (250 куб. сант. въ една минута). Слѣдъ като нагрѣвахме смѣсьта 40 минути, не се отдѣляше повече газъ. Полученията газъ не дѣйствуваше върху паладиевъ хлоридъ и не горѣше, но образуваше голѣма утайка съ варна вода. Въ сѣрната киселина нѣмаше метилетеръ. Съ водна пара дестилира отъ смѣсьта въ шишето (*a*) безцвѣтно кристалическо тѣло, отъ което една часть се разтваряше въ алкалии и се топѣше кждѣ 90° (α-нафтолъ се топи при 94°), а другата часть отъ тѣлото не се разтваряше въ алкалии и се топѣше при 78°. — Естерътъ се разпадна много

[1]) Richter-Antschutz. Organische Chemie. II, 501.

Digitized by Google

лесно при горнитѣ условия на CO_2, α-нафтолъ и други продукти неохарактеризирани по-отблизу.

X. **Естери отъ киселини съ алифатно свързана карбоксилна група.** — У всички до тукъ описани киселини (тѣхни естери) карбоксилната група бѣше свързана ароматно, сирѣчъ, тя се намираше въ непосрѣдствена връзка съ бензолното ядро. Освѣнъ тия ние изслѣдвахме нѣколко естери отъ такива киселини, у които карбоксилната група е свързана алифатно, сирѣчъ не е свързана непосрѣдствено съ бензолно ядро, а посрѣдствено. Между тия киселини има такива, които съдържатъ бензолно ядро, но има сѫщо такива, у които такова ядро липсува. Тукъ слѣдватъ изслѣдванитѣ 5 естери отъ тая група киселини.

Метил-фенилацетатъ, $C_6H_5.CH_2.COO.CH_3$, 25 гр. и 60 куб. сант. при 200° обезводена фосфорна кис. варихме 1 часъ, но не се образува газъ. Въ сѣрната киселина имаше метилетеръ. Съ водна пара дестилира отъ смѣсьта въ шишето (*a*) най-първо безцвѣтно масло, по-тежко отъ вода, миришеше на естеръ и се оказа непромѣненъ първоначаленъ естеръ. Слѣдъ това дестилира малко количество безцвѣтно кристалическо тѣло, което въ сурово състояние се топѣше при 62°. Други разпадни продукти не се намѣриха. — Естерътъ не образува CO_2, а само една часть отъ него бѣше се осапунила, бдзъ да прѣтърпи по-нататъшна промѣна. — За метил-фенилацетата е казано въ литературата (Beilstein, II, 1310): при 360° се разпада на толуолъ ($C_6H_5.CH_3$), метилалкохолъ, CO_2, малко CO и метанъ (CH_4).

Метил-фенилпропионатъ, $C_6H_5.CH_2.CH_2.COO.CH_3$, (метилхидроцинаматъ) 15 гр. и 60 куб. сант. обезводена фосфорна кис. варихме 2 часа, безъ да се образува газъ. Въ сѣрната киселина имаше метилетеръ. Съ водната пара дестилира непромѣненъ естеръ, а въ шишето (*a*) остана като нелетливо тѣло канелена киселина, която се разтваряше въ алкалии. — Изслѣдваниятъ естеръ се осапуни отчасть, безъ да образува CO_2, а главната маса остана при тия условия непромѣнена.

Метил-цинаматъ, $C_6H_5.CH:CH.COO.CH_3$, 15 гр. и 60 куб. сапт. фосфорна киселина при варение отдѣляха твърдѣ буйно газъ (200 куб. сант. въ една минута). Слѣдъ 15 минути реакцията се свърши. Газътъ бѣше само CO_2. Въ сѣрната киселина имаше метилетеръ. При пропущане на водна пара прѣзъ смѣсьта въ шишето (*a*) дестилира гѫсто масло, по-тежко отъ вода, имаше особна миризма и абсорбираше бромъ. — При горнитѣ условия естерътъ

Digitized by Google

се разпадна на: CO_2, метилетеръ и гѫсто масло, което по всичко изглеждаше да е полимеризиранъ стиролъ, ($C_6H_5.CH:CH_2$). — У Beilsteina II, стр. 1405 е казано: „При бавно нагрѣване канелената киселина се разпада на CO_2 и стиролъ“.

Етил-пропионатъ, $CH_3.CH_2.COO.C_2H_5$, 25 гр. и 60 куб. сант. обезводена при 200° фосфорна киселина, варенъ 4 часа, образува около 150 куб. сант. газъ, който не размѫти варна вода, но горѣше съ жълтъ пушливъ пламъкъ. — Естерътъ се разпадна на пропионова кис. и етиленъ (C_2H_4), безъ да образува CO_2.

Етил-бутиратъ, $CH_3.CH_2.CH_2.COO.C_2H_5$, 25 гр. и 60 куб. сант. обезводена фосфорна киселина при варение образуваха за три часа около 800 куб. сант. газъ, който не реагираше съ варна вода, но горѣше съ жълтъ пушливъ пламъкъ. — Изслѣдваниятъ естеръ не образува CO_2, но се разпадна на маслена киселина и етиленъ.

За по-голѣма прѣгледность добититѣ резултати сѫ наредени въ слѣдната таблица въ систематиченъ редъ всички до тукъ споменати естери отъ органически киселини. Въ първата половина отъ таблицата сѫ помѣстени всички естери, които при варение съ фосфорна киселина, прѣдварително обезводена при 200°, сѫ образували CO_2. Въ втората половина сѫ събрани ония естери, които при казанитѣ условия не сѫ образували CO_2.

Съ знака „0“ е означено въ таблицата, че изслѣдваниятъ естеръ е образувалъ съотвѣтното съединение, а съ знака „—“ е означено, че естерътъ не е образувалъ съотвѣтното съединение.

Химическа формула на естера:	Название на киселината, отъ която е добитъ естерътъ:	Вѫгледвуокисъ. (CO_2)	Вѫглеокисъ (CO)	Метилетеръ ($CH_3.O.CH_3$)
	I.			
$C_6H_4\left\{\begin{matrix}COO.CH_3\ (1)\\CH_3\ (2,\ 3,\ 4)\end{matrix}\right.$	Толуилова киселина (орто, мета и пара)	0	—	0
$C_6H_4\left\{\begin{matrix}COO.CH_3\ (1)\\Cl\ (2,\ 3)\end{matrix}\right.$	Хлоробензойна киселина (орто и мета)	0	—	0
$C_6H_4\left\{\begin{matrix}COO.CH_3\ (1)\\J\ (2)\end{matrix}\right.$	Иодобензойна киселина (орто)	0	—	—
$C_6H_4\left\{\begin{matrix}COO.CH_3\ (1)\\NO_2\ (2,\ 3,\ 4)\end{matrix}\right.$	Нитробензойна киселина (орто, мета и пара)	0	0	—
$C_6H_4\left\{\begin{matrix}COO.CH_3\ (1)\\NH_2\ (2,\ 4)\end{matrix}\right.$	Амидобензойна киселина (орто и пара)	0	—	0 (орто) — (пара)
$C_6H_4\left\{\begin{matrix}COO.CH_3\ (1)\\OH\ (2,\ 4)\end{matrix}\right.$	Оксибензойна киселина (орто и пара)	0	—	0
$C_6H_4\left\{\begin{matrix}COO.C_6H_5\ (1)\\OH\ (2)\end{matrix}\right.$	Оксибензойна киселина (орто)	0	—	—

Digitized by Google

$C_6H_3\begin{cases}COO.CH_3\ (1)\\ OH\ (2)\\ CH_3\ (3,4,5)\end{cases}$	Крезотинова кисел. (орто, мета и пара)	0	—	0 (Мета?)
$C_6H_3\begin{cases}COO.CH_3\ (1)\\ OH\ (2)\\ OH\ (4)\end{cases}$	β-Резорцилова киселина	0	—	—
$C_6H_2\begin{cases}COO.CH_3\ (1)\\ OH\ (3)\\ OH\ (4)\\ OH\ (5)\end{cases}$	Шикалчена киселина	0	—	—
$C_6H_4\begin{cases}COO.CH_3\ (1)\\ O.CH_3\ (4)\end{cases}$	Анизова киселина	0	—	0
$C_6H_3\begin{cases}COO.CH_3\ (1)\\ O.CH_3\ (3)\\ OH\ (4)\end{cases}$	Ванилинова киселина	0	—	?
$C_6H_3\begin{cases}COO.CH_3\ (1)\\ NO_2\ (2)\\ Cl\ (3)\end{cases}$	Хлор-нитробензойна киселина	0	0	—
$C_6H_2\begin{cases}COO.CH_3\ (1)\\ OH\ (2)\\ J\ (3)\\ J\ (5)\end{cases}$	Дииод-оксибензойна киселина	0	—	—
$C_6H_3\begin{cases}COO.CH_3\ (1)\\ OH\ (2)\\ NO_2\ (4,6)\end{cases}$	Нитро-оксибензойна кис. (пара и орто)	0	0	—
$C_6H_3\begin{cases}COO.CH_3\ (1)\\ COO.CH_3\ (2)\\ NO_2\ (4)\end{cases}$	Нитрофталова киселина (пара)	0	0	—
$C_6H_5.CH{:}CH.COO.CH_3$	Канелена киселина	0	—	0
$C_6H_4\begin{cases}CH{:}CH.COO.CH_3\ (1)\\ NO_2\ (2)\end{cases}$	Нитроканелена киселина	0	0	—
$C_{10}H_7.COO.CH_3\ (1)$	α-фталова киселина	0	—	0
$C_{10}H_6\begin{cases}COO.CH_3\ (1)\\ OH\ (4)\end{cases}$	α-Оксифталова киселина	0	—	—

II.

$C_6H_5.COO.CH_3$	Бензойна киселина	—	—	0
$C_6H_5.COO.C_6H_5$	" "	—	—	—
$C_6H_4\begin{cases}COO.CH_3\ (1)\\ NH_2\ (3)\end{cases}$	Амидобензойна кисел. (мета)	—	—	0
$C_6H_4\begin{cases}COO.CH_3\ (1)\\ OH\ (3)\end{cases}$	Оксибензойна киселина (мета)	—	—	—
$C_6H_4\begin{cases}COO.CH_3\ (1)\\ Cl\ (4)\end{cases}$	Хлорбензойна киселина (пара)	—	—	0
$C_6H_4\begin{cases}COO.CH_3\ (1)\\ Br\ (4)\end{cases}$	Бромбензойна кисел. (пара)	—	—	?
$C_6H_4\begin{cases}COO.CH_3\ (1)\\ COO.CH_3\ (2,3,4)\end{cases}$	Фталова кис. (орто, мета и пара)	—	—	—
$C_6H_3\begin{cases}COO.CH_3\ (1)\\ COO.CH_3\ (2)\\ NO_2\ (3)\end{cases}$	Нитрофталова кисел. (орто)	—	—	—
$C_6H_2Cl_2\begin{cases}COO.CH_3\ (1)\\ COO.CH_3\ (2)\end{cases}$	Дихлорфталова кисел. (орто)	—	—	—
$C_6Cl_4\begin{cases}COO.CH_3\ (1)\\ COO.CH_3\ (2)\end{cases}$	Тетрахлорфталова кис. (орто)	—	—	—
$C_{10}H_7.COO.CH_3\ (2)$	β-нафтойна киселина	—	—	—
$C_6H_5.CH_2.COO.CH_3$	Фенилоцетна киселина	—	—	0
$C_6H_5.CH_2.CH_2.COO.CH_3$	Фенилпропионова кис.	—	—	0
$CH_3.CH_2.COO.C_6H_5$	Пропионова кис.	—	—	Етиленъ
$CH_3.CH_2.CH_2.COO.C_6H_5$	Маслена киселина	—	—	"

Digitized by Google

Изслѣдванитѣ дотукъ естери на около 50 различни органически киселини сѫ още твърдѣ малко, за да може да се направи общо заключение за влиянието на разнитѣ субституенти въ бензойната киселина върху стабилностьта на карбоксилната ѝ група при горѣказанитѣ условия. Затова, въ заключение къмъ описанитѣ по-горѣ опити, ще направимъ въ общи черти резюме на постигнатитѣ резултати, отъ което ще може до нѣйдѣ да се види, доколко поменатото влияние на разнитѣ радикали (субституенти) зависи отъ тѣхната химическа природа и мѣстото имъ въ молекулата на киселината:

1. Всички изслѣдвани естери прѣтърпѣха при варение съ обезводена при 200° фосфорна киселина извѣстна промѣна; у едни промѣната бѣше незначителна и се ограничаваше обикновено съ откѫсване алкила (метила) отъ молекулата на естера (метилбензоатъ); у други тя бѣше по-усложнена, понеже, освѣнъ откѫсването на алкила ставаха и други промѣни съ естерната молекула (метил-амидобензоати, метил-оксибензоати); най-послѣ имаше и такива естери, на които промѣната се придружаваше отъ всмоляване, та дори и вѫглясване на естера (метил-резорцилатъ, метил-нитробензоати).

2. Съ изключение на метил-p-хлорбензоатъ, у никой другъ естеръ не можà да се замѣсти естерната група съ нейния метилъ. Отъ това слѣдва, че подъ влиянието на гореща фосфорна киселина естеритѣ на органическитѣ киселини се разпадатъ не напълно така, както органическитѣ киселини въ свободно състояние. За това на поставения въ началото на горнитѣ изслѣдвания въпросъ (стр. . .) за алкилиране на бензолното ядро се получи отъ направенитѣ опити отрицателенъ отоворъ. Да ли слѣдъ едно рационално промѣнение на условията опититѣ не ще дадатъ по-благоприятенъ отговоръ на казания интересенъ въпросъ, остава да рѣшатъ бѫдещитѣ изслѣдвания.

3. При промѣната на изслѣдванитѣ по казания начинъ естери, метилътъ отъ естерната група се отдѣляше обикновено въ видъ на метилетеръ ($CH_3.O.CH_3$); обаче имаше случаи, дѣто при разпадането на естера не се образуваше ни най-малко метилетеръ и не можеше да се узнае, какво бѣше станало съ метила на естерната група: дали той бѣше влѣзълъ въ състава на нѣкой отъ образуванитѣ продукти, или пъкъ бѣше вѫглясалъ (метилъ-β нафтоатъ, метил-нитробензоатъ и др.).

У повечето феноли естери се намѣри, че метилътъ отъ естерната група отива изцѣло или само отъ часть на мѣстото на водорода на фенолната (хидрокисната) група, като образува смѣсени ароматни

Digitized by Google

етери. Това прѣхвърляне на метиловата група става квантитативно, щомъ хидрокисната (фенолната) група стои на пара мѣсто към естерната група, за това такива естери не образуватъ метилетеръ (метил-р-оксибензоатъ, метил-α-оксинафтоатъ). Ако пъкъ хидрокисната група е на ортомѣсто къмъ естерната група, една часть отъ метила се прѣхвърля къмъ хидрокиса, а по-голѣмата часть образува метилетеръ (метил-оксибензоатъ, метил-крезотати). Изглежда, че пара-оксикиселинитѣ ще могатъ да послужатъ за сгодно добиване на нѣкои ароматни етери. — Подобно прѣхвърляне на фенилова група C_6H_5 отъ карбоксилна къмъ фенолна, напр., у фенилсалицалата, неможè да се констатира. — Етиловата група у изслѣдванитѣ два алифатни етилестери се отдѣли въ видъ на этиленъ (C_2H_4). (Етил-пропионатъ и етил-бутиратъ). Твърдѣ е вѣроятно, че и другитѣ етилови естери ще отдѣлятъ етила си въ видъ на етиленъ.

4. Относително вѫгледвуокиса (CO_2) на естерната група се намѣри, че, когато естерната група е свързана алифатно, — не е свързана съ бензолово ядро, — тя не образува CO_2, и то все едно, дали въ молекулата на естера се намира бензолово ядро или не. (Етилбутиратъ, метил-фенилацетатъ). Изключение отъ това правило правятъ ония естери, у които естерната група е свързана непосрѣдствено съ непрѣдѣлна алифатна група (метил-цинаматъ). Това изключение обаче напълно хармонира съ емпирически намѣреното общо правило, спорѣдъ което алифатнитѣ съединения ставатъ толкова по-нетрайни, колкото повече сложни връзкитѣ съдържатъ въ ядрото си и обратно.

Сѫщо тъй не образува CO_2 и метиловъ етеръ на бензойната киселина (метил-бензоатъ), макаръ че у него естерната група е свързана ароматно.

5. Чрѣзъ замѣстяне ароматно свързанъ водороденъ аромъ у метилова естеръ на бензойната киселина съ нѣкой радикалъ стабилностьта на естерната ѝ група отслабва; затова при нагрѣване съ фосфорна киселина естери на субституирана бензойна киселина обикновено освобождава се вѫгледвуокисъ (метил-толуати, метил-амидобензоати и пр.). Както ще видимъ по-нататъкъ, това правило не е безъ изключение.

6. Лабилизирането на естерната група у бензойната киселина чрѣзъ вмъкване нѣкой радикалъ при бензолното ѝ ядро може да зависи отъ нѣколко фактора: 1) отъ химическата природа на субституента, 2) отъ мѣстото му при бензолното ядро, 3) отъ молекуларното тегло на субституента, 4) отъ положението му въ про-

Digitized by Google

странството и пр. Отъ тия фактори за сега най-лесно може да се прослѣди влиянието на първитѣ три. Отъ направенитѣ до сега опити изглежда, като че теглото на влияещия радикалъ има второстепено значение за разгледванитѣ тукъ случаи: естеритѣ на отро-и парааминообразнитѣ киселини, на орто-и параоксибензойнитѣ киселини и на α-нафтойна киселина отдѣлятъ буйно CO_2, когато естеритѣ на метаамидобензойна кис., на метаоксибензойна кис. и на β-нафтойна киселина не образуватъ CO_2. Отъ сжщитѣ тии примѣри се вижда, че мѣстото на радикала при бензолното ядро спрѣмо естерната група е отъ първостепено значение за образуването CO_2.

Не маловаженъ факторъ е обаче и химическата природа на радикала, понеже виждаме, че между естеритѣ, които лесно образуватъ CO_2, падатъ ония, на които субституентитѣ сж активни спрѣмо фосфорната киселина напр. амидо-и оксиестери, когато пакъ естери съ индиферентни радикали (алкили, халогени) образуватъ бавно CO_2 (метил-толуати). Това е, разбира се, само изобщо казано, понеже между изслѣдванитѣ естери не липсуватъ и фактове, несъгласни съ казаното правило. Изобщо излиза, че способностьта на единъ субституентъ да лабилизира естерната група на бензойната киселина зависи главно отъ съвмѣстното влияние както на химическата природа на радикала, тъй и отъ мѣстото му въ молекулата на естера. Изглежда, че тия два фактора изобщо се подпомагатъ, когато субституентътъ се намира на орто или на пара мѣсто къмъ естерната група, а пъкъ взаимно парализиратъ влиянието си, когато радикалътъ е на мета мѣсто (ср. горнитѣ примѣри!). Тия фактове говорятъ за голѣмото сходство между орто и пара мѣсто при бензолното ядро и за несходството имъ съ мета мѣсто, което нееднопжтно е констатирано и при други реакции съ бензолови съединения. Като изключителенъ трѣбва да се разглежда фактътъ, че при метил-хлорбензоатитѣ орто и мета естеритѣ образуватъ CO_2, а пара необразува.

7. Отъ направенитѣ до сега опити слѣдва, че радикалътъ *хидроксилъ* (OH), като субституентъ при бензолното ядро, отслабява естерната група на метил-бензоата най-енергично отъ всички други радикали. Съ увеличаване броя на OH групи въ молекулата на естера, влиянието имъ се усилва: метилгалатъ, $C_6H_2\begin{cases}COO.CH_3\\OH\\OH\\OH\end{cases}$, образува CO_2 много по-буйно, отколкото оксибензоатъ, $C_6H_4\begin{cases}COO.CH_3\\OH\end{cases}$. — Почти толкова енергично, колкото OH група, дѣйствува и амидната група (NH_2) като субституентъ въ метилбензоата. Интересно

Digitized by Google

е, че тия два за случая най-активни радикали, кога сѫ на орто и пара мѣсто, ставатъ напълно индиферентни, кога сѫ на мета мѣсто. Причината на тая особность, стои, вѣроятно, въ зависимость отъ конфигурацията на естерната молекула. — *Метоксилова група* (O.CH_3) на пара мѣсто влияе върху естерната група на метилбензоата, почти тъй енергично, както и хидроксилна група (метиланизатъ). — *Халогенитѣ*, като субституенти, дѣйствуватъ върху естерната група на метилбензоата сравнително слабо. Интересно е, че тия субституенти, отъ пара мѣсто не проявяватъ никакво влияние. — *Метилови групи*, като субституенти, влиятъ сѫщо твърдѣ слабо за отдѣлване CO_2. — *Нитро група* (NO_2) като субституентъ влияе директно твърдѣ слабо; нейното влияние върху естерната група изглежда да е косвено, понеже отдѣлването CO_2 се почева речи едновременно съ захващането на естера да въглясва. Индиферентностьта на нитрогрупата въ разгледвания тукъ случай е толкова по-интересна, понеже се знае, че съ вмъкване нитрогрупи при бензолното ядро, връзката между послѣдното и другитѣ радикали значително отслабва. Въ това отношение намѣренитѣ по-горѣ фактове съ нитроестеритѣ прѣдставляватъ особенъ интересъ. Не безинтересенъ е сѫщо фактътѣ, че разпадането почти на всички нитрирани естери е свързано съ образуване CO, когато при никой другъ естеръ не се образува тоя газъ.

8. У естеритѣ съ *кондензирани бензолни ядра* едното отъ бензоловитѣ ядра дѣйствува върху естерната група като обикновенъ субституентъ; влиянието му стои обаче въ голѣма зависимость отъ мѣстото на естерната група: то се проявява въ голѣма степень, когато послѣдната е на α-мѣсто, и почти напълно изчезва, когато е на β-мѣсто. (Метил-α-нафтоатъ и метил-β-нафтоатъ). У нафтойнитѣ киселини α-мѣсто отговаря на ортомѣсто, а β-мѣсто — на метамѣсто у бензойната киселина. Отъ това слѣдва, че едното бензолно ядро у нафтойнитѣ киселини дѣйствува върху естерната група по сѫщия начинъ, както дѣйствуватъ хидроксилната (OH) и амидната (NH_2) групи у бензойната киселина.

9. Естерна група ($COO.CH_3$) като субституентъ прави изключение отъ всички до сега поменати радикали, понеже тя ни отъ орто, ни отъ мета, ни отъ пара мѣсто въ молекулата на метилбензоата не може да отслаби естерната група на послѣдния до толкова, че да се отдѣли отъ нея CO_2. Никой метилестеръ отъ тритѣ фталови киселини не образува CO_2 и при нѣколко часово нагрѣване съ фосфорна киселина. Фактоветѣ дори ни принужда-

Digitized by Google

вать да приемемъ, че естерна група като субституентъ при бензолно ядро не само не отслабява, но, наопаки, — дори заякчава естерната група у метилбензоата; заякчението може да отиде дотамъ, че да парализира влиянието на други субституенти при бензолното ядро, които сами по себе причиняватъ образуването на CO_2 отъ естерната група на метилбензоата. Тъй напр. метилестеритѣ на дихлорфталова кис. ($C_6H_2Cl_2\{^{COO.CH_3}_{COO.CH_3}$) и на тетрохлорфталова кис. ($C_6Cl_4\{^{COO.CH_3}_{COO.CH_3}$) не образуваха CO_2 при варение съ фосфорна киселина, когато естеритѣ на хлорбензойната киселина образуватъ CO_2. Токо-що поменатитѣ съединения на фталовата кисел. съ естерна група като субституентъ прѣдставляватъ интересни случаи отъ естери, у които химическата природа на субституента ($COO.CH_3$) се явява като единственъ факторъ, управляещъ хода на реакцията, а другиятъ факторъ — мѣстото на субституента — остава безъ всѣкакво значение. Познатитѣ до сега фактове отъ тая категория сѫ още твърдѣ малко, за да можемъ да направимъ какво годѣ прѣдположение за причината на казаната особность.

10. Между изслѣдванитѣ естери има и такива, които съдържатъ по нѣколко еднакви или различни субституенти. Отъ полученитѣ съ тия естери резултати слѣдва, че присѫтствието на повече субституенти въ молекулата на метилбензоата обикновено улеснява образуванието на CO_2 повече, отколкото когато е само единъ субституентъ (Метил-β-резорулатъ $C_6H_3\left\{\begin{matrix}COO.CH_3\\CH_3\\OH\end{matrix}\right.$, и метил-α-оксинафтоатъ отдѣлятъ CO_2 много по-лесно, нежели метилтолуатъ, $C_6H_4\{^{COO.CH_3}_{CH_3}$, метилсалицилатъ, $C_6H_4\{^{COO.CH_3}_{OH}$ или метил-α-нафтоатъ).

Понеже при варението на естеритѣ съ фосфорна киселина всѣкога ставаше и осапунване на естера, при което естерната група се прѣвръщаше, въ нѣкои случаи макаръ само за кратко врѣме, въ карбоксилна група, то слѣдва, че съобщенитѣ до тукъ фактове съ естеритѣ важатъ изобщо и за самитѣ свободни киселини, отъ които сѫ добити естеритѣ.

Digitized by Google

ВѢСТИ и ОЦѢНКИ.

Влиянието на външнитѣ условия за развитието на Urediniae и Peridi-евитѣ клѣтки (Peridium) на тѣхнитѣ Aecidii.

Mycelium'ътъ на тѣзи гѫбички, както е познато, живѣе паразитически въ междуклѣточнитѣ пространства на различнитѣ тъкани, особено въ листата на виситѣ растения и причинява болестьта, извѣстна подъ името ръжда, която не е нищо друго освѣнъ спорити образувани отъ тази гѫбичка, които разкѫсватъ находещитѣ си отгорѣ тъкани и излизатъ на явѣ. При повечето Uredineae срѣщаме слѣднитѣ видове спорови образувания:

1) Teleutosporae — зимни спори, обвити съ дебела мембрана. Тѣ сѫ едно, двѣ или многоклѣтъчни и сѫ способни за прѣзимувание. На пролѣть поникватъ въ единъ 4-клѣтъченъ Basidium и отъ всѣка клѣтка поникв една спора — базидиеви спори, които при благоприятни условия отново поникватъ въ единъ Mycelium.

2) *Uredosporae* — лѣтни спори обвити съ тънка ципа и обикновено едноклѣтъчни. Тѣ служатъ само за вегетативното разпространение на гѫбичката прѣзъ лѣтото.

3) *Aecidiosporae*, които се образуватъ въ особени чашкообразни органи (Aecidii) на долната страна на листа. Обикновено тѣзи Aecidii сѫ покрити отвѫтрѣ съ особени клѣтки, наречени Peridium. Значението на тѣзи Aecidiosporae е сѫщо както на Uredosp. Отъ тѣхъ се образуватъ Uredosporae.

4) *Pyknosporae* (Spermaciae), които се образуватъ въ органи на горната страна на листа — Pyknidi. Значението на тѣзи спори е още неизвѣстно.

Горѣказанитѣ спорови форми се развиватъ отъ Mycelium'a въ продължение развитието на растението, което служи за храна, една слѣдъ друга: Aecidiosporae и Pyknidi прѣзъ пролѣтьта, прѣзъ лѣтото Uredo и прѣзъ есеньта Teleutosporae, които на слѣдната пролѣть проникватъ и образуватъ Basidii съ Basidiosporae.

Всички тѣзи форми срѣщаме или въ едно и сѫщо растение и такива Uredineae нар. Autöcisch или Pykmidii и Aecidii на едно растение, Uredo и Teleutosporae — на друго — heterocisch." Обаче не всички Uredineae притежаватъ всички горѣказани спорови форми, а се забѣлѣзва едно съкращение въ развитието.

Digitized by Google

Потикнатъ отъ идеята, че изчезването на една или друга спорова форма, възможно е да се влияе отъ външнитѣ условия, рѣшихъ да прѣдприема нѣкои изслѣдвания:

Това съкращение въ развитието на Ure lineae може да се появи въ слѣднитѣ форми: или Uredosporae-витѣ генерации се намаляватъ или Aecidii-тѣ не се появяватъ или най-послѣ срѣщатъ се Uredineae, при които развитието се състои отъ образуване на Teleutosp. Basidiosporae. (Pr. Ed. Fischer — Schweizerische Uredineen).

На 12 юлия 1905 инфициrахъ[1]) въ Ботаническия Институтъ въ Бернъ Violae съ Uredo Puc. слѣднитѣ растения: Pimpinella magna (6 съ Uredo отъ Puccinia pimpinellae Anthylis Vulneraria съ Uredo отъ Uromyces Anthyllidis (6 с.) Viola sylvatica (6). На 13 юлия 1905 още 4 саксии Salixiacana съ Uredo отъ Melampsora vonymi ineana. Тава инфицирашитѣ растения се оставатъ 3—4 дни подъ стъклени цилиндри — до като трае инкубациониятъ периодъ. Слѣдъ 4 дни, значи на 17 юлия взехъ 3 саксии съ Pimpinella, 3 саксии съ Anthylis vul. und 2 саксии съ Salix incana и отидохъ на Алпитѣ (Faulhorn).

Понеже врѣмето бѣше дъждовно, то трѣбваше 2 деня да остана въ Grindelwald. Останалитѣ растения азъ оставихъ въ ботанич. инстит. въ Бернъ, съ които г-нъ професоръ E. Fischer пожела моитѣ контролни изслѣдвания въ Бернъ да направи, за което тукъ му изказвамъ моята благодарность. На 20/VII азъ бѣхъ вече на Faulhorn.

Споредъ измѣрванията на г-нъ професоръ Trechsel той се намира между 46°40'31" географическа широчина и 5°39'32" геогр. дължина приблизително въ срѣдата на тази планинска верига, която се издига между Бриенското езеро и Hasle-долина на сѣверъ и Grindelwal-ската долина на югъ. Хотелътъ лежи на една височина отъ 2672 м. н. м. р., а върхътъ Faulhorn е 2684 м. високъ и прѣзъ лѣтнитѣ мѣсеци не е покритъ съ снѣгъ, а както и цѣлата планина съ ливади. Относително геологията, то Faulhorn принадлежи къмъ онази зона отъ варовикъ и шистъ, която безъ прѣкъсване придружава сѣвернитѣ страни на Алпийскитѣ вериги отъ южна Франция чакъ до Виена. Faulhorn е отъ къмъ сѣверната страна стръменъ чрѣзъ високи скали и стъпала прѣсеченъ, а отъ къмъ южната страна постъпено се спишава. Избра се Faulhorn поради голѣм. височина, и слѣдователно условията трѣбва да бѫдатъ твърдѣ различни отъ тѣзи въ Бернъ. Азъ поставихъ моитѣ растения на слънце подъ една мрѣжа отъ дъсчици, за да не грѣе слънцето толкова силно на покрива поради заецитѣ и козитѣ, и всѣка вечерь трѣбваше да ги покривамъ съ единъ платъ, защото разликата между дневната и нощната температура бѣше твърдѣ голѣма, нѣщо, което ще видимъ по-долу. Отначало една половина отъ моитѣ растения бѣха на сѣнка, но тъй като разликата въ температурата на слънце и сѣнка бѣше сѫщо голѣма и ра-

*) Инфицирането съ Uredosporae става по слѣдния начинъ: Избиратъ се мѣста отъ листъ, които сѫ добрѣ заразени, тургатъ се въ една колба и се размиватъ съ вода; съ една пръскалка напръскватъ се долнитѣ страни на листата на исканото растение, тъй като Uredosporae трѣбва прѣзъ поритѣ на листа да поникнатъ.

Digitized by Google

стенията щѣха да погинатъ, то трѣбваше и тази половина да поставя на слънце (нпр. на 21 юлия) въ 5 часа сутриньта термометрътъ на слънце показваше 6°С, а на сѣнка намѣрихъ ледъ. При такива обстоятелства всичкитѣ растения не можаха да утраятъ. Слѣдъ 8-дневно стоение горѣ, т. е. на 28/VII забѣлѣзахъ микроскопически върху Pimpinella magna — Uredo и Teleutosporae едноврѣменно въ отношение приблизително 2:1 (двойно повече Uredo, отколкото Teleutosp.), когато въ Бернъ, г-нъ проф. Ed. Fischer още на 24/VII можалъ е да констатира, но само Uredosporae и едва на 31/VII е можалъ той да намѣри само разпрьснати тукъ-тамъ Teleusporae.

На 8 августъ можахъ самъ върху тази Pimpinella m., която бѣше въ Бернъ, да намѣря Teleutosporae, но далечъ не въ сѫщото отношение както на Faulhorn, и при това 11 дена по-късно.

Това показва, че въ високитѣ Алпи развитието на Uredineae става по-бавно отколкото по равнинитѣ, но при това явяватъ се и Teleutosporae по-рано — съ други думи развитието се показва съкратено.

На 23 августъ намѣрихъ сѫщо върху Salix incana, която до този день бѣше горѣ, Uredoлагеръ, когато на тукашната Salix inc. г-нъ професоръ Фишеръ още на 25 юлия е забѣлѣжилъ Uredo: една разлика приблизително отъ единъ мѣсецъ, защото врѣмето, споредъ съобщението на хотелиера, е било неблагоприятно: винаги дъждъ и два пѫти до 50 см. дебелъ снѣгъ.

Ето какви условия имахъ азъ прѣзъ моето стоение на Faulhorn.

Температура												
Дата	Сутринь	Обѣдъ	Вечерь	Разлика обѣдъ и веч.[1]	Срѣдна	Баромет.	Грѣение на слънц.	Облачи.	Мъгла	Дъждъ	Вѣтъръ	Различни.
21	20	20	10	10	15	536	12 ч.	П.= 5	—	—	—	Сутриньта ледъ
22	16	20	10	10	15	533	12 „	5	—	—	да	
23	24	21	7	14	14	539	9 „	П.=10	П.=10	¼ ч.	да	
24	6	5	4	1	5	535	—	10	10	да	да	
25	20	18	10	8	16	537	—	10	10	—	—	
26	20	20	10	10	17.5	540	12 ч.	—	—	—	—	
27	30	—	10	—	20	535	6 „	—	П.=10	—	—	
28	15	—	8	—	11.5	532	—	10	10	—	—	Около 4 часа буря
29	5	15	9	6	10	532	5 ч.	П.=10	10	—	—	
30	30	—	9	—	19.5	537	6 „	—	П.=10	—	да	
31	—	20	8	12	14	532	3 „	10	—	да	да	Буря.

Облачностьта бѣлѣжихъ така: едно съвършено облачно небе съ 10, едно съвършено ясно съ 0 и полуоблачно небе съ 5; сѫщо така мѣрихъ и мъглата.

---

[1]) Разлика между обѣдната и вечерна температура. П=подиръ обѣдъ.

Digitized by Google

Моитѣ измѣрвания правихъ сутринь въ 8 часа, на обѣдъ 12 и вечерь въ осемь.

Условията, които сѫ владѣли прѣзъ врѣме на моето отсѫтствие въ Бернъ сѫ били слѣднитѣ:

Температура						Грѣен. слън.	Облачно	Мъгла	Дъждъ	Вѣтъръ	Бaром.	Различни.
Дата	Сутринь	Обѣдъ	Вечерь	Разлика обѣдъ и вечерь	Срѣдна							
21	15	24.2	18.2	6	19.2	14	—	—	—	—	715.4	
22	17.2	27.2	19.7	7.5	21.7	14	5	—	—	—	714.5	
23	19	27.5	19.9	7.3	22	13	5	—	—	да	712.9	
24	17.9	21.5	14.9	6.6	18.1	14	5	—	—	да	710.5	
25	16.4	23	17.4	5.6	18.9	13	—	—	—	—	713.6	
26	16.9	25.3	11.2	14.1	17.8	13	—	—	—	да	714.8	
27	18.7	28.7	21.8	6.9	23	14	—	—	—	—	713.8	
28	20.4	28.2	17.2	11	21.9	13	—	—	—	—	713	Буря.
29	16.9	24.6	19.7	4.9	20.4	11	5	—	—	—	713	
30	19.7	26.6	20.3	6.3	22.2	9	10	—	—	—	713.8	
31	18.5	25	20.8	5.8	21.4	14	5	—	—	—	713.9	

Измѣрванията въ Бернъ сѫ правени въ метеорологическата станция сутринь въ $7^1/_2$ ч. и $9^1/_2$ ч. вечерь.

Отъ тѣзи двѣ таблици се виждатъ главнитѣ разлики между алпиския климатъ и този на равнината, а именно по-низко барометрическо налѣгание (на Faulhorn 535.5, въ Бернъ 713 срѣдно) и по-изобилни дъждове.

Ако сравнимъ отъ всички фактори само температурата на Faulhorn и Бернъ, защото, както казахъ останалитѣ измѣрвания сѫ правени въ метеорол. станция, а не въ института, то ще забѣлѣжимъ, че разликата между обѣдната и вечерната температура на Faulhorn е по-голѣма, отколкото тази въ Бернъ. И така заключаваме, че алписки растения, които се намиратъ на слънце прѣзъ деня се нагрѣватъ силно, а прѣзъ нощьта се изстудяватъ по-силно — едно може би важно условие споредъ менъ за по-ранното развитие на Teleutosporae.

Тази разлика би била още по-голѣма, ако моитѣ измѣрвания ставаха едноврѣменно съ онѣзи на телурическата станция, а именно сутринь $7^1/_2$ ч., обѣдъ $1^1/_2$ ч. и най-важното вечерь $9^1/_2$ ч., вмѣсто сутринь 8 ч. обѣдъ 12 ч. и вечерь 8 ч.

Освѣнъ това условие не трѣбва да се прѣнебрѣгватъ и останалитѣ, като напр. мъгла, вѣтъръ, дъждъ; но тѣ не сѫ толкова важни, защото не сѫ така постоянни както тая диференция въ температурата. Въ всѣки случай за насъ е важно това, че външни условия могатъ да укажатъ

едно такова влияние и че съкращението на развитието на Uredineae може да се вземе като едно приспособление за алпиския животъ.

Външнитѣ условия влияятъ, както видѣхме по-горѣ, и то не само въ биологическо отношение, нъ също и за образуванието на извѣстни морфологически признаци. Такъвъ морфологически признакъ сѫ и Перидиевитѣ клѣтки, които се намиратъ по вѫтрѣшнитѣ стѣни на Aecidium'а. Въ ново врѣме тѣзи клѣтки служатъ за систематиката на Uredineae. Така напр. проф. Ed. Fischer е намѣрилъ, че Aecidii-тѣ отъ Puccinia Hieracii притежаватъ клѣтки, чиято мембрана отъ вънщната страна е твърдѣ тънка, а отъ вѫтрѣ твърдѣ надебелена, когато обикновено срѣщаме обратното. И този въпросъ по-подробно да изслѣдвамъ, направихъ слѣднитѣ опити.

На 27 априлъ т. г. инфицирахъ 3 саксии съ Berberis vulgaris, съ Teleutosporae отъ Puccinia graminis. Слѣдъ изминаванието на инкубационния периодъ поставихъ едно растение на слънце, едно на сѣнка и третото на тъмно *).

На 15 май забѣлѣзахъ на растението, което бѣше на слънце Aecidii, а на това, що бѣше на тъмно, едва на 31/V.

Перидиевитѣ клѣтки въ сравнение съ устройството на листа, показаха слѣднитѣ изображения.

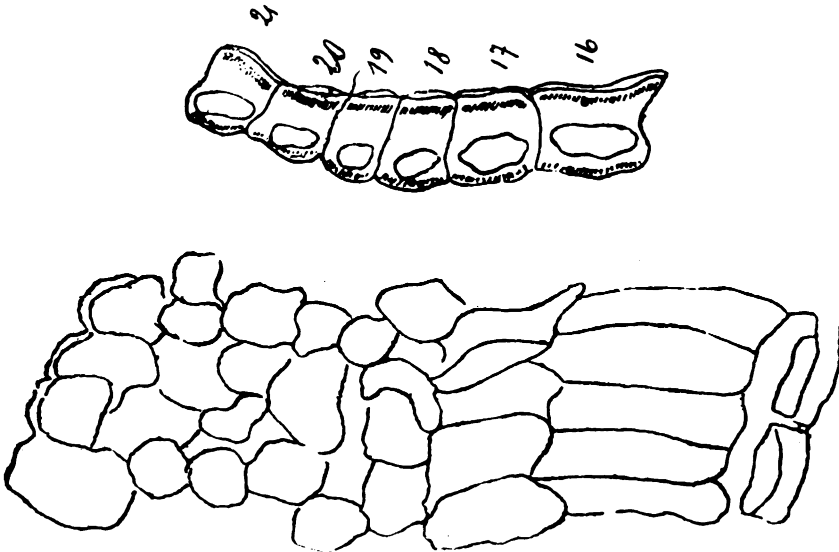

Едната фиг. ни прѣдставя единъ напрѣченъ разрѣзъ на листъ отъ Berberis vulgaris, който бѣше поставенъ на слънце, съ полученитѣ Peridii-еви клѣтки.

*) Инфекцирането съ Teleusporae става, като се поставятъ кѫсчета отъ заразенъ материалъ върху исканото растение. Добрѣ е прѣдварително растението да се напръсква съ вода, за да могатъ кѫсчетата да прилѣпватъ о листата.

Digitized by Google

На листа различаваме два палисадни реда отъ клѣтки и 5 реда гжбестъ паренхимъ, съ достатъчно много междуклѣтъчни пространства.

Дебелината на външния епидермисъ е 21 μ;
„ „ външ. страна на епидер. 9 μ
Палисадни клѣтки 78 μ
Гжбестъ паренхимъ 105 μ.

Перидиевитѣ клѣтки сж броени отъ долу на горѣ и винаги е мѣрена една и сжща клѣтка, а именно тази, която се намира тъкмо подъ епидермиса. Тя е означена съ *), а епидермиса съ една черта.

Размѣри на Peridi-евитѣ клѣтки.

№	Дължина,	Дебелина,	Външ. стѣна,	Вжтр. ст.,	Празнина,	Частно
18	15 μ	21 μ	9 μ	3 μ	9 μ	1·65
17	15 „	21 „	9 „	3 „	9 „	

Другата фиг. ни прѣдставя единъ напрѣченъ разрѣзъ на листъ отъ Berberis vulgaris, който бѣше на тъмно, и образуванията Peridium.

На листа различаваме 1 редъ палисадни клѣтки и 7 реда гжбестъ паренхимъ съ междуклѣтъчни пространства.

Дебелината на вън. Epidermis 15 μ;
„ „ външ. стѣна 1·75 μ
Палисадни клѣтки 21 μ
Гжбестъ паренхимъ 117 μ

Размѣри на перидиевитѣ клѣтки.

№	Дъл.	Дебел.	Вън. ст.	Вжтр. ст.	Празнина	Частно
12	18 μ	18 μ	6 μ	3 μ	9 μ	2.

Ако сравнимъ напрѣчнитѣ разрѣзи отъ листа, що бѣше на слънце, съ този на сѣнка, то виждаме:

1) Че Epidermis'а на листа, що бѣше на слънце, е по-дебелъ отъ този на сѣнка.

2) Външната страна на Epidermis'а е сжщо по-дебела.

3) Палисаднитѣ клѣтки сж въ повече редове. Сравнимъ ли сега Peridium'а отъ тѣзи двѣ растения, и то относително дебелината на външната стѣна, то забѣлѣзваме че при растението, което бѣше на слънце външната стѣна на Peridium'а е по-дебела (9 μ) отколкото при растението, което бѣше на тъмно. (6 μ).

Отъ тукъ заключаваме, че има извѣстно съотношение между устройството на листа и това на Peridium'а и че сжщитѣ условия що дѣйствуватъ за образуванието тоя строежъ на листа, ще дѣйствуватъ сжщо за образуванието на този Peridium.

Споредъ Stahl, Leist, Wagner, Stenstrom, Brenner etc. познато е, че растения, които сж изложени на слънце иматъ по-малки листа, но по-развити палисадни клѣтки, по-дебелъ епидермисъ, отколкото тѣзи, що растатъ на сѣнка. Съ една дума можемъ да кажемъ, че Aecidii отъ

Digitized by Google

слънчевъ типъ ще иматъ винаги Peridium'ъ съ клѣтки, на които външнитѣ стѣни ще бѫдатъ по-дебели.

По-нататъшнитѣ мои изслѣдвания, въ течението на които съмъ върху този въпросъ, както и събраниятъ материялъ отъ различни мѣстонахождения ще могатъ да потвърдятъ горѣказаното.

Първитѣ опити на Faulhorn сѫ реферирани отъ г-нъ проф. Fischer съ мое знание прѣдъ събранието отъ естественици въ Luzern, което бѣ отъ 11—13 септ. т. г.*).

Бернъ — септемврий 1905. **В. Ивановъ.**

Die Temperaturverteilung in Bulgarien (Mit 5 Karten und 1 Diagramm.) Von Prof. Dr K. Kassner in Berlin. Dr A. Petermanns Geogr. Mitteilungen 1905, Heft. VIII.

За да прѣдстави, колкото се може по-добрѣ *разпрѣдѣлението на температурата въ България*, проф. д-ръ Касснеръ изчислилъ първо десетгодишната мѣсечна и годишна срѣдна температура за периода 1894—1903 год. на слѣднитѣ станции: София, Пловдивъ, Бургасъ, Габрово, Плѣвенъ, Букурещъ и Кюстенджа, а за станциитѣ: Кюстендилъ, Самоковъ, Татаръ-Пазарджикъ, Чепеларе, Хасково, Стара-Загора, Казанлъкъ, Варна, Сливенъ, Руссе и Ломъ, които той смѣта мѣродавни за климата на България, но за които имаме само три годишни наблюдения (1900—1903), редуциралъ тѣхната тригодишна мѣсечна и годишна срѣдна температура съ десетгодишнитѣ срѣдни на горѣпоменатитѣ петь станции. Слѣдната таблица ни показва срѣдната мѣсечна и годишна температура и амплитудата. Температурата на неподчертанитѣ станции е редуцирана къмъ срѣдната десетгодишна температура на подчъртанитѣ.

Станция	Морска височ.	Януар.	Февр.	Мартъ	Априлъ	Май	Юни	Юли	Авг.	Септ.	Окт.	Ноемв.	Декем.	Годишна	Амплитуда
	м.														
София	550	−1,9°	0,9°	5,1°	9,8°	14,7°	18,0°	20,7°	19,7°	16,3°	11,6°	4,1°	−0,2°	9,9°	22,6°
Кюстендилъ	510	−2,0	1,8	6,0	10,2	15,1	18,6	21,2	20,8	17,2	12,4	4,6	0,2	10,3	23,2
Самоковъ	940	−2,7	−1,2	2,3	6,6	11,6	15,1	17,6	17,2	13,4	9,7	1,0	−1,6	7,3	20,3
Т.-Пазарджикъ	210	0,1	3,1	6,1	10,7	16,1	19,9	22,8	22,1	17,7	13,2	6,1	1,7	11,6	22,7
Пловдивъ	160	0,3	3,8	7,2	12,0	17,1	20,8	23,3	22,6	18,7	14,0	6,3	2,2	12,4	23,0
Чепеларе	(1000)	−2,3	−0,4	2,3	6,6	11,4	14,6	16,4	15,4	11,2	8,6	2,3	−1,1	7,1	18,7
Хасково	170	0,0	3,5	6,8	11,4	16,3	20,2	22,9	22,8	18,2	13,6	6,9	2,4	12,0	22,9
Стара-Загора	200	1,6	4,1	7,4	11,5	16,2	20,4	23,5	23,3	19,6	14,9	7,1	3,2	12,7	21,9
Казанлъкъ	(400)	0,6	3,1	6,1	10,7	15,4	19,1	21,9	21,6	17,3	12,2	5,4	2,0	11,3	21,3
Сливенъ	260	1,6	3,7	6,5	10,7	16,1	20,2	22,9	22,6	18,8	14,8	6,6	3,2	12,6	21,3
Бургасъ	14	2,0	3,9	6,0	10,3	15,6	20,2	22,6	22,5	19,0	15,2	8,9	4,1	12,5	20,6
Варна	(20)	1,8	3,3	5,2	9,8	15,2	19,7	22,4	22,2	18,4	14,7	7,3	3,5	12,0	20,6
Руссе	50	−1,7	1,1	5,6	10,9	15,7	19,6	22,3	21,3	17,5	12,9	4,3	−0,4	10,8	24,0
Габрово	375	−1,1	1,3	5,4	9,9	14,6	17,8	20,3	19,4	15,9	12,3	4,4	0,3	10,1	21,4
Плѣвенъ	105	−1,8	1,5	6,0	11,4	16,6	20,7	23,2	21,6	17,6	12,6	4,7	−0,2	11,3	25,0
Ломъ	30	−2,0	1,2	6,1	11,6	16,0	20,5	23,1	21,6	17,3	12,1	4,7	0,0	11,1	25,1
Букурещъ	82	2,6	0,3	5,1	10,2	16,0	20,0	22,8	22,9	17,8	12,5	4,4	−0,2	10,7	25,4
Кюстенджа	35	−0,4	2,2	4,7	9,2	14,3	19,7	22,3	22,3	18,6	14,3	6,0	2,2	11,3	22,7

---

*) По това събрание е напечатанъ единъ подлистникъ отъ пр. Schröter-Zürich, въ „Neue Zürcheu Zeitung“ отъ 12—22 Sept. н. ст.

Digitized by Google

Отъ таблицата се вижда ясно, че най-горещиятъ мѣсецъ е юли[1]), въ крайбрѣжието и августъ, а най-студениятъ — януари. Годишната амплитуда се колебае между $18._7$° въ Родопитѣ и $25._1$° въ западна сѣверна България; тя се намалява къмъ планинитѣ и морето, става по-голѣма въ вжтрѣшностьта на равнинитѣ. Честито изключение прави равната околность на Срѣдна гора, дѣто амплитудата е 21—22°: причина за това е високата срѣдна януарска температура. Стара-планина спира студенитѣ сѣверни вѣтрове или ги пропуща като фйонъ вѣтрове. Така, Казанлъкъ, който е запазенъ отъ сѣверъ, макаръ и да лежи въ благоприятна за изпускане на студъ висока котловина, има срѣдна януарска редуцирана на морското равнище температура $2._4$° (нередуцирана $0._6$°) срѣщу $0._6$° (нередуцирана — $1._1$°) въ къмъ сѣверъ отворения градъ Габрово. И тъкмо въ околностьта на Срѣдна гора става лѣтѣ много топло.

За да се сравни температурата на всички мѣста въ България, които лежатъ на различна височина надъ морето, трѣба тя да се редуцира на морското равнище, като се опрѣдѣли приблизително, каква е разликата въ температурата прѣзъ 100 метра височина въ януари, априлъ, юли и октомври, главнитѣ прѣдставители на четиритѣ годишни врѣмена и срѣдно годишно. Проф. Касснеръ намѣрилъ слѣдната разлика за всѣки 100 метра височина:

Януари	Априлъ	Юли	Октомври	Годишно
$0._{45}$°	$0._{60}$°	$0._{75}$°	$0._{60}$°	$0._{64}$°.

Изотермитѣ въ приложенитѣ въ оргинала 5 карти (за януари, априлъ, юли, октомври и годишно) показватъ прѣди всичко морското влияние на Черно море, което обаче не отива твърдѣ далеко, защото тъкмо къмъ морето се издигатъ въ сѣверна и южна България височини, които отдѣлятъ тѣхнитѣ равнини отъ морето; на второ мѣсто се отбѣлѣзува ясно Стара-планина като климатична граница, защото южната страна е най-малко съ единъ градусъ по-топла отъ сѣверната, макаръ разликата въ широчината да не достига и половина градусъ географска широчина; значение има и обстоятелството, дѣто Стара-планина се спуща стръмно къмъ югъ и полегато къмъ сѣверъ.

Прѣзъ януари дунавското крайбрѣжие на сѣверна България и Влахия прѣдставятъ центъръ на студа; прѣзъ априлъ и юли спадането на температурата се направлява къмъ морето, понеже сушата се стоплюва бързо и силно; въ октомври сѣверозападътъ се наново изстудява, но забѣлязва се доста чувствително влиянието на топлото Черно море.

Розположената на югъ отъ Стара-планина сѣверна часть на южна България е въ всички годишни врѣмена по-топла отъ останалата часть на нашето отечество, затова вирѣе тука добрѣ розата и лозата, а въ Стара-Загора растатъ въ градинитѣ смокини и захарна тръстика.

[1]) Смѣтано е все новъ стилъ.

Digitized by Google

Проф. Касснеръ изчислилъ за градоветѣ София, Пловдивъ, Бургасъ, Габрово и Плѣвенъ, отъ дѣто имаме десетгодишни наблюдения, и екстремнитѣ температури, както ни ги показва слѣдната таблица:

Станции	Януари	Февр.	Мартъ	Априлъ	Май	Юни	Юли	Августъ	Септ.	Октомв.	Ноемв.	Декемв.	Годишно
						Срѣденъ максимумъ							
София	2,4°	5,6°	10,7°	15,4°	20,6°	24,1°	27,8°	26,7°	23,1°	17,4°	8,4°	8,1°	27,8°
Плѣвенъ	2,2	6,1	10,6	17,8	23,8	27,2	30,2	29,0	25,2	19,1	9,3	3,4	30,2
Габрово	3,2	6,7	10,8	15,2	20,2	24,0	27,8	26,8	23,8	28,9	9,4	4,9	27,8
Бургасъ	5,7	7,1	10,4	15,5	20,9	25,4	28,2	28,4	24,7	20,4	12,6	7,6	28,4
Пловдивъ	5,9	8,3	12,6	18,9	23,1	26,8	29,7	29,2	25,5	19,6	11,0	[illegible]	29,7
						Срѣденъ минимумъ							
София	−5,2	−2,8	0,4	4,6	9,2	12,2	14,2	13,1	10,2	7,0	0,7	−3,1	−5,2
Плѣвенъ	−5,2	−1,9	1,4	5,7	10,5	14,5	16,8	15,2	11,2	8,3	1,1	−2,5	−5,2
Габрово	−5,4	−3,1	0,8	4,4	8,8	11,5	13,7	12,9	9,6	7,2	0,6	−3,2	−5,4
Бургасъ	−1,9	0,1	2,0	6,1	11,2	14,8	16,4	16,5	13,2	10,7	4,3	0,8	−1,9
Пловдивъ	−2,6	0,6	2,3	6,6	11,2	14,9	17,2	16,2	12,8	9,1	2,9	−0,8	−2,6
						Абсолутенъ максимумъ							
София	16,6	19,9	24,2	29,8	30,6	31,6	36,5	37,2	35,0	28,0	24,6	20,8	37,2
Плѣвенъ	18,6	24,7	26,2	31,9	34,7	38,2	39,0	41,5	36,8	31,1	27,0	21,2	41,0
Габрово	18,6	23,2	23,9	30,4	31,3	34,1	36,2	39,2	34,6	30,3	24,8	19,6	39,2
Бургасъ	18,5	23,2	25,5	82,8	32,5	35,2	35,1	39,6	32,7	32,4	25,4	20,1	39,6
Пловдивъ	17,6	23,0	25,0	31,6	35,5	36,2	37,0	39,6	35,5	33,0	24,7	20,0	39,6
						Абсолутенъ минимумъ							
София	−22,2	−16,1	−18,4	−4,5	1,8	3,9	7,7	5,1	−1,6	−4,7	−16,6	−21,7	−22,2
Плѣвенъ	−24,2	−15,6	−14,9	−3,4	0,8	6,5	10,1	7,6	−0,2	−8,0	−14,8	−22,5	−24,2
Габрово	−25,8	−18,1	−19,2	−3,4	0,5	4,0	6,2	5,8	−2,8	−4,5	−17,0	−21,2	−25,8
Бургасъ	−13,0	−13,0	−10,3	−3,0	4,0	5,5	10,6	9,9	3,6	−0,2	−13,0	−12,6	−13,0
Пловдивъ	−20,5	−15,0	−14,2	−1,5	2,8	3,9	10,6	7,0	1,9	−2,3	−12,0	−18,2	−20,5
						Срѣдно колебание							
София	7,7	8,4	10,3	11,0	11,4	11,9	13,0	13,6	12,9	10,4	7,7	6,2	32,6
Плѣвенъ	7,5	7,2	9,2	12,1	12,8	12,8	13,4	13,7	13,8	10,8	8,2	5,9	35,4
Габрово	8,7	9,8	10,1	10,6	11,4	12,1	13,6	14,0	14,2	11,7	8,8	8,1	32,7
Бургасъ	7,6	7,0	8,4	9,4	8,7	10,7	11,8	11,9	11,5	9,7	8,2	6,8	30,2
Пловдивъ	7,6	7,7	10,3	11,4	11,9	11,9	12,5	13,0	12,9	10,7	8,1	6,4	32,3
						Абсолютно колебание							
София	38,8	36,0	42,6	34,3	29,2	27,7	28,8	32,1	36,8	32,7	41,2	42,0	59,4
Плѣвенъ	42,9	40,2	41,1	35,2	33,0	31,7	28,9	34,2	36,5	39,1	41,3	43,7	66,1
Габрово	44,6	41,2	43,1	34,0	30,8	30,1	29,3	33,8	37,4	34,7	41,8	40,9	65,0
Бургасъ	31,6	36,2	35,8	35,8	28,5	29,7	24,5	29,7	29,1	32,7	38,5	32,7	52,8
Пловдивъ	37,8	38,0	39,2	33,1	33,0	32,3	25,4	32,6	33,6	35,2	36,7	38,8	[illegible]

Ако се възползуваме за София и отъ по-старитѣ метерологшки данни, намираме абсолютно колебание отъ $37.{}_{2}{}^{0}$ до $-31.{}_{2}{}^{0}=68.{}_{4}{}^{0}$.

Съвсѣмъ естествено се явява, дѣто край морето абсолютното, както и срѣдното колебание е най-малко, но едвали би подозирали за Плѣвенъ, ако не познавахме неговото разположение, че тамъ то е най-голѣмо. Понеже Плѣвенъ лежи въ котловинка, има лѣтѣ малко вентилация (около 40% отъ наблюденията върху вѣтъра показватъ тихо); зимѣ пъкъ събраниятъ въ котловината тежъкъ, студенъ въздухъ изпуща студъ. Сѫщото нѣщо имаме зимѣ въ София.

До като лѣтѣ срѣдното колебание е значително по-голѣмо отколкото зимѣ, абсолютното колебание бива наопаки по-голѣмо зимѣ, а по-малко лѣтѣ. Качването на максимума и минимума се извършува отъ зимата къмъ лѣтото бързо и постоянно, а падането къмъ зимата съвсѣмъ иначе: и то до октомври отговаря на качването, но между октомври и ноември диференцията е по-голѣма отколкото между които и да било други два

10*

Digitized by Google

мѣсеца. Това важи само за срѣднитѣ екстреми, и затова тѣ се явяватъ типични. Дѣто мѣстнитѣ отношения влиятъ лесно върху абсолютнитѣ екстреми, главно върху минимума въ пролѣтьта, отъ марта къмъ априлъ, се забѣлѣзува особено голѣмъ скокъ. Като имаме прѣдъ очи минимума трѣба да отдѣлимъ за зимата 5 мѣсеца, отъ ноември до марта; априлъ и май, както септември и октомври сж прѣходни мѣсеци, и юни до августь — лѣтни. Но като се вематъ въ внимание и другитѣ температурни отношения, можемъ да смѣтаме врѣмето отъ срѣдата на ноември до срѣдата на февруари като зима, до като лѣтото трае отъ срѣдата на юни до началото на септември. Зимата е строга и богата съ снѣгъ; лѣтото е горещо и сухо, но съ силни поройни дъждове понѣкога. Пролѣтьта носи по количество по-малко дъждъ отколкото лѣтото, но го надминава съ честотата на валежа. Прѣходътъ отъ лѣтото къмъ есеньта стжпва най-вече въ първата половина на септември и често твърдѣ непосрѣдствено, съ хладно дъждовно врѣме, макаръ и да дохождатъ по-нататъкъ въ есеньта сухи, топли дни.

А. Иширковъ.

Глацијални трагови на Пирину од П. Іанковића (въ Глас српске Краљевске Академје LXV. стр. 164—184).

Пиринъ, най-високата планина въ източна Македония, прѣдставя дѣлъ отъ Родопския масивъ и прилича досущъ на Рила, съ която е тѣсно свързанъ. Пиринъ се протака отъ сѣверъ къмъ югъ между долинитѣ на Струма и Места и колкото отива по-на югъ, по-низъкъ става, а на югъ отъ Неврокопъ той прѣминава въ Алиботушъ и Боздагъ. Подъ името Пиринъ схващатъ обикновено неговата най-висока часть между Разлогъ и Неврокопъ, дѣто върхъ Елъ-тепе се издига 2681 метъръ.

Основната маса на Пиринъ се състои главно отъ стари кристалини шисти, имено гнайсъ, рѣдко микашистъ, а сѣверната страна на Елъ-Тепе — отъ кристалиненъ варовикъ. Пластоветѣ на кристалинитѣ скали се протакатъ въ посока сѣверъ-югъ, а падатъ къмъ истокъ. Млади еруптивни скали, главно трахитоидни, се явяватъ между селата Брѣзница и Кремена, сжщо около Мелникъ. Въ котловинитѣ Мелнишка и Неврокопска се наслагали неогенски пѣсъчници. Най-високитѣ върхове и гребени у групата Елъ-тепе сж отъ гранитъ.

Въ високата часть на Пиринъ, около Елъ-Тепе, се редятъ върховетѣ Сухи-долъ, Тодоринъ-връхъ, Увинати-връхъ, Бешлица, Валйовица и др, които иматъ височина по-голѣма отъ 2200 метра. Между тѣхъ и по тѣхнитѣ страни се отварятъ типични циркуси съ снѣжници, а нѣкои и съ езера. И тъкмо тука Пиринъ прилича най-много на Рила[1]).

Циркуситѣ на Пиринъ, каквито сж Сухидолски, Бокдерица, Караманица, Папазъ-Гйолъ и Добронишка рѣка, сж отворени главно къмъ истокъ; тѣ сж по-дълбоки отъ рилскитѣ и лежатъ по-низко отъ тѣхъ.

[1]) Д-р Ј. Цвијић: Трагови старих глечера на Рили—LIV Глас Српске Краљ. Академије.

Срѣдната височина на четиритѣ най-голѣми циркуса е около 2150 м. Сжщо и езерата на Пиринъ (наброяватъ ги 40), които сж вгнѣздени главно въ циркуситѣ, лежатъ по-низко отъ рилскитѣ; най-низкото на 2060 м., най-високото на 2300 метра. Най-голѣмото езеро на Пиринъ — Папазъ-гйолъ подъ Мангъръ-тепе — лежи на височина 2105 м., е дълго отъ сѣверъ къмъ югъ 450 м., а широко около 300 метра.

Циркуснитѣ езера сж отъ глечеренъ произходъ, тѣ сж заградени главно чрѣзъ наноси отъ крайни морени. Самитѣ глечерчи сж били малки, циркусни, и не сж слизали по-долу отъ прѣчника на циркуситѣ. Снѣжната глациална линия на Пиринъ лежала срѣдно около 2070 м. високо.

Езерата на Пиринъ сж плитки, рѣдко надминаватъ дълбочината 10 метра; боята на водата е зеленикава. Езерата сж наредени повечето терасообразно и се изтичатъ едно въ друго подземно. Най-долнитѣ се изтичатъ на повръхнината и образуватъ начало на най-буйни Местени и Струмски притоци: Глазна (Калиманица и Бендерица), Добронишка рѣка, Папазгйолска рѣка (Кременска), Гергица и Световрачка Бистрица.

Езерата се хранятъ отъ снѣжници, които уцѣлявать прѣзъ цѣлото лѣто въ усойнитѣ мѣста на циркуситѣ.

А. Иширковъ.

Вихрушки. Епична сбирка отъ *Василъ Узуновъ*. Съдържание: 1) Албански походъ, 2) Майчинъ грѣхъ, 3) Миленови мечти, 4) Кръвь за кръвь и 5) Лилянининиятъ любовникъ. Видинъ, издава Иванъ Н. Хъшовъ, книжарь, 1905. Печатница Балевъ, 8°.130 стр. Ц. 1·20 л.

Една епична сбирка е отколѣ жъданъ даръ за българската поезия. Нашата книжнина е произвела наистина много нѣщо лирическо — не питаме, какво по качество; ала на епическа творба ней е вървѣло доста слабо и по количество. Българскитѣ музолюбци сж имáли пóвече смѣлость да градятъ свѣтоборни драми, отколкото да поематъ спокойно рѣшение за строенъ епически разказъ.

Пóвечето наши поетски имена до освобождението дължатъ мѣстата си въ книжовната българска история на лиричната пѣсень; и ако бѣ останало да славимъ епичнитѣ опити и творения, ние щѣхме да поменуваме негли само Раковски и Козлева. И слѣдъ освобождението се продължи пакъ надвластието на лириката. Доживѣлитѣ свободата прѣдишни пѣснопойци по навикъ настройваха гусли за лични национални изливи, ала съ умѣнието и похватитѣ си тѣ не можеха вече да занимаватъ новото общество. Наистина за първо врѣме и самото общество залиташе съвсѣмъ не за духовни услади, та да се вслушва въ трепета на чувствата на пóбезкористни трудовници; при все това и художеството на тия подирнитѣ рѣдко сполучваше да засегне струни пóвече гласовити и съ пóсъврѣмененъ, изъ новия животъ потекълъ говоръ. Съ такъвъ успѣхъ биде честитъ единъ Вазовъ, изричниятъ поетъ на своята съврѣменность. А той сжщиятъ създаде покрай лириката и найхубавитѣ до сега български поеми. Споменемъ ли до него излека Стояна Михаи-

Digitized by Google

ловски, а пбсилно Пенча Славейковъ, ние комай ще изчерпемъ имената на творпитѣ на епични създания, върху които има да се спира четецътъ на книжнината слѣдъ освобождението. Толкова малко ваби поемата нашитѣ поетически дарби!

Между туй въ поемата за духа на поета, както и за душата на четеца се отварятъ много пб-насѫщни, пб-интересни въпроси, пб-дѣйствителни, пб-общи животни истини, отколкото въ лириката. Съ огледъ къмъ тия въпроси и истини днесъ е станалъ найобикнатъ и найобходенъ видъ поезия повѣстьта въ найшироки смисълъ на думата — повѣстьта съсъ своя невезанъ изказъ на мисли и чувства, съсъ своя разноликъ животъ на умоветѣ и сърцата. Тя пблеко се пише, и пблеко се чете; ала ако важи въ поезията изобщо омаята на словото, тогава е везаната рѣчь на поемата несравнено пб-мощна да плѣни и увлича, отколкото повѣстьта. Въ поемата образътъ на дѣйната личность се чъртае и съ настроението на нейната душа, та се слива така въ художеството чистата лирика съ епичния разказъ. Това художество се издига още пб-високо въ драмата, дѣто и настроението, и разказътъ на личностьта излизатъ изъ нейнитѣ собствени уста при съотвѣтно вършене на живота ѝ въ срѣщи съ други личности. И за чудо, у българскитѣ поети, които сѫщо захващатъ попрището си съ лирика, се е забѣлѣзвалъ пб-скоро опитъ за стихотворна драма, отколкото за поема. Нека припомнимъ за примѣръ „Падането на Цариградъ“ отъ С. Миларовъ и „Стълпотворение“ отъ К. Христовъ. Вазовъ, който край милата си лирика бѣ ни дарилъ краснитѣ поеми „Грамада“ и „Загорка“, още ненадминати отъ другиго, отдавна е прѣсталъ да служи на епичната поезия; той се отдаде сѣкашъ по прѣдимство на повѣстьта, ситна и едра, и на драмата въ проза. Самобитната българска идилия, напоконъ и драма — все въ проза — сѫ обикнатиятъ видъ творения на Петка Тодоровъ. На прѣхода отъ лирика къмъ епосъ се е спиралъ въ нѣколко балади К. Христовъ. Въ балада е прѣдавалъ свои хумористични схващания изъ нашата историчпа и народна живѣйка и Пенчо Славейковъ, като е изработилъ обаче пбвече поеми съ широко движение на умовития разказъ. Случайно е пристѫпялъ къмъ епоса П. Яворовъ. Така всѣки нашъ поетъ е слѣдилъ своето вдъхновение и наклонность къмъ поетичната форма, прѣдставялъ е прѣдмета си подъ схващанията на своя възгледъ и подъ изразитѣ на своя темпераментъ; ала защо изобщо българскитѣ поети забикалятъ поемата — изможлятъ се въ лирика, трепятъ се въ стихотворна драма, а бѣгатъ отъ щедрия по въздѣйствията си епосъ?

Малкиятъ епосъ или поемата не е кѫтъ на поетовото сърце, но домъ, просторъ на човѣшки сърца и стремежи. Тамъ свѣтътъ не е налѣтъ въ трапезната чаша на самотника поетъ, който или се радва на руйното си питие, или съ резигнация смуче отровата му; тоя свѣтъ е въ поемата изведенъ отъ поета-гусларь на показъ: гусларьтъ го разкарва спроти своя умисълъ, ала зрителитѣ наблюдаватъ не умисъла на гусларя, по движенията и умисъла на показванитѣ особи въ съгласие съ външната и вѫтрѣшна обстановка. Отъ страна на прѣдмета си поемата съдържа животъ въвъ взаимодѣйствие, какъвто е и реалниятъ животъ, а не животъ въ мечти и страдания, какъвто е животътъ на особенъ мозъкъ и нерви.

Digitized by Google

Не е безъ велико значение свѣтозорътъ, що ни се разкрива въ лиричната поезия на единъ мечтатель или страдалецъ, на единъ унесенъ любовникъ или ядовитъ глумецъ; ала тоя свѣтозоръ стои прѣдъ насъ нѣкакъ безъ обйективно приложение. Това приложение той има въ епичната поезия. Тамъ сѫ дадени основи за сравнение на разнитѣ лични наклонности и животни идеали и за провѣрка на нашитѣ собствени. Съ облюбенъ изключиво лирически поетъ четецътъ се намира постоянно подъ влиянието на едно лично схващане; наопаки въ епичнитѣ му творения той гледа освѣнъ вдъхнатото въ прѣдмета имъ схващане на самия художникъ още и единичнитѣ схващания на други нѣколко лица. Срѣди всички тия схващания собственото наше чувство прѣживѣва пòвече ситуации, сдружава се съ оная, въ която види застѫпенъ найблагатия идеалъ, а разумътъ прокарва оцѣнка на дѣлата като подкладъ на идеала и пѫть къмъ безкористното щастие.

И отъ формална страна епичната поезия подава обилни поводи за изпитване различенъ смисълъ, страсть и музика на словото, понеже това се рои изъ душата на разни дѣйци въ разни и заплетени положения, а не изъ опрѣдѣленитѣ положения на едно едничко разтревожено сѫщество. Словото на епичното творение, като прѣминува всички особности на лиричния изказъ, разлива се пълно, обагрено съ тоноветѣ и накичено съ гънкитѣ на дѣйния животъ. Лирическото слово дѣйствува върху насъ като позивъ, като загатенъ, а вабливъ екъ; въ словото на епоса, прѣзъ което прозвучаватъ и пòвече такива позиви и екове, насъ досѣга не само гласътъ на душата, но главно работата на тая душа, която спроти неволята си или успѣха стене или тържествува. Неволитѣ или успѣхитѣ на личностьта не се виждатъ въ лиричния изказъ; тѣ се досѣщатъ тъй, както въ музиката мислитѣ. Наопаки епичниятъ изказъ ги разкрива и рисува, за да познаемъ въ тѣхъ вървежа на живота и неговото достоинство. Тоя изказъ налага на художника пò-мѫчна задача: да нагоди на всѣка личность рѣчьта спроти душевното ѝ състояние и характера въ дѣйствието, а въ сѫщото врѣме да изпише реалнитѣ картини на обстановката и да запази обйективностьта си на разказувачъ и зритель. Епикътъ, подобно на лирика, трѣба да упражнява обратитѣ на рѣчьта, богати съ шарки, плодни съ осѣщания, дълбоки по страсть, ала особито пъкъ е дълженъ да пуска тая рѣчь въ струя волна, неприпрѣна, въ струя широка и въ себе си многозначна, както е широкъ и многозначенъ животътъ дори въ найпростата си поява.

Книжнина, дѣто епичната поезия е изкарала красни цвѣтя, може утѣшно да поглежда на своето художествено развитие; защото прѣзъ епоса тя е пòвече готова да работи стихотворна драма, бидейки вече приучена да прѣдставя чувствата съ мислитѣ и въ дѣлото, а не само излупени изъ него, и е пòвече мощна да върти орѫдието на изказа, като умѣе не само да проицира субйективни вълнения, но и да лови и фиксира външни образи и чужди помисли. Затуй съмъ и азъ винаги желалъ да видя въ българската поезия пòсъразмѣрно отношението между лирика и епосъ, отколкото е било нѣкога, па е още и днесъ, като се давятъ нѣколкото наши епични творения въ пороя на всeдневнитѣ лирични кокичета; затуй се радвамъ сега и на сбирката „Вихрушки“ отъ В. Узуновъ,

Digitized by Google

която ми се струва като новинка подиръ годинитѣ, откакъ имáхме епичнитѣ пѣсни и блѣнове на Пенча Славейковъ. Ала радостьта ми отъ появата на „Вихрушки“ като книжовенъ фактъ за жалость не се покрива и съ ефекта отъ нейното художество.

Самъ г-нъ Узуновъ завѣрно чувствува другояче цѣната на своя трудъ, който е изпълнялъ негли най-скжпитѣ часове отъ работното му врѣме, та дори и отъ почивалнитѣ му нощи. Той е завършилъ въ Търново и София прѣзъ 1902—904 години своитѣ 5 поеми, вдъхновенъ отъ доблестьта и подвизитѣ на брата си робъ въ Македония, насърченъ отъ усѣта си къмъ поезията изобщо и въ частность къмъ епичната творба на именити европейски поети. И подъ влиянието на тия фактори нему собственитѣ творения трѣба естествено да бждатъ драги, независимо отъ любовьта, що храни всѣки къмъ своята рожба. Не е суетата, що е мамила духа на г. Узунова къмъ красни създания на фантазията, къмъ поетично изображение на случки изъ робството на македонеца, самъ възстаналъ вече да дири свобода, или изъ живѣйката на пó-развития българинъ. Пантофкитѣ на тая човѣшка тиранка не личатъ въ завоитѣ на „Вихрушки“. Пó-скоро едно искрено съчувствие къмъ борбата между раята и заповѣдници въ Македония, единъ дългъ, да подкрѣпи тая борба съ публиченъ разказъ на нейната правда, съ поетиченъ възторгъ отъ борцитѣ и, сж пошепнали г-ну Узунову рѣшението, да се яви въ нашата книжнина като епиченъ авторъ. „Обичамъ те, едноутробни брате мой българине“, каже г. У. въ прѣдговора си; „обичамъ те съ цѣлото си сжщество, защото една душа трепти и у двама ни, еднакви идеяли привличатъ очитѣ ни, една бжднина ни прѣдстои . . . . Сега азъ ти прѣдлагамъ моята епична сбирка — сичко, въ която азъ [сир. въ която всичко азъ] и ти сме прѣживѣли. Идеитѣ, въплътени въ нея, са моя и твоя собственость. Азъ не съмъ ги намѣрилъ нито на *дъното* [сир. не както *„на днъ?„]*, нито на *върха* [въ аристократски кржгове?], а на широката срѣдина въ живота, дѣто живѣемъ двамата, дѣто живѣе българскиятъ народъ“. Срѣдниятъ българинъ и българка, отгледани въ традицинтѣ на националната свѣсть, добили основитѣ на българското образование, ламтятъ днесъ за животъ справедливъ, човѣшки и силятъ се да го добиятъ съ послѣдни срѣдства; съ тия братя и сестри българи духовно страда, радва се и мечтае г. Узуновъ и показва това въ една редица поеми. Ала искреностьта на негова помисълъ се замжща отъ сѣнката на едно самомнѣние, родено подъ лучитѣ на абсолютна вѣра въ силата на своята неуработена поетическа дарба. Той не си е издѣйствувалъ прѣдговоръ за сбирката отъ нѣкой раздавачъ на таланти, не е измолилъ нѣкоя първостепенна звѣзда, да пръсне свѣтлина върху стиховетѣ му [както бѣха направили К. Христовъ и П. Яворовъ], та да ги четатъ фасулковци съ пó-голѣмо довѣрие; г-нъ У. я пуска отъ свое име въ обществото, та ако тай въ себе си условия за животъ, тя ще живѣе и безъ акушери и доктори. Церберитѣ, които озжбени вардятъ у насъ парнаскитѣ пжтища, сж свободни, да кажатъ истината, или пъкъ да я сдъвчатъ. Именно за тази истина се страхува може би г. У., та затуй начинътъ, както я изискува, засѣня бистрината на побудителнитѣ му чувства къмъ поетически трудъ.

Digitized by Google

Прѣдметитѣ на всички поеми във „Вихрушки“ могатъ да бждатъ истински станали, или измислени за ставане; ала не всѣко нѣщо станало е пригодно за поетична обработка, както и не всѣка обработка на пригодното за поезия е истински поетична.

Безстрашенъ войвода на чета албанска, Шевки, е излѣзълъ нощемъ изъ лодкитѣ си на Охридското езеро и се готви да нападне край брѣга имотния домъ на селяка Димко, у когото е сега гость смѣлиятъ даскалъ Страшимиръ. Тоя и Димко богаташъ ако бждатъ прѣмахнати, раята ще наведе глава; защото тия двама сж душа на мѣстния революционенъ комитетъ, набавятъ оржжие на селянитѣ и трепятъ насилника. Шевки съ дружина и съ тримата си юначни брата напада. Въ отсжтствие на ратаи и случайно безоржжни, Страшимиръ и Димко фърлятъ възъ врага скжпа покжщнина, керемиди отъ покрива; ала най-послѣ нахълтатъ въ лодкитѣ за бѣгъ прѣзъ езерото. Албанцитѣ по тѣхъ. Димко е застигнатъ както се фърлилъ въвъ водата, раненъ е въ плещитѣ и плѣненъ. Съ пръсти разтваря той раната и се изкървя до смърть. Убѣгналиятъ Страшимиръ е успѣлъ да набере своя дружина и да устрои нощна засада на побѣдоносния Шевки, който се връща. Падатъ въ боя тримата братя Шевкиеви и много момци. Българската дружина се оттегля подъ закрила на борещия се Страшимиръ. Ала когато да послѣди и той дружината си, заблуждава, та изпада въ албанско село, дѣто се отдава на милостьта на незнайни гостолюбци. Тамъ застига въ зори съ товари плячка и съ тритѣ братски трупа Шевки. Страшимиръ е плѣнникъ на дома му и обречена жертва на лютата му мъсть. Обаче албанското покровителство на госта го спасява: Шевки извожда Страшимира край село, дава му назадъ оржжието и го пуща сбогомъ, за да го дири изново като неприятель. Това е прѣдметътъ на „*Албански походъ*“ (5—36). Самъ по себе си прѣдметътъ не е лошъ за поема, стига да съдържа, да прѣдставя опрѣдѣлено враждата на албанци противъ българи, личната мъсть на Шевки противъ Димка, па негли и противъ Страшимира, болкитѣ на осиротѣла Димкова челядь и на лишенъ отъ драги братя Шевки, поражението на Шевкиевата мъстна ярость отъ дълга на гостолюбеца, а най-сетнѣ и раздѣлата между обезсиления отъ обичая кръвникъ и пощеденана отъ това гордость на смѣлия му съперникъ. Дали е виждало и питало въображението на г-на Узунова, неговото схващане на неприятелството между двѣ племена, двѣ вѣри и двѣ политически съсловия въ Македония, схващането на чисто човѣшкитѣ отношения — дали е пипало това съдържание въ прѣдмета на поемата, не зная; ала положително разбирамъ, че то не е изтъкнато съ обработката на прѣдмета. Авторътъ се е трудилъ знойно около описанието на събитието, около дружнитѣ рими на стиховетѣ, около самостойни епични и лирични паралели; обаче отъ тоя трудъ не е напълнѣлъ животътъ въ поемата, не е избуяла страстьта на борбата, не сж се заискрили чувствата на борци и злочестници, на ратници за свобода и юначни хищници. Поемата се чете яко еднообразно, комай безъ трепетъ и увлѣчение, но пъкъ съ извѣстна досада отъ натрупани несжществени и непоетични подробности, отъ несполучни или немощни сравнения, та дори и отъ своеобразенъ назвукъ на думитѣ въ ритъма.

Digitized by Google

А тия сѫщитѣ качества тежатъ върху любознателния умъ и вслушливо сърце на четеца и въ остналитѣ поеми на сбирката.

Шевки води чета — за какво? За разбиване на „дѣлото вражо комитетско“, което „днеска е играло дѣтско, а утрѣ — нашъ [албански] погромъ непоправимъ“. Българитѣ укрѣпватъ съ просвѣта, готвятъ си орѫжие, и нѣкой страшенъ день ще загине албанскиятъ край свещенъ (6—7). Ала съ такъвъ доводъ Шевки лъже четата си и не е ни толкова правъ за дѣлото си, колкото единъ обикновенъ разбойникъ. Българската рая не се е вдигала никога да обсебя чужди дѣднини! А кой е съперникътъ Шевкиевъ? Началникъ на районъ съ голѣма власть, учитель вѣчно неподготвенъ въ класъ Страшимиръ; той тика „дѣлото тайно“: разнася орѫжие и се бие въ случайни срѣщи съ врага. Когато напослѣдъкъ се явилъ въ голѣмото село, просълзени отъ драгость селянитѣ нѣмо приели орѫжието, а Страшимиръ се пулилъ като отсѣченъ дънеръ. „Войвода съмъ, войвода азъ глупакъ, а не намѣрихъ думи силни, подходни да имъ кажа. Страшенъ мракъ тогазъ въ душата ми настава, съвсѣмъ уста ми се сковава“ (10). Инакъ Страшимиръ върти чудесно ножъ и пушка и умѣе да поваля снопи неприятели съ два размаха (7,26). Обаче само тая безсловесна приказна юнащина нестига за единъ македонски районенъ началникъ. Дори и да не бѣше такъвъ началникъ, но разбойникъ като Шевки, Страшимиръ щѣше да оправдае творчия интересъ на г. У. за него, ако поне въ дома на страшния албанецъ, или при раздѣлата съ него се бѣ държалъ по-достойно, а не съ овча резигнация да посрѣща отъ Шевки поврата на покрусеното си орѫжие и чакъ кога великодушниятъ кръвникъ възвие гръбъ назадъ къмъ леговището си, да го изгледа смутенъ и съ ярость (34—5), и то подла. Дързость притежава Страшимиръ въ чуждата клопка само въ отсѫтствието на господаря (33). Разбойникътъ Шевки прѣслѣдва и Димка, въ сѫщность защото е тежъкъ богаташъ и похватенъ въ саморазправа, а г. У. мисли, че го е поставилъ гонитель на идеи, та не на човѣци за плѣнъ и сѣчь (7,20). Други отношения между тая двойка въ поемата не сѫществуватъ; а значенитиятъ образъ на сами Димка е замѣстенъ у автора едничко съ личното му сѫждение, че копнѣелъ за народна свобода (8). Като занемарилъ съвсѣмъ поетичния моменъ на плача въ благаткия Димковъ домъ, застигнатъ отъ злодѣйска погуба на бащата челядникъ, г. У. билъ принуденъ отъ тока на събитието да се спре върху отчаянитѣ ридания у Шевки надъ докарани братови му мъртви тѣла. Живиятъ осталъ войвода тѣши домашнитѣ си, че братята му „въ бой за честь, заради албанска слава намѣриха послѣдния покой“ (32). Обаче тая слава на дѣло е дива жажда за користь, и не заслужва благородното уважение, що иска Шевки да внуши за нея на съпруга и дѣца.

Слабъ въ идейната сглоба на факторитѣ на събитието, въ характерното изписване на дѣйцитѣ, въ психоложкото разпоставяне на постѫпкитѣ имъ, за да блика изъ тѣхъ напрежението на кѫса, г. У. проявява необичаенъ пележъ на ревность по изписване на всички външни бѣлѣзи, движения и промѣни въ нѣщата. Той знае, че тукъ е нужно едно лирическо становище, за да се оживятъ тия нѣща, и съ такава цѣль ту влива разни чувства и разположения въ тѣхъ самитѣ, ту пъкъ ги

Digitized by Google

приравнява към други, които притежаватъ такива състояния по природа. Ала колко е всичко това обиходно, цигло, нестройно и безъ прѣлесть! Улученитѣ два-три тона въ тая посока жално се погазватъ комай незабавно отъ редица други, бездѣлно бъбриви или показно накипрени. Всѣка вода у него въ сбирката се лѣе сребробструйно и вдига, слага страстни си гърди (5; 44, 91), или ги сковава рѣшително (21); тъй прави и природата изобщо (29). Вечерникътъ надъ Охридско езеро „нѣжно вѣе, вълнитѣ милва и люлѣе; тѣ пъкъ прѣгръщатъ се съсъ чудна страсть и на цалувки чуй се сладкий гласъ. На брѣгъ се тамъ елхи клатушкатъ: едни учтиво струватъ си поклонъ, а други съ вѣйкитѣ се мушкатъ, па ядно се сборичкатъ напоконъ“ (9). Тропическиятъ левъ, тигъръ, или дивъ глиганъ, или мечка стръвница, седмица неяли, сѫ навсѫдѣ подобието на разярения юнакъ (6, 24, 27, 32, 33; 60, 64, 81, 82). Страхътъ пронизва като „януарски мразъ“ (20; 102). Димковата кѫща, подкопана, надупчена отъ злодѣйцитѣ на Шевки, все още нерухва. „Така роякъ разсърдени пчели нападатъ, жилятъ слонъ въ дѫбрава, а той стои си прѣдъ вразитѣ зли съ осанка горда, величава“ (18). Зарадъ сравнения г. У. често прави въ отдѣлнитѣ глави на поемитѣ си ставки, които си присвояватъ значението и на отдѣлни пѣсници, каквато е напр. „Птичето“ въ „Цигани“ отъ Пушкина (вж. дори реминисценция по нея на стр. 50). Такива изобилуватъ и у Байрона, когото радо чете г. У. Ала нѣма тоя трепетъ на чувствата, естественость на уподобението, прѣлесть на схващането и въ лирическитѣ ставки на „Вихрушки“. Ето напр. въ гл. VII. на „Албански походъ“ (11—12), дѣто Шевки съ четата си е вече обиколилъ Димковата кѫща.

Но ей отъ вънъ се носи страшенъ викъ
и ясно се албански чуй езикъ.
  Въвъ тъмна дѣвствена дѫбрава,
  дѣ рѣдко стѫпялъ е човѣшки кракъ,
  седятъ си лъви на морава.
  Щомъ видятъ, на къмъ тѣхъ че иде врагъ,
  тѣ скокнатъ на крака си здрави,
  гърди изопнатъ величави.
Така и нашитѣ юнаци въ мигъ
наскачаха. Моментътъ е великъ.
  Прѣзъ зима люта, мразовита,
  снѣгъ едъръ на парцали вѣй;
  вълува буря страховита,
  дърво и камъкъ коченѣй.
  Кънти гората оголѣла,
  дълбоки долъ реве безспиръ:
  природата осиротѣла
  лелека, моли се за миръ.
  А късно по вечерний мракъ
  вървятъ си двама прѣзъ гората.
  Налитатъ вълци съ кървавъ зракъ,
  подематъ пѫтници бората.

Digitized by Google

Подобно и албанския орлякъ
напада страшно въ тъмнината.
Но храбритѣ другари хладенъ видъ
запазватъ прѣдъ врага си яровитъ.

Нестройни сравнения вж. още на стр. 16, 18, 25 отъ първата поема.

Хубавото, що би могло тукъ-тамъ оскѫдно да се набере низъ поемитѣ на „Вихрушки“, както вече отбѣлѣзахъ, жално чезне въ галени угари, залѣни отъ мудни води, които сѣкашъ съ нищо не тревожатъ духа. Тия сѫждения за прѣдмета на „Албански походъ“ и за обработката му отъ г. У-ва струватъ и за другитѣ поеми отѣ сбирката „Вихрушки“. Затуй ще бѫде доста, да ги отбѣлѣжа съ малко рѣзки откъмъ прѣдметъ и художество. Хубавото е задача и дългъ на всѣко поетично творение; ала стърчатъ ли въ творението грѣшки на похвата, слабости на извършането, тѣ трѣба да се посочватъ, както заради собствената негова стойность, така и въ интереса на развоя на книжнината.

„Майчинъ грѣхъ“ състои въ това, че една стара търновска вдовица отказва неотметно на хубавеца Драгойчо щерка си Живка, зорница сяйна на Търново. Отчаенъ, Дражо се фърля въ Янтра. Мѣсецъ слѣдъ това на сѫщото мѣсто полита въ Драганови обятия и Жива. Щомъ познава донесената отъ рибари удавница, майката се полишава и скача низъ прозореца въ пропастъ (36—47). Съгрѣшила е тежко себичната майка, която алчно пази своята робиня Живка! Надъ успания ѝ образъ тя шепне: „тозъ елмазъ на никого не ще отстѫпя азъ. И какъ ме страстно тя обича, какъ се старае да ми угоди! Като любовникъ се увлича. Душата ми съ блаженство тя садѝ“ (38). А наявѣ сатанински безсмислено ѝ дума: „ти радвашъ се на свойтѣ красоти: това за мене е отрада, ала пази се отъ засада: на никого не се прѣдавай ти: моминството е вѣчна младость, а младостьта е вѣчна радость“ (39). „Едно желая ази на свѣта — да се не женишъ доръ съмъ жива“ (40). Може ли сетнѣ тая вѣщица, откакъ е отпѫдила и Драгана (41), естествено да се вѣри и кълне прѣдъ натѫжена Живка, че да знаела за любовьта ѝ къмъ Дража, щѣла за нейно щастие самà да се раздѣли отъ живота си? И нейниятъ скокъ въ пропастьта трѣба пò-скоро да се мотивира съ лудость отъ злоба на побѣденъ хищникъ, а не отъ любовь по изгубена драгость (47). Отъ друга страна и Живка е вѣйка, която клюма, накѫдѣто я духнешъ, та не се разбира, доколко самà майка ѝ е грѣшница въ скръбнитѣ случки. Живка подтвърдява напълно майчината безсмислица, че моминството е вѣчна младость; своитѣ недоспалици оправдава съ интересъ къмъ пѣснитѣ на ранни чучулиги и увѣрява майка, че прѣдпочита смъртъ, нежели да послуша мечтитѣ си за любовь; а внезапно Драгойчо тропа на вратата като рѣшенъ за послѣдна дума отколѣшенъ любовникъ. Кой е тоя пълтеникъ? Кога го е познала калугерски самоотвържената приятелка на чучулигитѣ? Спроти както дѣйствува у г. У-ва мечтателната вѣйка Живка, тя не би крила, да бѣше чакала сгледникъ. Или е искалъ авторътъ да прѣдстави тайниятъ разколъ между чувствата за любовь и прѣданость въ двѣ посоки? Може.

ала въ поемата не го показва. Похваленъ е билъ само усѣтътъ му за изобразение на майчинитѣ тревоги отъ възможни момински залети на Живка.

Юноша Миленъ отъ планинско село край Струма е първи пѫть въ Пазарь усѣтилъ като ученикъ „побѣдното тържество на сладката любовь“ и чулъ „на свободата священний гласъ.“ Свършилъ учение, той бърза домá при майка вдовица. Ала немилостивъ баща оставилъ още Люба прѣзъ ваканцията въ задушливия пазарски пансионъ. Щеркини молби прѣмахватъ това „нечайно зло“; и „Миленови мечти“ се зареждатъ къмъ изпълнение: той неуздано срѣща единъ день въ безцѣлното си лутане край рѣката жѫдана Люба и приима отъ нея театрална клетва за вѣрна любовь; послѣ съ комитетска чета поразява сатаната Сулейманъ, що е посмѣлъ да омърси и това подоблачно село; най-сетнѣ, вънъ войвода, а вѫтрѣ даскалъ, Миленъ си натъкмява съ вѣрна Люба домъ и щастие. Ала турски войници обикалятъ гнѣздото на комитския главатарь. „Земи, о Любо, този револверъ, добъръ за храбъръ революцйонеръ. Пази ти портитѣ широки, пъкъ азъ огради невисоки“, Миленъ продума. „Вечъ гърми аскеръ, отеква горската околность. Изпращай огънь, подлий маузеръ, — тукъ робство не живѣй, а волность! Завърза се сраженье живо,“ и юзбаши глава Миленова строши (48—65). И въ тая поема авторски думи, шарки, сравнения, залетъ къмъ чувства и образи замѣстятъ характеристиката на лицата, пулса на дѣйствието.

Поемата „Кръвь за кръвь“ (66—89) се върши въ кърджалийско врѣме, въ запустено отъ тогава рилско село. Богата и честита Начова задруга отскоро е прибрала милоликия си членъ Веселина, който петь годинъ гурбетувалъ въ Русия. Прѣдъ него въ градината се вѣстява една сутринь хубавицата Нури, щерка на съсѣда Шабединъ ага, едничъкъ въ село турчинъ и неговъ справедливъ управникъ. Веселиново сърце се е нáдало тукъ за друга споходба — за Ружица прѣкрасна; и то намира смѣлость, да се затвори за любовния пристѫпъ на Нури. Това попаря съ горчило веселата харемска роза. Тя чезне въ отровени мечти за Веселина, който честито другарува съ Ружица невѣста. Противъ Ружица я обладава мъстно рѣшение (78); само че авторътъ по недогледность ѝ внушилъ мъстьта вече прѣди женитбата Веселинова (74). Случаятъ за изпълнение на рѣшението скоро се прѣдставя. Тиранинъ Османъ влиза зеть у Шабедина, когото наслѣжда и въ управата на селото. Веселинъ не си му поробя почита и услугата, поради което Османъ ще го прѣмахне. Въ спрѣчката по такъвъ поводъ пада тиранинътъ. По него не жалятъ ни домашнитѣ; една Нури се прави уязвена и дири отплата — кръвь за кръвь. Ако не склони Веселинъ да замѣни Ружица съ Нури и прегърне исляма, той трѣба да изпита гяурската сѫдба подъ Мохамедова законъ. Ружица е готова да отстѫпи мѣстото си, ала гордиятъ съпругъ и челядникъ отбива съ негодуване прѣдложението на Нури. И пада въ неживотна тъмница. Още еднаж го прѣдумва Османовътъ шурей Еминъ, да вземе сестра му, съ воля, да държи при себе и Ружица съ дѣцата. Напразно му шепне сѫщото и сама Нури, когато е вече колѣничилъ надъ сѣчника. „Мигъ послѣ тя на свойта сладка стръвь върху врата топоръ повлича [!], и струя алена потича. Това го турци казватъ „кръвь за кръвь“. Нури се вечъ задоволява и гордо на палача дава топора кървавъ... Малко слѣдъ това на

подъ упръсканъ тръшка се глава“ (89). Прѣдметътъ е гиздавъ съ моменти отъ мирна селска живѣйка, любовна прѣданость, жестокость на докачено самолюбие, неизмѣнно чувство на съпругъ и воленъ човѣкъ. Изобразението цѣни тия моменти и би ги сподвило, да имаше авторътъ езикъ пòвече сърдеченъ и мощенъ, да не се подаваше толкова на еднообразни и скудни сравнения, да спазваше напрежението въ картинитѣ и вършенето. На стр. 68 ми се тъкли нѣщо като началото на „Гмитра“ отъ Вазова.

Послѣдната и най-дълга поема, „Лилянинията любовникъ“ (90—130) е една фантазмагория. Захваща както една страничка отъ Вазова „Въ царството на самодивитѣ“; въ основитѣ ѝ е турена една честита селска двойка, както въ „кръвь за кръвь“ (срв. 68 и 92). Благовѣстъ Петковъ и лѣпа Стапа се отличаватъ съ „добротворство крайно“, което вършатъ „сѣвга тъй потайно, както съобразителний крадецъ“ (93). Едничка имъ рожба Лиляна е ученичка. Често мечтае тя край Бистрица подъ сѣнка и отъ весела веднага става тѫжна. Нѣкакъвъ духъ се излупя еднажъ изъ облакъ и прѣзъ прозореца слетява надъ Лиляна, за да ѝ се обяви — нито любовникъ, нито приятель, а нѣщо като опълтена българска история върху основа на будистска мистика. Настървилъ се тоя духъ „на нѣкогашенъ момъкъ Аспарухъ — най чистий въ царството на Тмата, най грѣшний срѣди свѣтлината“ (97) — да спохожда изъ облакъ мечталната ученичка, доклѣ му свикне тя, за да ѝ разкаже напоконъ, кой е и дѣ живѣе. Той е духъ отъ звѣздния свѣтъ, дѣто сѫщо живѣятъ човѣци, ала направени отъ „флюиди“, вещество неизвѣстно на физицитѣ невѣжди (106). „Въ неземний миръ духътъ човѣшки въ двѣ половини раздѣленъ живѣй и сѣка ту за другата копнѣй, ту въ оскръбления лудешки разбѣгватъ се. Когато любовьта подпълна стане въ тѣхъ прѣзъ вѣчностьта, една се съ друга единяватъ, двѣтѣ половини ангелъ ставатъ. Ала доде въ едно се единятъ, какви неизразими мѫки изпащатъ въ своитѣ разлѫки, една безъ друга катъ се прѣродятъ прѣзъ стройний редъ на вѣковетѣ да си изкупятъ грѣховетѣ! Ако пъкъ заедно се въплътятъ за да живѣятъ въ връзки брачни ей дългъ редъ години мрачни налага имъ безжалостно плътьта, додѣ ги освободи пакъ смъртьта за прѣрожденя пò-удачни. Или ако погрѣшно влѣзатъ тѣ въ бракъ съ други, тежко имъ тогава (107)!“ Така е и Лиляпинътъ духъ нейна половина. Когато билъ неинъ мѫжъ въ тоя свѣтъ, една страшна нестѫпка го раздѣлила завинаги, та умрѣлъ, за да се скита по звѣздитѣ безъ цѣль, безъ опрѣдѣление (108—9). При нова срѣща, на която духътъ води бройни роднини, той продължава разкритията си. То било въ царь Симеоново врѣме: Аспарухъ билъ офицеръ и войвода, а Лиляна — Мара, сестра на достойния му врагъ Боянa. Аспарухъ и Мара се влюбятъ. Боянъ вика любовника на двубой. Любовницата се втуря съ ножъ между борцитѣ и промушва брата си. Бракъ честитъ свързува влюбенитѣ. Ала сластолюбецъ велможа затваря Аспаруха, за да тури на рѫка съпругата му. Отчаяно се брани въ леглото си Лиляна, доклѣ омлѣе. Въ това положение намира жена си и велможата Аспарухъ, изтръгналъ се изъ затвора, и ги убива; обаче и себе си не щеди, когато узнава за борбата Лилянина. Отъ тогава двѣтѣ съпружески души летятъ въ простора, чуятъ се, а не виждатъ се; и ще летятъ, доклѣ прѣзъ разни страдни въплъщения измиятъ позора си, та стигнатъ

Digitized by Google

висоти блажени, дѣто двамата, усъвършени, Богъ въ единъ духъ съедини (123—4). Вѣкъ по вѣкъ България мощна губи слава и завладѣватъ я мухамедански пълчища. Аспарухъ е способенъ вече да бди надъ Мара, ала безъ да смѣе да ѝ се обади, защото и на небето има затворъ! Между туй нѣкой си турчинъ я плѣнява и за да не я отстѫпи на другъ лакомецъ, пронизва я съ кинжалъ (126). А не може смърть да хване и Аспаруха — духъ (127), при все че е грабнала Мара! „И кретатъ вѣкове единъ слѣдъ другъ". Напоконъ духътъ на Аспаруха е удостоенъ съ прошка, за да се открие на Мара-Лиляна. Той я моли да го прости за нѣкогашното прѣстѫпление. Изъ дружината духове се обажда и Боянъ, сѫщо молитель за прошка. „Па всички ширватъ си крилата и съ пѣсень фръкватъ въ небесата" (128). А на земята остая Лиляна отъ день на день пò-весела и пò-разсѫдлива, противна на всѣкакви прѣдложения отъ страна на отборъ кандидати (129). Тѫжатъ за това Благовѣстъ и Стана, а люде думатъ, че Лиляна люби змей, или е самодива, или магьосница! Толкова ли бѣха нужни български исторически фази, староврѣмски прилуки на единъ Аспарухъ и неговитѣ прѣраждания, за да се обрече на моминство нѣкоя си мечталица, полишена отъ мистична вѣра въ метемпсихозата? Всѣкакъ вѣстявкитѣ Аспарухови нито помагатъ на една идея въ поемата, нито пъкъ сами, съотвѣтно съ развитието си, иматъ опрѣдѣлено художествено значение. Обилнитѣ лирически паралели рѣдко постигатъ самостойни настроения.

Жѫданата епична сбирка на г. У-ва съ обработката на прѣдметитѣ си никакъ не задоволява поезията. И самото ѝ име не прилѣга дори за лиричнитѣ ставки въ нея, които сѫ прѣмного кротки. Творбата си г. У. упражнилъ доста и върху езика; ала не е просто на българския поетъ, да мѣни жребий (или жребие) на *жребъ*, вуалъ на *валъ*, и да пише *вишъ* вмѣсто вижъ, па зарадъ ритъма и *гостинъ*, *Страшимирва*, *Сулманъ*, *херимъ*, *хервимски* и др. Особито пъкъ сѫ за осѫда турското *салъ*, и говорнитѣ *га*, *гато*. Противни сѫ назвуцитѣ гърла, свѣтятъ, колé, рожбá, траýрни и др.

А. Теодоровъ-Баланъ.

Pod Vitoši. Bulharské sonety *Vladislava Šaka* Vydal, úvodem a poznámkami opatřil D-r Alfréd Rudolf. Cena 1 k. 20 h. 1905. Tiskem P. Franka v Táboře, м. 8°. 152 стр. + V.

Между българската книжнина и чешкото книжовно общество учительтъ отъ софийската мѫжка гимназия В. Шакъ е заслужилъ посрѣдникъ: стихове отъ Вазова, Славейкова, Христова и др., сподирени съ книжовно-животописни бѣлѣжки, той е обнародвалъ отъ врѣме до врѣме въ чешкото списание за междуславѣнско опознаване „Slovanský Přehled"; цѣлата книга „Цариградски сонети" отъ К. Величковъ г. Ш. прѣведе и съ граматичния строй на чешкия езикъ и свой отгледанъ поетиченъ усѣтъ засили прѣди нѣколко години, а сега се готви за издание прѣводътъ му на „Казаларската царица" отъ Вазова, — за издание отъ

Digitized by Google

сѫщия, който е издалъ и тия сонети „Въ политѣ на Витоша“, който е списалъ двѣ книги въ българско слово („Мария Луиза, първа българска княгиня“, 1899 и „За споменъ на героитѣ“, 1904.) и който отъ любовь къмъ българитѣ е основалъ особита „Българска книжница“ („Bulharská knihovna“).

Авторътъ на сонетитѣ „Pod Vitoši“ живѣе въ България вече 23 години, наблюдава срѣди българи тѣхния характеръ и наклонности, прѣцѣнява събитията на тѣхната история и съврѣмененъ животъ, па и самъ прѣживѣва тукъ свои лични сѫждения, радости и тѫги. И като небългаринъ по родина и възпитание, той е въ положение да отлѫча въ своитѣ прѣсѫди и впечатления българското самолюбие и домашния възгледъ отъ сѫщностьта и състоянието на нѣщата между насъ, — въ положение е, да ги прѣдстави безъ да ще отъ становище по-друго. Неговото становище естествено е „чешко“, а то ще каже за насъ братско, па и славѣнско; защото е знайно, че нийдѣ между славѣнитѣ не е тъй дълбоко проникнала идеята за славѣнско братство, за славѣнска взаимность обществена, книжовна, та дори и политична и економична, както между чеситѣ. Тя не е оная славѣнска идея, която у руситѣ почива върху православието, при все че и сама е подчинена на хегемонията на руската държава и езикъ; ала тя е повече способна отъ руската, да признае абсолутното равенство и свобода на всички славѣни въ племенния съюзъ, и е съзнателенъ дѣлъ въ свѣтозора на всѣкой чешки синъ. Заговорете съ едного отъ чешкитѣ занаятчии въ София за историята, политиката и поминъка, и вие ще чуете съ почуда, какъ искрено жали за славѣнската подчиненость на чужди господари, за славѣнското разединение, а найвече за нашето приятелство и приязънь спрѣмо „враговетѣ на славѣнството“. Далечъ е подобенъ възгледъ отъ мислитѣ на единъ братушка; а далечъ е и отъ възгледитѣ на цѣлата комай българска интелигенция, която сѣкашъ и недосѣща за наши национални и стопанско-политични смѣтки съ други народи, освѣнъ съ турцитѣ и съ полуостровнитѣ съсѣди. Не вѣрвамъ да сгрѣша, ако кажа, че между всички славѣнски народи българитѣ притежаватъ най-слабо славѣнско съзнание, та ако ще би и върху основа на православието, както чувствуватъ руситѣ, и въ днешно врѣме много послабо, отколкото е било прѣди десетици години, когато и нашитѣ вѣстници държаха редовни „славѣнски отдѣли“! Накѫдѣ вървимъ ние съ училищното и обществено възпитание и образование? . . .

Отъ своето становище г. Шакъ познава нашитѣ грѣшки, ала ни обича. Така дума самъ той въ сонета си (2), посветенъ на драгия му приятель Константинъ Величковъ, при когото, като румелийски директоръ на просвѣщението, бѣ вършилъ дѣлъ отъ учителската си служба въ Сливенската реалка и когото високо цѣни като работникъ за народно благо и като чувствителенъ славѣнинъ. За да ни познае и обикне, трѣба да е умѣелъ г. Шакъ добрѣ да „различава“; защото безъ тая придобивка на душата е мѫчно да разберешъ на нѣкого възторга въ мълчаливото съзерцание и признателностьта въ радушния поздравъ. И ще да сѫ неулучки на похвата „за различаване“ мислитѣ за българска безчувственость и неблагодарность, които образуватъ настроението на сонетитѣ му „Knjaginja Rajna“ (61), „Už zapomněli!“ (83). Обаче и подобни неулучки на-

мирать оправдание въ неопрѣдѣленитѣ, рекълъ бихъ безобразнитѣ форми на българската публична обхода. Онова поколѣние, което днесъ още дава изразъ на нашата общественость, нито се държи о наслѣдието на припроститѣ, ала умилни въ правдата си нрави на бащи и дѣди отъ робското врѣме, нито пъкъ владѣе смислено угладенитѣ показни способи на цивилизуваната чужбина. Това е причината, дѣто напр. посрѣдната заслуга прѣкалено се обсипе съ облаги, а значенитото дѣло бива заминато съ небрѣжливость; дѣто единъ министъръ постжпя съ сждбата на държавни служители тъй, както не би постжпилъ и единъ чорбаджия съ годинясалия ратай. „Княгина Райна" е страдала наистина заради панагюрското знаме; ала въ днешната си неволя не бива да спомня люто „осанната" на панагюрци, но достойно да подражава на „стария книгопродавецъ" у Вазова. Разминистъръ д-ръ К. Вачевъ ако е тъкмилъ да уволнява В. Шакъ, той не го е мислилъ затуй, че вече сме си свършили работата съ чешкитѣ учители, които ни сж чужди, но го е искалъ, защото прѣзрѣлъ да научи отъ стари българи, да тачи услугата, па неусвоилъ и отъ европейци, да цѣни опитностьта и похарчения за служба животъ. А така сж тъкмили и мислили и още правятъ всички наши Вачевци. Доказателство ми сж неизбройнитѣ случаи съ българи, какъвто случай прѣдставя г. Ш. съсъ себе си. Въ небългарщината на Шаковци нашъ властникъ намира не доводъ за капризна разпоредба, но случаенъ прѣдлогъ, зълъ извѣтъ. Когато има прѣдъ себе българи, той търси други прѣдлози: или ще ги кори за бесарабци, или ще имъ патяква македонщина, ако не и друго нѣщо изъ родословието или изъ частния животъ. Нели въ сериознитѣ политически разправии у насъ между националисти и русофили се туряше на важно мѣсто и вражиятъ доводъ, че Цанковъ не билъ българинъ, но цинцаринъ, циганинъ и пр.? Разликата е само, че небългаринътъ по родина и възпитание съвсѣмъ инакъ чувствува отровата на речй-довода „чужденецъ", нежели българинътъ плисъка на коя да е хула. И отъ тая страна би билъ правъ г. Ш., понеже то е най-послѣ субйективно състояние на духа. А това тъкмо е и внесълъ въ книгата си братътъ чехъ. Нему се струва дори, че сме забравили всичко минало — било велико, или страшно; — толкова начинътъ, по който си спомняме за него, му изглежда не доста шуменъ и трайно тържественъ.

Увѣренъ съмъ, че сонетитѣ на г. Ш. ще бждатъ четени въ родината му съвсѣмъ съ инакъвъ ефектъ, отколкото въ България. Не е работата, че другояче ще се схване художеството: то трѣба да си приеме еднаква цѣна повсждѣ; но повечето настроения на автора у насъ може би помалко ще се оправдаятъ отъ мотивитѣ имъ, нежели въ Чешко, или пъкъ не ще възбудятъ сжщия отгласъ. Такива ще бждатъ настроенията, що произлизатъ отъ чисто български прѣдмети. Отъ тѣхъ състои първиятъ дѣлъ на книгата, нареченъ „Изъ годинитѣ на дневния животъ" (Z let života hšednívo), съ 87 сонета. Вториятъ дѣлъ — „Изъ днитѣ, що болката направи свещени" (Z dní, jež bolest udělala svatými), съ 24 сонета — досѣга погледи, сжждения, впечатления, свързани съ прѣдмети отъ човѣшката сждба изобщо, а не специфично български. И на тия сонети мотивитѣ сж настанали „въ политѣ на Витоша"; ала въ тѣхъ нѣма мѣсто българската история, българинътъ съ държавата си, съ нърава и съ об-

Digitized by Google

ществениtѣ качества, както е въ първия дѣлъ сонети, но изрично личното щастие, скръбь или размишление на „чужденеца“ авторъ. Обаче съ подобенъ характеръ се срѣщатъ нѣколко сонета и въ първия дѣлъ, дѣто най-сетнѣ все пакъ авторовото лично настроение образува идеята на творбата („Музика въ градината“ 45, „Лебедъ“ 76, „Въ чужбина“ 78, „Като изпращахъ на гарата пѫтници за Чешко“ 79, „Сонетъ за моитѣ гушавци“ (гълѫби) 80, „Приказка“ 81, „Първи теменужки на пазара“ 84, „Слѣдъ неуспѣха“ 85, „Излетъ въ младинитѣ“ 87, „Ora Stude Et Labora“ 89, „Спектрална анализа“ 90, „Въ междучасието“ 92, „Слѣдъ смъртьта ще се явя на ученицитѣ си“ 93, „Моливи Národní Podník“ 95, „Моята статуя Славия“ 96, „Надъ гроба на песа ми“ 101, „Прѣгледъ на войската“ 102, „Чешки гробове“ 107).

Г-нъ Ш. е впечатлителна природа. Всѣка жива случка или външна поява е нагодена да му се открие съ нѣкоя особность, достойна за внимание, за почуда, за жалба на сърцето или за бодъ на разума. Щомъ се срѣщне съ такива потици, той веднага бѣлѣжи нови мотиви за едно или друго настроение (срв. 85, 95, 71, 73); а помагатъ му за това и силенъ усѣтъ на далечина отъ родина и свои, на дивность въ дѣлата и въ природата, и блѣнуване за сърдечни отзиви, за доблестни постѫпки, и острило на граждански хуморъ. По единъ зѫбецъ отъ неговата духовита прѣсѫда стърчи комай редомъ въ сонетитѣ. Това отговаря и на техничното построение на сонета, въ който подирнитѣ двѣ строфи трѣба изкусно да обявятъ единъ важенъ смисълъ, едно отбрано чувство, изобщо едно тънко движение на душата, подготвено отъ особноститѣ на уловения мотивъ. Ала тукъ съмъ въ несговоръ съ автора за сонетовата форма на всички обработени отъ него прѣдмети. Съврѣменното художество зафърля прѣзъ прагъ една по друга условноститѣ на досегашната теория, та е възможно да налузи сонетовото плетиво върху всѣка поетична снага. При все това то не ще може да забъши съвсѣмъ постулата за съотвѣтность между прѣдметъ като идея и външна форма; защото неприлѣга разказътъ за прѣдаване на несвѣстенъ копнежъ, нито пъкъ пѣсенниятъ възторгъ за промѣнливото боричкане между животнитѣ посоки. Така и сонетътъ ще остане да прилѣга красно само за такива изливи на чувството, за каквито го е създалъ на врѣмето човѣшкиятъ гений. Мене никога не е могла да ме възхити басня или сатира въ сонетъ. Не че е билъ може би никакъвъ поетичниятъ замисълъ, но защото неестествено се е совалъ той въ калъпа за два хармонични дѣла на художественото творение — мотивъ и настроение, изисквани отъ сонета и дирещи него. Поетската пощѣвка е изкарала напр. у К. Христовъ и „обърнатъ“ сонетъ; ала съ това и съ безразборната употрѣба на сонета далечъ още не е овседневено и комунизувано специфичното му лирическо естество. За двѣтѣ характерни части на съдържанието му настоява и външно римената връзка на строфитѣ му. Отъ тая страна ние сме лишени въ българската поезия отъ съвършени сонети. Между туй г. Ш. тъкмо тукъ е грижливо пазилъ най-строгитѣ искания: първитѣ двѣ строфи на всѣкой сонетъ у него иматъ само двѣ рими, що се чрѣдуватъ кръстомъ, или дружно и прѣскочно, та да свържатъ строфитѣ въ една цѣлость тъй, както се свързуватъ съ римитѣ си въ друга цѣлость и послѣднитѣ двѣ строфи (не всѫдѣ из-

Digitized by Google

държано). А защо не е пазилъ по сѫщия начинъ и вътрѣшнитѣ искания? Нима си остава сонетътъ пакъ сонетъ, ако се занемари хармонията между форма и съдържание? Сравнете за убѣждение красния сонетъ „Pilin“ 74 (правото е: „Pelin“!) съ оня бански протоколъ, надписанъ „V lázni“ 42 („Въ банята“). Ама ще кажете, че тамъ поезията се изплъзнала автору, и то е порокътъ на сонета. Обаче бѫдете справедливи да добавите, че тамъ липсува досущъ и какво годѣ съпоставяне между мотивъ и настроение, каквото тъкмо опрѣдѣля сонетова характеръ на „Пелинъ“, та и на „Лебедъ“ (разточенъ мотивътъ), „Пробуждане отъ сънь“ 77, „Въ чужбина“, „Сонетъ за моитѣ гушавци“, „Приказка“ (както „Лебедъ“) и др.

Изворътъ на мотивитѣ въ сонетитѣ „Изъ годипитѣ на дневния животъ“ — освѣнъ ония, които не сѫ специфично български — се опрѣдѣля съ българското отечество, съ бѣлѣжититѣ фактове на нашата история, особно на априлското възстание и на освобождението, съ дивна Витоша и трошавитѣ шопски радѣтели подъ нея, съ нововрѣмската българска столица и столични бѣлѣжитости, спомени, отлики и разходки; по тия мѣста чешката личность и работа неотмѣнно задължава г. Ш. спроти заслугата си съ поетиченъ поменъ. Въ тоя подирни смисълъ сѫ изработени сонетитѣ му „Софийски чеси“ 31, „Въ напуснатия харемъ“ 97, „Подъ Бармукъ“ 98, „Самотенъ гробъ въ чужбина“ 99, „На Шинка“ 100, „Изъ впечатленията на малки Йендо“ 106. Колкото и да цѣни „почтения поминъкъ“ и „горчива резигнация“ на всѣкого отъ своитѣ между насъ, той не имъ прѣмълчава и неохотата къмъ прѣдприятия, енергията къмъ пивото. Къмъ нѣкого отъ тѣхъ биха се отнесли негли и укоритѣ за прахосанъ животъ („Чужденци“, 30), за живаченъ, сир. барометърски гръбнакъ („Хамелеонъ“, 71). Собствената си учителска учтивость посочва като безсмъртна основа на любовьта отъ ученицитѣ му. Би трѣбало да заключимъ, че е приказна рѣдкость тая добродѣтель въ българскитѣ училища. Въ сѫщинскитѣ български сонети се редятъ прѣдъ насъ образити впечатления на заседѣлъ се въ столицата ни туристъ, на възхитилъ се отъ освободителната ни история четецъ; между тѣхъ особито личатъ характеристики на възстаници, увѣковѣчени въ „Запискитѣ“ на Захария Стояновъ, или въ творения на Вазова. Отдѣлни сонети въздигатъ безкористната служба на отечествения олтарь у опълченеца („Бай Алекси“, 63), изповѣдатъ грозавата мъсть на развързания страхъ спрѣмо жестокия родолюбецъ („Надъ гроба на Стефана Стамболовъ“ 103, „Падна“ 104), признаватъ заслугата на врътkаво подцѣнявания отъ невѣжеството поетъ („Вазову въ бѣлѣжника“ 94), веселятъ се отъ божата пощѣвка съ единъ „Колега попъ“ 91, или досѣщатъ потайната тѫга на добрата княгиня за Пианоре („Мария Луиза“ 105); а два сонета се глумятъ съ грѣшната високопарность на наши купувачи на учени титли по Швейцария и Германия („Philosophiae doctor“ 69, „Frisch promovirter J. U. Doktor“ 70). Паметницитѣ на София, двата ѝ моста, циганската махала и оскърбенитѣ храмове — джамията и Света София — сѫ прѣдпочетени въ сонети прѣдъ други столични градежи и мѣста. За нѣкои отъ тѣхъ авторътъ притежава особно схващане и архитектонически кроежъ (както и за статуята „Славия“). Италиянецътъ Перучети е извършилъ злодѣяние надъ изкуството въ паметника на Левски 34; ала еднакво съ него заслужваше негодуването, а

Digitized by Google

не гордостьта на г. Ш. и голѣманската безвкусица на чеха, архитектъ на Левския мостъ, 37. Въ негова сонетъ настроението има да се създаде отъ тия туристски вѣсти:градилъ го чехъ, води къмъ гарата и къмъ гробищата. Поезията полъхва у г. Ш., когато пише сонетитѣ си за „Българската земя“ (21), „отечеството на Кирила и Методия“ (22), най-вече за Витоша (23, 24, 25, 26), свидѣтелка на загинали слава и робство, и още посърдечно въ сонетитѣ за лична услада отъ нѣмъ разкошъ и прѣтръпнали спомени въ градската градина и подъ сѣнката на акациитѣ. Характеристикитѣ на епични наши личности сѫ смачкани въ тѣсното крѫжило на сонетитѣ. И ако е било г-ну Ш. до възбуждане на съотвѣтно за тѣхъ впечатление, той трѣбаше да направи както словенецътъ Ашкерцъ въ „Četrti zbornik poezij“ 1904: да не мисли съвсѣмъ за сонетова форма!

Умѣстенъ, пригоденъ е билъ сонетътъ за жалбата, за разкола между сърце и разумъ, за вътлпената отъ ядна злочестина вѣра, които сѫ тресли автора „въ днитѣ, що е болката направила свещени“. По тия именно сонети бива справедливо да се мѣри поетската мощь на г. Ш. Съ чърти дълбоки, ако и безъ силно движение, съ прѣдстави богати, ако и само въ невнятни образи, той ни въвожда въ усилията си да се радва и надѣе и ни открива измамата си въ щастието и вѣрата. Топлината, която едвамъ повѣва като отъ замбакъ въ нѣкои сонети отъ първия дѣлъ на книгата, тука пламти въ жаръ на болестенъ поплакъ и разочаруване. Мили чеда, рано грабнати отъ смъртьта, сѫ произвели болкитѣ на душата, а тия прорастили тѫжнитѣ сонети на поетовото размишление.

Ние благодаримъ на автора за показаната съ книгата му къмъ българския народъ любовь за истиностьта и справедливостьта. Издательтъ, който е написалъ къмъ книгата здравиченъ чешко-славѣнски уводъ съ биографски бѣлѣжки за г. Ш., е заслужилъ сѫщо нашата признателность съ вещния коментаръ къмъ сонетитѣ.

А. Теодоровъ Баланъ.

3295—1905

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Даскалъ Николай Карастояновичъ и неговата печатница.

Отъ В. Н. Златарски.

I.

Историята за началото на българското книгопечатане, което е било единъ отъ важнитѣ фактори за разширение просвѣтата у насъ, все още ще остане непълна, ако не се даде надлежното мѣсто въ нея на посестримата и съврѣменницата на солунската печатница — на самоковската печатница и на нейния основатель и притежатель, извѣстния български „книговезатель, книгопродавецъ и книгоиздатель, Николай Карастояновичъ (още и Карастояновъ), житель самоковски.“

Николай Карастояновичъ е роденъ въ Самоковъ около 1778 г. (умрѣлъ прѣзъ септемврия 1874 год. на около 96 години), и е расълъ въ една епоха, когато възгласътъ на неговия съепархиотъ, о. Паисия Хилиндарски, се бѣ вече разпространилъ по цѣлото българско отечество и бѣ пробудилъ народното чувство въ българскитѣ сърдца, а е дѣйствувалъ прѣзъ втората фаза на тая епоха, когато слѣдъ тежкитѣ врѣмена на кърджалиитѣ, българскиятъ народъ съ ново въодушевение и двойна енергия поде отново посѣтото отъ неговия възродитель — да отвоюва съ твърда рѣшителность за своя езикъ и народность подобаещето мѣсто между народитѣ въ турската империя на Балканския полуостровъ. Баща му Карастоянъ, единъ отъ виднитѣ самоковски граждани, жененъ първъ пѫть за Мария, дъщерята на п. Христо отъ Сапарево, се занимавалъ съ абаджилъкъ и билъ устабашия на абаджийския еснафъ. Той билъ извѣстенъ на цѣлото околно население подъ името Дели-Карастоянъ, и се е ползувалъ съ голѣма почить както между българитѣ, така и между турцитѣ за своята пъргавость и юначество. Като истински българинъ, който е живѣлъ въ сферата на непосрѣдственото влияние на единъ отъ най-главнитѣ центрове на българската просвѣта —

Digitized by Google

Рилския манастиръ, Карастоянъ далъ на своя синъ чисто народно възпитание, като се погрижилъ своеврѣменно да го снабди съ това, което отпослѣ му откри пѫтя за самостойна дѣйность, — съ българската грамота. Както е извѣстно, българскиятъ езикъ въ Самоковъ и околнитѣ села не е билъ никога изхвърленъ нито отъ църквата, нито отъ училището, но при все това Николай Карастояновичъ се училъ на българска грамота въ Рилския манастиръ, а така сѫщо тукъ ще да е усвоилъ занаята, който му е далъ срѣдства въ практическия животъ — книговезството, къмъ което той билъ принуденъ твърдѣ отъ рано да прибѣгне. Баща му, назначенъ отъ турцитѣ, прѣзъ врѣмето на кърджалийския бунтъ, на чело на една дружина отъ българи, да пази Самоковъ отъ зулумитѣ на кърджалиитѣ, които го мразили за отпора му и три пѫти палили кѫщата му въ Сапарево, загиналъ въ едно сбиване съ тѣхъ въ дефилето между Самоковъ и Дупница. Слѣдъ това, младиятъ Николай отначало изстѫпалъ на учителското поприще, като се главилъ въ течение на нѣколко години за учитель въ Самоковъ, Дупница и Сапарево, за което и получилъ прозвището *даскалъ*, съ което е билъ извѣстенъ въ Самоковъ. Но учителствуването на Карастояновича не ще да се е продължавало много врѣме, защото вече въ 30-тѣ години на миналия вѣкъ той се заловилъ, както ще видимъ, съ съвсѣмъ друга работа,[1]) и вѣроятно слѣдъ това се е занимавалъ съ книговезството, защото самъ той си прикача въ своитѣ издания прозвището „книговезатель“ на първо мѣсто слѣдъ името си.

Обаче неговиятъ пъргавъ, прѣдприемчивъ и любознателенъ духъ не е могълъ да се задоволи само съ тоя занаятъ, който не ще да му е доставялъ въ ония врѣмена доста срѣдства за прѣхрана. Той се посветилъ изключително на книжното дѣло, на което останалъ вѣренъ до самата си смърть. Бързото увеличаване броя на народнитѣ училища въ България прѣзъ второто десетилѣтие на XIX. в и нуждата отъ учебни и църковни книги отъ една страна, а отъ друга — и трудностьта на тѣхната доставка отворили за Карастояновича новъ изворъ за прѣхрана: сега той се заловилъ за книгопродавство, което отначало се ограничавало само съ продажба на църковни книги. Тия той доставялъ отъ Сърбия, съ която завързалъ твърдѣ отрано сношения и често, почти всѣка година, я посѣщавалъ. Кога за прьвъ пѫть К-вичъ е ходилъ въ Сърбия,

[1]) Обикновено се привежда като причина за напущането му на учителството това, че той билъ много строгъ и наказвалъ жестоко ученицитѣ, та поради оплакванията на родителитѣ, било му отказвано отъ настоятелството.

Digitized by Google

трудно е да се установи; но несъмнѣнно е, че това ще трѣба да се отнесе къмъ 20-тѣ години на миналия вѣкъ, когато Сърбия слѣдъ сдобиването си съ свобода заживѣ миренъ животъ. Сѫщо на тия спохождания на сръбската земя се длъжи и запознаването на К-ча по-отблизу съ книжното и печатарското дѣло въ Сърбия, което е и развило въ него мисъльта, отначало да съедини съ книгопродавството и книгоиздателството, а отпослѣ да се сдобие и съ собствена печатница въ Самоковъ.

Книгоиздателството К-чъ навѣрно е почналъ не по-късно отъ първитѣ години на третото десетилѣтие, защото отъ дошлитѣ до насъ книги, издадени отъ него, най-старата се отнася къмъ 1833 г., — *Часословъ,* печатанъ въ Бѣлградъ, а къмъ слѣдната 1834 г. се отнасятъ 1. *Букварь или началное оученіе* и 2. *житіето на св. Харалампия,* и двѣтѣ печатани въ Крагуевацъ. Но въ сѫщото врѣме той не забравялъ и своята завѣтна мисъль — сдобиването си съ печатница, която най-сетнѣ сполучилъ да осѫществи. Въ едно отъ пѫтуванията си въ България К-чъ купилъ навехто отъ частно лице една малка рѫчна печатница. Обаче съ купуването на печатницата не се свършили грижитѣ, които били свързани съ нея. К-чъ добрѣ разбралъ, че безъ особно разрѣшение отъ турското правителство, съ което трудно било да се сдобие по онова врѣме поради враждебното настроение на гръцкото духовенство спрѣмо българитѣ, свободно не ще може да я донесе въ България — Самоковъ, а още повече открито да работи съ нея. Но смѣлиятъ и енергиченъ Николай К-чъ не сѫ спрѣлъ прѣдъ тия прѣчки: той рѣшилъ да извърши първото и да почне второто тайно отъ властитѣ църковни и държавни. Споредъ разказитѣ на покойния вече дѣдо Д. Антикаровъ отъ Самоковъ, наскоро слѣдъ купуването на печатницата въ Бѣлградъ, разглобена на по-едритѣ части, К-чъ я натоварилъ на кола, като отгорѣ я покрилъ и затрупалъ съ машини за чаркове и по тия начинъ сполучилъ да я прокара прѣзъ границата и да я донесе въ Самоковъ, безъ да подозира нѣкой, че въ колата се намира бѫдещата разпространителка на грамотностьта въ България. Въ Самоковъ той тайно я настанилъ въ подницата (зимника) на своята малка и скромна кѫщица. Кога е станало всичко това, съ точность не е извѣстно; споредъ едно заявление на по-младитѣ синове на К-ча (отъ втората му жена), отъ 18. IX. 82 г. (вж. по-долу), а сѫщо по увѣренията на неговитѣ внуци, г. г. Иванъ и Димитъръ Карастояновн, извѣстнитѣ фотографи въ София, които сѫ слушали отъ баща си славния фотографъ и гравьоръ Анастаса Кара-

Digitized by Google

стояновичъ, най-голѣмия синъ на Николая К-чъ, печатницата била донесена и настанена въ Самоковъ още прѣзъ 1828 г. Разбира се, тая дата ние не можемъ да установимъ документално, но отъ друга страна пъкъ не можемъ да я отхвърлимъ, защото самитѣ извори, отдѣто я черпимъ, сѫ за сега едничкитѣ, които могатъ да вдъхватъ довѣрие. Както и да било, но, както ще видимъ по-долу, печатницата е била въ Самоковъ и работила вече прѣди 1835 г.

Надали може да се допусне, че когато К-чъ е купилъ и донесълъ печатницата въ Самоковъ, той е мислилъ веднага да пристѫпи къмъ работа — да почне печатане на книги, защото нему сѫ липсвали на първо врѣме най-необходимитѣ принадлежности на една печатница — буквитѣ; освѣнъ това нито една книжка излѣла отъ нея не е дошла до насъ отъ врѣмето близу до горната дата. По всичко се види, че първоначалната цѣль на К-ча при купуването и донасянето на печатницата въ Самоковъ е била да печата своитѣ извѣстни и на врѣмето си широко разпространени въ България икони-щампи, които сѫ се харчили доста много въ Самоковъ, понеже пѫтьтъ за Рилския мънастиръ бѣ прѣзъ тамъ, и всички поклоници на връщане си купували отъ тѣхъ за подаръкъ. Калъпи за тия щампи той отначало донесълъ отъ Св. Гора, а по-послѣ неговиятъ синъ Атанасъ самъ почналъ да ги приготвя по светогорскитѣ образци. Но при всичкото това ограничване въ работата на тая печатница, ние имаме доста основание да мислимъ, че К-чъ въ тоя, тъй да се рече, пръвъ периодъ на неговата печатница е правилъ опитъ да си служи съ дървени букви, изработени отъ сина му за печатане на книжки, съ каквито букви той си служилъ отпослѣ за инициали (вж. Часословъ отъ 1847 г.), защото Негово Високопрѣосвещенство бивши пловдивски митрополитъ Натанаилъ, запитанъ отъ г. Ивана Карастояновъ, не знае ли нѣщо за печатницата на дѣда му, въ едно писмо отъ 18 XI. 1904 г. отговори слѣдното: „Въ 1835 г. 22. априлия пристигнахъ въ Самоковъ съ моя благодѣтель, Іермонахъ Манасия отъ светогорския Зографски манастиръ, за да се уча въ новопоявившето се взаимно училище по таблици. Въ това училище учитель бѣше Николай Тенджеровъ, родомъ отъ сѫщия градъ: самоковецъ...... *Въ това исто врѣме Вашитѣ дѣди и бащи ни продаваха книжки исторически и нравствени съ церковни букви, съ означение мѣсто на печатането ту въ Виена, ту въ Венеция, но съдържанието имъ печатано скрито въ нижния етажъ на дома имъ съ букви направени отъ дърво.* Така се казуваше между насъ дѣцата, но съ очи не сме видѣли печатницата имъ. Послѣ печатница се откри

въ 1837 година по български въ Солунъ отъ единъ български калугеръ, родомъ отъ Дебъръ". Ние съжаляваме, че до насъ не се е запазила нито една отъ тия книжки, печатани съ дървени букви, за да се окончателно установи тоя фактъ. Обаче твърдението на дѣда Натанаила получава извѣстно потвърдение отъ другъ единъ документъ — паспортъ подъ № 380, изданенъ К-чу въ Гругусовацъ (сег. Княжевацъ) на 25. мартъ 1835 г. за три мѣсеца, съ който паспортъ се дозволявало отъ сръбския князъ Милоша Обреновича „Николи Стояновићу[1]) житель Самоковскомъ полази по свему предѣлу Княжества нашегъ *иконе и кньиги* продавати.[2]) Нѣма съмнѣние, че тукъ подъ „иконе" ние ще трѣба да разбираме неговитѣ щампи-икони, печатани на никому още неизвѣстната печатница; колкото пъкъ за *книгитѣ*, които е носилъ съ себе си К-чъ за продань, то надали може да се мисли, че това сж били само книги, издадени отъ него въ прѣднитѣ години 1833 и 1834 г. г. въ Бѣлградъ и Крагуевацъ, още повече че издаденитѣ отъ него прѣзъ тая година книги сж били назначени за „болгарски-те деца" и на славяно-болгарски езикъ; твърдѣ е възможно, че между тѣхъ ще да е имало и книги, печатани въ неговата печатница съ дървени букви, тъй като тѣ сж били, споредъ свидѣтелството на дѣда Натанаила, отъ по-общо съдържание. Както и да било, но ако К-чъ отива въ Сърбия отъ Самоковъ, за да продава книги, то очевидно е, че той не ще да е носилъ съ себе си сръбски книги, които той е могълъ да купи въ Сърбия, а такива, които сж били печатани въ Самоковъ и излѣзли отъ неговата печатница.

Но отиването на К-ча въ Сърбия прѣзъ пролѣтьта 1835 г. не е имало за цѣль само да продава икони и книги; това е било само начинъ да се сдобие съ срѣдства за други много по-необходими принадлежности за своята печатница. Опитътъ, да се работи съ дървени букви, както се види, се е оказалъ крайно труденъ и неудовлетворителенъ, и К-чъ вече замислилъ да се сдобие съ металически букви. Въ сжщата 1835 г. отъ Сърбия той отишълъ въ Буда-Пеща и тукъ сполучилъ да купи отъ будапещенската университетска печатница около 150 оки букви, които той благополучно донесълъ, разбира се, пакъ тайно въ Самоковъ.[3]) Обаче тая по-

---

[1]) Тукъ Карастояновичъ се нарекълъ *Стояновичъ* по политическо съображение, тъй като имената съ приставката *Кара* покрай името на Кара-Георгиевича били непопулярни въ онова врѣме, и той съ изхвърлянето на *Кара* отъ името си искалъ да избѣгне подозрѣние.

[2]) Вж. по-долу самия паспортъ, притурка № 2.

[3]) Вж. Пс. XXXII—XXXIII (1890), стр. 349.

Digitized by Google

купка била за К-ча и печатницата му сѫдбоносна, тъй като тя станала причина, да се открие нейното тайно сѫществуване. Наскоро слѣдъ завръщането на К-ча отъ Сърбия, вѣроятно къмъ края на 1835. година, директорътъ на сръбската княжеска печатница, нѣкой-си Берманъ, нѣмецъ, избѣгалъ, като злоупотрѣбилъ до 30 хиляди гроша. Въ разслѣдването дѣлото на Бермана нѣкой отишълъ, та наклеветилъ К-ча на княза Милоша, какво той ужъ купилъ споменатитѣ букви отъ Бермана, и то скришно. Тогава князъ Милошъ се обърналъ съ писмо до о. Неофита Рилски въ Габрово чрѣзъ своя агентъ „во Влахіи" съ просба, да узнае „подробно за тія слова (букви) (защото другъ не може да му даде добро извѣстіе), какви са и отъ гдѣ са купени, и да му извѣсти сущата истина". Така разказва самъ о. Неофитъ цѣлата тая история въ едно писмо до Райна Поповича отъ 20. XI. 1838 г. изъ Копривщица[1]), въ което между другото той опрѣдѣля датата на случката съ думитѣ „тая (т. е. 1838 г.) е третія година", слѣдов. случката се отнася къмъ 1836 г. Обаче отъ едно официално писмо на тогавашния сръбски агентъ въ Букурещъ, Михаилъ Германъ, братовчедъ на о. Неофита,[2]) отъ 15. май 1836 г. подъ № 81, което е дошло до насъ[3]), се види, че князъ Милошъ не се е обръщалъ съ писмо чрѣзъ своя агентъ до о. Неофита, а самиятъ агентъ се научилъ, какво „онай кньиговезацъ у Самокову купіо крадомъ отъ бывшегъ типографіе Княжеско-Србске директора Бермана слова, коима оћe реченой кньиговезацъ да печати кньиге у Самокову съ надписомъ да су щампане у типографіи Сербской". За всичко това той освѣдомилъ княза Милоша, а послѣдниятъ „заповѣди ни, пише понататъкъ М. Германъ, предписаниемъ одъ 1.-ог тек. № 199 да се постарамъ сазнати болѣ о томъ дѣлу (т. е. за сношенията на К-ча съ Бермана), и сазнавши што достаточно, учинитъ му тое извѣстіе". Разбира се, Германъ се обърналъ къмъ братовчеда си о. Неофита, макаръ че тоя въ даденото врѣме не се е намиралъ въ Рилския манастиръ, т. е. близу до Самоковъ, но вѣроятно, нему сѫ били извѣстни близкитѣ и приятелски отношения на о. Неофита къмъ К-ча, и за това той би могълъ да узнае всичко подробно и непосрѣдствено отъ послѣдния. „За овако дѣло, пише Германъ, нико ме болѣ извѣстити не може". „Опеть вы молимъ, четемъ понататъкъ въ писмото, докле да ви распытате, по преко достовѣрны людій,ималъ Самоковскій

[1]) Ibidem, стр. 348 и сл.
[2]) Вж. „Извѣстия на истор. дружество въ София", кн. I, стр. 23.
[3]) Вж. Сбм. кн. VIII, стр. 428.

Digitized by Google

кньиговезацъ каквы слова и друга студія къ печатани кньига нужна? и ако ій имаіе, где ій купіо? — Елъ одъ Бермана или одъ кога другогъ? — За ово све да ми после явите посредствомъ писма на мене овамо управлѣногъ“. Тоя пасажъ ни ясно говори, че К-чъ билъ не само оклеветенъ за покупката на буквитѣ отъ Бермана, но още заподозрѣнъ, да ли не е купилъ и други нѣкои нѣща, нужни за печатане на книги. Въ заключение Германъ посочва, какво ще послѣдва, ако се окаже истина, че буквитѣ сѫ купени отъ Бермана. „Ако доволно усведочити се узможе, да е выспоменутый кньиговезацъ крадомъ одъ Бермана слова купіо, сида (?) ћу я стварь кньигу (?князу) явити, и онъ ће своимъ путемъ гледати, да се то дѣло изслѣди и томъ се кньиговезцу забрани кньигопечатани“. По тоя начинъ зла участь е очаквала К-ча и неговата печатница. Но писмото на Бермана, покрай разясненията, които ни дава за цѣлата история, важно е за насъ въ още едно отношение. Както видѣхме, Берманъ узналъ билъ, че съ купенитѣ букви „оће реченой кньиговезацъ да печата кньиге у Самокову съ надписомъ да су щампане у типографіи Сербской“, отъ което става ясно, че клеветникътъ на К-ча е знаилъ не само намѣрението му, но и практиката, съ която К-чъ си е служалъ — да поставя напечатанитѣ въ неговата печатница въ Самоковъ книги съвсѣмъ друго мѣсто на печатането, а това е още едно доказателство, че К-чъ дѣйствително е вече печаталъ прѣди 1836 г. книги на печатницата си.

Агентовото писмо о. Неофитъ изпратилъ въ Самоковъ до Димитра х. Іоановича[1]), като го придружилъ съ свое писмо, въ което му писалъ да го покаже на К-ча, и въ сѫщото врѣме съвѣтвалъ послѣдния „да не дерзне безъ изинъ да щампа нѣщо, защо може да пострада нѣкое зло, и жалилъ му дѣцата и жената да не останатъ бѣдни“.[2]) Както агентовото писмо, така и съвѣтътъ на о. Неофита силно изплашили бѣдния К-чъ, още повече че той, макаръ и да билъ неправедно оклеветенъ въ покупката на буквитѣ, билъ компрометиранъ съ друго едно нѣщо въ дѣлото на Бермана. Димитъръ х. Іоановичъ пише въ писмото си до о. Неофита отъ 18. VIII. 1836 г., че когато посочилъ агентовото писмо на К-ча, тоя „смиренно припада и цѣлува ви (на о. Неофита) десницата проси прощеніе ради оніа таблици и граматики що донесе некога“.[3]) Работата е тая,

---

[1]) Смрикаровъ, извѣстенъ самоковски дѣецъ по черковния въпросъ, ученикъ на о. Неофита и по-сетнѣ тестъ на Карастояновичевия синъ Анастаса.

[2]) Вж. Пс. XXXII—XXXIII, стр. 349.

[3]) Вж. Сбм. кн. IV, стр. 624.

Digitized by Google

че още въ 1835 г., когато билъ въ Сърбия, К-чъ се отбилъ въ Карагуевацъ, дѣто въ това врѣме се намирала княжевската сръбска печатница, и се печатали „Взаимноучельнитѣ таблици“ и „Болгарската грамматіка“ на о. Неофита подъ надзора на неговия повѣреникъ Христодула Костовичъ.[1]) К-чъ тукъ успѣлъ да купи отъ печатаритѣ или, може би, отъ самаго Бермана, скритомъ отъ Христодула, по нѣколко екземпляра отъ токо що отпечатанитѣ таблици и отъ граматиката, разбира се, за много по-евтина цѣна, отколкото тѣ били опрѣдѣлени, и ги донесълъ въ Самоковъ, дѣто почналъ да ги продава по-скжпо отъ опрѣдѣлената имъ цѣна, тъй като тѣ не били още пуснати въ продажба. Обаче тая тайна „афера“ на К-ча скоро се открила и достигнала до ушитѣ на о. Неофита. Въ едно отъ писмата си Д. х. Іоановичъ отъ 29. VIII. 1835 год. (т. е. слѣдъ завръщането на К-ча отъ Сърбия) отъ Самоковъ пише на о. Неофита: „Отъ граматиките нови, ако имате колай проводи ни, *защо Карастояновичъ донесе неколко, и отъ 12 гроша долу не ги дава,* ако бадатъ по на есапъ (евтини) проводи ни неколко, макаръ колко за своите ученици“;[2]) а пъкъ тогавашниятъ самоковски учитель Николай Христовичъ (Тенджеровъ) дванайсетъ дена по-късно въ писмото си отъ 10. IX. 1835 г. изъ Самоковъ пише на о. Неофита между другото и слѣдното: „За това пакъ, що ви сам писалъ за грамматики да ми проводите още 20„ та да станатъ 25„ понеже Карастояногліа направилъ работа съ типографите та му скритомъ негли отъ Христодула ударили до 15„ парчета, които добре повезани даде ги по 10„ гроша на децата, да беше на друго мѣсто требаше да бадатъ по 5“ повечь само отъ мене да ги купат, но самоковцы им е името“.[3])

Разбира се, о. Неофитъ не се забавилъ да попита и дори да сгълчи Христодула за тая работа, но послѣдниятъ вѣроятно нищо не можилъ да направи, тъй като къмъ края на 1835 год. той се билъ завърналъ въ България; но при все това „аферата“ на К-ча трѣба да е станала извѣстна на сръбскитѣ власти при разслѣдването на Бермановото дѣло. Ето защо и агентътъ Германъ горѣ-споменатото си писмо до о. Неофита почва съ думитѣ: „Я сатъ овде разумео, како е онай кньиговезацъ у Самокову и пр.“, т. е. че нему е билъ вече извѣстенъ К-чъ по тая работа. Обаче Христодулъ Костовичъ не се забавилъ да от-

[1]) Вж. писмото му отъ 15. II. 1835 г. до Неофита, въ Сбм. кн. III, стр. 400.
[2]) Вж. Сбм. III, стр. 402.
[3]) Ibidem.

Digitized by Google

мъсти на К-ча за тая му постжпка. Слѣдъ отпечатването на о. Неофитовитѣ таблици и граматики Христодулъ се завърналъ въ България прѣзъ втората половина на 1835 г., а прѣзъ януария 1836. ние го намираме въ Свищовъ, отдѣто той ималъ намѣрение „да мине отсреща", т. е. да отиде въ Влашко — въ Букурещъ, несъмнѣнно, по поржчката на о. Неофита, защото чакалъ неговъ отговоръ въ Свищовъ.[1]) Както се види, Христодулъ, слѣдъ като получилъ очаквания отговоръ отъ о. Неофита, заминалъ прѣзъ февруария или мартъ с. г. за Букурещъ, дѣто се срѣщналъ съ агента М. Германа и, тъй като той вече успѣлъ да се научи, че К-чъ е донесълъ въ прѣдната година нѣкакви си букви, намислилъ сега да си отмъсти на К-ча — да го оклевети, че той е купилъ буквитѣ въ 1835 г. отъ Бермана.[2]) Дали Христодулъ е направилъ тая клевета съ знанието на о. Неофита, трудно е да се каже; но въ всѣки случай, послѣдниятъ въ едно писмо отъ 29. XII. 1836 г, което по-долу обнародваме за първъ пжть, сваля всичката вина за оклеветяването на К-ча върху Христодула: „все това, пише о. Неофитъ, е произошло отъ Бермановото бѣгство, и отъ Ахристодуловото плевелосѣятелство". Но при все това о. Неофитъ въ писмото си, изпратено съ агентовото до Д. х. Іоановичъ, не е пропусналъ случая да спомене за отнесенитѣ отъ К-ча тайно изъ Крагуевацъ таблици и граматики, та и за това Д. х. Іоановичъ, както видѣхме, пише о. Неофиту, че К-чъ „смиренно припада и цѣлува ви десницата проси прощеніе ради *онія таблици и граммтики, що донесе некога*". Така била открита тайната „афера" на К-ча съ таблицитѣ и граматикитѣ, и скроено оклеветяването му за покупката на буквитѣ.

На първо врѣме слѣдъ прочитането на агентовото писмо и изслушването съвѣта на о. Неофита, К-чъ се намиралъ въ отчаяние още повече, че отъ края на Германовото писмо той е могълъ да разбере, че цѣлата му работа може да пропадне, защото сега се вече открило, че той има печатница безъ прѣдварително разрѣшение на властьта. За това той не се забавилъ да се оправдае прѣдъ о. Неофита отъ една страна, като се разкаялъ за таблицитѣ и граматикитѣ и поискалъ прошка, а отъ друга — като му изпратилъ на 3. септемврия с. г. писмо, въ което обяснилъ, че бук-

[1]) Ibidem, кн. IV, стр. 632.
[2]) Клеветата на Христодула ще трѣба да отнесемъ къмъ мартъ или априлъ 1836 г., защото Германъ получилъ отъ княза Милоша заповѣдь на 1. май, слѣдоват. трѣбало е врѣме, за да напише Германъ писмо до Милоша и да получи отговоръ.

Digitized by Google

витѣ той „зелъ отъ Будимската тvпографiа, а не отъ сербската, и има и ἀπόδειξιν (т. е. свидѣтелство) отъ тамо".[1]). Но при все това К-чъ като че ли съзнавалъ, че той не ще може вече да работи съ тия многошумни букви, оплаквалъ му се отъ отчаеното си положение, като между другото въ това сѫщото писмо писалъ: „мислимъ да ги (буквитѣ) носимъ въ Бѣлградъ да ги продамъ да зема парыте поне на матерiала или да ми нащампатъ нѣщо за тѣхъ"; впрочемъ съ тия думи той, може би, да е искалъ да подѣйствува върху о. Неофита, за да не му попрѣчи съ нѣщо да използува буквитѣ си и найсетнѣ искалъ съвѣта му, какъ да постѫпи въ случая. Обаче покрай всичко това К-чъ не ще да е пропусналъ, вѣроятно, да изкаже подозрѣние, отдѣ е излѣзла клеветата, па може би да е обвинилъ и самаго о. Неофита, още повече че въ устнитѣ разкази на стари самоковци оклеветяването на К-ча се хвърля върху самаго о. Неофита[2]). Както и да било, но писмото на К-ча е било дотолкова доказателно и ясно, че о. Неофитъ трѣбвало да констатира и признае за измислена клеветата за буквитѣ прѣдъ сръбския агентъ Германа,

---

[1]) Вж. Пс. XXXII—XXXIII, стр. 349.

[2]) Да правимъ това заключение ни дава основание слѣдното обстоятелство. Въ Post-scriptum'a къмъ писмото си отъ 30.XI.1838 г. до Райна Поповича, о. Неофитъ пише: „Втори пѫть ще ви опиша една исторiя за нѣкого Николая Кара-Стояновича Самоковлiя, която се отнася къмъ тоя тvпографически подлогъ, за която може и да имате вѣдѣнiе, и ако имате, кажете ми да се не трудя всуе. Ще ви пратя и писмата, що имамъ отъ него за лучшее увѣренiе ваше". (ПС. XXXII—XXXIII, стр. 347—348). А пъкъ слѣдното си писмо отъ 20.XII. с. г. о. Неофитъ почва така: „На 2-й текущаго получивъ ваше предражайше ми писмо не могохъ да ви се отвѣстимъ въ прешедшата недѣля заради слѣдующата причина. Едното писмо Карастояновича со всичкото ми прилѣжно изисканiе никакъ не возмогохъ да намѣримъ, не знамъ куда се е дѣнало; и понеже ми оставаше еще нѣкоя надежда дано го намѣримъ, за то отложихъ до сега отвѣтатъ, но ни тако не могохъ да го намѣримъ; види се да се е изгубило нѣкаде всеконечно, понеже е ещѐ пó лани пратено (сир. тая е третiя година). И молимъ да ми опростите, защото се показвамъ като лажецъ предъ васъ; но азъ, понеже вардимъ сичките писма, прiятелски и непрiятелски, потребны и непотребны, имахъ го като въ кѫрпа вѫрзано и мыслехъ си, като разбѫркамъ сичките писма, ще го намѣримъ, а то погрѣшихъ въ томъ. И сега убо другото писмо негово, като е скоро получено, испращамъ ви, а на старото содержанието бѣше слѣдующето" (пакъ тамъ, стр. 248). Колкото и да се старае о. Неофитъ да убѣди приятеля си въ това, че изгубилъ писмото на К-ча, все пакъ изглежда отъ самитѣ му дълги извинения, че това не е истина, защото съдържанието на едно писмо, писано прѣди близу три години, не може да се помни съ такива подробности, съ каквито го прѣдава о. Неофитъ; освѣнъ това въ второто си писмо той дори привежда цѣлъ цитатъ отъ уже загубеното Карастояновичево писмо, което нито най-силната паметь не би могла да възпроизведе слѣдъ толкова дълго врѣме; най-сетнѣ такова едно важно писмо, каквото е било въпросното, о. Неофитъ никога не би допусналъ да се изгуби, още повече че той винаги, както и самъ се признава, най-щателно е пазилъ кореспонденцията си. Всичкитѣ тия съображения ни даватъ доста основание да мислимъ, че въпросното писмо о. Неофитъ е ималъ подъ рѫка, но той не се рѣшилъ да го изпрати на Р. Поповичъ, както направилъ съ второто, защото се е страхувалъ, че то ще го компрометира прѣдъ добрия му приятель съ изказанитѣ въ него подозрѣния отъ страна на Карастояновича.

Digitized by Google

или, както той пише, „така и азъ го оправдахъ предъ господ: Милоша“. По тоя начинъ се свършила цѣлата тая знаменита история съ нещастнитѣ букви на К-ча[1]). Обаче тъкмо тая история разкрила за о. Неофита сѫществуването въ България на това, за което той вече мечталъ да се сдобие или да отвори, — на една печатница и то въ Самоковъ.

II.

Труднноститѣ, съ които е било свързано за онова врѣме печатането на книги вънъ отъ България, и които сѫ тъй добрѣ описани въ писмата на архимандрита Неофита Хилиндарски (Бозвели),[2]) и въ писмото на Христодула Костовичъ по поводъ печатането на Неофитовитѣ таблици и граматики въ Крагусвацъ,[3]) породили още въ 1835 г. у о. Неофита Рилски мисъльта, че ще бѫде много подобрѣ, ако се окаже възможно да се открие печатница въ България, още повече че той е вече готвилъ своя лексиконъ, печатането на който не е било възможно да се повѣри другиму. Историята на Карастояновичевитѣ букви сега му открила, че е възможно да се постигне осѫществението на тая мисъль. Затова той сега поискалъ да се възползува отъ наготово вече стъкмената отъ К-ча печатница. Наскоро слѣдъ получването оправдателното и разяснително писмо на К-ча, което, неизвѣстно по коя причина, попаднало въ рѫцѣтѣ му чакъ на 5. ноемврия, о. Неофитъ още на слѣдния

---

[1]) Считаме за нужно да прѣдадемъ тукъ и сѫществуещото устно прѣдание за тая история. Споредъ разказитѣ на стари самоковци, когато клеветата, какво К-чъ ужъ купилъ печатница (т. е. буквитѣ) отъ Бермана, дошла до княза Милоша, той веднага изпратилъ свой *татаринъ* (специаленъ куриеръ) въ София при пашата съ искане да му се прѣдаде Николай Карастояновичъ и да се откара въ Бѣлградъ на сѫдъ. Софийскиятъ паша веднага съобщилъ на каймакамина въ Самоковъ да разпита за всичко и незабавно да изпрати К-ча въ София. Каймакаминътъ свикалъ чорбаджиитѣ и ги разпиталъ, има ли въ Самоковъ печатница и отдѣ е купена. Чорбаджиитѣ обадили тогава, че печатницата е купена въ Б.-Пеща, а не въ Сърбия, за удостовѣрение на което самъ К-чъ показалъ свидѣтелство—разписка, и по тоя начинъ тѣ не дали да се откара К-чъ въ София. Каймакаминътъ пъкъ казалъ, че него не интересува, има ли печатница, но иска само да знае, отдѣ и какъ е купена. Като се убѣдилъ, че тя не е нито открадната, нито пъкъ купена отъ Бермана, каймакаминътъ съобщилъ всичко на пашата, и втори пѫть не се явилъ никой да търси К-ча. — Съдържанието на това устно прѣдание се значително отличава отъ това, което се установява отъ документитѣ; изглежда то да е легенда, тъй като въ него се бърка печатницата съ буквитѣ. Впрочемъ възможно е, щото князъ Милошъ, слѣдъ като изпратилъ своята заповѣдь до агента Германа да изпита за историята на буквитѣ, да е прибѣгналъ къмъ горѣ-описания начинъ, за да разкрие по-скоро прѣдполагаемитѣ прѣстѫпления, или пъкъ за по-голѣма увѣреность и сигурность, слѣдъ като получилъ доклада на агента за резултата отъ неговитѣ разслѣдвания, да се опиталъ да провѣри послѣднитѣ. Тъй или инъкъ отсѫтствието на дати въ приведеното прѣдание не позволява да се установи неговата истиность.

[2]) Вж. Извѣстия на истор. друж. въ София, кн. I, стр. 21 и сл.

[3]) Вж. Сбм. кн. III, стр. 400.

Digitized by Google

мѣсецъ 29. декемврия 1836 г. му изпратилъ второ писмо, въ което той излага изцѣло кроежитѣ си за печатницата. Като насърдчава К-ча да се не отчайва отъ историята на буквитѣ, защото „сія болѣзнъ, пише той, нѣсть къ смерти (якоже глаголите), но принадлежитъ само до единой невинность, и҆ слѣпому е ꙗ҆вна, аще тако есть вещь, ꙗ҆коже мнѣ представляете, и азъ обясниxъ вашето неправедно оклеветаніе обстоятелно, того ради и будите о томъ безпечни. все това е произишло отъ Бермановото бѣгство и отъ Ахристодѹловото плевелосѣятелство“, той на отчаянието Карастояновичево му дава слѣдния отвѣтъ: „искате ми совѣтъ заради земаните слова̀, и азъ ви быхъ подалъ добрый совѣтъ. (по недостаточному моему уму) ако бы ми допущало сега време то да се простирам, но за весма тѣсное время, весма кратко вы вопрошавам да ме увѣдомите за слѣдѹющите воспросы, и втори пѫтъ имамъ писати вамъ пространно, и изложити вамъ сичките мои мнѣнія о томъ. и перво, да ми извѣстите, тія работы кога замыслихте, допытахте ли се съ нѣкого разѹмна и вѣжда мѫжа, или просто безъ всяко допытаніе го направихте; и като говорите, защо имате отъ тамо свидѣтелства и дозволеніе, за въ тѹрецката держава има ли дозволеніе, за който ще да оупотреби тѵпографїа; извѣстни ли сте о томъ, или ни; и ако би се намѣрилъ нѣкой да подкрѣпи това дѣло и҆мѣннымъ подкрѣпленіемъ (понеже говорите защо сте недостаточни съ иждивеніе то), можете ли го произвести въ дѣло, да го работите сирѣчъ, иматъ (? имате) ли тоя искѹсъ, наѹчили ли сте сички те потребни оупотребленія, или съ него ще се испытѹвате; и҆ ако немате отъ никого дозволеніе, и бѹде возбранено това дѣло отъ державствѹющи те, имате ли нѣкой способъ да испросите изинъ от гдѣто требува; Тія вопросы ми разрѣшите, и не отчаявайтеся, защото сте ги зели, нито мыслете да ги вращате назадъ, но наѹчете се, ако не е возбраненно от державата, за иждивеніе немайте никоя грыжа, азъ (ако любите) да се соединимъ съ васъ, весма ще да бѹде желателно дѣло, можеме и въ совершенство да го приведемъ, но азъ самъ наѹченъ прочъ, да не полагамъ никое основаніе на песцѣ, за то и това велико зданіе наипаче твердѣйшаго основанія требѹетъ. Немедленно прочее оувѣдомите мя о всемъ, и азъ рекѹ вамъ вторицею, что будете дѣлать, и остаю ожидая вашего скорѣйшаго отвѣта“.

Както въпроситѣ, които о. Неофитъ задава въ това писмо К-чу, така и прѣдложението, което му прави — да се сдружатъ наедно, като го снабди съ нужнитѣ парични срѣдства, и да почнатъ рабо-

Digitized by Google

тата, ясно ни рисуватъ, какви намѣрения е ималъ той въ даденото врѣме за онова „велико зданіе“ — печатницата, откриването на която той мислилъ да постави само на „твердѣйшее основаніе“. Посетнѣ въ писмото си до Райна Поповича отъ 20. XII. 1838 г. о. Неофитъ за това свое писмо пише: „Потомъ (слѣдъ първото Карастояновичево писмо) азъ пакъ му писахъ вторицею и пытахъ го да ми каже, като е захваналъ тая работа, допыталъ ли се е съ нѣкои разумны человѣцы и съ чіе дозволеніе е дерзналъ, и тогава му обѣщавахъ, като ми обяви, да му дамъ совѣтъ, какъ да поступи съ това дѣло и да му спомоществувамъ и азъ словомъ и дѣломъ; а той по какви причины не знамъ защо, ми не отговори толко време (заключавамъ защо е подозрѣвалъ нѣщо)“.[1]) О. Неофитъ е неправъ, като казва тукъ, какво обѣщалъ К-чу, „да му даде совѣтъ, какъ да поступи съ това дѣло“, защото, както виждаме отъ самото писмо, той му е изложилъ подробно, какво му е намѣрението. Но горната бѣлѣжка въ писмото до Р. Поповича е важна за насъ по това, че тя право ни говори, че К-чъ не отговорилъ на Неофитовото второ писмо въ 1836 г., или защото се е боялъ да не би изказаното отъ о. Неофита намѣрение да е нѣкоя хитра ловушка, както и самъ о. Неофитъ прѣдполага въ писмото си до Райна, или пъкъ защото той изобщо не е могълъ да му даде на първо врѣме положителенъ отговоръ, тъй като, ако К-чъ е билъ снабденъ, може би, съ всички необходими срѣдства, за да печата книги на своята печатница и е билъ въ състояние успѣшно да покара работата, то у него е липсвало едно отъ най-главнитѣ условия за работата на печатницата — дозволение отъ властьта, а пъкъ безъ такова, о. Неофитъ никога не би се рѣшилъ да се залови за това дѣло, защото той е билъ „наученъ прочъ да не полага никое основаніе на песцѣ“. Освѣнъ това, самъ о. Неофитъ въ цитираното вече отъ 30. XI. 1838 г. писмо до Р. Поповича самъ изтъква, че това е било главната причина, задѣто не можилъ да се възползува отъ печатницата на К-ча. „Азъ до сега, пише той, ако самъ помыслилъ нѣкогашъ (а това е било, както видѣхме въ 1836 г.) за тѵпографіа въ нашыте страны, сичките ми надѣжды унищожавала е *невозможностьта за испрошеніе дозволеніе, и друго нищо не ми се е показвало препятственно за да може да я буде*“.[2]) Както и да било, но необяснимото за него мълчание на К-ча може да се смѣта като една отъ главнитѣ причини, които сѫ накарали

[1]) Вж. Пс. XXXII—XXXIII, стр. 349.
[2]) Пакъ тамъ, стр. 348.

Digitized by Google

о. Неофита, тоя пжть да се откаже отъ своята мисъль за врѣме, докато му се прѣдставилъ скоро новъ случай да заговори пакъ за печатница.

При всичко че съ доставянето на металическитѣ букви К-чъ могълъ да пристжпи къмъ една по-добра и по-бърза работа съ своята печатница, обаче, както се види, той не се е рѣшавалъ да прѣдприеме нищо на първо врѣме, едно, защото била още прѣсна въ умоветѣ историята съ буквитѣ, и, друго, защото сега е било вече на всички извѣстно, че той притежавалъ тайно печатница, а пъкъ официално дозволение отъ властьта нѣмалъ. Затова надали може да се прѣдполага, че той е почналъ да работи съ новитѣ букви още въ 1836 г., па навѣрно и печатницата не ще да е била още стъкмена за работа съ тѣхъ. Но отъ друга пъкъ страна надали може да се прѣдполага, че той за винаги се отказалъ отъ своята печатница, за снабдяването съ която той положилъ толкова много трудъ, и която му струвала толкова грижи и безпокойствие. Като виждалъ, че слѣдъ историята съ буквитѣ никой повече не го потърсилъ и безпокоилъ, несъмнѣнно К-чъ отново се е заловилъ за понапрѣжната си работа — книгопродавството и въ сжщото врѣме не прѣставалъ да се грижи за окончателната уредба на печатницата, което може би, ще трѣбва да се постави въ свръзка съ послѣдното писмо на о. Неофита, защото, макаръ К-чъ и да се отнесълъ доста подозрително къмъ това писмо, все пакъ въ него той е намѣрилъ единъ видъ насърдчение и подържка да продължава почнатото дѣло. Какъ е прѣминала за К-ча 1837 година: дали той е правилъ опити, за да печата съ новитѣ букви, ние нищо не знаемъ, защото за сега нийдѣ не намираме за него каквито и да били извѣстия. Но за то пъкъ въ слѣдната 1838 година К-чъ изпжква отново на сцената. Въ едно писмо на самоковския учитель въ това врѣме, Николай Христовичь (Генджеровъ) до о. Неофита съ дата 12.VII. 1838 г. четемъ слѣдното: „Анастасіматарат и Грамматіката Славянска що ги проводих Іоанчу Гергіевичу треба да ги прия, аз се лишавам отъ нея за любоват му, но и имам церковныат анастасіматар, *а Граматіки, имам въсть отъ Карастояновича, защо слѣдъ 20 „дни ще донесе сос пришествіето му из Сербія, земал е и още, незнам колку, псіфіи за тисненіето. и кога-то дойде без забавленіе ще му отпишеме за сичко що донесе от тамо, пише же защо наидоволно и разны книги, и Славянски Грамматіки на 25 „парчета“*[1]).

[1]) Вж. Сбм. кн. VIII, стр. 430.

Digitized by Google

И тъй лѣтото въ 1838 г., т. е. прѣди още да отговори на второго Неофитово до него писмо, К-чъ се намиралъ въ Сърбия, кждѣто билъ отишълъ за „разни книги“ и главно за „Славянски Грамматіки“, но въ сжщото врѣме той „земал и още, не знамъ колку *псіфіи за тисненіето*“. Подъ *псіфіи* отъ гръц. τὸ ψῆφι, се разбира буква, шрифтъ и особено знакове на съкращението или титлитѣ. Слѣдов. въ това си пжтуване въ Сърбия К-чъ се сдобилъ съ нови принадлежности за своята печатница — титлитѣ, тъй като будапещенскитѣ букви били отъ църковно-славянски шрифтъ. Тия знакове сж били отъ голѣма важность за К-ча, тъй като тѣ сж значително спестявали буквитѣ Съ тия придобивки К-чъ се смѣталъ вече готовъ да почне работата съ печатницата, разбира се, все пакъ тайно, или по-добрѣ безъ позволение отъ властитѣ. Че К-чъ е работилъ на своята печатница, или по-добрѣ, печатницата му е била стъкмена за работа въ това врѣме, се види отъ това, че когато въ 1838 г. мисъльта за откриване печатница въ България отново била подета отъ о. Неофита, ние виждаме К-ча готовъ да се отзове на новата Неофитова покана.

Антагонизъмъ, който се бѣ породилъ прѣзъ 30-тѣ години между одескитѣ българи отъ една страна и о. Неофита и Райна Поповича отъ друга по въпроса за българския правописъ, оказа своето влияние и върху съревнуванието на двѣтѣ борещитѣ се страни по въпроса за откриването на печатница въ България. Както е извѣстно, В. Априловъ и Н. Палаузовъ, слѣдъ откриването на Габровското училище, възмечтали „устроить въ Габровѣ маленькую типографію съ болгарскими и греческими литерами, чтобы избѣгнуть отправки самихъ сочинителей и переводчиковъ въ Будимъ (столицу Венгріи), гдѣ самое выгодное печатаніе (по 13 рубл. асс. листъ съ бумагою), но куда должно послать сочинителя для корректуры, который тѣмъ издерживается, и если гдѣ занятъ лекціями (какъ на прим. Поповичъ), то оставляетъ своихъ учениковъ на нѣсколько мѣсяцовъ“. За изпълнение на тоя планъ тѣ се обърнали въ 1837 г. къмъ Самоския князъ Богориди съ просба, да имъ изходатайствува позволение, отдѣто трѣба[1]). Своето ходатайство тѣ водили още и прѣзъ архимандрита Неофита Бозвели, който токо що се бѣ поселилъ въ тая година въ Цариградъ. Но одесититѣ нѣмали успѣхъ нито прѣзъ едното, нито прѣзъ другото мѣсто. Споредъ едно извѣстие на Райна Поповичъ, което

[1]) *Ю. Венелинъ,* О зародышѣ ново-болгарской литературы, Москва, 1837, стр. 40—44. — *В. Априловъ,* Денница ново-болгарскагo образованія. Одесса, 1841, стр. 24. — Пс. XXXII—XXXIII, стр. 338 и сл.

Digitized by Google

той узналъ отъ свои приятели, които били въ Цариградъ, когато се полагалъ търновскиятъ митрополитъ Неофитъ, а архимандритъ Неофитъ Бозвели за неговъ протосингелъ, Богориди „отвѣщалъ наздраво, чи ѿнюдъ това не може да буде: а казалъ, чи и нему самому писали ѿ Одесса, но понеже не може да буде, за това нито щелъ да имъ отвѣщае: и рекалъ іощь еднашъ да му не помянать за това". Сѫщо и Неофитъ Бозвели не можилъ да услужи, защото той въ това врѣме бѣ почналъ да въорѫжава противъ себе си патриаршията, отъ която одесититѣ при сѫдѣйствието на Неофита Бозвели се надѣвали да получатъ желаното дозволение. По поводъ на това ходатайство Богориди, споредъ съобщението на Петра Берона, който разговарялъ съ него по тоя въпросъ, се изразилъ така: „по-добрѣ е было да не са были дѣйствовали това (одесититѣ) чрѣзъ Неофита, ами или сами да са писали (разб. въ патриаршията), или чрѣзъ Іоакима да ся содѣйствовали за това"[1]). Въ тия прѣчки сѫ се заключавали вѣроятно ония „обстоятелства", за които В. Априловъ въ своята „Денница" (стр. 25) споменува, че „затруднили учрежденіе типографіи" въ Габрово[2]).

Както за ходатайството, така и за несполуката на одесититѣ Райно Поповичъ се научилъ още прѣзъ 1838 г. и въ писмото си отъ 6. ноемврия с. г. побързалъ да съобщи и за едното, и за другото на своя приятель о. Неофита и да му загатне, както се види, тѣ сами да се заловятъ за тая работа, т. е. за откриването на печатница въ България. Това прѣдложение на Райна възкресило у о. Неофита старата му мисъль и желание, които той бѣ възималъ още въ 1836 г., а пъкъ несполуката на одесититѣ му вдъхвала надежда, че тая мисъль тъкмо сега ще може да сѐ осѫществи. За това той въ писмото до Р. Поповичъ отъ 9. XI, 1838 г. побързалъ да изкаже своята радость по несполуката на одесититѣ и че напълно сподѣля неговия планъ и е готовъ да дѣйствува за неговото изпълнение. „Твърдѣ разумно е сотворилъ В(огориди), че не имъ е отговорилъ нищо за типографіята. Това, що закючавате,[3]) и азъ истото *еще на времето си го помыслихъ* и намерувамъ въ много нѣщо согласни нашитѣ заключения. Но и отъ наша страна да ся енер-

[1]) Вж. писмото на Р. Поповичъ до о. Неофита отъ 15.VII. 1840 г. ПС. XXXVI (1891), стр. 934 и 935.

[2]) Пс. пакъ тамъ, стр. 926.

[3]) Вѣроятно Райно е изложилъ и мотивитѣ си за това прѣдприятие, но какви сѫ, остава неизвѣстно за насъ, тъй като тъкмо това писмо негово засега още не е изнамѣрено.

Digitized by Google

гиса, *какво що говорите.* δότε μοι σχέδιον πῶς πρέπει νὰ γίνη,[1]) мала полза ще видиме; но страхъ ме е отъ тщета, вмѣсто ползы. На сегашното врѣмя не сме още достойни за това добро, и когато се удостоиме, за да го сториме, белки ще и бы. Но понеже совпаде слово о типографіи, изяснете ми, молимъ, каква е тая сега новосоставенна болгарска во Солунъ и за кой конецъ? Ви требува да сте ся научили по-добре отъ духовника Серапиона".[2]) И тукъ о. Неофитъ изстжпва съ свойствената нему прѣдпазливость. Той пише: „мала полза ще видиме", разбира се, отъ отварянето на печатница, и го е страхъ „отъ тщета вмѣсто ползы", т. е. о. Неофитъ се е страхувалъ, може би, че тѣ нѣма да иматъ достатъчно материалъ за постоянна работа съ печатницата, дори може би ще иматъ и загуба, защото на онова врѣме тѣ не били „още достойни за такова добро", но при все това той се изповѣдва прѣдъ своя приятель, че за тая работа той „еще на времето си помыслилъ", т. е. още въ 1836 г., и като че ли иска да го убѣди, че ако тѣ се заловятъ енергично за тая работа, надѣва се, че ще я изпълнятъ съ успѣхъ. Обаче той все още окончателно не се изказва по тоя въпросъ, а пъкъ за да покаже на приятеля си, че е възможно осжществението на плана му, счелъ за нужно да съобщи за токо що откритата въ Самоковъ българска печатница и да го попита, дали той не знае нѣщо за нейното откриване.

Насърдченията, които о. Неофитъ изказва въ писмото си, а главно извѣстието за отварянето на солунската печатница било достатъчно, за да накаратъ Райна да развие по-нататъкъ плана си. Въ отговора си отъ 18. XI. 1838 г. на Неофитовото писмо той пише: „за тїпографїята ако бѣха писали на тірнову харчта тій да теглятъ, а торково (? не се чете) да говори чи онъ ѿ сега я прави за да откасне болгарїя ѿ Россія то бы ся совершило до нынѣ: но понеже пишатъ сами невѣрвамъ това никогда да баде да сме възможни за това, сир.: да стоимъ на срѣща харчьта па да пишемо на Стеванакя за това да видимъ Стефанъ каку си полага душата за това, а тѣмъ не ѿвѣщава".[3]) Колкото и неясно да се изложени тукъ мислитѣ на Райна, което се още повече увеличява съ непонятната дума „торкову", която издательтъ не можилъ да прочете, но ние виждаме въ нея сжщата дума „тірнову", все пакъ въ свръзка

---

[1]) Това гръцко изречение липсва въ текста на писмото, но го има въ цитираното отъ издателя това мѣсто. Вж. Пс. XXXII—XXXIII, стр. 339.
[2]) Вж. Пс. XXV—XXVI (1888), стр. 62.
[3]) Вж. Пс. XXXVI, стр. 931.

Digitized by Google

съ цѣлото съдържание на писмото може да се разбере, че тукъ Р. Поповичъ съ ирония прави прѣдположения, при какви условия „то бы ся совершило до нынѣ“, т. е. одесититѣ биха могли да постигнатъ цѣльта си, а именно „ако бѣха писали на тірнову“, т. е. на търновския митрополитъ, че тѣ поематъ върху си „харчьта“, т. е. разноскитѣ за доставката и натъкмяването на печатницата, а „тірнову“, т. е. търновскиятъ митрополитъ да говори, вѣроятно прѣдъ патриаршията, какво „онъ“, т. е. Априловъ, „ѿ сега я прави“ т. е. отваря печатница, за да „откасне Болгарія ѿ Россія.“[1]) Обаче при такива условия Райно не вѣрва, че тѣ, т. е. той и о. Неофитъ, биха били въ състояние „да стоятъ насрѣща харчьта“, т. е. че тѣ ще могатъ на свои само срѣдства да доставятъ и поддържатъ печатницата; но все пакъ убѣденъ е, че ако пишатъ на „Стеванакя“, т. е. на Стефана Богориди, то послѣдниятъ нѣма да имъ откаже, да имъ изходатайствува дозволение отдѣто трѣба тъй, както той направилъ съ одесититѣ. По тоя начинъ Р. Поповичъ все повече и повече се увличалъ въ старата мечта на своя приятель, и повидимому, готовъ билъ вече да почне активно да работи за откриването на печатница въ България.

О. Неофитъ, както се види, само това очаквалъ, за да види найсетнѣ осѫществена завѣтната си мечта, още повече че това, което Райно считалъ за най-голѣма и сериозна прѣчка, именно „харчьта“, срѣдствата, за него се явявало лесно прѣодолимо, тъй като той въ случая искалъ и сега да се възползува отъ печатницата на Карастояновича. Затова, щомъ получилъ писмото на Райна съ горното съобщение, той си спомнилъ, че К чъ не билъ му отговорилъ на второто писмо отъ 29 XII. 1836 г. и побързалъ да му поиска по-скоро отговоръ чрѣзъ „киръ Захария“ (вѣроятно Икономовичъ Круша) на послѣдното писмо, като му е прѣдставилъ работата твърдѣ бърза.[2]) Тоя пѫть наистина К-чъ не се забавилъ съ отговора си, тъй като споменатиятъ киръ Захария го е увѣрилъ вѣроятно въ твърдото рѣшение на о. Неофита. Въ това писмо, доколкото може да се сѫди по отговоритѣ на послѣдния до Райна отъ 30. XI. и 20. XII. 1838 г., К-чъ е билъ откровенъ, като му се е изповѣдалъ, че печатницата му е стъкмена и притежава всички потрѣбни

---

[1]) Тукъ трѣба да спомнимъ и това, че въ това сѫщото писмо Райно се оплаква, какво, спорѣдъ извѣстията на нѣкои негови приятели отъ Букурещъ, одескитѣ българи го обвинявали тъкмо въ това, че той искалъ да откжене България отъ Русия. Вж. Пс. XXXVI, стр. 930.

[2]) Вж. Пс. XXXII—XXXIII, стр. 350.

Digitized by Google

приспособления, па и самъ той вече разбира работата и може самъ да я покара, но въ сжщото врѣме се е оплаквалъ, че многошумнитѣ букви стоятъ „праздни и недѣйствителни", понеже нѣма срѣдства да почне работата наздраво, а главната прѣчка е тая, че той все още не притежава нужното официално дозволение за свободно печатане и нѣма отдѣ и какъ да го достави. За това, безъ да споменува вече, че иска да отнесе буквитѣ въ Бѣлградъ и да ги продаде, както въ първото писалъ, К-чъ забѣлѣзвалъ само, че „така се е шаширдисалъ като псѐ на мостъ", защото затворилъ паритѣ си, а работа не могълъ да произведе. Но и тая послѣдната прѣчка за о. Неофита ставала отстранима сега, слѣдъ като узналъ, че Райно би могълъ да се сдобие съ желанното дозволение чрѣзъ ходатайството на С. Богориди. Ето защо той сега се заловилъ да убѣди вѣрния си приятель, че що се отнася до срѣдствата, то тѣхното намиране е много по-лесно, отколкото сдобиването съ дозволение. „Азъ быхъ ви предложилъ, пише той на Райна, (ако и невозможно, обаче да се помжчиме) да се запрегнеме за една умѣренна тѵпографіа тука въ нашата страна, понеже говорите, че имате способъ чрезъ С. В(огориди) за дозволеніето и защо той си полага душата за това; менѣ ми се чини това по-мучно да е, нежели харчьта; можеме, мнитъ ми се, да намеримъ и нѣколко сѵндромитасъ (спомощници) на това; и ако не ви ся види противно и невозможно, кажете ми, и до колко най-малко, требува на καταβάλωμεν (да внесемъ) ніе первый путь; мене ме лжже паметь като да е возможно; ако е возможно вамъ да испросите изинь (позволение), тогава щеме говори и за Лексиконатъ какъ ще го издаваме и можемъ да го направимъ другарски; по-лесно е за сичко, мнитъ ми се. χεῖρ χεῖρα νύπτει — Ἀγαθοὶ οἱ δύω ὑπὲρ τὸν ἕνα. — Εἷς οὐδεῖς. Тако ми се мнитъ; кажете и ви что се и вамъ мнитъ. Ако откажете обаче, предложете и всичките препятственни причини, които белки азъ и неусещамъ". А това писмо той завършва така: „За това говоримъ, ако е кабилъ (възможно), да се запрегнеме и за тѵпографіата, та тогава белки не щеме да мыслиме като киръ Робинсона, кога и какво ще ископае едно древо съ каменна сѣкира, да направи варка; но не копà ли сиромахътъ три години? а ніе имаме пó-добри ἐργαλεῖα; не можеме ли заверши? За тѵпографіата Солунска искайте отъ киръ Христа Папа Васили Прокириксинъ (обявление), що има за θρησκεία τῶν Ἑβραίων и ще да разумѣете, която è сега новосоставена, и щото заключите отъ нея, сообщете

ми".[1]) Повидимому о. Неофитъ не мислилъ, че ще може съ горнитѣ аргументи да убѣди приятеля си, какво тѣ ще могатъ да станатъ „насрѣща харчьта", или пъкъ тъкмо когато е писалъ писмото, ще да е получилъ отговора на К-ча. Затова въ единъ дълъгъ post-scriptum той отново се повръща да му доказва, че има възможность, значително да се намалятъ нужнитѣ срѣдства, ако тѣ се обърнатъ къмъ услугитѣ на К-ча. „Втори пѫть, почва той post-scriptum'a, ще ви опиша една исторія за нѣкого Николая Кара-Стояновича Самоковлія, която се относи къмъ тоя типографически подлогъ .... Ще ви пратя и писмата, що имамъ отъ него за лучшее увѣреніе ваше. И отъ него заключавамъ азъ, защо ніе по-добре можеме да совершиме, като земеме и него за „ὄργανον". И тъй, споредъ о. Неофита, всичко може да се нареди и уреди, остава само да се получи дозволение, липсата на което винаги е унищожавала всичкитѣ му надежди. „Но понеже сега и по-напредъ слушамъ отъ васъ да е това весма возможно вамъ да испросите дозволеніе, като отъ нѣкоего нечувствія се собуждамъ и разсѫнувамъ и говоримъ ви защо, ако е това возможно, мнитъ ми се, защо другите сичките пó-много са возможни". О. Неофитъ освѣнъ това иска да прѣдупрѣди всички възможни възражения отъ страна на Райна. „Но ще да речете, пише той: що ще да работиме въ нея? най-послѣ, ако остане праздна, псалтире и часослове; но мнитъ ми се защо ще да се намери работа". Най-сетнѣ той се старае да въздѣйствува и върху честолюбието на приятеля си. „Г. Мустакови, завършва той, говоратъ защо се упражняватъ сега въ една такава συνδρομήν (съдомоществуване), да я направятъ въ Букурещъ и тамъ да пращаме щото имаме за щампане; азъ това не вѣрвамъ да совершатъ; обаче и да е вѣроятно, не е ли пó-добре да буде тука? докле не се предварили они, добре е да предвариме ніе, та що ще да пращаме ніе тамо, нека пращатъ они тука, ако са истинни родолюбци". И тъй о. Неофитъ е билъ дълбоко убѣденъ, че вече настаналъ моментътъ, да се постигне неговата завѣтна идея — да открие печатница въ „нашата страна", и се цѣлъ ангажирва въ самото дѣло, като се старае да убѣди и приятеля си Райна да одобри плана му, да го поддържи и му се притече на помощь.

Райно не се забавилъ да отговори на това писмо още на 2. XII. с. г., но дали той се е убѣдилъ отъ аргументитѣ на о. Неофита и до каква степень се е съгласилъ да му спомогне въ дѣлото,

[1]) Пс. XXXII—XXXIII, стр. 346 и 347.

Digitized by Google

не е извѣстно, защото това писмо не дошло до насъ. Обаче отъ отговора на о. Неофита може донѣйдѣ да се заключи, че и той се е затруднявалъ въ изпросването на дозволение и дори писалъ на приятеля си, че „не може да пише“, разбира се на С. Богориди за ходатайство. Той дори му посочвалъ, че по-успѣшно ще бжде, ако тѣхнитѣ чорбаджии, т. е. самоковскитѣ[1]), се опитатъ да изпросятъ дозволение. Но о. Неофитъ побързалъ да разбие тия надежди на Райна. Въ писмото си отъ 20. XII.1838 г. той пише: „Уви! Азъ се за това отчаювамъ! И надеждыте на нихъ съвсѣмъ ми са суетни. Нито ще да си губя веке думите всуе къ нечувственнымъ! И увѣрявамъ ви, защо отъ тѣхна страна никога да се не лстите да ожидаете такова добро народно. За то азъ гледамъ, ако е возможно, чрезъ другиго нѣкого, а нихъ да ги оставиме съвсѣмъ и да имъ речемъ да се радватъ“. Нѣма съмнѣние, че тукъ подъ „другиго нѣкого“ о. Неофитъ е разбиралъ, ако не самаго С. Богориди, защото Райно вече се отказалъ да се обърне къмъ него, то поне нѣкое високопоставено лице и въ случая трѣба да е мислилъ за съдѣйствието на митрополита, може би, самоковски или търновски, защото веднага слѣдъ горнитѣ думи той пише: „За солунската тѵпографіа се види защо митрополито тамошенъ да е предстоялъ, но ничево“[2]). Очевидно, съ това натекване о. Неофитъ е искалъ да накара Райна да се изкаже, дали и тѣ нѣма да направятъ добрѣ, ако се обърнатъ къмъ сжщия пжть, по който дѣйствувалъ и основательтъ на солунската печатница — арх. Теодосий Синаитски. Въ сжщото писмо, както вече знаемъ, о. Неофитъ описва „тѵпографическия подлогъ“ или историята съ буквитѣ на Карастояновича, като му изпратилъ и едно отъ писмата (второто) на послѣдния. Тукъ той още веднажъ се повръща да посочи на приятеля си, каква полза би било за тѣхъ, ако тѣ си послужатъ въ случая съ Карастояновича и неговата печатница. „Того ради азъ мислимъ, пише той, ако бы могли да испросимъ дозволеніе, тія слова (т. е. буквитѣ) да влѣзатъ въ работа и Ніколай Карастояновичъ да може да произведе въ дѣло тѵпографскитѣ принадлежности. То ще негли по-малко да кощиса, нежели да купувашъ нови слова и да тржсишъ новъ масторъ да я дуздисува. Тако азъ мню, а ви не знамъ“. Най-сетнѣ о. Неофитъ

[1]) Въ текста на Неофитовото писмо стои: „и преставлявате *нашите чорбаджіи* да изпросятъ дозволение“. Надали може да се разбира тукъ подъ „нашите чорбаджіи“ копривщенскитѣ, понеже въ това врѣме о. Неофитъ е билъ учитель въ Копривщица. Очевидно Райно е ималъ прѣдъ видъ самоковскитѣ чорбаджии, тъй като дума става за Карастояновичевата печатница.

[2]) Пс. XXXII—XXXIII, стр. 348.

Digitized by Google

дори опрѣдѣля сумата, която ще имъ потрѣба, за да се нареди печатницата. „За иждивеніето мнитъ ми се съ 20000 може да се направи умѣренна“, завършва той[1]).

Какъвъ отговоръ е послѣдвалъ отъ Райна на това писмо, не е извѣстно; но отъ друго едно писмо на о. Неофита отъ 11. I. 1839 г. се види, че той не е могълъ да се увлѣче така силно отъ убѣжденията и настояванията на приятеля си, а се отнесълъ доста скептически къмъ цѣлото дѣло. Той му писалъ „да мисли напрѣдъ, да се не покае послѣ безъ полза“, и повидимому нищо не отговорилъ за плана му, да си послужатъ съ Карастояновича и печатницята му. О. Неофитъ обаче и тоя пѫть настоявалъ на своето. „Заради типографіята, пише той, що говорите да мыслимъ напрѣдъ да се не покаемъ послѣ безъ полза, имате правда; но мнитъ ми се да не направимъ ніе немысленно като Карастояна, та да мыслимъ послѣ като него; но ако буде здраво, Боже помози, ако ли е на песо́къ основаніе, то хичъ и не трѣба да мислиме и да се захващаме; молимъ обаче да ми отговорите на мнѣніето щото имамъ за Карастояна, защото, сир., може да буде полезенъ за съдѣйствуваніе въ едно такова дѣло, или се прелщавамъ“[2]). Дали е отговорилъ Райно на тия настоявания на приятеля си, и изобщо съ какво сѫ се свършили тия нескончаеми прѣговори между двамата вѣрни приятели, за сега остава неизвѣстно; но ако се вземе въ внимание това обстоятелство, че колкото повече о. Неофитъ се увличалъ въ своята идея, толкова Райно се изстудявалъ въ нея и съ скептическа прѣдпазливость се отнасялъ къмъ нея, то може да се прѣдполага, че Райно не само са е отказалъ да се залови енергично да ходатайствува прѣдъ когото и да било за дозволение, но, както се види, успѣлъ да накара и о. Неофита да се откаже отъ мисъльта, че неговата завѣтна идея ще може единъ день да се осѫществи, защото, когато още въ сѫщата 1839. година о. Неофитъ бѣ рѣшилъ да пристѫпи къмъ печатането на своя знаменитъ лексиконъ, който собствено и бѣ главната причина, за да се породи въ него мисъльта за откриване на една печатница въ България, той вече не мисли за такава. Въ писмото си отъ 20.VI. 1839. до Райна той пише: „А това що ми наумявате, защо требува ведно съ обявленіето (разб. за печатането на лексикона) да ся тупосватъ и единъ два листа отъ Лексіконатъ, и то не е нужно, защото не знаеме извѣстно, гдѣ ще

[1]) Пс. XXXII—XXXIII, стр. 350.
[2]) Пс. ibid., стр. 340.

Digitized by Google

се щампа и какви характери ще ни се случатъ. *Ето че се шепти (фиѳирисува) самъ-тамъ, защото въ Габрово ще се соверши замышленіето за тгпографията, каквото сега послѣдно що сж писали Одесските до габровцытѣ; подобно и за Самоковъ се балтае и проч. и проч.;* може нѣщо, споредъ пословицата, отъ гдѣто се не надѣешъ излиза заякъ, да стане и въ нашето си мѣсто, та да се соверши предъ очите ни. Това е вѣроятно, а не извѣстно. За това нема да расправямъ сега гдѣ ще се щампа, и какви ще му сж характерите и проч., защото се не знае"[1]). Коя е била причината, дѣто о. Неофитъ се отказалъ отъ своята тъй дълго лелѣяна въ него мисъль за печатница, трудно е да се каже; но може да се мисли, че покрай отказа на Райна да ходатайствува за дозволение, може би, и слухътъ, какво Априловъ и Палаузовъ сж повдигнали отново въпроса за печатницата и просбата си за дозволение, ще да е повлиялъ върху него, още повече, както видѣхме, той самъ билъ готовъ да вѣрва, че „въ Габрово ще се соверши замышленіето за тvпографіята", защото единъ неговъ ученикъ и въ това врѣме учитель въ Габрово, Калистъ Лука, въ писмото си отъ 21.II. 1839 г. му писалъ, „какво (Априловъ и Палаузовъ) са проводили за изинъ за типографіа и проч."[2]) Що се отнася до това, че се шепнѣло, както се изразява и самъ о. Неофитъ, „и за Самоковъ", т. е. за самоковската печатница, трудно е да се каже, отъ кого и що се е говорило. При всичкитѣ прѣдположения, които могатъ да се направятъ по поводъ на това съпоставление на кроената въ Габрово печатница съ оная въ Самоковъ, едно може само да се извлѣче, че ако се е „балтаело" и за Самоковъ, то ясно е, че сжществуването на тайната печатница на Карастоянова е станало вече общоизвѣстно.

Както и да било, но горѣ-изложенитѣ нескончаеми прѣговори между двамата приятели и настояванията отъ страна на о. Неофита за печатницата ни очевидно показватъ, че той е билъ добрѣ извѣстенъ вече за стъкмяването и работенето на Карастояновичевата печатница и, може би, излѣзлитѣ отъ нея прѣзъ 1838 г. книжки да сж достигнали до неговитѣ ржцѣ, иначе той не би възлагалъ на нея такава голѣма надежда. Отъ друга пъкъ страна, по всичко се види, че и К-чъ ще да е зналъ за кроежитѣ на о. Неофита, ако не непосрѣдствено отъ него, то чрѣзъ други свои приятели. Обаче съ отказа на о. Неофита да се възползува отъ печатницата на К-ча

[1]) Пс. XXXIV, стр. 503.
[2]) Вж. Сбн. кн. IX, стр. 734.

Digitized by Google

изгаснала и всѣка надежда у послѣдния, че той ще може нѣкога да се сдобие съ официално позволение, та да почне открито да работи. Но при все това не може и да се мисли, че К-чъ и тоя пжть се е отказалъ да работи тайно съ печатницата си. Наистина отъ врѣмето между 1839—1846 г., което се явява най-тъмно въ историята на самоковската печатница, до насъ не сж се запазили печатани на нея книги, но това бездѣйствие на Карастояновата печатница ще трѣба да се обясни и постави за зависимость отъ солунската печатница, която, както се знае вече, е била открита въ 1838 г. и почнала да работи въ 1839 г.[1]) К-чъ сигурно е зналъ своеврѣменно за откриването на солунската печатница и несъмнѣнно вече сж достигнали до неговитѣ ржцѣ книжки, излѣзли отъ нея, а, може би, да ги е продавалъ. Само по себе си разбира, че сжществуването на солунската печатница, която още отъ самото начало бѣ обърнала общото внимание съ своитѣ книги, е парализирала дѣйствията на самоковската, още повече че солунската е била снабдена съ това, което липсвало на самоковската — официално дозволение. Освѣнъ това къмъ сжщото това врѣме К-чъ се е занимавалъ главно съ иконопечатането — съ щампитѣ, що пакъ трѣба да се постави въ свръзка съ бездѣйствието на печатницата му да печата книги, въ което го постави солунската ѝ посестрима. Между това, както е извѣстно, сжществуването на солунската печатница не бѣ продължително. Слѣдъ смъртьта на нейния основатель, архимандритъ Теодосия Синаитски въ 1843 г. скоро се разтуряла и самата му печатница. Сега отново се откривало за самоковската печатница поле за работа.

К-чъ несъмнѣнно, като книгопродавецъ, е узналъ за сждбата на солунската печатница и отново се заловилъ за книгоиздателството и книгопечатането. Прѣзъ пролѣтьта 1846 година ние пакъ го намираме въ Бѣлградъ, дѣто той напечаталъ обявления за Пасхалията: едно на сръбски езикъ съ дата 1. априлъ 1846 г. и съ подписъ Никола Кара-Стояновићъ изъ Самокова, че съ дозволението на бѣлградския митрополитъ Петъръ Іоановичъ ще се издаде тая книга въ княжеската сърбска печатница, и друго на български езикъ съ дата отъ 6 априлъ с. г. за сжщата книга и за „Чудеса пресвятыя Богородицы“ съ подписъ „Ніколай Карастояновичъ книгове-

[1]) Вж. *М. С. Дриновъ,* Първа българска типография въ Солунъ, Пс. XXXI (1889), стр. 2 и сл. — *А. Шоповъ,* Първа българска печатница въ Солунъ, Пс. XXXIV (1890), стр. 488. — *Сжщи,* Изъ новата історія на Македония, Сбм. кн. III, стр. 48 и сл. и Изъ новата история на българитѣ въ Турция, Пловдивъ, 1895, стр. 9 и сл.

Digitized by Google

зецъ и книгопродавецъ". Пасхалията наистина излѣзла въ сжщата 1846 година, но „Чудесата" надали ще да сж били напечатани тогава, едно, защото нито единъ екземпляръ отъ 1846 г. не е още изнамѣренъ, и друго въ изданието на тая книга въ 1851 г. нищо не се отбѣлѣзва за реда на изданието. Едноврѣменно съ тая книга той печаталъ и издалъ прѣзъ м. май „вторимъ тисненіемъ" „Послѣдованіе молебныхъ пѣній ѡ недужныхъ и иныя молитвы благопотребныя" пакъ въ Бѣлградъ. Вѣроятно слѣдъ завръщането си изъ Сърбия К-чъ почналъ пакъ да работи на своята печатница. Сега той почналъ съ прѣпечатването на книги излѣзли отъ солунската печатница и то такива, които сж се търсили най-много. Такова е „Кра́ткое ѡписа́ніе на ст҃ыте два́надесатъ монасты́ри заради́ покло́нниците що ѝдатъ на ст҃а гора̀, ѝ за ѻны́а които жела́атъ да зна́атъ чудеса́та що се по святаго́рските монасты́ри. Тре́тое ѝзда́ніе. Печа́тано будимскими писмены̀. 1846."[1]) Още г. Дриновъ посочи на самоковския произходъ на тая книга, като се основаваше само на това, че буквитѣ, съ които е напечатана тя, сж сжщитѣ, каквито срѣщаме на другитѣ по-късни и извѣстни Карастояновичеви издания. Обаче сега, слѣдъ като ни е извѣстна историята съ „будимскитѣ слова" не само се подтвърдява заключението на г. Дринова, но и става съвършено понятно, защо К-чъ е употрѣбилъ израза „Печатано будимскими писмены": съ него той полуоткрито обявява за своята печатница, като е прѣдполагалъ, че само тия, които знаятъ за историята на буквитѣ, ще се сѣтятъ, дѣ е печатана книгата; па освѣнъ това, както се види, той е искалъ съ тоя изразъ да отстрани всѣко ново подозрѣние. Но ако К-чъ се рѣшава така полуоткрито да изстжпи съ своята печатница, то това показва, че въ него се е породила надежда, да се сдобие съ официално разрѣшение. Дали той е билъ извѣстенъ, по кой начинъ солунската печатница е добила дозволение, ние не знаемъ; но ние го виждаме да прибѣгва къмъ сжщия начинъ за достигане на цѣльта, що и основательтъ на солунската печатница, а именно въ началото на 1847 г. той се обърналъ къмъ самоковския митрополитъ съ сжщата просба, както това се ясно види отъ слѣдния документъ, случайно запазенъ у неговия синъ Димитъръ Карастояновъ, днесъ книжарь въ Самоковъ, който гласи така:

„По настоящее ꙗ̆вно бива защо́то представи́ся при насъ Никола́й Кара́стоіа́новичъ ѝ поиска̀ дозволе́ніе сосъ обѣща́ніе да ти-

[1]) За тая книга вж. *Дриновъ,* казан. статия, Пс. XXXI, стр. 10. — *Н. А. Начовъ.* Нѣколко бѣлѣжки за единъ ржкописъ отъ книгата „Описание на святогорскитѣ мънастири", Пс. XXXVII—XXXVIII (1891), стр. 239 и сл.

Digitized by Google

пбсѹва са́мъ (? само) церковни кни́ги и҆ дрꙋги поле́зни сирѣчь ве́хтите да ги́ подновля́ва безъ никоя гре́шка и҆лѝ да изважда некои рѣчи и҆ли кри́ви да притꙋри. Гледающи прочее и҆ ніе намѣреніето мꙋ и҆ покорноста́ и҆ благоговѣніето щото и҆ма на Божествента́ (?) да́де мꙋ сѧ дозволе́ніе слобо́дно и за ѹ҆вѣреніе

† Σαμακοβίου Ματθαῖος 1847 м. феѵруарій.

Отъ съдържанието на тоя документъ се види, че това е дозволително, дадено на Н. Карастояновича за свободно печатане на книги, а подписътъ му показва, че то е било издадено отъ самоковския митрополитъ Матея, назначенъ за такъвъ прѣзъ 1846 г. и извѣстенъ между населението подъ името Дели-Матей поради неговия ексцентриченъ и разпуснатъ животъ.[1]) Тъй като това дозволително е послѣдвало наскоро слѣдъ дохождането на новия митрополитъ въ Самоковъ, то може да се прѣдполага, че К-чъ се е обръщалъ съ сѫщата просба и къмъ неговия прѣдшественикъ Иеремия, но тоя не ще да му е позволилъ. Както и да било, но най-сетнѣ прѣзъ февруария 1847 г. К-чъ се сдобилъ съ отдавно желанното официално дозволение. Отъ голѣмъ интересъ сѫ условията, на които му било издадено това дозволение: „да типосува само церковни книги и други полезни сирѣчъ вехтите да ги подновлява безъ никоя грешка или да изважда некои рѣчи или криви да притуря“. Съ тия условия се опрѣдѣляла и бѫдещата дѣйность на Карастояновичевата печатница, която сега влѣзва въ новъ периодъ на своето сѫществуване. Тоя периодъ се почналъ съ това, че тя била изнесена отъ зимника и нагласена въ една малка станчка въ двора на кѫщата на нейния притежатель. Тъй като дѣйностьта ѝ прѣзъ тоя периодъ е тѣсно свързана съ другото занятие на К-ча — иконопечатането, то ние ще изложимъ съвмѣстно развитието на едната и на другото.

III.

Ние по-горѣ посочихме, че съ иконопечатането К-чъ се е занимавалъ още прѣди 1836 г., само че тогава той работилъ съ калъпи, донесени отъ Св. Гора. Обаче отъ началото на 40-тѣ години той почналъ самъ да си приготвя калъпитѣ споредъ свето-

[1]) Вж. Г. Димитровъ, Княжество България, Пловдивъ, 1895, ч. I, стр. 350.

горскитѣ образци отъ дърво. Въ това дѣло особено много му помагалъ неговиятъ най-голѣмъ синъ Анастасъ. Роденъ въ 1822 г., Анастасъ още въ дѣтскитѣ си години показалъ художески способности, затова К-чъ го далъ при бащата на Д. Антикаровъ да се учи да рѣже печати на металъ, а сѫщо и на камъкъ (за пръстени, или още както ги наричатъ антики) съ диамантъ. Това изкуство младиятъ Анастасъ усвоилъ въ скоро врѣме и почналъ отрано да го прилага и върху дърво. По-сетнѣ обаче, когато подъ рѫководството на тогавашнитѣ извѣстни самоковски зографи-иконописи, които къмъ срѣдата на XIX в бѣха вече образували самостойна школа по черковния живопись, успѣлъ да развие своя художественъ талантъ главно въ зографията — иконописа, той съединилъ и двѣтѣ изкуства и почналъ подъ рѫководството на баща си да приготвя калъпи отъ дърво за щампитѣ — икони. По тоя начинъ къмъ срѣдата на 40-тѣ години той станалъ добъръ помощникъ на баща си при печатането не само на щампитѣ, но и на книгитѣ. Въ всичкитѣ издания на К-ча отъ 1847 г. нататъкъ ние виждаме рѫката на младия ксилографъ-зографъ Анастаса както въ дървенитѣ инициални букви и разнитѣ заглавки, така и въ цѣли образи-икони и илюстрации на текстове.[1])

Първото издание, излѣзло отъ печатницата на Н. К-ча слѣдъ получването на дозволителното и при съдѣйствието на сина му Анастаса, билъ Часословъ, който содержава сичкитє денонощны молитвы церковны и домашны на славенскій ѩзык: а нарѣжда й опредѣлява, коя кога й какво се чети, на нашїно Славено-Болгарскій за Болгарски те деца, които в' Болгарски те оучилища оучат священно то писанїе на славанскій ѩзыкъ. Напечатанъ въ лѣто 1833 й сега ново се препечата ѿ Нїколаа Кара-Стоановича книгопродавца е с. м. к. в. 1847 будимскими писмены, стр. рѻп. — Отъ самото съдържание на корицитѣ се вижда, че това е препечатанъ или второ издание на издадения „иждивенїемъ г. Нїколая К. Стояновича, книгопродавца и жителя Самоковскаго“ и напечатанъ въ Бѣлградъ въ 1833 г. Часословъ; а пъкъ съкращенията в' с. м. к. в. и изразътъ „будимскими писмены“ показватъ, че тая книга е била почната да се реди и печата още прѣзъ 1846 г.,

[1]) Отъ голѣмитѣ щампи, излѣзли отъ рѫката на Анастаса около това врѣме, ние имахме случай да видимъ „образъ распятїя господа нашего їиса хр̃та“ съ подписъ: р(исувалъ) Анастасій Н. Карастояновича въ Самоковъ 1849 г.

т. е. прѣди сдобиването съ дозволение отъ самоковскиятъ митрополитъ, като се е прѣдполагало да я пуснатъ въ продажба прѣзъ 1847 г. Впрочемъ срѣщатъ се Часослови отъ тая година съ сѫщото съдържание на корицата и съ сѫщия печатъ, само мѣстото на печатането е отбѣлѣзано така: „въ Самоковъ 1847 въ собственной ёго тѵпографіи“, но това не може да се смѣта за ново трето издание, защото такова е било направено, както ще видимъ, въ 1855 г.; тукъ имаме само промѣнени корицитѣ слѣдъ февруария 1847 г. Въ тоя Часословъ за първъ пѫтъ Анастасъ К-чъ изстѫпва съ своята рѣзна работа въ инициалитѣ и заглавкитѣ.

Слѣдъ отпечатването на Часослова въ 1847 г. у К-ча се забѣлѣзва отново издателско бездѣйствие, поне до насъ не сѫ дошли книжки, излѣзли отъ неговата печатница прѣзъ 1848—50 гг. Това видимо бездѣйствие се обяснява съ това, че прѣзъ това врѣме баща и синъ К-чи сѫ изучвали новъ способъ за приготвяне на калъпи за щампи отъ мѣдь (бакъръ и пиринчъ) или, както самъ Анастасъ К-чъ въ една своя рѫкописна „Ірменїа“[1]) го опрѣдѣля, „мѣдорѣзанїе или бакъръ, пиринчъ [χαλκομα] има и отъ близница (стомна)— дъски, отъ които биватъ формите сирѣчъ калъпете за щампите на чертанія харти. 1848 година“. Но „мѣдорѣзаніето“ К-чи усъвършенствували прѣзъ 1852 г. По поводъ на това Анастасъ самъ отбѣлѣзва въ своята „Ірменїа“ слѣдното: „на ново наѵчихъ за мѣдорѣзаніе, й на близница или пиринчъ и проч.: отъ майсторъ Яковъ Прайнинъ из' княжест: Баден дойде у Самоковъ на октомвріа и имах го 4 „месецы — 1852 година“. Споредъ разказа на брата му Димитра, това сѫ били двама души нѣмци, майстори по сѫщото изкуство, които случайно попаднали въ Самоковъ, дѣто прибѣгнали подъ защита на д-ръ Унтербергъ, воененъ турски лѣкарь. Карастояновичи, щомъ узнали за тѣхното изкуство, скоро се запознали съ тѣхъ и ги въвели въ своето „ателие“, дѣто работили цѣли четири мѣсеца наедно. Отъ тоя Яковъ Прайнинъ тѣ научили, какъ да се приготвятъ мѣднитѣ дъски, какъ да се нанася рисунката на тѣхъ и най-сетнѣ какъ да се изрѣзва послѣдната. Освѣнъ това тѣ се запознали отъ него и съ разни способи за приготвяне на разни бои или, както Анастасъ К-чъ ги нарича, „различни шара“, които

[1]) Тоя рѫкописъ, който днесъ притежава г. Д. Карастояновъ, фотографъ въ София, носи слѣдното заглавие: „Ірменіа или книга откритіе хѹдожествъ собрана от различныхъ книгъ, и от искѹсныхъ майсторовъ“. Това е една малка книжка (8·5 — 12·5 см.), въ кожена подвързия, безъ пагинация, съ много празни листове между статиитѣ.

Digitized by Google

се употрѣбявали при печатането на щампитѣ.[1]) Запознаването и изучването на „мѣдорѣзаніето“, което значително подобрило щампитѣ поради по-тънката, и изящна работа на калъпитѣ, накарали К-ча и сина му да се снабдятъ съ нова машина, или, както самъ Анастасъ я нарича, „пресъ, машина дървена за мѣдорезачи калъпе“, която тѣ сами направили по указанието на своитѣ учители-нѣмци. Тая машина, на която работили само съ тънкитѣ мѣдни калъпи, когато съ дървенитѣ работили на печатницата, както и начина, по който трѣбало да се работи съ нея, Анастасъ К-чъ описва така сѫщо въ своята „Ірменїя“, като ни дава и приложената ѝ тукъ рисунка. Тя сега вече не сѫществува, понеже слѣдъ като прѣстанали да работятъ съ нея щампи, се разтуряла, и засега само едно отъ валмата се пази още у Димитра К-въ въ Самоковъ.

Слѣдъ тия усъвършенствувания въ иконопечатенето и съ сдобиването на нова машина специално за щампитѣ, за печатницата настанало най-добро врѣме за работа, тъй като тя сега била вече

---

[1]) Всичкитѣ тия нови познания Анастасъ К-чъ подробно описва въ своята „Ірменіа“, съдържанието на която е слѣдното. Въ началото, слѣдъ бѣлѣжката за Якова Прайнинъ е записана слѣдната рецепта:

дрм:
: 3 ... černъ сакъзъ
: 2 — и полъ, белъ восокъ
: 2 — б(е)лъ сакъсъ
: 1 — зифтъ
: 6 — асфалтъ
14 —

„Тія сичките стопи убрькай добре и исипи у стꙋдена вода да истине и умеси го на топка тꙋри го у кесе отъ свилено платно, имай го готово когато щешъ да мажешъ изрежи едно коле от мꙋкава тꙋри па у свилено платно памꙋкъ и връс него колето мꙋк: збери краищата на платното вържи стегнато и гледай да ті е чиста и мазна дъската бакърна или пиринчена но сега у Европа секаде правать на близничени дъски пу нихъ много танко се писꙋе и много трае не истрива се писмото и по леко се маже мастилото“. Слѣдъ това слѣдватъ статиитѣ: 1. О мѣдорѣзаній, 2. Различни шара, 3. Пресъ, машина дървена за мѣдорезачи калъпе, 4. Хꙋдожество за книговезанѣ, 5. Книгопечатня, 6. 24. день іꙋніа 1853. година. — Хꙋдожество каменорезанія или писанія Антики печате и пр., 7. Кожꙋхарска боя черна, 8. За припой мѣдни [пиринчъ] или леемъ и 8. Каша за сичко пол: — Жалко е, че нѣкои отъ тия статии не сѫ завършени. Въ края на книжката сѫ записани слѣднитѣ рецепти: 1. „Миришлива кора — ракіо сапꙋнъ тꙋратъ шехганъ търна, зꙋмбꙋлкинди, егъръ, — други тꙋрат: мія-яй“. 2. „Кръмасъ или лалъ закъмъ япрай: чохенъ: лотꙋръ: кꙋю-сꙋю [Бунарска вода] и вари го каквото се вари кръмазо за іконо: Кога щешъ да го правишъ лалъ тꙋрашъ го со по много вода, и ако е 5 дрм: кръмасъ, и 5 дрм: лотꙋр. а чохенъ 10 дрм: и кога се свари тꙋра се у два пръста бела стипца“. Освѣнъ горния рѫкописъ, отъ Анастаса К-чъ се е запазилъ още единъ, който подаренъ отъ г. Ив. Карастоянова, притежава библиотеката на софийския университетъ. Тоя рѫкописъ носи заглавие:

Е р м і н ї а.

Книга

Коя содержава сичките искꙋства ꙋ зографїята, отъ която може секой младъ ученикъ да научи и без майстора Іконописанїе тоест зографията сочинета и преписана от най искусни зографи т. е. [живописцы]

Сега пакъ преписана у Самоковъ.

Digitized by Google

опрѣдѣлена само за печатане на книги. Изобщо 50-тѣ години прѣдставятъ най-голѣмъ разцвѣтъ въ дѣйностьта на самоковската печатница. Прѣзъ тоя периодъ сѫ излѣзли отъ нея най-много и при

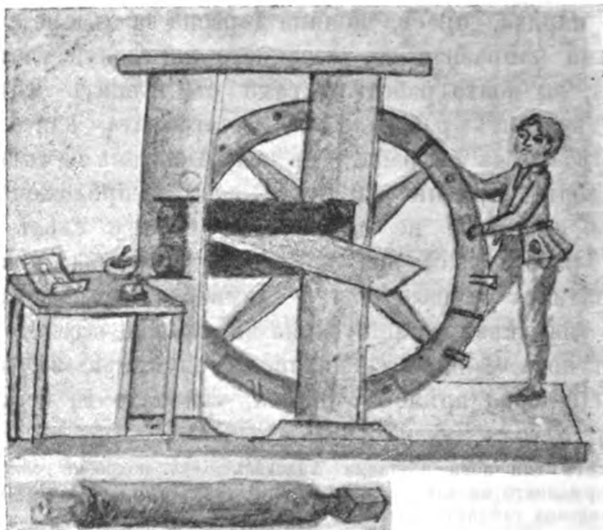

това най-изящно отпечатани книги, що се обяснява покрай другото и съ доброто материално положение на притежателя ѝ, който е могълъ поради това да доставя и по-добъръ материалъ. Къмъ това врѣме се отнася напечатването на слѣднитѣ книги:

1. Чудеса пресвятыя Богородицы преведены ѿ книга амартолонъ сотиріа на славеноболгарскій языкъ, ради ползы и поученіа и душеспасеніа рода хрїстіанскагѡ: и на тупъ издадена въ лѣто 1817. И сега ново се препечати ѿ Нїколаа Карастоановича книговезателя и книгопродавца въ градъ Самоковъ 1851 въ собственной его печатнѣ. — 4°, 219 + 3 листа.

2. Страданїе стагѡ славнагѡ великомученика хрїстова Димитрїа. Преведено на языкъ славяно-болгарскїй за полза на православнимте. Напечатаса отъ Нїколаа Карастоановича книгопродавца. въ Самоковъ 1852. — 8°. — Покрай разнитѣ заглавки тая книжка е украсена съ една щампа въ цѣла страница на св. Димитра на конь, отпечатана съ златно мастило, както и корицитѣ, и съ двѣ по-малки клишета — сцени отъ мѫченията на светията; и тритѣ клишета сѫ работени на дърво.

Digitized by Google

3. **Календарь сочиненъ ѿ знаменитагѡ астронома Казамїа] за лѣто** 1854. **Преведенъ съ греческагѡ языка на славеноболгарскїи ѿ Г. Захарїи Ікономовича Крѵша и напечатаса ѿ Нїколаа Карастоановича въ Самоковѣ** 1854 **въ собственной егѡ тѵпографїи.** 8°. 47. — Нѣма съмнѣние, че тая книга е напечатана прѣзъ 1853 г.

4. **Часословъ, който содержава и пр.** както въ горѣ-приведения. **Напечатаса ѿ Нїколаа Карастоановича книгопродавца. изданїе третое. въ Самоковъ** 1855. 8°. **рѻг.**

5. **Краткое совѣтованїе духовно и поученїе за приготовленїе ко исповѣди и ко сватомꙋ причащенїю, напечатаса настоанїемъ и иждивенїемъ Господина хаџи Агапїа священно-инока, пострыженника сщеннагѡ монастыра Рылскагѡ. Въ Самоковѣ** 1855. 8°. 31.

6. **Слꙋжба съ житїемъ и страданїемъ стагѡ великомꙋченика Геѡргїа новагѡ. — Страдавшагѡ въ сардикїй градѣ болгарскомъ, иже нынѣ нарицаетса Софїа. — Сочинена на старославенскомъ азыцѣ нѣкїимъ презвѵтеромъ, наставлявшимъ его и смотрѣвшимъ страданїе егѡ. — Ѡбрѣтена же въ митрополїйстѣмъ книгохранителницѣ. — Ѿ великїа же по бзѣ ревности, и ко стымъ оусердїа, и превосходныа любве къ славяноболгарскомꙋ Племени. издана благословенїемъ и иждивенїемъ егѡ Преѡсвященства, Высокопреѡсвященнѣйшагѡ Митрополїта Свато-софїйскагѡ Господина, Господина Гедеѡна. въ ползꙋ православныхъ, к славꙋ же и честь стгѡ. въ самоковѣ.** 1855. — Въ края е отбѣлѣзано: **Съ рꙋкописнагѡ преписалъ и исправлалъ христо димитрїевичъ ѳ: дꙋпничанинъ, бывшїи пѣвцеучитель въ самоковѣ.** — Това е едно отъ най-изящнитѣ издания, излѣзли отъ Карастояновичевата печатница както по материала, така и по изработката, що се обяснява съ това, че иждивительтъ, софийскиятъ митрополитъ Гедеонъ, е отпусналъ достатъчно срѣдства, затова и издателитѣ му съчинили цѣлъ панигирикъ, като изтъкнали, че това той направилъ между другото и отъ „превосхдныа любве къ славяноболгарскому племени“. Въ същность главниятъ виновникъ за напечатването на тая книга билъ дяконътъ на митрополита Гедена — българинъ, който вѣроятно е намѣрилъ ржкописа на тая служба и житіе въ „митрополийстѣмъ книгохранителницѣ“ и по негово настояване било добито съгласието и иждивението на митрополита. Ржкописътъ билъ донесенъ въ Самоковъ отъ същия дяконъ и прѣдадена на Христо Димитриевичъ Дупничанинъ, тогавашенъ „пѣвцеучитель въ Самоковъ“, който е прѣписалъ службата и житието отъ ржкописа и го коригиралъ при печатането. Дяконътъ билъ особено заинтересуванъ съ дѣлото на отпечатването и живѣлъ въ Самоковъ цѣлъ мѣсецъ, докато се пе-

Digitized by Google

чатала книгата. — Книгата е украсена съ три заглавки, отъ които двѣтѣ (на стр. 3 и 7) сж особено изящно изработени, и съ образа на св. Георгия въ пъленъ ръстъ на цѣла страница всрѣдъ разкошенъ пейзажъ. Калъпътъ по своята тънко и акуратно изпълнение показва, че е работено на мѣдна дъска, а пъкъ надписътъ отдолу въ лѣвия жгълъ: „писал Анастас Н(иколаевичь)“, и въ дѣсния: „у с(а)м(обовъ)“ ясно посочватъ, кой е билъ художникътъ на картината.

7. **Начальное оученіе человѣкωмъ хотащымъ оучитиса книгъ бжтвеннагω писанія. Въ тіпографіата Н. Карастоаиновича и сына єгω Анастасіа въ Самоковѣ**, 1856. — Отъ това заглавие се ясно вижда, че къмъ 1856 г. Н. К-чъ обявилъ сина си Анастаса вече за съдружникъ въ работата на печатницата и щампитѣ.

Тия книжки ние можахме да съберемъ, па по-сетнѣ може би, ще се откриятъ още и други, отъ тоя най-цвѣтущъ периодъ на самоковската печатница, дѣйностьта на която въ сжщата посока и съ сжщия успѣхъ се е продължавала до края на 50-тѣ и първитѣ отъ 60-тѣ години. Обаче новитѣ усъвършенствувания въ печатното дѣло отъ една страна, а отъ друга и засилването въ самата работа и въ материално отношение накарали баща и синъ К-чи да помислятъ за разширение работата си съ печатницата, а главно за сдобиването си съ граждански шрифтъ. За тая цѣль Анастасъ К-чъ, комуто било поржчано да купи и нѣкакви-си чаркове, заминалъ въ 1862 г. за Бѣлградъ, дѣто той въ скоро врѣме успѣлъ да направи всички покупки. Но когато вече всичко било опаковано и приготвено за пжть, за негово нещастие избухнала революцията въ сръбската столица, и стоката на Анастаса К-чъ била разграбена, и самъ той билъ принуденъ да остане тамъ като емигрантъ. Тая случка се отразила твърдѣ злѣ върху работата на самоковската печатница. Освѣнъ чувствителнитѣ материални загуби, които слѣдъ това сполетѣли стария К-чъ, сега той се лишилъ и отъ своя добъръ и работливъ синъ, помощникъ и съдружникъ, отъ когото той очаквалъ, че ще поеме и развие цѣлата му работа. Затова той билъ принуденъ да спре работата съ печатницата и се занимавалъ само съ печатането на щампи съ ония калъпи, които му бѣ оставилъ синъ му Анастасъ, но и тая работа не вървѣла на първо врѣме успѣшно поради липсата на материалъ, който въ това врѣме трудно се доставялъ отъ Сърбия. Обаче стариятъ К-чъ скоро можалъ до нѣйдѣ да се съвземе отъ това затруднително положение, и то пакъ благодарение на това, че Анастасъ по една случайность сполучилъ и въ чужбина да се нареди на работа.

Digitized by Google

Слѣдъ случката въ 1862 г. работливиятъ Анастасъ, останалъ безъ срѣдства за живѣяне, заловилъ се въ Бѣлградъ за първия си занаятъ: на една табла, съ която всѣки день заставалъ срѣщу Великата школа, той почналъ да рѣже печати на мѣдь и да ги продава. Единъ день той случайно се запозналъ съ тогавашния маршалъ на двореца на княза Михаила, Анастасъ Иовановичъ, българинъ родомъ отъ Враца, комуто той разправилъ, кой е и отдѣ е, а сѫщо и за сполетѣлото го нещастие. Иовановичь, като узналъ, че Анастасъ Н. Карастояновичъ билъ иконописецъ и печетаръ и изобщо добрѣ запознатъ съ художеството, разправилъ му, че се явилъ единъ новъ занаятъ — фотографията, и му прѣдложилъ да се заеме съ това изкуство, като обѣщалъ да му помага материално. Любознателниятъ А. К-чъ веднага се съгласилъ. Слѣдъ това нему била дадена една по-проста стая въ двореца, дѣто той почналъ да прави опитъ по фотографията. Въ скоро врѣме А. К-чъ можелъ дотолкова да се запознае и усвои новото изкуство, щото въ слѣдната вече 1863 г. той изстѫпва като фотографъ и то придворенъ съ титлата „фотографъ Н. Светлости княза србскогъ Анас. Н. Стояновићъ“. Приставката *Кара* той изхвърлилъ отъ името си, както нѣкога това бѣ направилъ и баща му, по настояването на Иовановича поради омразното въ това врѣме въ Сърбия име Карагеоргиевичъ. Слѣдъ това Иовановичъ, като виждалъ успѣхитѣ му въ фотографията, съ разрѣшението на князъ Михаила била му дадена подъ наемъ една стара, принадлежаща на самаго княза, кѫща, въ която А. К-чъ открилъ вече своя частна фотография. Така възникнало „ателието“ на първия сръбски придворенъ фотографъ — българинъ, надъ което скоро била турена за првъ пѫть въ Бѣлградъ фирмата:

Ан. Н. Стояновићъ, дворски фотографъ Н. Светлости
Княза Србскогъ у Београду.

Слѣдъ убийството на князъ Михаила въ 1868 г. Иовановичъ билъ веднага уволненъ, но А. К-чъ останалъ и слѣдъ това придворенъ фотографъ чакъ до освободителната война.

Промѣната въ сѫдбата на Ан. К-ча и издигането му като фотографъ на сърбския князъ силно повлияли и върху подобрението положението на стария Н. К-чъ. Слѣдъ усмирението на възстанието въ Сърбия, послѣдниятъ при съдѣйствието на сина си възобновилъ пакъ сношенията съ Бѣлградъ чрѣзъ книгоиздателството. Въ 1865 г. той прѣдприелъ двѣ издания: 1. на „Третимъ тисненіемъ Послѣдованіе молебныхъ пѣній ѿ недѹжныхъ и пр. иждивеніемъ Отца

Digitized by Google

Кѵрїлла Хїлендарца и҆ Нїкола Кара-Стоановича книгопродавца Самоковскагѡ. Въ Бѣлградѣ въ тѵпографїи Княжеско-сербской, въ лѣто ѿ сотворенїа мїра ҂зтод. ѿ рж҃дства же по плоти Бг҃а Слова ҂аѡ҃ѯѕ, и҆ндїктъ ѳ҃ мц҃а феврѹарїа. 8⁰, 16. и 2. **Поѹченїа недѣлни за сѣкиго православнаго христїанина.....** отдѣлъ съ 16 поученія. Въ Бѣлградъ, въ княжескѫ-тѫ книгопечатницѫ. 1866. 8⁰, 89. — Слѣдъ прѣдговора: „писал Іеромонахъ Аверкій п Бѫзайтовъ“. — Къмъ края на 60-тѣ години Н. К-чъ, вѣроятно по съвѣта на сина си Анастаса, отново се заловилъ съ книгопечатането, тъй като мислилъ да прѣдаде както печатницата, така и всичкитѣ изкуства по приготвянето на калъпитѣ и печатането на щампитѣ на двамата си по-млади синове, Сотира и Димитра, които по тоя начинъ да могатъ да поематъ и продължатъ работата му. Къмъ това врѣме се отнася напечатването на: 1. **Свитокъ Богоматре или молитва пресватыя Богородицы.** 20 стр. Цѣна 60 пари, съ двѣ заглавки и малка щампа на св. Богородица съ Иисуса, калъпътъ на която пакъ е излѣзълъ отъ ръката на Анастаса К-чъ.[1]) 2. **Слово ѡ҆ милостыни, ꙗ҆ко далй милостыню ѹ҆бѡгимъ, хрт҃ѹ дае҆тъ и҆ сторицею прїиметъ.** — На послѣдната страница отбѣлѣзано: „**Изваденѡ ѿ пролога.**[2]) 8⁰, 4 л. — 3. **Молебное пѣнїе ѡ҆ недѫжныхъ многихъ, или ѡ҆ е҆дином.** 8⁰. 24 стр. и 4. **Во славѹ сватыа, единосѫщныа, животворащїа и҆ нераздѣлимыа Троицы, О҆тца, и҆ Сына, и҆ Сватагѡ Дѹха. Напечата са Книга сїа кратка Богословїа нѫждна всакомѹ православномѹ хрїстїанинѹ. съчинена ѿ Сватаго Димитрїа Ростовскаго, и҆ на Българскїи ꙗ҆зыкъ нарадена и҆ вторы пѫть препечатана** 1870. 8⁰. — Първата отъ тия четири книжки е съ корици, но безъ означение мѣстото и врѣмето на отпечатването ѝ, безъ пагинация, а останалитѣ три сѫ пъкъ и безъ корици, а сѫ обшити съ единъ листъ отъ цвѣтна хартия; само буквитѣ издаватъ тѣхния самоковски произходъ. Тѣ всички както по материала, така и по отпечатването и по вкусъ значително отстѫпватъ на прѣдишнитѣ К-ви издания, макаръ и да е запазенъ донѣйдѣ стариятъ похватъ на печатането. Изобщо работата на печатницата въ ръцѣтѣ на братята Сотиръ и Димитъръ

[1]) Тая щампа е забѣлѣжителна по своята рѣдка композиция въ източния живописъ: Майката Божия сѣди на тронъ, поставенъ на облаци, въ добрѣ драпирано облѣкло. Младенецъ Исусъ голъ стои правъ на лѣвото ѝ колѣно, обхванатъ отъ лѣвата ѝ ръка и подържанъ съ дѣсната; Той държи скиптъръ въ лѣвата си ръка, а съ дѣсната вѣнчава Майка си съ корона. Подъ трона стоятъ на колѣни по двѣтѣ страни въ подножието на трона двѣ ангелчета съ съединени и вдигнати на горѣ за молитва ръцѣ.

[2]) Г. А. Теодоровъ въ своя „Книгописъ“ (Сбм. IX., бр. 9 34) прѣдполага, че тая книжка е напечатана въ 1839 г., но надали това е приемливо, защото тя, както и слѣдната № 3 сѫ напечатани на сѫщата синя дебела хартия, на каквато е напечатана и № 4 отъ 1870.

Digitized by Google

К-чи, че могла да напрѣдне; тѣ като непрактични и по-малко прѣдприимчиви не могли да развиятъ по-голѣма дѣйность, а пъкъ стариятъ Н. К-чъ поради напрѣдналата си възрасть не е могълъ вече да ги ръководи. Затова тѣ повечето сѫ работили щампи, но и то по стария шаблонъ безъ всѣко подобрѣние. Като послѣдна книжка, излѣзла отъ самоковската печатница по стария образецъ, може да се смѣта за сега: **Молитва на** (така на корицитѣ, а въ текста **къ**) **сватаго велико мученика Мына̀. кога се некому нѣуто ӥзгуби ӥли оу҆краде. ӥ ѿ житїе то съ неколко чудесый на сг҃о. на печатаса за полза на православни те хр҇стїане ѿ с: кара стоянова самоковца** 1872. 8⁰, безъ пагинация, съ една щампа на св. Мина въ цѣла страница и други три по-малки въ текста, работени съ дървени калъпи отъ много груба работа, що ясно показва, че тѣ сѫ работа на издателя Сотира Карастоянова, който не е притежавалъ таланта на брата си Анастаса. Стариятъ Николай К-чъ не можалъ повече да види друга книжка отъ своята печатница, тъй като прѣзъ септемврий 1874 год. той починалъ 96-годишенъ старецъ, па и самата печатница слѣдъ смъртьта му спрѣла своята работа до освободителната война.

Не прѣживѣлъ дълго баща си и неговиятъ първъ помощникъ и съдружникъ синъ Анастасъ Н. Карастояновичъ. Слѣдъ отварянето на руско-турската война въ 1877 г. той напусналъ завинаги Бѣлградъ и заедно съ сина си Ивана пристига въ Свищовъ, а слѣдъ падането на Плѣвенъ прѣзъ пролѣтьта на 1878 г. дохожда въ София, дѣто се установилъ на постоянно мѣстожителство, като въ сѫщото врѣме открилъ и наредилъ фотографското си ателие, но вече въ българската столица. Обаче сѫдбата като че ли чакала, щото първиятъ фотографъ българинъ слѣдъ 18-годишно странствуване да се завърне въ родната си земя, за да скѫси днитѣ на живота му. Анастасъ Н. Карастояновичъ умрѣ въ 1880 г. на 58 години.

Но и на самата печатница, слѣдъ смъртьта на първитѣ ѝ притежатели и работници, днитѣ били прѣброени. Слѣдъ освобождението ни единъ отъ по-младитѣ синове на Николая Карастояновича отъ втората му жена, Константинъ, се опиталъ отново да работи съ печатницата, като почналъ да печати разни бланки, визитни карти, свадбени покани, поменици и др. съ старитѣ черковни букви. Но това не се продължило много. Това врѣме можемъ да наречемъ прѣдсмъртната агония на самоковската печатница. Съ откриването въ Самоковъ печатница съ граждански букви тя не могла вече да конкурира. При все това синоветѣ на Н. Карастояновича поискали

да продължатъ дѣлото на баща си; но да се сдобиятъ съ по нова печатница, тѣ нѣмали срѣдства, за това се обърнали за помощь пакъ къмъ ветеранката на баща си. На 18. септемврий 1882 г. Константинъ и Сотиръ Карастояновы подали прошение въ Министерството на Народното Просвѣщение съ молба „да се вземе тѣхната стара печатница, открита въ г. Самоковъ въ 1828 г. за съхранение като древность, и въ замѣна на нея да имъ се даде нова печатница заедно съ необходимитѣ принадлежности". Обаче това прошение останало дори безъ отговоръ. Слѣдъ това тѣ пакъ продължавали да работятъ. Въ 1883 г. издадено било: „Любопитно предсказание на Мартина Задека. Сто и шесть годишень славень швейцарски старець, което той открилъ въ 1769 год. 20-ти декемврия на приятелитѣ си предь смърта си. Преводь оть Руски. Издава старата Бжлгарска печатница въ Самоковъ 1883 год.", а въ 1884 г. било отпечатано „Писмо ѡть Бога къмъ христіане тѣ и сънъ пресвятыя Богородицы. напечати се за полза та на православните христіа-нѣ. отъ Х: О: М: въ Самоко[в]ъ 1884", съ малка щампа св. Троица.[1]) Но и сега работата не могла да тръгне. Затова братията К-ви отново се обърнали до Министерството съ сжщата просба на 24. юний 1884 г.; на това прошение имъ било отговорено, че то остава безъ послѣдствие, и старата самоковска печатница продължавала да стои въ бездѣйствие, като бездушенъ трупъ, въ сжщото положение, въ което тя бѣ поставена още въ 1847 г. въ малката стаица въ двора на Н. К-вата кжща. Но и за тази ветеранка на българската просвѣта, така оставена безъ признание на нейнитѣ заслуги, настанало врѣме за обезсмъртяването ѝ. На Пловдивското изложение прѣзъ 1892 г. самоковци между другитѣ прѣдмети отъ своя градъ изложили и своята старина — Карастояновата печатница. Тукъ тя обърнала вниманието върху си на мнозина отъ посѣтителитѣ, и още веднажъ се повдигналъ въпросътъ за нейното значение въ нашето близко минало. Затова тогавашниятъ министъръ на Народното Просвѣщение Г. Живковъ, възъ основа на едно рѣшение на Министерския съвѣтъ да се

---

[1]) Като послѣдна работа на самоковската печатница може да се смѣта слѣдното „Извѣстие", което и днесь стои залѣпено на самата печатница.

Извѣстие.

Имамъ честь да извѣста на почитаемата публика ученици и ученички, че приемамъ да работа и подвѣзвамъ всякакви книги като — учебници, тефтери, брошури, цьрковни книги, правителствени и търговски тефтере и др. въ кожа или платно, съ надписи и безъ тѣхъ, *работа чиста и бърза — съ цѣна умѣренна.* Поръчките ся приематъ въ печатницата дѣто ся и извършватъ. Надѣвамъ ся за многобройно посѣщение.

Самоковъ 1884 г. В. Н. Карастояновъ книговѣзецъ.

Digitized by Google

приберать по-цѣннитѣ изложени прѣдмети въ народния музей, се обърналъ съ писмо отъ 26. XI. 1892 г. подъ № 12600 до софийския окржженъ управитель, въ което, като му се посочва, че между изложенитѣ прѣдмети въ павилйона на повѣрения му окржгъ въ Пловдивъ се намира и „стара печатница", „която по своята важность и рѣдкость заслужва да се набави въ Народния музей въ София", умолява се „да задържи тая печатница за казания музей". На 31. III. 1893 г. съ писмо подъ № 2518 окржжниятъ управитель съобщава въ Министерството, че печатницата е вече прибрана, а на 28. III. 1893 г. възъ основа на едно писмо отъ 12. IV. с. г., я изпраща въ Музея, дѣто и днесъ се пази като паметникъ за историята на нашето възраждане.

София 15. IX. 1905 г.

Притурки.

1. Писмото на о. Неофита Рилски до Николая Карастояновича.[1])

Словесному и Почтенному любителю болгарскія словесности Г. Николаю Карастояновичу, мнѣ зѣло любезному и дражайшему молитвенно у градъ — Самоковъ.

Ва́ше честно́е словесі́е ѿ дꙋши́ моли́ствꙋя

сла́дцѣ привѣ́тствꙋю!

†. Ноемврі́а 5-го получи́хъ ва́ше честно́е писмо̀, пи́саное Септе́мврі́а 3-го, и҆ ꙋ҆диви́хся ѡ҆ то́ль вели́кой заба́вности е҆го́! видѣхъ слѣдователно и҆ що ми́ се ѡ҆жа́лювате ради ва́шите слꙋ́чаи. сі́я болѣ́знь нѣ́сть къ сме́рти (ꙗ҆́коже глаго́лете) но принадлежи́тъ са́мо до є҆ди́ной неви́нность, и҆ слѣпо́мꙋ є҃ ꙗ҆́вна, а҆́ще та́ко є҆́сть вещь, ꙗ҆́коже мнѣ̀ представля́ете, и҆ а҆́зъ ѡ҆бясни́хъ ва́шето непра́ведно ѡ҆клевета́ні́е ѡ҆бстоятелно, то́го ради и҆ бꙋдите ѡ҆ томъ безпе́чии. всѐ това̀ є҃ произишло̀ ѿтъ Бе́рманово бѣ́гство, и҆ ѿтъ А҆христо́дꙋловото плевелосѣ́ятелство. И҆́скате ми совѣ́тъ заради зе́маните слова̀, и҆ а҆́зъ ви быхъ пода́лъ до́брый совѣ́тъ, (по недостато́чномꙋ моемꙋ̀ ꙋ҆мꙋ̀) а҆́ко бы ми допꙋща́ло сега́ вре́ме то да се простира́м, но за весма̀ тѣ́сное вре́мя, весма̀ кра́тко вы вопроша́вам да ме ꙋвѣдоми́те за слѣдꙋющите воспро́сы, и҆ вто́ри пꙋ́ть и҆́мамъ писа́ти ва́мъ простра́нно, и҆ и҆зложи́ти ва́мъ си́чки те мои́ мнѣ̑ні́я ѡ҆ то́мъ. и҆ пе́рво, да ми извѣсти́те, ті́я работы кога̀ замысли́хте, допыта́хте ли се съ нѣ́кого разꙋмна и҆

[1]) Това писмо, както и слѣдния паспортъ се намиратъ днесъ у г. Димитра Н. Карастояновъ, книжаръ въ Самоковъ.

Digitized by Google

ѕѣжда мѫжа, йлѝ просто безъ всяко допытанїе го направи́хте; й като говорите, защо́ ймате отъ та́мо свидѣтелства й дозволе́нїе, за въ тѵре́цката держа́ва йма ли дозволе́нїе, за ко́йто що́ да ꙋ҆потреби тѵпографїа; йзвѣстни ли сте ѿ томъ, йли ни́; й а҆ко би се намѣри́лъ нѣкой да подкрѣпи́ това̀ дѣло йменнымъ подкрѣпле́нїемъ (поне́же говорите защо́ сте недоста́точни съ иждивенїето) мо́жете ли го произвести́ въ дѣло, да го работите сирѣчъ, ймать (? ймате) ли тоя йскꙋ́съ, наꙋчи́ли ли сте си́чки те потре́бни ꙋ҆потребленїя, йлѝ съ не́го ще се йспы́тꙋвате; й а҆ко не́мате ѿтъ никого дозволе́нїе, й бꙋ́де возбране́но това̀ дѣло ѿтъ держа́вствꙋющи те, ймате ли нѣкой спосо́бъ да йспро́сите йзинъ ѿ гдѣто требꙋва; Тїя вопро́сы ми разрѣши́те, й неотчаява̀йтеся защо́то сте ги зе́ли, нито мысле́те да ги врѫщате наза́дъ, но наꙋчетесе а҆ко не є҆ возбране́нно ѿ держа́вата, за йждиве́нїе не́майте никоя грыжа, а҆зъ (а҆ко любите) да се соедини́мъ съ ва́съ, весма̀ ще да бꙋ́де жела́телно дѣло, мо́жеме й въ совершенство да го приведе́мъ, но а҆зъ самъ наꙋченъ прочъ, да не пола́гамъ ни́кое ѿснова̀нїе на песцѣ, за то й това̀ велико зда́нїе наипа́че твердѣйшаго ѿснованїя требꙋетъ. Немедленно прочее ꙋ҆вѣдоми́те мя ѿ все́мъ, и́ а҆зъ рекꙋ̀ вамъ втори́цею, что̀ будете дѣлать, й оста́ю ѿжида́я ва́шего скорѣйшаго ѿтвѣта, й є҆смь

вашего слове́сїя йскреннїй Доброжелатель
Неофѵтъ П. П. ꙋ҆чи́тель
Габровскаго ꙋ҆чи́лища

1836„ Декемвр. 29.
Габрово.

Като Post-scriptum написано е по диагоналъ на другата половина на страницата слѣдното:

Є҆ще́ молю ваше слове́сїе да ѿка́жете мнѣ є҆дно́ послуже́нїе, а҆ко ймате са́ми ѿтъ славе́нските Грамма́тїки А҆враа́ма Мра́зовича, йспрате́те ми пе́ть ше́сть, колкото є҆ возмо́жно по́ ско́ро, за нѣкои ꙋ҆ченицы̀ мои, щото ймъ преда́вам въ школата, а҆ко ли не́мате вы̀, а҆ то́ собере́те ѿтъ нѣкои тамо, у които зна́ете да йма, й ще да прїи́мете съ по́лно цѣна́ та ймъ, ко́лкото є҆, сосъ нѣкой вѣренъ человѣкъ, защо́то сега́ нема̀ съ кого́ да пра́тиме пары́ те. Но а҆ко би весма̀ стана́ло нꙋжда за нѣкоя да се не даде безъ пары́, а҆ вы́е да ми поздра́вите прелюбезнѣйшаго ми кѵръ Димитрїа х. Їѡа́нновича да ста́не кефи́лъ за ме́не, той позна́ва мое́то писмо̀, й не щѐ да йма сомнѣнїе, са́мо да се соверши́ ра́бота, а҆ нїе сме добри платцы̀, да ме про́сти защо́ не може́хъ да му пи́ша ѿсо́бно (защо̀то весма̀

Digitized by Google

много ймам) а втори пѫть ще си сторимъ должность тà, й ако замине нѣкой дїаконъ отъ монастырь да дойде за Габрово съ него ги йспратете, йли съ другиго нѣкого колко можете по скоро, защото ни правать препятствїе на ученїе то, й надѣюся защо ще йсполните усердно това наше рѣдко прошенїе, й остаю въ благой надежди въ великой скорости писавъ поздравете ми й кvр Нїколаа тамошняго учителя.

2. Паспортътъ на Николая Карастояновича.

Пасошъ

По дозволенію Ньіове Свѣтлости, Господара и Княза Србскогъ,

Милоша Обреновича,

показатель овогъ Николи Стояновићу житель Самоковскомъ полази по свему предѣлу Княжества нашегъ Иконе и Кньиге продавати. Препоручуесе свимъ нашимъ властма, вышереченомъ Николи Стояновићу никакова препятствія у путованю нѣговомъ не чинити. Данъ на три мѣсеца.

У Гургусовцу Мѣсеца Марта 25 дана, 1835 године.

Личный опис

Зачертано

Судъ Окружія Гургусовског

№ 380.

На задната страна на „пасоша“ е написано:

№ 1525.

Вићень и подноси, преко надлежни места обратно на вилаетъ.

У Београду 18-гъ Юнія 1835.

За Директора Полиціе
Павле Зорнићъ
писар.

Прѣгледъ на поетическата творба на Вазова.

Отъ А. Теодоровъ.

IV. Обилна епична проза.

Поетично възприетата случка, прѣдадена съ невезана рѣчь, особито шари творбата на Вазова прѣзъ втория периодъ. Тя обилно, спорно му дразни творчата мисъль, дори и когато е тая ядно заключена въ гробна печаль; тя галено се провира подъ съкменото му тържествено слово, което се сили да освободи отъ набраната страсть, да го забави съсъ своята истина и свѣжесть и да го увлѣче по лѫговетѣ на българския поменъ и орисия; тя сѫщата му разпуща пóхвата, за да го направи пóвече лекъ, охотенъ и утрайливъ. Възбужданията на тая случка, въ която едно прѣзъ друго изпъкватъ старото и новото на българската душа, вѣрното и лъжовното на човѣшкия блѣнъ, плодното и отровното на живота. прѣвзиматъ поета и го водятъ къмъ съврѣменно прѣсъздаване на българската повѣсть, хрисимо робски и подносливо хъшовски създадена вече до освобождението.

Епичнитѣ творения на Вазова въ проза отъ третия периодъ сѫ отъ една страна повѣститѣ и разказитѣ му отъ 1886. г. насамъ, смѣстени въ сборното издание отъ 3 тома, послѣ разговоркитѣ *„Драски и Шарки“* въ двѣ части, а главно двата романа — *„Подъ Игото“* и *„Нова земя“*, които се допълнятъ единъ други.

Повѣститѣ и разказитѣ въ сборното издание, като се почватъ отъ 1886. г, стигатъ до 1893., и прѣзъ това врѣме сѫ работени най-голѣмъ брой въ 1900. г., когато Вазовъ сяйна надъ прѣжуренитѣ български стърнища съ книжовно списание „Денница“, едномлѣчница на нѣкогашната „Зора“, а най-малко въ 1887. Съ 1890. сѫ датувани 8 кѫса; а вѣроятно е отъ 1887. г. разказътъ *„Саломоновски циркъ“*, когато Вазовъ се намираше въ Русия. И самиятъ прѣдметъ на разказа лежи възъ руска почва, при все че въ него

Digitized by Google

най-интересното лице е пакъ единъ българинъ, отъ селото Копаня на с. отъ Одеса. Добата 1887.—1888. бѣ запълнена у Вазова съ работа въ „Звукове“ и около първия му романъ *„Подъ игото“*, който излѣзе въ I. книга на „Сборникъ за народни умотворения и пр.“ 1889. съ продължение и въ книгитѣ II. и III. (1890). Сѫщо тъй и добата 1891.—1893. показва по̀-малко разкази, понеже прѣзъ това врѣме (1892.) Вазовъ изработи и двѣтѣ си голѣми художествени описания: *„Великата Рилска пустиня“* въ VII книга на споменатия Сборникъ и пр. (1892.) и *„Въ нѣдрата на Родопитѣ“* (въ VIII кн на сѫщия сборникъ, 1892). Отъ 1893. г. нататъкъ излѣзоха *„Драски и шарки“* и *„Нова земя“*. Нѣкои отъ разказитѣ (и драскитѣ), що бѣ обнародвалъ Вазовъ въ списанието си „Денница“ (1890—1891), не сѫ вмѣстени нито въ сборното издание „Повѣсти и разкази“, нито въ „Драски и шарки“. То сѫ такива, зарадъ които печатътъ се прѣпираше въ партийнитѣ си неприязни, че сѫ ударили на едикои народни милостници достойния за тѣхъ позоренъ жигъ, или пъкъ че сѫ свалили поета на низкото стѫпало на книжовенъ клюкарь. Може по тая причина Вазовъ не ги е прибралъ за издание съ другитѣ еднородни тѣмъ кѫсове.[1])

По прѣдмета си повѣститѣ и разказитѣ отъ третия периодъ се отнасятъ или къмъ врѣмето до освобождението, нѣйдѣ прѣкрачили и прѣзъ прага на тоя животенъ прѣвратъ, или къмъ врѣмето до съединението, когато княжеството и Източна Румелия живѣеха като въ свои домове отлѫчени чеда на тѫжовна майка вдовица, или пъкъ сѫ отъ врѣмето на сръбско-българската война; четвърта купчина не може да се придѣли ни къмъ едно опрѣдѣлено отъ тия врѣмена, понеже обработва прѣдмети независно отъ тѣхната атмосфера и събития; ала по чъртитѣ на живота въ нейнитѣ кѫсове и тая купчина се отнася къмъ днитѣ на нашата свобода. Отъ разказитѣ на първата купчина *„Цончовата мъсть“* е такъвъ, че би могълъ да се отнесе и къмъ кой да е периодъ отъ живота ни, па и не само на нашия животъ, но на човѣшкия изобщо. Той е откъмъ тая страна сѫщо една отъ рѣдкоститѣ въ музея на Вазова — музей, създаденъ български по кръвь и по духъ, по ликове и по навици, съ изложба не на човѣшкото въ българското, но обратно — на българското въ човѣшкото.

---

[1]) По̀късно, въ сбирки, що спадатъ по нашето дѣление въ четвъртия периодъ на творбата на Вазова, добиха приемъ и отъ тоя видъ бѣдовници; ала бидоха заклети сѣкашъ за забрава драскитѣ *„Епоха кърмачка на велики хора“* и *„Сладкодуменъ гость на държавната трапеза“*.

Digitized by Google

Първа купчина: изъ врѣмето до освобождението.

Дѣто и да се прилучи на Вазова срѣща съ нѣщо умилно българско, съ нѣкоя въ безвѣстни поля заметната шушка отъ родна плъть и сърце, той закопнява за скѫпия прѣдметъ и го прѣгръща съ витийски възторгъ. Изъ прѣгръдкитѣ му прѣдметътъ се освобождава, добилъ поетична драгость за българския четецъ. Така бѣ направилъ поетътъ съсъ *„Синайската роза“* — розата отъ нашитѣ подбалкански долини, възъ която нечайно налетѣлъ у руския пѫтописецъ Елисеевъ; така е постѫпилъ и съ прокудения въ арабския тропиченъ градецъ Хаче младъ български лѣкарь Карановъ, чиято морна тѫга за България позналъ по „Моето въспоминание отъ Еменъ“ на д-ра И. П. Любеновъ (София, 1890; изъ „Воененъ журналъ“). Подъ насловъ „Gronde Maritza teint de sang“ (1890, Пов. и раз. II. 237—46) Вазовъ хубаво прѣразказва, какъ стига медикътъ отъ цариградския факултетъ д-ръ Любеновъ — тъкмо при първитѣ сериозни сбивки на руси съ турци прѣзъ 1877. година — за военни лѣкарь въ Еменъ, и въ това сѫщинско свое заточение между воинствени араби и озлобени войскари турци, откѫснатъ отъ всѣки поменъ за България, за чиято сѫдба се е завързалъ на сѣверъ кървавъ двубой по Балкана честито намира въ Хаче другъ еднородецъ, и той орисанъ заточеникъ, д-ра Карановъ. Мъзгата на разказа е болката отъ скованото чувство за родолюбски дългъ, отъ неизвѣстностьта на успѣхитѣ въ двубоя, отъ безнадѣжнитѣ блѣнове за бѣгъ или повратъ къмъ дома; а трагичниятъ мирисъ на тая мъзга е изостреината до полуда носталгия на д-ра Карановъ. Изслужилъ срока си въ Херцеговина, той зарадъ съчувствие въ Цариградъ къмъ бѣжанци отъ панагюрското възстание е запратенъ въ Хаче, дѣто го трови съ дебнеща умраза и навѣти турскиятъ военачалникъ. Тая скръбь отъ лична покруса и жалба по освобождавана родина измѫчватъ плѣнената душа. Тя гори за вѣсти за България, както рана за балзамъ. Изъ единъ случаенъ брой на френски вѣстникъ долавя Карановъ побѣдния смисълъ на българския маршъ „Gronde Maritza teint de sang“ — „гърми Марица, вапсана съ кръвь“, и съ него, покрътванъ до пѣсненъ възторгъ, унасянъ до шеметенъ блѣнъ, крѣпи мъждивия свѣтликъ на подкосения си животъ. Остъръ тифъ духва кандилото, отъ което отлитва послѣдниятъ синь пламъкъ: Gronde Maritza teint de sang, gronde Maritza, Maritza! . . . Присѫтствуващиятъ таборенъ лѣкарь Джемалъ-бей състрадателно шушне за тая горка Марица, която самъ дири съ погледи между женскитѣ

портрети по стѣната, а д-ръ Любеновъ му я обявява за сестра на покойника. Това недоразумение, тъй радо използувано въ тая благочестива минута, е малко камъче за художествена проба: неизтесано въ хармония съсъ скръбния финалъ на неудоволения родолюбски жаръ на Каранова, то неугодно дърпа съ комизма си настроението отъ финала. Зародишътъ и засилянето на пагубния жаръ скромничко прѣминуватъ прѣзъ описателния разказъ. —

„Изъ кривинитѣ" (1892, Пов. и раз. II. 107—14) с пѫтнишка прилука на автора въ гѫстия габъровъ лѣсъ на Стара-планина, въ прохода къмъ Троянъ. Вече отъ Кърнарския ханъ се зареждатъ поличбитѣ на грозáво пѫтуване по турската държава, дѣто лицата сѫ подозрителни, мѣстата пълни съ коварство и страхота, човѣшкиятъ животъ и състояние въ трайна опасность. Въ хана младиятъ и драгостенъ Вазовъ поима първитѣ дъхове за прѣдпазливость, що му идватъ изъ необикновенитѣ фигури и справа на двама чужденци, сѣкашъ отъ легендарната чета на Фра-Дияволо. Единътъ дори се улучва надъ кесията му, когато си плаща пиевото. Боязливото съмнѣние у Вазова расте до внушителенъ страхъ изъ кривинитѣ на планинския проходъ, между високитѣ стѣни на горския шумакъ, особито че пѫтникътъ е поостаналъ отъ миналата напрѣдъ пòвече опитна дружина, а отзадъ мигомъ се мѣркатъ зловѣщитѣ двѣ фигури и пакъ хлътватъ въ мрака на горската потайность, за да се вѣснатъ хайдушки нѣйдѣ погорѣ. Подплашениятъ пѫтникъ гърчовито дупчи коня́ си за бѣгъ; ала урвестиятъ пѫть, изпрѣпрѣченъ съ назѫбени скали и изровени пропасти, прѣпина и заморява дръгливото добиче. То се лъзва по колѣнѣ и повлича въ стремената изтръпналия бѣгачъ. А тозчасъ до него изпъкватъ страшнитѣ непознаници, отъ които пò-младиятъ, странно русоликъ, вади изъ синята си блуза камата, чийто студенъ главулекъ бѣ неугодно зѣрналъ тамъ Вазовъ, когато си плащаше прѣдъ тезгяха на ханджията въ Кърнаре. Злодѣецътъ вече тържествува въ своя помисълъ: той отсича вѫженитѣ стремена и избавя нещастника отъ зло прѣмеждие! Поокопитенъ отъ двойния ужасъ — на кобното падане и на замахътъ отъ камата — ужасъ отъ пагуба, чудесно прѣвърната въ спасение, Вазовъ трепереще благодари по италиянски и машинално прѣдлага на избавителя изъ разтворената си кесия жълтицитѣ, що носѣлъ за търговски капиталъ във Влашко. Привидниятъ италиянецъ неприема; — защото е билъ апостолътъ Левски, който двѣ години пó-сетнѣ въ родното мѣсто на поета познава нѣкогашния злочесто уплашенъ конникъ въ Троянския проходъ, дошълъ сега гостъ въ заседанието на мѣстния

таенъ революционенъ комитетъ. Това „въспоминание“ на Вазова е прѣлестно; живиятъ, просоченъ съ растещо напрежение разказъ, вѣрно запазва и младежкитѣ особности на поетова опитъ и размишления. Понеже възбуденото боязливо съмнѣние, порастнало въ страхъ срѣдъ горската неулюдна самота и извършило въ пагубенъ ужасъ, е сѫществената цѣль на спомена, въ него миговитѣ образи на загатнитѣ чужденци умѣло допринасятъ за пластиката на настроението. —

Не е чуждъ или личенъ споменъ разказътъ изъ живота на единъ разбойникъ, „Бѣлимелецътъ“ (1892, Пов. и раз II. 69—114); той е по съобщени податки изкарана композиция на единъ хайдушки образъ върху почвата на социялни и политически отношения въ българско село подъ турска управа. Въ оня западенъ край на България, дѣто къмъ края на XVII вѣкъ населението бѣ участвувало като въоржженъ заговорникъ въ единъ злополученъ австрийски походъ противъ полумѣсеца на Балканския полуостровъ; дѣто сѫщото население въ края на XVIII в. е помагало на султанова отметникъ Пазвантоглу, а прѣзъ първата половина отъ XIX в. дѣломъ е съчувствувало на сръбската борба за независность, па и самò се е вдигало на подобна борба; — въ тоя български край не е загасвалъ никога духътъ за политическа волность, тъй вкорененъ и въ упорититѣ, ако и диви нърави на краината. Тукъ „появлението на турската власть вдигаше тревога въ селата и туряше нея самà въ безпокойство и даже въ примеждие. Имаше такива горски гнѣзда, които даже никога не виждахѫ заптие въ непристѫпната си пазва, и подчиненостьта имъ на негово величество Султана бѣше само фиктивна: тѣ не плащахѫ даждие, защото никой не смѣеше да иде да го поиска. Тия диви и усойни кѫтове бѣха нѣщо както страната на албанскитѣ мирдити“ (86). „Хайдушки дружини кръстосвахѫ постоянно тие прѣдѣли и нанасяхѫ страхъ на търговеца и на гражданина, билъ той даже българинъ“ (71). Ала е твърдѣ важно да се опрѣдѣли, какви търговци и граждани сѫ трецерали отъ тия горски пилета; защото радушието и благословията на роба, които ги посрѣщатъ въ разни форми на живота и на поезията, не биха имали основа, ако поразитѣ имъ не таяха въ себе и значение на справедлива мъсть, била тя обществена или национална. А за такава мъсть бѣше прѣплодовита управата на турцитѣ, подъ която цъвти жестокиятъ произволъ на ислямския подносъ и пѫкатъ гаднитѣ инстинкти на изжулени души съ мазнишки облѣкла. Безъ да се види отъ тая страна образътъ на българския хайдукъ, неговитѣ

Digitized by Google

подвизи, неговата слава у населението не ще бѫде разбрана правилно. То не е само слава на безстрашие, сила и ловкость, слава на юнащина, но още и на почитъ за праведно застѫпништво и родна закриля. Както е изразилъ Вазовъ мисъльта си за опасность на всѣкого изобщо отъ българитѣ хайдуци, „разбойници" въ балканскитѣ пазухи и гѫстаци къмъ западъ отъ Берковица и Кутловица (71—2), той е постигналъ негли една крайно строга прѣсѫда отъ желано безпристрастие, ала въ сѫщото врѣме е влѣзълъ въ противурѣчие съсъ собствения свой образъ на хайдука отъ Бѣлимелъ, Славчо. Художникътъ съ истината надвилъ въ себе историка. Сѫщиятъ художникъ бѣ засегналъ смисъла на тая истина и въ поемата си „Загорка", дѣто загорската невѣста Руска, която юнашки отблъсва при изнядникъ съпругъ мръсния нощенъ опитъ на Кърджи-Османа, е отъ хайдушко колѣно; дѣто и доблестниятъ явни сѫдникъ по Александрията, дѣдо Лулчо Пановъ, е старъ хайдукъ отъ дружината на славния Минчо войвода.

Отъ тая дружина падналъ въ рѫцѣтѣ на турскитѣ заптиета прѣзъ августа 1862. г. „разбойникътъ" Славчо Бѣлимелецътъ. Славчо билъ кротъкъ и работливъ лозарь. По нѣкаква „игра на сѫдбата", при една свада съ нѣкой свой роднина за едно кѫсче бранище, той се сборичкалъ съ него, и какъ, самъ незнае, го ръгналъ съ ножчето си. Снажниятъ силянъ, миренъ Славчо craналъ прѣстѫпникъ въ несвѣстна отбрана на нападнато притезание. Кой ще оцѣни тоя грѣхъ на раздразнената руйна природа, и какъ се тегли отплата за него въ позорна турска тъмница? Пòдобрѣ е, да се избѣга отъ безсмисленитѣ мѫки и неоправданъ позоръ на отплатата, вмѣсто което да се изкупи грѣхътъ съ подвизи противъ разни недосѣгани отъ формалния законъ угнетачи на слабия робъ и прѣзрѣнъ селякъ. Славчо самъ си отрежда наказанието: ще се отлѫчи отъ съпружеска и бащинска драгость, отъ свобода за явни общувания съ ближни и познати, па ще се втурне въ опасноститѣ на хайдушкия животъ, като обира народни обирачи, прѣмахва формални злодѣйци и съ личния рискъ за облекчение на людска незаслужена неволя оправдава напълно собственото злочинство. Славчо се записва царски врагъ въ Минчовата чета, доклѣ не изпадне въ вѫжата на царскитѣ пазачи. Тъй уловенъ той застая прѣдъ насъ въ разказа на Вазова веднага, безъ да го бѫдемъ чули и наймалко въ осѣщанията и размишленията до рѣшението му за хайдутство. Разказътъ бърза да ни изведе прѣдъ хитростьта и силата на уловения Славчо, който дивно се измъква изъ вѫжата на подлитѣ си плѣнители, и да ни

Digitized by Google

изпише новата му слава между съселяни и личенъ край прѣдъ страха отъ официяления турски законъ.

Поради извършенъ обиръ на турската хазна, изпратена отъ Видинъ за София, чести и силни пòтери успѣватъ да загащятъ Минчовата чета, отъ която нѣколцина убиватъ, а едного тежко раненъ и Славча улавятъ въ плѣнъ. Раненията подъ смъртни мжки назовалъ мѣстностьта, дѣто било закопано турското злато и сребро; остаяло Славчо да опрѣдѣли пòточно, дѣ е тайната яма на голѣмото съкровище. Славчовътъ разпитъ за това е първиятъ напрегнатъ моментъ въ разказа, моментъ и съ психоложки тласъкъ. Онбашиятъ Ахмедъ-ага е обзетъ отъ мисъльта да завладѣе скритомъ поне половината отъ обранитѣ пари. Той трѣба още тая нощь, прѣди да закара плѣнника на властитѣ въ Берковица, да узнае прѣзъ езика на грозни изтезания завѣтното мѣсто, па да се яви послѣ на правителството съ избавената плячка въ ржцѣ, откакъ си бжде уздравилъ безъ свидѣтели достатенъ покой за стари години. И пристжпя да изпълни плана си. Заптиетата прѣкарватъ яко увързания Славчо прѣзъ Бѣлимелъ и вършатъ ужаси между неговитѣ съселяни; тѣ сж на гостолюбиво падало у прѣдания на турцитѣ и християнски кървопиецъ чорбаджи Недьо, а Славчо е надежно затворенъ въ чорбаджийския земникъ. Тукъ се промъква единъ по срѣдинощь Ахмедъ-ага, заплашва, бие и пита за „Синия брѣгъ“, назованъ отъ умрътвения Славчовъ другарь. Великанътъ хайдутинъ, пристегнатъ къмъ единъ стълбъ до стѣната, провѣсва окървавена глава, мълчи и апатично гледа въ земята; ала той тънко разбира лакомата цѣль на мжчителя си и върти разумъ, какъ да го изиграе въ помисъла му. И скоро рѣшава. Открива, че само жена му Вълкана ще може разбра отъ неговитѣ разяснения, да заведе Ахмедъ-ага тамъ, дѣто е хазната. Възтържена струя на сполуката освѣжава утрудения изпитвачъ. Едно заптие докарва ужалена Вълкана, остала самица да реди домъ и да се грижи за мало чедо Владко. Тукъ изново настая моментъ съ напрежение и сцена, въ която Ахмедъ-ага, ритнатъ въ корема въ пароксизъма на Славчовя напънъ за избавление, отлита два разкрача назадъ, гътва се възнакъ и съ кръвь изъ устата изпуща нѣмо послѣдния си издихъ. Славчо съ хитро воденъ разговоръ съ жена си е билъ замамилъ поблизу до себе недовѣрливия турчинъ, за да го стигне пагубно съ яростния блъсъкъ на крака си, едничъкъ свободенъ за дѣйствие. Тогазъ Вълкана услужва съ ятагана изъ пояса на убития, да се освободи съпругътъ ѝ изъ вжжата. Бърже си затъква Славчо всичкото оржжие Ахмедово, поваля едного отъ стражата край зем-

Digitized by Google

ника и съ жена си прѣскача Недьовата ограда, за да избѣгать и двама въ планината. Прѣдъ опасностьта, да се върне дома, Вълкана съ горесть оставя рожбата си на милостьта на далечни сродници въ селото. Обаче въ планината Славчо и Вълкана скоро трѣба да се видять гонени отъ настръхналитѣ отъ Ахмедовото убийство заптиета, водени отъ селяни за повѣренъ успѣхъ на диренето. Пакъ съ опитна прѣсмѣтливость и мжжество Славчо сполучливо употрѣбя противъ потерята оржжието си и се измича неуловливъ съсъ жена си. Той образува нова хайдушка чета, дѣто въ мжжка справа участвува и Вълкана.

Ядниятъ за турската власть Славчовъ подвигъ въ Бѣли-мелъ дава поводъ, да се изврьже и закара въ София речи половината отъ мжжетѣ, посочвани отъ Недя чорбаджи като съучастници въ злото и едва ли не като негови прѣки виновници. Най-послѣ минува и се позабравя и тая неволя, отъ която бѣдитѣ и жалостьта постъпенно отстжпятъ мѣсто на тайната радость, че юнакътъ на бѣлимелци е живъ и здравъ и че „отмъщава на народнитѣ врагове“ (89). И наистина една вечерь слазя отъ планината Найденъ овчарьтъ, па донася на Недя чорбаджи аманетъ — куршумъ, съ изрѣзанъ кръстъ по него — и поздравъ отъ войводата Славчо. Тоя иска отъ чорбаджията, прѣдупрѣденъ отъ символа възъ куршума, барутъ, опинци и тютюнъ за момцитѣ си, а на илинденъ ще му допадне съ дружината на гощавка. Недя побуня бѣсъ отъ подобна хайдушка дързость; ала той усилно се удържа да отвърне на овчаря изпърво съ загатна готовность за услуга на Славча, а послѣ вече съ ясенъ присмѣхъ на злобата си спрѣмо направеното прѣдложение. Вазовъ чудно е слишилъ тукъ въ изобразението на Найденовото държане: Найденъ, който е потаенъ другарь на Славчовитѣ юнаци (92), е поставенъ сериозно да не схваща сарказъма въ първитѣ Недьови думи, та да стане нужда Недьо да му тълкува поправо истинския си отговоръ. Странната наивность Найденова необладава съ дъха на преструвка отъ него, както може да е било въ умисъла на автора; такава илузия съвсѣмъ неизлиза изъ интересния, ала изкуственъ диялогъ, но не е била и потрѣбна, щомъ е Найденъ сталалъ пратеникъ на единъ хайдутинъ, еднакво повелителенъ и за двѣтѣ страни, а чорбаджи Недьо съвсѣмъ напусто би дирилъ уловки за личната срѣща на овчаря съсъ Славча. Като изслушва въ кжщата на Найдена донесения подносливъ и враговски отказъ на чорбаджията, Славчо вдига дружината си прѣзъ нощьта, за да се разправи съсъ услужника на турската неправда и неинъ храненикъ.

Digitized by Google

Между петьтѣ юнака е и Найденъ, нарамилъ пушка, па и Вълкана, която ни нѣжно, ни кораво — както обикновена българска майка — се раздѣля отъ рожбата си Владка. Прѣведена отъ Найдена безшумно въ Недьова дворъ, дружината успѣва да пипне чорбаджията както спѣлъ и да го откара съсъ себе въ гората. Смущение отъ неузданото разбойнишко дѣло, страхъ отъ заптийски разпити и насилия и жални викове на Недьовитѣ домашни нависватъ надъ селото Бѣли-мелъ; ала въ сърцата на селянитѣ шава искрена радость за личната сѫдба на селския изядникъ. Разбира се, кой му е билъ сѫдията; защото и просѣяни монети по пръстьта около една яма до отваленъ камъкъ на Синия-брѣгъ показватъ, че сѫщата нощь Славчо ще си е прибралъ отъ тукъ хазната и се отнесълъ подалечъ нѣкждѣ и съ умразния плѣнникъ.

Доста врѣме се изминува, и никой не знае, що е станалъ Недьо. Зарѣзва прѣслѣдването и властьта, па махва рѫка, понеже не си струва труда за единъ краставъ гяуринъ! Селото си влиза въ обиходния коловозъ на живота. Слънчева есень е позлатила гори и поля наоколо; а на селската стъгда прѣдъ чорбаджи Недьовата кѫща тъкмо на петковдень играе хоро, обточено съ млади и стари зрители. Хорото се кръшка подъ яснитѣ звукове на нова пѣсень за Вълкана войвода, която съ юнашка рѫка се тъкми да посѣче плѣнения черъ Недьо, людски изядникъ, изгорникъ. Допѣна недопѣна пѣсеньта, хорото изведнѫжъ трепнува и се смутява: веригата му се прокѫсва и удължава съ нови седемъ осемъ души, облѣчени селски, между които единъ великанъ и едно кьосе. Всѣки по нагонъ познава гоститѣ съ тая странна двойка. За единъ мигъ смущението прѣминува, и хорото пакъ се люшва, като наставя пѣсеньта си къмъ кървавата развезка. Пѣе и Вълкана, на която тайно завиждатъ въ тоя каяфетъ и мѫжка хубость и моми, и невѣсти. Когато хорото е уморено да тропа, то пъргаво се разпуща около Славча и Вълкана, застиска имъ рѫцѣ отъ радость и се замайва отъ сладоститѣ на тая опасна срѣща. Половяцитѣ съ вино допълнятъ израза на тържеството. Въ отсѫтствие на Недя и прѣтръпнали отъ изтезанията на клевети и обаждания, селянитѣ сѣкашъ съ право не се стрѣскатъ вече отъ призрака на прѣдателството и безъ стѣснение се прѣдаватъ на своя въсторгъ. Само Недьовата челядь е въ безутѣшна жалба.

Тогава се изстѫпя Славчо и докарва единъ моментъ съ двѣ сцени, богати съ хубости, които е вѣщо уловилъ и прѣдалъ Вазовъ. Моментътъ е, какъ естествено, вабливо за любопитството на селското множество и характерно за неговото обществено сѫждение Славчо

Digitized by Google

занимава това множество съ участьта на Недя, изобразена въ изпѣната пѣсень. Пѣсеньта не казва досущъ право, дума Славчо; Вълкана открива, че не е тя войвода на дружината! Откритието стжписва особито женската страна у селянитѣ. Какъ? Да се замѣни въ пѣсеньта Вълкана съсъ Славчо, да се махне приказната прѣлесть отъ подвига на една амазонка, да се измѣсти и въ поезията жената отъ мжжа? Не, — рѣшаватъ ободренитѣ отъ тия осѣщания творици на новата пѣсень; — „нѣма да си разваляме пѣсеньта!“ прогласяватъ момитѣ побѣдно и весело; „пѣсеньта си е хубава, както си е“, забѣлѣзватъ други (100). Това сжщото признава и Славчовътъ поетиченъ усѣтъ, ала би желалъ, да се оправѣше нѣкакъ въ пѣсеньта завършъкътъ съ Недя чорбаджи. Ново стжписване поразява множеството на хорището, и тоя пжть особито мжжката страна. Нема не ще е загиналъ отъ ножъ, или пукналъ въ дупката окованиятъ черъ Недьо, както казва пѣсеньта? Ами ако е живъ, и се изтърве? „Недьо е живъ“, проговаря Славчо и залива съ ужасъ любопитнитѣ; ала ги успокоява, че го държи здраво, и сега пита селянитѣ, що да го стори, какъ да се накаже. Плочата на страха, която бѣ притиснала беззащитнитѣ души, се отвáля отъ тия думи на войводата. Селянитѣ се ободряватъ и се привдигатъ нравствено подъ позива, да бждатъ сждници надъ своя донедавна мжчитель и български врагъ. Тая кжсичка сцена прѣкарва Славчовитѣ слушатели прѣзъ двояки, едно на друго противни чувства на обидна уплаха и радостно съвземане; тя едно по друго бърже ги поразява и разтушва, и съ простотата и значението на Славчовитѣ разкрития дѣйствува върху наивно разположенитѣ хорани тъй, както фантастична приказка върху простодушни дѣца.

Втората сценка е повече съставна: тамъ участвува и страна въ полза на подсждния Недя. Когато селянитѣ шепнешкомъ си формулуватъ прѣдложението за наказание на умразния плѣнникъ, невѣстата Недьовица, страшно изблѣднѣла, съ паднала забрадка на главата, съ измокрено лице отъ сълзи напира да се провре прѣзъ навалицата до Славча и Вълкана. Гнѣвно я отблъсватъ селянитѣ, като хулятъ и подиграватъ въ лицето ѝ виновника на толкова свои бѣди и плачове. Тълпата е яростенъ звѣръ, подфърлишъ ли изкусно възбуждение на дивитѣ ѝ нагони; ала тя е и великодушно убѣжище, задѣнешъ ли съ праведенъ гласъ нейната човѣщина и довѣрие. Славчо би могълъ съ една думица да я настърви противъ всичко Недьово, та да не остави и поменъ по неговитѣ имоти, ни бѣлъ день за неговитѣ ближни; ала той достойно използува мощната

си власть, за да почувствуватъ и патникъ и злочинецъ възродителния свѣтликъ на човѣшката милость, на братската пощада. Съ единъ махъ на ржката си войводата въапира яростьта, смекчава гнѣвния поривъ на ободреното прѣди малко въ Недьова щета множество, и то пропуща отчаената невѣста. Тя пада ничкомъ, прѣгръща колѣната на Славча и плаче: „пусни го, пусни го Славчо, живъ да ми си! Послушай, молимъ ти се Славчо . . . .“ (102). Зрѣлището на това унижение на горделивата отпрѣди чорбаджи Недьовица, ако и сама невиновна прѣдъ селянитѣ, трогва тия подиринтѣ, смекчава жестокостьта имъ. Тѣ се смълчаватъ, везнитѣ на сждението у тѣхъ се клатятъ. Напоконъ се проронватъ и подйематъ гласове за милость и прошка: войводо, остави живъ Недя; пусни го, прощаваме му! Нека си дойде; да знае, че на наше здраве живѣе! (103). И Славчо съсъ свѣтло задоволство обявява на Недьовица, да чака довечера и Недя на трапеза. Тържественъ духъ на миръ и любовь осѣнява всички: Недьовица благодари и се врича за признателность, селянитѣ сж възхитени отъ милостивата си прѣсжда, а Славчо наблюдава дѣйствието на хайдушката човѣщина. Тригодишното бѣло вино изъ Недьовитѣ земници запечатва по обичая общата радость.

„Славчо на хорището“ и „Славчо въ Недьова земникъ“ сж найтрепетнитѣ мѣста въ разказа „Бѣлимелецътъ“: тукъ страхъ за живота на хайдутина, напрежение за изхода отъ срѣщата на Славча съ Вълкана, поразение отъ способа на избавлението; тамъ страхъ за живота на чорбаджията, кобно очакване на рѣшенията на тълпата, спасителна побѣда на великодушието. И въ двѣтѣ мѣста изображението е съотвѣтно на темпото на осѣщанията, на характера на обстоятелствата — въ първото таинствено, прѣсмѣтливо и върло, а във второто откровено, нагонно и кротко. Като бисерна капка на прѣсенъ листъ сияе въ подирното момическата ревнивость къмъ създадения текстъ на пѣсеньта. Характерътъ на Славча споредъ естеството на прѣдмета — хайдушка слава — се рисува само откъмъ тѣлесна мощь, сдружена съ прозорливость и смѣлость на духа, и нравствено великодушие, основано върху обществена правда. Липсата на правда подъ турцитѣ го е извела въ Балкана; при общественъ редъ, който да не стене подъ тоя норекъ, Славчо би упражнявалъ вмѣсто яки мишци добро сърце. Така и прави той, откакъ отпуща на петковденъ вечерь Недя чорбаджи, па разпуща послѣ и дружината си, за да се посели съ жена и чедо въ Неготинъ, дѣто почва търговия съ пая си отъ видинската хазна.

Digitized by Google

Слѣдъ освобождението на България Славчо станалъ въ отечеството си мирови сѫдия. „Той тъй добрѣ умѣеше сега да дава правда, както нѣкога умѣеше да дава ританици въ корема“ (104), изразява се въ противно, просташки духовито сравнение авторътъ. Чорбаджийскиятъ поднось на турския облизанко Недя личи ясно въ диалога съ овчаря Найденъ, дѣто само фалшивата наивность на тогова докарва едно разводнение въ изобразението; външно се допълня Недьовото изобразение съ умразата и клетвитѣ на селянитѣ къмъ него. Слѣдъ измоленото отъ тѣхъ освобождение старията изедникъ се прѣражда, съгласно съ обѣщанието на жена му, та постъпенно става дори въ 1876. година затворникъ заради поддръжка на Ботевата чета. Споредъ вървежа на разказа Славчо сѣкашъ мъсти на Недя и затуй, че е прѣкаралъ най-страшни минути на живота си вързанъ за стълба въ земника му; — поетътъ трѣбаше да избѣгне тая измамка на психоложкото разбиране, като извадѣше повече релиефно неприязъньта между чорбаджията и селянитѣ прѣди Славчова затворъ (75), а по-нататъкъ отворѣше съ тая неприязънь мѣсто и за по-високо нравствено оправдание на хайдушката покана и подвигъ на Славча спрѣмо Недя чорбаджи; защото и да е казано у Вазова, че подиръ убийството на Ахмедъ-ага Недьо набѣдилъ половината село въ съучастие, все пакъ тоя усамотенъ случай би билъ по-слабъ художественъ мотивъ за Славчовата отплата, отколкото сѫщиятъ случай като *новъ доказъ* на извѣстенъ вече злочински нъравъ на чорбаджията. А така щѣше да спечели общиятъ колоритъ на отношенията между всички фактори на разказа. Ахмедъ-ага е ясенъ въ постѫпкитѣ си за изтръгване отъ Славча точно опрѣдѣление на мѣстото на заровената хазна, ала не е доста изразита алчната му тревога (78).

Заключението на разказа не изтича изъ художествения му градежъ; то е като исторически епилогъ на нѣкой романъ, понеже всичко подава, що е станало съсъ Славча и Недя подиръ мировната черпня прѣдъ Недьовата кѫща. Обаче малка е, та и никаква връзката му съ пристѫпа, който е живо изписана балканска краина съ красотитѣ си и минали прѣмеждия чаровна за българския пѫтничарь. Въ тая краина спада и Бѣли-мелъ. Левата краинска кистца на Вазова не утраяла срѣщу изкушението, да се рѣйне низъ гѫстия шумакъ, голитѣ ридове, манастирскитѣ кѫтове и занимливитѣ спомени около Бѣли-мелъ, прѣди да се завземе съ подвизитѣ на бѣлимелеца Славчо. А като щеди въ разказа си историчната достовѣрность, намѣстѣ негли и неотстѫпно прѣдъ скромнитѣ желания на художеството, тая кистца отива въ услуга на *краснитѣ (беле-*

Digitized by Google

тристични) мемуари, каквито сж и „Gronde Maritza teint de sang", и „Изъ кривинитѣ".

Лекъ, бодъръ и приятенъ е слогътъ на Вазова и въ „Бѣлимелеца", както и въ другитѣ му разкази. То сж общитѣ му и върховити качества. Ние още нийдѣ не сме говорили за това, понеже ще свърнемъ върху тая страна на творбата на Вазова въ края на прѣгледа си. Ала тукъ ни се пада сгода, да отбѣлѣжимъ еднжжъ и занапрѣдъ, че Вазовъ прѣмного се отпуща въ левотата на своята прозаична рѣчь. Доклѣ въ стиховетѣ му съзираме положена по-голѣма грижа за съотвѣтность между словото и идеята, за хармония между изразъ и настроение, неговата проза върви бърже и безъ озрътки, върви до края, и слѣдъ отмора не досажда на автора си съ мждри напомняния за провѣрка на изминатия пжть. А тая нейна милостливость му е сторила доста неугоди отъ страна на критиката. Не отговаря напр. на оня несвѣстенъ напънъ на мишцитѣ на вървания Славча за ударъ противъ Ахмедъ-ага, да се каже, че той събралъ въ тоя ударъ всичката *буйность* на единъ раздразенъ звѣръ (81); може да е пó-добрѣ *ярость*. Или да се каже, че „пожълтѣлитѣ" вече поляни почиваха *страстно* подъ сладостното сияние на есенното слънце (96), когато би била пó-съгласна съ укротения изгледъ на есеньта думата *галено*. „Булка Недьовица се *затече тичишката*" (103) е бодливъ плеоназъмъ. На сжщата бѣлимелка Недьовица биха пó-прилѣгали въ друга, пó малко книжовна конструкция думитѣ „като ангелъ незлобенъ ще бжде Недьо" (вст.). Единъ пóвечко размърданъ усѣтъ за плавность и конкретность на рѣчьта щѣше да отсъвѣтува Вазова отъ нестройнитѣ и облачни именувания „*слазянето му* съ дружината на врѣхъ Петковденъ въ селото и *хващането й* на хорото" . . . (104). Успоредицата въ чепурестия изразъ „*жестокостьта му* се равняваше *съ изобрѣтателностьта* на мжченията и истезанията, съ които измъкваше признанията" (75) завѣрно е подражение на чужди стилисти (Хюго?), което за българския езикъ въ тоя случай е ялово робско. Прѣдъ очитѣ на Славча абсолютно не е възможно да се изпрѣчва призракъ на турски мжчения и бѣсило „като *главата на Медуза*" (87). Ведрината на свѣтозора у Вазова, която го запазва за живота и въ черни минути, е изворъ и на благия му хуморъ, който нерѣдко полазва неумѣстно дори трагични ситуации. Това се отразява и въ слога му: прѣзъ контрасти, прѣзъ епитети и обрати на рѣчьта той немари и се шегува нѣкога тамъ, дѣто ни е възбудилъ вниманието за нѣщо сериозно. Въ уводния си пжтничарски излетъ въ южната

Digitized by Google

околность на Бѣли-мелъ Вазовъ се заприказва съ игумена на Чипровския манастиръ. Разговорътъ допира до похода по тѣхъ мѣста на майора Кекеровъ съ български доброволци прѣзъ сръбскотурската война въ 1876. година. Лошо справенъ за бой, Кекеровъ трѣбало да отстѫпя назадъ. „И тогава старецътъ *съ насълзени очи* ти разправя, какво послѣдвало, по оттеглянето на Кекерова съ четата му, и *ужаситѣ,* на които той е билъ свидѣтель!... А ти слушашъ стареца съ ушитѣ, а очитѣ ти и душата ти се скитатъ *възхитени* по прѣкраснитѣ картини около ти.“ ... (71). Страстниятъ любитель на хубостьта въ дивата балканска природа слабо може да се интересува за картинитѣ на човѣшката злочестина; — това го разбираме и у другиго, и у поета, чудесенъ химнопѣвецъ на природата у насъ. Ала защо художникътъ Вазовъ е докаралъ игуменова разказъ до жални впечатления, когато собствената му събесѣднишка душа латѣла да се възхищава отъ съвсѣмъ другъ прѣдметъ? Нема незаслужваше жалбата отъ турскитѣ ужаси поне една думица отъ съчувствие, единъ гиздавъ изразъ за прѣходъ отъ нея къмъ възторга отъ природната красота? Противата на настроенисто у игумена и у Вазова щѣше пакъ да се запази, но неще бѫдѣше тъй сурова, както е извършена; тя крие сега въ себе докачението на небрѣжность, на изтънчена гавра И това само защото художникътъ обича върло да смѣнява печалното, което не приле на духа му, съ отрадното, което му е потрѣба. Когато съчувствието рѫководи изказа му, той посгрѣшава съ мѣрата на опрѣдѣленията си. Отъ това сѫ произлѣзли несериознитѣ хиперболи, че Вълканинътъ гласъ на хорото *гърмѣлъ* надъ всички (99), че потътъ [естествено студенъ] се *лѣелъ* по бузитѣ на заплашвания съ мѫчило Славчо (76). —

Ако въ „Бѣлимелеца“ виждаме грѣха и добродѣтельта на буйния юначенъ духъ, прокуденъ изъ официялното общество отъ позорната система на властното мюсюлманско безправие, въ разказа „Епитропътъ“ (1890, Пов. и раз. III. 194—207) ни посрѣща добродѣтельта и грѣхътъ на единъ вѣренъ старъ общественъ служитель на прага на едно невѣрно пò-ново врѣме. Славчо Бѣлимелецътъ стои прѣдъ насъ съ единъ животенъ епизодъ, който спада пò-скоро въ областьта на авантюритѣ, на прилукитѣ; епитропътъ Хаджи Енчо ни се прѣдставя въ спокойното крѫжило на дневния животъ като изпълнитель на единъ повѣренъ нему граждански дългъ. Съ юнашка гордость, похватъ и добро сърце Славчо избавя себе отъ грозна напасть и своитѣ съселяни отъ чорбаджийско бездушие; съ ревностно вършене на практически разбирана явна длъжность

Digitized by Google

Хаджи Енчо доживѣва до сурово убийство на тоя сплътенъ съ битието му идеалъ. Прилукитѣ на Бѣлимелеца сѫ перипетии отъ българска юнашка драма; а сѫдбата на епитропа заради негова идеалъ е цѣла трагедия въ умаленъ видъ. Затуй разказътъ за него притежава пò-дълбокъ психоложки интересъ, отколкото „Бѣлимелецътъ"; па и изработката на тоя разказъ, воденъ отъ Вазова като споменъ отъ ученишки години, пò-малко пропуща черти на красни записки, като щеди простора на творението пòвече за характеристика на епитропа и за идейното вършене.

Вѣчниятъ училищенъ епитропъ Хаджи Енчо отдѣва за всѣко настоятелство изцѣло, като пристоява единъ за всички за разнитѣ вещни нужди на училището и навѣстява занятията въ него по еднажъ-дважъ въ седмицата; затуй се и знае отъ гражданитѣ при всѣки новъ изборъ, че ако бѫде Хаджи Енчо пакъ епитропъ, каквито и да бѫдатъ останалитѣ избраници, всичко ще отива по реда си. Вазовъ привѣтливо рисува външния и вѫтрѣшенъ образъ на снажния, дълголикъ и добродушенъ хаджия, вече напрѣдналъ въ години, завѣрно натъкмилъ своето стопанство, и брѣжливо отдаденъ на упражнение на епитропското призвание, станало за него една душевна потрѣба. Мѫчи ни въ поетовата рисунка отсѫтствието на очитѣ, съ които е тъй умѣелъ да одухотворява созданията си Бьоклинъ! Естествено е, отликата на Хаджи Енча между сгражданитѣ, признанието на полезна услуга да хранятъ у неотмѣнния епитропъ човѣшката суетность, а у околнитѣ нему завистливата глума и клюка. Това е добрѣ отбѣлѣзалъ авторътъ, като далъ на злорѣчието и пò-ясенъ подкладъ въ чужди шепотъ за користно смѣтководство на епитропа; ала ироничниятъ тонъ на защитата му, че това било „чиста клевета, свойственна на малкитѣ души, които подъ всѣко добро дѣло виждатъ лоши побуждения . . ." (195), прави една нехайна драска възъ угриженото хаджиево лице, която всѣкакъ трѣбваше да се избѣгне. Четецътъ нека самъ разбере нататъкъ отъ разказа, бива ли да вѣрва на злитѣ езици, и доколко сѣнката отъ една вѣроятность на лоша мълва би затъмнила реалната добродѣтель на епитропа. Неумѣстниятъ тонъ на ирония вѣе и изъ думитѣ, съ които Вазовъ оцѣнява способностьта на Хаджи Енча за учебни инспекции, когато е влѣзълъ въ класъ при урокъ за Лутера и слушалъ съ голѣмо внимание: „очевидно, тоя достоенъ човѣкъ твърдѣ го интересува епохата на реформацията (195) (сравни и: „Хаджи Енчо нищо не отбираше отъ онова, което се разказваше тамъ" 198). Изобщо намѣсата на Вазова съ неканенъ критически хуморъ въ дѣлото

Digitized by Google

на лицата отъ разказитѣ му се чувствува доста неугодно за правилното възприемане на поетичнитѣ впечатления. Въ случая съ епитропа, когото знаемъ вече за малокнижатенъ, съвсѣмъ не е важно, разбира ли нѣщо отъ прѣподаванитѣ въ училището науки или отъ дидактичнитѣ похвати на учителитѣ; важното е, че хаджи Енчо незлобиво бащински се отнася към учители и ученици („добъръ ви день, даскале; слушатъ ли, слушатъ ли младенцитѣ?“ 195; „аферимъ Колчо!“ 198; „а вамъ топло ли ви е?... върши си работата, даскале!“ 204), прѣстоява при урока нѣколко минути, като фърля особито домакинско око по стаята, и съ тия споходби внушава както на игривитѣ дѣца, така и на неограничения учитель почитъ къмъ класната работа. Хаджията не е тъй самомнивъ, та да разпитва учителя, що прѣподава, или да прѣдявява отъ тая страна и нѣкои искания; нито пъкъ е нескроменъ, та да утѣснява ученицитѣ съ разни въпроси отъ името на доморастлата си педагогика. Наопаки, той се държи мѣрно и достойно, тъкмо съгласно съ личнитѣ си дарби и съ общото разбиране на епитропската служба тогава. Учительтъ може и да се усмива въ ума си на тоя наивенъ надзоръ на хаджи Енча, ала не е въ състояние да му откаже благотворното значение и своето явно уважение. И чини ми се, че Вазовъ пакъ прѣкалява въ иронична посока, тълкувайки усмивката на учителя, що подава столъ на влѣзлия на урока му епитропъ, като вѣжлива снизходителность къмъ жалкитѣ му познания, като робска услужливость къмъ произволната власть надъ него на българския училищенъ настоятель (196, 197). Сѫщо тъй не е вѣрно и тълкуването на дѣтския веселъ шопотъ и потулено поривесто кискане, които избухватъ у „младенцитѣ“ при всѣка поява на добросъвѣстния епитропъ въ класната стая. Кога го срѣщатъ ученицитѣ вънъ, тоя човѣкъ не имъ докарва никакъвъ смѣхъ; тѣ го обичатъ и тачатъ. Неговитѣ споходби въ училището имъ сѫ тъй желани, че съ нетърпение се извръщатъ къмъ вратата, колчимъ тя се бутне отъ нѣкого, дано видятъ обичната фигура на хаджи Енча, която да внесе освѣжително разнообразие срѣди досадата отъ класното занятие. Дѣцата се възбудятъ. Едно напрежение ги обземе, какъ ще се посмути учительтъ, какъ ще изтъкне прѣдъ епитропа успѣха отъ своята работа. По-силнитѣ имъ другари, вдигнати за изпитване, ще изкупятъ неволята на по-слабитѣ. Тия очаквания, свързани съ изненадата отъ хаджи-Енчовата споходба, дразнятъ радостно наивната дѣтска душа. И ето че въ присѫтствие на епитропа между дѣцата настая вълнение, шепотъ, тържествена веселость, която ги напушва

Digitized by Google

за смѣхъ, а смѣхътъ трѣба да се притиска: тѣ се кикотятъ. Нема е това присмѣхъ, както дума Вазовъ — защото младитѣ души били „присмѣхулки, не отъ злость разбира се, но отъ неодолима потрѣба отъ живи вълнения“? Има ли тукъ „необяснимъ комизъмъ“ — ужъ отъ това, че епитропътъ, слѣдъ обикновения си поздравъ, тежко и достолѣпно се отпущалъ да седне възъ учителския столъ и си правѣлъ вѣтъръ съ червената кърпа?

Отношенията между епитропа, учителя и ученицитѣ във врѣме на класно занятие сж живо прѣдадени въ разказа съ единъ духъ на простота и почетна важность, съ фамилияренъ тонъ, въ който се провира намѣстѣ едно разнозвучие отъ странно разположение на поета къмъ иронията и хумора. Тия отношения крѣпятъ у хаджи Енча привързаностьта къмъ негова общественъ дългъ — къмъ идеала, що осмисля остатъка отъ земния му животъ. Ала настаятъ обстоятелства, които поизмѣнятъ, или коренно промѣнятъ отношенията, а отъ това се разтресва и хаджиевата привързаность, дори и самиятъ идеалъ. Тогава той прѣживѣва минути на незаслужена обида, на напрасно горчило, или пъкъ на упразнение на нравственото му битие, което ускорява и физичната му смърть. Подъ тия изпитни стариятъ български епитропъ е възвишенъ образъ, мило изписанъ отъ нѣкогашния ученикъ Вазовъ.

На единъ урокъ по риторика изпитваниятъ прѣдъ епитропа ученикъ измисля и написва на дъската такъвъ „раздѣлителенъ“ периодъ: „нашето училище *или* ще се поправи, *или* съвсѣмъ ще пропадне“. При все че за такава несъобразна съ раденето на хаджията мисъль ученикътъ е трѣбало да бжде доста дързъкъ и дъртавъ, та да я съчини въ периодъ, а учительтъ доста разсѣянъ, та да одобри периода, тоя направя хаджи Енча да скочи като ужиленъ и да се отбрани съ оригинална рѣчь и реални доводи отъ такава безсрамна хула. Самолюбието му е наранено до кръвь отъ думитѣ на ученика. При гръмотевичната му рѣчь за отбрана се смълчава и учительтъ, който, стреснатъ отъ удара на периода, се опитва да измънка нѣщо за обяснение. Хаджи Енчо не изрича ни дума горчива къмъ него, но излиза съ въздържанъ въ запъхтени гърди кипежъ отъ скръбь и гнѣвъ. Класътъ е вцѣпенъ, и може би се окайва. „Муракъ!“ съкрушено се обръща учительтъ къмъ виновния ученикъ и си отива мраченъ въ стаята. Положението е чудесно драматично.

Нѣколко мѣсеца хаджи Енчо минува прѣзъ училищния дворъ и заминува безъ погледъ класната сграда, дѣто го е ранила обидата: той ходи само въ сградата, дѣто сж отдѣленията. За тѣхната мла-

Digitized by Google

дежь варди своята лична обичь, безъ да занемаря обаче вещественитѣ нужди и на класоветѣ. Ученицитѣ отъ тия подирнитѣ чувствуватъ липсата на бащинското хаджи Енчово лице и дума; тѣ сѫ истински осиротѣли. А то е доказъ, че прѣдишното имъ кискане не е било отъ комичность на инспекторскитѣ му споходби. Мѣрне ли се епитропътъ на двора, тѣхъ полазва едно безпокойство, едно сърдечно желание, да забрави нѣкакъ станалото, па да заходи пакъ по класоветѣ. И учительтъ се мѫчилъ вече нѣколко пѫти самъ и прѣзъ други да раздума стареца да се не сърди; ала все напусто. „Не! отговарялъ рѣшително хаджи Енчо; когато прѣдъ очитѣ ми даскалътъ дава така да се пише и да ме маскарятъ, та какво ще гълчатъ задъ гърба ми?“ Една хула задъ гърба се разбива дори отъ просто мълчане прѣдъ очи; а колко ще струва човѣкъ, когато хулата почне да го напада и въ очи? Хаджи Енчо съзнава ясно това положение на обществения дѣецъ, и то е, което го гризе съсъ своята несправедливость, клеветность! Ученицитѣ разбиратъ вече тежкото положение и на учителя, когото искренно жалятъ поради своята вина. Най-сетнѣ щастието имъ се усмихва.

Единъ понедѣлникъ ученицитѣ отгатватъ по интимното разположение на учителя си, сѣкашъ прѣсъхнало отъ деня на проклетия периодъ, че се е извършило нѣщо радостно и за тѣхъ. Въ класа имъ внезапно се вѣстява хаджи Енчо, високъ, тържественъ, царственъ. Всички фърлятъ погледъ къмъ учителя, който съ разцъвтѣла усмивка подава на епитропа стола си. „Какво учителю, какъ се поминувате съ младенцитѣ?“ задава епитропътъ своя типиченъ, ала благъ и драгъ въпросъ, като се отпуща тежко да седне. Една дълго траяла мѫка освобождава душитѣ на ученицитѣ, за да ги изпълни съсъ сладостьта на сключения миръ. Слѣдъ урока великодушниятъ хаджи Енчо набарва съ очи автора на злочестия периодъ, та го прощава съ тия думи на простъ и откровенъ наставникъ: „брей, чоджумъ, езикътъ пó-кѫсъ . . . че рѣжа езикъ вече!“ Обиденниятъ безъ достатна причина — отъ дѣтинска вироглава пощѣвка, отъ едно коварство на случая — грижливъ и добросъвѣстенъ епитропъ имаше право да избѣгва онова мѣсто, дѣто тъй грубо се подметна неговото вършене на една почетна гражданска длъжность. Ала той притежава и мѫдрия тактъ, да не раздува значението на обидата отъ единъ класникъ, та да залѣе съ горчилото ѝ цѣлия си епитропски дългъ. И когато врѣмето прочисти съ вѫтрѣшно разкаяние сърцето на обидника, и всички свидѣтели на случката непристорено закопнѣятъ за изравнение, хаджи Енчо умѣе да подаде приятелска рѫка и незлобиво да каже всѣкому пристойната дума.

Digitized by Google

Обаче епитропската хаджи Енчова добродѣтель, отъ която теглятъ своята очевидна изгода и външниятъ, и вжтрѣшниятъ редъ на училището, не се цѣни така отъ младежката партия негови съграждани. За тѣхъ е негли доста, че хаджи Енчо е слабо книжатенъ, че не отбира отъ прѣподаванитѣ сериозни прѣдмети, че не е ни чувалъ за дидактика и методика, — че е най-сетнѣ отъ чорбаджиитѣ. Той е инди негоденъ за училищенъ настоятель и трѣба да се махне. И при първия изборъ младото мнѣние надвива: хаджи Енчо остая вънъ отъ настоятелството, — оня хаджи Енчс, комуто чувството на вършения епитропски дългъ е било на старини маслото на животния свѣтилникъ. Безогледно ограбенъ отъ това масло, животътъ му става безъ смисълъ, безъ цѣль. Вече никаква задача на общественъ работникъ, никакъвъ идеалъ не тика честолюбието, не храни душевнитѣ сили. Хаджи Енчо залинѣва и физически. Ученицитѣ съ състрадание го виждатъ отчужденъ отъ себе и напразно дирятъ погледа му; той го отстранява като отъ срамъ и подозрителность. Еднѫжъ съ участие го запитватъ: „дѣдо хаджи, защо не ни дойдешъ на гости нѣвга? Забрави училището!“ На искрената пòкана той се отзовава тѫжно: „ще ви дойда, ще ви дойда дѣдовата, скоро ще ви дойда на гости на школото . . . и нѣма да си ида вече! . . .“ Това обѣщание се сбѫдва: наскоро хаджи Енчо умира, за да мине на вѣченъ покой въ гробищата на училищния дворъ. Учительтъ се мае въ стаята си надъ слово за покойника и тревожи ученишката питливость. Задоволява я злобно слугата, когото е често гълчалъ епитропътъ: „да го земе дяволътъ, пустиятъ хаджия, пукна отъ ядъ, че не го направиха пакъ епитропъ“. Дѣцата сѫ поразени отъ скръбната новина, ала скоро се поддаватъ на тласъка на веселата дѣтска природа. Гробътъ на епитропа остая да назърта безопасно тамъ, отъ дѣто го откѫсна послѣдната, вече не дѣтинска, но зато смъртоносна обида

Образътъ на хаджи Енча е издигнатъ въ „Епитропътъ“ върху почвата на дѣтското неподкупно разположение и обичь; дѣтската палавина докарва и случката, въ която наблюдаваме неговата достойна срѫдня и великодушие. Само съ нѣкои прѣсѫди на Вазова поведението на буйната младежь е поставено криво, несъгласно съ истинския му смисълъ, или пъкъ противно на ситуацията (напр. и съ думитѣ: „трѣбваше да се оползотвори свободното врѣме“ 207, сир. да се играе, когато ще се погрѣбя умилѣлиятъ епитропъ!). Краятъ, смъртьта на хаджи Енча е мотивиранъ съ ударъ отъ друго поведение, което характеризува общественитѣ борби. Тия

борби сѫ у общества, смукнали сокове на знание и форми, а не успѣли още да ги прѣвърнатъ въ нáгледи и обхода, най-често стръвни, жестоки, убийствени. А убийство е била постѫпката на младежката партия спрѣмо хаджи Енча, — убийство ужъ въ името на напрѣдъка. Между туй тоя напрѣдъкъ трѣба да се засрами прѣдъ психологията и етиката, прѣдъ човѣщината, защото иска да прѣуспѣва съсъ срѣдства насилнишки, срѣдства неоправдавани отъ движението на обществения строй. За младежката партия не е била тайна полезната служба на епитропа; тя е знаела че дългиятъ редъ години въ тая служба, почетно оцѣнявана отъ гражданитѣ и радушно желана отъ училището, е опрѣдѣлила за хаджи Енча и нравствена, и практична стойность на живота му. Ала тая младежь, ползувайки се отъ недостатъка на образованието на ревностния епитропъ, съ младъ изборъ ритва заслугата му, удушва поривитѣ му.... Тъй се поразяватъ въ човѣшкитѣ общества благороднитѣ устреми къмъ граждански добродѣтели; тъй се помага за култивиране на егоистичното добро и на прѣфинената подлость. Върлата младежка партия е отнела на училището единъ съотвѣтенъ съ тогашнитѣ му условия лостъ за прѣуспѣване; и понеже нейнитѣ избраници завѣрно не сѫ били въ състояние да измѣнятъ изъ корень тия условия, тѣ суетно сѫ се надѣели едничко на младостьта на избраницитѣ и на нѣкое тѣхно пó-широчко образование. Въ единъ съставъ на настоятелство, дѣто да намѣри признание и нужно още приложение и дѣйностьта на хаджи Енчовци, младитѣ имъ другари биха прѣдвидливо поддържали всеобщия принципъ на постепенния развой, биха показали уважение къмъ обществената услуга и биха постигнали положителенъ напрѣдъкъ. —

Човѣчеството ражда по нѣкога злочести чеда на недѫга и развалата, за които казваме, че сѫ онеправдани отъ природата, лишени отъ нея отъ даровeтѣ на здравия тѣлесно и душевно човѣкъ. Това сѫ обезнаслѣденитѣ сѫщества, чийто животъ е подфърленъ на милостьта и немилостьта на ближни или на обществото. Подъ тоя покровъ на търпението, твърдѣ рѣдко на дѣйното състрадание, тѣ прѣкарватъ нерадитѣ си дни, безъ видно назначение и полза на земята. Най-скърбенъ е изгледътъ на ония, у които не личи присѫтствието на разсѫдъка, у които впечатления и прѣдстави траятъ въ нѣкаква безредица, па не сѫ въ състояние да сѐ обявятъ и въ разумно слово. Човѣкъ би помислилъ, че на такива полуумници, гламавци, идиоти липсуватъ и пóдълбоки чувства, че страститѣ сѫ тѣмъ неизвѣстни, че тѣ сѫ неспособни за дѣла на логичния разумъ

Digitized by Google

и твърдата воля, понеже врѣятъ въ едно битие чисто инстинктивно. Ала колко случаи отъ чудни, напълно слѣдовити и високо страстни постѫпки на гламавци ни убѣждаватъ въ противното. Единъ такъвъ случай разказва Вазовъ подъ насловъ „Дончовата мъсть" (1891? Пов. и раз. III. 178—86).

Цончо е малоуменъ отъ рождение, та още кривъ тѣломъ и сакатъ въ рѫцѣтѣ. По лицето му, жълто и сухо отъ гладъ, сѣкашъ е замръзнала една глупава усмивка, която държи устата му вѣчно полуотворени. Тая усмивка е отпечатила диритѣ си и въ тромия погледъ на малкитѣ му очички. (Авторътъ се е изказалъ тукъ нѣкакъ стутано, 178). Цончо се храни отъ дребни отплати за нищожни услуги, а найвече отъ щедрости на дѣцата, които бави по улицата и купищата съ разни изкуства на кривото си тѣло и подражателния гласъ. Сѫщата сѫдба влачи и дѣвойката Ненка, на която специялностьта е да носи на домакинитѣ изъ единъ брѣгъ жълта глина за мазилка. Полуумна, съ кривъ кръстъ, криви рамена и куца, тая клетница носи на скжсения си вратъ хубава глава съ приятно закрѫжено лице, изъ което смирено и срамливо гледатъ подъ вити черни вѣжди задъ дълги рѣсни вакли очи. Ограниченъ съ тия скромни бѣлѣзи, нейниятъ външенъ изразъ е застаналъ като безчувственъ и безотвѣтенъ за други осѣщания. (И тукъ очъртанието у Вазова не е толкозъ разборито, 180). Едно живо съзнание трепти подъ нейнитѣ движения — женственото съзнание, че е съ грозна снага; защото кога свали брѣмето си глина, тя бърза да седне, за да прикрие тоя недостатъкъ. „Кокетка бѣше тая крива Ненка!" бърза глумливо поетътъ, нежелано да ни извади изъ съотвѣтното на прѣдмета настроение.

Двамата тия еднакви храненици на природата и на обществото, луди Цончо и крива Ненка, познайници отъ улицата, се сближаватъ. И тѣхъ нагонътъ води къмъ човѣшка дружба. Дремещи въ душитѣ имъ безвѣстни трепети се разбуждатъ и намиратъ изходъ във взаимни внимания и нѣжности, отричани или неподозирани отъ подносливитѣ умници. Седнали до нѣкой уличенъ зидъ на припекъ, двамата неулюдници си приказватъ весело, или Цончо пѣе нѣщо прѣзъ сълзи, па подслажда съ пестилъ изъ пазуха сухия залъкъ на лѣпоглавата си другарка. Ала кой знае по какъвъ Цончовъ грѣхъ или Ненкина прищѣвка дружбата се разваля: Ненка не приема даровет̀ѣ, избѣгва срѣщитѣ на Цонча, а тоя лудо я мисли и тѫжи по нея. Присмѣшливитѣ дѣца, узнали за Цончовата злополука, лакомо я разврeждатъ съ навѣти, отъ които замръзналата

Digitized by Google

усмивка на идиота се разтопява, очитѣ му се наливатъ и тжга раздира лицето му. Контрастътъ между чуждото схващане на природата му и дѣйствителния тжжовенъ изразъ на душата му го прави още пòсмѣшенъ за присмѣхулницитѣ, винаги доволни отъ такъвъ резултатъ на поразията си. Обаче единъ дѣтски навѣтъ разпаля у Цонча страшна ревнивость, която доказва на свѣта, че и юродитѣ се увличатъ отъ страсти, що докарватъ до дѣла на необичаенъ героизъмъ.

Единъ день, тъкмо когато гламавецътъ обръща три котки прѣдъ набраната дѣчурия и напоконъ се закрѣпя на главата си съ вирнати крака, поразницитѣ се сѣщатъ да му подметнатъ, че крива Ненка ще се вземе съ Дося просекътъ, момче епилептикъ и парализувано въ устата, което бере милостиня при черковнитѣ врата. Уплашенъ отъ подобна възможность Цончо скача на крака, граба си торбата и тоягата и хуква несвѣстенъ къмъ кжщата, дѣто намирала прибѣжище кривата дѣвойка. До зида прѣдъ вратата съзира Ненка и Дося, припечени на слънце; прѣдъ него тѣ бърже се разотиватъ. Клетникътъ остая вцѣпенъ отъ тая невѣра и цѣлъ трепере и рони сълзи изъ неподвижно свѣтнали къмъ вратата очи.

Ненкиното охладение къмъ себе Цончо е носилъ какъ и да било въ скръбьта си досега; ала нейна прѣданость другиму, нейно прѣдпочитане на просека съ сакатитѣ и лигави уста — това не е било въ състояние да прѣнесе самолюбието, гордостьта на юрода. У него избухва ревнивость съ такава сила, че веднага се рѣшава да напада и мъсти. Той ще издебне невѣрницата въ издълбаната рудница на нейния поминъкъ; той знае, какъ каменоломцитѣ, у които е работилъ татькъ да разчистя каменни окръшки, провъртатъ дупки за мини и ги пълнятъ съ барутъ за разбиване скали; и той ще направи сжщото, за да погуби оная, що го е прѣзрѣла и отровила убогото му сърце. Цончо припа къмъ полето, сѣкашъ понесенъ отъ бѣсъ (като свинитѣ при Генисаретското езеро, сравнява непригодно Вазовъ едного съ множеството, 182).

Отъ тоя день Цончо се не мѣрка по улицитѣ, нито го чуе нѣкой да пѣе по купищата. Виждали сж го да ходи къмъ планината, по посоката на рудницата съ жълтата глина. Мѣсецъ и пòвече той готви своята мъсть и причаква жертвата ѝ. Когато всичко е натъкмено и Ненка се вмъква еднжжъ въ малкия отворъ на пещерата въ брѣга, озвѣрениятъ ревнивецъ запаля фитила на мината и съ диво самодоволство отърчва прѣзъ суходола на срѣщния брѣгъ, за да наблюдава ефекта на смъртоносното си дѣло. Цончо седи

Digitized by Google

неподвиженъ, втрещенъ въ синьото димче, косто се вие нагорѣ и пълзи къмъ свода на пещерата. Мигомъ по неговитѣ прилѣпнали къмъ коститѣ бузи потичатъ двѣ едри сълзи. Прѣстапната злоба отстжпя на човѣшката милость, на любовната жаль. Като клъцнатъ отъ змия се втурва умилениятъ Цончо къмъ пещерата и мръдва въ устието за да спасява клетницата вжтрѣ. Тукъ се разиграва трагичната сцена на погубата на двѣтѣ гламави за свѣта, ала разумни за себе злочести сжщества. Внезапната Цончева поява въ дупката стресва у Ненка нагона за самоотбраня: тя взима позиция съ мотиката въ ржка. Цончо е спасенъ. „Бѣгай Ненке,... мечката!“ замѣня той въ ужаса си думитѣ, и прѣди да дочака рѣшението на опулена Ненка храбро я сграбча „съ немощнитѣ си ржцѣ, галванизирани отъ любовьта и величието на опасностьта“, затегля я къмъ изхода на дупката, цѣлувайки я съ едно свирѣпо сладострастие по главата, по челото, по шията. Ненка силно го блъсва настрана и вдига мотиката. „Мечката, мечката, бѣгай!“ вика безумно клетиятъ спаситель и пакъ стръвно се спуща, заграбя я и съ мотиката, а гърбомъ я потегля навънъ. Тозъ часъ избухва мината. Дѣвойката стресната внезапно се дърпа навжтрѣ и повлича съсъ себе Цонча. „Той се остави на това движение, като залепи горещитѣ си устни на шията ѝ, като единъ кърволоченъ тигъръ, който си забива зжбитѣ въ тлъстий вратъ на едно говедо“ (185; послѣдното обстоятелство въ сравнението можеше да бжде изразено повече съотвѣтно за единъ обиченъ прѣдметъ). Тогава цѣлината отъ свода се проваля и затиска двамата души съ глухъ тътенъ.

Разказътъ е работенъ види се бръжно, и затуй грапавъ, при това и леко, недълбоко, макаръ че има всички моменти за дълбока анализа. Той прѣдставя занимливо бѣдното поприще на дневния животъ на глямавцитѣ, като засѣга поживо въ съкровенитѣ имъ трепети за любовь и умраза, равнодушие и ревнивость; ала щетливо пропусналъ да надникне въ процеса на охладението Ненкино. Особито сж живи картинитѣ на Цонча наблюдатель на димчето отъ минния фитиль и на събранитѣ избавитель и жертва въ дупката на смъртьта. Завършъкътъ на разказа би билъ хубавъ безъ оная шегобийска охота, която личи при отбѣлѣзването на людскитѣ мълви за намѣренитѣ подъ жълтата пръсть сграбчени трупове на глямавцитѣ или за сключенъ бракъ между липсалитѣ отъ улицитѣ юроди. Съ такава охота е споменатата и мълвата, че Цончо, невиждданъ веча да забавя дѣцата, прима въ полето любовни срѣщи отъ Ненка (181). Доста съобщения въ завършъка приличатъ на вѣсти отъ дневенъ листъ. —

Втора купчина: изъ свободното врѣме до съединението.

Познатъ е прѣвратътъ, що докара въ нашия не само общественъ, но и частенъ животъ освобождението. Новото врѣме на спечелената свобода бѣше дѣлътъ на всичко младо въ България, което бѣ дало скѫпи жертви въ борба съ поробника и имаше сега право да прѣзира бѣлѣзитѣ на неговото сломено владичество. То отвръщаше очи отъ прѣкрачения хоризонтъ на робията и се взираше все по́-напрѣжъ въ багренитѣ прѣдѣли на волностьта и напрѣдъка, пѫтьтъ къмъ които не му се прѣпрѣчваше вече отъ никого и отъ нищо. Набранитѣ изъ разни външни теории и практика идеи, въ името на които бѣ се борила робската младежь, трѣбаше да намѣрятъ своето широко приложение въ свободната българска държава — попрището на тая младежь за нова, вече не разрушителна, но зиждителна работа. Който се довѣри на своя заваренъ отъ освобождението запасъ отъ познания, той стана управникъ, държавенъ служитель; а комуто бѣ възможно да си умножи крѣхкитѣ заченки, или пъкъ тепърва да бере познания, той се възползува отъ приязнитѣ на просвѣтната щедрость на държавата или на свои ближни, понесе се по изгледитѣ за цѣнна употрѣба на всѣко умствено имане. Младата работа закипѣ. Работницитѣ вършеха, говорѣха, пишеха. И въ своята умраза къмъ горчивото минало, въ увлѣчението си отъ благото сегашно и мечтаното по́-благо бѫдеще стигнаха да заглeдатъ дѣйствителностьта прѣдъ очитѣ си и да скѫсатъ връзкитѣ съ оня свѣтъ задъ себе, който всѣкакъ бѣ участвувалъ въ създаването и на тѣхната собствена душа. Отъ тукъ послѣдуваха редици прѣхвати въ уредбата на новия животъ, несговоръ съ продължения обиходъ отъ старото врѣме, та и взаимни неразбории въ оцѣнката на сврѣменното състояние и нужди. Стариятъ опитъ и навикъ се игноруваха, само защото бѣха стари; а всичко ново, ако ще би и съвсемъ непровѣрено теоретично и неизпитано, страстно се грабѣше, упражняваше и налагаше отъ всѣкого по свой разумъ и способъ, само поради своята блазнива новота. Миналото и сегашното прѣстанаха да се питатъ и тачатъ; и се раздвоиха като чужди единъ на други свѣтове.

Тия два свѣта, старъ и новъ, съ отдѣлни свои отношения, задѣватъ често творбата на Вазова. Самъ познайникъ, дори питомецъ на единия и на другия, той изгодно се ползува отъ тѣхни реални мотиви за стихове и проза. Въ елегични пѣсни, въ хумористични портрети, въ епични характеристики, въ жанрови картини

Digitized by Google

той вѣщо чъртае отликитѣ имъ, лови въ дѣла противитѣ имъ и пише животъ, който се залива отъ скръбь на обидата, или отъ смѣхъ на противорѣчието. Съврѣменната българска поезия не знае другиго, който подобно на Вазова да ни прави зрители на кобни срѣщи между унаслѣдепото старо и пришлото ново въ младия домъ на свободна България. Отъ тая страна Вазовъ ще си запази оцѣнката на поетъ, у когото е намѣрила изрази кризата на българската душа прѣзъ една отъ великитѣ исторични епохи на българския народъ.

Единъ зародишъ отъ сбивка на нови устреми съсъ стари похвати вече до освобождението видѣхме схванатъ въ разказа „Епитропътъ". Пò-вече опрѣдѣлени двата свѣта, двата български свѣтозора, старъ и новъ — съ нашето освобождение единъ отъ другъ отлжчени и безъ прѣходъ за взаимно разбиране — сж спосрѣщнати въ разказа „Дѣдо Нисторъ" (1888, Пов. и раз. II. 117—132). То сж два конкретни начина за схващане на личното достоинство, на дълга и на човѣколюбието — начини, толкова пò-характерни, че се вѣстятъ у баща и синъ, между които и душевната близость все би трѣбало да бжде пò-голѣма, нежели между други съвсѣмъ далечни взаимно лица.

Дѣдо Нисторъ Брабойковъ изпада въ явна борба съсъ сина си Никола затуй, че вълнитѣ на живота, като сж изплискали сина изъ срѣдината, въ която се е сглобилъ свѣтозорътъ на бащата, вгълпили сж му свѣтозора на друга срѣдина и прѣкършили кржжилото на традиционалната мждрость; сборватъ се публично Нисторъ и Никола Брабойкови затуй, че първиятъ отъ родни чувства притегленъ прѣзъ прага на втория, се озовава неусѣтно възъ попрището на мждрость нова и се дразни и люшка отъ напора на нейнитѣ токове; прѣкаралъ баща и младъ синъ се спрѣчкуватъ — безъ да искатъ и мислятъ — не по взаимни интереси, но по отношения външни, обществени, защото единътъ ги цѣни отъ становище човѣшко и практично, като изтъква въ оцѣнката си бащинския авторитетъ, а другиятъ се поставя срѣмо тѣхъ правно и теоретично, като се се облѣга само възъ индивидуалния разсждъкъ. И въ края на непрѣдвижданата, неочаквана, а логично неминуема сбивка събранитѣ за домашна драгость Брабойкови разбиратъ, че трѣба да се раздѣлятъ, за да бжде всѣка отъ двѣтѣ страни, стара и млада, честита, задоволна между свои връстници, другари и приятели отъ една доба, съ еднаква основа на възгледитѣ и навицитѣ. Насъ ни загрижва тоя разколъ между родители и чеда, тая невъзможность, да се успокои и благодари родителската утрудена душа подъ топлика на добро-

Digitized by Google

дѣтелитѣ на отгледаното чедо; ние бихме желали, да не ставаха такива огорчения на чувствата, които бащи и майки, жертвували най-добритѣ си години, всичкия си миръ и услада за благото на чедата, иматъ за най-светъ дѣлъ на своето нравствено сѫщество и които изискуватъ затуй най-нѣжно внимание и мѫдра снизходителность. Искали бихме ние, да не се рови трапъ на отчуждението между прѣдишно и слѣдишно, да не грози ядна немара отношенията между младо и старо. Ала животътъ не се води само по нашитѣ желания. Той ги отблъсва, или сгазва и заминува, особито кога бърза, кога върви на скокове. Тъй единъ членъ отъ извѣстенъ домъ съ индивидуалния си или социяленъ животъ може да отскочи далечъ отъ домашната срѣдина, да отмине нейния свѣтозоръ и да възприеме другъ, който да го постави въ голѣма протива съ неговитѣ нравствено най-близки люде. Тъй бива и въ живота на цѣлъ народъ, когато едно пó-младо поколѣние, тласнато отъ събитията, отъ „духа" на врѣмето, усвои мисли, отвѫди сѫждения, приеме обхода, съ които се лѫчи и упира на поколѣнието пó-старо, на родителитѣ си и пó-стари съврѣменници, дѣто е застинала послѣдната стѫпка на обществения развой. За да нѣма таково противупоставяне, такъвъ разколъ между двѣ слѣдовити, слѣдващи една подиръ друга връсти на домашното и политическо общество, трѣба стѫпкитѣ на индивидуалния и социяленъ развой да не застиватъ у прѣдходници, да не се втвърдяватъ, но съ топлината на живота да пораждатъ стѫпкитѣ на слѣдовници, да се дружатъ къмъ тѣхъ за една цѣлость безъ разтроги. Стѫпкитѣ на развоя трѣба да се отнасятъ взаимно тъй, както стѫпкитѣ на дѣсния и лѣвия кракъ, кога вървимъ: прѣди да стѫпи вториятъ, да не се махва първиятъ, или дѣсната стѫпка да даде устой и движение за лѣвата, съ която по тоя начинъ да запази връзки и да помогне на нормалния вървежъ напрѣдъ. Инакъ, забави ли се и ограничи въ себе си първата стѫпка, втората или не ще стане, или пъкъ подъ особитъ напоръ ще се изтръгне изъ застоя на първата, та ще произведе скокъ, и разколътъ е готовъ.

Вървежътъ на скокове е изобщо едно тръскане, което измѣстя, разклаща, подрива и разврѣжда; той е бързане, което запъхтява и мор . Истинското бързане е вървежъ бодъръ, съ непрѣкѫсванъ устой на стѫпкитѣ и еднороденъ помежду имъ ритъмъ. При тоя вървежъ разколъ е невъзможенъ. И желаемъ ли да избѣгнемъ и скръбнитѣ, и смѣшнитѣ послѣдици на разкола, трѣба да се водимъ, да се възпитуваме да се водимъ тъй, каквото между прѣдходници и слѣдовници въ рода и въ обществото да трае досѣгането на свѣтозоритѣ,

Digitized by Google

да сѫществува винаги доста широкъ мостъ. Тогава новото не ще се свадда и сбива съсъ старото, безъ да се отказва отъ своя напрѣдничавъ устремъ, а старото ще проникава съ усѣта си зароденитѣ отъ неговитѣ огнища нови блѣнове и не ще се дразни да имъ се противи. Длъжности и отговорности иматъ тукъ и двѣтѣ страни. Обаче подобенъ образъ на човѣшкия развой е прѣидеаленъ; защото колкото напрѣдва културата, толкова се разнятъ пѫтищата за създаване индивидуални и обществени нагледи и се отвъждатъ поводи за прѣпрѣни срѣщи и за страстни сбивки. Прѣдъ видъ на тая необходимость човѣчеството е длъжно поне да отнима лютината на срѣщитѣ и сбивкитѣ, за което има да прибѣгва къмъ отхраната. Добрѣ възпитаниятъ новатарь ще гони своитѣ идеали, ще бере за тѣхъ привърженици безъ да хули и щети несъгласнитѣ съ него старовѣрци, понеже ще знае да уважава въ тѣхъ единъ дѣлъ отъ човѣшки животъ, настаналъ не произволно, но негли по сѫщо такъвъ пѫть, по какъвто и той самъ се стреми сега да създава животъ подругъ. Които чеда, пригърнали нагледи съвсѣмъ инакви, да речемъ противуположни на ония, съ които сѫ живѣли тѣхнитѣ родители, не покрусватъ подирнитѣ за това, но наопаки отдаватъ длъжното и тѣмъ поне заради несъмнѣнитѣ имъ трудове за потомството, само тия чеда ще показватъ отъ себе достойнитѣ оцѣнители на старото и носители на новото. Никола Брабойковъ се различа по нагледи твърдѣ чувствително отъ дѣда Нистора; ала и въ срѣщитѣ си, и въ сбивката съ него той никога не уврѣжда неговата човѣшка и бащинска личность. И ако все пакъ тия два противни нагледа, два български свѣта се раздѣлятъ единъ отъ други, раздѣлата имъ не е враждебна. Тя можеше и да излѣзе такава, ако бѣше Вазовъ поселилъ у сина повече безогледность и егоизъмъ; ала помалко наклоненъ къмъ острия разколъ, къмъ трагични развезки, той е отворилъ на раздѣлата другъ погладъкъ изходъ: той прави бащата да се върне пакъ въ срѣдината на негова старъ нагледъ, та да не е принуденъ при Никола да се щрака всѣки часъ съ непривичното ново, доклѣ се разрастне отъ него недоволството му въ злоба и прѣдизвика нѣкой жаленъ край, дори прѣко добритѣ основи на отхраната.

Дѣдо Нисторъ не е дотамъ доволенъ отъ освободена България. Не милѣе той за блаженото чорбаджийско врѣме, пропаднало съ турцитѣ заедно; не скудѣе при четири сина, чиято служба е добрѣ възнаграждавана отъ българското отечество; драга е и нему тая млада държава, управлявана отъ родни люде и вънъ отъ злодѣйски страхъ; ала много нѣщо въ нея му е криво и неразбрано.

Digitized by Google

Прѣди всичко той живѣе далечъ отъ Стара-Загора, дѣто е оставилъ имоти и дружба, поразени отъ султански пожаръ и сѣчь; нему е срутено гнѣздото и разбитъ редътъ на живота: синоветѣ пръснати, а баща съ майка — двѣ кукувици, които тжгуватъ за напуснати дворъ съ градина и росни ливади. „Каква файда, че се освободихме? Въ турско врѣме челякъ знаеше, че има челядь..." Послѣ дѣдо-Нистору не аресватъ демократичнитѣ нърави, които се въцариха подиръ изтикването на турцитѣ: не се познава сега, кой е слуга, кой господарь. Синъ му окржженъ управитель, който се чете по-горѣ отъ каймакаминъ, ходи да се черпи съ градинаритѣ въ Костовата кръчма, като че е още синътъ на ракъджи Нистора; а на Стоенчовата сватба е игралъ ржченици! „Прилично ли е това? Дѣ му остая голѣмството..., почитането на царски човѣкъ? Ехъ, на турцитѣ (да ги порази!) е дадено и салтанатъ и господарлъкъ. А намъ дай слава — и на свиня звънецъ" (118). Най-сетнѣ на дѣда Нистора се варди, че нѣма вече милость и правда. Новитѣ закони сж люти, па и хората сѣкашъ сж станали такива: не минуватъ молби, не гледатъ на човѣка. „При турцитѣ бѣше лошо наистина, но когато паднешъ на аманъ, като пуснешъ нѣщо подъ седжедето, намирашъ милость и прошка, ако ще би и човѣкъ да си утрепалъ. Не, не; имаше човѣщина у турцитѣ. Биеха, ама и милуваха. Милостивъ народъ бѣха. Ние сме звѣрове, Боже прости"... Хлапетии, невидѣли и непатили нищо; готовановци, които не сж рекли едно охъ отъ турцитѣ, изеднажъ сж турени на високо, седнали сж на вратътъ на старитѣ, които сж отритнати. „За тѣхъ ли се само бихаруситѣ?" (119). Та и свѣтътъ е станалъ нѣкакъ угриженъ, завзетъ въ работа, все бърза. Нѣма весели хора! „Петеменъ съмъ станалъ, да видя пиянъ човѣкъ. Прѣди имаше врѣме и за работа, и за почивка, и за веселба; сега политиката не оставя никого да спи, и трови кръвьта и на стари, и на млади... Това ли имъ е свободата?" (120). И като сжди така за тия нови животни отношения, па намира и други купъ работи безредни, съ които не може ни свѣтозорътъ му да се мири, ни сърцата му да се бори, дѣдо Нисторъ се върти въ пустота, теготи се отъ непривичното и въ неугода си оттушва: „не, азъ трѣба да ида да си гледамъ имането и мюлка; тукъ нѣмамъ работа!" Дума, и въздъхва за зеленитѣ си ниви и ливади подъ Срѣдна-гора.

По части, на прѣсѣклици, съ позагорѣли неправилни междини е написанъ естествено, характерно душевниятъ образъ на дѣда Нистора. Синтетично начъртаниятъ му свѣтозоръ се откроява ясно

Digitized by Google

върху единъ фонъ, на който рѣзкитѣ се гънатъ отъ неспокойството подъ тѣхъ на единъ новъ напоръ. Тукъ съзираме слѣдъ малко и сами Нистора, жилецъ на сина си, доврѣме пасивенъ сѫдия на живота и напоконъ неволенъ дѣецъ въ него. Образътъ му се анализува въ това поприще, за да ни покаже и противата между стареца и Никола, и мощьта на общественитѣ вълни, които завличатъ случайно несъгласното съ тѣхъ, и като го обърнатъ отъ изгодна за себе страна, могатъ напълно да си го асимилуватъ. Дѣдо Нисторъ би изчезналъ тогава въ широкото море, или пъкъ би сталалъ самъ една страстна вълнá, която да отрече потеклото си, та дори и безумно да литне противъ него, както се е доказало това съ много фактове на живота ни слѣдъ освобождението. Ала дѣдо Нисторъ е съ характеръ пóвече заякналъ. Той се е мирилъ до старини съ единъ нагледъ, и него за никакъвъ интересъ не ще размѣни срѣщу други нагледъ незнаенъ. Врѣменното увлѣчение подиръ него не е у Нистора починъ за опитъ на нова дѣйность, но е просто зашеметяване, едно забъркване между личнитѣ наклонности и общественитѣ пориви, когато еднитѣ и другитѣ външно се озовали еднѫжъ прѣдъ еднакъвъ поводъ за дѣйствие. И тъкмо че смисълътъ на дѣйствието излѣзълъ послѣ противенъ на Нисторова характеръ, старецътъ бърза да се махне отъ странната за него срѣдина. За своята чудна измамка въ нея той пóкъсно весело разправя на давни приятели въ Стара-Загора.

На домашна трапеза съ Никола дѣдо Нисторъ отбива скромно, ала въ пластични изрази и съ добъръ хуморъ синовитѣ закачки за политиката и партиитѣ въ държавата, за леснотията, да му се намѣри една охолна служба. Партийното коваланство и служебното измайване сѫ лишени отъ всѣка прѣлесть прѣдъ Нисторовото чувство за полезенъ трудъ върху собственъ кѫсъ земя. Нека Никола си гледа службата, но баща си да изпрати въ родината, да му скове тамъ една кѫщурка, за да не стои пустъ дворътъ. Сѫщо тъй изразито, ала съ съзнание на дългъ къмъ ближния и на важность на бащинската рѣчь дѣдо Нисторъ пристѫпя къмъ Никола и въ званието му управитель на единъ окрѫгъ, властникъ на правда и милость. Заради една вдовица, чийто синъ сгрѣшилъ да убѣгне отъ войнишка тегоба, и отъ чието разкаяние се нажалило сърцето Нисторово, старецътъ моли управителя, да прости чедото ѝ, да не опропастя още повече скърбния ѝ домъ. Ала Никола — характеръ коравичъкъ, и въ изпълнение на служебнитѣ си длъжности неотстѫпчивъ — възразява рѣшително, че трѣба да се покори на за-

Digitized by Google

кона, да прѣдаде бѣглеца на военното началство. Тукъ бащата, врекълъ се на вдовицата да изпроси справедлива милость, е остро докаченъ въ ходатайството си: изложена е отъ собствения му синъ на людска немара важната му дума, отфърлено е едно праведно, достойно и за молещия, и за даруващия човѣшко искане; и това въ името на нѣкакъвъ си законъ, който може да се прави и строгъ, и мекъ! Диялогътъ между Никола и Нистора е живъ, за старата и младата страна вѣрно характеренъ, съ противуположни доводи драматично мотивиранъ. Въ него ясно прозира психоложката разтрога, отворена съ отдалечението на сина отъ становището на субйективната правда, съ непривичностьта на бащата къмъ обйективното право. Па и грѣшкитѣ на правната практика, нейното безсилие спрѣмо проявленията на субйективната човѣшка воля още повече оправдаватъ упорството Нисторово срѣщу бранения отъ Никола редъ. Срѣщата на противницитѣ по случая съ бѣглеца и майка му вдовица засѣга и кръвнитѣ имъ отношения, и социялноправнитѣ имъ нáгледи. Тѣ се вълнуватъ зарадъ сѫжденията си, поуталожватъ се отъ внушенията на установенитѣ си форми за обхода, и пакъ се вдигатъ пламенно за подкрѣпа на своитѣ мисли, за отбрана на своитѣ чувства. Непослушаниятъ баща, незачетената човѣщина ядно отстѫпятъ прѣдъ твърдостьта на сина, пазитель на формалния законъ. „Утрѣ щѫ си тръгна за Стара-Загора“, изфучава старецътъ и яката захлопя вратата задъ себе си. „Правда! милость! Има ли такова нѣщо у българи? Звѣрове и тигрове!..“ (123).

Ала вънъ отъ крѫга на своята служба, настрана отъ случкитѣ на обществения пазаръ синътъ пакъ се сдобрява съ бащата, и тоя склоня да прѣстои още до пролѣтьта нагости у Никола. Пролѣтьта скоро настая. Седналъ на балкона къмъ градината, гологлавъ и съ чибукъ въ рѫка, дѣдо Нисторъ поима силно утрения прѣсенъ въздухъ и мечтае за гойнитѣ си ниви и ливади, за часа на своето заминуване за Стара-Загора. Единъ дочутъ и дослушанъ разговоръ на сина му съсъ селяни въ съсѣдната стая изново разврѣжда съвѣстьта на стареца. Никола наговаря селянитѣ да гласуватъ на близкитѣ избори за народни прѣдставители за лица отъ либералната партия, между тѣхъ и за Нача Лазътъ, който на улицата прѣзъ денье си е псувалъ Николова министъръ. Бащата не одобрява постѫпката на сина и го кори както за готвения почитъ на Лаза, така и за дѣйствието му противъ своя господарь. Синътъ се застѫпя за либералнитѣ принципи и за личното убѣждение. Двата нáгледа още еднѫжъ се славятъ, разтресватъ и отблъскатъ

Digitized by Google

въ горда неотстжпность. И тукъ диялогътъ е чудесенъ по характернитѣ и реално, и формално доводи на противницитѣ. Изпърво тѣ се чудятъ единъ другиму, па почичатъ за минутка да се разбератъ, ала още посилно се излагатъ на тласъцитѣ отъ несполуката на своитѣ становища. Николовата теория стои за правата на народа, за конституцията; а Нисторовата практика непризнава гражданско достоинство у Лазовци и настоява за почтена работа. „Никола, азъ те сякахъ по-уменъ, завръшва бащата. Я ми кажи, мигаръ и другитѣ трима сж на твоя умъ? Има хасъ". — „И тритѣ ми братя сж либерали сжщо", възкликва синътъ. — „Магарскитѣ синове!" класически отсича поразениятъ баща. „Не, азъ нѣма да се тровж тукъ. Азъ утрѣ тръгвамъ за Стара-Загора" (126).

Въ туй врѣме стига за Никола министерско писмо, адресувано нѣкакъ необикновено. Адресатътъ нетърпеливо разкжсва плика и намира вжтрѣ своето уволнение „по неблагонадежность и за партизански дѣйствия". Ядъ и мъсть закипѣватъ у сваления оскрженъ управитель. На правителството „не трѣбатъ хора съ независими мнѣния, хора, които да служатъ на благородни принципи, а не на глупави идоли, като тѣхна милость, министритѣ"!.. Единъ страшенъ митингъ противъ тѣхъ утрѣ ще бжде най-умѣстниятъ отговоръ отъ уволнения. Дѣдо Нисторъ вижда веднага правотата на одевѣшнитѣ свои сжждения, ала все пакъ е изненаданъ отъ разпоредбата на Николова господарь. Тъй слисанъ, той излиза безъ да гъкне. „На трънъ задоени, на трънъ задоени!" си дума най-послѣ, като слазя по стълбитѣ. И утѣшно се отнася съ въображението си въ лѣпото старозагорско поле, подъ сѣнката на гигантскитѣ орѣхи, срѣдъ миризмата на градински накити.

Митингътъ, съ който намисля Никола да стовари осѣтливъ ударъ възъ умразното нему консерваторско правителство, възъ господарския си министъръ, трескаво се подготвя съ публични позиви и лични придумки. Това тревожи правителственитѣ привърженици, които сж задоволни отъ уволнението на управителя Брайковъ. Какъ да можеха да му разстроятъ утрѣ и митинга? И нагласяватъ отъ своя страна протимитингъ. Ние се намираме въ първитѣ години отъ свободния си политически животъ, когато право на минала народна дѣйность, притежание на образувална подготовка нѣматъ политическа стойность; когато тая стойность се създава по минути съ рѣчи и обходи, дѣто най-либерално се дразнятъ охотитѣ на всички принизени и утѣснени. Тогава именно обществената клечка е, да се гонятъ обезцѣненитѣ първи качества,

като „консерватизъмъ“, за да възтържествуватъ новитѣ стойности, като „либерализъмъ“. За по-голѣмо озлобение на либерализма противъ себе си консерватизъмътъ бѣ го прогласилъ за „нихилизъмъ“, понеже сочеше въ срѣдата му възпитаници на руски обществено-политически струи и съ това навѣваше върху ранния животъ на България влиятелно чуждо недоволство и вражда. Вазовъ похватно е оставилъ да се обявятъ признацитѣ на тия политически отношения въ самитѣ дѣйствия на лицата отъ разказа, въ настроенията тѣхни и на гражданскитѣ множества. Колкото и да е малко крѫжилото на творението, тия признаци изпъкватъ напилливо въ изображението на прѣдмета му и го пълнятъ съ истински животъ. Покрай образа на индивидуалния разколъ между два български свѣтозора тоя граждански животъ е втората важна страна въ „Дѣдо Нисторъ“, художествено подчинена на първата. Отъ оная сж издънки и случкитѣ, дѣто се мѣрятъ общественитѣ концепции на сина и бащата. Тя е пиедесталътъ, възъ който се издигатъ сборенитѣ снаги на Никола и Нистора.

Двата митинга, натъкмени за сѫщото врѣме въ сѫщия празниченъ день, въ училищата на двѣтѣ градски махали, вече се събиратъ. Нѣколко описателни страници ни поучаватъ въ устремитѣ, въ надеждитѣ и страховетѣ, въ орѫдията за работа на враждебнитѣ станове — единъ по-яростенъ противъ правителството, други понесмѣлъ за него. Поуката замамя автора къмъ нѣкои излишни изречения (127, 128), които нетрѣбаше да прѣсичатъ издържаната инакъ обйективность. Случайната на глѣдъ подѣла на гражданитѣ за двата митинга по черквитѣ, дѣто се срѣщатъ за благочестиво размишление, има своя психоложка основа; тя говори за първичнитѣ още, прѣматериялни способи, що обуславятъ създаването у насъ на духовно-общественитѣ групи. Изъ черквата на Горния край излиза дѣдо Нисторъ, поглежда навалицата за опозиционния митингъ, и отъ стидъ къмъ дѣлото плюва и заминува. Той побързва къмъ пощата на Долния край, за да пусне тамъ писаното снощи бащинско окрѫжно до другитѣ си синове, които съвѣтва да си гледатъ работата, да тачатъ началството и да избиратъ люди вѣрни и добри, а не делибаши както тукашниятъ Лазъ. Обаче прѣдъ очитѣ му се вѣстяватъ набрани инициатори за правителствения митингъ. Тѣхната по-солидна външность му аресва и го задобива. Маловажни обстоятелства сж способни чрѣзъ симпатията да прѣвзематъ разума. На учтивата покана отъ нѣколцина, да се съберать „честнитѣ хора“ за отпоръ на „вагабонтитѣ и царвулавитѣ“, дѣдо Нисторъ приплаша.

Digitized by Google

И ето го, уврѣме поласканъ отъ уважавани граждани, несъзнателно поведенъ отъ своитѣ наклонности, какъ става плѣнникъ на една сборна мисъль, какъ забравя съвсѣмъ неугодата си отъ дѣлото на Никола, урока си до другитѣ синове. А за прозорливитѣ югичи на правителствения митингъ това присѫтствие на Николова баща въ срѣдата имъ е скѫпоцѣненъ залогъ за сполука. Събранието чувствува едно безпристрастие у дѣда Нистора, и възхитено отъ него, изнася на рѫцѣ стареца възъ прѣдседателското мѣсто. „Да живѣй българский здравъ разумъ! Долу нихилиститѣ"! Ликуващото настроение пламти изъ рѣчитѣ на ораторитѣ, на които и дѣдо Нисторъ — свѣстенъ отъ първото си смайване, ала упоенъ отъ слада на славолюбието — рѫкоплѣще еднакво съ одобряващето множество. „Ето примѣренъ патриотъ"! мълвятъ побѣдно митингашитѣ и съобщаватъ въ столицата на вѣстници и министерство резолуцията на „нѣколкото хиляди" граждани долнокрайчани, подписана отъ Нистора Брабойковъ. Едноврѣменно стига тамъ и резолуцията на все толкова хилядинтѣ горнокрайчани, подписана пъкъ отъ Никола Брабойковъ.

Не е важно подиръ това, дали въ София наистина се е помислило, че сѫ мистификувани (132); важното е, че разколътъ между нагледитѣ на баща и синъ се е подтвърдилъ тъй неумишлено и публично и при такива обстоятелства, че нататъкъ дѣдо Нисторъ и Никола могатъ пакъ да се тачатъ и да се смѣятъ на прѣкараната си политическа прилука, ала вече не и да живѣятъ подъ една стрѣха. Нито единътъ, нито другиятъ не би искалъ вече да се бори противъ сѫждения и похвати на противникъ, комуто по причини отъ инакъвъ разредъ не може да желае поражението. Върналъ се на огнището си въ Стара-Загора, подмладѣлъ между връстници и другари, дѣдо Нисторъ си обикаля задоволно нивитѣ и ливадитѣ и шутливо разправя на дѣда Наня изкараната недавна политическа борба съсъ сина си. Ала и тукъ той държи своя нагледъ и не може да не осѫди младата вироглавщина. „На трънъ задоени, на трънъ задоени"! мъмре сърдито и дупчи коня подъ себе. Така е живъ дѣдо Нисторъ въ цѣлия разказъ, и като главно лице стои надъ фигурата на Никола, която въ ясно опрѣдѣленъ и естественъ ходъ тика разказания животъ, за да изобрази отъ робско издание баща при синъ и общественъ редъ отъ издание младосвободско.

Една по́-прѣсна билка на младата свобода е Дончо Искровъ въ разказа „Изборъ" (1888, Пов. и раз. 132—177). Никола Брабойковъ е цъвтѣлъ, когато проповѣдьта за съкрушение на робскитѣ вериги, за лична волность и обществено равенство е създавала новитѣ

Digitized by Google

нагледи, калила младитѣ народни борци. Тия борци внесоха своя пламъ и умраза въ прѣпирнитѣ и работата за уредба на началния животъ на българската държава. Разумътъ и наклонноститѣ на Дончо Искровъ зрѣятъ вече при живота на освободена България. Той тепърва си е довършилъ образованието въ чужбина, върналъ се е въ живописната си родина между Стара-планина и Срѣдна-гора и очаква отъ столицата на Източна Румелия позива си за работа. Въ страната е поклъннила изъ партийнитѣ яжби кличката „долу Румелия"! Искровъ още не е Брабойковъ, да държи вече мѣсто на явната стъгда, да не прислужва само за хлѣба, да лати за либералнитѣ принципи и да привлича къмъ тѣхъ всѣкого и всѣкакъ; той сегá ще излѣзе прѣдъ свѣта и ще покаже, що носи въ себе като човѣкъ и гражданинъ, какъ се поставя и движе срѣди околнитѣ обстоятелства и нарèди — какъвъ дѣлъ готви за бѫднината на обществото. Ала колко малко отъ всичко това справедливо очаквано е показалъ Искровъ подъ художеството на Вазова; колко прищѣвчиво го е откѫсналъ отъ реалнитѣ условия художникътъ, за да го върти щуръ между сърдечни и граждански примамки.

Чернитѣ очи на Искрова горятъ отъ младежки огънь на вдъхновена душа, нетърпелива да се фърли въ вихъра на живота (132). Въ Пловдивъ настоятелно го викатъ, да се настани на работата си (152). Тамо намира добъръ приемъ, бърже напрѣдва въ почитъ и значение, а заедно съ това и въ пóмисли на словолюбието (153, 162). Ето една основа, върху която догаждаме важни постѫпки на личностьта, напрѣгаме смисълъ да наблюдаваме занимливи нейни зáлити и смѣтки, побѣди или поражения. На тая основа може да не приятъ чъртитѣ изъ дневния животъ на Искрова, уловени въ едно женско писмо: „той гледа на високо и *хвърчи* изъ облацитѣ. Ще го срѣщнешъ съ ръкавици и цилиндра... Балъ безъ него не става, венгера не бива и на всѣкѫдѣ е отъ първитѣ. При князътъ ходи, съ консули се води. Съ една дума И. е отъ високата клечка. Кажи ми, сестро, нѣма ли да се възгордѣе до безумие единъ такъвъ младежъ? А право е, че му сѣче ума и даровитъ ораторъ. Камо да бѣше и *пó-човѣкъ*" (156). Дѣйствието на тия чърти поизмѣта нашето догаждане за единъ дѣецъ горецъ, който работи сериозно, комуто обществената борба е потрѣба и отрада; ние бихме отишли дори до прѣдположението, че самата основа подъ нозѣтѣ на Искрова е наличена нѣкакъ несериозно, иронично, или пъкъ че изпърво младежкитѣ дарби галили людскитѣ надежди, а изпослѣ изъ кожуреца имъ се излупилъ единъ

Digitized by Google

вѣтрогонъ. Обаче тъкмо че вѣрогонскитѣ чърти за Искрова сж съобщени въ писмо отъ жена до жена, и съ цѣль да се окаже спасение на едно женско сърце, ние можемъ съ право да ги отдадемъ на завистьта или клюката, па да вѣрваме въ благатитѣ поличби за достойна дѣйность на даровития гражданинъ. Между туй Вазовъ съвсѣмъ напуща основата за дѣйностьта на Искрова, не се подрежда ни за качеството на работата, която тъй завѣтно била готвена за героя му въ Пловдивъ, ни за движението на тоя обѣщаващи момъкъ срѣди бройнитѣ му и завѣрно видни почитатели, нито за отразението на неговата работа върху онова, щото му е уречено да върши въ разказа. И все пакъ отъ тия условия изтичатъ двата момента, въ които е усрѣденъ и съ които се изчерпя разказътъ за Искрова — единъ моментъ политически, други любовенъ. Тая волна или неволна неулука на поета прави Искрова на фигура безъ съзнание на собствена животна цѣль, безъ шаръ на възгледитѣ и постжпкитѣ, безъ всѣко гражданско или обществено отношение. Искровъ стои безъ опори, безъ връзки, на въздуха; той не се радва и на толкова — характеръ, колкото е загатнатъ и издържанъ за Никола Брабойковъ. А такъвъ, той може да върши прѣдъ насъ каквото ще и както ще, — както свивне сирѣчъ на твореца му.

Нека допуснемъ, че Вазовъ е мислилъ да изобрази новата билка на свободната българска стъгда тъкмо такава безцвѣтна, безкоренна, а самолюбиво изправена, способна да се магнетизува и да се прилѣпя, диреща срѣдствата на личното доволство. Тогава биха били по-ясни таенитѣ спрѣмо него надежди на дѣйни познайници въ Пловдивъ, както и наблюдаваната въ женското писмо негова суетность и ловъ по изгоди. Животътъ въ сжждения и дѣла щѣше да опрѣдѣли характера му, и тамъ Искровъ можеше еднакво да измами или да оправдае било надѣждитѣ, или наблюденията. Обаче двата споменати момента на разказа, дѣто трѣба да живѣе прѣдъ насъ изпитваниятъ гражданинъ, съвсѣмъ не сж натъкмени и развити тъй, каквото да се подтвърди допуснатиятъ умисълъ на Вазова. И неговътъ Дончо Искровъ пакъ си остая фигура неопрѣдѣлена, съ животъ безпочвенъ, изкуственъ, съ дѣйность свойствена на разигравана кукла.

Отъ родното си мѣсто, дѣто е навѣстилъ сцепеленъ домъ, утѣшилъ и зарадвалъ майка, овдовѣла подиръ башибозушкитѣ ужаси прѣзъ войната и прибрана въ людска кжща, Искровъ се упжтва найпослѣ за Пловдивъ, чаканъ тамъ съ очевидно нетърпение. Отъ коса ли и съсъ що може да е станалъ тъй жъданъ за нѣкои столичани

Digitized by Google

тоя едвамъ свършилъ учението си студентъ? Или ролата, каквато ще да му е запазена въ столицата, има да легне върху оная дарба на рисувачъ, за която свѣдочатъ студиитѣ въ бѣлѣжника му, съ която се свита срѣди балканската природа и която романтично го запознава съ мѣстната учителка Райна Матева? Едвамъ съ такива достоинства на дарбата се явява Искровъ на сцената. Ала на подобна дарба у българитѣ славата е нѣма и пустала. И ето че макомъ Искровъ жажде да стане дѣятель, едно гръмко име въ България, а такова нѣщо само политиката може да даде; и той се фърля стърмоглаво въ политиката, за която не е билъ ни призванъ, ни готвенъ (162-3). Ако е дошълъ до това рѣшение най-рано по дългия пѫть отъ дома за Пловдивъ, за какъвъ трѣба да сѫ го цѣнили дотогава нетърпеливитѣ му приятели въ града? Както и да е въ Пловдивъ никога вече не става поменъ за живописката му наклонность; тя нѣма вече смисълъ при жаждата му за политическо голѣмство. Обаче въ сѫщото врѣме тамъ не ставатъ и никакви сбирки на политически крѫгове, дѣто да виждаме и Искрова, па ни се утаяватъ и самотнитѣ му планове и кроежи. Вмѣсто това той се мѣрка по улицитѣ съ рѫкавици и цилиндъръ, има дружби съ консули, прави споходби на балове и въ двореца, и ни отъ самъ, ни отъ тамъ, токо си поставя кандидатурата за депутатъ въ областното събрание, — поставя я въ най-крамолната и опасна колегия, дѣто му е противникъ единъ изкусенъ и паленъ демагогъ. Защо става това така? Има ли задъ себе Искровъ нѣкоя политическа партия, или работи на своя глава? Съ кои принципи поима тоя пѫть? А вѣроятно е ималъ принципи, понеже е излѣзълъ да се бори противъ правителствения кандидатъ Баджаклиева, сирѣчъ противъ „червенитѣ“, и понеже въ борбата е оставилъ принципитѣ на задни планъ. Така шуто е подготвено сърцето на разказа — *изборътъ* на Донча Искровъ за областенъ румелийски прѣдставитель.

Прѣдизборнитѣ агитации сѫ въ пъленъ разгаръ. Възъ Искрова се сипятъ хиляди удари отъ невидѣлица, коватъ се клевети, плетатъ се интриги и сѫ разлѣпени по кръчмитѣ пасквили, дѣто се закача и Райна Матева! Срѣщу изборния день Искровъ припрѣно обикаля съ кола и на конь своитѣ избиратели, упира се на срѣщани спънки, рѣшенъ да не климне прѣдъ никаква рана и умора. Въ едно село едвамъ избавя главата си отъ тоягитѣ на шупнала отъ черпня избирателска воля. И прѣзъ нощьта, свърналъ у добри познайници на почивка, той не може да не мисли, да не слухти за изхода на утрѣшното гласуване. Трѣзвитѣ селяни сѫ

Digitized by Google

възхитени, че го иматъ за кандидатъ. И да не бѣ слѣзълъ противникътъ му дори до мистификация на вѣрнитѣ Искрови избиратели съ писмо ужъ отъ негово име, че си оттегля кандидатурата, той би излѣзълъ съ голѣма побѣда. Благодарение на такава възмутителна измама кобниятъ изборъ се сключва — съ единъ гласъ помалко за Искрова! Честно ли е, право ли е това? Не, рѣшително изборътъ трѣба да се касира, та ако ще би трети пѫть вече да се произведе въ сѫщата колегия; защото и тоя, втори пѫть изпада пакъ опороченъ.

Честолюбивото увлѣчение на Искрова отъ прѣдставителския блѣнъ, бодростьта му въ изборната агитация и нейнитѣ тревоги и опасности, галното мнѣние за него у избирателитѣ задиратъ нашитѣ симпатии и се силятъ да му изкупятъ у насъ сърадване за успѣхъ, съжаление за несполуката. Ние и сами сме наклонни да му ги даримъ за доброто, що очакваме отъ борбата му. Ала нашето разположение стои сѣкашъ неподвижно, хладно прѣдъ тоя борецъ, защото не го е чуло въ убѣжденията му, не го е проумѣло въ доизборската му дѣйность. Малкото, що бѣ нужно намъ, за да вѣрваме въ постѫпкитѣ на Искрова, за да гледаме въ него не една пощѣвка безъ корень, не едно спуснато отъ нѣйдѣ сѫщество, но реална поява, която има подъ нозѣтѣ си опрѣдѣлени животни условия, не бѣ дадено отъ Вазова уврѣме; и тая грѣшка си отплаща сега съ показность въ дѣлата и чувствата на Искрова. Напразно сѫ нататъкъ всички нагодени и изкарани страдания на Искрова отъ поражението: побѣлѣли косми въ мѫчителна нощь, гузно скитане за разтуха въ полето край банитѣ, угризения отъ мисления присмѣхъ на лицемѣрци въ столицата, опияняване на болката, възбуждане къмъ постѫпки за бѫдещи двубой. Тѣ не сѫ въ състояние да направятъ истински кукления човѣкъ. Той е откѫснатъ и отъ жицитѣ на мълвата, отъ дѣто е израсла кандидатурата му. Него не сподиря по избора ни най-слабъ интересъ отъ страна на ония, що сѫ го толкова тачили и хвалили въ Пловдивъ; и въ злочестия часъ на поражението тѣхъ ги нѣма сѣкашъ и на свѣта, когато поне съ тѣхно съдѣйствие трѣбаше да се води цѣлата изборна работа, при тѣхно знание да се оцѣни несполуката и да се лѣкува. Само случайно се обажда на банитѣ единъ разпаленъ привърженикъ на „бѣлата" партия, на която е принадлежалъ и Искровъ. Приятельтъ, Рачо Капиновъ, е дошълъ въ това усилно за партията врѣме да си топи салото. Тъкмо на тая лѣковна цѣль му прияе и страстното политиканство. Капиновъ знае вече за из-

мамата и побѣдата на Баджаклиева и изъ пълни гърди негодува прѣдъ Искрова, когото насърча, да касира избора. „Кассирай, кассирай, кассирай, омий честьта на нашата партия . . . прослави я!.. Плюй въ лицето и на берлинския конгресъ, и на Бисмарка, и на Баджаклиева! Долу Румелия!... Долу! Долу!...“ (173). За Искрова, който е мислилъ вече това, не остая друго, освѣнъ да замине още сѫщата вечерь за Пловдивъ. Слѣдъ часъ той се връща да каже сбогомъ на Капинова.

— Хай на добъръ часъ, и кассирай по-скоро.

— Азъ нѣма да кассирамъ, азъ не отивамъ за Пловдивъ.

— Ами за кѫдѣ?

— За родния си градъ.

— Що ще правишъ тамъ?

— Ще се вѣнчая.

— Какъ, нѣма да кассирашъ? Съ кого ще се вѣнчавашъ? извика въ негодование Рачо.

Хубостникътъ Искровъ, личбата на румелийската столица, славата на „бѣлитѣ“, зърналъ у Капинови залюбената прѣди двѣ години близу Райна, която въ Пловдивъ бѣ забравилъ, и въ голѣмата си рѣшителность да дѣйствува за тържество на своитѣ принципи, фърля се въ нейнитѣ обятия — и плюе за винаги на Бисмарка и на Баджаклиева. Въображението съ прѣднината на Искрова между румелийскитѣ столичани и съ избора му за бѣлъ прѣдставитель е съвършено изобличено; и жаль е за сериознитѣ усилия на Вазова, да ни прѣпорѫчва героя си съ обществени убѣждения и отзивливо сърце. Рачо Капиновъ съсъ своята партизанска диететика е образъ повече положителенъ и реаленъ, отколкото неоправдано извиканиятъ на политическа арена и бърже продаденъ за мигова любовна поява зеленко, Дончо Искровъ.

А любовната поява си има едно минало, което е разказано прѣди случката съ политическия дебютъ на Искрова. Тамъ четемъ истински хубави страници, какъ влиза подиръ толкозъ години свършилиятъ момъкъ въ селото си и подъ чичеронството на бая Павле гази прѣзъ печални съсипни къмъ незнайния майчинъ подслонъ; какъ се срѣща съсъ страдна майка, слуша горчивия поплакъ на разрухата отъ огъня на освобождението, кланя се на скѫпи гробове и на кѫтове отъ юношки спомени; какъ приима и изпраща любопитни гости, стари и нови познайници, любува се на околната природа по самотни разходки и пълни бѣлѣжника си съ рисунки на аресани прѣдмети, редомъ съ други копии на живо-

Digitized by Google

писи отъ студентско врѣме. Рисункитѣ си той радо излага прѣдъ гоститѣ, които съ интересъ откриватъ тамъ познати и мили нѣща. Ала попъ Станчо открива и образа на даскалицата Райна; тя е вѣрно излѣзла, само е гологърда много. Дончо прихва отъ поповата измамка: „ахъ, че това е копия отъ бюста на Пуссеновата Дияна! Богъ да те благослови, дѣдо попе...“ — „Дияна не я викатъ нея, Райна! забѣлѣзва сериозно попъ Станчо; надарилъ я господь съ красота, само не я дръжъ съ тия отворени гърди тука“ (139). Довлѣ слѣдва прѣлестниятъ диялогъ за блазнивия бюстъ, ние се наслаждаме съ живо и мъгновено изправената прѣдъ насъ общителна фигура на попъ Станча, който достойно си държи званието и въ естетичнитѣ сѫждения. Между туй се подава на двора Дияниината прилика Райна, добра съсѣдка и честа събесѣдница на Дончова майка. Младитѣ се запознаватъ, а познанството събужда взаимнитѣ наклонности. Тия се изразяватъ въ сладкитѣ бѣлѣзи на любовьта при една челядна разходка до Апрелкова ливада срѣдъ вечеренъ мракъ подъ брѣстоветѣ край воденичната рѣка. Прѣзъ краткия остатъкъ отъ лѣтуването на Искрова въ родното село любовницитѣ се спохаждатъ, обричатъ си и животенъ съюзъ, на който се радватъ близкитѣ имъ. Послѣ Искровъ заминува за Пловдивъ, дѣто е нужденъ на приятели, а Райна изблѣднѣва подъ смѣткитѣ на самолюбието му. Въ петь-шесть мѣсеца неговитѣ писма прѣстаятъ. Райна изпитва за Искрова вѣсти отъ пловдивската си приятелка и бивша учителка Неда Капинова. Писмото на г-жа Капинова е дарено съ характернитѣ бѣлѣзи на женското сѫждение и на слога на българската жена съ срѣдно образование; то е подквасено съ бъбривъ хуморъ. Отъ него Райна разбира положението си. Съ волята си да изфърли изъ главата си измамника, тя постига бодрость и веселость; ала споменитѣ завладѣватъ сърцето ѝ въ нощна тишина, устрѣмяватъ се къмъ нѣкаква надежда и сѣкватъ прѣдъ печална въздишка. „Въ това врѣме единъ търговецъ, еснафъ човѣкъ, ѝ поиска рѫката. Тя прие безъ размишление и отиде подъ вѣнчилото съ една усмивка на лицето и съ единъ гробъ въ сърцето“ (161). Усмивката ще е била миризливъ листъ на резигнацията, а гробътъ не толкова мраченъ. Когато Искровъ я свира у Капинови на банитѣ, тя е отъ шесть мѣсеца вдовица. Изъ първия гробъ възкръсва мрътвецътъ и я повежда къмъ новъ животъ. „Гостянката ни граба, обади се засмѣна и съ сълзи на очи отъ щастие госпожа Капинова“ (176).

Digitized by Google

Романчето е благополучно свършено, и тъй неуздано, тъй гладко, че не остая ни врѣме за разбиране на доводитѣ, ни мѣсто за разяснение на отношенията. Бързината, съ която рисувачътъ Дончо Искровъ става кандидатъ за областенъ прѣдставитель, магически дѣйствува и за сдружение на раздвоенитѣ отъ суетенъ вихъръ сърца. Тя захваща да насиля разказа вече слѣдъ Райнината споходба у Дончови. На Апрелкова ливада залисаниятъ въ рисуване Дончо, изненаданъ отъ наближващи къмъ воденичната вада женски кивотъ, става нечаенъ избавитель на Райна, залюлѣна да падне отъ климавата дъска прѣзъ вадата. Подъ ржка му е и циганката Дуда съ кииткитѣ, зарадъ които се били затърчали насамъ женитѣ; и Дончо ловко взима киткитѣ, за да възхити още съ нѣщо благодарната за избавлението си Райна. Отъ тая романтична прилука се захваща приятелство на двойката и веднага при разговоръ, който съвсѣмъ непохватно прѣдава сърдечното смущение, доклѣ стигне двойката до Игнатови върби, дѣто я възчаква дружината, приятелството се разцъвтява въ любовь съ цѣлувки и клетвени думи. Залюбенитѣ прѣкарватъ още малко дни въ блѣноветѣ на омаята си до тръгването на Дончо. Тогава той ѝ донася златенъ пръстенъ: „земи Райно!" дръвнишки дума копистътъ на „Диана при езерото", четецътъ на „Демонъ"; — „пръстена дрѫжъ . . . ще го приемѫ, когато се върнешъ при мене," отговаря като прѣгорѣла стопаница Райна. И той я цалуналъ *страстно;* и раздѣлата имъ била *раздирателна* (152)!

Развитието на любовьта е сърчено, както е възпрѣно и нейното обновение на банитѣ. За избора на Искрова любовниятъ моментъ нѣма никакво значение; а и за любовьта му е безъ значение политическиятъ моментъ. Това сж двѣ отдѣлни теми, безъ кръвно родство. Разказътъ „Изборъ" е двоестраненъ, съ прѣбързано и лихо изобразение на дѣйствията въ двата момента. Когато не дѣйствуватъ лицата, но траятъ подъ тълкуването на автора — ясно, руйно, духовито, съ тънка шутливость въ очитѣ — четецътъ наистина се увлича, — то се знае, подиръ автора, а не подиръ лицата му. И за да не се лиши отъ увлѣчението на четеца, авторътъ бърза къмъ нови ефекти, като занемаря своитѣ хора. Тукъ е отплатката на субѥктивностьта, на лиризма във вънишната форма на прозаичната епика на Вазова; тукъ е причината на плиткостьта на вѫтрѣшния животъ въ нейнитѣ създания. Затуй подиръ прочита имъ въ душата ни не остаятъ спомени отъ дѣйнитѣ лица, но спомени отъ сами Вазова. —

Digitized by Google

Появата па единъ народенъ избраникъ разплита вжзела на разказа „Златната планина“ (1888, Пов. и раз. III. 102—131). Темата му е, да се подгаври знанственото високомѣрие на специалисти чужденци въ началото на свободния ни животъ, — високомѣрие, свързано съ ламтежъ за благиня и слава за смѣтка на българската простота. За типъ на такъвъ чужденецъ е взетъ учительтъ по геология и минералогия въ една румелийска гимназия, д-ръ Карло. Утруденъ отъ едностайно събиране на всѣкакви камъни, посивѣлъ и опусталѣлъ между тѣхъ, ученнятъ служитель на България съ видна завистъ слѣди растещото научно значение на нѣкои свои събратия, напрѣга и своитѣ тетиви, дано се промъкне за членъ на нѣкое учено дружество въ Европа, и се топи подъ жестокостьта на сждбата, че го държи срѣди тоя дивъ народецъ и не му кивне поне за откритие на нѣкоя руда соль, желѣзо, та нека и каменни вжглища... А да откриеше нѣщо подобно, какъ славно ще прогърми и неговото име въ учения свѣтъ, какви изгоди ще настанатъ за страната, и колко ще се повдигне и собственого му състояние! Въ това и горко, и сладко настроение издебя Вазовъ страдалеца за българския народъ, за да му пусне вждицата на една дяволита измама. Начинащиятъ областенъ музей въ Пловдивъ билъ откупилъ за безцѣница нѣколко кжса златна руда отъ единъ турчинъ, който окрадалъ музея въ Цариградъ. Слугата пъкъ на пловдивския музей пипналъ тия кжсове, па задружно съ единъ хитъръ селянинъ ги заровилъ изкусно на нѣколко мѣста въ Стара-планина при Луда-Камчия, като намислилъ да наведе възъ тѣхъ събирача на камъни д-ръ Карло, та емъ да прѣфърли кражбата си, емъ да удари нѣщо отъ страстния рудолюбецъ. Д-ръ Карло е възхитенъ, прѣхласнатъ отъ случая, да открие на Източна Румелия Голкондата, Калифорнията, да я подари на българския народъ и си обезпечи неговата признателность, поклона на науката и галбитѣ на златото. Работата не търпи ни секунда помайване. Той взема бърже като въ плѣнъ музейния слуга, прѣоблѣченъ и прѣсторенъ на селянинъ, и по негова насока стига до кобното мѣсто. Прѣдъ очитѣ му селянинътъ копае на двѣ-три мѣста и изравя кжсове златна руда. Тоя металъ пълни нѣдрата на цѣлата планина — „златна планина“, лишена отъ внимание и отъ име отъ простацитѣ българи! Ученнятъ чужденецъ я кръщава: „Монте Карло“, — не онова италиянското, което гълта златото, но българско, което го рига. Съ плѣнника си до рамо Карло припка въ кочия за близкия Дрѣмиградъ, отъ дѣто ще телеграфира и на румелийския главенъ управитель, и на европейски учени именитости.

Digitized by Google

Ала вече прѣди неговитѣ телеграми дрѣмиграждани сж се приготвили да посрѣщнатъ и почетатъ избраника на щастието на своя край. Въ нощната мрачевá съ фенери въ ржцѣ тѣ поиматъ още извънъ града идещия гость, вдигатъ го на урá и го придружаватъ до кметовата кжща. Разговорътъ между трогнатия откривачъ и питливитѣ посрѣщачи захваща да се спъва о странни qui pro quo; обаче първиятъ разбира и приима всичко отъ становище на показно признание на великата му заслуга, а вторитѣ се силятъ да си уталожатъ недоумѣнията съ новотата на лицето, що сж си избрали за прѣдставитель въ областното събрание. Докторъ Карло е зашеметенъ отъ значението на откритието си дотамъ, че откакъ склаяя да си запази дарения изборъ, иска телеграфски отъ областния глава да го снабди незабавно съ румелийско поданство, необходимо за случая. По сжщия пжть пращатъ и гражданитѣ съ кмета молба за своя златенъ избраникъ. Тогава стига прѣдъ събранитѣ единъ младъ човѣкъ, озърта се свѣнливо и се прѣпоржча на кмета. Той е Калевъ, д-ръ на правото, истински избраниятъ за прѣдставитель отъ Дрѣмиградъ. Прѣзимето „д-ръ Карлевъ", съ което прѣсторениятъ селянинъ бѣ назовалъ д-ра Карло при входа въ града, бѣше му спечелило всички почести и заплело заблудата. Сега вжзелътъ е махомъ разсѣченъ за освѣстяване и на двѣтѣ страни, а най вече за омаения славогонецъ. „Чортъ имъ зелъ депутатството! бъбрѣше си Карло, когато остана самъ въ стаята си; моята фортуна и слава лежатъ на много пó широка основа... Пóврага политиката и крастата ѝ! Добрѣ, че дойде на врѣме тоя докторъ Калевъ, дяволъ да го земе съ името му" (127). И подъ шепота на златорудния демонъ бие телеграма до приятели въ Европа, че открилъ Перу на Балканския полуостровъ. А въ това врѣме, по телеграмата му до областния управитель пóпрѣди, полицията е вече уловила диритѣ на изчезлитѣ изъ пловдивския музей буци златна руда. Околийскиятъ началникъ посочва възъ тѣхъ музейния записъ и ги отнима отъ д-ра Карло. Два мѣсеца болесть ломи измамения ученъ откривачъ на природни богатства въ невѣждата България; ала за това той пакъ става членъ на едно чутно научно дружество въ Европа.

Подобно на лека комедия, на една сжщинска глума за сцена разказътъ „Златната планина" си играе съ ученото самомнѣние на чуждия пионеръ въ България, съ възхищението му отъ извънредния случай, да се обогати и прослави, съсъ внушената отъ това слѣпота спрѣмо околнитѣ граждански отношения. И разумъ, и чувства

Digitized by Google

на д-ра Карло сѫ изложени на подбивъ, защото сѫ прѣкалени, противорѣчащи на една истина, която неговото положение и знание трѣбаше да разбира, или поне по свой начинъ слѣдствено да схваща. Именно у него липсува какво-годѣ разбиране или схващане на околното, защото цѣлото му разумно битие е въ плѣнъ у едно болно славолюбие, мѫчи се подъ една властна прѣдстава за учени открития и чутность, чезне отъ обидния зной на неудоволена, непризната заслуга. Така напрегнатъ отъ чувствена страна къмъ единъ блѣнъ — нека е той и донкихотски — д-ръ Карло не е въ състояние да разсѫждава и толкова, колкото единъ обикновенъ нормаленъ умъ, и неможе да извърши друго, освѣнъ да се срѣща комично съ дѣйствителностьта: да кръщава съ името си Куртъ-баиръ при Луда-камчия, да повѣрва, че е дрѣмиградски народенъ прѣдставитель, да слага прѣдъ короната на областния управитель една Калифорния и да иска отъ него разпоредби за незапрѣчено участие въ областното събрание. Това не е оня комизъмъ, що никне отъ простота на мислитѣ, отъ наивность на желанията — изобщо отъ единъ исторически или социално създаденъ душевенъ строй, чиято несъотвѣтность съ по-високитѣ принципи на обществото е изобличена отъ самитѣ ония форми, въ които сѫщиятъ строй естествено може да се прояви; не, това е комизъмъ отъ другъ видъ, по-малко значителенъ, комизъмъ на едностранчивото отклонение на духа въ една посока, дѣто неминуемо духътъ трѣба да се удари о стѣната на обикновената логика и да се спре за вразумение. Въ това второ положение духътъ е врѣменно, по прилежъ, укоренъ, посраменъ, унизенъ; когато при положението по-прѣдно той е изцѣло отсѫденъ като систематиченъ производъ на трайни отношения въ частния или въ обществения животъ. Впечатлението отъ комичното на такъвъ сгрѣшенъ въ строежа си духъ е дълбоко, тѫжно, дори кара на плачъ; а впечатлението отъ комичното на единична погрѣшка въ пѫтя за движение на духа е леко, весело, буди присмѣха, позволява вшутявката.

Много зависи отъ условията и срѣдствата, при които въ едно художествено творение има да се обяви човѣшкиятъ недостатъкъ или порокъ, та да се добие едно или друго естетично впечатление. Нѣкога срѣдствата изкарватъ на глума идея, която не е прѣходна грѣшка въ движението на човѣшкия характеръ; или пъкъ обратно прѣдставятъ подобна грѣшка подъ желания смѣхъ както за нѣщо, което обуславя духовния животъ на редица човѣци отъ извѣстна срѣдина. И въ двата случая става едно нарушение на мѣрата,

Digitized by Google

която всѣка идея иска отъ формата за своето изобразение. Нарочито нарушението е намѣрило свое оправдание въ областьта на съврѣменнни обществени и политически прѣдмети, като се стреми да изкара единъ погрѣшенъ възгледъ, една порочна постжпка на върха на тѣхния недостатъкъ; затуй е въ тоя способъ на художествено изобразение тъй ясно натегнатото, прѣкаленото, изкривеното. Така е изобщо въ карикатурата. Ала сами способътъ е художествена грѣшка тамъ, дѣто не се гони само за дадено врѣме по-силно възбуждане на присмѣха или укора спрѣмо нѣкоя единична поява, съ което да се влияе върху общото мнѣние на съврѣменностьта, но се държи прѣдъ очи цѣлостното изобразение на недостатъка или порока съ неговото коренно битие и трайно отражение въ сждбата на самитѣ дѣйци. Понеже е смѣхътъ оня физиченъ бѣлѣгъ, въ който се изразява естетичниятъ ефектъ на комичното творение, нетвърдиятъ въ школата си художникъ се изкушава намѣстѣ да го възбужда и съ прѣкалени за условията на творението, за идеята му орѣдства, та стига дори до карикатура тогава, когато е било нужно да върви къмъ естествения комизъмъ на отношенията въ тѣхнитѣ реални размѣри. Отъ особитъ сърбелъ къмъ лекъ хуморъ Вазовъ нееднжжъ ненужно е забръсвалъ комичнитѣ отношения въ разказитѣ си къмъ карикатура. Прѣкаленитѣ рѣзки у героитѣ на „Митрофанъ и Дормидолски", на „Хаджи Ахилъ", и другадѣ сж свидѣтели на това. Тамъ цѣлиятъ душевенъ строй на лицата стои въ протива съ околнитѣ форми на живота, издава срѣди тѣхъ своята или тѣхната недостатъчность, лихость. То не сж прояввения на душевно състояние, породени само отъ нови условия на мѣстото и врѣмето и затуй прѣходни както нѣкое сгрѣшено мнѣние; то сж слѣдовити изрази на единъ основенъ нагледъ. Не е тъй съсъ заслѣпението на разсждъка у доктора Карло между българитѣ, дѣто е той отъ далечна чужбина дошълъ да сади знание, дѣто некътнатата природа обрича на знанието благодать и слава. Вънъ отъ тия обстоятелства докторъ Карло не би се залуталъ толкозъ неблаговидно съ мечтитѣ си. Слабостьта къмъ почести и имане можеше да си бжде у него черта на личния характеръ, както се и види тя въ разказа на Вазова; ала тая слабость би изисквала особити условия, за да се прѣвърне или въ върховна страсть, способна да се бори съ всички прѣчки на живота, или въ жалка заблуда, изложена на поражение при първи опитъ за тържество. Въ всѣко отъ тия положения тя си запазва стойностьта на едностранчивъ устремъ на духа къмъ една цѣль, а не на цѣлостенъ

Digitized by Google

душевенъ строй, който отстоява своето сѫществуване или настоява за признание, за надмощие във всички отношения на живота като свѣтъ.

Вазовъ наумилъ да изобрази слабостьта на доктора Карло, изродена за едно врѣме въ болесть на чувството, въ заслѣпение на разсѫдъка, достойни за осѫда като случайни отклонения на духа отъ нормалния пѫть, и е билъ принуденъ да употрѣби за това срѣдства, отъ които да се сепне тъкмо самата слабость, а не да се порази цѣлата нравствена личность на ревностния ученъ. Срѣдствата свѣдочатъ, наистина, за пълна слѣпота на Карловия устремъ за научна слава и добивъ. Ревнивость къмъ селянина, да не би да повѣри другиму тайната за рудата; сериозно и страстно отвличане съ тая цѣль вниманието на католишкия свещеникъ отъ селянина във влака на пѫть къмъ златната планина; безогледна вѣра въ присѫщието на златна руда въ копкитѣ; несъзиране музейнитѣ етикети върху буцитѣ, и всичко остало сѫ наложени да произведатъ впечатление комично, което взима на подбивъ разума на Карло. Изнамѣрливостьта на Вазова е похвална. Ала имаше гласове, че била окарикатурила златогонеца герой. Тъкмо това обвинение е лихо, понеже глумата на Вазова шиба една погрѣшна посока на Карловото честолюбие, а размѣритѣ ѝ не изливатъ отъ крѫжилото на слѣпото увлѣчение, нито засѣгатъ другитѣ качества на личностьта. Извѣстна слѣпота въ увлѣчението води и дрѣмиградскитѣ политикани, когато взиматъ за свой избраникъ „д-ра Карлевъ“ и се мѫчатъ да се разберать относително прѣдставителската му роля; а това още повече отнима на глумата съ Карла възможность да прѣкалява. Заслѣпението на гражданитѣ се разсѣйва, щомъ се промѣни ситуацията, понеже е завинено отъ ситуация; у д-ра Карло обаче то е завинено отъ нѣщо по-важно, отъ душевно състояние, подготвено отъ врѣмето, и което ще се просвѣтли напълно само съ врѣме. Свѣтлици къмъ това просвѣтление сѫ миговитѣ опомняния, когато се прѣдставя на кмета избраникътъ д-ръ Калевъ и когато се явява околийскиятъ началникъ за краденитѣ буци. Тогава чакъ угажда Карло и подлостьта на селянина, който прѣзъ цѣлия разказъ носи въ държането си и думитѣ бѣлѣзитѣ на неспретна прѣструвка. Болестьта очистя грѣшния учитель духовно, а материялно дава изразъ на това плътната съпруга Антония, като изфърля сбирката му отъ камъни прѣзъ прозореца. Ала изтърпѣната казънь на славолюбието е изплатена съ добито членство на едно учено дружество.

Ако има нѣщо въ „Златната планина“, за което се пада известно натякване Вазову, то не е композицията, създадена твърдѣ духовито, но изработката на творението, която издава нѣкакво безгрижие, или волность въ изписване на ситуациитѣ, въ изборъ на изрази, които неприятно боцкатъ илузията отъ слѣпия блѣнъ на д-ра Карло. Отъ тая небрѣжность, досадно чедо на щетна бързина, търпи за свой пай и композицията. По другъ свой коренни грѣхъ Вазовъ пощедилъ нѣкои обстоятелства на фактичния поводъ за разказа си, та го сключилъ съ тѣхъ тъй, че прѣдалъ цѣнната му обща идея подъ оглавника на съврѣменностьта. Чудно е, че никой досега не е използувалъ хубавата глума на „Златната планина“ за оригинална българска едноактовка. —

Послѣдниятъ разказъ отъ купчината изъ свободното врѣме слѣдъ освобождението, разказътъ „Бурната нощь“ (1890, Пов. и раз. III. 217—223) е едно embryo. Споменъ на автора отъ едно лѣтуване въ родопски манастиръ, втурване отъ хайдушки страхъ на скържавия игуменъ прѣзъ една бурна нощь въ келията при Вазова, писмо на бивши манастирски учитель до игумена, съ което го назовава свой по неволя благодѣтель и моли за нова поддръжка въ университета, и омекване на игуменовата скържавость. Елементи на разказъ, тукъ понаписани, тамъ позагатнати, безъ обликъ и животъ.

Исторически приносъ за „войниганитѣ“ при турската войска отъ 1374 год. дори до 1839 год. слѣдъ р. хр. — до Танзимата.

Съобщава Д. А. Ихчиевъ.

Въ българската история много малко е писано за „войникъ-аскери“ на раята — християни, които сѫ зимали живо участие въ войнитѣ, водени отъ турцитѣ срѣщу християнскитѣ народи въ първитѣ турски завоевания. За насъ, българитѣ, които главно сѫ взимали, като *войнигани*, участие въ тия турски завоевателни войни, би било отъ голѣмъ интересъ изучването подробно историята на тия „войникъ-райялери“, защото тѣ се ползували съ особени права и привилегии въ замѣна на тѣхната войнишка служба.

Въ историческия лѣтописъ, подъ название „тачъ-улъ-теварихъ“, (корона на историята), съставенъ отъ прочутия на врѣмето мухамедански историкъ-писатель Ходжа Сеад-еддина, въ 1593 г. сл. р. хр. (1002 г. егира), а тъй сѫщо и въ историята на Бруссеви Кара-Челеби-заде Азизъ ефенди, съставена прѣзъ 1640 г. сл. р. хр. (1052 г. егира) — които се считатъ отъ цѣлия мухамедански свѣтъ за вѣрни и положителни, ето какви данни се намиратъ по въпроса за организацията, правата и службата на тия „райя войнигани“:

„Организацията на „войникъ-аскери“ или на „войникъ-тайфа си“ започва въ началото на 1374 г. сл. р. хр. (777 г. егира) по инициативата на тогавашния военоначалникъ на османскитѣ войски, Тимуръ Ташъ-паша, който е билъ дѣсната рѫка на султанъ Мурада I“.

Тимуръ Ташъ-паша въ качеството си главнокомандующъ турскитѣ войски при покоряването странитѣ на Румилия и при многократнитѣ кървопролитни люти сражения съ мѣстното население, прѣимуществено съ българитѣ, които съставлявали болшинството на страната, е могълъ добрѣ да оцѣни храбростьта и войнишкия духъ

Digitized by Google

на това племе. Слѣдъ опоритня и продължителенъ кървопролитенъ бой при *Ямболъ* съ ямболския кюфарски владѣтель, той до толкова похвалилъ юначеството на българитѣ, че въ единъ докладъ до султанъ Мурада той доложилъ начертания и проектирания си планъ за съставянето отъ покореиата рая на единъ отредъ войници, подъ название *„войникъ-аскери“* или *„тайфай войниганъ“*, които да се считатъ като спомагателна войска на турскитѣ конни войници „сипахи аскери“ и да носятъ название *„сипахи оглани бюлюги“*. Султанъ Мурадъ I одобрилъ тоя планъ, и съ организацията на „войниганитѣ“ билъ натоварилъ самия Тимуръ Ташъ-паша, като за това издалъ и нужния височайшъ царски ферманъ, имѣещъ сила на законъ. Тимуръ Ташъ-паша веднага билъ съставилъ и потрѣбния правилникъ (талиматъ), одобренъ отъ султана, и пристѫпилъ къмъ записването, организирането и свикването на младежитѣ-райя-християни, населяещи специално Румилия. Въ тоя законъ-правилникъ се прѣдвижда, прѣди всичко, автономностьта, правата и привилегиитѣ, съ които войниганитѣ ще се ползуватъ въ военно и мирно врѣме, както и задълженията на войниганитѣ, като истински войници на османската държава. Най-напрѣдъ отъ райята-войнигани били образувани нѣколко роти (булюги), които постепенно, постепенно се увеличавали и ставали на орди (дружини). Тѣ, по войнишки редъ и дисциплина, сѫ се управлявали отъ военни прѣми началници, наричани „чери-башии“, а „чери-башиитѣ“ зависѣли отъ „мирахори“, на чело на които стоялъ винаги единъ полу-зависимъ господарь, нареченъ *„войниганъ бей“* (князъ на войниганитѣ райя). Числото на райята-войнигани възлизало въ Румилия на *3000 душъ*, отъ които: една часть се сражавала на бойното поле съ неприятеля-кюфаръ, като стояла рамо до рамо съ турскитѣ войски и била конница; друга часть била пѣхота и съ бой отваряла, поправяла и охранявала пѫтя за безопасно пълно войсково движение; а останалата часть — съ обоза, съ огледване на конетѣ и съ потрѣбата: да се грижатъ за храната и продоволствията както на войнишкитѣ коне, тъй сѫщо и на самитѣ войници, при които тѣ се числѣли. Имало и другъ видъ „войнигани“, които специално се причислявали на служба при султанскитѣ придворни конюшни (обори), при които служили 6 мѣсеца прѣзъ годината (отъ 1 априлъ до 1 октомври), като между другата служба били длъжни да косятъ трѣви отъ царскитѣ султанови чайри (ливади), да ги съставятъ на копи (сѣно) и да ги вардятъ.

Digitized by Google

Тукъ прѣдаваме въ прѣводъ нѣкои турско-султански фермани, касаещи се до въпроса на „войниганитѣ-райя“. Тѣзи документи сж интересни за историцитѣ и учения свѣтъ по това, че сж черпени отъ официалнитѣ „сиджилъ-тевтери“ на софийската турска сждебно-шерриатска архива и за автентичностьта имъ не може да има и най-малко съмнѣние. Вѣрвамъ, че по-подирѣ и други документи за „войниганитѣ“ ще се откриятъ и публикуватъ.

I.

Султанска заповѣдь, издадена къмъ раята-войнигани за данъка „джизие хараджи“.

Тевтеръ № 2, стран. 192—198, 1026 г. хидж. 1614—15 г. сл. р. хр.

Да се състави, напише, издаде и украси съ височайшитѣ ми императорски знакове настоещиятъ ми височайшъ царски актъ, причината е слѣдната:

Като тахсилдари — джизие-дари, специално по събирането данъка, подъ название „джизейлери ресуми“ [1]) отъ раята-войнигани (зевайдъ-войниганъ), живущи въ селата на вилаета, подвѣдомствени въ финансово отношение подъ ямболската главна регистратура (ямболи тевтерина мулхакъ), и то за смѣтка на текущата финансова (маалйе сенеси) година, начинаеща отъ края на мѣсецъ рамазанъ тази 1025 год. (1613 г.) до края на мѣсецъ шабанъ идещата 1026 год. егиръ (1614 г.), — благоволихъ съ височайшъ царски рескриптъ да назнача и опрѣдѣля за такива бирници — джизие-дари покорнитѣ ми служители (кулларъми), а именно: Яхи-Исмайлъ, спахия-командантъ отъ 53-и бюлюкъ (войскова рота), управитель-касиеръ (еминъ) по тая служба и съ заплата по 27 акчета на день; и Мустафа-Сюлиманъ, спахия-командантъ отъ 6-и бюлюкъ (7-мата войскова рота), като секретарь-кятибъ по тая служба, съ заплата по 19 акчета на день. Поменатитѣ ми довѣрени лица ще иматъ за задача да изпълняватъ главно: а) събирането, получването и записването прихода отъ данъка „джизие“, който ще се събира отъ раята-християни, обложени съ тоя данъкъ, нареченъ още „данъка отъ войникъ-джизие си“; и б) събранитѣ суми отъ тоя данъкъ тѣ ще прѣдаватъ своеврѣменно въ славното ми императорско съкровище срѣщу надлежна квитанция за свое оправдание. Прочее реченитѣ ми правителствени чиновници — джизие дари, снабдени отъ тукъ съ надлежнитѣ книжа по службата си, се проводиха незабавно за мѣстоназначението си, съ цѣль да поематъ, часъ по-скоро, своитѣ служебни обязанности и да встжпатъ въ изпълнение на службата си.

---

[1]) Думата „джизие“ е арабска и означава: налогъ, данъкъ, харачъ, който раята-християни като право на покорность (capitation) и право-живѣние въ покоренитѣ отъ турцитѣ земи сж плащали на турското владичество дори до края на XVIII-то столѣтие и по-сетнѣ даже.

И тъй за знание на всички ви чрѣзъ настоещия ми височайшъ царски ферманъ заповѣдвамъ, че щомъ поменатитѣ чиновници пристигнатъ тамъ на мѣстоназначението си и, прѣди да встжпатъ въ изпълнение на своитѣ функции, да ги повикате прѣдъ съставения публиченъ сждебно-шерийски съвѣтъ, прѣдъ който ти въ качеството си на високо-образуванъ сждия — кадия си длъженъ да имъ дадешъ нужния съвѣтъ, да ги упжтишъ и да имъ покажешъ начина на дѣйствие, споредъ който тѣ, джизие-деритѣ, трѣбва да изпълняватъ своята служебна обязаность, и наконецъ публично и съ единъ дели-катенъ тонъ да имъ внушишъ мисъльта, щото тѣ въ своитѣ си дѣйствия при изпълняване на службата си, подъ страхъ на отговорность, да бждатъ лоялни, честни, добросъвѣстни и напълно акуратни. А ти, г-нъ сждийо, въ качеството си шефъ на сждебно-шерриатската власть въ софийската каза, трѣбва, по изизкуемия се отъ тебе служебенъ дългъ, да наблюдавашъ и слѣдишъ отъ близу всички дѣйствия и постжпки, които се вършатъ въ казата ти отъ поменатитѣ двама държавни чиновника. Възъ основа на описа, надлежно пронумерованъ и прошнурованъ и украсенъ още съ положенитѣ върху него мои височайши царски знакове, турата и монограма ми, съ цѣль да има той (описътъ) валиденъ характеръ като актъ официаленъ, — трѣбва всѣки единъ рая-домакинъ (хана-кешъ саиби земии) за смѣтка на текущата година да изплати на хазната данъка отъ „войникъ-джизие си“, състоещъ се отъ 200 акчета годишно; а за правото на „пощенски трактъ“ (беделъ мензилери мукабиле сжнда) — всѣки рая-домакинъ ще изплаща годишно по 30 акчета. Така щото споредъ това разпореждане се слѣдва да се събере и получи отъ всѣка една раятска кжща (отъ всѣко домакинство) всичко по 230 акчета — било за данъка „джизие“, било за данъка „беделъ мензилъ ресуми“ — сумма, платима на право въ ржцѣтѣ на поменатитѣ двама джизие-дари.

Послѣднитѣ сж длъжни, всичката сума, която тѣ съберать отъ раята по данъка „джизие“ и отъ ресума „мензилие“, въ разстояние само на три мѣсеца, начинайки отъ датата на настоящия ми височайшъ бератъ, — да внесатъ и прѣдадатъ направо въ славното ми императорско ковчежничество. Курсътъ на монетитѣ, които ще получаватъ срѣщу тия данъци, ще бжде слѣдниятъ: всѣка една жълтица (херъ бирь алтънъ) ще се равнява на 118 акчета; а всѣки единъ „кямилъ грушъ“ ще се взима за 78 акчета. Нито повече, нито по-малко отъ тоя курсъ не позволявимъ да се приематъ тия двѣ монети. Акчетата трѣбва да бждатъ сребрени, чисти, неизтрити, нито продупчени, и по *аяръ* на тегло тѣ трѣбва непрѣмѣнно да идватъ девеТъ и половина ($9^1/_2$) акчета въ единъ драмъ. Съвършено забранявамъ да се получаватъ въ царското съкровище акчета изтрити, дупчени, ексици (на тегло да идатъ по-малко отъ аяра), а тъй сжщо и монети изтрити, непрочитаеми и съ неразпознаваеми дата, имена на господаритѣ и мѣстосѣчението имъ. При все това, обаче, не трѣбва по поводъ на тая ми височайша царска заповѣдь да се налага на раята-данъкоплатци (харачъ-кюзеръ) абсолютно никакво насилие и грубости. Въ императорския ми диванъ сж получени автентични свѣдѣния, че нѣкои отъ нотабилитѣ мюсюлимани по тия

Digitized by Google

мѣста, като: мютеферииканитѣ[1]), чавушанитѣ, заимитѣ, ербаб-тимаритѣ, бюлюкъ халкиитѣ, еничаритѣ и пр. пр. — били нарочно укривали раята, пращали я на работа, „ангария“ при тѣхнитѣ чифлици, при тѣхнитѣ стада — овци съ цѣль, да се закъснява и прѣпятствува, колкото е възможно повече, изплащането на прѣдметнитѣ царски данъци, съ които е обложена само раята. Височайшата ми царска воля изисква, щото подобенъ родъ прѣчки и прѣпятствия при събирането на правителственитѣ данъци занапрѣдъ съвършено да се прѣмахнатъ, да не сѫществуватъ, за да не би по тоя начинъ да се създадатъ мѫчнотии въ редовното функциониране на държавното съкровище, тъй като споредъ установенитѣ правилници по фиска, раята-данъкоплатци сѫ длъжни на врѣме и редовно да изплащатъ данъцитѣ си. Всички онѣзи лица — нотабили, които по единъ или другъ начинъ би се осмѣлили да правятъ спънки въ правилното и редовното изплащане на тия царски данъци, — ще бѫдатъ по законенъ редъ строго прѣслѣдвани и наказани, като за тая цѣль натоварвамъ мѣстнитѣ високопросвѣтени кадии по сѫдебно-шериатски редъ да съставляватъ писмени рапорти, въ които заедно съ поименни списъци изрично да се обозначава между другото и слѣдното: собственото име на провиненото лице, бащиното му име, прѣкорното име, срѣдствата, съ които то обдържа сѣмейството си, мѣстожителството, градътъ, селото, махалата и пр. пр. Съставенитѣ по тоя начинъ поименни списъци и рапорти, кадиитѣ сѫ длъжни да ги изпращатъ въ прѣстолния ми славенъ градъ за по-нататъшно мое височайше царско разпореждане. Паричнитѣ суми по тия правителствени данъци и налози ще се събиратъ направо, непосрѣдствено отъ рѫцѣтѣ на самитѣ данъкоплатци; изрично се забранява и никому не се позволява, щото изплащането сумитѣ по тия данъци да става посрѣдствено, чрѣзъ друга рѫка.

До слуха на моята височайша царска особа е дошло, че нѣкои неблагонадежни чиновници си позволявали, подъ разни прѣдлози и подъ претекстъ, че раята-данъкоплатци (рая тайфаси) при внасянето сумитѣ на данъцитѣ си „джизие„ и „мензилъ бедели“, давали ужъ акчета, ексици, и полуотсѣчени, които никакъ не идвали на опрѣдѣленото тегло (аяра), — да принуждаватъ раята-данъкоплатци по единъ незаконенъ и произволенъ начинъ да я събличатъ и оголватъ, като ѝ зиматъ стотѣ акчета за (80) осемдесетъ акчета, съ единъ отбивъ 20 на $^0/_0$-тѣ отъ цѣлата обща сума. Повторно ви явявамъ, че моята царска воля, която трѣбва да се зачита отъ васъ като законъ, е, щото отъ раята да не взимате нито една бодка (хичъ биръ акче ве хабе) повече отъ сумата, която е опрѣдѣлена по тия данъци. Особено внимание обрѫщамъ по тоя въпросъ на високопросвѣтенитѣ сѫдии-кадии, които, съгласно съ постановленията на свещения ни религиозенъ законъ (шерри шеррифи), сѫ длъжни съ всичката своя власть и авторитетность да защищаватъ, покровителствуватъ и бранятъ интереситѣ на бѣдната рая отъ всѣкакви незаконни произволи, насилия и обирничества. Тоже до свѣдѣние е дошло до моя височайши царски диванъ,

---

[1]) Мютеферецитѣ сѫ били единъ видъ военоначалници, нѣщо като ескадронни командири, които командували въ военно врѣме двѣстѣ души войници-кавалеристи-спахии, ползуещи се съ опрѣдѣлена годишна парична субсидия отъ държавата.

Digitized by Google

че нѣкои лихвари (муамеледжилери) прѣзъ сезона по събирането на данъка „джизие“ пжтомъ прѣсрѣщали раята-данъкоплатци, казвайки имъ: „ние за ваша смѣтка ще заплатимъ на царската хазна сумитѣ, които дължите за тоя данъкъ“, — като по такъвъ единъ беззаконенъ начинъ тѣ, лихваритѣ, съвършено събличали и оголвали бѣдната рая. За напрѣдъ никакви лихвари не ще допущате да се намѣсватъ при изплащането данъцитѣ „джизието“, а по законенъ редъ ще ги прѣслѣдвате, наказвате и отдалечавате отъ тая мерзка и беззакона сдѣлка. Освѣнъ туй, има се свѣдѣния, че нѣкои рая-селяни, прѣдъ видъ на тежки насилия, заплашвания и принуждения, били принудени да напускатъ домоветѣ и старитѣ си огнища (хане ве ески оджаклари) да оставятъ земитѣ и жилищата си, да избѣгватъ и да се заселяватъ на другадѣ, по други страни. Напуснатитѣ и изоставенитѣ отъ таквато избѣгнали рая жилища, кжщя, лозя, градини, бостани, ниви, ливади и всѣкакъвъ другъ видъ земи, — произволно и безъ всѣко правителствено позволение бивали веднага присвоявани, завладявани и стопанисвани отъ жителитѣ, които сж останали да живѣятъ въ таквато села и градове и които за свое оправдание на запитвание отъ нѣкоя страна отговарятъ и казватъ така: „Избѣгалитѣ рая-жители отъ селото или отъ града ни, поради тежкитѣ неволи и насилия, които били търпѣли отъ разни зулумкари-тирани, били рѣшили окончателно да се изселятъ отъ тукъ, да напуснатъ старитѣ си жилища и да се заселятъ въ други мѣста, дѣто поминъкътъ въ всѣко едно отношение би билъ удовлетворителенъ“.

Въ случай че тоя слухъ се обистини и стане фактъ неоспоряемъ, то, въ такъвъ случай, направете нужното разпореждане, щото данъкътъ „джизие“, който се слѣдваше да се събере отъ дезертиралитѣ рая-данъкоплатци, да се изисква и събере отъ лицата, които произволно сж турили ржка и сж обсебили имотитѣ и земитѣ на избѣгналитѣ рая, като по този начинъ ще се даде една добра поука за онѣзи, които ламтятъ по единъ безаконенъ пжть да присвояватъ и заграбватъ чужди имоти и които безъ всѣкакъвъ поводъ прѣдприематъ редъ постжпки да угнетяватъ, принуждаватъ и малтретиратъ бѣдната рая. Ако, обаче, изоставенитѣ и напуснатитѣ земи и имоти произволно бждатъ завладѣни и присвоени отъ лица, числещи се въ редоветѣ на императорскитѣ войски, като войници, отъ което и да би билъ родъ оржжие и би се противили на това наше височайше разпореждане, — то, при подобенъ случай, изоставенитѣ и напуснатитѣ имоти и земи да се образуватъ въ една юридическа единица, като се свържатъ на една „бащина“ (бащина баглюбъ), и като такъва нераздѣлна „бащина“ — тѣ, изоставенитѣ и напуснатитѣ имоти и земи, да се запишатъ за напрѣдъ въ официалнитѣ правителствени регистри. Старайте се съ всички усилия, трудъ и енергия, вземете всички мѣрки и употрѣбете всѣкакви срѣдства и дѣйствувате законно и справедливо къмъ раята, само и само да придобиете любовьта и довѣрието й, та по тоя начинъ, внимателно пипайки, да отстраните и отклоните всѣкакви причини, които би прѣдизвикали желанието на раята, да се изселява и напуща старитѣ си жилища — нѣщо, което врѣдно и пакостно се отразява на империята ни въ икономическо и аграрно отношение. Означениятъ данъкъ „джизието“, споредъ както изрично е

Digitized by Google

казано въ текста на издадения ми височайши царски актъ, е опрѣдѣленъ да постѫпи и се внесе въ правителствената хазна изцѣло — до пара, която би се събрала по тоя данъкъ, защото правото на чиновницитѣ — джизие-дари, подъ название „гулямиехакки“ — „гулямиелери“, е изплатено въ прѣдплата тѣмъ отъ страна на държавното ми славно съкровище.

Освѣнъ това, научавамъ се, че колджиитѣ, натоварени съ специалната длъжность, да привикватъ раята-селяни за изплащане данъка по „джизието“, — насилствено изисквали и взимали отъ раята, отъ всѣка една раятска кѫща по 7—8 акчета за право, наречено „налъ-хакки“ или же: „налъ-биха си“ (данъчно право за подкова на конетѣ си). Такова даждие да се взима отъ раята е незаконно и противоречи на постановленията на старитѣ закони, въ които се опрѣдѣляватъ и разнитѣ видове обикновени и извънредни налози и даждия, съ които се облагатъ раята-християни, — поради което, ако този слухъ се потвърди, заповѣдвамъ ви да спрете и забраните изискването и взимането на тоя произволенъ и насилнички данъкъ, като се стараете всѣчески да не допускате да се обременява бѣдната рая, и така доста прѣтоварена, съ незаконни нови налози и данъци.

Въ пó-старо врѣме и въ пó-прѣднитѣ години мѣстнитѣ сѫдии-кадии не издаваха на „харатчиитѣ“ нуждното позволително тескере („иджазет-наме“) по събирането данъка отъ „джизието“ и ресума отъ „мензилието“, до като въ прѣдплата и прѣдварително не сѫ получавали по 10 акчета за всѣка една раятска кѫща като право на „кадията“, наименуемо: „кади хакки“ или „иджазетъ-намересуми“, — вслѣдствие на което събирането о врѣме на тия данъци и налози не е било нито възможно, нито е могло въ прѣдвидения отъ закона срокъ да се внесатъ сумитѣ, събрани отъ тия налози, въ правителствения ковчегъ. Поради това на васъ, г. г. сѫдии, като на кадии ви заповѣдвамъ, че нито отъ моитѣ, натоварени специални чиновници по тая работа, нито отъ бѣдната ми рая да не изисквате и да не взимате нито една бодка; иначе, ще ви считамъ за нелоялни и ще употрѣбя спрѣмо васъ най-строги мѣрки за примѣръ на другитѣ ми чиновници. Събранитѣ суми по тия данъци отъ служителитѣ ми джизие-дари, всички до пара ще се внесатъ направо въ сѫдебно-шерриатски съвѣтъ, а не лично на васъ. Така, че на васъ, като на просвѣтенъ кадия не се позволява абсолютно, подъ никакъвъ прѣдлогъ, нито пъкъ подъ нѣкакво право на „хане-акче си“ (право за домакинство или „право за кѫщовничество“), нито за други нѣкои права — да изисквате безаконно отъ раята нѣкакви даждия и съ това да я обременявате. Сѫщо забранявамъ ви да изисквате насила отъ „харатчиитѣ“ нѣкакво право, подъ название „джаизе хакки“ (право на позволение) въ момента, когато тѣмъ се издаватъ отъ сѫдебно-шерриатската власть надлежнитѣ тескерета въ смисълъ, че тѣ нѣматъ никакво участие и право да се намѣсватъ и да изискватъ отъ селянитѣ-рая, живущи въ селата, съвпадаещи подъ района на поменатитѣ харатчии; сѫщо ви се забранява да изисквате отъ харатчиитѣ нѣкое право, подъ прѣдлогъ, че въ вашия регистръ (тевтеръ) се констатиратъ рая-селяни умрѣли, забѣгнали и изчезнали безслѣдно (мюрде ве герихе си варъ диерекъ, хаккъ ресуми даха вардъръ). При това ви явявамъ, за знание

Digitized by Google

и прѣдупреждение, че всички онѣзи сѫдии-кадии и мои висши чиновници, които би дързнали да вършатъ незакони дѣйствия и противоречещи на духа и смисъла, изложени въ императорския ми официаленъ главенъ регистръ (тевтеръ), украсенъ съ височайшитѣ ми царски знакове, туграта и монограма ми (туграли дефтери хюмаюминде), и съ които дѣйствия би допуснали да се прѣтоварва раята ми съ незаконни и излишни берии и налози, като напр. право за разхвърляне налозитѣ на всѣка една раятска селска кѫща „хакки тевзаи", което право се е взимало отъ раята въ вещи или въ готови парични берии, и то безъ изричното позволение на височайшата ми царска особа, — всички такива сѫдии и чиновници, провинени въ такива безаконни дѣяния, ще бѫдатъ прѣслѣдвани по закона; строго и безмилостно ще бѫдатъ наказани и екзекутирани, като най-напрѣдъ тѣ, провиненитѣ, ще бѫдатъ позорно изпѫдени и отчислени на вѣки отъ правителственитѣ служби, ще бѫдатъ публично поругани (муатебъ) и опятнени прѣдъ обществото, а сетнѣ ще се пристѫпи и къмъ по-тежко наказание — смъртното.

А на васъ г. г. чиновници-джизие-дари, натоварени специално по събирането данъцитѣ „джизие" и „мензилие", ви явявамъ, за знание и рѫководство, че нѣма да приемамъ отъ рѫцѣтѣ ви никакъвъ регистръ (тевтеръ), подпечатанъ и подписанъ надлежно отъ мѣстнитѣ кадии, ако въ него регистъръ не сѫ обозначени, би липсували нѣкои нѣща, които фигуриратъ въ старитѣ официални регистри. Това обстоятелство особено трѣбва да ви обърне вниманието, защото моята височайша монаршa особа иска да знае отъ васъ точно и ясно списъка, въ който се слѣдва да бѫдатъ описани и ригистрирани точно държавно-императорскитѣ ми доходни имущества, та въ такъвъ случай по-сетнѣ, при главната инспекция и ревизия, която наскоро, може би, ще се прѣдприеме отъ страна на централното ми правителство, съставениятъ отъ васъ описъ-списъкъ да бѫде напълно точенъ и вѣренъ, да не се укаже нито липса, нито повече, отъ което, несъмнѣнно е, ще се породятъ голѣми врѣди и загуби за славното ми императорско ковчежничество (хазната). Така щото, ако нѣкои отъ васъ, г. г. сѫдии, кадии, чиновници не се съобразяватъ напълно съ постановленията, изложени въ текста на настоещия ми височайшъ царски ферманъ, и свърхъ това би се получили въ императорския ми диванъ свѣдѣния, потвърждаещи мисълъта, че вие сте насилвали раята ми и сте взимали отъ нея даже и една бодка да би било незаконни и произволни данъци и налози, или повече отъ онѣзи, които сѫ опрѣдѣлени, — то спрѣмо такивато провинени сѫдии-чиновници веднага и моментално ще взема най-безпощадни и строги мѣрки и ще ги накажа съ най-тежкото имъ се слѣдуемо наказание, като примѣръ, който да послужи за урокъ на другитѣ ми служители. Тъй да знаете, за да не се разкайвате отпослѣ съ праздни и никакъ неприемливи и уважавани извинения за прѣстѫпленията си. Внимавайте и старайте се, колкото е възможно повече, да отбѣгвате отъ своеволия, бездѣйствия, небрѣжность и немарливость при изпълнение на вашитѣ служебни обязаности. А вие, г. г. сѫдии-кадии, по служебенъ дългъ ви се налага обязаностьта, щото въ вашитѣ сѫдебно-шерриатски регистри да обозначите и запишете не само деня и датата, когато поменатитѣ чиновници джизие-дари встѫпатъ въ изпълнение на

Digitized by Google

своитѣ служебни обязаности по събирането отъ раята данъкъ „джизието“, но и още и датата, когато тѣ сж започнали събирането данъка отъ раята, колко врѣме е траялъ срокътъ по събирането на данъка и какви приключения — разбира се ако такива е имало, — прѣзъ периода на събирането сж случили. Всичко това трѣбва непрѣмѣнно да се запише и протоколира въ вашитѣ сждебно-шерриатски регистри, та сетнѣ, възъ основа на тѣхъ, да се издаде отъ страна на сждебно-шерриатската власть тамъ въ ржцѣтѣ на поменатитѣ ми чиновници и надлежното писмено удостовѣрение.

При това за общо знание на всички ви явявамъ, че ония рая-данъкоплатци, които поради материалното си състояние би сполучили о врѣме и безъ всѣкакъвъ шумъ би си изплатили и внесли доброволно въ императорската ми хазна своитѣ опрѣдѣлени данъчни суми, — такъвъ родъ данъкоплатци да се считатъ отъ държавната ми власть за редовни и изправни данъкоплатци, къмъ които сте длъжни да се отнасяте вѣжливо, учтиво, благородно и да имъ отдавате подобаещия имъ се почитъ и уважение. А спрѣмо онѣзи неизправни данъкоплатци-рая, които у врѣме не би се погрижили да изплатятъ опрѣдѣленитѣ имъ данъци, властьта е длъжна да постжпи строго и безмилостно, като дѣйствува съгласно съ духа и съдържанието на настоещия ми височайшъ царски ферманъ.

Понеже споредъ горѣизложеното и отъ обозначения по-горѣ регистръ се установява факта, че е имало многобройни раятски сѣмейства, които, поради вършени насилия надъ тѣхъ, сж напустнали старитѣ си жилища, земи, и сѣйдби, избѣгали сж по други мѣста и страни и че тѣхъ никой не ги е търсилъ нито пъкъ нѣкой се е заинтересувалъ за тѣхната участь, — то повелявамъ ви, щото всички изоставени и напуснати имущества и земи, които сж останали праздни, необитаеми и необработвани, да се опишатъ поименно въ общъ списъкъ, като сто кжщи се вэематъ за една единица по начина на „феру-нихаделъкъ узере“ (напуснати, изоставени поради бѣгство на населението жилища и земи) и тия имущества да се намиратъ на разположение и подъ надзора на самата власть. Това положение на работитѣ по отношение на тия изоставени и опраздиѣли жилища и земи ще продължава до тогава, докато страната на вилаета бжде населена съ достатъчно работно население, което да може да я култивира и обработва, както се слѣдва.

Споредъ добититѣ автентични свѣдѣния пристигнали оттамъ, излиза на явѣ обстоятелството, че за смѣтка на текущата 1024 г. егира (1614 г. сл. р. хр.) били събрани отъ софийската каза и внесени въ императорската хазна отъ данъка „джизието“ и въ прѣдплата слѣднитѣ парични сумми, а именно: а) 40,000 акчета били внесени въ императорското съкровище на 8-и день отъ мѣсецъ рамазанъ 1026 г. (1614 г. сл. р. хр.); и б) 9,956 акчета били внесени въ сжщото царско съкровище въ 10-и день отъ сжщия мѣсецъ рамазанъ, — а всичко, цѣлата сума на събранитѣ и внесенитѣ въ ковчежничеството възлиза на 49,956 акчета, които като приходъ, били записани въ приходния (варидатъ дефтеръ) тевтеръ отъ мухасебеджията (финансовия чиновникъ) Хусейнъ ага. Тъй да знаете, тъй да дѣйствувате; отдайте подобаеща честь, почитание, довѣрие на височайшитѣ ми императорски знакове, туграта и монограма ми, положени на чело на тоя ми всочайшъ царски

Digitized by Google

ферманъ — издаденъ въ славния ми прѣстоленъ градъ Костантание днесъ въ 10-и день отъ мѣсецъ рамазанъ 1026 г. егира (1614—15 г. сл. р. хр.).

Под. Султанъ Мустафа I-и,
въ столния укрѣпенъ градъ Костантание.

Тоя височайшъ царски ферманъ е пристигналъ въ София въ 25-и день отъ мѣсецъ зилкааде 1026—(1614—15 г. сл. р. хр.).

II.

Височайшъ царски ферманъ, издаденъ на 12 день отъ мѣсецъ мухаремъ 1207 г. отъ егира (9 септемврия 1792-93 г. отъ Р. Хр.).

До васъ, мои славни, знаменити и достойни везири, мѫдри и умни държавно-господарствени съвѣтници, управители и рѫководители народни, уредници на народнитѣ институции — вие, които, разсѫдливо, справедливо и съ разумъ, пъленъ съ здрави и логични мисли дирижирате публично-общественнитѣ дѣла; вие, които съ здрави и логични мисли рѫководите и изкарвате на добъръ и благополученъ изходъ важнитѣ и сериознитѣ дѣла на народитѣ; вие, които съ вѣщина и благоразумие стабилно укрѣпявате основитѣ на империята, както и онѣзи стълпове и източници, отъ ресурситѣ на които се подържа здраво не само сѫществуването на държавния строй, но и още благоденствието на страната; вие, които въ всѣко едно отношение сте надарени отъ Всевишния Богъ-царь съ всички блага и благоволения — мои велики везири, които по настоящемъ управлявате като генералъ-губернатори (валии) Румелия, Силистра и Видинския веляетъ. Сѫщо и до васъ, мои справедливи и веле-учени сѫдии (кадии) на Филибешката и Софийската каази, както и до онѣзи мои вѣрни и справедливи околийски сѫдии и наиби (намѣстници на кадиитѣ) на каазитѣ, въ прѣдѣлитѣ на тѣхната юрисдикция, на които живѣятъ и се намиратъ войниганитѣ-рая (войниганъ тайфаси). Дано на всички васъ, мои вѣрни и високостоещи сановници и чиновници, Всевишниятъ Богъ ви подари прѣди всичко дългъ животъ съ слава и честь, а сетнѣ за вашата служебна дѣйность ви увеличи степеньта на вашата длъжность! . . .

За свѣдѣние и рѫководство ви се съобщава на всички слѣдното. Настоещиятъ ми височайшъ царски ферманъ, щомъ пристигне до вашитѣ мѣста, ще узнаете за положително, че възкачването и възшествието на славния ми царски османски прѣстолъ се извърши още на 11-я день отъ мѣсецъ реджебъ 1203 год. отъ егира (1788 г. сл. Хр.). Още тогава бѣхъ издалъ височайшъ царски рескриптъ, съ който се явяваше на всички за подновяването на старитѣ царски височайши грамоти (фермани, берати, евамири)[1]) съ нови такива. Възъ основа на тая височайша моя царска заповѣдь, по-прѣди I-я мирахоръ (главенъ чиновникъ на императорската конюшна) бѣ подалъ направо до височайшия ми

[1]) Думата „евамири" е арабска и значи „заповѣди", тя е множествено число на думата „емиръ" (височайша заповѣдь).

Digitized by Google

царски тронъ една, подписана и подпечатана отъ него молба (арзухалъ), отъ съдържанието на която се установява слѣдното. Войниганитѣ-рая, както и онѣзи имѣещи право на войнигани (войниганъ ве зевайдъ войниганъ раялариинъсъ), живущи въ каазитѣ, находещи се подъ вѣдомството на санджацитѣ: Пловдивски, Татаръ-Пазарджиски, Чирменски, Софийски, Пиротски, Търнски (Изнеболъ) и др. и др. — санджаци, които по отношение на административното имъ управление зависѣха отъ първостепенното и второстепенното царско конюшно управление, (истубелъ амирей евелъ ве сание тааби) се подлагали на разни данъци и се плащали не само данъка „джизие", но и още върху тѣхъ възлагали и потрѣбното изплащане на прѣмитѣ царски данъци (малъ мактуай мириеяеринъ), както и частьта за право на живѣне въ една колиба (селачинъ хиссе), като при това тѣ сѫ давали опрѣдѣленитѣ дневни провизии и храни на второстепеннитѣ си началници (ве серайм҄ъ сани олан ларининъ тайнатлари вирубъ).

Тѣ, всѣка година на день на Гьоргьовденъ излизали да косятъ трѣвитѣ, потрѣбни за царскитѣ и за други коне (еспанни хассъ ве сайренинъ отлукларини бичубъ). А въ военно врѣме, тѣ още отъ първия день отъ прогласяването на войната се явявали на сборния воененъ пунктъ, да водятъ съ себе си царскитѣ и придворнитѣ коне, както и другия едъръ добитъкъ. Тѣ съ голѣма акуратность и точность изпълнявали своята войнична обязанность до свършането на царската война, като по пѫтя тѣ приготовлявали сѣно за конетѣ, влизали сѫ даже въ крѫга на полесражението, дѣто неуморно сѫ приготовлявали фуража за конетѣ, за царската побѣдоносна армия — било сѣно, било и овесъ. Даже въ случай на нужда тѣ самоотвержено сѫ изпълнявали военната обязаность, като едни отъ тѣхъ извършали службата: търпанджии (косачи), други — елкенджии (корабленици, управлявали сѫ платнени гемии), трети и четвърти доброволно се записвали като войници въ пѣхотата и въ конницата, които на равно съ побѣдосната царска войска сѫ зимали участие въ полесражението и юнашки сѫ се сражавали съ неприятеля. Срѣщу тая тѣхна военна услуга, която тѣ принасяли на държавата, тѣ съ султански височайшъ ферманъ още отъ старо врѣме (ез кадимъ хаттъ-хюмаюнъ шевкат-макрунъ иле) били се считали за свободни хора и за хора, които съвършено се ползували отъ неплащането на никакви правителствени и други налози, не се облагали по никакъвъ начинъ съ нѣкои тегоби и данъци, и тѣхнитѣ имена, като прѣми данъкоплатци въ царскитѣ регистри, никакъ не се фигурирали, нито пъкъ тѣ били записвани въ списъка на „старитѣ счетоводства по прѣмитѣ данъци" (мевали, ве мюселемъ, ве мефрузъ-юл-калемъ ве мактуа юл-кадимъ менъ гюл-ьен-вуджухъ сербесйетъ узере). Тѣ, самостойно още отъ древно врѣме се управлявали отъ независимия тѣхенъ „войникъ-бей" и отъ тѣхнитѣ „чери-башилари" и сѫ били записани като войнигани въ отдѣлни списъци и регистри, съставлявани и нареждани отъ тѣхнитѣ прѣми началници — „чери-башиитѣ". Тѣ не плащали никакви извънредни царски данъци и бѣха съвършено освободени отъ слѣднитѣ налози: налогъ за императорската канцелария (аваризъ дивание), за откупъ на квартира (беделъ нузулъ), за право на прѣнасяне търговски стоки или риби за продажба (джелибъ), за даване на храни по

Digitized by Google

опрѣдѣлена цѣна (сур-сатъ), за покупка-продажба на провианти, за разноски на пашата (ищира ве мубая паша харджи), за разходи по посрѣщането на пашата (паша каршулуги), за даване на жито въ натура (захире), за балдаръ (?), за кола (араба), за работене като другата рая безплатно (черахуръ), за даване на коне за пощата (мензилъ бегири). Не плащали ни за суруджии, за бекчии, за калавузи (кулавузъ), за изплащане стойность на скѫпоцѣнни дрехи (кафтанъ биха), нито помощь въ военно и мирно врѣме, нито десетъкъ (ашеръ), нито пъкъ паричния данъкъ за юношество (хадисъ-юс-сеннъ), нито поголовния налогъ „испенджеˮ, нито налога париченъ по ревизията (тефтише акчеси), нито за правото на „подковаˮ (налъ биха), правото за прѣнесъ (накълъ биха), нито за налога на сольта (тузъ-акчеси), нито за дървенъ строителенъ материалъ, специално за корабитѣ (геми керестеси), нито правото за притежаване на лозя и бъчви (лозетина ве ченберъ акчеси). Сѫщо тъй не се изисква отъ тѣхъ и не имъ се наложи нѣкакъвъ откупъ за даване на безплатенъ товаренъ добитъкъ, който би се извадилъ вънъ отъ територията на вилаета, въ която тѣ живѣятъ (ве дер-ухте кабули ве бедели мекяри музафъ харичъ-вилаетъ), или други подобни налози. — Съ една рѣчь тѣ, войниганитѣ, ползували се съ пълна свобода и били съвършено освободени отъ всѣкакви парични и непарични данъци, налози и берии — били тѣ обикновени, били тѣ наложителни и извънмѣрни (ве бутюнъ мисали акчали ве акчесъзъ текялюфъ урфие ве шаканънъ джумлесиндanъ маафъ ве мюселемъ олубъ). Сѫщо тъй тѣ се освобождавали още не само отъ горѣобозначенитѣ опростени данъци и налози, но и още отъ онѣзи налози и данъци, които въ врѣме на военнъ походъ другитѣ рая-християни сѫ длъжни да извършатъ, тъй като войниганитѣ (войниганъ тайфа си) съвършено не влизатъ въ списъка на другата проста рая, нито пъкъ тѣ се дължни да извършатъ работи и дѣйствия, да се обременяватъ съ налози и данъци, — били тѣ обозначени или не въ тѣхнитѣ права и привелегии — съ които се обременява другата проста рая.

При това въ свободното владѣние и притежавание на тѣхнитѣ недвижими, движими и землени имоти, а тъй сѫщо и въ независимото управление на войниганитѣ, никой отъ вънъ, нито великитѣ везири (вузерай), мир-миреитѣ, мир-ливаитѣ, мютесалимитѣ, войводитѣ, су-башиитѣ, майсторитѣ бостанджии (бостани устатлари), хаскиитѣ, началницитѣ на Дунавското крайбрѣжие (Туна-капуданлари), бирницитѣ по събирането на царскитѣ фискални данъци (малъ-мири тахсилдарлари), директоритѣ на разни държавни управления (назаритѣ), инспекторитѣ (незарети), и въобще всички подобни държавни сановници—чиновници не сѫ имали абсолютно никакво право да се намѣсватъ и да нахлуватъ въ имуществата и въ дѣлата на привилегируванитѣ войнигани (войниганъ тайфа си). Сѫщо тѣ, войниганитѣ, съ призовки и съ бюрюлтии, издадени вънъ отъ другитѣ каази и отъ другитѣ правителствени учрѣждения, не сѫ могли да бѫдатъ призовани и на сила докарвани. А онѣзи личности и учрѣждения, които направо и посрѣдствено сѫ могли да вземать отъ войниганитѣ нѣкакви налични и парични налози, които по естеството си сѫ отъ категорията на опростенитѣ за тѣхъ данъци, и влизатъ въ привилегиитѣ и правата, съ които войниганитѣ се ползуватъ, — такивато

Digitized by Google

парични налози веднага се слѣдва да се повръщатъ обратно на онѣзи отъ войниганитѣ, отъ които тѣ сж били взети. Когато се породятъ разпри и сждебни процеси само между войниганитѣ, сждебно-шериатскитѣ власти разгледватъ и рѣшаватъ повдигнатия споренъ въпросъ само въ присжтствието и съ допощението на първия началникъ на конюшната (мирахоръ евелъ). Когато нѣкои отъ войниганитѣ (войниганъ тайфа си) освѣнъ своята опрѣдѣлена бащиния (бащина аваризларъндань маада) би посѣли на други земи посѣви, тѣ сж длъжни да плащатъ на надлежния чиновникъ законния десетъкъ (ашери мерриеси) само на земитѣ, които не влизатъ въ тѣхната бащиния и които сж отъ категорията на другитѣ свободни правителствени земи (ерази мирие ве ахъръ топракта зераатъ ейледиклерини). Други никакви, абсолютно никакви налози и данъци и по никакъвъ начинъ не имъ сж се налагали.

И за да не имъ се правило насилие и принуждение отъ страна на мѣстнитѣ сждебно-административни и военни власти, тѣхнитѣ права и привилегии били оформени съ единъ височайшъ царски ферманъ, изданъ още отъ старо врѣме, отъ завоеванието на страната (менъ-юлкадимъ ве дияри фетхъ алали денберу), въ който подробно сж били изложени правата и привилегиитѣ на „войниганъ-тайфаси" и споредъ който строго се забранявало на мѣстнитѣ власти и на други да изискватъ отъ войниганитѣ нѣкакви даждия и налози, отъ изплащането и облагането на които тѣ сж съвършено освободени и опростени, като по тоя начинъ тѣ по право и по привилегия се считатъ за свободни, независими и за неданъкоплатци (ве бу веч-хиле войниганъ тайфаси маафъ, ве мюселемъ ве сербестъ олубъ). Така щото тѣ, войниганитѣ, споредъ горѣобозначенитѣ узаконени условия, изложени въ височайши царски фермани, които до сега точно сж се прилагали и имали сила на законъ, сж се управлявали независимо, само отъ своя върховенъ началникъ „войникъ-бея", както и отъ началницитѣ, називаеми „чери-башии".

Вилаетскитѣ аяни (единъ видъ административни главни управители на едно окржжие), както и войводитѣ и мютевелитѣ (попечители на вакъфа) и други подобни власть имѣещи чиновници, които до сега не трѣбаше да изискватъ отъ войниганитѣ никакви налози и данъци, касаещи се до разхода на вилаета и за други царски тегоби, позволяватъ си по единъ насилственъ и принудителенъ начинъ да възлагатъ върху живущитѣ по селата войнигани (кара-войнигани) принудителни налози, наравно както и на другата селска рая, която нѣма никакви привилегии. Така напримѣръ Пловдивскиятъ и Пиротскиятъ аянинъ, както и аянитѣ на нѣкои окржжия, лежещи по крайбрѣжието на Дунава, въ съгласие съ жителитѣ, съ войводитѣ, съ назъритѣ, съ спахиитѣ и съ селското християнско — рая население заявяватъ, че ужъ тѣ не правили никакви насилия и принуждения, противни на височайшитѣ царски регистри, на войниганитѣ, въ чиито ржцѣ се намиратъ височайши царски рескрипти; напротивъ тѣ казвали на войниганитѣ: „вие притежавате не само земитѣ, които влизатъ въ вашата бащиния, но и посѣвате и работите други земи, които не влизатъ въ сферата на бащината; вие владѣете доволно земи отъ бащинията; вие войниганитѣ и имѣещитѣ право на войнигани съставлявате едно огромно количество и живѣете въ

мѣста и страни, за които се слѣдва да се плаща извънреденъ данъкъ за право на живѣние, „аваризъ-хане"; и още казвате, че вие имате на ржцѣ свещени височайши заповѣди за вашитѣ права и привилегии, издадени отъ страна на мефкуфата[1]). Вслѣдствие на това и споредъ тѣзи именно царски заповѣди вие сте длъжни, казватъ поменатитѣ по-горѣ лица на войниганитѣ, на имѣещитѣ права войнигани, да плащате и други налози, които състоятъ отъ налога „аваризъ-дивание", правото за „джелебънъ", и други берии, както и „харджи вилаетъ". По поводъ на това войниганитѣ и имѣещитѣ право за войнигани бивали насилствено дори и поставяни въ тъмниченъ затворъ, като съ това тѣ се насилвали да плащатъ противозаконно тѣзи налози и берии.

Отъ това насилие и притѣснение, което се правило и прави надъ войниганитѣ и надъ имѣещитѣ право войнигани (войниганъ тайфа си ве зеваидъ войниганъ), се породили причини за разпръсването по разни посоки и за унищожаването на компактната масса-войнигани. Особено злѣ е повлияло на войникъ-тайфа си обстоятелството, дѣто чрѣзъ насилие и принуждение повечето отъ земитѣ на тѣхната бащиния били записани и привързани (баглю) къмъ „авариза", като въ официалнитѣ регистри (каиди) бащинията на войниганитѣ, лежеща въ територията на селата, които сж били отстжпени на тимариоти и заимати като земи султански (хавасъ) и като земи вакъфски — била регистрирана като имотъ смѣсенъ (махлутиетъ узере мукайдъ олунубъ). Но съ наближаването на станалитѣ прѣди това военни операции, болшинството и повечето отъ половината войнигани, живущи въ крайбрѣжнитѣ дунавски околии и окржжия, както и другадѣ — били разпръснати на разни страни, напуснали бащинията си, а земитѣ на бащината, която била забѣлѣзана за такава въ царскитѣ правителствени архиви, били стопанисвани половината отъ останалото още малцинство войнигани, а другата половина отъ земитѣ на войниганъ тайфа си сж останали като пусти, необработаеми, и като такива тѣ (земитѣ) били присвоени и завладѣни отъ другитѣ съселени, които смѣсено сж живѣли съ войниганитѣ и съ онѣзи имѣещи право на войнигани.

Обаче войниганитѣ като виждатъ, че по тоя насилнически редъ отъ мѣстнитѣ власти, мжчно би могло да си изкарватъ необходимитѣ срѣдства — било за прѣхрана на сѣмействата, било за изплащане извънреднитѣ принудителни налози, па било и за изпълнение на тѣхната войниганска длъжность (войниганъ хъдмети), — тѣ бивали принудени за смѣтка пакъ на тѣхния гърбъ да обработватъ покрай своята недостатъчна за сѣмейството имъ бащиния и други земи, които въ счетоводнитѣ финансови регистри (мефкуфата) сж записани като земи, подлежещи на извънредни данъци и налози („аваризъ ве саиръ мукайдъ оланъ мири ерлери"), отъ обработването на които държавата никакъ

[1]) *„Мефкуфатъ калеми"* е едно бюро отъ многото бюра при министерството на финанситѣ въ Турция, дѣто се съхраняватъ регистритѣ за всички установени данъци, въ всички провинции на империята, както и онѣзи за хранитѣ и провизиитѣ, които съкровището дава на войската въ врѣме на война. Думата е арабска, число множествено, и произлиза отъ думата „мевкуфъ": установено, положено и пр.

не губи, защото надлежниятъ законенъ десетъкъ (ашаръ шириеси) на произведенията отъ тазъ категория земи се изплаща на хазната. Ако има, прочее, нѣкоя врѣда отъ това, тая врѣда всецѣло принадлежи пакъ на войниганитѣ и на имѣещитѣ право войнигани; защото, извѣстно е, че въ нѣкои мѣста всѣка бащина на войниганитѣ се състои само отъ по 2, 3 и по 5 кѫса ниви, които могатъ да се посѣватъ (баази махаилерде бащина башина икишеръ, ве ючеръ, ве бешеръ тарла зераатъ идубъ); съ това се задоволяватъ, като въ допълнение на това обаче тѣ си купуватъ съ свои срѣдства въ други мѣста ниви и земи, които стопанисватъ и за които плащатъ десетъкъ. Отъ направената справка по тоя въпросъ въ царскитѣ височайши регистри (беръ муджеби дефтеръ-ханейхакани) се установява, че жителитѣ-селени на едно село даже да би искали да присвоятъ и завладатъ земитѣ на една бащина, защото е останала празна, не имъ се позволява: нито пъкъ тѣ, селенитѣ отъ едно село, би могли да турятъ рѫка на останалата празна бащина, на която пространството на земитѣ е доста обширно и на която границитѣ сѫ подробно означени и обусловени отъ старитѣ регистри на държавата, които иматъ валидность на законъ.

Истина е, че по въпроса за границитѣ на земитѣ отъ една бащина ставали сѫ и прѣдизвиквали сѫ се причини за голѣми спорове между войнигани и зевайдъ войниганитѣ, отъ една страна, и между покорната рая, отъ друга, повечето отъ които сѫ се свършали съ отстѫпването и отеглюването на войникъ-тайфаси, защото послѣднитѣ по никакъвъ начинъ не рачили, нито приемвали, и тѣ да фигуриратъ въ списъцитѣ, да влизатъ въ отдѣла на царскитѣ регистри, като проста рая (Низаи кюллие мевади биръ кейфейтъ олдигъндапъ бахсъ-иле, войниканъ тайфа си теркъ олуна гелюбъ, иля войниганъ зевайди рааетъ късмъна гирмезъ). Войниганитѣ, когато виждатъ, че тѣхното войниганско тѣло е недостатъчно и чувствува нужда отъ липса на хора-войнигани, — тѣ го допълняватъ съ войниганъ-зевайдитѣ, които се взиматъ прѣимуществено отъ синоветѣ и отъ близкитѣ сродници на самитѣ войнигани, които не се числятъ и тѣ като проста, безправна рая.

Че войниганитѣ никогашъ още отъ старо врѣме, отъ покорението на страната не сѫ плащали на държавата и на властьта никакви данъци и налози — нито обикновени, нито принудителни и извънредни, — нито пъкъ сѫ сматряни отъ властьта за рая-покорна на империята, — за доказателство служи на първо мѣсто сѫществуването на стария законъ за войникъ-тайфа си. Но и тѣхната независимость и свобода въ всѣко едно отношение се доказва сега положително и нагледно отъ редъ официялни писмени доказателства, регистрирани въ главната ми императорска счетоводна архива (башъ мухасебе ве девтеръ хане амиримде мукайдъ оланъ шурутъ мюфиделерени), въ която по въпроса за войниганитѣ и за войникъ-зевайди, точно и буквално сѫ регистрирани редъ височайши царски заповѣди, възъ основа на които издадохъ и азъ настоещия ми височайшъ ферманъ, съ който отново легализирвамъ и подтвърждавамъ условията за правата, привилегиитѣ и независимостьта на войниганитѣ и на войникъ-зевайдитѣ, — условия, съ които тѣ се ползували и отъ които и за въ бѫдеще тѣ напълно ще се ползуватъ. Освѣнъ земитѣ, които влизатъ въ

Digitized by Google

една бащина и които въ отдѣлението на мевкуфата сѫ записани въвъ името на войниганитѣ и на войникъ-тайфаси, та нѣма да плащатъ никакъвъ данъкъ, послѣднитѣ сѫ свободни да обработватъ и други земи, невойнигански; само че въ такъвъ случай войниганитѣ, които обработватъ подобни земи, заедно съ другата непривилигерувана рая, ще плащатъ пропорционалнитѣ установени налози. Въ подобни случаи, казано е въ регистратурата на старата счетоводна архива, че онѣзи войнигани и зевайдъ-войникъ, които съ готови парични суми би пожелали да си купятъ земи и имущества, ще са считатъ отъ рода на покупно-продавцитѣ (мубая ичунъ бу мисиллю накъдъ акче иле матлюбъ мубая, бей ве шира макулесънден дъръ).[1] Споредъ това тѣ влизатъ въ списъка и на привилегируванитѣ и на непривилегируванитѣ, т. е. на освободенитѣ и неосвободенитѣ (Бунда, маафъ ве гайри маафъ, дефтерлеръдне дахълдъръ).

Така че, споредъ изваденитѣ отъ регистритѣ условия, въ сравнение съ онѣзи височайши царски заповѣди, които периодически сѫ били издавани, се явява едно противорѣчие, което разклаща и поражда колебание въ правилното прилагане на закона и на наредбата на императорската конюшна (муджибъ ихтилялъ низамъ истабелъ амире ълубъ). Защото, ако се слѣдва да се дѣйствува тъй, споредъ издаванитѣ височайши заповѣди, то въ такъвъ случай войниганитѣ-рая би били не само равноправни съ останалата друга данъкоплатна рая. а може би, войниганитѣ-рая да се обременяватъ съ по-тежки тегоби и налози, понеже тѣ ще бѫдатъ длъжни да изпълняватъ и военната лична тегоба, свързана съ необходимата служба за царската конюшна и ще заплащатъ на държавата прѣми налози (белки войниганъ рая си хемъ войникъ хъдметъ лаземей истъбелъ амире, ве хемъ малъ мактуа мири вирюбъ). Очевидно е прочее, че другата рая, не войниганитѣ, въ такъвъ случай ще носи на гърба си по-леки задължения и ще се облекчи тѣхното положение въ врѣда и ущърбъ на войниганитѣ; защото както по-горѣ се спомена, явно е, че съ плащането на подобни данъци, положението на послѣднитѣ става непоносимо, неиздържливо (бер-ве джехиле бу мисиллю теклифате таб-аверъ оламаждждаклари немаянъ олмагле).

Като става дума за сѫществуещитѣ и останалитѣ на лице войниганъ тайфа си, както и за причинитѣ, които прѣдизвикватъ тѣхното съвършено разпръсване и унищожение и за които се говори тукъ въ рапорта, необходимо нуждно е, прѣди всичко противорѣчията, които по тоя прѣдметъ сѫществуватъ между регистритѣ на главнитѣ царски счетоводни книги и онѣзи регистри, въ които подробно се изложени първоначалнитѣ условия за правата, привилегиитѣ и свободата, съ които още отъ старо врѣме (менъ-юл-кадемъ) войниганитѣ и войникъ-зеваидитѣ се ползували — да се прѣмахнатъ и унищожатъ, та по тоя начинъ животътъ на войниганитѣ и на зевайдъ-войниганитѣ да влѣзе въ правия и нормалния пѫть. Прѣмахването и унищожаването на тѣзи сѫществени

[1]) Въ случая се поражда едно противорѣчие, относително условията за правата и привилегиитѣ на войникъ-тайфа си, между регистритѣ на мевкуфата и онѣзи на главната царска архива, въ която се записвали текстоветѣ на разнитѣ височайши царски фермани.

Digitized by Google

противорѣчия по въпроса на войникъ-тайфа си да стане по единъ официаленъ начинъ, споредъ съществуещия държавно-господарственъ порѣдъкъ — съ издаването отново на единъ височайшъ царски ферманъ, съдържанието на който да има сила на законъ. Въ височайшия царски ферманъ изрично да се помене клаузата, какво въ земитѣ на войнигашитѣ никои отъ вънъ, отъ другитѣ жители да нѣматъ право да се намѣсватъ и нахлуватъ, както това що е било отъ старо врѣме; да не се насилватъ и принуждаватъ войниганитѣ и зевайдъ-войницитѣ отъ когото и да би било въ врѣме, когато тѣ обработватъ земи, които не влизатъ въ тѣхната „башина" и за произведението на които тѣ си плащатъ узаконения за държавната хазна десетъкъ; да не се облагатъ тѣ и да не имъ се изискватъ по никакъвъ начинъ никакви данъци и налози подъ прѣдлогъ, че тѣ живѣятъ въ кѫщи и домове, построени на земи „аваризъ-хана", за което се слѣдва да плащатъ на държавата и на вилаета извънредни налози и данъци, наравно съ другата рая. Сѫщо такава клауза ще е нужно да се забѣлѣжи, регистрира и напише отгорѣ надъ самата молба, изложена писмено въ „арзухала", съ цѣль да не може да се прѣиначава другояче тълкуването на самия текстъ на височайшия ферманъ, който главно по тоя прѣдметъ ще се издаде отъ славния височайшъ царски прѣстолъ.

Прѣди издаването на фермана подадениятъ отъ главното управление на конюшната (истъбелъ амиресъндanъ) писмененъ рапортъ (прѣдставление, аризе) при надписъ се изпрати за надлежна справка и проучване (тетеббю) въ старитѣ ми царски съкровищни архиви. Отъ направената справка се установява слѣдното обстоятелство. Управлението на войниганитѣ и зевайдъ-войникъ (войникъ-тайфа си), живущи въ каазитѣ, лежещи подъ вѣдомството на санджацитѣ: Софийски, Пловдивски, Пазарджиски, Силистренски, Чирменски, Паша-санджакъ и другадѣ, било повѣрено въ рѫцѣтѣ на единадесеть душъ началници (чери-башилеръ), на чело на които стоялъ единъ „бей" (бегъ, князъ), съ пълни права и привилегии на „сербесиетъ" — независимъ, зависещъ направо отъ първия и втория мира-хори на царската конюшна. Върху войникъ-тайфа си били възложени, и тѣ сѫ плащали данъцитѣ, освѣнъ данъка за „джизието", но и още прѣмъ, опрѣдѣленъ годишенъ данъкъ отъ двадесеть и шесть товари-акчета (войникъ-тайфа сининъ джизиелеранденъ маада, узерлерина едаси лазимъ оланъ игирми алти юкъ-акче маллъ-мактуаларинъ бехеръ сене мири ичунъ истъбелъ амиремъ), както и налозитѣ за правото на *„сарачинъ-хиссе"* и за *„чорбаликъ-биха"*; а тъй сѫщо тѣ сѫ плащали нужнитѣ суми за обдържане на първия и втория мира-хоръ съ опрѣдѣлени ренти, както и заплатата за персонала при канцеларията на главното управление на царската конюшна (мирахоръ евелъ ве сани ве хадемей истъбелъ амиренънъ авайдати-ичунъ тайнъ олунанъ авайделерени дахж еда ейледиктен-сора). Освѣнъ това, войниганитѣ и зевайдъ-войнигани сѫ били обязани всѣка година на день на Гьоргевдень, да изваждатъ на паша както собственитѣ султански коне (сенеде рузихазърде еспанни хассъ ве сайръ истжбелъ амире таварлеринъ чайре чикарубъ), тъй сѫщо и другия едъръ добитъкъ, принадлежещъ на царското управление на конюшната; тѣ заплащали още нуждната сума

Digitized by Google

за обработването на четиридесетьтѣ ливади. Освѣнъ туй, тѣ били обязани, измежду тѣхъ да избиратъ всѣка година подъ редъ по двѣстѣ душъ войнигани, които безплатно цѣла година непрѣкжснато косѣли сѣната и трѣвитѣ, нужни за прѣзъ течението на една година за частнитѣ царски атове. Въ военно врѣме, обаче, тѣ били обязани да вършатъ и изпълняватъ слѣднитѣ длъжности: отъ деня на обявяването войната дори до свършането ѝ тѣ ходѣли на война и придружавали по пжтя царскитѣ частни коне, както и придворнитѣ султански коне, а тъй сжщо и другия едъръ добитъкъ, който е нуженъ за войната; по пжтя (пжтьомъ) тѣ приготовлявали сѣното въ мѣстности, дѣто трѣвата била буйна, изникнала и готова за коситба, като по тоя начинъ тѣ влизали даже въ мѣста, въ окржжностьта на които ставатъ кървавитѣ сражения. Нужното дневно количество сѣно за конетѣ прѣнасяли даромъ на своитѣ собствени коне, които били длъжни да водятъ съ себе си, и то отъ ливадитѣ, дѣто се коси сѣното, дори до крайния пунктъ на боевата линия. Въ замѣна на тая тѣхна военна повинность тѣ още отъ старо врѣме били записани отдѣлно въ особено бюро, като отъ старо врѣме още тѣхниятъ налогъ билъ опрѣдѣленъ (мактюа юл-кадемъ) и били управлявани по единъ независимъ начинъ (мепъ гелъ-юл-вуджухъ сербесйетъ юзере) отъ страна на чери-башиитѣ.

Войниганитѣ и зевайдъ-войницитѣ били съвършено освободени отъ плащането на слѣднитѣ извънредни даждия и данъци: данъка „аваризъ-дивание"; правото за „беделъ-нузулъ"; правото за „сурсатъ ресума" по покупка-продажба за храни за правителственитѣ нужди и за царската побѣдоносна армия; натуралния данъкъ за „балдеръ", за „араба" (коли), за „черахоръ", за „мензилъ-акчеси", за „мензилъ-бегири", за „суруджи акчаси", за „бекчилъкъ", за „колагузъ"; правото на „сурсатъ акче си"; правото на „коритина и чемберъ акче си"; правото на „паша каршилуги"; стойностьта на „кафтанъ биха си"; помощи на империята и вилаета въ мирно и военно врѣме (ве имдади сеферие ве хазърее); правото на „юшуръ де ми-диетъ (десетъкъ отъ цѣната, която е опрѣдѣлена по сждебно-шерифски редъ, или по доброволно съгласие на странитѣ, за изплащане убийството на човѣка); правото на „тефтишъ акче си"; правото за „курбанъ" (жертвоприношение), за „тузъ-акче си"; налога за „геми-кересте си"; и всички други права „капуйресуми" — войниганитѣ и войникъ-тайфа си съ императорски височайшъ ферманъ се считатъ за винаги опростени и освободени. А онѣзи данъци и налози на „тайфаи войниганъ", а именно за прѣстжпления, злодѣяния, убийства, за безплатното работене (бадихава), за ювата (изгубване на добиче), за „избѣгване" (качкунъ), за фиска на държавата (бей-туи-малъ), десетъкътъ върху кошаритѣ (пчелитѣ) (ушури кованъ), десетъкътъ на „ушуръ деми-диетъ", данъкътъ „испендже" и други въобще права и данъци, всички тѣзи беррии се записани въ регистритѣ на чери-башиитѣ, и само тѣ, послѣднитѣ иматъ право да се ползуватъ отъ приходитѣ, а не и други, външни лица.

Въпросътъ по тия налози, тъй бидейки поставенъ и немайки другъ нѣкой отъ вънъ право да се мѣси въ това, — високопоставенитѣ царски сановници, като великитѣ везири, благороднитѣ мир-мирани, мир-ливаитѣ, мютеселемитѣ, войводитѣ, су-башитѣ, майсторъ-бостанитѣ (бостанъ-уста-

Digitized by Google

лари), хаскиларитѣ и въобще всички власть имѣещи лица (ве сайръ ехли юрфъ тайфалари), види се, възъ основа на невѣрни и противоречиви на царскитѣ височайши заповѣди донесения отъ жителитѣ на вилаета — другояче не могли да рѣшатъ, освѣнъ да опрѣдѣлятъ и изпратятъ на самото мѣсто за изслѣдване на работата на единъ царски мубаширъ.

Въпрѣки прѣдписанията на стария законъ за войниганитѣ и тѣхнитѣ наслѣдници, тѣ залавятъ по единъ насилственъ начинъ *войникъ-тайфа си*, влачатъ я нагорѣ, надолу, като ѝ приписватъ разни прѣстжпни дѣяния, казвайки: въ това село човѣкъ е умрѣлъ, или же кжща, плѣвна и сѣно се е запалило и какви не други прѣстжпления отъ подобенъ криминаленъ характеръ, като за всичко туй я глобяватъ съ тежки парични глоби, взиматъ паритѣ ѝ. А когато, тѣ, войниганъ тайфаларитѣ си посочатъ прѣдъ мѣстнитѣ власти своитѣ записи (сенедати), въ които сж записани името, бащиното име и фамилиярното име на лицето-войникъ, — които за доказателство, че сж отъ войникъ-тайфа си, сж издадени въ родѣ билети отъ тѣхнитѣ началници-черибаши, — то, въ такъвъ случай, дѣлото се спира (прѣустановява се), повторно се изпращатъ бюрюлтии и мубашири, като обвиненото лице-войниганъ тайфаси на сила се глобява, залавя и арестува, докато дѣлото по приписуемото му се обвинение окончателно се рѣши. По тоя именно начинъ прѣкратяването на повдигнатото противъ войниганитѣ гонение зависи не отъ черибашитѣ, на които властьта не се уважава, а отъ висшата султанска височайша заповѣдь и повеление. Защото, очевиденъ фактъ е, че чиновницитѣ, които сж натоварени съ събирането на обикновенитѣ данъци и налози, както и съ данъка „аваризъ“ — еднакво и принудително събиратъ данъцитѣ и налозитѣ и отъ войникъ-тайфа си, и отъ другата обикновена рая, която не се ползува съ никакви права и привилегии. Тѣ, чиновницитѣ въ своитѣ регистри били записвали войниганитѣ и зевайдъ-войникларитѣ въ селата, въ които живѣятъ като обикновени данъкоплатци, и говори се, че тъй фигурирали въ рубриката на „аваризъ-хане си“. Чиновницитѣ по единъ бруталенъ начинъ накарвали били войникъ-тайфаларитѣ да извършватъ всички ония тегоби и задължения, каквито била натоварвана да изпълнява и да извършва другата обикновена рая, при все че нѣкои отъ тия тегоби и налози влизатъ въ сферата на опростенитѣ и неопростенитѣ за войниганитѣ налози, прѣдвидени за въ врѣме на воененъ царски походъ (баази маафъ, ве гайри маафъ дахилъ оланъ сеферри-хюмаюнъ теклифинъ).

На раята — войникъ-тайфа си, за да се накара да стане съучастникъ въ данъцитѣ и налозитѣ, които плаща другата, обикновена рая, въпрѣки узаконенитѣ за войниганитѣ условия, въ които сж обозначени поименно налозитѣ и бериитѣ, отъ които тѣ за винаги сж освободени отъ плащане, — казва имъ се: „вие сте длъжни да плащате и се обременявате съ налагаеми помощи за държавата въ мирно и въ военно врѣме, съ налози за право на покупка-продажба на жито и на други провиянти, защото вие за такива сте записани“; добавя имъ се още като на обикновена рая: „на васъ се разхвърля и разпрѣдѣлява часть отъ тия данъци, за изплащането на които винаги ще бждете принуждавани

Digitized by Google

да търпите насилия и неприятности. Така щото, по тоя начинъ, войниганитѣ и зевайдъ-войникларитѣ биватъ принуждавани да изпълняватъ лично задълженията на военната повинность, опрѣдѣлени по законъ и обичай отъ старо врѣме, като войникъ-тайфа си, като изплащатъ своеврѣменно войничкия прѣмъ, опрѣдѣленъ париченъ налогъ (хемъ войникъ малъ мактуалери ве хъдметъ теклифъ мутеадде, ве хемъ маафиетлерина ийтибаръ олунмаюбъ), и пакъ на опростенитѣ обозначени данъци и налози не се дава никакво значение. Отъ страна на административната власть въ името на вилаетския генералъ-губернаторъ — войниганитѣ се третиратъ на равно съ останалата друга рая, като имъ се причиняватъ нечувани жестокости и насилия, а свърхъ това тѣ се глобяватъ и съ голѣми парични глоби и съ тежки наказания, които мжчно би могли да ги прѣнесатъ.

Резултатътъ отъ всичко това е съвършеното разпръсване и унищожаване на войниганското компактно тѣло, съставено изключително отъ покорната рая съ царскиферманъ и съ законъ още отъ старо врѣме, отъ епохата, когато страната напълно бѣ покорена отъ динъислима, което въ много случаи, а особено въ военно врѣме е принасяло на империята и на османовия славенъ прѣстолъ голѣми и цѣнни услуги. Болшинството отъ войникъ-тайфа си е почти разорено и съсипано, материалното му положение е незавидно, и до тамъ отпаднало, че събирането отъ тѣхъ на държавния данъкъ, на фиска (малъ мириньзъ тахсилъ ичунъ) е немислимо (емригайри мюмкиндъръ). И така вмѣсто да се оформятъ опростенитѣ за войникъ-тайфа си данъци съ новъ законъ, въ основа на прѣдписанията отъ стария законъ, и никога да не се изискватъ отъ тѣхъ, напротивъ провинциалнитѣ власти каратъ работата по тоя въпросъ до очевидния прѣдѣлъ на пропастьта, съ злонамѣрена тенденция за окончателното изтребване и прѣмахване на войниганъ тайфаси, съ зла умисълъ, да съставятъ тѣ, властитѣ, непълни списъци за царскитѣ данъци и налози, съ цѣль да се нанесе чувствителенъ ударъ на „малъ-мири“ (на фиска), а въ послѣдствие да останатъ много вакантни правителствени служби (ве хъдметъ ме ѐмурлери муатилъ олунмагле).

Тоя войнигански въпросъ се е повдигалъ много пжти и винаги се е рѣшавалъ въ полза на войниганитѣ, защото сж били правата страна, и дѣйствително се считали за винаги освободени и опростени отъ всички обикновени и наложителни горѣ обозначени налози и даждия (зикиръ олунанъ теклифъ юрфие ве шакапънъ джумле сънданъ маафъ ве мюселемлеръ олубъ), тъй като тѣ още отъ старо врѣме сж били привързани подъ независимото управление на своитѣ чери-башии и на своитѣ бегове. Въ земитѣ, които съставяли една войниганска бащина и се притежавали отъ войникъ-тайфаси, ще сж смѣяли нито пъкъ имали право да влизатъ и нахлуватъ нито великитѣ везири, нито мир.-миранитѣ, нито мютеселемитѣ, нито войводитѣ, нито су-башитѣ, нито бостани-усталаритѣ, нито хаскиитѣ, нито туна-капутанларитѣ, нито и другитѣ тахсил-дари на малъ-мири. Тѣзи високи сановници и власть-имѣещи чиновници по никой начинъ, съ какъвто и да би билъ претекстъ, не сж могли — не сж имали право, да заплашватъ съ насилие войниганитѣ по дѣла отъ углавенъ харак-

Digitized by Google

теръ и тѣмъ подобни (джурмъ ве джинаетъ ве сайръ бехане иле), защото подобенъ углавенъ процесъ се донася на сѫдебно-шераатскитѣ власти само посрѣдствомъ доношението на чери-башията на каазата, въ територията на която е било извършено станалото прѣстѫпление. Сѫдебно-шераатскитѣ власти безъ присѫтствието и съдѣйствието на чери-башиитѣ не сѫ могли нито да завеждатъ, нито да рѣшаватъ углавни дѣла за прѣстѫпления, злодѣяния и убийства, извършени отъ войниганитѣ; дѣла отъ подобенъ родъ, касаещи се до виновностьта на единъ войниганъ, се разглеждвали и рѣшавали отъ сѫда, съгласно съ мнѣнието и убѣждението на черибашията, подъ вѣдомството на когото обвиняемиятъ войниганъ се намира. Единъ войниганъ за прѣстѫпъкъ и злодѣяние не могълъ да бѫде извиканъ съ призовка и бюрюлтия и закаранъ вънъ отъ каазата, въ прѣдѣлитѣ на която той живѣе, за въ друга кааза.

Главнитѣ централни управления на царската конюшна сѫ подали до височайшия ми царски диванъ писмена молба, съ която ходатайствуватъ прѣдъ славния ми прѣстолъ да издаде отново височайшъ царски ферманъ по въпроса за войниганъ-тайфаси, главно за завръщането обратно на паричнитѣ суми, които сѫ били взимани и прибирани за даждия отъ войниганитѣ по начинъ нелегаленъ, вупрѣки изричнитѣ узаконени прѣдписания на закона, съ който се оповѣстява, че подобенъ родъ даждия и налози влизатъ въ категорията на „опростенитѣ и освободенитѣ", и за повторното урегулирване съ новъ законъ въпроса за „опростенитѣ" и „освободенитѣ" данъци и налози, въ които войникъ-тайфаси, като привилигерувано тѣло, не взима участие и е свободно отъ изплащане. На тоя новъ законъ постановленията да се протоколиратъ и отбѣлѣжатъ въ регистритѣ на всѣка една кааза, за знание и рѫководство. Издаването на новъ височайшъ царски ферманъ съ съдържание полезно за войниганитѣ по прѣдмета за войникъ-тайфа си просителитѣ искатъ възъ основа на обстоятелството, че подобни височайши царски рескрипти, единиятъ отъ 1110 г. отъ егиръ (1698 г.) а другиятъ — отъ 1130 г отъ егиръ (1718 г. сл. р. хр.), били издадени и споредъ своя духъ и съдържание били доста благоприятни за каузата на войнаганитѣ и на войникъ-зевайдъ. Опрѣдѣлениятъ правителственъ данъкъ (малъ и мактуа), който билъ наложенъ на раята-войнигани и на зевайдъ вайниганитѣ, живущи въ Пловдивско и на други мѣста, съвпадаещи подъ непосрѣдственото управление на горѣ-обозначенитѣ първи и втори мирахори на царската конюшна, съ височайши царски ферманъ отъ началото на мартъ 1127 г. егиръ (1715 г. сл. р. хр.) се вдигна и се прѣмахна, защото отъ рѫцѣтѣ на дванадесетьтѣ черибаши и на княза на войниганитѣ (войниганъ хассъ ве онъ-ики неферъ черибашиларинъ тимарлери) се отне самостоятелното управление на войникъ-тайфаси, като управлението на тѣхнитѣ тимари и онова по събирането отъ войниганитѣ на законния десетъкъ, на налозитѣ (ресумитѣ), на „авариза", на „мензила" и на „джелепи" (агнамъ) — се повѣри направо на мирията (на правителството).

Прѣзъ течението именно на тая година 1715—1716 г. сл. р. хр. цѣлиятъ данъкъ, който се събра отъ войниганитѣ и отъ войникъ-зевайдъ, освѣнъ заплатитѣ на тахсилдаритѣ (бирницитѣ), възлизаше на кржглата сума отъ 52 товара, седемдесеть и шесть хиляди и тридесеть

Digitized by Google

акчета. Споредъ това изчисление, като се слѣдваше да се заплати нужната лихва отъ 35 товара, 58,192 акчета, и като настѫпиха (дойдоха) при това и регистритѣ (дефтерлеръ) за настѫпаещата 1128 г. егиръ (1716 г. сл. р. хр.), които не бѣха записани и провѣрени, та и приходътъ за 1716 г. бѣ още неизвѣстенъ, излизаше на явѣ фактътъ, какво отъ прихода на „десетъка", на „авариза" и на „челебъ-кешапа" за смѣтка на 1127 г. (1715 г.) могла да се събере само горѣозначената сума, понеже въ списъка, въ който влиза стойностьта на произведенията, послѣднитѣ сѫ отбѣлѣжени като непродадени и складирани въ складоветѣ. Тая стойность възлизала на 12 товара, 22262 акчета, (меблаги мезбурденъ онъ ики юкъ игирми ики бинъ икиюзъ алтмишъ ики акченинъ махсулати хенпузъ фурухатъ олун маюбъ, дерамбаръ каидбъ). А прѣзъ течението на 1128 г. егиръ (1716 г. сл. р. хр.) какъвъ е билъ приходътъ отъ войниганитѣ и войникъ-зеваидъ — е неизвѣстно. Слѣдователно дохождало се е до пълно заключение, че ако и за идещата година събирането на данъцитѣ и налозитѣ се възложи на правителството, органитѣ на което малко искатъ да знаятъ, дали данъцитѣ и налозитѣ по „авариза", по „нузула", по „челебъ-кешана" (беглика) — сѫ отдѣлни или не за раята-войникъ-тайфаси отъ ония за останалата рая, — то, въ такъвъ случай, емиграцията и опустошението на войниганитѣ би порасло въ голѣма пропорция, би довело до пълно и окончателно унищожаване и разпръсване на раята, съставляеща войникъ-тайфаси.

Вслѣдствие на това и, възъ основа на старитѣ автономни условия за войниганитѣ, било отново узаконено, щото войниганитѣ, за смѣтка на 1129 г. егиръ (1717 г. сл. р. хр.) отъ 1 мартъ да изплащатъ на държавата опрѣдѣленъ годишенъ данъкъ, състоещъ се отъ двадесеть и шесть товара акчета (сенеде игирми алти юкъ акче малъ мактуа тарафи емрие еди ейледик-тенсонра). А въ военно врѣме, въ врѣме на царски военень походъ, войниганитѣ сѫ длъжни да изпратятъ на бойното поле 300 души войнигани[1]) — конница и пѣхота — на свои срѣдства и разноски, като за всѣки войникъ заплатата ще бѫде 7500 гр. Сѫщо тѣ ще плащатъ всѣка година припадаещата се часть на „спахиитѣ" отъ 4750 гроша (дортъ бинъ еди юзъ акче сипахинъ хисе си ве он-ики чорбалѫклери), както и 12-тѣ опрѣдѣлени за храна — провиянти суми, които отъ сега за напрѣдъ войниганитѣ нѣма да ги изискватъ отъ правителството (фйма à абадъ мириденъ муталебе олун маюбъ). Изваждането всѣка година на войниганитѣ въ врѣме на косене сѣно и за изкарване царскитѣ собствени и правителствени коне и другия едъръ добитъкъ за паша, както и други военни обязаности — ще си останатъ и за напрѣдъ въ сила, като това нѣщо точно ще бѫде регистрирано въ надлежнитѣ регистри. Правителството нѣма да има грижата за публичната продажба на произведенията.

За да се подобри материалното положение на раята-войнигани и бѫдатъ достатъчно наградени за тежкия товаръ, който е възложенъ върху тѣхъ, тѣ били облагодѣтелствувани не само съ горѣобозначенитѣ височайши царски благоволения, съ които напълно било въдворено прѣжното благосъстояние на възрадвалата се рая-войнигани (войникъ рая си мюстерихъ олундугъндань маада), но и още заплатитѣ и възна-

[1]) Въ други актове се говори за три хиляди.

Digitized by Google

гражденията на тѣхнитѣ мира-хори първи и втори бяло наредено да се изплащатъ за напрѣдъ отъ страна на правителственото съкровище отъ параграфа на суммитѣ, обозначени специално за тая цѣль и възлизаещи на дванадесеть товара акчета.

Тоя начинъ на дѣйствие въ всѣко едно отношение е отъ естество да се отрази добрѣ; особено по-благоприятенъ и по-ползотворенъ е той за мирията, за фиска на правителството (тарафи мирие е херъ-ведж-хиле уля ве енфаа оладжакъ не маянъ олупубъ). Защото, ако се ползуватъ съ пълна свобода и съ опростяване отъ данъци, — войниганитѣ (войникъ-тайфаси) се слѣдва да бѫдатъ подвѣдомствени на главното автономно управление на царската ми конюшна, както това се вижда отъ старитѣ регистри и отъ височайшитѣ царски рескрипти, издадени отъ моитѣ блаженопочивши отци и дѣди отъ славния прѣстолъ на обширната ми империя. Никакъ не би било умѣстно и логично, щото тѣ, войниганитѣ, да фигуриратъ въ царскитѣ ми регистри като проста рая, като рая, която е обязана да плаща и понася всѣкакви даждия и тегоби къмъ държавата и господарството ми (хапе-кешь рая каидъ олупди биръ-ведж-хиле муна сибеть олмамагле). Заради това записването на войникъ тайфа си и на зеваидъ-войникъ въ рубриката на царскитѣ регистри като проста рая — било прѣмахнато и унищожено, и отъ началото на мартъ въ 1129 г. егира (1717 г. подиръ р. хр.) самостоятелното управление на войниганитѣ се прѣдало, съгласно съ старитѣ автономни постановления, въ властьта на царската ми конюшна, и раята-войникъ-тайфаси била записана въ регистритѣ не като проста рая, а като „войници" (войникъ олмакъ узере кайдъ ве забтъ). Опрѣдѣлениятъ за тая година данъкъ, състоещъ се отъ 26 товара акчета, се слѣдвало да се заплати на царското ми съкровище отъ страна на поменатитѣ главни управители-аяни, споредъ както това е забѣлѣжено въ мѣстнитѣ регистри. Цивилната листа на войникъ бея (войникъ бей хас-си), както и тимаритѣ на дванадесетьтѣ войнигански чери-башии били значително увеличени и съ височайши царски едиктъ се одобрили и потвърдили.

Издадени сѫ били височайши царски берати за подобрение правата и привилегиитѣ на управлението на царската ми конюшна (истубелъ амиремъ тарафина шурутиле бератлери вирилмекъ бабъндe). Това е станало, споредъ рапорта, прѣдставенъ на височайше царско усмотрение, въ текста на който сѫ изложени условията и прѣдписанията за подобрението и лигализирането на войнишкитѣ бащинии (войникъ-бащиналериссе), за особената цивилна листа на войнишкия князъ (войникъ-бей-хассанънъ), както и за тимаритѣ, опрѣдѣлени за личното ползуване на началницитѣ на войникъ-тайфа си (ве чери-башилеринъ тимарлери). Защото, за да се издаде височайшъ царски бератъ на управлението на царската ми конюшна, споредъ условията на който то да дѣйствува — билъ вече изданенъ отъ страна на императорския ми височайши диванъ единъ билетъ, една писмена бѣлѣжка (кайме, billet mèmoire, note écrite, léttre), съ дата отъ мѣсецъ реби-юн-ахдръ 1129 год. егира (1717 год. сл. р. хр.).

Споредъ изложеното по-горѣ, излиза на явѣ, че отъ раята-войнигани и зеваидъ войницитѣ, подчинени подъ прѣмото и привилигируваното управление на 1-я и 2-я мирахори отъ царската ми конюшна, освѣнъ

Digitized by Google

данъка „джизието“, другитѣ данъци и налози, които се добиватъ отъ произведенията на земитѣ, съставляещи така наречената „войничка бащина“ (войникъ бащина си таа-биръ олунуръ еразилярданъ), като законния десетъкъ, другитѣ ресумати (налози и берии) отъ лозята и бостанитѣ — всички тѣзи берии почнали да се събиратъ на право отъ чери-башиитѣ. Всѣка година, споредъ задълженията си (веджхи зиилеметъ), когато дохождалъ сезонътъ за изкарването на паша царскитѣ частни султански коне, както и конетѣ и другия едъръ добитъкъ, принадлежещъ на империята и правителството — сѫ изкарвали достатъчно число войнигани за извършване на службата „чайръ хъдметлери“. А въ замѣна на отсѣчения досегашенъ налогъ, който войникъ-тайфаси плащали на правителството (ве маалъ мактуалари мукабилесънде), тѣ бивали записани въ отдѣлни списъци при финансовитѣ бюра (меврузъ-юлкалемъ ве мактуа юл-кадъръ“) за неданъкоплатци и се управлявали и владѣяли отъ чери-башиитѣ си по единъ автономенъ, свободенъ начинъ (сербеслетъ узере чери-башилери тарафъндапъ забт-у-рабтъ олунубъ). Въ земитѣ и мѣстноститѣ, които специално сѫ отредени за бащини на раята-войнигани и на зевайдъ-войницитѣ, нѣмали право за напрѣдъ да влизатъ и нахлуватъ нито субашитѣ, нито мирливаитѣ, нито войводитѣ. И оттогазъ мѣстнитѣ военно-административни власти прѣстанали да насилватъ и принуждаватъ войниганитѣ съ облагане на извѣстнитѣ и неизвѣстнитѣ военни данъци и тегоби, като строго се е заповѣдало на властитѣ, раята-войнигани за напрѣдъ да я считатъ и третиратъ не като другата обикновена рая, а като рая-войнигани съ извѣстни автономни и независими права и привилегии. И вече никой не е смѣялъ да я закачи и тиранизира, казвайки ѝ: „че и вие, макаръ да сте и войници, сте длъжни да заплащате всички данъци и берии“.

Отъ тогазъ дори и до днесъ раята-войникъ-тайфаси не е плащала нищо за земитѣ, които влизатъ въ тѣхната бащина, а за онѣзи други земи, които войниганитѣ обработватъ и които сѫ вънъ отъ земитѣ на тѣхната бащина, тѣ били длъжни да заплащатъ на държавния чиновникъ само законния десетъкъ на произведенията отъ тоя родъ земи, а друго нищо, никакво друго даждие и налози не се позволявало да се изискватъ отъ войниганитѣ и зевайдъ-войницитѣ, тъй като тѣ по реда на независимостьта и автономното си управление, се управляватъ и владѣятъ отъ страна на тѣхнитѣ чери-башии. А въ врѣме на воененъ походъ, когато царщината воюва, тѣ били обязани да даватъ нужното число за войници на държавата — пѣхотинци и конници — както и нужното число войнигани, които да поематъ веднага службитѣ на елкенджии (гемиджиска служба) и търпанджии (косачи на трѣва, на сѣно). Въ случай че помежду войниганитѣ би се появили прѣпирни и спорове, то главниятъ мирахоръ и помощникътъ му съ писмено изложение трѣбало да съобщятъ за това нѣщо направо въ императорския ми височайши диванъ, който е компетентенъ да разгледа и рѣши повдигнатия между войникъ-тайфаси споръ. Рѣшенията на височайшия ми царски диванъ по дѣлата на войниганитѣ били окончателни. Войниганитѣ и право-имѣещитѣ войникъ-аскери били съвършено свободни и освободени отъ налозитѣ и слѣднитѣ даждия: отъ „авариз-дивание“, отъ „челебъ-

Digitized by Google

кешана“ (беглика царски), отъ „беделъ-мензелъ“, отъ „суръ-сатъ“ и отъ всички други обикновени и наложителни данъци и повинности.

И така за да се владѣятъ и управляватъ войниганитѣ и зевайдъ-войницитѣ само отъ своитѣ прѣми началници — чери-башиитѣ, по писменото донесение на главния мирахоръ и на помощника му се е поискало и се е ходатайствувало за издаването на единъ височайшъ царски ферманъ, който дѣйствително за сѫщия въпросъ прѣзъ течението на 1130 год. отъ егира (1718 год. сл. Хр.) е билъ издаденъ. Възъ основа на тоя височайшъ царски ферманъ, условията и правата на който нѣма тукъ да се разглеждатъ, прѣзъ течението на 1146 год. егира (1731—1733 г. сл. Хр.) билъ издаденъ другъ, по-новъ височайшъ царски ферманъ, по духа и съдържанието на който, споредъ както това се констатирва отъ надлежнитѣ автентични регистри по разни мѣста въ главната архива на императорскитѣ тевтери, се вижда ясно, че въ текста на тоя ферманъ е имало особени условия за правата, привилегиитѣ и за независимостьта на войниганитѣ.

Но въ 1182 год. егира (1767—68 г. сл. Хр.) въ врѣме на военния ми царски походъ срѣщу неприятелитѣ (враговетѣ) на империята още отъ дена на обявяването на войната, понеже на много мѣста въ каазитѣ на Румелия се съставиха правителствени бюра за купуването за смѣтка на държавата на всѣкакви храни и други военни нужни провизии, необходими за поддържане на войната, и понеже войната се продължи повечко и стана доста тегостна за населението и раята ми, която съвършено обѣднѣ, — то и автономнитѣ права и привелегии на войниганитѣ бидоха до минимумъ намалени и прѣустановени. Защото населението и другата проста рая отъ провинциитѣ съ писмена молба, поднесена съ мазбата (изложение) отъ мѣстнитѣ власти, ходатайствуваше прѣдъ царския ми славенъ прѣстолъ, при разхвърляне на даждията и налозитѣ, които сѫ необходими за военния походъ, да се разхвърли и часть на раята-войнигани, да вземе и тя участие въ тия налози, да ѝ се прѣустановятъ нейнитѣ права и привилегии по отношение на опростенитѣ за тѣхъ и неопростенитѣ данъци и да се застави тя — раята-войнигани по какъвто и да е начинъ да взима участие въ разходитѣ, които ставатъ по покупко-продажбата на храни и други съестни прѣдмети за войската, както и по другитѣ налози и данъци (теклифи), възникнали вслѣдствие на войната..

Възъ основание на тая покорнѣйша молба на населението отъ провинцията бѣше издадена височайша царска заповѣдь, споредъ която правата, привилегиитѣ и автономното управление на войникъ-тайфаси бѣха врѣменно прѣустановени, данъцитѣ и налозитѣ, отъ които войниганитѣ бѣха освободени, се наложиха и на тѣхъ, като се заповѣда, комуто се слѣдва, че за сега раята-войнагани ще се третира наравно съ другата, непривилегирувана рая, ще се облага и тя съ данъци и берии, нужни по войната, не ще се счита за сега тя за привилегирувана, защото статутитѣ за автономното имъ управление се отнеха отъ рѫцѣтѣ имъ, като за тая цѣль, специално се издаде и надлежната височайша царска заповѣдь, протоколирана и регистрирана въ царскитѣ регистри, като се дѣйствуваше по войниганския въпросъ тъй, както бѣше заповѣдано и изложено въ текста на самия царски ферманъ, защото и въ самитѣ царски

Digitized by Google

регистри тъй е било заведено прѣзъ това врѣме и е било одобрено по тоя начинъ да се дѣйствува къмъ войникъ-тайфа си.

Но, за да се подобри влошеното до нѣмай-кадѣ материално положение на поменатитѣ рая-войнигани, прѣзъ течението на 1185 год. егира (1771—72 г. сл. р. хр.) въ мѣсецъ зилхиже, бѣ издаденъ другъ височайшъ царски ферманъ, регистриранъ въ регистритѣ на финансовото царско бюро „мефку фаатъ тефтерлери", споредъ който се постановява, щото регистровката на по-послѣдишнитѣ издавани височайши заповѣди, съ които се е отнимала автономията (сербесиетъ идаресини) на поменатитѣ войникъ-тайфа си, и съ които се е заповѣдвало да се прѣмахнатъ всички условия за правата, свободата, привилегиитѣ, опростенитѣ и неопростенитѣ данъци и налози, като се дѣйствува противъ постановленията на стария законъ за войниганитѣ и за зевайдъ-войниганитѣ — тая регистровка на тия издадени височайши царски заповѣди, която фигурира въ царската главна регистратура, въ мефкуфата и въ сѫдебно-шераатскитѣ сѫдилища, като противо-законна и нехармонираеща съ истинскитѣ подарени права и привилегии на войнигаритѣ — да се заличи, унищожи и прѣмахне. А съ унищожаването и прѣмахването на тия оформени регистрови запрѣщения е била дадена друга височайша царска заповѣдь, съ която се заповѣдвало на провинциалнитѣ власти да дѣйствуватъ по отношение на войниганитѣ и на зевайдъ-войницитѣ споредъ статутитѣ и постановленията, изложени въ текста на височайшия ми царски ферманъ, издаденъ прѣзъ течението на 1146 год. отъ егира (1731-32 г. сл. Хр.), споредъ както тѣ сѫ сѫщо изложени и на самата молба (арзухала), подадена по тоя прѣдметъ тогава отъ главния мирахоръ на царската ми конюшна.

За да се узакони, обаче, това височайше царско разпореждане, въ края на мѣсецъ шабанъ 1188 год. егира (1773 г. сл. хр.), възъ основа на прѣдставения подробенъ рапортъ отъ компетентното началство, послѣдва издаването на редъ височайши царски заповѣди, снабдени и украсени съ височайши царски тугри, съ които изрично се прѣдписва на всички провинциални власти да дѣйствуватъ за напрѣдъ въ полза на войниганитѣ и на зевайдъ-войникъ-тайфа си, да уважаватъ и зачитатъ тѣхнитѣ привилегирувани права, да не се бъркатъ въ статутитѣ и въ самостоятелното имъ управление, да не дѣйствуватъ по никакъвъ начинъ, нито да продължаватъ дѣйствия, които би докарали врѣда и загуби на войниганитѣ, или би нанесли нѣкакъвъ ущърбъ на тѣхното автономно управление. Съ една рѣчь бѣше прѣдписано на мѣстнитѣ провинциални власти, щото тѣ въ дѣлата на войниганитѣ и на войникъ-зеваидитѣ абсолютно и подъ никакъвъ прѣдлогъ да не се мѣсятъ, тъй като управлението и владѣнието на войникъ-тайфаси е повѣрено изключително на славния ми придворенъ главенъ мира-хоръ, който има пълна и неограничена власть на дѣйствие върху войниганитѣ.

Правата и привилегиитѣ, съ които поменатиятъ мира-хоръ разполага по управлението на войнаганитѣ, сѫ изложени не само въ регистритѣ, дѣто издаванитѣ височайши царски разни едикти сѫ регистрирани, но и още най-отгорѣ на самата молба на Мирахора, както ми бѣ прѣдставена за усмотрение и надлежно разрѣшение, споредъ която това по-горѣ се обясни. Поставената отгорѣ на самата молба височайша царска

Digitized by Google

резолюция, слѣдъ като биде записана и регистрирана въ мѣстнитѣ официални регистри, за свѣдѣние и ръководство, ще служи още на правителственитѣ органи за образецъ, който тѣ за напрѣдъ ще иматъ прѣдъ видъ въ своитѣ си служебни обязаности, да се придържатъ строго и да не дѣйствуватъ противното. Това височайше царско благоволение, съ което войниганитѣ и войникъ-зевайдитѣ щедро се облагодѣтелствуватъ отъ страна на държавата и на славния ми прѣстолъ, почива и се базира на редъ издадени още отъ старо врѣме и украсени съ императорскитѣ тугри височайши царски едикти, споредъ текста на които по-право и по-законно ще трѣбва за напрѣдъ да се дѣйствува и извърша, като по никакъвъ начинъ за напрѣдъ никому не се позволява да принуждава, насилва и тиранизира раята — войниганъ-тафаси, да ѝ отнима старитѣ права и привилегии и да върши дѣйствия, които съвършено би били противни на издаденитѣ ми до сега височайши царски заповѣди, съ които сѫ облагодѣтелствувани поменатитѣ войнигани.

За тая цѣль нарочно и въ смисълъ благоприятна за войниганитѣ бѣ издаденъ, украсенъ съ щемпела на императорския монограмъ и тугра, единъ височайшъ царски ферманъ, носещъ дата 12 день отъ мѣсецъ зилкааде 1200 г. егира (1783 г. сл. Хр.), споредъ съдържанието на който се заповѣдваше заличаването отъ царскитѣ регистри и отъ мефкуфата онѣзи статути и постановления, съ които раята-войникъ-тайфа си се лишаваше отъ своитѣ си автономни (сербесиетъ) привилеги, като изрично се прѣдписваше вмѣсто тѣзи да се напишатъ и регистриратъ старитѣ и автономнитѣ за тѣхъ постановления, които отново се узаконяватъ и влизатъ въ сила и за утвърждение на които е рѣшено да се издаде единъ височайшъ царски ферманъ. Съобразно съ тоя височайшъ царски ферманъ, унищожаватъ се и се прѣмахватъ отъ регистритѣ, стоещи при мефкуфата, всички онѣзи постановления, съ които се казва, че войникътъ и зевайдъ-войницитѣ (войникъ ве зевайде-войникъ), живущи въ чужди земи (не въ своитѣ бащинии), които тѣ обработватъ, но които още отъ старо врѣме били обработвани отъ другиго и подлежали на данъкъ „авариз-хане“ и на други подобни налози, сѫ длъжни да плащатъ данъцитѣ „авариз“, „мубая“ (покупка-продажба) и други налози: — подобни регистровки се заличаватъ и прѣмахватъ, защото всички автономни права и привилегии на войниганитѣ и на правоимѣещитѣ войници напълно и отново се възстановяватъ. И споредъ това за напрѣдъ войниганъ-тайфаси, както и зевайдъ-войниганитѣ, когато обработватъ други и чужди земи, които не влизатъ въ границитѣ и въ категорията на една войнишка бащина (войникъ бащина), сѫ длъжни да заплатятъ на надлежния чиновникъ по земитѣ само законния десетъкъ. Съ никакъвъ другъ налогъ и данъци поменатитѣ войнигани не могатъ да се обременяватъ, нито да имъ се изискватъ какви-годѣ берии, като: авариз, нузулъ, мубая ве ищира (покупка-продажба на храни), сурсатъ, мензилъ акче си, данъкъ за вилата (харечь-вилаетъ), парични и непарични (въ натура) налози (акчелю ве акчесъзъ текялифи), както и други подобни налози. Поменатитѣ войникъ-тайфаси сѫ неприкосновени, а тъй сѫщо сѫ неприкосновени, безъ всѣкакви поводи и причини тѣхнитѣ жилища и бащинии, както това се е практикувало още отъ старо врѣме. Не се позволявало никому отъ вънъ да

Digitized by Google

влиза и се намѣсва по начинъ принудителенъ въ живота и въ дѣлата на войниганитѣ, тъй като послѣднитѣ окончателно били и се считатъ за винаги свободни отъ каквито и да би били принудителни тежки данъци, съ които другата рая се натоварва. За гаранция и за запазване автономнитѣ права и привелегии на войниганитѣ, Н. Величество блаженопочившиятъ султанъ Абдулъ-Хамидъ-Ханъ, мой августейши чичо, е благоволилъ да узакони и уформи тия права на войниганитѣ, като издалъ височайшъ царски ферманъ съ дата 21-и день отъ мѣсецъ зилкааде 1200 год. отъ егира (1785 год. сл. хр.). Споредъ текста на тоя височайшъ царски едиктъ се установява обстоятелството, какво изрично се прѣдписвало до всички кадии, сѫдии, намѣстници на сѫдии, както и до всички военно-административни власти да дѣйствуватъ по въпроса на войниганитѣ тъй, както гласи съдържанието на фермана и както погорѣ се обясни, въ смисълъ справедлива и законна за войникъ-тайфаси.

Тоя височайшъ царски ферманъ, издаденъ най-насетнѣ по правата и привелегиитѣ на войниганитѣ и на зевайдъ-войниганитѣ, съ писмено и подпечатено изложение (ба мазбата, ве арзухал-иле) отъ страна на придворния ми по настоящемъ царски главенъ мира-хоръ, негово прѣвъзходителство Хафузъ Мехмедъ бѣ прѣдставенъ прѣдъ височайшата императорска канцелария, съ молба да се издаде отново новъ височайшъ царски ферманъ, съобразно съ изложенитѣ въ текста му постановления за правата и привелегиитѣ на войникъ-тайфаси. Слѣдъ направената щателна справка и провѣряване на всички императорски древни регистри по въпроса на войниганитѣ, — главниятъ началникъ на императорскитѣ ми регистри — именно Шерифъ-Мехмедъ (башъ дефтердаръмъ Шерифъ Мехмедъ дамъ илаве тилхисъ итмегиле) съ единъ кратъкъ и доста понятенъ рапортъ е изложилъ вървежа и развитието на войниганското племе, правата и привелегиитѣ на раята — войникъ-тайфаси, както и задълженията и обязаноститѣ на войникъ-аскеритѣ въ военно и мирно врѣме.

Прочее възъ основа на тоя кратъкъ и ясенъ рапортъ, азъ издавамъ като подновяване на издадения попрѣди височайшъ царски ферманъ настоящия ми височайшъ царски ферманъ, съ който заповѣдвамъ на всички мои подвластни сановници и чиновници, както и на всички въобще сѫдебно-административни власти и учрѣждения, щомъ тоя ми височайшъ царски рескриптъ пристигне при васъ, вие всички сте длъжни да дѣйствувате по въпроса за войниганитѣ тъй, както е било установено още отъ старитѣ регистри, като имъ зачитате всички права и привилегии, съ които тѣ, войникъ-тайфаси и зевайдъ-войниганитѣ, се били ползували още отъ старо врѣме, споредъ както това става явно отъ разнитѣ височайши царски фермани, издавани и подновявани периодически, и въ текста на които изрично се споменуватъ условията и постановленията, при които автономнитѣ дѣла на войниганитѣ сѫ могли законно и логично да се владѣятъ и управляватъ. Така щото вие всички сте длъжни да дѣйствувате по тоя прѣдметъ тъй, както ви заповѣдвамъ съ височайшата ми царска заповѣдь, оформена и легализирана съ издаването на настоещия ми височайшъ царски ферманъ, който се базира възъ основа на прѣдишнитѣ, още отъ старо врѣме издадени височайши царски фермани, като почи-

тате и уважавате всички права, привилегии и прѣимущества, дадени въ полза на раята войникъ-тайфа си и на имѣещитѣ права — войнигани; и никой отъ васъ нѣма право да нарушава и прѣнебрѣгва автономнитѣ права и привилегии на войникъ-тайфа си, осветени съ височайши царски фермани, па чело па които стоятъ украшенията на султанската тугра и на височайшия царски гербъ, къмъ които всѣки единъ динъ-islямъ е длъженъ по шерията и по закона, да се подчинява, да имъ вѣрва и да имъ отдава подобаещата почить и уважение. Да не се осмѣли нито единъ отъ васъ да дѣйствува противно на духа и съдържанието на тоя ми височайшъ царски ферманъ. Тъй да знаете, тъй да дѣйствувате; вѣра и респектъ да отдадете на моитѣ височайши царски бѣлѣзи, положени на челото на височайшия ми царски ферманъ — издаденъ въ Костантиние днесъ 12-и день отъ мѣсецъ мухаремъ 1207 г. отъ егира (1792/93 г. отъ р. хр. 9-и септември).

III.

Височайшъ царски ферманъ, адресиранъ до румилийския валия и до други въ края на мѣсецъ реби-юнъ-ахъръ 1207 год. егира (1792—93 г. отъ р. хр. 15 октомврия).

До тебъ, славни и достойни ми великъ везирю, мой първи министъръ, най-славни ми съвѣтнико, ординаторъ всесвѣтски, регулаторъ на народнитѣ институции: — ти, който дирижирашъ вѣщо, разумно и право публичнитѣ дѣла съ мисли и разсѫждения, пълни съ логика и мѫдрость; ти, който рѫководишъ съ голѣма вѣщина и деликатность къмъ добъръ край работитѣ на народитѣ, имѣещи голѣмо значение по отношение на държавно-господарствената политика; ти, който здраво укрѣпявашъ фундаментитѣ на империята и на благополучието, и който консолидирвашъ стълповетѣ за благоденствието и за великолѣпието; ти, който си прѣпълненъ съ всѣкакви щедрости и милости отъ царя на царетата (Бога-вишпаго), мой велики и достойни ми везирю, по настоещемъ генералъ-губернаторъ (валия) на Румилийската область (румли-или еялети валиси). Дано всевишниятъ Богъ продължи за дълго врѣме твоята слава и увеличи твоята власть! Сѫщо и до тебъ, мой велеучени законовѣдцу, славни ми софийски сѫдио (кадия), наслѣднико на религиознитѣ учения на светитѣ пророци, който въ името на великия Божи пророкъ-посланикъ, както и по прѣдписанията на неговия свещенъ законъ (шерри-шерифе), раздавашъ правосѫдие и рѣшавашъ дѣлата на правовѣрнитѣ тамкашни мухамедани, както и на моята, живуща по тия страни рая! Дано, всевишни Богъ, да продължи за дълго врѣме твоята сѫдейска слава и увеличи властьта ти! . . .

Съ пристигането на височайшия ми царски ферманъ при васъ ще разберете отъ текста му, какво доблестниятъ и благородниятъ ми сановникъ Ахмедъ Чокадаръ, по настоещемъ главенъ кехая на румилийскитѣ тимарски регистри (кудветъ-юл-амасилъ ве юл-акранъ еялети рум-илининъ тимаръ-дефтеръ кетхода си оланъ Ахмедъ Чокадаръ), е подалъ до височайшата ми военна канцелария въ прѣстолния ми сла-

Digitized by Google

венъ градъ една писмена молба (арзухалъ), съ която той заявява слѣдното: „Жителитѣ-рая, живущи въ селата, принадлежащи къмъ частнитѣ султански имущества и отстѫпени на дворцовия фаворитъ Ахмедъ бея, а именно султанскитѣ села: Малко и Долно Бучино, както и други отъ подобенъ родъ села (хасси кариелериндамъ), лежещи въ околиитѣ на София и другадѣ, съвпадаещи административно подъ санджацитѣ Кюстендилски и Паша санджагѫ, — още отъ старо врѣме сѫ били привилегирувани като дервенджии и сѫ плащали годишно единъ данъкъ отъ 82,266 акчета — сума, на която той билъ стопанинъ и за събирането на която сума той е притежавалъ височайшъ царски бератъ". Понеже тия селени-рая, споредъ стария обичай, редовно сѫ плащали тоя опрѣдѣленъ данъкъ, като при това тѣ безъ всѣкакъвъ недостатъкъ сѫ изпълнявали своитѣ стари обязанности като дервенджии; и понеже отъ съдържанието на посоченитѣ отъ тѣзи селени-рая царски грамоти, които се намиратъ въ рѫцѣтѣ имъ (еллерънде оланъ ахкъмлярини гютурубъ, ибразъ итмегинъ) е билъ установенъ фактътъ, че тѣзи селени сѫ били записани и въ новитѣ царски регистри, както по-прѣди, за дервенджии и тъй фигурирали и сега, — то, запитва се въ молбата му, като се казва: „на какво основание и по кой законъ провинциалнитѣ власти били събирали отъ тѣзи селяни обикновенитѣ и принудителнитѣ данъци и берии, като „аваризъ дивание-и текялифи урфие", когато, по стария законъ и споредъ установенитѣ до сега регламенти по тоя прѣдметъ, би трѣбвало да се прѣмахнатъ, да не имъ се признаватъ, нито пъкъ селянитѣ-рая да се прѣсилватъ и угнетяватъ?"

Отъ справката, направена изъ подъ старитѣ регистри, ето какво се указа: 32 души-рая, сѫ плащали за таксата на „испенджe", за пшеница (чисто жито) (гендумъ) и за смѣсъ отъ жито (махлутъ), и за право на тапии върху земи (ве ресумат-тапйи земинъ) и за други; изобщо една сума отъ 2200 акчета. Въ селото *Ислатина*, тоже Софийска околия, сѫ били записани подъ списъкъ 81 души-рая, три цѣли бащинии, доходъ отъ които се получвало за таксата по „испендже", по „правото за чисто жито", за „смѣсено жито", и още съ други налози: — сумата 8460 акчета. Също въ село „Бучина — Бузекъ или Божекъ, Софийска околия сѫ живѣли подъ описъ 52 души рая, които сѫ плащали за правото „испендже", за „чисто жито", за „смѣсено жито" и още за други — сумата 3860 акчета. Също въ селото „Изворъ" или съ друго название „Чернулъ", тоже Софийска околия, сѫ били живѣли подъ списъкъ 33 души-рая, петь цѣли бащинии войнигански, които сѫ плащали годишно, като доходъ за таксата „испендже", за „правото на чистото жито", за „правото на смѣсеното жито" и още за друго — суммата отъ 4730 акчета. Също подъ списъка на селото Гулубовци, Софийска околия, сѫ живѣли петь цѣли бащинии войнигански и 20 души рая, които сѫ плащали, като годишенъ данъкъ за земленитѣ произведения, за данъка „испендже хакки", за правото на „гюндумъ" (пченишно чисто жито), за правото „махлутъ", и още за други данъци — сумата отъ 3500 акчета. Също подъ списъка на селото Чурйякъ, съвпадаеще подъ Софийска околия, сѫ живѣли 81 души рая, които отъ прихода на земленитѣ приходи, за „испендже хакки", и за правото на „гюндумъ", за данъка „махлутъ" и още за други — сѫ

8*

Digitized by Google

плащали годишно 5.000 акчета. Също подъ списъка на село „Мерджани", Софийска околия, били регистрирани 35 души рая, двѣ пълни бащини, като срѣщу прихода тѣ сж плащали годишно за правото на „испендже-хакки" и правото на „гюндемъ", правото на „махлютъ" и още за други — сумата 1891 акчета. Това нѣщо е констатирано отъ регистровката и записванията, станали подробно въ подробния официаленъ регистръ. Като се съберать въ едно на една обща сума забѣлѣженитѣ отдѣлно по отдѣлно смѣтки, ще се види на купъ събраната сумма отъ 38816 акчета, която кехаята-дефтардаръ на руми-илиски вилаетъ Ахмедъ бей е успѣвалъ да събира отъ жителитѣ-рая, живущи въ така нареченитѣ „хассъ-кариелеръ", и да я прѣдава на царския чокадаринъ, на поменатия Ахмедъ-чокадаръ, върху когото доходътъ отъ тѣзи „хасъ-кариелеръ" е билъ възложенъ за събиране.

Тефтерътъ по описванието на лицата-рая, която се считала за войници и войнигани, живущи въ Софийската околия, Паша санджаги, който административно влизълъ подъ прѣмото управление на първия (главния) и на втория марахори отъ главното управление на царската конюшна, и подъ прѣмата независима власть на който влизали санджацитѣ Паша, Силистренски, Никополски и др. др. — тоя списъкъ на войникъ тайфа си билъ съставенъ съ № по редъ, въ родѣ регистръ (тефтеръ), отъ Ел-Хаджи Аббдоллахъ, комуто съ височайша царска заповѣдь особено била възложена тая длъжность за изпълнение. И споредъ тоя царски регистръ-списъкъ на войникъ-тайфаси отъ Софийската кааза трѣбвало отново да се провѣрятъ списъцитѣ на войниганитѣ, като за изпълнение на тая държавна работа били натоварени по длъжность двамина делегати — Мустафа бегъ и Сюлюманъ бегъ, които съвмѣстно и задружно да извършатъ описа на войниганитѣ въ Софийската каза за 1199 г. егира (1784—85 г. сл. р. Хр.).

Споредъ тоя списъкъ имало слѣднитѣ бащинии въ Софийската кааза и били възложени на поменатитѣ чиновници за описване и управление: — Въ село Мошино, Софийска кааза, бащината на войника Влади, веледъ Млажа (Младжо), състоеща се отъ единъ бостанъ, единъ дворъ, 14 кжса ниви, съ 76 униврата земя; бащината на момъка на войника — речения Владо, Младжо, находеща се вжтрѣ въ казаното село и състоеща се отъ 8 кжса ниви отъ 35 униврата, едно бостанище, едно дворно мѣсто (хавли), една воденица (асия бадъ) и едно гувно (биръ харманъ); бащината на ямакъ Истойлко, валеди Рахо, въ сжщото село състоеща се, отъ петъ кжса ниви отъ 43 униврата земя, двѣ лозя, едно дворно мѣсто, едно бостанище, едно гувно съ една бащина. Имало сжщо вжтрѣ въ това село още шесть бащинии на други ямаци (единъ видъ привилегирувани помощници на войниганитѣ) и двѣ бащинии, принадлежещи на зевайдъ-войникъ (правоимѣещи на войнигани). Вжтрѣ въ селото Будино, Софийска кааза, възложено върху поменатитѣ чиновници имало слѣднитѣ бащинии: бащината на войника Джуру, веледи Митре, състоеща се отъ 7 кжса ниви отъ 33 униврата, двѣ ливади отъ 4 униврата, бостанъ — гувно едно, едно дворно мѣсто заедно съ бащината (кжщни постройки: стаи за живѣне, за добитъци, плѣвна, анбаръ и др. сгради); и двѣ други бащинии комплектни съ всичко. Вжтрѣ въ село Глиняне, Софийска кааза, имало

слѣднитѣ бащини, възложени подъ управлението на поменатитѣ сановници: а) бащината на войника Илия, веледи Пасо, състоеща се отъ единадесеть (11) парчата ниви, отъ 50 уврата, една ливада съ петь уврата, единъ бостанъ, едно гувно (харманъ) и едно дворно — кѫщно мѣсто; б) бащината на ямака Киро, веледи Спасъ, състоеща се отъ 11 кѫса ниви, отъ $62^1/_2$ уврата, три кѫса ливади отъ $11^1/_2$ уврата, единъ бостанъ, харманъ (гувно) единъ и едно кѫщно — дворно мѣсто; в) бащината на ямака Васо, веледи Мишо, състоеща се отъ 11 кѫса ниви, отъ 64 уврата, една ливада — отъ два и половина уврата, едно лозе отъ петь уврата, единъ бостанъ, единъ харманъ, едно кѫщно-дворно мѣсто съ бащиния (бащиника). Въ сѫщото село имало още деветь бащини на други ямаци, както и шестнадесеть пълни други бащини, принадлежещи на правоимѣещитѣ войнигани, наречени „зевайдъ войнигани“.

Сѫщо въ селото Гулубовци, Софийска кааза, се намирали подъ управлението на поменатитѣ чиновници слѣднитѣ бащини: а) бащината на войника Никола, веледи Младенъ, състоеща се отъ единадесеть кѫса ниви, обимащи 43 уврати, единъ бостанъ, единъ харманъ, едно дворно-кѫщно мѣсто (хавли биръ); б) бащината на ямака (липсува въ оригинала името и бащиното име), състоеща се отъ седемъ кѫса ниви, обимащи 34 уврата, три кѫса ливади отъ единадесеть уврата, единъ бостанъ, едно дворно кѫщно мѣсто, едно мѣсто за харманъ (гувно); в) бащината на ямацитѣ Вельо и Петре, състоеща се отъ шесть кѫса ниви, обимащи $31^1/_2$ уврата, една ливада отъ 2 уврата, единъ бостанъ, едно мѣсто за харманъ, едно кѫщно-дворно мѣсто заедно съ бащинии, принадлежещи на други ямаци-войнигани. Сѫщо вѫтрѣ въ селото Изворъ, или наречено съ друго име „Чернулъ“ или „Църнулъ“, съвпадаеще подъ Софийската кааза, слѣднитѣ войнигански бащинии били възложени подъ управлението на поменатитѣ чиновници: а) бащината на войника Мано, веледи Храно, състоеща се отъ четири кѫса ниви, обимащи 47 уврата, една ливада отъ три уврата, единъ бостанъ, единъ харманъ, едно кѫщно-дворно мѣсто; б) бащината на ямака Игнадъ, веледи Минко, и на Пано и на Тончо, състоеща се отъ шесть кѫса ниви, обимащи 54 уврата, една ливада отъ два уврата, единъ бостанъ, единъ харманъ и едно кѫщно-дворно мѣсто; в) бащината на ямацитѣ Тодоръ, Петро и Тричко, състоеща се отъ седемъ кѫса ниви, обимащи 46 уврата, единъ бостанъ, едно дворно-кѫщно празно мѣсто съ бащинии (бащиниха). Бащинитѣ на другитѣ ямагани отъ сѫщото село възлизатъ още на шесть пълни бащини, а онѣзи на зевайдъ-войниганитѣ възлизатъ на четири комплектни бащинии, както това се казва въ регистритѣ и подробнитѣ списъци на войниганитѣ, живущи по частнитѣ султански (хассъ карлериеринде сакинъ) села, лежещи въ Софийската кааза.

Споредъ тоя подробенъ и зарегиструвань описъ се установява на явѣ обстоятелството, какво освѣнъ опрѣдѣленитѣ, описанитѣ и протоколиранитѣ земи, които специално сѫ принадлежали на войниганитѣ отъ поменатитѣ по-горѣ села, войниганитѣ отъ тия села били владѣяли и стопанисвали и други земи, вънъ отъ категорията на тѣхнитѣ бащини, стария законенъ десетъкъ отъ дохода на който своеврѣменно сѫ плащали на поменатия кехая-девтардари на тимара върху румелийската областъ

(кадимденъ ющури ресми еялети румелининъ тимаръ девтердарж кетходасининъ мумейлехи тарафъндавъ ола-геланъ ерази сайре си).

Обаче отъ направената щателна справка въ императорскитѣ височайши регистри излиза фактътъ, какво тѣзи земи били завладѣни и управлявани отъ страна на градския войвода, който ужъ споредъ съдържанието на закона за счетоводството (онунъ-тевтеръ муджебиндже) се е домогвалъ да получава и прибира бериитѣ и приходитѣ, които били се указали. Но тъй като, споредъ здравия смисълъ и духа на поменатитѣ девтеръ-канони, войводата не само не е ималъ абсолютно никакво право, да се вмѣсва и бърка въ имотитѣ и земитѣ на войниганитѣ, и като не се е задоволявалъ — било съ обсебването и завладяването недвижимитѣ имоти на войниганитѣ (войникъ мюлклери), било и съ туряне ржка на собственитѣ специални земи, принадлежещи на войникъ-тайфаси, — но и още той, войводата, насила влизълъ и се бъркалъ върху другитѣ земи на войниганитѣ, като съ това той коствено посѣга на правата на черибашиитѣ. Даже и сега, въ тоя моментъ съобщаватъ отъ тамъ, че бившиятъ Софийски мютеселинъ, а по настоещемъ Софийски аянинъ-Мустафа бей, както и други власть-имѣещи първенци нападатъ и тероризиратъ бѣдната рая, като съ това тѣ ставатъ причина за съвършеното разоряване и опропастяване на раята.

Войниганитѣ отъ поменатитѣ по-горѣ села, поради насилията, които тѣмъ се правятъ отъ страна на мѣстнитѣ административни власти, сж подали до височайшия ми царски диванъ покорнѣйша молба, съ която молятъ и ходатайствуватъ да се запрѣти и заповѣда, щото никой отвънъ по какъвто и да би билъ начинъ да нѣма право да нахлува нито въ земитѣ, които сж подробно описани и които тѣмъ като на войнигани сж опрѣдѣлени и отстжпени, нито въ онѣзи други земи, които тѣ работятъ, и отъ произведенията на които тѣ си плащатъ законния десетъкъ, установенъ още въ старо врѣме.

Тая покорна молба за справка се прѣпрати въ общитѣ и частнитѣ стари регистри, прѣдназначени специално за войниганитѣ, които се съхраняватъ въ императорската височайша стара архива. Чиновникътъ (рузнамеджи хюмаюнумисъ) ми по тия регистри е направилъ нужната справка, записалъ е въ кратцѣ на гърба на самата просба извлѣченията отъ регистритѣ, за по-нататъшно мое височайше распореждание.

Понеже просителитѣ-войнигани, споредъ горѣизложеното, сж имали пълно право да изискватъ и да се удовлетворятъ тѣхнитѣ законни искания въ смисълъ такъвъ, какъвто въ сжщность е забѣлѣжено и зарегистрирано въ царскитѣ счетоводни регистри, — то азъ, съ височайша царска заповѣдь повелявамъ, щото за напрѣдъ по въпроса за войниганитѣ да се дѣйствува и изпълнява точно тъй, както е забѣлѣжено и протоколирано въ царскитѣ ми регистри (дефтеръ хакани муджебиндже). Прочее, щомъ настоещиятъ ми височайшъ царски фермапъ пристигне при васъ и се прочете, вие сте длъжни да дѣйствувате и се съобразявате съ дѣйствията си по тоя прѣдметъ тъй, както ви се прѣдписва въ текста на моята височайша заповѣдь, като описването, региструванието и владѣнието на земитѣ, прѣдназначени специално за войниганитѣ, живущи въ горѣобозначенитѣ села, Софийска околия (София-нахие сънда таабн) — ще зависятъ направо отъ войникъ-

Digitized by Google

черибашията; а онѣзи други земи, които обработватъ войникъ-тайфа си и които не влизатъ въ сферата на една войниганска бащина, ще зависятъ подъ управлението на помената тимаръ-дефтеръ кетхода си, комуто всѣки единъ ще изплаща припадаещия му се установенъ отъ старо врѣме законенъ десетъкъ, споредъ прѣдписанията на закона по отчетностьта (канапи девтеръ муджебиндже). Запрѣщава се изрично и никому не се позволява да върши дѣйствия, явно противоречещи, както на духа на прѣдписанията отъ закона за царската архива по отчетностьта, а тъй сѫщо и на съдържанието на моя височайшъ царски ферманъ; никой отъ вънъ по какъвто и да би билъ начинъ нѣма право да насиля и влиза насила въ имуществата и дѣлата на войниганитѣ. Вие сте длъжни, съ властьта и силата, които имате въ рѫцѣтѣ си, да отблъснете и запрѣтите, да прѣмахнете и унищожите всѣкакво насилие, отъ кѫдѣто и да би идѣло то, насочено противъ правата и привилегиитѣ на войнигъ-тайфаси и на зевайдъ-войникъ. А ако нѣкой по силата на единъ височайшъ царски бератъ би се намѣсилъ и нахлулъ въ подобни войнигански земи, то на подобенъ бератлия (привилегирувана съ ферманъ царска личность), ще се изплати само онзи налогъ отъ произведенията, който би се оцѣнилъ до сега, до датата на височайши ми царски ферманъ. Произволно и насилствено никому не се позволява да влиза въ имота на войниганитѣ и да взима отъ тѣхъ каквото и да би било нѣщо. Лицето, което насила би взело нѣкакъвъ прѣдметъ или нѣщо отъ войниганитѣ, се осѫжда веднага за повръщането обратно на оногова, отъ когото вещьта е била врѣменно отнета. За напрѣдъ никой отъ вънъ не ще смѣе, подъ страха отъ тежка отговорность, да върши работи и да дѣйствува противно — било на царската ми архива, на закона, било и на текста на височайшия ми царски ферманъ. Да се стараете всѣчески, щото повторно по тоя въпросъ да не ме прѣдизвикате да издавамъ други допълнителни заповѣди.

Тъй да знаете, тъй да дѣйствувате. Честь, почитание и нужния респектъ отдайте на височайшитѣ ми царски знакове: туграта и герба, положени на чело на настоещия ми височайшъ царски ферматъ, изпаденъ днесь на края на мѣсецъ ребе-юл-ахъръ, 15 декемврия 1207 г. егира (1792—93 год. сл. р. хр.). Издаденъ отъ Султанъ Селимъ Ханъ III, синъ на Султанъ Мустафа Ханъ III.

IV.

Актъ отъ 25 реби-юлъ-евелъ 1221 г. (1806, 16 май).

Да се напише тоя актъ, причината е тая: жительтъ отъ гр. Берковица — Билялъ спахията въ присѫтствието на Софийския житель Ел-хаджи Исмайлъ ага, както и прѣдъ лицето на Сейдъ Ел-хаджи Абди Алещдаръ ага, който съ законно пълномощие е билъ повѣреникъ, за сключване на единъ спогодителенъ актъ на *войниганитѣ*, живущи въ селото *Зимелица,* което съвпада и се числи къмъ войниганскитѣ села — е изповѣдалъ и казалъ така: „Тъй като отъ правото на подвѣдомствения ми займатъ азъ притежавамъ двѣ хиляди акчета, както и годишно опрѣдѣленъ налогъ отъ по петдесеть гроша, за дѣто войниганитѣ отъ помenатото село обработватъ и посѣватъ земитѣ, които притежаватъ въ сѫ-

Digitized by Google

щото село, и понеже поменатитѣ земи може и могатъ да понесатъ по-голѣми налози — то поради това между мене и поменатитѣ войнигани се появиха много претенции и процеси, които водихме по сѫдебно-шеррифски редъ, но които още не сѫ довършени. По настоещемъ, обаче, посрѣдствомъ настояването на сѫдебни помирители, ние въ името Божие се помирихме и сключихме спогодителенъ протоколъ, споредъ който поменатитѣ войнигани отъ горѣозначеното войниганско село се задължаватъ да ми доставятъ ежегодно по 100 (сто груша) гроша налични пари, по 50 ока чисто масло и по 44 оки сирене. На тая сключена спогодба, която азъ напълно приехъ и одобрихъ и споредъ която войниганитѣ отъ поменатото село ежегодно ще ми броятъ и донасятъ по сто гроша въ готова налична сума, по *50 оки чисто масло* и по *44 оки сирене*, азъ се съгласихъ да прѣкратя окончателно всичкитѣ ми заведени сѫдебни процеси и разправии и да нѣмамъ право за напрѣдъ нищо да изисквамъ отъ войниганитѣ касателно означенитѣ земи и отъ тѣхнитѣ произведения. Съгласявамъ се напълно, щото поменатитѣ земи да си ги владѣятъ и обратватъ по такъвъ начинъ, по какъвто тѣ до сега сѫ ги владѣяли и обработвали, безъ нѣкой отъ вънъ, или отъ моя страна, да се намѣсва и пахлува въ тѣхъ. Настоещата ми изповѣдь се написа въ присѫтствието на свидѣтели и слѣдната ми изповѣдь се написа въ акта, подпечатанъ съ собствения ми печатъ, като се прѣдаде и се вржчи на повѣреника, като казвамъ още, тоя спогодителенъ актъ да се прѣдаде и вржчи на войниганитѣ, живущи въ поменатото село. 25 день отъ мѣсецъ реби-юл-евелъ, 1221 г. (16 май 1806 г. сл. р. хр.).

Подписъ: Билялъ спахия, живущъ въ гр. Берковица.

Digitized by Google

ВѢСТИ и ОЦѢНКИ.

Едно изслѣдване върху влашкото кирилско писмо.

Ilie Bărbulescu. Fonetica alfobetului ciriliс în textele române din vécul XVI şi XVII în legătură cu monumentele paleo-,sîrbo-,bulgaro-,ruso-, şi româno-slave cu introducere despre „Felurile de scriere“ şi „Alfabetul cirilic şi ortografia slava“ la români. Bucuresci. 1904. 8⁰. VII + 501.

Знае се, че до прѣди петдесетина години, именно до 1860 год., когато князъ Куза заповѣда официялно да се употрѣбя латинско писмо въ Ромъния, православнитѣ власи, сѫщо както православнитѣ славяни — българи, сърби и руси —, си служеха съ кирилско писмо, що не е още изхвърлено отъ употрѣба въ влашкитѣ черкви. Съ кирилица сѫ писани всички извѣстни досега стари влашки книжовни паметници, що се явяватъ тепърва отъ 16 стол. насамъ, и то изъ най-напрѣдъ като рабски прѣводи на произведенията на богатата влахо-българска книжнина, която като паметникъ на изгасналата въ края на 14 вѣкъ въ сама България срѣдно-българска книжнина цъвти въ влашкитѣ земи цѣли двѣ-три столѣтия благодарение на изгоднитѣ условия, що прѣдставяли тогавашнитѣ етнографични отношения на тия земи, както и на тѣхнитѣ исторически връзки, що ги съединявали открай врѣме съ българската държава. Естествено е, че всички правописни особности на влахо-българскитѣ оригинали на първитѣ влашки книжовни паметници ще бѫдатъ възприети и приспособени отъ писцитѣ имъ, особно като мнозина отъ тѣхъ писали книги и на славянски. Необходимо е за критичното четене на влашкитѣ кирилски паметници да се познаватъ правописнитѣ особности на паметницитѣ на влахо-българската книжнина, която и по съдържание и по характеръ прѣминала въ влашката. Ала и до послѣдно врѣме тази книжнина, дори до толкова, колкото да се обяснятъ най-елементарнитѣ въпроси по началата на влашката книжнина, поради оная латиномания, що завладѣ въ влашката наука отъ края на по-миналия вѣкъ и която не позволяваше покойно да се допусне почти какво и да било славянско влияние въ Ромѫния, остава и до послѣдно врѣме кажи незасегната отъ влашкитѣ учени, които числятъ въ редоветѣ си и слависти. Плодове на това латиноманско течение въ влашката наука сѫ мнѣнията за неславянски произходъ на влашкото кирилско азбуке. Барнуцию, който на 1853 г. се занимаваше съ етрускитѣ надписи въ Павия (Италия), по поводъ на единъ такъвъ надписъ отъ IV вѣкъ обяви, че власитѣ сѫ наслѣдили своето кирилско писмо отъ римлянитѣ (виж. въ Convorb. liter., 1901, с. 1130; Bărb., с. 4—5). Проф.

Digitized by Google

И. Сбйера, патриотично настроенъ, въ своето издание на Воронецкия сборникъ не може да допусне, „потомцитѣ на римскитѣ колонисти“ да не сѫ съставили собствено азбуке за книжнината си и да сѫ си послужили съ българско азбуке. Понеже българитѣ иматъ и друго азбуке — глаголическото, той заключава a priori, че кирилското е съставено отъ власитѣ, отъ които „това азбуке послѣ прѣминало у българитѣ“ [1]). Наистина доста влашки учени — Хъждеу, Чипарю, Ксенополъ и др. — признавали славянския произходъ на влашката кирилица, но едно правилно схващане правописната употрѣба и фонетичната стойность на всѣка буква отъ тази кирилица въ влашкитѣ паметници не сѫществува.

Въ издирянията изъ областьта на влашкия езикъ, така както е познатъ по тѣзи свои кирилски паметници отъ 16 стол. насамъ, сѫществува твърдѣ голѣма неустановеность, чиято причина се крие главно въ произволната фонетична стойность, която различнитѣ изслѣдвачи придаватъ на единъ и сѫщъ писменъ знакъ. Споредъ едни ѣ въ тѣзи паметници означава *ê* = *ea* (M. Gaster, Chrest. rom. I, c. CXIV), споредъ други — ē (I. Sbiera, Cod. vor., c. 176), споредъ трети — *ea* и *ä* (A. Philippide, Istor. limb. rom., c. 39.) Сѫщо така едни четатъ ѧ като ꙗ (Hasdeu, Cuv. d. bătr., I, 4), други като *ea* (Gaster, Chr. rom., I, c. CXIV), трети — като *iea* (Sbiera, Cod. vor.), четвърти — ту като *ıa*, ту като *ea*, (Tiktin Stud. 3 rum. Phil., c. 7). Обикновено смѣтатъ, че ѫ въ тия паметници има стойность, каквато и въ новия български езикъ, сир. „ъ“, що обикновено отбѣлѣзватъ съ *â* (Hasdeu, Cuv. I 4; Gaster, Chrest rom., I, c. CXIV; Sbiera, Cod. vor., c. 176), та така тѣ ѫ еднакво четатъ все като *â* (т. е. ъ) въ пѫмьнтъ, що се срѣща написано и пьмьнтъ, както и въ ѥгипеть, днешно-влашки Eghipet, както и въ ѧрь, що се срѣща и като ꙗрь, дн.-вл. ĭar, ĭară. И тъй е почти съ всички писмена. Явно е, колко негодни за лингвистични изслѣдвания остаятъ всички издания на старовлашки паметници въ такава произволна транскрипция съ влашка латиница, каквито сѫ изданията на Хъждеу и ученицитѣ му. А такива продължаватъ да излизатъ и до день днешенъ: Bibliografia românéscă veche“ отъ I. Bianu и N. Hodoş (вж. рец. на G. Weigand въ Zeitschrift f. rom. Phil., XXIX, c. 378 нт.), „Studii şi documente d. ist. rom.“ отъ N. Jorga и др.

---

[1]) Ето какъ краснорѣчиво обусловява Сбйера своето мнѣние: „Ако всички народи отъ Балканския полуостровъ и отъ Траянова Дакия, ако гърцитѣ, албанцитѣ, българитѣ (Bulgaro-slavii) и маджаритѣ, когато сѫ чувствували нужда и тѣ да пишатъ нѣщо на собствения си езикъ, сѫ се ползували отъ собствено азбуке, мигаръ само ромънитѣ, потомцитѣ на римскитѣ колонисти, които сѫ основали източната империя и които сѫ промѣнили етнографията на земитѣ отъ дѣсно и отъ лѣво на долния Дунавъ, *мигаръ само тѣ сѫ били този народъ, що не е мислилъ да състави собствено азбуке за езика си?* Нема наистина можемъ да допуснемъ, че българитѣ сѫ съставили двѣ собствени азбуки (глаголическа и кирилска) и при това въ една твърдѣ малка междина отъ 60 до 190 години приблизително, докато ромънитѣ не сѫ имали нито една своя собствена? Намъ поне е тежко да допуснемъ такъво нѣщо . . . Слѣдователно ние приемаме, че т. н. кирилско азбуке не е съставено нито отъ нѣкой българинъ (Bulgaro-slav), нито първоначално за потрѣби на българитѣ, но отъ нѣкой ромѫнинъ и за потрѣби на ромѫнитѣ и че отъ ромѫнитѣ е прѣминало послѣ у българитѣ (Cod. voron., p. 293—294; вж. у Bărb., p. 7 ff.).

Digitized by Google

Едно издиряне въ областьта на влашката кирилска палеография въ смисълъ да се установи, дали различнитѣ начини на писане една и сжща дума въ различни паметници и дори въ единъ и сжщъ паметникъ означава и различна нейна звукова форма, или това е просто писмовенъ маниеръ, що се дължи на външни влияния, се явяваше необходимо. Истинска услуга на домашната си наука направи младиятъ влашки славистъ И. Бърбулеску, който си постави тази задача въ своята дисертация, издадена на хърватски на 1899 г.[1]), която слѣдъ петь години, прѣработена и допълнена почти въ четворенъ обемъ, прѣдлага на влашки. За да не прѣтрупа своето изслѣдване, той се задоволява да изучи фонетиката на кирилскитѣ писма на влашкитѣ паметници само отъ XVI и XVII стол., като първо уговаря, че заключенията му „могатъ да се приложатъ все така добрѣ и къмъ кирилскитѣ текстове отъ слѣднитѣ вѣкове до XIX“ (с. VI). Правописната употрѣба и фонетичното значение на кирилскитѣ писма въ тия влашки паметници той изслѣдва въ свръзка съ употрѣбата и значението имъ въ влахо-българскитѣ. „Логично и естествено е, каже той въ прѣдговора на дисертацията си, че установяването звуковетѣ, що всѣка буква застжпя у тѣхъ, ще ни даде проучването на начина, по който тѣ се употрѣбяватъ въ славянскитѣ паметници, написани между ромънитѣ“, сир. въ влахо-българскитѣ паметници. Смѣтайки, че произведенията на влахо-българската книжнина сж дѣло на власи, той се изразява, че „сжщото онова значение“, съ което писцитѣ-власи сж употрѣбяли писмената въ тия „кирилски паметници на славянски езикъ“, сж имъ „давали и въ своитѣ влашки паметници“ (хърв. изд., с. V). Като се остави на страна въпросътъ за писцитѣ на влахо-българскитѣ паметници (за това мнѣние на Бърбулеску по поводъ на друга негова работа вж. у Ст. М. Романски, „Българската книжнина въ Румания и едно нейно произведение“ въ „Извѣстия на славянския семинаръ за 1904 и 1905 г.“, София, 1900, с. 51 нт.), трѣбва да се отбѣлѣжи инакъ правилното становище, на което се поставя Бърбулеску, като иска да опрѣдѣли звуковетѣ, които кирилскитѣ писмена застжпятъ въ влашкитѣ паметници. Именно значението на кирилскитѣ писмена въ влашкитѣ паметници той изслѣдва въ свръзка съ резултата, що добива като издиря въ този смисълъ „найнапрѣдъ славянскитѣ паметници възъ основа на славянскитѣ, т. е. възъ основа на старославянскитѣ, сръбско-, българско- и ромъно-славянскитѣ (?)“, сир. възъ основа на старобългарскитѣ, сръбскитѣ, срѣдно-българскитѣ и влахо-българскитѣ паметници (хърв. изд., с. V). Въ влашкото издание на своето изслѣдване той добавя и руската книжнина, едно за да даде по-голѣма сила на изводитѣ си (с. VI—VII) и друго — негли нѣкое явление въ фонетиката на влашкото кирилско писмо да се изтълкува отъ езика на руската книжнина (с. 68). Инакъ той изобщо не признава влиянието на руската книжнина върху влахо-българската и въ Молдавия дори, дѣто строго отдѣля като „неорганични“ по езикъ адресуванитѣ до сѣвернитѣ съсѣди — поляци и руси — грамоти, писани

---

[1]) Fonetika ćirilske azbuke u pisanju Rumunjskoga jezika XVI i XVII vijeka u svezi sa srpsko-slavenskim, bugarsko-slavenskim i rumunjsko-slavenskim spomenicima. U Zagrebu. 1899. 8°. VII+131.

отъ дипломатическа „учтивость“, „не само на малоруски езикъ, изпрѣмѣсенъ съ твърдѣ много полонизми, но още и съ малоруска ортография“, отъ грамотитѣ и записитѣ, които уреждатъ дѣла отъ „вѫтрѣшенъ“ характеръ и които се отличаватъ основно отъ „външнитѣ“ както по лексикалния си елементъ така и по ортографичната система, която е изцѣло „българо-сръбска“; а езикътъ на тия послѣднитѣ има „органически“ характеръ въ Молдавия (с. 74—65). И ако все пакъ Бърбулеску признава, че въ тѣхъ се намиратъ русизми, като волост, столъ, сторони и др., това е, споредъ него, резултатъ на единични влияния на „господарскитѣ канцеларии, дѣто ковѣха документи за външни сношения и отъ дѣто, поради особения еклектизъмъ на ромѫно-славянския езикъ, се внасяха и въ вѫтрѣшнитѣ“ (с. 66). За потвърждение на това свое мнѣние за сѫществуване на особенъ „еклектиченъ“ „ромѫно-славянски“ езикъ, съ който, споредъ Бърбулеску, сѫ си служили за уреждане домашния си животъ не само власитѣ отъ Влахия, но и отъ Молдавия, той огива да отдѣли така рѣзко по езикъ адресуванитѣ до полскитѣ крале грамоти, които, не иска питане, били писани на малоруски езикъ не само отъ дипломатска „учтивость“, но главно затова, защото малорускиятъ езикъ билъ приетъ за официаленъ въ Молдавия, та на него се пишели и „вѫтрѣшнитѣ“ грамоти, актове и др. За двудѣлба не може и дума да става. Документитѣ отъ „вѫтрѣшенъ“ характеръ сѫ писани не на езикъ, изпрѣмѣсенъ съ русизми, що ни говорятъ за „единични влияния“ на малоруския езикъ и правописъ, но на сѫщински малоруски езикъ, като естествени бѣлѣзи на който, а не като „сърбизми“ отъ ефимерния „българо-сръбски“ въ Ромъния книженъ езикъ, както ги счита Бърбулеску, трѣбва да се считатъ случаитѣ като редовната замѣна на ѫ съ ꙋ и др. Ето напр. една „вѫтрѣшна“ грамота отъ 1425 г., съ която молд. воевода Александъръ дарява своя „слуга, Щефан(ъ) Зѹграф(ъ)“, писана на сѫщо такъвъ малоруски езикъ, на който се пишели и външнитѣ: „Милостїю божїею мы Алеѯандръ воевода, господарь земли Молдавскои, знаемо чиним(ъ) сим(ь) листом(ь) нашим(ь) оусим(ъ), кто на нь оузрить или его услышит(ь) чтучи, юже тот(ъ) истинный наш(ь) слуга, Щефан(ъ) Зѹграф(ъ), служилъ нам(ъ) правою и вирною слꙋжбою. Тѣм(ь) мы, видѣвши его правою и вирнꙋю слꙋжбою до насъ... оу нашей земли, оу Молдавской... съ оусим(ь) доходом(ь) и оунѹчатом(ъ) и праоунѹчатом(ъ) его и пращѹрятом(ъ) его..: не бѹдѹть дѣти ему, то е да бѹдет(ь) братїам(ъ) его и дѣтем(ъ) их(ъ) и оунѹчатом(ъ) их(ъ) и праунѹчатом(ъ)... хотарь оусим(ь) тим(ъ) четыремь селомь... той заподїею гори до мохилѹ..., та черес(ъ) мохил(ѹ)..., та на дрѹгꙋю рꙋптꙋрꙋ... прости на могилѹ, щоес(ть) выше оусих(ъ) ѡбершїй, та долꙋ дилом(ь) до дрѹгои могилꙋ ѡт(ъ) тои могилꙋ черес(ъ) долинꙋ до ѡбершїи та на дроугои долїны, та тои долиною... та черес(ъ)... ѡт(ъ) толѣ оу долинѹ подли дѹбровѹ капринѹ... заподїею вы пашка на глод(ъ), та оу Милѣтини... вѣра оусих(ъ) дѣтїй наших(ъ)... вира папа Михайлоша и дѣти его... вира... вѣра... потвердили, занꙋже есми дали им(ъ) за их(ъ) вѣрнꙋю службꙋ... (Hurmuzaki Documente priv. la ist. Rom., I, 2, App., 836—837). Все на такъвъ малоруски езикъ, повече или по-малко правиленъ, сѫ писани и другитѣ „вѫтрѣшни“ малоруски документи, обнародвани въ Хурмузакиевата сбирка, както и публикува-

Digitized by Google

нитѣ отъ проф. Милетича (Мин. сб., IX, с. 374—390). Като оставимъ на страна особности, като почти редовната замѣна на ѫ съ оу и др., които Бърбулеску е наклоненъ да тълкува като сърбизми (с. 61—62) или на ѧ съ ѩ — като българизми, въ тѣхъ намираме малоруски фонетични особености, нпр. синожати, покр. сѣножати (Мин. сб., IX, с. 383) ѡ нашег дида (с. 374), жина (с. 385, 375) покрай жена, чтычи (374, 375, 376 и др.), мочи имыт (376), оусих (с. 376, 377 и др.), ынычатом (377) покрай внука Козме (385) тигати (374), покр. натѣгати (388), верхъ ѡрбика (376), держали млин (385), ымер (384), жеребе (390), жолтіи (381), волост (382), соби (385) и мн. др. И ако може да става дума за разлика по езикъ и правописъ между тия простонародни „вѫтрѣшни“ молдавски славянски текстове отъ „външнитѣ“, дипломатическитѣ грамоти, то е само по отношение на по-голѣмата или по-малка правилность. Въ първитѣ се намиратъ много неправилни мѣста, които се тълкуватъ или по влияние отъ страна на черковнославянската въ Молдовия редакция или пъкъ като новобългаризми, които проф. Милетичъ използува, покрай новобългарскитѣ черти на влашкитѣ грамоти, въ своя трактатъ за прѣхода на срѣднобългарския езикъ въ новобългарски (Мин. сб., IX). Ала тъкмо такива неправилности, ако и не толкова често, се намиратъ и въ дипломатическитѣ актове. Още проф. Милетичъ отбѣлѣза въ грамотата на Молд. воевода Романъ отъ 1893 г. до пол. краль Владиславъ, писана на малоруски и полски езикъ и обнародвана въ Хурмуз. „Documente“ (I, 2, App. 815), случай отъ занемарена флексия, както въ новобългарския езикъ: вѣрьна служьба служити (Мин. сб., IX, 298 заб.). Подобно въ грамотата на Илияша воевода отъ 1434 г. до полския краль Владиславъ, срѣщаме: „отъ четыри еуѵгелисти и ѡт(ъ) ві свѧтыхъ врьховных(ъ) апостолъ“, покрай черковни българизми: ѡт(ъ) пречистыѫ его матере, възъпишѫ на владикѫ христа, на вѣкы вѣчныѫ, сѣ, приателѣ, на имѣ, присѣгали, клѣли сѣ есми, проклѣтъ, учѣстие и др. (Hurm., I 2, App., 855). Все такива особности се срѣщатъ и въ грамотата на сѫщия Илияшъ воевода, издадена въ сѫщата 1434 г. (Hurm. I, 2, App. 856—857).

Все за да направи още по-вѣроятно мнѣнието си за сѫществуването на този „еклектиченъ“ „българо-сръбски“ езикъ, употрѣбянъ въ обиходния книжовонъ животъ и въ Молдавия, както и въ Влахия, Б. прѣувеличава значението на сръбската книжнина въ влашкитѣ земи, ако и да признава, и то не единъ пѫть, че влахославянскитѣ паметници иматъ изобщо характери български („aй caracterul bulgaro-slav.“, „obicinuitul lor caracter bulgaro-slav“, вж. с. 10, 51, 77 и т. н.). Именно въ главата, въ която говори за сръбското влияние върху влахо-българската книжнина (Influenţa sârbo-slava în literatura romănoslava, с. 53 нт.), слѣдъ като привежда доста примѣри, които ни показватъ книжовно-правописно влияние отъ страна на сръбската книжнина, каквото тя, поради особното значение, що е добила прѣзъ 15 стол., е упражнявала и върху чисто българската, Б. навежда „доказателства отъ чисто историческо естество“, отъ които да се види „доста силното влияние на сръбско-славянската литература“, „както и склонностьта къмъ тази литература въ XVI и XVII стол.“ у власитѣ (с. 56-57). Главенъ „исторически“ доказъ му е употрѣбата на епитета „сръбски“ (сърбск) на книгитѣ, отъ които първитѣ влашки писатели

Digitized by Google

прѣвеждали на влашки. Но указва се, че този епитетъ, поради голѣмия авторитетъ на сръбската книжнина по онова врѣме, се употрѣбялъ изобщо за юго-славянски паметници, безразлично да ли сж българско-славянски или сръбско-славянски, за което ни говори смѣсването на двата епитета „български“ и „сръбски“ въ Молдослав. Александрия отъ XVI-XVII в. (Starine V), и днесъ още власитѣ наричатъ българитѣ „sîrbi“. Вж. за епитета „сръбъ“ и „сръбски“ у Яцимирски, Григ. Цамблакъ, Спб. 1904, г. 21 и сл.).

Съ това може да се обясни една твърдѣ сжществена методическа грѣшка, която се явява още въ хърватското издание на това изслѣдване и която се повтаря и въ влашкото. Като издиря употрѣбата и фонетичната стойность на коя и да било буква първомъ въ паметницитѣ на славянскитѣ кирилски книжнини и послѣ въ влашкитѣ кирилски паметници, Б. много право започва съ старобългарскитѣ. Естествено е слѣдъ това да се прѣмине къмъ срѣдно-българскитѣ паметници, които прѣдставятъ по-нова фаза на българския книжовенъ езикъ, въ който поради много напрѣдналата въ своето развитие българска фонетика кирилскитѣ писмена се явяватъ съ по-друга фонетична стойность, отколкото въ старобългарския, но развита отъ него. Още повече трѣбва да се очаква това, защото самъ Бърбулеску признава, че влашкитѣ книжовни паметници иматъ изобщо характеръ срѣднобърлгарски или българо-славянски, както се изразява той, та много естествено би могълъ да се прослѣди ходътъ на фонетичнитѣ промѣни и правописната употрѣба на кирилското азбуке отъ старобългарскитѣ паметници, прѣко срѣднобългарскитѣ, въ влахобългарскитѣ и влашкитѣ. Ала вмѣсто това при всѣка буква Бърбулеску прѣкжсва този естественъ редъ като поставя между старобългарскитѣ и срѣднобългарскитѣ — сръбскитѣ, а въ влашкото издание — между срѣднобългарскитѣ и влахобългарскитѣ — рускитѣ. Така напр. при изслѣдването фонетиката и ортографията на буква ж, слѣдъ като говори за старобългарското й значение като „назаленъ звук *он*, произнасянъ като въ френското bon“ (с. 190-191), прѣминава къмъ употрѣбата на „оу или ю вмѣсто старосл. ж“ въ сръбскитѣ паметници, въ нѣкои отъ които се срѣща тукъ-тамѣ и ж както въ значение на оу, така и въ значение на *е*, сръбски замѣстникъ на ѧ, поради влияние отъ страна на срѣдно-българската замѣна на носовкитѣ (с. 191-193). Едва слѣдъ това заговорва той за развитието на старобълг. носово значение на ж въ тъменъ вокалъ въ срѣднобългарски, за изчезването на назализма, замѣната на носовкитѣ въ срѣднобългарскитѣ паметници и д. т. (с. 193-204). Въ хърватското издание Бърбулеску прѣминава веднага слѣдъ това къмъ употрѣбата на ж въ влахобългарскитѣ паметници, но въ влашкото издание разглежда първомъ, какъ се употрѣбява въ паметницитѣ на руската книжнина (с. 204), па тогава въ влахобългарскитѣ и влашкитѣ. И така постжпя той при изслѣдването на коя и да било кирилска буква. По този начинъ изслѣдването му добива характеръ на сбирка отъ отдѣлни очерци за употрѣбата на писмената въ кирилскитѣ книжнини, съ твърдѣ обилни дани, грижливо събрани отъ различнитѣ паметници, ако да не винаги критично къмъ изворитѣ си. Напр. Б. редовно използува българската хроника, помѣстена въ Киевския сборникъ, като срѣднобългарски паметникъ

(с, 75, 79, 120, 169 и т. н.), когато отъ езикова страна той трѣбва да се счита като влахобългарски паметникъ, писанъ въ Молдавия, както и цѣлиятъ сборникъ. Или като свидѣтелство, че било възможно, ако и „съвсѣмъ рѣдко и по изключение“ да се „употрѣбя ѣ въ значение на дифт. *ea* (!) още въ X в., той счита примѣра вѣдѣти вм. ст. вѣдѣти въ Шестоднева на Иоана Екзарха, който ако и да е литературно произведение отъ X стол., но прѣписътъ въ който сѫществува, е отъ XIII стол. (вж. с. III, ср. и с. 119).

„Двѣ сѫществени и славни идеи“ се стреми да прокара Бърбулеску въ своята работа, въ прѣдговора на която ги формулува така: а) въ съгласие съ другитѣ си трудове да се документува *новата* (?) теза, поставена още въ тѣхъ, че книжовнитѣ славянщини у ромънитѣ не сѫ по-стари отъ XII вѣкъ, именно, че тѣ не сѫ дошли въ кирило-методиевската епоха, която трае до XI вѣкъ, но слѣдъ нея“ и „б) като естествено слѣдствие отъ това може да се заключи, че фонетичното значение на кирилскитѣ букви въ старитѣ *ромънски* текстове, както и ортографията имъ, не сѫ нито като на старославянскитѣ (кирило-методиевски) текстове, нито като на българскитѣ слѣдъ XVII вѣкъ — както се вѣрва (?), — но че сѫ като на славянскитѣ (специялно български и сръбски) кирилски текстове отъ XII до XVII вѣкъ“ (с. VI). За главенъ доказъ на първата мисъль, която не е нищо ново въ влашката наука — букурещкиятъ проф. И. Богданъ я прокарва почти въ всички свои трудове —, той счита произхода на кирилското азбуке у власитѣ. Бърбулеску се съгласява съ ония учени, които приемали, че власитѣ сѫ заели кирилското азбуке отъ славянитѣ. Но понеже съ кирилско азбуке сѫ писали па и до сега пишатъ три славянски народа — и тритѣ православни — българи, сърби и руси, той се старае да опрѣдѣли по-точно, отъ кои славяни сѫ заели властитѣ своето. „Разрѣшението на този въпросъ, каже Бърбулеску, ни дава познаването фонетичната стойность, съ която се употрѣбятъ нѣкои кирилски букви въ текстоветѣ, писани у насъ (власитѣ); именно едни отъ тѣхъ иматъ фонетична стойность, свойствена на българитѣ, а не на сърбитѣ или руситѣ“ (с. II). Така въ влашкитѣ кирилски текстове „ѫ се употрѣбя не въ смисълъ на ст.-сл. ą (=on), но съ едно по-ново, по-послѣшно значение на ъ, сир. влашко ă или â; също така се употрѣбя и ѧ не съ по-старото си назално значение на ст.-сл. ę, но съ ново, по-послѣшно значение е, ia и т. н.“ (с. 12). И понеже тѣзи „послѣшни“ значения на тия букви сѫ се развили само у българитѣ, той естествено заключава, както и проф. Богданъ, който по сѫщия пѫть се опита да рѣши този въпросъ (Dela cine şi când au impromutat românii alfabetul chirilic? — Lui T. Maiorescu Omagiu. Bucuresci. 1900, p. 585-594), че отъ тѣхъ власитѣ ще сѫ заели своето кирилско писмо. Като „още единъ новъ доказъ“ за това той посочва особната въ влашката кирилица буква „ѫ съ назалното си значение ᵃn, сир. n̥ като единъ видъ nasalis sonans въ влашкитѣ текстове“ (с. 12), защото тази буква, която прѣдставлява палеографическо видоизмѣнение на ѫ, е могла да има това значение само у българитѣ, и то когато ѫ = ą (= on) се е било измѣнило „въ ън = ромън. ăn ân“ (с. 12). По този начинъ тази буква съ това свое значение се явява нему като най-добъръ бѣлѣгъ, да опрѣдѣли „кога вла-

Digitized by Google

ситѣ сѫ заели кирилицата отъ българитѣ?“ Нейната употрѣба въ влашкитѣ кирилски текстове въ смисълъ „ън или n̥“, както употрѣбата въ тѣхъ на „ѫ = ъ и ѧ = е, ia“ довежда до заключение, че това ще е станало не по-рано отъ врѣмето, когато старият назаленъ произносъ на ѫ и ѧ се е билъ вече измѣнилъ поне въ нарѣчието, което влѣзло въ основата на срѣднобългарския книжовенъ езикъ, що се характеризува най-добрѣ съ замѣната на носовкитѣ. И понеже процесътъ на измѣнението на стария назаленъ произносъ на носовкитѣ въ неназаленъ започнатъ още отъ X вѣкъ, податки за което ни дава зографското евангелие, е могълъ да се привърши прѣзъ XII вѣкъ, „затова, каже Бърбулеску, ромъно-славянскитѣ и ромънски паметници, употрѣбяйки само ѫ = ъ : ꙟ или ѧ = е, ia и т. н., сѫ могли да заематъ това отъ българитѣ най-рано въ началото на XII вѣкъ, като се сѫди по познатитѣ до сега българо-славянски паметници“ (с. 14). Ала и не по-късно сѫ заели, споредъ него, власитѣ своята кирилица отъ българитѣ. „Назалната употрѣба на ꙟ (=^{a}n) въ влашкитѣ текстове“ не е могла да се яви, ако азбукето не би било заето прѣзъ врѣмето, когато старобългарскиятъ изговоръ на ѫ, чието „палеогрифическо видоизмѣнение“ е наистина буква ꙟ, се е билъ измѣнилъ въ „ън (въ странитѣ, дѣто се е развила срѣднобългарската литература“), но не прѣминалъ още въ ъ, сир. „тогава, когато употрѣбата му като назалъ бѣше въ разцвѣта си“; а това не можело да бѫде друго „врѣме, освѣнъ XII вѣкъ“ (с. 20—21). Така води и привършва Бърбулеску своитѣ разсѫждения да опрѣдѣли врѣмето, кога власитѣ сѫ заели отъ българитѣ кирилското азбуке. Но явява се недоумѣние: влашкитѣ текстове на народенъ езикъ, въ които се явява твърдѣ характерната за влашкото кирилско азбуке буква ꙟ съ неговия си гласежъ, се явяватъ тепърва въ XVI стол.; а за по-рано сѫществуване на влашка народна книжнина, като се сѫди по езика на тѣзи първи паметници, не може и дума да става (вж. въ Извѣстия на слав. сем. за 1904 и 1905 г., о. 57—60). Па и самъ Бърбулеску, който въ друга една своя работа се мѫчи да изчовърка изъ подъ нокъть данни, че ще е сѫществувала влашка народна писменость прѣзъ XV в., не се осмѣлява да постави началото ѝ по-рано отъ XIV стол. (Cerc. ist. fil., с. 240 г.). Какъ тогава власитѣ ще сѫ могли да заематъ кирилското си азбуке и да го приложатъ съ запомнения тогавашенъ гласежъ на отдѣлнитѣ букви чакъ слѣдъ 2—3 вѣка? Явно е, че Бърбулеску въ този случай не прави разлика между влашкитѣ народни паметници и влахобългарскитѣ, което може да се сѫди и по токо-що цитувания изразъ (отъ с. 14). И еднитѣ и другитѣ, споредъ него, сѫ писани отъ власи — и въ еднитѣ и въ другитѣ начинътъ на употрѣбата и фактичната стойность на кирилското азбуке сѫ едни и сѫщи. Въ такъвъ случай би трѣбвало да се приеме, че влахо-българскитѣ паметници прѣдставятъ езикъ български отъ XII стол., що така вкамененъ употрѣбяли власитѣ нѣколко вѣка като книжовенъ, до като почнали да употрѣбяватъ народния си езикъ. Ала за науката е вече несъмнѣнно, че въ влахо-българскитѣ паметници намираме отъ една страна паметници на черковно-български езикъ съ правописни правила отъ врѣмето на патр. Евтимия отъ края на XIV в., а отъ друга — простонародни документи съ свойщини на новобългарски езикъ, що сѫ толкова по-чести и по-редовни, колкото паметникътъ е по-

Digitized by Google

новъ (вж. у Милетича, Мин. сб. IX и XIII). Дори и самъ Бърбулеску въ своитѣ „Истор. фил. изслѣдв." (Букурещъ, 1900) не отрича това (вж. въ „Изв. на слав. сем.", с. 51—56). Защо тогава такива чудновати и мъгляви хипотези? Ясно е като бѣлъ день, че началото на влашката кирилица трѣбва да се поставя тогава, когато се явяватъ първитѣ влашки книжовни произведения на народенъ езикъ. Другъ е въпросътъ, кога се е започнала влахо-българската книжнина, като такава. Нейнитѣ начала се криятъ въ епохата на срѣднобългарската книжнина, на която тя е и по характеръ и по езикъ двойница.

По-нататъкъ Бърбулеску отива да разрѣши въпроса, по кой начинъ сж приели власитѣ кирилското азбуке отъ българитѣ (с. 15—19). Осланяйки се на познатото мѣсто отъ историята на о. Паисия Хилендарски, дѣто се говори какъ „царь Асѣнъ" „повелелъ имъ (на власитѣ) читати по словѣнски и держати вѣру православною" (Істор. слав.-болг., Пловдивъ, 1848, с. III; Царственикъ, Буда, 46—47; Bărb. с. 16), както и на това, което разправя българската народна приказка „какъ сж станали власитѣ",[1])

---

[1]) Понеже върху тази легенда не е обърнато у насъ внимание, намирамъ за не излишно да я приведа:

„Какъ сж станали власитѣ?

Въ старо врѣме, когато било още латинско, появили се въ царството хора, които само крадѣли, убивали и правили сѣкакви пакости на хората. Хората се често оплаквали на царя, за да ги отърве отъ хайдутитѣ, но царьтъ не имъ думалъ нищо, защото и тѣ били латинци. Най-послѣ хайдутитѣ като го прѣкалили, царьтъ заповѣдалъ да ги изловятъ сичкитѣ и да ги докаратъ при него. Хората се спуснали, кой натамъ, кой нататъкъ, изловили сичкитѣ лоши хора, вързали ги, че — при царя. Царьтъ не искалъ да ги избие, но поискалъ да ги накаже живи за сѣкога: заповѣдалъ на войската си, да ги закаратъ въ сегашно Влашко, но да имъ не даватъ нищо: ни добитъкъ ни храна, ни жени, освѣнъ една котка, съ нея да оратъ, съ нея да возятъ, съ нея сичко да вършатъ, — та дано се поправятъ. За храна пъкъ имъ опрѣдѣлилъ риба, и нея сами да си ловятъ отъ Дунава; нея да ядатъ и съ нея да търгуватъ. Царьтъ за наказание не ги оставилъ да си правятъ кжщи, ами — дупки въ земята, да ги покриватъ съ папуръ и тръсть и въ тѣхъ да живѣятъ.

Войската направила сичко, щото заповѣдалъ царьтъ: — закарала ги отвждъ Дунава и ги оставила.

Като нѣмало какво да обиратъ, а гладно се не стои, тия хора ходили покрай Дунава изъ тръсталака, ловѣли риба и се хранѣли. Така тѣ не виждали човѣкъ нѣколко стотини години и подивѣли до толкова, щото забравили и езика си и не можели да приказватъ друго, освѣнъ едно „о-о-о-пре-ще!" Подивѣлитѣ тѣзи хора не познавали ни царь, ни владика, никому данъкъ не плащали, нито пъкъ ходѣли въ черкова, защото нѣмали никаква вѣра. Тѣ нито се стрижели, нито се бръснѣли и, като ходѣли почти голи, били обрасли съ косми, като звѣрове, за туй хората захванали да ги наричатъ „*власи*" сир. власати, космати.

По едно врѣме българскиятъ царь, който билъ отсамъ Дунава, се смилилъ за тѣзи диви хора и намислилъ да ги покръсти и да ги опитоми. Той имъ проводилъ попове, да ги кръщаватъ, но тѣ бѣгали отъ тѣхъ, като се и криели по дупкитѣ си изъ тръсталака. Царьтъ, като видѣлъ, че тѣ бѣгатъ отъ поповетѣ, събралъ войската си, миналъ Дунава и захванали да ги ловятъ, като зайци, и ги закарали при царя, да ги кръщаватъ.

— Ти кждѣ и какъ улови тогова? попиталъ царьтъ войника.

— Тогози азъ намѣрихъ въ дупката му, че си храни котката съ риба; щомъ ме видѣ, духна да бѣга; азъ му извикахъ: „стой!" той не се обърна да ме погледне биле. Азъ се втурнахъ и го уловихъ. Какво да го правимъ?

— Кръстете го *Станъ!* казалъ царьтъ.

Digitized by Google

записана отъ Орѣхово, безъ да се опита да се отнесе колко-годѣ критично къмъ тѣхъ, счита за достатъченъ доказъ, че власитѣ сѫ приели кирилското азбуке отъ българитѣ насиломъ (prin constrângare). Знайно е, че никой историкъ не прибѣгва да черпи данни изъ Паисиевата патриотична история, която има своето значение не въ науката, но въ самия историченъ животъ на българитѣ, ала влашкитѣ учени все още продължаватъ да си служатъ съ това мѣсто отъ историята на Паисия, що имъ дава възможность за всевъзможни догадки, ласкателни за влашкия патриотизъмъ (вж. въ Извѣстия на слав. сем., с. 23—24). Още по-малко единъ сериозенъ ученъ може токо тъй да се довѣрява на легенди.

За да свърша бѣлѣжкитѣ си върху изслѣдването на Бърбулеску, нека да отбѣлѣжа още едно негово съвсѣмъ несериозно твърдение. Като говори за „начинитѣ на писане“ у власитѣ, той се спира да говори на дълго и на широко върху глаголическото писмо (с. 21 нт.) Въ Шкейския псалтиръ, влашко-кирилски паметникъ отъ XVI в., се срѣща глаголическата буква ⰼ. Съ глаголица се намира написана една приписка къмъ единъ влахо-български паметникъ отъ началото на XVI в. (Яцимирскій въ Древ. слав. комм., т. III; Карскій, слав. кир паметн., с. 260). За него това е достатъчно, за да умува, че сѫществува влашка глаголическа писменость, паметници отъ която още не сѫ намѣрени (той не губи надежда, че ще се намѣрятъ единъ день!), и че власитѣ ще да сѫ заели

— А пъкъ този, — казалъ другъ войникъ: — много ми се опира, додѣ го уловя! какво да го кръстимъ, царю честити?

— Кръстете го *Опро,* защото се опиралъ.

— Това пъкъ младо момче какво да го правимъ? казалъ другъ войникъ.

— Кръстете го *Юница!* казалъ царьтъ.

— Тоя пъкъ самъ стои, като колъ, и не шава никакъвъ!

— Кръстете го *Станкулъ!*

Така изловили сичкитѣ власи и ги покръстили съ тѣзи имена, които носятъ и до днесъ.

Царьтъ, като покръстилъ сичкитѣ власи, заповѣдалъ да ги прѣкаратъ отсамъ Дунава, дѣто ги държали нѣколко години, догдѣ се научили да приказватъ. Но тѣ не могли да се научатъ да приказватъ хубаво български, но сѐ си мѣтатъ и до сега отъ стария езикъ. Като се поопитомили малко власитѣ, царьтъ ги проводилъ пакъ оттатъкъ Дунава съ условие, да му плащатъ данъкъ, пъкъ да не забравятъ вѣрата, да дохождатъ сѣка година на Великдень отсамъ Дунава въ черква, да си зематъ нафора и пакъ да се връщатъ. Власитѣ си отишли и захванали пакъ стария си занаятъ — да ловятъ риба, прѣнасяли я отсамъ, продавали я, земали си съ паритѣ едно друго, що имъ трѣбвало и се връщали пакъ оттатъкъ, не знаяли ни да оратъ, ни да сѣятъ. Когато дохождало Великдень, минували сичкитѣ отсамъ на черква, да си зематъ нафора, както имъ било заржчано отъ царя, — да се черкуватъ. Власитѣ си земали нафора на Великдень за цѣла година, туряли я въ една кратуна и я прѣнасяли оттатъкъ; но като не смѣяли да я дадатъ нѣкому да я прѣнесе, да не би да я изѣде, тѣ връзвали кратуната о опашката на хрътката, която ги водѣла, кога минували Дунава (Власитѣ нѣмали кораби, а минували Дунава плавешкомъ, на като не знаяли пътя, водѣла ги напрѣдъ една хрътка). За да не побѣгне пъкъ хрътката съ нафората и я изѣде, тѣ постоянно викали подирѣ ѝ: с-с-съ-ъ-“. Отъ това и до днешенъ день, ако попиташъ нѣкой влахъ: „взе ли си нафора?“ — той ти отговаря: с-с-с-съ-ъ!

И тъй власитѣ и до днешенъ день най-обичатъ да ядатъ риба. Влахътъ до толкова обича рибата, щото и на смъртния часъ му даватъ да държи въ дѣсната рѫка риба, а въ лѣвата — свѣщьта“.

(Мин. сб., IX, отд. нар. ум., с. 128—129).

това свое глаголическо азбуке, ако и окрѫгло, отъ хърватитѣ и че тази глаголическа писменость, както и латинската, за която говори по-нататъкъ, у власитѣ е служила като срѣдство за разпространяване католичеството и отбиване православието. За всѣки колко-годѣ запознатъ съ славянската палеография е извѣстно, че въ кирилскитѣ паметници отъ XII вѣкъ насамъ, както у българитѣ, така и у сърби и руси, се срѣщатъ сегизъ-тогизъ отдѣлни думи или изречения, написани съ глаголически букви като тайнописъ (вж. у Карскій, Слав. кир. палеогр., Варш., 1900, с. 259 нт.). Естествено е съ сѫщата цѣль да се срѣщнатъ употрѣбени глаголически букви и въ влахо-българскитѣ и влашкитѣ паметници.

Липиска, 1905. IX. **С. Романски.**

Атанасий Христопуло.

(Литературна бѣлѣжка.)

Ние нѣмаме данни, да твърдимъ, че Христопуло е билъ познатъ и любимъ поетъ на нашата интелигенция прѣзъ врѣме на възраждането, но че неговитѣ пѣсни сѫ упражнили извѣстно влияние върху поетическото развитие на основателя на новата ни поезия, П. Р. Славейковъ, това едва ли можемъ отрече. Самъ П. Р. Славейковъ въ нѣколко автобиографически бѣлѣжки загатва за това влияние.[1]) За *точнитѣ* размѣри на това влияние не може почти нищо положително да се каже, понеже не само по отношение къмъ Славейкова, но и къмъ цѣлата наша художествена литература, липсватъ сравнителни библиографични указания — необходима основа, за да се изучи както влиянието на единъ чуждъ поетъ върху нашъ, така и изобщо — влиянието на чужди литератури върху развитието на нашата.[2])

Въ тая си литературна бѣлѣжка ние ще опрѣдѣлимъ въ нѣколко контурни черти духа на Христопуловата поезия — едно, защото за Христопуло досега нищо не е казано въ историята на нашата художествена литература, макаръ неговата лирика да има извѣстна връзка съ нейното развитие, и друго — да дадемъ поводъ за проучване на изворитѣ на нашата прѣдосвободителна поезия въ новогръцката книжнина. Отъ друга страна не малъкъ интересъ би прѣдставяло разглеждането на въпроса — какъ може да се обясни влиянието на една поезия съ еро-

[1]) Въ единъ литературенъ очеркъ за прѣводната и подражателна Славейкова поезия, ние ще направимъ, между другото, нѣкои бѣлѣжки за отношенията между Славейкова и анакреонтическитѣ пѣсни на Христопуло.

[2]) Една благодарна работа за онѣзи, които знаятъ гръцки и иматъ достатъченъ литературенъ интересъ е — да посочатъ изворитѣ на първитѣ Славейкови стихотворения, макаръ и библиографически, въ лирическата поезия на Христопуло. Струва ни се, че е врѣме вече, когато общитѣ изрази *руско влияние, гръцко влияние* и пр. трѣба най-малко да ни задоволяватъ при едно сравнително литературно проучване на нашата художествена книжнина.

Digitized by Google

тически и бакхусовски духъ върху развитието на нашата, като се изхожда отъ общественитѣ и политически условия на робския ни животъ.[1])

Не безъ право въ историята на новогръцката книжнина Ат. Христопуло е получилъ прозвището новъ Анакреонъ. Ноговитѣ пѣсни смѣло могатъ да носятъ името анакреотически както по съдържание, тъй и по форма. Всѣка една отъ тѣхъ е химнъ на любовьта и на виното, пропитъ отъ начало до край съ една, тъй да кажа, анакреонтическа жизнерадость. Духътъ на тия веселяшки пѣсни е изразенъ най-ясно въ двата извѣстни Лютерови стиха, турени като мото на нѣмския прѣводъ на неговитѣ стихове —:

Wer nicht liebt Wein, Weib und Gesang.
Der bleibt ein Narr sein Lebeu lang.

И наистина поетътъ ни казва въ една своя пѣсень, че нито старостьта, нито бѣлитѣ коси сѫ му попрѣчили да обича пѣснитѣ, виното и женитѣ, да се наслаждава отъ радоститѣ на живота. До края на своя животъ той е запазилъ младежка жизнерадость и бодрость, жажда за чувствени наслади, която личи въ всичкитѣ му пѣсни. „Ба, казва поетътъ въ една пѣсень,[2]) какво отъ туй, че коситѣ ми побѣлявали? Кажете ми — розата, цвѣтето на любовьта, когато е бѣла, повече ли боде отъ червената? Двѣтѣ рози само по цвѣтъ не си приличатъ. И вѣчнозелениятъ миртъ върху своитѣ клончета, между свѣжи листи, не крие ли бѣли като снѣгъ цвѣтове, — красиви и нѣжни? И старецътъ-Юпитеръ, заради хубостьта на Леда, не се ли прѣобърна на лебедъ? Ето едно доказателство, че любовьта обича бѣлитѣ коси като перата на лебеда. Какво има отъ това, че главата ми побѣлява? Това съвсѣмъ не ме огорчава, защото колкото

---

[1]) Влиянието на еротически гръцки пѣсни се забѣлѣзва не само въ *пѣснопойкитѣ* на Славейкова, но и въ сбирки отъ други стихотворци. —. Напр. въ *Бѫлгарска гѫсля*, опытваніе на гѫсленно твореніе отъ С. Зафирова. Цариградъ, 1857 г. — Ср. Славейковото *Извинение* (*Славейче*, Цариградъ, 1864 г. стр. 67; гл. и *Избрани съчинения* на П. Р. Славейковъ, София, 1901 г. т. I стр. 48.) съ цитуваното у Juliette Lamber (Poètes Grecs contemporains. Paris, 1881. стр. 105). Христопулово стихотворение въ прозаиченъ прѣводъ *Bah, si mes cheveux blanchissent* . . ., прѣведено и въ нашата бѣлѣжка. Ср. отъ *Бѫлгарска гѫсля*: 1. *Айде убавы дѣвойкы* (стр. 29) съ цитуваното въ прѣводъ Христопулово стихотворение въ споменатото съчинение на J. Lamber, (стр, 103) *Fraîches jeunes filles* . . . 2. *Веднѫжъ въ еднѫ градинкѫ* (стр. 7.) и *Еднѫ вечерь прохладнѫ* (стр. 8) съ прѣведеното отъ August Boltz (Lieder von Athanasios Christopulos im vermasse der originale übertragen von —. Leipzig, 1884. стр. 22.) Христопулово стихотворение *Im Hain der Grazien* (Ετὸν κῆπον τῶν χαριτων) —. 3, *Аз въ тойзи свѣтъ лъжовенъ* . . . (стр. 32.) съ Was scheeret Geld mich (Πλοῦτον δὲν θέλω) Boltz, стр. 15. —

Атанасъ Кипиловски, още прѣзъ 1836 г., въ своя прѣводъ на Кайдановата история, печ. въ Будинградъ — за да обясни какво е стихосложение, прѣвежда единъ кѫсъ отъ Христопуло (прѣпечатанъ е този прѣводъ въ статията на Ив. Д. Шишмановъ *Наченки отъ руско влияние*, Бълг. Прѣгледъ, г. V, кн. 9, 10 Ср. тоя прѣводъ съ *Solch ein Leben* (Ὢχ! Ζωη μου! τι ζωη μου!) Boltz, стр, 124.

По всѣка вѣроятность поменатитѣ наши книжовници ще сѫ имали на рѫка найраннитѣ стихотворни сбирки на Христопуло и отъ тѣхъ ще да сѫ се ползували. Това се вижда отъ наивния тонъ и мотивитѣ на прѣвежданитѣ и подражателни тѣхни стихотворения.

[2]) Гл. цит. съч. на J. Lamber, стр. 105.

Digitized by Google

по-побѣлявамъ, толкозъ по-разхубавявамъ и толкосъ по ми прилича да любя". — Тая пѣсень е отговоръ на друга една пѣсень, въ която поетътъ разправя, какъ слушалъ да му казватъ, че косата му е вече побѣляла и че врѣме е и той да влѣзе въ пѫтя на старешката мѫдрость.[1])

Въ друга една пѣсень поетътъ разправя, че срѣщналъ еднажъ на улицата слѣпия Купидонъ, уморенъ, изцапанъ съ каль, подигравань отъ минувачитѣ. Поетътъ, щомъ го видѣлъ, смилилъ се надъ него, завтекалъ се, и му подалъ рѫка за опора. Но палавиятъ по-прѣди Купидонъ сега билъ почти на умиране и поискалъ отъ поета да го поноси на гърбъ. Поетътъ сторилъ и тая услуга, ала скоро се уморилъ и той, и поискалъ отъ Купидона да слѣзе за малко —. „Приятелю, отвърналъ носениятъ, който понесе еднажъ Купидона на гърба си, макаръ и да се умори, не може го остави вече". Въ третя пѣсень поетътъ ни казва, че изучвалъ дълго врѣме *поетиката* по книгитѣ и все не билъ доволенъ отъ своитѣ творения. Но еднажъ срѣщналъ любовьта, която му обѣщала да го въведе въ тайнитѣ на поетическото изкуство — като поискала за награда само една цѣлувка. Поетътъ я далъ, и тукъ се свършило неговото школуване — „Отсега нататъкъ ти си мой поетъ" рекла любовьта.

—„О любовь, възклицава той въ друга една пѣсень и ние виждаме, че урокътъ на любовьта не е билъ напразно даденъ —, о любовь, душата ми е твоя, тѣлото ми е твое, сърцето ми и устата само на тебъ служатъ, на тебе —, която опѫтвашъ сърцата".

Сѣкашъ за този жизнерадъ епикуреецъ не сѫществува ни капка дългъ —. „Желалъ бихъ, рекалъ неговиятъ първомайсторъ, вѣчномладиятъ Анакреонъ, да пѣя за троянската битка, ала лирата ми само на любовьта се отйеква". Но Анакреонъ е живѣлъ само въ наслади и разкошъ при царскитѣ дворове, а неговиятъ новъ събратъ е живѣлъ и писалъ прѣзъ врѣме, когато родината му е прѣживявала разгара на своя Sturm = und Drangperiode. — И макаръ далечъ отъ родината си, поетътъ не е можелъ да остане глухъ за сподавенитѣ нейни вопли, — вопли на робски животъ и всѣкидневни неволи — и посрѣдъ тия звучни, изпълнени съ жизнерадость и жажда за лична наслада, пѣсни, звучи една тѫжна нотка . . . И тя колкото е по-затаена, колкото по-дълбоко въ душата на поета, се крие, толкосъ по-силно дѣйствува върху насъ. Въ Να μεθυσω (Boltz, 121) поетътъ открива едно свое желание —: „Да пия искамъ, да се опия — сърцето си въ блаженство да потопя — да зашеметя духа си — и опияненъ, въ лудо веселие — да не зная грижи — да виждамъ усмихнати надежди — и злото леко да ми се струва".

Наистина, жизнерадосна поезия, като тая на Христопуло, има наймалко поводи да дири скръбно въ живота или да си създава изкуствена скръбь — и ако, при все това съзнанието за злото въ свѣта намира макаръ и нищоженъ изразъ въ тая поезия, то това трѣба да си има дълбокитѣ причини. Други негови събратия по перо (Ригасъ, Ризо Неруло) сѫ дали по-ясенъ и опрѣдѣленъ изразъ на тая скръбь — но това сѫ вече други поетически темпараменти и околниятъ животъ, съ своитѣ борби

[1]) Гл. Славейковото *Напомняне* (*Славейче*, ст. 66; *Избр. съчин.*, стр, 47.)

Digitized by Google

и мжки, хвърля по-другъ образъ въ тѣхнитѣ души — у Ригасъ любовьта къмъ родината, жаждата за свобода е получила възторженъ изразъ въ неговитѣ патриотически оди; у Ризо Неруло тжжниятъ изгледъ на робския животъ се е отразилъ въ скрьбноироничния тонъ на неговитѣ сатирични и комикоепични творения —; у Христопуло тая скрьбь прозира за мигъ, като безплътна сѣнка, подъ лекото було на веселието и жизнерадостьта.

За формата на Христопуловитѣ пѣсни J. Lamber[1]) казва, че въ новогръцката поезия нѣма нищо по-хармонично и по-грациозно отъ Христопуловата лирика. „Стиховетѣ му сж до толкова хармонични и леки, че читательтъ не усѣща никакво усилие, никакво напрѣжение отстрана на автора. Неговото перо остава незабѣлѣзано — пѣсеньта му е подвижна, ритмътъ съвсѣмъ непринуденъ и естественъ — понѣкога бързъ, като онѣзи млади дѣвойки, които поетътъ ни рисува, увѣнчани съ бръшлянъ, да тързатъ весели на гроздоберъ, — понѣкога бавенъ, като мъничкия Купидонъ, който едва крета и лукаво подканя минувачитѣ да го носятъ на гръбъ."

Едва ли е мислимо и най-сполучениятъ прѣводъ да прѣдаде външнитѣ хубости на тия пѣсни.[2])

Въ тая лирика, въпрѣки че темата ѝ е все една и сжща — любовь и вино, вино и любовь — тема, твърдѣ рискована за незатвореното въ художествени рамки поетическо въображение, нѣма нищо нехудожествено, нищо, което да смущава нашето естетическо чувство. Макаръ тия пѣсни да сж откърмени отъ простонародни творения, тѣ довеждатъ послѣднитѣ до форма на художествено развитие — като отразяватъ при това единъ съвсѣмъ индивидуаленъ поетически натюрелъ. Поетътъ е възприелъ само хубостьта на тия пѣсни, хубость, като чистъ кристалъ затворена въ тѣхъ — и въ тоя кристалъ се е отразила своеобразната негова душа.

Разбира се, нашитѣ стихотворци, като сж чели пѣснитѣ на Христопуло, най-малко сж могли да усвоятъ като урокъ за себе си начина на творческо възсъздаване на народнитѣ творения, — отъ тая игрива лирика тѣ сж взели само мотивъ да създаватъ скабрйозни пѣснички, въ които. като прѣзъ едро сито минуватъ редомъ и поетическиятъ изразъ и грубата чувственость — първото като случаенъ елементъ, а втората — като отличителенъ бѣлѣгъ.

Впрочемъ нашитѣ поети и до днесъ още стоятъ прѣдъ вратата на обширната студия на народа художникъ и подслушватъ, а често и не дослушватъ таинственитѣ приказки, що се шепнатъ вжтрѣ.

Двѣ думи за живота и другитѣ произведения на Христопуло.

Роденъ е прѣзъ 1770 г. въ Кастория. Изучвалъ медицина и правни науки въ Пеща и Падуа, билъ възпитатель на Мурузи въ Букурещъ, сждия въ Яса най-напрѣдъ, и послѣ въ Букурещъ. Често е вземалъ участие въ политическия и общественъ животъ на ромжнитѣ. Умрѣлъ

[1]) Гл. цит. съчин. стр. 102.

[2]) Влиянието на Христопуловата лирика върху нашитѣ стихотворци е могло да Х ползува само въ своята формална страна. Въ звучнитѣ и измѣрени стихове на Христопуло тѣ сж черпили образецъ на стихосложение, на музикалность и подвижность отъ стиха. И въ своето старание да достигнатъ тия външни съвършенства на стиха тѣ често сж писали *музикални безсмислици*.

въ Букурещъ — на 77 годишна възрасть. Авторъ е на съчинението: *Politika parallela* (историко-политическо съчинение, изд. въ Атина, 1833.) Прѣработилъ е първата книга на Илиадата. Между нѣколкото му филологически трудове по-крупенъ е *Hellenika archaiologemata* (Атина).

Неговата стихотворна сбирка λυρικὰ ερωτικὰ καὶ βακχικὰ е издавана нѣколко пѫти въ Виена (1811, 1818, 1821 г. г.) Издавани сѫ пѣснитѣ му и въ Парижъ (1883, 1841 и 1865 г.) Нѣкои отъ пѣснитѣ му сѫ прѣведени на нѣмски отъ August Boltz (цит. съчин.), — прѣводътъ е направенъ по парижкото издание отъ 1865 г.[1])

„Христопуло, казва J. Lamber, е написалъ и една трагедия. Съставилъ е освѣнъ това и една гръцка граматика, въ която се опитва да възобнови формитѣ на стария еолодорийски диалектъ. Ала неговата трагедия не се чете вече, а лингвистическитѣ му теории сѫ забравени; но затуй пъкъ лирическата му поезия си остава цѣнна за гърцитѣ и прави името му знайно по цѣла Гърция".

Б. Пеневъ.

Изложение

отъ оцѣнителитѣ на трудове, прѣдставени за награда отъ фондъ „Напрѣдъкъ" за 1905 година.

Подписалитѣ, поканени отъ страна на управителния съвѣтъ на Българското Книжовно Дружество да оцѣнимъ 8 труда, прѣдставени за награда отъ фондъ „Напрѣдъкъ" за 1905 г., излагаме по-долу мнѣнието си за тѣхъ съгласно съ § 16 отъ наредбитѣ за споменатия фондъ.

I. Слѣпецъ. Драма отъ Ив. *Кириловъ*. [въ три дѣйствия]. 1905.

Капиталната художествена грѣшка на драмата е, че въ двѣтѣ главни лица, Борьо и Мара, е вложенъ единъ и сѫщи мотивъ. Завръзката и развитието на драмата почиватъ върху психологически невѣроятности: авторътъ кара Боря (въ Итатия) и Мара да не разбиратъ истинскитѣ чувства на Йовка къмъ Боря. Въ характера на централната фигура, Борьо, се забѣлѣзва значителна неопрѣдѣленость. —

II. Стълпотворение, отъ *Кирилъ Христовъ*. Трагедия.

Героятъ въ драмата е Данану; централното нейно дѣйствие е съграждането на кулата, която чудно се уподобява на „*мостъ* надъ бездната, която ни дѣли отъ щастието!" Любовнитѣ отношения на Изегиль къмъ Амелу и Данану сѫ епизодъ, поставенъ да внесе разнообразие във вършенето. Ала между епизода и главното вършене нѣма никаква органическа връзка: Изегиль и Амелу съ нищо не участвуватъ дѣйно въ помисъла на героя, въ поривитѣ му къмъ крайната цѣль, та дори и въ

---

[1]) Кратки бѣлѣжки за Христопуло има въ цитуваното отъ насъ съчинение на J. Lamber (стр. 102—110.) Бѣлѣжкитѣ на J. Lamber сѫ правени възъ основа на етюдитѣ на *Викеласъ* върху новогръцката книжнина; Περὶ Νεοελληνικῆς φιλολογίας δοκίμιον и пр. (Лондонъ, 1871.)

Digitized by Google

катастрофата съ него, при все че Амелу ужъ се намира тамъ. И безъ тия двѣ лица би се извършило въ драмата онова, което изчерпя нейната тема, защото Изегиль, а особито Амелу нѣматъ роля нито въ прокарване проповѣдитѣ на Данану, нито въ буната на народа противъ виновника на кулата. Тая липса на единство във вършенето на главнитѣ и епизодичнитѣ лица е недостатъкъ отъ такава важность, че непозволява да се смѣта „Стълпотворение“ за сполучливо драматично, та изобщо художествено творение.

Драмата почва съ дохождането на Амелу, да си вземе Изегиль изъ храма на Ануниту — слѣдъ 9-годишна раздѣлка; тукъ го намира Данану, и безъ всѣки поводъ го нарича „трупъ“, при все че послѣ му излага въ отвлѣчени тиради своя мирогледъ и помисли! Срѣщата на Амелу съ Изегиль е суха, лишена отъ животъ и отъ единство въ тона: изпърво Изегиль е сѣкашъ студена, послѣ се сгорещява и говори по начинъ, който не оставя съмнѣние, че тя мисли за сключване на браченъ съюзъ. Ала незнайно какъ, безъ поводъ отъ Изегиль и отъ Данану (I, 1. и 3.), захваща Амелу да се страхува отъ проповѣдника за невѣстата си. Той се зарича да бѣга съ нея отъ тукъ, ала пакъ незнайно защо остава. При жертвоприношението на Ануниту народътъ слуша протестъ отъ Данану. Единъ служитель замахва възъ него съ топоръ, ала Изегиль отклонява удара. Гласове изъ народа викатъ: „я дръжъ топора бе!“ или „вижъ чудо: продумашъ ли, топоръ въ главата!“ И въ това пазарско настроение на народа авторътъ вижда „настръхване“. Жрецитѣ се разбѣгватъ; Изегиль безучастно достоява до края на I. дѣйствие, а Амелу съвсѣмъ липсува.

Дѣйствие II. Кулата се гради. Носи камъни и Амелу; а вече въ I, 3. бѣ се обявилъ противъ това „безумие“. Не минува ни мѣсецъ, а Данану вече разправя — отъ незнаяние какво да говори, види се — че никой не вѣрвалъ въ дѣлото и че бунтътъ билъ готовъ отдавна (II. 3)! Понеже бунтътъ докарва катастрофата въ драмата, то щомъ той е готовъ вече на това мѣсто, излишни сѫ нататъкъ всички появи и раздори. Драмата слѣдователно е свършена, прѣди да се е почнала. Авторътъ бѣ дълженъ да изобрази най-напрѣжъ бунта въ народния ропотъ, а не само да го споменува съ устата на Данану. И наистина отъ тукъ нататъкъ вече нѣма никакво вършене и развитие на характери. Изегиль спечелва Данану; но за душевния процесъ, който е направилъ възможенъ тоя обратъ, нѣма ни поменъ. Отъ друга страна, на тоя важенъ ужъ моментъ, зарадъ който едничко е написано II. дѣйствие, не е дадено никакво значение за нататъшната сѫдба на героя. Той не е получилъ и щогодѣ ясна и вѣроятна форма: до едно врѣме Данану си говори едно, а послѣ изеднъжъ пада въ екстазъ отъ радость, че „любовьта му дошла на помощь, въ първия мигъ на съмнѣние“. Той и любовницата му влизатъ унесени въ кулата. „Наблизу, въ дрезгавината“ е подслушвалъ Амелу, та стремително тръгва подирѣ имъ; ала „изеднѫжъ се спира прѣдъ входа на кулата“, за да изрече неумѣстнитѣ тукъ и ненужни за драмата думи: „Левъ и левица! — О колко много пакъ човѣкъ е и най-силниятъ човѣкъ. (Ридае).“ — Народътъ

изобщо шатри въ драмата безъ сериозенъ прѣдметъ за разговоръ. Въ II, 7. слушаме отъ него, за когото Данану вече ни е казалъ, че е побуненъ, само неумѣстни шеги, таче и безсмислици по тонъ и съдържание. „Народъ“, който се отлѣнява да работи кулата („додѣ до насъ допре, ще има май да чакаме; а до тогава може да се свърши работата — кой знае“), не е способенъ да убива съ камъни!

Въ III. дѣйствие, неизвѣстно защо Изегиль, е болна. Тя прѣзрително отфърля грижитѣ на Амелу, и влиза въ кулата, за да му даде възможность да каже на народа, че „божи гнѣвъ ще ги постигне“. Слѣдъ това, сѣкашъ подслушвала на свой редъ обръщането на Амелу къмъ народа, тя излиза да му наговори за това грубости. Амелу я увѣрява, че „народътъ е прѣлѣлъ насамъ като море“, а нищо подобно въ драмата не е прѣдставено. Сѫщиятъ прокобява и близкия край на проповѣдника. Слѣдното явление 6., токо прѣдъ катастрофата, е изпълнено съ ненужни и тукъ безъ значение отвлѣчени тиради, прѣкѫснати само отъ неразбрани и несвързани съ тѣхъ думи на Изегиль и Амелу. Въ 7. явление Амелу, който токо-що зимаше участие въ интимната философска бесѣда на влюбенитѣ, и който изобщо *не е излизалъ, довежда* „разярената“ тълпа; ала прѣди да се нафърли тя, той доста приятелски се разговаря съ враговетѣ си. На тълпата казва двѣ рѣчи: една, за да бѫде „на щрекъ, да не уталожи [Данану] съ рѣчь лукава справедливия ѝ гнѣвъ“; и втора, за да ѝ обяви: „не ви ли казахъ, че съ хитри думи и т. н.“, — додѣто най-сетнѣ тя губи търпение и единъ се досѣща да извика „удряйте!“ Данану е прѣбитъ. Изегиль отърчава въ кулата (защо?), Амелу тича слѣдъ нея съ тия думи на уста: „чакай Изегиль, прости ми либе“. Срѣдъ гърмотевицитѣ, символъ на божия гнѣвъ, загинватъ тѣ, когато по смисъла на драмата само Данану би ималъ право на такава смърть.

Отъ всичко изложено е ясно, че въ „Стълпотворение“ ни едно отъ лицата не притежава своя опрѣдѣлена физиономия, ни едно не дѣйствува изъ своя особна природа или поради такава природа. Тоя недостатъкъ отъ очъртани характери лишава драмата отъ правилно вършене, дори отъ животъ. На лицата е дадена едничка рола, да изговарятъ дѣ цѣло дѣ не десетина-петнайсетъ отвлѣчени мисли, разпрѣдѣлени между тѣхъ! Единъ само замахъ за индивидуалность има у Данану въ I. дѣйствие; а то мѣсто е всецѣло заето изъ Н. Минскій, „Столпотвореніе“, фантазія (Вѣстникъ Европы, 1884. февраль). Във II. и III. дѣйствие и Данану става такава безплътна сѣнка, каквито сѫ и Амелу съ Изегиль, но съ пò-малко психологически невъзможности.

Посоченитѣ дотукъ грѣшки, несъобразности, противурѣчия и отсѫтствие на драматично противупоставяне, на опрѣдѣлени и вѣрни характери, на правилно мотивиране и развитие на вършенето доказватъ, че „Стълпотворение“ е побъркано въ основитѣ си, и въ градежа. При това му достоинство въпросътъ за оригиналностьта на творението остая безъ значение. —

Digitized by Google

III. **Г. П. Стаматовъ.** Избрани очерки и разкази. 1905.

Писани не безъ дарба и нелишени отъ доста значително съдържание, тия „Очерки и разкази“ сѫ комай всички, кой пò-вече кой пò-малко, тенденциозни или публицистични. Това не се мѫчи да скрива и самъ авторътъ, може би затуй, че или така схваща задачата на белетриста, или не е кадъренъ да замѣсти публицистичнитѣ разсѫждения и характеристики съ дѣйствителенъ, непосрѣдственъ животъ. И въ двата случая у него не личи художникътъ. Той всѣки пѫть си задава една тема и нататъкъ се грижи, само съ какви срѣдства може най-добрѣ да я докаже или илустрира. Въ малкото случаи, както въ „Малковъ и Славинъ“, или въ „Голгота“, дѣто се е опиталъ да даде дѣйствителенъ разказъ, той е далъ или шарена недѣлна разговорка, или сухъ фактиченъ протоколъ, а не художествено изобразение на живота, чрѣзъ разкриване пò-дълбокитѣ му психологически основи и побуждения, чрѣзъ уясняване генезиса на вършенето. Сатирическиятъ похватъ на Стаматова го кара пòвече да се интересува за самитѣ постѫпки, отколкото за скрититѣ имъ психологически пружини. Обаче сатиричното отнасяне къмъ живота никакъ не изключва художественото възпроизвождане; трѣба само да умѣе художникътъ да запазва нужната обективность. Г-нъ Стаматовъ изстѫпя срѣщу отрицателнитѣ явления на живота съ ония сѫщи чувства на ядъ и погнуса, съ които ги посрѣща човѣкътъ и гражданинътъ. А това е най-вѣрниятъ бѣлѣгъ, че у него имаме работа съ публицистика, не съ едно индивидуално отразение на живота въ душата на единъ художникъ. Тукъ е главниятъ изворъ на това, дѣто работитѣ на Стаматова съвсѣмъ незадоволяватъ; а основенъ художественъ недостатъкъ у тѣхъ е, че на автора липсува способность, да създаде характеръ, да прѣдстави индивидуално лице. Пò-нататъкъ г. Стаматовъ немари за ония детали на живота, безъ които не е възможна пълна естетична илузия; той си взима само онова, което му е прѣко необходимо, като забравя, че съ тая абстракция разрушава привичнитѣ за насъ, и затуй нужни за изкуството форми на дѣйствителностьта. Това може да се провѣри по разказа „За едно кѫтче на душата“, който инакъ достига до силна естетична емоция. Разкази, подобни на тоя, сѫ все пакъ една гаранция, че авторътъ, дори и съсъ своята слаба естетична култура, би могълъ да ни даде пò-високи художествени творения, ако той бѫде способенъ още да се освободи отъ своя доста неуработенъ, комай вѣстникарски езикъ, и да напусне публицистиката въ полза на едно непосрѣдствено изобразяване на живота. —

IV. **Елинъ-Пелинъ.** Разкази. 1905.

Въ тоя сборникъ редомъ съ най-наивни, доловени съ рѣдка интимность и симпатично прѣживяване душевни картини стоятъ крайно груби или блудкави измислици. Авторътъ се радва на щастливъ писателски темпераментъ, надаренъ е съ доста вѣренъ инстинктъ, ала е лишенъ чувствително отъ естетична култура и способность за самокритика. При тия условия той може да създава сполучливи, та и поистина хубави творения, ала не ще постигне развитие, нито пъкъ изработване на собствена писателска физиономия.

Digitized by Google

Нѣматъ право за художествени притезания разказитѣ: „Кърваво отмъщение“, „Лудата“, „Хитрецъ“, „Бездомникъ“, „Вдовецъ“, „Адвокатъ“ и др. Писатель, който цѣни таланта си надъ всичко друго, не би ги поднесълъ на публиката въ една книга, съ която сврзува своята литературна бѫднина. Не по-горѣ отъ тия разкази стоятъ още: „Изкушение“, „Душата на учителя“, „Пролѣтна измама“, „Печена тиква“, „Каль“. Авторътъ показва особита слабость къмъ скабрьозни и изобщо „пикантни“ чувства и ситуации. На тѣхъ е далъ мѣсто той и въ тъй хубави нѣща като „Крайводеницата“ и „Кумови гости“. Безъ художественото вдълбовачане нѣкои разкази сѫ излѣзли като прости анекдоти. Силно се чувствува у него липса на ясность въ концепцията, или въ основната мисъль. Единъ повече външенъ недостатъкъ е слабостьта на Елинъ-Пелинъ къмъ ефекти, особито къмъ ефектенъ край. Съ това се разваля цѣлостьта на творенията. Това е особито ясно въ „Косачи“: вмѣсто да запази сѫщия тонъ до край и дори да усили настроението, като свърши съ една утренна картина, авторътъ ни обажда сухо изненадата у другаритѣ отъ Лазовото заминуване. Въ „Гостъ“ е направена сѫщата грѣшка: като ни увѣдомява за полицейската страна на приключението, авторътъ заличава хубавата и дишеща индивидуаленъ животъ нощна картина, която прѣвръща въ срѣдство за крайния ефектъ. Тукъ бихме причислили и „Напасть божия“; разликата е, че ефектътъ взима форма на тенденция.

Елинъ-Пелинъ не е издържалъ и най-добритѣ си откъмъ художественъ замисълъ разкази. При своитѣ отлични изобразителни срѣдства, той създава отъ всичко, до което се докосне, доста хубави и интересни картини; ала само случайно въ тѣхъ може да се намѣри цѣлность, закрѫгленость, смислена композиция и худож. економия. Много сѫ непотрѣбнитѣ нѣща въ „Косачи“, „Единъ лѣтенъ день“, „Вѣтрена мелница“. Ала въ никой разказъ не сѫ събрани всички слабости тъй, както въ „Самодивскитѣ скали“. Помамена отъ симпатичния замисълъ, нашата критика постави тоя разказъ твърдѣ високо; а тамъ е ненуженъ приотѫпътъ, книженъ и дървенъ е разказътъ на ловеца, езикътъ е фалшивъ и въ идеитѣ и въ образитѣ, слогътъ несъотвѣтенъ на прѣдмета, па въ края е пришитъ единъ коментаръ, съ който авторътъ криво е изтълкувалъ сѫщностьта на своята работа: показалъ за тема силата на любовьта, а не копнежа за непостижното.

Горнитѣ оцѣнки на трудоветѣ,[1]) прѣдставени за награда отъ фонда „Напрѣдъкъ“, посочватъ доста качествата на всѣкой трудъ и неговитѣ достоинства. Терминитѣ и размѣрътъ на всѣка оцѣнка сѫ зависѣли отъ характера на отдѣлнитѣ трудове и отъ отношението имъ къмъ днешното състояние на българската книжнина. Отъ оцѣнкитѣ се разбира, че оцѣнителитѣ не могатъ да прѣпорѫчатъ за награда трудоветѣ на Есхилъ, Денски и Лилиянъ, Калиакра, Леонардичъ и Кириловъ; тѣ сѫ досущъ лишени отъ достоинства за отбѣлѣзване. Оцѣнителитѣ сѫщо тъй не намиратъ за възможно да прѣпорѫчатъ за награда и трудоветѣ на

[1]) Тукъ се пропущатъ оцѣнкитѣ на осталитѣ трудове, понеже сѫ рѫкописни и на обществото непознати.

К. Христовъ, Г. Стаматовъ и Елинъ-Пелинъ, при всичко че тѣ — кой повече, кой по-малко — притежаватъ извѣстни достоинства; защото тѣ притежаватъ и сѫществени художествени недостатъци.

София, 11. октомври 1905.

А. Теодоровъ.
Ник. Бобчевъ.
К. Кръстевъ.

— —

La Serbie à l'exposition universelle de 1905 à Liège. Publié par le ministère de l'agriculture, du commerce et de l'industrie. Belgrad. Imprimerie d'etat du royaume de Serbie. 1905.

Цѣльта на книгата ето какъ посочва м-рътъ на земледѣлието, търговията и индустрията, С. Радовановичъ, въ нейния прѣдговоръ: „тази книга има за цѣль да подкрѣпи дѣлото на специалния павилионъ въ изложението, да запознае чужденцитѣ съ материалната и духовна култура на сръбското кралство и да имъ посочи главнитѣ природни източници, които крие въ себе си тая земя“.

Книгата се разпада на слѣднитѣ дѣлове:

I. География, история, езикъ, литература, народно образование отъ Л. Зрначъ. Стр. 1—28.

II. Население, народна поезия, вѣра, нрави и обичаи отъ д-ръ Симе Трояновичъ. Стр. 28—38.

III. Народна и административна организация отъ Васа Иовановичъ и Милошъ Н. Христичъ. Стр. 38—47.

IV. Държавенъ бюджетъ, народенъ дългъ, пари отъ Мил. Ж. Иовановичъ. Стр. 47—74.

V. Земледѣлие, лѣсовъдство, лозарство, отглеждане на добитъкъ, земледѣлски институти и земледѣлско законодателство, земедѣлски сдружавания отъ М. Н. Лукичевичъ. Стр. 74—142.

VI. Селска кооперация отъ М. Аврамовичъ. Стр. 142—156.

VII. Гори, ловъ отъ д-ръ М. Васичъ. Стр. 156—171.

VIII. Минерална индустрия отъ д-ръ Дим. Й. Антула. Стр. 161—224.

IX. Индустрия, търговия, банки, съобщения отъ Васа Иовановичъ и Милошъ Н. Христичъ. Стр. 224—246.

География. Сърбитѣ населяватъ сега Сърбия, Черна-Гора, Босна и Херцеговина, Стара-Сърбия и Македония, Далмация, Бачка, Банатъ и Сирмия съ Славония; но има сърби още въ Хърватско и въ западнитѣ части на княжество България. (!?).

Кралство Сърбия има пространство 48,300 кв. кил., границата обхваща 1678 кил.

Сърбия е планинска страна. Четиритѣ планински системи на Балканския полуостровъ: Динарскитѣ Алпи, Карпатитѣ, Стара-планина и Родопитѣ се срѣщатъ и мѣсятъ въ Сърбия. Затова сръбскитѣ планини сѫ разнобразни по градежъ и направа. Най-високо се издига въ Сърбия пограничниятъ връхъ на Стара-планина Миджуръ (2186 м.). Срѣдната височина на Сърбия е 487 м.

Digitized by Google

Сърбия е наклонена къмъ сѣверъ, къмъ Сава и Дунавъ. Най-голѣмитѣ ѝ рѣки се намиратъ на границата: Дунавъ, Сава, Дрина и Тимокъ. Отъ вѫтрѣшнитѣ рѣки най-важна е Морава.

Климатътъ въ Сърбия е умѣрено континенталенъ. Срѣдната зимна температура въ януари е — 2°, лѣтна, въ юли + 25°. Срѣдниятъ годишенъ валежъ е 690 литри вода върху кв. метъръ. Годишно се разпрѣдѣля: пролѣтъ 27%, лѣтѣ 26%, есень 24% и зимѣ 23%. Годишно се падатъ 130 дъждовни дни. Най-често вали прѣзъ май — 15 дена, най-рѣдко въ августъ — само 7 дена. Най-силенъ и най-студенъ е сѣверниятъ вѣтъръ (горнякътъ).

Растителностьта е срѣдноевропейска.

История. Въ първата половина на VII стол. сърбитѣ заели ония мѣста отъ Балканския полуостровъ, дѣто ги намираме сега. Въ първитѣ вѣкове сърбитѣ не можли да се организиратъ въ царство и отдѣлнитѣ жупанства се намирали подъ властьта ту на византийци, ту на българи. Сръбската история захваща съ Неманитѣ въ втората половина на XII вѣкъ. Стефанъ се прогласилъ въ 1217 год. за краль, а неговиятъ братъ Сава станалъ въ 1219 год. архиепископъ на сръбската автономна църква. Отъ слѣднитѣ царе, които насилствено се смѣнявали, първи Милутинъ (1281—1321) можалъ да разшири сръбската държава. Неговътъ синъ Стефанъ Дечански (1321—1331) разбилъ българитѣ при Велбуждъ „и отъ това врѣме чакъ до поробването България останала подъ зависимостьта на сръбскитѣ господари“!? Стефанъ билъ свалѣнъ отъ Душана (1331—1355), който разширилъ за послѣденъ пѫть най-много сръбското царство. Себе си прогласилъ за царь и архиепископията възвелъ въ степень на патриаршия. При царуването на неговия младъ и слабъ синъ Урошъ (1355—1371) се разпаднало на ново царството. При князъ Лазара (1375—1389) Сърбия послѣ Косовската битка била подчинена подъ турцитѣ.

Въ 1804 година сърбитѣ отъ Бѣлградския пашалъкъ възстанали противъ турцитѣ подъ прѣдводителството на Карагеоргя. Въ 1813 год. турцитѣ покорили наново освободената чрѣзъ възстание страна. Въ 1815 г. се подигнало възстание подъ водителството на Милошъ Обреновичъ. Букурешкиятъ миръ призналъ вѫтрѣшна автономия на Сърбия. Послѣ иде смѣнливото господаруване на Карагиоргевци и Обреновичи, което се извършвало сѐ чрѣзъ убийство

Езикъ. Сръбскиятъ езикъ има два главни диалекта: *щокавски* и *чакавски*, споредъ това: дали казватъ що или ча. Щокавския диалектъ говорятъ сърбитѣ, а чакавския — главно хърватитѣ. Прѣходнитѣ диалекти сѫ: между сръбския и словенския *кайкавския*, между сръбския и българския *торлашкия*. Щокавскиятъ диалектъ има три поддиалекта: *екавски* (източния), *ијекавски* (южния) и *икавски* (западния), споредъ произноса на старото ѣ. Източниятъ поддиалектъ, който добилъ най-вече литературно право, показва три главни различия: *мачавско-сремски*, *моравско-косовски* и *старосръбски-македонски*.

„Сега сръбскиятъ езикъ е така прѣфиненъ и е достигналъ такова съвършенство, че може да се смѣта за най-хубавия славянски езикъ. Къмъ него трѣба да се повърнатъ езицитѣ хърватски и български“.

Digitized by Google

Литература. Въ срѣднитѣ вѣкове сръбската литература била черковна; виженъ дѣецъ въ сръбската писменость отъ послѣднитѣ години на сръбското царство (въ края на XIV и началото на XV вѣкъ) билъ Константинъ философъ, който написалъ житописанието на Князъ Стефана Лазаревичъ (1389—1427). Основатели на новата сръбска литература сѫ: Доситей Обрадовичъ (1739—1811) и Вукъ Каражичъ (1787—1864). Сега сръбската литература е развита въ всички свои родове и има многочислени прѣдставители, отъ които нѣкои чрѣзъ прѣводи сѫ влѣзли въ литературния форумъ на народитѣ. Мнозина сръбски учени и артисти отъ послѣдно врѣме придобили всесвѣтска репутация.

Народно образование. Училищата въ Сърбия сѫ първоначални, срѣдни, специални и едно висше (университета). Подъ първоначални училища разбиратъ: дѣтскитѣ училища, първоначалнитѣ училища и първоначалнитѣ горни училища. Обучението въ първоначалнитѣ училища трае 6 години, въ първоначалнитѣ горни училища — двѣ години. Задлъжително е четири годишно първоначално обучение. Първоначалнитѣ учители, които трѣбва да сѫ свършили педагогическо училище, правятъ послѣ двѣ години практиченъ изпитъ и отъ тогава имъ се зачита службата. Първата заплата е 800 лева годишно, послѣдната достига до 3,000 л. Освѣнъ заплатата получаватъ квартирни отъ 30 до 80 лева мѣсечно наспоредъ страната. Въ учебната 1903—1904 год. имало въ Сърбия 1,093 училища за момчета и 170 за момичета съ 1,349 учители и 856 учителки. Въ края на годината въ училището остали 85,365 ученика и 22,081 ученички.

Въ срѣдни училища се приематъ ученици, които сѫ прѣкарали четири отдѣления на първоначално училище и издържатъ приеменъ изпитъ. Въ срѣднитѣ училища обучението трае 8 години и се завършва съ зрѣлостенъ изпитъ. Сърбия притежава 8 пълни мѫжки гимназии и 10 непълни. Които свършатъ университетъ биватъ назначавани за помощници учители въ срѣднитѣ училища съ заплата 1,500 лева. Подиръ двѣ години правятъ професорски изпитъ и имъ се плаща 2,400 лева. Заплатата на гимназиаленъ учитель може да се качи до 6,000 лева. Всичкитѣ срѣдни училища имали въ края на 1903—1904 година 4,561 ученика и 313 учители. Въ това число не влизатъ частнитѣ гимназии въ Алексинацъ и Градище, нито дѣвическитѣ висши школи въ Бѣлградъ и Крагуевацъ, които сѫ приравнени съ срѣднитѣ училища.

Специалнитѣ училища въ Сърбия обхващатъ: духовната семинария, търговската академия и земледѣлскитѣ училища. Духовната семинария се намира въ Бѣлградъ, учението трае 9 години. Приематъ се ученици които сѫ свършили 4 отдѣления на първоначалното училище. Има двѣ училища за учители въ Алексинацъ и Ягодина и двѣ за учителки — въ Бѣлградъ и Крагуевацъ. Учението трае 4 години, приематъ се свършилитѣ 4 класа на гимназия или висша женска школа. Търговската академия се намира въ Бѣлградъ, учението трае три години, приематъ се четирикласници. Едно земедѣлско училище има въ Кралево и едно по винарство и овощарство въ Букова. Въ тѣхъ се приематъ ученици, които сѫ свършили три отдѣления на първоначално училище, учението трае три години.

Digitized by Google

Въ университета се приематъ за студенти матуританти. Той има три факултета: по философия, право и техника. Учението трае 4 години. Въ края на 1903—1904 год. имало въ тритѣ факултета 462 студента съ 59 професори и асистенти.

Население. Споредъ послѣдното прѣброяване отъ 1900 год. населението на Сърбия било 2,492 882. Гжстота на населението, която била въ 1834 година $17_{.9}$ на кв. кил., се възкачила на 1900 на $51_{.6}$. Сърбитѣ иматъ богата *народна поезия*, тѣ обичатъ да пѣятъ стари епични пѣсни и да свирятъ на гусла. Отъ тѣхнитѣ *обичаи* заслужва да се изтъкне, че всѣка фамилия има единъ пжть въ годината свой праздникъ, празнува „слава".

Бюджетътъ на Сърбия се покачилъ въ послѣднитѣ десеть години (1894—1904) отъ 63,755,600 лева приходъ въ 1894 на 89,236,721·60 въ 1904 и разхода отъ 63,623,868 въ първата година на 89,143,836·93 въ втората. Голѣмъ приходъ иматъ сърбитѣ отъ монополитѣ (за 1903 год. 20,522.324 лева) и отъ митницитѣ (за 1903 год. 5,397,257 динара.) Най-голѣма часть отъ разходитѣ отива за държавния дългъ (26·96%) и за войската (25·58%) Значително голѣмъ е годишниятъ разходъ и за пенсии и помощи (4,787,857 или 5·37% отъ бюджета). До 31 декемврия 1904 год. сърбскиятъ държавенъ дългъ билъ 465,666,339·96 лева, чиито годишни лихви достигнали сумата 23,605,600.

Агрикултура. 52·31% отъ повръхнината на Сърбия (4,830,260 хектара) е владение частно или общинско, останалата часть държавно. Сърбия е землeдѣлческа страна, 84·23% отъ населението ѝ се занимава съ земедѣлие. Споредъ статистиката отъ 1887 год. числото на притежатели на обработена земя било 293,421, отъ които 54·65% притежаватъ до 5 хектара земя, 27·55% отъ 5 до 10 хектара, 13·87% отъ 10 до 20 хектара, а останалитѣ повече; само трима души притежаватъ повече отъ 300 хектара. Въ Сърбия нѣма голѣми земевладѣлци.

Сърбия нѣма още кадастъръ. Чрѣзъ специаленъ законъ е гарантирапа за всѣки селенинъ 2·8 хектара земя, която не може да се продаде за дългъ.

Въ 1904 год. въ Сърбия биле засети 1,164,430 38 хектара съ житни храни, 185,252·81 хектара съ сливови градини и лозя и 17,410·46 хектара съ търговски растения.

Скотовъдство. Половината отъ сръбския износъ се пада на добитъка и произведенията отъ него. Числото на добитъка въ Сърбия споредъ прѣброяването отъ 1900 год. било 5,603,785 глави. На 100 хектара земя се падатъ 116 глави и то коне, магарета и катъри 3·83, рогатъ добитъкъ 19·95, свине 19·85. овце 63·40, кози 8·94. Общата стойность на добитъка въ Сърбия се прѣцѣнява 167,747,893 лева, или 67·31 лева на човѣкъ.

Въ послѣдно врѣме се много засилило отглеждането на домашни птици, и тѣхниятъ износъ, както износътъ на яйцата силно порасълъ. Въ

Digitized by Google

1894 год. се изнесло отъ Сърбия птици и яйца за 280,213 лева, а въ 1904 год. за 2.660,488.

Риболовството и пчеларството нѣматъ особено значение.

Копринарството въпрѣки грижитѣ на правителството е още слабо развито.

Горитѣ въ Сърбия заематъ 31·4% отъ цѣлата повръхнина на кралството; 36·2% отъ всички гори принадлежатъ на държавата, 42·8% на общинитѣ и селата, 1·1% на манастири и черкви, 19·9% на частни лица. Горитѣ на Сърбия състоятъ отъ сѫщитѣ дървета, каквито срѣщаме у насъ и въ срѣдна Европа. 90% отъ горитѣ сѫ лиснати и само 10% иглолистни. Най-голѣми гори образува букътъ и послѣ дѫбътъ.

Рударството въ Сърбия е много старо. То цъфтѣло най-много въ римско врѣме и въ епохата на Неманичитѣ, главно въ началото на XIV вѣкъ. Сега се подема въ Сърбия на ново рударството и мѣстонаходищата на мѣдь, злато и въглища даватъ надежда, да се развие въ бѫдеще богата рударска индустрия.

Геология на Сърбия. Сърбия прѣдставя твърдѣ сложенъ геолошки характеръ, въ нея сѫ прѣдставени въ миниатюръ главнитѣ геолошки елементи на цѣлия Балкански полуостровъ. Въ Сърбия имаме слѣднитѣ геолошки формации:

1. Кристалинни шисти. Кристалинниятъ теренъ, прѣдставенъ чрѣзъ гнайси, различни шисти и мрамори, е твърдѣ разпространенъ въ Сърбия. Цѣлиятъ югъ и часть отъ срѣдата на тази земя сѫ съставени отъ различни кристалинни шисти. Значителенъ масивъ отъ кристалинни шисти се разтила въ сѣвероизточната часть на Сърбия, а изолирани кѫсове отъ примитивни маси сѫ разпръснати на много мѣста въ Сърбия.

Палеозойскитѣ образувания срѣщаме главно въ западната часть на Сърбия. Тѣ не заематъ голѣмо пространство.

Червениятъ пѣсъчникъ, който образува прѣходъ между перма и триаса, се срѣща най-често на истокъ, той образува най-високия връхъ на западна Стара-планина—Миджуръ (2186 м.).

Триаската формация е развита добрѣ въ западна Сърбия отъ двѣтѣ страни на палеозойската, която ги дѣли на два дѣла.

Юрската формация е слабо развита край Дунавския проложъ.

Кредната формация е много разпространена. Главната маса на тази формация се протака прѣзъ цѣла източна Сърбия, отъ Дунава до нашата граница въ Пиротско. Въ Сърбия се срѣщатъ всички хоризонти на кредната формация.

Терциерната формация се прѣдставя главно чрѣзъ неогена, чийто образувания пълнятъ басейнитѣ на Сава, Дунавъ, Морава и Тимокъ.

Кватернерната формация се прѣдставя отъ льосъ край Дунава, дилувиумъ по крайщата на рѣчнитѣ долини и полета, дѣто образува тераси, както е случаятъ при Пиротъ, Бѣла-Паланка, Враня и др. Покрай по-голѣмитѣ рѣки е наслаганъ алувиумъ.

Еруптивнитѣ скали играятъ голѣма роль въ геологията на Сърбия. Старитѣ гранитни скали принадлежатъ на кристалинната формация. Младитѣ еруптивни скали образуватъ много характерни линии и тѣ иматъ особено значение, защото се придружаватъ отъ минерални мѣстонаходища.

Digitized by Google

Минерални извори. Сърбия е богата съ минерални извори. Много сѫ топлитѣ извори, разположени покрай старитѣ вулканически огнища. Държавата си запазила правото да ги експлоатира. Заслужватъ да се споменатъ киселитѣ алкалични води на Аранделовацъ, Паланка и Ломница, йодо-сѣрната — Ковиляча; топли бани: кисела алкалична — Врнци, сѣрна и желѣзна — Вранска баня, сѣренокисели — Рибарска баня, Брестовачка баня, Гамсиградска баня, Шарбановачка баня; индиферентни — Иошаничка баня, Соко баня, Нишка баня.

Рудното производство за 1903 година дало слѣднитѣ резултати: черни вѫглища 40,962 тона, сиви вѫглища 92,567 т., лигнитъ 26,298 т., злато 11 килогр., мѣдь 192 т., олово 81.6 м., антимонъ 343 т., воденични камъни 400 т., циментъ 4,698 т. всичко на сума 2,450,717 лева. Рударски работници 2,316 души.

Индустрия. Всички сръбски правителства се грижили за развоя на индустрията, като давали голѣми привилегии на мѣстнитѣ прѣдприятия. Въ 1902 година числото на фабричнитѣ заведения въ Сърбия било 66 съ 3926 работника и 13,352.579 лева производство. Увеличението отивало много бързо; между 1901 и 1902 година увеличението въ фабричнитѣ заведения било 29·41%, на работницитѣ 18·43%, а на производството 20·61%. Между фабричнитѣ заведения първо мѣсто заематъ скотобойницитѣ въ Бѣлградъ и Смедерево, които заедно иматъ производство 5,804,152. Брашняната индустрия показва слѣднитѣ резултати: 1902 година 181 воденици, ангажиранъ въ тѣхъ капиталъ 6,761,689, количеството на произведеното брашно 61,074,727. Производството на бира: 9 бирарии, вложенъ капиталъ 3,125,226, производството на 70,776 хектолитра бира.

По *занятие* населението въ Сърбия се разпада въ проценти по слѣдния начинъ: земедѣлци 84·23%, индустриалци 6·68%, търговци 4·40% и чиновници и свободна професия 4·68%.

Отъ статистиката на *външната търговия*, която е лошо прѣдставена, се вижда, че главната търговия на Сърбия се извършва съ Австро-Унгария. Въ графата за вносъ въ Сърбия България не фигурира, а въ графата на сръбския износъ се отбѣлѣзва България съ около 150,000 лева дървени и прѣвозни материали и съ около 400,000 лева конопени и ленени продукти.

Сърбия има *шосета*: държавни 1,213·60 кил., окрѫжни 3,499 кил. и околийски 3,043·20 кил. Въ края на 1904 год. имала държавни желѣзни линии 592·8 кил. и частни 104 кил. Срѣдната стойность на единъ километъръ 191,956·31 лева. Приходъ отъ желѣзницитѣ за 1902 год. 4,077,477·06 лева. Сърбия притежава и водни пѫтища по Дунавъ и Сава. Освѣнъ Австроунгарското и Унгарското параходни дружества има Сръбско анонимно корабоплавателно дружество.

Пощенската, телеграфната и телефонната служби сѫ държавни. Дължината на телеграфнитѣ жици достига 5,578·7 кил. Дължината на телефонната мрѣжа е 6,237 кил. съ 503 служещи.

А. Иширковъ.

Забелязани погрѣшки въ статията „Приносъ къмъ ентомологичната фауна на България“ отъ Н. Недѣлковъ, помѣстена въ LXVI книга на *Периодическо списание.*

Стр.	Редъ	Напечатано:	Трѣбва да бжде:
404	8 отгорѣ	узуча	изуча
405	12 „	ентимологични	ентомологични
407	1 „	отъ учителя	на учителя
415	4 „	Agaphanthia	Agapanthia
416	14 „	aetops	aethiops
416	19 „	Eriv.	Friv.
420	7 отдолу	Nias.	Nial.
421	11 отгорѣ	Minetaurus	Minotaurus
428	8 отдолу	Tribiini	Trichiini
430	3 отгорѣ	rhilensis	riloensis
430	9 „	rhilensis	riloensis
430	11 „	Khila	Kilo
436	6 „	Trishodes	Trichodes
438	14 „	aurotopunctata	auratopunctata
439	8 „	Anthoraus	Anthrenus

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

This book should be returned to the Library on or before the last date stamped below.

A fine is incurred by retaining it beyond the specified time.

Please return promptly.

WIDENER
OCT 9 '64 H
DEC 07 2005
3043-917
CANCELLED

Digitized by Google

3 2044 079 554 671

Digitized by Google